KARL MARKS

KAPİTAL

ÜÇÜNCÜ CİLT

ERİŞ YAYINLARI
İKİNCİ BASKI

KAPİTAL
EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ ÜÇÜNCÜ CİLT
KARLMARX
ÜÇÜNCÜ KİTAP BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ
YAYINA HAZIRLAYAN FRİEDRİCH ENGELS

Kari Marx'ın *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Productuon,* Volume III, (Progress Publishers, Moscovv 1974) adlı yapıtını İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi,* Üçüncü Cilt, adı ile, Sol Yayınları tarafından Şubat 1990 (Birinci baskı: Ağustos 1978) tarihinde yayınlanmıştır.
Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiştir. 2004.

İÇİNDEKİLER

11 Önsöz, *Friedrich Engels*
ÜÇÜNCÜ KİTAP
BİR BÜTÜN OLARAK
KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ
29
BİRİNCİ KISIM ARTI-DEĞERİN KÂRA VE
ARTI-DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ 31
31 BİRİNCİ BÖLÜM - Maliyet Fiyatı ve Kâr
43 İKİNCİ BÖLÜM - Kâr Oranı
50 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Kâr Oranının Artı-Değer Oranı ile Bağıntısı
53 I. a' sabit, d/S değişken
55 1) a'ye S sabit, d değişken
58 2) a' sabit, d değişken, S, d'deki değişme yoluyla değişiyor.
58 3) a' ve d sabit, s ve bu nedenle S değişken.
59 4) d sabit, d, s ve S'nin hepsi değişken.
61 II. a' değişken
62 1) a' değişken d : S sabit.
63 2) a' ve d değişken, S sabit.
64 3) a', d ve S değişken.
67 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM - Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi
73 BEŞİNCİ BÖLÜM - Değişmeyen Sermayenin Kullanımında Ekonomi
73 I. Genel
82 II. İş Koşullarında, İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar
89 III. Enerjinin Üretilmesinde, İletilmesinde ve Binalarda Tasarruf
93 IV. Üretim Artıklanndan Yararlanma
95 V. Buluşlar Yoluyla Sağlanan Tasarruf
97 ALTINCI BÖLÜM - Fiyat Dalgalanmalarının Etkisi
97 I. Hammadde Fiyatlannda Dalgalanmalar ve Bunlann Kâr Oranı
Üzerindeki Doğrudan Etkileri 101 II. Sermayenin Değer Olarak Yükselmesi, Düşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması
113 III. Genel Görünüm. 1861-65 Pamuk Bunalımı Buna Öngelen Yılların Öyküsü. 1845-60
116 1861-64. Amerikan İç Savaşı. Pamuk Kıtlığı. Hammadde Kıtlığı ve Pahalılığı Yüzünden Üretim Sürecinde Kesintinin En Büyük Örneği Pamuk Artığı Doğu Hint Pamuğu (Surat) İşçi Ücretleri Üzerindeki Etki. Makinelerde İyileşmeler. Pamuğa Nişasta ve Madeni Maddelerin Katılması. Nişasta Haşılının İşçiler Üzerindeki Etkisi. İnce İplik İmalatçıları. Fabrikatörlerin Hilekarlığı.
123 CorporeVili Deneyleri
125 YEDİNCİ BÖLÜM - Tamamlayıcı Düşünceler
İKİNCİ KISIM KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ
129 129 SEKİZİNCİ BÖLÜM - Farklı Üretim Kollarında Farklı Sermaye Bileşimleri ve Kâr Oranlarında Bundan İleri Gelen Farklılıklar 140 DOKUZUNCU BÖLÜM - Genel Bir Kâr

Oranının Oluşması
(Ortalama Kâr Oranı) ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi 156 ONUNCU BÖLÜM- Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla
Eşitlenmesi. Piyasa-Fiyatları ve Piyasa-Değerleri. Artı-Kâr 179 ONBİRİNCİ BÖLÜM - Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim-Fiyatı
Üzerindeki Etkileri 183 ONİKİNCİ BÖLÜM - Tamamlayıcı Açıklamalar
183 I. Üretim-Fiyatında Bir Değişikliği Gerektiren Nedenler
184 II. Ortalama Bileşimli Metaların Üretim-Fiyatı
186 III. Kapitalistin Telafi Konusundaki Dayandığı Nedenler
ÜÇÜNCÜ KISIM KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI
189
189 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Yasanın Niteliği 207 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - Zıt Yönde Etkiler 207
I. Sömürü Yoğunluğundaki Artış
210 II. Ücretlerin, Emek-Gücünün Değerinin Altına Düşmesi
210 III. Değişmeyen Sermaye Öğelerinin Ucuzlaması
211 IV. Nispi Aşırı-Nüfus 211 V. Dış Ticaret
214 VI. Hisse Senetli Sermayenin Artışı
215 ONBEŞİNCİ BÖLÜM - Yasanın İç Çelişkilerinin Serimi 215 I. Genel
220 II. Üretimin Genişlemesi ile Artı-Değer Üretimi Arasındaki Çatışma
223 III. Sermaye Fazlası ve Nüfus Fazlası
230 IV. Tamamlayıcı Düşünceler
DÖRDÜNCÜ KISIM
META-SERMAYENİN VE PARA-SERMAYENİN
TİCARET SERMAYESİNE VE PARA TİCARETİYLE
UĞRAŞAN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ
237
237 ONALT1NCI BÖLÜM - Ticaret Sermayesi 249 ONYEDİNCİ BÖLÜM - Ticari Kâr
267 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM - Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar 278 ONDOKUZUNCU BÖLÜM - Para Ticaretiyle Uğraşan Sermaye 285 YİRMİNCİ BÖLÜM - Tüccar Sermayesi Konusunda Tarihsel Malzeme
BEŞİNCİ KISIM KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ
298
298 YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM - Faiz Getiren Sermaye 316 YİRMİİKİNCİ BÖLÜM - Kârın Bölünmesi, Faiz Oranı. "Doğal" Faiz
Oranı
327 YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Faiz ve Girişim Kârı 346 YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - Sermaye İlişkilerinin Yüzeysel Bir
Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye 354 YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM - Kredi ve Fiktif Sermaye 369
YİRMİALT1NCI BÖLÜM - Para-Sermayenin Birikimi. Bunun Faiz
Oranı Üzerindeki Etkisi
388 YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM - Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü 394 YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM - Dolaşım Aracı ve Sermaye. Tooke ve
Fullarton'un Görüşleri
ÜÇÜNCÜ KİTAP TÜM OLARAK
KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ 411
BEŞİNCİ KISIM
KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ
FAİZ GETİREN SERMAYE
(DEVAM)
413
413 YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM - Banka Sermayesini Oluşturan Kısımlar 424 OTUZUNCU BÖLÜM - Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye I 440 OTUZBİRİNCİ BÖLÜM - Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye II (Devam) 440 1. Paranın Borç Sermayesine Dönüşmes
446 2. Sermayenin ya da Gelirin Borç Sermayesine Çevrilen Paraya Dönüşmesi
449 OTUZİKİNCİ BÖLÜM - Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye III (Son) 463 OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı 486 OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - *Currency Prlnaple* ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Yasası
502 OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM - Değerli Maden ve Kambiyo Kuru 502 I. Altın Rezervinin Hareketi
510 II. Kambiyo Kurları
511 Asya ile Olan Kambiyo Kuru 524 İngiltere'nini Ticaret Dengesi
526 OTUZALTINCI BOLÜM - Kapitalist-Öncesi İlişkiler 541 Ortaçağlarda Faiz
543 Faizin Yasaklanması ile Kilisenin Sağladığı Çıkarlar
ALTINCI KISIM
ARTI-KÂRIN TOPRAK RANTINA DÖNÜŞMESİ 544
544 OTUZYEDİNCİ BÖLÜM - Giriş
566 OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM - Farklılık Rantı (Diferansiyel Rant):

Genel Görüşler 574 OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM - Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I)
595 KIRKINCI BÖLÜM - Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II) 605 K1RKBİRİNCİ BÖLÜM - Farklılık Rantı II - Birinci Durum:
Üretim-Fiyatı Sabit 612 K1RKİKİNCİ BÖLÜM - Farklılık Rantı II - İkinci Durum: Üretim-Fiyatı Düşüyor 612 I. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalır
619 II. Ek Sermayenin Azalan Üretkenlik Oranı
620 III. Ek Sermayenin Artan Üretkenlik Oranı
626 KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Farklılık Rantı II - Üçüncü Durum: Yükselen Üretim-Fiyatı. Sonuçlar 647 KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - En Kötü Ekili Toprak Üzerinde Farklılık Rantı
655 KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM - Mutlak Toprak Rantı 676 KIRKALTINCI BÖLÜM - Arsa Rantı. Madencilikteki Rant. Toprağın Fiyatı
684 KIRKYEDİNCİ BÖLÜM - Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu 684 I. Giriş
691 II. Emek-Rant
694 III. Aynî-Rant
696 IV. Para-Rant
701 V. Yarıcılık ve Küçük Ölçekli Köylü Mülkiyeti
YEDİNCİ KISIM GELİRLER VE KAYNAKLARI
712
712 KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM - Üçlü Formül
728 KIRKDOKUZUNCU BÖLÜM - Üretim Sürecinin Tahlili Üzerine 745 ELLİNCİ BÖLÜM - Rekabetin Yarattığı Yanılsama 766 ELLİBİRİNCİ BÖLÜM - Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri 772 ELLİİKİNCİ BÖLÜM - Sınıflar
EKLER 775
777 Kapital'in Üçüncü Cildine Ek. F. Engels
778 I. Değer Yasası ve Kâr Oranı 792 II. Borsa
DİZİNLER
795
797 Kaynaklar Dizini 797 Yazarlar
802 Anonimler Gazete ve Dergiler 804 Parlamento Raporları ve Öteki Resmi Yayınlar 806 Öteki Dillerdeki Sözcük, Terim ve Deyimler 809 Kısaltmalar

ONSOZ

MARX'IN başyapıtının bu üçüncü kitabını, teorik kısmın sonucunu yayına hazırlamak ayrıcalığına, ensonu kavuşmuş bulunuyorum. 1885'te ikinci cildi yayınladığım zaman, hiç kuşkusuz çok önemli birkaç kesim dışında, üçüncü cildin herhalde yalnızca teknik güçlükler göstereceğini düşünmüştüm. Gerçekten de böyle oldu. Ne var ki, o zaman, bütün yapıtın en önemli kısımlannı oluşturan bu kesimlerin bana bu denli büyük güçlükler çıkartabileceği konusunda bir fikrim olmadığı gibi, yapıtın tamamlanmasını bu denli geciktiren diğer engelleri de kestirememiştim.

İkincisi ve hepsinden önemlisi, yıllardır yazı yazma zamanımı en az sınıra indiren ve şimdi bile, yapay ışık altında yazı yazmama ancak istisnai durumlarda izin veren, gözlerimdeki zayıflıktı. Üstelik, Marx'ın ve benim daha önceki yapıtlarımızın yeni baskıları ve çevirileri, ve dolayısıyla çoğu kez yeni bir inceleme [sayfa m yapılmaksızın hazırlanmaları

olanaksız gözden geçirmeler, önsözler ve ekler, vb. gibi geriye bırakılamayacak başka ivedi işler de vardı. Bütün bunlardan başka, metni konusunda tüm sorumluluğunu taşıdığım ve bu nedenle zamanımın büyük bir kısmını alan bu yapıtın birinci cildinin İngilizce baskısı vardı. Son on yılda uluslararası sosyalist yazının muazzam artışını ve özellikle Marx'ın ve benim daha önceki yapıtlanmın çok sayıdaki çevirilerini biraz izlemiş olanlar, bunların çevirmenlerine yardımcı olabileceğim ve bu yüzden de yapıtlannı gözden geçirmeyi vicdanen geri çeviremeyeceğim dillerin sayısının çok sınırlı olmasını, bir talih eseri saymakta haklı olduğumu kabul edeceklerdir. Ne var ki, yazındaki bu artış, buna tekabül eden uluslararası işçi sınıfı hareketinin kendisinde bir büyümenin yalnızca bir belirtisiydi. Ve bu, bana yeni yükümlülükler yüklüyordu. Halk içersindeki faaliyetlerimizin ilk gününden beri, çeşitli ülkelerdeki ulusal sosyalist ve işçi hareketlerinde aracılık etme işinin esas yükünü omuzla-yanlar, Marx ile ben olmuştuk. Bu iş, hareketin bütünündeki genişleme oranında artmıştı. Ölümüne dek burada da asıl yükü omuzlayan Marx idi. Ama onun ölümündensonra, gitgide artan hacimdeki işi tek başıma benim yapmam gerekti. O zamandan beri, çeşitli ulusal işçi partileri için, aralarında doğrudan ilişki kurmak kural haline geldi ve bu çok şükür ki gitgide artmaktadır. Gene de benden yardım istekleri, teorik çalışmalanm yönünden, benim dileyebileceğimden daha sık olmaktadır. Şu da var ki, benim gibi bu harekette elli yıldan fazla bir zaman faal olan bir kimse, bununla ilişkisi olan işlere, gecikmeye tahammülü olmayan, yerine getirilmesi zorunlu bir görev gözüyle bakar. Bizim olaylarla dolu zamanımızda, tıpkı 16. yüzyılda olduğu gibi, toplumsal konularda salt teorisyenler, ancak gericiliğin safında bulunurlar ve bu nedenle bunlar, sözcüğün tam anlamıyla teorisyen bile değil,

yalnızca gericiliğin savunuculandır.
Londra'da yaşamam nedeniyle parti ilişkilerim, kışın yalnızca yazışmalar ile sınırlı olduğu halde, yazın geniş ölçüde kişisel oluyor. Bu olgu ve sayılan devamlı artan ülkelerdeki hareketleri, ve bundan daha da büyük bir hızla çoğalan basın organlannı izleme zorunluluğu, beni, tamamlanması kesintiye tahammülü olmayan işler için, kış aylannı, özellikle yılın ilk üç ayını ayırma zorunda bıraktı. Bir insan yetmişini geçince, beynindeki Meynert çağnşımı lifleri cansıkıcı bir sakınganlıkla çalışmaya başlıyor. Zor teorik sorunlarda, araya zaman girdiğinde, bunun üstesinden eskisi kadar kolay ve çabuk gelemiyor. İşte bu yüzden bir kış üzerinde çalışılan iş, eğer o kış tamamlanmamış ise, onu izleyen kış, geniş ölçüde yeniden başlanmak zorunda kalınıyor. En güç olan beşinci kısım için durum işte böyle oldu.
Okurun aşağıdaki açıklamalardan da göreceği gibi, üçüncü cildi baskıya hazırlama işi, ikincisinin hazırlanmasından büsbütün farklı oldu. Üçüncü cilt için, elde, son derece eksik bir ilk taslak dışında hiç bir şey yoktu. Çeşitli kısımlann başlangıçları kural olarak oldukça dikkatle işlenmiş ve hatta üslup olarak üzerinde durulmuştu. Ama daha ilerilere

gidildikçe, elyazması daha da taslak halinde ve eksikti; o anda ortaya çıkan ve tartışma içersindeki asıl yerleri ilerde verilecek karara bırakılan yan-sorunlara dalıp gitmeler daha da artıyordu; düşüncelerin *in statü nascendi** kaydedildiği tümceler daha da uzuyor ve karmaşık hale geliyordu. Bazı yerlerde elyazısı ile konunun sunuluşu, aşırı çalışmanın [sayfa i2] neden olduğu, ve daha başlangıçta, yazann işini gitgide güçleştiren ve ensonu onu zaman zaman büsbütün çalışmayı bırakmaya zorlayan hastalığın belirtilerini ve yavaş yavaş ilerleyişini açıkça belli ediyordu. Buna şaşmamak da gerekir. 1863 ile 1867 arasında Marx, yalnız *Kapital* 'in son iki cildinin ilk taslaklannı tamamlamakla kalmamış, birinci cildi baskıya hazırladığı gibi, Uluslararası Emekçiler Birliğinin kuruluşu ve gelişmesi ile ilgili muazzam işi de yerine getirmiştir. Bunların sonucu olarak, Marx'ı, ikinci ve üçüncü ciltlere son şeklini vermekten alıkoyan hastalığın uğursuz belirtileri, daha 1864 ve 1865'te görülmeye başlamıştır.
Okunmasu çoğu kez benim için bile zor olan elyazmasını baştan sona. okunabilir bir şekilde yazdırmakla işe başladım. Bu bile epeyce zaman aldı. Ancak bundan sonradır ki, asıl redaksiyona başlayabildim. Bunu en temel noktalarla sınırladım. Yeter derecede açık olduğu yerlerde ilk taslağın niteliğini korumak için elimden geleni yaptım. Marx'ın adeti olduğu üzere, konuya başka bir açıdan bakıldığı ya da hiç değilse aynı düşüncenin farklı sözcüklerle ifade edildiği yerlerde, yapılan yinelemeleri bile ayıklamadım. Yaptığım değişikliklerin ya da eklemelerin redaksiyon sınırlannı aştığı yerlerde, ya da Marx'ın olgulara dayanan malzemelerini, kendi bağımsız vargılanma uygulamak zorunda kaldığım durumlarda, Marx'ın anlayışına olabildiğince bağlı kalınsa bile, pasajın tamamını köşeli ayraca aldım ve sonuna adımın başharflerini koydum. Dipnotlanmın bazıları köşeli ayraç içersine alınmamıştır; ama adımın başharflerini koyduğum yerlerde bütün notun sorumluluğu bana aittir.
Bir ilk müsveddede daima olabileceği gibi, elyazmasında, daha sonra açındırılacağım gösteren pek çok imlemler var, ama bu vaatler her zaman yerine getirilmemiş. Bunları, ben, yazann ileride konuyu geliştirmeyle ilgili niyetlerini açığa vurdukları için, aynen bıraktım.
Şimdi de ayrıntılara gelelim.
Birinci kısım açısından, temel elyazması, ancak esaslı sınırlamalar ile kullanılabilir durumdaydı. Artı-değer oranı ile kâr oranı arasındaki bağıntı konusundaki matematik hesabın tamamı (bizim üçüncü Bölümümüzü oluşturuyor) en başta yer alıyor. Oysa bizde Birinci Bölümde ele alınan konu daha sonra ve fırsat düştükçe inceleniyordu. Herbiri sekiz dosya sayfası tutan iki düzeltme girişimi burada yararlı oldu. Ama bunlar bile, istenilen devamlılığa baştan sona sahip değillerdi. Şimdiki Birinci Bölüm için bunlar anamalzemeyi sağladılar. İkinci Bölüm, ana elyazmasından alındı. Üçüncü Bölüm için, bu dizi tamamlanmamış ma-
* Oluş halinde, -ç.

tematik hesaplar ile, yetmişlerden kalma ve, artı-değer oranı ile kâr oranı bağıntısını denklemler halinde ifade eden tüm ve nerdeyse tamamlanmış bir defter vardı. Birinci Cildin büyük bir kısmını İngilizceye de çevirmiş bulunan dostum Samuel Moore, eski bir Cambridge matematikçisi sıfatıyla bu iş için çok daha iyi yetişmiş bir kimse olarak, bu defteri benim adıma redaksiyondan geçirme işini üstlendi. Arasıra ely-azmasından yararlanarak onun yaptığı özetten, Üçüncü Bölümü derlemiş oldum, [sayfa 13] Dördüncü Bölüm için elde bulunan tek şey başlığıydı. Ne var ki, bu bölümün konusu, devrin kâr oranı üzerindeki etkisi, büyük önem taşıdığı için, bunu ben kendim yazdım ve bu nedenle de bölümün tamamı köşeli ayraç içersine alınmıştır. Bu çalışmalar sırasında, Üçüncü Bölümde kâr oranı için verilen formülde, genel gerçeklik kazanması için bir değişiklik yapılması gereği ortaya çıktı. Beşinci Bölümden başlayarak, bazı yer değiştirmeler ve eklemeler zorunlu olmakla birlikte, kısmen geriye kalanı için ana elyazması tek kaynaktır.
Bunu izleyen üç kısma gelince, üslup ile ilgili redaksiyonlar dışında asıl elyazmalarını hemen hemen

baştan sona izlemem mümkün oldu. Çoğu devrin etkisi ile ilgili birkaç pasajın, benim eklemiş bulunduğum Dördüncü Bölüm ile uyumlu duruma getirilmesi gerekti ve bunlar da gene köşeli ayraç içersine alınarak sonuna adımın başharfleri konuldu.
En büyük güçlük, cildin bütününde en karmaşık konunun ele alındığı Beşinci Kısımda ortaya çıktı. Ve işte tam bu noktada, Marx, yukarda sözü edilen ciddi hastalık nöbetlerinden birine yakalandı. Burada, gene, ne son şeklini almış taslak, ne de hatta anaçizgileri sonradan doldurulabilecek bir şema vardı; yalnızca bir başlangıç çalışması -çoğu kez düzensiz bir not yığını, yorumlar ve alıntılar. Önce, bir ölçüde Birinci Kısımda yaptığım gibi, boşluklan doldurmak, yalnızca değinilmiş olan pasajlan genişletmek ve böylece en azından yazann tasarladığı her şeyi aşağıyukan içerebilecek şekilde bu kısmı tamamlamaya çalıştım. Bunu en az üç kez denedim ve her seferinde başarısızlığa uğradım ve böylece yitirilen zaman, bu cildin gecikmesinin başlıca nedenlerinden birisidir. En sonunda yanlış yolda olduğumu anladım. Bu alandaki ciltlerle yazını baştan sona hatmetsem bile, sonunda ortaya koyacağım şey, gene de Marx'a ait olmayan bir kitap olurdu. Yapabileceğim tek şey, mevcut malzemeye elden geldiğince bir düzen vermek ve ancak en vazgeçilmez ekleri yaparak Gordiyon düğümünü kesip atmaktı. Ve işte bu yolu seçerek, bu kısım için bellibaşlı çalışmalan 1893 ilkyazında tamamlamayı başardım.
Çeşitli bölümlere gelince, Yirmibirinci-Yirmidördüncü Bölümler esas olarak tamamdı. Yirmibeşinci ve Yirmialtıncı Bölümler başvurulan alıntıların elenmesini ve başka yerlerde bulunan malzemenin metne katılmasını gerektiriyordu. Yirmiyedinci ve Yirmidokuzuncu Bölümler hemen bütünüyle elyazmasından alınabildiği halde, Yirmisekizinci Bölüm yer yer yeniden düzenlenmek zorunda kalındı. Ne var ki, asıl güçlük

Otuzuncu Bölümde başgösterdi. Buradan sonra artık yalnız başvurulan alıntıların gerektiği gibi düzenlenmesi değil, her noktada araya giren tümcecikler ve konu-dışı şeylerle, vb. kesintiye uğrayan ve bir başka yerde gene çoğu kez rasgele devam eden düşünce zincirine gerekli düzeni vermekti. Böylece, yer değiştirmeler ve başka yerlerde kullanıl-anlann çıkartılmalan ile Otuzuncu Bölüm biraraya getirildi. Otuzbirinci Bölüm gene büyük bir sürekliliğe sahipti. Ama elyazmasında, bunu, "Karışıklık" [sayfa 14] başlıklı ve çoğu, para, sermaye, dışanya altın sızması, aşırı spekülasyon, vb. üzerine yirmiüç işadamı ve iktisatçının demeçlerinden derlenen ve yer yer kısa alaycı yorumlann eklendiği, 1848 ve 1857 bunalımlan konusundaki parlamento raporlanndan yapılan alıntılardan başka bir şey içermeyen uzun bir kesim izliyordu. O sırada geçerli olan, para ile sermaye arasındaki bağıntı ile ilgili hemen hemen bütün görüşler, ya yanıtlar ya da sorular şeklinde burada sergileniyor ve anlaşılan Marx, para piyasasında görülen ve para ile sermayenin ne olduğu konusunda ortaya çıkan kanşıklığı, eleştiri ve alayla ele almak istiyordu. Birçok girişimlerden sonra bu bölümün bir şekle sokulamayacağına aklım yattı. Buna ait malzeme ve özellikle Marx'ın yorumlannı taşıyanlar, uygun bulduğum yerlerde kullanılmıştır.
Ardından, oldukça düzenli olarak, Otuzikinci Bölüme koyduğum şeyler geliyor. Ne var ki, bunu hemen, bu kısımla ilgili akla gelebilecek her şey üzerine, yazarın yorumlarıyla kanşmış şekilde parlamento raporlanndan yapılan yeni bir alıntılar yığını izliyordu. Sona doğru bu alıntılar ile yorumlar gitgide madeni paraların hareketi ve kambiyo kurlan üzerinde toplanıyordu ve her türden düşünceler ile son buluyordu. Buna karşılık "Kapitatist-Oncesi" adlı bölüm (Otuzaltıncı Bölüm) oldukça tamamlanmış durumdaydı.
"Karışıklık" başlıklı yerden başlayarak, daha önce kullanılanlar dışında kalan bütün bu malzemeden, Otuzüçüncü Bölümden Otuzbeşinci Bölüme kadar olan bölümleri meydana getirdim. Sürekliliği sağlamak amacıyla, epeyce katmalar olmaksızın bunu yapmak kuşkusuz olanaksızdı. Sırf biçimsel nitelikte olmadıkça bu katmalann bana ait olduklan açıkça belirtilmiştir. Bu şekilde, ensonu, konuyla ilgili yazara ait bütün sözleri metne katmayı başarabildim. Zaten söylenmiş olan şeyleri yineleyen ya da elyazmasının daha fazla ele almadığı noktalara değinilen küçük bir alıntılar kısmı dışında hiç bir şey dışarda bırakılmamıştır.
Toprak rantı üzerine olan kısım, bütün bu kısmın planını Marx'ın Kırküçüncü Bölümde (elyazmasında rant üzerine olan kısmın son parçası) özetlemek gereğini duymuş olmasından da anlaşılacağı gibi, gerektiği şekilde düzenlenmiş olmamakla birlikte, çok daha tam işlenmiş durumdaydı. Bu oldukça elverişli bir durumdu, çünkü, elyazması Otuzy-edinci Bölümle başlıyor, ardından Kırkbeşinci Bölümden Kırkyedinci Bölüme kadar olan bölümler ve daha sonra da Otuzsekizinci Bölümden Kırkdördüncü Bölüme kadar olan bölümler geliyordu. En çok uğraştıran

şey, farklılık (differential) rantı H'ye ait tablolar ile, bu sınıf rantın üçüncü halinin, ait bulunduğu Kırküçüncü Bölümde hiç tahlil edilmemiş olmasının ortaya çıkanlması oldu.
Yetmişlerde Marx, toprak rantı konusundaki bu kısım için, büsbütün yeni, özel bir incelemeye girişmişti. Rus dostlan tarafından kendisine imrenilecek bir bütünlük içersinde sağlanan, Rusya'da 1861 "reformundan" sonra kaçınılmaz duruma gelen istatistik raporlar ile toprak mülkiyeti hakkındaki öteki

yayınları yıllarca Rusça asıllanndan incelemiş [sayfa ısı ve bu belgelerden alıntılar yapmış ve bunlann bu kısmını yeniden yazarken kullanmayı düşünmüştü. Rusya'daki hem toprak mülkiyetinin ve hem de tanmsal üreticilerin sömürülme biçimlerindeki çeşitlilik yüzünden, bu ülke, toprak rantını ele alan kısımda, İngiltere'nin, sınai ücretli emekle ilgili olarak birinci ciltte oynadığı aynı rolü oynayacaktı. Ne yazık ki, bu planı uygulama fırsatını bulamadı.

Ensonu, Yedinci Kısım tam olarak vardı, ama basılabilir duruma gelebilmesi için önce kesilmesi gerekli sonu gelmez tümceler içeren bir ilk müsvedde halindeydi. Son bölümün yalnızca başlangıç kısmı vardı. Gelişmiş kapitalist toplumun üç büyük gelir biçimine, toprak rantı, kâr ve ücretlere tekabül eden üç büyük sınıfı -toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli emekçiler- ile, bunlann varlığı ile kaçınılmaz şekilde birarada bulunan sınıf savaşımı, kapitalist dönemin fiili bir sonucu olarak ele alınıp incelenecekti. Marx, bu gibi sonuç özetierini, baskıdan hemen önceki sonal redaksiyona kadar tamamlamaz, o sıradaki tarihsel gelişmeler, şaşmaz bir düzenlilikle teorik önermelerine en güncel kanıtiarı sağlamış olurdu.

Sözlerini örneklemek için yapılan aktarmalar ve kanıtlar ikinci ciltte de olduğu gibi, birinciden epeyce daha azdır. Birinci ciltten alıntılar, 2. ve 3. baskıdaki sayfalara aüfta bulunmaktadır. Elyazmasında daha önceki iktisatçılann teorik anlatımlarına göndermede bulunulduğu zaman, kural olarak, yalnız isim verilmektedir; aktarmalar son redaksiyon sırasında eklenecekti. Kuşkusuz ben bunu olduğu gibi bırakmak durumunda idim. Yalnız dört parlamento raporu vardır, ama bunlar bol bol kullanılmıştır. Bunlar şunlardır:

1) Reports from Committees (of the Lower House), Volume VIII, Commercial Distress, Volume II, Part 1, 1847-48, Minutes of Evidence. -Commercial Distress 1847-48 olarak aktanlmışür.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, 1848'de basılan Rapor. Tanık ifadeleri 1857'de basılmıştır (çünkü, 1848'de çokuzlaşüncı görülmüştür). C. D. 1848-57 olarak aktanlmışür.

3) Report: Bank Acts. 1857. -Aynı, 1858- Reports or the Committee of the Lower House on the Effect of the Bank Acts of 1844 and 1845 olarak aktanlmışür.

Dördüncü cilde -artı-değer teorileri tarihine- harhangi bir olanak bulun bulmaz başlayacağım, [sayfa i6]

Kapital'in ikinci cildinin önsözünde, "Rodbertus'ta, Marx'ın gizli kaynağını ve ondan daha üstün bir öncüyü" keşfettikleri hayaline kapıl-dıkiarı için o sıralarda büyük bir yaygara koparan baylarla hesaplaşmak durumunda kalmıştım. Onlara, "bir Rodbertus iktisadının neyi başarabileceğini" göstermeleri için bir fırsat vermiştim. "Eşit ortalama bir kâr oranının, yalnızca değer yasasını bozmaksızın değil, bizatihi bu yasaya dayanarak nasıl meydana gelebileceği ve gelmek zorunda olduğunu" göstermelerini istemiştim. Öznel ya da nesnel, ama herhalde bilimsel olmayan nedenlerle, kahraman Rodbertus'u birinci dereceden bir iktisat yıldızı olarak göklere çıkartan bu aynı baylann bir teki bile buna bir yanıt getiremedi. Bununla birlikte, başkaları bu sqrun ile ilgilenmeyi zahmete değer buldular.

İkinci cildin eleştirisinde *(Conrads Jahrbücher,* XI, 1885, s. 452-65) Profesör Lexis, doğrudan bir çözüm bulma çabası göstermemekle birlikte, bu sorunu ele almıştır. Şöyle diyor: "Eğer çeşitli türden metalar *tek tek* ele alınır ve bunlann değerleri kendi değişim-değerlerine eşit ve değişim-değerleri de fiyatlarına eşit ya da bunlarla orantılı olarak düşünülürse", (rikardocu-marksist değer yasası ile, eşit ortalama kâr oranı arasındaki) "çelişkinin çözümlenmesi olanaksızdır." Ona göre bu çözüm, ancak eğer "biz tek tek metalann değerini emeğe göre ölçmekten vazgeçer ve yalnızca metalann üretimini *bir bütün olarak* ele alır ve bunların toplam kapitalist ve işçi sınıfları arasındaki dağılımını düşünürsek" mümkün olur. "... İşçi sınıfı toplam ürünün ancak belli bir kısmını alır, ... kapitalist sınıfın payına düşen öteki kısım, marksist anlamda artı-ürünü ve dolayısıyla,... artı-değeri temsil eder. Sonra kapitalist sınıfın üyeleri bu toplam artı-değeri, çalıştırdıklan işçi sayısına göre *değil,* toprak da sermaye-değer sayılmak üzere, herbirinin yatırdığı sermaye oranında aralarında bölüşürler." Metalarda nesneleşen emek birimleri tarafından belirlenen marksist ideal değerler, fiyatlara tekabül etmeyip, ancak bunlara "gerçek fiyatlara giden bir değişikliğin çıkış noktalan olarak bakılabilir. Gerçek fiyatlar, eşit sermaye miktarlan eşit kârları talep ederler olgusuna bağlıdırlar." Bu nedenle bazı kapitalistler, kendi metaları için ideal değerlerden daha yüksek, diğerleri daha düşük fiyatlar sağlayacaktır. "Ama, artı-değer kaybı ve kazancı, kapitalist sınıf içersinde birbirini dengelediği için, toplam artı-değer miktarı, sanki bütün fiyatlar ideal değerlerle orantılı imiş gibi aynıdırlar."

Görülüyor ki, sorun, burada, herhangi bir şekilde çözümlenmiş olmamakla birlikte, oldukça gevşek ve yüzeysel de olsa, bütünüyle alındığında, doğru olarak *formüle edilmiştir.* Ve bu, aslında, yukardaki yazar gibi "vülger iktisatçı" olmaktan belli bir gurur duyan bir kimseden bekleyebileceğimizden fazla bir şeydir. Bu, daha sonra tartışacağımız öteki

vülger iktisatçılann yaptıklan işlerle kıyaslandığında, gerçekten şaşırtıcıdır. Lexis'in vülger iktisadı gene de kendisine özgü bir tür içersindedir. O, sermaye kazançlarının aslında Marx'ın belirttiği şekilde

elde edilebileceğini, [sayfa i7] ama bu görüşü kabul etmeye, insanı hiç bir şeyin *zorlaya-mayacağını* söylüyor. Tersine, vülger iktisadın hiç değilse daha akla-uygun bir açıklama yaptığını söylüyor, şöyle ki: "Hammadde üreticisi, fabrikatör, toptancı ve perakendeci gibi kapitalist satıcılar, yaptlklan alışverişte, satınalma fiyatından daha yüksek bir fiyata satmak ve böylece, meta için kendilerinin ödediği fiyata belli bir yüzde eklemek suretiyle, hepsi de bir kazanç sağlarlar. Yalnız işçi kendi metaı için buna benzer bir ek değer elde edemez; kapitalist karşısında elverişsiz bir koşul içersinde bulunması nedeniyle, kendi emeğini ona malolduğu fiyata, yani geçim araçları karşılığında satmak zorunluluğundadır. Şu halde, fiyatlara yapılan bu eklemeler, tam etkisini, satın alıcı işçi yönünden korur ve toplam ürünün değerinin bir kısmının kapitalist sınıfa aktanlmasına neden olur."
Sermaye kârları konusunda "vülger iktisadın" öne sürdüğü bu açıklamanın, uygulamada marksist artı-değer teorisi ile aynı şeye varacağını; işçilerin Lexis'e göre de, tıpkı Marx'a göre olduğu gibi aynı "elverişsiz koşul" içersinde bulunduğunu; işçi olmayan herkesin metala-rını fiyatlannın üzerinde satabildikleri halde işçilerin bunu yapamamalan nedeniyle bu soygunun aynı derecede kurbanları olduğunu; bu teoriye dayanarak İngiltere'de, Jevons ve Menger'in kullanım-değeri ve marjinal fayda teorisinin temeli üzerinde kurulduğu gibi, hiç değilse aynı derecede aklayatkın bir vülger sosyalizmin kurulabileceğini görmek için, insanın düşünme gücünü fazla zorlamasına gerek yoktur. Bana kalırsa, eğer Bay George Bemard Shaw bu kâr teorisinden haberdar olmuş olsaydı, Jevons ile Kari Menger'i şöyle bir yana iter ve geleceğin Fabian kilisesini bu kaya üzerinde yeni baştan kurmak için dörtelle işe sanlırdı.
Şu da var ki, gerçekte bu teori, marksist teorinin yalnızca değişik bir ifadesidir. Fiyatlara yapılan bütün bu eklemeleri ödeyen nedir? İşçilerin "toplam ürünüdür". Ve bu, "emek" metaının, ya da Marx'ın dediği gibi emek-gücünün, fiyatının alünda saülması zorunluluğu olgusundan ileri gelmektedir. Çünkü, eğer üretim maliyetierinin üzerinde bir fiyatla satılmaları bütün metalann orlak bir özelliği ise ve, daima üretim maliyetinin alünda satıldığı için, erriek bunun tek istisnası ise, emek, bu vülger iktisat dünyasına egemen olan fiyatın alünda satılıyor demektir. Şu halde, bunun sonucu kapitaliste ya da kapitalist sınıfa giden ek kâr, son tahlilde, ancak, işçinin, kendi emek-gücünün fiyatı için bir eşdeğeri yeniden ürettikten sonra, karşılığı kendisine ödenmeyen bir ek ürün, yani bir artı-ürün, karşılığı ödenmeyen bir ürün ya da arü-değer üretmek zorunda bulunması olgusundan ileri gelir ve gelebilir.
Lexis, deyimlerini seçerken son derece dikkatli bir insan. Yukardaki anlayışın kendisine ait olduğunu hiç bir yerde açıkça söylemiyor. Ama eğer öyleyse, kendisinin

de dediği gibi, herbirinin Marx'ın gözünde, "olsa olsa umutsuz bir budala" olduğu, sıradan vülger iktisatçılardan birisi ile değil, vülger iktisatçı kılığına bürünmüş bir marksist ile karşı karşıya olduğumuz, gün gibi açıkür. Bu kılık değiştirmenin bilinçli ya da bilinçsiz yapılması, bizi bu noktada ilgilendirmeyen [sayfa ısı psikolojik bir sorundur. Bunu araştırmaya kalkışacak bir kimsenin, Lexis gibi hiç kuşkusuz akıllı bir adamın nasıl olup da bir zamanlar çift maden sistemi gibi bir saçmalığı savunduğunu araştırması da yerinde olur.
Soruna gerçekten bir yanıt bulmaya ilk kalkışan, *Die Durchschnitts-profitrate auf Grundlage des Manc'schen Werthgesetzes,* Stuttgart, Dietz, 1889, başlıklı kitapçığı ile Dr. Conrad Schmidt oldu. Schmidt, piyasa fiyatlannın oluşumunun ayrıntılarını hem değer yasası ve hem de ortalama kâr oranı yasası ile bağdaştırmaya çalışıyor. Sanayi kapitalisti kendi ürününde, önce, yatırdığı sermayenin bir eşdeğerini, sonra, karşılığında hiç bir şey ödemediği bir artı-ürün alıyor. Ama, bir artı-ürün elde etmek için üretime sermaye yatırmak zorundadır. Yani, bu arü-ürünü ele geçirebilmek için, belirli bir miktar maddeleşmiş emek kullanmak zorundadır. Kapitalist için demek ki, yaürdığı sermaye, bu artı-ürünü elde etmek için toplumsal bakımdan gerekli maddeleşmiş emek niceliğini temsil eder. Bu, her sanayi kapitalisti için geçerlidir. Şimdi, metalar, değer yasasına göre, üretilmeleri için toplumsal bakımdan gerekli-emekle orantılı olarak karşılıklı değişildiği ve, kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, arü-ürünün yapımı için gerekli-emek, sermayesinde birikmiş geçmişte harcanmış emek olduğu için, buradan, artı-ürünlerin birbirleriyle, bunlarda *fiilen* maddeleşmiş emekle oranülı olarak değil, bunlann üretimleri için gerekli sermayelerin miktarlanyla oranülı olarak değişilecekleri sonucu çıkar. Şu halde, her birim sermayeye düşey pay, üretilmiş bulunan bütün artı-değerler toplamının, bunlann üretiminde harcanan sermayelerin toplamına bölünmesine eşittir. Buna göre, eşit miktarda sermayeler, eşit uzunluktaki zaman aralıklannda eşit kârlar sağlar ve bu, arü-ürünün böylece hesaplanan maliyet fiyatının, yani ortalama kânn, karşılığı ödenen, hem de ödenmeyen ürünün maliyet fıyaüna eklenmesiyle ve hem karşılığı ödenen, hem de ödenmeye ürünün, bu artan fiyat ile, satılmasıyla gerçekleştirilir. Ortalama kâr oranı, Sohmidt'in de dediği gibi, değer yasası tarafından belirlenen ortalama meta fiyatiannı dikkale almadan biçimlenir.
Bu yapı son derece ustacadır. Tamamen hegelci bir örneğe göre biçimlenmiştir, ama hegelci yapıların çoğunluğu gibi doğru değildir. Artı-ürün ya da karşılığı ödenen ürün hiç farketmez. Eğer, değer yasası, ortalama fiyatlar için de *doğrudan doğruya* geçerli ise, bunlann her ikisinin de, üretimleri için gereken

ve üretimlerinde harcanan toplumsal bakımdan gerekli-emekle oranülı, fıyatiara saülmalan zorunludur. Değer yasası, daha başlangıçta, kapitalist düşünce biçiminden kaynaklanan bir fikre, sermayeyi oluşturan geçmişe ait birikmiş emeğin yalnızca belli bir

hazır değerler toplamı olmayıp, üretimde ve kânn oluşumunda bir etmen olduğu için, aynı zamanda değer üreten bir şey ve dolayısıyla kendine ait değerden daha büyük bir değerin kaynağı olduğu fikrine karşı çıkmıştır; bu yasa, yalnız canlı emeğin bu niteliğe sahip bulunduğunu saptar. Kapitalistlerin, sermayeleri ile orantılı eşit kârlar bekledikleri ve [sayfa 19] sermaye yatırımlanna, kârlannın bir tür maliyet fiyatı gözüyle baktıkları çok iyi bilinir. Ne var ki, eğer Schmidt, bu anlayışı, ortalama kâr oranına dayanan fiyatlar ile değec yasasını bağdaştırmada bir araç olarak kullanmaya kalkışırsa, bu yasayı onun ortak belirleyici etmenlerinden biri olarak, yasanın tümüyle çeliştiği bir düşünce halinde niteleyerek, değer yasasının kendisini yadsımış olur.

Ya birikmiş emek, aynı canlı emek gibi değer yaraür. Bu durumda değer yasası, geçerli değildir. Ya da bu emek, değer yaratmaz. Bu durumda da Schmidt'in açıklaması değer yasası ile bağdaşmaz. Schmidt, çözüme oldukça yakın olduğu bir sırada yolunu şaşırmıştır, çünkü, herbir metaın ortalama fiyatının değer yasasına uyduğunu göstermek için bir matematiksel formülden başka bir şeye gereksinmesi olmadığına inanıyordu. Ne var ki, hedefe çok yaklaşmışken, bu konuda yanlış bir yola sapmakla birlikte, kitapçığının geri kalan kısmı, *Kapital'in* ilk iki cildinden daha fazla sonuçları nasıl bir anlayışla çıkarttığını göstermektedir. Marx'ın, üçüncü cildin üçüncü kısmında, kâr oranının o zamana kadar doğru açıklaması yapılmamış olan düşme eğilimi konusunda geliştirdiği doğru açıklamayı bağımsız olarak bulma, ve gene, ticari kârın sınai artı-değerden geldiğini aydınlığa kavuşturma ve faiz ile toprak ranü konusunda, Marx'ın üçüncü cildin dördüncü ve beşinci kısımlarında geliştirdiği fikirlere onu daha önce götüren birçok gözlemlerde bulunma onuru ona aittir.

Daha sonraki bir makalesinde *{Neue Zeit,* 1892-93, n°3 ve 4) bu sorunu çözme çabasında, Schmidt, farklı bir yol tutar. Sermayenin, ortalamanın alünda kâr sağlayan üretim kollarından, ortalamanın üzerinde kâr sağlayan üretim kollarında, ortalamanın üzerinde kâr sağlayan ürretim kollanna aktarılmasına neden olan rekabetin ortalama kâr oranını yaratüğını öne sürer. Rekabetin kârların eşitienmesinde büyük bir rol oynadığı, yeni bir buluş değildir. Ama şimdi Schmidt, kârlardaki bu dengelenme hareketinin, fazla miktarda üretilmiş metalann saüş fiyatlarının, toplumun, bunlar için, değer yasasına göre ödeyebileceği bir değer büyüklüğüne indirgenmesi ile aynı şey olduğunu tanıtiamaya çalışıyor. Marx'ın, kitabın kendisinde yapüğı tahliller, bu yolun da gene hedefe götüremeyeceğinin açık kanıtlarıdır.

Schmidt'ten sonra *P. Fireman* bu sorunu ele aldı. *(Conrads Jahr-bücher,* dritte Folge, III, s. 793.) Marksist tahlillerin öteki yanlan üzerindeki düşüncelerine burada girmeyeceğim. Bunlar, Marx'ın yalnızca araşürdığı yerlerde, tanım yapmak istediği ve, genellikle Marx'ın yapıtlarında, insanın değişmeyen, hazırlop, her zaman için geçerli tanımlar

bulabileceği gibi yanlış varsayımlara dayanmaktadırlar. Şeyler ile bunların birbirleriyle ilişkileri sabit değil değişken olarak kabul edilip kavrandığında, bunlann zihinsel imgeleri, fikirlerin de aynı şekilde değişim ve dönüşüme bağlı bulunacağı; ve bunların katı tanımlar içersinde hapsedilmiş olmayıp, tarihsel ya da mantıksal oluşum süreçleri içersinde geliştikleri apaçıkür. Bu, hiç kuşkusuz, Marx'ın birinci kitabının başlangıcında, sermayeye [sayfa 20] ulaşmak üzere tarihsel öncül olarak basit meta üretiminden niçin yola çıktığını -mantıksal ve tarihsel bakımdan ikinci dereceden bir biçimde, kapitalist biçimde değişikliğe uğramış bir metadan değil de basit bir metadan hareket ettiğini- aydınlığa kavuşturmaktadır. Ne var ki, Fireman bunu kesinlikle görememektedir. Bunları ve daha başka değişik itirazlara yolaçabilecek öteki yan konulan en iyisi bir yana bırakalım ve hemen sorunun özüne girelim. Teori, Fireman'a, belli bir artı-değer oranında, arü-değer oranının, kullanılan emek-gücü ile oranülı olduğunu öğretirken, o, deneyimden, belli bir ortalama kâr oranında, kânn, kullanılan toplam sermaye ile oranülı olduğunu öğreniyor. O, bunu, kânn yalnızca göreneksel bir görüngü (onun dilinde bu, belirli bir toplumsal oluşuma aittir ve onunla varolup yokolan bir şey demektir) olduğunu söyleyerek açıklıyor. Varlığı düpedüz sermayenin varlığına bağlıdır. Sermaye kendisi için bir kâr sağlayacak kadar güçlü olmak kaydıyla, rekabetin zoruyla, kendisine, bütün sermayeler için eşit bir kâr oranı da sağlar. Eşit bir kâr oranı olmaksızın kapitalist üretim düpedüz olanaksızdır. Bu üretim biçimi veri olduğuna göre, bireysel kapitalist için kâr miktan, belli bir kâr oranına, yalnızca sermayesinin büyüklüğüne bağlıdır. Öte yandan, kâr, artı-değerden, karşılığı ödenmeyen emekten ibarettir. Peki öyleyse, büyüklüğü emeğin sömürü derecesine bağlı bulunan artı-değerin, büyüklüğü kullanılan sermaye miktarına bağlı bulunan kâra dönüşmesi nasıl oluyor? "Değişen ve değişmeyen sermaye ... arasındaki oranın en büyük olduğu bütün üretim kollannda metalann değerlerinin üzerinde satılmalanyla; ama, bu aynca, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki s : *d* oranının en küçük olduğu üretim kollarında, metalann değerlerinin alünda ve ancak s : *d* oranının ortalama belli bir rakamı temsil ettiği üretim kollannda gerçek değerleri üzerinden satıldıkları anlamını da taşır. Bireysel fiyatlar ile bunlann kendi

değerleri arasındaki bu tutarsızlık, değer ilkesini çürütür mü? Asla. Çünkü bazı metaların fiyatları değerlerinin üzerine yükselirken, ötekilerin fiyatlan aynı miktarda düştükleri için fiyatların toplamı, değerlerin toplamına eşit kalır ... sonunda bu uyumsuzluk ortadan kalkar." Bu uyumsuzluk bir "düzensizliktir"; "ne var ki, pozitif bilimlerde önceden bilinebilir bir düzensizliğe bir yasanın çürütülmesi gözüyle bakılması olağan değildir".

Yukardaki sözler, Dokuzuncu Bölümdeki ilgili pasajlarla karşılaştırılırsa Fireman'ın gerçekten, dikkati çeken bir noktaya parmak bastığı görülecektir. Ne var ki, onun bu güçlü makalesinin hiç de layık

olmadığı şekilde soğuk karşılanışı, Fireman'ın tam ve kapsamlı bir çözüme ulaşabilmesi için bu buluştan sonra bile daha ne kadar çok konulan birbirine bağlayan ara halkaya gereksinme bulunduğunu göstermektedir. Çok kişi bu soruna ilgi duyduğu halde hâlâ parmaklannı yakmaktan korkuyorlardı. Ve bu, yalnız Fireman'ın buluşunu yarım bırakmasıyla değil, marksist tahlil konusundaki anlayışının inkar kabul etmez yanlışlığı ve bu yanlış anlayışa dayanarak bu konuda yaptığı genel eleştiri ile de açıklanmaktadır, [sayfa 21]

Güç bir konuda kendisini gülünç duruma düşürme fırsatını Zurich'li Herr Profesör *Julius Wolf* hiç kaçırmamaktadır. Bize, bütün sorunun nispi artı-değerde çözümlendiğini söylüyor *(Conrads Jahrbücher,* 1891, dritte Folge, II, S. 352 ve devamı). Nispi artı-değer üretimi, değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşısında artmasına dayanır. "Değişmeyen sermayedeki bir fazlalık, işçilerin üretici güçlerinde bir fazlalığı öngörür. Üretici güçteki bu fazlalık (işçilerin yaşam gereksinmelerini ucuzlatmak yoluyla) artı-değerde bir fazlalık meydana getirdiği için, artan artı-değer ile, toplam sermayede değişmeyen sermayenin payındaki artış arasında doğrudan bir bağıntı kurulur. Değişmeyen sermayedeki bir fazlalık, emeğin üretici gücünde bir fazlalığı belirtir. Değişen sermayenin aynı kalması ve değişmeyen sermayede bir artış ile artı-değerde de Marx'a göre bir artış olması gerekir. Önümeze konulan sorun buydu."

Gerçekte Marx, birinci ciltte yüzlerce yerde bunun tam tersini söylemektedir; Marx'a göre, değişen sermaye azaldığı zaman, nispi artı-değerin değişmeyen sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağı iddiası, bütün parlamento hitabet sanatını utandıracak kadar şaşırtıcıdır; gerçekte Herr Julius Wolf, nispi ya da mutlak artı-değer kavramlarını, ne nispi ve ne de mutlak olarak hiç mi hiç anlamadığını her satınnda ortaya koymaktadır; ne var ki, kendisi için söylediği, "ilk bakışta, insan kendisini gerçekten bir curcuna ağı içersine düşmüş gibi hissediyor" sözleri, bütün makalesi içersinde tek doğru sözdür. Ama bütün bunların ne değeri var? Herr Julius Wolf, parlak buluşundan öylesine gurur duymaktadır ki, bunun için Marx'ın ardından övgüler düzmekten ve kendi uçsuz bucaksız budalalığını, "onun [Marx'ın] kapitalist ekonomiyi eleştirme sisteminde gösterdiği dikkatin ve uzak görüşlülüğün yeni bir kanıtı" olarak göklere çıkarmaktan kendisini alıkoyamamaktadır.

Ama ardından daha da enfesi geliyor. Herr Wolf diyorlar ki: "Ri-cardo da aynı şekilde, eşit bir sermaye yatınmının, tıpkı aynı emek harcamasının, aynı artı-değer (niceliği bakımından) yaratması gibi, eşit bir artı-değer (kâr) sağladığını iddia etmişti. Ve şimdi sorun, bunların birbirleriyle nasıl bağdaştığı idi. Ama Marx, sorunun bu şekilde konulmasını kabul etmiyordu. O, *her türlü kuşkunun ötesinde (üçüncü ciltte) tanıtlamıştır ki,* ikinci öneri, değer yasasının zorunlu bir sonucu olmadığı gibi, kendi değer yasasıyla bile çelişmektedir ve bu nedenle ... derhal reddedilmesi gerekir." Ve bunun üzerine Wolf, hangimiz, Marx mı yok-

sa ben mi bir hata yaptım diye yoklamaya başlar. Karanlıkta bir yol bulmaya çalışanın kendisi olduğu, doğal olarak hiç aklma gelmez.

Bu seçkin parça üzerinde bir tek boş sözcük söylemiş olsaydım, okurlanma saygısızlık etmiş olur, durumun komikliğini görememiş olurdum. Yalnız şu kadarını eklemek isterim ki, Conrad Schmidt'in yukarda sözü edilen yapıtının, "doğrudan doğruya Engels tarafından ilham edildiği" konusunda profesörler arasında yapıldığı öne sürülen dedikoduyu ortaya dökmek için bu fırsattan yararlanmada gösterdiği küstahlık, bir [sayfa 22] zamanlar, "Marx'ın üçüncü ciltte hiç kuşkuya yer vermeyecek şekilde tanıtlamış olduğunu" söylemeye cesaret ettiği küstahlığa uygun düşmektedir. Herr Julius Wolf! Sizin yaşadığınız ve çekiştiğiniz dünyada, başkalarının önüne açıkça bir sorun atan kimsenin, bunun çözümünü gizlice yakın dostlanna sızdırması olağan sayılabilir. Sizin bu türden şeyler yapabileceğinize ben inanmaya hazınm. Ama benim yaşadığım dünyada bir kimsenin bu gibi zavallıca hilelere başvurma gereksinmesi duymayacağını bu önsöz tanıtlamış olacaktır.

Marx'ın ölümünün hemen ardından Bay *Achille Loda, Nuova Antologia'da* (April 1883) onun üzerine alelacele bir makale yayımladı. Yazının başındaki yanlış bilgilerle dolu yaşam öyküsünü, toplumsal, siyasal ve yazınsal yapıtlannın bir eleştirisi izliyordu. Marx'ın materyalist tarih anlayışını tahrif ediyor ve büyük bir amacın peşinde olduğunu açığa vuran bir güvenle çarpıtıyordu. Ve bu amaca en sonunda ulaşılıyordu. Aynı Bay Loria, 1886'da, *La teoria economica della constituzione politi-ca* adlı bir kitap yayımladı ve burada, hayretten ağzı açık kalan çağdaşlanna, 1883'te kasten ve tamamen yanlış

yorumladığı Marx'ın tarih anlayışının kendi buluşu olduğunu ilan etti. Marksist teori, doğal olarak, burada epeyce darkafalı bir düzeye indiriliyor ve kitap, dördüncü sınıf öğrencisi için bile gözyumulamayacak budalaca tarihsel örnekler ve kanıtlarla dolu bulunuyordu. Ama ne zaran var? Siyasal koşuUann ve olayların her yerde daima buna tekabül eden iktisadi koşullarla açıklandığı konusundaki buluş, burada öne sürüldüğü gibi 1845'te Marx tarafından değil, 1886'da Bay Loria tarafından yapılmıştı. En azından, o, bunu, hemşerilerine ve kitabı Fransa'da çıktıktan sonra bazı Fransızlara da yutturmayı becermiş ve İtalyan sosyalistleri, anlı-şanlı Loria'yı aşırılmış tavuskuşu tüylerinden yolma fırsatını bulana kadar, şimdi de İtalya'da, yeni bir çağ açan tarih teorisinin yazan olarak poz yapabilirdi.

Şu var ki, bu, Bay Loria 'nın tutumunun ancak küçük bir örneğidir. O, bize, Marx'ın bütün teorilerinin, bir *bilinçli* bilgiççiliğe *{un consa-pute sofismd)* dayandığı; ve *yanıltıcılık [paralogism] (sapendolit tali) olduklarını bildiği* halde bile yanıltıcılık yapmaktan vazgeçmediği vb., konusunda güvence veriyor. Ve okurlar üzerinde, Marx'a, küçük ayak oyunlarını bizim Padualı profesör gibi aynı zavallı yalanlarla tezgahlayan Loria'vari ne idüğü belirsiz bir türedi gözüyle bakmaları için bir dizi benzer aşağılık imalarla gerekli etkiyi yaptıktan sonra, onlara önemli bir sırn

açıklıyor ve bizi döndürüp dolaştınp tekrar kâr oranına getiriyor.

Bay Loria diyor ki: Marx'a göre, bir kapitalist sanayi kuruluşunda üretilen artı-değer (bunu, Bay Loria, burada, kârla bir tutuyor) miktarı, burada kullanılan değişen sermayeye bağlıdır, çünkü değişmeyen sermaye kâr sağlamaz. Ama bu, gerçeğe aykındır. Çünkü uygulamada kâr, değişen sermayeye değil, toplam sermayeye bağlıdır. Ve Marx'ın kendisi bunu görüyor (Buch I, Kap. XI - Kari Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Onüçüncü Bölüm, Sol Yayınları, Ankara 1975. -*Ed.)* ve yüzeyde olgulann teorisiyle çelişir [sayfa 23] göründüklerini kabul ediyor. Ama o, bu çelişkinin üstesinden nasıl geliyor? Okurlanna, daha sonraki henüz yayınlanmamış bir cildi salık veriyor. Loria, *kendi* okurlanna, Marx'ın yazmayı hiç bir zaman düşünmediğine inandığı bu cilt hakkında zaten bilgi vermişti, şimdi ise zafer çığlıkları atıyor: "Henüz yayınlanmadığı halde, Marx'ın kendisine karşı olanlara karşı daima öne sürdüğü bu ikinci cildin, bilimsel kanıtlar getirmeyi beceremediği zaman başvurduğu kurnazca bir bahane *(uningegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)* olduğunu iddia etmekte asla haksız değildim." Ve bütün bunlardan sonra her kim Marx'ın, *l'illustre* [ünlü. -ç.] Loria ile aynı bilimsel sahtekarlar sınıfına girdiğine inanmazsa, iflah olmaz birisidir.

Hiç değilse şu kadarını öğreniniş bulunuyoruz: Bay Loria'ya göre, marksist artı-değer teorisi, genel bir eşit kâr oranının varlığı ile kesenkes bağdaşamaz. Bundan sonra ikinci cilt ve onunla birlikte benim tam bu nokta üzerindeki açıktan açığa itirazım yayınlandı. Eğer Bay Loria bizler gibi utangaç bir Alman olsaydı, biraz olsun utanç duyabilirdi. Ama o, sıcak bir iklimden gelen kendini beğenmiş bir güneylidir ve kendinin de tanıklık edebileceği gibi orada serinkanlılık doğal bir gereksinmedir. Kâr oranı ile ilgili sorun açıktan açığa ortaya konulmuştur. Bay Loria, bunun çözümlenemez olduğunu açıkça ilan etmiştir. Ve işte şimdi tam bu nedenle, onu herkesin gözü önünde çözümleyerek kendisini aşmış olacaktır.

Bu mucize, *Conrads Jahrbücher,* neue Folge, Buch XX, s. 272 ve devamında, Conrad Schmidt'in *sözü* edilen kitapçığı ile ilgili bir makalede başanlmıştır. Loria, ticari kârın nasıl yapıldığını Schmidt'ten öğrendikten sonra, birdenbire her şey çözümlenmiş oldu. "Değerin, emek-zamanı ile belirlenmesi, sermayelerinin daha büyük bir kısmını ücretlere yatıran kapitalistlere avantaj sağlayacağı için, üretken olmayan" (yani ticari) "sermeye, bu ayrıcalıklı kapitalistlerden daha yüksek bir faiz" (yani kâr) "çekebilir ve böylece, bireysel sanayi kapitalistleri arasında bir eşitlik sağlayabilir.... Örneğin, eğer A, B, C, sanayi kapitalistlerinin herbiri, üretimde 100 işgünü ve sırasıyla 0, 100, 200 değişmeyen sermaye kullansa ve eğer 100 işgünü için ücretler 50 işgünü tutsa, bunların herbirisi 50 işgünlük artı-değer elde eder ve kâr oranı, birinci kapitalist için %100, ikinci için %33,3 ve üçüncü için %20 olur. Ama eğer dördüncü bir D kapitalisti, A'dan 40 işgünü değerinde, B'den 20 işgünü

değerinde, bir faiz" (kâr) "talep eden 300'lük bir verimsiz sermaye biriktirmiş olsa, A ve B kapitalistlerinin kâr oranı, tıpkı C gibi %20'ye düşer, oysa 300'lü sermayesi ile D, 60'lık bir kâr ya da diğer kapitalistler gibi %20'lik kâr oranı sağlamış olur."

İşte böylesine şaşırtıcı bir ustalıkla *l'illustre* Loria, on yıl önce çözümlenemez diye ilan ettiği sorunu bir çırpıda çözümleyiveriyor. Ama [sayfa 24] ne yazık ki, bu "üretken olmayan sermayenin" sanayicilerden ortalama kâr oranı üzerindeki fazla kârlarını sızdırma ve tıpkı toprak sahibinin kiracının artı-karını toprak rantı diye cebe indirmesi gibi bunu kendi cebinde alıkoyma gücünü nereden aldığının sırrını bize açıklamıyor. Aslında ona kalırsa, bunun, sanayicilerden toprak rantına benzer bir haraç toplayarak bu yoldan ortalama bir kâr oranını oluşturan tüccarlar olması gerekiyor. Hemen herkesin bildiği gibi ticari sermaye gerçekten de genel kâr oranını oluşturmakta çok önemli bir etmendir. Ne var ki, ancak ekonomi politiği içten içe küçümseyen bir kalemşor, bu sermayenin, genel kâr oranı daha şekil almadan önce bile, bu genel oranındaki bütün artı-değer fazlalığını emme ve üstelik herhangi bir

taşınmaz mülkiyete gereksinme olmaksızın bunu kendisi için toprak rantına çevirme sihirli gücüne sahip bulunduğunu iddia edebilir. Bundan daha az şaşırtıcı olmayan bir iddia da, ticari sermayenin, artı-değerleri, ortalama kâr oranını tıpı tıpına karşılayan belirli sanayicileri keşfetmesi ve marks-ist değer yasasının bu talihsiz kurbanlarının çilesini, bunlara ait ürünleri, bir komisyon bile talep etmeksizin onlar adına bedavadan satmak suretiyle hafifletmeyi kendisi için bir ayrıcalık saymasıdır. Marx'ın böylesine sefil hilelere başvurmaya gereksinmesi olduğunu hayal etmesi için bir insanın ne denli şarlatan olması gerekir!

Ne var ki, onu kuzeyli rakipleriyle, sözgelişi, o da daha dünkü çocuk olmayan Herr Julius Wolf ile karşılaştırdıktan sonradır ki, ünlü Loria bütün görkemiyle parlar. Herr Wolf, *Sozialismus und kapitalisti-sche Gesellschaftsordnung* üzerine olan kalın kitabında bile, İtalya'nın yanında çenileyen köpek eniği gibi kalır. Marx'ı da, başkalarından ne daha fazla, ne de daha az, ancak Bay Loria'nın kendisi kadar bilgiç, yanıltıcı, palavracı ve şarlatan diye kabul eden -Marx'ın yazmaya gücü yetmeyeceğini ve hiç bir zaman da yazamayacağını çok iyi bildiği halde, başı dara düştüğü zamanlarda, teorisini bir sonraki ciltte tamamlayacağını açıkça vaadettiğini söyleyen, *maestronun* ender sırdaşı yanında, ne kadar da beceriksiz kaldığını söyleyerek, onu küçümseyecek ve bir patavatsızlık edecektim. Sınırsız bir küstahlıkla birlikte güç durumlardan bir yılanbalığı gibi sıynlma hüneri, yediği tekmelere kahramanca göğüs germesi, başkalarının basanlarını elçabukluğu ile aşırması, arsız bir şamatayla reklamcılık, dost çığlıklan ile ününü yayma çabası-bütün bunlarda ona kim rakip olabilir ki? İtalya klasizmin ülkesidir. Modern zamanlann şafağının söktüğü büyük çağdan beri, Dante'den Garibaldi'ye kadar eşi bulunmaz klasik

yetkinlikte görkemli kişiler yetiştirmiştir. Ama yozlaşma ve yabancı egemenlik dönemi de, ona, aralarında özellikle iki belirgin tipin, Sganarelle ve Dolcamara'nın da bulunduğu klasik insan müsveddelerini miras bırakmıştır. Bunların her ikisinin klasik bir bileşimi bizim *illustre* Loria'da [sayfa 25] kişileşmiştir.

Konuyu bağlarken okurlanmı Atlantiğin karşı kıyısına götürmem gerekiyor. New York'lu Dr. (tıp) *George C. Stiebeling* de, soruna bir çözüm ve hem de çok basit bir çözüm bulmuştur. Gerçekten de öylesine basit bir çözüm ki, kendisini ne orada, ne de burada kimse ciddiye almamıştır. Bu, onu öfkelendirmiş ve büyük suyun her iki yakasında yayınlanan sonu gelmez kitapçık ve gazete makalelerinde bunun haksızlığından acı acı yalanmıştır. Kendisine, *Neue Zeit'ta,* bütün çözümünün matematik bir yanılgıya dayandığı anlatılmıştı. Ama bu onu pek etkilemedi. Marx da pek çok matematik yanlışlar yapmıştı, ama gene de pek çok şeyde haklı çıkmıştı. Öyleyse şimdi Dr. Stiebeling'in çözümüne bir gözatalım.

"Eşit sermayeler ve eşit zaman uzunluklarıyla çalışan ama değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki oranın farklı olduğu iki fabrika alıyorum. Toplam sermaye (s + d) = y ve değişmeyen ve değişen sermayelerin oranındaki fark = x olsun. I. fabrika için y = s + d, II. fabrika için y = (s - x) + (d + x). Bu durumda, I. fabrika için artı-değer oranı = s/d, ve II. fabrika için = k/d+x'dir. Toplam sermaye y, ya da s + d, belli bir zamanda kendisi kadar büyüdüğü toplam artı-değere (a) ben, kâr (k) diyorum; demek ki: k = a'dır. Şu halde I. fabrika için kâr oranı = k/y, ya da s/a+d ve II. fabrika için gene k/y, ya da a/(s+x) + (d+x), yani gene = a/s+d. Sorun... böylece öyle bir durum alır ki, değer yasası gereğince, eşit sermaye ve eşit zaman ve ama eşit olmayan canlı emek miktarlan ile, artı-değer oranında bir değişme, ortalama kâr oranında bir eşitlenmeye neden oıur." (G. C. Stiebeling, *Das VVerthgesetz und die Profitrate,* New York, John Heinrich.)

Yukardaki hesap ne denli hoş ve aydınlatıcı olursa olsun, Dr. Stiebeling'e gene de *bir* soru sormak gereğini duyuyoruz: I. fabrikanın ürettiği artı-değer miktannın, II. fabrikanın ürettiği artı-değer miktanna eşit olduğunu nereden biliyor? s, d, y ve x'in, yani hesaptaki öteki bütün etmenlerin, her iki fabrika için eşit olduğunu açıkça söylüyor, ama a'nın hiç sözünü etmiyor. Yukarda sözü edilen artı-değer miktannın her ikisini de cebirsel olarak a ile göstermesinden, bunların mutlaka eşit olacaklan sonucu çıkmaz. Oysa asıl kanıtlanması gereken şey budur, çünkü Bay Stiebeling fazla kafa yormadan, kârı da (k) artı-değerle aynı şey sayıyor. Şimdi ortada ancak iki şık var. Ya her iki a da eşittir, iki fabrikada da eşit miktarlarda artı-değer üretilmektedir ve bu yüzden, iki sermaye de eşit olduğu için eşit miktarlarda kâr sağlamaktadır. Bu durumda Bay Stiebeling, aslında kanıtlamak durumunda olduğu şeyi daha başlangıçta gerçek diye almış oluyor. Ya da, bir fabrika diğerinden daha fazla artı-

değer üretiyor; bu durumda da bütün hesabı altüst oluyor.

Bay Stiebeling, dağlar kadar hesabı bu matematik yanılgı üzerine kurmak ve bunları halka sergilemek için ne canını, ne parasını esirgemiştir. Sırf gönül huzuru için kendisini temin ederim ki, bunlann hemen [sayfa 26] hepsi aynı derecede yanlıştır ve böyle olmadığı pek az durumda da, onun tanıtlamaya çalıştığından büsbütün farklı bir şeyi tanıtlamaktadır. Örneğin, 1870 ve 1880 Amerikan sayım rakamlarını karşılaştırarak, kâr oranının fiilen düştüğünü tanıtlar, ama bunu yanlış yorumlar, ve bu deneyime dayanılarak Marx'ın sürekli kararlı kâr oranı teorisinin düzeltilmesi gerektiği sonucunu

çıkartır. Bu üçüncü cildin üçüncü kısmından, bu marksist "kararlı kâr oranı" teorisinin tamamen Bay Stiebeling'in hayalinin bir ürünü olduğu ve kâr oranındaki düşme eğiliminin, Dr. Stiebeling'in belirttiğinin tamamen tersi koşullardan ileri geldiği anlaşılmış olacaktır. Dr. Stiebeling'in iyi niyetli olduğuna hiç kuşku yok, ama bilimsel sorunlarla uğraşmak isteyen bir kimsenin, her şeyden önce, yararlanmak istediği yapıtları, yazannın yazdığı gibi okumayı, daha da önemlisi bunlarda bulunmayan şeyleri bunlara katmaksızın okumayı öğrenmesi gerekir.

Bütün araştırmanın sonucu bu sorun ile ilgili olarak da bir kez daha gösteriyor ki, bu konuda bir şeyler başarmış olan gene yalnız marksist okuldur. Eğer Fireman ve Conrad Schmidt bu üçüncü cildi okurlarsa, herbiri kendi adına kendi yapıtlarından pekala memnun olabilirler, [sayfa 27]

Londra, 4 Ekim 1894 FRİEDRİCH ENGELS

Kari Marks Kapital III

27

28

Kari Marks Kapital III

ÜÇÜNCÜ KİTAP
BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

I

Kari Marks 29 Kapital III

30

Kari Marks Kapital III

BİRİNCİ KISIM
ARTI-DEĞERİN KÂRA VE ARTI-DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ

BİRİNCİ BOLUM MALİYET FİYATI VE KÂR

BİRİNCİ Kitapta, biz, bizatihi *kapitalist üretim sürecini* oluşturan görüngüleri, dış koşuUann yaratabilecekleri her türden ikincil etkileri hiç dikkate almaksızın, dolaysız üretici süreç olarak incelemiştik. Ne var ki, bu dolaysız üretim süreci, sermayenin yaşam süresini sona erdirmiş olmaz. Bu süreç, gerçek dünyada, İkinci Kitabın konusu olan *dolaşım süreci* ile tamamlanır. İkinci Kitapta, yani *dolaşım sürecinin,* toplumsal yeniden-üretim sürecinin aracısı olarak ele alındığı Üçüncü Kısımda, kapitalist üretim sürecinin, bütünüyle ele alındığında, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir sentezini temsil ettiği ortaya çıkmıştı. Bu üçüncü kitabın ele aldığı konular düşünülürse, bu sentez üzerine bazı genel düşüncelerle yetinilmesi olanaksızdır. Tersine, *bir bütün olarak sermaye hareketlerinden* doğan somut biçimlerin saptanması ve tanımlanması gerekir. Sermayeler fiili hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut şekillerde çıkar ki, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki biçimi, tıpkı dolaşım sürecindeki biçimi gibi, yalnızca özel durumlar olarak ortaya çıkar. Bu kitapta geliştirildiği gibi, sermayenin çeşitli biçimleri, böylece, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki etkileri içersinde, rekabet içersinde, ve bizzat üretim öğelerinin olağan bilinçleri içersinde, adım adım,

Kari Marks 31 Kapital I

[sayfa 3i] toplum yüzeyinde bürünecekleri biçime yaklaşırlar.

Kapitalist yolda üretilen her metaın değeri, şu formül ile temsil edilir: S = s + d + a. Eğer ürünün bu değerinden, biz, artı-değerleri çıkartırsak, ortada yalnızca üretim öğelerine harcanmış sermaye değeri, s + d'ye karşılık, bir eşdeğer ya da mal olarak onun yerini alan bir değer kalır.

Örneğin, belli bir nesnenin üretimi, eğer 20 sterlini üretim aletlerinin aşınmasını ve yıpranmasını, 380 sterlini üretim maddelerini ve 100 sterlini emek-gücünü karşılayan 500 sterlinlik bir sermaye yatınmını gerektiriyorsa ve artı-değer oranı %100 ise, ürünün değeri = $400_s + 100_d + 100_a$ = 600 sterlin olur.

100 sterlinlik artı-değer düşüldükten sonra, geriye yalnızca, harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan 500 sterlinlik meta-değer kalır. Metaın değerinin tüketilen üretim araçlan ile emek-gücünün fiyatını yerine koyan bu kısmı, ancak, metaın kapitalistin kendisine maliyetini yerine koymuş olur. Bu nedenle de onun [yani kapitalist -ç.] için, metaın maliyet fiyatını temsil eder. Metaın kapitaliste maliyeti ile gerçek üretim maliyeti, birbirinden tamamen farklı iki büyüklüktür. Meta-değe-rin, arü-değerden meydana gelen kısmı, bu kısım, emekçiye, karşılığı ödenmemiş emeğe malolduğu için, kapitaliste herhangi bir şeye malolmamıştır. Ne var ki, kapitalist üretim esasına göre, işçi, üretim sürecine girdikten sonra, o, kapitaliste ait bulunan ve işlev yapan üretken sermayenin tamamlayıcı bir öğesini oluşturur. Bu nedenle metaın asıl üreticisi kapitalisttir. İşte bu yüzden, metaın maliyet fiyatı, kapitaliste, zorunlu olarak, metaın gerçek maliyeti olarak görünür. Biz, eğer maliyet fiyatına, m dersek, S = s + d + a formülü, S = m + a şeklini, yani, meta-değer = maliyet fiyatı + artı-değer şeklini alır.

Bir metaın yalnız üretimi sırasında harcanan sermayenin değerini yerine koyan çeşitii değer kısımlarının, maliyet fiyatı başlığı altında toplanması, bir yandan, kapitalist üretimin özgül niteliğini ifade eder. Metaın kapitalist maliyeti sermaye harcanması ile, oysa metaın gerçek maliyeti emek harcanması ile ölçülür. Böylece, bir metaın kapitalist maliyet fiyatı, nicelik olarak değerinden ya da

onun gerçek maliyet fiyatından farklıdır. Bu fiyat metaın değerinden küçüktür, çünkü, S = m + a eşitliğinde, m = S - a olduğu açıkür. Öte yandan, bir metaın maliyet fiyatı, hiç bir zaman yalnız kapitalist muhasebede bulunan bir kategoriden ibaret değildir. Değerin bu kısmının tek başına ayrılması, pratikte, metaın fiili üretiminde, sürekli olarak kendini gösterir, çünkü dolaşım süreci yoluyla durmadan kendi meta biçiminden üretken sermaye biçimine tekrar çevrilmek zorunda olup, böylece metaın maliyet fiyatı, daima, yapımında tüketilen üretim öğelerini tekrar satın almak

durumundadır, [sayfa 32]

Maliyet fiyatı kategorisinin, öte yandan, meta-değerin oluşmasıyla ya da, sermayenin kendisini genişletmesi süreciyle hiç bir ilişkisi yoktur. 600 sterlinlik bir metaın değerinin, altıda-beşinin, yani 500 sterlinin, onun üretiminde tüketilen 500 sterlinlik sermayenin bir eşdeğerinden fazla bir şeyi temsil etmediğini ve bu nedenle ancak bu sermayenin maddi öğelerini tekrar saün almaya yetebileceğini biliyorsam, henüz daha, ne metaın değerinin onun maliyet fiyatını temsil eden altıda-beşlik kısmının ve ne de metadaki artı-değeri oluşturan son altıda-birlik kısmının ne şekilde üretildiği hakkında bir şey biliyorum demektir. Bununla birlikte, araşürmalanmız, kapitalist iktisatta, maliyet fiyatının, değer üretiminin kendisinin sahte bir kategorisi görüntüsüne büründüğünü ortaya koyacaktır.

Tekrar örneğimize dönelim. Bir işçi tarafından ortalama toplumsal bir işgününde üretilen değerin 6 şilin = 6P ile temsil edildiğini varsayalım. Bu durumda yatırılan 500 sterlinlik sermaye = 400_s + 100_d,on saatiik $1.666^2/_3$ işgününde üretilen bir değeri temsil eder ve bunun $1.333'/_3$ işgünü 400_s'ye eşit üretim araçlannın değerinde ve $333'/_3$ işgünü 100_d'ye eşit emek-gücünün değerinde kristalleşmiştir. %100'lük bir arü-değer oranı varsayıldığında, yeni elde edilecek olan metaın üretiminin gerektireceği emek harcaması = 100_s + 100_d = $666^2/_3$ on saatiik işgünüdür.

Biz biliyoruz ki (bkz: Buch 1, Kap. VII, s. 101-193) 600 sterlinlik yeni yaraülan ürünün değeri, 1) üretim araçları için harcanan 400 sterlinlik değişmeyen sermayenin yeniden ortaya çıkan değeri, ve 2) 200 sterlinlik yeni üretilen bir değerden oluşmuştur. Metaın maliyet fiyatı = 500 sterlin, yeniden ortaya çıkan 400_s ile, yeni üretilen 200 sterlinlik (=100_d) değerin yansını, yani kökenleri tamamen farklı iki meta-değer öğesini kapsar.

666V3 on saatiik işgünü boyunca harcanmış bulunan emeğin bir amaca yönelmiş niteliği sonucu, tüketilen 400 sterlin tutarındaki üretim araçlannın değeri, bu üretim araçlanndan ürüne aktanlmıştır. Daha önceden varolan bu değer, böylece, ürünün değerini oluşturan bir kısım olarak yeniden ortaya çıkmıştır, ama *bu* metaın üretim sürecinde yaratılmamıştır. Metaın değerinin bir kısmı olarak varolmasının tek nedeni, yatırılan sermayenin bir öğesi şeklinde daha önce varolmasıdır. Harcanmış bulunan değişmeyen sermaye, bu nedenle, metaın değerinin, bu sermayenin bizzat o değere eklediği kısmı tarafından yerine konmuştur. Maliyet fiyatının bu öğesi, demek ki, çifte bir anlam taşımaktadır. Bir yandan, o, meta-değerin, tüketilen sermayeyi yerine koyan kısmı olduğu için, metaın maliyet fiyatına girmektedir. Öte yandan da, salt, harcanan sermayenin değeri olduğu, ya da üretim araçlan şu kadara malolduklan için meta-değerin bir öğesini oluşturur.

Maliyet fiyatının öteki öğesi için durum tam tersidir. Metaın [sayfa 33] üretiminde harcanan $666^2/_3$ işgünü, 200 sterlinlik yeni bir değer yarat-

maktadır. Bu yeni değerin bir kısmı, salt, 100 sterlinlik yatınlan değişen sermayeyi ya da kullanılan emek-gücünün fiyatını yerine koymaktadır. Ne var ki, bu yatırılan sermaye-değer, herhangi bir şekilde, yeni değerin yaratılmasına girmemektedir. Sermaye yatınmını ilgilendirdiği kadanyla emek-gücü, bir *değer* olarak sayılmaktadır. Ama, üretim sürecinde o, değer *yaratıcısı* olarak hareket etmektedir. Yatırılan sermaye içersinde emek- gücünün değerinin tuttuğu yeri, fiilen *işlev yapan* üretken sermayede, canlı, değer-yaratıcı emek-gücünün kendisi almaktadır.

Meta-değerin, biraraya geldikleri zaman maliyet fiyatını oluşturan bu çeşitli öğeleri arasındaki fark, sermayenin, ya harcanmış olan değişmeyen ya da harcanmış olan değişen kısmının değerinin büyüklüğünde bir değişiklik olduğu zaman göze çarpar. Diyelim, aynı üretim araçlarının ya da sermayenin değişmeyen kısmının fiyaü 400 sterlinden 600 sterline yükselmiş ya da tersine 200 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, 500 sterlinden, 600_s + 100_d = 700 sterline yükselen yalnızca metaın maliyet fiyaü değil, 600 sterlinden, 600_s + lOOd + 100_a = 800 sterline yükselen metaın değeridir de. İkinci durumda, 500 sterlinden 200_s + 100_d = 300 sterline düşen yalnızca maliyet fiyaü değil, 600 sterlinden, 200_s + 100_d + 100_a = 400 sterline düşen metaın değeridir de. Harcanmış bulunan değişmeyen sermaye kendi değerini ürüne aktardığı için, öteki koşullar aynı kalmak üzere, ürünün değeri, bu sermaye-değerin mutiak büyüklüğü ile yükselir ya da düşer. Öte yandan, öteki koşulların değişmeden kaldığını varsayalım, aynı miktar emek-gücünün fiyaü 100 sterlinden 150 sterline yükselmiş ya da, tersine, 100 sterlinden 50 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, maliyet fiyaü 500

sterlinden, $400_s + 150_d = 550$ sterline yükselmiş, ikinci durumda 500 sterlinden, $400_s + 50_d = 450$ sterline düşmüş olur. Ama her iki durumda da, meta-değer, değişmeden 600 sterlin olarak kalır; bir seferinde $400_s + 150_d + 50$, ve öteki seferinde 400 + 50. + 150 'dır. Yatınlmış olan değişen
a' s d a 3 £> 3
sermaye kendi değerini ürüne eklemez. Onun değerinin yerini, üründe daha çok, emek tarafından yaratılmış bulunan yeni bir değer almıştır. Bu nedenle, değişen sermayenin mutlak büyüklüğündeki bir değişiklik, salt emek-gücünün fiyatındaki bir değişikliği ifade ettiği sürece, meta-değerin mutiak büyüklüğünü en ufak şekilde değiştirmez, çünkü bu, canlı emek-gücü tarafından yaraülan yeni değerin mutlak büyüklüğünde hiç bir şeyi değiştirmiş olmaz. Böyle bir değişiklik, daha çok, yeni değerin, birisi artı-değeri oluşturan, öteki değişen sermayeyi yerine koyan ve bu yüzden metaın maliyet fıyaüna geçen iki kısmının nispi oranlan üzerinde etkili olur.

Maliyet fiyaünın iki öğesinin, örneğimizde $400_s + 100_d$'nin tek ortak yanları, her ikisinin de meta-değerin yatırılan sermayeyi yerine koyan kısımlan olmasıdır.

Ne var ki, bu gerçek durum, kapitalist üretim açısından zorunlu olarak ters bir biçimde görünür.

34 Kari Marks Kapital III

Kapitalist üretim tarzı, köleliğe dayanan üretim tarzından, öteki [sayfa 34] şeylerin yanısıra, onda emek-gücünün değerinin ve dolayısıyla fiyatının değerinin, emeğin kendisinin değeri ya da fiyatı, ya da ücretler olarak görülmesi olgusuyla ayrılır (Buch I, Kap. XVII). Yatınlan sermayenin değişen kısmı bu nedenle, ücretlere harcanan sermaye, üretimde harcanan bütün emeğin değeri ve dolayısıyla fiyatını ödeyen sermaye-değer olarak görünür. Örneğin, ortalama on saatiik toplumsal işgününün 6 şilin tutanndaki bir para miktannda nesneleştiğini varsayalım. Buna göre 100 sterlinlik bir değişen sermaye yatırımı, $333'/_3$ on saatlik işgününde üretilen bir değerin para ifadesini temsil eder. Ne var ki, saün alınan emek-gücünü, yaünlan sermayede temsil eden bu değer, fiilen işlev yapan üretken sermayenin bir kısmını oluşturmaz. Üretim sürecinde onun yerini, canlı emek-gücü almıştır. Eğer, örneğimizde olduğu gibi, emek-gücünün sömürü derecesi %100 ise $666^2/_3$ on saatiik işgünü boyunca harcanır ve böylece de, ürüne 100 sterlinlik yeni bir değer katar. Ama, yatırılan sermayede, 100 sterlinlik değişen sermaye, ücretiere yaünlmış sermaye ya da $666^2/_3$ on saatlik gün boyunca iş gören emeğin fiyatı olarak görünür. 100 sterlinlik miktar, $666^2/_3$ ile bölünürse, değer olarak, beş saatiik emeğin ürününe eşit, on saatiik bir işgününün fiyatı olan 3 şilin elde edilir.

Şimdi eğer biz, bir yanda yaünlan sermayeyi diğer yandaki meta-değer ile karşılaşünrsak şunu buluruz:

I. Yaünlan sermaye 500 sterlin = üretim araçlanna harcanan 400 sterlinlik sermaye (üretim araçlannın fiyatı) + emeğe harcanan 100 sterlinlik sermaye ($666^2/_3$ işgününün fiyaü ya da aynı süre için ödenen ücret).

II. Metalann değeri 600 sterlin = maliyet fiyatını temsil eden 500 sterlin (harcanan üretim araçlarının fiyaü 400 sterlin + harcanan $666^2/_3$ işgününün fiyaü 100 sterlin) + 100 sterlin artı-değer.

Bu formülde, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı, pamuk ya da kömür gibi üretim araçlanna yatırılan kısmından, yalnız, maddi bakımdan farklı bir üretim öğesinin karşılığının ödenmesine yaraması bakımından aynlır, yoksa hiç bir şekilde, meta-değer yaratma sürecinde ve dolayısıyla da sermayenin kendisini genişletme sürecinde işlevsel bakımdan farklı bir amaca hizmet ettiğinden ötürü ayrılmaz. Üretim araçlarının fiyaü, üpkı yaünlan sermayede göründüğü gibi, metalann maliyet fiyaünda tekrar görünür, ve böyle olmasının nedeni, bu üretim araçlarının bir amaca uygun olarak tüketilmeleridir. Bu metaların üretiminde tüketilen $666^2/_3$ işgünü için ödenen fiyat ya da ücretler de, gene, üpkı yaünlan sermayede göründüğü gibi metaların maliyet fiyaünda tekrar ortaya çıkar ve bunun da nedeni gene bu miktar emeğin bir amaca yönelik olarak harcanmış olmasıdır. Biz, yalnız, tamamlanmış ve varolan değerleri -yaünlan sermayenin değerinin, ürünün değerinin oluşmasına kaülan kısımlannı- görürüz, ama yeni değerler yaratan öğeyi görmeyiz.

Kari Marks 35 Kapital I

Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrım yokolmuştur. 500 sterlinlik tüm maliyet fiyatı, şimdi iki anlam taşır; birincisi, 600 sterlinlik [sayfa 35] meta-değerin, metaın üretiminde harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan kısmıdır; ikincisi, meta-değerin bu kısmı, salt, kullanılan üretim öğelerinin, yani üretim araçlan ile emeğin maliyet fiyatı, yani yaünlan sermaye olarak daha önce varolduğu için mevcuttur. Ser-maye-değer, bir metaın maliyet fiyatı olarak, ancak bir sermaye-değer şeklinde harcandığı için ve harcandığı ölçüde tekrar ortaya çıkar.

Yatırılan sermayenin çeşitii değer kısımlarının, maddi bakımdan farklı üretim öğelerine, yani emek araçlarına, ham ve yardımcı maddelere ve emeğe harcanmış olması olgusu, yalnızca, metaın maliyet fiyatının, maddi bakımdan farklı üretim öğelerinin yeniden satın alınması zorunluluğunu gerektirir. Ama, maliyet fiyatının oluşumunu ilgilendirdiği kadanyla, burada yalnızca bir ayrım, yani sabit ve döner sermayeler arasındaki ayrım farkedilebilir. Örneğimizde biz, emek araçlannın aşınıp yıpranması

için 20 sterlin koymuştuk (400_s = emek araçlarının amortismanı için 20 sterlin + üretim maddeleri için 380 sterlin). Bu emek araçlarının değeri, üretken süreçten önce, diyelim 1.100 sterlin olsun. Metalar üretildikten sonra bu değer iki biçimde varolur, metaın değerinin bir kısmı olarak 20 sterlin ve eskisi gibi kapitalistin mülkiyetinde kalan emek araçlarının geriye kalan değeri olarak 1.200 - 20 ya da 1.180 sterlin; bir başka deyişle, bunlar, kapitalistin meta-sermayesinin değil, üretken sermayesinin öğeleri olarak bulunurlar. Üretim maddeleri ile ücretier, emek araçlarından farklı olarak, metaın üretiminde tamamen tüketilmişler ve böylece bütün değerleri, üretilen metaın değerine geçmiştir. Yatırılan sermayenin bu çeşitii kısımlannın, devir ile ilişkili olarak nasıl sabit ve döner sermaye biçimlerine büründüklerini görmüştük.

Buna göre, yaünlan sermaye = 1.680 sterlin: sabit sermaye = 1.200 sterlin + döner sermaye = 480 sterlin (= 380 sterlin üretim maddelerindeki, arü, 100 sterlin ücretlerdeki).

Ama metaın maliyet fiyatı, yalnız = 500 sterlin (sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin ve döner sermaye için 480 sterlin).

Metaın maliyet fiyatı ile yatırılan sermaye arasındaki bu fark, yalnızca, metaın maliyet fiyatının, yalnızca üretiminde fiilen tüketilen sermaye tarafından oluşturulduğunu tanıtlar.

Metaın üretiminde, 1.200 sterlin değerinde üretim aracı kullanılmıştır, ama bu yaünlan sermaye-değerden yalnız 20 sterlini üretimde kaybolmuştur. Demek ki, kullanılan sabit sermaye, ancak kısmen metaın maliyet fiyaüna girmektedir, çünkü onun üretiminde ancak kısmen tüketilmektedir. Kullanılan döner sermaye ise metaın maliyet fiyaüna bütünüyle girmektedir, çünkü üretimde bütünüyle tüketilmektedir. Ama bu, ancak, sabit ve döner sermayelerin tüketilen kısımlarının

* Orantılı olarak, herkese düşen pay oranında, *-ç.*

değişmez bir biçimde, değerlerinin büyüklüğü ile *prou rata,** metaın maliyet fiyatına [sayfa 36] geçtiğini ve metaın değerinin bu kısımlarının salt üretimlerinde harcanan sermayeden doğduklarını tanıtlamaz mı? Eğer bu böyle olmasaydı, yatırılmış bulunan 1.200 sterlinlik sabit sermayenin, üretken süreç sırasında kaybettiği 20 sterlin dışında, kaybetmemiş olduğu diğer 1.180 sterlini de bu sürece niçin katmadığı açıklanamazdı.

Maliyet fiyatının hesaplanması bakımından sabit ve döner sermayeler arasındaki bu fark, bu nedenle, ancak, maliyet fiyatının görünüşte, harcanan sermaye-değerden ya da bizzat kapitalist tarafından emek de dahil harcanan üretim öğeleri için ödenen fiyattan doğmuş olmasını doğrular. Öte yandan, değerin oluşumunu ilgilendirmesi bakımından, sermayenin emek-gücüne yatınlan değişen kısmı, burada, döner sermaye başlığı altında, açıkça, değişmeyen sermaye ile (sermayenin üretim maddesinden ibaret bulunan kısmı ile) özdeşleştirilmekte ve bu, sermayenin kendisini genişletme sürecindeki sim tamamlamaktadır.[1]

Buraya kadar biz, metalann değerinin yalnızca bir öğesini, yani maliyet fiyatını ele aldık. Şimdi de, metalann değerinin diğer kısmına, yani maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığa ya da artı-değere gözatmamız gerekiyor. Demek ki, her şeyden önce artı-değer, bir metaın değerinin maliyet fiyatının üzerinde ve ötesinde kalan fazla kısmıdır. Ama maliyet fiyatı, kendisinin de sürekli olarak maddi öğelerine tekrar çevrildiği tüketilen sermayenin değerine eşit olduğu için, bu değer fazlası, metaın üretiminde harcanan ve kendi dolaşımı yoluyla geri dönen sermayenin değerindeki bir artış demektir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, artı-değer a ancak, değişen sermaye d'nin değerindeki bir değişmeden doğduğu ve bu nedenle, kökeni yönünden değişen sermayedeki bir artıştan başka bir şey olmadığı halde, üretim süreci sona erdikten sonra, gene de s + d'nin, harcanmış toplam sermayenin değerinde bir artış oluşturur, a'nın, emek-gücüne yatınlmış bulunan belirli bir sermaye-değer d'nin, değişken bir büyüklüğe, yani değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesiyle üretildiğini ifade eden s + (d + a) formülü, (s + d) + a olarak da temsil edilebilir. Üretim gerçekleşmeden önce elimizde 500 sterlinlik bir sermaye vardı. Üretim tamamlandıktan sonra, elimizde 500 sterlinlik bu sermaye ile, 100 sterlinlik bir değer artışı vardır.[2]

[1] Kitap I'de (Kap. VII. 216-206 Dipnot.) [Türkçe baskıda: Dokuzuncu Bölüm Üçüncü Kesim; s. 249 vd. *-Ed.]*, bunun, iktisatçının kafasında nasıl bir karışıklık yaratabileceğini göstermek için N. W. Senior'un örneğini vermiştik.

[2] "Daha önce söylenenlerden biliyoruz ki, artı-değer yalnızca d'nin sermayenin emek-gücüne dönüşen bölümünün değerindeki değişmenin sonucudur; dolayısıyla d + a = d + d (ya da d, artı, d'nin bir kesri). Ama değişenin yalnızca d olması olgusu, ve bu değişmenin koşullarının sermayenin değişen kısmındaki bir artışın sonucu olması durumuyla değişme koşullarının gözle görülemez hale gelmesi yanında yatırılan sermayenin toplamında bir artış da vardır. Başlangıçta 500 S şimdi 590 S olmaktadır." (Buch I. Kap. VII, 1, s. 203/195.) [Türkçe baskıda: Onbirinci Bölüm, Birinci Kesim. s. 238-239. *-Ed.]*

Bununla birlikte, artı-değer, yalnız, yatırılan sermayenin, sermayenin kendisini genişletmesi sürecine giren kısmında, değil, bu sürece [sayfa 37] girmeyen kısmında da bir artış oluşturur. Başka bir deyişle, artı-değer yalnız, metaın maliyet fiyatı ile yerine konulan tüketilen sermayede değil, üretime yatırılan bütün sermayede bir artış demektir. Üretim sürecinden önce elimizde 1.680 sterlin değerinde bir sermaye vardı; yani üretim araçlarına yatınlan ve yalnız 20 sterlini, aşınıp yıpranma nedeniyle metaın değerine giren 1.200 sterlinlik bir sabit sermaye ile, üretim maddelerine ve ücretlere yatırılan 480

sterlinlik bir döner sermaye bulunuyordu. Üretim sürecinden sonra, elimizde üretken sermayenin değerini oluşturan bir öğe olarak 1.180 sterlin ile, 600 sterlinlik bir meta-sermaye bulunmaktadır. Bu iki değer miktannı topladığımızda, şimdi kapitalistin elinde 1. 780 sterlinlik bir değer bulunmaktadır. Yatırmış olduğu 1.680 sterlinlik toplam sermaye bundan çıkartıldığında, geriye 100 sterlinlik bir değer artışı kalır. 100 sterlinlik artı-değer, böylece, yatırılmış 1.680 sterlin bakımından bir artış oluşturduğu gibi, onun bir kısmı olan ve üretim sırasında harcanan 500 sterlin bakımından da bir artış demektir. Şimdi kapitaliste, bu değer artışının, sermaye ile girişilmiş bulunan üretken süreçten doğduğu ve bu nedenle sermayenin kendisinden türediği, açık olarak görünür, çünkü, bu artış, üretim sürecinden önce ortada olmadığı halde, süreçten sonra ortaya çıkmıştır. Üretimde tüketilen sermayeye gelince, artı-değer, gene, üretim araçları ile emeği içeren bütün farklı değer öğelerinin hepsinden doğmuş gibi görünür. Çünkü maliyet fiyatının oluşumuna bütün bu öğeler eşit katkıda bulunurlar. Yatırılmış sermaye olarak edindikleri kendi değerlerini hepsi de ürünün değerine katarlar ve, değişmeyen ve değişen değer büyüklükleri olarak farklılaşmamışlardır. Biz eğer bir an için, bütün yatınlan sermayenin, ya sırf ücretlerden ya da sırf üretim araçlannın değerinden ibaret olduğunu varsayarsak, bu, apaçık hale gelir. Birinci durumda, demek ki, $400_s + 100_d + 100_a$ meta-değer yerine $500_d + 100_a$ meta-değer elde etmiş olurduk. Ücretlere yatırılmış olan 500 sterlinlik sermaye, 600 sterlinlik meta-değerin üretiminde harcanan bütün emeğin değerini temsil eder ve sırf bu nedenle, tüm ürünün maliyet fiyatını oluşturur. Ama harcanan sermayenin değerinin, ürünün değerinin bir kısmı olarak yeniden-üretilme-sine yolaçan bu maliyet fiyatının oluşumu, bu meta-değerin oluşumunda bizce bilinen tek süreçtir. Biz, onun 100 sterlinlik arü-değer kısmının nasıl oluştuğunu bilmiyoruz. Meta-değerin $500_s + 100_a$'ya eşit olduğu ikinci durum için de aynı şey doğrudur. Her iki durumda da, biz, artı-değerin, belli bir değerden geldiğini biliyoruz, çünkü bu değer, ister emek, ister üretim araçları biçiminde olsun, üretken sermaye biçiminde yaünlmışü. Öte yandan, bu yaünlan sermaye-değer, genişlemiş olduğu ve bu nedenle metaın maliyet fiyatını oluşturduğu için, artı-değeri meydana getiremez. Çünkü, salt metaın maliyet fiyatını oluşturması nedeni-

yle, sermaye-değer, herhangi bir artı-değer oluşturmaz, yalnızca bir eşdeğer, harcanan sermayeyi yerine koyan bir değer oluşturur. Bu nedenle, [sayfa 38] sermaye-değerin artı-değer oluşturması ölçüsünde, bu, onun, harcanmış sermaye olarak özgül niteliğinden değil, daha çok, yatınlmış ve dolayısıyla yararlanılmış sermaye olması niteliğinden ötürü böyledir. Bu nedenle, artı-değer, yatınlan sermayenin, metaın maliyet fiyatına giren kısmından doğduğu kadar, buna girmeyen kısmından da doğar. Kısacası, artı-değer, kullanılan sermayenin hem sabit ve hem de döner kısımlanndan aynı derecede meydana gelir. Emek araçlarını olduğu kadar, üretim maddelerini ve emeği de [içeren -ç.] toplam sermaye, ürünlerin yaratıcısı olarak maddi bakımdan hizmet eder. Toplam sermaye, ancak bir kısmı, kendini genişletme sürecine katılmış olsa bile, fiili emek-sürecine maddi bakımdan katılır. Belki de, maliyet fiyatının oluşumuna kısmen katıldığı halde, artı-değerin oluşumuna bütünüyle katılmasının nedeni işte budur. Her ne olursa olsun sonuç şu oluyor ki, artı-değer, yatırılan sermayenin bütün kısımlarından, aynı zamanda doğuyor. Bu tümdengelim, belki de, Malthus'un sözleriyle açıkça ve kısaca ifade edilerek epeyce kısaltılabilir: "Kapitalist... yatırdığı sermayenin bütün kısımlanndan eşit bir kâr *bekler."*[3]

Artı-değer, yatınlan toplam sermayenin, varsayılan bir yavrusu olma niteliği içersinde, *kârın* bu dönüşmüş biçimini alır. Demek oluyor ki, belli bir değer, kâr üretmek amacıyla yatınldığı zaman sermaye oluyor,[4] ya da belli bir değer, sermaye olarak kullanıldığı için kâr meydana geliyor. Kâra, k dersek, S = s + d + a = k + a formülü S = m + k halini alır, ya da, *bir metaın değeri = maliyet fiyatı* + kâr olur.

Kâr, burada temsil edildiği haliyle, demek ki, artı-değer ile aynı şey oluyor, ancak, kapitalist üretim tarzının herhalde vazgeçilmez bir ürünü olduğundan gizemli bir biçime bürünüyor. Üretim süreci sırasında meydana gelen değer değişikliğinin kaynağının, sermayenin değişen kısmından; toplam sermayeye aktanlması gerekiyor, çünkü, varsayılan maliyet fiyatı oluşumunda, değişmeyen ve değişen sermayeler arasında gözle görülür bir ayrım bulunmamaktadır. Bir kutupta, emek-gücünün fiyatı, ücretlerin başkalaşmış biçimine büründüğü için, karşıt kutupta artı-değer, kârın başkalaşmış biçiminde görünmektedir.

Bir metaın maliyet fiyatının, değerinden küçük olduğunu görmüş bulunuyoruz. S = m + a olduğu için, m = S - a'dır. S = m + a formülü S = m, ya da, meta-değer = meta maliyet fiyatı olabilmesi için, a = 0 olması gerekir; özel piyasa koşulları, metaların satış fiyatlarını, maliyet fiyatlannın düzeyine ve hatta altına düşürebilmekle birlikte, yukardaki durum, kapitalist üretim esasında hiçbir zaman ortaya çıkmaz. Demek oluyor ki, bu metaın değer üzerinden saülması halinde,

[3] Malthus, *Principles ofPolilical Economy,* 2. ed. London 1836, s. 268.

[4] "Bir kâr amacıyla genişleyen şey sermayedir." Malthus, *Definitions in Political Economy,* London 1827. s. 86.

bu metaın değerinin maliyet fiyatını aşan fazlalığa eşit ve bu nedenle, bu metaın değerine katılmış bulunan tüm artı-değere eşit bir kâr gerçekleştirilmiş [sayfa 39] olur. Ne var ki, kapitalist, bir metaı değerinin altında sattığı zaman bile, onu bir kâr ile satmış olabilir. Metaın satış fiyatı, maliyet fiyatının üzerinde olduğu sürece, bu fiyat, değerinin altında olabileceği halde, bu metaya katılmış bulunan artı-değerin bir kısmı daima gerçekleşir ve böylece bir kâr sağlar. Bizim örneğimizde, metaın değeri 600 sterlin ve maliyet fiyatı 500 sterlindir. Bu meta, eğer, 510, 520, 530, 560 ya da 590 sterline satılmış ise, değerinin 90, 80, 70, 40 ya da 10 sterlin altında satılmış demektir. Gene de, onun satışından, sırasıyla 10, 20, 30, 60 ya da 90 sterlin bir kâr gerçekleştirilmiştir. Bir metaın değeri ile maliyet fiyatı arasında, sayısız saüş fiyatları olabileceği açıktır. Metaın değerindeki artı-değer öğesi ne kadar büyük ise, bu ara fiyatların yer alabilecekleri dizi de o kadar büyüktür.

Bu, bazı durumlarda metaların fiyatiannın altında satılması, bazı sanayi kollarında anormal derecede düşük meta-fiyatları,[5] vb., gibi günlük rekabet olaylannı fazlasıyla açıklamış olur. Kapitalist rekabetin, ekonomi politiğin şimdiye değin kavrayamadığı temel yasası, genel kâr oranı ile, bu oranın belirlediği sözde üretim fiyatlannı düzenleyen yasa, daha ilerde göreceğimiz gibi, metalann değerleri ile maliyet fiyatları arasındaki bu farka ve bunun sonucu, bir metaın değerinin alında bir kârla saülması olasılığına dayanır.

Bir metaın asgari saüş fiyatı sınırı, onun maliyet fiyatıdır. Bu maliyet fiyatının altında satıldığı takdirde, harcanmış olan üretken sermaye öğeleri, bu saüş fiyatı ile bütünüyle yerine konulamaz. Bu süreç devam edecek olursa, yatırılan sermayenin değeri yokolur. İşte salt bu açıdan kapitalist, maliyet fiyatına, metaın *iç* değeri gözüyle bakmak eğilimindedir; çünkü bu, sermayesinin korunup devam etmesi için gerekli fiyattır. Ama bir de şu var ki, bir metaın maliyet fiyatı, bu metaın üretimi için bizzat kapitalist tarafından ödenen saünalma fiyatıdır ve bu nedenle, saünalma fiyatı, üretimin kendisi tarafından belirlenmiştir. Bu nedenle, metaın saüşı ile gerçekleşen değer fazlalığı ya da arü-değe kapitaliste, metaın maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığı gibi değil, değerini aşan saüş fiyaündaki bir fazlalık olarak görünür ve dolayısıyla, bir metaın taşıdığı arü-değer, onun satışı ile gerçekleşmiyor da, bizzat saüştan doğuyor gibidir. Biz bu yanılgıyı Birinci Kitapta daha yakından incelemiştik (Kap, IV, 2) ("Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler"), ama burada bir an için, diğerleri arasında Torrens tarafından, ekonomi politikte Ricardo'yu aşan bir ilerleme olarak öne sürülen biçim üzerinde duracağız. "Üretimin maliyetinden ya da başka bir deyişle, metaların yetiştirilmesi ya da fabrikasyonunda harcanan sermayeden ibaret bulunan doğal fiyatı, kân içermiş olamaz.... Bir çiftçinin 100 *çuarter* tahıl [sayfa

[5] Cf: Buch 1, Kap. XVIII, 1. 571/561 ff. [Türkçe baskıda: Yirminci Bölüm, s. 581 vd. -ed]

40] ektiğini ve buna karşılık 120 *quarter* tahıl almış olduğunu varsayalım. Bu durumda, harcanan tahılın üzerindeki ürün fazlası 20 *quarter,* çiftçinin kârını oluşturur; ama bu fazlalığa ya da kâra, harcanan bir kısmıdır demek saçma olurdu.... Bir imalatçı patron, belli bir miktar hammadde, iş araç ve gereçleri, emek için yaşam gereksenmeleri harcar ve karşılığında bir miktar mamul mal elde eder. Bu mamul mal, yatırılma-lan ile elde edilmiş olduğu maddelerden, araçlardan ve yaşam gereksinmelerinden daha yüksek bir değişim-değerine sahip bulunmalıdır." Torrens, buradan, satış fiyatının, maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığı ya da kânn, tüketicilerin, "ya dolaysız ya da dolaylı değişim yoluyla, sermayenin bütün öğelerine, bunlann üretim-maliyetlerinden daha büyük bir miktar ödemeleri" olgusundan ileri geldiği sonucunu çıkartıyor.[6] Gerçekten de, belli bir büyüklüğün üzerindeki fazlalık, bu büyüklüğün bir kısmını oluşturamaz ve bu yüzden de, kâr, bir metaın, kapitalistin harca-malan üzerindeki değer fazlalığı, bu harcamalann bir kısmını oluşturamaz. Şu halde, kapitalistin yatırdığı değer dışında bir başka öğe, bir metaın değerinin oluşumuna katılmıyorsa, hiçten herhangi bir şey çıkamayacağına göre, üretimden nasıl olup da kendisine giren değerden daha fazla bir değer çıktığı açıklanamaz bir şeydir. Ama, Torrens, bu hiçten varetme sorunundan, ancak, bunu meta üretimi alanından, meta dolaşımı alanına kaydırmak suretiyle kurtulmuş oluyor. Kâr, üretimden gelemez, diyor Torrens, yoksa, üretimin maliyetinde zaten içerilmiş olurdu ve bu maliyetin üzerinde bir fazlalık olamazdı. Kâr, metaların değişiminden önce zaten varolmasa, bu değişimden gelemez, diye yanıtlıyor Ramsay. Değiştirilen ürünlerin değerlerinin toplamının, zaten değerlerinin toplamı olduğu bu değişimde değişikliğe uğramayacağı açıktır. Bu toplam, değişimden önce de, sonra da aynıdır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Malthus, metaların kendi değerlerinin üzerinde satılmalan konusunda farklı bir açıklaması bulunduğu ya da, bu tür tartışmalann hepsinin de, aslında, bir zamanların ünlü, filojistonun negatif ağırlığı gibi, aynı noktaya gelip dayanmaları nedeniyle, bu konuda hiç bir açıklaması olmadığı halde, açıkça Torrens'in yetkesine başvurur.[7]

Kapitalist üretimin egemen olduğu bir toplumsal düzende, kapitalist olmayan üretici bile, kapitalist kavramlann pençesine düşer. Genellikle gerçeği derinden kavramasıyla dikkati çeken Balzac, son romanı *Les Paysans'da,* küçük köylünün, sırf kendisine karşı iyi niyet beslesin diye, para aldığı tefecinin ufak-tefek işlerini bedavadan nasıl yaptığını ve kendi emeği kendisine bir para harcamasına

malolmadığı için, tefeciye zaten karşılıksız bir şey vermediği hayaliyle nasıl avunduğunu pek güzel anlatır. Tefeciye gelince, o, böylece bir taşla iki kuş birden vurmaktadır. Ücretler için herhangi bir para harcamamış olur ve kendi emeğini har-

[6] R. Torrens, *An Esscıy on the Production ofWecılth,* London 1821, s. 51-53 ve 349.

[7] Malthus, *Definitions in Political Economy,* London 1853, s. 70, 71.

cayacağı bir tarladan yoksun kalmak suretiyle gitgide perişan olan köylüyü, tefecilik ağının derinliklerine doğru çeker, [sayfa 411

Bir metaın maliyet fiyatının, onun gerçek değerini oluşturduğu, artı-değerin, ürünün değerinin üzerinde satılmasından doğduğu ve böylece metaların, eğer satış fiyatlan, maliyet fiyatlarına eşit ise, yani tüketilen üretim araçlan ile ücretlerin toplamının fiyatına eşit ise, değerlerine eşit fiyatlarla satılabileceği gibi düşüncesizce anlayışlar, dünyaya Proud-hon tarafından o her zamanki sözde-bilimsel hilekârlığı ile, sanki sosyalizmin yeni keşfedilmiş sırlan gibi muştulanmıştır. Gerçekten de, metalann değerinin, maliyet fiyatianna indirgenmesi, onun Halk Bankasının temelini oluşturur. Daha önce de gösterildiği gibi, bir ürünün değerini oluşturan çeşitii öğeler, bizzat ürünün orantılı kısımlan ile temsil edilebilir. Örneğin (Buch I, Kap. VII, 2, s. 211-203) eğer 20 libre ipliğin değeri 30 şilin ise -yani, 24 şilini üretim aracı, 3 şilini emek-gücü ve 3 şilini arü-değer ise-bu arü-değer, ürünün onda-biri = 2 libre iplik olarak temsil edilebilir. Şimdi eğer bu 20 libre iplik, maliyet fiyatı olan 27 şiline satılırsa, alıcı 2 libre ipliği bedava almış olur ya da mal, değerinin V_{10}'u kadar alında satılmış olur. İşçi gene eskisi gibi arü-emek harcamışür, ama bu sefer kapitalist iplik üreticisi yerine, ipliği satın alan için harcamışür. Bütün metalann, kendi maliyet fiyatianna satılmalan halinde, sonucun, gerçekten, sanki hepsinin de maliyet fiyatlarının üzerinde, ama değerlerine eşit fiyatlarla satılıyormuş gibi olacağını varsaymak bütünüyle yanlış olurdu. Çünkü, emek-gücünün değeri, işgününün uzunluğu ve emeğin sömür-ülme derecesi her yerde aynı olsa bile, çeşitii türdeki metaların değerlerinde içerilmiş bulunan arü-değer miktarları, bu metalann üretimleri için yaünlan sennayelerin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak, gene de farklı olurdu.[8] [sayfa 41]

[8] "Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artı-değer kitlesi -emek-gücünün değeri belli ve sömürü derecesi eşit olmak üzere- bu sermayelerin değişen kısımlarının miktarı olarak, yani canlı emeğe dönüşen kısımları olarak doğrudan değişir." (Buch 1, Kap: IX, s. 321/303.) [Türkçe baskıda: Onbirinci Bölüm, s. 330-331. -*Ed.*]

İKİNCİ BOLUM

KÂR ORANI

SERMAYENİN genel formülü P-M-P"dür. Başka bir deyişle, dolaşımdan, daha büyük bir miktar değer çekmek için, bir miktar değer dolaşıma sokulmuştur. Bu daha büyük miktan üreten süreç, kapitalist üretimdir. Bunu gerçekleştiren süreç, sermayenin dolaşımıdır. Kapitalist, bir metaı, ne sırf meta üretmiş olmak için, ne de, onu, kullanım-değeri ya da kendi kişisel tüketimi için üretmez. Bir üründe kapitalisti gerçekten ilgilendiren şey, bizzat somut ürün değil, üründeki, üretimi için tüketilen sermayenin değerini aşan değer fazlasıdır. Kapitalist, toplam sermayeyi, artı-değer üretiminde, bu sermayenin kısımlannın oynadığı farklı rolleri hiç dikkate almaksızın yatırır. Kapitalist, sermayeyi oluşturan bütün bu kısımlan, yalnızca yatırdığı sermayeyi yeniden üretmek için değil, aslında daha çok, bu sermayeyi aşan bir değer üretmek için, aynı şekilde yatınr. Yatırmış olduğu değişen sermayenin değerini, daha büyük bir değere çevirebilmesi için tek yol, bu değişen sermayeyi, canlı emek karşılığında değiştirmek ve bu, canlı emeği sömürmektir. Ne var ki, o, bu emeği, bu emeğin işlev yapması için gerekli koşullara, yani emek araçlarına ve emeğin üzerinde işleyeceği konulara, makinelere, hammaddelere aynı anda bir yatırım yapmaksızın, yani sahibi olduğu değerin belli bir miktarını üretim koşullanna çevirmeksizin sömüremez; [sayfa 42] çünkü, o bir kapitalisttir ve emeği sömürge sürecine, ancak, eme-

ğin koşullarına sahip bulunan bir kimse sıfatıyla, yalnızca emek-gücüne sahip bulunan emekçinin karşısına çıktığı için başlayabilir. Daha önce birinci ciltte gösterildiği gibi, sırf üretim araçlarına işçi olmayanlann sahip bulunmalan olgusu nedeniyledir ki, emekçiler ücretli işçiler halini ve işçi olmayanlar kapitalist halini alırlar.

Değişen sermayesinden bir kâr sağlamak için, değişmeyen sermayeye, ya da değişmeyen sermayenin değerini büyütmek için değişen sermaye yatırdığı; makineleri ile hammaddelerinin değerini yükseltmek için ücretlere, ya da emeği sömürebilmek için makineler ile hammaddelere para yatırdığı şeklinde düşünceler, kapitalisti hiç ilgilendirmez. Sermayenin yalnızca değişen kısmı artı-değer yaratmakla birlikte, bunu o, ancak öteki kısımlann, üretim koşullannın da aynı şekilde yatınlmasıyla yapar. Kapitalist, emeği ancak değişmeyen sermaye yatırmakla sömü-rebildiğini, değişmeyen sermayesini, ancak değişen sermaye yatırımı ile artırabildiğini görerek, kafasında bütün bunları birbirine karıştırır ve, fiili kazanç oranı, bunun değişen sermayeye olan oranı ile değil toplam sermayeye olan oranı ile, artı-değer oranı ile değil, kâr oranı ile belirlendiği için bu karışıklık daha da fazla olur. Ve bu kâr oranı, daha sonra da göreceğimiz gibi, aynı kalabildiği halde gene de farklı artı-değer oranlarını ifade edebilir.

Ürünün maliyeti, değerinin kapitalist tarafından ödenmiş ya da karşılığında kapitalist tarafından üretime eşdeğeri sokulmuş bütün öğelerini içerir. Sermayenin aynen korunması ya da ilk büyüklüğünde yeniden üretilmesi için bu maliyetlerin yerine konulması gerekir.
Bir metaın içerdiği değer, üretiminde harcanan emek-zamanına eşittir ve bu emek miktan, karşılığı ödenen ve ödenmeyen kısımlardan oluşur. Ama kapitalist için bu metaın maliyeti, yalnızca, bu metada mad-deleşen emeğin, kapitalist tarafından karşılığı ödenen kısmından ibarettir. Metada içerilen artı-emek, bu emek, emekçiye tıpkı karşılığı ödenen kısım gibi bir emeğe malolduğu halde ve gene tıpkı karşılığı ödenen emek gibi değer yarattığı ve metaya değer yaratan bir öğe olarak girdiği halde, kapitaliste hiç bir şeye malolmaz. Kapitalistin kân, karşılığında hiç bir şey ödemediği, satabileceği bir şeye sahip bulunması olgusundan ileri gelir. Artı-değer ya da kâr, tamamen, bir metaın, maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığından, yani o metada somutlaşan toplam emeğin, karşılığı ödenen miktan aşan kısmından ibarettir. Artı-değer, kökeni ne olursa olsun, demek ki, yatırılan toplam sermaye üzerindeki bir fazlalıktır. Bu fazlalığın toplam sermayeye oranı bu nedenle $^{a}/_{s}$ oranı ile ifade edilir, ve S burada toplam sermayedir. Biz böylece artı-değer oranı $^{a}/_{d}$' den farklı olarak, kâr *oranı,* $7_S = {}^{a}/_{s+d}$ ifadesini elde ederiz.
Değişen sermaye ile ölçülen artı-değer oranına, artı-değer oranı [sayfa 44] denir. Toplam sermaye ile ölçülen artı-değer oranına kâr oranı denir. Bunlar, aynı şeyin iki farklı ölçüsüdür ve farklı iki ölçüm ölçeği nedeniyle, bu varlığın farklı oranlarını ya da bağıntılannı ifade ederler.

Artı-değerin kâra dönüşmesi, artı-değer oranının kâr oranına dönüşmesinden çıkartılmalıdır, yoksa bunun tersi yapılmamalıdır. Ve aslında, tarihsel çıkış noktası kâr oranı idi. Artı-değer ile artı-değer oranı, nispeten araştırmayı gerektiren, gözle görülmeyen ve bilinmeyen özlerdir, oysa kâr oranı ve bu nedenle de artı-değerin kâr biçimindeki görünüşü, bu görüngünün yüzeyinde kendilerini açığa vururlar. Bireysel kapitalisti ilgilendirdiği kadanyla, o, yalnızca, artı-değerin, ya da metalarını sattığı değer fazlalığının, bu metaların üretimi için yatırılan toplam sermaye ile olan bağıntısıyla ilgilenir; bu fazlalığın, sermayenin çeşitli kısımları ne özgül bağıntısı ve iç ilişkisi onu hiç ilgilendirmediği gibi, bu özgül bağıntı ve iç ilişki üzerine bir şal çekmek, üstelik, onun çıkannadır.
Bir metaın onun maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığı, doğrudan üretim sürecinde şekillendiği halde, bu, ancak dolaşım sürecinde gerçekleşir, ve gerçekte, rekabet koşulları altında, fiili piyasada, bu fazlalığın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve ne ölçüde gerçekleşeceği piyasa koşullarına bağlı olduğu için, dolaşım sürecinden doğuyormuş izlenimini daha da kolay verir. Burada, bir metaın değerinin üzerinde ya da altında satılması halinde, yalnızca başka tür bir artı-değer bölüşümü olacağı, bu farklı bölüşümün, çeşitli kimselerin artı-değer paylarında yaratacağı bu değişik oranlann, artı-değerin büyüklük ya da niteliğinde herhangi bir değişiklik yapmayacağı konusunda fazla bir şey söylemek gereksizdir. Dolaşım sürecinde yalnız bizim ikinci ciltte tartıştığımız başkalaşımlar yer almakla kalmaz; bunlar, fiili rekabetle, metalann değerlerinin üzerinde ya da altında satılmalan ve satın alınmaları ile birlikte olurlar ve böylece bireysel kapitalistin gerçekleştirdiği arü-değer, emeğin doğrudan sömürüsüne olduğu kadar, ticari zekasının keskinliğine de bağlıdır.
Dolaşım sürecinde dolaşım zamanı, çalışma-zamanının yanısıra etkisini göstermeye başlar ve böylece, belli bir zaman aralığında gerçekleştirilebilecek arü-değer miktannı sınırlar. Aynca, dolaşım sürecinden gelen diğer bazı öğeler, fiili üretim sürecine kesin olarak girerler. Fiili üretim süreci ile dolaşım süreci, sürekli olarak birbiri içine geçer ve birbirine kanşır, böylece kendi tipik ayırdedici özelliklerini devamlı bozarlar. Arü-değer ve genellikle değer üretimi, daha önce de gösterildiği gibi, dolaşım sürecinde yeni tanımlar kazanırlar. Sermaye kendi başkalaşım devrelerinden geçer. Ensonu, deyim yerindeyse, kendi iç organik yaşamının dışına çıkarak, dış yaşamla bir ilişkiye, birbirlerinin karşısına sermaye ve emek olarak değil, bir durumda sermaye ve sermaye diğerinde gene yalnızca alıcı ve satıcı halinde bireyler olarak çıkan bir ilişki içersine girer. Dolaşım zamanı ile çalışma-zamanının yollan kesişir ve böylece her ikisi de artı-değeri belirliyorlarmış gibi görünür. Sermaye ile ücretii emeğin birbirlerinin karşısına çıküklan ilk biçim, görünüşte bundan [sayfa 45] bağımsız ilişkilerin işe karışması ile kılık değiştirir. Artı-değerin kendisi, elkonulan emek-zamanının bir ürünü olarak değil, metaların saüş

fiyatlarının bunların maliyet fiyatlarını aşan bir fazlalık gibi görünür; ve böylece maliyet fiyatı kolayca bunlann gerçek değerleri *(valeur intrinse-que)* olarak temsil edilirken, kâr, metaların satış fiyatının kendi içkin değerlerini aşan bir fazla kısım olarak görünür.
Kapitalistin başkalannın emek-zamanı üzerindeki açgözlülüğü, vb., artı-değer tahlillerimizde ortaya çıktığı gibi, artı-değerin niteliği, elbette etkisini bütün üretim süreci boyunca kapitalistin bilinci üzerinde sürdürür. Ama: 1) Fiili üretim süreci, tıpkı dolaşım sürecinin üretim süreci ile kanşması gibi yalnızca dolaşım süreci ile sürekli kansan geçici bir aşamadır, öyle ki, üretim sürecinde, bu süreçte elde edilen kazancın kaynağı konusunda belli-belirsiz bir açıklıkla doğmakta olan düşünce, yani artı-değerin niteliği konusundaki seziş, olsa olsa, gerçekleşen fazlalığın üretim sürecinden bağımsız bir hareket

içersinde meydana geldiği, dolaşım içersinde doğduğu, sermayenin emek ile olan ilişkisi dışında, sermaye-ye ait bulunduğu konusundaki fikir kadar geçerliliği olan bir etken olarak görünür. Ramsay, Malthus, Senior, Torrens vb. gibi modem iktisatçılar bile, dolaşım sürecindeki bu görüngüleri, sermayenin salt maddi varlığı içersinde, emekle olan ve kendisini sermaye haline getiren toplumsal ilişkiden bağımsız, emeğin yanısıra ve emekten bağımsız, başlıbaşına bir artı-değer kaynağı olduğunun doğrudan kanıtlan olarak kabul etmişler-dir. 2) Ücretleri olduğu kadar, hammaddelerin fiyatını, makinelerin aşın- ma ve yıpranmasını vb. kapsayan giderler başlığı altında, karşılığı ödenmeyen emeğin sızdırılması, yalnızca, tıpkı giderler hanesinde bir nesneye yapılan ödemedeki bir tasarruf, hammaddelerin daha ucuza satın alındığı ya da makinelerin aşınma ve yıpranmasında bir azalma olduğu zaman yapılan bir tasarruf gibi, belli bir miktardaki emek için daha az bir ödemede bulunulduğu şeklinde görünür. Böylece, artı-emek sızdınlması, özgül özelliğini yitirir. Artı-değer ile olan özgül ilişkisi gözden saklanmış olur. Bu, Birinci Kitapta (Abschn. VI) gösterildiği gibi, emek-gücünün değerini, ücretler biçiminde göstermek suretiyle büyük ölçüde destek-lenmiş ve kolaylaştınlmış olur. Sermaye ilişkileri, sermayenin bütün parçalannın, aynı ölçüde, fazla değerin (kârın) kaynağı olarak görünmesi olgusu ile belirsizleştirilir.

Artı-değerin, kâr oranı yoluyla, kâr biçimine dönüşmesi, ne var ki, üretim sürecinde daha önce yer almış bulunan özne ve nesne yer değiştirmesinin biraz daha gelişmesidir. Biz, bu üretim sürecinde, emeğin öznel üretken kuvvetlerinin, sermayenin üretken kuvvetleri olarak göründüklerini görmüş bulunuyoruz.* Bir yandan, canlı emeğe egemen olan değer ya da geçmiş emek, kapitalistte kişileşmiştir. Öte yandan, emekçi, salt bir maddi emek-gücü, bir meta olarak görülmektedir. Bu tersyüz [sayfa 46] olmuş ilişki, basit üretim ilişkilerinde bile zorunlu olarak, buna tekabül eden bazı ters kavramlar, fiili dolaşım sürecindeki başkalaşımlar

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 360-361. -*Ed.*

ve değişmeler ile daha da gelişen tersyüz olmuş bir bilinçlenme yaratır.

Rikardocu okulun bir incelemesinin gösterdiği gibi, kâr oranı yasalarını, artı-değer oranı yasalan ile özdeşleştirmek ya da bunun tersini yapmak baştan sona yanlıştır. Kapitalist, doğal olarak, bunlar arasındaki farkı görmez. 7_S formülünde artı-değer, bir kısmı bu üretimde tümüyle tüketilen ve her kısmı da yalnızca kullanılmış olan üretime yatınlmış toplam sermayenin değeri ile ölçülür. Aslında 7_S formülü, yatırılan toplam sermayenin kendisini genişletme derecesini ifade eder, ya da, artı-değerin iç kavramsal bağıntıları ve niteliğine uygun olarak alındığında, değişen sermayedeki değişme miktannın, yatırılan toplam sermayenin büyüklüğüne oranını belirtir.

Toplam sermayenin değer büyüklüğünün, artı-değerin büyüklüğü ile bizzat bir iç ilişkisi, hiç değilse doğrudan doğruya yoktur. Maddi öğelerini ilgilendirdiği kadanyla, toplam sermaye eksi değişen sermaye, yani değişmeyen sermaye, emeğin maddeleştirilmesi için gerekli maddi öğelerinden -emek araçlan ile emek maddelerinden- oluşur. Belirli bir emek niceliğinin, metalarda maddeleşmesi ve böylece de değer üretmesi için, belli miktarda emek aracı ile emek maddesi gereklidir. Emek miktarı ile, bu emeğin uygulanacağı üretim araçları arasında, uygulanan emeğin özel niteliğine bağlı olarak, belirli bir teknik bağıntı kurulur. Demek ki, gene bu ölçüde, artı-değer ya da artı-emek ile, üretim araçlan kitlesi arasında belirli bir bağıntı vardır. Örneğin, eğer, ücretlerin üretimi için gerekli-emek günde altı saat tutuyorsa, altı saatlik artı-emek gerçekleştirmesi ya da % 100 artı-değer üretmesi için işçinin 12 saat çalışması gerekir. Oniki saatte, altı saatte tükettiğinin iki katı üretim aracı tüketecektir. Ne var ki, bu, onun, altı saatte ürettiği artı-değerin, o altıya da oniki saatte tüketilen üretim aracının değeri ile doğrudan bir ilişkisi olduğu anlamına gelmez. Bu değerin burada hiç bir önemi yoktur; burada söz-konusu olan, yalnızca teknik bakımdan gerekli olan miktardır. Hammadde ile emek araçlarının ucuz ya da pahalı olmasının, bunlar gerekli kullanım-değerine sahip oldukları ve uygulanacak emek ile daha önceden belirlenen teknik oranda mevcut bulundukları sürece, bir önemi yoktur. Ben eğer bir saatlik eğirmede *x* libre pamuk tüketildiğini ve bunun *a* şiline malolduğunu bilirsem, doğal olarak, ben, 12 saatlik eğirmede, *12a* şiline eşit *12x* libre pamuk tüketildiğini de bilirim ve buradan, artı-değerin hem 12 ve hem de altı saatin değerine olan oranını hesaplayabilirim. Ama burada, [sayfa 52] canlı emeğin üretim araçlarının *değeri* ile bağıntısı, ancak, *a* şilinin, *x* libre pamuk için bir isim olarak hizmet etmesi ölçüsünde bir anlam taşır; çünkü, belli bir miktar pamuğun belli bir fiyatı vardır ve bu yüzden, tersine, belli bir fiyat, pamuğun fiyatı değişmediği sürece belli bir miktar pamuk için bir gösterge hizmetini de görebilir. Ben, eğer alü saatiik artı-emeğe elkoymam için işçinin 12 saat çalışması [sayfa 47] gerektiğini ve bu yüzden de kullanıma hazır olmak üzere 12 saatlik pamuk ikmali bulundurmam gerektiğini bilirsem ve gene ben,

eğer 12 saat için gerekli bu miktarlardaki pamuğun fiyatını bilirsem, pamuğun fiyatı (gerekli miktann göstergesi olarak) ile artı-değer arasında dolaylı bir bağıntı elde edebilirim; Ama, tersine, hammadde fiyatından hiç bir zaman, altı saatte değil de diyelim bir saatteki eğirmede tü-ketilebilen hammaddenin

miktannı çıkartamam. Öyleyse, değişmeyen sermayenin değeri ve dolayısıyla toplam sermayenin değeri (= s + d) ile artı-değer arasında zorunlu bir iç bağıntı yoktur.
Eğer artı-değer oranı biliniyorsa ve büyüklüğü de belli ise, kâr oranı gerçekte ne ise onu ifade eder, yani artı-değerin başka bir ölçülme şeklini, artı-değerin, sermayenin emek karşılığında değişilmesi yoluyla doğduğu kısmının değeri yerine, toplam sermayenin değerine göre ölçülmesini ifade eder. Ama gerçekte (yani görüngüler aleminde) bunun tersi olur. Artı-değer bellidir, ama metaın maliyet fiyatı üzerindeki satış fiyatının bir fazlalığı olarak bellidir; ve bu fazlalığın nereden geldiği gene bir sır olarak kalmaktadır - üretim sürecinde emeğin sömürülmesinden mi gelmektedir, yoksa, dolaşım sürecinde alıcının kandırılmasından mı, yoksa her ikisinden de mi gelmektedir. Belli olan bir başka şey de, bu fazlalığın, toplam sermayenin değerine oranı ya da kâr oranıdır. Yatınlan toplam sermaye bakımından, satış fiyatının maliyet fiyatını aşan bu fazlalığın hesaplanması çok önemli ve doğaldır, çünkü, fiilen toplam sermayenin genişleme oranı, yani kendisini genişletme derecesi böyle bulunur. Biz, eğer bu kâr oranından hareket edersek, bu yüzden, bu fazlalık ile, sermayenin ücretlere yatırılan kısmı arasındaki belirli bağıntılara ulaşa-mayız, Malthus'un, artı-değer ile bu değerin sermayenin değişen kısmı ile belirli bağıntısının sırrını bu şekilde çözmeye çabaladığı sırada ne eğlenceli taklalar attığını daha ilerdeki bir bölümde* göreceğiz. Kâr oranının fiilen gösterdiği şey, daha çok, bu açıdan, sabit ve döner sermayeler arasındaki farklılık dışında herhangi bir iç farklılık göstermeyen toplam sermayenin eşit kısımlan ile bu fazlalık arasındaki değişmeyen bağıntıdır. Ve o, bu farkı da, yalnızca, bu fazlalık iki şekilde hesaplandığı için gösterir; yani, birincisi, basit bir büyüklük olarak - maliyet fiyatı üzerindeki bir fazlalık olarak. Bunda, başlangıç biçiminde, döner sermayenin tamamı maliyet fiyatına girdiği halde, sabit sermayenin yalnız aşınan ve yıpranan kısmı girer. İkinci olarak, bu fazlalığın, yatırılan sermayenin toplam değeri ile bağıntısı sözkonusudur. Bu durumda, tıpkı döner sermaye gibi, toplam sabit sermayenin değeri de hesaba girer. Demek oluyor ki, döner sermaye her ikisinde de aynı şekilde girdiği halde, sabit sermaye, ilkinde farklı, ikincisinde tıpkı döner sermaye gibi hesaba girmektedir. Bu duruma göre, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, kendisini zorla kabul ettiren tek fark oluyor, [sayfa 48]
Hegel gibi söylemek gerekirse, demek ki, bu fazlalık kendisini
* K. Marx, *Theorien über den Mehnoert;* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26. Teil 3, s. 25-28. -*Ed.*

kâr oranında gene kendisi içersinde tekrar yansıtmakta, ya da başka bir deyişle, bu fazlalık, kâr oranı ile daha yakından nitelendirilmekte ve sermayenin bir yıl boyunca ya da belli bir dolaşım döneminde kendi değeri üzerinde ürettiği bir fazlalık olarak görünmektedir.
Böylece, kâr oranı ile artı-değer oranı sayıca birbirinde farklı olduğu halde, artı-değer ile kâr fiilen aynı şey ve sayıca eşit olduğu gibi, kâr, gene de, artı-değerin çevrilmiş bir biçimi, kökeninin ve varlık sırrının gizlendiği ve yokolduğu bir biçim oluyor. Aslında kâr, artı-değerin kendisinin gözler önüne serdiği bir biçimdir ve artı-değerin ortaya çıkartılması için, önce tahlil yoluyla bu giysilerden soyulması gerekiyor. Artı-değerde, sermaye ile emek arasındaki ilişki çırılçıplak ortadadır; sermaye ile kâr ilişkisinde, yani sermaye ile, bir yandan dolaşım sürecinde gerçekleşen metaların maliyet fiyatı üzerindeki bir fazlalık, öte yandan toplam sermaye ile olan ilişkisiyle daha yakından belirlenen bir fazlalık olarak görünen artı-değer ilişkisinde, *sermaye, kendisiyle bir ilişki,* ilk değer toplamı olarak doğmuş olduğu yeni değerden farklı bir ilişki içersinde görünür. Sermayenin, bu yeni değeri, üretim ve dolaşım süreçlerindeki hareketi ile doğurduğu besbellidir. Ama bunun oluş şekli, bir gizem perdesi ile örtülüdür ve sanki sermayenin kendi özünde bulunan gizli niteliklerden doğmuş gibi görünmektedir. Sermayenin kendisini genişletme sürecini ne kadar fazla izlersek, sermaye ilişkileri o kadar gizemli bir hal alır ve iç yapısının sırrı o kadar az ortaya çıkar.
Bu kısımda, kâr oranı sayı olarak artı-değer oranından farklıdır; oysa kâr ile arü-değer, aynı sayısal büyüklüğe sahip, yalnız biçim bakımından farklı şeyler olarak ele alınmıştır. Bunu izleyen kısımda, yabancılaşmanın nasıl daha ileri gittiğini, kânn, sayısal bakımdan da nasıl artı-değerden farklı bir büyüklüğü temsil ettiğini göreceğiz, [sayfa 49]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KÂR ORANININ ARTI-DEĞER ORANI İLE BAĞINTISI

BURADA, bundan önceki bölümün sonunda ve genellikle bu birinci kısmın tamamında, biz, belli bir sermayeye düşen kâr miktarının, bu sermaye tarafından belli bir dolaşım dönemi boyunca üretilen toplam artı-değer miktarına eşit olduğunu varsayıyoruz. Böylece şimdilik, bir yandan, bu artı-değerin, sermaye üzerinden faiz, toprak rantı, vergiler, vb. gibi çeşitli altbiçimlere bölünebileceği, öte yandan, bunun, ikinci kısmında incelenecek olan genel kâr oranı yoluyla elde edilen kârla kural olarak özdeş olmaması olgusunu bir yana bırakmış oluyoruz.
Kâr miktarının, artı-değer miktanna eşit olduğu varsayıldığı sürece, kânn ve kâr oranının büyüklüğü,

verilmiş olan ya da her bireysel durumda saptanması mümkün basit sayısal oranlarla belirlenir. Tahliller bu nedenle önce tamamen matematiksel alanda yapılmıştır.
Birinci ve ikinci ciltlerdeki simgeleri aynen kullanacağız. Toplam sermaye S, değişmeyen sermaye s ile değişen sermaye d'den oluşmakta ve bir artı-değer a, üretmektedir. Bu artı-değerin yatırılan değişen sermayeye oranına ya da a/d'ye artı-değer oranı denir ve a' ile gösterilir. Demek ki, a/d = a', ve dolayısıyla a = a'.d'dir. Eğer bu artı-değer ile değişen sermaye yerine toplam sermaye arasında bir bağıntı kurulursa, buna kâr, k denir ve artı-değerin, a, toplam sermayeye, S, oranına ya da a/S'ye kâr oranı, k' adı verilir. Öyleyse k'=a/S=a/a+s. [sayfa 50]
50 Kari Marks Kapital III
Şimdi, a yerine eşdeğeri olan a'd'yi koyarsak,
k' = a'd : S= a'.d : a+s olur
ve bu denklem şu orantı ile de ifade edilebilir: k':a'=d:S
Burada kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki bağıntı, değişen sermaye ile toplam sermaye arasındaki bağıntı gibidir.
Bu orantıdan çıkan sonuca göre, kâr oranı, k', daima artı-değer oranından, a"den, küçüktür, çünkü, değişen sermaye, d, daima S'den, d + s'den ya da değişen sermaye, artı, değişmeyen sermayeden küçüktür; burada yalnız, pratik bakımdan olanaksız bir durum, d=S, yani kapitalist tarafından hiç bir değişmeyen sermaye, hiç bir üretim aracı yatınlmayıp yalnız ücretlere yatırım yapıldığı durum dıştalanmıştır.
Bununla birlikte, s, d ve a'nın büyüklüğü üzerinde belirleyici bir etkisi olan birkaç başka etken, tahlilimizde dikkate alındığı için bunlann kısaca incelenmesi gerekiyor.
Birincisi, *paranın değeri.* Biz, bunu, incelememiz boyunca değişmiyor kabul edeceğiz.
İkincisi, *devir.* Bu etmeni biz şimdilik tamamıyla inceleme dışı bırakıyoruz, çünkü bunun kâr oranı üzerindeki etkisi, ilerdeki bir bölümde özel olarak ele alınacaktır. [Biz, burada, tek bir noktaya önceden değineceğiz: k' = a'.d/S formülü, değişen sermayenin yalnız *tek* bir devir dönemi için kesinlikle doğrudur. Ama biz, bunu, basit artı-değer oranı a' yerine, yıllık artı-değer oranı a'.n koyarak, yıllık devir için düzeltebiliriz. Burada n, değişen sermayenin bir yıl içersindeki devir sayısıdır, *(cf.* İkinci Kitap, Bölüm XVI, 1.) -*F. E.)*
Üçüncüsü, artı-değer oranı üzerindeki etkisi, Birinci Kitapta (Ab-schn. IV) enine boyuna tartışılan, *emeğin üretkenliğine,* gerekli dikkat gösterilmelidir. Emeğin üretkenliği de, kâr oranı üzerinde, hiç değilse bireysel sermayede, eğer bu sermaye, ortalama toplumsal üretkenliğin üzerinde işliyor ve ortalama toplumsal değerlerinin altında değerde metalar üretiyor, böylece de fazladan bir kâr gerçekleştiriyorsa, Birinci Kitapta (Kap. X, s. 323/314.) gösterildiği gibi, doğrudan bir etki yapabilir. Bununla birlikte, bu durum üzerinde şimdilik durulmayacaktır, çünkü, yapıtın bu kısmında da gene metalann normal toplumsal koşullar altında üretildikleri ve değerleri üzerinden satıldıklan öncülünden hareket edeceğiz. Şu halde, her durumda biz, emeğin üretkenliğinin sabit kaldığını kabul ediyoruz. Aslında, bir sanayi koluna yatınlmış bulunan bir sermayenin değer bileşimi, yani değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki belirli bir oran, daima emeğin belirli bir üretkenlik derecesini ifade eder. Bu nedenle, bu oran, değişmeyen sermayenin maddi öğelerinin değerinde salt bir değişiklik ya da ücretlerde bir değişme yapılmasından başka bir yolla değiştirilir değiştirilmez, emeğin üretkenliğinde de [sayfa sn buna tekabül eden bir değişme olması gerekir ve biz, bu yüzden, d, s ve a etmenlerdeki değişikliklerin, emeğin üretkenliğinde
Kari Marks 51 Kapital I
de bir değişme olduğu anlamına geldiğini sık sık göreceğiz.
Aynı şey, geriye kalan üç etmen için de geçerlidir - *işgününün uzunluğu, emeğin yoğunluğu* ve *ücretler.* Bunların, artı-değer miktan ve oranı üzerindeki etkisi Birinci Kitapta uzun uzadıya tartışılmıştır. Basitlik sağlamak amacıyla bu üç etmenin sabit kaldığını varsaydığımız zaman bile, d ve a'da meydana gelen değişikliklerin, gene de bunların, kendi belirleyici öğelerinin büyüklüklerinde değişmeler olduğu anlamına gelebileceği anlaşılabilir. Bu bakımdan, ücretin, artı-değer miktarı ile artı-değer oranı üzerinde, işgününün uzunluğunun ve emeğin yoğunluğunun ters orantılı bir etki yaptığını kısaca anımsamamız gerekir; ücretlerde bir artış artı-değeri azaltır, oysa, işgününde bir uzama ve emeğin yoğunluğunda bir artış artı-değeri çoğaltır.
Diyelim, 100' lük bir sermaye, toplam haftalık 20 ücret karşılığında günde 10 saat çalışan 20 emekçi kullanarak 20 artı-değer üretiyor. De-mekki:
$80_s + 20_d + 20_a$; a' = %100, k' = %20.
Şimdi, ücretler artmaksızın işgününü 15 saate çıkartalım. 20 işçi tarafından üretilen toplam değer böylece 40'tan 60'a yükselecektir (10 : 15 = 40 : 60). Emekçilere ödenen ücret, d, aynı kaldığı için, artı-değer 20'den 40'a yükselir ve:
80 + 20, + 40 ; a' = %200, k' = %40 olur.
Eğer tersine, ücretler, 20'den 12'ye düşerken on saatlik işgünü aynı kalırsa; toplam değer-ürün önceki

gibi 40 olur, ama farklı olarak dağılır; d, 12'ye düşer ve a için geriye 28 kalır. Bu duruma göre: 80_s + $12_d + 28_a$; a' = %233'/$_3$, k' = 28/92 = %30$^{10}/_{23}$ olur.

Şu halde, görüyoruz ki, uzatılmış bir işgünü (ya da, emeğin yoğunluğunda buna tekabül eden bir artış) ve ücretlerde bir düşüş, artı-değe-rin miktarını ve böylece de oranını artırmaktadır. Tersine, ücretlerde bir yükselme, diğer şeyler eşit olmak *üzere,* artı-değer oranını düşürür. Dolayısıyla, eğer, d, ücretlerdeki bir artış yoluyla yükselirse, bu, daha büyük değil, daha pahalı bir emek miktarını ifade eder ve bu durumda a' ve k' yükselmez, düşer.

Bu, işgünü, emeğin yoğunluğu ve ücretlerdeki değişikliğin, d ve a ile bunların oranlarında ve dolayısıyla da, a'nın toplam sermayeye, s + d, oranı olan k"nde aynı anda bir değişme olmaksızın yer alamayacağını gösterir. Ve ayrıca şurası da açıktır ki, a'nın d'ye oranındaki değişmeler, gene, yukarda sözü edilen üç emek koşulunun hiç değilse birinde, buna tekabül eden bir değişme olduğu anlamına gelir.

Tam da bu, değişen sermayenin, toplam sermayenin hareketi ve onun kendisini genişletmesi ile olan özel organik bağıntı ile, bir de bu [sayfa 52] sermayenin değişmeyen sermaye ile olan farkını ortaya koyar. Değerin yaratılmasını ilgilendirdiği kadarıyla, değişmeyen sermaye, yalnız taşıdığı değer bakımından önemlidir. Ve, 1.500 sterlinlik bir değişmeyen sermayenin, diyelim tonu 1 sterlinden 1.500 ton demiri ya da

tonu 3 sterlinden 500 ton demiri temsil etmesinin, değerin yaratılması bakımından bir önemi yoktur. Değişmeyen sermayenin değerinin, içersinde nesneleştiği fiili malzeme miktannın, değerin oluşumu ve değişmeyen sermayenin değerinin bu değerin temsil ettiği maddi kullanım-değ-eri-nin kitlesine olan oranındaki artış ya da azalış ne olursa olsun, bu değerle ters orantılı değişen kâr oranı ile hiç bir ilgisi yoktur.

Değişen sermaye için bu farklıdır. Bu noktada sözkonusu olan, bu sermayenin sahip bulunduğu değer değil, kendinde maddeleşen emek değil, bu değerin harekete getirdiği ve kendisinde ifadesini bulmayan toplam emeğin -toplam emeğin bu değerde ifadesini bulan emekle olan farkı, dolayısıyla, karşılığı ödenmiş emek, yani toplam emeğin artı-değer üreten kısmı, bu değerin içerdiği emek ne kadar az ise, o kadar büyüktür- sırf bir göstergesi olmasıdır. Diyelim, on saatiik işgünü, on şilin = on mark olsun. Eğer, ücretieri yerine koymak için gerekli-emek, yani değişen sermaye = 5 saat = 5 şilin ise, arü-emek = 5 saat ve arü-değer = 5 şilin olur. Gerekli emek = 4 saat = 4 şilin ise, artı-emek = 6 saat ve arü-değer = 6 şilin olur.

Demek oluyor ki, değişen sermayenin değeri, hareket geçirdiği emek miktannın göstergesi olmaktan çıkar çıkmaz ve ayrıca bu göstergenin ölçüsü değişince, arü-değer oranı karşıt yönde ve ters orantılı olarak değişecektir.

Şimdi de, yukarda sözü edilen kâr oranı denklemini, k' = a'. $^d/_s$, çeşitii olası durumlara uygulayalım. Tek tek a'. $^d/_s$ etmenlerinin değerini ardarda değiştirecek ve bu değişikliklerin kâr oranı üzerindeki etkisini belirleyeceğiz. Bu şekilde, ya bir ve aynı sermaye için ardarda değiştirilmiş işleme koşullan olarak ya da yanyana bulunan ve karşılaşürma amacıyla farklı sanayi kollarından ya da farkı ülkelerden alınan ayn ayn sermayeler olarak bakabileceğimiz, bir dizi farklı durumlar elde etmiş olacağız. Bu nedenle, bir ve aynı sermaye için, ardarda gelen koşullar olarak bazı örneklerimiz zorlama ya da pratik bakımdan olanaksız gibi görülürse de, bunlara bağımsız sermayelerin karşılaştınlması gözüyle bakıldığı anda bu itiraz ortadan kalkmış olur.

Öyleyse şimdi, a'. $^d/_s$ ürününü, iki etmenine, a' ve $^d/_s$'y^e ayıralım. Önce a"nü sabit olarak alacağız ve $^d/_s$'nin olası değişikliklerinin etkisini araşüracağız. Bundan sonra $^d/_s$ kesrini sabit olarak ele alıp, a"nün olası değişikliklerden geçtiğini göreceğiz. En sonu, bütün etmenleri, değişken büyüklükler olarak ele alacağız ve böylece, kâr oranı ile ilgili yasalann çıkartılabileceği bütün durumları gözden geçirmiş olacağız.

I. *a' sabit, $^d/_s$ değişken*

Bir dizi alt durumlan da kapsayan bu durum, genel bir formül altında [sayfa 53] toplanabilir. Değişim öğeleri d, d,, ortak arü-değer oranları a' ve kâr oranlan k' ve k'j olan S ve S, sermayelerini alalım. Bu durumda:

k' = a' (d : S); k', = a' (d,: S) olur.

Şimdi, S ile S, ve d ile dj arasında bir orantı kuralım. Örneğin, S,/S kesrinin değeri = E ve d/d kesrinin değeri = e olsun. Buna göre S, = ES ve dj = ed olur. Yukardaki denklemde, k,, S, ve dj için bu değerleri koyarsak aşağıdaki eşitliği elde ederiz:

k', = a' [ed : ES].

Gene, yukardaki iki denklemi orantı haline getirerek ikinci bir formül daha elde ederiz:

Bir kesrin değeri, payı ya da paydası aynı sayı ile çarpıldığında ya da bölündüğünde değişmeyeceği için, d:S ve d^S, kesirlerini yüzde olarak ifade edebiliriz, yani, S ve Sj'in her ikisini de 100'e eşitleyebiliriz. Böylece d : S = d : 100 ve d, : S, = di : 100 diyebiliriz ve bu orantılarda paydaları atarak şu eşitliği elde ederiz:
k':k', =d:d',,yada:
Aynı artı-değer oranı işleyen iki sermaye alındığında, bunların kâr oranlannın birbirine oranı, kendi toplam sermayelerine göre yüzde olarak ifade edilen değişen kısımlannın birbirine oranının aynıdır.
Bu iki formül, d/S'nin olası bütün değişmelerini kapsar.
Bu çeşitli durumlan tek tek ele almadan önce bir noktaya daha değinelim. S, s ile d'nin, değişmeyen ve değişen sermayelerin toplamı olduğu ve artı-değer oranları, kâr oranlan gibi genellikle yüzde olarak ifade edildiği için, s + d'nin toplamını da 100'e eşit diye kabul etmek, yani s ve d'yi yüzde olarak göstermek uygun olur. Kâr miktarını değilse bile, kâr oranını belirlemek için, 12.000'i değişmeyen ve 3.000'i değişen 15.000'lik bir sermayenin 3.000'lik bir artı-değer ürettiğini söylemek ile bu sermayeyi aşağıdaki yüzdelere indirgememiz arasında bir fark yoktur:
15.000 S = 12.000_s + 3.000_d (+ 3.000_a) 100S = 80_s ^{S}+20_d(+ 20_a).
Her iki durumda da, artı-değer oranı a' = % 100 ve kâr oranı = %20'dir.
İki sermayeyi, diyelim yukardaki ile bir başkasını karşılaştırdığımızda gene aynı şey doğrudur:
12.000 S = 10.800_s + 1.200_d (+ 1.200_a) 100S = 90_s ^{S}+ 10_d(+ 10_a)
her ikisinde de a' = %100, k' = %10'dur ve yukardaki sermaye ile karşılaştırmada yüzde olarak ifade daha açıktır.
Öte yandan, bir ve aynı sermayede yer alan bir değişiklik sözko-nusu ise, bunun yüzde olarak gösterilmesi pek az kullanılır, çünkü bu biçim, hemen hemen her zaman bu değişiklikleri belirsiz hale getirir. Yüzde olarak ifade edilen bir sermaye: [sayfa 54]
80 + 20. + 20
s d a
aşağıdaki yüzde şeklini alırsa:
90+10+10,

yüzde olarak, değişmiş bulunan bu bileşimin, 90d + 10s', d'deki mutlak bir artıştan mı, s'deki mutlak bir azalmadan mı, yoksa her ikisinden mi meydana geldiğini bilemeyiz. Bunu saptayabilmek için, sayı olarak mutlak büyüklüklere gereksinme vardır. Bununla birlikte, aşağıdaki tek tek değişme durumlarmı tahlil ederken her şey, bu değişikliklerin nasıl meydana geldiğine bağlıdır; 80_s + 20_d'nin 90_s + 10_d haline gelişi, değişen sermayede bir değişiklik olmaksızın, değişmeyen sermayede bir artış, örneğin, 12.000_s + 3.000_d'nin 27.000_s + 3.000_d halini alışı (ve buna tekabül eden 90s + lOd yüzdesine yükselmesi) ile mi; yoksa, değişmeyen sermaye aynen kaldığı halde, değişen sermayede bir azalma ile, yani 12.000_s + $1.333V_{3d}$ halini alması (gene buna tekabül eden 90_s + 10_d yüzdesi) ile mi; ya da son olarak her iki sermayenin 13.500_s + 1.500_d haline gelmesi (bir kez daha yüzde olarak: 90_s + 10_a yüzdesine tekabül eden) ile mi bu şekli almaktadır? Ama, bizim şimdi ardarda tahlil edeceğimiz durumlar işte tam da bunlardır ve bunu yaparken, kolaylık sağlayan yüzde şeklini bir yana bırakacağız ya da hiç değilse bunları yalnız ikincil bir almaşık olarak kullanacağız.
1) *a' ve S sabit, d değişken*
Büyüklük olarak d değiştiği halde S'nin aynen kalabilmesi, ancak, S'nin diğer öğesi olan s'nin, yani değişmeyen sermaye, d ile aynı miktarda ama zıt yönde değişmesi halinde mümkündür.
Eğer S ilkinde = 80_s + 20_d = 100 ise ve d, 10'a düşmüş ise, bu durumda s ancak 90'a yükselince S = 100 olabilir; 90_s + 10_d = 100. Genel hir ifadeyle, d'nin d ± h haline gelebilmesi, yani d'nni h kadar artması ya da eksilmesi halinde, ele aldığımız durumun koşullarının karşılanabilmesi için, s'nin s ± h haline gelmesi, yani aynı miktarda ama ters yönde değişmesi gerekir.
Aynı şekilde, değişen sermaye d, değiştiği halde, artı-değer, oranı a', aynı kalıyorsa, artı-değer miktan a'nın, değişmesi gerekir, çünkü a = a'd'dir ve a'd'nin çarpanlarından birisine, yani d'ye başka bir değer verilmiştir.
Ele alınan durumun varsayımlan, başlangıçtaki k' = a' (d : S)
eşitliğinin yanısıra, d'deki değişme nedeniyle, diğer bir, k',=a'
eşitliğini verir ve burada d, dj haline gelmiştir ve bunun sonucu değişen kâr oranı k'j bulunacaktır.
Bu, aşağıdaki orantı ile belirlenir:
ya da: artı-değer oranı ve toplam sermaye aynı kalırken, başlangıçtaki kâr oranının, değişen sermayedeki bir değişme ile meydana gelen yeni kâr oranına oranı, başlangıçtaki değişen sermayenin, değişmiş bulunan değişen sermayeye oranına eşittir.
Eğer başlangıç sermayesi yukardaki gibi ise: [sayfa 55]

1.15.000 S = 12.000_s + 3.000_d (+ 3.000_a), ve şimdi: II. 15.000 S = 13.000_s + 2.000_d (+ 2.000_a) ise, her iki halde de S = 15.000 ve a' = %100'dür veTin kâr oranı %20'nin, H'nin kâr oranı %13'/$_3$' e oranı, I'in değişen sermayesi 3.000'in, II'nin değişen sermayesi 2.000'e oranına eşittir, yani, %20 : %13'/$_3$ = 3.000 : 2.000.

Şimdi, değişen sermaye yükselebilir ya da düşebillir. Önce bunun yükseldiği bir örnek alalım. Bir sermayenin başlangıçtaki bileşimi ve kullanım şekli şöyle olsun:

I. 100_s + 20_d + 10_a; S = 120, a' = %50, k' = %8'/$_3$.

Şimdi, değişen sermaye 30'a yükselsin. Bu duruinda, bizim varsayımımıza göre, toplam sermayenin değişmeden 120 kalması için değişmeyen sermayenin 100'den 90'a düşmesi gerekir. Artı-değer oranı değişmeden %50 kaldığına göre, üretilen artı-değer 10'dan 15'e yükselecektir. Buna göre şu sonuç elde ederiz:

II. 90_s + 30_d + 15_a; S = 120, a'= %50, k' = %12'/$_2$.

Önce, ücretlerin değişmeden kaldığı varsayımından hareket edelim. Bu durumda, artı-değer oranının öteki etmenleri, yani işgünü ile emeğin yoğunluğunun da değişmeden kalması gerekir. Bu takdirde d'nin (20'den 30'a) yükselişi, yalnız, kullanılanın bir yarısı kadar daha işçi çalıştınldığını belirtebilir. Böyle olunca, üretilen toplam değer de yarısı kadar, 30'dan 45'e yükselecek ve tıpkı eskisi gibi 2/3'si ücretlere, 1/3'i artı-değere bölünecektir. Ama aynı zamanda, işçi sayısındaki artış ile, değişmeyen sermaye, üretim araçlarının değeri 100'den 90'a düşmüş olacaktır. Bu duruma göre, emeğin üretkenliğinde bir azalma ile birlikte ve onunla eşzamanlı olarak değişmeyen sermayede bir daralma olduğunu görüyoruz. Böyle bir durum ekonomik bakımdan mümkün müdür?

Emeğin üretkenliğinde bir azalma ve dolayısıyla çalıştırılan işçi sayısında bir artışın rahatlıkla düşürülebileceği tarım ile istihraç sanayii kollannda bu süreç, -kapitalist üretim esasına göre ve onun çerçevesi içersinde- değişmeyen sermayede bir azalma yerine bir artış ile birara-da görülür, s'deki yukarda sözü edilen düşme, sırf fiyatlardaki bir düşme nedeniyle olsa bile bireysel bir sermaye, I'den N'ye geçişi ancak çok istisnai durumlarda başarabilir. Ama, farklı ülkelerde, ya da tarım ya da istihraç sanayiinin farklı kollarında, yatınlmış bulunan iki bağımsız sermaye sözkonusu ise, bir durumda değerinden daha fazla işçi çalıştınlması (ve dolayısıyla daha fazla değişen sermaye kullanılması) ve daha az değerli ya da kıt üretim aracı kullanılması tamamen olağan bir şeydir.

Ama biz, ücretlerin aynı kaldığı varsayımını bir yana bırakalım ve değişen sermayenin 20'den, 30'a yükselişini, ücretlerde yan yarıya bir yükselme ile açıklayalım. O zaman, tamamen başka bir durum ile karşı karşıya geliriz. Aynı sayıda emekçi -diyelim yirmi- aynı ya da pek az eksilmiş üretim aracı ile çalışmaya devam eder. Eğer işgünü değişmeden kalırsa -diyelim 10 saat- üretilen toplam değer de aynı kalır. Eskiden de, şimdi de = 30'dur. Ne var ki, bu 30'un hepsi şimdi, yatırılan 30'luk

[sayfa 56] değişen sermayeyi yerine koymak için gereklidir; böyle olunca da, artı-değer yokolur. Ama biz, artı-değer oranının sabit kaldığını, yani I'deki gibi %50 olduğunu varsaymıştık. Bu, ancak, işgününün yarı yarıya uzatılmasıyla, yani 15 saate çıkanlmasıyla mümkündür. Böylece, 20 emekçi 15 saatte 45'lik bir toplam değer üretir ve bütün koşullar yerine getirilmiş olur:

II. 90 + 30_H + 15 ; S = 120, a' = %50, k' = %12'A

s d a' ' '

Bu durumda 20 işçi, I. durumdan daha fazla, emek aracına, alete, makineye vb. gereksinme göstermez. Ancak, ham ve yardımcı maddelerin yarı yarıya artırılması gerekecektir. Bu maddelerin fiyatlannda bir düşme olması halinde, I'den N'ye geçişin, bizim varsayımımıza göre, bireysel bir sermaye için bile daha ekonomik olması mümkündür. Ve kapitalistin, artmış bulunan kârlar yoluyla, değişmeyen sermayesindeki değer eksilmesiyle ortaya çıkan kaybı bir ölçüde telafi edilir.

Şimdi de, değişen sermayenin yükselmek yerine düştüğünü varsayalım. Bu durumda bizim yapacağımız tek şey, örneğimizi tersine çevirmek, N'yi başlangıç sermayesi diye alıp, N'den I'e geçmektir.

II. 90_s + 30_d+ 15_a şimdi

I. 100_s + 20_d + 10_a'ya dönüşür ve açıktır ki, bu yer değiştirme, kâr oranlarının herbirini ve bunların karşılıklı bağıntılarını düzenleyen koşullann herhangi birini hiç bir şekilde değiştirmez.

Artan değişmeyen sermaye ile 1/3 daha az işçi çalıştınldığı için d nin 30'dan 20'ye düşmesi halinde, önümüzde modern sanayinin normal bir örneği var demektir, yani emeğin üretkenliğindeki arüş ile, daha büyük bir üretim aracı kitlesi daha az işçi tarafından kullanılmaktadır. Bu hareketin, kâr oranında eşzamanlı bir düşmeyle zorunlu bir bağınüsı bulunması, bu kitabın üçüncü kısmında geliştirilecektir.

Öte yandan, eğer d, düşük ücretie aynı sayıda işçi çalışünldığı için 30'dan 20'ye düşse, işgünü değişmemek üzere, üretilen toplam değer, önceki gibi = 30d + 15a = 45 olur. d, 20'ye düştüğü için, arü-değer 25'e, artı-değer oranı %50'den %125'e yükselmiş olur ki, bu bizim varsayımımıza ters düşer. Ele

alınan durumun koşullanna uymak için, artı-değerin, %50 oranı ile 10'a düşmesi ve bu nedenle üretilen toplam değerin 45'ten 30'a inmesi gerekirdi; bu ise, ancak işgününün üçte-bir azalması ile mümkündür. Demek ki, daha önceki gibi durum şudur: $100_s + 20_d + 10_a$; a' = %50, k' = $\%8'/_3$.

Ücretierde bir düşüş olması halinde, emek-zamanında böyle bir azalma yapılmasının, pratikte hiç görülmeyeceğini söylemeye bile gerek yoktur, Ama bunun önemi yoktur. Kâr oranı, birkaç değişken büyüklüğün bir işlevidir ve eğer biz bu değişkenlerin kâr oranını nasıl etkilediğini bilmek istersek, böylesine tek başına bir etkinin, bir ve aynı sermaye için ekonomik bakımdan geçerli olup olmamasına bakmaksızın, tek tek bu etkilerin herbirini sırayla tahlil etmemiz gerekir, [sayfa 57]

2) *a' sabit, d değişken, S, d'deki değişme yoluyla değişiyor.*

Bu durum, bundan önceki durumdan yalnız derece bakımından aynlır. d'deki artma ya da eksilme kadar eksileceği ya da artacağı yerde s sabit kalmaktadır. Bugünün koşullan altında, büyük sanayiler ile tanm-da değişen sermaye toplam sermayenin yalnızca nispeten küçük bir kısmıdır. Bu yüzden, ondaki artma ya da eksilme, değişen sermayedeki değişikliklerden ileri geldiği sürece, aynı şekilde nispeten küçüktür.

Biz gene bir sermaye ile başlayalım:

I. $100 + 20_H + 10$; S = 120, a' = %50, k' = $\%8'/_{,,}$

s d a ' ' ' 3 '

ve bu, diyelim şu şekli alsın:

II. $100 + 30_H + 15$; S=130, a'=%50, k'=$\%117_{,r}$

s d a' ' ' 13

Değişen sermayenin azaldığı bunun tersi olan durum gene, H'den I'e tersine geçiş ile gösterilecektir. Ekonomik koşullar, aslında bundan önceki durumda olduğu gibidir ve bu nedenle burada tekrar irdelenmesine gerek yoktur. I'den H'ye geçiş, emeğin üretkenliğinde yan yana bir azalma olduğu anlamına gelir; II için 100_s'nin kullanılması, I'e göre emekte yan yana bir artış gerektirir. Bu durum tarımda görülebilir.[9]

Ama, bundan önceki durumda, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye çevrilmesi ya da bunun tersi olması ile toplam sermaye sabit kaldığı halde, bu durumda değişen sermaye arttığı zaman ek bir sermaye bağlanması, azaldığı zaman daha önce kullanılan sermayede bir serbest kalma sözkonusudur.

S) a' ve d sabit, s ve bu nedenle S *değişken.* Bu durumda denklem:

k'=a'(d : S) şeklinden k',=a' (d : S),

şeklini alır ve her iki yandan aynı çarpanlann çıkartılmasıyla şunu elde ederiz:

k',: k' = S : S,.

aynı artı-değer oranı ve eşit değişen sermayeler ile kâr oranları toplam sermayelere ters orantılıdır. Elimizde, örneğin üç sermaye, ya da aynı sermayenin üç farklı durumu bulunsun:

I. $80_s + 20_d + 20_a$; S=100, a'=%100, k'=%20;

II. $100_s + 20_d + 20_a$; S = 120, a' = %100, k' = $\%16^2/_3$;

III. $60_s + 20_d + 20_a$; S = 80, a' = %100, k' =%25. Buradan şu orantılan elde ederiz:

%20 : $\%16^2/_3$ = 120 : 100 ve %20 : %25 = 8 : 100. a' sabit iken d : S'nin değişmeleri için daha önce verilen genel formül şöyle idi: [sayfa 58]

[9] Elyazmasında bu noktada şu not bulunmakta: "Bu durumun, toprak rantı ile ne gibi bir ilişkisi olduğu ilerde incelenecek." -*F.E.*

k'j = a' (ed : ES); şimdi şu hali alıyor: k'j = a' (d : ES),

d değişmediğine göre, e = d,: d = 1 oluyor.

a' d =a, artı-değer miktarı olduğu ve hem a' ve hem de d sabit kaldığı için, bundan, d'nin de S'deki bir değişmeden etkilenmediği sonucu çıkar. Artı-değer miktan, değişiklikten sonra da, daha öncekinin aynıdır.

Eğer s sıfıra düşse idi, k' = a' olurdu, yani kâr artı-değer oranına eşit olurdu.

s'deki değişiklik, ya sırf değişmeyen sermayenin maddi öğelerinin değerindeki bir değişiklikten, ya da toplam sermayenin teknik bileşimindeki, yani belli bir sanayi dalında, emeğin üretkenliğindeki bir değişmeden ileri gelmiş olabilir. Bu son durumda, modern sanayi ve geniş-ölçekli tarımdaki gelişmeye bağlı olarak, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış, IH'ten I'e ve I'den N'ye sırası içinde (yukardaki örnekte) bir geçiş ortaya koyacaktır. Kendisine 20 ödenen ve 40'lık bir değer üreten bir emek miktarı, önce, 60 değerlik bir emek aracı kullanır; eğer üretkenlik artar ve değer aynı kalırsa, tüketilen emek aracı önce 80'e sonra 100'e yükselir. Bu sıranın tersine dönüşü, üretkenlikte bir azalma olduğu anlamına gelebilir. Aynı emek miktarı daha küçük bir üretim aracı kitlesini harekete geçirir ve, tanmda, madencilikte, vb. görülebileceği gibi yapılan işin boyutlan daralır.

Değişmeyen sermayede yapılan bir tasarruf, bir yandan kâr oranını artırırken öte yandan da bir miktar sermayeyi serbest bırakması nedeniyle kapitalist için önemlidir. Bunun, ve aynı şekilde, değişmeyen sermayenin öğelerinde, özellikle hammadde fiyatlarındaki bir değişikliğin yapacağı etkiyi ilerde daha

yakından inceleyeceğiz.*
Değişmeyen sermayedeki bir değişikliğin, bu değişme, ister s'nin maddi öğelerindeki bir artış ya da azalmadan veya sırf bunların değerle-rindeki bir değişmeden ileri gelmiş olsun, kâr oranını aynı şekilde etkileyeceği gene apaçıktır.
4) *d sabit, d, s ve S'nin hepsi değişken.*
Bu durumda, değişen kâr oranı için, başlangıçta verilen genel formül gene geçerliliğini korumaktadır: k'^a'CedıES)
Buradan artı-değer oranı aynı kalmak üzere şu sonuçlar çıkar: a) Eğer E, e'den büyükse, yani eğer değişmeyen sermaye, toplam sermayenin, değişen sermayeden daha yüksek bir oranda büyüyeceği şeklinde artmış ise, kâr oranı düşer. Eğer $80_s + 20_d + 20_a$ gibi bir sermaye, $170_s + 30_d + 30_a$ şeklini alırsa, gene a' = %100 kalır, ama d : S, hem d e hem de S büyüdüğü halde, 20 : 100'den 30 : 200'e düşer ve kâr oranı da buna uygun olarak %20'den %15'e iner.
* *Kapital,* Birinci Cilt, Beşinci Bölüm. *-Ed.*

b) Ancak eğer e = E ise, yani d : S kesri, görünüşteki değişikliğe [sayfa 59] karşın aynı değeri koruyorsa, yani payı ve paydası aynı sayı ile çarpılıyor ya da bölünüyorsa, kâr oranı değişmeden kalır. $80_s + 20_d + 20_a$ ve $160_s + 40_d + 40_a$, sermayelerinin, aynı %20'lik kâr oranına sahip oldukları açıktır, çünkü a' = %100 olarak kalmakta ve d : s = 20 : 100 = 40 : 200, her iki örnekte ayn değeri temsil etmektedir.
c) e, E'den büyükse, yani değişen sermaye, toplam sermayeden daha yüksek bir oranla büyüyorsa kâr oranı yükselir. Eğer, $80_s + 20_d + 20_a$ sermayesi $120_s + 40_d + 40_a$ halini alırsa, kâr oranı %20'den %25'e yükselir, çünkü, değişmeyen a' (d : S) = 20 : 100, bu durumda 40 : 160'a yükselmiş ya da V_5 iken ^lA olmuştur.
Eğer d ve S'deki değişiklikler aynı yönde olursa, biz, bu büyüklük değişikliklerine, bir ölçüde, sanki bunlann her ikisi de aynı orantıda olmuş ve böylece d : S, o noktaya kadar değişmeden kalmış gözüyle bakabiliriz. Bu noktadan sonra, bunlardan yalnız bir tanesi değişebilir ve biz, böylece, bu karmaşık hali, bundan önceki basit hallerden birisine indirgemiş oluruz.
Örneğin eğer, $80_s + 20_d + 20_a$, $100_s + 30_d + 30_a$ halini alacak olsa, d'nin s'ye ve aynı zamanda S'ye oranı, bu değişmede, $100_s + 25_d + 25_a$'ya kadar aynı kalır. Bu nedenle de, işte bu noktaya kadar, kâr oranı da gene değişmeden kalır. Öyleyse biz, $100_s + 25_d + 25_a$'yı, çıkış noktamız olarak alabiliriz; d'nin 30_d olması için 5 kadar arttığını, bu yüzden S'nin 125'ten 130'a yükseldiğini ve böylece de, ikinci halin, yani d'nin basit değişmesi ve dolayısıyla S'de bir değişme olması halinin karşımıza çıktığını görürüz. Başlangıçta %20 olan kâr oranı, bu 5_d'nin ilavesiyle, artı-değer oranı aynı kalmak üzere, $\%23V_{13}$'e yükselir.
Daha basit bir durumda aynı indirgeme, d ve S büyüklüklerini karşıt yönde değiştirdiklerinde yer alabilir. Örneğin, gene $80_s + 20_d + 20$ 'dan hareket edelim ve bu 110 + 10. + 10 haline gelmiş olsun. Bu durumda, değişmenin 40 + 10. + 10 'ya kadar devanı etmesi halinde,
kâr oranı aynı %20 kalacaktır. Bu ara şekle, 70_s ilave edilince, bu oran $\%8V_3$'e düşecektir. Böylece biz, gene durumu, tek bir değişkenin, yani s'nin değişmesi haline indirgemiş oluruz.
d, s, ve S'nin aynı zamanda değişmeleri, bu nedenle, yeni bir durum ortaya çıkarmaz ve son tahlilde, yalnız tek bir etmenin değişken olduğu bir hale dönülmüş olur.
Geriye kalan en son durum da aslında böylece kapsanmış olmaktadır; yani d ile S'nin sayısal olarak aynı kaldığı halde, bunlann maddi öğelerinin bir değer değiştirmesi ve böylece, d'nin, harekete geçirilen değişmiş bir emek miktarını, s'nin, harekete geçirilen değişmiş bir üretim aracı miktannı temsil etmesi hali.
$80_s + 20_d + 20_a$ halinde, diyelim 20_d, başlangıçta, günde 10 saat çalışan 20 emekçinin ücretlerini temsil etsin. Gene diyelim, bunlann herbirinin ücreti l'den lWe yükselsin. Bu durumda, 20_d, 20 emekçi

yerine ancak 16 emekçinin ücretini ödeyecektir. Ne var ki, 20 emekçi eğer 200 çalışma-saatinde 40'lık bir değer üretiyor ise, günde 10 saat çalışan [sayfa 60] 16 emekçi 160 çalışma-saatinde ancak 32'lik bir değer üretir. Ücretler için 20d düşüldükten sonra 32'nin ancak 12'si artı-değer için kalır. Böylece, artı-değer oranı, %100'den %60'a düşmüş olur. Ama biz, artı-değer oranını sabit kabul ettiğimiz için, işgününün, dörtte bir uzatılması, 10'dan 12'/2 saate çıkartılması gerekecektir. Eğer günde 10 saat çalışan 20 emekçi = 200 çalışma-saatinde 40'lık bir değer üretiyorsa, günde I2V2 saat çalışan 16 emekçi = 200 saatte aynı değeri üretecek ve $80_s + 20_d$'lik sermaye gene eskisi gibi aynı 20'lik artı-değer sağlayacaktır.
Tersine, eğer ücretler, 20d'nin; 30 emekçinin ücretlerini temsil edeceği ölçüde düşecek olsa, a ancak,

işgününün 10'dan $6^2/_3$ saate inmesi halinde sabit kalabilir. Çünkü, 20x10 = 30x$6^2/_3$ = 200 işgünüdür.
Bu birbirinden farklı örneklerde s'nin, para olarak ifade edilen değerler cinsinden ne ölçüde sabit kalabileceğini ve gene de, değişen koşullara göre değişen farklı miktarlarda üretim aracını temsil edebileceğini esas olarak irdelemiş bulunuyoruz. Bu durum, kendi saf şekli ile ancak bir istisna olarak mümkün olabilir.
s'nin öğelerinin değerinde, bu öğelerin kitlesini çoğaltan ya da azaltan, ama s'nin değer toplamını değişmeden bırakan bir değişikliğe gelince, bu, d'nin büyüklüğünde bir değişikliğe yol açmadığı sürece, ne kâr oranını ve ne de artı-değer oranını etkiler.
Böylece biz, bizim denklemimizdeki d, s ve S'nin değişmelerindeki bütün olası durumlan görmüş bulunuyoruz. Artı-değer oranı aynı kaldığı halde, kâr oranının düşebileceğini, aynı kalabileceğini ya da yükselebileceğini, oysa, d'nin s'ye ya da S'ye olan oranında en ufak bir değişikliğin, kâr oranında da bir değişiklik olmasına yetebileceğini görmüş bulunuyoruz. Biz, aynca, d'nin değişikliklerinde her zaman, aşıldığı takdirde a"nün sabit kalması ekonomik bakımdan olanaksız bulunan belli bir sınır bulunduğunu da görmüş bulunuyoruz, s'nin her tek yanlı değişmesinde de, d'nin artık sabit kalamayacağı belli bir sınıra ulaşmak zorunda olduğundan, d : S'nin her olası değişmesi için, a"nün de aynı şekilde değişken hale gelmek zorunda kalacağı sınırlar olduğunu görüyoruz. Şimdi tartışmasını yapacağımız a"nün değişmelerinde, denklemimizin farklı değişkenlerinin bu karşılıklı etkisi, daha da açık olarak görülecektir.
II. *a' değişken*
d : S sabit kalsın ya da kalmasın, farklı artı-değer oranlanna göre kâr oranlan için, k' = a' (d : S) denklemini, k'j = a'j (dj : Sj) şekline sokarak genel bir formül elde ederiz; k',, a',, dj ve S, burda, k', a', d ve S' nin değişmiş değerlerini temsil ederler. Buradan:
k': k', = a', (d : S): a', (d,: S,) eşitliğini ve dolayısıyla:

eşitliğini elde ederiz, [sayfa 6ıı
1) a' *değişken d: S sabit.* Bu durumda şu denklemleri elde ederiz:
k' = a' (d : S); k', = a', (d : S), bunların her ikisinde de d : S eşittir. Bu nedenle:
k': k', = a': a',
Aynı bileşimde iki sermayenin kâr oranları arasındaki oran, bunların artı-değerlerinin birbirine oranına eşittir, d : S kesrinde sözkonusu olan, d ile, S'nin mutlak büyüklükleri olmayıp bunlann birbirlerine oranı olduğuna göre, bu, mutlak büyüklükleri ne olursa olsun eşit bileşimdeki bütün sermayeler için geçerlidir.
$80_s + 20_d + 20_a$; S = 100, a' =%100, k =%20
$160_s + 40_d + 20_a$l S= 100, a'=%50, k'=%10
%100 : %50 = %20 : %10.
Eğer her iki halde de, d ve S'nin mutlak büyüklükleri aynı ise, bunların kâr oranlannın birbirlerine olan oranı da, artı-değer miktarlarının birbirlerine olan oranlanna eşittir:
k : k'j = a'd : a'jd = a: a,. Örneğin:
$80_s + 20_d + 20_a$; a' =%100, k =%20
80[+ $20_d + 10_a$; a'=%50, k'=%10
%20 : %10 = 100 x 20 : 50 x 20 = 20 : 10 .
a a
Şurası şimdi açıktır ki, mutlak ya da yüzde olarak bileşimleri eşit sermayelerde, artı-değer oranı, ancak, ya ücretler, ya işgünü uzunluğu ya da emeğin yoğunluğu farklı ise farklı olabilir. Aşağıdaki üç durumda:
I. $80_s + 20_d + 10_a$; a'=%50, k'=%10
II. $80_s + 20_d + 20_a$; a' =%100, k =%20
III. $80_s + 20_d + 40_a$; a' =%200, k =%40
I'de üretilen toplam değer 30 ($20_d + 10_d$)'dır; H'de 40'tır; IH'te 60' tır. Bu üç farklı şekilde olabilir.
Birincisi, eğer ücretler farklı ve 20d, her tek tek durumda farklı sayıda işçiyi ifade ediyorsa. Diyelim, sermaye I, $1V_3$ sterlin ücretle günde 10 saat çalışan 15 emekçi çalıştınyor ye bunlar, 20 sterlini ücretleri yerine koyan, 10 sterlini de artı-değer olan 30 sterlinlik bir değer üretiyorlar. Eğer ücretler 1 sterline düşerse, 10 saat için 20 emekçi çalıştınlabilir; bunlar, 20 sterlini ücretleri yerine koyan ve 20 sterlini de artı-değer olan 40 sterlinlik bir değer üreteceklerdir. Eğer ücretler daha da düşüp $^2/_3$ sterline inerse, otuz emekçi 10 saat çalıştınlabilir. Bunlar, 20 sterlini ücretler için düşülecek olan, ve 40 sterlini de artı-değeri temsil edecek olan 60 sterlinlik bir değer üreteceklerdir.
Bu durum -sermaye bileşiminin yüzde olarak sabit, işgününün ve emeğin yoğunluğunun sabit ve artı-değer oranının ücretlerdeki değişiklik nedeniyle değiştiği bu durum- Ricardo'nun varsayımının doğru

olduğu biricik durumdur: "Kâr, ücretlerin, düşüklüğü ya da yüksekliği ile [sayfa 62] *tam bir orantı içersinde* yüksek ya da düşük olacaktır." *(Prin-ciples,* Ch. I, Sect. III, p. 18 of the Works of D. Ricardo, ed. by MacCull-och, 1852.)

Ya da *ikincisi,* emeğin yoğunluğu değişiyorsa. Bu durumda, diyelim, aynı üretim araçları ile günde 10 saat çalışan 20 emekçi, belli bir metadan I'de 30, H'de 40, IH'te 60 parça üretsin ve herbir parça, kendisine katılmış bulunan üretim araçlarının değerinden başka, 1 sterlinlik yeni bir değeri temsil etsin. Her 20 parça = 20 sterlin ücretleri yerine koyduğuna göre, geriye, I'de artı-değer için 10 parça = 10 sterlin, H'de 20 parça = 20 sterlin, ve IH'te 40 parça = 40 sterlin kalır.

Ya da *üçüncüsü,* işgünü, uzunluk bakımından farklıysa. 20 emekçi, aynı yoğunluk ile I'de 9 saat, H'de 12 saat, IH'te 18 saat çalışıyorsa, bunların toplam ürünleri, 9:12:18 oranı gibi 30 : 40 : 60 oranı şeklinde değişir. Ve her durumda ücretler = 20 sterlin olduğu için, geriye artı-değer olarak gene sırayla 10, 20 ve 40 kalır.

Demek oluyor ki, d : S sabit iken, ücretlerde bir yükselme ya da düşme artı-değer oranı üzerinde ters yönde, emeğin yoğunluğunda bir yükselme ya da düşme, işgününde bir uzama ya da kısalma, artı-değer oranı ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde aynı yönde bir etki yapar.

2) *a' ve d değişken, S sabit.*

Bu durumda, aşağıdaki orantı geçerlidir:

k : k', = a'(d : S): a', (d,: S) = a'd : a', d, = a : a,.

Kâr oranlan, artı-değer miktarlan gibi birbirleriyle bağıntı içersine sokulmuştur.

Değişen sermaye sabit kalırken, artı-değer oranındaki değişiklikler, üretilen değerin büyüklük ve dağılımında bir değişme demekti, d ve a"nde eşzamanlı bir değişiklik de daima farklı bir dağılım anlamına gelir, ama, üretilen değerin büyüklüğünde her zaman bir değişme olduğu anlamına gelmez. Burada üç durum olabilir:

a) d ve a"ndeki değişiklik karşıt yönlerde ama aynı miktarda olmaktadır; örneğin;

$80_s + 20_d+10_a$; a'=%50, k'=%10

$80^S + 20,+20^a$; a' =%100, k =%20

Her iki durumda da üretilen değer, dolayısıyla da harcanan emek miktarı eşittir; 20. + 10 = 10. + 20 = 30. Tek fark, birinci durumda üc-

retler için 20 ödendiği ve artı-değer olarak geriye 10 kaldığı halde, ikinci durumda ücretlerin yalnız 10 ve bu nedenle de artı-değerin 20 olmasıdır. Bu, işçi sayısı ile, emeğin yoğunluğunun ve işgünü uzunluğunun değişmeden kaldığı halde d ile a"nün aynı zamanda değiştiği biricik durumdur.

b) a' ve d'deki değişme, karşıt yönlerde de olur, ama aynı miktar-

da olmayabilir. Bu durumda, d ya da a"ndeki değişmelerden birisi diğerinden fazla olabilir, [sayfa 63]

I. $80_s+20_d+20_a$; a'=% 100, k'=%20

II. $72[+28_d+20_a$; a' =%$71^3/_7$, k' =%20

III. $84[+16_d+20_a$; a'=%125, k' =%20

Sermaye I, üretilmiş 40'lık bir değer için 20_d, sermaye II, 48'lik bir değer için 28_d ve sermaye III, 36'lık bir değer için 16_d ödemektedir. Hem üretilen değer ve hem de ücretler değişmiştir. Ne var ki, üretilen değerdeki bir değişme, harcanan emek miktarında bir değişiklik, böylece, ya emekçi sayısında, çalışma-saatlerinde, emeğin yoğunluğunda, ya da bunlardan birden fazlasında olan bir değişiklik anlamına gelir.

c) a' ve d'deki değişiklik aynı yönde olmaktadır. Bu durumda, birisi diğerinin etkisini yeğinleştirmektedir.

$90_s+10_d+10_a$; a'=%100, k'=%10

$80_s + 20_d+30_a$; a' =%150, k =%30

$92_s+8_d+6_a$; a' =%75, k =%6.

Burada da gene, üretilen üç değer farklıdır, yani 20, 50 ve 14'tür. Ve, sırasıyla emek miktarlarının büyüklüğündeki bu fark gene kendisini, emekçi sayısındaki, çalışma-saatlerindeki, emeğin yoğunluğundaki ya da bu etmenlerin birkaçı ya da hepsindeki bir farka indirger.

3) a', *d ve S değişken.*

Bu durum yeni bir özellik göstermemektedir ve N'de verilen ve a"nün değişken olduğu genel formül ile çözümlenmiştir.

64

Artı-değer oranının büyüklüğündeki bir değişikliğin kâr oranı üzerindeki etkisi, böylece, şu durumları ortaya çıkartıyor:

1) d : S sabit kalırken, k', a' ile aynı oranda artıyor ya da azalıyor.
$80_s+20_d+20_a$; a' =%100, k =%20
$80_s+20_d+10_a$; a'=%50, k'=%10
%100 : %50 = %20 : %10.
2) d : S, a' ile aynı yönde hareket ediyorsa, yani a' artar ya da eksilirken o da artıyor ya da eksiliyorsa, k', a"nden daha hızlı yükselir ya da düşer.
$80_s+20_d+10_a$; a'=%100, k'=%10
$70]+30_d+20_a$; a'=%$66^2/_3$, k'=%20
%50 : %$66^2/_3$ < %10 : %20.
3) d : S, a' ile ters orantılı, ama daha yavaş bir hızla değiştiği halde k', a"nden daha yavaş bir hızla yükselir ya da düşer.
$80_s+20_d+10_a$; a'=%50, k =%10
$70]+30_d+15_a$; a'=%150, k'=%15
%50:%100
Kari Marks Kapital III
4) d : S, a' ile ters orantılı, ve daha büyük bir hızla değiştiği halde, a' düşerken k' yükselir ya da a' yükselirken k' düşer, [sayfa 64]
$80_s+20_d+20_a$; a' =%100, k =%20
$9o[+lO_d+15*$; a'=%150, k'=%15
a', %100'den %150'ye yükselmiş, k', %20'den %15'e düşmüştür.
5) Ensonu, d : S, a' ile ters orantılı, ama tamamen aynı oranda değişirken, k' sabit kalır, oysa a' yükselir ya da düşer.
Biraz daha açıklamayı gerektiren durum işte yalnız bu son durumdur. Daha önce, d : S'nin değişmelerinde, bir ve aynı artı-değer oranının pek çok farklı kâr oranlan ile ifade edilebileceğini gözlemlemiştik. Şimdi de, bir ve aynı kâr oranının, birbirinden pek çok farklı artı-değer oranlanna dayanabileceğini görüyoruz. Ama, a sabit kaldığı sürece kâr oranında bir fark meydana gelmesi için, d'nin S'ye olan oranında herhangi bir değişiklik yeterli olduğu halde, kâr oranının aynı kalması için, a'nın büyüklüğündeki bir değişmenin d : S'de buna uygun düşen bir ters orantılı değişmeye yolaçması gereklidir. Bir ve aynı sermaye ya da bir ve aynı ülkedeki iki sermaye için bu durum ancak olağandışı durumlarda mümkündür. Örneğin, elimizde şöyle bir sermaye olsa:
$80_s + 20_d + 20_a$; S = 100, a' =%100, k =%20
ve ücretlerin, 20_d yerine 16_d karşılığında aynı sayıda emekçinin çalıştınlabileceği ölçüde düştüğünü kabul edelim. Diğer şeyler eşit olmak üzere ve 4_d serbest kaldığına göre durum şöyle olacaktır:
$80_s + 16_d, + 24_{a'}$; S =96, a' =%50, k' =%25
k"nün eskisi gibi şimdi de %20 olabilmesi için, toplam sermaye 120'ye ve değişmeyen sermaye de bu nedenle 104'e çıkmış olmalıdır: $104_s+16_d,+ 24_{a'}$; S = 120, a'=%150, k =%20
Bu ancak, ücretlerdeki düşmeyle birlikte, emeğin üretkenliğinde, sermayenin bileşiminde böyle bir değişmeyi gerekli kılan bir değişme olduğu takdirde mümkün olabilir. Ya da, değişmeyen sermayenin para olarak değeri 80'den 104'e yükselmiş olmalıdır. Kısacası, ancak, bazı ko-şullann, olağandışı durumlarda görülebilecek şekilde raslansal olarak çakışmasını gerektirir. Gerçekten de, a"nde meydana gelen ve d'de, dolayısıyla da d : S'de aynı anda bir değişikliği gerektirmeyen bir değişme, ancak çok belirli koşullar altında, yani yalmzca sabit sermaye ile emeğin kullanıldığı, üzerinde çalışılan maddelerin doğa tarafından sağlandığı sanayi kollannda düşünülebilir.
Ne var ki, iki farklı ülkeye ait kâr oranlan karşılaştırılıyorsa, durum böyle değildir. Çünkü, o takdirde, aynı kâr oranı, gerçekte, geniş ölçüde farklı artı-değer oranlarına dayanır.
Demek ki, bütün bu beş durumdan şu sonuç çıkar ki, yükselen bir kâr oranı, düşen ya da yükselen bir artı-değer oranına, düşen bir kâr oranı yükselen ya da düşen bir artı-değer oranına, sabit bir kâr oranı, yükselen ya da düşen bir artı-değer oranına tekabül edebilir. Ve, yükselen, düşen ya da sabit bir kâr oranının da, yine, sabit bir artı-değer ora-
Karl Marks 65 Kapital I
nıyla uyumlu olabileceğini I'de görmüş bulunuyoruz, [sayfa 65]
Kâr oranı, demek oluyor ki, iki ana etmene bağlı bulunmaktadır: artı-değer oranı ile sermayenin değer bileşimine. Bu iki etmenin etkileri, yüzde olarak bu bileşim verilmek suretiyle aşağıdaki şekilde kısaca özetlenebilir, çünkü, sermayenin iki kısmından hangisinin değişikliğe neden olduğunun bir önemi yoktur.
İki farklı sermayenin ya da birbirini izleyen iki farklı koşulda bir ve aynı sermayenin kâr oranlan, *eşittir:*

1) eğer, bu sermayelerin yüzde olarak bileşimleri aynı ve artı-değer oranları eşit ise;
2) eğer, bunlann yüzde bileşimleri aynı olmayıp, artı-değer oranları da eşit değilken, artı-değer oranlarının, sermayelerin değişen kısım-lannın yüzdeleri ile çarpımlan (a' x d) aynı kalması kaydıyla, yani toplam sermayenin yüzde olarak hesaplanan artı-değer *kitleleri* (a = a'd) eşit ise; bir başka deyişle, eğer, a' ve d çarpanları her iki durumda da birbirleriyle ters orantılı ise.
Eşit değildir;
1) eğer, yüzde bileşimi eşitve artı-değer oranları eşit değilse, bu durumda bunlar artı-değer oranlan gibi orantılaşmıştır;
2) eğer, artı-değer oranları aynı ve yüzde bileşimleri eşit değilse; bu durumda kâr oranları arasındaki oran, sermayenin değişen kısımları arasındaki orana eşittir;
3) eğer, artı-değer oranlan eşit değil ve yüzde bileşimleri aynı değilse; bu durumda, kâr oranlarının birbirine oranı a'd çarpımına, yani toplam sermayenin yüzde olarak hesaplanan artı-değer miktarlannın birbirine oranına eşittir.[10] [sayfa 66]

[10] Elyazmasında ayrıca, artı-değer oranı ile kâr oranı arasındaki fark (a' - k') konusunda, çok ilginç özellikleri olan ve hareketleri, nerede bu oranların birbirine yaklaştığını ya da uzaklaştığını gösteren çok ayrıntılı hesaplar da bulunmaktadır. Bu hareketler eğriler ile gösterilebilir. Bu malzemeyi buraya aktarmıyorum, çünkü, bunlar, bu yapıtın ilk amaçları için az bir önem taşımaktadır ve, bu noktayı daha ileri götürmek isteyen okurlar için burada dikkatlerini çekmek yeterlidir. -*F.E.*

DÖRDÜNCÜ BOLUM DEVRİN KÂR ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

[Devrin, artı-değer ve dolayısıyla kârın üretimi üzerindeki etkisi, İkinci Ciltte tartışılmıştı. Kısaca özetlenirse, devir için gerekli zaman aralığı nedeniyle, sermayenin hepsi, aynı zamanda üretimde kullanılamaz; sermayenin bir kısmı, daima, ya para-sermaye, hammadde ikmali, mamul ama henüz satılmamış meta-sermaye ya da alacak bakiyesi şeklinde atıl durur; aktif üretimdeki, yani üretim ve artı-değerin elde edilmesindeki sermaye daima bu miktar kadar eksiktir ve üretilen ve elkonulan artı-değer daima aynı ölçüde azalmıştır. Devir dönemi ne kadar kısa olursa, sermayenin bütününe oranla atıl kalan bu kısmı o kadar küçük ve bu nedenle, diğer koşullar aynı kalmak üzere, elkonulan artı-değer o kadar büyüktür.

Üretilen artı-değer miktarının, devir döneminde, ya da bunun iki kesimi olan üretim zamanı ile dolaşım zamanındaki kısaltmalar ile nasıl artırılabileceği İkinci Ciltte ayrıntılarıyla gösterilmiş bulunuyor. Ama, kâr oranı yalnız, üretilen artı-değer miktarının, bu üretimde kullanılan [sayfa 67]

toplam sermayeye bağıntısını ifade ettiği için, bu türden herhangi bir kısalmanın kâr oranını artıracağı açıktır. Daha önce İkinci Cildin İkinci kısmında, artı-değer ile ilgili olarak söylenenler, aynı şekilde, kâr ve kâr oranı için de geçerlidir ve burada bunlann yinelenmesine gerek yoktur. Biz yalnız bellibaşlı birkaç nokta üzerinde durmak istiyoruz.

Üretim zamanını kısaltmanın başlıca yolu, genellikle sınai ilerleme denilen, emeğin daha yüksek verimliliğidir. Eğer bu aynı zamanda, toplam sermaye yatınmında, pahalı makinelerin, vb., kurulmasından ileri gelen önemli bir artışı, ve dolayısıyla, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranında bir azalmayı birlikte getirmiyorsa, bu oranın yükselmesi gerekir. Ve bu, metalürji ile kimya sanayiindeki son gelişmelerde pek çok durumda kesinlikle doğrudur. Demir ve çelik üretiminde, Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas, vb. gibi son zamanlarda bulunan üretim yöntemleri, eskiden pek zahmetli olan işleri, nispeten düşük maliyetlerle asgariye indirmiş bulunmaktadır. Kömür katranından çıkartılan, kırmızı boya maddesi alizarinin yapılması ve bunun, zaten mevcut bulunan kömür katranı boya yapımı tesislerinde elde edilmesi, eskiden yıllar alan bir işin birkaç haftada sonuçlandırılmasını sağlamıştır. Boya kökünün olgunlaşması bir yıl alıyor ve bu kökler işlenmeden önce genellikle birkaç yıl daha büyüsünler diye bırakılıyordu.

Dolaşım zamanını kısaltmanın başlıca yolu, gelişmiş ulaşım ve haberleşme araçlarıdır. Son elli yıl, bu alanda, ancak 18. yüzyılın ikinci yansındaki sanayi devrimi ile kıyaslanabilecek bir devrim yaratmıştır. Karada, kaplama şoselerin yerini demiryoUan almış, denizde, ağır yollu ve düzensiz yelkenli tekneleri, süratli ve güvenilir buharlı gemiler ile geri plana itilmiş, yer yuvarlağının her yanı telgraf telleri ile örülmüştür. Süveyş Kanalı, Doğu Asya ile Avustralya'yı bütünüyle buharlı gemilerin gidiş-gelişine açmıştır. Doğu Asya'ya yapılan bir meta sevkiyatının dolaşım zamanı 1847'de en az oniki ay iken (bkz: Buch 11, s. 235*) şimdi bir o kadar haftaya indirilmiştir. 1825-57 bunalımlarının iki büyük merkezi Amerika ile Hindistan, ulaştırmadaki bu devrim ile, Avrupa'nın sanayi ülkelerine yüzde 70 ile 90 daha yakın hale gelmiş ve böylece o patlayıcı niteliklerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Toplam dünya ticaretinin devir dönemi, aynı ölçüde azalmış ve bu işte kullanılan sermayenin etkinliği iki-üç kat artmıştır. Bunun, kâr oranı üzerinde etkili olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

Toplam sermayenin devrinin kâr oranı üzerindeki etkisini seçip çıkarmak için, karşılaştırma yapılacak sermayelerin öteki bütün koşul-lannın eşit olduğunu varsaymamız gerekir. Artı-değer oranı ile işgünü dışında, bir de, sermayenin yüzde bileşimini eşit kabul etmemiz gereklidir. Şimdi, artı-değer oranı %100 olan ve yılda iki devir yapan, $80_s + 20_d = 100S$ bileşiminde bir A sermayesi alalım. Bu durumda

yıllık ürün: [sayfa
* *Kapital,* İkinci Cilt, s. 280-281. -*Ed.*

$160 + 40_H + 40$
s d a
olur. Bununla birlikte, kâr oranını belirlemek için biz 40_a'yı, devredilen 200'lük sermaye-değer üzerinden değil, 100'lük yatırılan sermaye üzerinden hesaplıyoruz ve böylece k' = %40 buluyoruz.
Şimdi biz bu sermayeyi, aynı %100 artı-değer oranına sahip, ama yılda yalnız tek bir devir yapan bir B = $160_s + 40_d$ = 200S sermayesi ile kıyaslayalım. Bu sermayenin yıllık ürünü, demek ki, A sermayesinin aynıdır:
$160_s + 40_d + 40_a$. Ama bu sefer, 40_a ancak, %20, yani A'nın yarısı kadar bir kâr oranı sağlayan 200 tutanndaki yatınlmış bir sermaye üzerinden hesaplanmak durumundadır.
Bu durumda, yüzde olarak bileşimleri eşit, artı-değer oranlan ile işgünleri eşit olan iki sermayenin kâr oranlarının, bu sermayelerin devir dönemleri ile ters orantılı olduğunu görürüz. Karşılaştınlan bu iki durumda, eğer, yüzde bileşimi, artı-değer oranları, işgünü ya da ücretler eşit değil ise, bu, doğal olarak kâr oranlannda daha başka farklılıklar yaratacaktır; ama bunların devir ile bir ilişkisi yoktur ve bu nedenle de bizi bu noktada ilgilendirmemektedir. Bunlar Üçüncü Bölümde tartışılmış bulunmaktadır.
Kısaltılmış bir devir döneminin artı-değer üretimi ve bunun sonucu olarak da kârın üzerindeki etkisi, İkinci Cildin Onaltıncı Bölümünde "Değişen Sermayenin Devri"nde de gösterildiği gibi, sermayenin değişen kısmına bu suretle kazandınlan, daha yüksek etkinlikten ibarettir. Bu bölümde, yılda on defa devreden 500'lük bir değişen sermayenin, aynı artı-değer oranı ile aynı ücretlere sahip ve yılda yalnız bir defa devreden 5.000'lik bir değişen sermaye ile aynı miktarda artı-değer ürettiği gösterilmişti.
Yıllık aşınma ve yıpranma oranı %10 = 1.000 olan 10.000 sabit sermaye ile 500 döner değişmeyen ve 500 değişen sermayeden oluşan, sermaye I'i ele alalım. Değişen sermaye, %100 artı-değer oranı ile bir yılda on devir yapsın. İşi basitleştirmek için, aşağıdaki bütün örneklerde, genellikle pratikte olduğu gibi, döner değişmeyen sermayenin, değişen sermaye ile aynı sürede devrettiğini kabul edelim. Bu durumda, böyle bir devir döneminin ürünü:
100_s (aşınma ve yıpranma) + $500_s + 500_d + 500_a$ = 1.600
olacak ve bu şekildeki on devir ile bütün yılın ürünü:
1.000_s (aşınma ve yıpranma) + $5.000_s + 5.000_d + 5.000_a$ = 16.000,
S = 11.000, a = 5.000, k' = 5.000 : 11.000 = %45$^5/_{,,}$
olacaktır.
Şimdi, sermaye IPyi alalım: 9.000 sabit sermaye, yıllık aşınma ve yıpranma, 1.000, 1.000 döner değişmeyen sermaye, 1.000 değişen sermaye, artı-değer oranı %100, değişen sermayenin yıllık devri 5. Bu durumda, değişen sermayenin beher devrinin ürünü: 200 (aşınma ve yıpranma) + 1.000 + 1.000 + 1.000 = 3.200 [sayfa 69]

olacak ve beş devirden sonra toplam yıllık ürün: 1.000_s (aşınma ve yıpranma) + $5.000_s + 5.000_d$ + 5.000_a = 16.000, S = 11.000, a= 5.000, k' = 5.000 : 11.000 = %45$^5/_{,,}$
olacaktır.
Daha sonra, sabit sermayesi olmayan, sermaye III'ü alalım ve bu, 6.000 döner değişmeyen ve 5.000 değişen sermayeden oluşsun. %100 artı-değer oranı ile yılda bir defa devretmiş olsun. Bu durumda toplam yıllık ürün:
$6.000_s + 5.000_d + 5.000_a$ = 16.000, S = 11.000, a^S= 5.000, k' = 5.000 :11.000 = %45$^5/_u$
olur.
Her üç durumda da demek ki, aynı yıllık artı-değer miktan = 5.000 olacak ve toplam sermaye de gene her üç halde eşit, yani = 11.000 olduğu için, %45$^5/_u$'lik bir aynı kâr oranı elde edilecektir.
Ama eğer, sermaye l'de değişen kısım yılda 10 yerine yalnız 5 devir yapmış olsa sonuç farklı olacak ve bir devrin ürünü:
200_s (aşınma ve yıpranma) + $500_s + 500_d + 500_a$ =1.700
olacaktır.
Ve yıllık ürün de:
1.000_s (aşınma ve yıpranma) + $2.500_s + 2.500_d + 2.500_a$ = 8.500, ^{S} S = 11.000, a = 2.500; k' = 2.500 : 11.000 = %22V_H
olacaktır.
Devir dönemi iki katı olduğu için, kâr oranı yanya düşmüştür.
Bir yılda ele geçirilen artı-değer miktarı bu nedenle, *değişen* sermayenin bir devrinde elde edilen artı-değer miktarının, bir yıldaki devir sayısıyla çarpımına eşittir. Bir yılda elde edilen artı-değere ya da

kâra A, bir devir döneminde elde edilen artı-değere a, değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısına n dersek daha önce İkinci Cildin Onaltıncı Bölüm, l'de, gösterildiği gibi, A = an, ve yıllık artı-değer oranı A' -a'n olur.

Söylemeye gerek yoktur ki, k' = a' (d : S) = a' [d : (s + d)] formülü ancak paydaki d paydadaki d ile aynı olduğu sürece doğrudur. Paydadaki d, toplam sermayenin, ücretlerin ödenmesi için, ortalama değişen sermaye olarak kullanılan kısmının tamamını temsil etmektedir. Paydaki d ise, her şeyden önce, yalnız kendisi tarafından üretilen ve elkonulan, belli bir artı-değer niceliği = a olgusu ile belirlenmiştir ve bu miktar ile bağıntısı $^{a}/_{d}$ artı-değer oranı, a"dür. Ancak bu şekildedir ki, k' = a: (s + d) formülü, öteki, k' = a' [d : (s + d)] formülüne dönüşmüştür. Şimdi paydaki d paydadaki d'ye yani S sermayesinin tüm değişen kısmına eşit olması gerektiği olgusu ile daha doğru bir şekilde belirlenmiş olacaktır. Başka bir deyişle, k' = a : S eşitliği, k' = a' [d : (s + d)] eşitliğine ancak, a'nın, değişen sermayenin tek bir devrinde ürettiği artı-değeri temsil etmesi halinde doğru bir şekilde dönüşebilir. Eğer a, bu artı-değerin [sayfa 70] yalnızca bir kısmı ise, a = a'd gene doğru olur ama, bu d, S = s + d'deki d'den daha küçüktür, çünkü, ücretler için har-

canan tüm değişen sermayeden daha küçüktür. Ama eğer, a, d'nin tek bir devrindeki artı-değerden fazlasını temsil ediyorsa, bu d'nin bir kısmı ve belki de tamamı iki defa iş görüyor, yani birinci ve ikinci devir ile daha sonraki devirlerde iş görüyor demektir. Artı-değeri üreten ve ödenen bütün ücretleri temsil eden d, bu nedenle, s + d' deki d' den büyüktür ve hesap yanlış sonuç verir.

Yıllık kâr oranı formülünü kesinlikle doğru hale getirmek için, basit artı-değer oranı yerine, yıllık artı-değer oranını, yani a' yerine A' ya da a'n'yi koymamız gerekir. Başka bir deyişle, artı-değer oranını, a', ya da aynı şey demek olan, S'nin içerdiği değişen sermayeyi, d, bu değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısı n ile çarpmamız gerekir. Böylece biz, yıllık kâr oranı formülünü, k' = a'n (d : S), elde ederiz.

İşine yatırmış olduğu değişen sermaye miktarını, çoğu zaman kapitalistin kendisi de bilmez. İkinci Cildin Sekizinci Bölümünde gördüğümüz ve ilerde de göreceğimiz gibi, sermayesi içersinde, kapitalist üzerinde baskısını duyuran biricik temel ayrım, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımdır. Kapitalist, döner sermayenin, elinde para biçiminde bulunan kısmını, bu para bankaya yatınlmadığı sürece, bulunduğu kasadan ücretleri ödemek için alır; gene aynı kasadan, ham ve yardımcı maddeler için para alır ve bunlann her ikisini de aynı kasa hesabının alacak hanesine kaydeder. Ve kapitalist, ücretler için ayn bir hesap tutmuş olsaydı bile, yıl sonunda bu ancak, bu kalem için ödediği toplam parayı, yani dn'yi gösterecek ve ama değişen sermayenin kendisini, d, göstermeyecekti. Bunu saptamak için, burada bir örneğini verdiğimiz türden özel bir hesap tutması gerekecektir.

Bu amaçla, Birinci Ciltte (s. 209/201) sözü edilen 10.000 iğlik pamuk ipliği eğirme fabrikasını alalım ve orada 1871 Nisanının bir haftası için alınan verilerin bütün 1 yıl için geçerli olduğunu varsayalım. Makinelerde nesneleşmiş bulunan sabit sermaye 10.000 sterlin idi. Döner sermaye verilmemişti. Biz bunun 2.000 sterlin olduğunu kabul edelim. Bu oldukça yüksek bir tahmin ama, bizim burada daima yaptığımız, hiç bir kredi işleminin yürürlükte olmadığı, dolayısıyla, başkalanna ait sermayenin devamlı ya da geçici olarak kullanılmadığı varsayımı nedeniyle haklı sayılabilir. Haftalık ürünün değeri, makinelerin aşınıp yıpranması için 20 sterlin, döner değişmeyen sermaye yatırımı 358 sterlin (6 sterlin kira, 342 sterlin pamuk, 10 sterlin kömür, gaz ve yağ için), 52 sterlin ücretler için ödenen değişen sermaye ve 80 sterlin artı-değer. Demek ki,

20_s (aşınma ve yıpranma) + 358_s + 52_d + 80_a = 510.

Bu durumda, haftalık döner sermaye yatınmı, 358_s + 52_d = 410 idi. Yüzde olarak bu, $87{,}3_s$ + $12{,}7_d$ ediyordu. 2.500 sterlinlik tüm döner [sayfa 7i] sermaye için bu, 2.182 sterlin değişmeyen ve 318 sterlin değişen sermaye demekti. Ücretler için bir yıllık toplam harcama, 52 defa 52 sterlin, yani 2.704 sterlin olduğuna göre, 318 sterlinlik değişen sermaye bir yılda, neredeyse tam 8V2 devir yapıyordu. Artı-değer oranı $^{80}/_{52}$ =

$\%153^{U}/_{13}$ idi. Kâr oranını, bu öğelere dayanarak, yukardaki değerleri, a' = $153"/_{13}$, n = 8'/2, d = 318, S = 12.500, k' = a'n (d : S) formülünde yerine koyarak hesaplayabiliriz:

k' = $153"/_{13}$ x $8'/_{2}$ x (318 :12.500) = %33,27.

Biz bunu, basit k' = a : S formülü ile kontrol edebiliriz. Toplam yıllık artı-değer ya da kâr, 52 defa 80 sterlin, yani 4.160 sterlin etmekte ve bunu toplam sermaye 12.500 sterline bölersek, %33,28 ya da buna çok yakın bir sonuç elde ederiz. Bu ancak o anın olağanüstü elverişli koşulları (iplik fıyatlannın çok yüksek olmasına karşın pamuk fıyatlannın çok düşük olması gibi) ile açıklanabilecek, anormal yükseklikte bir kâr oranıdır ve bütün yıl boyunca elde edilmesi, doğal olarak olanaksızdır.

k' = a'n (d : S) formülünde, a'n, daha önce de İkinci Ciltte belirtildiği gibi, yıllık artı-değer oranı denilen şeyi temsil etmektedir. Yukardaki durumda bu, $\%153^{H}/_{13}$ çarpı 8V2, ya da tam rakamlanyla $\%1.307^{9}/_{13}$'tür. Böylece, eğer Biedermann* adında birisi, İkinci Ciltte örnek diye kullanılan %1.000'lik

yıllık artı-değer oranının anormalliği karşısında şaşkına dönmüş ise, şimdi Manchester'deki, yaşamdan alınan bu %1.300'ü aşan yıllık artı-değer oranı, kendisini belki biraz yatıştırabilir. Benzerini uzun zamandır gerçekten de görmediğimiz büyük gönenç dönemlerinde böyle bir oran hiç de ender raslanan bir şey değildir.

Bu konuda biz burada, büyük-ölçekli modem bir sanayideki fiili sermaye bileşiminden bir örnek veriyoruz. 1 2.500 sterlinlik toplam sermaye, 12.182 sterlini değişmeyen ve 318 sterlini değişen sermaye olmak üzere bölünmüş bulunmaktadır. Yüzde olarak ifade edilirse bu, $97'/2_s + 2'/2_d =$ lOOS'dir. Toplam sermayenin yalnız kırkta-biri olduğu halde, yılda sekizden fazla devretmek üzere, ücretlerin ödenmesine hizmet etmektedir.

Pek az kapitalist, kendi işleri konusunda bu tür hesaplar yapmayı aklından geçirdiği için, toplam toplumsal sermayenin değişmeyen kısmı ile değişen kısmı arasındaki oran konusunda istatistiklerden bir şey öğrenmek neredeyse olanaksız. Yalnız Amerikan istatistikleri, modem koşullar altında mümkün olan şeyi, yani her işkolunda ödenen ücretlerin toplamı ile gerçekleştirilen kârları vermektedir. Kapitalistin kontrolü olanaksız beyanlarına dayanması nedeniyle, güvenilir olmamakla birlikte, bunlar, gene de çok değerli olup, bu konuda elde bulunan biricik kayıtlardır. Bizim, Avrupa'da, büyük kapitalistlerimizden bu gibi açıklamaları ummak için titizliğimiz pek fazla. -*F.E.]* [sayfa 72]

* *Biedermann* - Darkafalı. Aynı zamanda, *Deutsche Allgemeine zeitung'un* yazıişleri müdürünün adı üzerine yapılan bir sözcük oyunu. -*ç.*

BEŞİNCİ BÖLÜM DEĞİŞMEYEN SERMAYENİN KULLANIMINDA EKONOMİ

I. GENEL

Değişen sermaye aynı kalır, ve böylece aynı sayıda işçiyi, fazla çalıştınlan zamanın karşılığı ödensin ya da ödenmesin, aynı nominal ücretle çalıştırırsa, mutlak artı-değerin artışı ya da artı-emek süresinin ve dolayısıyla işgününün uzaması, değişmeyen sermayenin nispi değerini, toplam sermayeye ve değişen sermayeye kıyasla azaltır, gene, artı-değer miktarında bir büyüme ve artı-değer oranında olası bir yükselme bir yana, böylece, kâr oranı artar. Değişmeyen sermayenin, fabrika binalan, makineler, vb., gibi sabit kısmının hacmi, bunlar ister 16, ister 12 saatlik iş-sürecinde hizmet görmüş olsunlar, aynı kalır. İşgünündeki bir uzama, bunda, değişmeyen sermayenin bu en pahalı kısmında herhangi bir yeni harcamayı gerektirmez. Ayrıca, sabit sermayenin değeri, böylece, daha küçük sayıda devir dönemlerinde yeniden üretilmiş olacağı için, belli bir kâr elde etmek üzere yatırılması gerekli süre kısaltılmış olur. İşgünündeki bir uzama, bu yüzden, fazla çalışmanın karşılığı ödense, ya da hatta, belli bir noktaya kadar, normal iş-saatine göre daha iyi ödeme yapılsa bile kârı artırır. Modern sanayide durmadan artan sabit sermayeyi yükseltme gereksinmesi, bu nedenle, kâr delisi kapitalistleri işgününü

[sayfa 73] uzatmaya teşvik eden başlıca nedenlerden birisi olmuştur.[11] İşgünü aynı kaldığı takdirde aynı sonuçlar elde edilemez. Bu durumda, daha büyük miktarda emek sömürebilmek için, ya işçi sayısını ve bununla birlikte belli bir ölçüde sabit sermaye miktarını, binaları, makineleri, vb., artırması gereklidir (çünkü biz burada, ücret indirmelerini ya da ücretlerin normal düzeyinin altına düşürülmesini bir yana bırakıyoruz) ya da emeğin yoğunluğu ve dolayısıyla verimliliğinin arttığı ve genellikle daha fazla nispi artı-değer üretildiği hallerde, belli bir sürede daha fazla hammadde, vb., işlendiği için, hammadde kullanan sanayi kollarında, değişmeyen sermayenin döner kısmının büyüklüğü artar; ve ikinci olarak da, aynı sayıda işçi tarafından harekete geçirilen makine miktarı ve dolayısıyla da değişmeyen sermayenin bu kısmı da büyür. Şu halde, artı-değerde bir artış, değişmeyen sermayede bir artış ile, ve emeğin daha fazla sömürülmesi, bu emeğin sömürülmesine aracılık eden üretim araçlan için daha çok para harcanması ile, yani daha büyük sermaye yatırımı ile bir arada yürür. Demek ki, kâr oranı böylece bir yandan düşerken, öte yandan artmaktadır.

İşgünü ister uzun ister kısa olsun, cari giderlerin büyük bir kısmı, neredeyse ya da tamamen sabit kalır. Günde 18 çalışma saati boyunca 500 işçinin gözetim ve denetim giderleri, 12 çalışma saati boyunca 750 işçininkinden daha azdır. "Bir fabrikanın 10 saatlik çalışma giderleri, 12 saatlik işletme giderlerine neredeyse eşittir." *(Reports of Insp. ofFact.,* October 1848, s. 37.) Devlet ve belediye vergileri, yangın sigortası, çeşitli devamlı memur ücretleri, makinelerin aşınıp yıpranması, ve bir fabrikanın çeşitli diğer giderleri, çalışma süresi uzun ya da kısa olsun aynen kalır. Üretimin azalması ölçüsünde, kâra oranla bu giderler yükselir. *(Reports of Insp. of Fact.,* October 1862, s. 19.)

Makineler ile, sabit sermayenin öteki öğelerinin değerlerinin yeniden üretildiği süre, pratikte bunlann yalnız ömürleri ile değil, bunların iş gördükleri ve aşınıp yıprandıklan tüm iş-süreci boyunca belirlenir. İşçilerin günde 12 saat yerine 18 saat çalışma zorunda kalmaları halinde, bu, bir haftada üç gün bir farklılık yapar ve böylece bir hafta, bir-buçuk haftaya uzatılmış, iki yıl, üç yıl haline getirilmiş olur. Bu fazla zamanın karşılığının ödenmemesi halinde, işçiler, kapitaliste normal artı-emek zamanının dışında, her üç haftada bir hafta, her üç yılda bir yıl bedavadan vermektedirler. Bu şekilde, makinelerin değerinin yeniden üretimi %50 hızlandırılmış olmakta ve, normal olarak gerekli zamanın üçte-ikisinde tamamlanmaktadır.

Gereksiz karışıklıklardan kaçınmak için biz bu tahlillerimizde, hammaddelerin fiyat dalgalanmalannda olduğu gibi (Altıncı Bölüm), artı-değer kitlesi ve oranının belli olduğu varsayımından hareket ediyoruz.
[11] Bütün bu fabrikalarda çok büyük bir miktarda bina ve makine şeklinde sabit sermaye olduğuna göre, makineleri işler halde tutmak için ne kadar çok metaya gereksinme varsa, o kadar çok geliri olacaktır. *(Reports of Insp. of Fact.,* 31st. October, 1858, s. 8.)

[sayfa 74]
Daha önce, elbirliği, işbölümü ve makineler konulannın serimin-de gösterildiği gibi, büyük-ölçekli üretimde görülen, üretim koşullannda ekonomi, esas olarak, bu koşullann, toplam ya da toplumsal bakımdan bileşik emeğin koşullan ve dolayısıyla emeğin toplumsal koşullar olarak etkili olmaları olgusundan ileri gelir. Üretim araçlan, birbirinden kopuk olarak çalışan, ya da olsa olsa, küçük ölçekte doğrudan elbirliği yapan bir işçi kitlesi tarafından parça parça tüketilecek yerde, üretim sürecinde toplam işçi tarafından ortaklaşa tüketilir. Bir ya da iki merkezi motoru olan büyük bir fabrikada, bu motorların maliyetleri, bunların beygir güçleri ve dolayısıyla faaliyet alanlan ile aynı oranda artmazlar. İletme donanımının maliyeti, harekete geçirdiği toplam iş makineleri sayısı ile aynı oranda büyümez. Bir makinenin gövdesi, kendi organları vb. gibi kullandığı araçlann artan sayısı ile aynı oranda daha pahalı hale gelmez. Üstelik üretim araçlarının birarada toplanmaları, yalnız fiilen çalışmakta olan işyerleri için değil, depolama, vb. için de gerekli çeşitli binalar konusunda bir tasarruf sağlar. Aynı şey, yakıt, aydınlatma, vb. harcamalar için de geçerlidir. Diğer üretim koşullan da, ister çok ister az kişi tarafından kullanılsınlar aynı kalır.
Üretim araçlarının yoğunlaşmasından ve bunlann *kitle halinde* kullanılmasından ileri gelen bu toplam ekonomi (tasarruf), ne var ki, mutlaka işçilerin biraraya toplanmasını, elbirliği yapmalannı, yani emeğin toplumsal bir bileşik haline gelmesini gerektirir. Şu halde, bu, tıpkı arü-değerin, tek başına alındığında bireysel bir işçinin artı-emeğinden doğması gibi, emeğin toplumsal niteliğinden doğmaktadır. Burada olağan ve gerekli olan sürekli iyileşmeler bile, sırf büyük ölçekte biraraya gelmiş toplam emeğin üretimiyle sağlanan ve olağan hale getirilen toplumsal deneyimlerden ve gözlemlerden doğar.
Aynı şey, üretim koşullannda, ikinci büyük ekonomi kaynağı için de doğrudur. Burada, üretim artığı denilen döküntülerin, aynı ya da başka bir sanayi kolunda, yeni üretim öğeleri haline getirilmesine; bu arük denilen şeylerin üretim ve dolayısıyla, üretken ya da bireysel tüketim devresine tekrar sokulması sürecine değiniyoruz. İlerde daha yakından inceleyeceğimiz bu tasarruf biçimi de, gene aynı şekilde, büyük-ölçekli toplumsal emeğin bir sonucudur. Bu artıklan tekrar ticaret konusu ve dolayısıyla yeni üretim öğeleri haline getiren şey, bol miktarda ortaya çıkmalandır. Ancak, bileşik ve dolayısıyla geniş-ölçekli üretimin bir arüğı olmaları nedeniyle üretim süreci için önemli hale gelmişler ve değişim-değeri taşıyıcısı olma niteliğini korumuşlardır. Bu artık, yeni bir üretim öğesi olarak iş görmesinden başka, hammadde maliyetini, tekrar satılabilir olması ölçüsünde azalür, çünkü bu maliyet daima normal fireyi, yani üretim sürecindeki olağan kayıp miktannı içerir. Değişmeyen sermayenin bu kısmında maliyet düşmesi, değişen sermayenin büyüklüğü [sayfa 75] ile artı-değer oranının veri olduğu kabul edilirse, kâr oranını

*pro tanto** artırır.
Eğer artı-değer belli ise, kâr oranı ancak, meta üretimi için gerekli değişmeyen sermayenin değeri azaltılmak suretiyle artınlabilir. Değişmeyen sermaye, meta üretimine girdiği ölçüde, önemli olan, onun değişim-değeri değil yalnız kullanım-değeridir. Bir iplik eğirme fabrikasında ketenin emebileceği emek miktarı, emeğin üretkenliği, yani teknik gelişme düzeyi veri olmak üzere, ketenin değerine değil, miktarına bağlıdır. Aynı şekilde, bir makinenin, diyelim üç işçiye sağladığı yardım, onun değerine değil, makine olarak kullanım-değerine bağlıdır. Bir teknik gelişme düzeyinde, kötü bir makine pahalı, bir başka düzeyde iyi bir makine ucuz olabilir.
Kapitalistin diyelim pamuk ve eğirme makinesindeki ucuzlama yoluyla elde ettiği artan kâr, emeğin daha yüksek üretkenliği sonucudur; bu yükseklik hiç kuşkusuz, eğirme işinde değil, pamuk yetiştirilmesinde ve makinelerin yapımındadır. Belli miktarda bir emeği maddeleştir-mek ve böylece belli bir miktar artı-emek sızdırmak için, emek koşullarına daha az bir yatırım gerekecektir. Belli bir miktarda artı-emeğe el-koymak için gerekli giderler düşecektir.
Üretim sürecinde, üretim araçlarının, toplam ya da toplumsal bakımdan bileşik emek tarafından ortaklaşa kullanılmasının sağladığı tasarruflara daha önce değinmiş bulunuyoruz. Değişmeyen sermayede, ulaştırma ve haberleşme araçlanndaki gelişmenin egemen bir etmen olduğu, dolaşım zamanındaki kısalmadan ileri gelen öteki tasarruflar daha sonra tartışılacaktır. Bu noktada, makinelerdeki sürekli iyileşmelerin sağladığı tasarrufları ele alacağız, şöyle ki: 1) kullanılan malzemeden, örneğin, tahta yerine demir kullanılması; 2) makine yapımındaki genel gelişme nedeniyle makinelerin ucuzlaması; böylece değişmeyen sermayenin sabit kısmının değeri, emeğin büyük ölçekte gelişmesi ile birlikte artmakla birlikte, bu artış aynı oranda olmaz;[12] 3) mevcut makinelerin daha ucuz

ve daha etken çalışmasını sağlayan özel iyileştirmeler; örneğin, daha sonra ayrıntıları ile ele alınacak olan, buhar kazanlan, vb. kısımlardaki iyileştirmeler; 4) daha iyi makineler kullanılarak artık (fire) miktannın azaltılması.

Makinelerin ve genellikle sabit sermayenin, herhangi bir belli üretim dönemindeki aşınıp yıpranmasını azaltan her şey, her bireysel me-taın, kendi fiyatında,bu aşınmanın kendisine düşen kısmını yeniden üretmesi olgusu gözönünde bulundurulursa, yalnız bu bireysel metaı ucuzlatmakla kalmaz, aynı zamanda, yatınlan sermayenin bu döneme düşen kısmını da azaltır. Onanm işi, vb., gerekli hale gelmesi ölçüsünde, makinenin ilk maliyetine eklenir. Makinenin daha fazla dayanıklı olması nedeniyle, [sayfa 76] onarım giderlerindeki azalma, bu makinenin fiyatım

[12] Fabrika yapımındaki gelişmeler üzerine Ure'e bakınız. * O ölçüde, o kadar. -f.

pro tanto düşürür.

Bütün bu tasarrufların da gene, genellikle ancak bileşik emek ile mümkün olduğu ve çoğu kez bunun, üretim daha büyük ölçeklerde yürütülene ve böylece de, doğrudan doğruya üretim sürecinde, emeğin daha büyük ölçüde biraraya gelmesi gerekene kadar gerçekleşemeyeceği söylenebilir.

Ama öte yanda, herhangi *bir* üretim kolundaki, örneğin doğa bilimleri ve bunların pratik uygulamalan gibi, entelektüel üretim alanındaki gelişmelere kısmen bağlı bulunan, demir, kömür, makine üretimindeki, mimarlıktaki vb. emeğin üretici gücündeki gelişme, *başka* sanayi kollarında, örneğin, tekstil sanayiinde ya da tanmda, üretim araçlarının değeri ve dolayısıyla maliyetinde bir düşmenin önkoşulu olarak ortaya çıkar. Belli bir sanayi kolunun ürünü olan bir meta, bir başkasına üretim aracı olarak girdiğine göre bu açık bir şeydir. Bunun fiyatının yüksek ya da düşük oluşu, ürün olarak çıktığı üretim kolundaki emeğin üretkenliğine bağlı olup, yalnız, üretim aracı olarak üretimine girdiği metalan ucuzlatan bir etmen olmakla kalmaz, burada öğesi halini aldığı değişmeyen sermayenin değerini de azaltarak, kâr oranını yükseltir.

Değişmeyen sermayede, sanayiin giderek ilerlemesinden ileri gelen bu tür tasarrufun belirli özelliği, *bir* sanayi kolunda kâr oranındaki yükselişin, *bir başkasında* emeğin üretkenlik gücündeki gelişmeye bağlı olmasıdır. Bu durumda gene kapitalistin çıkanna olan şey, kendi sömürdüğü işçilerin ürünü olmasa bile, toplumsal emeğin ortaya koyduğu kazançtır. Üretken güçteki böyle bir gelişme gene, son tahlilde, üretime katılan emeğin toplumsal niteliğinde, toplumdaki işbölümünde; ve başta doğa bilimleri olmak üzere entelektüel emekteki gelişmelerde izlenebilir. Kapitalistin burada yararlandığı şey, bütün toplumsal işbölümü sisteminin sağladığı avantajlardır. Kapitalist tarafından kullanılan değişmeyen sermayenin değerini nispi olarak düşüren ve dolayısıyla kâr oranını yükselten, emeğin üretken gücünün dışındaki alanlarda, ona üretim araçları sağlayan alandaki gelişmedir.

Kâr oranında bir başka yükselme değişmeyen sermaye yaratan emekte bir tasarruf ile değil, bu sermayenin kendisinin kullanılmasında tasarrufla sağlanır. Bir yandan, işçilerin yoğunlaşmalan, ve bunlann büyük ölçekte elbirliği yapmaları, değişmeyen sermayede tasarruf sağlar. Aynı binalar, ısıtma ve aydınlatma donanımları, vb., küçük-ölçekli üretime göre büyük-ölçekli üretimde nispeten az gidere malolur. Aynı şey, güç ve iş makineleri için de doğrudur. Bunlann mutlak değerleri artmakla birlikte bu değer, üretimin genişlemesi, değişen sermayenin büyüklüğü ya da harekete getirilen emek-gücü miktarına göre düşmektedir. Belli bir sermayenin kendi üretim alanında gerçekleştirdiği ekonomi, her şeyden önce emekte bir ekonomi, yani kendi işçilerinin karşılığı ödenen emeklerinde yapılan bir indirimdir. Öte yandan, daha önce sözü edilen ekonomi bundan şu olgu ile aynlır ki, o, başkalannın karşılığı [sayfa 77]

ödenmeyen emeğine elden geldiğince geniş ölçüde elkoyma işini en ekonomik şekilde, yani belli ölçekteki üretimin izin vereceği en az giderle başarır. Bu ekonomi, daha önce sözü edilen ve değişmeyen sermayenin üretiminde kullanılan toplumsal emeğin üretkenliğinin sömürülmesine değil de, değişmeyen sermayenin kendisinde yapılan tasarrufa dayandığı ölçüde, ya doğrudan doğruya belli bir üretim kolu içersinde elbirliğinden ve emeğin toplumsal biçiminden ya da makine, vb. üretiminin, bunlann değerlerinin, kullanım-değerleri ile aynı oranda artmadığı bir ölçekte yapılmış olmasından doğar.

Burada iki noktayı hatırda tutmak gerekir: Eğer s'nin değeri = sıfır ise k' = a', ve kâr oranı en üst düzeyde olur. Şu da var ki, emeğin kendisinin doğrudan sömürülmesi için en önemli şey sabit sermaye şeklinde olsun, ham ya da yardımcı maddeler şeklinde olsun, kullanılan sömürü araçlannın değeri değildir. Bunları, emeği soğurma araçları olarak, emeğin ve dolayısıyla da artı-emeğin kendilerinde ya da kendileriyle maddeleştiği nesneler olarak hizmet ettikleri sürece, makinelerin, binaların, hammaddelerin, vb., değişim-değerlerinin hiç bir önemi yoktur. Asıl önemli olan şey bir yandan bunlann belli miktarda canlı emekle bileşmesi için teknik bakımdan gerekli miktarda bulunmaları, öte yandan, amaca uygun bulunmaları, yani yalnızca iyi makine değil, ham ve yardımcı maddelerin de iyi olmasıdır. Kâr oranı kısmen, hammaddenin iyi nitelikte olmasına bağlıdır. İyi malzeme ile daha az artık verilir. Böyle olunca da, aynı miktarda emeği soğurabilmek için daha az hammaddeye gereksinme olur.

Ayrıca, iş makinelerinin üstesinden gelmek zorunda kalacaklan direnç de azalır. Bu, kısmen, artı-değer ile artı-değer oranını bile etkiler. İşçiler, kötü hammadde kullanıldığında, aynı miktan işlemek için daha çok zaman harcarlar. Ücretlerin aynı kaldığı varsayılırsa bu da artı-emeğin azalmasına yolaçar. Bu aynca, Birinci Ciltte gösterildiği gibi, kullanılan emeğin miktanndan çok, üretkenliğine bağlı bulunan, sermayenin yeniden üretimi ve birikimi üzerinde köklü bir etki yapar.

Kapitalistin, üretim araçlarında ekonomi yapılması konusundaki delicesine direnişinde, bu nedenle, anlaşılmayacak bir yan yoktur. Hiç bir şeyin kaybolmaması ya da boşa gitmemesi ve üretim araçlarının, ancak üretimin kendisinin gerektirdiği biçimde tüketilmesi, kısmen işçilerin beceri ve kavrayışlarına, kısmen de, kapitalistin bileşik emek konusunda sağlayacağı disipline bağlıdır. Bu disiplin, parça başına işte neredeyse tamamen gereksiz hale geleceği gibi, işçilerin kendi hesaplarına çalıştıkları, toplumsal bir sistem altında da gereksiz hale gelecektir. Bu delicesine direniş, değişmeyen sermayenin değerinin değişen sermayenin değerine oranla düşürülmesinin, böylece kâr oranının yükseltilmesinin bellibaşlı araçlanndan birisi olan, üretim öğelerine hile katılmasında bunun tersine bir biçimde de kendisini gösterir. Böylece, bu üretim öğelerinin, [sayfa 78] kendi değerlerinin üzerinde satılması bu üründe yeniden ortaya çıktığına göre, önemli bir aldatma öğesi niteliği kazanır. Bu uygu-

lama özellikle: Önce iyi örnekler, ardından da düşük kaliteli mallar gönderirsek halk bunu pekala yutar, ilkesini benimsemiş olan Alman sanayiinde önemli bir rol oynar. Ne var ki, bu konular rekabet alanına girdiği için bizi burada ilgilendirmemektedir.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, değişmeyen sermayenin değerini düşürmek, yani onun pahalılığını azaltmak yoluyla kâr oranında sağlanan bu yükselme, bunun yer aldığı sanayi kolunun, lüks nesneler, işçilerin tüketimi için geçim gereksinmeleri ya da genel anlamda üretim araçları üretmesine hiç bir şekilde bağlı değildir. Bu son durum ancak, esas olarak emek gücünün değerine, yani emekçinin normal gereksinmelerinin değerine bağlı bulunan artı-değer oranı sözkonusu olduğunda maddi bir önem taşıyabilir. Ama bizim ele aldığımız durumda, artı-değer ile artı-değer oranının belli olduğu varsayılmıştı. Artı-değerin toplam sermayeye oranı -ki, bu, kâr oranını belirler- bu koşullar altında, yalnızca değişmeyen sermayenin değerine bağlı olup, bu sermayeyi oluşturan öğelerin kullanım-değerlerine hiç bir şekilde bağlı değildir.

Üretim araçlannda nispi bir ucuzlama, hiç kuşkusuz, bunlann mutlak toplam değerlerinde bir artış olasılığını dıştalamaz, çünkü bunlann mutlak kullanım hacmi, emeğin üretkenlik, gelişme ve onunla birlikte üretim düzeyindeki büyüme ile büyük ölçüde artar. Değişmeyen sermayenin kullanımındaki ekonomi, hangi açıdan bakılırsa bakılsın kısmen üretim araçlarının bileşik emeğin ortak üretim araçlan olarak işlev yapması ve tüketilmesi, böylece meydana gelen tasarrufun, doğrudan doğruya üretken emeğin toplumsal niteliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkması olgusunun tek sonucudur; ama kısmen de, sermayeye üretim araçlannı sağlayan alanlardaki emeğin üretkenliğinde gelişmenin sonucudur; böylece biz eğer yalnızca, kapitalist X'in kapitalist Y'ye oranla çalıştırdığı işçilere değil de, toplam sermayeye oranla toplam emeğe bakacak olursak bu ekonomi kendisini bir kez daha, toplumsal emeğin üretken kuvvetlerindeki bir gelişmenin ürünü olarak ortaya koyar, buradaki tek fark, kapitalist X'in, yalnız kendi kuruluşundaki emeğin üretkenliğinde değil, öteki kuruluşlardaki emeğin üretkenliğinde avantajlardan da yararlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist kendi değişmeyen sermayesindeki ekonomiyi, kendi emekçilerinden bağımsız, onlara tamamen yabancı bir durum olarak görür. Bununla birlikte o gene de, işçinin, aynı miktar parayla şu ya da bu kadar emek satın alan işverenle daima bir ilişkisi bulunduğunu çok iyi bilir (çünkü, kapitalist ile işçi arasındaki alışveriş onun zihninde böyle görünür). Üretim araçlannın kullanılmasında sağlanan bu ekonomi, en az bir yatınmla belli bir sonuç elde etme konusundaki bu yöntem, emeğin özünde yatan diğer herhangi bir güçten daha fazla, sermayenin özünde bulunan bir güç, kapitalist üretim biçimine özgü ve biçimin niteliğini oluşturan bir yöntem olarak görünür.

Bu anlayış, olgularla uyum halinde göründüğü için, ve sermaye [sayfa 79] ilişkisi, emekçiyi, kendi emeğini maddeleştirdiği araçlarla karşı

karşıya koyan iç bağıntıyı, tam bir ilgisizlik, yalnızlık ve yabancılaşmanın ardına fiilen gizlediği için ve bu gizlenme ölçüsünde daha az şaşırtıcıdır.

Birinci olarak, değişmeyen sermayeyi oluşturan üretim araçlan, yalnızca, kapitaliste ait olan parayı temsil ederler (Linguet'ya göre,* tıpkı Romalı borçlunun vücudunun, alacaklının parasını temsil etmesi gibi) ve yalnız onunla aralarında bir bağ vardır; oysa bu üretim araçlan ile ancak doğrudan üretim sürecinde temasa gelen emekçi, bunlarla, yalnız üretimin kullanım-değerleri olarak, emek araçlan ve üretim maddeleri olarak bir ilişki içersindedir. Bunların değerlerindeki artma ya da eksilme, bu nedenle kapitalist ile olan ilişkisinde, onu ancak, bakır ya da demir üzerinde çalışması kadar ilgilendirir. Bundan ötürü kapitalist, daha sonra belirteceğimiz gibi, üretim araçlannın değerinin artması ve böylece kâr oranının düşmesi halinde bu noktaya farklı bir açıdan bakmak eğilimindedir.

*İkinci olarak,*kapitalist üretim sürecinde bu üretim araçları, aynı zamanda, emeği sömürme araçlan

olduğuna göre, emekçi bunların nispi pahalılığı ya da ucuzluğu ile, bir atın, gem ve dizginlerinin pahalı ya da ucuzluğu ile ilgilendiği kadar ilgilenir.
Son olarak, daha önce** gördüğümüz gibi emekçi gerçekte, emeğinin toplumsal niteliğine, ortak bir amaç için başkalannın emeği ile bileştirilmesine, kendisine yabancı bir güce bakar gibi bakar; bu bileşmeyi gerçekleştiren koşul, ona ait olmayan yabancı bir şeydir ve bunda tasarruf sağlamasına zorlanmamış olsa da israf edilse, onun hiç umurunda değildir. Emekçilerin kendilerine ait fabrikalarda, örneğin Roch-dale'de olduğu gibi, durum tamamen farklıdır.
Bu durumda, şurasını belirtmeye gerek yoktur ki, bir sanayi kolunda emeğin üretkenliği, bir başkasında üretim araçlarının ucuzlaması ve iyileştirilmesinin ve böylece kâr oranının yükseltilmesinin bir aracı olarak kullanıldığı sürece, toplumsal emeğin bu genel iç bağıntısı emekçilere kendilerine yabancı bir konu, aslında yalnızca kapitalisti ilgilendiren bir sorun gibi gelir. Çünkü bu üretim araçlarını satın alan da, kendisine maleden de kapitalisttir. Başka bir sanayi kolundaki işçilerin ürününü kendi sanayi kolundaki işçilerin ürünü ile satın alması ve bu nedenle diğer bir kapitalistin emekçilerinin ürününe ancak kendi işçilerinin ürününe bedavadan elkoymak suretiyle sahip olması olgusu, bereket versin ki, dolaşım süreci, vb. ile gözlerden gizlenen bir gelişmedir.
Üstelik, büyük ölçekte üretim ilk defa kapitalist biçimde geliştiği için bir yandan kâr hırsı, öte yandan, metaların elden geldiğince ucuza üretilmesini zorunlu kılan rekabet, değişmeyen sermayenin kullanılmasındaki bu ekonomiyi kapitalist üretim biçimine özgü bir şey ve bu nedenle [sayfa 80] sermayenin bir işlevi gibi gösterir.
* [Linguet,] *Teorie des loix civilles, ou principes fondamentaux de la societe,* t. 2, Londres 1767, livre V, Chapitre XX. -*Ed*
** *Kapital,* Birinci Cilt, s. 352-353. -*Ed.*

Kapitalist üretim tarzı bir yandan, toplumsal emeğin üretkenlik gücünün gelişmesini teşvik ederken, öte yandan da, değişmeyen sermayenin kullanılmasında tasarrufu kamçılar.
Ne var ki, burada sözkonusu olan, yalnızca, emekçi, canlı emeğin taşıyıcısı ile, bu emeğin maddi koşullannın ekonomik, yani rasyonel ve tutumlu kullanılması arasında ortaya çıkan yabancılaşma ve umursamazlık değildir. Kapitalist üretim tarzı, çelişkili ve zıt niteliği gereği, emekçinin yaşam ve sağlığını bol keseden harcamayı, onun yaşam koşullarını düşürmeyi, değişmeyen sermayenin kullanımında bir tasarruf ve böylece kâr oranını yükseltmede bir araç sayacak kadar işi ileriye götürür. Emekçi, yaşamının büyük bir kısmını üretim süreci içersinde geçirdiği için, üretim sürecinin koşulları, geniş ölçüde, onun aktif yaşam sürecinin koşullan ya da yaşam koşullarıdır, ve bu yaşam koşullarında ekonomi, kâr oranını yükseltmenin bir yöntemidir; daha önce de gördüğümüz gibi, aşırı çalıştırma, emekçiyi bir dolap beygirine çevirme, sermayeyi çoğaltmanın ya da artı-değer üretimini hızlandırmanın bir aracıdır. Bu ekonomi, daracık ve sağlığa zararlı yerlere işçileri üstüste yığmaya, ya da kapitalistin diliyle, yerden tasarrufa; güvenlik aygıtları kullanmaksı-zın, tehlikeli makineleri avuç içi kadar yerlere doldurmaya; sağlığa zararlı, ya da madencilikte olduğu gibi tehlikeli, vb., üretim süreçlerinde güvenlik kurallannı ihmal etmeye kadar varır. Üretim sürecini, işçi için insani, zevkli ya da hiç değilse dayanılabilir hale getirmek için gerekli koşulların ve önlemlerin hiç birinin yerine getirilmediğinin burada sözünü bile etmiyoruz. Kapitalist açısından bu tamamen yararsız ve anlamsız bir israftır. Kapitalist üretim biçimi genellikle, bütün pintiliğine karşın, kendi insan malzemesi konusunda çok hovardadır; tıpkı, tersine, ürünlerini ticari kanallardan dağıtma yöntemi ve rekabet yüzünden, malzeme ve araç bakımından çok müsrif olması ve bireysel kapitalist için kazandığını toplum adına yitirmesi gibi.
Sermayenin, doğrudan canlı emek kullanımını, yalnızca zorunlu emeğe indirgemek, ve bir metaın üretimi için gerekli emeği, emeğin toplumsal üretkenliğini sömürmek yoluyla daima azaltmak ve böylece doğrudan uygulanan canlı emekten azami tasarruf sağlamak eğilimi gibi, bir de, asgariye indirilmiş bu emeği, en ekonomik koşullar altında kullanma, yani kullanılan değişmeyen sermayenin değerini en az düzeye indirme eğilimi vardır. Eğer metaların değerini, bunlann içerdiği tüm emek-zamanı değil de, gerekli emek-zamanı belirtiyor ise, bu belirlemeyi gerçekleştiren, ve aynı zamanda belli bir metaın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanını da sürekli azaltan, sermayedir. Metaın fiyatı, böylece, asgarisine indirilmiştir, çünkü, onun üretimi için gerekli emeğin her kısmı, asgarisine indirgenmiştir, [sayfası]
Değişmeyen sermayenin kullanımı ile ilgili ekonomide bir ayrım yapmamız gerekir. Eğer, kullanılan sermayenin miktarı ve dolayısıyla toplam değeri artıyorsa, bu her şeyden önce, daha fazla sermayenin tek

bir elde toplanması demektir. Ne var ki, işte bu, daha büyük miktarda değişmeyen sermayenin tek bir elden -kural olarak, mutlak olarak daha büyük ama nispi olarak daha küçük miktarda emek ile birlikte-kullanılmasıdır ki, değişmeyen sermayede ekonomi yapılmasını sağlar. Bireysel bir kapitalist alındığında, gerekli sermaye yatınm hacmi, özellikle bunun sabit kısmı artar. Ama, işlenilen malzeme kitlesine ve sömürülen emeğe oranla bu sermayenin değeri azalır.

Şimdi bu, birkaç örnekle kısaca gösterilecektir. İşin sonundan, -emekçinin yaşama koşullannı da teşkil etmesi bakımından üretim ko-şullanndaki ekonomiden- başlayacağız.

II. İŞ KOŞULLARINDA, İŞÇİNİN SIRTINDAN YAPILAN TASARRUFLAR

Kömür Madenleri: En Zorunlu Harcamaların İhmali

"Kömür ocağı sahipleri ve işleticileri arasındaki rekabet altında... en gözle görülür fizik göçlükleri yenmek için, gerekli olanın dışında hiç bir harcama yapılmaz; ve genellikle yapılacak iş için gerekli olandan çok daha fazla bulunan kömür işçileri arasındaki rekabet nedeniyle, çevrelerindeki tanm işçilerinden biraz yüksek bir ücret karşılığında, bunlar büyük tehlikelere ve çok zararlı etkilere seve seve katlanırlar ve bu iş onlara aynca çocuklannı kârlı bir şekilde kullanma olanağını da verir. Bu çifte rekabet... ocakların büyük bir kısmının en yetersiz drenaj ve havalandırma ile işletilmelerini sağlamaya tamamen yetmektedir; çoğu kez kuyular kötü açılmış, kötü donatılmış ve mühendisler yetersizdir; galeriler ve yollar kötü açılmış ve yapılmıştır; bunlar, cankaybına, vücut ve sağlığın bozulmasına yolaçar; bunlara ait istatistikler, korkunç bir manzarayı ortaya koyarlar." *{First Report on Children's Employment in Mines and Collie-ries, ete,* April 21, 1829, s. 102)

1860'larda, İngiltere'de kömür ocaklannda haftada ortalama 15 kişi hayatlarını kaybetmiştir. Kömür madenlerindeki kazalar (6 Şubat 1862) konusundaki rapora göre, 1852-61 yıllannı kapsayan on yıl içersinde toplam 8.466 insan ölmüştür. Şu da var ki, rapor bu sayının çok düşük olduğunu kabul etmektedir, çünkü, müfettişliğin ilk kurulduğu ve bölgelerinin çok geniş olduğu ilk birkaç yılda kaza ve ölümlerin pek çoğu bildirilmemişti. Kaza sayısının, gene de çok yüksek olmakla birlikte, teftiş sisteminin kurulmasından sonra belirli şekilde azalması ve bunun, müfettişlerin sınırlı yetkileri ve yetersiz sayıda olmalanna karşın sağlanmış olması, kapitalist sömürünün doğal eğilimini ortaya koymaktadır. Bu can kayıpları çoğu kez maden sahiplerinin doymak bilmez açgözlülüklerinden [sayfa 82] ileri gelmiştir. Çoğunlukla bunlar tek bir kuyu açtınrlardı, öyle ki, yeterli havalandırma eksikliği bir yana, bu deliğin kapanması halinde başka bir çıkış yeri yoktu.

Kapitalist üretim, dolaşım süreci ile rekabetin aşırılıkları dışında ele alındığında, metalara katılmış bulunan maddeleşmiş emek bakımından çok ekonomiktir. Buna karşılık, başka herhangi bir üretim tarzından daha fazla, insan yaşamını ya da canlı emeği, ve yalnızca insan kanını ve etini değil, sinirini ve beynini de israf eder. Gerçekten de insan soyunun gelişmesi güvenlik altına alınmış ve sürdürülebilmiş ise, bu yalnızca toplumun bilinçli olarak yeniden örgütlenmesinden hemen önce gelen tarih döneminde, bireysel gelişmenin işte bu en korkunç şekilde harcanması sayesinde olmuştur. Burada tartışılan her türlü tasarruf, emeğin toplumsal niteliğinden ileri geldiği için, gerçekten de insan yaşamının ve sağlığının boşuna harcanmasına neden olan işte tam da bu, emeğin toplumsal niteliğidir. Fabrika müfettişi R. Baker tarafından ortaya atılan şu soru bu bakımdan çok dikkat çekicidir. "Üzerinde ciddi olarak düşünülmesi gereken bütün sorun, *çok kalabalık topluluklar halinde çalışmanın neden olduğu çocuk yaşamının bu kurban edilişinin* en iyi şekilde hangi yolda önlenebileceğidir." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Octo-berl863, s.157.)

Fabrikalar. İşçilerin güvenliği, rahatı ve sağlığı ile ilgili koruyucu önlemlere gerçek fabrikalarda bile önem verilmeyişi, bu başlık altında toplanmıştır. Sanayi işçilerinden yararlanan ve ölenleri içeren kayıp listelerinin kaynağı büyük ölçüde bu ihmaldi, (bkz. yıllık fabrika raporları). Yer darlığı, havalandırma yetersizliği, vb. de buna eklenir

Daha 1855 Ekiminde Leonard Horner, pek çok fabrikatörün, yatay maden kuyulanna konacak güvenlik aygıtları ile ilgili yasal gereklere karşı gösterdikleri direnmeden yakınmaktadır; oysa tehlike, birçoğu ölümle sonuçlanan kazalar ile sürekli olarak kendini göstermekteydi ve bu güvenlik aygıtlan çok pahalıya malolmadığı gibi, üretimi de engelleyecek gibi değildi. *(Reports oflnsp ofFact.,* October 1855, s. 6) Fabrikatörler, bu ve diğer yasal zorunluluklara karşı direnmelerinde, kendileri de çoğu kez fabrikatör ya da fabrikatörlerin dostu *olan,* ve kararlarını ona göre veren ücretsiz sulh yargıçlan tarafından da destekleniyorlardı. Bu bayların ne türden kararlar verdikleri, başyargıç Campbell'in, bir karara karşı kendisine yapılan temyiz isteği ile ilgili olarak söylediği şu sözlerden anlaşılabilir: "Bu, Parlamento Yasasının bir yorumu değil, bu yasanın yürürlükten kaldırılmasıdır." *(loc cit,* s. 11) Horner, aynı raporda bir çok fabrikada, işçilerin, makinelerin çalıştırılacağı zaman konusunda uy-arılmadığını belirtmektedir. Makineler üzerinde, bunlar çalışmadığı zamanlar bile daima yapılacak bir şeyin olduğu için, parmaklar ve eller her zaman onunla uğraşır haldeydi ve yalnızca bir uyan işareti verilmemesi yüzünden durmadan kazalar oluyordu *(loc cit,* s. 44). Fabrikatörler o sırada, fabrika yasasına karşı koymak için Manchester'de, National [sayfa 83] Association for the Amendment of the Factory Laws (Fabrika Yasalarının Değiştirilmesi İçin Ulusal Demek) adı altında bir sendika kurmuşlar, 1855 Martında, fabrika müfettişleri tarafından kendilerine karşı açılan

mahkeme giderlerini karşılamak ve birlik adına davalara bakmak üzere, beygir gücü başına iki şilin hesabıyla 50.000 sterlinden fazla para toplamışlardı. Amaç, kâr uğruna olduğu zaman adam öldürmenin, cinayet olmadığını* tanıtlamaktı. İskoçya'da görevli, Sir John Kincaid adında bir fabrika

müfettişi, Glasgow'da bir firmanın kendi fabrikasında bütün makineler için koruyucu bir siper yapmak üzere parça demirlerden yararlandığını ve bütün giderin 9 sterlin 1 şilin tuttuğunu anlatmaktadır. Oysa, birliğe katılmak, 110 beygir gücündeki makineleri için 11 sterlinlik bir bağışa malolacaktı ki, bu bütün koruyucu aygıtların maliyetinden daha fazlaydı. Ne var ki, bu Ulusal Dernek, 1854 yılında, sırf, bu gibi koruma önlemlerini öngören bir yasaya karşı koymak için kurulmuştu. Fabrikatörler 1844-1854 dönemi boyunca bu yasaya zerre kadar aldırış etmemişlerdir. Fabrika müfettişleri, Palmerston'un emri ile, fabrikatörlere, yasanın ciddi olarak uygulanacağını bildirince onlar da hemen bir çok seçkin üyesi sulh yargıcı olan ve bu kimlikleri ile güya bu yasayı yü- rütmekten sorumlu bulunan kendi demeklerini kurdular. 1855 Nisanında yeni İçişleri Bakanı Sir George Grey, hükümetin neredeyse sözde gü- venlik önlemleriyle yetinebileceği bir uzlaşma önerince demek bunu bile öfkeyle reddetti. Çeşitli davalarda, ünlü mühendis Wil-liam Fairbaim, sermayenin ihlal edilen özgürlüğünü savunarak, bütün şan ve şöhretiyle tasarruf ilkesini destekledi. Fabrika başmüfettişi Leo-nard Horner'e, fab-rikatörler tarafından akla gelebilecek her türlü baskı ve iftira yapıldı.

Ama fabrikatörler Court of Queen's Bench'den 1844 Yasasının yerden yedi ayak yükseklikteki yatay kuyular için koruyucu aygıtları öngörmediğini söyleyen bir ilam alana dek rahat durmadılar, ve sonunda 1856'da, dinleri imanları, para kesesi şövalyeleri adına kirli işler çevirmeye her an hazır olan o kutsal kişilerden birisi, yobaz Wilson Patten'in yardımlanyla, kendileri için tamamen tatmin edici bir yasayı parlamentodan geçirmeyi başardılar. Bu yasa, işçileri, bütün özel koruma, önlemlerinden yoksun bırakıyor ve sanayi kazalarında tazminat için bunlann olağan mahkemelerde dava açmalarını öngörüyordu (İngiltere'de mahkeme masraflarının ağırlığı nedeniyle bu düpedüz bir alaydı); ayrıca, bilirkişi mütalaasını öngören, çok ustaca kaleme alınmış bir madde ile, fabrikatörler için bir davayı kaybetme, neredeyse olanaksız hale getiriliyordu. Bunun sonucu, kazalar hızla arttı. Müfettiş Baker 1851 Mayısı ile Ekimi arasında altı ayda, bir önceki altı aya göre kazalann %21 arttığını bildirmektedir. Ona göre, bu kazaların %36,7'si önlenebilirdi. Kaza sayısının 1856 ile 1859'da 1845 ile 1846'ya göre daha az olduğu doğrudur. [sayfa 84] Denetlemeye tabi sanayi kollarında işçi sayısı %20 arttığı halde, kazalarda %29 bir azalma olmuştur. Ama, bunun nedeni neydi? Bu sorun

* 1657'de İngiltere'de yayınlanmış olan *Killing no Murder* adlı kitapçığa kinaye. Yazarı tas-viyeci Edvvard Sexby idi. -*Ed.*

şimdi (1865) halledildiğine göre, bu iş genellikle, üzerlerine güvenlik aygıtlannın zaten takılmış bulunduğu ve kendilerine ek bir gidere malol-madığı için fabrikatörlerin itiraz etmedikleri yeni makinelerin kullanılmasıyla başanlmıştı. Ayrıca, birkaç işçi, kaybettikleri kollan için yüksek tazminatlar almayı ve yüksek mahkemelerde de bu yargıları onaylatmayı başarmışlardı. *(Reports of Insp. ofFact.,* April 30, 1861, s 31, ditto Aprill862, s. 17.)

İşçilerin (ve bunlar arasında birçok çocuğun) hayatlarını, kollarını ve bacaklannı, makinelerin kullanılması ve çalıştınlmasında yüzyüze geldikleri tehlikelere karşı koruyan aygıtlarda gözetilen tasarruf konusunda söyleyeceklerimiz bu kadar.

Ana çizgileriyle, kapalı yerlerde çalışma. Yerde ve binalarda yapılan tasarrufun ne ölçüde işçileri daracık yerlerde üstüste sıkıştırdığı çok iyi bilinir. Bu yetmiyormuş gibi, bir de havalandırma araçlanndan da tasarruf edilir. Uzun çalışma saatleri ile birleştiğinde, bu iki etmen, solunum organlarındaki hastalıklarda ve dolayısıyla ölüm oranında büyük artışa yolaçar. Aşağıdaki örnekler, *Public Health* 6*[1], *Rep.,* 1863'ten [Halk Sağlığı] alınmıştır. Bu rapor, Birinci Ciltten çok iyi tanıdığımız Dr. John Simon tarafından hazırlanmıştır.

Nasıl ki emeğin bileşik hale gelmesi ve elbirliği, makinelerin geniş ölçüde kullanılmalanna, üretim araçlannın yoğunlaşmasına ve ekonomik olarak kullanılmalarına yolaçıyorsa, aynı şekilde, kitleler halinde, kapalı yerlerde ve sağlık gereksinmelerinden çok, üretimin işine gelen koşullar altında bu birarada çalışmadır ki; işte bu kitle halinde bir ve aynı işyerinde yoğunlaşmadır ki, bir yandan kapitalist için daha büyük bir kâr kaynağının, öte yandan da daha kısa çalışma saatleri ve özel önlemlerle karşılanmadığı takdirde işçilerin yaşam ve sağlıklarının hovardaca harcanmasının nedenini oluşturur. Dr. Simon, şu kuralı öne sürüyor ve bunu bol istatistiklerle destekliyor: "Bir bölge halkı, kapalı yerlerde birarada çalıştırıldıkları oranda, diğer şeyler eşit olmak üzere, bu bölgede, akciğer hastalıklarından ölüm oranı artacaktır", (s. 23). Bunun nedeni kötü havalandırmadır. "Ve belki de bütün İngiltere'de şu kuralın tek istisnası yoktur: kapalı yerde yapılan büyük sanayie sahip her bölgede, işçiler arasında artan ölüm oranı, bütün bölgenin ölüm istatistiklerinde, akciğer açısından belirli bir farklılık gösterir." (s. 23.)

Sağlık Kurulu tarafından, 1860 ve 1861'de, kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayi kollan için toplanılan ölüm sayıları, 15 ile 55 yaşlan arasındaki aynı sayıda erkek için, verem ve öteki akciğer hastalıklarından ölüm oranının İngiltere'nin tarım bölgelerinde 100, Coventry'de 163, Blackbum ve Skipton'da 167, Congleton ve Bradford'da 168, Leicester'de 171, Leek'de 182, Macclesfield'de 184, Bolton'da 190, [sayfa ssı Notting-ham'da 192; Rochdale'de 193, Derby'de 198, Salford ve Ashton-under-Lyne'de 203, Leeds'de 218, Preston'da 220 ve Manchester'de 263 ol-

duğunu göstermiştir, (s. 24.) Aşağıdaki tablo, daha da çarpıcı bir manza-

Bölgeler	Başlıca Sanayi	15-25 Arasındaki Yaşlarda Her 100.000 Kişi İçin Göğüs Hastalıklarından Ölenlerin Sayısı	
		Erkek	Kadın
Berkhampstead Leighton Buzzard Nevvport Pagnell Tovvcester Yeovil Leek Congleton Macclesfıeld Sağlıklı taşra bölgesi	Hasır örgücülük (kadınlar) Hasır örgücülük (kadınlar) Dantelacılık (kadınlar) Dantelacılık (kadınlar) Eldivencilik (çoğunluğu kadın) İpek sanayii (çoğunluğu kadın) İpek sanayii (çoğunluğu kadın) İpek sanayii (çoğunluğu kadın) Tarım	219 309 301 239 280 437 566 593 331	578 554 617 577 409 856 790 890 333

ra göstermektedir.

Bu tablo, her 100.000 nüfus için hesaplanan, 15 ile 25 yaşlar arasındaki her iki cins için, akciğer hastalıklanna ait ölüm oranını ayn ayn göstermektedir. Seçilen bölgelerde, kapalı yerlerde yürütülen sanayilerde yalnız kadınlar çalıştırılmakta; erkekler ise, bulabildikleri bütün işkollarında çalışmaktadırlar.

Fabrikalarda daha çok erkeğin çalıştığı ipek bölgelerinde, bunlara ait ölüm oranları da yüksektir. Her iki cins için, verem, vb.'den ölüm oranı, raporun da dediği gibi, "ipekli sanayiimizin çoğunun içinde faaliyet gösterdiği feci sağlık koşullannı" gözler önüne sermektedir. Ve işte bu aynı ipekli sanayiidir ki, fabrikatörler, işletmelerindeki olağanüstü uygun sağlık koşullarını öne sürerek, bir istisna olarak, 13 yaşından küçük çocuklar için uzun çalışma saatleri talep ettiler ve bunu kısmen de elde ettiler. (Buch I, Kap. VIII, 6, s. 296/286.*)

"Şimdiye kadar incelemiş olduğumuz sanayi kollarından hiç birisi belki de, Dr. Smith'in terzilik konusunda çizmiş olduğundan daha beter bir manzara göstermez - 'İşyerleri sağlık koşulları bakımından epey değişiklik gösterir ama bunlann hemen hepsi, aşırı kalabalık, iyi havalandınlmamış ve sağlığa zararlı derecede sıcakür. Bu gibi odalar zorunlu olarak sıcaktır; ama, sisli günlerde gündüzleri ve kış geceleri gaz yakıldığı zaman, ısı, 27 ve hatta 33 dereceye kadar çıkarak, müthiş terlemeye ve camlarda buharlann yoğunlaşmasına yolaçar; böylece su damlacıkları duvar boyunca sızar ya da tavandan damlamaya başlar; işçiler bu durumda, soğuk alma pahasına da olsa pencerelerin bazılannı aç-

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 316-317. -*Ed.*

mak zorunda kalırlar.' Ve Dr. Simon, Londra'nın West End bölgesinde, en [sayfa 86] önemli 16 işyerinde gördüklerini şöyle anlatıyor - 'Bu, havalandırması çok kötü odalarda işçi başına en fazla 270, en az 105 ayak küp yer düşmekte ve bütünü alındığında adam başına ancak 156 ayak küp düşmektedir. Etrafı bir dehlizle çevrili ve yalnız tepeden ışık alan bir odada, 92 ile 100 kişiye kadar erkek çalıştırılmakta, birçok gaz lambası yanmakta ve helalar hemen bitişikte bulunmaktadır; burada adam başına ancak 150 ayak küp yer düşmektedir. Bahçede bir köpek kulübesi denilebilecek, tavandan ışık alan ve tepedeki bir delikten havalanan bir başka odada beş-altı kişi çalışmakta ve adam başına 112 ayak küp yer düşmektedir.' ... Dr. Smith'in anlattığı bu iğrenç işyerlerinde terziler genellikle günde 12-13 saat çalışmakta ve bazen bu iş, günde 15-16 saate kadar

Çalıştırılan Kişi Sayısı	Sanayi Kolu ve Yöresi	Yaşlara Göre 100.000 Kişide Ölüm Oranı		
		25-35	35-45	45-55
958.265	Tarım, ingiltere ve Galler	743	805	1.145
22.301 Erkek ve 12.377 Kadın	Terzilik, Londra	958	1.262	2.093
13.803	Mürettipler ve baskıcılar, Londra	894	1.747	2.367

çıkmaktadır." (s. 25, 26, 28, 30.) dikkate almak gerekir ki, bu raporun yazarı ve Sağlık Şubesi şefi John Simon'un da belirttiği gibi, Londra'da 25 ile 35 yaşlan arasındaki terziler, mürettipler ve baskıcılar için ölüm oranı gerçek rakamlardan düşük gösterilmiştir, çünkü, her iki işkolunda Londralı işverenler, taşradan gelen çok sayıda delikanlıyı (muhtemelen 30 yaşına kadar gençleri) çırak ve "öğrenci", yani

ek eğitim gören kimse gibi çalıştırmaktadırlar. Londra'da, sanayideki ölüm oranlarını gösteren rakamları, bu durum şişirmiş olmaktadır. Ama bunlar, geçici olarak kaldıkları için, Londra'daki ölüm sayısına aynı oranda dahil olmamaktadır. Bu süre içersinde hastalanırlarsa, bunlar taşradaki evlerine dönmekte ve ölümleri halinde bu, orada kayda geçmektedir. Bu durum, küçük yaşlar için daha da fazla sözkonusu olmakta ve Londra'daki bu yaş gruplanna ait ölüm oranlarını, sanayiin sağlık üzerindeki kötü etkilerinin bir göstergesi olması yönünden tamamen değersiz hale getirmektedir (s. 30).
Mürettiplerin durumu da terzilerinki gibidir. Havalandırma eksikliği, zehirli hava, vb. dışında, bir de sözü edilmesi gereken gece işi vardır. Bunlann olağan çalışma zamanlan 12-13 saat, bazen 15-16 saattir. "Gaz lambalan yakılır yakılmaz büyük bir sıcaklık ve pis hava [sayfa 87] başlar. ... Aşağıdaki odadan gelen ve dökümhaneden çıkan dumanlar ve makineler ile lağımlardan gelen pis kokular, yukardaki odaların berbat-lığını büsbütün arürır. Alttaki odalann sıcak havası tavanı ısıtarak üst odalann ısısını yükseltir ve tavanlar alçak olduğu ve çok gaz yandığı za-

man bu ciddi bir felaket olur; bunun daha da beteri, kazanların alt kattaki odada olup da bütün evi dayanılmaz bir sıcaklık ile doldurmasıdır. Genel olarak denilebilir ki, havalandırma her yerde kusurlu, akşamlan ve bütün gece boyunca yanan gazın artıklarını ve sıcaklığı dışarı atmak için tamamen yetersizdir; birçok bürolarda ve özellikle evden bozma olanlarında durum felaket halindedir ve bazı bürolarda (özellikle haftalık gazetelerin bürolarında) çalışma -12 ile 16 yaşlar arasındaki çocukların da aynı şekilde katıldıkları bu çalışma- neredeyse hiç ara verilmeden iki gün ve bir gece devam eder; 'acele' iş yapan diğer basımevlerinde ise işçiler pazar günleri de dinlenemezler ve işgünü her hafta altı yerine yedi güne çıkmış olur" (s. 26, 28).
Kadın şapkacıları ile terzileri, aşın çalıştırma ile ilgili olarak dikkatimizi Birinci Cilde (Kap. VIII, 3. s. 249-241)* çekmiş bulunuyor. Bunlann işyerleri, Dr. Ord'un raporunda anlatılmaktadır. Buralar gündüzleri biraz iyi durumda olsalar bile, gaz yandığı saatler boyunca, aşın sıcak, pis kokulu ve sağlığa zararlı hale gelirler. Dr. Ord, daha iyi türden 34 işyerinde, işçi başına düşen ortalama ayak küpü şöyle saptamıştır:
"... Bunlann dördünde 500'den fazla, diğer dördünde 400 ile 500, ... bir başka yedisinde 200 ile 250, diğer dördünde 150 ile 200 ve bir başka dokuzunda ancak 100 ile 150. Çalışılan yerler çok iyi havalandırıl-madığı takdirde, bunların en büyükleri bile sürekli çalışma için yetersizdir; olağanüstü bir havalandırma dışında buralarda hava, gaz yandığı sürece dayanılamayacak kadar berbatlaşır." Ve Dr. Ord'un ziyaret ettiği, aracı hesabına çalışan küçük işyerlerinden birisi konusundaki sözleri: "1.280 ayak küp büyüklüğünde bir oda; içersinde 14 kişi bulunmakta; adam başına 91,5 ayak küp. Buradaki kadınlar bitkin görünüşlü ve perişan; kazançlannın haftada 1 ila 15 şilin ve bir de çay olduğu söylendi. ... İş-saatleri sabah 8 akşam 8. Bu 14 kişinin üstüste oturdukları küçük oda kötü havalandınlmış. Açılabilir iki pencere ile bir ocak vardı ama tıkanmıştı, herhangi özel bir havalandırma aygıtı yoktur" (s. 27).
Aynı raporda, kadın şapkacıları ile terzilerinin aşın çalışmalan konusunda şöyle deniliyor: "... bu tanınmış moda evlerinde çalışan genç kadınlann aşın çalışmaları, yılın aşağı yukan dört ayında, birçok vesilelerle geçici bir süre kamunun şaşkınlığına ve öfkesine yolaçan bu korkunç derecelere ulaşır; buna karşılık, bu aylar boyunca kapalı yerlerde çalışan bu işçiler kural olarak günde tam 14 saat, işler sıkı olduğu zaman ise günde 17 ve hatta 18 saat olmak üzere *günlerce* çalışırlar. Yılın diğer zamanlannda evlerde çalışan bu işçilerin işi, belki de 10 ile 14 saat sürer; [sayfa 88] dışarda çalışan işçilerin ise devamlı 12-13 saattir. Masa örtüsü işleyenler, yaka yapanlar, gömlekçiler ve diğer çeşitli iğne işçilerinin (dikiş makinesinde çalışanlar da dahil), ortak işyerinde geçirdikleri süre daha kısa, genellikle 10-12 saatten fazla değildir; ama diyor Dr. Ord, bu dü-

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 277-2787. -*Ed.*

zenli iş-saatleri bazı evlerde belirli zamanlarda epeyce uzar ve fazla çalışma için fazla ücret ödenir; diğer bazı evlerde ise, iş-saatlerinden sonra yapmak üzere eve iş götürülür; şurasını da eklemek gerekir ki, her iki uygulama da çoğu kez zorunludur" (s, 28). John Simon, bu sayfaya yazdığı dipnotta diyor ki: "Birinci sınıf işyerlerinde çalışan genç kadınlarla konuşma fırsatını bulan .... Epidemiological Society Sekreteri [Salgın Hastalıklar Derneği Yazmanı]... Mr. Radcliffe'in muayene ettiği ve kendilerinin 'çok iyi' olduğunu söyleyen yirmi kızdan ancak bir tanesinin sağlık durumunun iyi olduğu söylenebilir; geri kalanlar çeşitli derecelerde, zafiyet sinir bozukluğu ve bunlardan ileri gelen çeşitli fonksiyonel düzensizlik belirtileri göstermişlerdir. Bu halleri o, önce, çalışma saatlerinin uzunluğuna -ölü mevsimde bile günde en az 12 saat olarak tahmin etmektedir- ve sonrada ... çalışma yerlerinin kalabalığına, havasızlığına, gaz kokusuna, yetersiz ve kötü besine, oturduklan evlerin kötü olmasına bağlamaktadır."
İngiliz Sağlık Kurulu başkanının vardığı sonuca göre: "İşçilerin teorik olarak başta gelen sağlık hakları üzerinde direnmeleri pratikte olanaksızdır; bu hak gereği, işveren, kendilerini hangi iş için toplamış ise, masrafı kendisine ait olmak üzere, bütün sağlığa zararlı durumları ortadan kaldırmak zorundadır;...

oysa işçiler, pratikte bu sağlık hukukunu kendileri adına uygulayamadıklan gibi (yasalar öngördüğü halde) *Nuisances Removal Acts* [Sağlık Yasasını] yürütmekle görevli resmi memurlardan da etkili herhangi bir yardım bekleyemezler." (s. 29.) "İşverenlerin talimat hükümlerine uymalan gereken kesin çizginin belirlenmesi hiç kuşkusuz bazı ufak teknik güçlükler gösterebilir. Ama ... ilke olarak, sağlığı koruma hakkı geneldir. Ve şimdi hayatları, sırf çalıştıkları işlerin yolaçtığı sınırsız fiziki ıstıraplar ile gereksiz şekilde perişan olan ve kısalan, onbinlerce erkek ve kadın işçinin çıkarları adına şu umudumu ifade etmek isterim ki, sağlığa uygun çalışma koşulları, hiç değilse, genel olarak gerekli yasa hükümlerine bağlanmalı, bütün kapalı işyerlerinde etkin bir havalandırma sağlanmalı, niteliği gereği sağlığa zararlı işlerde, sağlığı tehlikeye sokan belirli etkiler elden geldiğince azaltılmalıdır" (s. 31).

III. ENERJİNİN ÜRETİLMESİNDE, İLETİLMESİNDE VE BİNALARDA TASARRUF

L. Horner, Ekim 1852 tarihli raporunda, buharlı tokmağı bulan ünlü mühendis James Nasmyth of Patricroft'un bir mektubunu aktanyor. Bu mektupta diğer şeyler arasında şu saürlar da bulunuyor: "... Halk, (buhar makinelerinde) size sözünü ettiğim donanım değişiklikleri ve iyileştirmeler yoluyla elde edilen hareket ettirici güçte [sayfa 89] sağlanan büyük arüştan pek az haberlidir. Bu bölgenin (Lan-cashire) makine gücü, neredeyse kırk yıldır geleneklerin çekingen ve

önyargılı baskısı altındadır, ama şimdi, şükür, bundan kurtulmuş bulunuyoruz. Son onbeş yıldır, ama özellikle son dört yıldır (1848'den beri) buhar sıkıştırma makinelerinin çalışma donanımında bazı çok önemli değişiklikler olmuştu.... Sonuç ... aynı tür makinelerle yapılan iş miktarında büyük bir artış ve yakıt giderlerinde gene çok önemli bir azalma olmuştur. Buhar gücünün, yukarda sözü edilen bölgelerdeki fabrikalara girmesinden sonra uzun bir süre, buhar sıkıştırma makinelerini çalıştırmak için pistonun bir dakikalık hareketi aşağı yukarı 220 ayak kabul ediliyordu; yani 5 ayak piston hareketli bir makinenin krank miline dakikada yaptıracağı dönüş, 'talimat' gereği 22 dönüşle sınırlandırılmıştı. Bu hızın ötesinde makineyi çalıştırmak elverişli ya da arzu edilir görülmüyordu; ve bütün mil dişlileri... pistonun dakikadaki bu 220 ayak hızına göre yapıldığı için, bu ağır ve budalaca sınırlı hız, uzun yıllar bu makinelerin çalışmasına egemen oldu. Ne var ki, bir süre sonra, ya bu 'kuralın' ihmalinden ya da bazı gözüpek yenilik yandaşlannın akıllıca davranışıyla daha yüksek bir hız denendi ve sonuç çok iyi olduğu için diğerleri bunu izledi; o zamanki deyimiyle 'makinelerin dizginleri koyverildi', yani mil dişlileri genel olarak eski hızında kaldığı halde, bu mil dişlilerinin ilk hareket-kasnakları, makineyi dakikada 300 ayak ve daha hızlı çalıştıracak şekilde değiştirildi. ... Bu 'makinelerin dizginlerini koyvermek' ... makinelerde neredeyse genel bir 'hızlanmaya' yolaçtı, çünkü, aynı makinelerden daha fazla enerji elde edilmekle kalınmamış, makinelerdeki yüksek hız, volan kasnağındaki kuvveti artırdığı için, hareket daha düzenli hale gelmiş oluyordu. ... Biz ... bir buharlı makineden, sırf pistonu daha büyük bir hızla hareket ettirerek daha fazla bir güç elde ederiz (kondansatördeki buhar basıncı ile boşluk aynı kalmak üzere). Böylece, örneğin, pistonu dakikada 200 ayak hızla çalıştığı zaman 40 beygir gücü sağlayan bir makineyi eğer biz uygun değişiklikler ile pistonu dakikada 400 ayak hızla çalışacak duruma getirirsek (buhar basıncı ile boşluğu, daha önce de dediğimiz gibi aynı kalmak üzere) tam iki katı güç elde etmiş oluruz ... ve her iki halde de, buhar basıncı ile boşluk aynı kaldığı için, bu makinenin parçalan üzerindeki gerilim, 400 ayak hızda da 200 ayak hızdan daha büyük olmayacak ve hızla birlikte 'bozulma' tehlikesi de artmış olmayacaktır. Bütün fark böyle bir durumda buhar tüketimi, piston hızıyla orantılı, ya da buna yaklaşık bir oranda olacak, ve, 'yataklar' ile sürtünen kısımlann aşınması ve yıpranması biraz artmakla birlikte, bu artış da pek önemli olmayacaktır. Ama, pistonun hızını artırmak suretiyle, aynı makineden daha büyük bir güç elde etmek için ... aynı kazanın altında, saatte daha fazla kömür yakılması ya da daha fazla buhar verme kapasitesi olan kazan kullanılması, yani daha büyük buhar-doğurucu güçlere gereksinme olacaktır. Bu böyle yapıldı ve eski 'hızlandırılmış' makinelere, daha çok buhar-doğuran kazanlar ya da su-buharlaştıran güçler takıldı [sayfa 90] ve yukarda sözü edilen değişiklikler ile çoğu durumda, aynı makinelerden neredeyse yüzde 100 fazla iş alındı. On yıl kadar önce,

Cornwall madencilik işlerinde kullanılan makinelerle çok ekonomik güç üretimi sağlandığı dikkati çekti; iplik sanayiinde rekabet, fabrikatörleri, 'tasarrufa' başlıca kâr kaynağı gibi bakmaya zorladı; Comish makinelerinin, saatte beher beygir gücü için kömür tüketiminde gösterdiği dikkati çekici fark ile, Woolf un çifte silindirli makinelerinin olağanüstü ekonomik çalışmalan, bu bölgede, yakıt tasarrufu konusunda giderek dikkati çekmeye başladı; ve Cornish ve çifte silindirli makineler, saatte 3,5-4 pound kömür ile bir beygir gücü sağladığı halde genellikle pamuk ipliği makineleri, saatte bir beygir gücü için 8- 12 pound kömür tüketiyordu; bu dikkati çekici fark, bu bölgedeki fabrika sahipleri ile makine yapımcılarını, yüksek kömür fıyatlannın, fabrikatörleri, kendi işletmelerinin bu gibi masraflı kısımlanna daha dikkatle eğilmeye zorlayan Comwall'da ve Fransa'da olduğu gibi, olağanüstü ekonomik sonuçlar veren aynı usulleri benimsemeye şevketti. Yakıt tasarrufu konusunda gösterilen bu dikkatin sonucu, birçok yönlerden çok önemliydi. Önce, kârların yüksek olduğu o güzel geçmiş günlerde yüzeylerinin yansı tamamen çıplak durumda, soğuk havayla temas halindeki birçok eski

kazan, kalın keçe, tuğla ve plaster ile kaplanmaya başlandı, ve yığınla yakıt tüketimine malolacak olan ısının açık düzeylerden kaçmasını önlemek için başka usul ve yollara da başvuruldu. Buhar boruları da aynı şekilde 'korunmaya' başlandı ve makine silindirinin dış kısmı keçeyle kaplandı ya da tahta koruyucu içersine alındı. Ardından, 'yüksek buhar' kullanıldı, yani inç kareye 4, 6 ya da 8 libre basınçla buhar veren emniyet subapları yerine, basıncı 14 ya da 20 libreye yükseltince, yakıtta çok önemli bir tasarruf sağlandığı görüldü; diğer bir deyişle, fabrikada işler, çok daha az bir kömür tüketimi ile yürütüldü, ... ve elinde olanağı ve cesareti olanlar, inç kareye 30, 40, 50, 60 ve 70 libre basınçta buhar veren uygun kazanlar kullanarak, yüksek basınç ve 'genleşme sistemini' en son boyutlarına kadar götürdüler; bu basınçlar, eski okuldan bir mühendisin aklını başından alabilirdi. Ne var ki bu artan buhar basıncının ekonomik sonuçlan, çok geçmeden en yanılmaz biçimlerde, sterlin, şilin ve peni olarak ortaya çıktıkça, sıkıştırma makinelerinin çalıştınlması için yüksek basınçlı buhar kazanlarının kullanılması, neredeyse genel bir hal aldı. Ve, işi sonuna kadar götürmek isteyenler... çok geçmeden bütünüyle Woolf makinesi kullanmaya başladılar ve son zamanlarda kurulan fabrikalanmızın çoğu Woolf makineleri ile çalışmaktadırlar; bunlarda her makinede iki silindir bulunmakta ve bunlardan biri, kazandan gelen yüksek basınçlı buhar ile, normal atmosfer basıncı üzerinde bir güç sağlamakta ve bu yüksek basınç, eskiden olduğu gibi pistonun her hareketinden sonra atmosfere verilmek yerine, aşağı yukan birinci silindirin dört katı büyüklüğünde bir alçak basınç silindirine geçerek, gereği kadar genişledikten sonra kondansatöre verilir; bu makinelerden elde edilen ekonomik sonuçlara [sayfa 9i] göre, saatte bir beygir gücü için 31/2-4 libre kömür tüketilmektedir, oysa eski sistem makinelerde ortalama kömür tüketimi saatte

bir beygir gücü için 12-14 libre idi. Ustaca yapılmış bir tertibatla, çift silindirli Woolf sistemi ya da bileşik alçak ve yüksek basınç makinesi, daha önce mevcut bulunan makinelere geniş ölçüde uygulandı ve bunlann çalışması hem güç bakımından artırılmış ve hem de yakıt tasarrufu sağlanmış oldu. Aynı sonuç ... bu 8-10 yıl içersinde, bir yüksek basınç makinesinin bir sıkıştırma makinesi ile, daha önce kaybolan buhann sıkıştırma makinesine geçmesini ve onun iş görmesini sağlayacak şekilde birbirine bağlanmasıyla elde edilir olmuştur. Bu sistem birçok durumda, çok kullanışlıdır.

"Bu iyileştirmelerin bazılannın ya da hepsinin uygulandığı aynı makinelerin kapasitesinin ya da yapüğı işin arünlmasında kesin bir sonuç almak çok kolay olamazdı; ama ben eminim ki, ... aynı ağırlıktaki buhar makinesinden biz şimdi, ortalama olarak en az yüzde 50 daha fazla hizmet ve iş elde etmekteyiz ve birçok hallerde, dakikada 220 ayak hızla sınırlandınlan günlerde 50 beygir gücü sağlayan aynı buharlı makineler, şimdi 100 beygir gücü sağlamaktadır. Sıkıştırmalı buhar makinelerinin çalışünlmasında, yüksek basınçlı buhar kullanılmasından alınan çok ekonomik sonuçlarla birlikte, fabrikalann büyümesi sonucu, aynı makinelerden çok daha yüksek güç elde etme gereksinmesi, son üç yıl boyunca, fabrika makineleri için buhar üretmede daha önce kullanılan kazanlardan çok daha ekonomik sonuçlar veren borulu kazanların kullanılmasına yol açmıştır." *(Reports oflnsp., ofFact.,* Octoberl852, s. 23-27.)

Güç üretilmesi için geçerli olan şeyler, enerjinin iletimi ve iş makineleri için de doğrudur.

"Makinelerdeki gelişmelerin, bu birkaç yıl içersinde hızlı adımlarla ilerlemesi, fabrikatörlere, ilave hareket ettirici güç olmaksızın üretimi arürma olanağını verdi. İşgünündeki kısalma, emeğin daha ekonomik kullanılmasını zorunlu kılmıştır ve iyi düzenlenmiş fabrikalann pek çoğunda, akıllı bir kafa, giderler azalırken üretimin ne şekilde arünlabileceğinin daima hesabı içersindedir. Önümde, kendi bölgemde çok akıllı bir bayın hazırlamak lütfunda bulunduğu, çalışünlan işçi sayısını, yaşlannı, çalışmakta olan makineleri ve 1840'tan bugüne kadar ödenen ücretleri gösteren bir rapor var. 1840 Ekiminde, firması, 200'ü 13 yaşın alünda olmak üzere 600 işçi çalıştırmaktadır. Geçen ekim ayında, ancak 6O'ı 13 yaşın alünda 350 işçi çalıştırıyordu; her iki dönemde birkaçı hariç aynı sayıda makine çalışıyordu ve ücret olarak aynı miktar ödenmişti." *(Redgrave's Report in Reports oflnsp. ofFact.,* Oct.1852, s. 58-59.)

Makinelerdeki bu iyileştirmeler, yeni, uygun bir biçimde düzenlenmiş fabrikalarda kullanılana kadar, tam etkilerini göstermemektedir.

"Makinelerde yapılan iyileştirmeler bakımından önce şunu söylemek isterim ki, gelişmiş makinelerin kullanılmasına uygun fabrikalann inşasında büyük bir ilerleme vardır. ... Alt kattaki odada, bütün ipliğini çift kat haline getiriyorum ve bu tek bir taban üzerine 29.000 katiama iği

[sayfa 92] yerleştireceğim. Oda ile sundurmada en az yüzde 10 emek tasarrufu sağlıyorum; bunu iplik katlama işinde bir iyileşmede değil, makineleri tek bir yönetim altında toplayarak yapıyorum; ve bu sayıda iği tek bir mil ile çalıştırabileceğim ve aynı sayıda iğ ile çalışan öteki işyerlerine göre bu şekilde yüzde 60 ve bazı durumlarda yüzde 80 bir tasarruf sağlayacağım. Yağ, mil donanımı ve gresten büyük bir tasarruf sağlanmış olacaktır. ... Fabrikadaki daha üstün bir tertip ve gelişmiş makineler ile, en düşük tahminle, emekte yüzde 10, güçte daha büyük bir tasarruf sağlandığı gibi, kömür, yağ, donyağı, mil ve kayış donanımında önemli bir tasarruf sağlanmıştır." (Bir pamuk iplikçisinin ifadesi, *Reports oflnsp. of*

Fact., OcL 1863, s. 109, 110.)

IV. ÜRETİM ARTIKLARINDAN YARARLANMA

Kapitalist üretim tarzı, üretim ve tüketim artıklarından yararlanmanın boyutlannı genişletir. Bunlardan birincisi ile, sanayi ve tanm artık-lannı, ikincisi ile, kısmen, insan vücudunda doğal madde değişiminin meydana getirdiği artıkları, kısmen de, nesnelerin tüketimlerinden sonra geriye kalan biçimlerini kastediyoruz. Örneğin kimya sanayiinde, üretim artıklan daha küçük ölçekte bir üretimde kaybolan yan ürünlerdir; makine yapımında biriken ve demir üretimine hammadde olarak tekrar dönen demir talaşlan, vb. gibi. Tüketim artıklan, insan vücudunun dışanya attığı doğal maddeler, paçavra şeklinde giyim eşyası kalıntıları, vb. gibi şeylerdir. Tüketim artıkları tarım için büyük önem taşırlar. Bunlardan yararlanılması konusunda, kapitalist ekonomide büyük bir israf vardır. Örneğin Londra'da, dört-buçuk milyon insanın artıklarından, Thames nehrini kirletmekten ve bu iş için de bir yığın para harcamaktan daha iyi bir yararlanma şekli bulunamamıştır.

Yükselen hammadde fıyatlan, hiç kuşkusuz, artık ürünlerden yararlanmada bir dürtü olmuştur.

Bu artıkların tekrar kullanılması için genel koşullar şunlardır: ancak büyük-ölçekli üretimde görülebilen büyük miktarda artık; mevcut durumları içersinde daha önce hiç bir işe yaramayan maddeleri, yeni üretim için uygun bir hale sokan gelişmiş makineler; başta kimya olmak üzere, bu gibi artıklann yararlı özelliklerini açığa çıkaran bilimsel gelişme. Lombardiya, Güney Çin ve Japonya'da olduğu gibi, küçük-ölçekli tanm-da, bu tür büyük tasarruflar sağlandığı doğrudur. Ama, genellikle bu sistemde tanmdaki üretkenlik diğer üretim alanlanndan çekilen insan emek-gücünün israfil şekilde kullanılmasıyla elde edilir.

Artık denilen şeyler, hemen her sanayide önemli bir rol oynar. Aralık 1863 tarihli Fabrika Raporunda, İngiliz ve İrlandalı çiftçilerin çoğunun keten yetiştirmek istememelerinin ya da pek nadiren yetiştirmelerinin bellibaşlı nedenlerinden birisi olarak bunun sözü edilmektedir: "Su ile çalışan küçük dövme fabrikalarında ... büyük fire verilir ... pa-

mukta [sayfa 93] verilen fire nispeten küçük, ama ketende çok fazladır. Yeterli bir suyla ıslatma yöntemi ve iyi bir dövme makinesi, bu sakıncayı büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır. ... Keten İrlanda'da en utanç verici bir biçimde dövülür ve böylece büyük bir kısmı kaybolur; bu miktar yüzde 28-30'a varır." *{Reports of Insp. ofFact.,* Dec. 1863, s. 139, 142.) Oysa, bütün bunlardan, daha iyi makine kullanılarak kaçınılabilir. Yol kenarına o kadar çok kıtık dökülmüş ki, fabrika müfettişi şöyle diyor: "İrlanda'daki döğme fabrikaları ile ilgili olarak bana bildirildiğine göre, buradaki artıklar çoğu zaman dövücülerin evlerinde yakacak olarak kullanılmaktadır, oysa bunlar çok değerlidir" (Yukandaki Raporun 140. sayfası). Pamuk arüğından, hammadde fiyatianndaki dalgalanmaları ele aldığımız zaman daha ileride sözedeceğiz.

Yünlü sanayii, keten fabrikatörlerinden daha kurnaz idi. "Artıkları ve yünlü paçavralan tekrar işlenebilecek şekilde hazırlama işine eskiden kötü gözle bakılırdı ama, Yorkshire'ın yünlü ticaretinde önemli bir dal halini alan, süprüntü ticareti ile ilgili önyargı tamamen ortadan kalkü ve hiç kuşkusuz pamuklu artık ticareti de, belirli bir gereksinmeyi sağladığı için aynı şekilde kabul edilecektir. Otuz yıl önce, yünlü paçavralar, yani sırf yün kumaş parçalan, eski kumaşlar, vb. tonu ortalama 4 sterlin 4 şilindi: son birkaç yıl içersinde bu fiyat, tonu 44 sterlin oldu ve bunlara olan istek o kadar arttı ki, pamuk ve yün karışımı kumaşlardan, yüne zarar vermeden pamuğu ayırma usulleri bulundu, şimdi binlerce kişi bu işte çalışmakta, tüketiciler ise çok düşük bir fiyata oldukça iyi kalitede kumaş bulabilmektedirler." *{Reports of Insp. ofFact.,* Oct. 1863. s. 107.) 1862 yılı sonunda, bu yoldan elde edilen kumaş tiftiği, İngiliz sanayiinde bütün yün tüketiminin üçte-birine ulaşmaktadır. *{Reports of Insp. ofFact.,* October 1862, s. 81.) "Tüketicinin" elde ettiği "büyük avantaj" bu artıklardan yapılan kumaşlann, eskiye göre üçte-bir oranında daha önce eskimesi ve alüda-biri kadar bir zamanda ise havını yitirmesidir.

İngiliz ipekli sanayii de aynı inişli yolu izledi. Hakiki ham ipek tüketimi, 1839 ile 1862 arasında her nasılsa azaldığı halde, ipek arüğı tüketimi iki kaüna çıkü. Gelişmiş makineler, bu başka işe yaramayan maddeden, pek çok amaçlar için yararlı bir ipek yapıyordu.

Artıklardan yararlanmada en çarpıcı örneği kimya sanayii veriyor. Yalnız yeni kullanımlar bulduğu kendi arüklanndan değil, pek çok başka sanayiin artıklarından da yararlanıyor. Örneğin, önceleri neredeyse hiç bir işe yaramayan bir tür katranı, anilin boyalanna, alizarine ve son zamanlarda da ilaçlara çevirmektedir.

Yeniden kullanımları yoluyla, üretim artıklarından sağlanan bu tasarrufu, arüğa engel olunmak suretiyle sağlanan ekonomiden, yani üretim artıklarını en az düzeye indirmekten ve üretimde gerekli bütün ham ve yardımcı maddelerden en üst düzeyde yararlanılmasından ayır-detmek gerekir, [sayfa 94] Artığın azalması kısmen kullanılan makinenin niteliğine bağlıdır.

Yağ, sabun, vb. gibi şeylerden tasarruf, mekanik kısımlann yapımına ve parlatılmasına bağlıdır. Bu, yardımcı maddelerle ilgili bir tasarruftur. Bununla birlikte, üretim süreci sırasında, hammaddenin

büyük ya da küçük bir kısmının artık haline gelmesi, kısmen ve önemli ölçüde, kullanılan makineler ile aletlerin niteliğine bağlıdır. Ensonu bu, hammaddenin kendisinin niteliğine bağlıdır. Bu da gene kısmen, hammadde üreten tarım ile doğal maddeleri sağlayan sanayideki gelişmeye (daha kesin deyimiyle uygarlıktaki gelişmeye ve kısmen de hammaddenin, imalata girmeden önce geçtiği süreçlerdeki iyileşmelere bağlıdır.

"Parmentier, Fransa'da tahıl öğütme sanaünın, pek de uzak olmayan dönemden, örneğin Louis XIV zamanından beri önemli ölçüde geliştiğini ve yeni değirmenlerin eskilerine göre, aynı miktar tahıldan yarısı kadar daha fazla ekmek yapabildiklerini göstermiştir. Bir Parislinin yıllık tüketimi gerçekten de, önce 4, sonra 3 ve ensonu 2 *setiers* iken, şimdilerde ancak 11/3 *setiers* ya da aşağı yukarı kişi başına 342 libredir. ... Uzun bir süre oturduğum Perche'de, granit ve volkanik kayalardan yapılma değirmentaşlan kullanan eski değirmenlerin çoğu, son otuz yıldır hızla gelişen mekanik biliminin kurallanna göre yeniden yapılmıştır. Bunlara, La Ferte'den getirilen iyi cins değirmen taşlan takılmış, tahıl iki kez öğütülmüş, un çuvallarına dairesel bir hareket verilmiş ve aynı miktar tahıldan elde edilen un altıda-bir artmıştır. Romalılar ile bizim tahıl tüketimimiz arasındaki büyük farklılık böylece kolayca açıklanabilir. Bu, sırf yetersiz öğütme ve ekmek yapma yöntemlerinden ileri gelmiştir. Pliny'nin yapmış olduğu dikkate değer bir gözlemi (XVIII, Ch. 20, 2) böylece açık-layabileceğimi sanıyorum:...

'Roma'da un, kalitesine göre, her *modius'u,* 40, 48 ya da 96 *as'a* satılırdı. Bugünkü tahıl fıyatianna oranla çok yüksek olan bu fiyatların nedeni, henüz çocukluk çağında bulunan, o dönemdeki değirmenlerin yetersiz durumu ve bunun sonucu olarak da öğütme işindeki büyük giderlerdi.'" (Dureau de la Maile, *Economie Politique des Romains,* Paris 1840, 1, s. 280-81.)

V. BULUŞLAR YOLUYLA SAĞLANAN TASARRUF

Sabit sermayenin kullanılmasında sağlanan bu tasarruflar, yineliyoruz, emek koşullannın geniş bir ölçekte kullanılmasından ileri gelir; kısacası bunlar, doğrudan doğruya toplumsal ya da toplumsallaştınlmış emeğin ya da üretim süreci içersinde doğrudan elbirliğinin koşulları olarak hizmet etmeleri olgusunun sonuçlandır. Bir yandan bu, mekanik ve kimyasal buluşlardan, metalann fiyatını artırmaksızın yararlanmak için vazgeçilmez bir gereksinmedir ve daima, *conditio sine qua* non'dur.* Öte yandan, ancak geniş ölçekte bir üretim, ortaklaşa üretken tüketimden ileri gelen tasarruflara olanak verir. Ensonu, nereden ve nasıl [sayfa 95]

* Vazgeçilmez koşul, -f.

tasarruf sağlanacağını, buluşlan uygulamada en yalın yöntemleri ve teorinin uygulama alanına konulmasında - üretim sürecinde uygulamaya geçilmesinde ortaya çıkan sürtüşmelerin nasıl yenilebileceğini, vb., ancak kolektif çalışan emekçinin deneyimleri bulur ve ortaya çıkarır.

Yeri gelmişken evrensel emek ile ortaklaşa emek arasında bir aynmın yapılması yerinde olur. Her iki tür emek de, üretim sürecinde kendi rollerini oynar, birbiri içersine geçer, ama her ikisi gene de farklıdırlar. Evrensel emek, her tür bilimsel emek, keşifler ve buluşlardır. Bu emek kısmen, canlı emeğin elbirliğine, kısmen de daha önce yaşamış kimselerin emeklerinden yararlanmaya dayanır. Öte yandan, ortaklaşa emek ise, bireylerin doğrudan doğruya elbirliği yapmalandır. Bu söylenenler, sık sık yinelenen şu gözlemler ile de doğrulanır:

1) Yeni bir makinenin ilk modelinin maliyeti ile, daha sonra yapılanların maliyeti arasındaki büyük fark (bu konuda Ure* ve Babbage'a** bakınız).

2) Yeni bir buluş üzerine dayanan bir kuruluşta işletme giderlerinin, daha sonra *ex suis ossibus**** kurulan işletmelerin giderlerine göre çok daha büyük olması. Bu öylesine doğrudur ki, bir işte öncülük edenler çoğu zaman iflas ettikleri halde, daha sonra binaları, makineleri, vb., daha ucuza satın alanlar ancak bundan para kazanırlar. İşte bu yüzdendir ki, insan zekası ile ilgili evrensel emeğin bütün yeni gelişmelerinden ve bunların bileşik emek yoluyla toplumsal uygulanmasından aslan payını alanlar, genellikle, en değersiz ve sefil türden para-kapitalistleridir.

[sayfa 96]

* A. Ure, *The Philosophy ofManufactures, Second* edition, London 1855. -*Ed.* ** Ch. Babbage, *On the Ecorıomy of Machirıery and Manufactures,* London 1832, S. 280-81. *Ed.*

*** Onun kemiklerinden, -f.

ALTINCI BOLUM FİYAT DALGALANMALARININ ETKİSİ

I. HAMMADDE FİYATLARINDA DALGALANMALAR VE BUNLARIN KÂR ORANI ÜZERİNDEKİ DOĞRUDAN ETKİLERİ

Daha öncekilerde olduğu gibi, bu durumda da, artı-değer oranında hiç bir değişiklik olmadığı varsayılmaktadır. Durumu, kendi yalın biçimi içersinde çözümlemek için, bu gereklidir. Bununla birlikte, artı-değer oranı değişmeden kalan belirli bir sermaye için, hammadde fiyatlarında burada ele alıp inceleyeceğimiz dalgalanmaların yolaçtığı daralma ya da genişleme sonucu, artan ya da azalan sayıda işçi çalıştırmak mümkün olabilir. Bu durumda, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, artı-değer miktan değişebilir. Ne var ki, bunun da, ikincil bir konu olduğu için burada bir yana bırakılması yerinde olur. Eğer, makinelerdeki iyileşmeler ve hammadde fıyaüanndaki değişiklikler aynı zamanda,

ya belli bir sermaye tarafından çalıştınlan işçi sayısını ya da ücretlerin düzeyini etkiliyorsa, bu ancak şunlann birarada bulunmasıyla olabilir: 1) değişmeyen sermayedeki değişikliklerin, kâr oranı üzerinde yolaçacağı etki, ve 2) ücretlerdeki değişmelerin kâr oranı üzerindeki etkisi. Böyle olunca sonuç kendiliğinden elde edilir.

Ama burada, daha önceki durumda olduğu gibi şurasını da belirtmek gerekir ki, genellikle, ya değişmeyen sermayedeki tasarruflar ya da hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle değişmeler olduğu takdirde, bunlar, ücretleri, dolayısıyla, artı-değer oranını ve mikta-

rını [sayfa 97] olduğu gibi bıraksalar bile, kâr oranını daima etkilerler. Bunlar, a' (d : S)'deki S'nin büyüklüğünü ve böylece de bütün kesrin değerini değiştirirler. Bu nedenle, bu durumda da -artı-değer konusundaki tahlillerimizde vardığımız sonucun tersine- bu değişikliklerin hangi üretim alanında olduğunun, bunların etkilediği üretim dallannın, emekçilerin geçim gereksinmelerini mi, yoksa bu tür gereksinmelerin üretimi için değişmeyen sermayeyi mi ürettiğinin hiç bir önemi yoktur. Burada çıkartılan sonuçlar, lüks nesneler üretiminde ortaya çıkan değişiklikler için de aynen geçerlidir; lüks nesneler sözü ile biz burada, emek-gücü-nün yeniden üretimine hizmet etmeyen bütün üretimleri kastediyoruz.

Hammaddeler burada, indigo, kömür, gaz, vb. gibi yardımcı maddeleri de içermektedir. Ayrıca, makineler bu başlık altında ele alındığında, bunlann hammaddeleri de, demir, kereste, deri, vb. gibi nesnelerden oluşur. Bu makinelerin fiyatı işte bu nedenle, bunlann yapımında kullanılan hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalarla değişir. Bunlann fiyatı, yapıldıkları hammaddelerin, ya da çalışması sırasında tüketilen yardımcı maddelerin fiyatianndaki dalgalanmalar nedeniyle yükseldiği ölçüde, kâr oranı *pro tanto* düşer. Ya da bunun tersi olur.

Aşağıdaki tahlillerde biz, iş aracı olarak hizmet eden makinelerin hammaddesini oluşturan, ya da bu makinelerin çalışmasında yardımcı madde olarak kullanılan hammaddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar ile değil, yalnızca, bunların metalann üretim sürecine girmeleri ölçüsünde, fiyatianndaki değişmelerle ilgileneceğiz. Yalnız, burada bir noktaya dikkat etmek gerekir: makinelerin yapımında ve çalışmalannda bellibaşlı öğeler olan, demir, kömür, kereste, vb. gibi hammaddelerde bulunan doğal zenginlik, burada kendisini sermayeye özgü doğal bir doğurganlık gibi gösterir, ve ücretierin yüksek ya da düşük düzeyde olmasından bağımsız, kâr oranını belirleyen bir etmendir.

Kâr oranı, a : S, ya da a : (s + d) olduğuna göre, s'nin ve dolayısıyla S'nin büyüklüğünde bir değişmeye yolaçan her şeyin a ve d ve bunların karşılıklı bağınüsı aynı kalsa bile, kâr oranında da bir değişiklik meydana getireceği açıkür. O halde, hammaddeler, değişmeyen sermayenin bellibaşlı kısımlanndan birisini oluştururlar. Gerçek hammadde kullanmayan sanayilerde bile, bunlar, yardımcı maddeler ya da makineleri oluşturan kısımlar, vb. olarak hesaba katılırlar ve bunlardaki fiyat dalgalanmaları böylece kâr oranını etkilenmiş olur. Hammadde fiyatında, h kadar bir düşme olsa, a : S, ya da a : (s + d), a : (S - h) ya da a : [(s -h) + d] halini alır. Böylece, kâr oranı yükselir. Tersine,eğer hammadde fiyatları yükselirse a : S, ya da a : (s + d), a : (S + h), ya da a : [(s + h)+d] halini alır ve kâr oranı düşer. Diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranı, demek ki, hammadde fiyatıyla ters oranülı olarak düşer ya da yükselir. Bu, diğer şeylerin yanı sıra, hammadde fiyatlarındaki dalgalan-malann, ürünün satış alanlarında bir değişmeyle birlikte olmaması halinde bile, yani arz ve talep bağıntısının tamamen dışında, düşük hammadde

fiyatlarının sanayi [sayfa 98] ülkeleri için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca buradan, dış ticaretin, yaşam gereksinmelerini ucuzlatma yoluyla ücretler üzerindeki etkisi bir yana, kâr oranını etkilediği sonucu çıkmaktadır. Önemli olan nokta, dış ticaretin, sanayide ve tarımda tüketilen ham ve yardımcı maddeleri etkilediğidir. Kâr oranının niteliği ve artı-değer oranı ile arasındaki özgül farkın yanlış anlaşılması, bir yandan (Torrens* gibi) iktisatçıları, hammadde fiyatlarının, kâr oranı üzerindeki, pratik deneyimlerde farkına vardıkları belirli etkisini yanlış açıklamaya, öte yandan, genel ilkelere sıkı sıkıya sarılan Ricardo** gibi iktisatçılan, diyelim, dünya ticaretinin kâr oranı üzerindeki etkisini fark etmemeye kadar götürmüştür.

Hammaddelerden alınan gümrük resimlerinin kaldınlması ya da azaltılmasının sanayi için taşıdığı büyük önemi, bu durum açıklamaktadır. Koruyucu gümrük sisteminin rasyonel gelişmesi, hammaddelerden alınan ithalat resimlerinin en alt düzeye indirilmesini, başlıca ilkelerinin birisi haline getirmiştir. Bunun ve tahıl üzerindeki resmin kaldınlması pamuk üzerindeki gümrük resminin kaldırılmasıyla da yakından ilgilenen İngiliz serbest ticaret yandaşlarının ana amacı idi.

Pamuklu sanayiinde unun kullanılması, sözcüğün dar anlamıyla bir hammadde olmayıp bir yardımcı madde ve aynı zamanda da bellibaşlı bir besin olan bir nesnenin fiyatındaki bir düşmenin önemini göstermede iyi bir örnek olabilir. Daha 1837 yılında R. H. Greg[13], o sırada Büyük Britanya'da pamuklu fabrikalarında çalışan 100.000 mekanik dokuma tezgahı ile 250.000 el tezgahının, dokumayı düzgün hale getirmek için yılda 41 milyon libre un tükettiğini hesaplamıştı. Ağartma ve diğer işlemler için, bu miktann üçte-birini daha ilave etmiş ve son on yıl için, bu şekilde tüketilen unun toplam yıllık değerini

342.000 sterlin olarak hesaplamıştır. Kıta Avrupasındaki un fiyatları ile yapılan bir karşılaştırma, tahıldan alınan gümrük yoluyla fabrikatörlere yüklenen daha yüksek un fiyatının her yıl yalnız 170.000 sterlin tuttuğunu göstermiştir. Greg, 1837 yılı için bu miktann en az 200.000 sterlin olduğunu tahmin etmiş ve yıllık un fiyatı farkının 1.000 sterlin tuttuğu bir firmayı örnek diye göstermiştir. Sonuç olarak, "Büyük fabrikatörler, aklıbaşında ve hesabını bilen işadamlan, Tahıl Yasalan kaldınldığı takdirde, onsaatiik işgününün tamamen yeterli olduğunu söylemişlerdir." *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1848, s. 98.) Tahıl yasaları kaldınldı. Pamuk ile öteki hammaddelerden alınan resimler de. Ne var ki, hemen bunların ardından, fabrikatörlerin On Saat Çalışma Yasasına karşı çıkmalan daha da şiddetiendi. Ve, on saatiik işgünü gene de yasalaşınca, bu sefer de bunun ilk sonucu, ücretlerin azaltılması yolunda genel girişim oldu. [sayfa 99]

[13] R. H. Greg, *The Factory Ouestion and the Ten Hours' Bili,* London 1837, s. 115. * R. *Torrens, An Essay on the Production of Wealth,* London 1821, s. 28 *et seq.-Ed.* ** D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 131-38. *-Ed.*

Ham ve yardımcı maddelerin değerleri, yapımlannda tüketilmiş bulunduklan ürünün değerine bir defada ve bütünüyle geçtiği halde, sabit sermayenin öğeleri, değerlerini, ürüne, eskime ve aşınmalanyla orantılı olarak yavaş yavaş aktanrlar. Demek oluyor ki, kâr oranı, ürünün yapımında ne kadar tüketilmiş olursa olsun yatırılan toplam sermaye değeri tarafından belirlendiği halde, ürünün fiyatı, hammaddelerin fiyat-lan tarafından, sabit sermayenin değerinden çok daha fazla etkilenir. Ama açıktır ki, -biz burada hâlâ, metaların kendi değerleri üzerinden satıldıklannı varsaydığımız, bu yüzden de, rekabetin yolaçüğı fiyat dalga-lanmalan bizi henüz ilgilendirmediği için, bu noktaya yalnızca değinmekle yetineceğiz- piyasanın genişlemesi ya da daralması, tek metaın fiyatına bağlıdır ve bu fiyatın yükselme ya da düşmesiyle ters orantılıdır. Bu nedenle, ürünün fiyatı, hammaddenin fiyatıyla oranülı olarak yüksel-mez ya da düşmez. Dolayısıyla, kâr oranı, ürünlerin değerleri üzerinde satılmaları halinde olduğundan, bir durumda daha fazla düşer, bir başka durumda daha fazla yükselir.

Ayrıca, kullanılan makinelerin miktarı ve değeri, emeğin üretken-liğindeki gelişmeyle birlikte büyür, ama bu büyüme aynı oranda olmaz, yani bu, makinelerin verimi artırdıkları oranda olmaz. Bu nedenle, hammadde tüketen sanayi dallannda, yani emeğin konusunun, daha önceki bir emeğin ürünü olduğu sanayilerde, emeğin üretkenliğindeki büyüme, tam ifadesini, daha büyük bir miktardaki hammaddenin belli miktarda emeği emmesindeki oranda, ve şu halde, diyelim her saatte ürüne çevrilen ya da metalar haline getirilen hammadde miktanndaki arüşta bulur. Demek ki, hammaddelerin değeri, emeğin üretkenliğindeki gelişme oranında, meta-ürünün değerinin gitgide büyüyen bir kısmını teşkil eder; bunun nedeni, yalnız hammaddenin değerinin bütünüyle meta-ürünün değerine geçmiş olması değil, toplam ürünün her parçasında, makinelerin eskimesini temsil eden kısım ile, yeni eklenen emek tarafından oluşturulan kısmın her ikisinin de sürekli azalmasıdır. Bu düşme eğilimi nedeniyle, hammaddeyi temsil eden öteki değer kısmında, hammaddenin değerinde, üretiminde kullanılan emeğin büyümekte olan üretkenliğinden ileri gelen oranülı bir düşme ile karşılanmadıkça oranülı bir artma olur.

Ayrıca, ham ve yardımcı maddeler, tıpkı ücretler gibi, döner sermayenin bir kısmını teşkil ettiği ve bu nedenle de, ürünün saüşı ile, sürekli olarak bütünüyle yerlerine konması gerektiği halde, makinelerde ancak aşınıp yıpranmanın yerine konulması ve bunun da, her şeyden önce yedek fon şeklinde olması gerekir. Üstelik, toplam yıllık saüşın bu fona yıllık pay şeklinde katkıda bulunduğu sürece, tek tek her saüşın kendi payına düşeni bu fona katmasına hiç bir gereklilik yoktur. Metaların saüşı ile gerçekleşen fiyatın, bu metaların bütün öğelerini yerine koymaya yetmemesi halinde, hammadde fiyatlarındaki bir yükselişin, tüm yeniden-üretim sürecini nasıl kısıtlayabileceğim ya da durdurabileceğini

bu bir kez daha ortaya koymaktadır. Ya da bu durum, üretim sürecinin kendi teknik koşullannın gerektirdiği bir ölçekte devamını olanaksız kılar ve böylece, ya ancak makinelerin bir kısmı çalışmaya devam eder, ya da makinelerin hepsi, olağan sürenin bir kısmında çalışır, [sayfa ıooı

En sonu, artık nedeniyle katlanılan giderler hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalarla doğru oranülı olarak değişirler; bu fiyatlar yükselince artarlar, düşünce azalırlar. Ama, burada da gene bir sınır vardır. 1850 Nisan ayına ait Fabrika Raporu şöyle diyordu: "Hammadde fiyatlarındaki bir yükselmeden ileri gelen önemli bir kayıp kaynağı vardır ki, bunun ne olduğunu ancak iplik yapımcısının kendisi bilir; bu, artık nedeniyle uğranılan kayıptır. Bana bildirildiğine göre, pamuklu fiyatları arttığında, ipliğin, eğiriciye maliyeti, özellikle düşük kaliteli iplikte, fiilen ödenen fiyatın ötesinde bir oranda artar, çünkü, kaba iplik eğrilmesinde verilen fire tam yüzde-onbeştir; bu oranda bir fire, pamuk fiyatı librede 3!/2 peni iken *xh* peni bir zarara yolaçüğı halde, pamuk fiyatı librede 7 peniye çıkar çıkmaz, libre başına zaran 1 peniye yükselir." *(Reports of Insp. ofFact.,* April 1850, s. 17.) Ama, Amerikan İç Savaşı sonucu pamuk fiyatı, neredeyse 100 yıldır görülmemiş bir düzeye yükseldiği zaman, rapor, farklı şeyler söylüyordu: "Şimdi, pamuk firesi için verilen fiyat ve bunun fabrikaya pamuk artığı olarak tekrar girişi, Surat pamuğu ile Amerikan pamuğu arasındaki aşağı yukarı yüzde 12!/2 olan fire farkını bir ölçüde

karşılamaktadır.
"Surat pamuğunda fire yüzde 25 olduğu için, iplikçiye pamuğun maliyeti, daha yapımına geçmeden dörtte-bir artmış durumdadır. Amerikan pamuğunun libresi 5 ya da 6 peni olduğu zaman, arük nedeniyle zarar pek önemli değildi, çünkü bu, librede % peniyi geçmiyordu, ama libresi 2 şiline malolan pamuğun her libresinde fire nedeniyle uğranılan zarann 6 peniye çıktığı bugünlerde, bunun büyük önemi vardır."[14] *(Reports of Insp. ofFact.,* Oct. 1863, s. 106.)

II. SERMAYENİN DEĞER OLARAK YÜKSELMESİ, DÜŞMESİ, SERBEST KALMASI VE BAĞLANMASI

Bu bölümde incelenen görüngüler, tam bir gelişme gösterebilmeleri için, kredi sistemini ve kapitalist üretimin temeli ve hayati öğesi olan dünya piyasasında rekabeti gerektirir. Bununla birlikte, kapitalist üretimin bu daha belirli biçimleri, ancak, sermayenin genel niteliği anlaşıldıktan sonra geniş olarak ortaya konulabilir. Aynca bu, bu yapıün kapsamı içersine girmeyip, daha sonraki devamına aittir.
Yukardaki başlık

[14] Raporun son tümcesinde bir yanılma var. Fire nedeniyle uğranılan zararın 6 peni değil, 3 peni olması gerekir. Bu zarar, Surat pamuğu için %25, Amerikan pamuğu için ancak %12 ile %15 kadardır, ve bu sonuncu, aynı yüzdenin 5-6 peni fiyat için doğru hesaplandığı anlamına gelir. Bununla birlikte, İç savaşın son yıllarında Avrupa'ya getirilen Amerikan pamuğu sözkonusu olduğu zaman bile, fire oranının çoğu kez, öncekine göre epeyce yükseldiği doğrudur. -*F. E.*

altında sayılan görüngüler gene de, bu aşamada genel bir biçimde incelenebilir. Bunlar, önce birbirleriyle, sonra da kâr oranı ve miktanyla bir iç bağıntı içindedirler. Bunların burada, sırf, yalnız kâr oranının değil, kâr miktarının da -bu aslında, artı-değer miktarı ile aynı şeydir- artı-değer miktannın ya da oranının hareketlerinden bağımsız olarak artabileceği ya da azalabileceği izlenimini vermeleri nedeniyle de kısaca incelenmeleri yerinde olur. [sayfa ıoıı

Bir yandan sermayenin serbest kalmasını ve bağlanmasını, öte yandan, değerinin yükselmesini ve düşmesini, farklı görüngüler olarak mı ele alacağız?

Sorun, sermayenin serbest kalması ve bağlanması ile ne demek istediğimiz sorunudur. Değer yükselmesi ve düşmesi, kendiliğinden anlaşılır şeylerdir. Bunların anlamı, belli bir sermayenin, belli genel ekonomik koşullar sonucu, değer olarak yükselmesi ya da düşmesidir, çünkü biz burada, bireysel bir sermayenin özel yazgısını tartışmıyoruz. Öyleyse bunun anlamı, üretime yatırılan bir sermayenin değerinin, bu sermaye tarafından çalıştınlan artı-emek nedeniyle kendisini genişletmesi olayından bağımız olarak yükselmesi ya da düşmesidir.

Sermayenin bağlanması ile biz, üretimin aynı ölçekte devam edebilmesi için, ürünün toplam değerinin bazı kısımlarının değişmeyen ve değişen sermayenin öğelerine tekrar çevrilmeleri gerektiğini kastediyoruz. Sermayenin serbest kalması ile eğer üretim daha önceki ölçekte devam edecek ise, ürünün toplam değerinin, belli bir zamana kadar, değişmeyen ya da değişen sermayeye tekrar çevrilmesi gerekli kısmının, başka yerde kullanılabilir ve fazlalık haline gelmesini kastediyoruz. Sermayenin bu şekilde serbest kalması ya da bağlanması, gelirin serbest kalması ya da bağlanmasından farklıdır. Eğer, tek başına bir S sermayesinin yıllık artı-değeri *x* ise, kapitalistler tarafından tüketilen metalann fiyatlarındaki bir düşme eskisi kadar aynı zevk ve tatmini vb. sağlamaya, *x- y* yeterli olabilir. Gelirin bir kısmı = y serbest hale gelir, böylece de, ya tüketimi artırmaya ya da (birikim amacı için) tekrar sermayeye çevrilmeye hizmet edebilir. Tersine, eğer eskisi gibi yaşamak için *x + y* gerekli ise, ya bu yaşam standardının düşürülmesi ya da daha önce biriktirilen gelirin bir kısmının = *y,* gelir olarak harcanması gerekir.

Değer yükselmesi ve düşmesi, ya değişmeyen ya değişen sermayeyi ya da her ikisini etkileyebilir; değişmeyen sermayeyi etkilemesi halinde ise, bunun ya sabit ya döner ya da her iki kısmım etkileyebilir.

Değişmeyen sermaye altında, bizim, yarı-mamul ürünler de dahil ham ve yardımcı maddeleri ele almamız gerekir, ve burada bütün bun-lan, hammaddeler, makineler ve öteki sabit sermaye terimi alünda topluyoruz.

Bundan önceki incelememizde özellikle, kâr oranına etkisi bakımından hammadde fiyat ya da değerindeki değişikliklere işaret ettik ve diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranının, hammaddelerin değeri ile

ters orantılı olduğu şeklindeki genel yasayı saptadık. Bu, içersinde yatırımın yalnızca hemen yer almakta olduğu bir iş alanına yatırılan sermaye için, yani paranın üretken sermayeye henüz çevrildiği yatıranlar için mutlak olarak doğrudur.

Ama yeni yatınlmakta olan bu sermayeden ayn olarak, zaten işlev halindeki sermayenin büyük bir kısmı, dolaşım alanında, diğer bir kısmı ise üretim alanındadır. Bir kısmı piyasada, paraya çevrilmeyi bekleyen [sayfa 102] metalar şeklinde; diğer bir kısmı, şekli ne olursa olsun, üretim öğelerine tekrar çevrilmeyi bekleyen, elde mevcut para olarak bulunur; ensonu, bir üçüncü kısım, üretim alanındadır ve kısmen, piyasadan satın alınan ham ve yardımcı maddeler, yan-mamul ürünler gibi, üretim araçlarının

ilk biçimleriyle, makineler ve diğer sabit sermaye biçiminde ve kısmen de, henüz yapım süreci içersinde olan ürünler biçiminde bulunurlar. Değer yükselmesi, ya da düşmenin etkisi, burada, büyük ölçüde, bu öğeler arasındaki orana bağlıdır. İşi basitleştirmek için, bütün sabit sermayeyi bir yana bırakalım ve yalnızca, değişmeyen sermayenin, ham ve yardımcı maddeler ile yarı-mamul ürünlerden, piyasadaki işlenmiş metalardan ve henüz üretim sürecinde bulunan metalardan oluşan kısmını ele alalım.

Hammaddenin, diyelim pamuğun fiyatı yükselecek olsa, henüz pamuk ucuz iken imal edilen pamuklu malların -hem iplik gibi yan-mamul malların ve hem de pamuklu kumaşlar gibi son şeklini almış mallann- fiyatlan da yükselir. Henüz işlenmemiş, depoda bulunan pamuk ile, yapım sürecinde bulunan pamuğun değeri de yükselmiş olur. Bu sonuncunun değeri, geçmişteki daha fazla emek-zamanını temsil etmesi ve böylece, katilmiş bulunduğu ürüne kendi ilk değerinden daha fazla, yani kapitalistin karşılığını ödediği değerden daha fazla değer katması nedeniyle artar.

Şu halde, hammadde fiyatlarının artması halinde eğer piyasada önemli miktarda mamul mal varsa, bunlann imalat aşamaları ne olursa olsun, bu metalann değeri yükselir ve böylece, mevcut sermayenin değerini de yükseltmiş olur. Aynı şey, üreticinin elinde bulunan hammadde, vb. ikmali için de doğrudur. Bu değer arüşı, bireysel kapitalistin ya da hatta tüm kapitalist üretim alanının, hammadde fiyatianndaki yükselme nedeniyle kâr oranındaki düşme sonucu uğradıklan kaybı telafi edebilir ya da hatta bu kaybı aşabilir. Rekabetin etkilerine ayrıntıları ile girmeksizin, bütünlüğü sağlamak amacıyla şu noktalan belirtebiliriz: 1) eğer hammadde ikmali önemli miktarda ise, hammaddenin çıkış yerindeki fiyat arüşını telafi edebilir; 2) eğer yarı-mamul ve mamul mallar piyasada çok miktarda varsa, bunlann fiyatlarının bu yüzden hammaddelerinin fiyatıyla orantılı olarak artması engellenir.

Hammadde fiyatları düştüğünde bunun tersi olur. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu, kâr oranını arürır. Piyasadaki metalar, üretim sürecindeki nesneler ve mevcut hammadde ikmali değerlerinden kaybe-

derler ve böylece kâr oranındaki yükselmeyi telafi ederler.

Diyelim bir iş yılının sonunda, yani tarımda hasattan sonra, piyasaya büyük miktarlarda hammaddenin sürüldüğü zaman, üretim alanında ve piyasada mevcut ikmal ne kadar küçük ise, hammadde fiyatiannın değişmesinin etkisi o kadar belirgin olur.

Bütün bu incelemelerimizde biz, fiyatlardaki yükselme ya da düşmelerin, gerçek değer dalgalanmalannı ifade ettiği varsayımından hareket [sayfa 103] ediyoruz. Ama biz burada, bu gibi fiyat değişikliklerinin kâr oranı üzerindeki etkisi ile ilgilendiğimiz için, bunlann temelinde neyin bulunduğunun pek önemi yoktur. Bu söylenenler, fiyatlar, değerdeki dalgalanmalar nedeniyle değil de, kredi sisteminin, rekabetin, vb. etkisi ile yükselse ya da düşse bile gene de geçerlidir.

Kâr oranı, ürünün değeri üzerindeki fazlalığın, yaünlan toplam sermayenin değerine oranına eşit olduğuna göre, yaünlan sermayenin değer kaybı ile kâr oranında görülen yükselme, sermayenin değerinde bir kayıp ile birlikte olabilir. Aynı şekilde, kâr oranında, yaünlan sermayenin değer yükselmesi nedeniyle görülen yükselme, bir kazanç ile birlikte olabilir.

Değişmeyen sermayenin, makineler ve genellikle sabit sermaye gibi diğer kısmına gelince, bunda başlıca, binalar, taşınamaz mallar, vb. bakımından meydana gelen değer artmalan, toprak rantı teorisi olmaksızın irdelenemez ve bu nedenle de bu bölüme girmezler. Ama, değer kaybı sorunu için genel önemi olan noktalar şunlardır:

Mevcut makinelerin, binalann, vb., kullanım-değerlerini ve dolayısıyla değerlerini düşüren sürekli iyileşmeler. Bu sürecin, yeni kullanılmaya başlayan makinelerin başlangıç dönemleri boyunca, belli bir olgunluk aşamasına ulaşmadan önce, henüz kendi değerini yeniden üretmeye vakit bulamadan, sürekli olarak modası geçmesi halinde kötü bir etkisi olur. Bu, eskime ve aşınmaya ait rakamlan çok yüksek göstermeksizin, makinelerin değerinin daha kısa bir zamanda yeniden üretilebilmesi için, böyle zamanlarda olağan hale gelen, normal emek-zamanının rezilce uzaülması ve gündüz ve gece vardiyalan halinde çalışılmasının nedenlerinden birisidir. Öte yandan, makinelerin etkin oldukları kısa süre (tahmin edilen iyileşmeler karşısında onun kısa hayatı) bu şekilde telafi edilmediği takdirde, bu moral değer kaybı yoluyla değerinden o kadar fazlasını ürüne aktarmış olur ki, el emeği ile bile rekabet edemez.[15]

Makineler, binalann donaümı ve genellikle sabit sermaye, belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra ve böylece hiç değilse temel yapıları bakımından uzunca bir süre kaldıklan zaman, bu sabit sermayenin yeniden-üretim yöntemlerindeki iyileşmeler nedeniyle benzer bir değer kaybı or-

[15] Örneğin, diğerleri yanında Babbage'a bakınız *[On the Economy ofMachinery and Manufac-tures,* London 1832, s. 280-81. -*Ed.]*. Her zaman başvurulan çareye -ücretlerin düşürülmesi-bu durumda da başvurulur ve böylece bu sürekli değer kaybı, Bay Carey'in "uyumlu beynindeki" hayallerin tam tersine bir etki yaratmış olur.

taya çıkar. Makinelerin, vb. değeri bu durumda, makineler hızla bollaştığı ve yeni ve daha üretken makineler tarafından bir dereceye kadar değer kaybına uğradıklan için düşmez, bunlar artık daha ucuza

yeniden üretilebildikleri için değer kaybetmiş olurlar. Bu, büyük girişimlerin, çoğu kez, bir başkasının eline geçene kadar, yani bunlann ilk sahipleri iflas ettikten sonra bunlan ucuza satın alanlann, bu nedenle, daha başlangıçta [sayfa 104] daha az bir sermaye ile işe başlamalan ile başarıya ulaşmalannın nedenlerinden biridir.

Özellikle tarımda göze çarpan bir durum, ürünün fiyatını yükselten ya da düşüren nedenlerin, tahıl, davar, vb. gibi, geniş ölçüde bu üründen oluşan sermayesinin değerini de yükseltmesi ya da düşürmesidir (Ricardo*).

Bir de değişen sermayeyi gözden geçirmek gerekiyor. Emek-gücü-nün değerinin bunun yeniden-üretimi için gerekli geçim araçlannın değerinde bir yükselme olduğu için yükselmesi, ya da bunlann değerinde bir düşme olduğu için düşmesi nedeniyle -ve değişen sermayenin değerinin yükselmesi ya da düşmesi, aslında bu iki durumun ifadesinden başka bir şey değildir- işgünü aynı kalmak kaydıyla, artı-değerde bir düşme böyle bir değer yükselmesine ve artı-değerde bir artma böyle bir değer düşmesine tekabül eder. Ama diğer koşullar da -sermayenin serbest kalması ve bağlanması- bu gibi durumlar ile ilgili olabilir, ve biz bunları şimdiye kadar incelemediğimiz için, şimdi kısaca bunlara değineceğiz.

Ücretlerin, emek-gücünün değerinde bir düşme sonucu düşmesi halinde (bu, emeğin gerçek fiyatında bir yükselme ile birlikte bile olabilir), şimdiye değin ücretlere yatınlmış bulunan sermayenin bir kısmı serbest kalır. Değişen sermaye serbest kalmıştır. Yeni sermaye yatırımlan sözkonusu ise, bu yalnızca onun daha yüksek bir artı-değer oranı ile işlemesi etkisine sahiptir. Aynı miktar emeği harekete geçirmek için, öncekine göre daha az para gerekecek ve bu şekilde, emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, ödenen kısmı aleyhine büyüyecektir. Ama, zaten yaünlmış bulunan sermaye sözkonusu ise, yalnız artı-değer oranı yükselmekle kalmayacak, daha önce ücretiere yaünlmış bulunan sermayenin bir kısmı da serbest kalacakür. Bu kısım şimdiye kadar bağlı idi ve ürünün hasılatından düşülmesi gereken düzenli bir kısmı oluşturuyordu; işin eski hacminde yürütülebilmesi için bu kısmın ücretiere yaünlması, değişen sermaye olarak iş görmesi gerekiyordu. Şimdi, bu kısım serbest kalmıştır ve, ister aynı işin genişletilmesi için olsun, ister başka bir üretim alanında iş görmek için olsun, yeni bir yaünm gibi kullanılabilir.

Örneğin, diyelim, başlangıçta 500 işçinin çalışünlması için haftada 500 sterlin gerektiği halde, şimdi aynı amaç için yalnız 400 sterlin

* D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821,ChapterII.-£d.

gereksin. Her iki durumda da üretilen değer miktan eğer = 1.000 sterlin ise, birinci durumda haftalık artı-değer miktan = 500 sterlin ve artı-de-ğer oranı 500/500 = %100'dür. Ama, ücretlerdeki değişmeden sonra, artı-değer miktan 1.000 sterlin - 400 sterlin = 600 sterlindir ve artı-değer oranı 600/400 = %150'dir. Ve artı-değer oranındaki bu yükselme, bu üretim alanında 400 sterlin değişen sermaye ve buna tekabül eden bir değişmeyen sermaye ile yeni bir işe başlamış bulunan bir kimse için [sayfa 105] sözkonusu olan tek etkidir. Ama bu, zaten faal halde bulunan bir işte olduğu zaman, değişen sermayedeki değer düşmesi, yalnız artı-değer miktarını 500 sterlinden 600 sterline, artı-değer oranını yüzde 100'den yüzde 150'ye çıkartmakla kalmaz, emeğin ayrıca sömürülmesi için 100 sterlinlik bir değişen sermayeyi de serbest bırakır. Şu halde, 500 sterlinlik aynı değişen sermaye ile, aynı miktar emek sömürüldüğü gibi, bir de, 100 sterlinin serbest kalması, daha fazla emekçinin sömürülmesine de olanak sağlamıştır.

Şimdi bunun tersi bir durum. Diyelim, çalıştınlan işçi sayısı 500, ürünün başlangıçtaki bölünme oranı = $400_d + 600_a = 1.000$, dolayısıyla artı-değer oranı = %150 olsun. Bu durumda, işçiler haftada $^4/_5$ sterlin ya da 16 şilin alırlar. Değişen sermayede bir değer yükselmesi nedeniyle, 500 işçi haftada 500 sterlin alacak olsa, bunların herbiri haftada 1 sterlin alacak ve 400 sterlin ancak 400 işçi çalıştırabilecektir. Eğer önceki kadar işçi çalıştınrsa, demek ki, $500_d + 500_a = 1.000$ olur. Artı-değer oranı %150'den 100'e, yani üçte-bir düşer. Yeni bir sermaye sözkonusu ise, biricik etki işte bu düşük artı-değer oranıdır. Diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranı da, aynı oranda olmasa bile buna uygun olarak düşer. Örneğin, s = 2.000 olsa, bir durumda 2.000 + 400. + 600 = 3.000 olur. Artı-değer oranı = %150, kâr oranı = $^{600}/_{2400}$ = %25'tir. ikinci durumda 2.000 + 500. + 500 = 3.000'dir. Artı-değer oranı = %100, kâr oranı = $^{500}/_{2500}$ = %20'dir. Ne var ki, zaten yatınlmış bulunan sermaye halinde, ikili bir etki görünecektir. 400 sterlinlik bir değişen sermaye ile ancak 400 işçi çalıştırılabilir ve artı-değer oranı %100 olur. Bu nedenle bunlar ancak 400 sterlinlik bir toplam artı-değer üretirler. Ayrıca, 2.000 sterlinlik bir değişmeyen sermaye işlemesi için 500 işçi gerektirdiği için, 400 işçi ancak 1.600 sterlinlik bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirebilir. Üretimin aynı ölçüde devam etmesi ve makinelerin beşte-birinin atıl kalmamaları için, daha önceki gibi 500 işçi çalıştırılmak üzere, değişmeyen sermayeye 100 sterlin eklenmesi gerekir. Ve bu, ancak, şimdiye değin başka bir işte kullanılabilir durumda olan, sermayenin bağlanması ile olabilir ve böylece, birikimin üretimin genişletilmesi için ayrılan kısmı, yalnızca bir açığın kapanmasına hizmet etmiş olur ya da gelir olarak aynlan bir kısım eski sermayeye

eklenir. 100 sterlin artmış bulunan her değişen sermaye, 100 sterlin daha az bir artı-değer üretir. Aynı sayıda işçiyi çalıştırmak için daha fazla sermaye gerekmiştir ve aynı zamanda da, her işçinin ürettiği artı-değer azalmıştır.

Değişen sermayenin serbest kalmasından meydana gelen yararlar ile, bağlanmasından ortaya çıkan zararların her ikisi de ancak, zaten işlemekte bulunan ve belli koşullar altında kendisini yeniden üretmekte olan sermaye için sözkonusudur. Yeni yatırılan sermaye için, bir yandan yararlar, öte yandan zararlar, artı-değer oranında bir yükselme ya da düşüş ile ve kâr oranında, orantılı olmasa bile buna tekabül eden bir değişme ile sınırlıdır, [sayfa 106]

Değişen sermayenin biraz önce incelenen serbest kalması ve bağlanması, değişen sermayenin öğelerinin değerlerinin, yani emek-gücü-nün yeniden üretilmesinin maliyetinin değerinin, düşmesi ya da yükselmesinin bir sonucudur.

Ne var ki, değişen sermaye, ücretler aynı kalırken, emeğin üret-kenliğindeki gelişme sonucu, aynı miktar değişmeyen sermayeyi harekete getirmek için daha az işçiye gerek olduğu taktirde gene serbest kalabilirdi. Aynı şekilde, üretkenlikteki bir düşüş nedeniyle, aynı miktarda değişmeyen sermaye için daha fazla işçiye gereksinme olduğu takdirde, bunun tersine, ek değişen sermaye bağlanması olabilirdi. Öte yandan, eskiden değişen sermaye olarak kullanılan sermayenin bir kısmının, değişmeyen sermaye biçiminde kullanılması ve böylece aynı sermayenin kısımlan arasında farklı bir dağılım olması halinde, bunun hem artı-değer oranı ve hem de kâr oranı üzerinde bir etkisi olur, ama bu, burada irdelenmekte olan, sermayenin serbest kalması ve bağlanması konusuna girmez.

Değişmeyen sermayenin, bizzat kendi kısımlannın değer yükselmesi ya da düşmesi ile de bağlanabileceğini ya da serbest kalabileceğini görmüş bulunuyoruz. Bundan başka, o, yalnızca emeğin üretken gücündeki artış nedeniyle aynı miktarda emeğin daha fazla ürün yaratması ve dolayısıyla daha büyük bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirmesiyle de (değişen sermayenin bir kısmının değişmeyen sermayeye çevrilmemesi koşuluyla) bağlanabilir. Aynı şey, üretkenlik azaldığı takdirde bazı koşullar altında ortaya çıkabilir; sözgelimi tarım da bu durumda, aynı miktarı elde etmek için, aynı miktar emek, tohum, gübre, sulama, vb. gibi daha fazla üretim aracına gereksinme gösterebilir. Eğer gelişme ve iyileşmeler, doğa güçlerinden yararlanma, vb., daha küçük değerde bir değişmeyen sermayeye, daha önce daha büyük değerde bir değişmeyen sermaye tarafından görülen aynı hizmetleri teknik bakımdan yerine getirme olanağını sağlarsa, herhangi bir değer düşmesi olmaksızın, değişmeyen sermaye serbest kalabilir.

İkinci Ciltte gördüğümüz gibi, metalar paraya çevrildikten ya da satıldıktan sonra, bu paranın belli bir kısmının, o özel üretim alanının teknik niteliğinin gerektirdiği oranlar içersinde, değişmeyen sermayenin maddi öğelerine tekrar çevrilmesi gerekir. Bu bakımdan, bütün üretim

kollan için en önemli öğe -ücretler, yani değişen sermaye dışında-hammadde ile yardımcı maddelerdir ve bu, örneğin madencilik ve genel olarak istihraç sanayii gibi, sözcüğün dar anlamında hammadde ile ilişkisi olmayan üretim kollarında özel bir önem taşır. Fiyatın, makinelerin eskime ve aşınmasını yerine koyan kısmı, bu makineler çalışabilir durumda olduğu sürece, esas olarak nominal bir biçimde hesaba girerler. Bunlann karşılığının bugün ya da yann veya sermayenin devrinin şu ya da [sayfa ıo7] bu aşamasında ödenmesinin ya da para olarak yerine konulmasının büyük bir önemi yoktur. Hammadde için ise durum büsbütün farklıdır. Hammadde fiyatlarının yükselmesi halinde, ücretler düşüldükten sonra metalann fiyatından, bunun yerine konulması olanaksız hale gelebilir. Şiddetli fiyat dalgalanmalan, bu nedenle, yeniden-üretim sürecinde, kesintilere, büyük kargaşalıklara ve hatta yıkımlara yolaçabi-lir. Özellikle, gerçek anlamda tanmsal ürünler, yani organik doğadan alınan hammaddeler -kredi sistemi şimdilik bir yana bırakıldığında- alınan üründeki değişiklik, vb., nedeniyle, bu gibi fiyat dalgalanmalarından etkilenir. Egemen olunamayan doğa koşullan, iyi ya da iyi geçmeyen mevsimler, vb. nedeniyle aynı miktar emek, birbirinden çok farklı miktarlarda kullanım-değerleri ile temsil edilebilir ve bu kullanım-değerlerinin belli bir miktarı bu yüzden çok farklı fiyatlara sahip olabilir. Eğer *x* değeri, bir b metaının 100 libresi ile temsil ediliyorsa, b'nin bir libresinin fiyatı = x : 100 olur; yok eğer, b'nin 1.000 libresi ile temsil ediliyorsa, b'nin bir libresinin fiyatı = x : 1.000, vb. olur. Demek ki, bu, hammadde fiyatların- daki bu dalgalanmalann öğelerinden birisidir. Bu noktada, sırf konuyu eksik bırakmamak için sözü edilen bir ikinci öğe de -rekabet ile kredi sistemi, hâlâ bizim incelememizin alanı dışında kaldığına göre-şudur: büyümeleri ve üretimleri bazı organik yasalara bağlı bulunan ve belirli doğal sürelerle sınırlı olan bitkisel ve hayvansal maddeler, doğal koşullar değişmemek kaydıyla, yeniden-üretimleri, sanayi bakımından gelişmiş bir ülkede hızla tamamlanabilen makineler, öteki sabit sermaye, kömür, maden cevheri, vb. gibi şeyler aynı derecede birdenbire çoğaltıla-mazlar; bu eşyanın doğası gereğidir. İşte bu yüzden, değişmeyen serma- yenin, sabit sermayeyi, makineleri, vb. kapsayan kısmının üretimi ve ar- tısı, organik hammaddeleri içeren kısmını önemli ölçüde geride bırakacak, ve böylece, bunlara olan talep, bunların arzından daha büyük bir hızla büyüyeceği için fiyatiannı yükseltecektir; bu tamamen mümkün ve hatta gelişmiş kapitalist üretim

sistemi altında kaçınılmaz bir şeydir. Yükselen fiyatlar gerçekte şunlara yol açacakür: 1) bu artan fiyatlar daha yüksek navlun ücretlerini karşılayacağı için bu hammaddeler daha uzak yerlerden getirilecektir; 2) doğal nedenlerle, ürünlerin miktarında bir sonraki yıla kadar bir artma olmasa da, bunlann üretiminde bir artış ola- cakür; 3) daha önce kullanılmayan ve fakat aynı işi görebilecek çeşitii maddelerin kullanımı ve artıklardan daha büyük ölçüde yararlanma. Fi-yatiardaki bu yükselme, üretim ve ikmal üzerinde

hissedilir bir etki yapmaya başladığı zaman, bu çoğu zaman bir dönüm noktasına ulaşıldığını ve hammadde fiyatı ile, bu hammaddeden yapılan bütün metalann fiyatlannda sürekli yükselme nedeniyle talepte bir düşme olacağını ve bunun da hammadde fiyatını etkileyeceğini belirtir. Bunun sermayenin değer kaybetmesi yoluyla çeşitli şekillerde yolaçtığı kanşıklıklardan başka, birazdan kısaca değineceğimiz başka durumlar da vardır.

Ama, buraya kadar anlatılanlardan şurası açıktır ki; kapitalist üretim [sayfa 108] ne kadar fazla gelişmiş, dolayısıyla, değişmeyen sermayenin, mahsulleri, vb., içeren kısmını birdenbire ve devamlı artırma araçlan ne kadar fazla ve (özellikle bolluk zamanlannda) birikim ne denli hızlı olursa, makineler ile öteki sabit sermayenin nispi aşırı üretimi o kadar çok büyük, bitkisel ve hayvansal hammaddelerin nispi düşük üretimi o kadar sık ve bunlann fiyatlarında daha önce anlatılan artışlar ve bunun tepkileri o kadar belirgin olur. Ve, yeniden-üretim sürecinde ana öğelerden birindeki şiddetii fiyat dalgalanmalannın yolaçüğı kanşıklıklar o denli sık görülür.

Bununla birlikte, bu yükselen fiyatların bir yandan talepte bir düşmeye ve öte yandan, bir yerde üretimin genişlemesine, bir başka yerde, uzak ve daha önce pek az başvurulan ya da hiç başvurulmayan üretim bölgelerinden ithalat yapılmasına yolaçması ile, her iki durumda da -özel-likle eski yüksek fiyatlardan- hammadde ikmali, talebi aşarsa, bu yüksek fiyatlarda bir çökme olur ve bu sonuç farklı bir açıdan incelenebilir. Hammadde fiyatlarındaki ani çöküş bunlann yeniden-üretimlerini frenler ve en uygun üretim koşullarından yararlanan ve bu hammaddeleri ilk üreten ülkelerin bu konudaki tekeli böylece tekrar kurulur; belki bu, bazı sınırlamalarla olur, ama, gene de olur. Gerçi, bu hammaddelerin yeniden-üretimi, aldığı dürtü nedeniyle, özellikle bu üretim üzerinde az çok bir tekele sahip ülkelerde, genişlemiş bir ölçekte devam eder. Ama, makinelerin, vb., genişlemesinden sonra üretimin üzerinde devam ettirildiği ve bazı dalgalanmalardan sonra yeni normal temel hizmetini görecek olan esas, yeni çıkış noktası, daha önceki devir döngüsündeki gelişme ile çok genişlemiş durumdadır. Bu arada, pek az artmış bulunan yeniden-üretim, gene, bazı ikinci derecedeki arz kaynak-lannda önemli engellerle karşılaşır. Örneğin, son otuz yılda (1865'e kadar) Hin-distan'da pamuk üretiminin, Amerikan üretiminde ne zaman bir düşme olsa arttığı ve bundan sonra da, azçok bir süreklilikle tekrar düştüğü, ihracat tablolarına dayanılarak kolayca gözler önüne serilebilir. Hammaddelerin pahalılaştığı dönemlerde sanayi kapitalistieri elele vererek üretimi düzenlemek için birlikler kurarlar. 1848'de pamuk fiyatlarının yüksel- mesi üzerine, örneğin Manchester'de ve gene İrlanda'da keten üretiminde böyle yapmışlardır. Ne var ki, bu yakın dürtü sona erip de (asıl üretici ülkelerde, üretimi, bu birliklerin yapmaya çalıştıkları gibi teşvik etmek yerine, bunlann ürünlerini o sırada arz edebilecekleri o

andaki fiyata hiç aldınş etmeksizin) "en ucuz piyasadan satınalma" şeklindeki genel rekabet ilkesi yeniden hüküm sürmeye başlar başlamaz, arzın düzenlenmesi tekrar "fiyatlara" bırakılır. Hammadde üretiminin, yaygın bir şekilde, kapsamlı ve uzak görüşle denetimi düşüncesi, yerini bir kez daha, talep ile arzın birbirlerini karşılıklı olarak düzenleyecekleri inancına bırakır. Ve şurasını da kabul etmek gerekir ki, böyle bir denetim, bü- tünüyle, kapitalist üretim yasalanna aykındır ve ebediyen dindarca bir dilek olarak kalır, ya da büyük tehlike ve kanşıklık zamanlannda görülen [sayfa 109] istisnai işbirliği ile sınırlıdır.[16] Kapitalistlerin bu konudaki yanlış inançlan o denli derindir ki, fabrika müfettişleri bile raporlarında şaşkınlık- tan şaşkınlığa düşmektedirler. İyi ve kötü yılların birbirini izlemesi de hiç kuşkusuz daha ucuz hammadde sağlamaktadır. Bu, talebin yükselmesi üzerindeki dolaysız etkisi dışında, kâr oranı üzerinde daha önce sözedilen etkiye ek bir dürtü de meydana getirir. Yukanda sözü edilen hammadde üretim sürecinin, yavaş yavaş makine, vb. üretimi tarafından aşılması ile, bu süreç daha büyük ölçekte yinelenir. Hammaddelerde, yalnız arzu edilen miktar bakımından değil, Hindistan'dan Amerikan kalitesinde pamuk talep etmek gibi, kalite bakımından da gerçek bir iyileşme, Avru- pa'nın, uzun süreli, düzenli artan ve devamlı talebini gerektirir (Hintli üreticinin, kendi ülkesinde hangi ekonomik koşullar alünda emek verdiği bir yana bırakılıyor). Ne var ki, hammaddelerin üretim alanı, böylece, sıçramalarla, önce birdenbire genişlemiş ve sonra hızla daralmıştır. Bütün bunlar ve genellikle kapitalist üretimin ruhu, yeniden-üretimin bellibaşlı öğelerinden birisi olan bu hammaddenin, bir süre için tamamen ortadan kalkması ile de iyice belirgin hale gelmiş olan, 1861-65 pamuk kıtlığı olgusunda çok iyi incelenebilir. Hiç kuşkusuz fiyat, arzın bol olduğu zamanda yükselebilir, ne var ki, bu bolluk koşullarının çok çetrefilli olması gerekir. Ya da, fiili bir hammadde kıtlığı da olabilir. Pamuk bunalımı sırasında, aslında bu durum egemendi.

Üretim tarihinde, zamanımıza doğru yaklaştıkça, özellikle temel sanayi kollarında, organik doğadan

elde edilen hammaddelerin değerinde, sürekli olarak birbirini izleyen nispi bir yükselme ve daha sonra da bunun sonucu olan bir düşme meydana geldiğini gitgide daha düzenli

[16] Yukardaki satırlar yazıldığından (1865) beri, dünya piyasasındaki rekabet, başta Amerika ve Almanya olmak üzere bütün uygar ülkelerde sanayiin hızla gelişmesi ile önemli ölçüde yoğunlaştı. Bugün, üretken güçlerdeki hızlı ve muazzam genişleme olgusu, kapitalist meta değişme biçimine egemen olduğu sanılan yasaların denetiminden çıktı ve kapitalistlerin zihinlerinde bile gitgide daha fazla yer etmeye başladı. Bu, özellikle iki belirti ile kendisini göstermektedir. Birincisi, eski himayecilik düşüncesinden şimdi, ihraca uygun malların en iyi şekilde korunmaları ilkesi ile ayrılan, yeni ve genel bir koruyucu gümrük düşkünlüğü ile. Ve ikincisi, bütün üretim alanlarında üretimi ve dolayısıyla da fiyatları ve kârı düzenlemek üzere fabrikatörlerin kurdukları tröstler ile. Söylemeye gerek yoktur ki, bu denemeler ancak, ekonomik ortamın nispeten elverişli olması halinde uygulanabilir. İlk fırtınanın bunları altüst etmesi ve, üretimin mutlaka bir düzenlemeye gereksinmesi olmakla birlikte bu iş için kapitalist sınıfın hiç de uygun olmadığını tanıtlaması kaçınılmazdır. Bu arada tröstlerin küçük balıkların büyük balıklar tarafından daha büyük bir hızla mideye indirilmesini sağlamaktan başka bir görevleri olmayacaktır. -*F. E.*

bir biçimde görüyoruz. Buraya kadar incelediğimiz şeyler, fabrika müfettişlerinin raporlarından alınan aşağıdaki örneklerle açıklanmış olacaktır.

Tarımla ilgili diğer gözlemlerden çıkartılabilecek tarihsel ders, kapitalist sistemin rasyonel bir tarıma karşı işlediği, ya da rasyonel bir tan-mın (kapitalist sistem, tanmda teknik gelişmeleri hızlandırdığı halde) kapitalist sistemle bağdaşmadığı, ve, ya kendi emeği ile yaşayan küçük çiftçinin eline, ya da biraraya gelip birleşmiş üreticilerin denetimine gereksinmesi olduğu yolundadır, [sayfa ııoı

İngiliz Fabrika Raporlarından alınan ve yukarda sözü edilen örnekler aşağıdadır.

"İşlerin durumu daha iyidir; ama, iyi ve kötü zamanlan kapsayan devreler, makineler arttıkça kısalıyor ve hammadde talebi arttıkça, bunlardan birinden bir diğerine geçiş sıklaşıyor.... Bugün, 1857 paniğinden sonra güven yeniden kurulmakla kalmadı, bu bozgun neredeyse unutulup gitti. Bu iyileşmenin sürüp sürmemesi, geniş ölçüde hammadde fiyatlarına bağlıdır. Benim gördüğüm belirtilere göre, bazı hallerde, imalatın, yavaş yavaş kârlı olmaktan çıkmaya başladığı ve bu kârın büsbütün ortadan kalkacağı en üst noktaya ulaşılmış bulunulmaktadır. Eğer örneğin, yünlü kumaş sanayiinde bol kazançlı 1849-1850 yıllarını alırsak, İngiliz taraklı yününün libresinin fiyatının 1 şilin 1 peni, Avustralya yününün 1 şilin 2 peni ile 1 şilin 5 peni arasında olduğunu ve 1845-1850 yılları arasındaki on yıllık ortalamada, İngiliz yününün ortalama fiyatının hiç bir zaman 1 şilin 2 peniyi, Avustralya yününün 1 şilin 5 peniyi geçmediğini görürüz. Ne var ki, felaketli 1857 yılının başında, Avustralya yününün fiyatı 1 şilin 11 peni idi, Aralık ayında 1 şilin 6 peniye düşünce, panik tepe noktasına vardı, ama 1858 yılı boyunca tekrar 1 şilin 9 peniye yükseldi ve şimdi de o fiyatta durmaktadır; buna karşılık İngiliz yününün fiyatı 1 şilin 8 peni ile başladı, 1857 Nisan ve Eylülünde 1 şilin 9 peniye yükseldi, 1858 Ocağında 1 şilin 2 peniye düştü ve o zamandan beri 1 şilin 5 peniye yükseldi, bu fiyat sözünü ettiğim on yıllık ortalamadan librede 3 peni yüksektir.... Bence bu, şu üç şeyden birisini gösterir: ya, buna benzer fiyatların 1957'de neden olduğu iflaslann unutulduğunu; ya, mevcut iğlerin ancak tüketilebileceği kadar yün yetiştirildiğini; ya da imal edilen nesnelerin fiyatiannın sürekli olarak daha yüksek olacağını.... Ve geçmişteki deneyimlerimde gördüğüm gibi iğler ile dokuma tezgahlan, inanılmayacak kadar kısa bir zamanda, hem sayıca artmakta ve hem de hızları yükselmektedir; Fransa'ya yaptığımız yün ihracı, neredeyse iki kaüna çıkmış bulunmaktadır ve artan nüfus ile, tarımcılann, "hızla paraya çevirme" dedikleri şey nedeniyle, hem içerde ve hem de dışarda koyunların yaşları gitgide küçülmektedir; ve ben, bundan habersiz kimselerin beceri ve sermayelerini, başansı, tamamıyla, organik yasalara göre arta-

bilen ürünlere bağlı bulunan işlere yatırdıklarını gördükçe çoğu kez endişeleniyorum. ... Bütün hammaddelerin arz ve talebindeki aynı durum ... geçmiş dönemler boyunca pamuk ticaretinde görülen bir çok dalgalanmaların olduğu kadar, 1857 sonbahannda İngiliz yün piyasasında berbat sonuçlarla biten durumun da nedeni gibi görünmektedir."[17] *(R. Baker in Reports oflnsp. ofFact.,* Oct. 1858, s. 56-6f.)

Yorkshire, West-Riding yünlü kumaş sanayiinin en tatlı günleri 1849-50 yıllarıydı. Bu sanayide 1838 yılında 29.246 kişi çalışıyordu; bu [sayfam] sayı 1843'te 37.000 kişi; 1845'te 48.097 kişi; ve 1850'de 74.891 kişiydi. Aynı bölgedeki mekanik dokuma tezgahı sayısı 1838'de 2.768, 1841'de 11.458, 1843'te 16.870, 1845'te 19.121 ve 1850'de 29.539 idi. *{Reports oflnsp. Fact.,* 1850, s. 60.) Taranmış yün sanayiinin gösterdiği bu gelişme, daha 1850 Ekiminde bazı kötü belirtiler göstermeye başlamıştı. Müfettiş yardımcısı Baker 1851 Nisan tarihli raporunda, Leeds ve Bradford ile ilgili olarak şunlan söylüyor: "İşlerin durumu bugün de, bir süreden beri olduğu gibi tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Bükme yün ipliği eğiricileri, 1850'nin kârlannı hızla kaybetmekte ve birçok hallerde fabrikatörlerin durumu da pek iyi değildir. Şu sırada, öyle sanıyorum ki, bugüne kadar herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla yünlü dokuma makinesi boş duruyor ve keten ipliği yapımcılan da, işçilerine yol vermekte ve tezgahlarını durdurmaktadırlar. Gerçekte, tekstil imalatında ticari devirler şimdi son derece belirsizdir ve biz çok geçmeden ... iğlerin üretme gücü ile hammadde miktan ve nüfus artışı arasında hiç bir karşılaştırma yapılmadığının doğru olduğunu göreceğiz" (s. 52).

Aynı şey pamuklu sanayii için de doğrudur. Ekim 1858 tarihli sözü edilen raporda şunları okuyoruz:

"Fabrikalardaki çalışma-saatleri tespit edileli beri, bütün dokuma imalatındaki tüketim, üretim ve ücret miktarları, üçlü bir kurala indirgenmiş bulunmaktadır. Halen Blackbum belediye başkanı olan Mr. Baynes'in geçenlerde yaptığı bir konuşmadan, aşağıdaki satırları aktarıyorum; o, bu yöntemle, kendi bölgesindeki pamuklu istatistiklerini, en büyük yaklaşıklığa indirgemiş bulunmaktadır:
'"Her gerçek ve mekanik beygir gücü, hazırlama donanımı ile birlikte 450 otomatik iği ya da 200 kesiksiz *(throstle)* iği, ya da, sarma, çözgü ve haşıllama ile 40 inçlik kumaş dokuyan 15 tezgahı çalıştıracaktır. İplikçilikte her beygir gücü *2Vı* işçiye, dokumacılıkta 10 kişiye iş sağlayacak, ve bunlann beherinin haftalık ortalama ücreti net 10 şilin 6 peni olacaktır. ... Eğirilen ve bükülen iplik için ortalama 30-32 numara, atkı için 34-36 numaradır; haftada iğ başına 13 ons iplik üretiliyorsa, her hafta 824.700 libre iplik eğirilecek ve bu, 28.300 sterlin tutarında 970.000 libre ya da 2.300 balya pamuğa gereksinme gösterecektir.... Bu bölgede (Blackburn çevresinde beş mil yarıçapında bir daire içersinde) tüketilen

[17] Söylemeye gerek yoktur ki, biz Mr. Baker gibi, 1857 yün bunalımını, hammadde ve ürün fiyatları arasındaki oransızlık ile *açıklamıyoruz.* Bu oransızlığın kendisi de yalnızca bir belirti idi ve bunalım genel bir bunalımdı. -*F. E.*

toplam pamuk, haftada 1.530.000 libre ya da 3.650 balya olup, değeri 44.625 sterlindir.... Bu, Birleşik Krallıktaki tüm pamuk ipliğinin onsekiz-de-biri ve tüm buharlı tezgahta dokumanın altıda-biridir.'*
"Böylece görüyoruz ki, Mr. Baynes'in hesaplarına göre, Birleşik Krallıktaki pamuk ipliği iğlerinin toplam sayısı 28.800.000 olup, bunlann her zaman fultaym çalıştığı kabul edilirse, yıllık pamuk tüketiminin 1.432.080.000 libre olması gerekir. Ne var ki, pamuk ithali, ihracat düşüldükten sonra 1856 ve 1857'de ancak 1.022.576.832 libre olduğuna göre, arada 409.503.168 librelik bir açık bulunması gerekir. Bu konuyu [sayfa 112] benimle görüşmek nezaketini gösteren Mr. Baynes, Blackbum bölgesindeki kullanım miktarına dayandırılan yıllık pamuk tüketiminin, yalnız yapılan işin sayısı bakımından değil, makinelerdeki mükemmellik bakımından da gösterdiği fark nedeniyle çok yüksek tutturulmuş olabileceği kanısındadır. Birleşik Krallıktaki, yıllık toplam pamuk tüketiminin 1.000.000.000 libre olduğunu tahmin etmektedir. Eğer o haklı ise, ortada 22.576.832 librelik bir arz fazlası var demektir ve Mr. Baynes'in kendi bölgesinde çalışmaya hazır olduğunu söylediği, aynı nedenle öteki bölgelerde de bulunması olası ilave iğ ve tezgahlar dikkate alınmaksızın, arz ile talebin neredeyse birbirlerini karşıladıklan izlenimini vermektedir" (s. 59, 60).

III. GENEL GÖRÜNÜM. 1861-65 PAMUK BUNALIMI BUNA ÖNGELEN YILLARIN ÖYKÜSÜ. 1845-60

1845. Pamuk sanayiinin altın çağı. Pamuk fiyatları çok düşük. L. Homer bu konuda şöyle diyor: "Son sekiz yıldır, başta pamuk ipliği olmak üzere, geçen yaz ve sonbahardaki kadar işlerin canlı olduğu bir zamanı anımsamıyorum. Altı ay boyunca her hafta fabrikalara yeni sermaye yatınmlan yapıldığı haberlerini alıyorum; ya yeni fabrikalar yapılmakta, boş fabrikalara yeni kiracılar bulunmakta, eski fabrikalar genişletilmekte, daha büyük güçte yeni makineler alınmakta ya da makineler yapılmaktadır." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Oct.1845, s.13.)

1846. Yakınmalar başlıyor. "Epey bir zamandır, pamuklu fabrika-lan sahiplerinden, işlerinin kötü gittiği konusunda çok yaygın yakınmalar işittim ... son alü hafta içersinde birkaç fabrika, kısa süreli çalışmaya, günde oniki saat yerine genellikle sekiz saat çalışmaya başladı; bu hal gitgide artacak gibi görünüyor.... Hammadde fiyatında büyük bir yükselme oldu ... yapılan mallarda bir arüş olmadığı halde ... fiyatlar, pamuk fiyatları yükselmeye başlamadan öncekinden daha da düşük. Son dört yıldır pamuklu fabrikalannın sayısındaki büyük artış nedeniyle, bir yandan, hammadde talebinde büyük bir yükselme, öte yandan, piyasadaki mamul mal arzında büyük bir arüş olması gerekir; bu iki neden birara-

* Almanca (s. 117) ve Fransızca (s. 140) metinlerde: "1/16". -f.

da, hammadde arzı ile mamul eşya tüketiminin değişmemesi varsayıldığında, kâr aleyhine bir durum yaratmış olmalıdır; ama bu düşme oranı, son zamanlarda pamuk arzının yetersizliği ve, hem iç ve hem de dış piyasalarda mamul mal talebindeki azalma ile hiç kuşkusuz daha da büyümüştür." *(Reports of Insp. ofFact.,* Oct. 1846, s. 10.)

Hammadde talebindeki yükselme haliyle, mamul mal ile dolu bir piyasayla elele gitti. Şurasını da belirtmek gerekir ki, o sırada sanayideki gelişme ile, bunu izleyen durgunluk yalnız pamuk bölgelerine özgü değildi. Bradford taraklanmış yün bölgesinde, 1836'da yalnız 318 fabrika vardı, 1846'da ise 490. Bu sayılar hiç bir şekilde, üretimdeki gerçek büyümeyi ifade etmemektedir, çünkü, eldeki fabrikalar da önemli ölçüde genişletildi. Bu, özellikle, keten ipliği eğirme fabrikalan için doğrudur. [sayfa 113] "Son on yılda bunların hepsi de az çok, işlerdeki bugünkü durgunluğun büyük bir kısmının nedeni olan, piyasalardaki aşın mal yapılmasına katkıda bulunmuşlardır. Depresyon ... hiç kuşkusuz, fabrika ile makinelerdeki bu hızlı artışın sonucudur." *{Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1846, s. 30.)

1847. Ekimde, bir para bunalımı. Iskonto %8. Bundan önce demiryolu sahtekarlığı ile Doğu Hint bonoları spekülasyonu patlak vermişti. Ama:

"Mr. Baker, bu işkollanndaki büyük genişleme nedeniyle, son birkaç yıldır, pamuk, yün ve ketene olan

artan talep bakımından çok ilginç aynntılara girmektedir. Ürünün ortalama arzın çok altına düştüğü bir dönemde, bu hammaddelere olan artan talebi, para piyasasındaki kargaşalığı hiç hesaba katmadan bile, bu işkollarındaki şimdiki durumu açıklamaya hemen hemen yeterli buluyor. Bu düşünce hemen kendi gözlemlerim ve bu işle yakından ilgili kişiler ile yaptığım konuşmalar ile bütünüyle doğrulanmaktadır. Bu işkollan, ıskontonun yüzde 5 ve daha az olduğu zamanlarda bile çok kötü durumdaydılar. Ham ipek arzı ise tersine çok bol, fiyatlar ılımlı ve dolayısıyla da iş, para bunalımının hiç kuşkusuz, yalnız imalat işiyle fiilen uğraşan kimseleri değil, bundan daha büyük ölçüde, ipek ipliği eğiricilerinin büyük müşterisi olan, süs eşyası imalatçılarını da etkisi altına aldığı son iki-üç haftaya... gelene kadar çok canlı idi. Yayınlanmış resmi belgeler pamuklu işinin son üç yılda neredeyse yüzde 27 arttığını göstermektedir. Bunun sonucu pamuğun libresi, yuvarlak hesap 4 peniden 6 peniye çıkmış, oysa iplik, artan arz nedeniyle eski fiyatının ancak biraz üzerine yükselmiştir. Yünlü sanayii ilerlemeye 1836 yılında başlamış ve o zamandan beri Yorkshire'da yünlü mal yapımı yüzde 40 artmış, Scotland ise daha büyük bir artış göstermiştir. Yün ipliği sanayiinde[18] arüş daha da büyük olmuştur. Hesaplar, aynı dönemdeki arüşın, yüzde 74'ün üzerinde olduğu sonucunu vermektedir.

[18] İngiltere'de, kısa yünden taraklanmış iplik eğiren ve bunu dokuyan (başlıca merkezi Leeds'dir) yünlü sanayii ile, uzun yünden, *luorslediplik* yapan ve bunu dokuyan (başlıca merkezi Yorkshire'da Bradford'dur) yünlü sanayii arasında kesin bir ayrım yapılır. -*F. E.*

Ham yün tüketimi bu nedenle çok fazlaydı. Keten, 1839'dan beri İngiltere'de aşağı yukarı, yüzde 25, İskoçya'da yüzde 22 ve İrlanda'da neredeyse yüzde 90 artmıştır;[19] bunun sonucu, kötü ürün ile ilişkili olarak, hammadde fiyatının ton başına 10 sterlin yükselmesi, iplik fiyatının ise pakette 6 peni düşmesi olmuştur." *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 184 7, s. 30-31.)

1849. 1848'in son aylarında işler yeniden canlandı. "Keten fiyatlarının, gelecekteki koşullar ne olursa olsun akla-yatkın bir kân neredeyse garanti edecek derecede düşük olması, fabrikatörleri, işlerini düzenli olarak devam ettirmeye teşvik etmiştir. Yünlü fabrikatörleri, yılın ilk aylarında bir süre çok fazla iş yapmışlardır. Pamuklu malların konsinye olarak gönderilmesi, çoğu kez gerçek talebin yerine geçmektedir; [sayfa IMİ görünüşteki bolluk dönemlerinin, yani tam istihdamın daima meşru talep dönemleri olmaması beni endişelendirmektedir. Bazı aylarda, yün ipliği *(ıvorsted)* sanayii çok iyi durumda, gerçek bir gelişme içersinde idi.... Sözü edilen dönemin başlangıcında yün fiyatı pek düşüktü; iplikçi-ler düşük fiyatlarla ve haliyle önemli miktarlarda yün almışlardı. İlkyaz saüşlan ile yün fiyatı yükselince, iplikçiler avantajlı durumda idiler ve mamul mallara talep arüp zorunlu hale gelince bu avantajlannı sürdürdüler." *(Reports of Insp. of Fact.,* April 1849, s. 42.)

"Bundan üç-dört yıl önce krallığın sanayi bölgelerinde ortaya çıkan iş durumlarındaki değişikliklere bir gözatacak olursak, sanınm, bu yerlerde büyük bir huzursuzluk nedeninin varlığını kabul etmemiz gerekir ... ama, çoğalan makinelerin muazzam üretken gücü, aynı nedene bir başka öğe daha katmış olamaz mı?" *(Reports of Insp. of Fact.,* April 1849, s. 42, 43.)

Kasım 1848 ile 1849 Mayıs ve yazı ve ta ekim ayına kadar işler gelişti. "Bradford ile Halifax'ın büyük sanayi merkezleri olduğu yün iplik dokuma sanayii en canlılanndan birisiydi; bu sanayi kolu, şimdi ulaştığına benzer bir genişlemeye hiç bir zaman ulaşamamıştır.... Spekülasyon ile, ham pamuk ikmalindeki olası belirsizlik, her zamankinden daha fazla heyecana ve bu sanayi kolundaki durumda sık sık değişikliklere yolaçü. Halen ... küçük iplikçilerde endişeye yolaçan ve bunlardan bazılanna ait işyerlerine kısa süreli çalışmaya zorlayarak zarar etmelerine neden olan, kaba türden yünlü mallar stokunda bir yığılma vardır." *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1849, s. 64-65.).

7550. Nisan. İşler canlı gitmekte. İstisna: "Pamuk sanayiinde ... özellikle düşük numara pamuk ipliği eğirme ile uğraşan işkollan ile ağır ketenli mallar sanayiinde hammadde ikmalinde görülen kıtlığa bağlanabilecek olan büyük bir depresyon. Yakınlarda, yün ipliği sanayii için yapılan çok sayıda makinenin, benzer bir tepkiye yol açmasından korkuluyor. Mr. Baker, yalnız 1849 yılında, yün ipliği tezgahlarının ürü-

[19] İrlanda'da, makine ile keten ipliği yapımındaki bu hızlı büyüme, Almanya'da (Silezya, Lusatya ve Vestefalya'da) elle yapılan keten ipliği ihracatına bir ölüm darbesi olmuştur. -*F. E.*

nünde yüzde 40, iğlerde yüzde 25 ya da 30'luk bir artış olduğunu, ve bunların hâlâ aynı oranda artmakta olduğunu hesaplamıştır." *(Reports oflnsp. ofFact,* April 1850, s.54)

7550. Ekim. "Ham pamuk fiyatlannda yükselme ... ve başta, hammaddenin, üretim maliyetinin büyük bir kısmını teşkil ettiği malları imal eden sanayi kollarında önemli depresyona yolaçmaya devam ediyor. Ham ipek fiyatlarındaki büyük artış da, aynı şekilde, bu sanayiin bir çok kollannda depresyona yolaçmıştır." *(Reports ofInsp. ofFact.,* Oct. 1850, s. 14.)

Ve aynı raporun 31 ve 33. sayfalanndan öğrendiğimize göre, İrlanda'da Keten Yetiştirilmesinin Teşviki ve Geliştirilmesi Konusunda Krallık Derneği Komitesi, yüksek keten fiyatlan ile birlikte, öteki tanm ürünlerinin fiyatianndaki düşüklüğün, gelecek yılki keten üretiminde önemli bir arüşa yolaçacağını tahmin etmektedir, [sayfa ıısı

1853. Nisan. Büyük refah; L. Horner raporunda şöyle diyor: "Son onyedi yıldır, görevim gereği yakından tanıdığım Lancashire sanayi bölgesinde böyle bir genel refah dönemi olduğunu anımsamıyorum; bütün kollarda canlılık olağanüstü." *(Reports oflnsp. ofFact.,* April 1853, s. 19.)
1853. Ekim. Pamuklu sanayiinde depresyon. "Aşırı üretim." *(Reports of Insp. ofFact.,* Oct. 1853, s. 15.)
1854. Nisan. "Yünlü sanayii, canlı olmamakla birlikte, kumaş dokuyan bütün fabrikalara tam iş sağlamış olup, aynı şey pamuklu fabrika-lan için de geçerlidir. Yün ipliği sanayii, geçen altı ay boyunca belirsiz ve kararsız bir durumda idi.... Kınm savaşı yüzünden Rusya'dan hammadde ikmalinin azalması nedeniyle, keten ve kenevir sanayiinde ciddi bir gerileme beklenmekte." *(Reports oflnsp. ofFact.,* April 1854, s. 37.)
1859. "İskoç keten dokuma bölgelerinde işler hâlâ bozuk gidiyor -hammadde hem kıt, hem de fiyatlar yüksek; başlıca ikmalimizin geldiği Baltık bölgesinde geçen yılki ürünün düşük kalitede oluşu, bu bölgedeki işler üzerinde zararlı bir etki gösterecek; bununla birlikte, birçok kaba dokumalarda yavaş yavaş ketenin yerini alan hintkeneviri, ne fiyat olarak olağanüstü ne de miktar olarak kıt... Dundee'deki makinelerin aşağı yukarı yarısı şimdi hintkeneviri eğirmekte kullanılıyor." *(Reports of Insp. of Fact.,* April 1859, s. 19.)- "Hammadde fiyatlarındaki yükseklik yüzünden, keten iplikçiliği hâlâ kârlı olmaktan uzakür, ve öteki fabrikalar tam zaman çalıştığı halde, keten makinelerinin durması konusunda burada birkaç örnek vardır. Hintkeneviri eğirilmesi... şimdi çok ılımlı bir noktaya düşen hammadde fiyatlarındaki son düşüş nedeniyle epeyce tatmin edici durumdadır." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Oct. 1859, s. 20.)
1861-64. AMERİKAN İÇ SAVAŞI. PAMUK KITLIĞI.
HAMMADDE KITLIĞI VE PAHALILIĞI YÜZÜNDEN
ÜRETİM SÜRECİNDE KESİNTİNİN EN BÜYÜK ÖRNEĞİ

1860. Nisan. "İşlerin durumu ile ilgili olarak, hammadde fiyatlarındaki yüksekliğe karşın, ipekli dışında bütün dokuma sanayiinde, son altı ay boyunca epeyce bir canlılık olduğunu size bildirdiğim için mutluyum. ... Bazı pamuklu bölgelerinde işçi arama ilanlan vardı ve bunlar ya Norfolk'dan ya da öteki kırsal bölgelerden göç ettiler.... Bütün işkol-lannda, büyük bir hammadde kıtlığı olduğu görülüyor. Bizi sınırlı olmaya zorlayan da... işte yalnız bu yokluktur. Pamuklu sanayiinde, yeni fabrika-lann yükselmesi, yeni genişleme sistemleri, işçi talebi, bana kalırsa hiç bir zaman bu kadar büyük olmamıştır. Her yerde hammadde bulmak için yeni hareketier var." *(Reports oflnsp. ofFact.,* April 1860, s. 57.)
1860. Ekim. "Pamuk, yün ve keten bölgelerinde işlerin durumu iyi idi; İrlanda'da ise, bir yıldan fazla bir süredir 'çok iyi' olduğu bildirilmişti; hammadde fiyatlan yüksek olmasa bunun daha da iyi olacağı belirtiliyordu. Keten eğiricileri, kendi gereksinmelerini karşılamaya yetebilecek keten arzı için, Hindistan'ın demiryolları ile bağlanmasını ve tarımının [sayfa 116] gelişmesini her zamankinden daha büyük bir merakla bekler görünüyorlar." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Oct. 1860, s. 37.)
1861. Nisan. "İşlerin durumu şu anda kötüdür.... Birkaç pamuklu fabrikası kısa süreli ve epeyce ipekli fabrikası ancak kısmen çalışıyor. Hammadde fiyatları yüksek. Dokuma sanayiinin hemen bütün kollann-da bu fiyat, tüketici kitlesi için imalat yapılabilecek düzeyin üzerinde." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Aprill861, s. 33.)
1860'ta, pamuklu sanayiinde aşın-üretim olduğu anlaşılıyor. Bunun etkisi, kendisini, gelecek birkaç yıl boyunca hissettirmiştir. " 1860'ın aşırı-üretimini dünya piyasalarının emmesi iki-üç yıl sürüyor." *(Reports oflnsp. ofFact.,* December 1863, s. 127.) "1860 yılı başlannda Doğudaki pamuklu mal piyasalarındaki durgunluk, genellikle 30.000 mekanik tezgâhın tamamının Doğuda tüketilen kumaş üretiminde çalıştığı Black-bum pamuklu sanayii üzerinde buna paralel bir etki yaratü. Bunun sonucu, pamuklu blokajının etkilerinin hissedilmesinden aylarca önce yalnızca sınırlı bir emek talebi vardı.... Çok şükür ki, bu, birçok iplikçi ile imalatçıyı mahvolmaktan kurtardı. Stoklann değeri, depoda tutulduklan sürece yükseldi ve bunun sonucu malların değerinde, böyle bir bunalımda pekala görülebilecek tehlikeli değer düşmeleri görülmedi." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Oct. 1862, s. 29, 31.)
1861. Ekim. "İşler bir süredir çok kötü durumda.....Büyük bir olasılıkla kış aylannda çoğu işletmeler, ancak çok kısa süreli çalışabileceklerdir. Ne var ki, bu beklenmeliydi.... Amerika'dan yapılan her zamanki pamuk ikmalimiz ile ihracaümızı kesintiye uğratan nedenler bir yana, son üç yılda görülen büyük üretim artışı ile, Hint ve Çin piyasalarındaki kararsız durum sonucu, bunu izleyen kış boyunca kısa süreli çalışmaya devam edilmesi gerekirdi." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Oct.1861, s.19.)
Pamuk Artığı Doğu Hint Pamuğu (Surat) İşçi Ücretleri Üzerindeki

Etki. Makinelerde İyileşmeler. Pamuğa Nişasta ve Madeni
Maddelerin Katılması. Nişasta Haşılının İşçiler Üzerindeki Etkisi.
İnce İplik İmalatçıları. Fabrikatörlerin Hilekarlığı.

"Bir fabrikatör bana şöyle yazıyor 'İğ başına tüketim tahminine gelince bir olguyu yeterince hesaba kattığınızdan kuşkuluyum; pamuk fiyatı yükseldiğinde her sıradan iplik eğiren (diyelim 40 numaraya kadar) (aslında 12 ile 32 numaralar) iplikçi, numarayı elden geldiğince yükseltir, yani 12 numara eğirirken 16 numara, 16 numara eğirirken 22 numara eğirir, ve bu böyle devam eder; ve bu ince ipliği kullanan fabrikatör, bir o kadar haşıl katmak suretiyle dokuduğu kumaşa her zamanki ağırlığı verir. Halen kumaş sanayii bu çareye ayıplanacak ölçüde başvurmaktadır. İnanılır bir kimseden öğrendiğime göre, 8 libre gelen, bildiğimiz ihraç malı gömleklik kumaşta 5V4 libre pamuk, 2% libre haşıl bulunmaktadır.... Başka cins kumaşlarda, bazan yüzde-elliye kadar haşıl eklenmektedir; böylece bir fabrikatör, bir pound kumaşı sırf yapıldığı iplik [sayfa ıi7] için ödediği paradan daha ucuza satmakla pekala övünebilir.'" *(Reports oflnsp. ofFact.,* Aprill864, s. 27.).

"Bana bildirildiğine göre, dokumacılar sık sık hastalanmalarını, Surat pamuğunun anşlarını düzeltmede kullanılan ve eskisi gibi aynı maddeden, yani undan yapılmayan haşıla bağlarlar. Ne var ki, un yerine kullanılan bu maddenin, dokunan kumaşın ağırlığını büyük miktarda artırmak gibi çok önemli bir yarar sağladığı, 15 librelik bir hammaddenin kumaş haline getirildiği zaman 20 libre çektiği söylenmektedir." *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863. Un yerine kullanılan bu madde, Çin balçığı denilen öğütülmüş talk ya da, Fransız tebeşiri denilen alçı taşı idi) "Dokumacılann (işçiler anlamında) kazançları, un yerine haşıl kullanmakla, çok azalmıştır. İpliği ağırlaştıran bu haşıl onu sert ve kırılabilir hale getirir. Arışın her ipliği tezgahta, arışı yerli yerinde tutacak kadar sağlam ipliklerden yapılan ve tezgahın 'başı' denilen bir kısımdan geçer ve arışlann sert olması bu başlıktaki ipliklerin sık sık kopmalanna yo-laçar; ve, her kopuşlannda bu iplikleri bağlamanın dokumacının beş dakikasını aldığı söylenmektedir; ve dokumacı bu kopuk parçalan, eskisine göre on defa daha fazla bağlamak zorunda kaldığı için, tezgahın üretken gücü, iş-saati olarak düşmüş olur." *(Ibid.,* s. 42-43.)

"Ashton, Stalybridge, Mossley, Oldham, vb.'de çalışma zamanından yapılan kısaltma tam üçte-bir idi ve bu saatler her hafta azalmaktadır. ... Zamandaki bu kısalma ile birlikte, birçok dallarda ücretler de düşmektedir." *(Reports of Insp. ofFact.,* Oct. 1861, s. 12-13.) 1861 başlarında, Lancashire'ın bazı kısımlarında, mekanik dokumacılar arasında bir grev olmuştu. Birkaç fabrika sahibi, ücretlerde yüzde 5 ile 7,5 arasında bir indirim yapılacağını ilan etmişlerdi. İşçiler, iş-saatleri kısaldığı halde ücret ölçeğinin aynı kalmasında ısrar ediyorlardı. Bu istek kabul edilmedi ve grev ilan edildi. Bir ay sonra işçiler boyun eğmek zorunda

kaldılar. Ama şimdi iki amaca birden ulaşılmıştı. "İşçilerin en sonunda razı olduklan ücret indirimlerine ilaveten, birçok fabrika şimdi kısa süreli çalışmaktadır." *{Reports oflnsp. ofFact.,* Aprill861, s. 23.) *1862.* Nisan. "Son rapor tarihinden beri işçilerin ıstırabı büyük ölçüde arttı; ama, sanayi tarihinin hiç bir döneminde, bu kadar ani ve şiddetli bir ıstıraba, bu denli sessiz bir boyun eğiş ve sabırlı bir vakarla katlanıldığı görülmemiştir." *{Reports ofInsp. of Fact.,* Aprill862, s. 10.) "Bu tarihte tamamen işsiz bulunan işçilerin nispi sayısı, 1848'de fabrikatörler arasında, pamuk sanayiinin durumu hakkında şimdi her hafta yayınlanmakta olana benzer istatistikler toplanmasına karar verdirecek derecede heyecan yaratır bir paniğin egemen olduğu zamandan çok daha büyük değildir.... 1848 Mayısında Manchester'de işsiz pamuk işçisi oranı, genellikle çalışan işçi sayısına göre %15 idi, kısa süreli çalışanlar %12, tam zaman çalışanlar %70 idi. Bu yılın 28 Mayısında genellikle çalışan işçi sayısına göre yüzde 15'i işsiz idi, yüzde 35'i kısa süreli çalışıyordu, yüzde 49'u tam zaman çalışıyordu.... Diğer bazı yerlerde, örneğin Stockport'da, kısa süreli işsiz ortalaması daha yüksek, oysa tam zamanlı çalışanlar daha azdır", çünkü burada Manchester'e göre daha kaba iplik [sayfa ısı eğirilmektedir (s.16). *1862.* Ekim. "Son Parlamento istatistiklerine göre, 1861'de Birleşik Krallıkta 2.887 pamuklu fabrikası vardı ve bunların 2.109'u benim bölgemde (Lancashire ve Cheshire) idi. Bölgemdeki bu 2.109 fabrikadan çok büyük bir kısmının, ancak birkaç kişi çalıştıran küçük kuruluşlar olduğunu biliyordum ama, bu oranın ne kadar büyük olduğunu öğrenince şaşırdım. Bunlardan 392'sinde ya da yüzde 19'unda buhar makinesi ya da su çarkı 10 beygir gücünün altında, 345'inde ya da yüzde 16'sında 10 beygir gücünün üzerinde ve 20 beygir gücünün altında, ve 1.372'sin-de 20 beygir gücü ve daha fazladır. ... Bu küçük fabrikatörlerin çok büyük bir kısmı -toplam sayının üçte-birden fazlası- daha, yakın zamana kadar kendileri de işçi idiler; bunların elinde sermaye yoktu. ... Bu durumda asıl yük, geriye kalan üçte-ikinin sırtına yükleniyordu." *{Reports oflnsp. ofFact.,* Oct. 1862, s. 18, 19.)

Gene aynı rapora göre, Lancashire ve Cheshire'deki pamuklu işçilerinin 4O'ı, 146'sı ya da %13'ü tam zamanlı, 134'ü, 767'si ya da %38'i kısa zamanlı çalışıyordu; ve 179'u, 721 'i ya da %50,7'si işsizdi. Esas olarak ince iplik eğiren ve pamuk kıtlığından nispeten az etkilenen Manchester ve Bolton'dan gelen sayılar bundan düşülürse, durum daha da kötü görünür; yani tam çalışanlar %8,5 kısa zamanlı çalışanlar %38 ve işsizler %53,5. (s. 19 ve 20.)

"İyi ya da kötü pamuk işlenmesi, işçi için maddi bir fark yaratır. Fabrika sahiplerinin, bulabildikleri bütün uygun fiyatlı pamuklan kullanmak suretiyle fabrikalannı işler halde tutmaya çabaladıkları yılın ilk aylarında, her zaman iyi pamuk kullanılan fabrikalara epeyce kötü pamuk getirildi ve işçiler için

ücret farklan o kadar büyük idi ki, eski fiyatlar ile

ortalama günlük bir ücret elde edemedikleri için birçok grevler patlak verdi.... Bazı hallerde, tam zamanlı olarak çalıştıklan halde, ücretlerinde kötü pamuk işlemekle ortaya çıkan fark yan yarıya idi." (s. 27).
1863. Nisan. "Bu yıl boyunca, ülkedeki pamuk işçilerinin yansından fazlası için tam zamanlı çalışma olanağı bulunamayacak." *(Reports oflnsp. ofFact.* ,April 1863, s. 14.)
"Fabrikatörlerin şimdi kullanmak zorunda kaldıklan Surat pamuğuna karşı öne sürülen çok ciddi bir itiraz, yapım sırasında makinelerin hızının büyük ölçüde azaltılması zorunluluğudur. Aynı makinelerden daha fazla iş elde edebilmek için, son yıllarda, makinelerin hızını artırmak için büyük çaba gösterilmişti; bu nedenle, hızın azaltılması, işçileri olduğu kadar fabrikatörleri de etkileyen bir sorun halini almıştır; çünkü, çoğunlukla işçiler, yaptıkları işe göre ücret almaktadırlar; örneğin, iplikçiler eğirdikleri ipliğin libresi başına, dokumacılar, dokudukları parça sayısına göre ücret alırlar; ve haftalık ücret ödenen diğer sınıf işçiler için bile, üretilen daha az miktarda mal gözönünde bulundurularak bir ücret indirimi sözkonusu olabilir. Pamuk işçilerinin bu yıl içersindeki kazançlan konusunda yaptığım soruşturmalar ve bana verilen bilgilere göre, [sayfa 119] eski kazançlanndan ortalama yüzde 20 bir azalma olduğunu ve bazı hallerde de bu azalmanın 1861'de aynı ücret oranlarına göre, yüzde 50'yi bulduğunu gördüm" (s. 13). "... Kazanılan miktar... işlenen malzemenin niteliğine bağlıdır. İşçilerin kazançlarının miktarlan bakımından, durumları şimdi (Ekim 1863) geçen yıl bu zamana göre çok daha iyidir. Makineler gelişmiş durumda, malzeme daha iyi tanınmakta ve işçiler, başlangıçta mücadele etmek zorunda kaldıkları güçlüklerin üstesinden daha kolay gelmektedirler. Geçen ilkyazda Preston'daki bir dikiş okulunda (işsizler için bir yardım kurumu) bulunduğum sırada, iki genç kadının, fabrika sahibinin kendilerine haftada 4 şilin kazanabileceklerini teklif etmesi üzerine bir gün önce bir dokuma fabrikasına çalışmak üzere gönderildiklerini ve geri dönerek haftada 1 şilin bile kazanamadıklanndan yakınarak tekrar okula alınmalannı istediklerini anımsıyorum. Bana bildirildiğine göre, otomatik tezgahta çalışan ... ve iki otomatik tezgaha bakan işçiler, iki haftalık tam çalışma sonunda 8 şilin 11 peni kazanmakta ve bundan ev kirası düşülmekte, ama fabrikatör, kiranın yarısını hediye olarak geri vermektedir. (Ne alicenaplık!) Bu işçilerin eline, 6 şilin 11 peni geçmektedir. 1862 yılının son aylannda birçok yerlerde, otomatik tezgah işçileri haftada 5 ile 9 şilin arasında, dokumacılar 2 şilin ile 6 şilin arasında kazanıyorlardı.... Bugün, birçok bölgelerdeki kazançlarda hâlâ büyük azalmalar olmakla birlikte, işlerin durumu çok daha sağlıklıdır. Surat pamuğunun liflerinin daha kısa ve pis olmasının dışında, kazançların azalmasına yolaçan başka nedenler de vardır; örneğin, şimdi 'artıkları' Surat ile karıştırmak yaygınlaşmış ve dolayısıyla, hem iplikçilerin ve hem de dokuyuculann karşılaştıklan güçlükler artmıştır. İplikler, lifleri kısa olduğu için tezgahtan çekilirken ve iplik bükülürken daha kolay

kırılmakta ve tezgah düzenli ve sürekli çalıştırılamamaktadır. ... Bu durumda, dokuma sırasında iplikler büyük bir dikkati gerektirdikleri için, çoğu dokumacılar ancak bir tezgaha bakabilmekte ve pek az dokumacı ikiden fazla tezgahı idare edebilmektedir. İşçilerin ücretlerinde, yüzde 5, 7!/2 ve 10'luk doğrudan bir indirim yapılmış bulunmaktadır.... Çoğu durumda, işçinin, malzemesini en iyi şekilde kullanması ve olağan tarifeye göre alabileceği en iyi ücreti kazanması gerekmektedir.... Dokumacıların karşılaşüklan bir başka güçlük de, kendilerinden, düşük kaliteli malzemeden çok iyi kumaşlar yapmalannın beklenmesi, işlerindeki kusurlar için para cezasına çarpürılmalandır. " *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863, s. 41-43.)
İşlerin tam zamanlı olduğu yerlerde bile ücretier çok düşüktü. Pamuklu işçileri, yöneticilerin koruyuculuğuna sığınmak için (bu, aslında fabrika sahiplerinin yardımına sığınmak demekti, bkz: Birinci Cilt, s. 598/589) lağımcılık, yol yapımı, taş kırma, kaldınmcılık gibi her türlü belediye işlerinde seve seve çalışıyorlardı. Bütün burjuvazi, işçileri göz [sayfa 120] hapsine almıştı. En berbat ücretier bile teklif edilip de işçi bunu kabul etmeyince, Yardım Komitesi, adını hemen yardım listesinden siliyordu. Bir bakıma bu, fabrika sahipleri için alün çağdı, çünkü işçiler ya açlıktan ölecek ya da burjuvazi için en kârlı gelen bir fiyat karşılığında çalışacaktı. Yardım Komiteleri, bekçi köpekliği ödevini yapıyorlardı. Aynı zamanda fabrikatörler, hem işçilerin et ve kanına yatırdıklan sermayeyi hazır durumda tutabilmek, hem de işçilerden sızdırılan ev kiralarını güvence altına almak amacıyla, elden geldiğince dış göçü engellemek için hükümetie gizli anlaşma halindeydiler.
"Yardım Komiteleri bu nokta üzerinde büyük bir titizlik gösteriyordu. İş teklifi yapıldığında, teklif yapılan işçinin adı derhal listeden siliniyor, böylece de işçi teklifi kabul etmeye zorlanmış oluyordu. İşi kabul etmedikleri zamanlar... bunun nedeni, kazançlannın yalnızca sözden ibaret ve işin son derece ağır olmasıydı." *(Reports of Insp. of Fact.,* Oct. 1863, s. 97.)
İşçiler, *Public Works Act* (Kanun İşleri Yasası) ile kendilerine verilen her işi yapmaya hazırdılar.
"Sanayideki çalışma yaşamını düzenleyen ilkeler, her kentte epeyce değişiklik gösteriyordu ama, açık havada yapılan işin mutiaka deneme niteliğinde olmadığı yerlerde bile ödenen ücret ya tam yardım

tutan kadar oluyor ya da buna pek yakın bulunuyordu ve böylece aslında bir iş denemesi halini alıyordu" (s. 69). "1863 *Public Works Act'i,* bu uygunsuzluğa bir çare bulmak ve işçilere günlük ücretini bağımsız bir işçi olarak kazanma olanağını sağlamak için çıkartılmıştı. Bu yasanın amacı üç yönlü idi: önce, mahalli idarelerin (Merkez Yardım Komitesi Başkanının rızası ile) Hazine İkraz Komiserlerinden borç para almalarını sağlamak; ikincisi, pamuk bölgelerindeki kentlerin gelişmelerini kolaylaştırmak; üçüncüsü, işsiz işçilere, iş ve yeterli ücret sağlamak." Bu yasa ile 1863 yılı ekim ayı sonuna kadar verilen

borç para 883.700 sterline ulaşmıştı (s. 70). Yapılan bellibaşlı işler kanalizasyon, yol yapımı, sokaklann kaldırımlanması, su depolan, vb. idi.

Blackbum'daki komitenin başkanı Mr. Henderson, bu konu ile ilgili olarak fabrika müfettiş Redgrave'e şöyle yazıyordu: "İçinde bulunduğumuz ıstıraplı ve sıkıntılı dönemde hiç bir şey, beni, bu bölgenin açıkta bulunan işçilerinin, Blackbum il yönetiminin, *Public Works Act* gereğince kendilerine teklif ettikleri işleri kabul etmekte gösterdikleri sevinç kadar etkilememiş ya da bana bu hazzı vermemiştir. Bir fabrikada vasıflı bir işçi olarak çalışmakta olan bir pamuk iplikçisi ile, 14-18 ayak derinlikte bir lağımcı olarak çalışan bir işçi arasındaki derin zıtlık zor tasavvur edilebilir." (Ailesinin büyüklüğüne göre bu işçi haftada 4-12 şilin kazanıyordu ve bu muazzam para bazan sekiz nüfuslu bir ailenin geçimini sağlayacaktı. Kent halkı bu durumdan çifte yarar sağlamış oluyordu. Önce, kir pas içersindeki bakımsız kentlerini onarmak için görülmemiş düşük bir faizle para sağlamış oluyorlardı. Sonra, işçilere normalin çok altında ücret ödüyorlardı.) "Ancak tropiklerde görülebilecek bir sıcaklık [sayfa i2i] altında, adale gücünün çok ötesinde bir kıvraklık ve incelik isteyen bir işte çalışmaya ve şimdi eline geçebilecek olanın iki ya da bazan üç katı fazla bir ücrete alışmış bir kimse için böyle bir işi derhal kabul etmek büyük bir fedakarlıktır ve her türlü övgüye layıktır. Black-bum'da insanlar, neredeyse her türlü açık hava işinde denenmiştir; ağır ve balçıklı bir toprağı epeyce bir derinlikten yukarıya çıkarmada, lağımcılıkta, taş ocağında, yol yapımında ve 14, 16 ve bazan 20 ayak derinliğindeki sokak lağımlannın kazılmasında çalışmışlardır. Bu şekilde çalışırken çoğu kez 10-12 inç derinliğinde bir çamur ve su içersinde dururlar ve daima belki de eşine İngiltere'nin başka bir bölgesinde raslanmayan, insanın iliklerine işleyen soğuk bir rutubetle yüzyüzedirler" (s. 91-92). "İşçilerin tutumlan ve açık havada yapılan işleri kabul etme ve en iyi şekilde yapma konusundaki yatkınlıklan, hiç bir suçlamaya yer vermeyecek şekildedir" (s. 69).

1864. Nisan. "Zaman zaman çeşitli bölgelerde, işçi kıtlığı konusunda şikayetler yapılmakta ama bu eksiklik, örneğin dokumacılık gibi belli kollarda özellikle duyulmaktadır. ... Bu yakınmaların kaynağı, bu belli kollarda görülen gerçek işçi kıtlığı olduğu kadar, kullanılan ipliğin düşük kalitesi nedeniyle işçilerin elde edebildikleri ücretlerin azlığındadır. Bazı fabrika sahipleri ile bunların işçileri arasında ücretler konusunda, geçen ay sayısız anlaşmazlıklar olmuştur. Grevlere, üzüntüyle söylemek isterim, sık sık başvurulmakta... *Public Works Act'in* etkisi, fabrika sahiplerince bir rekabet şeklinde duyulmaktadır. Bacup'daki yerel komite faaliyetini durdurmuştur, çünkü, bütün fabrikalar çalışmadıklan halde gene de işçi kıtlığı duyulmakta idi." *{Reports oflnsp. ofFact.,* Aprill864, s. 9, 10.) Gerçekten de bu, fabrikatörler için bulunmaz bir dönemdi. *Public WorksAct* nedeniyle işçi talebi öylesine artmıştı ki, birçok fabrika işçileri Bacup taş ocaklannda günlüğü 4- 5 şiline çalışıyorlardı. Ve böylece, kamu

işleri yavaş yavaş kaldırıldı - bu, 1848 *Ateliers nationaux'\annm* yeni bir baskısı idi, ama bu sefer, burjuvazinin çıkarlan için kurulmuştu.

Co rp o r e Vili Deneyleri*

"Birkaç fabrikada (tam zamanlı çalışan) işçilerin fiili kazançlarını vermiş bulunuyorum, ama bu, bu işçilerin her hafta aynı miktar kazandıkları anlamına gelmez. İşçiler, fabrikatörlerin, aynı fabrikada, çeşitli pamuk türleri, oranları ve artıklan üzerinde yaptıklan devamlı denemeler ve 'karışım' denilen bu nesnenin sık sık değişmesi yüzünden, büyük dalgalanmalar ile karşı karşıyadırlar; işçilerin kazançları bu karışımlann niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazan eski kazançlannın yüzde 15'i kadardır, ve ardından, bir ya da iki hafta içersinde yüzde 50-60 düşmüştür." Bu raporun yazarı müfettiş Redgrave daha sonra, gerçek uygulamadan alınan ücretleri sıralamaktadır; bu konuda aşağıdaki örnekler yeterli olabilir: [sayfa 122]

A, Dokumacı, 6 kişilik aile, haftada 4 gün çalışıyor, 6 şilin 8,5 peni; B, Bükücü, haftada 4,5 gün çalışıyor, 6 şilin; C, Dokumacı, 4 kişilik ailesi var, haftada 5 gün çalışıyor, 5 şilin 1 peni; D, iplik hazırlayıcı, 6 kişilik ailesi var, haftada 4 gün çalışıyor, 7 şilin 10 peni; E, Dokumacı, 7 kişilik ailesi var, haftada 3 gün çalışıyor, 5 şilin, vb., Redgrave devam ediyor: "Yukardaki rakamlar üzerinde düşünmek gerek, çünkü bunlar, işin pek çok aile için bir talihsizlik olabileceğini gösteriyorlar; iş yalnızca geliri azaltmakla kalmaz, ailede herkesin işsiz olduklan zaman aldıklan yardıma eşit miktarda bir kazanç sağlamadığı hallerde ek bir yardım yapılmadığı takdirde; en zorunlu gereksinmelerinin pek küçük bir kısmına bile yetmeyecek bir düzeye de düşer." *(Reports oflnsp. ofFact.,* Oct.1863, s. 50-53.)

"Geçen 5 Hazirandan bu yana hiç bir hafta, bütün işçiler için, iki gün yedi saat ve birkaç dakikadan fazla çalışma olmamıştır. " *(Ibid,* 121.)
Bunalımın başlangıcından 25 Mart 1863'e kadar, Merkez Yardım Komitesi ile Mesken Komitesi *'Mansion House'* tarafından yaklaşık üç milyon sterlin harcanmıştır. *{Ibid,* 13.)
"En ince ipliklerin dokunduğu bir bölgede ... iplikçiler Güney Denizi Adası pamuğundan Mısır pamuğuna geçilmesi sonucu, dolaylı olarak yüzde 15 bir ücret indirimine uğramışlardır. ... Birçok yerlerinde artıklann geniş ölçüde Surat pamuğu ile karıştırıldığı geniş bir bölgede ... iplikçilerden yüzde 5 bir indirim yapıldığı gibi, Surat ve artık işledikleri için ayrıca yüzde 20 ile 30 bir kayba uğramışlardır. Dokumacılann tezgah sayıları dörtten ikiye inmiştir. 1860'ta tezgah başına ortalama 5 şilin 7 peni kazanırken, 1863'te ancak 3 şilin 4 peni kazanmışlardır. Amerikan

* Değersiz bir cisim üzerinde yapılan deneyler anlamında, -f.

pamuğu işlediklerinde (dokumacılara verilen) para cezası 3 peni ile 6 peni arasında değişirken, şimdi 1 şilin ile 3 şilin 6 peniye yükselmiştir." Mısır pamuğunun Doğu Hint pamuğu ile kanştırılarak işlendiği bir bölgede, 1860'ta bir iplikçi haftada ortalama 18 ile 25 şilin kazanırken, şimdi 10 ile 18 şilin kazanmaktadır; bunun nedeni pamuk kalitesindeki düşüklüğün yanısıra, ipliği fazladan bükebilmek için, ki eskiden tarifeye göre buna bir ücret ödenirdi, tezgahın hızının düşürülmesidir" (s. 43, 44). "Hint pamuğu fabrikatörler tarafından kârlı olarak işlenmiş olabilir, ama görüleceği üzere (bkz: s. 53'teki ücret listesi) işçiler, 1861'e kıyasla bunun zarannı görmüşlerdir, ve eğer Surat pamuğu yerleşecek olursa, işçiler 1861 ücretlerini talep edecekler ve bu da ya ham pamuk ya da imal ettiği ürünlerin fiyatında bir dengeleme elde edilmediği taktirde fabrikatörlerin kârlannı ciddi bir şekilde etkilemiş olacaktır" (s. 105).
Ev kirası. "Kira, çoğu kez işçilerin ücretlerinden, oturdukları kulübelerin sahibi bulunan fabrikatörler tarafından, kısa süreli çalıştıkları zaman bile düşülür. Ne var ki, bu sınıf mülklerin değerinde bir düşme olmuştur ve bu evler, eski ev kiralarına göre yüzde 25 ile 50 indirimle bulunabilir; örneğin eskiden haftalığı 3 şilin 6 peni olan bir kulübe, şimdi [sayfa 123] haftalığı 2 şilin 4 peniye ve hatta daha ucuza bulunabilir." (s. 57.)
Göç. İşverenler, haliyle, işçilerin göç etmelerine karşıydılar, çünkü, bir yandan, "pamuklu sanayiinin bugünkü kötü durumundan kurtulacağı umuduyla, fabrikalannı en avantajlı şekilde çalıştırabilecekleri araçlan elaltında bulundurmak istiyorlardı.". Öte yandan da, "birçok fabrikatörler, fabrikalarında çalışmış bulunan işçilerin oturdukları evin de sahibi olduklan için, ödenmemiş kiralann bir kısmını elde etme umud-undaydılar" (s. 96).
Mr. Bemall Osborne, 22 Ekim 1864 günü seçim bölgesinde yaptığı konuşmada, Lancashire işçilerinin, eski filozoflar (stoacılar) gibi dav-randıklannı söylemişti. Koyunlar gibi değil mi? [sayfa 124]

YEDİNCİ BÖLÜM TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

BU kısımda varsayıldığı gibi, diyelim herhangi bir üretim alanındaki kâr miktan, bu alana yatırılmış bulunan toplam sermaye tarafından üretilen artı-değer miktarına eşit olsun. Böyle bile olsa, burjuva, bu kârı, artı-değer ile, yani karşılığı ödenmemiş artı-emek ile bir ve aynı şey olarak görmeyecektir, ve o, hiç kuşkusuz şu nedenlerle böyle düşünecektir:
1) Dolaşım sürecinde o, üretim sürecini unutmaktadır. Burjuva, artı-değerin, bunların artı-değerlerinin gerçekleşmesini de içeren me-taların değerini gerçekleştirdiği zaman meydana geldiğini sanır. [Elyaz-masında burada bir boşluk bırakılmış olması, Marx'ın bu nokta üzerinde daha ayrıntılı olarak durmak niyetinde olduğunu göstermektedir. *-F. E.]*
2) Sömürü derecesinin aynı olduğu varsayıldığında, kredi sisteminden ileri gelen bütün değişiklikler bir yana bırakıldığında, kapitalistlerin birbirlerini atlatma ve kazıklama çabalan bir yana bırakıldığında, ve en-sonu, uygun bir pazar seçme olanağı bir yana bırakıldığında, kâr oranının, -hammadde fıyatlannın düşük ya da yüksek olmasına, alıcının deneyimine, makinelerin nispi verimliliğine, etkinliğine ve ucuzluğuna, üretken sürecin çeşitli aşamalannda toplu olarak ne derece etkili bir düzen sağlanmış bulunmasına, hammadde israfının önlenmesine, yönetim ve denetimde sağlanan sadelik ve etkinliğe vb. bağlı olarak- büyük bir fark gösterebileceğini görmüş bulunuyoruz. Kısacası, belli bir [sayfa 125] değişen

sermaye için, artı-değer veri olsa bile, bu aynı artı-değerin, daha büyük ya da küçük bir kâr oranı ile ifade edilmesi ve dolayısıyla daha büyük ya da küçük miktarda bir kâr sağlaması gene de, kapitalistin ya da onun yöneticileri ile satıcılannın kişisel işbirliklerine büyük ölçüde bağlıdır. Diyelim, ücretlere yatınlmış bulunan 1.000 sterlinin ürünü, 1.000 sterlinlik aynı artı-değer, A girişiminde 9.000 sterlinlik, B girişiminde 11.000 sterlinlik değişmeyen sermaye ile elde edilmiş olsun. A için, k' = 1.000 : 10.000, ya da %10'dur. B için, k' = 1.000 : 12.000, ya da %8'/$_3$'tür. Toplam sermaye, A girişiminde B'ye göre nispeten daha büyük bir kâr üretir, çünkü, her iki halde de yatırılan değişen sermaye = 1.000 sterlin ve

her birinin ürettiği artı-değer gene = 1.000 sterlin olduğu, ve böylece her iki halde de, aynı sayıda işçinin sömürülme derecesi aynı olduğu halde, kâr oranı birisinde diğerinden daha yüksektir. Emeğin sömürülme derecesi aynı olduğu halde, aynı artı-değer kitlesinin bu farklı görünüşü, ya da kâr oranlarındaki ve dolayısıyla kânn kendisindeki farklılık, başka nedenlerden de ileri gelmiş olabilir. Ayrıca bu, tamamıyla, her iki kuruluşun yönetiminde gösterilen farklı işbilirlikten de ileri gelebilir. Ve bu durum, kapitalisti yanıltır ve elde ettiği kânn emeğin sömürüsünden değil de, hiç değilse kısmen bundan bağımsız koşullardan ve özellikle kendi kişisel faaliyetlerinden ileri geldiğine, onu inandırır.
Bu birinci kısımdaki incelemelerimiz, bireysel bir sermayenin büyüklüğündeki bir değişikliğin (toprak rantından farklı olarak, örneğin, toprak büyüklüğü aynı kaldığı halde, rantın gene de yükseldiği) kâr ile sermaye arasındaki oran ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde hiç bir etkisi olamayacağı, çünkü, kâr kitlesi büyüdüğü zaman bu kânn hesaplandığı sermaye kitlesinin de büyüyeceği, bunun tersinin de olabileceği şeklindeki görüşün (Rodbertus*) yanlışlığını ortaya koymaktadır.
Bu ancak iki durumda doğrudur. İlki, -öteki bütün koşulların ve özellikle artı-değer oranının aynı kaldığı varsayıldığında- para-meta olan metaın değerinde bir değişme olduğu zaman. (Diğer koşullar aynı olmak üzere, sırf bir itibari değer değişmesinde, sırf değer sembollerinde bir yükselme ya da alçalma halinde gene aynı şey olur.) Toplam sermaye = 100 sterlin, kâr = 20 sterlin, kâr oranı = %20 olsun. Şimdi altın yarı yanya düşecek ya da iki katına çıkacak olsa, eskiden yalnız 100 sterlin değerinde olan aynı sermaye, düşmesi halinde 200 sterlin değerinde olacak ve kâr 40 sterline ulaşacak, yani eskiden 20 sterlin ile ifade edilirken, 40 sterlin ile ifade edilecektir; yükselmesi halinde ise, 100 sterlinlik sermaye, ancak 50 sterlin değerinde olacak ve kâr, değeri ancak 10 sterlin olan bir ürün ile temsil edilecektir. Ama, her iki halde de 200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = %20'dir. Ne var ki, bütün bu örneklerde, sermaye-değerin büyüklüğünde gerçek bir değişme olmamış, yalnız, aynı değer

* Rodbertus, *Sociale Briefe an von Kirchmann, DriuerBriefWiderlegung derRicardo'schen Lehrevon der Grundrente und Begründung einemeuen Rententheorie,* Berlin 1851, s. 125. -*Ed.*

[sayfa 126] ile aynı artı-değerin para-ifadesinde bir değişiklik olmuştur. Bunun için de a : S ya da kâr oranı etkilenmemiştir.
İkinci durumda, değerin büyüklüğünde gerçek bir değişme olmakla birlikte d'nin s'ye oranında bir değişme olmamış, bir başka deyişle, değişmeyen bir artı-değer oranı ile, emek-gücüne yatinlan sermayenin (değişen sermaye, harekete geçirdiği emek-gücü miktannın bir göstergesi olarak alınıyor) üretim araçlarının yatırılan sermayeye oranı aynı kalmaktadır. Bu koşullar altında elimizdeki sermaye ister S, ister nS, ya da S : n olsun, yani 1.000, 2.000 ya da 500 olsun, kâr oranı %20 iken, birincide kâr = 200, ikincide = 400 ve üçüncüde = 100'dür. Ama, 200 : 1.000 = 400 : 2.000 = 100 : 500 = %20'dir. Bunun anlamı, sermayenin bileşimi aynı kaldığı ve büyüklükteki değişiklik bunu etkilemediği için, kâr oranının aynı kalmasıdır. Demek oluyor ki, kâr miktanndaki bir arüş ya da düşüş, yalnızca, yatırılan sermayenin büyüklüğünde bir arüş ya da azalmayı göstermektedir.
Bu nedenle, birinci durumda, kullanılan sermayenin büyüklüğünde yalnız görünüşte bir değişiklik olduğu halde, ikincisinde, büyüklükte gerçek bir değişme olmakta, ama sermayenin organik bileşiminde, yani değişen ve değişmeyen kısımlarının nispi oranlarında herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Ne var ki bu iki halin dışında, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişme kendisini oluşturan kısımlardan birisinin değerinde ve dolayısıyla bu kısımlann nispi büyüklüklerinde (artı-değerin kendisi, değişen sermaye ile birlikte değişmediği sürece) daha önce meydana gelen bir değişmenin bir *sonucudur,* ya da bu büyüklük değişmesi (geniş-ölçekli iş süreçlerinde, yeni makinelerin kullanılmasında, vb. olduğu gibi), sermayenin iki organik kısmının nispi büyüklükle-rindeki bir değişmenin *nedenidir.* Bütün bu hallerde, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişikliğin, aynı zamanda, kâr oranında bir değişiklik ile birlikte olması gerekir.
Kâr oranındaki bir yükselme daima, arü-değer ile bu artı-değerin üretim maliyeti, yani yaünlan toplam sermaye arasındaki oranın nispi ya da mutiak olarak artmasından, ya da kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki farkın küçülmesinden ileri gelir.
Kâr oranındaki dalgalanmalar, sermayenin organik öğelerindeki değişmelerden ya da sermayenin mutiak büyüklüğünden bağımsız olarak yatınlmış bulunan sabit ya da döner sermayenin değerinde, bu sermayenin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanındaki bir uzama ya da kısalmanın yolaçüğı bir yükselme ya da düşme sonucu olabilir, bu uzama ya da kısalma mevcut sermayeden bağımsız olarak yer alır. Her bir metaın değeri -böylece de, sermayeyi oluşturan metaların değeri-bu metaın içerdiği gerekli emek-zamanı ile değil, onun yeniden üretim için gerekli *toplumsal* emek-zamanı ile belirlenir. Bu yeniden-üretim, başlangıçtaki üretim koşullarından farklı olarak, uygun olmayan ya da uygun koşullar altında olabilir. Değişmiş koşullar alünda aynı maddi ser-

mayenin [sayfa 127] yeniden-üretimi, iki katı ya da tersine yan yanya zaman alıyorsa ve eğer paranın değeri aynı kalmış ise, eskiden 100 sterlin değerindeki sermaye, 200 sterlin ya da 50 sterlin değerinde

olur. Eğer bu değer yükselmesi ya da kaybı, sermayenin bütün kısımlarını bir biçim olarak etkiliyorsa, kâr da aynı şekilde, iki katına çıkmış ya da yarı yarıya düşmüş bir para miktarı ile ifade edilir. Ama eğer, sermayenin organik bileşiminde bir değişiklik sözkonusu ise sermayenin değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki oranı büyümüş ya da küçülmüş ise, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı, değişen sermayedeki nispi artışla yükselir, nispi düşüşle düşer. Eğer yalnız yatınlan sermayenin para-değ-eri (paranın değerindeki bir değişme sonucu) yükselir ya da düşerse, artı-değerin para-ifadesi de aynı oranda yükselir ya da düşer. Kâr oranı aynı kalır, [sayfa 128]

İKİNCİ KISIM **KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ**

SEKİZİNCİ BÖLÜM FARKLI ÜRETİM KOLLARINDA
FARKLI SERMAYE BİLEŞİMLERİ VE KÂR ORANLARINDA BUNDAN İLERİ GELEN FARKLILIKLAR

BUNDAN önceki kısımda, diğer şeyler yanında, artı-değer oranı aynı kaldığı halde kâr oranının değişebileceğini -yükselebileceğini ya da düşebileceğini- göstermiştik. Bu bölümde, emeğin sömürülme yoğunluğunun ve dolayısıyla artı-değer oranı ile işgünü uzunluğunun, belli bir ülkenin toplumsal emeğinin bölündüğü bütün üretim alanlarında aynı olduğunu varsayıyoruz. Adam Smith* çeşitli üretim alanlarında emeğin sömürülmesindeki sayısız farklılıklann, her türden mevcut telafilerle, ya da yerleşmiş önyargılara dayanılarak telafi kabul edilen yollarla birbirlerini dengelediklerini, bu nedenle de bunların sırf geçici ve yokolup giden ayrımlar olduklannı ve genel ilişkiler konusundaki bir incelemede önemleri bulunmadığını ayrıntıları ile göstermiş bulunmaktadır. Diğer farklılıklar, örneğin ücret ölçeğindeki farklılıklar, geniş ölçüde, Birinci Cildin başlangıcında (s. 19)** sözü edilen basit ve karmaşık emek arasındaki farka dayanır, ve bunlar, farklı üretim alanlannda çalışan emekçilere son derece eşit olmayan paylar sağlamalarına karşın, bu üretim alanlarındaki sömürünün yoğunluğu ile ilişkileri yoktur. Örneğin, bir kuyumcu işçisi eğer bir gündelikçi işçiden daha iyi ücret alıyorsa, onun [sayfa 129]

* A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Vol. 1, Chap. X-*Ed.*
** *Kapital,* Birinci Cilt, s. 66-67. -*Ed.*

artı-emeği de, ötekinin artı-emeğinden aynı oranda daha fazla artı-değer üretmektedir. Ve, ücretler ile işgünlerinin ve dolayısıyla, farklı üretim alanlan ve hatta aynı üretim alanındaki çeşitli sermaye yatırımları arasında artı-değer oranlarının eşitlenmesi, her türlü yerel engellerle frenlenmekle birlikte, kapitalist üretimin ilerlemesi ve bütün ekonomik koşullann bu üretim tarzının egemenliği altına girmesiyle gene de gitgide daha fazla ölçüde gerçekleşmektedir. Bu gibi sürtüşmelerin incelenmesi, ücretler üzerinde özel bir çalışma için önemli olmakla birlikte, kapitalist üretimin genel bir incelenmesinde, gelip geçici olduğu ve konuyla yakından ilgili olmadığı için bir yana bırakılabilir. Bu tür genel bir incelemede, çoğu kez, fiili koşulların kendi kavramları ile çakışma halinde olduğu ya da aynı şey demek olan, fiili koşulların, ancak kendi genel durumlarının tipik halleri olmalan ölçüsünde temsil edildikleri varsayılır.

Farklı ülkelerde arü-değer oranlarının farklı oluşu ve dolayısıyla emeğin sömürülme derecesindeki ulusal farklılıklar, bizim bu incelememizin konusu dışında kalır. Bizim bu kısmında göstermek istediğimiz şey, yalnızca, belli bir ülkede, genel bir kâr oranının nasıl biçimlendiğidir. Ancak, açıktır ki, çeşitii ulusal kâr oranlannın bir karşılaştırılması yalnızca, daha önce incelenmiş olanlar ile burada incelenecek olanların bir karşılaştınlmasını gerektirir. Önce, ulusal arü-değer oranlarındaki farkların incelenmesi ve sonra da bu belli oranlara dayanılarak, ulusal kâr oranlanndaki farklılıklar üzerinde bir karşılaştırma yapılması yerinde olur. Bu farklılıklar, ulusal arü-değer oranlanndaki farklılıklardan ileri gelmedikleri sürece, bunlann, bu bölümdeki incelemede olduğu gibi, evrensel olarak aynı, yani değişmez olduklannın varsayılmış olması gerekir.

Bundan önceki bölümde gösterdiğimiz gibi, arü-değer oranının değişmediği varsayıldığında, belli bir sermayenin sağladığı kâr oranı, değişmeyen sermayenin bir ya da öteki kısmının değerini yükselten ya da düşüren durumlann sonucu olarak yükselebilir ya da düşebilir ve böylece, sermayenin değişen ve değişmeyen kısımlan arasındaki oranı etkiler. Ayrıca biz, bireysel bir sermayenin devir zamanının uzama ya da kısalmasının, kâr oranını da aynı şekilde etkileyebileceğini de gördük. Kâr kitlesi, arü-değer kitlesi ile ve artı-değerin kendisi ile özdeş olduğuna göre, kâr *kitlesinin* -kâr *oranından* farklı olarak- sözü edilen değer dalgalanmalarından etkilenmediğini de görmüştük. Bu dalgalanmalar ancak, belli bir arü-değerin ve dolayısıyla belli büyüklükte bir kârın kendilerini ifade ettikleri oranı değiştirirler; başka bir deyişle bunlar, yalnız, kânn nispi büyüklüğünü, yani yatınlan sermayenin büyüklüğüne kıyasla büyüklüğünü değiştirirler. Sermaye, bu gibi değer dalgalanmaları sonucu bağlandığına ya da serbest kaldığına göre, yalnız kâr oranının değil, kârın kendisinin de bu dolaylı yoldan etkilenmesi söz konusudur. Ne var ki bu, yalnız zaten yaürılmış bulunan sermaye için geçerli olup, yeni yaünmlara uygulanmıyordu. Aynca, kârdaki artış ya da düşme, daima,aynı [sayfa 130]

sermayenin bu gibi dalgalanmalar sonucu, daha fazla ya da az

emeği harekete getirebilmesine bağlıdır; başka bir deyişle, bu, artı-değer oranı aynı kalırken, aynı sermayenin daha büyük ya da daha küçük miktarda artı-değer sağlamasına bağlıdır. Genel kural ile çelişmek ya da bunun bir istisnası olmak şöyle dursun, bu görünüşteki istisna, aslında, genel kuralın uygulanmasında yalnızca özel bir durumdu.

Bundan önceki kısımda görüldü ki, emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, değişmeyen sermayeyi oluşturan kısımlann değeri ile sermayenin devir zamanındaki değişiklikler, kâr oranında değişiklikler meydana getirmektedir. Bundan şu açık sonuç çıkar ki, farklı üretim alanlarında yanyana bulunan kâr oranlan, diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu farklı alanlarda kullanılan sermayelerin devir zamanları farklı olduğu ya da çeşitii üretim kollanndaki bu sermayelerin organik kısımlarının değer-ilişkisi değişik olduğu zaman farklı olurlar. Daha önce, bir ve aynı sermayede ardarda değişiklikler olarak baktığımız şeye şimdi, farklı üretim alanlarında yanyana bulunan sermaye yatınmlan arasında aynı anda bulunan farklar gözüyle bakılacaktır.

Bu durumda, şunlan incelememiz gerekiyor: 1) sermayelerin organik bileşimlerindeki fark, ve 2) bunlann devir dönemlerindeki fark.

Bütün bu inceleme boyunca temel olarak alınan varsayım, doğaldır ki, belli bir üretim kolundaki bir sermayenin bileşimi ya da devri denildiği zaman, daima, bireysel sermayelerin raslansal farkları değil, bu üretim alanına yatırılan sermayenin ortalama normal oranlan ve genellikle, bu belli üretim alanında kullanılan toplam sermayenin ortalaması kastedilmektedir.

Ayrıca, arü-değer oranı ile işgünü değişmez kabul edildiğine ve bu varsayım da ücretlerin aynı kaldığı anlamına geldiğine göre, belli bir miktar değişen sermaye, harekete getirilen belli bir miktar emek-gücü-nü ve dolayısıyla belli bir miktar maddeleşmiş emeği temsil eder. Bu nedenle, eğer 100 sterlin, 100 işçinin bir haftalık ücretini, 100 fiili emek-gücünü temsil ediyorsa, n defa 100 sterlin n defa 100 işçinin emek-gü-cünü, ve 100 sterlin : n, 100 : n işçinin ücretini temsil eder. Demek ki, değişen sermaye burada (ücretin veri olduğu durumlarda daima olduğu gibi), belli bir toplam sermaye tarafından harekete geçirilen emek mik-tannın bir göstergesi olarak hizmet eder. Kullanılan değişen sermayelerin büyüklüklerindeki farklarla, bu nedenle, kullanılan emek-gücü mik-tanndaki farkın bir göstergesi hizmetini görür. Eğer, 100 sterlin haftada 100 işçiyi belirtir ve 60 iş-saatlik haftada 6.000 iş-saatini temsil ederse, 200 sterlin 12.000, 50 sterlin yalnız 3.000 iş-saatini temsil eder.

Sermayenin bileşimi sözü ile biz, Birinci Ciltte de belirtildiği gibi, aktif ve pasif kısımları, yani değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki oranı anlatmak istiyoruz. Bu başlık alünda, işte bu iki oran sözko-nusu olmaktadır. Bazı koşullar altında benzer etkiler yaratabildikleri halde, [sayfa 131] bunlar eşit önemde değildirler.

Birinci oran, teknik bir temele dayanır ve üretici güçlerin belli bir

gelişme aşamasında buna veri olarak bakılması gerekir. Belli miktarda ürünü, diyelim, bir günde üretmek ve böylece -söylemeye gerek yoktur ki- belli miktarda üretim aracını, makineyi, hammaddeyi, vb. üretken olarak tüketmek, yani harekete geçirmek için, belli sayıda işçi ile temsil edilen belli bir miktarda emek-gücüne gereksinme vardır. Belli sayıda işçi, belli miktarda üretim aracına tekabül eder ve dolayısıyla belli miktarda canlı emek, üretim araçlannda maddeleşen belli bir emek miktarını karşılar. Bu oran, bütün ayrı sanayi koUannda raslansal olarak aynı ya da yaklaşık olabilirse de, farklı üretim alanlarında ve hatta çoğu kez bir ve aynı sanayiin çeşitli koUannda büyük ölçüde farklıdır. Bu oran, sermayenin teknik bileşimini oluşturur ve onun organik bileşiminin gerçek temelidir.

Ne var ki, bu ilk oranın, değişen sermayenin, sırf, emek-gücünün bir göstergesi ve değişmeyen sermayenin ise, sırf, bu emek gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlan kitlesinin bir göstergesi olması koşuluyla, farklı sanayi koUannda da aynı olması olanağı vardır. Örneğin, bakır ve demir işçiliğinde bazı işler, emek-gücü ile üretim aracı kitlesi arasındaki oranın aynı olmasını gerektirebilirler. Ama bakır demirden daha pahalı olduğu için, değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki değer-ilişkisi her iki halde de farklı ve dolayısıyla, iki toplam sermayenin değer-bileşimi de farklıdır. Teknik bileşim ile değer-bileşimi arasındaki fark, her sanayi kolunda, sermayenin teknik bileşimi değişmediği halde, iki kısmının değer-bağıntısının değişebilirliği ve değer-bağıntısı aynı kalabildiği halde teknik bileşiminin değişebilirliği içinde kendini gösterebilir. Bu son durum, kuşkusuz, ancak, kullanılan üretim araçları ile emek-gücü arasındaki orandaki değişikliğin, bunlann değerlerindeki zıt bir değişiklik ile telafi edilmesi halinde olanaklıdır.

Sermayenin değer-bileşimi, teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı ölçüde, sermayenin organik bileşimi adını alır.[20]

Bu nedenle, değişen sermaye sözkonusu olduğunda, biz, bunun, belli bir emek-gücü miktarının, belli sayıda işçinin ya da harekete geçirilen belli miktarda canlı emeğin göstergesi olduğunu kabul ediyoruz. Bundan önceki kısımda gördüğümüz gibi, değişen sermayenin değer büyüklüğündeki bir değişme, en sonunda, yalnızca, aynı emek kitlesinin daha yüksek ya da düşük bir fiyatından başka bir şeyi

belirtmez. Ama, artı-değer oranı ile işgününün sabit ve belli bir iş dönemi için ücretlerin veri diye kabul edildiği burada, bu, sözkonusu değildir. Öte yandan, değişmeyen sermayenin büyüklüğündeki fark, aynı şekilde, belli miktarda [sayfa 132] bir emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlan kitlesinde bir değişikliğin göstergesi olabilir. Ama bu, bir alanda harekete geçirilen üretim araçları ile bir diğerinde harekete geçirilen üretim

[20] Yukardaki konu, Birinci Cildin üçüncü baskısında XXIII. Bölümün başında, s. 628, *[Kapital,* Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm, s. 650-651. *-Ed.}* kısaca geliştirilmiş bulunuyor. İlk iki baskı bu pasajı içermedikleri için burada yinelenmesi daha da gerekli oluyor. *-F.E.*

araçları kitlesi arasındaki değer farkından da ileri gelebilir. Bu yüzden, her iki görüş açısının da burada incelenmesi gereklidir.

Ensonu, aşağıdaki temel olgulan da dikkate almak zorundayız: 100 işçinin haftalık ücreti 100 £ olsun. Haftalık iş-saati 60 £ olsun. Ayrıca artı-değer oranı %100 olsun. Bu durumda işçiler, bu 60 saatin 30 saatinde kendileri için, 30 saatinde de kapitalistler için bedavadan çalışırlar. Gerçekte, 100 £ ücret, ancak, 100 işçinin 30 iş-saatini ya da toplam 3.000 iş-saatini temsil eder, oysa emekçilerin çalışmış olduklan öteki 3.000 saat, 100 £ artı-değerde ya da kapitalistin cebe indirdiği kârda madde-leşmiştir. Bu nedenle 100 £ ücret, 100 İşçinin haftalık emeğinin mad-deleştiği değeri ifade etmemekle birlikte, gene de bu (işgününün uzunluğu ile artı-değer oranı veri olduğuna göre), bu sermayenin, 100 işçiyi 6.000 iş-saati için harekete geçirdiğini belirtir. 100 £ sermaye önce bunu gösterir, çünkü harekete geçirilen işçi sayısını haftada 1 £ = 1 işçi, şu halde 100 £ = 100 işçi ile belirtmektedir; ve ikinci olarak, artı-değer oranı, %100 olarak belli olduğuna göre, işçilerden herbiri, kendi ücretinin içerdiği işin iki katını yapmakta ve böylece 1 £; yani yarım haftalık emeğinin ifadesi olan ücreti, tam bir haftalık emeği harekete getirir; tıpkı 100 sterlinin ancak 50 haftayı içerdiği halde 100 haftalık emeği harekete geçirmesi gibi. Böylece, ücretlere yatınlmış bulunan değişen sermaye ile ilgili olarak çok önemli bir ayrım yapmak gerekir. Ücretlerin toplamı, yani belli bir miktar maddeleşmiş emek olarak değerini, harekete geçirdiği canlı emek-kitlesinin sırf bir göstergesi olarak değerinden ayırmak gerekir. Bu ikincisi daima maddeleştirdiği emekten daha büyüktür ve bu nedenle de, değişen sermayenin değerinden daha büyük bir değer tarafından temsil edilir. Bu daha büyük değer, bir yandan, değişen sermaye tarafından harekete geçirilen işçi sayısı ile, öte yandan da, bu işçilerin harcadıklan artı-emek miktan ile belirlenir.

Değişen sermayeye bu açıdan bakılmasından şu sonuçlar çıkar: Bir A üretim alanına yatırılan bir sermayede, toplam sermaye 700'ün yalnızca 100'ü değişen sermayeye, geriye kalan 600'ü değişmeyen sermayeye, B üretim alanında, 600'ü değişen sermayeye ve yalnızca 100'ü değişmeyen sermayeye yatınlmış olsa, 700 miktanndaki A sermayesi yalnızca 100'lük emek-gücünü ya da daha önceki varsayımımızdaki deyimle 100 haftalık emeği ya da 6.000 saatlik canlı emeği harekete geçirdiği halde, aynı miktardaki B sermayesi 600 haftalık emeği ya da 36.000 saatlik canlı emeği harekete geçirir. A'daki sermaye, bu durumda, 50 haftalık emeğe, ya da 3.000 saatlik artı-emeğe elkoyduğu halde, B'de aynı miktarda sermaye 300 haftalık emeği ya da 18.000 saatlik artı-emeği elde etmiş olur. Değişen sermaye yalnız kendisinde somutlaşan emeğin göstergesi değildir. Artı-değer oranı bilindiğinde, o aynı zamanda, [sayfa 133] kendisinde somutlaşanın üzerinde harekete geçen emek miktarının da, yani artı-emeğin de göstergesidir. Emeğin sömürülme yoğunluğu aynı kabul edildiğinde, birinci halde kâr = 100 : 700 = 1 : 7 = $\%14^{2}/_{7}$ ve ikinci

halde 600 : 700 = 6 : 7 = $\%85^{5}/_{7}$ ya da altı katlık bir kâr oranı olurdu. Bu durumda, kârın kendisi gerçekten altı katı daha büyük, A'da 100 olmasına karşı B'de 600 olurdu, çünkü aynı sermaye, altı defa fazla canlı emeği harekete geçirmiştir ve bu, aynı sömürü düzeyinde, altı katı artı-değer, dolayısıyla, altı katı kat demektir.

Ama eğer A'ya yatınlan sermaye 700 olmayıp 7.000 £, B'ye yatırılan ise yalnız 100 £ olsa ve her ikisinin de organik bileşimi aynı kalsa idi, A'daki sermaye 7.000 sterlinin 1.000 sterlinini değişen sermaye olarak kullanırdı ve bu, 1.000 işçinin haftada = 60.000 saatlik canlı emeği demekti, bunun da 30.000'i artı-emek olurdu. Gene de, A'daki sermayenin her 700 sterlini, B'deki sermayenin ancak altıda-biri kadar canlı emeği harekete geçirecek, ve, dolayısıyla ancak altıda-biri kadar artı-emek elde edecek ve ancak altıda-biri kadar kâr üretecekti. Kâr oranını ele alacak olursak, B'de 600 : 700 ya da $\%857_{7}$ olmasına karşılık, Ada 1.000 : 7.000 = 100 : 700 = $\%14^{2}/_{7}$ olurdu. Eşit miktarda sermayeler alındığı halde, kâr oranlan farklı olmaktadır, çünkü artı-değer oranları aynı olduğu halde, harekete geçirilen canlı emek kitlelerinin farklı olması nedeniyle, artı-değer ve dolayısıyla kâr kitleleri farklı olmaktadır.

Her iki üretim alanında teknik koşullar aynı olsa, ama kullanılan değişmeyen sermayenin öğelerinin değeri, birinde diğerinden daha büyük ya da küçük olsa, fiilen aynı sonucu elde ederiz. Her ikisinin de, değişen sermaye olarak 100 £ yatırdığını ve dolayısıyla, aynı miktar makine ile hammaddeyi harekete

geçirmek için haftada 100 işçi çalıştırdığını kabul edelim. Ama makineler ile hammadde, B'de Adan daha pahalı olsun. Örneğin, 100 £ değişen sermaye, A'da 200 sterlinlik, B'de 400 sterlinlik değişmeyen sermayeyi harekete geçirsin. Aynı %100 artı-değer oranı ile, üretilen artı-değer her ikisinde de 100 sterlindir. Şu halde, her ikisinde de kâr 100 sterline eşittir. Ama, A'da kâr oranı = 100 : (200_s + 100_d) = 1:3 = %33'/$_3$, B'de ise 100 : (400_s+ 100_d) = 1:5 = %20'dir. Gerçekten de biz, eğer her iki durumda da toplam sermayenin belli bir bölünebilir kısmını seçersek, B'nin her 100 sterlininde ancak 20 sterlinin ya da beşte-birin değişen sermayeyi, oysa A'da, her 100 sterlinde $33^1/_3$'ün ya da üçte-birin değişen sermayeyi oluşturduğunu görürüz. B, her 100 £ için daha az kâr üretmektedir, çünkü, Adan daha az canlı emeği harekete geçirmektedir. Kâr oranlarındaki farklılık, bu durumda, artı-değer kitleleri nedeniyle, bir defa daha, kendisini, yatınlan sermayenin her 100 birimi tarafından üretilen kâr kitlelerindeki farklılık haline getirmektedir.

Bu İkinci örnek ile birinci arasındaki fark yalnızca şudur: bu İkinci durumda A ile B arasındaki eşitlik, teknik temel aynı kalmak kaydıyla, yalnızca ya Ada ya da B'de değişmeyen sermayenin değerinde bir değişme yapılmasını gerektirir. Ama birinci durumda, her iki üretim [sayfa 134] alanındaki teknik bileşim farklıdır ve bir eşitlik sağlanması için kökünden değiştirilmesi gereklidir.

Çeşitli sermayelerin farklı organik bileşimleri, demek oluyor ki, kendi mutlak büyüklüklerinden bağımsızdır. Önemli olan, daima, her 100 birimin ne kadarının değişen ve ne kadarının değişmeyen sermaye olduğudur.

Yüzde olarak hesaplanan farklı büyüklükte sermayeler, ya da, bu durumda, aynı şey demek olan, aynı emek-zamanı ve aynı sömürü derecesi ile iş gören aynı büyüklükteki sermayeler, artı-değer nedeniyle çok farklı miktarlarda kâr üretebilirler, çünkü farklı üretim alanlanndaki sermayenin organik bileşimindeki fark, kendi değişen kısmında, ve dolayısıyla, harekete geçirdiği canlı emek miktarında ve bu nedenle de, ele geçirdiği artı-emek niceliklerinde bir fark bulunduğu anlamını taşır. Ve bu artı-emek, artı-değerin ve dolayısıyla da kârın özüdür. Farklı üretim alanlannda, toplam sermayenin eşit kısımlan, eşit olmayan artı-değer kaynaklarını oluştururlar ve artı-değerin tek kaynağı canlı emektir. Emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, 100 birimlik bir sermayenin harekete geçirdiği emek kitlesi ve bunun sonucu olarak elkonulan artı-emeğin miktan, bu sermayenin değişen kısmının büyüklüğüne bağlıdır. Yüzde olarak bileşimi, 90_s + 10_d olan bir sermaye, eğer, aynı sömürü derecesi ile, 10_s + 90_d olan bir sermaye ile aynı miktarda artı-değer ya da kâr üretiyorsa, artı-değerin ve dolayısıyla genellikle değerin, emekten büsbütün farklı bir kaynağı olması gerekeceği ve bu durumda, ekonomi politiğin her türlü rasyonel temelden yoksun kalacağı gün gibi açıktır. Eğer biz her zaman, 1 sterlinin haftada 60 saat çalışan bir işçinin haftalık ücreti, artı-değer oranının %100 olduğunu kabul edersek, bir işçinin bir haftalık toplam değer-ürününün 2 £ olacağı apaçıktır. Bu durumda on işçi ancak 20 £ üretecektir. Ve, bu 20 sterlinin 10 sterlini ücretleri yerine koyacağına göre, on işçi, 10 sterlinden fazla artı-değer üretemeyecektir. Öte yandan, toplam ürünü 180 £ ve ücretleri 90 £ tutan 90 işçi, 90 £ tutannda artı-değer üretecektir. Kâr oranı birinci halde böylece %10 ve diğerinde %90 olacaktır. Eğer bu böyle olmasaydı, değer ile artı-değer, maddeleşmiş emekten başka bir şey olurdu. Farklı üretim alanlarında yüzde olarak -ya da eşit büyüklükte sermayeler olarak- ele alınan sermayeler, değişen ve değişmeyen sermayelere farklı biçimde bölündükleri, eşit olmayan niceliklerde canlı emeği harekete geçirdikleri, farklı artı-değerler ve dolayısıyla farklı kârlar ürettikleri için, artı-değerin yüzde olarak toplam sermayeye oranından başka bir şey olmayan kâr oranı da farklı olmak zorundadır. Şimdi, farklı üretim alanlarında, yüzde olarak hesaplanan sermayeler, yani eşit büyüklükte sermayeler, eğer, farklı organik bileşimleri sonucu, eşit olmayan kârlar üretiyorlarsa, buradan, farklı üretim alanlarındaki eşit olmayan kârların kendi büyüklükleri ile orantılı olamayacaklan ya da farklı üretim alanlanndaki kârların, bu alanlara yatınlan sermayelerin büyüklükleri ile orantılı olma-dıklan sonucu çıkar, Çünkü, eğer kâr, yatınlan sermayenin büyüklüğü ile *pro rata* büyüse idi bu, kârların yüzde olarak aynı olması ve böylece

farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükte sermayelerin, değişik organik bileşimlerine karşın, eşit kâr oranlanna sahip [sayfa 135] olmaları anlamına gelirdi. Ancak, sermayenin organik bileşiminin belli olduğu aynı üretim alanında ya da sermayenin organik bileşiminin aynı olduğu farklı üretim alanlannda kâr miktarlan, yaünlan sermayelerin miktarlan ile doğru orantılıdır. Eşit olmayan sermayelere ait kârlann, bunların büyüklükleri ile orantılı olduklannı söylemek, ancak, eşit büyüklükte sermayelerin eşit kârlar sağladığı ya da büyüklükleri ve organik bileşimleri ne olursa olsun bütün serma-yeler için kâr oranının aynı olduğu anlamını taşır.

Bu savlar, metalann, kendi değerleri üzerinden saüldıklan varsayımına dayanıldığında geçerlidir. Bir metaın değeri, eşittir, içerdiği değişmeyen sermayenin değeri, arü, kendisinde yeniden-üretilen değişen sermayenin değeri, arü, bu değişen sermayedeki arüş -üretilen artı-değer- Artı-değer oranı aynı iken, bu

artı-değerin miktannın, değişen sermayenin miktanna bağlı olacağı besbellidir. 100 birimlik bireysel bir sermayenin ürününün değeri, bir durumda, $90_s + 10_d + 10_a = 110$, diğerinde, $10_s + 90_d + 90_a = 190$'dır.
Metalar değerleri üzerinden satılıyorsa, birinci ürün 110'a satılmıştır ve bunun 10'u artı-değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eder; ikinci ürün 190'a satılmıştır ve bunun 9O'ı artı-değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eder.
Çeşitii ülkelerdeki kâr oranlannın karşılaştınlmasında bu özellikle önemlidir. Diyelim, Avrupa'da bir ülkede arü-değer oranı %100'dür, yani işçi, işgününün yansında kendisi için, öteki yarısında işveren için çalışmaktadır. Gene diyelim ki, Asya'da bir ülkede artı-değer oranı %25'tir ve işçi, işgününün beşte-dördünde kendisi için, beşte-birinde işveren için çalışmaktadır. Avrupa ülkesinde ulusal sermayenin bileşimi $84_s + 16_d$ ve; daha az makine, vb. kullanılan ve belli bir sürede, belli miktarda emek-gücünün, nispeten daha az miktarda hammaddeyi üretken olarak tükettiği Asya'daki ülkede ise $16_s + 84_d$ olsun. Bu durumda şu hesap elde edilir.
Avrupa'daki ülkede ürünün değeri = $84_s + 16_d + 16_a = 116$; kâr oranı = 16: 100 = %16.
Asya'daki ülkede ürünün değeri = $16_s + 84_d + 21_a = 121$; kâr oranı =%21.
Şu halde, Asya ülkesinde arü-değer oranı, Avrupa ülkesindekinin dörtte-biri olduğu halde, kâr oranı Avrupa'dakine göre %25'ten daha büyüktür. Carey, Bastiat gibileri ve *tutu quanti,* tam bunun tersi bir sonuca ulaşırlardı.
Yeri gelmişken belirtelim, ulusal kâr oranlan, çoğu kez, farklı ulusal artı-değer oranlarına dayanır. Ama biz, bu bölümde, aynı arü-değer oranından doğan, eşit olmayan kâr oranlarını karşılaşünyoruz. Sermayelerin organik bileşimlerindeki farklar ve bu nedenle farklı emek kitleleri ve dolayısıyla -diğer koşullar aynı kalmak üzere- çeşitii üretim alanlannda aynı büyüklükte sermayelerin harekete geçirdikleri

farklı artı-emek kitleleri dışında, kâr oranları için başka bir eşitsizlik kaynağı daha vardır. Bu, farklı üretim alanlarında sermayenin farklı [sayfa i36] devir dönemlerine sahip olmasıdır. Biz, Dördüncü Bölümde, diğer koşullar eşit olmak üzere, aynı organik bileşimdeki sermayelerin kâr oranlannın, bunlann devir dönemleri ile ters orantılı olduklannı görmüş bulunuyoruz. Gene biz, farklı devir sürelerinde devreden aynı değişen sermayelerin, farklı miktarlarda yıllık artı-değer ürettiğini de görmüş bulunuyoruz. Demek ki, devir dönemlerindeki farklılık, farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit dönemlerde, eşit kârlar üretmemesinin ve dolayısıyla, bu farklı alanlardaki kâr oranlarının farklı olmasının başka bir nedeni oluyor.
Ne var ki, sermayenin bileşimindeki sabit ve döner sermaye oranını ilgilendirdiği kadarıyla, bu, kendi içinde kâr oranını en ufak şekilde etkilemez. Bu, kâr oranını, ancak, bileşimdeki bu farkın, değişen ve değişmeyen kısımlar arasındaki farklı oranla aynı olması ve böylece kâr oranındaki farkın, sabit ve döner sermayeler arasındaki farklı orandan değil, bu farktan ileri gelmesi halinde etkiler; bir diğer durumda ise, eğer sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki farklı oran, belli bir kânn gerçekleşeceği devir döneminde bir farka yolaçar ise gene kâr oranını etkilemiş olur. Sermayelerin, sabit ve döner sermayelere farklı oranlarda bölünmeleri halinde bu, doğal olarak, daima devir dönemini etkiler ve bunda farklılıklara neden olur. Ama bu, aynı sermayelerin belli kârlan gerçekleştirdikleri devir döneminin farklı olduğu anlamına gelmez. Örneğin, A, ürününün daha büyük bir kısmını, hammaddeye, vb. çevirmek zorunda kaldığı halde, B, aynı makineleri, vb. daha uzun süre kullanabilir ye daha az hammaddeye gereksinme duyabilir, ama hem A ve hem de B, üretimde bulunduklan sürece sermayelerinin bir kısmını bir şeye bağlamış olurlar; birisi hammaddeye, yani döner sermayeye, diğeri makinelere, vb., ya da sabit sermayeye bağlamış durumdadır. A, sürekli olarak sermayesinin bir kısmını, meta-biçiminden para-biçimine ve bundan da tekrar hammadde biçimine çevirir, oysa B, sermayesinin bir kısmını daha uzun bir süre böyle bir çevirmeye başvurmaksızın emek aracı olarak kullanmaya devam eder. Her ikisinin de aynı miktarda emek çalıştırması halinde, bunlar, yıl boyunca, değerleri eşit olmayan ürün kitleleri satacaklar, ama her iki ürün kitlesi de eşit miktarlarda artı-değer içerecek ve yatırılan tüm sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranlan, bu sermayelerin, sabit ve döner kısımlarının bileşimleri ile devir dönemleri farklı olduğu halde aynı olacaktır. Devir dönemleri farklı olduğu halde her iki sermaye de eşit sürelerde eşit kârları gerçekleştirecektir.[21]

[21] Dördüncü Bölümden çıkan sonuca göre, yukardaki anlatımdan doğru bir biçimde, ancak, A ve B sermayeleri kendi değerlerine göre farklı bileşimde oldukları zaman geçerlidir, ama değişen bölümlerinin yüzdeleri, devir dönemlerine orantılıdır, yani devir sayılarına ters orantılıdır. A sermayesinin şöyle bir bileşimi olduğunu varsayalım: 20, sabit + 70, döner, ve böylece $90_s + 10_d = 100$. %100 bir artı-değer oranıyla, 10_d bir devirde 10_a üretir, bu, bir devir için %10 bir kâr

Devir [sayfa 137] dönemindeki farklılığın kendisinin, belli bir sürede belli bir sermaye tarafından ele geçirilen ve gerçekleştirilen artı-emek kitlesini etkilemesi dışında bir önemi yoktur. Bu nedenle, sabit ve döner sermayeye farklı bir biçimde bölünme, zorunlu olarak, kendisi de farklı bir kâr oranına yolaçacak olan farklı bir devir dönemi anlamına gelmiyorsa, kâr oranlannda bu gibi bir fark olduğunda,

bunun, sabit ve döner sermayenin farklı bir oranda olmasından değil, bu farklı oranın daha çok, kâr oranını etkileyen devir dönemlerindeki bir eşitsizliği belirtmesi olgusundan ileri geleceği apaçıktır. Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki, değişmeyen sermayenin sabit ve döner kısımlan bakımından çeşitli üretim kollannda farklı bir bileşimde olması, kendi başına kâr oranı üzerinde etkili değildir, çünkü, bu konuda belirleyici olan, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranıdır; değişmeyen sermayenin değeri ve dolayısıyla da bunun değişen sermayeye göre büyüklüğünün, kendisini oluşturan kısımlann sabit yada döner nitelikte olması ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bununla birlikte, -çoğu kez yanlış sonuçlara götürür- sabit sermayenin önemli ölçüde büyük olduğu durumlarda, bu, yalnızca, üretimin geniş ölçekte olduğunu, dolayısıyla, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeyi epeyce aştığını ya da, bu sermayenin çalıştırdığı canlı emek-gücünün, kullandığı üretim aracı kitlesine göre küçük olduğunu ifade ettiği görülebilir.

Böylece biz, farklı sanayi kollarında, sermayelerinin organik bileşimlerindeki farklara ve belirli sınırlar içersinde bunların farklı devir dönemlerine bağlı olarak farklı kâr oranlan bulunduğunu; devir sürelerinin aynı olduğu kabul edildiğinde, kârlann, sermayelerin büyüklükleri ile orantılı olduklannı ve dolayısıyla, eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit sürelerde eşit kârlar sağlayacağı yasasının (genel bir eğilim olarak), artı-değer oranı aynı olsa bile, ancak, organik bileşimleri aynı olan sermayelere uygulanacağını göstermiş bulunuyoruz. Bu söylenenler, bütün incelemelerimizde esas alınan varsayıma, yani metaların değerleri üzerinden satıldıklan varsayımına dayanıldığında geçerlidir. Öte yandan, hiç kuşku yoktur ki, öze ilişkin olmayan, raslantıya bağlı ve birbirlerini telafi eden ayrılıklar dışında, çeşitli sanayi kollarında ortalama kâr oranındaki farklılıklar gerçekte varolmadığı gibi, bütün kapitalist üretim sistemi ortadan kalkmadıkça da varolamaz. Şu halde, öyle görünüyor ki, burada değer teorisi, fiili süreç ile, gerçek üretim görüngüsü ile bağdaşmamaktadır ve bu nedenle de bu görüngüyü anlamaya çalışmaktan vazgeçmek, yerinde olacakür.

Bu cildin Birinci Kısmından şu sonuç çıkmaktadır ki, farklı üretim alanlarındaki ürünlerin maliyet-fiyatian, üretimleri için yaünlmış bulunan

oranı sağlar. Sermaye B = 60, sabit + 20, döner, dolayısıyla $80_s + 20_d = 100$ olsun. 20_d, yukardaki artı-değer oranı üzerinden, bir devirde, 20_a üretir, bu da bir devirde = %20 bir kâr oranı sağlar ki, A'nın iki katıdır. Ama A, yılda iki kez, B ise yalnızca bir kez devir yaparsa, o zaman 2 x 10 da yılda 20, getirir, ve her ikisi için de yıllık kâr oranı aynıdır, yanı %20'dir. -*F E.*

sermayelerin büyüklükleri eşit ise, bu sermayelerin organik bileşimleri farklı olsa bile eşittir. Değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki ayrım, maliyet-fiyatında kapitalistin gözünden kaçmaktadır. Üretimi için, 100 £ yatırmak zorunda olduğu bir meta, bu miktarı ister [sayfa 13si $90_s + 10_d$ ya da $10_s + 90_d$ şeklinde yatırmış olsun, ona bu kadar paraya ma-lolur. Her iki halde de bu meta ona 100 sterline mal olmuştur; ne bir kuruş fazla, ne de bir kuruş eksik, üretilen değerler ve artı-değerler ne kadar fark ederse etsin, farklı üretim alanlarındaki eşit sermayeler için maliyet-fiyatları aynıdır. Maliyet fıyatlanndaki bu eşitlik, ortalama bir kârın oluşmasına aracılık eden sermaye yatınmları arasındaki rekabet için temel teşkil eder. [sayfa 139]

DOKUZUNCU BÖLÜM GENEL BİR KÂR ORANININ OLUŞMASI (ORTALAMA KÂR ORANI) VE META DEĞERLERİNİN ÜRETİM FİYATLARINA DÖNÜŞMESİ

SERMAYENİN organik bileşimi, herhangi belli bir zamanda şu iki koşula bağlıdır: birincisi, kullanılan emek-gücü ile kullanılan üretim aracı arasındaki teknik bağıntıya; ikincisi, bu üretim araçlannın fiyatına. Bu bileşimin, gördüğümüz gibi, yüzde oranlara dayanılarak incelenmesi gerekir. Biz, $^4/_5$'i değişmeyen ve $'/_5$'i değişen sermayeden oluşan bir sermayenin organik bileşimini $80_s + 20_d$ formülü ile ifade ediyoruz. Bu karşılaştırmada, aynca, artı-değer oranının değişmediği de varsayılmıştır. Bu gelişigüzel seçilen bir oran, diyelim %100 olsun. $80_s + 20_d$ bileşimindeki sermaye, bu durumda 20_a kadar bir artı-değer üretir ve bu da, toplam sermaye üzerinden %20 bir kâr oranı verir. Bu sermayenin ürününün gerçek değerinin büyüklüğü, değişmeyen sermayenin sabit kısmının büyüklüğüne ve sabit sermayeden aşınma ve eskime yoluyla ürüne geçen kısma bağlıdır. Nevar ki, bu durumun, kâr oranı ve şu halde bu inceleme üzerinde hiç bir etkisi bulunmadığı için sırf kolaylık olsun diye, değişmeyen sermayenin, her yerde, bu sermayelerin yıllık ürününe aynı şekilde ve bütünüyle aktanldığını varsayacağız. Bundan başka, farklı üretim alanlarında sermayelerin bir yılda, kendi değişen kısımlarının büyüklüğü ile oranülı olarak aynı miktarlarda artı-değer gerçekleştirdiğini de varsayacağız. Bu nedenle şimdilik, devir sürelerindeki değişiklikler tarafından bu bakımdan doğurabilecekleri farkı bir yana bırakacağız. Bu

[sayfa 140] nokta daha sonra ele alınacaktır.

Şimdi beş ayrı üretim alanı alalım ve bunların herbirinde sermayenin organik bileşimi şöyle olsun:

Sermayeler	Artı-Değer Oranı	Artı-Değer	Ürünün Değeri	Kâr Oranı
I. 80_s+20_d	%100	20	120	%20
II. $70_s + 30_d$	%100	30	130	%30
III. $60_s + 40_d$	%100	40	140	%40
IV. $85_s + 15_d$	%100	15	115	%15
V. $95_s + 5_d$	%100	5	105	%5

Burada, aynı sömürü derecesinin olduğu farklı üretim alanlarında, bu sermayelerin farklı organik bileşimlerine tekabül eden epeyce farklı kâr oranlan olduğunu görüyoruz.

Bu beş üretim alanına yatınlan sermayelerin toplamı = 500; bunların ürettikleri artı-değer toplamı -110; bunların ürettikleri metaların toplam değeri = 610. Bu 500 değerindeki sermayeyi tek bir sermaye ve I'den Ve kadar sermayeleri, bunu oluşturan kısımlar olarak (örneğin, bir pamuklu fabrikasında, taraklama, eğirmeye hazırlama, eğirme ve dokuma bölümlerinde, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı farklı olan, ama ortalama oranının ancak fabrikanın bütünü için hesaplanması gerekli) kabul edersek, 500 büyüklüğünde bu sermayenin ortalama bileşimi = $390_s + 110_a$, ya da yüzde olarak = $78_s + 22_d$ olur. 100 değerinde sermayelerin her birisine toplam sermayenin beşte-biri gözüyle bakılırsa, bunlardan bir tanesinin bileşimi bu ortalama $78_s + 22_d$ bileşime eşit olur; her 100 için ortalama 22 artı-değer olacaktır; demek ki, ortalama kâr oranı = %22, ve en sonu bu 500 tarafından üretilen toplam ürünün her beşte-birinin fiyatı = 122 olacaktır. Öyleyse, yatırılan toplam sermayenin her beşte-birinin ürününün 122'den satılması gerekecektir.

Ama, tamamen yanlış sonuçlardan kaçınmak için, bütün mali-yet-fiyatlannın = 100 kabul edilmemesi gerekir.

Bileşimi $80_s + 20_d$, arü-değer oranı = %100 olan 100 büyüklüğündeki sermaye I tarafından üretilen metalann toplam değeri, değişmeyen sermayenin tamamının yıllık ürüne girmesi koşuluyla = $80_s + 20_d + 20_a$ = 120 olur. Şimdi bu durum, bazı koşullar altında bazı üretim alanlann-da görülebilir. Ama, s : d = 4 : 1 oranının olduğu yerlerde bu durum pek olamaz. Bu nedenle bizim, farklı sermayelerin her 100'ü tarafından üretilen değerleri karşılaştırırken, bunlann, s'nin, sabit ve döner kısımları bakımından farklı bileşimde olmalanna bağlı olarak farklılık göstereceklerini ve bu farklı sermayelerin herbirinin sabit kısımlannın, duruma göre yavaş ya da hızlı değer kaybına uğrayacaklarını böylece de ürüne, eşit sürelerde, kendi değerlerinin eşit olmayan miktarlannı aktaracaklarını akıldan çıkarmamamız gerekir. Ama bu, kâr oranı için önemli değildir. 80s'nin

yıllık ürüne 80, 50 ya da 5 kadar bir değer aktarmasının ve [sayfa 141) dolayısıyla yıllık ürünün = 80s + 20d + 20a = 120; ya da 50s + 20d + 20a =90, veya 5s + 20d + 20a = 45 olmasının bir önemi yoktur; bütün bu durumlarda, ürünün değerinin, maliyet-fıyatından fazlalığı = 20 olur ve kâr oranının hesaplanmasında hepsinde bu 20, 100 büyüklüğündeki sermayeye oranlanır. Şu halde, sermaye I'in kâr oranı, her durumda %20'dir. Bunu daha da açık hale getirmek için, değişmeyen sermayenin farklı kısımlannın, aynı beş sermayenin ürününün değerine aşağıdaki şekilde girdiğini kabul ediyoruz:

Şimdi eğer biz tekrar I'den Ve kadar sermayeleri tek bir toplam

Sermayeler	Artı-değer Oranı	Artı-değer	Kâr Oranı	Harcanan s	Meta-ların Değeri	Maliyet Fiyatı	
I. $80_s + 20_d$	100%	20	20%	50	90	70	
II. $70_s +30_d$	100%	30	30%	51	111	81	
III. $60_s +40_d$	100%	40	40%	51	131	91	
IV. 85_s+15_d	100%	15	15%	40	70	55	
V. $95_s +5_d$	100%	5	5%	10	20	15	
$390_s +110_d$	--	110	110%	-	-	-	Toplam
$78_s +22_d$	--	22	22%	-	-	-	Ortalama

sermaye olarak düşünürsek, bu durumda da, yine, bu beş sermayenin toplamının bileşiminin= 500 =

390s + 11 Od olduğunu, böylece, aynı ortalama bileşimi = 78s + 22d elde ettiğimizi ve aynı şekilde ortalama artı-değerin = 22 kaldığını görürüz. Bu artı-değeri, I'den Ve kadar sermayeler arasında eşit şekilde bölecek olursak aşağıdaki meta-fiyatlarım elde ederiz:

Sermayeler	Artı-Değer	Metalann Değeri	Metalann Maliyet Fiyatı	Metalann Fiyatı	Kâr Oranı	Fiyatın Değerden Sapması
I. 80 +20 s d	20	90	70	92	22%	+2
II. 70_s+30_d	30	111	81	103	22%	-8
III. 60_s+40_d	40	131	91	113	22%	-18
IV. 85 +15 s d	15	70	55	77	22%	+ 7
V. 95_s+5_d	5	20	15	37	22%	+ 17

Birlikte alındığında metalar değerlerinin, 2 + 7+ 17 = 26 üzerinde ve 8 + 18 = 26 altında satılmışlar ve böylece, fiyatın değerden sapması, artı-değerin eşit olarak bölünmesi ya da yatırılan sermayenin her 100 [sayfa 142] birimi için 22'lik ortalama kânn, I'den Ve kadar metalann herbirinin maliyet-fiyatlanna eklenmesi yoluyla dengelenmiş olur. Metalann bir kısmı kendi değerleri üzerinde satıldığı halde, diğer kısmı aynı oranda olmak üzere değerlerinin altında satılmış olur. Ve, metaların an-

cak böyle fiyatlarla satılmasıdır ki, I'den Ve kadar olan sermayeler için kâr oranının, bu sermayelerin farklı organik bileşimde olmalarına karşın yine de eşit olarak %22 olmasını sağlar. Farklı üretim alanlannda, çeşitli kâr oranlannın ortalamalarının bulunarak bu farklı üretim alanlanndaki maliyet-fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen fiyatiar, *üretim-Fiyatlarını* meydana getirirler. Bunlar, önkoşul olarak, genel bir kâr oranının varlığını gerektirdiği gibi, bu da gene, her bireysel üretim alanındaki kâr oranlannın, kendi başına alındığında, daha önce, bir o kadar ortalama kâr oranına indirgenmiş olmasını öngörür. Bu özel kâr oranı = a : S'nin her üretim alanında, bu kitabın Birinci Kısmında olduğu gibi, metaların değerlerinden çıkartılmış olmaları gerekir. Böyle bir çıkarma olmaksızın, genel kâr oranı (ve dolayısıyla metaların üretim-fiyatı) boş ve anlamsız bir kavram olarak kalır. Şu halde, bir metaın üretim-fiyatı, maliyet-fiyatı ile buna genel kâr oranına uygun olarak yüzde şeklinde, eklenen kânn toplamına ya da başka bir deyişle, maliyet-fiyatı ile ortalama kânn toplamına eşittir.

Farklı üretim kollarına yatırılmış bulunan sermayelerin farklı organik bileşimleri nedeniyle ve dolayısıyla -belli büyüklükteki bir toplam sermaye, içersinde, değişen sermayenin sahip bulunduğu farklı yüzdeye bağlı olarak- eşit büyüklükte sermayelerin çok farklı miktarlarda emeği harekete geçirmesi nedeniyle, bu sermayeler, çok farklı niceliklerde arü-emeğe elkoymuş olurlar ya da çok farklı niceliklerde artı-değer üretirler. Buna uygun olarak, çeşitii üretim kollarında egemen olan kâr oranlan köken olarak çok farklıdır. Bu farklı kâr oranlan, rekabet aracılığı ile, bütün bu farklı kâr oranlannın ortalaması olan tek bir genel kâr oranına eşitienirler. Organik bileşimi ne olursa olsun belli bir büyüklükteki bir sermayeye bu genel kâr oranı uyannca isabet eden kâra, ortalama kâr denir. Bir metaın, kendi maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında yatırılmış bulunan (yalnızca tüketilmiş olan değil) toplam sermaye üzerinden, devir koşulları gereğince, yıllık ortalama kârdan kendisine düşen payın toplamına eşit olan fiyaüna, bu metaın üretim-fiyatı denir. Örneğin, 100'ü sabit sermaye olan 500'lük bir sermaye alalım ve bunun %10'u 400'lük döner sermayenin bir devri sırasında yıpranmış ve aşınmış olsun. Bu devir dönemindeki ortalama kâr % 10 olsun. Bu durumda, bu devir sırasında yaratılan ürünün maliyet-fiyatı, aşınma için 10_s, arü 400 (s + d) döner sermaye = 410, ve üretim-fiyatı, 410 maliyet-fiyatı, arü (500 üzerinden %10 kâr) 50 = 460 olur.

Demek oluyor ki, çeşitii üretim alanlanndaki kapitalistler, metala-rını satmakla, bunlann üretimlerinde tüketilen sermayenin değerini geri almakla birlikte, bunlar, kendi alanlannda, bu metaların üretimleri ile [sayfa 143] yaratılmış olan artı-değeri ve dolayısıyla kân elde etmiş olmazlar. Onlann elde etmiş oldukları şey, yalnızca, tek-düze olarak dağıtıldığında, bütün üretim alanlannda toplumsal sermaye tarafından belli bir sürede üretilen toplam toplumsal artı-değer ya da kârdan toplam toplumsal

sermayenin her kesrine düşen pay miktanndaki artı-değer ve dolayısıyla kârdır. Yatınlmış bulunan bir sermayenin her 100 birimi, bileşimi ne olursa olsun, bir yılda ya da herhangi bir sürede, her 100 biriminin payına, aynı dönemde, toplumsal sermayenin *n* kısmına düşen kadar kâr getirir. Kâr sözkonusu olduğu sürece, çeşitli kapitalistlerin durumu, kânn, aralarında her 100 birime göre bölündüğü hisse senetli bir şirketteki hisse sahipleri gibidir; böylece, bireysel kapitalistler bakımından kârlar, burada, herbirisinin toplam girişime yatırdığı sermaye miktanna göre, yani bütün olarak toplumsal üretimdeki yatınmına, hisse sayısına göre değişir. Demek ki, metalann fiyatında, bu metaların üretimi sırasında tüketilen sermaye öğelerini yerine koyan kısım, ve dolayısıyla, bu tüketilen sermaye-değerin tekrar satın alınması için harcanması gereken kısım, yani bu metaların maliyet-fiyatı,

tamamıyla, kendi üretim alanlarındaki sermaye yatırımına bağlıdır. Ama metalann fiyatındaki öteki öğe, bu maliyet-fiyatına eklenen kâr, belli bir üretim alanında, belli bir sermaye tarafından, belli bir sürede üretilen kâr miktarına bağlı değildir. Bu, toplumsal üretime yatırılan toplam toplumsal sermayenin kesirli bir kısım olarak, belli bir sürede her bireysel sermayeye ortalama olarak düşen kâr kitlesine bağlıdır.[22]

Bir kapitalist, metalanm, üretim-fiyatına satüğı zaman, bu nedenle, bunların üretiminde tüketilen sermayenin değerine oranülı bir para elde eder ve toplam toplumsal sermayede kesirli bir kısım olarak yatırdığı sermayeye orantılı bir kâr sağlar. Kapitalistin maliyet-fiyatları belirlidir. Ama, bunlara eklenen kâr, yaünlan sermayenin her 100 birimi için basit bir ortalama olarak, kapitalistin özel üretim alanından bağımsızdır.

Yukandaki örnekte, I'den Ve kadar olan beş ayrı yatırımın da tek bir kişiye ait olduğunu varsayalım. Metalann üretiminde, I'den Ve kadar her kısımda yaünlan her 100 birim sermaye için tüketilen değişen ve değişmeyen sermaye miktarı bilinebilir ve I'den Ve kadar, metalann değerinin bu kısım, söylemeye gerek yoktur ki, bunların fiyatlarının bir kısmını oluşturur, çünkü, en azından bu fiyat, sermayenin yatırılan ve tüketilen kısımlarının yerlerine konulması için gereklidir. Bu maliyet-fiyatlan, demek ki, I'den Ve, her sınıf meta için farklı olabilir ve bu nedenle de, sahibi tarafından farklı olarak saptanabilir. I'den Ve kadar, üretilen farklı miktarlarda artı-değer ya da kâr bakımından, bunlara, kapitalist, pekala, yaürdığı toplam sermaye üzerinden kâr gözüyle bakabilir ve böylece her 100 birime kârın belli kesirli bir kısım düşerdi. Şu halde, I'den Ve çeşitii kısımlarda üretilen metalann maliyet-fiyatları farklı [sayfa 144] olurdu; ama bunlann saüş fiyatlarının, her 100 birim sermayeye eklenen kârdan elde edilen kısmı, bütün bu metalar için aynı olurdu. I'den Ve metaların toplam fiyatian, bu yüzden, bunlann toplam değerlerine, yani I'den Ve maliyet-fiyatlarının toplamı, arü, I'den Ve üretilen artı-

[22] CherbuliezRichesse ouPouvrete, Paris 1841, s.71-72. -*Ed.*

değer ya da kârlann toplamına eşit olurdu. Şu halde bu, I'den Ve me-talarda somutlaşmış olan geçmiş ve yeni harcanmış emeğin toplam miktannın para-ifadesi olabilirdi. Ve aynı şekilde, toplumda üretilen bütün metalann üretim-fiyatlannın toplamı -bütün üretim kollarının hepsi- bunlann değerlerinin toplamına eşittir.

Bu ifade, kapitalist üretim sisteminde, üretken sermayenin öğelerinin kural olarak piyasadan saün alındığı, bu nedenle de, bunlann fiyatlannın, zaten gerçekleştirilmiş bulunan kânn içerdiği ve dolayısıyla kendisinde bulunan kâr ile birlikte, o sanayi kolundaki üretim-fiyatım da içerdiği, böylece, bir sanayi kolundaki kânn, bir diğerinin maliyet-fiyatı-na girdiği olgusu ile çelişiyor gibi görünür. Ama eğer biz, tüm ülkenin metalarının maliyet-fiyatlarının toplamını bir yana, artı-değer ya da kâr toplamlarını öte yana koymuş olsaydık, bu hesabın doğru olması gerekeceği besbellidir. Örneğin, bir A metaını alalım. Bunun maliyet-fiyatı, B'nin, C'nin, D'nin, vb. kârlarını içerebilir; tıpkı B'nin, C'nin, D'nin, vb. maliyet-fiyatlarının, A'nın kârlannı içerebileceği gibi. Şimdi, biz hesabımızı yaparken, A'nın kârı, kendi maliyet-fiyatında içerilmiş olmayacağı gibi, B'nin, C'nin, D'nin, vb. kârları da bunlann maliyet-fiyatiannda içeril-mez. Hiçkimse kendi kârını, kendi maliyet-fiyatına katmaz. Bu nedenle, eğer *n* kadar üretim alanı olsa, ve bunlann herbiri *k* tutannda kâr sağlamış olsa, bunlann toplam maliyet-fiyatı = m - nk olurdu, Bu hesap bütünüyle ele alındığında görürüz ki, bir üretim alanındaki kârlar, bir diğerinin maliyet-fiyatına geçtiği için, bunlar bu nedenle son-ürünün toplam fiyatının öğeleri olarak hesaba katılmışlardır ve kâr tarafında bir ikinci kez görünmeleri olanaksızdır. Eğer bunlardan birisi hesabın bu yanında gene de görünmekte ise, bunun tek nedeni, sözkonusu metaın kendisinin bir son-ürün olması ve üretim-fiyatının, bir başka metaın maliyet-fiyatına geçmemesidir.

Eğer bir metaın maliyet-fiyatı, üretim araçlannın üreticilerinin kârlarını temsil eden bir k miktannı içeriyor ve eğer bu maliyet-fiyatına bir kâr = kj ekleniyor ise, toplam kâr K = k+ kj olur. Kârı temsil eden kısımlar dikkate alınmaksızın bir metaın toplam maliyet-fiyatı, demek ki, onun kendi maliyet-fiyatı, eksi K olur. Bu maliyet-fiyatına m dersek, $m + k = m + k + k_j$ olacağı açıkür. Birinci Kitapta (Kap. VII, 2, s. 211/ 203) arü-değeri incelerken, bir sermayenin ürününün, sanki bunun bir kısmının yalnız sermayeyi yerine koyuyor, öteki kısmının ise yalnız arü-değeri temsil ediyormuş gibi ele alınabileceğini görmüştük. Bu yaklaşımı, toplumun toplam ürününe uygularken, bazı düzeltmeler yapmamız [sayfa 145] gerekiyor. Topluma bütünü ile bakarken, diyelim ketenin fiyatında yer alan kâr iki kez görünemez - hem keten bezinin fiyatının bir kısmı olarak ve hem de ketenin kân olarak ortaya konamaz.

Artı-değer ile kâr arasında, diyelim A'nın artı-değeri, B'nin değişmeyen sermayesine geçtiği sürece bir fark olamaz. Bununla birlikte, metaların değeri için, içerdikleri emeğin karşılığının ödenmiş ya da

ödenmemiş olmasının hiç bir önemi yoktur. Bu, yalnızca, A'nın artı-değerinin karşılığını B'nin ödediğini gösterir. A'nın artı-değerinin, toplam hesaba iki kez girmesi olanaksızdır.

Ama arada şu fark vardır: Belli bir ürünün, diyelim B sermayesinin ürününün fiyatının, B'de gerçekleşen artı-değerin B'nin ürünlerinin fiyatına eklenen kârdan büyük ya da küçük olabilmeleri

nedeniyle, bu ürünün değerinden farklı olması dışında, aynı durum, B sermayesinin değişmeyen kısmını teşkil eden ve dolaylı olarak da, işçilerin yaşam gereksinmeleri olması nedeniyle değişen kısmını da oluşturan metalar için de geçerlidir. Sermayenin değişen kısmını ilgilendirdiği kadanyla, bunun kendisi, maliyet-fiyatı, artı, artı-değer, şu halde burada, maliyet-fiyatı, artı, kâra eşittir ve bu kâr, yine, temsil ettiği artı-değerden daha büyük ya da daha küçük olabilir. Değişen sermayeye gelince, ortalama günlük ücret, gerçekte daima, işçilerin yaşam gereksinmelerini üretmek için çalışmak zorunda oldukları saatte üretilen değere eşittir. Ne var ki, bu saatlerin sayısı da, yaşam gereksinmelerinin üretim-fiyatlannın bunlann değerlerinden gösterdiği sapma nedeniyle kesinliğini yitirir. Gene de bu, daima, bir metaın çok az artı-değer taşımasına karşın, bir diğerinin çok fazla taşımasına gelir dayanır ve böylece, üretim-fiyatlarının taşıdığı değerlerdeki sapmalar birbirlerini yokederler. Kapitalist üretimde genel yasa, ancak çok karmaşık ve yaklaşık biçimde egemen bir eğilim ve sürekli dalgalanmalann hiç bir zaman kesinlikle belirlenemeyen ortalaması olarak işler.

Genel kâr oranı, belli bir süre, diyelim bir yıl için yatınlmış olan her 100 birim sermayeye ait çeşitli kâr oranlannın ortalaması alınmak suretiyle belirlendiğine göre, bundan, farklı sermayelerin farklı devir dönemlerinin yarattığı farkın da ortadan kalktığı sonucu çıkar. Ne var ki, bu farklar, ortalaması genel kâr oranını veren, çeşitli üretim alanlanndaki farklı kâr oranlan üzerinde kesin bir rol oynar.

Ortalama kâr oranının oluşması ile ilgili daha önceki örneğimizde, her üretim alanındaki sermayeyi = 100 diye kabul etmiş ve bunu, yüzde olarak kâr oranlanndaki fark ile, eşit miktarlarda sermayeler tarafından üretilen metalann değerlerindeki farkı göstermek için yapmıştık. Ama söylemeye gerek yoktur ki, her üretim alanında üretilen gerçek artı-değer miktan, yatırılan sermayelerin büyüklüğüne bağlıdır, çünkü her üretim alanındaki sermaye bileşimi bellidir. Gene de, belli bir üretim alanındaki gerçek kâr *oranı* üzerinde, yatırılan sermayenin 100, ya da *n* defa 100 yada *xn* defa 100 olmasının bir etkisi yoktur. Toplam kâr ister 10 : 100, ister 1.000 : 10.000 olsun, kâr oranı gene %10'dur. [sayfa nei

Bununla birlikte, çeşitli üretim alanlannda kâr oranları, değişen sermayenin toplam sermayeye olan oranına bağlı olarak, bu alanlarda üretilen pek çok farklı miktarlardaki artı-değer ya da kâr ile farklı olacağı için, toplumsal sermayenin 100 birimine ait ortalama kârın ve şu halde ortalama ya da genel kâr oranının, çeşitli alanlara yatırılmış bulunan

sermayelerin büyüklükleri uyannca çok farklı olacaklan açıktır. A, B, C, D diye dört sermaye alalım. Hepsi için artı-değer oranı = %100 olsun. Toplam sermayenin her 100 birimi için değişen sermaye, A'da 25, B'de 40, C'de 15 ve D'de 10 olsun. Bu durumda, toplam sermayenin her 100 birimi A'da 25, B'de 40, C'de 15 ve D'de 10 artı-değer ya da kâr sağlar. Bunlann toplamı 90 eder bu dört sermaye aynı büyüklükte olsalar, ortalama kâr oranı 90/4 ya da %22!/2 olurdu.

Ama toplam sermayeler şu şekilde olsa: A = 200, B = 300, C = 1.000, D = 4.000. Bu durumda üretilen kârlar, sırasıyla = 50, 120, 150 ve 400 olurdu. Bu, dört sermayenin toplamı 5.500 için 720 bir kâr ve $\%13V_H$ ortalama bir kâr oranı ederdi.

Üretilen toplam değerin kitleleri, A, B, C, D'ye yatırılmış bulunan, toplam sermayelerin büyüklüklerine bağlı olarak değişiklik gösterir. Ortalama bir kâr oranının oluşumu, bu nedenle, çeşitli üretim alanlarındaki farklı kâr *oranlarının* basit bir ortalamasını elde etme sorunu olmaktan çok, bu ortalamanın oluşumunda bu farklı kâr oranlarının sahip olduğu nispi ağırlık sorunudur. Ne var ki, bu, her alana yatırılan sermayenin nispi büyüklüğüne ya da her alana yatınlan sermayenin toplam toplumsal sermayenin ne kadarını teşkil ettiğine bağlıdır. Toplam sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir kısmının, daha yüksek ya da daha düşük bir kâr oranı üretmesine bağlı olarak, doğal olarak çok büyük bir fark olacaktır. Ve bu da gene, toplam sermayeye oranla değişen sermayenin nispeten küçük ya da büyük olduğu, üretim alanlarına ne kadar sermaye yatırıldığına bağlıdır. Bu, tıpkı, farklı faiz oranları ile, diyelim yüzde 4, 5, 6, 7 vb. ile çeşitli miktarlarda sermayeleri borç veren bir tefecinin elde ettiği ortalama faize benzer. Elde edeceği ortalama oran tamamen, bu farklı faiz oranlarının herbirine göre ikaz ettiği sermaye miktanna bağlı olacaktır.

Genel kâr oranı, demek ki, iki etmen tarafından belirlenir:

1) Farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimi ve böylece, bireysel alanlardaki farklı kâr oranlan ile.

2) Toplam toplumsal sermayenin, bu farklı alanlardaki dağılımı ve böylece, her özel alana, bu alanda egemen olan belli kâr oranı üzerinden yatırılmış bulunan sermayenin nispi büyüklüğü, yani her bireysel üretim alanının, toplam toplumsal sermayeden aldığı nispi pay ile.

Birinci ve İkinci Ciltlerde biz yalnız metaların *değerlerini* inceledik. Şimdi bir yandan, *maliyet-fiyatı,* bu değerin bir kısmı olarak aynlmış bulunuyor, öte yandan da, metaların *üretim-fiyatı,* kendi dönüşmüş biçimi içersinde gelişmiş bulunuyor, [sayfa 147]

Ortalama toplumsal sermayenin bileşimi, diyelim $80_s + 20_d$ ve yıllık artı-değer oranı a' = %100 olsun. Bu durumda, 100 değerinde bir sermaye için ortalama yıllık kâr = 20 ve genel yıllık kâr oranı %20 olur. 100'lük bir sermayenin yılda ürettiği metaların maliyet-fiyatı ne olursa olsun, bunların üretim-

fiyatı m + 20 olacakür. Sermaye bileşiminin =

$(80 - x)_s + (20 + x)_d$ olduğu üretim alanlannda, fiilen üretilen arü-değer ya da bu alanda üretilen yıllık kâr 20 + x, yani 20'den büyük olacak ve üretilen metalann değeri = m + 20 + x, yani m + 20'den büyük olacak ve üretilen metaların değeri = m + 20 + x, yani m + 20'den büyük, ya da bunların üretim-fıyaündan büyük olacakür. Sermaye bileşiminin = $(80 + x)_s + (20 - x)_d$ olduğu alanlarda, yılda üretilen arü-değer ya da kâr = 20 - x, ya da 20'den küçük olacak ve dolayısıyla metaların değeri m + 20 - x, m + 20 olan üretim-fiyatından daha az olacakür. Devir dönemlerindeki olası farklılıklar dışında, metalann üretim-fiyatlan, yalnız, bileşimin raslansal olarak $80_s + 20_d$ olduğu alanlarda kendi değerlerine eşit olur.

Her belirli üretim alanında, emeğin toplumsal üretkenliğindeki özgül gelişme, belli miktarda bir emek tarafından, şu halde, belli sayıda emekçi tarafından belli bir işgününde harekete geçirilen üretim araçlan kitlesinin ne kadar büyük ve dolayısıyla, belli miktarda üretim aracı için gerekli-emek miktarının ne kadar küçük olduğuna bağlı olarak değişir, daha yüksek ya da daha düşük olur. Bu nedenle ortalama toplumsal sermayeden, yüzde olarak daha büyük değişmeyen ve daha küçük değişen sermaye içeren sermayelere, *yüksek* bileşimli sermayeler ve, tersine, bileşimindeki değişmeyen sermaye ortalama toplumsal sermayeye göre nispeten daha küçük, değişen sermaye ise nispeten daha büyük olan sermayelere, *düşük* bileşimli sermayeler denilmektedir. En sonu, bileşimi ortalama toplumsal sermayenin bileşimine eşit olan sermayelere, ortalama bileşimli sermayeler diyoruz. Ortalama toplumsal sermayenin bileşimi yüzde olarak $80_s + 20_d$ olsa, bileşimi $90_s + 10_d$ olan bir sermaye, toplumsal ortalamadan *yüksek,* bileşimi $70_s + 30_d$ olan bir sermaye ise toplumsal ortalamadan *düşüktür.*

Genel bir deyişle, e ve f değişmeyen büyüklükler ve e + f = 100 olmak üzere, eğer ortalama toplumsal sermayenin bileşimi = $e_s + f_d$ ise, $(e + x)_s + (f - x)_d$ formülü, yüksek bileşimli, $(e - x)_s + (f + x)_d$ formülü, düşük bileşimli bireysel bir sermayeyi ya da sermayeler topluluğunu temsil eder. Ortalama bir kâr oranı saptandıktan ve yılda bir devir yaptıklan kabul edildikten sonra, bu sermayelerin işlevlerini ne şekilde yerine getirdikleri, aşağıdaki sıralamada, gösterilmektedir; burada 1, ortalama kâr oranı %20 olan ortalama bir bileşimi temsil etmektedir.

I. $80_s + 20_d + 20_a$. Kâr oranı = %20. Ürünün fıyaü = 120. Değer = 120.

II. $90_s + 10_d + 10_a$. Kâr oranı = %20. Ürünün fiyaü= 120. Değer= 110. [sayfa MS]

III. $70_s + 30_d + 30_a$. Kâr oranı = %20. Ürünün fıyaü = 120. Değer = 130.

Sermaye n tarafından üretilen metalann değeri, demek ki, bunların üretim-fıyaündan küçük, HPün metalannın üretim-fıyatı, kendi değerlerinden küçük; ve yalnız sermaye I'de, bileşimin, toplumsal ortalama ile raslansal olarak aynı olduğu üretim kollannda, değer ile üretim-fıyatı

eşit olur. Ne var ki, bu koşulların herhangi özel bir duruma uygulanmasında, s ile d arasındaki oranda görülen sapmanın, teknik bileşimdeki bir farktan çok, değişmeyen sermaye öğelerinin değerindeki bir değişmeden ileri gelip gelmediğine dikkat etmek gerekir.

Bu söylenenler, her halde, metalann maliyet-fiyatlannın belirlenmesi ile ilgili ilk varsayımı değişikliğe uğratmaktadır. Biz, başlangıçta, bir metaın maliyet-fıyatının, üretiminde tüketilen metalann *değerine* eşit olduğunu varsaymıştık. Ne var ki, alıcı için, belli bir metaın üretim-fıyatı, onun maliyet-fiyatıdır ve bu nedenle diğer metalann fıyatlanna, maliyet-fiyatı olarak geçebilir. Üretim-fıyatı, bir metaın değerinden farklı olabileceği için, bu üretim-fiyatım içeren bir başka metaın maliyet-fiyatı, onun toplam değerinin, metaın üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinden gelen kısmının üzerinde ya da altında olabilir. Maliyet-fıyatının bu değişikliğe uğramış anlamını unutmamak ve belli bir üretim alanında üretilmiş olan bir metaın maliyet-fiyatının, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri ile eşit görülmesi halinde daima bir yanılma olasılığının bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Bizim bu incelememiz, bu noktanın daha yakından araşünlmasını gerektirmemektedir. Gene de, bir metaın maliyet-fiyatının, daima, o metaın değerinden küçük olduğu doğrudur. Çünkü, bir metaın maliyet-fiyatı, üretiminde tüketilen üretim araçlannın değerinden ne kadar farklı olursa olsun, geçmişteki bu hatanın kapitalist için bir önemi yoktur. Belli bir metaın maliyet-fiyatı, veri olan ve kapitalistimizin üretiminden bağımsız bulunan kesin bir koşuldur, oysa kapitalistin üretiminin sonucu olan şey, arü-değeri ve dolayısıyla, metaın maliyet-fiyatının üzerinde bir değer fazlalığını içeren bir metadır. Diğer bütün amaçlar için, bir metaın maliyet-fiyatı, değerinden küçüktür önermesi, şimdi, bir metaın maliyet-fiyatı üretim-fiyatından küçüktür önermesi şeklinde değişmiştir. Üretim-fiyatının, değere eşit olduğu toplam toplumsal sermaye bakımından, bu önerme, daha önceki önerme ile, yani maliyet-fiyatının değerden küçük olduğu önermesi ile özdeştir. Ve bu önerme, bireysel üretim alanları için değişikliğe uğramakla birlikte, toplam toplumsal sermaye sözkonusu olduğunda, bu sermayenin ürettiği metalann maliyet-fiyatının bunlann değerlerinden küçük olduğu ya da toplumsal metalann toplam kitlesi sözkonusu olduğunda bunlann maliyet-fiyatının, bunlann değeri ile özdeş olan üretim-fiyatlanndan küçük olduğu temel gerçeği daima geçerlidir. Bir metaın maliyet-fiyatı, yalnız bu metaın içerdiği

karşılığı ödenmiş emek miktarını belirtir, oysa bu metaın değeri, bu metaın içerdiği, karşılığı ödenmiş ve [sayfa 149] ödenmemiş bütün emeği belirtir. Üretim-fiyatında ise, karşılığı ödenmiş emek ile, belli bir üretim alanı için kendi denetimi dışındaki koşullar tarafından belirlenen karşılığı ödenmeyen bir emek miktarının toplamı sözko-nusudur.

Bir metaın üretim-fiyatını ifade eden, m + k formülü, yani maliyet-fiyatı, arü, kâr; şimdi daha kesinlikle, k = mk' (k^1, genel kâr oranını

gösterir) ile ifade edilir. Şu halde, üretim-fiyatı = m + mk"dür. Eğer, m = 300 ve k' = %15 ise üretim-fiyatı m + mk' = 300 + 300 (15 : 100), yani 345'tir.

Belli bir üretim alanında metalann üretim-fiyatı, büyüklük olarak değişebilir:

1) Bu üretim alanında metalann değeri aynı kaldığı (bunların üretiminde eskisi gibi aynı miktarda billurlaşmış ve canlı emek harcandığı) halde, genel kâr oranı olarak değişirse.

2) Genel kâr oranı aynı kaldığı halde, bu üretim alanında, teknik değişiklikler ya da bu alandaki değişmeyen sermayenin öğelerini oluşturan metaların değerinde bir değişme olması sonucu bir değer değişmesi varsa.

3) Ensonu, yukarda sözü edilen iki durum bir arada meydana gelirse.

Bireysel üretim alanlanndaki fiili kâr oranlarında, göreceğimiz gibi, sürekli büyük değişiklikler olmasına karşın, genel kâr oranında gerçek bir değişme, olağanüstü ekonomik olayların istisnai bir biçimde yarattıkları bir şey olmadıkça, çok uzun bir döneme yayılan ve genel kâr oranında bir değişiklik meydana getirmek üzere birbirlerini kararlı ve dengeli hale getirmeleri epeyce zaman alan bir dizi dalgalanmalann gecikmiş etkileridir. Bütün kısa dönemlerde (piyasa-fiyatianndaki dalgalanmaların tamamen dışında) üretim-fiyatlarındaki bir değişiklik, bu yüzden, daima *prima facie,* metaların değerlerindeki fiili değişikliklere, yani bunların üretimleri için gerekli toplam emek-zamanı miktarındaki değişikliklere bağlanabilir. Aynı değerlerin sırf para-ifadelerindeki değişikler, haliyle burada hiç dikkate alınmamıştır.[23]

Öte yandan, toplam toplumsal sermaye açısından, bu sermayenin ürettiği metalann değerinin (ya da para olarak ifade edildiğinde bunlann fiyatının) = değişmeyen sermayenin değeri + değişen sermayenin değeri + artı-değer olduğu açıkür. Emeğin sömürü derecesinin değişmediği kabul edilirse, artı-değer kitlesi aynı kaldığı sürece, ya değişmeyen ya değişen sermayenin ya da her ikisinin değerinde bir değişiklik olmadıkça, dolayısıyla S ve böylece,genel kâr oranını temsil eden a/S değişmedikçe, kâr oranı değişemez. Demek ki, bu durumların herbirinde, genel kâr oranında bir değişme, değişmeyen ya da değişen sermayenin ya da her ikisinin öğelerini oluşturan metalann değerinde bir değişme olduğu anlamını taşır, [sayfa ısoı

Ya da, emeğin sömürü derecesi değiştiği zaman, metalann değeri aynı kaldığı halde genel kâr oranı değişebilir.

Ya da, emeğin sömürü derecesi aynı kaldığında, genel kâr oranı, emek-sürecindeki teknik değişikliklerin sonucu olarak, değişmeyen ser-

[23] Corbet, *An lnquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals,* London 1841 -*Ed.* s. 174.

mayeye oranla kullanılan emek miktarında bir değişme olduğu zaman değişebilir. Ne var ki, bu gibi teknik değişiklikler daima kendilerini, şimdi üretimleri eskisine göre daha fazla ya da az emeği gerektiren metalann değerlerindeki bir değişmede gösterirler ya da böyle bir değişiklik ile birlikte ortaya çıkarlar.

Artı-değer ile kânn, kitleleri açısından özdeş olduklannı Birinci Kısımda görmüş bulunuyoruz. Ama, kâr oranı, daha ilk başta sırf farklı bir hesaplama biçimi gibi görünen artı-değer oranından daha başlangıçta ayndır. Ne var ki, bu, aynı zamanda gene daha başlangıçta artı-değerin gerçek kökeninin bir esrar perdesi arkasında saklanmasına yardım eder, çünkü, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, kâr oranı yükselebilir ya da düşebilir ve bunun tersi alabilir, çünkü kapitalist, pratikte yalnızca kâr oranı ile ilgilidir. Şu da var ki, büyüklük farkı, artı-değerin kendisi ile kâr arasında değil, yalnız kâr oranı ile artı-değer oranı arasındadır. Kâr oranında, artı-değer toplam sermayeye göre hesaplandığı ve toplam sermaye onun standart ölçüsü olarak alındığı için, artı-değer toplam sermayeden çıkıyormuş, bu sermayenin bütün kısımlarından aynı şekilde doğuyormuş gibi görünür ve böylece, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki organik fark, bu kâr kavramı içersinde kaybolur. Kâr kılığına bürünen artı-değer, fiilen kendi kökenini yadsır, kendi niteliğini yitirir ve tanınmaz hale gelir. Bununla birlikte, şimdiye değin kâr ile artı-değer arasındaki aynm yalnızca nitel bir değişikliğe ya da biçim değişikliğine uygulandı, oysa artı-değerle kâr arasındaki bu ilk değişme aşamasında gerçek bir büyüklük farkı olmayıp, bu fark, yalnız, kâr oranı ile artı-değer oranı arasında vardır.

Genel kâr oranı ve böylece de, çeşitli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayenin veri olan büyüklüğüne tekabül eden bir ortalama kâr saptanır saptanmaz, durum değişir.

O zaman, belli bir üretim alanında fiilen üretilen artı-değerin ve dolayısıyla kânn, bir metaın satış fiyatının içerdiği kâr ile aynı olması ancak bir raslantı olur. Demek ki, kural olarak, yalnız artı-değer

oranı ve kâr oranı değil, artı-değer ve kâr da farklı büyüklüklerdir. Belli bir sömürü derecesinde, belli bir üretim alanında üretilen arü-değer kitlesi, bu durumda, toplumsal sermayenin toplam ortalama kân ve dolayısıyla genellikle kapitalist sınıf için, belli bir üretim dalında iş gören bireysel kapitalist için olduğundan daha önemlidir. Bu, bireysel kapitalist için,[24] kendi dalında üretilen arü-değer miktan, ortalama kân düzenlediği sürece ve [sayfa 151] ölçüde önemlidir. Ama bu, onun arkasında olup biten, göremediği, anlayamadığı ve aslında onu ilgilendirmeyen bir süreçtir. Çeşitii üretim alanlannda -yalnızca kâr oranı ile arü-değer oranı arasında değil- kâr ile arü-değer arasındaki fiili büyüklük farkı, şimdi kânn gerçek

[24] Ücret indirimleri, tekel fiyatları, vb. yoluyla, fazladan geçici bir kâr elde etme olasılığını biz haliyle şimdilik bir yana bırakıyoruz. *F. E.*

niteliği ile kökenini, yalnız, bu konuda kendisinin kandırmada özel bir çıkarı olan kapitalistin değil, emekçinin gözünden de bütünüyle gizler. Değerlerin üretim-fıyatlanna dönüşmesi değerin kendisinin belirlenmesi için gerekli temeli gizlemeye hizmet eder. Ensonu, yalnızca, artı-değerin kâra dönüşmesi, metaın değerinde kârı oluşturan kısmı, maliyet-fiyatını oluşturan kısımdan ayırdettiği için, değer kavramının, bu önemli anda kapitalistin gözünden kaçması doğaldır, çünkü o, metaya giren toplam emeği değil, toplam emeğin, yalnız canlı ya da cansız üretim araçlan biçiminde karşılığını ödediği kısmını görmekte ve böylece, elde ettiği kâr, ona, metaın özündeki değerin dışında bir şeymiş gibi görünmektedir. Kendi özel üretim alanı açısından, maliyet-fiyatına eklenen kârın, fiilen, kendi üretim alanı içersindeki değer oluşumunun sınırlan tarafından değil de, tamamen dış etkilerle belirlenmesi, şimdi bu düşünceyi tamamen doğrular, güçlendirir ve değişmez hale getirir.

Bu iç ilişkinin ilk kez burada açığa vurulması; bu zamana kadar ekonomi politiğin, bunu izleyen Dördüncü Kitapta göreceğimiz gibi değerin belirlenmesi işini temel olarak alıkoyabilmek için, ya kendisini, artı-değer ile kâr ve bunların oranlan arasındaki ayrımlardan zorla soyutlaması, ya da bu görüngüde göze çarpan farklılıklara sarılabilmek için, bu değer belirlenmesini ve onunla birlikte de, bilimsel yaklaşımdan geriye kalan ne varsa hepsini bir yana bırakması olgusu - teorisyenlerin düştükleri bu kanşıklık, rekabet savaşında gözü kararmış, bunun ardındaki görüngülere inebilme yeteneğinden bütünüyle yoksun pratik kapitalistin, dış görünüşün ardında bu süreci nasıl özünü ve iç yapısını kavramakta ne derece aciz kalacağını en iyi şekilde ortaya koyar.

Kâr oranının yükselmesi ve düşmesi ile ilgili olarak Birinci Kısımda ortaya konulan bütün yasalar, gerçekte, şu ikili anlamı taşır:

1) Bir yandan bunlar, genel kâr oranı yasalandır. Kâr oranını yükselmesine ya da düşmesine yolaçan bir yığın farklı nedenler karşısında, bütün bu söylenenlerden sonra, genel kâr oranının her gün değişmek zorunda olduğu sanılabilir. Ne var ki, bir üretim alanındaki bir hareket bir başka alandaki hareketle telafi edilir, bunlann etkileri birbirleriyle kesişir ve birbirlerini felce uğratırlar. Bu dalgalanmaların ensonunda nerede toplanacaklannı daha sonra inceleyeceğiz. Ama bunlar yavaş hareket ederler. Bireysel üretim alanlanndaki dalgalanmalann birden ortaya çıkış-lan, çok sayıda ve farklı sürede olmalan, bunlann ortaya çıkış sıralanna göre birbirlerini telafi etmelerine yolaçar, fiyatlarda bir düşmeyi bir yükselme ve bir yükselmeyi bir düşme izler ve böylece bunlar mevzii, yani bireysel alanlar içersinde sınırlı kalırlar. En sonu, çeşitli mevzii dalgalanmalar birbirlerini nötralize ederler. Her bireysel üretim alanında [sayfa 152] değişiklikler, yani genel kâr oranından sapmalar olur; bunlar, bir yandan, belli bir sürede birbirlerini telafi ederler ve böylece genel kâr oranı üzerinde herhangi bir etkileri olmaz, öte yandan da, eşzamanlı diğer mevzii dalgalanmalar ile dengelendikleri için, genel kâr oranı üzerinde

etkide bulunamazlar. Genel kâr oranı, yalnız, her alandaki ortalama kâr oranı ile belirlenmeyip, toplam toplumsal sermayenin farklı bireysel alanlar arasında dağılımı ile de belirlendiği ve bu dağılım sürekli değiştiği için, bu da genel kâr oranında değişikliğin başka bir devamlı nedeni olur. Ne var ki bu, bu hareketin kesintisiz oluşu* ve çok yönlülüğü nedeniyle, kendi kendisini en fazla felce uğratan bir değişme nedenidir.

2) Her üretim alanında, bir dalgalanmanın, genel kâr oranını etkilemek ve dolayısıyla mevzii olmaktan öteye bir önem taşımak üzere zaman kazanmak için, yükselme ya da düşmeyi izleyen yeteri kadar kararlı hale gelmeden önce, bu alanın kâr oranının içersinde uzun ya da kısa bir süre dalgalanabileceği bir aralık vardır. Bu kitabın Birinci Kısmında geliştirilen kâr oranı yasalan, aynı şekilde, bu yer ve zaman sınırlan içersinde geçerliliklerini korumaktadırlar.

Artı-değerin kâra ilk dönüşümü ile ilgili teorik anlayış, yani bir sermayenin her parçasının aynı şekilde kâr getireceği,[25] pratik bir olguyu ifade eder: Bir sanayi sermayesinin bileşimi ne olursa olsun, ister dörtte-biriyle billurlaşmış emeği, dörtte-üçüyle canlı emeği ya da ister dörtte-üçüyle billurlaşmış emeği, dörtte-biriyle canlı emeği harekete geçirsin, ister bir durumda ötekisine göre üç katı artı-emek emsin ya da artı-değer üretsin, emeğin sömürü derecesi aynı olmak ve bireysel farklılıklar -bu bireysel farklılıklar, her iki halde de, biz, tüm üretim alanının ortalama bileşimini ele aldığımız için ortadan

kalkar- bir yana bırakılmak üzere her iki durumda da aynı kân sağlar. Dar görüşlü bireysel bir kapitalist (ya da, her bireysel üretim alanındaki bütün kapitalistler), kârının, sırf kendi çalıştırdığı emekten ya da kendi üretim alanından gelmediğine, haklı olarak inanır. Kendi kâr oranını ilgilendirdiği kadarıyla, bu, oldukça doğrudur. Ama bu kânn ne ölçüde, emeğin, toplam toplumsal sermaye, yani bütün kapitalist meslektaşlan tarafından topluca yapılan sömürüsü ile gerçekleştiği, bu iç bağıntı, bireysel kapitalist için tam bir sırdır; burjuva teorisyenleri, ekonomi politikçiler şimdiye değin bu sırrı aydınlatmadıkları için kapitalistin bu bilgisizliği daha da katmerlenmiştir. Emek tasarrufu -yalnız, belli bir ürünü üretmek için gerekli emekten değil, çalıştınlan işçi sayısında da yapılacak tasarrufu- ve daha fazla billurlaşmış emek (değişmeyen sermaye) kullanmak, ekonomik açıdan yapılacak en sağlam işlem gibi görünür ve bunun genel kâr oranı ile ortalama kâr üzerinde en ufak bir etkisi olmayacağı sanılır. İyi ama, üretim için gerekli-emek miktannda yapılacak bir azaltmanın, kâr üzerinde [sayfa 153] hiç bir etkisi olmayacağı kabul edildiğine göre, nasıl olup da canlı emek kârın tek kaynağı olacaktır? Üstelik, belli koşullar altında canlı emek, en azından bireysel kapitalist için kârı artırmanın en yalın kaynağı

[25] Malthus *Principles ofPoliticalEconomy,* 2. ed, London 1836, s. 268 -*Ed.* * Özgün metinde "kesintiye uğradı" *Unterbrochenheit.* Marx'ın elyazmalarından düzeltilmiştir. -*Ed.*

olarak görünmektedir.

Belli bir üretim alanında, maliyet-fıyatının, değişmeyen sermayenin değerini temsil eden kısmında bir yükselme ya da düşme olduğunda, bu kısım, dolaşımdan gelir ve daha başlangıçta büyümüş ya da küçülmüş olarak, metaın üretim sürecine geçer. Öte yandan, aynı sayıda işçinin, aynı sürede daha fazla üretimde bulunması ve böylece, işçi sayısı aynı kaldığı halde, belli miktardaki metaın üretimi için gerekli-emek miktannın değişmesi halinde, maliyet-fıyatının, değişen sermayenin değerini temsil eden kısmı aynı kalabilir, yani toplam ürünün mali-yet-fıyaüna aynı miktarda katkıda bulunur. Ama, toplamlan, toplam ürünü meydana getiren bireysel metaların herbirisi, daha fazla ya da daha az emeği (karşılığı ödenmiş ve dolayısıyla da ödenmemiş emeği) paylaşırlar ve dolayısıyla, bu emek için yapılan daha büyük ya da daha küçük harcamayı, yani ücretlerin daha büyük ya da daha küçük kısmım paylaşırlar. Kapitalistin ödediği toplam ücret aynı kalır, ama her meta başına hesaplandığında ücret farklı olur. Demek oluyor ki, metaın maliyet-fıyatının bu parçasında bir değişme sözkonusudur.

Bireysel bir metaın maliyet-fiyatı (ya da, ola ki, belli büyüklükte bir sermaye tarafından üretilen metalar toplamının maliyet-fiyatı) ister kendi değerinde, ister kendisini oluşturan öğelerin değerindeki değişiklikler nedeniyle yükselse ya da düşmüş olsa, ortalama kâr, diyelim %10 ise, gene %10 kalır. Gene de, bireysel bir metaın bu %10'u, kabul ettiğimiz bu gibi değer değişiklikleri ile bireysel bir metaın maliyet-fiyatında meydana gelen büyüklük değişmesine bağlı olarak, çok farklı nicelikleri temsil edebilir.[26]

Değişen sermayeyi ilgilendirmesi bakımından -en önemlisi budur, artı-değerin kaynağı olduğu ve bununla, kapitalistin servet biriktirmesi arasındaki ilişkiyi gizleyen her şey, tüm sistemin bir esrar perdesine bürünmesine hizmet ettiği için- durum daha da kabalaşır ya da kapitaliste şöyle görünür: 100 sterlinlik bir değişen sermaye, diyelim 100 işçinin haftalık ücretini temsil eder. Eğer bu 100 işçi, belli bir emek-zamanında, 200 parça meta üretse ve bu 200S'ye eşit olsa, bu bir parça metaın, 1 S, maliyet-fiyatı -maliyet-fıyatının değişmeyen sermaye tarafından eklenen kısmından ayn olarak- 100 £ = 200S olduğu için, 100 £ : 200 = 10 şilin olur. Şimdi emeğin üretkenliğinde bir değişiklik olduğunu kabul edelim. Diyelim iki katına çıksın; böylece aynı sayıda işçi, şimdi eskiden 200 S üretmek için geçen sürede, iki defa 200S üretecektir. Bu durumda (maliyet-fıyatının yalnız ücretierden oluşan kısmı dikkate alındığında) 1 S = 100 £: 400 = 5 şilindir, çünkü şimdi 100 £ = 400S'dir. [sayfa i54] Üretkenlik yanya düşmüş olsa, aynı emek ancak = 200,: 2 üretirdi, çünkü, 100 £ = 200, : 2, 1 S = 200 £ : 200 = 1 sterlindir. Metaların üretimi için gerekli emek-zamanındaki değişiklikler, şu halde, bunların değerlerindeki

[26] Corbet *An Inquiry into the Causes andModes ofthe Wealth of Individuals, London* 1841, s. 20. -*Ed*

değişiklikler, demek ki, maliyet-fiyatı ve dolayısıyla üretim-fiyatı bakımından, aynı ücret karşılığında, aynı emek-zamanında üretilen metala-rın miktannın büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bağlı olarak, daha fazla ya da az metaların karşılığı olarak aynı ücretin farklı bir biçimde dağılımından ibaretmiş gibi görünür. Burada kapitalistin ve dolayısıyla ekonomi politikçinin gördüğü şey, karşılığı ödenen emeğin metaın her parçasına düşen kısmının, emeğin üretkenliği ile değiştiği ve gene, her parçanın değerinin de buna göre farklı olduğudur. Bunların göremedikleri şey ise, aynı şeyin, herbir metaın içerdiği karşılığı ödenmemiş emek için de geçerli olduğudur; ortalama kâr, fiilen, ancak, bireysel kapitalistin üretim alanında emilmiş bulunan karşılığı ödenmemiş emek tarafından raslansal olarak belirlendiği için, bunu fark etmek daha da güçleşir. Metalann değerlerinin, içerdikleri emekle belirlendikleri olgusu bize kendisini ancak işte böyle, incelikten yoksun ve saf biçim içerisinde sezdirir.

[sayfa 155]

ONUNCU BÖLÜM GENEL KÂR ORANININ REKABET YOLUYLA EŞİTLENMESİ

PİYASA-FİYATLARI VE PİYASA-DEĞERLERİ ARTI-KÂR

BAZI üretim kollannda kullanılan sermaye bizim, 'ortalama' ya da 'vasat' diye tanımlayabileceğimiz bir bileşime sahiptir; yani bunlann bileşimi, toplam toplumsal sermayenin ortalamı ile aynı, ya da neredeyse aynıdır.

Bu üretim alanlannda üretim-fıyatı, üretilen metaın değerinin para olarak ifadesinin tamamen ya da neredeyse aynıdır. Matematik bir sınıra ulaşmanın eğer başka bir yolu olmasaydı, bu bir sınır olabilirdi. Rekabet, toplumsal sermayeyi çeşitli üretim alanları arasında öylesine taksim eder ki, her alandaki üretim-fiyatlan, ortalama bileşime sahip bu alanlardaki üretim-fiyatlannın modeline göre şekil alır, yani bunlar = m + mk', (maliyet-fiyatı, artı, ortalama kâr oranı ile maliyet-fiyatının çarpımına eşit) olurlar. Ne var ki, bu ortalama kâr oranı, kâr ile artı-değerin de aynı olduğu, ortalama bileşimli alanlarda, yüzde olarak gösterilen kârdan başka bir şey değildir. Şu halde, bütün üretim alanlarında kâr oranı aynıdır, çünkü, ortalama sermaye bileşimine sahip üretim alanlarındaki ortalamaya göre eşitlenmiştir. Dolayısıyla, bütün üretim alanlanndaki kârlar toplamının, artı-değerler toplamına eşit olması gerekir ve toplam toplumsal ürünün üretim-fiyatlarının toplamı, bu ürünün toplam değerine eşittir. Ama şurası da açıktır ki, farklı bileşimli üretim alanları arasındaki dengenin, bunlan, ortalama bileşime sahip alanlar ile eşitleme eğiliminde olması ve tamamen ya da yaklaşık olarak toplumsal ortalamaya getirmesi gerekir. Ortalama bileşime azçok yaklaşık bileşimli alanlar arasında da, gene eşitlemeye doğru, ideal ortalamayı, yani gerçekte mevcut

[sayfa 156] olmayan bir ortalamayı aramaya doğru bir eğilim, yani bu ideali bir ölçüt olarak almaya doğru bir eğilim vardır. Bu şekilde, üretim-fiyat-lannı, değerin yalnızca değişmiş biçimleri yapma ya da kân, sırf artı-de-ğerin kısımlan haline getirmek için zorunlu olarak bir eğilim egemen olmaktadır. Bununla birlikte, bunlar, her özel üretim alanında üretilen artı-değerle orantılı olarak değil, daha çok, her alanda kullanılan sermayenin kitlesi ile orantılı olarak dağıtılmıştır ve böylece bileşimi ne olursa olsun kitleleri eşit olan sermayeler, toplam toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden eşit büyüklükte paylar alırlar.

Ortalama ya da ortalamaya yakın bileşimli sermayelerde üretim-fiyatı, demek ki, değerle aynı ya da neredeyse aynı ve kâr da, bu serma-yelerce üretilen artı-değerle aynıdır. Bileşimleri ne olursa olsun, diğer bütün sermayeler, rekabetin baskısı altında bu ortalamaya doğru gelme eğilimindedir. Ama ortalama bileşimli sermayeler, ortalama toplumsal sermaye gibi aynı ya da yaklaşık olarak aynı yapıya sahip olduklan için, ürettikleri artı-değer ne olursa olsun, bütün sermayeler, kendi metala-rının fıyatlannda kendi artı-değerlerini gerçekleştirmekten çok, ortalama kârı, yani üretim-fıyatlannı gerçekleştirme eğilimini taşırlar.

Öte yandan, ortalama bir kârın ve dolayısıyla genel bir kâr oranının meydana geldiği her yerde -bu ne şekilde meydana gelirse gelsin-bu ortalama kânn, toplamı, artı-değerin toplamına eşit olduğu ortalama toplumsal sermaye üzerinden sağlanan kârdan başka bir şey olamayacağı da söylenebilir. Aynca, bu ortalama kânn maliyet-fiyatlanna eklenmesiyle elde edilen kârlar, üretim-fiyatlarına dönüşmüş değerlerden başka bir şey olamazlar. Bazı belli üretim alanlanndaki sermayelerin, herhangi bir nedenle, eşitlenme sürecine tabi olmamalan hiç birşeyi değiştirmiş olmaz. Bu durumda ortalama kâr, toplumsal sermayenin, eşitlenme sürecine giren kısmı üzerinden hesaplanır. Ortalama kânn, farklı üretim alanlarında, çeşitli niceliklerdeki sermayelerin, kendi büyüklükleri oranında sağladıkları artı-değerin toplam kitlesinden başka bir şey olamayacağı da açıktır. Kapitalistlerin payına düşen metalann ve paranın toplam kitlesi içinde temsil edilen karşılığı ödenmiş canlı ya da cansız emek gibi gerçekleşen, karşılığı ödenmemiş toplam emek ve bu toplam kitledir.

Gerçekten güç sorun şudur: genel kâr oranının bir çıkış noktası olmayıp bir sonuç olduğu ortada iken, kârların bir genel kâr oranı içersinde eşitlenmesi nasıl olmaktadır.

Önce, metaların, değerlerinin, diyelim para cinsinden belirlenmesinin, ancak bunlann değişiminin bir sonucu olabileceği apaçıktır. Bu nedenle, eğer biz böyle bir değer belirlenmesini kabul edecek olursak, buna, bir meta-değerin bir başka meta-değer karşılığında fiilen değişil-mesinin bir sonucu gözüyle bakmamız gerekir. Ama metaların kendi gerçek değerleri üzerinden bu değişimleri nasıl gerçekleşiyor?

[sayfa 157]

Önce, farklı üretim alanlarındaki bütün metaların, kendi gerçek

değerleri üzerlerinden satıldıklannı varsayalım. Bunun sonucu ne olur? Yukardaki varsayıma göre, çeşitli üretim alanlannda çok farklı kâr oranları egemen olacaktır. Bu, metaların kendi değerleri üzerinden mi satıldığı (yani, içerdikleri değerlerle orantılı ve kendi değerlerine tekabül eden fiyatlarla değişilmeleri) ya da bunlann satışlarının, kendi üretimleri için yatırılmış bulunan eşit sermaye kitleleri için eşit kârlar sağlayacak fiyatlar üzerinden mi satıldığı, *prima facie,* tamamen farklı iki sorundur. Eşit olmayan miktarlarda canlı emek kullanan sermayelerin, eşit olmayan miktarlarda artı-emek

ürettikleri olgusu, en azından, sömürü derecesi ile artı-değer oranının belli ölçüde aynı olduğu ya da bunlardaki mevcut farkların gerçek ya da sanal (konvansiyonel) telafi ilkeleri ile eşitlendikleri varsayımını öngörür. Bu da, emekçiler arasında rekabeti ve bunların bir üretim alanından diğerine sürekli göç etmesi yoluyla eşitliğin sağlanmasını varsayar. Böyle bir genel artı-değer oranı -diğer bütün ekonomik yasalar gibi buna da bir eğilim olarak bakılmaktadır-teorik basitleştirme amacıyla varsayılmış bulunmaktadır. Ama gerçekte bu, İngiltere'de tarım işçilerine ait iskan yasaları gibi, azçok yerel farklılıklara yolaçan pratik sürtüşmeler ile şu ya da bu ölçüde engellenmiş olsa bile, kapitalist üretim tarzının gerçek bir öncülüdür. Ama teorik olarak, kapitalist üretime özgü yasaların, kendi saf biçimleri içersinde işledikleri varsayılmıştır. Gerçekte ise, ancak yaklaşık bir durum vardır; ne var ki, kapitalist üretim tarzı ne kadar fazla gelişmiş ve daha önceki ekonomik koşullann artıklan ile ne derece az bozulmuş ve kanşmış ise bu yaklaşıklık o kadar büyük olur.

Bütün güçlük, metaların, yalnızca basit *metalar* olarak değil, toplam artı-değer kitlesinden kendi büyüklükleri ile oranülı ya da eşit büyüklükte olduklan takdirde eşit miktarda pay talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak değişilmeleri olgusundan ileri gelir. Ve bu talebin, belli bir zaman aralığında, belli bir sermaye tarafından üretilen metalara ait toplam fiyat tarafından karşılanması gerekir. Ne var ki, bu toplam fiyat, yalnızca bu sermaye tarafından üretilen bireysel metalann fiyatlarının toplamıdır.

Konuya şu açıdan yaklaşırsak *pundum saliens** en iyi biçimde ortaya çıkacaktır: Diyelim, emekçilerin kendileri kendi üretim araçlarına sahiptir ve kendilerine ait metaları birbirleriyle değişmektedirler. Bu durumda bu metalar, sermayenin ürünleri olmayacaktır. Bu çeşitii emek araçlan ile hammaddelerin değeri, farklı üretim alanlannda harcanan emeklerin teknik niteliklerine bağlı olarak değişecektir. Ayrıca, bunlann kullandıkları üretim araçlarının değerlerinin farklı olması dışında, belli bir metaın bir saatte, bir diğerinin bir günde, vb., yapılıyor olmasına bağlı olarak, belli bir miktar emek için buralarda farklı miktarlarda üretim aracı gerekecektir. Bir de, farklı emek yoğunluklarından vb.,, ileri gelen

* Sorunun özü. -f.

[sayfa 158] telafiler hesaba katılarak, emekçilerin, eşit ortalama bir süre çalıştıklannı varsayalım. Böyle bir durumda, iki emekçinin her ikisi de, önce, kendi masraflannı tüketileni üretim araçlannın maliyet-fiyatlarını kendi günlük çalışmalannın ürünü olan metalarda yerine koyacaklardır. Bu masraflar, kendi emeklerinin teknik niteliğine bağlı olarak değişecektir. Sonra, her iki emekçi de eşit miktarlarda yeni değer yani üretim araçlanna katmış oldukları işgünü yaratmış olacaklardır. Bu değer, kendi ücretleri ile artı-değeri içerecek ve bu arü-değer, kendi gerekli gereksinmeleri karşılandıktan sonra geriye kalan artı-emeği, temsil eden arü-değeri, her halükârda kendisine ait olan ürünü kapsayacakür. Kapitalistçe söylemek gerekirse, her ikisi de aynı ücretleri ve aynı kârı, ya da, diyelim, on saatiik bir işgününün ürünü ile ifade edilen aynı değeri alacaklardır. Ama her şeyden önce, bunlann metalannın değerleri farklı olacaktır. Örneğin, meta I'de, tüketilen üretim araçlarına tekabül eden değer kısmı, meta N'den daha büyük olabilir. Ve, bütün olası farklılıkları hesaba katmak üzere, biz hemen, meta I'in meta N'den daha fazla canlı emek emdiğini ve dolayısıyla, üretilmesi için daha fazla emek-zamanını gerektirdiğini kabul edebiliriz. Bu nedenle, meta I ve N'nin değerleri çok farklıdır. Bunun gibi, belli bir sürede I ve N'deki emekçilerin harcadıklan emeğin ürününü temsil eden metalann değerlerinin toplamı da farklıdır. Biz eğer kâr oranını, artı-değerin, yatırılan üretim araçlarının toplam değerine oranı diye kabul edersek, I ve H'ye ait kâr oranlan da önemli ölçüde değişecektir. Üretim sırasında I ve II tarafından bir günde tüketilen ve ücretlerin yerini tutan temel geçim araçları, burada, yatırılmış bulunan üretim araçlarının, genellikle değişen sermaye denilen kısmını oluştururlar. Ama eşit çalışma dönemlerine ait arü-değerler, I ve II için aynı olacak, ya da daha doğrusu, I ve H'nin herbirisi, bir günlük işin ürününün değerini elde ettikleri için her ikisi de, yatınlmış bulunan "değişmeyen" öğelerin değeri düşüldükten sonra, eşit büyüklükte değerler elde ederler ve bu eşit değerlerin bir kısmına, üretim sırasında tüketilen temel geçim araçlannın karşılığı, diğer kısmına ise bu karşılığı aşan artı-değer gözüyle bakılabilir. Eğer emekçi Fin harcamaları daha büyük ise bunlar bu "değişmeyen" kısmı yerine koyan metaının değerinin daha büyük bir bölümü ile karşılanırlar ve bu yüzden o, ürününün toplam değerinin daha büyük bir kısmını, bu değişmeyen kısmın maddi öğelerine tekrar çevirmek zorunda kalır, oysa emekçi II bunun için daha az almakla birlikte, aynı oranda daha az bir miktan tekrar çevirmek durumunda bulunur. Bu koşullar alünda demek ki, kâr oranlanndaki farkın hiç bir önemi kalmıyor; tıpkı bugün ücretii emekçi için, kendisinden sızdınlan artı-değer miktarının hangi kâr oranı ile ifade edildiğinin bir önemi bulunmaması; ve üpkı, uluslararası ticarette, çeşitii ulusal kâr oranlanndaki farkın, meta değişiminde bir önemi olmaması gibi.

Demek oluyor ki, metalann değerleri ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden değişimleri, belli bir kapitalist gelişme düzeyini gerekti-

ren, [sayfa 159] üretim-fiyatları üzerinden değişimlerine göre çok daha düşük bir gelişme düzeyini gerektirir.

Çeşitii metalann fıyatian birbirine göre başlangıçta ne şekilde saptanmış ya da düzenlenmiş olursa olsun, bunlann hareketleri, daima değer yasasınca yönetilir. Bu metalann üretimleri için gerekli emek-zamanı kısalırsa fıyatiar düşer; uzarsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, yükselir.

Fiyatiar ile fiyat hareketierinin, değer yasasının egemenliği alünda olması bir yana, metaların değerlerine, yalnız teorik değil, tarihsel bakımdan da, üretim-fiyatlanna öngeldiği gözüyle bakılması tamamen yerinde olur. Bu, üretim araçlannın emekçiye ait olduğu koşullar için geçerlidir ve hem eski çağlarda ve hem de modern dünyada kendi emeği ile yaşayan toprak sahibi çiftçiye ve zanaatçıya uygulanır. Bu, bizim daha önce ifade ettiğimiz görüşle,* ürünlerin metalar haline gelişinin, aynı topluluğun üyeleri arasında değil, farklı topluluklar arasındaki değişimden ileri geldiği görüşü[27] ile de uygunluk halindedir. Bu vargı, yalnız bu ilkel koşul için değil, aynı zamanda köleliğe ve serfliğe dayanan daha sonraki koşullar ve her üretim kolu ile ilgili üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak güçlükle aktarılabildiği ve bu nedenle çeşitii üretim alanlannın, dış ülkeler ya da komünist topluluklarda olduğu gibi, birbirleriyle belli sınırlar içersinde ilişkide bulunduğu sürece, lonca biçiminde örgütienmiş elzanaatları için de geçerlidir.

Metalann değişim fiyatlarının, bunların değerlerine yaklaşık olarak tekabül etmesi için, yalnız şunlar yeterlidir: 1) çeşitii metalann değişimi, salt raslansal ya da ancak arasıra olmaktan çıkmalıdır; 2) metaların doğrudan değişimleri sözkonusu olduğu sürece, bu metaların, karşılıklı gereksinmeleri karşılamak üzere, aşağı yukan yeter miktarlarda üretilmeleri gerekir; bu, ticarette karşılıklı deneyimlerden öğrenilen bir şey olup, sürüp giden alışverişin doğal bir ürünüdür; ve 3) saüşı ilgilendirdiği kadarıyla, taraflardan hiç birisine, metalarını kendi değerlerinin üzerinde satmalannı sağlayacak ya da bu değerlerin altından satmaya zorlayacak doğal ya da yapay bir tekel kurulmamış olmalıdır. Raslansal bir tekel sözü ile biz, bir alıcı ya da satıcının, raslansal bir arz ve talep durumu ile elde ettiği bir tekeli kastediyoruz.

Çeşitii üretim alanlarına ait metaların, kendi değerleri üzerinden saüldıklan varsayımı, kuşkusuz, yalnızca, bunlann değerlerinin birer ağırlık merkezi olduğu, fiyatlannın bu merkez çevresinde dalgalandığı ve bu değerlerin sürekli yükselme ve düşmelerinin birbirlerini eşitieme eğiliminde olduğu anlamına gelir. Ayrıca bir de -daha sonra ele alınacak-farklı üreticiler tarafından üretilen belli metaların bireysel değerlerinden

[27] 1865'te, bu, tamamen Marx'ın görüşüydü. Bugün Maurer'den Morgan'a kadar uzanan ilkel toplulukların niteliği konusunda yoğun araştırmalardan sonra, herhangi bir yerde pek de yadsınamayacak, benimsenmiş bir olgudur. -*F. E.*

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 109-110. -*Ed.*

[sayfa 160] ayırdedilmesi gereken bir *piyasa-değeri* vardır. Bu metaların ba-zılannın bireysel değeri, kendi piyasa-değerinin altında kaldığı halde (yani bunların üretimleri için, piyasa-değeri ile ifade edilenden daha az emek-zamanı gerekmiştir) diğerlerinin değeri, piyasa-değerini aşacaktır. Piyasa-değeri, bir yandan, tek bir alanda üretilen metalann ortalama değeri, öte yandan, kendi üretim alanlarının ortalama koşullan altında üretilen ve bu alanın ürünlerinin büyük bir kısmını oluşturan metalann bireysel değerleri olarak görülmek durumundadırlar. En kötü ya da en iyi koşullar altında üretilen metalar, ancak olağanüstü durumlarda piyasa-değerini düzenlerler ve bu piyasa-değeri, şimdi, piyasa-fiyatları için bir dalgalanma merkezi oluşturur. Ne var ki, bu piyasa-fiyatlan, aynı tür metalar için aynı olur. Eğer, ortalama değerde, yani iki uç arasında orta yerde yer alan metaların arzı ile normal talep karşılanıyor ise, bireysel değerleri, piyasa-değerinin altında kalan metalar, fazladan bir artı-değer ya da artı-kâr gerçekleştirdikleri halde, bireysel değerleri piyasa-değerini aşan metalar, içerdikleri artı-değerin bir kısmını gerçekleştiremezler.

En elverişsiz koşullar altında üretilen metalann satışının, bunlann, talebin karşılanması için gerekli olduklannı tanıtladığını söylemek hiç bir şey ifade etmez. Varsayılan durumda, fiyat, ortalama piyasa-değerinden yüksek olsaydı, talep daha küçük* olurdu. Bir meta, belli bir fiyatta, piyasada belli bir yer tutar. Bir fiyat değişikliği halinde, fiyatın yükselmesiyle birlikte, metaın arzında bir azalma, fiyatın düşmesiyle birlikte, malın arzında bir artma olduğu takdirde bu yer aynı kalır. Fiyatın, en elverişsiz koşullar altında üretilen metalann değeri tarafından düzenlenmesi halinde, eğer talep, daralmayacak kadar kuvvetli ise, bu metalann değeri, piyasa-değerini belirler. Bu, talep normalin üzerinde olmadıkça ya da arz olağan düzeyin alüna düşmedikçe olanaksızdır. Ensonu, eğer üretilen metalann kitlesi, ortalama piyasa-değerleri üzerinden sürülebilecek olandan büyük ise, en uygun koşullar alünda üretilen metalar, piyasa-değerini düzenler. Örneğin bunlar, tam kendi değerleri ya da bu değere yaklaşık bir değer üzerinden satılabilirler ve bu durumda en uygun olmayan koşullar alünda üretilen metalar kendi maliyet-fiyatiannı bile gerçekleştiremediği halde, normal koşullar alünda üretilenler, içerdikleri artı-değerin ancak bir kısmını gerçekleştirirler. Burada, piyasa-değeri üzerine söylenmiş olanlar, piyasa-değerinin yerini alır almaz üretim-fiyatı için de geçerlidir. Üretim-fiyatı her alanda düzenlendiği gibi, özel koşullar tarafından da düzenlenir. Ve bu üretim-fiyatı da gene, etrafında günlük piyasa-fiyatla-nnın dalgalandığı bir merkezdir ve belli dönemler içersinde birbirini eşitleme eğilimini gösterir. (Üretim-fiyatının, en kötü koşullar alünda çalışanlar tarafından belirlenmesi konusunda Ricardo'ya bakınız.)**

[sayfa i6ıı
Fiyatiar nasıl yönetiliyor olursa olsun, biz şu sonuçlara ulaşınz: 1)
* Asıl metinde "daha büyük" *Igrösser]* yazılı. Marx'ın elyazmasına göre düzeltilmiştir. -*Ed.* ** D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 60-61. -*Ed.*

Fiyat hareketleri, üretim-fiyatlarında düşme ya da yükselmelere yolaçan gerekli emek-zamanındaki azalma ya da artış ile değer yasasının egemenliği altındadır. İşte bu anlamda olmak üzere (kendi üretim-fiyatla-rının, metalann değerinden sapmalar gösterdiğini hiç kuşkusuz anlamış bulunan) Ricardo, "Okurun dikkatini çekmek istediğim araştırma, me-taların mutlak değerlerindeki değil, nispi değerlerindeki değişikliklerin etkileriyle ilgilidir."* der.
2) Üretim-fiyatlannı belirleyen ortalama kânn, daima, toplam toplumsal sermayenin bir parçası olması nedeniyle, bireysel sermayenin payına düşen artı-değer miktarına yaklaşık olarak eşit olması gerekir. Genel kâr oranının ve dolayısıyla ortalama kânn, para-değer olarak ifadesinin, gerçek ortalama artı-değerin para-değerinden daha büyük olduğunu kabul edelim. Kapitalistleri ilgilendirdiği kadanyla, bunların karşılıklı olarak %10 ya da %15 oranında kâr sağlamalan önemli değildir. Para olarak fazla fiyat karşılıklı olduğu için, bu yüzdelerin hiç biri ötekinden daha fazla gerçek meta-değere tekabül etmez. Emekçiye gelince (varsayımımıza göre, o, normal ücretini almaktadır ve bu yüzden, ortalama kârdaki bir yükselme, ücretindeki fiili bir indirimden ileri gelmemekte, yani bu yükselme, kapitalistin normal arü-değerinden tamamen farklı bir şeyi ifade etmektedir) meta fiyatlannda, ortalama kârdaki bir arüşın yolaçüğı bir yükselmenin, değişen sermayenin para-ifadesindeki bir yükselmeye tekabül etmesi gerekir. Kâr oranı ile ortalama kârda, fiili arü-değerin toplam yatınlan sermayeye oranı ile saptanan sının aşan böyle bir genel nominal artış, gerçekte, ücretierde ve ayrıca değişmeyen sermayeyi oluşturan metalann fiyatlarında bir artış olmaksızın olanaksızdır. Düşme halinde ise bunun tersi doğrudur. Metaların toplam değeri, toplam artı-değeri ve bu da ortalama kâr ve dolayısıyla genel kâr oranının düzeyini -genel bir yasa ya da dalgalanmalan yöneten bir yasa olarak- belirlediğine göre, buradan, değer yasasının üretim-fiyatlannı düzenlediği sonucu çıkıyor.
Rekabetin ilkönce tek bir alanda başardığı şey, metaların çeşitii bireysel değerlerinden, tek bir piyasa-değeri ve piyasa-fiyatı oluşturmaktır. Farklı alanlardaki kâr oranlarını birbirlerine eşitleyerek üretim-fiyatını ilk meydana getiren, farklı alanlardaki sermayelerin rekabetidir. Bu ikinci süreç, kapitalist üretimin birinciye göre daha yüksek düzeyde gelişmesini gerektirir.
Aynı üretim alanında, aynı türde, aşağı yukan aynı kalitede metaların, değerleri üzerinden satılabilmeleri için şu iki koşul gereklidir:
Birincisi, farklı bireysel değerlerin *tek bir* toplumsal değere, yukarıda adı verilen piyasa-değerine eşitienmesi gerekir; bu da, aynı türden metaların üreticileri arasında rekabeti ve mallarını saüşa arzedecekleri [sayfa 162] ortak bir piyasanın varlığını gerektirir. Herbirisi farklı bireysel
* D. Ricardo, *Principles ofPoliücal Economy,* ed by Macculloch, 1852, s. 15, -*Ed.*

koşullar altında üretilmiş olsalar bile özdeş metalann herbirinin piyasa-fiyatlannın, piyasa-değerine, uygun düşmesi, bu değerin üzerine çıkarak ya da altına düşerek herhangi bir sapma göstermemesi için, farklı satıcıların birbirleri üzerindeki baskılarının, piyasaya, toplumsal gereksinmeleri karşılamaya yetecek miktarda, yani toplumun, piyasa-değerini ödeyebileceği miktarda bir meta kitlesini getirmelerini sağlamaya yetecek kadar kuvvetli olması gerekir. Bu ürünlerin kitlesi bu talebi aşacak olursa, metalann piyasa-değerlerinin altında satılmaları durumu ortaya çıkar; tersine, ürünlerin kitlesi bu talebi karşılamaya yetecek büyüklükte değil ise, ya da aynı şey demek olan satıcılar arasındaki rekabetin baskısı, bu miktar ürünü piyasaya getirmeye yetecek kadar kuvvetli değil ise, metalann, piyasa-değerlerinin üzerinde satılmaları gerekir. Piyasa-değer-inin değişmesi halinde, bu toplam metalar kitlesinin satılabilecekleri koşullarda bir değişikliği de zorunlu kılar. Piyasa-değeri düşerse, bu, ortalama toplumsal talepte (bu daima efektif talep anlamında kullanılmaktadır) bir artış yaratır ve belli sınırlar içersinde, daha büyük bir meta kitlesi emilebilir. Piyasa-değeri yükselirse, bu, toplumsal talepte bir azalma demektir ve daha küçük bir metalar kitlesi emilmiş olacaktır. Şu halde, arz ve talebin, piyasa-fiyatını ya da daha çok, piyasa-fiyatının piyasa-değerinden gösterdiği sapmaları düzenlemesi gibi, piyasa-değeri de, arz ile talep arasındaki orantıyı ya da arz ve talepteki dalgalanmaların çevresinde piyasa-fiyatlannın oynamalar yapmasına yolaçtığı merkezi düzenler.
Daha yakından bakıldığında, tek bir metaın değerine uygulanabilecek koşullann, burada, belli türden bir meta topluluğunun değerini yöneten koşullar olarak yeniden ortaya çıktığını görürüz. Kapitalist üretim, daha başlangıçtan beri bir kitle üretimidir. Diğer daha az gelişmiş üretim tarzlarında bile, sayıları çok olsa dahi, küçük çapta üreticiler tarafından ortak ürün olarak nispeten küçük miktarlar halinde üretilen şeyler -hiç değilse ana metalar sözkonusu olduğunda- büyük kitleler halinde nispeten az sayıda tacirin elinde toplanır. Bu tacirler bunlan birarada biriktirirler ve bütün üretim kolunun ya da bunun azçok önemli bir kısmının ortak ürünü olarak satarlar.
Burada şurasını da belirtmek yerinde olur: "toplumsal talep", yani talep ilkesini düzenleyen etmen,

aslında, farklı sınıfların karşılıklı ilişkilerine, bunların kendi ekonomik konumlarına ve bu nedenle özellikle, önce, toplam artı-değerin ücretlere oranına, sonra da, artı-değerin bölündüğü (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler, vb. gibi) çeşitli parçalar arasındaki bağıntıya tabidir. Ve bu da, arz ile talep arasındaki bağıntının hangi temele dayandığı saptanmadan, arz ve talep ilişkisi ile hiç bir şeyin açıklanamayacağını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Meta ile paranın her ikisi, değişim-değeri ile kullanım-değerinin bir birliğini temsil ettikleri halde, satınalma ve satışta bu fonksiyonların, iki karşıt uçta kutuplandıklannı, metaın (satıcı) kullanım-değerini ve pa-

ranın [sayfa i63] (alıcı) değişim-değerini temsil ettiğini daha önce (Buch I, Kap. 1, 3) görmüş bulunuyoruz. Satışın önkoşullarından birisi, bir metaın kullanım-değerine sahip bulunması ve bu nedenle toplumsal bir gereksinmeyi karşılaması idi. Öteki önkoşul ise, metaın içerdiği emek miktannın, toplumsal bakımdan gerekli-emeği temsil etmesi, yani bireysel değerinin (ve, şimdiki varsayımımıza göre aynı şey demek olan, metaın satış-fiyatının) toplumsal değeri ile aynı olmasıdır.[28]

Şimdi bunu, piyasada bulunan ve bütün alanın ürününü temsil eden metalar kitlesine uygulayalım. *Tek bir* üretim kolu tarafından bu tüm metalar kitlesine *tek bir* meta ve birçok özdeş metalann fiyatlannın toplamına *tek bir* fiyat gözüyle bakılması, konuyu en kolay biçimde ortaya koyacaktır. Böyle olunca, tek bir meta için söylenen her şey, bütün bir üretim koluna ait piyasada bulunan metalar için de harfi harfine geçerlidir. Bir metaın bireysel değerinin, onun toplumsal değerine tekabül etmesi koşulu, bu kitlenin üretimi için gerekli toplumsal emeği içermesi ve bu kitlenin değerinin, onun piyasa-değerine eşit olması ile şimdi gerçekleşmiş ya da daha fazla saptanmışür.

Şimdi diyelim ki, bu metalar kitlesi, aşağı yukan benzer normal toplumsal koşullar altında üretilmiş olsun ve böylece bu değer, aynı zamanda, bu kitleyi oluşturan bireysel metaların bireysel değeri olsun. Şimdi, bu metaların nispeten küçük bir kısmı bu koşullann alünda, diğer bir kısmı üzerinde üretiliyor ve bu yüzden bir kısmın bireysel değeri, metalar kitlesinin ortalama değerinden daha büyük, diğer kısmın daha küçük ise, ama bu iki uçtaki sapmalar birbirlerini telafi edecek bir orantıda oldukları için, bu iki uçtaki metaların ortalama değeri, merkezdeki metaların değerine eşit bulunuyorsa, bu durumda piyasa-değeri, ortalama koşullar alünda üretilen metalann değeri ile belirlenir.[29] Toplam metalar kitlesinin değeri, ister ortalama koşullar, ister bu ortalamanın alünda ya da üzerinde kalan koşullar içersinde üretilmiş bulunsun, hepsi birara-da bütün bireysel metaların değerlerinin fiili toplamına eşittir. Bu durumda, metalar kitlesinin piyasa-değeri ya da toplumsal değeri -içerdikleri gerekli emek-zamanı- büyük ortalama kitlenin değeri ile belirlenir.

Bunun tersine diyelim ki, piyasaya getirilen sözkonusu metalann toplam kitiesi aynı kaldığı halde, daha az uygun koşullar alünda üretilen metaların değeri, daha uygun koşullar alünda üretilen metalann değerini dengeleyemesin ve böylece metalar kitlesinin daha elverişsiz koşullar alünda üretilen kısmı, ortalama kitleye ve diğer uca göre nispeten daha büyük bir miktar oluştursun. Bu durumda, daha elverişsiz koşullar altında üretilen kitle, piyasa-değerini ya da toplumsal değeri düzenler.

Son olarak diyelim ki, ortalama koşullar alünda üretilenden daha

[8] Kari Marx, *Zur Kritik der Politischen CEkonomie,* Berlin 1859.

[9] *Ibid.*

iyi [sayfa 164] koşullar altında üretilen metaların kitlesi, daha kötü koşullar altında üretilmiş bulunan kitleyi epeyce aşsın ve hatta, ortalama koşullar altında üretilenlere göre de büyük olsun. Bu durumda, en uygun koşullar altında üretilen kısım, piyasa-değerini belirler. Biz, burada, en uygun koşullar altında üretilen kısmın daima piyasa-fıyatını düzenlediği, aşın dolu piyasayı dikkate almıyoruz. Burada, biz piyasa-değerinden farklı bulunduğu sürece, piyasa-fıyatını değil, piyasa-değerinin kendisinin çeşitli belirleniş durumlannı ele alıyoruz.[30]

Aslında, kesin anlamda (kuşkusuz bu, gerçekte ancak yaklaşık olarak ve binlerce değişik şekillerde görülür) tüm metalar kitlesinin, ortalama değerler ile düzenlenen piyasa-değeri, durum I'de, bunların bireysel değerlerinin toplamına eşittir; oysa, her iki uçta üretilen metalar sözkonusu olduğunda, bu değer, bunlara zorla kabul ettirilen ortalama bir değer olarak ortaya konmuştur. En kötü uçta üretimde bulunanlar, bu durumda metalannı bireysel değerin altında satmak zorunda kaldıkları halde, en iyi uçta üretimde bulunanlar, bu değerin üzerinde satarlar.

Durum N'de, iki uçta üretilen meta-değerlerin bireysel parçalan birbirlerini dengelemezler. Daha çok, en kötü koşullar altında üretilenler, sonucu belirlerler. Her bireysel metaın ya da toplam kitlenin herbir kısmının ortalama fiyatı ya da piyasa-değeri, kesin anlamıyla, farklı koşullar altında üretilen metaların değerlerinin birbirlerine eklenmesiyle elde edilen kitlenin toplam değeri ve bu toplam değerden her bireysel metaın payına düşen değer parçasına göre belirlenir. Böylece elde edilen piyasa-değeri, yalnız uygun uca ait olan metalann bireysel değerinin değil, ortalama uçta üretilen metalann bireysel değerlerinin de üzerinde olur. Ne var ki, bu piyasa-değeri, uygun olmayan uçta üretilen metalann bireysel değerlerinin gene de altındadır. Piyasa-değerinin, bireysel değere ne denli yaklaşabileceği ya

da en sonunda bu değerle çakışabileceği, tamamıyla, uygun olmayan uçta üretilen metaların, sözkonusu meta alanında kaplayacağı hacme bağlıdır. Eğer talep arzdan ancak birazcık

[30] Storch ile Ricardo arasındaki toprak-rantı ile ilgili olarak, piyasa-değerinin (ya da daha çok onlardan ilkinin piyasa-fıyatı ve ikincisinin üretim-fiyatı dediği şeyin) uygun olmayan koşullar altında üretilen metalar tarafından mı (Ricardo) *[On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 60-61. -*Ed.]* yoksa, uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından mı (Storch) *[Cours d'economie politigue, ou exposition des principes, qui deter-minent la prosperiti des nation,* tome II, St-petersbourg 1815, s. 78-79. -*Ed.]* yönetildiği konusundaki tartışma (bu yalnız konu ile ilgili bir tartışmadır; aslında, iki taraf da birbirini hiç dikkate almazlar) son tahlilde, her ikisinin de haklı ve her ikisinin de haksız olduğuna ve her ikisinin de ortalama durumu gözönünde tutamamasına gelir dayanır. Fiyatın en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlendiği durumlar konusunda Corbert ile *[An Inquiry into the Causes and Modes of the MVealth of Individuals,* London 1841, s. 42-44. -*Ed.*] karşılaştırınız. "O" (Ricardo), "bir şapka ve bir çift kundura gibi iki farklı nesnenin, iki belli türün, eşit miktarlarda emek tarafından üretildikleri zaman birbiriyle değiştirileceğini öne sürmüyor. Burada 'meta' sözünden biz 'bir meta türünü' anlamalıyız, belli tek bir şapkayı ya da bir çift ayakkabıyı, vb. değil, ingiltere'de bütün şapkaları üreten emeğin tamamı, bu bakımdan, bütün şapkalar arasında bölünüyormuş gibi düşünülmelidir. Bu bana, daha başlangıçta ve bu öğretinin genel ifadelerinde belirtilmemiş gibi geliyor." *(Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, ete,* London 1821, s. 53-54.)

büyük ise, uygun olmayan uçta üretilen metalann bireysel değeri piya-sa-fıyatını düzenler, [sayfa i65] En sonu, uygun uçta üretilen metalar kitlesi, diğer uçta üretilenden ve de durum IH'te olduğu gibi, ortalama koşullarda üretilen metalar kitlesinden de daha büyük bir yer işgal ederse, piyasa-değeri ortalama değerin altına düşer, iki uçta ve ortadaki değerlerin toplamının birbirine eklenmesiyle hesaplanan ortalama değer, burada, ortadaki değerin altında kalır ve uygun uçta üretilen metalann değer toplamının tuttuğu yere bağlı olarak, bu değere yaklaşır ya da uzaklaşır. Talebin arzdan zayıf olması halinde, uygun yerde bulunan kısım, büyüklüğü ne olursa olsun, fiyatını kendi bireysel değerine indirmek suretiyle, zorla kendisine bir yer açar. Arzın talebi büyük ölçüde aştığı durumlar dışında, piyasa-değeri, en uygun koşullar altında üretilen metalann bu bireysel değeri ile hiç bir zaman aynı olamaz.

Piyasa-değerlerinin, burada *soyut olarak* açıklamış olduğumuz bu belirleniş biçimi, gerçek piyasada, talebin, bu şekilde saptanan değerler üzerinden meta kitlesini emmeye yetecek büyüklükte olması koşuluyla, alıcılar arasındaki rekabet yoluyla kurulur ve gelişir. Ve bu bizi başka bir noktaya getirir. *İkincisi,* bir metaın kullanım-değeri olduğunu söylemek, yalnızca, bunun herhangi bir toplumsal gereksinmeyi karşıladığını söylemektir. Biz yalnız bireysel metalar ile ilgilendiğimiz sürece, belli bir meta için gereksinme olduğunu -bunun miktan, bu gereksinmenin karşılanması için gerekli olan miktar konusunda daha fazla araşürma yapmaksızın metaın fiyatı ile zaten belirlenmiştir- varsayabilirdik. Ne var ki bu miktar, bütün bir üretim koluna ait ürün bir yana ve buna olan toplumsal gereksinme öte yana konur konmaz büyük bir önem kazanır. O zaman bunun büyüklüğünü, yani bu toplumsal gereksinmenin miktarını gözönünde bulundurmak zorunlu hale gelir.

Piyasa-değerinin yukardaki biçimde belirlenişinde üretilen metalar kitiesinin veri olduğu, yani aynı kaldığı, ancak bu metalan oluşturan ve farklı koşullar alünda üretilen öğelerin oranlarında bir değişme olduğu, şu halde, aynı metalar kitlesinin piyasa-değerinin farklı biçimde düzenlendiği varsayılmıştı. Üretilen metalann bir kısmının, geçici olarak piyasadan çekilebileceği olasılığını bir yana bırakarak, bu kitlenin, büyüklük olarak normal talebe tekabül ettiğini kabul edelim. Şimdi, bu kitleye olan talep de aynı kaldığı takdirde, bu meta, piyasa-değerini yukarda sözü edilen üç durumdan hangisi düzenlerse düzenlesin, kendi piyasa-değeri üzerinden satılacaktır. Bu metalar kitlesi, yalnız bir gereksinmeyi karşılamakla kalmıyor. Bunu tam toplumsal ölçüleri içersinde karşılamış oluyor. Bunların miktarı, bunlara olan talepten daha az ya da çok olsaydı, piyasa-fiyatı ile piyasa-değeri arasında sapmalar görülecekti. Ve ilk sapma, arzın çok az olması halinde piyasa-değerinin daima uygun olmayan koşullar alünda üretilen, arzın çok fazla olması halinde ise dai-

ma, en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlenmesidir; bu nedenle sırf farklı koşullar altında üretilen metalar kitlesinin gösterdiği [sayfa 166] orana bağlı olarak farklı bir sonuca ulaşılması olgusuna karşın, piyasa-değerini belirleyen şey, uçlardan birisi oluyor. Talep ile mevcut ürün miktan arasındaki fark önemli ölçüde ise, piyasa-fıyatı da buna uygun olarak, piyasa-değerinin önemli ölçüde altında ya da üstünde olacaktır. Şimdi, üretilen metalann miktan, ile piyasa-değeri üzerinden satılan miktar arasındaki fark, iki nedene bağlı olabilir. Ya, çok küçük ya da büyük hale gelerek bu miktann kendisi değişir, öyle ki, yeniden-üretim, o sıradaki piyasa-değerini düzenleyen ölçekten farklı bir ölçekte yer alacaktır; Bu durumda, talep aynı kaldığı halde arz değişmiştir ve bu yüzden nispi bir aşın üretim ya da eksik üretim vardır. Ya da, yeniden-üretim ve böylece arz aynı kaldığı halde, çeşitli nedenlerden ileri gelebileceği gibi, talep daralmış ya da artmıştır. Arzın mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde, nispi büyüklüğü, talebe göre, büyüklüğü, ya da taleple ölçülen büyüklüğü değişmiştir. Etki, birinci durumdakinin aynıdır, ama ters yöndedir. Son olarak, her iki yanda da değişiklik olmuştur, ama bu ister ters yönlerde ister aynı yönde olsun, aynı ölçüde olmadıklan için her iki yanda da değişiklik olmuştur, ama bu, iki yan arasındaki oranı değiştirir ve nihai sonucun daima, yukarda sözü edilen iki

durumdan birisine varması gerekir.
Arz ve talebin genel bir tanımının yapılmasındaki gerçek güçlük, bunların bir totoloii görüntüsüne bürünür gibi görünmeleridir. Önce arzı, piyasadaki mevcut ürünü ya da piyasaya getirilebilecek ürünü alalım. Yararsız aynntılara girmekten kaçınmak için biz, yalnızca, her belli üretim kolunda yılda yeniden üretilen kitleyi gözönünde bulunduracak, çeşitli metalann şu ya da bu derecede sahip bulunduklan, piyasadan çekilebil-me ve diyelim gelecek yıl tüketilmek üzere saklanma özelliğini dikkate almayacağız. Bu, yıllık yeniden-üretim, bu metalar kitlesinin, ayrı ayn öğeler halinde ya da sürekli ölçülmesine bağlı olarak -ağırlık ve sayıca-belli bir miktar ile ifade edilir. Bunlar yalnız, insan gereksinmelerini karşılayan kullanım-değerleri olmayıp, piyasada belirli miktarlarda bulunan kullanım-değerleridir. İkinci olarak, bu metalar kitlesinin, birim olarak iş gören metaın ya da bu metaın ölçüsünün, piyasa-değerinin katla-nyla ifade edilebilen özgül bir piyasa-değeri vardır. Bu nedenle, piyasadaki metalann miktar olarak hacmi ile bunlann piyasa-değeri arasında zorunlu bir ilişki yoktur, çünkü, örneğin, birçok metaların özellikle yüksek bir değeri, diğerlerinin özellikle düşük bir değeri olduğu için, belli bir değerler toplamı, bir metaın çok büyük, bir başka metaın çok küçük bir miktan ile temsil edilebilir. Piyasada bulunan nesnelerin miktarı ile bu nesnelerin piyasa-değerleri arasında ancak şu ilişki vardır: Belirli bir emek üretkenliği esas olmak üzere, belli bir üretim alanında belli bir miktarda nesnenin üretimi, bu oran farklı üretim alanlannda değişik olmakla birlikte, ve bununla, bu nesnelerin yararlılığı ya da bunların kullanım-değer-

lerinin özel niteliği arasında herhangi bir iç bağıntı bulunmamakla birlikte, belli bir miktarda toplumsal emek-zamanını gerektirir, [sayfa i67] Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bir metaın bir *a* miktarı *b* kadar emek-zamanına mal oluyorsa, aynı metaın bir *na* miktarı, *nb* emek-zamanına malolacaktır. Ayrıca, toplum eğer, bir gereksinmeyi karşılamak ve bu amaç için bir nesnenin üretilmesini istiyorsa, bunun karşılığını ödemek zorundadır. Gerçekte, meta üretimi, işbölümünü gerektirdiğine göre, toplum, bu nesnenin karşılığını, mevcut emek-zamanının bir kısmını bunun üretimine ayırmakla ödemektedir. Demek ki, toplum, kendi kullanımındaki emek-zamanının belli bir miktarı ile bunu satın almaktadır. Toplumun, işbölümü aracılığı ile kendi emeğini bu özel nesnenin üretiminde kullanan kısmının, toplumun gereksinmelerini karşılayan nesnelere katılmış bulunan toplumsal emekten bir eşdeğer alması gerekir. Ne var ki, toplumsal bir nesneye harcanan toplumsal emeğin toplam miktan ile, yani toplumun toplam emek-gücünün, bu nesnenin üretimine tahsis edilen kısmı arasında, ya da, bir yanda, bu nesnenin üretiminin toplumsal üretim içersinde tuttuğu yer ile, öte yandan, toplumun sözko-nusu nesne ile karşılamak istediği gereksinmenin büyüklüğü arasında zorunlu olmaktan çok raslansal bir ilişki vardır. Her bireysel meta ya da bir metaın belli bir miktarı, gerçekte ancak, üretimi için gerekli toplumsal emekten daha fazlasını içermez, ve bu açıdan, bu metaın tamamının piyasa-değeri yalnız gerekli-emeği temsil eder, ama eğer bu meta, mevcut toplumsal gereksinmeyi aşan miktarda üretilmiş ise, toplumsal emek-zamanının bir o kadarı boşa harcanmıştır ve bu meta kitlesi, piyasada, fiilen kendisine katılmış bulunan toplumsal emekten çok daha küçük miktarını temsil eder hale gelir. (Üretimin yalnız, toplumun fiili ve önceden belirleyen denetimi altında bulunduğu hallerde, toplum, belirli nesnelerin üretiminde harcanacak toplumsal emek-zamanının hacmi ile, bu nesneler tarafından karşılanacak toplumsal gereksinmenin hacmi arasında bir bağıntı kurar.) Bu yüzden bu metalar, piyasa-değerlerinin altında satılmak zorunda kalır ve hatta bunlann bir kısmı büsbütün satılamazlar bile. (Belli bir tür metaın üretiminde kullanılan toplumsal emek miktannın bu metaya olan toplumsal talebi karşılamaya yetmeyecek kadar olması halinde ise, bunun tersi olur.) Ama belli bir nesnenin üretiminde harcanan toplumsal emek miktarı, bu nesneye olan toplumsal talebe uygun düşüyor ve böylece üretilen miktar, yeniden-üretimin normal ölçeğine tekabül ediyor ve talep aynı kalıyorsa, bu nesne, kendi piyasa-değeri üzerinden satılır. Metalann kendi değerleri üzerinden değişimleri ya da satışları, rasyonel düşen bir durum, yani bunlar arasındaki dengenin doğal yasasıdır. Sapmaları açıklayan, bu yasa olup, bunun tersi, yani yasayı açıklayan sapmalar değildir.
Şimdi öteki yana, talebe bir bakalım.
Metalar, üretken ya da bireysel tüketime girmek üzere, üretim araçları ya da temel geçim aracı olarak satın alınırlar. Bazı metaların her

iki amaca da hizmet etmesi, durumu değiştirmez. Demek ki, bu metalar için, bir üreticiler tarafından (burada kapitalistler, çünkü biz, üretim [sayfa 168] araçlannın, sermayeye dönüştürülmüş bulunduklarını varsaymış-tık) ve bir de tüketiciler tarafından talep vardır. İlk bakışta bunlann her ikisinin de, talep tarafında, öte yanda, çeşitli üretim kollarındaki toplumsal üretimin belli miktanna tekabül eden, belli bir miktarda toplumsal gereksinmeyi öngördükleri görülür. Pamuklu sanayiinin, yıllık yeniden-üretimini belli bir ölçekte sürdürebilmesi için, hem normal bir pamuk ikmaline ve hem de, diğer koşullar aynı kalmak üzere, sermaye birikiminin yıllık yeniden-üretimine neden olduğu genişlemeyi karşılamak üzere ek bir miktar pamuğa gereksinmesi vardır. Bu, temel geçim araçlan için de aynen böyledir. İşçi sınıfının, yaşamını alışılagelmiş ortalama biçimde sürdürebilmesi için, farklı

türdeki metalar arasında, azçok farklı bir dağılım gösterse bile, hiç değilse aynı miktar yaşam gereksinmelerini hazır bulması gerekir, ayrıca yıllık nüfus artışına yetebilecek ek bir mik-tann da bulunması gerekir. Aynı şey, azçok bir değişiklikle, diğer sınıflar için de geçerlidir.
Buna göre, talep tarafında, karşılanmalan için belli bir miktar me-taın piyasada bulunmasını gerektiren, belli büyüklükte bir toplumsal gereksinmeleri, olduğu görünüyor. Ama nicel olarak, belirli toplumsal gereksinmeler çok esnek ve değişkendir. Bunlann sabitliği ancak görünüştedir. Temel geçim araçlannın daha ucuz ya da para-ücretlerin daha yüksek olması halinde, '"talepleri" kendi fiziksel gereksinmelerinin en dar sınırlarının bile altında kalan fakir fukara bir yana bırakıldığında, emekçiler bu temel geçim araçlarından daha fazlasını satın alabilirler ye bunlara olan "toplumsal gereksinme" artmış olur. Öte yandan, örneğin pamuğun daha ucuz olması halinde, kapitalistlerin pamuğa olan talepleri artacak ve pamuklu sanayiine vb. daha fazla sermaye yatınlacaktır. Şurasını hiç unutmamamız gerekir ki, üretken tüketim talebi, bizim varsayımımıza göre, kapitalistin bir talebidir, onun asıl amacı artı-değer üretmektir. Ne var ki, bu kapitalistin piyasada, diyelim pamuk alıcısı olarak göründüğü sürece, bu pamuğa olan gereksinmeyi temsil etmesine engel değildir; tıpkı, pamuk satıcısı için satıcının bu pamuğu gömleklik kumaşa ya da baruta çevirmesinin ya da bunu hem kendi ve hem de bütün dünyanın kulaklan için tıkaç yapmaya niyetlenmesinin hiç bir önemi olmaması gibi. Ama bunun, kapitalistin ne tür bir alıcı olduğu üzerinde oldukça önemli bir etkisi vardır. Pamuğa olan talebi, onun kâr sağlamak konusundaki gerçek gereksinmesini gizlemesi olgusu tarafından temelden bir değişikliğe uğrar. *Piyasada* metalara duyulan gereksinmenin, talebin sınırları, *gerçek toplumsal* gereksinmeden nicel bir farklılık gösterdiği gibi, farklı metalar için de, doğal olarak epey farklı olur; burada demek istediğim, metalann talep edilen miktan ile, başka para-fiyatlarında ya da alıcılann içersinde bulunabilecekleri başka para ya da yaşam koşulları içersinde talep edebilecekleri miktar arasındaki

farktır.
Arz ile talep arasındaki tutarsızlığı ve bunun sonucu olarak piya-sa-fiyatlarının piyasa-değerlerinden gösterdikleri sapmaları anlamaktan daha kolay bir şey yoktur. Asıl güçlük, arz ve talep eşitliği ile neyin [sayfa 169] kastedildiğin saptamaktır. Arz ile talep arasındaki karşılıklı oranların, belli bir üretim koluna ait metalar kitlesinin, piyasa-değerlerinin ne altında ne de üzerinde, tam kendi piyasa-değerleri üzerinden satılabilecek şekilde olduğu zaman, arz ve talep eşittir, denir. Bu bizim ilk saptadığımız şeydir.
İkincisi ise şudur: Metalann, kendi piyasa-değerleri üzerinden satılmaları halinde, arz ile talebin eşit olduklandır.
Arz talebe eşit olduğu zaman bunların hareketleri durur ve işte bu nedenle, metalar piyasa-değerleri üzerinden satılırlar. İki kuvvet zıt yönlerde eşit olarak etki gösterirlerse birbirlerini dengelerler, hiç bir dış etkide bulunmazlar ve bu koşullar altında yer alan herhangi bir görüngünün, bu iki kuvvetin etkileri dışında başka nedenler ile açıklanmalan gerekir. Arz ile talebin birbirlerini dengelemeleri halinde, bunlar, herhangi bir şeyi açıklamaktan çıkar ve piyasa-değerleri üzerinde herhangi bir etkileri olmaz, ve bu yüzden de, piyasa-değerinin, bir başka miktarla değil de, niçin tamı tamına bu kadar para ile ifade edilmesinin nedenleri konusunda bizi gene bir karanlık içersinde bırakmış olurlar. Kapitalist üretimin gerçek iç yasalannın, arz ile talebin karşılıklı etkileri ile (bu iki toplumsal itici gücün, burada yapılması yersiz olabilecek daha derin tahlilleri dışında) açıklanamayacaklan besbellidir, çünkü, bu yasalar kendi saf halleriyle, arz ile talep, etki yapmayı bırakana, yani eşit olana kadar görülemezler. Gerçeklikte arz ile talep hiç bir zaman eşit olamaz, ya da eşit olurlarsa bu sırf raslansaldır ve şu halde bilimsel olarak = O'dır ve buna hiç olmamış gözüyle bakılır. Ne var ki, ekonomi politik, arz ile talebin birbirleriyle çakıştığını varsayar. Niçin böyle yapar? Bunu, görüngüleri kendi temel bağıntılan, kendi kavramlanna uygun düşen biçimleri içersinde inceleyebilmek, yani arz ve talep hareketlerinin yolaçtığı görünüşler dışında bunlan ele almak için yapar. Başka bir neden de, bunların hareketlerindeki gerçek eğilimleri bulmak ve bir ölçüde bunlan kaydetmektir. Tutarsızlıklar uzlaşmaz çelişki niteliğinde olduğu, ve birbirlerini sürekli izledikleri için, birbirlerini, zıt hareketleriyle ve karşılıklı çelişmeleriyle dengelerler. Demek oluyor ki, arz ile talep, hiç bir durumda birbirine asla eşit olmadığı için, aralarındaki farklar birbirlerini öyle izlerler ki -ve bir yöndeki sapmanın sonucu, zıt yönde bir sapmayı gerektirdiği için- arz ve talep, belli bir dönemde, duruma bütünüyle bakıldığında, daima eşit olurlar, ama, ancak geçmişteki hareketlerin bir ortalaması ve yalnız kendi çelişkilerinin sürekli bir hareketi olarak. Bu şekilde, piyasa-değerlerinden sapan piyasa-fiyatları, bunların ortalama sayılan açısından bakıldığında, sapmalardaki artı ve eksiler birbirlerini yokettikleri için, piyasa-değerlerini eşitlemek üzere kendi kendilerini ayarlarlar. Ve

bu ortalamanın sermaye için sırf teorik bakımdan önemi olmayıp, yatın-mı azçok sabit bir dönemdeki dalgalanmalara ve dengelenmelere göre hesaplanan sermaye için de pratik bir önemi vardır, [sayfa 170] Arz ve talep bağıntısı, bu nedenle bir yandan yalnız, piyasa-fiyat-lannın piyasa-değerlerinden gösterdiği sapmalan açıklar, öte yandan da, bu sapmaların, yani talep ve arz bağıntısının etkisinin

yokedilmesi eğilimini açıklar. (Fiyatian olduğu halde değerleri bulunmayan metalar gibi istisnalar burada inceleme konusu yapılmamıştır.) Arz ve talep, aralarındaki farkın yolaçtığı etkiyi, çok çeşitli yollardan yokedebilir. Örneğin, eğer talep ve dolayısıyla piyasa-fiyatı düşerse, sermaye çekilir ve böylece arzda bir daralmaya neden olur. Piyasa-değerinin kendisi, gerekli emek-zamanını kısaltan buluşların sonucu olarak daralabilir ve piyasa-fiyatı ile dengelenir. Tersine, eğer talep artar ve dolayısıyla piyasa-fiyatı piyasa değerinin üzerine yükselirse, bu, gereğinden fazla sermayenin bu üretim koluna akmasına yolaçabilir ve üretim öylesine genişler ki, piyasa-fiyatı piyasa-değerinin alüna bile düşebilir. Ya da, talebi daraltan bir fiyat arüşına yolaçabilir. Bazı üretim kollarında uzun ya da kısa bir dönem için piyasa-değerinin kendisinde bir yükselme meydana getirebilir; bu dönem boyunca, talep edilen ürünlerin bir kısmı kötü koşullar altında üretilmek zorunda kalınmıştır.

Arz ve talep, piyasa-fiyaünı belirler, piyasa-fiyatı ile piyasa-değeri de, daha ileri bir tahlilde arz ve talebi belirler. Bu, talep sözkonusu olduğunda besbellidir, çünkü bu, fiyatlara zıt bir yönde hareket eder, fiyatlar düştüğünde büyür, yükseldiğinde azalır. Ama bu, arz için de doğrudur, çünkü, arz edilen metalara katilmiş bulunan üretim araçlarının fiyatian, bu üretim araçlarına olan talebi ve dolayısıyla, arzlan, bu üretim araçlan-na olan talebi de kapsayan metalann arzını da belirler. Pamuk fiyatian, pamuklu eşyanın arzında belirleyicilerdir.

Bu kanşıklığa -fiyatiann talep ve arzla ve aynı zamanda arz ve talebin fiyatlarla belirlenmesi- bir de, tıpkı arzın talebi belirlemesi gibi talebin arzı, üretimin piyasayı ve piyasanın üretimi belirlemesini de katmak gerekir.[31] [sayfa 171]

[31] Aşağıdaki kurnazlık düpedüz budalalıktır: "Bir malın üretimi için gerekli ücretler, sermaye ve toprak miktarı, eskisine göre farklı hale geldiğinde, Adam Smith'in, bu malın doğal fiyatı dediği şey de değişir ve daha önce bu malın doğal fiyatı olan bu fiyat, bu değişiklik nedeniyle onun piyasa-fiyatı olur; çünkü, ne arz ne de talep edilen miktar değişmemekle birlikte" -piyasa-değeri ya da Adam Smith'e göre üretim-fiyatı, değer değişikliği sonucu değiştiği için, burada her ikisi de değişir- "bu arz şimdi, üretim-maliyeti olan şeyi ödeyebilecek ve ödemeye istekli kimselerin talebini tam karşılamaya yeterli olmayıp, bundan ya daha fazla ya da daha azdır; böylece arz ile, yeni üretim-maliyetine göre fiili talep arasındaki oran eskisine göre değişmiştir. Bu durumda, eğer önünde bir engel yoksa arz oranında bir değişiklik meydana gelecek ve en sonunda, metaı yeni doğal fiyatına getirecektir. Bazı kimselere, metaın, arzdaki bir değişme ile kendi doğal fiyatına gelmesi nedeniyle, piyasa-fiyatı, arz ile talep arasındaki orana ne kadar bağlıysa, doğal fiyatın da,bu orana o kadar bağlı bulunduğunu; ve dolayısıyla, doğal fiyatın, aynı piyasa-fiyatı kadar, talep ile arz arasındaki orana bağlı bulunduğunu söylemek yerindeymiş gibi gelebilir." ("O büyük arz ve talep ilkesi, A. Smith'in, doğal fiyatlar dediği şeyde olduğu gibi piya-sa-fiyatlarının belirlenmesinde de gene imdada yetişiyor." Malthus.) *[Principles ofPoliücal Eco-*

Arz ve talep arasındaki oranın, arz ya da talepte, dış koşullar tarafından bir değişiklik meydana getirilmeksizin, metalann piyasa-değe-rinde bir değişme sonucu değişebileceğini, sıradan bir iktisatçı bile (dipnota bkz.) kabul etmektedir. Piyasa-değeri ne olursa olsun, bunun belirlenmesi için, arz ve talebin eşit olmak zorunda olduğunu o bile kabul etmek durumundadır. Başka bir deyişle, arz ile talep arasındaki oran piyasa-değerini açıklamaz, tersine, daha çok, bu piyasa-değeri, arz ve talep dalgalanmalarını açıklar. Dipnota, alınan pasajdan sonra *Obsetva-tions* yazan şöyle devam ediyor: "Bu oranın" (arz ile talep arasındaki) "ne var ki, eğer biz hâlâ, 'arz' ile 'doğal fiyat' sözleri ile, Adam Smith'ten biraz önce sözederken kastettiğimiz şeyi anlatmak istiyorsak, daima bir eşitlik oranı olması gerekir; çünkü ancak arz, fiili talebe, yani doğal fiyatı ödemenin ne üzerinde ve ne de altında kalan bir talebe eşit olduğu zaman, doğal fiyat gerçekten ödenmiş olur; dolayısıyla, aynı meta için farklı zamanlarda, iki, çok farklı doğal fiyat olabilir ve gene de, arzın talebe oranı, her iki halde de aynı, yani bir eşitlik oranı olabilir." Bu duruma göre, farklı zamanlarda iki farklı doğal fiyatı olan aynı metaın, eğer meta her iki halde de kendi doğal fiyatı üzerinden satılacak ise, arz ile talebin daima birbirini dengeleyebileceği ve dengelemek zorunda olduğu kabul edilmiş oluyor. Her iki durumda da, arzın talebe olan oranında bir fark bulunmayıp, doğal fiyatın kendi büyüklüğünde bir fark olduğuna göre, bundan,bu fiyatın arz ve talepten bağımsız belirlendiği ve dolayısıyla bunlar tarafından belirlenmesinin pek az sözkonusu olabileceği sonucu çıkar.

Bir metaın piyasa-değeri üzerinden, yani içerdiği gerekli toplumsal emekle orantılı bir değer üzerinden satılabilmesi için, bu metaın toplam kitlesini üretmekte kullanılan toplumsal emek miktannın, buna olan toplumsal gereksinme miktanna, yani fiili toplumsal gereksinmeye tekabül etmesi gerekir. Rekabet, piyasa-fiyatlarında, arz ve talepteki dalgalanmalara tekabül eden dalgalanmalar, her tür meta için harcanan toplam emek miktarını sürekli olarak bu ölçeğe indirme eğilimindedir. Arz ve talep bağıntısı, önce, kullanım-değeri ile değişim-değeri, meta ile para, alıcı ile satıcı bağıntısı, ve sonra, her ikisi de bir üçüncü taraf, tüccar tarafından temsil ediliyor bile olsa, üretici ile tüketici bağıntısını içerir. Alıcı ile saücı arasındaki bağıntıyı incelerken, bunlar arasındaki ilişkiyi göstermek için, bunlan tek tek karşı karşıya getirmek yeterlidir. Bir metaın geçireceği tam başkalaşımı için ve, dolayısıyla bütünüyle alındığında, saüş ve satınalma süreci için üç birey yeterlidir. A, kendine ait metaı, bu

nomy, London 1820, s 75. *-Ed.] (Observartions on Certain Verbal Disputes,* ete.,London 1821, s. 60-61.) Bu iyi kalpli insan, talepteki bir değişikliğe ve ele alınan durumda, arz ile talep arasındaki bir değişmeye neden olan şeyin, sırf üretim-maliyetinde ve dolayısıyla değerdeki bir değişmeden ileri geldiği olgusunu kavrayamıyor. Bu, bizim iyi kalpli düşünürümüzün tanıtlamak istediği şeyin tam tersini tanıtlar. Üretim-maliyetindeki değişiklik, hiç bir şekilde, talep ile arz arasındaki orana bağlı olmayıp, daha çok bu oranı belirler.

metaı satüğı B'nin parasına çevirir ve C'den satın almada bulunmak için bu parayı kullandığı zaman parasını tekrar metalara çevirir; sürecin tamamı bu üç kişi arasında yer alır. Ayrıca, para incelenirken, metalann kendi değerleri üzerinden saüldıklan varsayılmıştı; çünkü, sırf, metaların paraya dönüşmesi ve paradan tekrar metalara çevrilmesi sırasında geçirdikleri bir şekil değişikliği sorunu olduğu için, fıyatlann değerler- den sapüğını düşünmek için hiç bir neden yoktu. Bir metaın satılmış [sayfa 172] olması ve bunun geliri ile yeni bir meta saün alınması halinde, karşımızda tam bir başkalaşım var demektir ve bu süreç için bu metaın fiyatının değerinin üzerinde ya da alünda bulunmasının hiç bir önemi yoktur. Metaın değeri, bir temel olarak önemini korumaktadır çünkü, para kavramı başka bir temel üzerinde geliştirilemeyeceği gibi, genel anlamıyla, fiyat, para biçiminde bir değerden başka bir şey değildir. Dolaşım aracı olarak paranın incelenmesinde, her ne olursa olsun, bir metaın yalnız tek bir başkalaşımı olmadığı varsayılmıştı. Burada incelenmiş olan daha çok, bu başkalaşımlann toplumsal iç bağıntılarıdır. Ancak bu yoldan biz, paranın dolaşımına, ve bir dolaşım aracı olarak işlevinin gelişmesine ulaşabiliriz. Ne var ki, bu ilişkinin, paranın dolaşım aracına çevrilmesindeki ve bunun sonucu olarak biçim değiştirmesindeki önemi ne olursa olsun, bunun bireysel alıcı ve satıcılar arasındaki alışverişte hiç bir önemi yoktur.

Bununla birlikte, arz ve talep sözkonusu olduğunda, arz, belli bir tür metaın satıcılarının ya da üreticilerinin toplamına, talep ise, aynı tür metaın (hem üretken ve hem de bireysel) alıcılarının ya da tüketicilerinin toplamına eşittir. Bu toplamlar birbirleri üzerinde, birimler biraraya gelmiş kuvvetler olarak etkide bulunurlar. Birey burada ancak, toplumsal gücün bir parçası, kitlenin bir atomu sayılır ve işte bu biçim içersindedir ki, rekabet, üretim ve tüketimin *toplumsal* niteliğini ortaya çıkartır. Rekabetin o an için zayıf olan yanı, aynı zamanda, bireyin, karşısındaki rakipler kitlesinden bağımsız ve çoğu kez de doğrudan doğruya bu kitleye karşı çıküğı yandır ve bireylerin birbirlerine bağımlılığı işte gene bu biçim içersinde kendisini gösterir, kuvvetli taraf daima, hasmına karşı azçok birleşmiş bir bütün olarak hareket eder. Bu özel tür me-taya karşı talep arzdan daha büyük ise, bu alıcı diğerini -belli sınırlar içersinde- fazla fiyat vererek alteder ve böylece, bu metaın fiyatını, hepsi için, piyasa-değerinin üzerine yükseltir ve bir yandan da satıcılar, yüksek piyasa-fiyatı üzerinden mal satmak üzere birleşir. Yok eğer bunun tersine, arz talebi aşarsa, satıcı mallarını daha ucuza elden çıkarmaya başlar ve bunu diğerleri de izler ve bir yandan da alıcılar, piyasa-fiyatını, elden geldiğince piyasa-değerinin altına düşürmek üzere birleşirler. Ortak çıkar, birey için ancak, bu ortak hareket kendisine daha fazla kazanç sağladığı sürece önemlidir. Ve, şu ya da bu taraf daha zayıf hale geldiği an, hareket birliği sona erer ve herkes kendisi için elden geldiğince fazla çıkar sağlamaya çalışır. Gene, daha ucuza üretimde bulunup daha çok

mal satabilen ve böylece, piyasa-fiyatı ya da piyasa-değeri altında satış yaparak piyasada kendisine daha fazla yer sağlayabilen kimse bu durumu devam ettirir ve diğerlerini, toplumsal bakımdan gerekli emeği yeni ve daha düşük bir düzeye indirgeyen daha ucuz üretim tarzlan uygulamaya zorlayan bir hareketi başlatmış olur. Bir taraf daha avantajlı durum sağlayınca, bundan, o yanda bulunan herkes yararlanır. Bunlar, sanki kendi [sayfa 173] ortak tekellerini kurmuş gibidirler. Taraflardan birisi zayıf duruma düşünce, herkes (örneğin, daha ucuz üretim-maliyetleri ile çalışanlar) daha güçlü hale gelmek ya da en azından, elden geldiğince ucuza kurtulmak için kendi başının çaresine bakmaya kalkışabilir; bu gibi hallerde attığı her adım yalnız kendisini değil bütün kader arkadaşlarını da etkileyeceği halde, herkes, ben kendimi kurtarayım da geriye kalanın canı cehenneme, der.[32]

Talep ve arz, değerin, piyasa-değerine çevrilmesi anlamını taşır ve bunların kapitalist bir temelde yürümeleri ölçüsünde, metaların sermayenin ürünleri olmalan ölçüsünde, bunlar, kapitalist üretim sürecine, yani sırf mal alım ve satımından büsbütün farklı ilişkilere dayanırlar. Burada sözkonusu olan, metaların değerlerinin fiyatlara biçimsel bir dönüşümü, yani sırf bir biçim değişikliği değildir. Sözkonusu olan, piya-sa-fıyatlannın, piyasa-değerlerinden ve daha sonra da üretim-fiyatların-dan nicel olarak gösterdiği belirli sapmalardır. Basit satınalma ve satışta, meta üreticilerinin, bu sıfatlarla karşı karşıya gelmeleri yeterlidir. Arz ve talep, daha ileri bir tahlilde, toplumun toplam gelirini aralarında paylaşan ve bunu gelir olarak harcayan ve dolayısıyla gelirin yarattığı talebi oluşturan, farklı sınıfların ve sınıflann farklı kesimlerinin varlığını öngörür. Oysa öte yandan bu, üreticilerin üretici olarak aralarında yarattıkları arz ve talebin anlaşılabilmesi için de, kapitalist üretim sürecinin bütün yapısının derinden kavranılmasını gerektirir.

Kapitalist üretimde, sorun, yalnızca metalar biçiminde dolaşıma sürülen bir değerler kitlesi karşılığında, başka bir biçimde -para ya da başka bir meta biçiminde- eşit bir değer kitlesi elde etmek olmayıp, daha çok, üretim amacıyla yatırılmış bulunan sermaye karşılığında, aynı büyüklükte herhangi diğer bir sermaye kadar, ya da hangi üretim dalında kullanılırsa kullanılsın, kendi büyüklüğü ile *pro rata* bir artı-değer ya da kâr gerçekleştirilmesi sorunudur. Bu nedenle, sözkonusu olan, hiç değilse en azından, metalan, ortalama bir kâr sağlayacak fiyatlar, yani üretim-fiyatlan üzerinden satmaktır. İşte bu biçimde sermaye, *toplumsal bir güç* olarak kendi bilincine varır ve her kapitalist, toplam toplumsal

sermayedeki payı ile orantılı olarak bu güce katılır.

[32] "Bir sınıfın bir bireyi, eğer, bütününün kazanç ve varlığından belli bir hisseye ya da bölüme hiç bir zaman sahip olamazsa, bu kimse, kazancını artırmak için kolayca birleşebilir"; (arz ve talep arasındaki oran buna elverir elvermez böyle yapar da) "işte bu tekeldir. Ama, eğer bir kimse, bütün miktarı azaltacak bir işlemle kendi payına düşecek mutlak miktarı herhangi bir yolla artırabileceğine aklı keserse, çoğu kez bunu yapar; işte bu rekabettir." G4n *lnquiry into Those Principles Respecting the Nature of Demarıd, ete,* London 1821, s. 105.)

Önce, kapitalist üretimin kendisi, ürettiği özel bir kullanım-değe-rine ve herhangi bir metaın ayırdedici özelliklerine karşı ilgisizdir. Her üretim alanında o yalnızca, arü-değer üretmekle ve emeğin ürününe katılmış bulunan, belli bir miktardaki karşılığı ödenmemiş emeğe elkoy-makla ilgilidir. Ve gene aynı şekilde, sermayenin boyunduruğu alüna girmiş [sayfa 174] bulunan ücretli-emeğin niteliği gereği, o, yapüğı işin kendisine özgü niteliğine karşı ilgisiz olup, sermayenin gereksinmeleri uyarınca biçim almaya, bir üretim alanından ötekine aktarılmaya boyun eğmek zorundadır.

Sonra, bir üretim alanı aslında, tıpkı bir başkası kadar iyi ya da kötüdür. Bunların her biri aynı kân sağlar ve her biri ürettiği meta eğer bir toplumsal gereksinmeyi karşılamıyorsa, tamamen yararsız olur. Şimdi, metalar kendi değerleri üzerinden satıldıklarında, görmüş olduğumuz gibi, çeşitii üretim alanlarında, bunlara yaünlmış bulunan sermaye kitlelerinin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak çok farklı kâr oranları ortaya çıkar. Ne var ki, sermaye, kâr oranı düşük alandan çekilir ve daha yüksek kâr oranı sağlayan öteki alanlara akar. Bu sürekli çıkış ve girişler, ya da kısacası, kâr oranının bir yerde düşmesi, bir başka yerde yükselmesine bağlı olarak sermayenin çeşitii alanlar arasında dağılımı, arz ile talep arasında öyle bir oran yaraür ki, çeşitii üretim alanla-nndaki ortalama kâr aynı olur ve dolayısıyla da değerler, üretim-fiyatlanna çevrilir. Sermayenin bu denge durumuna ulaşmadaki basan derecesi, o ülkede, kapitalist gelişmenin derecesine, yani ülkedeki koşulların kapitalist üretim tarzına ne ölçüde uygun hale getirildiğine bağlıdır. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, bu üretim tarzı kendi koşullannı da geliştirir ve üretim sürecinin dayandığı bütün toplumsal önkoşulları, kendisine özgü niteliğe ve kendi özel yasalanna bağımlı kılar.

Devamlı sapmalann sürekli bir biçimde dengelenmeleri, 1) sermaye ne kadar hareketii ise, yani bir üretim alanından bir diğerine ne kadar kolay kaydınlabilirse; 2) emek-gücü, bir alandan diğerine, bir üretim bölgesinden ötekine ne denli kolay aktarılabilirse, o kadar çabuk olur. Birinci koşul, toplumda tam bir ticaret özgürlüğünü ve doğal olan-lann dışında kalan, yani kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan bütün tekellerin kaldırılmasını gerektirir. Bu, ayrıca, inorganik kullanılabilir toplumsal sermaye kitlesini, bireysel kapitaliste karşı bir arada toplayan kredi sisteminin gelişmesini gerektirir. Son olarak bu, çeşitii üretim alanlarının, kapitalistlerin denetim altına girmesini gerektirir. Bu son koşul, bizim varsayımımızda zaten bulunmaktaydı, çünkü biz, bütün kapitalist biçimde sömürülen üretim alanlannda, değerlerin, üretim-fıyatianna çevrilmekte olduklarını kabul etmiştik. Ne var ki, bu eşitienme, kapitalist esasa göre işletilmeyen çok sayıda ve büyük üretim alanlannın (küçük çiftçiler tarafından toprağın işletilmesi gibi), kapitalist girişimler arasına sızdığı ve onlarla bağlandığı durumlarda, büyük engellerle karşılaşır. Büyük bir nüfus yoğunluğu bir başka önkoşuldur. - İkinci koşul, işçilerin

bir üretim alanından diğerine, bir üretim merkezinden bir başka üretim merkezine aktarılmalannı engelleyen bütün yasaların yürürlükten kaldırılmasını; emekçinin, yapacağı işe karşı ilgisiz hale gelmesini; bütün üretim alanlannda emeğin, elden geldiğince basit emeğe indirgenmesini, emekçiler arasında, meslekleri ile ilgili bütün önyargılann yok edilmesini; ve ensonu, ama özellikle, emekçinin, kapitalist-üretim tarzının [sayfa 175] egemenliği altına sokulmasını gerektirir. Bu konuyla ilgili ayrımlar, rekabet konusunda yapılacak özel bir incelemeye girer.

Yukardaki incelemeden şu sonuç çıkar ki, her özel üretim alanında bireysel kapitalist ve bütün olarak kapitalistler, toplam sermaye tarafından, toplam işçi sınıfının belli bir sömürü derecesi ile sömürülmele-rine, yalnız genel bir sınıf sevgisi ile değil aynı zamanda, doğrudan ekonomik nedenlerle doğrudan doğruya katılırlar. Çünkü bütün diğer koşullar -bunlar arasında, toplam yatırılan sermaye değerin- veri kabul edildiğinde, ortalama kâr oranı, toplam emek miktarının, toplam sermaye tarafından sömürülmesinin yoğunluğuna bağlıdır.

Ortalama kâr, her 100 birim sermaye için üretilen, ortalama artı-değerle aynıdır ve artı-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, yukarda söylenenler kuşkusuz onun için de geçerlidir. Ortalama kâr bakımından, yatırılan sermayenin değeri, kâr oranını belirleyen ek bir etmen olur. Gerçekten de, kapitalist ya da sermaye tarafından herhangi bir bireysel üretim alanında, doğrudan doğruya orada çalışmakta olan emekçilerin sömürülmesi konusunda gösterilen dolaysız ilgi, ya aşın çalıştırma, ya ücretleri ortalamanın altına indirme, ya da kullanılan emeğin olağanüstü üretkenliği yoluyla fazladan bir kazanç, ortalamayı aşan bir kâr ile sınırlıdır. Bunun dışında, kendi üretim kolunda, hiç değişen sermaye kullanmayan ve dolayısıyla hiç işçi çalıştırmayan (bu aslında abartılmış bir varsayımdır) bir kapitalist, gene de, diyelim, yalnız değişen sermaye kullanan (bir başka abartma daha) ve böylece tüm sermayesini ücretlere yatıran bir kapitalist kadar, işçi sınıfının sermaye tarafından sömürülmesiyle

ilgilidir ve kârını gene onun kadar karşılığı ödenmeyen artı-emekten sağlamaktadır. Ne var ki, emeğin sömürü derecesi, işgünü belli ise, emeğin ortalama yoğunluğuna, sömürünün yoğunluk derecesi belli ise, işgününün uzunluğuna bağlıdır. Emeğin sömürü derecesi, artı-değer oranını ve dolayısıyla belli bir toplam değişen sermaye için artı-değer kitlesini ve böylece kânn büyüklüğünü belirler. Bireysel bir kapitalistin, kendi faaliyet alanının bütününden ayn olarak, kendisi tarafından sömürülen işçilerin sömürüsüne karşı duyduğu özel ilgi ve çıkan, belli bir üretim alanındaki sermayeden, bu alandaki toplam sermayeden ayrı olarak, doğrudan doğruya kendisi tarafından çalıştırılan işçilerin sömürüsü konusundaki özel ilgi ve çıkannın aynıdır.

Öte yandan, her özel sermaye alanı ve her bireysel kapitalist, toplam sermaye tarafından çalıştınlan toplumsal emeğin üretkenliği konusunda aynı ilgiyi duyar. Çünkü, iki şey bu üretkenliğe bağlıdır: Birinci-

si, ortalama kârın ifade edildiği kullanım-değerleri kitlesi; bu ortalama kâr, yani sermaye birikimi için ve tüketime harcanmak üzere gelir için bir fon biçiminde iş göreceği için, bu, iki katlı bir önem taşır. İkincisi, kapitalist sınıfın tamamı için, artı-değer ya da kâr miktan veri ise, yatırılan toplam sermayenin (değişmeyen ve değişen) değeri, kâr oranını, ya da belli bir miktar sermaye üzerinden kân belirler. Herhangi bir üretim alanında ya [sayfa i76] da bu alanın bireysel bir girişimindeki emeğin özel üretkenliği yalnız, bununla doğrudan doğruya uğraşan kapitalistleri ilgilendirir, çünkü bu, o özel alanın, toplam sermaye karşısında ya da o bireysel kapitalistin, kendi alanı karşısında fazladan bir kâr elde etmesine olanak sağlar.

İşte bu, kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabet sözkonusu olduğunda birbirlerinin gözünün yaşına bakmadıklan halde, bütünüyle işçi sınıfı karşısında birbirine tutkun bir mason demeği kurmalannın nedenini, matematik bir kesinlikle kanıtlamış olur.

Üretim-fiyatı, ortalama kârı içerir. Biz buna üretim-fiyatı diyoruz. Bu, gerçekte, Adam Smith'in *natural price* (doğal-fiyat), Ricardo'nun *price ofproduction* (üretim-fiyatı) ya da *cost ofproduction* (üretim-mali-yeti) ve fizyokratlann *prix necessaire* (gerekli-fiyat) dedikleri şeydir, çünkü bu, uzun sürede, her bireysel alanda metalann arz ve yeniden-üretim-lerinin önkoşuludur.[33] Ama bunlardan hiç biri, üretim-fiyatı ile değer arasındaki farkı açıklamamıştır. Ama biz, metaların değerinin, emek-zamanı ile, yani bunlann içerdikleri emek miktarı ile belirlenmesine karşı çıkan aynı iktisatçıların niçin böyle yaptıklannı ve piyasa-fiyatiannın etrafında dalgalandıklan merkezler olarak niçin daima üretim-fiyatla-rının sözünü ettiklerini şimdi daha iyi anlıyoruz. Üretim-fiyatının, metaların değerinin tamamen dışında ve bu değerin *prima facie* anlamsız bir biçimi olması, rekabette ve bu yüzden kaba kapitalistin ve dolayısıyla da kaba iktisatçının kafasında ortaya çıkan bir biçim olması nedeniyle bunlann böyle davranmak işlerine gelmektedir.

İNCELEMELERİMİZ, piyasa-değerinin (ve bununla ilgili olarak söylenen her şey, uygun değişikliklerle, üretim-fiyatı için de geçerlidir) belli bir üretim alanında en uygun koşullar alünda üretimde bulunanlar için, bir arü-kârı nasıl kapsadığını ortaya çıkarmış bulunuyor. Bunalımlar ve genellikle aşırı-üretim halleri dışında, bu, piyasa-değerlerinden ya da üretimin piyasa-fiyatlarından ne kadar sapmış olurlarsa olsunlar, bütün piyasa-fiyatları için de doğrudur, çünkü, piyasa-fiyatı, metalar, birbirinden çok farklı bireysel koşullar altında üretilmiş bulunsalar ve dolayısıyla epeyce farklı maliyet-fiyatianna sahip olsalar da, aynı tür metalar için aynı fiyatın ödeneceğini ifade eder. (Biz burada, yapay olsun, doğal olsun, terimin alışılagelen anlamında tekellerin sonucu olan artı-kârlardan

[33] Malthus, *(Principles ofPolitical Economy,* London 1836, s. 77-78. *-Ed.*

sözetmiyoruz.)

Bazı üretim alanları, eğer, kendi metalarının değerlerinin üretim-fiyatlarına çevrilmesi ve böylece kârlannın ortalama kâra inmesini önleyebilecek durumda iseler, bu artı-kânn da ortaya çıkması sözkonusudur. Artı-kânn bu iki biçiminin gösterdiği başka değişiklikler üzerinde, toprak rantı ile ilgili kısımda daha fazla durulacaktır, [sayfa 177]

ONBIRINCI BOLUM

GENEL ÜCRET DALGALANMALARININ ÜRETİM-FİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

TOPLUMSAL sermayenin ortalama bileşimi $80_s + 20_d$ ve kâr %20 olsun. Artı-değer oranı bu durumda %100 olur. Ücretlerde genel bir artış, diğer her şey aynı kalmak üzere, artı-değer oranında bir azalma demektir. Ortalama sermaye için, kâr ve artı-değer özdeştir. Ücretler %25 yükselsin. Bu durumda, daha önce 20 ile harekete geçirilen aynı miktar emek, şimdi 25'e malolacaktır. Böyle olunca, $80_s + 20_d + 20_k$ yerine, $80_s + 25_d + 15_k$ devir değeri elde ederiz. Değişen sermaye tarafından harekete geçirilen emek, gene önceki gibi 40'lık bir değer üretir. Eğer d, 20'den 25'e yükselirse, a ya da k fazlalığı ancak 15 olur. 105 tutanndaki bir sermaye üzerinden 15'lik kâr, şimdi $\%14^2/_7$'dir ve bu, yeni ortalama kâr oranıdır.

Ortalama sermaye tarafından üretilen metaların üretim-fiyatlan, bunlann değerleri ile çakışüğı için, bu metaların üretim-fiyatı aynı kalacaktır. Bir ücret arüşı, bu nedenle, kârda bir düşmeye yolaça-cakür, ama metaların değerinde ve fiyatında bir değişiklik olmayacakür.

Daha önce, ortalama kâr %20 olduğu sürece, bir devir döneminde üretilen metaların üretim-fiyatı, bunların maliyet-fiyatı, artı, bu maliyet- fiyatı üzerinden %20 bir kâra eşit idi ve bu nedenle = m + mk' = m + (20m : 100) idi. Bu formülde m, metalara giren üretim araçlannın [sayfa 178] değerine ve sabit sermaye tarafından ürüne aktanlan aşınıp yıpranma miktarına bağlı olarak değişen, değişken bir büyüklüktür. Üretim-

fiyatı, öyleyse şimdi, m + ($14^2/_7$m : 100) olacaktır.

Şimdi bileşimi, başlangıçta 80s + 20d olan ortalama toplumsal sermayenin (bu da şimdi $76^4/_{21s}$ + $23^{17}/_{21d}$ olmuştur) bileşiminden daha düşük, diyelim 50_s + 50_d olan bir sermaye alalım. Bu durumda, ücret artışından önce yıllık ürünün üretim-fiyatı, kolaylık olsun diye, sabit sermayenin tamamının aşınma ve yıpranma ile ürüne geçtiği ve devir döneminin birinci ömektekinin aynı olduğu varsayıldığında, 50_s + 50_d + 20_k = 120 olur. Aynı miktar emeğin harekete geçirilmesi için ücretlerde %25 bir artış, değişen sermayenin 50'den 621/2'ye yükselmesi demektir. Yıllık ürünün, eski üretim-fiyatı 120 üzerinden saülması halinde bu bize 50_s + 6!/2_d + 7!/2_k ya da %$6^2/_3$'lük bir kâr oranını verir. Ama yeni ortalama kâr oranı %$14^2/_7$'dir ve biz, bütün öteki koşullann aynı kaldıklarını kabul ettiğimiz için, 50_s + 62 ^xh_A bileşimindeki sermayenin de bu kârı sağlaması gerekir. Şimdi, 112!/2'lik bir sermaye %$14^2/_7$ bir kâr oranı ile $16^1/_{14}$'lük bir kâr sağlamaktadır. Demek oluyor ki, bu sermaye ile üretilen metaların üretim-fiyatı, şimdi, 50_s + 62'/^+ $16V_{14k}$ = $128^8/_{14}$ olur. Bu nedenle, %25 bir ücret artışı yüzünden, aynı metalann aynı miktarının üretim-fiyatı, burada 120'den $128^8/_{14}$'e ya da %7'den fazla yükselmiş oluyor.

Tersine, bileşimi, ortalama sermayenin bileşiminden daha yüksek, diyelim, 92_s + 8_d olan bir üretim alanı alalım. Başlangıç ortalama kân, bu durumda hâlâ 20 olacak ve eğer biz gene sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne geçtiğini ve devir döneminin I ve H'dekinin aynı olduğunu varsayarsak, metaın üretim-fiyatı burada da 120 olur.

Ücretierde %25 bir arüş nedeniyle, aynı miktar emek karşılığı değişen sermaye, 8'den 10'a, metaların maliyet-fiyatı 100'den 102'ye yükseldiği halde, ortalama kâr oranı %20'den %$14^2/_7$'y^e düşer. Ama, 100 : $14^2/_7$ = 102 : 14%'dir. Şimdi 102'nin payına düşen kâr, böylece %$14^4/_7$'dir. Bu nedenle, toplam ürünün satış-fiyatı, m + mk' = 102 + $14^4/_7$ = $116^4/_7$ olur. Demek ki, üretim-fiyatı 120'den $116^4/_7$'ye ya da $3^3/_7$ düşmüştür.

Sonuç olarak, ücretier %25 yükseldiğinde:

1) Ortalama toplumsal bileşimde bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı değişmez;

2) Daha düşük bileşimdeki bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı yükselir, ama bu kârdaki düşüş oranında değildir;

3) Daha yüksek bileşimdeki bir sermayenin ürettiği metalann üretim-fiyatı düşer, ama bu kârdaki düşüş oranında değildir.

Ortalama sermayelerle üretilen metaların üretim-fiyatı aynı kaldığı, ürünün değerine eşit olduğu için, bütün sermayelere ait ürünlerin üretim-fiyatlannın toplamı da aynı kalır ve toplam sermaye tarafından üretilen değerlerin toplamına eşittir. Bir yandaki yükselme ve öte yandaki düşme, toplam sermaye için ortalama toplumsal sermaye düzeyinde bir dengeleme sağlar, [sayfa 179]

Üretim-fiyatı, örnek H'de yükselir ve örnek IH'te düşerse, artı-de-

ğer oranında bir düşme, ya da genel bir ücret artışı ile meydana gelen bu zıt etki, ücretlerdeki bir yükselmenin fiyatlar ile telafi edilemeyeceğini gösterir, çünkü, Hl'te üretim-fiyatındaki düşme, kapitalist için kârdaki düşmeyi telafi edemediği gibi, H'deki fiyat yükselmesi de kârdaki düşmeye engel olamaz. Daha çok, her iki durumda da, ister fiyat yükselsin ister düşsün, kâr, fiyatın aynı kaldığı haldekinin, ortalama sermaye kânnın aynı olur. Bu, hem durum H'de, hem durum IH'te, $5^5/_7$ kadar düşen, ya da %25'in biraz üzerinde bulunan aynı ortalama kârdır. Buradan şu sonuç çıkar ki, eğer fiyat H'de yükselmemiş ve IH'te düşmemişse, II, yeni düşük ortalama kânn altında, III, bu kânn üzerinde satmak durumundadır. Besbellidir ki, her 100 birim sermaye için, 50, 25 ya da 10 birimin ücretlere yatınlmasına bağlı olarak sermayesinin V_{10}'ini ücretlere yatırmış bulunan bir kapitalist üzerindeki bir ücret artışının etkisi, sermayesinin Wini ya da %1/2'ini yatırmış olandan tamamen farklıdır.

Sermayenin bileşiminin, ortalama toplumsal bileşimin altında ya da üzerinde olmasına bağlı olarak, üretim-fiyatında bir yanda artış, öte yanda düşme olması, ancak, kârın, yeni düşük ortalama kâr düzeyine uydurulması süreciyle gerçekleşir.

O halde, ücretlerde genel bir düşme ve kâr oranında, dolayısıyla ortalama kârda buna karşılık genel bir

yükselme, ortalama toplumsal bileşime zıt yönlerde sapmalar gösteren sermayelerin ürettikleri metaların üretim-fiyatları üzerinde nasıl bir etki yapar? Bu sorunun yanıtını bulmak için (Ricardo bunu çözümleyememiştir) yukardaki açıklamayı tersine çevirmek yetecektir.

I. Ortalama sermaye = $80_s + 20_d = 100$; artı-değer oranı %100; üretim-fiyaü = metalann değeri = $80_s + 20_d + 20_k = 120$; kâr oranı = %20. Ücretlerin dörtte-bir düştüğünü varsayalım. Şimdi, aynı değişmeyen sermaye, 20d yerine 15d ile harekete geçirilecektir. Öyleyse metalann değeri = $80_s + 15_d + 25_k = 120$'dir. d tarafından yapılan işin miktarı değişmemiş, ama onun yeni yarattığı değer, kapitalist ile emekçi arasında farklı bir şekilde bölüşülmüştür. Artı-değer, 20'den 25'e, arü-değer oranı $^{20}/_{20}$'den $^{25}/_{15}$'e ya da %100'den %$166^2/_3$'e yükselmiştir. 95 üzerinden kâr şimdi = 25 ve böylece 100 birim için kâr oranı = $26^6/_{19}$ olmuştur. Sermayenin yüzde olarak yeni bileşimi şimdi $84^4/_{19}$s + $15^{15}/_{ıg}$d = 100'dür.

II. Düşük bileşimli sermaye. Yukarda olduğu gibi, başlangıçtaki bileşim $50_s + 50_d$'dir. Ücretlerde dörtte-bir oranında bir düşme olması nedeniyle, d, 371/2'ye ve bunun sonucu, yatırılan toplam sermaye $50_s + 37'/2_d = 87!/2$'ye düşmüştür. Şimdi eğer biz, buna %$26^6/_{19}$'luk yeni kâr oranını uygularsak, 100 : $26^6/_{19}$ = 871/2 : $23'/_{38}$ elde ederiz. Daha önce 120'ye malolan aynı metalar kitlesi şimdi, $87'/_2$ +$23V_{38}$ = $110^{10}/_{19}$'a mal olur ve bu yaklaşık %10 bir fiyat düşmesi demektir.

III. Yüksek bileşimli sermaye. Başlangıçta, $92_s + 8_d = 100$. Ücretlerde dörtte-bir kadar bir indirim 8_d'yi 6_d'ye ve toplam sermayeyi 98'e indirmektedir. Sonuç olarak, 100 : $26^6/_{,9}$ = 98 : $25^{15}/_{,9}$ olur. Metaın daha

[sayfa 180] önce 100 + 20 = 120 olan üretim-fiyatı, ücret indiriminden sonra şimdi, 98 + $25^{15}/_{19}$ = $123^{15}/_{19}$ olur ve bu yaklaşık 4'Iük bir artıştır.

Bu nedenle, besbelli ki, gerekli değişikliklerle birlikte ters yönde aynı gelişmeyi İzlemekten başka bir şey yapamayız; ücretlerde genel bir düşme, artı-değer ile artı-değer oranında ve diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, farklı oranda ifade edilse bile, kâr oranında genel bir yükselmeye yolaçmaktadır; düşük bileşimli sermayeler tarafından üretilen me-talann üretim-fiyatlarında bir düşme ve daha yüksek bileşimli sermayeler tarafından üretilen metalann üretim-fıyatlannda bir yükselme sözkonusu-dur. Bu sonuç, ücretlerde genel bir yükselme olduğu zaman görülenin tam tersidir.[34] Her iki halde de -ücretlerin yükselmesi ve düşmesinde-işgününün ve temel geçim araçlannın fıyatlannın aynı kaldığı varsayılmıştı. Bu durumlarda, ücretlerde bir düşme, ancak, eğer bu ücretler emeğin normal fiyatının daha üzerine çıkmış ise ya da bu fiyatın daha altına inmiş ise mümkündür. Ücretlerdeki bir yükselme ya da düşmenin, genel olarak emekçilerin tükettiği metaların değerinde ve dolayısıyla üre-tim-fiyatında bir değişiklikten ileri gelmesi halinde, sorunun nasıl bir değişiklik göstereceği, toprak rantı ile ilgili bölümde daha uzunboylu incelenecektir. Bu noktada, gene de, son olarak şu düşünceleri belirtmek yerinde olacaktır:

Ücretlerdeki yükselme ya da düşmenin, yaşam gereksinmelerinin değerindeki bir değişmeden ileri gelmesi halinde, yukarda ulaşılan sonuçlarda, ancak, fiyatianndaki değişmenin, değişen sermaye miktannı arüran ya da azaltan metalann, aynı zamanda, değişmeyen sermayenin öğeleri olarak bu sermayeye girmeleri ve bu nedenle, sadece ücretieri etkilemekle kalmadıklan ölçüde bir değişiklik olabilir. Yok eğer bunlar yalnız ücretleri etkiliyorsa, yukardaki tahliller, söylenmesi gerekli her şeyi kapsar.

Bütün bu bölümde, genel bir kâr oranı ile ortalama kânn oluşması ve dolayısıyla, değerlerin üretim fiyatianna dönüşmeleri, veri olarak kabul edilmişti. Sorun, yalnızca, ücretlerdeki genel bir yükselme ya da düşmenin, metaların kabul edilmiş bulunan üretim-fiyatlarını nasıl etkiledikleri idi. Bu, bu kısımda çözümlenen diğer önemli noktalar ile karşılaştınlırsa, ancak ikinci derecede bir sorundur. Şu da var ki, bu, daha ileride göreceğimiz gibi* Ricardo tarafından ele alınan tek sorundu ve üstelik o, bunu, tek yanlı ve yetersiz bir biçimde ele almıştı, [sayfa ısı]

[34] Çok gariptir ki, Ricardo *[On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition, London 1821, s. 36-41. -*Ed.]* (değerlerin, üretim-fiyatları düzeyine indirilmesini anlayamayan Ricardo, haliyle bizden farklı bir yolda ilerlemektedir) bu olasılığı bir defa bile düşünmemiş yalnız birinci durumu, ücretlerde bir yükselme ve bunun, metaların üretim-fiyatları üzerindeki etkilenmesini incelemiştir. Ve, *servum pecus imitatorum*** *[Hurace, Epistles,* Bookl, *Epistlel9. -Ed.]* bu son derece açık ve aslında totolojik, pratik uygulamayı yapmayı denememişlerdir bile.

* K. Marx, *Theorien überden Mehnvert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil 2, s.181-94. -*Ed.*

** Taklitçi köleler, -f.

ONİKİNCİ BÖLÜM TAMAMLAYICI AÇIKLAMALAR

I. ÜRETİM-FİYATINDA BİR DEĞİŞİKLİĞİ GEREKTİREN NEDENLER

Bir metanın üretim-fiyatı ancak iki nedenle değişebilir:

Birincisi. Genel kâr oranında bir değişiklik. Bu ancak, ortalama artı-değer oranında her değişiklikten, ya da eğer ortalama artı-değer oranı aynı kalıyorsa, elkonulan artı-değerler toplamının, yatınlan toplam toplumsal sermaye miktarına olan oranında bir değişmeden ileri gelebilir.

Artı-değer oranındaki değişiklik, eğer, ücretlerin normal düzeyin altına düşmesinden ya da bu düzeyin üzerine çıkmasından ileri geliyorsa -bu tür hareketlere ancak gelişigüzel dalgalanmalar gözüyle bakılmak gerekir- yalnız, ya emek-gücü değerinde bir yükselmeden ya da düşmeden meydana gelebilir; oysa, temel geçim araçlarını üreten emeğin üretkenliğinde, yani emekçi tarafından tüketilen metalann değerinde bir değişme olmaksızın, bunun her ikisinin de olması da aynı derecede olanaksızdır.
Ya da, elkonulan artı-değer toplamının, yatırılan toplam toplumsal sermayeye oranında bir değişme ile olabilir. Bu durumda değişmeye artı-değer oranı yol açmadığına göre, bunun, toplam sermaye, ya da daha çok, toplam sermayenin değişmeyen kısmı tarafından yaratılmış olması gerekir. Bu kısmın kitlesi, teknik olarak ele alındığında, değişen sermaye ile satın alınan emek-gücü miktanyla orantılı olarak artar ya da

azalır ve [sayfa i82] değerinin kitlesi, böylece, kendi kitlesinin artması ya da azalması ile artar ya da azalır. O da, bu nedenle değişen sermayenin değer kitlesine orantılı olarak artar ya da azalır. Aynı miktar emek eğer daha fazla değişmeyen sermayeyi harekete getiriyorsa, daha üretken hale gelmiş demektir. Tersi olursa, üretkenliği azalmıştır. Demek ki, emeğin üretkenliğinde bir değişme olmuştur ve bazı metaların değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir.
Şu halde, aşağıdaki yasa her iki durum için de geçerlidir: Bir metaın üretim-fiyatı, genel kâr oranındaki bir değişme sonucu değişirse, bu metaın kendi değeri değişmeden kalmış olabilir. Ne var ki. öteki metaların değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir.
İkincisi. Genel kâr oranı değişmeden kalmıştır. Bu durumda, bir metaın üretim değeri, ancak, o metaın kendi değeri değişmiş ise değişir. Bu, ya son biçimi içersinde bu metaı üreten emeğin ya da bu metaın üretimine giren metalar üreten emeğin üretkenliğindeki bir değişme nedeniyle, sözkonusu metaın yeniden-üretimi için daha çok ya da daha az emek gerekmiş olmasından ileri gelebilir. Pamuk ipliğinin üretim-fiyatı, ya pamuk hammaddesinin eskisine göre daha ucuza üretilmesi ya da ipliği eğiren emeğin, gelişmiş makineler nedeniyle daha üretken hale gelmesi ile düşebilir.
Üretim-fiyatı, görmüş olduğumuz gibi = m + k, yani maliyet-fiyatı artı kâra eşittir. Ne var ki, bu = m + mk' ifadesinde maliyet-fiyatı m, değişken bir büyüklüktür ve farklı üretim alanlannda değiştiği gibi, bunların hepsinde metaın üretiminde tüketilen değişmeyen ve değişen sermayenin değerine eşittir ve k', yüzde olarak ortalama kâr oranıdır. Eğer, m = 200, k' = %20 olursa, üretim-fiyatı m + mk' = 200 + 200 (20 : 100) = 200 + 40 = 240'tır. Metaların değerinde bir değişiklik olsa bile, bu üretim-fiyaünın aynı kalabileceği açıkür.
Metaların üretim-fıyatiarındaki bütün değişmeler, son tahlilde, değer değişikliklerine indirgenir. Ama, metaların değerlerindeki bütün değişiklikler, mutlaka, kendilerini, üretim-fiyatında bir değişme ile ifade etmezler. Üretim-fiyatı, yalnız tek bir metaın değeri ile değil, bütün me-talann toplam değeri ile belirlenir. Bu nedenle, A metaında bir değişiklik, B metaında zıt bir değişiklik ile dengelenebilir ve böylece genel bağınü aynı kalır.

II. ORTALAMA BİLEŞİMLİ METALARIN ÜRETİM-FİYATI

Üretim-fiyatları ile değerler arasındaki sapmanın, aşağıdaki nedenlerden nasıl ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz:
1) Bir metaın maliyet-fiyatına, içerdiği arü-değer yerine, ortalama kârın eklenmesi;
2) Üretim-fiyatı değerinden böylece sapan bir meta, başka metaların maliyet-fiyatına, onun öğelerinden birisi olarak girer ve bu neden-

le, bir metaın maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında tüketilmiş bulunan üretim [sayfa 183] araçlannın değeri arasında, ortalama kâr ile artı-değer arasındaki farktan doğabilecek kendisine ait sapmadan tamamen ayrı bir sapma bulunabilir.
İşte bu yüzden, ortalama bileşimli sermayelerin ürettikleri me-taların maliyet-fiyatları bile, üretim-fiyatının bu kısmını oluşturan öğelerin değerlerinden farklı olabilir. Ortalama bileşim, diyelim, 80_s + 20_d olsun. Şimdi, bu bileşimdeki fiili sermayelerde, 80_s, s'nin, yani değişmeyen sermayenin değerinden büyük ya da küçük olabilir, çünkü, bu s, üretim-fiyatları, değerlerinden farklı olan metalardan meydana gelmiş olabilir. Aynı şekilde, ücretiere ait tüketim, üretim-fiyatları kendi değerlerinden sapan metalan içeriyor ise, 20_d kendi değerinden sapabilir; bu durumda, işçi bunları geri saün alabilmek (bunlan yerine koyabilmek) için, daha uzun ya da daha kısa bir süre çalışmak durumunda kalır ve böylece, bu gibi yaşam gereksinmelerinin üretim-fiyatı, bunların değerleri ile çakıştığı zaman istenilenden daha fazla ya da az, gerekli-emek harcamak zorunda kalır.
Ne var ki, bu olasılık, ortalama bileşimli metalar için ortaya konmuş olan teoremlerin doğruluğunda en ufak bir eksiklik yapmaz. Bu metala-ra düşen kâr miktan, bunların içerdikleri arü-değer miktarına eşittir. Örneğin, bileşimi 80_s + 20_d olan bir sermayede, artı-değerin belirlenmesinde en önemli şey, bu sayıların fiili değerlerin ifadesi olup olmadıkları değil, bunların birbirine olan oranlarıdır, yani toplam

sermayeye göre, d = V_5 ve s = $^4/_5$ olmasıdır. Durum böyle olduğunda, d tarafından üretilen arü-değer, varsayıldığı gibi, ortalama kâra eşittir. Öte yandan, bu arü-değer, ortalama kâra eşit olduğu için, üretim-fiyatı = maliyet-fiyatı artı, kâr = m + k = m + a'dır; yani pratikte, metaın değerine eşittir. Bunun anlamı, ücretierde bir yükselme ya da düşmenin, üretim-fiyatını, m + k, ancak, metalann değerlerini değiştirdiği ölçüde değiştirebileceği, yalnızca, buna tekabül eden zıt yönlü bir harekete, kâr oranında bir düşme ya da yükselmeye yol açacağıdır. Eğer, burada, ücretierdeki bir yükselme ya da düşme, metalann değerinde bir değişiklik meydana getirecek olsa, ortalama bileşimli bu alanlardaki kâr oranı, öteki alanlardaki düzeyin üzerine çıkar ya da alüna düşer. Ortalama bileşimli alan, diğer alanlar ile aynı kâr düzeyini, ancak, fiyat değişmeden kaldığı sürece devam ettirir. Bunun pratikteki sonucu, bu nedenle, ürünlerinin gerçek değerleri üzerinden satılmaları halinde neyse öyledir. Çünkü, metaların, fiili değerleri üzerinden satılmaları halinde, diğer koşullar eşit olmak kaydıyla, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, kârda buna tekabül eden bir düşme ya da yükselmeye neden olacaklan, ama, metalann değerinde bir değişikliğe yol açmayacakları, ücretierde bir yükselme ya da düşmenin, bütün koşullar altında, hiç bir zaman, metaların değerini etkilemeyip, yalnız artı-değerin büyüklüğünü etkileyeceği apaçık ortadadır, [sayfa i84]

m. KAPİTALİSTİN TELAFİ KONUSUNDAKİ DAYANDIĞI NEDENLER

Rekabetin, farklı üretim alanlarındaki kâr oranlarını, ortalama bir kâr oranına eşitlediği ve böylece, bu farklı alanlara ait ürünlerin değerlerini, üretim-fiyatlanna dönüştürdüğü belirtilmiş bulunuyor. Bu, sermayenin bir üretim alanından sürekli olarak, o an için, kârın, ortalamanın üzerinde bulunduğu başka bir üretim alanına aktanlması ite olur. Bununla birlikte, belli bir sanayi dalında belli sürelerde, birbirini izleyen, iyi ve kötü yılların yol açtığı kâr dalgalanmalarının da dikkate alınmaları yerinde olur. Sermayenin, farklı üretim alanları arasındaki bu aralıksız giriş ve çıkışı, kâr oranında, yükselme ve düşme eğilimleri yaratır ve bu, birbirini azçok eşitleyerek, her yerde kâr oranının aynı ortak ve genel düzeye indirgenmesi eğilimini taşır.

Sermayelerin bu hareketine, her şeyden önce, kârlan bir yerde genel ortalamanın üzerine çıkartan, diğer bir yerde ise altına indiren, piyasa-fiyatlarının düzeyi neden olur. Bu noktada bizi henüz ilgilendirmeyen tüccar sermayesini bir yana bırakıyoruz: biz bunu, bazı çok aranan mallarda ani spekülasyon nöbetleri halinde ortaya çıkarak, kitleler halinde sermayeyi bir işkolunda olağanüstü bir hızla çekip, bir başka işkoluna aynı hızla sürmesinden tanıyoruz. Böyle olmakla birlikte, her fiili üretim alanında -sanayi, tanm, madencilik, vb.- sermayenin bir alandan diğerine aktarılması, özellikle mevcut sabit sermaye yüzünden, oldukça büyük güçlükler gösterir. Ayrıca, deneyimler göstermiştir ki, diyelim pamuklu sanayii gibi bir sanayi kolunun, bir dönemde olağanüstü yüksek kâr sağlaması, bir başka zamanda ise, çok az kârlı olması ve hatta zarar etmesi halinde, belli yılları kapsayan bir dönemde ortalama kâr, diğer sanayi kollanndaki kârın hemen hemen aynı olur. Ve sermaye, çok geçmeden bu deneyimi hesaba katmayı öğrenir.

Bununla birlikte, rekabetin *göstermediği* şey, üretim hareketine egemen olan değerin belirlenmesi; ve, üretim-fiyatlannın temelinde yatan ve son kertede bunları belirleyen değerlerdir. Buna karşılık rekabet şunları gösterir: 1) farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşiminden ve bu nedenle de, belli bir sömürü alanındaki belli bir sermaye tarafından elkonan canlı emek kitlesinden, bağımsız olan ortalama kârları; 2) üretim-fıyatlannda, ücretlerin düzeyindeki değişmelerin yolaçtıkları yükselme ve düşmeleri; ilk bakışta, metaların değer bağıntı-sıyla tam bir çelişme halindeki bir görüngüyü; 3) metaların ortalama piyasa-fiyatını, belli bir sürede, *piyasa-değerine* değil de, bu piyasa-değ-erinden oldukça büyük bir sapma gösteren, çok farklı bir üretimin piyasa-fiyatına indirgeyen, piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmaları. Bütün bu görüngüler, değerin, emek-zamanı ile belirlenmesiyle olduğu kadar, karşılığı ödenmeyen artı-emekten ibaret bulunan artı-değerin niteliği ile de çelişiyormuş g/fr/gömnür. *Böylece, rekabette her şey tersine çevrilmiş*

görünür. Ekonomik [sayfa ıssı ilişkilerin, yüzeyden nihai gibi görünen biçimleri, kendi gerçek varlıklan ve dolayısıyla, bu ilişkilerin taşıyıcıları ve aracılarının bunlan anlamaya çalıştıkları kavramları içersinde, bunların asıl ama gizlenmiş öz biçimlerinden ve bunlara tekabül eden kavramlann-dan, son derece farklı ve gerçekte bunlann tam tersidir.

Üstelik. Kapitalist üretim, belli bir gelişim düzeyine ulaşır ulaşmaz, bireysel alanlardaki farklı kâr oranlarının, genel bir kâr oranına eşitienmesi, bundan böyle, sırf, piyasa-fiyatiannın sermayeyi çektiği ya da ittiği, çekme ve itme hareketleriyle gerçekleşmez. Ortalama fiyatlar ile, bunlara tekabül eden piyasa-fiyatları, bir süre için kararlı hale geldikten sonra bireysel kapitalistler, bu eşitienmenin, *belirli farkları* dengelediğinin *bilincine varırlar* ve bu durumu, kendi karşılıklı hesaplannda dikkate alırlar. Bu farklar, kapitalistlerin zihninde mevcuttur ve onlar bunu, telafi nedenleri olarak hesaba katarlar. Ortalama kâr, temel kavramdır ve eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit zaman aralıklarında eşit kâr

sağlamalan gerektiği anlamına gelir. Bu da gene bir üretim alanındaki sermayenin, toplam toplumsal sermaye tarafından emekçilerden sızdınlan toplam artı-değerden, kendi büyüklüğü ile *pro rata* pay alması gerektiği; ya da, her bireysel sermayeye, yalnızca, toplam toplumsal sermayenin bir kısmı ve her kapitaliste, gerçekte, toplam toplumsal girişimde, toplam kârdan, kendi sermayesinin büyüklüğü ile *pro rata* pay alan bir hisse sahibi gibi bakılması anlayışına dayanır.

İşte bu anlayış, örneğin, metalarının üretimi daha uzun zaman aldığı ya da daha uzak pazarlarda satıldıklan için, sermayesinin devri, başka sermayelere göre daha yavaş olan kapitalistin hesabında, bu şekilde kaybettiği kân hesaba dahil etmek ve fiyatı yükselterek bunu telafi etmek için bir dayanak hizmetini görür. Ya da, örneğin, şilepçilik gibi, daha büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunan yatırımlar daha yüksek fiyatlarla telafi edilir. Kapitalist üretim ve onunla birlikte, sigortacılık işi gelişir gelişmez, tehlikeler fiilen bütün üretim alanları için eşit hale gelmiştir, (bkz: Corbet*); ne var ki, daha tehlikeli işkolları, daha yüksek sigorta primi öder ve bunlan, metalarının fiyatlarında geri alırlar. Pratikte, bütün bunlann anlamı şudur ki, bir üretim kolunu -belli sınırlar içersinde bütün üretim kolları aynı derecede gerekli sayılır- daha az, bir başkasını daha fazla kârlı kılan her durum, bu telafiyi hesaplamada kullanılan nedenler ya da etmenleri haklı kılmak için, rekabetin yenilenmiş hareketine her zaman gerek duyulmaksızın, telafi için geçerli bir zemin olarak kesin bir biçimde hesaba katılır. Kapitalistin burada unuttuğu -ya da daha doğrusu, rekabet yoluyla dikkati çekilmediği için göremediği-şey, farklı üretim kollarına ait metaların fiyatlarını hesaplarken kapitalist-

* Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals,* London 1841. s. 100-02. -*Ed.*

ler tarafından karşılıklı olarak öne sürülen bütün bu telafi nedenlerinin, [sayfa 186] bunların hepsinin de, ortak ganimetleri, toplam artı-değerden, kendi sermayelerinin büyüklüğü ile *pro rata,* eşit talepte bulunmaları olgusundan başka bir şey olmadığıdır. Bu, daha çok, onlara, ceplerine indirdikleri kâr, ele geçirdikleri artı-değerden farklı olduğu için, bu telafi nedenlerinin, toplam artı-değere katılmalannı eşitlemeyip, metalarının maliyet-fiyatına, şu ya da bu nedenle yapılan eklemelerden elde olunuyormuş gibi görünen *kârın kendisini yaratıyormuş* gibi gelir.

Diğer bakımlardan kapitalistin, artı-değerin, kaynağı konusundaki varsayımlan ile ilgili olarak Yedinci Bölümün 116. sayfasında söylenenler, ortalama kâr için de geçerlidir. Ele alınan durum, yalnız, metalann piyasa-fiyatı ile emeğin sömürü derecesi veri kabul edildiğinde, maliyet-fiyatındaki bir tasarruf, yalnızca bireysel işbilirlilik, açıkgözlük, vb. gibi şeylere bağlı bulunduğu için farklı görünür, [sayfa *m]*

ÜÇÜNCÜ KISIM **KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI**

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM YASANIN NİTELİĞİ

ÜCRET ile işgünü veri kabul edildiğinde, diyelim 100'lük bir değişen sermaye, belli sayıdaki çalışan işçiyi temsil eder. Bu sermaye, bu sayının bir göstergesidir. 100 £, diyelim 100 işçinin bir haftalık ücreti olsun. Bu işçilerin, eşit miktarlarda gerekli ve artı-emek harcadıkları, günde, kendileri için, yani ücretlerinin yeniden-üretimi için çalıştıklan kadar, kapitalist için, yani artı-değer üretmek için çalıştıklan kabul edilirse, bunların toplam ürünlerinin değeri = 200 £ ve ürettikleri artı-değer miktarı 100 £ olacaktır. Artı-değer oranı, a/d = %100 olurdu. Ama gördüğümüz gibi, bu artı-değer oranı, kendisini, kâr oranı a : S olduğu için, değişmeyen sermaye s ve dolayısıyla toplam sermaye S'nin farklı büyüklüklerine bağlı olarak, çok farklı kâr oranlan ile ifade eder. Artı-değer oranı %100 olduğuna göre:

s = 50
s = 100
s = 200
s = 300
s = 400

Bu, aynı artı-değer oranının, kendisini, değişmeyen sermayenin maddi olarak büyümesinin —aynı oranda olmasa bile— aynı zamanda

v d= 100 ise k'= 100: 150=%66$^{2}/_{3}$
e
v d= 100 ise k'= 100:200=%50
e
v d= 100 ise k'= 100 : 300 = %33$'/_{3}$
e
v d= 100 ise k'= 100:400=%25
e
v d= 100 ise k'= 100: 500 =%20 olur.
e

[sayfa 188] kendi değerinde ve dolayısıyla da toplam sermayenin değerinde bir büyümeyi gerektirmesi nedeniyle, emeğin sömürü derecesi aynı olduğu halde, düşen bir kâr oranı ile nasıl ifade edeceğini gösteriyor.

Eğer bir de, sermayenin bileşimindeki bu yavaş değişmenin, yalnız bireysel üretim alanları ile sınırlı kalmayıp, aşağı yukarı bütün ya da hiç değilse, önemli üretim alanlarında da meydana geldiği ve bu yüzden, bir toplumun toplam sermayesinin ortalama organik bileşiminde değişmelere neden olduğu varsayılırsa, artı-değer oranı ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre tedrici büyümesi, zorunlu olarak, genel kâr oranında tedrici bir düşmeye yolaçar. Görmüş olduğumuz gibi, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, değişen sermayede, değişmeyen sermayeye, ve dolayısıyla, harekete geçirilen toplam sermayeye oranla nispi bir azalma olması, kapitalist üretimin bir yasasıdır. Bu ifade, kapitalist sistemde gelişmiş bulunan kendisine özgü üretim yöntemleri nedeniyle, belli değerde bir değişen sermaye tarafından harekete geçirilen aynı sayıda işçinin, yani aynı miktarda emek-gücünün, aynı sürede, gittikçe artan miktarlarda emek aracını, makineyi, her türden sabit sermayeyi, hammaddeyi, —ve dolayısıyla, değeri durmadan artan değişmeyen sermayeyi— işlettiği, işlediği ve üretken biçimde tükettiğini söylemenin bir başka biçimidir. Değişen sermayede, değişmeyen ve dolayısıyla toplam sermayeye göre bu sürekli azalma, toplumsal sermayenin, kendi ortalamasında, gitgide daha yüksek bir organik bileşime ulaşması demektir. Bu, aynı şekilde, aynı sayıda işçinin, daha fazla makine ve genellikle daha çok sabit sermaye kullanılması sayesinde, aynı sürede, yani daha az emekle, gitgide artan miktarda ham ve yardımcı maddeleri ürüne çevirmesi olgusuyla kendisini gösteren, emeğin toplumsal üret-kenliğindeki sürekli gelişmenin bir başka ifadesidir. Değişmeyen sermayedeki bu sürekli değer arüşına —bu, değişmeyen sermayenin maddi olarak yalnızca yaklaşık bir biçimde kapsadığı kullanım-değerlerinin gerçek kitlesinin büyümesini göstermekle birlikte— ürünlerde sürekli bir ucuzlama tekabül eder. Her tek tek ürün, kendi başına alındığında, ücretiere yaünlan sermayenin, üretim araçlanna yaünlan sermayeye kıyasla daha büyük bir yer tuttuğu, daha düşük üretim düzeyine göre, daha az miktarda emek içerir. Bu bölümün başında verilen ve varsayıma dayanan diziler, bu nedenle, kapitalist üretimin gerçek eğilimini ifade eder. Bu üretim tarzı, değişmeyen sermayeye kıyasla, değişen sermayede gitgide nispi bir azalma, ve dolayısıyla toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselme yaraür. Bunun doğrudan sonucu, aynı ya da hatta artan bir emek sömürü derecesinde, artı-değer oranının sürekli düşme güsteren bir kâr oranı ile temsil edilmesidir. (Bu düşmenin kendisini niçin mutlak bir biçimde değil de; artan bir düşme eğilimi şeklinde gösterdiğini daha ileride göreceğiz.) Bu nedenle, genel kâr oranındaki bu sürekli düşme [sayfa ıs9] eğilimi, tam da emeğin toplumsal

üretkenliğindeki sürekli gelişmenin, kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesidir. Bu, kâr oranının, başka nedenlerle geçici olarak bir düşme gösteremeyeceği anlamına gelmez. Böylece, kapitalist üretim tarzının niteliğinden hareket edilerek, bu üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, genel ortalama artı-değer oranının kendisini, düşen bir genel kâr oranı ile ifade etmek durumunda kalması, mantıki bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış oluyor. Çalıştırılan canlı emek kitlesi, harekete geçirdiği maddeleşmiş emek kitlesine, yani üretken biçimde tüketilen üretim araçları kitlesine kıyasla sürekli bir azalma gösterdiği için, canlı emeğin, karşılığı ödenmeyen ve artı-değerde nesneleşen kısmının da, yatınlan toplam sermaye ile temsil edilen değer miktanna kıyasla sürekli bir azalma göstermesi gerekir. Artı-değer kitlesinin yatırılan toplam sermayenin değerine oranı, artı-değer oranını verdiğine göre, bu oranın da sürekli düşmesi gerekir.

Bütün bu söylenenlerden, bu yasanın böylesine basit olduğu ortadayken, şimdiye değin bütün ekonomi politik, bunu ortaya çıkarmada, daha ilerde* göreceğimiz gibi pek az basan göstermiştir. İktisatçılar bu görüngünün farkına varmıştır ve onu yorumlamak için epey kafa yormuşlardır. Kapitalist üretim için bu yasa büyük önem taşıdığı halde, çözümü Adam Smith'ten beri bütün ekonomi politiğin hedefi olan, ve Adam Smith'ten beri çeşitli okullar arasındaki farkın, bu çözüme yaklaşmadaki farktan ibaret bulunan bir sır olduğu söylenebilir. Öte yandan, bugüne kadar ekonomi politiğin, değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki ayrım etrafında dönüp durduğu haide, bunu doğru biçimde nasıl tanımlayacağını hiç bir zaman bilemediğini; artı-değeri kârdan bir türlü ayıramadığı gibi, kân, sanayi kârı, ticari kâr , faiz, toprak ranü gibi farklı ve bağımsız kısımlanndan ayırdeden kendi saf şekli içersinde hiç bir zaman incelemediğini; sermayenin organik bileşimindeki farkları hiç bir zaman doğru dürüst çözümlemediği, ve bu nedenle genel kâr oranının oluşumunu çözümlemeyi de aklından bile geçirmediğini gözönü-ne aldığımızda —bütün bunlan gözönünde tuttuğumuzda— bu bilmeceyi çözmedeki başarısızlığına şaşmamak gerekir.

Kârın, farklı bağımsız kategorilere ayrılmasına geçmeden önce, bu yasaya özellikle değiniyoruz. Bu incelemenin, kânn, farklı kategorilerdeki kimselerin payına düşen farklı kısımlara bölünmesinden bağımsız olarak yapılması oıgusu, daha başlangıçta, bu yasanın bütünüyle bu bölünmeden ve bundan doğan kâr kategorilerinin karşılıklı ilişkilerinden bağımsız olduğunu göstermektedir. Burada sözünü

ettiğimiz kâr, yalnız, doğmuş bulunduğu değişen sermayeden çok, toplam sermaye ile bağıntısı içersinde sunulan, artı-değerin kendisine verilen bir başka addan başka bir şey değildir. Kâr oranındaki düşme, demek ki, artı-değerin yaünlmış toplam sermayeye oranında bir düşmeyi ifade etmektedir ve

* K. Marx, *Theorien über den Mehnvert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil 2, 5. 435-66, 541-43. -*Ed.*

bu nedenle, bu artı-değerin çeşitli kategoriler arasındaki her türlü bölünmesinden bağımsızdır, [sayfa 190]

Kapitalist gelişmenin, sermayenin organik bileşiminin, s : d, 50 : 100 olduğu belli bir aşamasında, %100'lük bir artı-değer oranının %66$^2/_3$'lük bir kâr oranı ile ifade edildiğini; s : d, 400 : 100 olduğu daha yüksek bir aşamasında ise, aynı artı-değer oranının ancak %20'lik bir kâr oranı ile ifade edildiğini daha önce görmüştük. Bir ülkede, birbirini izleyen farklı gelişme aşamaları için söylenenler, çeşitli ülkelerde, birarada bulunan farklı gelişme aşamaları için de doğrudur. Sermayenin yukarda sözü edilen ilk bileşiminin ortalamayı oluşturduğu gelişmemiş bir ülkede, kâr oranı = %66$^2/_3$ olduğu halde, sermayenin ikinci bileşiminin ortalamayı oluşturduğu daha yüksek bir gelişme düzeyinde bulunan bir ülkede bu oran = %20 olabilir.

Daha az gelişmiş ülkede, emek daha az üretken olsaydı ve daha büyük bir emek miktan, aynı metaın daha küçük bir miktarı ile, daha büyük bir değişim-değeri, daha az kullanım-değeri ile temsil edilseydi, iki ulusal kâr oranı arasındaki fark ortadan kalkabilir ya da hatta tersine dönebilirdi. Bu durumda emekçi zamanının daha büyük bir kısmını kendi temel geçim araçlannı ya da bunların değerlerini yeniden-üretmek için, ve daha küçük bir kısmını artı-değer üretmek için harcardı; dolayısıyla, daha az artı-emek harcar ve artı-değer oranı daha düşük olurdu. Az gelişmiş ülkede, emekçinin, işgününün $^2/_3$'ünde kendisi için ve V_3'ünde kapitalist için çalıştığını varsayalım; yukardaki örnek uyannca aynı emek-gücünün karşılığı 133'$/_3$ ile ödenecek ve ancak 66$^2/_3$ değerinde bir fazlalık sağlayacaktır. 50 değerinde bir değişmeyen sermaye, 133'$/_3$ değerinde bir değişen sermayeye tekabül edecektir. Artı-değer oranı 66$^2/_3$ 133'$/_3$ = %50; ve kâr oranı 66$^2/_3$: 183'$/_3$ ya da yaklaşık %36'/2 olacaktır.

Buraya kadarki incelemelerimizde henüz, kân oluşturan farklı kısımları incelemediğimiz, yani bunlar şimdilik bizim için varolmadıklan için, sırf yanlış anlamalardan kaçınmak için şu düşünceleri önceden öne sürmek istiyoruz: Farklı gelişme aşamalarındaki ülkeleri karşılaştırırken, ulusal kâr oranı düzeyini, diyelim ulusal faiz oranı düzeyi ile ölçmek, yani gelişmiş kapitalist üretime sahip ülkeler ile, gerçekte emekçi, kapitalist tarafında sömürülüyor olmakla birlikte, emeğin henüz resmen sermayenin boyunduruğu altına girmediği ülkeleri (örneğin, Hindistan da, tefeci, yalnız bütün artı-değeri faiz yoluyla soymakla kalmayıp, kapitalistçe bir deyimle, ücretinin bir kısmım bile sızdırdığı halde, Hintli çiftçi, çiftliğini bağımsız bir üretici olarak yönetir, ve üretimi, bu niteliği ile henüz sermayenin egemenliği altına girmemiştir) karşılaştınrken böyle yapmak büyük bir hata olur. Bu faiz, gelişmiş kapitalist üretime sahip ülkelerdeki gibi, sırf, üretilen artı-değerin ya da kânn bir kısmını ifade etmek yerine, bütün kârı ve hatta bu kârdan daha da fazlasını kapsar. Öte yandan, faiz oranı, bu durumda, aslında, kâr ile bir ilişkisi bulunmayan ve daha çok, tefeciliğin toprak rantını ne derecede ele geçirdiklerini

belirten ilişkiler ile (tefecilerin, toprak rantı alan büyük toprak sahiplerine verdikleri borçlar) belirlenir. Kapitalist üretimin farklı aşamalarına, ve dolayısıyla, farklı organik [sayfa i9i] bileşimlerde sermayelere sahip ülkelere gelince, normal işgünü diğerlerinden daha kısa olan bir ülke, daha yüksek bir artı-değer oranına sahip olabilir (kâr oranını belirleyen etmenlerden bir tanesi). *Birinci olarak,* İngiltere'de on saatlik işgünü, yoğunluğundaki yükseklik nedeniyle eğer Avusturya'daki 14 saatlik bir işgününe eşit ise, her iki halde de işgününün eşit olarak bölünmesi ile, 5 saatlik İngiliz artı-emeği, dünya piyasasında 7 saatlik bir Avusturya artı-emeğini temsil edebilir. *İkinci olarak,* İngiliz işgününün, Avusturya işgününden daha büyük bir kısmı, artı-emeği temsil edebilir.

Aynı ya da hatta yüksek bir artı-değer oranını ifade eden düşen kâr oranı yasası, başka bir deyişle, bir miktar ortalama toplumsal sermayenin, diyelim, 100'lük bir sermayenin, gittikçe büyüyen bir kısmının emek araçlarını ve gittikçe azalan bir kısmının canlı emeği kapsadığını ortaya koyar. Demek oluyor ki, üretim araçlannı kullanan toplam canlı emek kitlesi, bu üretim araçlarının değerine oranla azaldığı için, karşılığı ödenmeyen emeğin ve bu emeğin ifade edildiği emek kısmının da, yatırılan toplam sermayenin değerine kıyasla düşmesi gerekir. Ya da yatı-nlan toplam sermayenin gittikçe daha küçük bir kesri, canlı emeğe çevrilir ve bu nedenle toplam sermaye, kullanılan emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, aynı zamanda, karşılığı ödenen kısma oranla büyüme gösterebileceği halde, kendi büyüklüğüne oranla, gitgide daha az artı-emek emer. Değişen sermayedeki nispi azalma ve değişmeyen sermayedeki nispi artış, ne miktarda olursa olsun, bu her iki kısım da mutlak büyüklük olarak artabilir ve bu, daha önce söylediğimiz gibi, yalnızca, emeğin üret-kenliğindeki artışın bir başka ifadesidir.

100 değerinde bir sermaye 80_s + 20_d'den oluşsun ve 20_d = 20 emekçi olsun. Artı-değer oranı %100

olsun, yani emekçiler, günün yansında kendileri için, öteki yansında kapitalist için çalışsınlar. Şimdi, daha az gelişmiş bir ülkede 100'lük sermaye = $20_s + 80_d$ ve $80_d = 80$ emekçi olsun. Ama günün 2/3'ü bu emekçilere ait olacak ve bunlar günün yalnızca 1/3'inde kapitalist için çalışacaklardır. Diğer bütün şeyler eşit olmak üzere, emekçiler, birinci örnekte 40'lık bir değer, ikinci örnekte 120'lik bir değer üretirler. Birinci sermaye $80_s + 20_d + 20_a = 120$ üretir. Kâr oranı = %20'dir. İkinci sermaye $20_s + 80_d + 40_a = 140$ üretir, kâr oranı = %40'tır. İkinci örnekte, demek ki, kâr oranı, birincidekinin iki katıdır; oysa, birincide artı-değer oranı = %100 olup, bu oran ikincide ancak %50 olduğu için onun iki katıdır. Bu duruma göre, aynı büyüklükte bir sermaye, birinci örnekte yalnız 20 emekçinin artı-emeğine, ikinci örnekte 80 emekçinin artı-emeğine elkoymaktadır.

Kâr oranının gitgide düşmesi ya da canlı emek tarafından harekete geçirilen maddeleşmiş emek kitlesine kıyasla ele geçirilen artı-

emek miktarındaki nispi azalma, toplumsal sermaye tarafından harekete geçirilen sömürülen emeğin mutlak kitlesinin ve dolayısıyla, ele geçirdiği artı-emeğin mutlak kitlesinin büyüyebileceği olasılığını ortadan kaldırmadığı [sayfa 192] gibi, bireysel kapitalistlerin denetimindeki sermayelerin, gitgide büyüyen bir emek kitlesine ve dolayısıyla, çalıştırdığı emekçi sayısında bir artış olmasa bile gitgide büyüyen bir artı-emek miktarına elkoymalan olasılığını da ortadan kaldırmaz

Çalışan nüfus, diyelim iki milyon olsun. Aynca, ortalama işgününün uzunluğu ile yoğunluğunun, ücretlerin düzeyinin, dolayısıyla, gerekli ve artı-emek arasındaki oranın veri olduğunu kabul edelim. Bu durumda, bu iki milyonun toplam emeği, artı-değerde ifadesini bulan artı-emekle-ri, daima aynı değer büyüklüğünü üretir. Ne var ki, bu emeğin harekete geçirdiği değişmeyen (sabit ve döner) sermaye kitlesinin büyümesiyle birlikte, üretilen bu değer miktarı, bu sermayenin, aynı oranda olmasa bile, kitlesiyle birlikte büyüyen değerine oranla düşer. Bu oran, ve dolayısıyla kâr oranı, kullanılan canlı emek kitlesi eskisinin aynı olduğu ve sermayenin ondan sızdırdığı artı-emek miktan eskisi gibi kaldığı halde düşer. Bu oran, canlı emek kitlesi azaldığı için değil, canlı emek tarafından harekete geçirilen maddeleşmiş emek kitlesi arttığı için değişir. Bu, mutlak değil nispi bir artıştır ve gerçekte, harekete geçirilen emeğin ve artı-emeğin mutlak büyüklüğü ile bir ilişkisi yoktur. Kâr oranındaki düşme, toplam sermayenin değişen kısmındaki mutlak azalmadan değil, bundaki nispi azalmadan, bunun değişmeyen sermayeye göre azalmasından ileri gelir.

Belli bir emek ve artı-emek kitlesi için geçerli olan şey, artan sayıda emekçi için de geçerlidir ve böylece, yukardaki varsayıma göre, genellikle, artmakta olan kumanda edilen emek kitlesi ve özellikle, bunun karşılığı ödenmeyen kısmı, artı-emek için de geçerlidir. Çalışan nüfusun iki milyondan üç milyona çıkması, ücretlere yatırılan değişen sermayenin de, eski iki milyondan üç milyona yükselmesi, oysa, değişmeyen sermayenin dört milyondan, onbeş milyona çıkması halinde, yukandaki varsayım gereği, işgünü ve artı-değer oranı değişmediğine göre, artı-emek ve artı-değer kitlesi, yanyarıya, yani %50 artar, iki milyondan üç milyona yükselir. Bununla birlikte, artı-emek ve şu halde, artı-değer kitlesindeki bu %50'lik mutlak artışa karşın, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, 2 : 4'ten 3 : 15'e düşer ve artı-değerin toplam sermayeye oranı (milyon olarak) şöyle olabilir:

I. $4_s + 2_d + 2_a$; S = 6, k = %33'/$_3$

II. $15_s + 3_d + 3_a$; S = 18, k = %16^2/$_3$ Artı-değer kitlesi, yanyarıya yükseldiği halde, kâr oranı, yanyarıya

düşmüştür. Bununla birlikte, kâr , yalnızca, toplam toplumsal sermayeye göre hesaplanan artı-değer ve kâr kitlesidir, bu kitlenin mutlak büyüklüğü, toplumsal bakımdan, bu artı-değerin mutlak büyüklüğüne eşittir. Kânn mutlak büyüklüğü, onun toplam miktarı, bu nedenle, yatırılan top-

lam sermayeye kıyasla çok büyük nispi azalma olduğu halde ya da genel kâr oranında çok büyük bir azalma olmasına karşın, %50 artmıştır. Sermaye tarafından çalıştınlan emekçi sayısı, şu halde, sermayenin harekete [sayfa 193] geçirdiği emeğin mutlak kitlesi ve bu nedenle, emmiş olduğu artı-emeğin mutlak kitlesi, ürettiği artı-değerin kitlesi ve dolayısıyla ürettiği kânn mutlak kitlesi sonuçta *artabilir* ve kâr oranındaki gitgide artan düşmeye karşın gitgide *artabilir.* Ve bu, yalnız böyle *olabilir* değil, kapitalist üretim esasına göre, geçici dalgalanmalar dışında, böyle olmak *zorundadır.*

Kapitalist üretim süreci, aslında, aynı zamanda bir birikim sürecidir. Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, yalnızca yeniden-üretilmesi ya da aynen sürdürülmesi gereken değerler kitlesinin, çalıştınlan emek-gücü değişmeden kalsa bile, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte büyüdüğünü göstermiş bulunuyoruz. Ne var ki, emeğin toplumsal üretkenliğindeki artışla birlikte, üretim araçlannın bir kısmını oluşturduğu, üretilen kullanım-değerlerinin kitlesi daha da büyür. Ve ancak kendisine elkonulmak suretiyle bu ek servetin tekrar sermayeye çevrilmesini sağlayacak olan ek emek, bu üretim araçlarının (temel geçim araçları da dahil) değerine değil kitlesine bağlıdır, çünkü, üretim sürecinde işçi, bu üretim araçlarının değeriyle değil, kullanım-değeriyle ilgilidir. Şu da var ki, birikimin kendisi,

ve bununla birlikte giden sermaye yoğunlaşması, artan üretkenliğin maddi araçlarıdır. Dolayısıyla, üretim araçlanndaki bu büyüme, çalışan nüfusta bir büyümeyi, artı-sermayeye tekabül eden ya da hatta onun genel gereksinmelerini aşan çalışan bir nüfusun yaratılmasını kapsar ve böylece, aşın bir işçi nüfusunun oluşmasına yolaçar. Artı-ser-mayenin kumanda etmiş olduğu çalışan nüfus üzerindeki geçici fazlalığın iki yönlü bir etkisi olabilir. Bir yandan, ücretleri yükselterek, emekçilerin çoluk çocuğunu kınp geçiren elverişsiz koşulları yumuşatır ve aralannda evliliği kolaylaştırarak nüfusu yavaş yavaş artınr. Öte yandan ise, nispi artı-değer sağlayan yöntemler (makinelerin kullanılmaya başlanması ve iyileştirilmeleri) uygulayarak, çok daha hızlı, yapay, nispi bir aşırı-nüfus yaratır ve bu da kapitalist üretimde, sefalet, nüfus ürettiği için, gerçekten hızlı bir nüfus çoğalmasının üretme alanı olabilir. Bu nedenle, kapitalist üretim sürecinin yalnızca bir yüzü olan kapitalist birikim sürecinin niteliği gereği, artan ve sermayeye çevrilecek olan üretim aracı kitlesi, karşısında, artmış ve hatta gereğinden fazla çoğalmış, sömür-ülebilir bir işçi nüfusu bulur. Üretim ve birikim süreci geliştikçe, bu yüzden, mevcut ve elkonulan artı-emek kitlesi ve dolayısıyla, toplumsal sermaye tarafından ele geçirilen mutlak kâr kitlesi büyümek *zorundadır.* Ne var ki, bu büyüyen hacimle birlikte, aynı üretim ve birikim yasası, değişmeyen sermayenin değerini de, sermayenin canlı emeğe yatırılmış bulunan değişen kısmına göre, gitgide artan büyük bir hızla artırır. Şu halde, aynı yasalar, toplumsal sermaye için, büyüyen mutlak bir kâr kitlesi ve düşen bir kâr oranı yaratmış olur.

Kapitalist üretimin ilerlemesi, ve bununla birlikte, toplumsal emeğin üretkenliğinde gelişme, ve üretim kollarının, dolayısıyla da ürünlerin çoğalmasıyla birlikte, aynı büyüklükte bir değerin, gittikçe artan bir kul-lanım-değerleri ve zevk araçlan kitlesini temsil etmesi olgusunu biz burada [sayfa 194] tamamen bir yana bırakıyoruz.

Kapitalist üretim ve birikimin gelişmesi, emek-süreçlerini, gitgide genişleyen ölçeklere ulaştırır ve böylece bunlara gitgide büyüyen boyutlar kazandırarak, her bireysel kuruluş için daha geniş yatırımlar yapılmasını gerekli kılar. Sermayelerin yogunlaşmasındaki artış (ve bununla birlikte, daha küçük ölçekte olmakla birlikte, kapitalistlerin sayısındaki artış) bu nedenle, bu gelişmenin sonuçlarından birisi olduğu kadar, onun maddi gerek, lerinden birisidir de. Bununla elele ve karşılıklı bir etkilenmeyle, az ya da çok, doğrudan üreticilerin, gitgide artan ölçüde mülksüz-leştirilmesi başlar ve yürür. Bu duruma göre, bireysel kapitalistler için, gitgide büyüyen emekçi ordularına komuta etmek doğaldır (değişen sermayenin, değişmeyene göre ne denli azalmış olmasının bir önemi yoktur) ve bunlann elegeçirdikleri artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesinin, kâr oranındaki düşmeyle birlikte ve bu düşmeye karşın büyümesi de gene doğaldır. Emekçi kitlelerini bireysel kapitalistlerin komutası altında toplayan nedenler, yatınlan sabit sermaye ile ham ve yardımcı maddeleri, çalıştınlan canlı emek kitlesine kıyasla gitgide büyüyen oranlarda çoğaltan nedenlerin tamamen aynıdır.

Bu noktada, şurasını da şöyle bir belirtmek yeterli olacaktır: emekçi nüfus veri iken, artı-değer kitlesinin, dolayısıyla mutlak kâr kitlesinin, artı-değer oranının, ister işgününün uzaması ya da yoğunlaşması, ister emeğin üretkenliğindeki artma nedeniyle ücretlerin değerindeki bir düşme yoluyla büyümesi halinde artması gerekir, ve bunun, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye göre nispi bir azalma göstermesine karşın böyle olması gerekir.

Toplumsal emeğin üretkenliğindeki aynı gelişme, toplam sermayeye göre değişen sermayedeki nispi azalmayla ve birikimdeki hızlanmayla —oysa bu birikim de kendi başına, üretkenliğin daha da gelişmesi ve değişen sermayede daha fazla nispi bir azalma olması için bir çıkış noktası olur— kendisini açığa vuran aynı yasalar, bu aynı gelişme, geçici dalgalanmalar dışında, kullanılan toplam emek-gücünün gitgide artmasında ve artı-değer ve dolayısıyla kânn mutlak kitlesinin gittikçe artmasında kendisini gösterir.

Şimdi, kâr *oranında* bir azalma ve bununla aynı zamanda ve bunu doğuran aynı nedenlerden dolayı, kârın mutlak *kitlesinde* bir artma olacağını ifade eden, bu iki yönlü yasanın biçimi ne olmalıdır? Bu, belli koşullar altında, ele geçirilen artı-emek ve dolayısıyla artı-değer kitlesinin artması ve toplam sermayeyi ya da toplam sermayenin bir parçası olarak bireysel sermayeyi ilgilendirdiği kadanyla, kâr ile artı-değerin özdeş büyüklükler olması olgusuna dayanan bir yasa biçiminde midir?

Sermayenin, kâr oranını hesapladığımız bir kesri olan, örneğin, 100'lük bir kısmını alalım, Bu 100, toplam sermayenin, diyelim, $80_s + 20_d$ olan ortalama bileşimini temsil etsin. Bu kitabın ikinci kısmında gördüğümüz gibi, çeşitli üretim kollannda ortalama kâr oranı, her bireysel [sayfa 195] sermayenin kendi özel bileşimi ile değil, ortalama toplumsal bileşimle belirlenmektedir. Değişen sermaye, değişmeyene ve şu halde 100'lük toplam sermayeye oranla azaldıkça, kâr oranı, ya da artı-değerin nispi büyüklüğü, yani yatırılan 100'lük toplam sermayeye olan oranı, sömürünün yoğunluğu aynı kalsa ve hatta artsa bile düşer. Ama, düşen yalnızca bu nispi büyüklük değildir. 100'lük toplam sermaye tarafından emilen artı-değerin ya da kârın büyüklüğü de mutlak olarak düşer, %100 bir artı-değer oranı ile, bileşimi $60_s + 40_d$ olan bir sermaye, 40 tutannda bir artı-değer, şu halde kâr kitlesi üretir; bileşimi

$70_s + 30_d$ olan bir sermaye 30'luk bir kâr kitlesi üretir; ve $80_s + 20_d$ bileşiminde bir sermayede kâr 20'ye düşer. Bu düşme, artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesiyle ilgilidir ve, 100'lük toplam sermayenin daha az canlı emek çalıştırması ve emeğin sömürü yoğunluğu aynı kalarak daha az artı-emeği harekete geçirmesi ve bu yüzden daha az artı-değer üretmesi olgusundan ileri gelir. Toplumsal sermayenin, yani ortalama bileşimli bir sermayenin herhangi bir kısmını artı-değeri ölçmek için birim olarak aldığımızda —ve bu, bütün kâr hesaplannda böyle yapılır— artı-değerdeki nispi bir düşme, genellikle, ondaki mutlak düşmeyle özdeştir. Yukarıda verilen örneklerde, kâr oranı, %40'tan %30'a ve %20'ye düşmektedir. Çünkü, gerçekte aynı sermaye tarafından üretilen artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesi, mutlak olarak 40'tan 30'a ve 20'ye düşmektedir. Artı-değerin ölçüldüğü sermayenin değer büyüklüğü 100 olarak verildiği için, artı-değerin bu belli büyüklüğe olan oranındaki bir düşme, ancak, artı-değerin ve kânn mutlak büyüklüğündeki bir azalmanın bir başka ifadesi olabilir. Bu aslında bir totolojidir. Ama, görüldüğü gibi bu azalma, kapitalist üretim sürecinin gelişmesinin niteliğinden doğan bir olgu olarak, daima kendisini gösterir.

Bununla birlikte öte yandan, belli bir sermaye üzerinden, artı-de-ğerde, şu halde kârda ve dolayısıyla yüzde olarak hesap edilen kâr oranında, mutlak bir azalma meydana getiren aynı nedenler, toplumsal sermaye tarafından (yani, tüm olarak alındığında bütün kapitalistler tarafından) ele geçirilen artı-değerin ve dolayısıyla kârın mutlak kitlesinde bir artış yaratırlar. Peki bu nasıl olur, bunun olabilmesinin tek yolu, ya da, bu görünüşteki çelişkide geçerli koşullar nelerdir?

Toplumsal sermayenin her 100'e eşit parçası ve dolayısıyla ortalama toplumsal bileşimli sermayenin her 100 birimi, belli bir büyüklük ise, ve bu nedenle, burada ölçü birimi olarak kullanılan sermaye, değişmeyen bir büyüklük olduğu için, kâr oranında bir düşme, kânn mutlak büyüklüğünde bir düşme ile çakışıyorsa, toplumsal sermayenin büyüklüğü, bireysel kapitalistlerin ellerindeki sermayeler gibi, değişkendir ve

bizim varsayımımıza göre, bunun, kendi değişen kısmındaki azalma ile ters orantılı olarak değişmesi gerekir.

Yüzde bileşiminin $60_s + 40_d$ olduğu bundan önceki örneğimizde, buna tekabül eden artı-değer ya da kâr 40 ve dolayısıyla kâr oranı %40 idi. Bu bileşim aşamasında toplam sermayenin bir milyon olduğunu [sayfa 196] kabul edelim. Bu durumda toplam artı-değer ve dolayısıyla toplam kâr 400.000'e ulaşır. Şimdi, eğer daha sonraki bileşim = 80s + 20d olur ve buna karşılık, emeğin sömürü derecesi aynı kalırsa, artı-değer ya da kâr her 100 için = 20 olur. Ama, kâr oranında bir azalmaya ya da her 100 sermaye ile daha az artı-değer üretilmesine karşın, artı-değerin ya da kânn mutlak kitlesi, daha önce gösterildiği gibi, büyüdüğü için —diyelim 400.000'den 440.000'e çıkmış olsun— bu ancak, bu yeni bileşim sırasında oluşan toplam sermayenin 2.200.000'e yükselmesi nedeniyle olabilir. Kâr oranı %50 düştüğü halde, harekete geçirilen toplam sermayenin kitlesi %220'ye çıkmıştır. Toplam sermaye yalnızca iki katına çıkmış olsaydı %20'lik bir kâr oranı ile ancak eski 1.000.000'luk sermayenin %40 kâr oranı ile üretebileceği kadar bir artı-değer ve kâr kitlesi üretebilirdi. Bu sermaye eğer iki katından daha az büyümüş olsaydı, daha önceki bileşimde 400.000'lik artı-değeri 440.000'e çıkartmak için yalnız 1.000.000' dan 1.100.000'e çıkması gereken 1.000.000'luk eski sermayenin ürettiğinden daha az artı-değer ya da kâr üretirdi.

Burada gene, daha önce tanımlanan yasayla, değişen sermayedeki nispi bir azalmanın, böylece, emeğin toplumsal üretkenliğindeki bir gelişmenin; aynı miktar emek-gücünü harekete geçirmek ve aynı miktarda artı-emek sızdırmak için, gitgide büyüyen bir toplam sermaye kitlesini gerektirdiği üzerine olan yasayla yüzyüze geliyoruz. Bundan şu sonuç çıkar ki, emekçi nüfusta nispi fazlalık olasılığı, toplumsal emeğin üretkenliğinde *azalma* değil *artma* olduğu için, kapitalist üretimin gösterdiği gelişme oranında artar. Demek ki, bu, emek ile temel geçim araçlan ya da bu temel geçim araçlarının üretimi için gerekli araçlar arasındaki mutlak oransızlıktan değil, emeğin kapitalistçe sömürülmesin-den doğan bir orantısızlıktan, sermayedeki sürekli büyüme ile, artan nüfusa olan gereksinmesindeki nispi daralma arasındaki orantısızlıktan ileri gelir.

Kâr oranı %50 düşerse, o da yansı kadar azalır. Kâr kitlesinin aynı kalabilmesi için sermayenin iki katına çıkması gerekir. Düşen bir kâr oranında, kâr kitlesinin aynı kalabilmesi için, toplam sermayede büyümeyi gösteren çarpanın, kâr oranındaki düşmeyi gösteren bölene eşit olması gerekir. Kâr oranının 40'tan 20'ye inmesi halinde, aynı sonucun elde edilmesi için, toplam sermayenin, tersine, 20 : 40 oranında artması gerekir. Kâr oranının 40'tan 8'e düşmesi halinde, sermayenin 8: 40 oranında ya da beş katı artması gerekir. 1.000.000'luk bir sermaye %40 kâr oranı ile 400.000'lik ve 5.000.000'luk bir sermaye %8 kâr oranı ile gene 400.000'lik bir kâr üretir. Eğer aynı sonucu elde etmek istiyorsak bunun

böyle olması gerekir. Ama eğer sonucun daha büyük olması isteniyorsa, sermayenin, kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir oranla artması gerekir. Başka bir deyişle, toplam sermayenin değişen kısmının mutlak olarak aynı kalmayıp, toplam sermaye içersindeki yüzdesi düştüğü [sayfa 197] halde,

mutlak olarak artması için, değişen sermayenin düşme yüzdesinden daha büyük bir oranla büyümesi gerekir. Toplam sermayenin yeni bileşimi içersinde, emek-gücü satın alabilmek için, değişen kısmının eskisinden daha büyük bir oranda olması gerekeceği için önemli miktarda artması zorunludur. 100'lük bir sermayenin değişen kısmının 40'tan 20'ye düşmesi halinde, 40'tan daha büyük bir değişen sermaye çalıştırabilmesi için, toplam sermayenin, 200'den daha büyük bir miktara yükselmesi gerekir. Sömürülen çalışan nüfus kitlesi aynı kalsa ve yalnız işgününün uzunluğu ile yoğunluğu artsa bile, yatınlan sermaye kitlesinin gene de artması gerekirdi, çünkü, sermayenin bileşimi değiştikten sonra, eski sömürü koşulları altında aynı emek kitlesini çalıştırabilmek için büyümesi zorunlu olacaktı.

Şu halde, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, emeğin toplumsal üretkenliğindeki aynı gelişme, kendisini, bir yandan, kâr oranında gitgide artan bir düşme eğiliminde, öte yandan, ele geçirilen artı-değer ya da kârın mutlak kitlesinde meydana gelen devamlı bir büyümede ifade etmekte ve böylece bütünüyle alındığında, değişen sermayede ve kârda nispi bir azalma, bunların her ikisinde mutlak bir büyüme ile birlikte yürür. Bu iki yönlü etki, daha önce de gördüğümüz gibi, kendisini ancak, toplam sermayenin, kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir hızla büyümesinde gösterebilir. Daha yüksek bileşimli ya da değişmeyen kısmın nispeten daha fazla arttığı bir sermayede, mutlak olarak artan bir değişen sermaye kullanabilmek için, toplam sermayenin yalnız, bu yüksek bileşimine oranla büyümesi yetmez, daha da büyük bir hızla artması gerekir. Buradan şu sonuç çıkar ki, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, artan miktardaki bir yana, aynı miktarda emek-gücünü çalıştırmak için gitgide büyüyen miktarda sermaye gereklidir. Demek ki, kapitalist bir temel üzerinde, emeğin üretkenliğindeki artış zorunlu ve sürekli olarak, emekçi halkta görünüşte bir aşın-nüfus yaratır. Değişen sermaye, eskiden toplam sermayenin l/2'si iken, şimdi yalnızca '/$_6$'sı olsa, aynı miktar emek-gücünün çalıştırılması için toplam sermayenin üç katına çıkması gerekir. Ve eğer, iki katı emek-gücü çalıştırılacak ise, toplam sermayenin altı kat artması gerekir.

Kâr oranındaki düşme eğilimi yasasını şimdiye değin açıklaya-mayan ekonomi politik, ister bireysel kapitalist, ister toplumsal sermaye için olsun, kendisini teselli edercesine, kâr kitlesine, yani kânn mutlak büyüklüğündeki artışa dikkati çekerdi, ama bu da gene, sırf lafebeliğine ve spekülasyona dayanırdı.

Kâr kitlesinin, iki etmen tarafından, ilki kâr oranı ve ikincisi bu

oranla yatırılan sermaye kitlesi tarafından belirlendiğini söylemek, düpedüz totolojidir. İşte bu yüzden, aynı zamanda kâr oranı düştüğü halde, kâr kitlesinde bir büyüme olasılığı bulunduğunu söylemek, bu totoloji-nin doğal bir sonucundan başka bir şey değildir. Bu bizi bir adım bile [sayfa 198] ileri götürmez, çünkü, sermayenin, kâr kitlesinde bir büyüme olmadan ve hatta bu kâr kitlesinde düşme olurken bile, büyüyebilmesi olasılığı gene vardır. 100, %25 ile 25, 400, %5 ile ancak 20 sağlar.[35] Ne var ki, kâr oranını düşüren aynı nedenler, eğer, birikimi, yani ek serma- ye oluşumunu birlikte getiriyorsa ve eğer, her ek sermaye, ek emek çal-ıştınyor ve ek artı-değer üretiyorsa; eğer. öte yandan, sırf kâr oranındaki bir düşme, değişmeyen sermayede ve onunla birlikte eski toplam sermayede bir büyüme olduğu anlamını taşıyorsa, bu sürecin esrarlı bir yanı kalmaz. Kâr oranında bir düşme ile birlikte, kâr kitlesinde bir artma olabileceği olasılığını, elçabukluğu ile yoketmek için, bazı kimselerin, hesaplarında ne gibi kasıtlı hilelere başvurduklarım daha ilerde göreceğiz.*

Genel kâr oranında bir düşme eğilimi meydana getiren aynı nedenlerin, sermaye birikiminde bir hızlanmayı ve dolayısıyla, sermayenin elkoyduğu artı-emeğin (artı-değer ve kânn) mutlak büyüklüğünde ya da toplam kitlesinde bir artışı nasıl zorunlu kıldığını göstermiş bulunuyoruz. Rekabette ve dolayısıyla rekabete katılan unsurlann bilinçlerinde nasıl ki her şey tepetaklak görünüyorsa, bu yasa da, bu görünüşteki iki çelişki arasındaki iç ve zorunlu ilişki de gene öyle görünür. Yukanda belirtilen oranlar içersinde, daha büyük bir sermaye yatınmında bulunan bir kapitalistin, görünüşte yüksek kârlar sağlayan küçük bir kapitalistten daha büyük bir kâr kitlesi elde edeceği apaçıktır. Rekabetin şöyle bir incelenmesi bile, ayrıca, bazı koşullar altında, büyük kapitalistlerin piyasada

[35] "Sermayenin *(stock) kâr* oranları, sermayenin toprakta birikimi ve ücretlerin artışı sonucu ne denli azalırsa azalsın gene de toplam kâr miktarının artacağını da beklememiz gerekir. Böylece 100.000 sterlinin yinelenen birikimi ile kâr oranının %20'den 19'a, 15'e, 17'ye, sürekli azalan bir oranda düştüğünü varsayarak, sermayenin bu birbirini izleyen sahipleri tarafından elde edilen toplam kâr miktarının daima arttığını, sermaye 200.000 sterlin olduğu zaman 100.000 sterlin olduğu zamankinden daha fazla olacağını, 300.000 sterlin olduğu zaman daha da çok fazla olacağını, ve sermayenin her artışıyla azalan bir oranda olmasına karşın artacağını beklememiz gerekir. Bu giderek artış, ne var, ancak belli bir zaman için doğrudur; böylece, yani 200.000 sterlinin, %19 üzerinden 100,000 sterlinin %20 üzerindekinden daha fazladır; gene %18'den 300.000 sterlinin, %19'dan 200.000 sterlininkinden daha fazladır; ama sermaye büyük miktara ulaştıktan ve kârlar düştükten sonra, daha fazla birikim toplam kârları azaltır. Böylece birikim 1.000.000 sterlin olduğu ve kârın %7 olduğu varsayıldığında, toplam kâr miktarı 70.000 sterlin olacaktır; ama şimdi eğer bir milyona 100.000 sterlin daha eklenecek olursa, ve kâr da %6'ya düşecek olursa, sermaye miktarı 1.000.000'dan 1.100.000 sterline çıktığı halde, sermaye sahiplerinin alacağı miktar 66.000 sterlin ya da 4.000 sterlinlik daha az bir miktardır." - Ricardo, *Political Economy,* Chap. VI. *(Works,* ed, by MacCulloch, 1852, s. 68-69.) -Buradaki olgu, sermayenin 1.000.000'dan 1.100.000'e çıktığı, yani %10 bir artış yapıldığı halde, kâr oranı 7'den 6'ya düştüğü, böylece kâr oranında %14^2/$_7$'lik bir düşüş olduğu varsayımıdır. *Hine Mae lacriame!*** [Publius, Trence, *Andria,* Actl, Scepe 1 *-Ed.]*

* K. Marx, *Theorien über den Mehnvert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil, 2, s. 435-66, 541-43. -Ed.
** Bu gözyaşları nereden! -ç.

kendilerine yer açmak ve bunalım sıralarında olduğu gibi daha küçük kapitalistleri ortadan silmek istediklerinde, bundan yararlandıklan, yani küçük kapitalistleri iyice sıkıştırmak için, kâr oranlannı kasten düşürdüklerini gösterir. İlerde ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz tüccar sermayesi de, kârdaki azalmayı, iş hayatındaki genişlemenin ve dolayısıyla sermayedeki genişlemenin bir sonucuymuş gibi gösteren görüngüler ortaya [sayfa 199] koyar. Bu yanlış anlayışın bilimsel ifadesi ilerde verilecektir. Serbest rekabet altında ya da tekel şeklinde çalışmalanna göre aynlan, bireysel işkollarındaki kâr oranlannın karşılaştırılmasından, buna benzer yüzeysel gözlemler ortaya çıkar. Rekabeti yürütenlerin kafalanndaki bu son derece sığ anlayış, kâr oranında bir indirimin "daha akıllıca ve insanca"* olduğunu söyleyen Roscher'de görülür. Kâr oranındaki bu düşme, burada, sermayedeki bir artışın ve bununla birlikte, kapitalistin daha küçük bir kâr oranı ile daha büyük bir kârı cebe indirebileceği hesabının bir *sonucu* gibi görünür. Bütünüyle bu anlayış (daha ileride sözünü edeceğimiz Adam Smith dışında),** genel kâr oranının ne olduğu konusundaki tamamen yanlış bir anlayışa ve, fiyatların, gerçekte, metalann asıl değerlerine azçok keyfi bir kâr payı eklenerek belirlendiği şeklindeki kaba düşünceye dayanır. Bu düşünceler ne denli kaba olsalar da, kapitalist üretimin özünde yatan yasalann rekabet içersinde al-dıklan ters biçimden zorunlu olarak çıkarlar.

Üretkenlikteki gelişme nedeniyle kâr oranında bir düşüşün, kâr kitlesinde bir artışla birlikte olacağı yasası, kendisini aynca, bir sermaye tarafından üretilen metalann fiyatında bir düşmenin, bunlarda bulunan ve saüşlan ile gerçekleşen kâr kitlelerinde nispi bir artışla birlikte görüleceği olgusuyla da ifade eder.

Üretkenlikteki gelişme ve sermayenin buna tekabül eden daha yüksek bileşiminin, gitgide artan üretim aracı kitiesini, gitgide azalan bir emek miktan ile harekete geçirmesi nedeniyle, toplam ürünün her ayn parçası, yani her bireysel meta ya da toplam ürün kitlesindeki her özel meta topluluğu, daha az canlı emek emer ve hem kullanılan sabit sermayedeki aşınıp eskime ve hem de tüketilen ham ve yardımcı madde biçiminde daha az maddeleşmiş emek içerir. Şu halde, her tek meta, üretim araçlannda maddeleşen emek ile üretim sırasında yeni eklenen emeğin toplamından daha az emek içerir. Bu, bireysel metaın fiyatında bir düşmeye neden olur. Ne var ki, bireysel metaların içerdikleri kâr kitleleri, mutlak ya da nispi artı-değer oranının büyümesi halinde gene de artabilir. Meta daha az yeni eklenen emek içerir, ama bunun karşılığı

* Roscher, *Die Grundlage derNationalökonomie,* 3 Auflage, 1858, § 108, s. 192. -Ed. ** K. Marx, *Theorien überden Mehnvert,* K. Marx-F. Engels, *Werke,* Band 26, Teil 2, s. 214-28. -Ed.

ödenmeyen kısmı, karşılığı ödenen kısmına oranla büyür, Bu gene de, ancak belli sınırlar içersinde sözkonusudur. Bireysel metalara yeni katılan canlı emeğin mutlak miktarı, üretim geliştikçe görülen büyük azalma ile birlikte, bu metalann içerdikleri karşılığı ödenmemiş emeğin mutlak miktarı da, karşılığı ödenen kısma oranla ne kadar büyümüş olursa olsun, aynı şekilde azalacaktır. Emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte, her [sayfa 200] bireysel metaya düşen kâr kitlesi, artı-değer oranındaki büyümeye karşın önemli ölçüde küçülür. Ve bu azalma, tıpkı kâr oranındaki düşmede olduğu gibi, ancak değişmeyen sermayenin öğelerin-deki ucuzlama ve bu kitabın birinci kısmında belirtildiği gibi, kâr oranını, veri olan ve hatta düşen bir artı-değer oranında yükselten diğer koşullar tarafından geciktirilir.

Biraraya geldiklerinde, sermayenin toplam ürününü oluşturan bireysel metalann fiyatının düşmesi, yalnızca, belli bir miktar emeğin, daha büyük bir metalar kitlesinde gerçekleşmesi ve böylece her bireysel me-tain, eskisine göre daha az emek içermesi anlamını taşır. Değişmeyen sermayenin, hammadde vb. gibi bir kısmının fiyatı yükselse bile, durum gene böyle olur. Birkaç durum dışında (örneğin, emeğin üretkenliğinin, hem değişmeyen ve hem de değişen sermayenin bütün öğelerini aynı şekilde ucuzlatması gibi) daha yüksek artı-değer oranına karşın, kâr oranı düşer, 1) çünkü, yeni eklenen emeğin daha küçük toplam mik-tanndaki karşılığı ödenmemiş daha büyük bir parça bile, daha önceki daha büyük miktarın, karşılığı ödenmemiş daha küçük bir parçasından daha küçüktür, ve 2) çünkü, sermayenin daha yüksek bileşimi, kendisini, bireysel bir metada, bu metaın değerinin, yeni eklenen emekte mad-deleşen kısmının, bu değerin, ham ve yardımcı maddeler ile sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını temsil eden kısma oranla azalması olgusu ile ifade eder. Bireysel metaların fiyatında çeşitli parçalann oranındaki bu değişme, yani fiyatta, yeni eklenen canlı emeğin maddeleştiği kısmındaki azalma ile daha önce maddeleşmiş emeği temsil eden kısmındaki artma, değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla meydana gelen azalmayı, bireysel metaların fiyatı aracılığı ile ifade eden biçimdir. Bu azalma nasıl ki, belli bir miktar, diyelim 100'lük bir sermaye için mutlak ise, yeniden-üretilen sermayenin bir kesri olarak, her bireysel meta için de mutlaktır. Bununla birlikte, eğer kâr oranı, bireysel metaın fiyatını oluşturan öğelere dayanılarak hesaplanırsa, aslında olduğundan farklı olabilir. Ve bu, aşağıdaki nedenle böyle olur:

[Kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanır, ama, belli bir süre için, fiilen bir yıl için hesaplanır. Kâr oranı, bir yılda üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer ya da kârın, yüzde olarak hesaplanan toplam sermayeye oranıdır. Bu nedenle, bu kâr oranı, bir yıla göre değil de, yatırılan sermayenin devir dönemine göre hesaplanan kâr oranına zorunlu olarak eşit değildir. Bu ikisi, ancak sermayenin tam bir yılda devretmesi halinde çakışırlar.

Öte yandan bir yıl boyunca sağlanan kâr, bu aynı yıl boyunca üretilen ve satılan metalardan elde edilen kârlann toplamıdır. Şimdi, metalann maliyet-fiyatlan üzerinden kârı hesaplayacak olursak, kâr oranını elde ederiz =k : m, burada k, yıl boyunca gerçekleştirilen kârı, m ise aynı dönemde üretilen ve satılan metalann maliyet-fiyatlannın toplamını ifade eder. Açıktır ki, bu kâr oranı k : m, fiili kâr oranı k : S ile, kâr kitlesi [sayfa 201] bolü toplam sermaye ile ancak, m = S, yani sermayenin tam bir yıl içersinde devretmesi halinde eşit olur.

Bir sanayi sermayesinin üç farklı durumunu ele alalım.

I. 8.000 sterlinlik bir sermaye yılda bir metadan 5.000 parça üretmekte ve parçasını 30 şilinden satarak yılda 7.500 sterlinlik bir ciro yapmaktadır. Parça başına 10 şilin ya da yılda 2.500 £ kâr sağlamaktadır. Demek ki, her parça, 20 şilin yatınlan sermaye ve 10 şilin kâr içermekte ve buna göre parça başına kâr oranı 10 : 20 = %50 olmaktadır. 7.500 sterlinlik toplam ciro 5.000 sterlinlik yatınlan sermaye ile 2.500 sterlinlik kârdan oluşmaktadır. Her devir için kâr oranı k : m gene %50 olmaktadır. Ama, toplam sermaye üzerinden hesaplanırsa, kâr oranı k : S = 2.500: 8.000 = %31V4 olur.

II. Sermaye 10.000 sterline çıkmaktadır. Emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle yılda bir metadan 10.000 parça üretmektedir ve parça başına maliyet-fiyatı 20 şilindir. Bu metaın 4 şilin kârla, yani 24 şiline satıldığını kabul edelim. Bu durumda, yıllık ürünün fiyatı = 12.000 £ olup, bunun 10.000 sterlini yatırılan sermaye, 2.000 sterlini kârdır. Parça başına kâr oranı k: m = 4 : 20, ve yıllık devir için 2.000 : 10.000 ya da her iki halde de %20'dir. Ve toplam sermaye, maliyet-fiyatlarının toplamına eşit, yani 10.000 £ olduğu için, gerçek kâr oranı, k : S, bu durumda da gene %20'dir.

III. Emeğin üretkenliğindeki sürekli artma nedeniyle, sermaye 15.000 sterline yükselmiş ve parça başına maliyet-fiyatı 13 şilinden bir metadan yılda 30.000 parça üretmiş, ve parçasını 2 şilin kârla ya da 15 şiline satmış olsun. Bu durumda, yıllık devir = 30.000 x 15 şilin = 22.500 £ olup, bunun 19.500 sterlini yatınlan sermaye ve 3.000 sterlini kârdır. Öyleyse kâr oranı k : m = 2 : 13 = 3.000 : 19.500 = $\%157_{13}$ olur. Ama k : s = 3.000: 15.000 = %20'dir.

Demek oluyor ki, yalnız II. durumda, devreden sermaye-değerin toplam sermayeye eşit olduğu durumda, parça başına kâr ya da toplam devir miktarına göre hesaplanan kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranı ile aynıdır. Devir miktarının toplam sermayeden küçük olduğu 1. durumda, metaın maliyet-fiyatı üzerinden hesaplanan kâr oranı daha yüksek; toplam sermayenin, devredilen miktardan daha küçük olduğu III. durumda kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanan gerçek orandan daha düşüktür. Bu genel bir kuraldır.

Ticari uygulamada devir genellikle yanlış hesaplanır. Gerçekleşen meta-fiyatları toplamı, yatınlan toplam sermaye tutanna eşit olur olmaz,

sermayenin bir devir yaptığı kabul edilir. Oysa, *sermaye,* tam bir devri, ancak, gerçekleşen metaların *maliyet-fiyatlarının* toplamı, toplam sermaye tutanna eşit olduğu zaman tamamlayabilir. *-F. E.]*

Kapitalist üretimde, bireysel metalara ya da belli bir döneme ait meta-ürüne, tek ve kendi başlanna, sırf metalar olarak değil de, yatırılan sermayenin ürünleri olarak ve bunlan üreten toplam sermaye ile ilişkileri içersinde bakmanın ve ele almanın ne kadar önemli olduğunu, bu bir [sayfa 202] kez daha göstermektedir.

Kâr *oranının,* üretilen ve gerçekleşen artı-değer kitlesinin yalnız sermayenin tüketilen ve metalarda tekrar ortaya çıkan kısmı ile olan ilişkisiyle değil, bu kısım, ve bir de, tüketilmemiş ama kullanılan ve üretimde iş görmeye devam eden kısmı ile olan ilişkisiyle ölçülmesi gerekir. Bununla birlikte, kâr *kitlesi,* metaların kendilerinde bulunan ve satış-lanyla gerçekleşecek olan kâr ya da artı-değer kitlesinden başka bir şeye eşit olamaz.

Sanayiin üretkenliği yükselirse, bireysel metalann fiyatı düşer. Bunlarda, daha az emek, daha az ödenen ve ödenmeyen emek bulunur. Aynı emek, diyelim eskisinin üç katı üretimde bulunsun. Bu durumda bireysel ürüne düşen emek 2/3 oranında daha azdır. Ve kâr, bireysel bir metaın içerdiği emek miktannın ancak bir kısmını oluşturduğu için, bireysel bir metadaki kâr kitlesinin azalması gerekir; arü-değer oranı yükselse bile, belli sınırlar içersinde bu böyle olur. Hiç bir halde, toplam ürün üzerinden kâr kitlesi, sermaye aynı sayıda işçiyi aynı sömürü derecesi ile çalıştırdığı sürece, başlangıçtaki kâr kitlesinin alüna düşmez. (Daha yüksek bir sömürü derecesi ile daha az sayıda işçi çalıştırması halinde bu gene böyle olabilir.) Çünkü, bireysel ürün üzerinden kâr kitlesi, ürün sayısındaki arüşla oranülı olarak azalır. Kâr kitlesi aynı kalır ama, toplam meta miktanna farklı biçimde dağılmıştır. Bu, yeni eklenen emek tarafından yaratılan değer kitlesinin, emekçiler ile kapitalistier arasındaki bölüşümünü

değiştirmez. Aynı miktar emek kullanıldığı sürece, karşılığı ödenmeyen artı-emek artmadıkça ya da sömürü derecesi aynı kalmak üzere, işçi sayısı artmadıkça, kâr kitlesi büyüyemez. Ya da, bu sonucu doğurmak için bu nedenlerin her ikisi biraraya gelebilir. Bütün bu durumlarda -varsayımımıza göre, değişmeyen sermayede değişene oranla bir arüş ve toplam sermayenin büyüklüğünde bir çoğalma öngörülmektedir- bireysel meta daha küçük bir kâr kitlesi içermekte ve bireysel meta üzerinden hesaplanmış olsa bile kâr oranı düşmektedir. Belli bir miktardaki yeni eklenen emek, daha büyük bir meta kitiesinde maddeleşmektedir. Bireysel metaın değeri düşmektedir. Soyut olarak düşünüldüğünde, emeğin üretkenliğindeki büyümenin bir sonucu olarak bireysel metaın fiyatı düştüğü ve bununla birlikte, bu daha ucuz metaın sayısı artüğı halde, örneğin, emeğin üretkenliğindeki arüş, eğer metaın bütün öğeleri üzerinde aynı şekilde ve aynı anda etki yapar ve böylece toplam fiyatı; emeğin üretkenliğindeki arüş ile aynı oranda düşer

ama öte yandan, metaın fiyatının farklı öğelerinin karşılıklı bağıntıları aynı kalırsa, kâr oranı aynı kalabilir. Artı-değer oranında bir yükselme, eğer, değişmeyen ve özellikle sabit sermayenin öğelerinin değerinde önemli bir düşme ile birlikte meydana gelirse, kâr oranında artma bile olabilir. Ama, görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı gerçekte, uzun dönemde düşer. Bireysel bir metaın fiyatındaki bir düşme, tek başına, hiç bir zaman kâr oranı konusunda bir fikir veremez. Her şey, metaın üretimine yaünlan toplam sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Örneğin, eğer kumaşın bir [sayfa 203] yardasının fiyatı 3 şilinden $1^{2}/_{3}$ şiline düşer ve eğer biz bu fiyat düşmesinden önce bunun, $P/_{3}$ şilin değişmeyen sermaye, iplik, vb., $^{2}/_{3}$ şilin ücretleri, $^{2}/_{3}$ şilin kârı içerdiğini, oysa düşmeden sonra, 1 şilin değişmeyen sermaye, V_{3} şilin ücretieri, V_{3} şilin kân içerdiğini bilirsek, kâr oranının aynı kalıp kalmadığını söylememiz olanaksızdır. Bu, yaünlan toplam sermayenin artıp artmamasına, ne miktar artmış olduğuna ve belli bir sürede kaç yarda fazla kumaş ürettiğine bağlıdır.

Kapitalist üretim tarzının niteliğinden doğan, emeğin üretkenliğin-deki artışın, bireysel metaın ya da belli bir metalar kitlesinin fiyatında bir düşmeye, metaların sayısında bir artmaya, bireysel metaya düşen kâr kitlesi ile toplam metalar üzerinden kâr oranında bir azalmaya ve ama, toplam meta miktarına düşen kâr kitlesinde bir büyümeye yolaçacağı görüngüsü yüzeyde yalnızca, bireysel meta üzerinden kâr kitlesinde bir azalma, fiyatında bir düşme, toplam toplumsal sermaye ya da bireysel bir kapitalist tarafından üretilen metalann artmış toplam sayılanna göre kâr kitlesinde bir artma şeklinde görünür. Ve böylece, bireysel metalann fiyatına kapitalistin kendi serbest isteği ile daha az kâr eklediği, ve uğradığı zararı, daha çok sayıda meta üreterek telafi ettiği görüntüsü ortaya çıkar. Bu anlayış, feragat yoluyla kâr *(profit upon alienation)* fikrine dayanır ve bu da tüccar sermayesi kavramından çıkanlmıştır.

Daha önce I. Kitapta (4 ve 7. Kısımlar) gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte metalar kitlesindeki büyüme ve böylece bireysel metaların ucuzlaması (bu metalar, emek-gücünün fiyatına belirleyici öğeler olarak girmedikleri sürece), bireysel metalarda karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki oranı, fiyatlar düştüğü halde etkilememektedir.

Rekabette her şey çarpık, yani ters göründüğü için, bireysel kapitalist: 1) fiyatlarını indirmek suretiyle, bireysel metalar üzerinden sağladığı kân azalttığını ama, daha çok miktarda meta satarak gene de daha büyük bir kâr elde ettiğini; 2) bireysel metalann fiyatını saptadıktan sonra, çarpımla, toplam ürünün fiyatını belirlediğini hayal edebilir, oysa, yapılan ilk işlem aslında bir bölme işlemidir (bkz: Book 1, Kap. X, s. 281) ve çarpma, bu bölmeye dayandığı için ancak ona bağlı olarak doğrudur. Kaba iktisatçının ise yapüğı tek şey, rekabetin kölesi olan kapitalistlerin o acayip anlayışlannı, görünüşte daha teorik ve genel bir dille ifade etmek ve bu düşüncelerin doğruluğunu temellendirmeye uğraşmakür.

Meta fiyatlarındaki düşme ve bu metalann büyüyen kitlesi üzerinden kâr kitlesindeki yükselme, gerçekte, kâr kitlesinde artışla eşzamanlı olarak kâr oranının düşeceği üzerine olan yasanın bir diğer ifadesinden başka bir şey değildir.

Kâr oranında bir düşmenin ne ölçüde yükselen fiyatlar ile aynı [sayfa 204] olabileceğinin incelenmesi; ancak bundan önceki 1. Kitapta (bkz: s. 280-81) nispi artı-değer ile ilgili inceleme kadar, buraya ait bir konudur. Gelişmiş ama henüz genellikle benimsenmemiş üretim yöntemleri ile çalışan bir kapitalist, piyasa-fiyatının altında ama kendi bireysel üre-tim-fiyatının üzerinde satış yapar; sağladığı kâr oranı, rekabet bunu eş bir düzeye indirene kadar yükselir. Bu eşitleme dönemi boyunca, ikinci koşul, yatınlan sermayenin genişlemesi kendisini gösterir. Bu genişlemenin derecesine bağlı olarak kapitalist, eski işçilerinin bir kısmını, belki de gerçekte hepsini ya da daha fazlasını, yeni koşullar altında çalıştırma olanağını bulacak ve dolayısıyla aynı ya da daha büyük bir kâr kitlesi üretebilecektir, [sayfa 205]

ONDORDUNCU BOLUM ZIT YÖNDE ETKİLER

TOPLUMSAL emeğin üretken güçlerinde, daha önceki dönemlere göre yalnızca son 30 yıldaki büyük gelişmeleri gözönünde bulundurursak; ve özellikle, asıl makineler dışında, bütünüyle toplumsal üretim sürecine giren muazzam sabit sermaye kitlesini düşünürsek, şimdiye değin iktisatçıları rahatsız eden güçlük, yani düşen kâr oranını açıklama güçlüğü, yerini, bunun tersine, yani bir düşüşün niçin daha büyük ve daha hızlı olmadığını açıklama güçlüğüne bırakır. Genel yasanın etkisine ters düşen ve onu yokeden, ona yalnızca kendine özgü bir eğilim niteliği veren ve bu yüzden, genel kâr oranındaki düşmeden, bir düşme eğilimi olarak sözetmemize neden olan bazı zıt yönde etkilerin işe kanş-maları gerekir.

Zıt yönde etki yapan güçlerin en genel olanlan şunlardır:

I. SÖMÜRÜ YOĞUNLUĞUNDAKİ ARTIŞ

Emek sömürü derecesi ve elkonulan artı-emek ve artı-değer mik-tan, özellikle, işgününün uzaülması ve emeğin yoğunlaştınlması ile yükseltilir. Bu iki nokta, Birinci Ciltte, mutiak ve nispi artı-değer üretimi ile

[sayfa 206] ilgili olarak enine-boyuna ele alınmıştı. Bir işçiyi daha çok sayıda makineyi işletme zorunda bırakmak gibi, değişen sermayeye göre değişmeyen sermayede bir artış ve dolayısıyla kâr oranında bir düşme anlamına gelen emeği yoğunlaştırmanın birçok yolları vardır. Bu gibi durumlarda -ve nispi artı-değer üretimine yarayan süreçlerin çoğunda- ar-tı-değer oranını yükselten aynı nedenler, belli miktarlardaki yatırılan toplam sermaye açısından, artı-değer kitlesinde bir düşmeye de yolaçabi-lir. Ama emek yoğunluğunu artırmanın, makinelerin hızlarının yükseltilmesi gibi, aynı sürede daha fazla hammadde tüketen, ama sabit sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla makineleri bir o kadar hızla aşınıp yıpran-dıran ve böyle olduğu halde bunlann değeriyle, kendilerini harekete geçiren emeğin fiyatı arasındaki oranı hiç bir şekilde etkilemeyen başka yönleri de vardır. Ne var ki, özellikle işgününün uzatılması, kullanılan emek-gücü ile, harekete geçirdiği değişmeyen sermaye arasındaki oranı esas olarak değiştirmeksizin, ve daha çok bu sermayeyi nispi olarak azaltma eğilimi ile elkonulan artı-emek kitlesini artıran, modern sanayiin bu buluşudur. Ayrıca daha önce gösterildiği gibi -ve bu, kâr oranındaki düşme eğiliminin gerçek sırrıdır- nispi artı-değer üretme hüneri, bütünüyle bakıldığında, bir yandan, belli bir miktar emek kitlesini elden geldiğince çok artı-değere çevirmek, öte yandan, yatırılan sermayeye oranla elden geldiğince az emek kullanmaktadır; böylece, sömürü yoğunluğunu yükseltmeye yarayan aynı nedenler, aynı sermaye ile eskisi kadar emek sömürülmesini olanaksız kılmaktadır. Bunlar, artı-değer oranında bir yükselme meydana getirirken, aynı zamanda, artı-değer kitlesinde ve dolayısıyla, belli bir sermaye tarafından üretilen kâr oranında bir düşme eğilimi yaratan karşıt güçte eğilimlerdir. Burada, kadın ve çocuk emeğinin de yaygın biçimde kullanılmasına, ve bütün ailenin, ücretlerinin toplam miktan artsa bile -ki bu, daima böyle değildir- sermaye için eskisinden daha fazla artı-emek harcamalan demektir. Yatınlan sermayenin büyüklüğü değişmeksizin, tarımda olduğu gibi sırf yöntemlerdeki iyileştirmeler ile nispi artı-değer üretimini teşvik eden her şey aynı etkiyi yaratır. Bu gibi durumlarda, gerçi, değişmeyen sermaye, kullanılan emek-gücü miktannın göstergesi olarak baktığımız ölçüde, değişen sermaye ile orantılı olarak artmaz, ama, ürünün kitlesi, kullanılan emek-gücü ile orantılı olarak büyür. Emeğin üretkenliği (bu emeğin ürünü, ister emekçinin tüketimine girsin, ister değişmeyen sermayenin öğeleri içersinde yer alsın) ulaştırmanın koyduğu engellerden, zamanla engel halini alan keyfi ya da diğer sınırlamalardan; ve değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını doğrudan etkilemeksizin her türlü bağ ve zincirden kurtulmuş olsa, aynı şey olur. Kâr oranındaki düşmeyi önleyen ama son tahlilde bu düşmeyi daima hızlandıran etmenler arasında, geçici olmakla birlikte her zaman yinelenen buluşları, vb., bunlar başka yerde kullanılmadan önce uygulayan bireysel kapitalistlerin yaranna olmak üzere, bazan bu bazan şu [sayfa

207] üretim kolunda ortaya çıkan artı-değerde genel düzeyin üzerindeki yükselmeler de bulunuyor mu sorusu sorulabilir. Bu soruya olumlu yanıt vermek gerekir.

Belli büyüklükte bir sermayenin ürettiği artı-değerin kitlesi, iki etmenin ürünüdür: artı-değer oranı, çarpı, bu oranla çalıştırılan işçi sayısı. Bu kitle, bu nedenle, artı-değer oranı veri iken, çalıştınlan işçi sayısına ve işçi sayısı veri iken artı-değer oranına bağlıdır. Demek ki, genellikle bu, değişen sermayenin mutlak büyüklüğü ile artı-değer oranının bileşik oranına bağlıdır. Şimdi bizi ortalama olarak, nispi artı-değer oranını yükselten aynı etmenlerin, kullanılan emek-gücü kitlesini düşürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte şurası da açıktır ki, bu durum, bu zıt hareketlerin ulaştıkları belirli oranlara bağlı olarak, daha büyük ya da küçük ölçüde meydana gelecek ve kâr oranındaki düşme eğilimi, özellikle, işgününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artı-değer oranındaki bir yükselme ile zayıflayacaktır.

Kâr oranını incelerken, bu orandaki bir düşmenin, genellikle, kullanılan toplam sermayenin kitlesindeki büyüme nedeniyle, kâr kitlesin-deki bir artışla birlikte meydana geldiğini görmüş bulunuyoruz. Toplumun toplam değişen sermayesi açısından, bu sermayenin ürettiği artı-değer, ürettiği kâra eşittir. Artı-değerin hem mutlak kitlesi ve hem de oranı büyümüştür; bunlardan birisi, toplum tarafından

kullanılan emek-gücü kitlesi büyüdüğü için, diğeri de, bu emek-gücünün sömürü yoğunluğu yükseldiği için artmıştır. Ama, belli büyüklükte, diyelim 100 büyüklüğünde bir sermaye sözkonusu olduğunda, ortalama kitle küçüldüğü halde, artı-değer oranı artabilir; çünkü bu oran, değişen sermayenin değer üretme oranıyla belirlendiği halde, sözü edilen kitle, değişen sermayenin toplam sermayeye olan oranı ile belirlenir.

Artı-değer oranında yükselme, artı-değer kiüesini ve dolayısıyla da kâr oranını belirleyen bir etmendir, çünkü, bu özellikle, daha önce gördüğümüz gibi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla ya hiç artmadığı ya da onunla orantılı olmayacak biçimde arttığı koşullar altında meydana gelir. Bu etmen, genel yasayı ortadan kaldırmaz. Ama, yasanın daha çok, bir eğilim olarak, yani mutlak işleyişe ters yönde etki eden güçlerle denetim altına alınan, geciktirilen ve zayıflatılan bir yasa olarak işlemesine neden olur. Ne var ki, artı-değer oranını yükselten aynı nedenler (emek-zamanının uzatılması, geniş-ölçekli sanayiin bir sonucu olsa bile) belli bir sermaye tarafından çalıştınlan emek-gücünü azaltma yönünde etkili olduğu için, bunlann, aynca, kâr oranında bir düşme ve bu düşmeyi yavaşlatma yönünde etkili oldukları görülür. Bir işçi eğer, normal olarak en az iki işçinin yapacağı kadar iş yapma zorunda bırakılır ve bu iş, bu bir işçinin, üç kişinin yerini doldurabileceği koşullar altında yapılırsa, bu bir işçi, daha önce iki işçinin harcadığı kadar artı-emek harcamış olacak ve artı-değer oranı da buna göre yükselecektir. Ama bu [sayfa 208] işçi, üç işçinin harcadığı kadar artı-emek harcamayacak ve artı-

değer kitlesi buna uygun olarak düşecektir. Ne var ki, artı-değer kitlesin-deki bu azalma, artı-değer oranındaki artma ile karşılanacak ya da sınır-landınlacaktır. Eğer bütün nüfus, daha yüksek bir artı-değer oranında çalıştınlacak olsa, nüfus aynı kaldığı halde artı-değer kitlesi, artmış olacaktır. Nüfus artacak olsa bu kitle daha da artacaktır. Ve bu, çalıştırılan işçi sayısında, toplam sermayenin büyüklüğüne oranla görülen nispi azalmaya bağlı olduğu halde, bu düşme, artı-değer oranındaki yükselme ile hafifletilir ya da sınırlandınlır.

Bu konuyu bitirmeden önce, belli büyüklükte bir sermaye, ile, artı-değer *kitlesi* azaldığı halde, artı-değer *oranının* yükselebileceğini, ya da bunun tersinin olabileceğini bir kez daha vurgulamak gerekir. Artı-değer kitlesi, artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımına eşittir; ne var ki, bu oran hiç bir zaman toplam sermaye üzerinden değil, yalnız değişen sermaye üzerinden, aslında ise ancak her işgünü için hesaplanır. Öte yandan, belli büyüklükte bir sermaye-değer ile, kâr *oranı, artı-değer kitlesi* de yükselmeksizin ya da düşmeksizin, ne yükselir ve ne de düşebilir.

II. ÜCRETLERİN, EMEK-GÜCÜNÜN DEĞERİNİN ALTINA DÜŞMESİ

Bunun burada yalnız deneysel olarak sözü edilmiştir, çünkü, burada sayılabilecek pek çok şey gibi. bunun da, sermayenin genel tahlili ile hiçbir ilgisi olmayıp, bu yapıtta yer almayan rekabetin tahliline aittir. Gene de bu, kâr oranının düşme eğilimini durduran en önemli etmenlerden birisidir.

III. DEĞİŞMEYEN SERMAYE ÖĞELERİNİN UCUZLAMASI

Bu kitabın Birinci Kısmında, artı-değer oranı aynı kalırken ya da artı-değer oranından bağımsız olarak kâr oranını yükselten etmenler konusunda söylenen her şey buraya aittir. Şu halde, toplam sermaye ile ilgili olarak, değişmeyen sermayenin değeri de, onun maddi büyüklüğü ile aynı oranda artmış olmaz. Örneğin, modern bir fabrikada tek bir Avrupalı iplik eğiricisi tarafından işlenen pamuk miktarı, daha önce çıkrık ile işlediği miktara göre büyük ölçüde artmıştır. Böyle olduğu halde, işlenen pamuğun değeri, kitlesi ile aynı oranda büyümemiştir. Aynı şey, makineler ile diğer sabit sermaye için de geçerlidir. Kısacası, değişmeyen sermaye kitlesini değişene oranla artıran aynı gelişme, bunun öğelerinin değerini, emeğin üretkenliğindeki artışın bir sonucu olarak azaltmaktadır ve bu nedenle, değişmeyen sermayenin değerini, bu değer sürekli olarak artmakla birlikte, maddi hacmi, yani aynı miktar emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlannın maddi hacmi ile aynı oranda artmaktan alıkoymaktadır. Tek tek durumlarda bazan, değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin kitlesi, değeri aynı kaldığı ya da düştüğü [sayfa 209] halde artabilir de.

Yukarda söylenenler, mevcut sermayede (yani, bu sermayenin maddi öğelerinde), sanayiin gelişmesiyle meydana gelen değer kaybı ile birbirine bağlıdır. Bu kâr sağlayan sermayenin kitlesini azaltmak suretiyle bazı koşullar altında kâr kitlesi için zararlı olmakla birlikte, kâr oranındaki düşmeyi denetim altında tutan ve sürekli olarak işleyen diğer bir etmendir. Kâr oranında düşme eğilimi meydana getiren aynı etkilerin, aynı zamanda, bu eğilimin etkilerini hafiflettiğini, bu, bir kez daha göstermektedir.

IV. NİSPİ AŞIRI-NÜFUS

Bu aşırı-nüfusun oluşması, kâr oranında bir düşme ile ifade edildiği gibi, emeğin üretkenliğindeki gelişmeden ayrılamaz, ve bu gelişme ile hızlandırılır. Bir ülkede kapitalist üretim tarzı ne denli gelişmiş ise, nispi aşın-nüfus da o denli gözle görülür hale gelir. Bu da gene, bir yandan, birçok üretim kollannda, emeğin sermayenin boyunduruğu altına alınmasının eksik bir biçimde sürüp gitmesinin ve ilk bakışta, genel gelişme düzeyine uygun görülen süreden daha uzun devam etmesinin bir nedenidir. Bu durum, kullanıma hazır ya da işsiz ücretli-emekçilerin ucuzluğu ve bolluğunun, ve bazı üretim

kollarının, nitelikleri gereği, el işini makine üretimine dönüştürmede gösterdikleri direncin bir sonucudur. Öte yandan, özellikle, lüks eşya üretimi için yeni üretim kollan açılır, ve çoğu kez öteki üretim kollannda değişmeyen sermayedeki artış nedeniyle serbest kalan bu nispi aşın-nüfusu kendilerine temel olarak işte bu yeni açılan kollar alırlar. Bu yeni üretim kollannda başlangıçta canlı emek egemendir ve yavaş yavaş öteki üretim kollarının geçtikleri aynı evrimlerden geçerler. Her iki halde de, değişmeyen sermaye, toplam sermayenin oldukça büyük bir kısmını teşkil eder ve ücretler ortalamanın altındadır, dolayısıyla, hem artı-değer oranı ve hem de artı-değer kitlesi bu üretim kollannda olağanüstü yüksektir. Genel kâr oranı, bireysel üretim kollanndaki kâr oranlarının eşitlenmesiyle oluştuğuna göre, kâr oranında düşme eğilimini yaratan aynı etmen, tekrar, bu eğilime zıt yönde güçler oluşturur ve onun etkilerini azçok kırar.

V. DIŞ TİCARET

Dış ticaret, kısmen değişmeyen sermaye öğelerini ve kısmen de, karşılığında değişen sermayenin değişildiği yaşam gereksinmelerini ucuzlattığı için, artı-değer oranını yükseltmek ve değişmeyen sermayenin değerini düşürmek suretiyle, kâr oranını yükseltme eğilimi gösterir. Dış ticaret, genellikle, üretimin ölçeğinin genişlemesine yolaçarak, bu yönde etkili olur. Böylece, bir yandan birikim sürecini hızlandırırken, öte yandan değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayede daralmaya neden olur ve dolayısıyla, kâr oranının düşmesini çabuklaştırır. Bunun

gibi, dış [sayfa 210] ticarette gelişme, çocukluk çağında kapitalist üretim tarzının temeli olmakla birlikte, bu üretim tarzındaki daha ileri aşamalarda, kapitalist üretimin iç zorunluluğu ve durmadan büyüyen piyasa gereksinmesi nedeniyle, onun kendi ürünü halini alır, Burada bir kez daha, bu etkinin iki yönlü niteliğini görüyoruz. (Ricardo, dış ticaretin bu yönünü bütünüyle gözden kaçırmıştır.*)

Başka bir soru da -aslında, özel niteliği nedeniyle bizim bu incelememizin sınırlan dışındadır- şudur: Genel kâr oranı, dış ve özellikle sömürgelerle yapılan ticarete yatırılan sermayelerin getirdiği daha yüksek kâr oranı ile yükselir mi?

Dış ticarete yaünlan sermayeler, daha yüksek bir kâr oranı sağlayabilirler, çünkü, önce, diğer ülkelerde, daha geri üretim kolaylıkları ile üretilen metalar ile rekabet sözkonusu olup, daha ileri durumdaki ülke, mallannı, rakip ülkelerden daha ucuz olsa bile, değerlerinin üzerinde satar. Daha ileri ülkenin emeği burada, daha yüksek özgül ağırlıkta bir emek olarak gerçekleştirildiği sürece, kâr oranı yükselir, çünkü, bu emeğin karşılığı, daha yüksek nitelikte bir emek olarak ödenmediği halde, saüşı böyle bir emek olarak yapılmıştır. Meta ihraç edilen ülke ile meta ithal edilen ülke sözkonusu olduğunda da aynı sonuç elde edilebilir; yani meta ithal edilen ülke, *ayni olarak* aldığından daha fazla mad-deleşmiş emek verebilecek durumdadır ve böylece metaları gene de kendi üretebileceğinden daha ucuza elde edebilir. Tıpkı yeni bir buluşu yaygın hale gelmeden önce kullanan bir fabrikatörün, mallarını rakiplerinden daha ucuza satığı halde, gene de bireysel değerinin üzerinde satması, yani artı-emek olarak yararlandığı emeği, özgül olarak üretkenliği daha yüksek bir emek olarak gerçekleştirmesi halinde olduğu gibi. Böylece o, bir arü-kâr sağlamış olur. Öte yandan sömürgelere, vb. yatırılan sermayelere gelince, buralarda kâr oranı, sırf düşük bir gelişme düzeyinde olmalan ve ayrıca köleler ve kuliler, vb. kullanıldığı için emeğin sömürülmesi nedeniyle daha yüksek olabilir. Belli üretim kollanna yatınlmış bulunan sermayelerin gerçekleştirdiği ve kendi ülkesine gönderdiği bu daha yüksek kâr oranlan, kendilerine tekeller engel olmadıkça, niçin genel kâr oranının eşitlenmesi sürecine katılmasın ve dolayısıyla bu oranı *pro tanto* yükseltmesin ki.[36] Bu yaünm alanlarındaki sermaye, serbest rekabet yasalanna bağımlı olduğuna göre, bunun için daha da az neden vardır. Ricardo'nun hayal ettiği, aslında şudur: dışarda gerçekleştirilen daha yüksek fiyatlarla, orda bunun karşılığında meta saün alınır ve kendi ülkesine gönderilir. Bu metalar böylece, iç piyasada satı-

[36] Bu konuda Adam Smith, "Kârlardaki eşitliğin, kârlardaki genel bir yükselmeyle meydana geleceğini öne sürüyorlar; ve benim kanıma göre, uygun koşullar altındaki ticaret ile sağlanan kârlar hızla genel düzeye inecektir." diyen Ricardo'nun tersine, haklıydı. *(Works.* ed. By MacCulloch, s. 73.)

* D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation,* Third edition. London 1821, Ch. VII. -*Ed.*

lir, ama bu olgu, olsa olsa, bu daha uygun üretim alanlarının, diğerleri üzerinde geçici bir [sayfa2iu ek avantaj sağlamaları demektir. Bu yanılsama kendi para-biçiminden çıkar çıkmaz önemini yitirir. Aradaki bu fark, bu başkalık, emek ile sermaye arasındaki her değişmede olduğu gibi, belli bir sınıf tarafından cebe indirilmekle birlikte, daha iyi durumdaki ülke, daha az emeğe karşılık daha fazla emek elde etmiş olur. Kâr oranı daha yüksek olduğuna göre, bu nedenle de, sömürge ülkelerde genel olarak bu oran daha yüksek olduğu için, doğal koşulların uygun olması kaydıyla, düşük meta-fıyatlan ile elele gider. Bir eşitlenme olur, ama bu, Ricardo'nun sandığı gibi, eski düzeye doğru bir eşitlenme değildir. Bu aynı dış ticaret, yurt içinde kapitalist üretim tarzını geliştirir; ve bu da, bir yandan, değişen sermayede değişmeyen sermayeye göre bir azalmaya, öte yandan, dış pazarlar yönünden aşın-üretime yolaçar ve dolayısıyla uzun sürede, gene zıt bir etki yaratır.

Biz, böylece, genel kâr oranında düşme eğilimi yaratan aynı etkilerin, aynı zamanda, bu düşüşü

engelleyen, yavaşlatan ve kısmen de felce uğratan karşı etkileri de meydana getirdiklerini, genel çizgileriyle görmüş bulunuyoruz. Bunlar, yasayı ortadan kaldırmazlar, ama etkisini azaltırlar. Böyle olmasaydı, genel kâr oranındaki düşmenin değil, daha çok, bundaki nispi yavaşlamanın anlaşılması güç olurdu. Demek ki, yasa, yalnızca bir eğilim olarak işlemektedir. Ve ancak, bazı koşullar altında ve uzun süren dönemlerden sonra etkileri göze çarpar hale gelmektedir.

Konumuza devam etmeden önce, yanlış anlamalardan kaçınmak için, tekrar tekrar ele alınan şu iki noktayı anımsamamız yerinde olur:

Birincisi: Kapitalist üretim tarzının gelişmesi sırasında metalann ucuzlamasını sağlayan aynı süreç, metalann üretimine yatırılan toplumsal sermayenin organik bileşiminde değişikliğe neden olur ve dolayısıyla kâr oranını düşürür. Bu nedenle bizim, bireysel bir metaın nispi maliyetinde meydana gelen ve makinelerin aşınıp yıpranmalannı da kapsayan düşmeyi, değişmeyen sermayenin değerinde değişen sermayeye oranla meydana gelen yükselme ile, her ne kadar, değişmeyen sermayenin nispi maliyetindeki her düşme, tersine olarak, bu sermayenin maddi öğelerinin hacmi aynı kaldığı ya da arttığı varsayıldığında, kâr oranını yükseltici, yani kullanılan değişen sermayenin küçülen oranlanna karşılık değişmeyen sermayenin değerini *pro tanto* düşürücü bir etki yaparsa da, aynı şey saymaktan kaçınmamız gerekir.

İkincisi: Birarada alındığında sermayenin ürününü oluşturan ve bireysel metalarda yer alan yeni eklenen canlı emeğin, içerdikleri maddelere ve tüketmiş olduklan emek araçlanna oranla azalmaları olgusu; ve bu nedenle, bu metaların üretimi, toplumsal üretkenlikteki gelişmeyle birlikte daha az emek gerektirdiği için, bunlarda gitgide azalan miktarlarda ek canlı emek maddeleşmesi olgusu - bu olgu metaların içerdik-

leri canlı emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş kısımlannın birbirlerine oranını değiştirmez. Tam tersine. Metaların içerdikleri ek canlı emeğin toplam miktarı azaldığı halde, karşılığı ödenen kısma oranla ödenmeyen [sayfa 212] kısım, ödenen kısımdaki mutlak ya da nispi azalma nedeniyle büyür; çünkü, bir metadaki ek canlı emeğin toplam miktarını azaltan aynı üretim tarzı, mutlak ve nispi artı-değerde bir yükselmeyi de birlikte getirir. Kâr oranında düşme eğilimi, artı-değer oranında bir yükselme eğilimi ve dolayısıyla emeğin sömürü oranında bir büyüme eğilimi ile içiçedir. İşte bu yüzden, kâr oranındaki düşmeyi, istisna olarak görülebilirse de, ücretlerin oranındaki bir yükselme ile açıklamak kadar saçma bir şey yoktur. Kâr oranına biçim veren koşullar iyice anlaşılmadan, farklı dönemlerde ve ülkelerdeki ücret oranlannın gerçek bir tahlilini istatistik yoluyla yapmak olanaksızdır. Kâr oranı, emek daha az üretken hale gel- diği için değil, daha çok üretken hale geldiği için düşer. Artı-değer oranındaki yükselme de, kâr oranındaki düşme de, emeğin büyüyen üretkenliğinin kapitalizm altında ifadesini bulan özgül biçimlerden başka bir şey değildir.

VI. HİSSE SENETLİ SERMAYENİN ARTIŞI

Yukardaki beş nokta, burada derinlemesine incelenmesi olanaksız bulunan bir konu ile tamamlanabilir. Hızlanmış birikim ile elele giden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, sermayenin bir kısmı, yalnız faiz getiren sermaye olarak hesaplanır ve kullanılır. Bu, sanayi kapitalisti, yatınmcının kârını cebine indirirken, sermaye ikraz eden her kapitalistin, faiz ile yetindiği anlamına gelmez. Bunun, genel kâr oranının düzeyi ile bir ilgisi yoktur, çünkü bu kâr = faiz + her türlü kâr + toprak rantıdır, ve [sayfa 252] bu özel kategorilere aynlmasının bir önemi yoktur. Bunun anlamı, bu sermayeler, büyük üretken yatırımlara yatırılmış olmakla birlikte, bütün masraflar düşüldükten sonra, ancak, büyük ya da küçük miktarlarda faiz, sözde temettüler sağlarlar. Örneğin, demiryollarındaki gibi. Bunlar, bu nedenle, genel kâr oranının eşitlenmesine girmezler, çünkü ortalamadan daha düşük bir kâr oranı sağlarlar. Bunlar kâr oranına girmiş olsalar, genel kâr oranı çok daha düşük olurdu. Teorik olarak bunlar hesaba katılabilirler, ama sonuç, görünüşte varolan ve kapitalistler için büyük önem taşıyan orandan daha düşük bir kâr oranı olurdu; çünkü özellikle bu girişimlerde değişmeyen sermaye, değişen sermayeye oranla en yüksek düzeydedir, [sayfa 213]

ONBEŞİNCİ BÖLÜM YASANIN İÇ ÇELİŞKİLERİNİN SERİMİ

I. GENEL

Bu cildin birinci kısmında, kâr oranının artı-değer oranını daima gerçekte olduğundan daha düşük ifade ettiğini görmüş bulunuyoruz. Biraz önce ise, yükselen bir artı-değer oranının bile kendisini, düşen bir kâr oranı ile ifade etme eğiliminde olduğunu görmüş bulunuyoruz. Kâr oranı, artı-değer oranına, ancak S = 0, yani toplam sermayenin, ücretlerin ödenmesi için kullanılması halinde eşit olabilir. Düşen bir kâr oranı, düşen bir artı-değer oranını, ancak, değişmeyen sermayenin değerinin, bu sermayeyi harekete geçiren emek-gücü miktanna oranının değişmeden kalması ya da emek-gücü miktannın, değişmeyen sermayenin değerine oranla artması halinde ifade eder.

Ricardo, kâr oranını çözümlediğini öne sürerken aslında yalnız artı-değer oranını çözümlemektedir ve bunu da ancak işgününün, uzunluk ve yoğunluk bakımından değişmeyen bir büyüklük olduğu

varsayımına dayanarak yapmaktadır.
Kâr oranında bir düşme ve hızlandırılmış bir birikim, aynı sürecin yalnızca, her ikisinin de üretkenliğindeki gelişmeyi yansıtması ölçüsünde farklı ifadeleridir. Birikime gelince, emeğin büyük ölçekte yoğunlaşmasını ve böylece daha yüksek bileşimli bir sermayeyi ifade etliği ölçüde, kâr oranındaki düşmeyi hızlandınr. Öte yandan, kâr oranındaki bir [sayfa 2i4] düşme de gene, küçük kapitalistlerin, henüz ellerinde alına-

bilecek bir şeyleri bulunan bir avuç doğrudan üreticinin mülksüzleştiril-meleri yoluyla, sermaye yoğunlaşmasını ve sermayenin merkezileşmesini hızlandırır. Bu durum, birikim oranı, kâr oranı ile birlikte düştüğü halde, birikimi kitle olarak hızlandırır.
Öte yandan, toplam sermayenin kendini genişletme oranı ya da kâr oranı, kapitalist üretimin (tıpkı sermayenin kendini genişletmesinin onun tek amacı olması gibi) dürtüsü olduğu için, ondaki düşme, yeni bağımsız sermayelerin oluşumunu yavaşlatır ve böylece, kapitalist üretim sürecinin gelişmesi için bir tehditmiş gibi görünür. Bu düşme, aşırı-üretimi, spekülasyonu, bunalımları ve artı-nüfusla birlikte artı-sermayeyi besleyip büyütür. Bu nedenle, Ricardo gibi kapitalist üretim tarzına mutlak gözüyle bakan iktisatçılar, bu noktada onun kendisi için bir engel yarattığını düşünürler ye bu yüzden de, bu engeli üretime değil doğaya (toprak rantında olduğu gibi) bağlarlar. Ama onların düşen kâr oranı konusunda duydukları asıl dehşet, kapitalist üretimin, kendisine ait üretici güçlerin gelişmesinde, servetin servet olarak üretimi ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir engelle karşılaştığı duygusudur; ve bu kendine özgü engel, kapitalist üretim tarzının sınırlılığını ve ancak tarihsel ve geçici bir niteliğe sahip bulunduğunu doğrular; servet üretimi için, bunun mutlak bir biçim olmadığına, üstelik belli bir aşamada, kendi gelişmesiyle çatışma haline girdiğine tanıklık eder.
Ricardo ile okulunun, yalnız, faizi de içersine alan sanayi kârını incelediği doğrudur. Ama toprak rantının oranı da, aynı şekilde, mutlak kitlesi arttığı halde bir düşme eğilimine sahiptir ve sanayi kânndan nispi olarak daha fazla büyüyebilir. (Toprak rantı yasasını Ricardo'dan önce geliştiren Ed. West'e* bakınız.) Toplam toplumsal sermaye S'yi incelerken, faiz ve toprak rantı çıktıktan sonra sanayi kânna ki, faize f ve toprak rantına r dersek, $7^s=k/_s=^{kl+f+r}/_s=^{kl}/_s+^f/_s+^r/_s$ olur. Toplam artı-değer miktarı a'nın kapitalist gelişme boyunca sürekli olarak büyüdüğü halde, 7_s'nin, S'nin a'dan daha da hızlı büyümesi nedeniyle devamlı küçüldüğünü görmüş bulunuyoruz. Şu halde, $7_s+^k/_s$ ile $^{kl}/_s$, $^f/_s$ ve $^r/_s$ oranlanndan herbiri kendi başına sürekli olarak küçüldüğüne göre, ki, f ve r'nin her-birinin kendi başına ve düzenli olarak artış göstermesi ya da ki 'in f ye ya da r'nin ki'e ya da ki'in fye oranla artması, asla bir çelişki değildir. Toplam artı-değer ya da kâr a = k yükselir , aynı zamanda kâr oranı $^a/_s=^k/_s$ düşerken, a = k'yi oluşturan, ki, f ve r kısımlarının oranları, a'nın toplam miktanna konulan sınırlar içersinde, a ya da $^a/_s$'nin büyüklüğünü etkilemeksizin istediği gibi değişebilir, ki, f ve r'nin karşılıklı değişmesi, sırf a'nın çeşitli sınıflar arasında farklı şekilde bölünmesidir. Dolayısıyla, $^{kl}/_s=^f/_s$ ya da $^r/_s$, yani bireysel sanayi sermayesinin oranı, faiz oranı ve toprak rantının toplam sermayeye oranı, 7_S, genel kâr oranı düşerken, birbirine oranla [sayfa 215] yükselebilir. Burada tek koşul, bunların üçünün

* [E. West,] *Essay on the Application of Capital to Land,* London 1815. -Ed.

toplamının = $^a/_s$ olmasıdır. Artı-değer oranı = %100 olan belli bir sermayenin bileşimi, diyelim 50_s + 50_d iken 75_S + 25_d olduğu için, kâr oranı %50'den %25'e düşerse, 1.000'lik bir sermaye, birinci halde 500'lük bir kâr, ikinci halde 4.000'lik bir sermaye 1.000'lik bir kâr sağlar. Görüyoruz ki, k' yanyarıya düşerken, a ya da k iki katına çıkıyor. Ve eğer %50 daha önceki gibi, 20 kâra, 10 faize ve 20 ranta bölünüyor ise $^{kl}/_s$ = %20, $^f/_s$ = % 10 ve $^r/_s$ = %20 olur. Eğer, kâr oranı %50'den %25'e indikten sonra da bu oranlar aynı kalsalardı, $^{kl}/_s$ = %10, $^f/_s$ = %10 ve $^r/_s$ = %10 olurdu. Bununla birlikte, $^{kl}/_s$ = %8'e ve $^f/_s$ = %4'e düşecek olsa, $^r/_s$ = %13'e yükselir, r'nin nispi büyüklüğü, k,, ve f ye göre büyüdüğü halde k gene de aynı kalacaktı. Her iki varsayım altında da k,, f ve r'nin toplamı, dört katı büyüklüğünde sermaye tarafından üretildiği için artacaktı. Ayrıca, Ricardo'nun başlangıçtaki sanayi kârının (artı-faiz), tüm artı-değeri içerdiği şeklindeki varsayımı, tarih ve mantık bakımından yanlıştır. Burada, daha çok, kapitalist üretimdeki ilerlemedir ki, 1) kârın tamamını, daha sonra dağıtmak üzere doğrudan doğruya sanayi ve ticaret kapitalistlerine vermektedir, ve 2) rantı, kârın üzerindeki fazlalığa indirgemektedir. Bu kapitalist temel üzerinde, kânn (yani, toplam sermayenin ürünü olarak görünen artı-değerin) bir parçası olan, ama ürünün kapitalist tarafından cebe indirilen özgül kısmı olmayan rant, tekrar büyüyor.
Gerekli üretim araçlan, yani yeterli sermaye birikimi mevcut ise, artı-değer yaratılması, artı-değer oranı, yani sömürünün yoğunluğu veri iken, yalnız, emekçi nüfus ile sınırlıdır; eğer emekçi nüfus veri ise, sömürünün yoğunluğundan başka bir sınır sözkonusu değildir. Ve kapitalist üretim süreci esas olarak artı-üründe ya da, üretilen metaların kendisinde karşılığı ödenmeyen emeğin maddeleştiği kısmında temsil edilen, artı-değer üretiminden ibarettir. Şurasını hiç unutmamak gerekir ki, bu artı-

değerin üretimi -ve bunun bir kısmının tekrar sermayeye çevrilmesi ya da birikim, bu artı-değer üretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturur-, kapitalist üretimin ilk ve en yakın amacı ve itici gücüdür. Bu nedenle, kapitalist üretimi, olmadığı bir şey gibi, yani ilk ve en yakın amacı kapitalistler için zevk ve tatmin ya da bu zevk ve tatmin araçlannın yapımı gibi göstermek hiçbir işe yaramaz. Bu, onun bütün kendi özünde açığa vurduğu, özgül niteliğini görmezlikten gelmek olur.

Bu artı-değerin elde edilmesi, doğrudan üretim sürecini oluşturur, ve bunun, daha önce de söylediğimiz gibi, yukarda sözü edilenlerden başka sının yoktur. Elden geldiğince çok artı-emek sızdınlıp metalarda maddeleşir maddeleşmez, artı-değer üretilmiş olur. Ne var ki, bu artı-değer üretimi, kapitalist üretim sürecinin ancak birinci perdesini —doğrudan üretim sürecini- tamamlar. Sermaye, şu kadar miktarda karşılığı ödenmeyen emek emmiştir. Süreçte, kendisini kâr oranındaki düşmede ifade eden gelişme ile birlikte, böylece üretilmiş bulunan artı-değer kitlesi muazzam boyutlara ulaşır. Şimdi sürecin ikinci perdesi gelir. Tam [sayfa 216] metalar kitlesi, yani değişmeyen ve değişen sermayeyi yerine

koyan kısmı ile artı-değeri temsil eden parçayı da içeren toplam ürünün satılması gerekir. Eğer bu yapılmaz ise, ya da kısmen veya üretim-fiyat-lannın altında kalan fiyatlarla yapılırsa, işçi aslında sömürülmüştür, ama bu sömürü, kapitalist için sömürü olarak gerçekleşmemiştir ve bu durum, işçiden sızdırılan artı-değerin, hiç gerçekleştirilmemesi ya da kısmen gerçekleştirilmesi, ve hatta, sermayenin kısmen ya da bütünüyle kaybedilmesi ile sonuçlanabilir. Doğrudan doğruya sömürü koşulları ile, bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşullan özdeş değildir. Bunlar yalnız yer ve zaman olarak değil, mantıken de birbirinden farklıdır. Birincisi yalnız, toplumun üretici gücü ile, ikincisi ise, çeşitli üretim kollarının aralanndaki orantılı bağıntı ve toplumun tüketim gücü ile sınırlıdır. Ama bu son sözü edilen güç, ne mutlak üretim gücü ile ve ne de mutlak tüketim gücü ile belirlenmeyip, toplumun büyük bir kesiminin tüketimini, azçok dar sınırlar içersinde değişen bir asgariye indirgeyen uzlaşmaz karşıtlık halindeki bölüşüm koşulları temeline dayanan tüketim gücü ile belirlenir. Bu, bir de, birikim eğilimi ile; sermayeyi genişletme ye genişlemiş ölçekte artı-değer üretme dürtüsü ile sınırlandınlmıştır. Bu, üretim yöntemlerindeki devamlı devrimlerin, buna bağlı olarak mevcut sermayenin uğradığı sürekli değer kaybının, genel rekabet savaşımının ve yo-kolup gitme tehdidi altında sırf kendi nefsini koruma aracı olarak, üretimi iyileştirme ve ölçeğini genişletme gereksinmesinin zorunlu kıldığı kapitalist üretim yasasıdır. Piyasanın bu nedenle sürekli genişlemesi ve böylece piyasa ilişkilerinin ve bunlan düzenleyen koşullann, gitgide üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimine girmesi ve her geçen gün daha denetlenemez hale gelmesi zorunludur. Bu iç çelişki, kendisini, üretimin dışa dönük alanlara doğru yayılması ile çözümlemeye çalışır. Ne var ki, üretkenlik geliştikçe, kendisini, tüketim koşullannın dayandığı dar temeller ile o denli çatışır bulur. Büyüyen bir artı-nüfus ile birlikte ve aynı zamanda bir sermaye fazlası bulunması, bu kendinden çelişkili temel üzerinde hiç de çelişki sayılmaz. Çünkü, bu ikisinin biraraya gelmesi, gerçekte, üretilen artı-değer kitlesini artırırken, aynı zamanda da, bu artı-değerin üretildiği koşullar ile gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi yeğinleştirir.

Belli bir artı-değer oranı verilmiş ise, kâr oranı, daima, yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlı olacaktır. Ne var ki, bu durumda birikim, bu kitlenin tekrar sermayeye çevrilen kısmı ile belirlenir. Bu kısma gelince, bu, kâr, eksi, kapitalistler tarafından tüketilen gelire eşit olduğu için, yalnız bu kitlenin değerine değil, aynı zamanda, kapitalistin bununla satın alabileceği metalann ucuzluğuna bağlıdır; bu metalar, kısmen kapitalistin tüketimine geçen, onun kendi geliridir, kısmen de onun değişmeyen sermayesine giren metalardır. (Ücretler burada veri olarak kabul edilmiştir.)

İşçinin harekete geçirdiği ve emeğiyle değerini koruduğu ve yarattığı üründe yeniden-ürettiği sermaye kitlesi, işçinin ürüne kattığı de-

ğerden [sayfa 217] tamamen farklıdır. Sermaye kitlesi = 1.000 ve eklenen emek = 100 ise, yeniden-üretilen sermaye = 1.100'dür. Eğer bu kitle = 100 ve eklenen emek = 20 ise, yeniden-üretilen sermaye = 120'dir. Birinci durumda kâr oranı = %10, ikincisinde = %20'dir. Ve gene 100'den, 20'ye göre daha fazla birikim yapılabilir. Ve böylece, sermaye nehri (üretkenliğin artışı nedeniyle, sermayedeki değer kaybı bir yana) ya da sermaye birikimi, kâr oranı ile orantılı olarak değil, zaten sahip bulunduğu hız ile orantılı olarak akar. Bu da, yüksek bir artı-değer oranına bağlı bulunduğuna göre, yüksek bir kâr oranı, emek fazla üretken olmadığı halde, ancak işgünü çok uzun olduğu zaman mümkündür. Mümkündür, çünkü, emeğin kendisi üretken olmamakla birlikte işçilerin gereksinmeleri de çok az, dolayısıyla ortalama ücretler çok düşüktür. Düşük ücretler, işçilerde enerji eksikliğine tekabül edecektir. Bu durumda sermaye, kâr oranı yüksek olduğu halde yavaş birikir. Nüfus durgundur ve ürünün malolduğu çalışma zamanı, işçiye ödenen ücret düşük olmakla birlikte uzundur.

Kâr oranı, işçi daha az sömürüldüğü için değil, genellikle, yatırılan sermayeye oranla daha az emek kullanıldığı için düşmektedir.

Kâr oranındaki düşme, gösterildiği gibi, kâr kitlesinde bir artma ile birlikte görüldüğü için, yıllık emek ürününün daha büyük kısmı, sermaye kategorisi altında (tüketilmiş bulunan sermayeyi yerine koymak için) ve nispeten daha küçük bir kısmı kâr kategorisi altında, kapitalist tarafından ele geçirilmektedir.

İşte, Papaz Chalmers'in,* yıllık ürünün ne kadar azı kapitalistlerce sermaye olarak harcanırsa, cebe indirdikleri kâr o kadar büyük olur, şeklindeki akılalmaz düşüncesi buradan gelmektedir. Bu durumda, artı-ürünün büyük bir kitlesinin sermaye olarak kullanılması yerine tüketilmesi konusunda, devlet kilisesi onların yardımına koşar. Rahip, neden ile sonucu birbirine kanştırmaktadır. Üstelik, kâr kitlesi, kâr oranındaki küçülmeye karşın, yatınlan sermaye ile birlikte büyür. Ne var ki, bu aynı zamanda sermayede bir yoğunlaşmayı gerektirir, çünkü böyle bir durumda üretim koşullan, daha büyük ölçekte sermaye kullanılmasını zorunlu kılar. Gene bu, sermayede bir yoğunlaşmayı, yani küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulmasını, sermayeden yoksun bırakılmalarını da gerektirir. Bu da gene, üretim koşullarım uğraşılannda kendi emekleri rol oynamaya devam ettiğinden ötürü bu küçük kapitalistlerin dahil olmakta devam ettiği üreticilerden -ikinci güce çıkararak- koparmaktan başka bir şey değildir. Bir kapitalistin emeği, sermayenin büyüklüğü ile, yani kapitalist olma derecesiyle tamamen ters orantılıdır. Üretim koşullan bir yanda, üreticiler öte yanda olmak üzere işte bu ayırma işlemidir ki, sermaye kavramına biçim verir. Bu, ilkel birikimle başlar (Buch, I, Kap. XXIV), sermaye birikimi ve

* Th. Chalrriers, *On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects ofSociety,* Second edition, Glasgovv 1832, s. 88. -*Ed.*

merkezileşmesinde devamlı bir süreç olarak görünür ve ensonu, mevcut sermayelerin [sayfa 218] birkaç elde toplanması ve birçok kimsenin sermayelerinden yoksun bırakılması (mülksüzleştirme şimdi bu hali almıştır) şeklinde kendisini ifade eder. Bu süreç, eğer merkezcil olanın yanısıra, sürekli olarak merkezden uzaklaştırıcı bir etkiye sahip ters yönlü eğilimler bulunmasaydı, çok geçmeden kapitalist üretimi yıkımla yü-zyüze getirirdi.

II. ÜRETİMİN GENİŞLEMESİ İLE ARTI-DEĞER ÜRETİMİ ARASINDAKİ ÇATIŞMA

Emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişme, kendisini iki şekilde ortaya koyar: birincisi, üretilmiş bulunan üretici güçlerin büyüklüğü ile, yeni üretimin yürütüldüğü üretim koşullannın değeri ve kitlesi ile, birikmiş bulunan üretken sermayenin mutlak büyüklüğü ile; ikincisi, toplam sermayenin ücretlere yatırılan kısmının nispi küçüklüğü ile, yani belli büyüklükte bir sermayenin yeniden-üretimi ve kendisini genişletmesi, kitle üretimi için gerekli canlı-emeğin nispi küçüklüğü ile. Bu, aynı zamanda, sermayenin yoğunlaşması demektir.

Kullanılan emek-gücü bakımından, üretkenlikteki gelişme kendisini gene iki şekilde ortaya koyar: Birincisi, artı-emeğin artması ile, yani emek-gücünün yeniden-üretimi için gereken, gerekli emek-zamanında-ki azalma ile. İkincisi, belli büyüklükte bir sermayenin harekete geçirmek üzere, genellikle kullanılan emek-gücü miktarında (işçi sayısında) azalma ile.

Bu iki hareket yalnız elele gitmekle kalmaz, karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve, aynı yasanın kendisini ifade ettiği görüngülerdir. Ne var ki, bunlar, kâr oranını zıt yollarda etkilerler. Toplam kâr kitlesi toplam artı-değer kiüesine eşittir, kâr oranı = % = $^{artlde\$er}/_{ya6rılantoplamsermaye}$. Bununla birlikte artı-değer, toplam olarak, önce kendi oranıyla ve sonra, bu oranda aynı anda kullanılan emeğin kitlesiyle ya da aynı şey demek olan, değişen sermayenin büyüklüğü ile belirlenir. Bu etmenlerden birisi, artı-değer oranı büyür, diğeri, işçi sayısı (mutlak ya da nispi olarak) düşer. Üretici güçlerdeki gelişme, kullanılan emeğin karşılığı ödenen kısmını azalttığı kadar, artı-değeri de, oranını büyüttüğü için, artınr; ama, belli bir sermaye tarafından çalıştırılan toplam emek kitlesini azaltması ölçüsünde, artı-değer kitlesini elde etmek için, artı-değer oranının çarpıldığı çarpanı küçültür. Her ikisi de günde 12 saat çalışan iki işçi, hava ile yaşasalar, yani kendileri için hiç çalışma zorunda bulunmasalar bile, günde yalnız 2 saat çalışan 24 işçinin ürettikleri kadar artı-değer üretemezler. Bu bakımdan, demek ki, işçi sayısındaki azalmanın, sömürü derecesini yoğunlaştırma yoluyla kapatılması bazı aşılamaz sınırlandırmalar ile karşı karşıya bulunuyor. İşte bu yüzden, kâr oranındaki düşmeye pekala karşı koyabilir, ama bunu büsbütün önleyemez.

Kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, bu nedenle, kâr kitlesi, kullanılan sermayenin büyüyen kitlesiyle birlikte arttığı halde, kâr oranı [sayfa 2i9] düşer. Kâr oranı veri iken, sermayenin kitlesindeki mutlak büyüme, mevcut büyüklüğüne bağlıdır. Ama öte yandan, eğer bu büyüklük veri ise, sermayedeki büyüme oranı, yani ondaki artış oranı, kâr oranına bağlıdır. Üretkenlikteki artış (bu ayrıca, yineliyoruz, daima mevcut sermayedeki değer kaybı ile elele gider) mevcut sermayenin değerini doğrudan doğruya, ancak kâr oranını yükseltmek suretiyle, yıllık ürünün değerinin tekrar sermayeye çevrilen kısmını artırarak büyütebilir. Emeğin üretken-liğiyle ilgili olarak, bu, ancak (bu üretkenliğin, mevcut sermayenin *değeri* ile doğrudan hiç bir ilişkisi bulunmadığı için) nispi artı-değeri yükselterek ya da değişmeyen sermayenin değerini azaltarak, ya emek-gücünün yeniden-üretimine giren metalan ya da değişmeyen sermayenin öğelerini ucuzlatarak meydana gelebilir. Bunlann her ikisi de mevcut sermayede değer kaybını gerektirir ve her ikisi de, değişen sermayede değişmeyene oranla bir azalmayla elele gider. Her ikisi de, kâr oranında bir düşmeye neden olur ve her ikisi de bunu yavaşlatır. Üstelik, yükselen bir kâr oranı, emeğe olan talebi artıracağına göre, bu, çalışan nüfusu ve böylece, sermayeyi sömürüsü ile gerçek sermaye haline getiren malzemeyi artırıcı yönde etki yapar.

Bununla birlikte, emeğin üretkenliğindekı gelişme, aynı değişim-değerini temsil eden ve maddi özü, yani sermayenin maddi öğelerini, değişmeyen sermayeyi doğrudan doğruya, değişen sermayeyi en azından dolaylı olarak oluşturan maddi nesneleri oluşturan kullanım-değer-lerinin kitlesini ve türlerini artırmak suretiyle, mevcut sermayenin değerinin yükselmesine dolaylı biçimde katkıda bulunur. Aynı sermaye ve aynı emekle, değişim-değeri şu ya da bu olan ve sermayeye çevrilebilecek daha fazla ürün yaratılmış olur. Bu ürünler, ek emeğin, dolayısıyla da ek artı-emeğin emilmesine hizmet edebilirler ve bu yüzden ek sermaye yaratırlar. Bir sermayenin kumanda edebileceği emek miktan, onun değerine bağlı olmayıp, değerleri ne olursa olsun, hepsi biraraya geldiğinde kendisini oluşturan, ham ve yardımcı maddelerin kitlesine, makineler ile sabit sermayenin öğelerine ve yaşam gereksinmelerine bağlıdır. Kullanılan emek kitlesi ve dolayısıyla artı-emeğin kitlesi büyüdükçe yeniden üretilen sermayenin değeri ile buna yeni eklenen artı-değerde de bir büyüme olur.

Ne var ki, birikim sürecinin kapsamına giren bu iki öğenin, Ricar-do'nun yaptığı gibi, yalnızca yanyana, sükunet içersinde duran şeyler gibi, görülmemesi gerekir. Bunlar, kendilerini çelişkili eğilimler ile görüngülerde ortaya koyan çelişkileri içerirler. Bu zıt güçler aynı zamanda birbirlerini zıt yönde etkilerler.

Toplam toplumsal ürünün sermaye olarak iş gören kısmındaki artıştan kaynaklanan çalışan nüfustaki fiili bir artışın itkileri yanısıra, yalnızca nispi bir aşın-nüfus yaratan öğeler de vardır.

Kâr oranındaki düşmenin yanısıra, sermayelerin kitlesi büyür ve mevcut sermayede, bu düşüşü durduran ve sermaye-değerlerin birikimini [sayfa 220] hızlandıran bir değer kaybı da yanyana gider. Üretkenlikteki gelişmenin yanısıra, sermayenin bileşimi daha yüksek bir düzeye çıkar, yani değişen sermayenin değişmeyen sermayeye olan oranında nispi bir artış olur.

Bu farklı etkiler, egemen bir biçimde, bir seferinde yer olarak yanyana işlerler ve bir başka seferde zaman olarak birbirlerini izlerler. Zaman zaman bu zıt etmenlerin çatışması, bunalımlarda açığa çıkar. Bunalımlar, daima, mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleridir. Bunlar, bir süre için bozulmuş dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır.

Çelişki, genel bir deyişle, kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değerin içerdiği artı-değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşımasından ileri gelir; öte yandan ise, bu üretim tarzının amacı, mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır (yani, bu değerin gitgide artan bir hızla büyümesini sağlamaktır). Bu üretim tarzının kendine özgü niteliği, sermayenin mevcut değerini, bu değeri en yüksek noktaya ulaştırmada bir araç olarak kullanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler, kâr oranında düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan üretici güçler aleyhine geliştirmektir.

Mevcut sermayenin devresel değer kaybı -kar oranındaki düşmeyi durdurmak ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye-değer birikimini hızlandırmak için, kapitalist üretim tarzına özgü araçlardan birisi- sermayenin dolaşımı ve yeniden-üretim süreçlerinin yer aldıkları belirli koşullan bozar ve bu yüzden, üretim sürecinde ani duraklamalara ve bunalımlara yolaçar.

Değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla meydana gelen ve üretici güçlerdeki gelişmeyle elele giden azalma, bir yandan sürekli bir yapay aşın-nüfus yaratırken, çalışan nüfusun büyümesini teşvik eder. Düşen bir kâr oranı, kullanım-değerlerinin birikimini daha da hızlandırmak üzere, değer olarak sermaye birikimini yavaşlatırken, bu da gene değer olarak birikime yeni bir iti verir.

Kapitalist üretim, sürekli olarak, kendi niteliğinden gelen bu engellerin üstesinden gelmeye çalışır, ama bunu ancak, bu engelleri tekrar kendi yoluna ve hem de daha heybetli ölçekte koyarak becerir. Kapitalist üretimin *gerçek engeli sermeyenin kendisidir.* İşte bu sermaye ve onun kendisini genişletmesidir ki, üretimin hem çıkış ve hem de sonuç noktası, hem itici gücü, hem amacı olarak görünür; üretim yalnız sermaye için üretimdir, ama bunun tersi doğru değildir; üretim araçlan, sırf, üreticiler *toplumunun* yaşama sürecinde, devamlı bir

gelişmenin araçları değillerdir, Sermayenin değerinin, büyük üretici kitlelerin mülksüzleştirilmelerine ve yoksullaştırmalarına dayanan kendisini koruma [sayfa 22 u ve genişletme sürecinin içersinde devam ettiği sınırlar yalnız başına hareket edebilirler; - bu sınırlar, sermaye tarafından kendi amaçları için kullanılan ve üretimin sınırsız büyümesine, üretimin kendisinin bir amaç haline gelmesine, emeğin toplumsal üretkenliğinin hiç bir koşula bağlı olmadan gelişmesine doğru yolalan üretim yöntemleri ile sürekli bir çatışma haline girerler. Araçlar -toplumun üretici güçlerinin hiç bir koşula bağlı olmadan gelişmesi-, sınırlı bir amaçla, mevcut sermayenin kendisini genişletmesi amacı ile devamlı çatışma içersine girerler. Kapitalist üretim tarzı, bu nedenle, maddi üretim güçlerinin gelişmesi ve uygun bir dünya piyasası yaratılmasının tarihsel bir aracı olup, aynı zamanda da, bu tarihsel görevi ile, buna uygun düşen kendi toplumsal üretim ilişkileri arasında sürekli bir çatışmadır.

III. SERMAYE FAZLASI VE NÜFUS FAZLASI

Kâr oranında bir düşme ile birlikte, emeğin üretken bir biçimde kullanılması için bireysel bir kapitaliste

gerekli olan asgari sermayede bir yükselme olur; burada gerekli olan, hem genellikle emeğin sömürülmesi ve hem de, tüketilen emek-zamanının, metalann üretimi için gerekli emek-zamanına yetecek kadar olması ve böylece, metaların üretimi için gerekli ortalama toplumsal emek-zamanını aşmamasıdır. Bununla birlikte yoğunlaşma artar, çünkü, belli sınırların ötesinde, küçük bir kâr oranı ile büyük bir sermaye, kâr oranı yüksek küçük bir sermayeden daha hızlı birikir. Belli yükseklikte bir noktadan sonra, bu artan yoğunlaşmanın kendisi de, kâr oranında yeni bir düşmeye yolaçar. Küçük, dağınık sermaye kitleleri, böylece zorla, spekülasyon, kredi sahtekârlıklan, sermaye dolandıncılığı ve bunalımlarla dolu maceralı bir yola itilmiş olurlar. Sermaye fazlalığı denilen şey daima, aslında, kâr oranındaki düşmenin kâr kitlesi ile telafi edilmediği sermaye fazlalığı -bu, yeni filizlenen sermaye sürgünleri için daima doğrudur- ya da kendi başına iş görmeyen sermayeleri, büyük işletmelerin yöneticilerinin emrine kredi biçiminde veren sermaye fazlalığı için geçerlidir. Bu sermaye fazlalığı, nispi bir aşırı-nüfus yaratan aynı nedenlerden ileri gelir ve bu yüzden, zıt kutuplarda bulundukları halde -kullanılmayan sermaye bir kutupta, işsiz çalışan nüfus öteki kutupta- nispi aşın-nüfusu tamamlayan bir olgudur.

Bireysel metalann değil, sermayenin aşın-üretimi, bu nedenle -sermayenin aşın-üretimi daima, metaların aşın-üretimini kapsamakla birlikte- yalnızca sermayenin aşırı birikimidir. Bu aşırı birikimin ne olduğunu değerlendirmek için (bunun daha yakından incelenmesi ileride yapılacaktır) bunun yalnızca mutiak olduğunu kabul etmek yeterli olacaktır. Sermayenin aşın-üretimi ne zaman mutiak olur? Şu ya da bu veya birkaç önemli üretim alanını etkilemekle kalmayıp, tam kapsamıyla mut-

lak olan ve dolayısıyla bütün üretim alanlannı içersine alan aşırı-üretim

nedir? [sayfa222]

Kapitalist üretimin amaçları için ek sermaye = 0 olur olmaz, mutlak bir aşın sermaye üretimi var demektir. Ne var ki, kapitalist üretimin amacı, sermayenin kendisini genişletmesi, yani artı-emeğin ele geçirilmesi, artı-değer, kâr üretimidir. Bu nedenle sermaye, emekçi nüfusa oranla, ne bu nüfus tarafından sağlanan mutlak emek-zamanı ve ne de nispi artı emek-zamanı daha fazla artırılamayacak kadar (bu son durum, emeğe olan talebin, ücretlerde bir yükselme eğilimi doğacak kadar güçlü olduğu bir zamanda herhalde sözkonusu olamaz) büyür büyümez; dolayısıyla, artan sermayenin, ancak kendisinde meydana gelen büyümeden önceki kadar ya da hatta daha az artı-değer ürettiği noktada, mutlak bir aşın sermaye üretimi olacaktır; yani artmış bulunan sermaye S + AS, S sermayesinin AS kadar genişlemeden önce ürettiğinden daha fazla kâr üretemez ya da hatta bundan daha az kâr üretebilir. Her iki halde de, genel kâr oranında şiddetli ve ani bir düşme olabilir, ama bu kez bu düşme, sermayenin bileşiminde, üretici güçlerdeki gelişmenin neden olduğu bir değişiklikten değil, daha çok, (ücretler arttığı için) değişen sermayenin para-değerinde bir yükselme ve buna karşılık da artı-emeğin gerekli-emeğe oranında bir düşme olması nedeniyle meydana gelen bir değişikliğin sonucu olabilir. Gerçekte bu, sermayenin bir kısmının tamamen ya da kısmen atıl kalması (çünkü, bu sermayenin kendi değerini genişletmeden önce, bir kısım faal sermayeyi bir yana itmesi zorunludur) ve öteki kısmının, hiç kullanılmayan ya da kısmen kullanılan sermayenin baskısı yüzünden daha düşük kâr oranında değerler üretmesi biçiminde görülebilir. Ek sermayenin bir kısmının, eski sermayenin yerini alıp almamasının ve bu sermayenin ek sermaye içinde bir yer almasının bu bakımdan bir önemi yoktur. Biz, daima, eski sermaye toplamını bir yanda, ek sermaye toplamını ise öte yanda göreceğiz. Kâr oranındaki düşme, bu durumda, kâr kitlesinde mutlak bir azalma ile birlikte meydana gelecektir, çünkü, varsaydığımız koşullar altında, kullanılan emek-gücü kitlesi artın-lıp artı-değer oranı yükseltilemediği için artı-değer kitlesi de artırılamaz. Ve azalan kâr kitlesinin, artmış bulunan bir toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekecektir. Ama kullanılan sermayenin, eski kâr oranı üzerinden kendini genişletmeye devam ettiği ve şu halde kâr kitlesinin aynı kaldığı kabul edilse bile, bu kitlenin gene de, artan toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekecektir, ki bu da gene kâr oranında bir düşme demektir. 1.000'lik bir toplam sermaye, 100'lük bir kâr sağlar ve 1.500'e çıkartıldıktan sonra da hâlâ 100 kâr sağlarsa, bu ikinci durumda 1.000 ancak $66^2/_3$ sağlayabilir. Eski sermayenin kendisini genişletmesi, mutlak anlamda azaltılmış demektir. 1.000'lik sermaye, yeni koşullar altında, eskiden $666^2/_3$'lük bir sermayenin getirdiği kârdan daha fazla bir kâr sağlayamaz.

Böyle olmakla birlikte, açıktır ki, eski sermayenin bu fiili değer kaybı bir savaşım olmaksızın meydana gelemez ve AS ek sermayesi de, bir [sayfa 223] savaşım olmaksızın sermaye işlevlerini yüklenemez. Kâr oranı, rekabetin etkisi altında, aşırı sermaye üretimi nedeniyle düşmektedir. Daha çok bunun tersi olabilir; düşen kâr oranı nedeniyle rekabet savaşımı başlar ve sermayenin aşırı-üretimi de aynı koşullardan doğar. AS'nin işlevlerine devam eden eski kapitalistlerin ellerindeki parçası, kendi ilk sermayelerinin değer kaybına uğramasını engellemek ve üretim alanındaki yerini daraltmamak için, azçok aül durumda bırakılır. Ya da onlar, bunu, ek sermayeyi aül tutma gereksinmesini yeni gelenlere ve genellikle rakiplerinin omuzlarına yüklemek için, geçici bir kayıp pahasına da olsa kullanırlar.

DS'nin, yeni ellerde bulunan parçası, kendisi için, eski sermayenin aleyhine bir yer edinmeye çalışabilir ve bunu da, eski sermayenin bir kısmını aül kalmaya zorlayarak kısmen becerebilir. Eski sermayeyi, eski yerini bırakmaya ve kullanılmayan ek sermayeye bütünüyle ya da kısmen kaülmaya zorlayabilir. Eski sermayenin bir kısmı, her türlü koşul alünda kullanılmadan kalmak zorundadır; sermaye olarak faaliyet gösterdiği ve bu yönüyle değer ürettiği sürece, kendine özgü sermaye niteliğine son verir. Sermayenin hangi kısmının özellikle etkileneceğini rekabet savaşımı belirleyecektir. İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının eşitienmesi halinde gördüğümüz gibi, kapitalist sınıf arasında bir kardeşlik havası estirir ve böylece herbiri, ortak yağmadan kendi yatırımı oranında pay alır. Ama sorun, kânn değil zarann paylaşılması halini alır almaz, herkes kendi payına düşen zaran en aza indirme ve bunu bir başkasının sırüna yükleme çabasına düşer. Kapitalist sınıf için, kayba uğramak kaçınılmazdır. Her kapitalistin, bu zarann ne kadannı yüklenmek zorunda kalacağı, yani bunu ne ölçüde paylaşmak durumunda kalacağı, göstereceği güce ve kurnazlığa bağlıdır ve o zaman rekabet, düşman kardeşler arasında bir savaşa dönüşür. Her bireysel kapitalistin çıkarları ile bütünüyle kapitalist sınıfın çıkarlan arasındaki uzlaşmazlık, tıpkı daha önce, aralarındaki çıkar özdeşliğinin pratikte rekabet yoluyla ortaya çıkması gibi, suyüzüne çıkar.

Peki, bu çaüşma nasıl çözümlenir ve kapitalist üretimin "sağlıklı" işlemesine uygun koşullar nasıl kurulur? Bu çözümün biçimi, çözümü tartışılan zıtlığın daha ortaya çıkışında belirmiş durumdadır. Çözüm, ek sermaye AS'nin tüm değeri tutarında ya da en azından bir kısmı tutann-da bir sermayenin çekilmesini ve hatta kısmen yok olmasını gerektirir. Bu çatışma açıklanırken gösterildiği gibi, uğranılan kayıp hiç bir zaman bireysel kapitalistler arasında eşit olarak dağılmayıp, bu dağılım daha çok rekabet savaşımı ile belirlenir ve sahip olunan özel avantajlar ya da daha önce elde olunan konumlara bağlı olarak çok farklı oranlarda bölünmüş olur, böylece, bir sermaye kullanılmaz durumda bırakılır, diğ-

eri yok olur ve bir üçüncüsü nispeten az bir kayıpla kurtulur ya da geçici değer kaybına uğrar, vb. [sayfa 224]

Ama asıl denge, her ne olursa olsun, şu ya da bu miktarda sermayenin çekilmesi ya da hatta yokolması ile ancak kurulabilir. Bu hal, kısmen, sermayenin maddi varlığına kadar uzanabilir, yani bir kısım üretim aracı, sabit ve döner sermaye, çalışamaz, sermaye olarak iş göremez duruma düşer; işlemekte olan kuruluşlardan bazılan işlerini durdururlar. Bu bakımdan, zaman, bütün üretim araçlanna (toprak hariç) saldırır ve bunlan bozarsa da, işlerin durması, gerçekte üretim araçlan için çok daha büyük zararlara yolaçar. Bununla birlikte, bu durumda asıl önemli olan, bu üretim araçlannın üretim aracı olarak işlevlerini yerine getirememeleri, bu işlevin kısa ya da uzun bir dönem için kesintiye uğramış olmasıdır.

Ama asıl zarar en şiddetli nitelikte olanı, sermaye ile ilgili olarak meydana gelir, ve bu sermaye, değer niteliğini taşıdığı ölçüde, bu kayıp sermayelerin *değerleri* bakımından meydana gelmiş demektir. Sermayenin değerinin yalnızca gelecekteki artı-değerden, pay talebi biçimindeki kısmı, yani aslında, çeşitli şekillerdeki üretimden bono biçiminde kâr talebi, hesaplandıkları gelirlerdeki düşme nedeniyle hemen değer kaybına uğrar. Altın ve gümüşün bir kısmı atıl kalır, yani sermaye olarak işlev yapmazlar. Piyasadaki metalann bir kısmı, dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerini, ancak, fiyatlarında büyük düşme olması yoluyla, dolayısıyla, temsil ettikleri sermayede değer kaybıyla tamamlayabilirler. Sabit sermaye öğeleri, gene aynı şekilde, şu ya da bu ölçüde değer kaybına uğrarlar. Şunu da eklemek gerekir ki, belirli ve önceden saptanan fiyat ilişkileri, yeniden-üretim sürecini yönettiği için, bu süreç, fiyatlardaki genel düşmeyle kesintiye uğrar ve kanşıklık içersine düşer. Bu kanşıklık ve durgunluk, paranın, gelişmesi sermayedeki gelişmeye bağlı bulunan ve önceden belirlenen fiyat ilişkilerine dayanan ödeme aracı işlevini felce uğraür. Belirli tarihlerde vadeleri dolan ödemeler zinciri, yüzlerce yerinden kopar. Karışıklık, sermaye ile birlikte gelişen kredi sistemindeki çökmeyle daha da büyür ve, şiddetii, ağır bunalımlara, ani ve zoraki değer kayıplarına, yeniden-üretim sürecinde fiili durgunluklara ve kesintilere ve böylece de yeniden-üretimde gerçek bir düşmeye yolaçarlar.

Ne var ki, daha başka güçler de bu arada işlemeye başlayabilirler. Üretimdeki durgunluk, işçi sınıfının bir kısmını işsiz bırakır ve böylece çalışan kısmını, ücretlerin ortalamanın alüna düşmesine boyun eğecek bir duruma sokar. Bunun sermaye üzerindeki etkisi, tıpkı, ortalama ücretlerde nispi ya da mutlak artı-değerde bir artma olduğu zaman yapüğı etki gibidir. Gönenç, işçiler arasında daha fazla evliliklere yolaçar ve çocuk ölümlerini azalür. Bu, nüfusta gerçek bir artış anlamına gelirse de, fiilen çalışan işçi nüfusunda bir artış demek değildir. Ama emekçinin sermaye ile olan ilişkisini, fiilen çalışan işçilerin sayısının artması halinde olduğu gibi etkiler. Öte yandan, fiyatlardaki düşme ve rekabet savaşımı,

her kapitalisti, toplam ürününün bireysel değerini, yeni makineler, yeni ve ileri çalışma yöntemleri, yeni tertipler kullanarak genel değerinin altına düşürmeye, yani belli bir miktar emeğin üretkenliğini artırmaya, [sayfa 225] değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını düşürmeye ve böylece bazı

işçilere yol vermeye, kısacası, yapay bir aşın-nüfus yaratmaya itebilir. Ensonu, değişmeyen sermaye öğelerinin değer kaybı, bizzat kâr oranının yükselmesine yolaçabilir. Kullanılan değişmeyen sermayenin kitlesi, değişene oranla yükselmiş olabilir, ama değeri düşebilir. Böylece üretimde meydana gelen durgunluk -kapitalist sınırlar içersinde- gene üretimde daha sonraki bir genişlemeyi hazırlamış olabilir.

Ve böylece, devre yeni baştan başlamış olur. Sermayenin, işlevsel durgunlaşma sonucu değer kaybına uğrayan kısmı, eski değerini tekrar kazanabilir. Bundan sonra, aynı kısır döngü, genişlemiş üretim koşulları altında, genişlemiş bir piyasa ve artmış üretici güçlerle bir kez daha çizilmiş olur.

Ne var ki, varsaydığımız en aşın koşullar altında bile, sermayenin bu mutlak aşırı-üretimi, mutlak bir aşırı-üretim değildir, üretim araçlarının mutlak bir aşırı-üretimi değildir. Bu ancak, üretim araçlarının *sermaye olarak iş görmesi* ve dolayısıyla, bir değer genişlemesini içermesi, artan kitleye oranla ek bir değer üretmesi ölçüsünde, üretim araçlarının aşırı-üretimi olur. Gene de bu, bir aşın-üretim olabilir, çünkü, sermaye, emeği, kapitalist üretim sürecinin "sağlıklı" ve "normal" gelişmesinin gerektirdiği derecede, hiç değilse, kâr kitlesini kullanılmakta olan sermayenin büyüyen kitlesiyle birlikte artıran bir derecede, bu nedenle de, kâr oranının, sermayenin büyümesi ölçüsünde ya da hatta bu büyümeden daha hızlı düşmesini önleyecek bir derecede sömürebilecek durumda olmayabilir.

Aşırı sermaye üretimi, hiç bir zaman, sermaye olarak, yani emeğin belli bir derecede sömürülmesine hizmet edebilecek üretim araçla-nnın -emek araçlan ile yaşam gereksinmelerinin- aşırı-üretiminden fazla bir şey değildir; ne var ki, sömürü yoğunluğunun belli bir noktanın altına düşmesi, kapitalist üretim sürecinde rahatsızlıklara, kesintilere yolaçar, bunalımlar ve sermaye tahripleri görülür. Bu aşın sermaye üretiminin, azçok önemli miktarda nispi aşın-nüfusla birlikte görülmesi bir çelişki değildir. Emeğin üretkenliğini artıran, üretilen metalar kitlesini büyüten, piyasalan genişleten, hem kitlesi ve hem de değeri bakımından sermaye birikmesini hızlandıran ve kâr oranını düşüren bu aynı koşullar, kendilerinin ancak istihdam edilebilecekleri *sömürü* derecesinin düşük olmaları yüzünden ya da en azından belli bir sömürü derecesinde sağlayacaklan kâr oranının düşük olması nedeniyle, artı-sermaye tarafından istihdam edilmeyen, nispi bir aşın-nüfus, aşın bir emekçiler nüfusu ya-ratmışlardır ve yaratmaya da devam etmektedirler.

Sermaye eğer dışanya gönderiliyorsa, bu, mutlaka içerde kullanılmadığı için değil, dış bir ülkede daha yüksek bir kâr oranı ile kullanı-

labildiği içindir. Ama böyle bir sermaye, çalışmakta olan işçi nüfusu için ve genellikle sermayeyi gönderen ülke için, mutlak fazla sermayedir. Böyle bir sermaye, nispi aşın-nüfus ile yanyana bulunur ve bu durum, her ikisinin [sayfa 226] de yanyana nasıl bulunduklannı ve karşılıklı olarak birbirlerini nasıl etkilediklerini gösteren bir örnektir.

Öte yandan, kâr oranında, birikimle bağlı olarak görülen bir düşme, zorunlu olarak bir rekabet savaşımına yolaçar. Kâr oranında bir düşmenin, kâr kitlesinde bir yükselme ile telafi edilmesi, ancak, toplam toplumsal sermaye için, büyük ve iyice yerleşmiş kapitalistler için geçerlidir. Bağımsız çalışan yeni ek bir sermaye, böyle bir telafi koşulundan yararlanamaz. Bu koşulları henüz elde etme durumundadır ve bu yüzden kâr oranında bir düşme, kapitalistler arasında bir rekabet savaşımına yolaçar, yoksa bunun tersi olmaz. Hiç kuşkusuz, rekabet savaşımıyla birlikte, ücretlerde geçici bir yükselme ve dolayısıyla kâr oranında geçici, ama daha fazla bir düşme olacaktır. Aşın bir meta üretiminde piyasa-lann fazla malla dolmasında da aynı şey görülür. Sermayenin amacı, belli gereksinmeleri karşılamak olmayıp, kâr üretme olduğu ve bu amacı, üretimin ölçeğini üretimin kitlesine uyduracak yerde, bunun tersini sağlayan yöntemlerle gerçekleştirdiği için, kapitalizm alünda sınırlı boyutlarda tüketim ile, durmadan bu kendisine özgü engeli aşmaya çalışan üretim arasında sürekli bir gedik olması zorunludur. Üstelik, sermaye, metalar oluştuğu için, aşın sermaye üretimi, aşın meta üretimi demektir. Aşın meta üretimini yadsıyıp da aşırı sermaye üretimini kabul eden iktisatçıların garip hali işte buradan gelir. Genel bir aşın- üretim bulunmadığını, ancak daha çok, çeşitii üretim kollannda bir orantısızlık olduğunu söylemek, toplam üretimin birbirlerine olan bağımlılığı, üretim öğeleri üzerinde kendisini, bunların ortak akılları tarafından kavranarak ve böylece denetim altında tutularak, üretken süreci kendi ortak denetimleri alüna sokan bir yasa olarak değil de kör bir yasa olarak kabul ettirdiği için kapitalist üretimde tek tek üretim kollarının orantılılığının, sürekli bir süreç olarak orantısızlıktan ileri geldiğini söylemekle aynı şeydir. Bu, ayrıca, kapitalist üretimin gelişmediği ülkelerin kapitalist üretimde bulunan ülkelere uyacak oranlarda tüketimde ve üretimde bulunmalan gerektiğini istemeye varır. Aşın-üretimin ancak nispi olduğu söylenecek olursa, bu tamamen doğrudur, ama tüm kapitalist üretim tarzı, sınırlan mutlak olmayan nispi bir üretim tarzıdır. Ve bunlar, ancak, bu tarz için, yani onun dayandığı temel üzerinde mutiakür. Böyle olmasaydı, halk kitlelerinin eksikliğini çektiği aynı metalar için, nasıl olur da talep yetersizliği olurdu? Ve içerde emekçilere ortalama miktarda yaşam gereksinmelerini ödeyebilmek için, bu talebin dışardan, yabancı piyasalardan aranması nasıl mümkün olurdu? Bunun mümkün olabilmesinin tek nedeni, bu özgül kapitalist ilişkiler içersinde,

artı-ürünün, ona sahip olanın, bunu kendisi için tekrar sermayeye çevirmeden önce, tüketime sunamayacağı bir biçime bürünmesidir. Ve ensonu, kapitalistlerin, kendileri-

ne ait metalan yalnız kendi aralannda değiştirmek ve tüketmek durumunda oldukları söylenecek olursa, kapitalist üretim tarzının tüm niteliği gözden kaçırılmış olur; ve aynca, sözkonusu sermayenin tüketilmesi değil, değerinin genişletilmesi olgusu olduğu da unutulmuş olur. [sayfa 227] Kısacası, apaçık aşırı-üretim olayına karşı öne sürülen bütün itirazlar (oysa bu olgu, bu itirazlara aldırış bile etmemektedir), *kapitalist* üretimin engellerinin, *genel olarak üretimin* engelleri olmadığı ve bu nedenle, bu, özgül, kapitalist üretim tarzının engelleri bulunmadığı tartışmasına gelir dayanır. Oysa, kapitalist üretim tarzının çelişkisi, sermayenin içersinde hareket ettiği ve tek başına hareket edebildiği, özgül üretim *koşulları* ile sürekli çatışma içersine giren, üretici güçleri mutlak bir biçimde geliştirmeye doğru bir eğilim taşımasından doğar.

Mevcut nüfusa oranla, çok fazla yaşam gereksinmesi üretilmemiştir. Tam tersine. Büyük kitlelerin gereksinmelerinin doğru dürüst ve insanca karşılanması için pek az üretim yapılmıştır.

Nüfusun, çalışabilir durumda olan kısmının istihdamı için, çok fazla üretim aracı üretilmemiştir. Tam tersine. Önce, üretken nüfusun çok büyük bir kısmı, gerçekten çalışabilir durumda değildir ve içersinde bulunduklan koşulların zoruyla, başkalarının emeğinin sömürüsüne ya da, ancak sefil bir üretim tarzı altında kendisine emek denilebilecek bir işe bağımlı hale getirilmiştir. Sonra, tüm çalışabilir durumda olan nüfusun, en üretken koşullar altında çalıştınlmasını sağlayacak ve böylece bunların çalışma sürelerini, iş-saatieri boyunca kullanılan değişmeyen sermayenin kitlesi ve yeterliliği yoluyla kısaltabilecek miktarda üretim aracı üretilmemektedir,

Öte yandan, emekçilerin belli bir kâr oranı üzerinden sömürül-melerini sağlayan araçlar olarak kullanılmak üzere, zaman zaman gereğinden fazla emek aracı ve yaşam gereksinmesi üretilir.

İçerdikleri değeri ve artı-değeri, kapitalist üretime özgü bölüşüm ve tüketim koşullan alünda gerçekleştirebilmek ve yeni sermayeye çevirebilmek, yani bu süreci durmadan yinelenen patiamalara meydan vermeksizin sürdürebilmek için gereğinden fazla meta üretilir. Fazla zenginlik üretilmez. Ama, zaman zaman, kendi kapitalist ve kendi kendisiyle çelişen biçimleri içersinde çok fazla servet üretilir.

Kapitalist üretim tarzının sınırları, suyüzüne çıkmıştır:

1) Emeğin üretkenliğindeki gelişme, kâr oranındaki düşmeden, belli noktalarda bu gelişme ile uzlaşmaz bir çelişki içersine giren ve bunalımlar ile sürekli yenilmesi gereken bir yasa yaraür;

2) Üretimin genişlemesi ya da daralması, karşılığı ödenmeyen emeğe elkonulması ve bu karşılığı ödenmeyen emeğin genel olarak maddeleşen emeğe oranı ile, ya da, kapitalistierin diliyle; kâr ve bu kârın kullanılan sermayeye oranı ile, dolayısıyla, üretimde toplumsal gereksinmeler, yani toplumsal olarak gelişmiş insanoğlunun gereksinmeleri arasındaki bağınüdan çok, belirli bir kâr oranı ile belirlenmektedir. İşte

bu nedenle, kapitalist üretim tarzı, üretimin belirli genişleme aşamasında engellerle karşılaşır ve başka bir öncülden hareket edildiğinde, tersine, tamamen yetersiz görülebilir. Bu üretim tarzı, gereksinmelerin karşılandığı noktada [sayfa 228] değil, kâr üretiminin ve bu kânn gerçekleştirilmesinin saptadığı bir noktada durağan hale gelmektedir.

Kâr oranı düştüğünde, bir yandan, bireysel kapitalistlerin, gelişmiş yöntemler vb. ile, kendi metalannın değerini, toplumsal ortalamanın alüna düşürebilmelerini ve böylece, o günkü piyasa-fiyatlarında fazladan bir kâr gerçekleştirebilmelerini sağlamak için, sermaye gayrete gelir. Öte yandan, hepsi de, genel ortalamadan bağımsız ve bu ortalamayı aşan fazladan bir kâr koparma amacına dayalı yeni üretim yöntemleri, yeni sermaye yaünmları, yeni serüvenler ile, gözü dönmüşçesine girişimler yoluyla, bir kapkaççılık ve bu kapkaççılığı yaygın hale getiren ve isteklendiren bir ortam belirir.

Kâr oranı, yani sermayedeki nispi artış, her şeyden çok, kendilerine bağımsız bir yer bulmaya çalışan bütün yeni sermaye sürgünleri için önemlidir. Ve sermaye oluşumu, düşen kâr oranının, kâr kitlesi ile telafi edildiği birkaç büyük yerleşmiş sermayenin eline düşmesi halinde, üretimin yaşam alevi bütünüyle sönebilir. Yokolup gider. Kâr oranı, kapitalist üretimin itici gücüdür. Nesneler , ancak, bir kâr ile üretilebildikleri sürece üretilir. İngiliz iktisatçılannın, kâr oranındaki düşme ile ilgilenmelerinin nedeni işte budur. Böyle bir olasılığın bile Ricardo'yu kaygılandırması olgusu, onun, kapitalist üretimin koşullannı ne denli derinden kavradığını gösterir. Ona karşı yapılan itiraz, "insanlan" hiç önemsemediği, insan ve sermaye-değer olarak neye malolursa olsun, bütün dikkatini sırf üretici güçlerdeki gelişmeye çevirdiği itirazları, asıl onunla ilgili önemli şeylerdir. Toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişme, sermayenin tarihsel işlevi ve varoluş nedenidir. İşte bu şekildedir ki, o, farkında olmadan, daha yüksek bir üretim tarzının maddi gereksinmelerini yaraür. Ricardo'yu kaygılandıran şey, kâr oranının, kapitalist üretimin isteklendirici ilkesinin, birikimin temel öncülü ve itici gücünün, üretimin kendisindeki gelişmeyle tehlikeye düşmesi olgusudur Ve burada nicel orantı her şey demektir. Aslında, bunun ardında, onun ancak bulanık bir şekilde farkına vardığı daha derin bir şey vardır. Burada, o, sırf ekonomik bir biçimde yüzeye çıkıyor -yani burjuva bakış açısından, kapitalist anlayışın

sınırları içersinde, kapitalist üretimin kendi açısından- bu üretim tarzının kendi engelleri bulunduğu, nispi olduğu, mutiak olmayıp, ancak, üretimin maddi gereksinmelerinin gelişmesinde, belirli bir sınırlı döneme tekabül eden tarihsel bir üretim tarzı olduğu ortaya çıkıyor.
IV. TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER Emeğin üretkenliğindeki gelişme, çeşitii üretim kollarında çok

orantısız bir biçimde olduğu ve bu gelişme yalnız derece bakımından orantısız olmayıp, çoğu kez zıt yönlerde de olduğu için, buradan ortalama kâr (= artı-değer) kitlesinin, üretkenliğin en ileri üretim kollannda gösterdiği [sayfa 229] gelişmeden sonra, doğal olarak umulan düzeyin önemli ölçüde altında bulunmak zorunda kalacağı sonucu çıkar. Üretkenliğin farklı üretim kollannda çok farklı oranlarda ve hatta çoğu kez zıt yönlerde gelişmesi olgusu, sadece rekabet kargaşasından ve burjuva üretim tarzının özelliğinden ileri gelmez. Emeğin üretkenliği, aynca, üretkenlik büyürken -bunun toplumsal koşullara bağlı olması ölçüsünde- çoğu kez daha az üretken hale gelen doğal koşullar ile de bağımlı durumdadır. Böylece, bu farklı alanlardaki zıt hareketler, bir yerde ilerlerken bir başka yerde geriler. Örneğin, muazzam hammadde kitlelerinin kendisine bağlı bulunduğu mevsimlerin etkilerini, ormanların, kömür ve demir madenlerinin, vb. tükenmelerini düşününüz.
Değişmeyen sermayenin, hammaddeler, vb. gibi, döner kısmı, emeğin üretkenliğine oranla kendi kitlesini sürekli biçimde artırdığı halde, binalar, makineler, aydınlatma ve ısıtma araçları, vb. gibi sabit sermaye konusunda durum böyle değildir. Bir makine, maddi kitlesinin büyümesi ölçüsünde mutlak olarak daha pahalılaşırsa da, nispi olarak ucuzlar. Eğer beş işçi, bir metaın eskisinin on katını üretecek olsa, bu durum, sabit sermaye yatırımını on kat artırmaz; değişmeyen sermayenin bu kısmının değeri, üretkenlikteki gelişmeyle birlikte büyüdüğü halde, hiç bir zaman bu büyüme aynı oranda olmaz. Değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranındaki farka, kâr oranındaki düşmede ifade edildiği biçimde ve gene aynı orandaki farka, emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte, bireysel meta ve bu metaın fiyatıyla ilişkisi bakımından ifade edildiği biçimiyle sık sık işaret etmiş bulunuyoruz.
[Bir metaın değeri, kendisinde maddeleşmiş bulunan geçmiş ve canlı emeğin toplam emek-zaman ile belirlenir. Emeğin üretkenliğinin yükselmesi, canlı emeğin payı azaldığı halde geçmiş emeğin payının artması ve bunun, bu metada maddeleşen toplam emek miktarının azalması şeklinde, yani canlı emekteki azalmanın, geçmiş emekteki artmadan daha fazla olması şeklinde gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Bir metaın değerinde bulunan geçmiş emek -sermayenin değişmeyen kısmı- bu metaın ham ve yardımcı madde olarak bütünüyle tükettiği değişmeyen sermayenin, kısmen aşınan ve yıpranan sabit ve kısmen de döner parçalarından oluşur. Değerin, ham ve yardımcı maddelerden gelen kısmının, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte azalması gerekir, çünkü, bu maddeler bakımından üretkenlik, kendisini, tamamen, bunların değerinde yarattığı azalmayla ifade eder. Öte yandan, değişmeyen sermayenin sabit kısmının, büyük ölçüde çoğalması ve bununla birlikte, değerinin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara ak-tanlan kısmının büyümesi, emek üretkenliğindeki yükselmenin en karakteristik yanıdır. Yeni bir üretim yönteminin, üretkenlikte gerçek bir

artışı temsil etmesi için, bu yöntemle, metaın her birimine, sabit sermayeden aşınma ve yıpranma şeklinde aktarılan ek değer kısmının, canlı emekten sağlanan tasarrufla metaın değerinden eksilen bir kısımdan küçük olması gerekir; [sayfa 230] kısacası, bu yöntemin, metaın değerini düşürmesi gerekir. Bazı durumlarda olduğu gibi, metaın değerine, sabit sermayenin aşınma ve yıpranması karşılığı giren ek değerin üzerinde, daha fazla ya da pahalı ham ve yardımcı madde kullanılması nedeniyle bir ek değer girse bile, yöntemin gene de bu sonucu sağlaması gerektiği açıktır. Değere yapılan bütün eklerin, metaın değerinde, canlı emekteki azalmadan gelen düşmeyi telafi edecek miktardan daha büyük olması gerekir.
Bir metaya giren toplam emek miktanndaki bu azalma, bu nedenle, üretim hangi toplumsal koşullar alünda yapılırsa yapılsın, emeğin üretkenliğindeki arüşın temel bir ölçütü olarak görünmektedir. Emeğin üretkenliği gerçekten de, üreticilerin üretimlerini önceden yapılmış bir plana göre düzenledikleri bir toplumda ya da hatta basit meta üretiminde bile her zaman bu ölçüt ile ölçülmelidir. Ama, kapitalist üretimde acaba durum nasıldır?
Diyelim, belli bir kapitalist sanayi kolu, bir metaın normal bir birimini aşağıdaki koşullar alünda üretmektedir: Sabit sermayenin aşınıp yıpranması, parça başına *V2* şilin tutmaktadır; bu ürüne, parça başına 17!/2 şilin ham ve yardımcı madde girmekte, ücretier 2 şilin ve %100 artı-değer oranı üzerinden arü-değer 2 şilin tutmaktadır. Toplam değer = 22 şilin etmektedir. Kolaylık olsun diye, bu üretim kolundaki sermayenin ortalama toplumsal sermaye bileşiminde olduğunu, böylece metaın üre-tim-fiyatının değeri ile, ve kapitalistin kârının, yaratılan artı-değerle özdeş olduğunu kabul ediyoruz. Bu duruma göre, metaın maliyet-fiyatı = *V2* + 17'/2 + 2 = 20 şilin, ortalama kâr oranı $^{2}/_{20}$ = %10, metaın parça başına üretim-fiyatı, değeri gibi = 22 şilin olur.
Metaın her parçası için gerekli canlı emeği yanyarıya azaltan, ama değerinin, sabit sermayenin aşınıp

yıpranmasını temsil eden kısmını üç kaüna çıkartan bir makine bulunduğunu varsayalım. Bu durumda hesap şöyle olur: Aşınıp yıpranma = 1*V2* şilin, ham ve yardımcı maddeler, önceki gibi 17'/2 şilin, ücretier 1 şilin, arü-değer 1 şilin, toplam 21 şilin. Meta şimdi değer olarak 1 şilin düşmüştür; yani makine, kuşkusuz, emeğin üretkenliğini artırmıştır. Ama kapitalist, durumu şöyle görür: şimdi maliyet-fiyatı, aşınma için 1*V2* şilin, ham ve yardımcı maddeler için 1 *TA* şilin, ücretier için 1 şilin, toplam, önceki gibi 20 şilin. Kâr oranını yeni makine hemen değiştirdiğine göre, maliyet-fiyatı üzerinden %10, yani 2 şilin elde edecektir. Üretim-fiyatı, demek ki, değişmeden = 22 şilin olarak kalacak, ama değerinin 1 şilin üzerinde bulunacaktır. Kapitalist koşullar altında üretim yapan bir toplum için bu metada herhangi bir ucuzlama olmamıştır. Yeni makine, bu toplum için bir iyileştirme *değildir.* Bu yüzden de kapitalist, bu makineyi kullanmaya niyetii değildir. Ve bu maki-

neyi kullanmamakla, elindeki henüz eskimemiş makineler hemen değersizleşeceği, bir hurda yığını halini alacağı, şu halde mutlak bir kayba uğrayacağı için, onun hesabına hayalcilik olan bu yanılgıya düşmemek için gözünü dört açacaktır, [sayfa 2311

Emeğin artan üretkenliği yasası, demek ki, sermaye için mutlak geçerli değildir. Sermayeyi ilgilendirdiği kadanyla üretkenlik, genellikle canlı emekte sağlanan bir tasarrufla artmaz, bu ancak, Birinci Ciltte (Kap. XIII, 2. s 409/398) kısaca belirtmiş olduğumuz gibi, canlı emeğin *karşılığı* ödenen kısmında, geçmişte harcanan emeğe kıyasla sağlanan tasarrufla yükselir. Kapitalist üretim tarzı, burada, bir başka çelişkiyle karşılaşır. Onun tarihsel görevi, insan emeğinin üretkenliğini, hiç bir sınır tanımadan geometrik dizi içersinde geliştirmektir. Burada olduğu gibi üretkenlikteki gelişmesini engellediği her zaman, tarihsel görevine ihanet eder. Böylece o, gittikçe yaşlandığını ve miyadını doldurduğunu bir kez daha göstermiş oluyor.][37]

Rekabet altında, bağımsız bir sanayi kuruluşunun başarıyla çalışabilmesi için, üretkenlikteki artışla birlikte, gerekli asgari sermaye artışı, aşağıdaki durumları gösterir: Yeni ve daha pahalı donanımlar yaygın olarak kullanılmaya başlanır başlanmaz, küçük sermayeler bu sanayi kolunda artık barınamaz hale gelir. Küçük sermayeler, çeşitli sanayi alanlarında ancak mekanik buluşların başlangıç döneminde bağımsız olarak iş görmeye devam ederler. Demiryollan gibi değişmeyen sermayenin olağanüstü yüksek oranda olduğu çok büyük girişimler, öte yandan, ortalama kâr oranını sağlayamazlar, bunun bir kısmını, ancak bir faiz sağlarlar. Aksi halde, genel kâr oranı daha da düşebilir. Ama bu durum, hisse senetleri biçimindeki büyük sermaye yoğunlaşmaları için doğrudan bir kullanım alanı sağlamış olur. Sermayedeki büyüme, dolayısıyla sermaye birikimi, sermayenin organik bileşiminin oranında yukanda sözü edilen değişiklikler ile birlikte meydana gelmedikçe, kâr oranında bir düşmeyi gerektirmez. Öyle durumlar olabilir ki, üretim tarzındaki günlük sürekli değişikliklere karşın, toplam sermayenin kimi zaman bu ve kimi zaman şu büyüklükteki ya da küçüklükteki kısmı, sermayeyi oluşturan bu öğelerin belli ortalama oranlanna dayanarak, belirli dönemler için birikmeye devam eder ve böylece, büyümesiyle birlikte organik bir değişme olmadığı gibi, kâr oranında da bir düşmeye yolaçmamış olur. Yanısıra, yeni yöntemler uygulamaya başladığı halde, sessiz sedasız devam eden eski üretim yöntemlerine dayanan bu sürekli sermaye genişlemesi ve dolayısıyla üretimdeki büyüme, kâr oranının, toplumun toplam sermayesindeki büyüme oranında düşmesinin bir başka nedenidir.

[37] Yukardaki bölümlerin köşeli parantez içersine alınmasının nedeni, özgün elyazmasındaki notların bir yinelenmesi olmakla birlikte, bazı noktalarda asıl metinde bulunan malzemenin sınırlarını aşmalarıdır. -F. E.

Ücretlere yatırılan değişen sermayedeki nispi azalmaya karşın, işçilerin mutlak sayısındaki artış bütün üretim kollarında meydana gelmediği gibi, bu, düzenli bir biçimde de olmaz. Tarımda, canlı emek öğesindeki azalma mutlak olabilir, [sayfa 232]

Ne var ki, ücretli emekçi sayısındaki nispi azalmaya karşın, mutlak olarak artış, zaten kapitalist üretim tarzının bir gereksinmesidir. Emek-gücünü günde 12-15 saat çalıştırmak artık zorunlu olmaktan çıkar çıkmaz, bu üretim tarzı için emek-gücü artık bollaşmış demektir. Üretici güçlerde mutlak işçi sayısının azalmasına yolaçabilecek, yani bütün ulusun kendi toplam üretimini daha kısa zamanda yapabilmesini sağlayacak bir gelişme, nüfusun büyük bir kısmını işsiz bıraktığı için, bir devrime neden olabilir. Bu, kapitalist üretimin özgül sınırının bir başka belirtisidir ve bu, üretim tarzının, üretici güçlerin gelişmesi ve servet yaratılması için hiç bir zaman mutlak bir biçim olmadığını, daha çok, belli bir noktada bu gelişmeyle çatışma haline geldiğini de gösterir. Çalışan nüfusun bazan şu, bazan bu kısmının, eski istihdam biçimi altında fazlalık haline gelmesinden doğan devresel bunalımlarda bu çatışma kısmen görünür duruma gelir. Kapitalist üretimin sınırı, işçilerin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazla zaman onu ilgilendirmez. Üretkenlikteki gelişme, onu, sadece, işçi sınıfının artı emek-zamanını artırdığı ölçüde ilgilendirir, yoksa, genellikle maddi üretim için gerekli emek-zamanını azalttığı için değil. Böylece bir çelişki içersinde hareket eder.

Büyüyen sermaye birikiminin, büyüyen bir sermaye yoğunlaşması demek olduğunu görmüş bulunuyoruz. Sermayenin gücü işte böylece büyür, toplumsal üretimin kapitalistte kişileşen koşullarının, gerçek üreticilerden yabancılaşması böyle artar. Sermaye gitgide, hareket ettiricisi

kapitalist olan toplumsal bir güç olarak ön plana geçer. Bu toplumsal gücün, artık, tek bir bireyin emeğinin yaratabileceği şeyle herhangi bir olası bağıntısı kalmaz. Toplumla karşıtlık içersinde bir nesne, kapitalistin güç kaynağı olan bir şey biçiminde, yabancılaşmış, bağımsız toplumsal bir güç halini alır. Bir yanda sermayenin kendisine dönüştüğü bu genel toplumsal güç, ve öte yanda bireysel kapitalistlerin bu toplumsal üretim koşullan üzerindeki özel kişisel güçleri arasındaki çelişkiler gittikçe daha uzlaşmaz bir durum alır, ama, aynı zamanda, üretim koşullannın, genel, ortak toplumsal koşullara dönüşmesini de birlikte getirdiği için, sorunun çözümünü de içersinde taşır. Bu dönüşüm, kapitalist üretim altında üretici güçlerin gelişmesinden, ve bu gelişmenin meydana geliş biçiminden doğar.
234
Hiç bir kapitalist, kâr oranını düşürdüğü sürece, yeni bir üretim yöntemini, ne denli fazla üretken olursa olsun, artı-değer oranını ne kadar çok artınrsa artırsın, hiç bir zaman gönüllü olarak uygulamaya
Kari Marks Kapital III
koymaz. Ne var ki, bu türden her yeni üretim yöntemi, metaları ucuzlatır. Şu halde, kapitalist, aslında bunları, üretim-fiyatlannın ya da belki de değerlerinin üzerinde satar. O, metalann maliyet-fiyatları ile, daha yüksek maliyet-fiyatı ile üretilen aynı metalann piyasa-fiyatları arasındaki farkı cebe indirir. O, bunu, bu son metaların üretimi için toplumsal bakımdan gerekli ortalama emek-zamanının, yeni yöntemler ile yapılan üretim için [sayfa 233] gerekli olan emek-zamanından daha fazla olduğu için yapabilir. Onun üretim yöntemi, toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ama, rekabet bunu yaygın hale getirir ve genel yasaya tabi kılar. Bunu -belki önce bu üretim alanında ve sonunda ötekileri ile de aynı düzeye gelmek üzere- kâr oranında bir düşme izler; ve böyle olduğu için de, kapitalistin iradesinden tamamen bağımsızdır.

Bu noktada şurasını da eklemek gerekir ki, bu aynı yasa, ürünleri ne doğrudan doğruya ne de dolaylı olarak emekçilerin tüketimine girmeyen ya da bunlara ait gereksinmelerin üretildikleri koşullara geçmeyen üretim alanlan için de geçerlidir; ve dolayısıyla da, bu yasa, nispi artı-değeri artırmak ya da emek-gücünü ucuzlatmak için metalarda bir ucuzlamanın olmadığı üretim alanlanna da uygulanır. (Bütün bu üretim kollannda, değişmeyen sermayede bir ucuzlama, emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, kâr oranını daima yükseltebilir.) Yeni üretim yöntemleri yaygın hale gelip de, bu metalann gerçekten daha ucuza üretilebilecekleri somut bir biçimde kanıtlanınca; eski üretim yöntemleriyle çalışan kapitalistler, ürünlerini, üretim-fiyatlarının altında satmak zorunda kalırlar, çünkü ürünlerinin değeri düşmüştür. Ve bunlann üretilmeleri için gerekli emek-zamanı, toplumsal ortalamadan daha büyüktür. Tek sözcükle -ve bu, rekabetin bir etkisi gibi görünür- bu kapitalistler de, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını azaltmış bulunan yeni üretim yöntemlerini uygulamak zorunda kalırlar.

Üretilen metaın fiyatını ucuzlatan makinelerin kullanılmasına yol-açan bütün durumlar, son tahlilde, tek bir parça meta tarafından emilen emek miktannda bir azalmaya; ve ikinci olarak da, makinelerde, değeri tek bir parça metaya geçen aşınma ve yıpranma payında bir azalmaya gelir dayanır. Makinelerde aşınma ne kadar yavaş olursa, bu kısmın dağıldığı metalar o kadar fazla ve yeniden-üretim dönemi gelinceye dek yerine koyduğu canlı emek miktarı o kadar büyük olur. Her iki durumda da, sabit değişmeyen sermayenin miktan ve değeri, değişene oranla artar.

"Değer bütün şeyler eşit olmak üzere, bir ulusun, kârlanndan tasarruf etme gücü, kâr oranı ile birlikte değişir; kârlar yüksekse büyük, kârlar düşükse küçük olur; ama kâr oranı düşerken diğer bütün şeyler aynı kalmaz. ... Düşük bir kâr oranı, çoğu kez, İngiltere'de olduğu gibi nüfusun sayısına oranla, hızlı bir birikim oranıyla birlikte görülür.... Yüksek bir kâr oranı ise, nüfusun sayısına oranla, daha yavaş bir birikim oranıyla birlikte meydana gelir. Örnekler: Polonya, Rusya, Hindistan, vb."
Kari Marks 235 Kapital I
(Richard Jones, *An Introductory Lecture on Political Economy,* London 1833, s. 50 vd..) Jones, düşen kâr oranına karşın, biriktirme nedenlerinin ve kolaylıklannın arttığına haklı olarak parmak basmaktadır; önce, büyüyen nispi aşırı-nüfus nedeniyle, ikincisi, emeğin üretkenliğindeki büyüme ile birlikte, aynı değişim-değeri ile temsil edilen kullanım-değerlerinin kitlesinde, şu halde, sermayenin maddi öğelerinde bir artma olduğu için; üçüncüsü, üretim kollan daha çeşitli hale geldiği için; [sayfa 234] dördüncüsü, kredi sisteminin, hisse senetli şirketlerin vb. gelişmesi ve bunun sonucu, sanayi kapitalisti haline gelmeden parayı sermayeye çevirme olanağının bulunması nedeniyle; beşincisi, servete olan gereksinme ve hırs artüğı için; ve altıncısı, sabit sermaye yaünmlarının kitlesi büyüdüğü için, vb..
236
Kapitalist üretimin üç temel olgusu:

1) Üretim araçlannın az sayıda elde toplanması ve böylece bun-lann, doğrudan kullanan işçilerin mülkiyetinden çıkıp, toplumsal üretim güçleri halini alması. Bunlar hatta başlangıçta kapitalistlerin özel mülkiyetinde olsalar bile. Kapitalistler, burjuva toplumun güvenilir kişileridir, ama bu güvenin bütün nimetierini cebe indirirler.

2) Emeğin kendisinin toplumsal emek halinde örgütienmesi: elbirliği, işbölümü ve emeğin, doğal bilimlerle birleştirilmesi yoluyla.

Bu, her iki anlamda da, kapitalist üretim tarzı, özel mülkiyeti ve özel emeği, çelişkili biçimlerde olsa bile ortadan kaldırır.
3) Dünya pazannın yaratılması.
Kapitalist üretim alünda, nüfusa oranla gelişen muazzam üretkenlik ve sermaye-değerlerin (bunun yalnızca maddi varlığının değil) aynı oranda olmasa bile, nüfustaki artıştan çok daha büyük bir hızla büyümesi, genişleyen servete oranla sürekli daralan ve bütün bu muazzam üretkenliğin kendisi için çalıştığı temelle çelişir. Bunlar, aynı zamanda, bu büyüyen sermayenin kendi değerini artırdığı koşullar ile de çelişirler. Ve bunun sonucu bunalımlar, [sayfa 235]

DÖRDÜNCÜ KISIM
META-SERMAYENİN VE PARA-SERMAYENİN TİCARET SERMAYESİNE VE PARA TİCARETİYLE UĞRAŞAN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ (TÜCCAR SERMAYESİ)
ONALT1NCI BOLUM TİCARET SERMAYESİ
TÜCCAR ya da ticaret sermayesi, iki biçime ya da iki alt bölüme aynlır; ticari sermaye ve para ticareti ile uğraşan sermaye; biz, bunları, şimdi, sermayeyi kendi temel yapısı içersindeki çözümlemelerimiz için gerekli olduklan ölçüde daha yakından inceleyeceğiz. Modem ekonomi politik, en iyi temsilcilerinin kişiliğinde bile, ticaret sermayesi ile sanayi sermayesini, aralarında hiç ayrım gözetmeksizin bir araya koyduğu ve gerçekte, ticaret sermayesinin kendine özgü özelliklerini tümüyle görmezlikten geldiği için, böyle bir inceleme daha da zorunlu hale geliyor.
Meta-sermayenin hareketleri İkinci Kitapta* incelenmiş bulunuyor. Toplumun toplam sermayesi ele alındığında, bunun bir kısmı -daima farklı öğelerden oluştuğu ve hatta büyüklük olarak değiştiği halde- her zaman piyasada paraya çevrilecek metalar biçiminde bulunur. Diğer bir kısım ise piyasada, metalara çevrilecek para biçiminde varolur. Daima bu geçiş, bu biçimsel başkalaşım süreci içersindedir. Dolaşım süreci içersindeki sermayenin bu işlevi, özel bir sermayenin özel bir işlevi [sayfa 236] olarak ayrıldığı ve işbölümü sayesinde özel bir kapitalistler topluluğu-
* *Kapital,* İkinci Cilt, s. 153-169. -Ed.

nun yerleşmiş bir işlevi halini aldığı ölçüde, meta-sermaye, ticari sermaye biçimine girer.
Ulaştırma sanayiinde, metaların dağıtıma hazır bir biçimde depolanma ve dağıtımının, ne ölçüde dolaşım sürecinde devam eden üretim süreçleri olarak görülebileceklerini daha önce (İkinci Cilt, Altıncı Bölüm, "Dolaşım Maliyetleri", 2 ve 3) açıklamış bulunuyoruz. Meta-ser-mayenin dolaşımıyla ilgili bu olay, bazan, tüccar ya da ticaret sermayesinin tamamen farklı işlevleriyle kanştırılır. Bazan bunlar uygulamada gerçekten de, bu farklı özgül işlevlerle bağlı haldedirler, oysa, toplumsal işbölümünün gelişmesiyle tüccar sermayesinin işlevi, arı bir biçim içersinde, yani gerçek işlevlerden aynlmış ve bunlardan bağımsız bir biçim içersinde gelişmiştir. Amacımız, sermayenin bu özel şeklinin özgül farkını belirlemek olduğu için, bu işlevler zaten bizi ilgilendirmemektedir. Sırf dolaşım sürecinde iş gören sermaye olarak, özel ticaret sermayesi, kısmen bu işlevleri kendi özgül işlevleri ile birleştirir ve kendi arı biçimi içersinde görünmez. Biz onun kendi an biçimini, bütün bu geçici işlevlerden sıyırdıktan sonra elde ederiz.
Sermayenin, meta-sermaye olarak varlığının ve piyasada dolaşım alanında meta-sermaye olarak geçirdiği başkalaşımlann -satınalma ve satıştan, meta-sermayenin para-sermayeye ve para-sermayenin meta-sermayeye çevrilmesinden oluşan başkalaşımlann- sanayi sermayesinin yeniden-üretim sürecinde, dolayısıyla bütünüyle üretim sürecinde bir evre oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte, bu sermayenin, dolaşım sermayesi şeklinde işlev yaparken, üretken sermaye şeklinde işlev yaptığından farklı bir durumda olduğunu da görmüş bulunuyoruz. Bunlar aynı sermayenin iki farklı ve ayrı varlık biçimleridir. Her ne kadar her bireysel sermaye, meta-sermaye olarak kendi varlığıyla ve meta-sermaye olarak geçirdiği başkalaşımlarla yalnızca durmadan kaybolan ve durmadan yenilenen düğüm noktalannı, yani kendi üretim sürecinin devamlılığında birer geçiş aşamasını temsil ediyorsa da, ve her ne kadar piyasadaki meta-sermaye öğeleri, meta-piyasasından durmadan çekilerek ve üretim sürecinin yeni ürünleri olarak gene aynı dev-resellikle bu piyasaya geri dönerek devamlı bu nedenle değişiyorsa da, toplumsal sermayenin bir kısmı, bu başkalaşım sürecinden geçerek piyasada sürekli olarak dolaşım sermayesi biçiminde bulunur.
Ticaret sermayesi, devamlı piyasada bulunan, her an kendi başkalaşım sürecinden geçen, daima, dolaşım alanında kalan, bu dolaşım sermayesinin bir kısmının değişmiş şeklinden başka bir şey değildir. Bir kısmının diyoruz, çünkü, meta alım-satımının bir kısmı, daima, doğrudan doğruya sanayi kapitalistleri arasında olur. Bu kısmı, biz, bütünüyle bu tahlilin konusu dışında bırakıyoruz, çünkü bunun, ne kavramın belirlenmesinde, ve ne de tüccar sermayesinin özgül niteliğinin anlaşılmasında bir yararı olmadığı gibi, bu konu, İkinci Kitapta amacımıza uygun [sayfa 237] olarak enine boyuna ele alınmış bulunmaktadır. Meta ticareti yapan

kimse, genellikle kapitalist olarak piyasada her şeyden önce, kapitalist olarak yatırdığı belli bir miktar paranın temsilcisi şeklinde görünür; yani o, bu belli miktardaki parayı, x'i (başlangıçtaki değeri), x + Ax (başlangıçtaki miktar, artı, kâr) haline getirmek ister. Ama o -genel anlamda bir kapitalist olmayıp, özel anlamda meta ticaretiyle uğraşan bir kimse olduğu için-, sermayesinin önce piyasaya para-sermaye biçiminde girmesi gerektiğini de bilir; çünkü kendisi meta üretmemektedir. O, sadece bunların ticaretini yapmakta, hareketlerini sağlamaktadır ve bunlarla iş görmesi için önce bunları satın alması ve bu yüzden de, para-serma-yeye sahip olması gerekmektedir.

Bir meta tüccarının 3.000 sterlini olduğunu ve bunu ticaret sermayesi olarak yatırdığını varsayalım. Bu 3.000 £ ile diyelim bir keten bezi yapımcısından, yardası 2 şilinden 30.000 yarda keten bezi satın alsın. Ve bu 30.000 yarda bezi satsın. Yıllık ortalama kâr oranı = %10 ise ve o, bütün ilgili giderler çıktıktan sonra yıllık %10 kâr sağlıyorsa, yıl sonunda 3.000 sterlinini 3.300 sterline çevirmiş olur. Bu kârı nasıl sağladığı sorununu daha sonra tartışacağız. Şimdilik amacımız, sırf ona ait sermayenin hareket biçimini incelemektir. 3.000 sterlini ile o, keten bezi satın almaya ve satmaya devam etmektedir; sürekli olarak o, bu satmak için satınalma işlemini, P-M-P', sermayenin tamamen dolaşım süreci içinde aldığı basit biçimi, kendi hareketi ve işlevi dışında kalan üretim süreci ile kesintiye uğratılmaksızın devamlı yinelemektedir.

Şimdi, bu ticaret sermayesi ile, sanayi sermayesinin salt bir varlık biçimi olarak meta-sermaye arasında ne gibi bir bağıntı vardır? Keten bezi yapımcısını ilgilendirdiği kadarıyla, bezinin değerini tüccarın parasıyla gerçekleştirmiş ve böylece, meta-sermayesinin başkalaşımında ilk evreyi -onun paraya çevrilmesini- tamamlamıştır. Diğer koşullar eşit olmak üzere, şimdi tekrar parasını ipliğe, kömüre, ücretlere, vb., ve gelirinin tüketimi için geçim araçlanna çevirebilir. Şu halde, gelirini harcaması bir yana, şimdi gene yeniden-üretim sürecine devam edebilir.

Ne var ki, keten bezinin satışı, paraya dönüşümü, üretici olarak onun için gerçekleşmiştir, ama, keten bezinin kendisi için henüz gerçekleşmemiştir. O hâlâ piyasada, ilk başkalaşımdan geçmek, satılmak için meta-sermaye olarak beklemektedir. Bu keten bezine, sahip değiştirme dışında, hiç bir şey olmamıştır. Onun amacı bakımından, süreçteki yeri yönünden, o hâlâ meta-sermaye, satılabilir bir metadır; aradaki tek fark, şimdi yapımcısının elinde olmak yerine tüccarın elinde olmasıdır. Onu satma işlevi, başkalaşımının ilk evresini gerçekleştirme işlevi, yapımcıdan tüccara geçmiş, tüccarın özel uğraşı halini almıştır; oysa daha önce bu, üretim işlevini tamamladıktan sonra üreticinin kendisinin yerine getirmek zorunda olduğu bir işlevdi.

Keten bezi yapımcısının pazara 3.000 £ değerinde bir başka 30.000 yarda keten bezi getirmesi için, gerekli olan zaman aralığı içersinde, [sayfa 238] tüccann 30.000 yardalık keten bezini satamadığını varsayalım. Tüc-

car bunu gene satın alamaz, çünkü elinde hâlâ para-sermayeye tekrar çeviremediği 30.000 yarda bez öylece beklemektedir. Bir tıkanma, yani yeniden-üretim sürecinde bir kesinti kendisini gösterir. Bez üreticisinin elinde, kuşkusuz, ek bir para-sermaye bulunabilir ve üretim sürecine devam etmek üzere, 30.000 yarda bezin satışını beklemeden bunu üretken sermayeye çevirebilir. Ama bu, durumu değiştirmez. 30.000 yarda beze bağlanan sermaye bakımından, bunun yeniden-üretim süreci kesintiye uğramıştır ve bu durum devam etmektedir. Burada kolayca görülebileceği gibi, aslında tüccann yaptığı şey, üreticinin meta-sermayesini paraya çevirmek için her zaman yapılması gerekli işlemden başka bir şey değildir. Bunlar, meta-sermayenin dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerindeki işlevlerini gerçekleştiren işlemlerdir. Eğer, satış ve aynı zamanda da alım, bağımsız bir tüccar yerine özel olarak üreticinin bir adamının üzerine yüklenmiş olsaydı, bu ilişki bir an için bile gözden gizlenmiş olmazdı. Ticaret sermayesi, bu nedenle, üreticinin henüz paraya çevrilme sürecinden geçmesi gereken -piyasada meta-sermaye işlevini yerine getirmesi gereken- meta-sermayesinden başka bir şey değildir; aradaki tek fark, şimdi, üreticinin geçici bir işlevini temsil etmek yerine, özel türde bir kapitalistin, tüccann, özel bir işi olmuştur ve özel bir sermaye yatınmı işi olarak ayrılmıştır.

Bu ayrıca, ticaret sermayesinin özgül dolaşım biçiminde de gözle görülür hale gelir. Tüccar bir meta satın almakta ve sonra da satmaktadır: P-M-P'. Basit meta dolaşımında ya da hatta, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde görüldüğü gibi metaların dolaşımında, M'-P-M hareketinde bile, dolaşım, her parça paranın iki kez el değiştirmesi ile gerçekleştirilir. Keten bezi yapımcısı, metaını, bezi satar, onu paraya çevirir; alıcının parası onun eline geçer. Bu aynı para ile o, iplik, kömür, emek, vb. satın alır, parayı, bezin değerini, bezin üretim öğelerini oluşturan me-talara tekrar çevirmek için harcar. Satın aldığı meta, aynı meta değildir, sattığı meta ile aynı türden değildir. Ürün satmış, üretim aracı satın almıştır. Ama tüccar sermayesinin hareketi bakımından durum böyle değildir. Elindeki 3.000 £ ile bez taciri 30.000 yarda keten bezi satın almaktadır: para-sermayesini (3.000 £ ile kâr) dolaşımdan geri çekmek üzere aynı 30.000 yarda bezi satmaktadır. Burada iki kez yer değiştiren şey, aynı para parçaları değil, daha çok aynı metadır; meta, satıcının elinden alıcının eline ve şimdi satıcı haline gelen alıcının elinden de bir başka alıcının eline geçer. Meta iki kez satılmıştır ve bir dizi tüccarlar aracılığı ile de tekrar

tekrar satılabilir. Ve işte bu, yinelenen satış, aynı metaın bu iki yönlü yer değiştirmesiyledir ki, onun satın alınması için ilk alıcı tarafından yatınlan para geri alınmış, paranın kendisine dönüşü gerçekleşmiştir. Bir durumda, M'-P-M, aynı paranın iki kez yer değiştirmesini, metaın bir biçimde satışını ve diğer bir biçimde satın [sayfa 239] alınmasını gerçekleştirir. Öteki durumda, P-M-P', aynı metaın iki kez yer değiştirmesini, yatırılan

paranın dolaşımdan çekilmesini sağlar. Açıktır ki, meta, üreticinin elinden tüccann eline geçmekle nihai olarak satmış olmaz, tüccar yalnızca satış işlemini devam ettirir, ya da meta-sermayenin işlevini gerçekleştirir. Ama aynı zamanda şurası da bellidir ki, üretici kapitalist için sermayesinin geçici meta-sermaye biçimindeki işlevinden başka bir şey olmayan M-P, tüccar için, yatırdığı para-sermayenin değerinde belirli bir artış, P-M-P"dür. Metaların başkalaşımında bir evre, burada tüccar bakımından P-M-P' biçiminde, yani farklı türde bir sermaye evrimi olarak görünür.

Tüccar, en sonu, metaını, yani keten bezini tüketiciye, bu tüketici, ister üretken tüketici (örneğin, ağartıcı), ister bu bezi kendi özel kullanımı için alan bir birey olsun, satar. Böylece o, yatırdığı sermayeyi (bir kârla birlikte) geri alır ve bu işlemi yeni baştan yineleyebilir. Para, sırf keten bezinin satın alınmasında ödeme aracı olarak hizmet etmiş olsaydı ve böylece tüccar ancak altı hafta sonra ödeme durumunda bulunsaydı ve bu süre tamamlanmadan önce satış yapmayı başarsaydı; kendisine ait para-sermayeyi hiç yatırmadan, keten yapımcısına bir ödemede bulunabilirdi. Eğer bezi satmamış olsaydı, 3.000 sterlini, malın teslim edilmesi üzerine değil, sürenin sonunda kendi kasasından yatırmak zorunda kalırdı. Ve eğer, piyasa-fıyatlanndaki bir düşme, onu, malı alım-fiyatının altında satmak zorunda bıraksaydı, aradaki farkı, kendi sermayesinden kapatmak zorunda kalırdı.

Bu durumda, ticaret sermayesinin, üretici, kendi malını kendisi sattığı zaman; kendi sermayesinin dolaşım alanında kaldığı sırada yeni-den-üretim sürecinin özgül bir evresinde sırf özel bir biçim olduğu açıkça belliyken, şimdi ona bağımsız iş gören bir sermaye niteliğini kazandıran şey nedir?

Birincisi: Meta-sermayenin nihai olarak paraya çevrilmesi, başkalaşımının ilk aşamasından geçmesi, yani meta-sermaye niteliğiyle piyasada kendisine özgü işlevi yerine getirmesi, üreticinin değil, bir başka aracının elinde iken olur, ve meta-sermayenin bu işlevi, tüccann kendi faaliyeti, satınalma ve satma işlemi sırasında tüccar tarafından gerçekleştirilir ve böylece bu işlemler, sanayi sermayesinin öteki işlevlerinden farklı, ayn bir iş -şu halde bağımsız bir girişim- görünüşüne bürünürler. Bu, toplumsal işbölümünün farklı bir biçimidir ve bu nedenle, normal olarak, sermayenin yeniden-üretim sürecinin özel bir evresinde -burada dolaşımda- yerine getirilen işlevin bir kısmı, üreticiden ayn, özgül bir dolaşım aracısının sırf ona ait bir işlevi olarak görünür. Ne var ki, bu tek başına, bu özel işe, yeniden-üretim sürecinde çalışmakta olan sanayi sermayesinden ayrı ve ondan bağımsız, özgül bir sermayenin niteliğini hiç bir zaman kazandıramaz; gerçekten de, ticaretin, gezginci satıcılar ya da sanayi kapitalistlerinin doğrudan doğruya kendisine bağlı bulunan başka kimseler tarafından yapılması halinde, durum böyle görünmez. İşte bu nedenle, ikinci bir öğenin de işin içine karışması gerekir, [sayfa 240]

İkincisi: Bu, bağımsız bir dolaşım aracısı sıfatıyla tüccann (kendi-

sine ait ya da borç aldığı) para-sermayeyi yatırması olgusundan ortaya çıkar. Yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesi için sadece M-P, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi ya da sırf satış olan işlem tüccar için P-M-P' biçimini, ya da aynı metaın satın alınması ve satışı ve böylece, satın almada kendisinden ayrılan para-sermayenin, satışla kendisine geri dönmesi biçimini alır. Tüccar, üreticilerden meta satın almak için sermaye yatırdığından, M-P, meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi, daima tüccar için P-M-P biçimini alır; üretici için, ya da yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesi için aynı işlem, P-M, paranın tekrar metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, başkalaşımın ikinci evresi olabildiği halde, tüccar için, daima, meta-sermayenin birinci başkalaşımıdır. Keten bezi üreticisi için, birinci başkalaşım M-P, meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi idi. Tüccar için aynı hareket, P-M, para-sermayesinin meta-ser-mayeye çevrilmesi olarak görünür. Şimdi, eğer bu bezi bir ağartıcıya satarsa, bu, ağartıcı için, P-M, yani para-sermayenin üretken sermayeye çevrilmesi, meta-sermayesinin ikinci başkalaşımı demektir, oysa tüccar için, M-P, satın aldığı keten bezinin satışı anlamına gelir. Ama gerçekte, keten bezi yapımcısı tarafından üretilen meta-sermaye, işte ancak bu noktada nihai olarak satılmış olur. Başka bir deyişle, tüccarın bu P-M-P hareketi, iki yapımcı arasındaki M-P için bir aracı işlevinden başka bir şey değildir. Ya da, bez fabrikatörünün, sattığı bezin değerinin bir kısmı ile bir iplik satıcısından iplik satın aldığını varsayalım. Bu onun için P-M hareketidir. Ama iplik satan tüccar için, M-P, ipliğin tekrar satışıdır. İpliği, meta-sermaye olması bakımından ilgilendirdiği kadanyla, bu onun nihai satışıdır ve böylece dolaşım alanından tüketim alanına geçmektedir; yani M-P hareketidir, birinci başkalaşımının sona ermesidir. Tüccar, ister sanayici kapitalistten satın almada bulunsun, ister ona satış yapsın, P-M-P hareketi, tüccar sermayesinin devresi, daima sırf M-P hareketini ya da yalnızca birinci başkalaşımının tamamlandığım, meta-sermaye bakımından, yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesinin geçici bir biçimini ifade

eder. Tüccar sermayesinin P-M hareketi, ürettiği meta-sermaye için değil, yalnızca sanayi kapitalisti için M-P'dir. Bu, meta-sermayenin, sanayi kapitalistinden, dolaşım aracısına aktarılmasından başka bir şey değildir. Tüccar sermayesi M-P hareketini tamamladıktan sonradır ki, işlev yapmakta olan meta-sermaye, en son M-P hareketini yerine getirir. P-M-P, aynı meta-sermayenin sadece iki M-P hareketinden, onun sırf son ve nihai satışını gerçekleştiren birbirini izleyen iki satışından başka bir şey değildir.

Şu halde, meta-sermaye, ticaret sermayesinde, bağımsız tipte bir sermaye biçimine girmektedir, çünkü, tüccar, ancak, sırf meta-sermayenin başkalaşımına, meta-sermaye olarak işlev yapmasına, yani paraya çevrilmesine aracılık etmekle gerçekleşen ve sermaye olarak işlev yapan [sayfa 24i] para-sermaye yatınr ve para-sermaye, bunu, sürekli meta

alımı ve satışı ile başarır. Bu onun kendisine özgü işidir. Sanayi sermayesinin dolaşım-sürecini gerçekleştirme faaliyeti, tüccarın iş gördüğü para-sermayenin kendisine özgü işlevidir. Bu işlev aracılığı ile tüccar, parasını para-sermayeye çevirir, kendisine ait P'yi P-M-P haline getirir ve aynı süreç ile, meta-sermayeyi ticaret sermayesine dönüştürür.

Ticaret sermayesinin, meta-sermaye biçiminde bulunduğu sürece ve ölçüde -toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi açısından- sanayi sermayesinin, piyasada başkalaşım süreci içersinde meta-sermaye olarak varolan ve işlev yapan bir parçasından başka bir şey olmadığı apaçıktır. Bu nedenle, tüccar-sermayesi, yalnız, sırf alım ve satım için kullanılan, bu yüzden de, meta-sermaye ve para-sermaye dışında herhangi bir biçime asla bürünmeyen, üretken sermaye şekline hiç girmeyen ve daima sermayenin dolaşım alanında kalan, tüccar tarafından yatınlmış *para-sermayedir* - sermayenin tüm yeniden-üretim süreci ile ilgili olarak ele alınacak olan, işte yalnız bu para-sermayedir.

Üretici, keten bezi yapımcısı, 30.000 yarda bezi, 3.000 £ karşılığında tüccara satar satmaz, elde ettiği bu parayı, gerekli üretim araçlannı satın almak için kullanır ve böylece de sermayesi üretim sürecine geri dönmüş olur. Üretim süreci kesintisiz devam eder. Onu ilgilendirdiği kadanyla, kendisine ait metaın paraya çevrilmesi tamamlanmıştır. Ama keten bezinin kendisine gelince, gördüğümüz gibi, onun başkalaşımı henüz olmamıştır. Henüz nihai olarak tekrar paraya çevrilmemiş, kullanım-değ-eri olarak henüz üretken ya da bireysel tüketime geçmemiştir. Başlangıçta piyasada keten bezi yapımcısı tarafından temsil edilen aynı meta-sermayeyi, şimdi keten bezi tüccarı temsil etmektedir. Keten bezi yapımcısı için dönüşüm süreci, ancak tüccarın elinde devam etmek üzere kesintiye uğramıştır.

Keten bezi üreticisi, bezinin bir meta olmaktan gerçekten çıkmasını, son alıcısının eline, üretken ya da bireysel tüketimi için geçmesini beklemek zorunda olsa, kendi üretim süreci kesintiye uğramış olurdu. Ya da bunu kesintiye uğratmamak için, üretimini kısmak, bezinin daha küçük bir kısmını, ipliğe, kömüre, emeğe, vb., kısacası, üretken sermayenin öğelerine çevirmek, ve bunun daha büyük bir kısmını, yedek akçe olarak elde tutmak zorunda kalır, böylece sermayesinin bir kısmı piyasada metalar biçiminde bulunur, öteki kısmı üretim sürecine devam ederdi; bir kısmı piyasada metalar biçiminde bulunurken, diğer kısmı para biçiminde dönmüş olurdu. Sermayesindeki bu bölünme, tüccann işe kanşmasıyla ortadan kalkmaz. Ama, o olmadan, dolaşımdaki sermayenin nakdi yedek kısmı, daima, üretken sermaye biçiminde kullanılan kısma oranla daha büyük olurdu ve üretimin ölçeğinin de buna göre sınırlandınlması gerekirdi. Oysa şimdi, yapımcı, sermayesinin daha büyük bir kısmını sürekli olarak kullanabiliyor ve daha küçük bir kısmı yedek akçe olarak bulunuyor, [sayfa 242]

Ne var ki, öte yandan, toplumsal sermayenin diğer bir kısmı, tüc-

car sermayesi biçiminde, sürekli olarak dolaşım alanı içersinde tutuluyor. Bu, daima, sırf satınalma ve satış amacı için kullanılıyor. Bu yüzden de, sermayeyi ellerinde tutan kişilerin yer değiştirmesinden başka bir şey yokmuş gibi görünüyor.

Tüccar, tekrar satmak amacıyla, 3.000 £ değerinde keten bezi almak yerine, bu 3.000 sterlini üretken biçimde kullanmış olsaydı, toplumun üretken sermayesi artmış olurdu. Gerçekten de, şimdi keten bezi yapımcısı, sermayesinin daha büyük bir kısmını yedek akçe olarak tutmak zorunda kalırdı ve artık sanayi kapitalisti haline gelen tüccar için de aynı şey sözkonusu olurdu. Buna karşılık, tüccar, tüccar olarak kaldığı takdirde, yapımcı, satış işinden kazandığı zamanı, üretim sürecinin denetimine ayırabilir, tüccar da bütün zamanını satış işine vermek zorunda kalırdı.

Tüccar sermayesi kendi gerekli orantılannı aşmıyorsa, buradan şu sonuçlar çıkar:

1) İşbölümü sonucu olarak sırf alım ve satım işine aynlan sermaye (bu, yalnız meta satın alınması için gerekli parayı değil, tüccara ait kuruluşların yürütülmesi için gerekli emeğe ve depolar, taşıma, vb. gibi değişmeyen sermayesine yatınlması zorunlu olan parayı da içerir) sanayi kapitalistinin işinin tüm ticari yanını da kendisi yürütmek zorunda kalsaydı, gerekli olacak miktardan daha küçüktür.

2) Tüccar bütün zamanını sırf bu işe ayırdığı için üretici metala-rını daha büyük bir hızla paraya çevirebilir, ve üstelik, meta-sermayenin kendisi de, üreticinin kendi elinde olacağından daha büyük bir hızla kendi başkalaşımından geçer.

3) Toplam tüccar sermayesine, sanayi sermayesine oranı açısından bakıldığı zaman, tüccar

sermayesinin bir devri, yalnız, bir üretim alanındaki birçok sermayenin devirlerini değil, çeşitli üretim alanlanndaki çok sayıdaki sermayelerin devirlerini de temsil edebilir. Örneğin, keten bezi tüccan 3.000 sterlini ile bir bez yapımcısının ürününü satın aldıktan sonra bunu, aynı yapımcı piyasaya aynı miktarda başka mal getirmeden satsa ve bir başka ya da birkaç başka ürünü satın alıp tekrar satsa ve böylece keten yapımcıları aynı üretim alanında farklı sermayelerin devirlerini gerçekleştirseler, birinci durum sözkonusu olur. Örneğin, tüccar, keten bezini sattıktan sonra ipek satın alsa ve böylece, farklı üretim alanındaki sermaye devrini gerçekleştirse ikinci durum sözkonusudur. Genel olarak, sanayi sermayesinin devrinin, yalnız dolaşım zamanı ile değil, üretim zamanı ile de sınırlı olduğu söylenebilir. Tek bir tür meta ile iş yapan tüccar sermayesinin devri, sırf tek bir sanayi sermayesinin devri ile değil, aynı üretim alanındaki bütün sanayi sermayelerinin devri ile sınırlıdır. Tüccar, bir üreticinin keten bezini satın alıp sattıktan sonra, bu birinci üretici piyasaya aynı maldan getirmeden önce, bir başkasının [sayfa 243] malını alıp satabilir. Şu halde aynı tüccar sermayesi, belli bir üretim alanına yatırılan sermayelerin farklı devirlerini ardarda gerçekleş-

tirebilir, ama bu sermayenin devri, tek bir sanayi sermayesinin devirleri-yle özdeş değildir ve bu nedenle de, bu tek sanayi kapitalistinin *in pet-to** elde bulundurmak zorunda olduğu tek bir yedek akçenin yerini almaz. Tüccar sermayesinin, tek bir üretim alanında devri, doğal olarak, alandaki toplam üretim tarafından sınırlandınlmıştır. Ama, bu devir, üretimin ölçeğiyle ya da aynı alandaki herhangi bir sermayenin, ya da bu serma-yenin devir dönemi kendi üretim zamanıyla belirlendiği sürece, sınırlı değildir. Diyelim A, üretimi üç ay alan bir meta sağlamaktadır. Tüccar bu metayı, diyelim bir ayda alıp sattıktan sonra, aynı ürünü bir başka yapımcıdan satın alabilir ve satabilir. Ya da, diyelim, bir çiftçinin tahılını sattıktan sonra, aynı para ile bir başka çiftçinin tahılını alıp satabilir vb.. Sermayesinin devri, belli bir dönemde, diyelim bir yılda, ardarda satın alabildiği ve satabildiği tahılın kitlesiyle sınırlı olduğu halde çiftçinin sermayesinin devri, devir zamanıyla kayıtlı olmayıp, bir yıl süren üretim zamanıyla sınırlıdır.

Ne var ki, aynı tüccar sermayesinin devri, pekala, farklı üretim kollanndaki sermayelerin devirlerini gerçekleştirebilir.

Aynı tüccar sermayesi, farklı meta-sermayeleri sırayla paraya çevirmek üzere farklı devirlerde işgördüğü, bunlan ardarda satın almada ve satmada hizmet ettiği sürece, para-sermaye olarak, meta-sermaye karşısında, genel olarak paranın, metalar karşısında, belli bir dönemdeki bir dizi devirleriyle yerine getirdiği aynı işlevi yerine getirir.

Tüccar sermayesinin devri, eşit büyüklükte bir sanayi sermayesinin devri ya da tek bir kez yeniden-üretimi ile özdeş değildir; daha çok bu, aynı ya da farklı üretim alanlarında olsun, böyle birkaç sermayenin devirlerinin toplamına eşittir. Tüccar sermayesi ne kadar hızlı devrederse toplam para-sermayenin, tüccar sermayesi olarak iş gören kısmı o kadar küçük olur; ve tersine ne kadar yavaş devrederse, bu kısım o kadar büyük olur. Üretim ne kadar az gelişmiş ise, tüccar sermayesinin toplamı, piyasaya sürülen metaların toplamına oranla o kadar büyük olur; ama mutlak olarak ya da daha fazla gelişmiş koşullara oranla daha küçüktür ve bunun tersi de doğrudur. Bu nedenle, bu gibi az gelişmiş koşullarda, fiili para-sermayenin daha büyük bir kısmı, zenginlikleri başkalarının karşısında para-serveti oluşturan tüccarlann ellerinde bulunur.

Tüccar tarafından yatınlan para-sermayenin dolaşım hızı, 1) üretim sürecinin yenilenme ve farklı üretim süreçlerinin birbirlerine bağlanan hızları ile 2) tüketimin hızına bağlıdır.

Yukarıda incelediğimiz devrin tamamlanması için tüccar sermayesinin, önce metaları tam değer tutarları karşılığında saün alması ve sonra da satması gerekmez. Bunun yerine, tüccar, her iki hareketi de aynı anda yapar. Sermayesi böylece iki kısma bölünmüş olur. Parçalar-

* Hazır, emre hazır, -f.

dan birisi meta-sermaye, diğeri para-sermayeden oluşur. Bir yerde, satın almada [sayfa 244] bulunur ve parasını metalara çevirir. Bir başka yerde, satış yapar ve meta-sermayesinin bir başka kısmını paraya çevirir. Bir yanda, sermayesi kendisine para-sermaye biçiminde geri döner, öte yanda ise meta-sermaye almış olur. Bir biçimde bulunan kısım ne kadar büyük olursa, öteki biçimde bulunan kısım o kadar küçük olur. Bunlar birbiri ardına gelir, birbirlerini dengelerler. Paranın dolaşım aracı olarak kullanımı, ödeme aracı olarak kullanımı ve dolayısıyla kredi sisteminin gelişmesi ile bir arada bulunursa, tüccar sermayesinin para-sermaye kısmı, bu tüccar sermayesinin gerçekleştirdiği ticari işlemlerin hacmine oranla daha da küçülür. Üç ay vade ile 3.000 sterlin değerinde şarap saün alır ve bütün şarabı bu vade bitmeden peşin parayla satarsam, bu işlemler için tek bir kuruş yaürmam gerekmez. Bu durumda şurası da açıkür ki, burada tüccar sermayesi olarak iş gören para-sermaye, kendi para-sermaye biçiminde, yani para-biçiminde geriye akış süreci halinde sanayi sermayesinden başka bir şey değildir. (3.000 £ değerindeki şarabı üç ay vade ile satan üreticinin, elindeki alacak senedini bankada iskon-to ettirmesi olgusu, durumu hiç değiştirmez ve bunun tüccar sermayesi ile bir ilişkisi yoktur.) Piyasa-fiyatları bu

sırada, diyelim V_{10} kadar düşse, tüccar kâr etmek bir yana, 3.000 £ yerine, ancak 2. 700 £ elde etmiş olurdu. 300 sterlini cebinden ödemek durumunda kalırdı. Bu 300 £ sırf fiyat farkını telafi eden bir yedek ödevi görmüş bulunurdu. Ama aynı şey yapımcı içinde geçerlidir. Düşük fiyatlar ile saüş yapmış olsa, o da gene 300 £ kaybeder ve yedek sermaye olmaksızın üretimi aynı ölçüde yine-leyemezdi. Keten bezi tüccan, yapımcıdan 3.000 £ değerinde bez satın alır. Yapımcı, bu 3.000 sterlinin, diyelim 2.000 sterlinini iplik için öder. Bu ipliği, o, bir iplik tüccarından saün alır. Yapımcının, iplik tüccarına ödediği para, bez tüccannın parası değildir, çünkü, bez tüccarı, bu para tutannda meta almış bulunmaktadır. Bu, yapımcının kendi sermayesinin para-biçimidir. Şimdi iplik tüccannın elinde bu 2.000 £ geri dönmüş para-sermaye olarak görünür. Ama bu para, para-biçiminden sıyrılmış keten bezini ve para-biçimine bürünmüş ipliği temsil eden 2.000 sterlinden ne ölçüde farklı ve ayrıdır? Eğer iplik tüccan,kredi ile satın almada bulunsa ve borç vadesi sona ermeden önce peşin saüş yapsa, bu 2.000 £ sanayi sermayesinin kendisinin, devresi sırasında büründüğü para-biçiminden ayn ve farklı tüccar sermayesinin tek bir kuruşunu bile içermez. Şu halde, ticaret sermayesi, meta ya da para-sermaye olarak tüc-cann elinde bulunan sanayi sermayesinin sırf bir biçimi olmadığı sürece para-sermayenin doğrudan doğruya tüccara ait olan ve metaların alım ve satışlarında dolaşımda bulunan kısmından başka bir şey değildir. Bu kısım, üretim için yaünlan sermayenin, sanayicinin elinde daima yedek akçe ve ödeme aracı olarak bulunması gereken ve her an onun para-sermayesi olarak dolaşımda kalması zorunlu olan kısmını, küçültülmüş

bir ölçekte temsil eder. Bu kısım, küçültülmüş bir ölçekte, şimdi tüccar kapitalistlerin ellerindedir ve bu haliyle dolaşım sürecinde işlevlerini yerine getirir, [sayfa 245] Bu kısım, gelir olarak harcanan parça bir yana, toplam sermayenin, yeniden-üretim sürecinin devamlılığını sağlamak için, satınalma aracı olarak piyasada sürekli dolaşmak zorunda bulunan kısmıdır. Yeniden-üretim süreci ne kadar hızlı ve ödeme aracı olarak paranın işlevi, yani kredi sistemi ne ölçüde gelişmiş ise,[38] bu kısım, toplam sermayeye oranla o kadar küçük olur.

Tüccar sermayesi, dolaşım alanında işlev yapan sermayeden başka bir şey değildir. Dolaşım süreci, toplam yeniden-üretim sürecinin bir evresidir. Ne var ki, dolaşım sürecinde hiç bir değer, dolayısıyla hiç bir artı-değer üretilmez. Ancak, aynı değer kitlesinin biçim değişiklikleri sözkonusudur. Gerçekte, burada, metaların başkalaşımları dışında bir şey olmaz ve bunun da, değer yaratılması ya da değişikliği ile bir ilişkisi yoktur. Üretilen metaların satışı ile bir artı-değer gerçekleşmiş ise, bu, sırf bu artı-değerin zaten metalarda bulunması nedeniyle olmuştur. İkinci harekette, para-sermayenin metalara (üretim öğelerine) karşılık tekrar değiştirilmesinde, bu nedenle, alıcı da herhangi bir artı-değer gerçekleştirmiş olmaz. Yaptığı tek şey, parasını, üretim araçları ve emek -gücü karşılığında değişmek yoluyla, artı-değer üretimini başlatmaktır. Ne var ki, bu başkalaşımların, dolaşım zamanını gerektirmeleri ölçüsünde -bu zaman boyunca, sermaye, artı-değer üretmek şöyle dursun, hiç bir değer üretmez- değer yaratılmasını sınırlandırır ve artı-değer, kendisini, dolaşım döneminin uzunluğu ile ters orantılı, kâr oranı ile ifade eder. Tüccar sermayesi işte bunun için ne değer ne de artı-değer yaratır hiç değilse doğrudan doğruya yaratmaz. Dolaşım zamanının kısalmasına katkıda bulunduğu ölçüde, sanayi kapitalistleri tarafından üretilen

[38] Tüccar sermayesini, üretken sermaye olarak sınıflandırabilmek için Ramsay, bunu, ulaştırma sanayii ile karıştırmakta ve ticarete "metaların bir yerden bir başka yere taşınması" *[An Essay on the Distribution ofMVealth,* s. 19) demektedir. Aynı karışıklık Verri'de *[Meditazioni sutla Economia Politica,* § 4 *[Scrittori dassici italiani di economia politica. Parte moderna,* t. XV, s. 32. -*Ed.*]) ve Say'de de *(Traite d'economie politique,* I, 14, 15) görülür. *Elements of Political Economy* (Andover and New York, 1835) adlı yapıtında S. P. Nevvman şöyle diyor: "Toplumun bugünkü ekonomik düzeyinde, üretici ile tüketici arasında bulunan ve üreticiye sermaye verip karşılığında ürün alan ve sonra da bu ürünleri tüketiciye aktararak karşılığında sermayeyi geri alan tüccarın bu hareketi hem toplumun ekonomik süreçlerini kolaylaştıran ve hem de elinden geçen ürünlere değer katan ticari bir işlemdir" (s. 174). Üretici ve tüketici, böylece, tüccarın aracılık etmesiyle, zaman ve paradan tasarruf sağlar. Bu hizmet, bir sermaye, ve emek yatırımını gerektirir ve "aynı ürünler tüketicilerin elinde, üreticilerin elinde oldukları zamankinden daha değerli oldukları için ürünlere değer kattığına göre" ödüllendirilmelidir. Ve böylece ticaret ona, tıpkı M. Say'e olduğu gibi, "tam anlamıyla bir üretim hareketi" (s. 175) olarak görünmektedir. Nevvman'ın bu görüşü temelinden yanlıştır. Bir metaın *kullanım-değeri,* tüketicinin elinde üreticinin elinde olduğundan daha büyüktür, çünkü, ilk kez tüketici tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü, bir metaın kullanım-değeri, bu meta tüketim alanına girene kadar, kendi amacına hizmet etmez, işlevini yerine getirmeye başlamaz. Meta, üreticinin elinde bulunduğu sürece, ancak potansiyel biçimde vardır. Ama, bir kimse bir meta için iki kez, ilkinde onun değişim-değeri ve sonra da kullanım-değeri için ödemede bulunmaz. Metaın değişim-değerinin karşılığı ödenmekle, onun kullanım-değeri elde edilmiş olur. Ve, metaın değişim-değeri, üreticiden ya da aracıdan tüketiciye aktarılmakla zerre kadar artmaz.

artı-değerin artmasına dolaylı olarak yardım edebilir. Piyasanın genişlemesine, [sayfa 246] sermayeler arasında işbölümünün gerçekleşmesine, dolayısıyla sermayenin daha geniş ölçekte iş görmesine yardımcı olması ölçüsünde, işlevi, sanayi sermayesinin üretkenliğini ve birikimini teşvik etmektir. Dolaşım zamanını kısalttığı ölçüde, artı-değerin yatırılan sermayeye oranını, şu halde kâr oranını yükseltir. Ve, sermayenin daha küçük bir kısmını, para-sermaye biçiminde dolaşım alanında bağlı tuttuğu ölçüde, sermayenin, doğrudan üretime katılan kısmını artırmış olur.

[sayfa 247]

ONYEDINCI BOLUM TİCARİ KÂR

SERMAYENİN dolaşım alanındaki saf işlevlerinin -sanayi kapitalistinin, önce metaların değerini gerçekleştirmek ve sonra da bu değeri üretim öğelerine tekrar çevirmek için yerine getirmek zorunda olduğu işlemler, meta-sermayenin başkalaşımını M'-P-M hareketini, şu halde, satma ve satınalma hareketlerini gerçekleştiren işlemlerin- ne değer, ne de artı-değer ürettiklerini İkinci Kitapta* görmüş bulunuyoruz. Daha çok, bu amaç için, nesnel olarak metalar ve öznel olarak kapitalist bakımından gerekli-zamanın, değer ve artı-değer üretimini sınırladığı görülmüştü. Genel olarak meta-sermayenin başkalaşımı için doğru olan şey, kuşkusuz, bunun bir kısmının, ticari sermaye şeklini alması ya da meta-sermayenin başkalaşımını gerçekleştiren işlemlerin, özel bir kapitalistler topluluğunun özel işi ya da para-sermayenin bir kısmının özel işlevi olarak görünmesi olgusu ile en ufak bir şekilde değiştirilemez. Sanayi kapitalistlerinin bizzat kendileri tarafından yapılan satınalma ve satış -meta-sermayenin başkalaşımı, M'-P-M, olan şey- eğer, değer ya da artı-değer yaratan işlemler değilse, bu işlemlerin sanayi kapitalistlerinden başkaları tarafından yapılması halinde de ne değer, ne de [sayfa 248] artı-

* *Kapital,* İkinci Cilt, S. 99-101. -*Ed.*

değer yaratılamayacağı doğaldır. Üstelik, eğer toplam toplumsal sermayenin, yeniden-üretim sürecinin, dolaşım süreci tarafından kesintiye uğratılmaması ve sürekli olarak devam etmesi için, her an para-serma-ye biçiminde elde bulundurulması gereken kısmının, - eğer bu para-sermaye ne değer, ne de artı-değer üretmiyorsa, bunun, sanayi kapitalistleri dışında kalan bir kapitalistler kesimi tarafından aynı işlevi yerine getirmek üzere sürekli olarak dolaşıma sürülmesiyle, değer ve artı-değer yaratma niteliklerini kazanamayacağı açıktır. Tüccar sermayesinin ne ölçüde dolaylı olarak üretken olabileceğini yukarda belirtmiştik, bu noktayı daha geniş biçimde ilerde tartışacağız.

Ticari sermaye, demek ki, -depolama, taşıma, ulaştırma, toptan ve perakende dağıtım gibi kendisiyle bağıntılı olabilecek bütün heterojen işlevlerden sıyrılmış ve asıl işlevi satmak için satınalma işiyle sınırlandınlmış durumda- ne değer ne de artı-değer yaratır, ama bunlann gerçekleştirilmelerinde ve böylece aynı zamanda metalann fiili değişiminde, yani elden ele geçmesinde, toplumsal metabolizmada aracı olarak hareket eder. Ne var ki, sanayi sermayesinin dolaşım evresi, yeniden-üretim sürecinin üretim kadar bir evresini oluşturduğu için, dolaşım sürecinde bağımsız iş gören sermayenin de, tıpkı, çeşitli üretim alanlarında işgören sermayeler gibi, yıllık ortalama bir kâr sağlaması gerekir. Tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinden daha yüksek bir yüzde ortalama kâr sağlaması halinde, sanayi sermayesinin bir kısmı kendisini tüccar sermayesine çevirir. Daha düşük ortalama kâr sağlaması halinde ise bunun tersi olur. Tüccar sermayesinin bir kısmı, sanayi sermayesine çevrilir. Hiç bir tür sermaye, amacını ya da işlevini, tüccar sermayesinden daha büyük bir kolaylıkla değiştiremez.

Tüccar sermayesinin kendisi artı-değer üretmediğine göre, ortalama kâr biçiminde cebe indirdiği artı-değerin, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı olacağı açıktır. Ama, şimdi de şu soru ortaya çıkıyor: Tüccar sermayesi, üretken sermaye tarafından üretilen artı-değer ya da kârdan kendi payını nasıl kendisine çeker?

Ticari kârın, metaların fiyatlanna, kendi değerlerini aşan sırf bir ekten ya da bunun üzerinde nominal bir artıştan ibaret olduğu tam bir yanılsamadır.

Tüccann bu kân, ancak, sattığı metaların fiyatından çekebileceği ortada olduğu gibi, metalannı satmakla elde ettiği kânn da, satınalma ve satış fiyatlan arasındaki farka, yani ikinci fiyatın birinci fiyattan fazlalığına eşit olacağı da daha açık bir gerçektir.

Metalar satın alındıktan sonra ve satılmadan önce, ek giderlerin (dolaşım giderlerinin) metalara girmeleri olasılığı bulunduğu gibi, bu olmayabilir de. Böyle bir şey olmuşsa, satış-fiyatının alış-fiyatı üzerindeki fazlalığının hepsinin kâr olmayacağı açıktır. İncelememizi basitleştirmek için, şimdilik böyle bir giderin olmadığını kabul ediyoruz, [sayfa 249]

Sanayici kapitalisti için, metalannın satış ve satınalma fiyatlan

arasındaki fark, bunların üretim-fiyatlan ile maliyet-fiyatlan arasındaki farka ya da toplam toplumsal sermaye açısından, metalann değeri ile bunların kapitalistler için maliyet-fiyatları arasındaki farka eşittir, ki bu da gene, bunlarda maddeleşen toplam emek miktan ile karşılığı ödenen emek miktan arasındaki fark demektir. Sanayici kapitalist tarafından satın alınmış olan metalar, satılabilir metalar olarak tekrar piyasaya sürülmeden önce fiyatlannın yalnız kâr olarak gerçekleşecek kısmının yaratıldığı üretim sürecinden geçerler. Ama tüccar için durum farklıdır. Metalar tüccann elinde, ancak dolaşım sürecinde bulunduğu sürece vardır. O, yalnızca bunların satışlarını, üretken kapitalist tarafından başlatılan fiyatlannın gerçekleştirilmesi işlemini sürdürür ve bu yüzden de onların tekrar artı-değer emebilecekleri bir ara-süreçten geçmelerine neden olmaz. Sanayici kapitalist yalnızca daha önce yaratılmış bulunan artı-değ-eri ya da kârı dolaşım sürecinde gerçekleştirdiği halde, tüccar, kârını yalnız

dolaşım sırasında ve dolaşım aracılığı ile gerçekleştirmek durumunda değildir, ama önce bunu yaratmak zorundadır. Bunun böyle olması için tek yol da, öyle görünüyor ki, tüccarın sanayi kapitalistinden, üretim-fiyatlan üzerinden ya da toplam meta-sermaye açısından aldığı metaları, üretim-fıyatlannı aşan bir fiyatla satması, fıyatlanna nominal bir ilavede bulunması, şu halde, bunlan, toplam meta-sermaye açısından değerlerinin üzerinde satması, bunlann nominal değerlerinin gerçek değerlerini aşan kısmını cebe indirmesi; kısacası, bunlan değerlerinden daha pahalıya satmasıdır.
Bu fazladan fiyat ekleme yöntemi kolay anlaşılır bir şeydir. Sözgelimi, bir yarda keten bezinin maliyet-fiyatı 2 şilin olsun. Eğer bunu tekrar satarak %10 bir kâr elde etmek istiyorsam, fiyata $V_{ıo}$ oranında bir ekleme yapmam, dolayısıyla bezin yardasını 2 şilin $2^2/_5$ peniye satmam gerekir. Metaın gerçek üretim-fıyatı ile saüş-fıyaü arasındaki fark, demek ki = $2^2/_5$ penidir ve bu, 2 şilin üzerinden %10 bir kârı temsil eder. Bu, benim bir yarda bezi, alıcıya gerçekte 1 $V_{ıo}$ yarda bezin fıyaüna satmam demektir. Ya da aynı kapıya çıkan, alıcıya 2 şilin karşılığında yalnız bir yardanın $^{10}/_u$'i kadar bez satmam ve geriye kalan V_u yarda bezi kendime saklamam demektir. Gerçekte ben, $2^2/_5$ peni karşılığında, yardası 2 şilin $2^2/_5$ peni fiyatla, V_u yarda bezi geri saün alabilirim. Bu, demek ki, metaların fiyatlarında nominal bir yükseltme yaparak, arü-değer ve artı-üründen pay almanın yalnızca dolambaçlı bir yoludur.
Bu, ilk anda görüldü şekliyle, metalann fıyaünı yükselterek, ticari kânn gerçekleştirilmesidir. Ve gerçekten de, kânn, metalann fıyatiann-da nominal bir yükselmeden ya da değerleri üzerinde bir fiyatla satış-lanndan meydana geldiği düşüncesi, ticari sermayenin gözlemlenmesinden kaynaklanır.
Ama daha yakından yapılan bir inceleme, bunun sırf aldaücı bir yanılsama olduğunu hemen ortaya, koyar. Kapitalist üretimin egemen [sayfa 250] olduğu varsayılıyorsa, ticaret kârı bu şekilde gerçekleştirilemez.

(Burada sözkonusu olan, tek tek olaylar değil, daima, ortalamalardır.) Tüccann, metalarını, üretim-fıyatlarının %10 üzerinde satmakla, diyelim ancak %10 bir kâr gerçekleştirebildiğini niçin varsayıyoruz? Çünkü biz, bu metalann üreticisinin, sanayi kapitalistinin (kişileşmiş sanayi sermayesi olarak o, dış dünyanın önünde *üretici* olarak görünür), bu malları üretim-fiyatlan üzerinden tüccara sattığını kabul ediyoruz. Eğer metala-rın, tüccann ödediği satınalma fiyatları, bunlann üretim-fıyatlarına ya da son tahlilde değerlerine eşitse ve böylece, üretim-fıyatı ya da son tahlilde, değer, tüccann maliyet-fiyatını temsil ediyorsa, gerçekten de, tüccann satış-fıyatının satınalma fiyatını aşan fazlalığın -ve bu fark onun kânnın tek kaynağıdır- metaların ticari-fıyatının, onların üretim-fıyatını aşan bir fazlalık olması gerekir ki, son tahlilde tüccann bütün metalannı, metala-rının değerlerinin üzerinde sattığı sonucu çıkar. Ama, sanayi kapitalistinin, metalarını tüccara üretim-fiyatlanyla satüğı niçin varsayılmıştı? Ya da, daha doğrusu, bu varsayımda kesin kabul edilen neydi?
Bu, tüccar sermayesinin, genel kâr oranının oluşumuna girmemesi idi (Biz, burada, hâlâ, yalnız onun ticari sermaye olması niteliği ile ilgileniyoruz). Biz, genel kâr oranını tarüşırken zorunlu olarak bu öncülden hareket etmiştik, çünkü, önce, ticaret sermayesi diye bir şey bizim için o sırada yoktu, ve sonra ortalama kânn, dolayısıyla genel kâr oranının, önce, farklı üretim alanlarındaki sanayi sermayeleri tarafından fiilen üretilen kârları ya da arü-değerleri aynı düzeye getirici olarak geliştirilmesi zorunluluğu vardı. Ama tüccar sermayesinde, biz, üretime katılmadığı halde, kâra ortak olan bir sermaye ile karşı karşıyayız. Şu halde şimdi bizim daha önceki açıklamalanmızı tamamlamamız gerekiyor.
Yıl boyunca yatınlmış olan toplam sanayi sermayesi = $720_s + 180_d$ = 900 (diyelim milyon sterlin) ve a' = %100 olsun. O halde ürün $720_s + 180_d + 180_a$ olur. Bu ürüne ya da üretilen meta-sermayeye S diyelim, bunun değeri ya da üretim-fıyatı (çünkü bunlann her ikisi de toplam metalar bakımından özdeştirler) = 1.080 ve 900'lük toplam toplumsal sermaye için kâr oranı = %20 olur. Bu %20, bizim daha önceki çözümlemelerimize göre, ortalama kâr oranıdır, çünkü, artı-değer, burada, herhangi özel bir bileşimde şu ya da bu sermaye üzerinden değil, ortalama bileşimde toplam sanayi sermayesi üzerinden hesaplanmıştır. Demek ki, S = 1.080 ve kâr oranı = %20'dir. Ne var ki, şimdi, bu 900 sterlinlik sanayi sermayesinden başka, 100 sterlinlik bir tüccar sermayesi bulunduğunu ve tıpkı sanayi sermayesi gibi, kârdan, kendi büyüklüğüyle *pro rata** pay aldığı varsayalım. Bizim varsayımımıza göre bu, 1.000'lik toplam sermayenin V_{10}'idir. Bu nedenle, 180'lik toplam artı-değerden $V_{ıo}$ oranında pay alır ve böylece %18 bir kâr sağlar. Öyleyse, toplam sermayenin diğer $^9/_{10}$'u arasında bölüşülecek kâr yalnız = 162 ya da 900'lük [sayfa 25i ı sermaye üzerinden aynı şekilde = %18'dir. Şu halde
* Orantılı olarak, herkese düşen pay oranında, -*ç*.

900'lük sanayi sermayesinin sahipleri tarafından S'nin tüccarlara satılacağı fiyat = $720_s + 180_d + 162_a$ + 1.062 olur. Tüccar, şimdi, 100'lük sermayesine ortalama %18 kâr ekleyecek olursa, bu metalan, 1.062 + 18 = 1.080'den, yani üretim-fiyatı üzerinden ya da toplam meta-sermaye açısından, elde edeceği kârı

ancak dolaşım süreci sırasında ve bu süreç aracılığı ile ve yalnız, satış-fiyatının satınalma fiyatını aşan fazlalığından sağladığı halde, değerlerine eşit fiyatla satar. Gene de tüccar, bu metala-rı, sırf onlan sanayi kapitalistinden, değerlerinin altında ya da üretim-fiyatlannın altında satın almış olduğu için, değerlerinin üzerinde ya da üretim-fiyatlannın üzerinde satmaz.

Şu halde, tüccar sermayesi, genel kâr oranını oluşumuna toplam sermayedeki yeriyle *pro rata* bir belirleyici olarak girer. Demek ki, verilen örnekte, eğer toplam sermayenin V_{10}'i tüccar sermayesi olmayıp da genel kâr oranı bu nedenle $V_{ıo}$ kadar düşmüş olsaydı, %18 dediğimiz ortalama kâr oranı, %20 olurdu. Bu, bizi üretim-fiyatının daha yakın ve kapsamlı bir tanımına götürür. Üretim-fiyatı dediğimiz zaman, biz, daha önce de olduğu gibi, metaın fiyatı = onun maliyeti (içerdiği değişmeyen + değişen sermayenin değeri) + ortalama kân anlarız. Ama bu ortalama kâr, şimdi farklı bir biçimde belirlenmektedir. Şimdi o, toplam üretken sermaye tarafından üretilen toplam kâr ile belirlenmektedir; ama yalnız toplam üretken sermaye üzerinden hesaplandığı gibi olmayıp, yukarda varsayıldığı gibi eğer bu = 900 ve kâr = 180 ise, ortalama kâr oranı = 180/900 = %20 olurdu. Oysa bu, toplam üretken + tüccar sermayesi üzerinden hesaplandığında, 900 üretken ve 100 tüccar sermayesi ile ortalama kâr oranı = 180/1000 = %18 olur. Bu durumda, üretim-fiyatı, m (maliyet giderleri) + 20 yerine m + 18 olur. Toplam kârdan, tüccar sermayesinin payına düşen, böylece ortalama kâr oranında yer almış olmaktadır. Toplam meta-sermayenin fiili değeri ya da üretim-fiyatı, bu nedenle = m + k + t (t burada ticaret kânnı gösteriyor) olmaktadır. Üretim fiyatı ya da sanayici kapitalistin metalannı sanayici kapitalist olarak sattığı fiyat, böylece, metaın fiili üretim-fiyatından daha küçüktür; ya da bütün metalar bir arada alındığında, sanayici kapitalistier sınıfının metalarını sattıkları fiyatlar, bu metaların değerlerinden daha düşüktür. Böylece, yukardaki durumda, 900 (maliyetler) + 900 üzerinden %18 ya da 900 + 162 = 1.062 olur. Buradan şu sonuç çıkar ki, karşılığında 100 ödediği bir metaı 118'e satmakla, tüccar, gerçekten bu fiyata %18 eklemiştir, ama karşılığında 100 ödediği bu meta, aslında 118 değerinde olduğu için, onu değerinin üzerinde bir fiyatla satmamaktadır. Üretim-fiyatı terimini biz bundan böyle, bu daha kesin anlamında kullanmış olacağız. Demek oluyor ki, sanayi kapitalistinin kârı, metaın üretim-fiyatının, maliyet-fiyatı üzerindeki fazlalığa; bu sanayi kânndan farklı olarak ticari kânn, satış-fiyatının, tüccar için metaın satınalma fiyatı olan üretim-fiyatı üzerindeki fazlalığa eşit olduğu; ama, metaın fiili fiyatının = üretim fiyatı + ticari [sayfa 252] kâr olacağı açıkür. Tıpkı sanayi sermayesi-

nin yalnız, metalann değerinde zaten artı-değer olarak varolan kârları gerçekleştirmesi gibi, tüccar sermayesi de, ancak tüm artı-değer ya da kânn, sanayi kapitalisti tarafından metalar için gösterilen fiyatta henüz tamamen gerçekleşmemiş olması nedeniyle bir kâr gerçekleştirir.[39] Tüc-cann satış-fiyatı böylece, bu fiyat, toplam değeri aştığı için değil, satınal-ma fiyatı bu değerin altında olduğu için, satınalma fiyatını aşar.

Tüccar sermayesi, demek ki, artı-değer üretiminde yer almadığı halde, artı-değerin ortalama kâr düzeyine getirilmesine katilmiş oluyor. Şu halde, genel kâr oranı, tüccar sermayesi nedeniyle arü-değerden bir indirimi, dolayısıyla, sanayi sermayesinin kânndan bir indirimi içermektedir.

Bütün bunlardan aşağıdaki sonuçlar çıkar:

1) Sanayi sermayesine oranla tüccar sermayesi ne kadar büyük olursa, sanayi kâr oranı o kadar küçük olur, ve bunun tersi de doğrudur.

2) Birinci kısımda gösterildiği gibi, kâr oranı, daima fiili arü-değer oranından düşük olmakta, yani sömürünün yoğunluğunu daima küçük göstermektedir; yukardaki örnekte, $720_s + 180_d + 180_a$, artı-değer oranın %100 ve kâr oranı ancak %20 olmaktadır. Tüccar sermayesine düşen pay da hesaba katılırsa, ortalama kâr oranı %20'den %18'edüşerek daha da küçük göründüğü için, aradaki fark daha da büyük hale gelir. Doğrudan sömürücü kapitalistin ortalama kâr oranı, bu yüzden, aslında olduğundan daha küçük bir kâr oranını ifade eder.

Öteki bütün koşullann aynı kaldığı varsayıldığında, tüccar sermayesinin nispi hacmi (melez bir tipi temsil eden küçük tüccar dışında) kendi devir hızıyla, şu halde genellikle yeniden-üretim sürecinin gücüyle ters orantılıdır. Bilimsel tahlil boyunca, genel bir kâr oranının oluşumu, sanayi sermayeleri ile bunların rekabetinden ileri gelir görünür ve ancak sonraları, tüccar sermayesinin, araya girmesiyle düzelir, tamamlanır ve değişikliğe uğrar. Ne var ki, tarihsel gelişmesi boyunca, bu süreç gerçekten tersine dönmektedir. Metaların değerlerini, az çok kendi değerlerine uygun olarak ilk belirleyen tüccar sermayesi olup, genel kâr oranının ilk şekillendiği alan yeniden-üretim sürecini sağlayan ve teşvik eden dolaşım alanıdır. Sanayi kânnı başlangıçta belirleyen ticari kârdır. Ancak kapitalist üretim tarzının kendisini kabul ettirmesinden ve üreticinin kendisi tüccar haline geldikten sonradır ki, ticari kâr, toplam arü-değerin, toplumsal yeniden-üretim sürecine katılan toplam sermayenin bir parçası olarak tüccar sermayesinin payına düşen kısmına indirgenir.

Kârların, tüccar sermayesinin araya girmesiyle tamamlanan eşitienmesi olayında, tüccann para-sermaye yaürımı ile, metalann değerine ek bir öğe girmediği, fiyatlara kendi kârını sağlamak üzere tüccar tarafından [sayfa 253] yapılan ilavenin, yalnızca, metalann değerinin, üretim-

[39] JohnBellers *[Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality,* London 1699, s. 10. -*Ed.]*

fiyatında üretken sermayenin hesaba katılmayan, yani hesap dışı bırakılan kısmına eşit olduğu daha önce görülmüştü. Bu para-sermayenin durumu, sanayi kapitalistinin sabit sermayesinin durumuna benzer, çünkü, bu sermaye tüketilmediği için, değeri de, metaın değerinin bir öğesini oluşturmaz. Meta-sermayenin saünalma fiyatında, tüccar, onun üre-tim-fiyatını = P, para olarak yerine koyar. Tüccann kendi satış fiyatı, daha önce gösterildiği gibi P + AP olup, burada AP, metaların fiyatına yapılan ve genel kâr oranı ile belirlenen ilaveyi temsil eder. Tüccann, metalarını satması üzerine, bunları saün almak için, yaürdığı ilk para-sermaye, kendisine bu AP ile birlikte geri döner. Bir kez daha görüyoruz ki, tüccann para-sermayesi, sanayici kapitalistin, para-sermayeye çevrilmiş meta-sermayesinden başka bir şey değildir ve bu para-sermaye, meta-sermayenin değer büyüklüğünü, meta-sermaye, tüccar yerine, doğrudan nihai tüketiciye satılmış olsaydı ne kadar etkilerse ancak o kadar etkiler. Bu para-sermaye fiilen, yalnızca tüketicinin yapacağı ödemeyi bekler durumdadır. Ne var ki, bu, yalnızca şimdiye kadar varsayılan koşula bağlı olarak doğrudur, yani tüccann hiç bir genel gideri olmadığı ya da üreticiden metalan saün almak için yatırmak zorunda olduğu para-sermaye dışında, meta başkalaşımı sürecine, saünalma ve saüş sürecine, döner ya da sabit herhangi diğer bir sermaye yatırımı yapmasına gerek bulunmadığı varsayıldığında doğrudur. Ama bu, dolaşım maliyetlerinin incelenmesinde görmüş olduğumuz gibi, gerçekte böyle değildir (İkinci Kitap, Altıncı Bölüm). Bu dolaşım maliyetleri, kısmen, tüccann, dolaşımla ilgili diğer kimselerden geriye talep etmek zorunda olduğu ve kısmen de, doğrudan doğruya kendi özgül işinden doğan giderlerdir.

Bu dolaşım maliyetleri ne türden olurlarsa olsunlar -ister tüccara ait kuruluşun sırf ticari niteliğinden ileri gelsinler ve dolayısıyla, tüccann özgül dolaşım giderlerine girsinler, ister, gönderme, ulaşürma, depolama, vb. gibi dolaşım sürecine eklenen daha sonraki üretim süreçlerine ait giderleri temsil eden kalemler olsunlar- bunlar, daima, tüccarın, me-talann saün alınması için yaürdığı para-sermaye dışında, bu gibi dolaşım araçlarının saün alınması ve ödenmesi için ek bir sermaye bulundurmasını gerektirirler. Bu maliyet öğesi, döner sermayeden oluştuğu ölçüde, metalann satış-fiyatına ek bir öğe olarak, bütünüyle, ve sabit sermayeden oluştuğu ölçüde, ancak aşınması ve yıpranması ölçüsünde geçer. Ama bu öğe, tıpkı saf ticari dolaşım maliyetieri gibi metalara herhangi gerçek bir değer eklemese bile, yalnız nominal bir değer oluşturur. Ne var ki, ister sabit, ister döner olsun, bu ek sermayenin tamamı, genel kâr oranının oluşumuna katılır.

Saf ticari dolaşım maliyetieri (yani gönderme, ulaşürma, depolama, vb. giderleri dışında kalanlar) kendilerini, metaların değerlerini gerçekleştirmek, bu değeri, metalardan paraya ya da paradan metalara dönüştürmek, bunların değişimlerini sağlamak için gerekli giderler haline

[sayfa 254] getirirler. Biz, burada, dolaşım sürecinde devam edebilecek ve ticari işin kendisinden tamamıyla ayrılabileceği her türlü olası üretim sürecini bütünüyle inceleme dışı bırakıyoruz; gerçekten de, örneğin, asıl ulaştırma sanayii ile gönderme işi, ticaretten tamamen ayn sanayi kolları olabilir ve böyledir de; ve alınıp satılabilir metalar, doklarda ve başka genel binalarda depolanarak depolama gideri üçüncü kişiler tarafından, kendisine düştüğü ölçüde tüccardan talep edilebilir. Bütün bunlar, tüccar sermayesinin, başka işlevlerle karışmamış kendi saf biçimi içersinde göründüğü, gerçek toptan ticarette yer alırlar. Taşıma şirketi sahibi, demiryollan yöneticisi, armatör, "tüccar" değildir. Bizim burada dikkate aldığımız giderler, saün alma ve satış giderleridir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bunlar, muhasebe, defter tutma, pazarlama, yazışma, vb. gibi kısımlara aynlırlar. Bu amaçlar için gerekli değişmeyen sermaye, büro, kağıt, posta vb. gibi giderlerden oluşur. Diğer giderler, ticaret işiyle uğraşan ücretii işçilerin çalıştırılması için yatınlan değişen sermayeye ayrılır, (yollama ücreti, ulaştırma giderleri, gümrük resimleri, vb. kısmen, metaların alımında tüccar tarafından yaünlmış gibi düşünülebilir ve böylece, onu ilgilendirdiği kadanyla, saünalma fiyatına girerler.)

Bütün bu giderler, metalann kullanım-değerinin üretimi sırasında değil, değerlerinin gerçekleştirilmesi sırasında yapılırlar. Bunlar saf dolaşım giderleridir. Bunlar, doğrudan üretim sürecine girmezler, ama dolaşım sürecinin bir kısmı olduklan için, toplam yeniden-üretim sürecinin de bir kısmıdırlar.

Bu giderlerden bizi bu noktada ilgilendiren tek kısım, değişen sermaye olarak yaünlmış olanıdır. (Aşağıdaki sorunların da incelenmesi gerekir: Birincisi, metaların değerine yalnız gerekli-emeğin girdiği şeklindeki yasa, dolaşım sürecinde nasıl işler? İkincisi, tüccar sermayesinde birikim nasıl olur? Üçüncüsü, toplumun gerçek toplam yeniden-üretim sürecinde tüccar sermayesi nasıl işlev yapar?)

Bu giderler, ürünün, bir metaın ekonomik biçimine sahip olmasından doğarlar.

Sanayi kapitalistierinin, metalannı doğrudan doğruya birbirlerine satmakla kaybettikleri emek-zamanı -yani nesnel bir deyişle, metalann dolaşım zamanı- bu metalara değer katmadığına göre, bu emek-zamanının, sanayi kapitalisti yerine tüccann payına düşmüş olmasıyla onun niteliğinde hiç bir değişiklik yapmayacağı açıktır. Metalann (ürünlerin) paraya ve paranın metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, sanayi sermayesinin zorunlu bir işlevidir ve bu yüzden de, aslında, kendi bilincine ve iradesine sahip bulunan kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan kapitalistin yerine getirmesi gerekli bir iştir. Ne

var ki, bu işlevler, ne değer, ne de artı-değer üretirler. Üretken kapitalist elini çektikten sonra, bu işlevleri yerine getirerek ve sermayenin işlevlerini dolaşım alanında devam ettirerek tüccar, yalnızca, sanayici kapitalistin yerini almış olur. Bu işlemlerin gerektirdiği emek-zamanı, sermayenin yeniden-üretim [sayfa

255] sürecinin bazı gerekli işlemlerine harcanmaktadır, ama ek bir değer yaratmamaktadır. Tüccar bu işlemleri yerine getirmemiş olsaydı (şu halde, bunun gerektirdiği emek-zamanım harcamasaydı), sermayesini, sanayici kapitalistin dolaşım aracı olarak kullanmamış olurdu; bu durumda, sanayici kapitalistin kesintiye uğrayan işlevini sürdüremez, ve dolayısıyla da, sanayici kapitalistler tarafından üretilen kâr kitlesine, kapitalist olarak, yaürdığı sermaye ile, *pro rata* katılamazdı. Arü-değer kitiesinden pay alabilmek ve yatırdığı paranın değerini sermaye olarak genişletebilmek için, ticari kapitalistin, ücretli işçi çalıştırması gerekmez. Eğer yapüğı iş ile sermayesi küçük ise, çalışan tek işçi o olabilir. Alacağı karşılık, kânn, metalar için ödediği fiyat ile bunlann gerçek üretim-fiyat-lan arasında kalan farktan kendisine düşen kısmıdır.

Öte yandan şu da var ki, tüccann, küçük bir sermaye yaürımı ile gerçekleştirdiği kâr, iyi bir ücret alan, usta bir işçinin alacağı ücretten daha fazla olmayabilir ve hatta bundan daha da az olabilir. Gerçekten de, o, ücret biçiminde ya da her saüştan sağlanan kârdan (yüzde, prim gibi) bir pay biçiminde, aynı ya da daha yüksek bir gelir elde eden alıcı, saücı, gezginci esnaf gibi, üretken kapitalistin birçok doğrudan ticari aracılan ile yanyana işgörür. Birinci durumda tüccar bağımsız bir kapitalist olarak ticari kân cebe indirir; diğerinde ise, saücı, sanayi kapitalistinin ücretii işçisi, kârın bir kısmını, ya ücret biçiminde ya da doğrudan doğruya aracısı olduğu sanayi kapitalistinin kârından oranülı bir pay olarak alır, oysa patronu, hem sanayi ve hem de ticaret kârını cebe indirir. Ama bütün bu durumlarda, dolaşıma aracılık eden kimseye, sağladığı gelir, sıradan bir ücret, yerine getirilen bir işin karşılığı olarak görünse, ve hatta böyle görünmese bile, bu kâr, iyi ücret alan bir işçinin ücretinden daha büyük olmayabilir, geliri sırf ticari kârdan elde edilmiştir. Bu, onun emeğinin, değer üretmeyen bir emek olmasından ileri gelir.

Dolaşım hareketinin uzaması, sanayi kapitalisti için şu anlama gelir: 1) Üretken sürecin yöneticisi olarak, işlevini bizzat yerine getirmekten alıkoyduğu için, kişisel bir zaman kaybı; 2) ürününün, para ya da meta-biçimde, dolaşım sürecinde, böylece de, değer yaratmayan ve doğrudan üretim-sürecinin kesintiye uğradığı bir süreçte daha uzun bir zaman kalması. Üretim sürecinin kesintiye uğramaması için, ya üretimin kısıtlanması ya da üretim sürecinin aynı ölçekte devam etmesi için, daha fazla para-sermaye yatırılması gerekir. Bu, her seferinde, ya şimdiye değin yatırılan sermaye üzerinden daha az bir kâr sağlaması, ya da daha önceki kârın elde edilmesi için, ek para-sermaye yatırılması gerektiği anlamına gelir. Bütün bunlar, sanayici kapitalistin yerini tüccar aldığı zaman değişmez, aynen kalır. Dolaşım sürecine, sanayici kapitalist daha fazla zaman vereceğine, şimdi tüccar daha fazla zaman vermiş olur; dolaşıma ek sermaye yatıran, sanayici kapitalist yerine tüccardır; ya da aynı şey demek olan, dolaşım sürecine sanayi sermayesinin daha büyük bir kısmı yöneltilmek yerine, bu sürece bütünüyle tüccar sermayesi

bağlanmış olur; ve, daha küçük bir kâr sağlamak yerine, sanayici kapitalist, kârının [sayfa 256] bir kısmını bütünüyle tüccara aktarmak durumunda kalır. Tüccar sermayesi, gerekli sınırlar içersinde kaldığı sürece, aradaki tek fark, sermayedeki bu işlev bölümü, tamamen dolaşım sürecinde kullanılan zamanı kısaltır, bu amaç için daha az ek sermaye yatırılır ve toplam kârdan, ticaret sermayesi şeklinde uğranılan kayıp, başka türlü olacağından daha küçük olur. Eğer yukardaki örneğimizde, $720_s + 180_d + 180_a$, 100'lük bir tüccar sermayesinin yardımıyla sanayi kapitalist için 162'lik ya da %18'lik bir kâr üretir, şu halde 18'lik bir azalmaya yolaçar-sa, bu bağımsız tüccar sermayesi için, gerekli ek sermaye belki de 200 olurdu ve sanayici kapitalistin 900 yerine 1.100 toplam yatınmda bulunması gerekir, 180'lik bir artı-değer üzerinden sağlanacak kâr oranı ancak $\%16^4/_u$ olurdu.

Aynı zamanda kendi tüccan olarak iş gören bir sanayi kapitalisti, yalnız dolaşım sürecindeki ürünleri tekrar paraya çevrilmeden önce yeni metalar satın almak için ek sermaye yatırmakla kalmayıp, bir de, meta-sermayesinin değerini gerçekleştirmek ya da başka bir deyişle, dolaşım süreci için başka sermaye (büro giderleri ye ticari işlerde çalışan personelin ücretleri için) yatıracak olsa, bu ilaveler ek sermaye oluştururlar, ama artı-değer yaratmazlar. Bunlann, metalann değerinden yerine konulması gerekir, çünkü, bu metaların değerinin bir kısmının tekrar bu dolaşım giderlerine çevrilmesi zorunludur. Ama böylece hiç bir artı-değer üretilmiş olmaz. Toplumun toplam sermayesini ilgilendirdiği kadany-la, bu aslında, onun bir kısmının, sermayenin kendisini genişletme sürecinin bir parçasını oluşturmayan ikincil işlemler için bir tarafa konulması ve toplumsal sermayenin bu kısmının, bu amaç için sürekli yeniden üretilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu, bireysel kapitalist ve tüm sanayici kapitalistler sınıfı için kâr oranını düşürür, ve aynı değişen sermaye kitlesini harekete geçirmek için böyle bir sermaye gerektiği zamanlarda her yeni ek sermaye yatırımından ileri gelen bir sonuçtur.

Dolaşım işine bağlı bu ek giderler sanayici kapitalistten ticari kapitaliste aktanldığı ölçüde, kâr

oranında benzer bir düşme olur, ama bu düşme daha az derecede ve farklı biçimdedir. Durum, şimdi, eğer bu giderler olmasaydı, tüccann, gerekli olandan daha fazla sermaye yatırmış bulunacağı, ve bu ek sermaye üzerinden kârın, ticari kâr miktarını artıracağı ve böylece, ortalama kâr oranının eşitlenmesi işleminde, daha çok, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine katılarak ortalama kânn düşmesi biçiminde bir gelişme gösterir. Yukardaki örneğimizde, 100'lük tüccar sermayesine, sözkonusu giderlerin karşılanması için, 50'lik bir ek sermaye yatırılacak olursa, 180 tutanndaki toplam artı-değer, 900'lük bir üretken sermaye, artı, 150'lik bir tüccar sermayesi, toplam = 1.050'lik sermayeye göre bölüşülmüş olacaktır. Ortalama kâr, bu yüzden %17V_7'ye düşecektir. Sanayi kapitalisti, metalannı tüccara, 900 + $15^2/_7$ = 1054^2/ üzerinden ve tüccar da 1.130 (1.080 + 50 geri almak zorunda

olduğu giderler karşılığı) üzerinden satacaktır. Aynca, şurasını [sayfa 257] da kabul etmek gerekir ki, tüccar sermayesi ve sanayi sermayesi arasındaki bölünme, ticari giderlerde bir merkezleşmeyi ve dolayısıyla bunlarda bir azalmayı birlikte getirecektir.

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: Ticari kapitalist tarafından, burada tüccar tarafından çalıştınlan, ticari ücretli işçilerin durumlan nedir?

Bir bakıma, bu gibi ticaret işlerinde çalışanlar, diğerleri gibi ücretli işçilerdir. Her şeyden önce, bunlann emek-gücü, gelir olarak harcanan parayla değil, tüccann değişen sermayesi ile satın alınmıştır ve dolayısıyla bu güç, özel hizmetler için değil, kendisine yatınlan sermayenin değerinin genişletilmesi amacıyla satın alınmıştır. Sonra, onun da emek-gü-cünün değeri ve şu halde ücreti, diğer işçilerinki gibi belirlenmiştir, yani emeğinin ürünü ile değil, onun özgül emek-gücünün üretim ve yeniden-üretiminin maliyeti ile belirlenmiştir.

Bununla birlikte, sanayi sermayesi ile tüccar sermayesi, dolayısıyla sanayici kapitalist ile tüccar arasında bulunan aynı aynmı, onunla doğrudan doğruya sanayi kapitalisti tarafından çalıştırılan ücretli işçi arasında da yapmak zorundayız. Tüccar, sırf bir dolaşım aracı olarak ne değer, ne de artı-değer üretmediğine göre (giderler aracılığı ile tüccann metalara kattığı ek değer, burada kendi değişmeyen sermayesinin değ-eri-ni nasıl koruduğu sorusu ortaya çıkmakla birlikte, daha önce mevcut değerlere bir ilave niteliğinde olduğu için) tüccar tarafından bu aynı işlevlerde çalıştırılan ticaret işçilerinin de, onun için doğrudan doğruya artı-değer üretmeyecekleri sonucu çıkar. Üretken emekçilerde olduğu gibi burada da ücretlerin emek-gücünün değeri ile belirlendiğini, şu halde, tüccarın, ücretleri düşürerek kendisini zenginleştirmediğini bunun için de maliyet hesabına, ancak kısmen ödemede bulunduğu emek için bir avans göstermediğini, başka bir deyişle, memurlarını, vb. kandırarak kendisini zenginleştirmediğini varsayıyoruz.

Ticaret ücretli işçileri ile ilgili güçlük, hiç bir zaman bunlann, doğrudan doğruya herhangi bir artı-değer (kâr bunun ancak değişmiş bir şeklidir) yaratmaksızın, kendilerini çalıştıran için nasıl olup da doğrudan kâr ürettiklerini açıklamaktan ileri gelmiyor. Bu sorun, aslında, ticari kâr-lann genel tahlilinde çözümlenmiş bulunuyor. Tıpkı sanayi sermayesinin, kân, metalarda somutlaşan ve gerçekleşen, karşılığında bir eşdeğer ödenmeyen emeğin satışıyla sağlaması gibi, tüccar sermayesi de, kân, metaların içerdiği (üretimleri için yatınlmış sermaye, toplam sanayi sermayesinin bir kısmı olarak işlev yaptığı ölçüde, metaların içerdiği) karşılığı ödenmeyen emeğin tamamı için üretken sermayeye tam bir ödemede bulunmayarak ve metalann hâlâ içermekte olduğu bu karşılığı ödenmemiş kısım için, satış yapılırken bir karşılık isteyerek sağlar. Tüccar sermayesi ile artı-değer arasındaki bağıntı, sanayi sermayesi ile artı-değer arasındaki bağıntıdan farklıdır. Sanayi sermayesi, başkalannın karşılığı ödenmeyen emeğine doğrudan doğruya elkoyarak artı-değer üretir. Tüc-

car sermayesi, artı-değerin bir kısmına, bu kısmı, sanayi [sayfa 258] sermayesinden kendisine aktararak, sahip çıkar.

Ticaret sermayesi, yeniden-üretim sürecinde, ancak değerleri gerçekleştirme işlevi aracılığı ile, sermaye olarak iş görür ve böylece, toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerden pay alır. Bireysel tüc-cann elde edeceği kâr kitlesi, bu süreçte kullanabileceği sermayenin kitlesine bağlı olup, çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği ne kadar fazla olursa o kadar fazla sermayeyi satınalma ve satma işinde kullanabilir. Tüccann parasını sermaye haline getiren işlev, büyük ölçüde, bu işte çalıştınlanlar tarafından yerine getirilir. Çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği artı-değer yaratmamakla birlikte, onun bu artı-değere elkoymasını sağlar ve bu da, sonuçta, sermayesi bakımından aynı şey demektir. Bu nedenle de o, tüccar için bir kâr kaynağıdır. Aksi halde ticaret hiç bir zaman büyük ölçekte ya da kapitalist biçimde yürütülemezdi.

Tıpkı, işçinin karşılığı ödenmeyen emeğinin, üretken sermaye, için doğrudan doğruya artı-değer yaratması gibi, ticari ücretlilerin karşılığı ödenmeyen emeği de, tüccar sermayesi için bu artı-değerden bir pay sağlar.

Güçlük şuradan gelir: Tüccarın emek-zamanı ve emeği, kendisi için, zaten üretilmiş bulunan artı-değerden bir pay sağladığı halde, bu emek-zamanı ve emek, değer yaratmadığına göre, tüccann, ticari

emek-gücü satın almak için yatırdığı değişen sermaye bakımından durum nedir? Bu değişen sermaye, yatırılan tüccar sermayesinin maliyet giderleri içersinde yer alacak mıdır? Eğer almayacaksa, bu, kâr oranının eşitlenmesi yasası ile çelişiyor gibi görünür; yatırılan sermayeyi ancak 100'lük bir sermaye olarak hesaba katacaksa, hangi kapitalist 150'lik bir sermaye yatırımına yanaşır? Eğer yer alacaksa, bu, tüccar sermayesinin niteliği ile çelişir görünür, çünkü, bu tür sermaye, sanayi sermayesi gibi, başkalarının emeğini harekete geçirmekle sermaye olarak hareket etmez, o daha çok, kendi işini yapmakla, yani satınalma ve satış işlevlerini yerine getirmekle, ve bu onun, sanayi sermayesi tarafından üretilen artı-değerin bir kısmını almasının tek yolu ve nedeni olduğu için, sermaye olarak hareket etmiş olur.

İşte bu nedenle, şu noktaları da çözümlememiz gerekir: tüccann değişen sermayesi; dolaşım alanındaki gerekli-emek yasası; tüccann emeğinin, kendi değişmeyen sermayesinin değerini nasıl devam ettirdiği; tüccar sermayesinin, bütün olarak yeniden-üretim sürecinde oynadığı rol; ve ensonu, bir yanda meta-sermaye ve para-sermaye, öte yanda ticaret sermayesi ve para ticareti yapan sermaye biçimindeki ikilik.)

Eğer her tüccann, ancak kendi işini kendi emeğiyle çevirebilecek kadar sermayesi olsaydı, tüccar sermayesi sonsuz bir bölünmeye uğrardı. Bu küçülme, kapitalist üretim tarzının ileriye gidişi sırasında, üretken sermayenin üretimi artırması ve daha büyük bir kitleyi harekete geçir-

mesi oranında artardı. Böylece, bu ikisi arasındaki oransızlık büyürdü. Sermaye, üretim alanında merkezileştiği oranda, dolaşım alanında [sayfa 259] merkezileşmesini yitirirdi. Sanayi kapitalistinin saf ticari işi ve dolayısıyla saf ticari giderleri böylece sonsuz büyürdü, çünkü, bu durumda, diyelim 100 yerine 1.000 tüccarla iş yapmak zorunda kalırdı. Böylece, bağımsız iş gören tüccar sermayesinin sağladığı yararlar, büyük ölçüde kaybolurdu. Ve yalnız sırf ticari giderler artmakla kalmaz, depolama, gönderme, vb. gibi öteki dolaşım giderleri de artardı. Bütün bunlar sanayi sermayesini ilgilendiren şeylerdir. Şimdi de tüccar sermayesini düşünelim. Önce, sırf ticaretle ilgili işlemleri görelim. Büyük sayılarla uğraşmak, küçüklerle uğraşmaktan daha fazla zaman almaz. 100 sterlinlik 10 saün almada bulunmak, 1.000 sterlinlik *tek bir* saün almadan on kati fazla zaman alır. 10 küçük tüccarla yazışmak, *tek bir* büyük tüccarla yazışmaktan on katı fazla yazışmaya, kağıda, posta giderine neden olur. Bir kişinin defter tuttuğu, bir başkasının para işleriyle uğraşığı, bir üçüncünün yazışmalarla ilgilendiği, birinin satın aldığı, ötekinin satüğı, bir üçüncüsünün seyahat ettiği, vb. bir ticari firmadaki açıkça belirlenmiş işbölümü, emek-zamanından büyük tasarruf sağlar ve bu yüzden de toptan ticaretle uğraşan firmalarda çalışan işçi sayısı, hiç bir zaman, kuruluşun nispi büyüklüğü ile oranülı değildir. Bunun nedeni, ticaretle, sanayide olduğundan daha fazla, aynı işlev, ister büyük ister küçük ölçekte yapılsın, aynı emek-zamanını gerektirir. Tarihsel olarak, ticaret işlerindeki yoğunlaşmanın, sanayi işyerlerinden daha önce görünmesinin nedeni işte budur. Değişmeyen sermaye yaünmlanna gelince. Yüz küçük büro, tek bir bürodan, 100 küçük işyeri, tek bir büyük işyerinden çok daha fazlaya mal olur. Ticari kuruluşların hesaplarına hiç değilse yatırım giderleri olarak dahil olan ulaştırma giderleri, küçülmelerle artmış olur.

Sanayici kapitalist, işinin ticari kısmına daha fazla emek ve dolaşım gideri yatırmak zorunda kalırdı. Aynı tüccar sermayesi, birçok küçük kapitalist arasında bölündüğünde, bu küçülmeler nedeniyle, işlevlerinin yerine getirilmesi için daha fazla emekçiye gereksinme olacakü, ayrıca, aynı meta-sermayenin devri için daha fazla tüccar sermayesine gereksinme olacakü.

Diyelim B, metalann alım ve saümında doğrudan kullanılan tüccar sermayesinin tamamı ve b de, ticari işlerde çalışanlann ücretlerine ödenen değişen sermaye olsun. Eğer her tüccar yardımcısız işlerini yürütebilse ve bu yüzden b için hiç bir yaünmda bulunmasa, B + b, toplam tüccar sermayesi B'den daha küçük olur. Ne var ki, güçlüğün henüz üstesinden gelmiş değiliz.

Metalann satış-fiyatının, 1) B + b üzerinden ortalama kârı ödemeye yeterli olması gerekir. Bunu, yalnız, genellikle B + b'nin b olmaksızın gerekli olabilecekten daha küçük bir tüccar sermayesini temsil eden başlangıçtaki B'den bir indirim olması olgusu bile açıklayabilir. Ama bu saüş fiyatının, 2) yalnız, b üzerinden ek kân kapsamaya değil,

ödenen ücretleri, tüccann değişen sermayesini = b yerine koymaya yeterli olması gereklidir. İşte bu son hesap güçlüğe yolaçar. Bu b, fiyatın yeni bir öğesini [sayfa 26oı mi temsil eder, yoksa, B + b aracılığı ile elde edilen kârın, yalnız, ticari işlerde çalışan ücretii işçiyi ilgilendirmesi bakımından ücret olarak görünen tüccar bakımından ise sadece değişen sermayeyi yerine koyan bir parçası mıdır? İkinci halde, tüccann, yaürdığı sermaye, B + b üzerinden kârı genel kâr oranı nedeniyle B'ye düşen bir kâr ile, ücretier biçiminde ödediği, ama kendisi bir kâr sağlamayan b'nin toplamına eşit olur.

Asıl sorun, gerçekte, b'nin sınırlarını (matematik anlamıyla sınırlarını) bulmakür. Önce, sorunu doğru bir biçimde ortaya koyalım. Doğrudan doğruya metalann saün alınması ve saüşına yatınlan sermayeye B, bu işlevde tüketilen değişmeyen sermayeye (fiili ticaret giderleri) K ve tüccann yaürdığı değişen sermayeye b diyelim.

B'nin geri alınması hiç bir güçlük çıkartmaz Çünkü, tüccar için, bu sadece gerçekleşen satış fiyatıdır, yapımcı için üretim fiyatıdır. Bu, tüccann ödediği fiyattır ve tekrar satmakla B'yi, o, saüş fiyatının bir kısmı olarak geri alır; aynca bu B'ye ek olarak, daha önce açıklandığı gibi, B üzerinden bir kâr sağlar. Örneğin, metaın maliyeti 100 £ ve kâr %10 olsun. Bu durumda, meta 110 sterline satılır. Meta daha önce 100'e mal olmuştu ve 100'lük tüccar sermayesi buna sadece 10'luk bir ilavede bulunmuştur. Şimdi K'ye bakacak olursak, bu, olsa olsa en çok, sabit sermayenin, üreticinin satınalma ve saüş işinde tüketebileceği parçası kadar olur, ama aslında, bundan küçüktür; ne var ki, bu, üreticinin doğrudan doğruya üretiminde gereksinme duyacağı değişmeyen sermayeye bir ek teşkil edebilir. Gene de bu kısmın sürekli olarak metaın fiyatı ile karşılanması gerekir ya da aynı şey demek olan, metaın buna tekabül eden kısmının, sürekli olarak bu şekilde harcanması, ya da toplumun toplam sermayesi açısından, devamlı olarak bu biçimde yeniden üretilmesi gerekir. Yatırılan değişmeyen sermayenin bu kısmının, tıpkı doğrudan doğruya üretime yaünlan tüm değişmeyen sermaye kitlesi gibi, kâr oranı üzerinde sınırlayıcı bir etkisi vardır. Sanayi kapitalisti, işinin ticaret yanını tüccara bıraktığı sürece, sermayenin bu kısmını yatırmak durumundan kurtulur. Bunu onun yerine tüccar yaünr. Bir bakıma tüccar bunu ancak nominal olarak yapar, çünkü tüccar, tükettiği değişmeyen sermayeyi (aslında ticari giderler) ne üretir, ne de yeniden üretir. Bunun üretimi, yaşam gereksinmeleri üreticilerine, değişmeyen sermaye sağlayanlannkine benzer bir rol oynayan bazı sanayi kapitalistlerinin ayn bir işi ya da en azından işlerinin bir bölümü gibi görünür. Tüccar, bu yüzden, önce, kendisi için bu değişmeyen sermayenin karşılığını alır, ve sonra da bunun üzerinden bir kâr sağlar. Bu nedenle bu ikisi aracılığıyla, sanayici kapitalistin kân azalmış olur. Ama, işbölümüne bağlı olarak sağlanan tasarruf ve yoğunlaşma nedeniyle, kânndaki azalma, bu sermayeyi kendisinin yatır-

ması haline göre daha az olur. Böylece yatırılan sermaye daha az olduğu için kâr oranındaki azalma da daha küçük olur. [sayfa 26i]

Buraya kadar satış fiyatı, demek ki, B + K + B + K üzerinden kânn toplamına eşittir. Satış fiyatının bu kısmı bundan başka bir güçlük göstermez. Ama şimdi, tüccar tarafından yaünlan değişen sermaye b, bunun içine girer.

Bunun sonucu olarak da saüş fiyatı, B + K + b + B + K üzerinden kâr + b üzerinden kârdır.

B, sadece satınalma fiyatını yerine koyar, ve ona B üzerinden kârdan başka bir şey eklemez. K, yalnız K üzerinden kârı eklemekle kalmaz, kendisini de ekler; ne var ki, K + K üzerinden kâr, yani dolaşım giderlerinin değişmeyen sermaye biçiminde yaünlan kısmı + buna uygun kâr oranı, sanayi kapitalistinin elinde tüccann elinde olduğundan daha büyük olurdu. Ortalama kârdaki düşme, yaünlan sanayi sermayesinden B + K düşüldükten sonra hesaplanan tam ortalama kâr biçiminde ve B + K üzerinden ortalama kârdan indirimin tüccara ödenmesi şeklinde görünür, ve bu indirim, şimdi, özgül bir sermayenin, tüccar sermayesinin kân gibi ortaya çıkar.

Ama, b + b üzerinden kâr ya da, kâr oranının = %10 kabul edildiği örneğimizde, b + V_{10}b sözkonusu olunca durum değişir. Ve asıl güçlük de işte buradadır.

Tüccann b ile saün aldığı şey, varsayımımıza göre, ticari emekten, yani sermayenin dolaşımdaki işlevlerini yerine getirmesi, M-P ve P-M hareketi için gerekli-emekten başka bir şey değildir. Ne var ki, ticari emek, bir sermayenin, tüccar sermayesi olarak iş görmesi, metalann paraya ve paranın metalara çevrilmesine yardımcı olmak için genellikle gerekli olan emektir. Bu, değerleri gerçekleştiren, ama kendi değer yaratmayan bir emektir. Ve ancak bir sermaye, bu işlevleri yerine getirdiği -şu halde, bir kapitalist bu işlemleri ya da bu işi, sermayesi ile yerine getirdiği- sürece, tüccar sermayesi olarak hizmet eder ve genel kâr oranının düzenlenmesine kaülır, yani toplam kârdan kendi payını alır. Ne var ki, (b + b üzerinden kâr) önce, emek karşılığında ödemeyi (çünkü, ister sanayi kapitalisti, kendi emeği için tüccara, ister tüccann ücretierini verdiği kimselerin emeği için ödemede bulunsun, bu hiç bir şeyi değiştirmez) ve sonra da, tüccarın şahsen yerine getirmiş olabileceği bu emek için yapüğı ödeme üzerinden kân içerir görünür. Tüccar sermayesi önce, kendisine ait b'yi geri alır ve sonra bunun üzerinden bir kâr elde eder. Demek ki, bu, şu olgudan ileri geliyor; önce o, *tüccar* sermayesi olarak yerine getirdiği iş için bir ödemede bulunmasını istiyor ye sonra da, *sermaye* olarak iş gördüğü, yani işleyen bir sermaye olarak kendisine bir kâr ödenmesini gerektiren bir işi yerine getirmesi nedeniyle bir kâr talep ediyor. İşte bu nedenle çözümlenmesi gereken sorun da budur.

Diyelim, B = 100, b = 10 ve kâr oranı = %10 olsun. Buraya ait olmayan ve zaten hesap edilmiş bulunan, saünalma fiyatının bu öğesini

konu-dışı bırakmak için K = 0 alıyoruz. Şu halde, satış fiyatı = B + k + b + k (= B + Bk' + b + bk'; burada k', kâr oranını temsil eder) [sayfa262] = 100 + 10+ 10+ 1 = 121 olur.

Ama eğer b, tüccar tarafından ücretlere yatırılmamış olsaydı -çünkü b, yalnız ticari emeği, şu halde, sanayi sermayesi tarafından piyasaya sürülen meta-sermayenin değerini gerçekleştirmek için gerekli-emeği öder- durum şöyle olurdu: tüccar B = 100'e almak ya da satmak için zaman ayırmak durumunda

kalırdı ve biz bu zamanın, tüc-cann kullanabileceği tek zaman olduğunu kabul ediyoruz, b ya da 10 tarafından temsil edilen ticari emek, ücretier yerine kâr ile ödenecek olsa, bu %10'dan b = 10 yapacağı için, başka bir tüccann 100'lük sermayesinin varlığını öngörürdü. Bu ikinci B = 100, ek olarak metalann fiyatına girmezdi, ama %10 girerdi. Böylece, 100'lük iki işlem = 200 olur ve metalar 200 + 20 = 220 üzerinden saün alınırdı.

Tüccar sermayesi kesenkes dolaşım sürecinde iş gören sanayi sermayesinin bir kısmının bireyselleşmiş bir biçiminden başka bir şey olmadığı için bununla ilgili bütün sorunlar, tüccar sermayesine özgü görüngülerin henüz bağımsız olarak görünmedikleri, tersine hâlâ sanayi sermayesinin bir kolu olarak onunla doğrudan doğruya ilişkisi içersinde olduklan bir biçimde ortaya konularak çözümlenmelidir. Bir işlikten farklı bir büro olarak ticaret sermayesi, sürekli şekilde dolaşım sürecinde iş görür. İşte burada - bizzat sanayi kapitalistlerinin bürosunda- şimdi incelemekte olduğumuz b'yi önce çözümlememiz gerekir.

Bu büro, daha işin başında, daima sanayi işliğine göre son derece küçüktür. Bundan sonra ise, açıkür ki, üretimin boyutian genişledikçe, meta-sermaye şeklindeki ürünün satışı, buradan elde edilecek paranın üretim araçlanna çevrilmesi, bütün süreçle ilgili hesabın tutulması gibi işler, sanayi sermayesinin dolaşımı için gerekli ticari işlemleri sürekli şekilde çoğaltır. Fiyatiann hesaplanması, defterlerin tutulması, kasa hesabı, yazışmalar, hep bu başlık alünda toplanır. Üretimin ölçeği ne denli gelişirse, sanayi sermayesinin ticari işlemleri, ve dolayısıyla değer ve artı-değerin gerçekleşmesi ile ilgili emek ve diğer dolaşım giderleri, aynı oranda olmasa bile, o kadar büyük olur. Bu durum, gerçek büro personelini teşkil eden, ticari ücretii işçilerin çalıştırılmalarını gerekli kılar. Bu harcamalar, ücret biçiminde yapıldıklan halde, üretken emeğin saün alınmasında kullanılan değişen-sermayeden farklıdır. Sanayi kapitalistinin harcamalarını, yatırılacak sermayenin kitiesini, doğrudan doğruya artı-değeri artırmaksızın büyütür. Çünkü bu, sırf daha önce yaratılan değerin gerçekleşmesinde kullanılan emek için yapılan bir harcamadır. Bu türden diğer harcamalar gibi, yatırılan sermayeyi artırdığı, ama artı-değeri artırmadığı için kâr oranını küçültür. Yatırılan sermaye, (S + AS)'ye yükseldiği halde artı-değer *a* aynı kalıyorsa, kâr oranı a : S daha küçük bir kâr oranına a : (S + AS) yerini bırakır. Sanayi kapitalisti bu nedenle, tıpkı değişmeyen sermayesine ait giderler gibi, bu dolaşım giderlerini de

en alt düzeyde tutmaya çalışır. Şu halde, sanayi sermayesi, ticari ücretli iş- çilerine karşı, üretken ücretli işçilerine gösterdiği aynı davranışı [sayfa 263] göstermez. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, ne kadar fazla üretken işçi çalıştınrsa, verim o kadar büyük, artı-değer ya da kâr da o kadar fazla olur. Tersine, üretimin ölçeği ne kadar büyür, gerçekleştirilecek değer ve artı-değer miktan ne kadar artarsa, üretilen meta-sermaye o kadar fazla olur, nispi olmasa bile mutlak büro giderleri o kadar artar ve bir tür işbölümünün doğmasına yolaçar. Kârın, bu harcamalar için ne ölçüde bir önkoşul olduğu, diğer şeyler yanında, ticari ücretlerin artmasıyla birlikte bunlann bir kısmının, çoğu kez kârdan verilen pay ile ödenmesi olgusundan da görülür. Kısmen değerlerin hesaplanması, kısmen bunların gerçekleştirilmesi ve kısmen de gerçekleştirilen paranın tekrar üretim araçlanna çevrilmesiyle ilişkili sırf ara işlemlerden ibaret bulunan emeğin, bu nedenle, büyüklüğü, gerçekleştirilecek olan üretilmiş değerlerin miktarına bağlı bir emek olması, üretken emek gibi, bu değerlerin büyüklük ve kitlelerin bir nedeni olmaktan çok, bir sonucu gibi hareket etmesi, eşyanın doğası gereğidir. Aynı şey, öteki dolaşım maliyetleri için de geçerlidir. Çok ölçü, tartı, ambalaj, taşıma işi yapmak için, elde çok şeyin bulunması gerekir. Ambalaj, ulaştırma, vb. miktarı, bu işlerin konusu olan metalann kitlesine bağlıdır; bunun tersi doğru değildir. Ticari işçi doğrudan doğruya artı-değer üretmez. Ama emeğinin fiyatı emek-gücünün değeriyle şu halde bunun üretiminin giderleriyle belirlenir, oysa, bu emek-gücünün uygulanması, kullanılması, enerji harcaması, aşınıp yıpranması, öteki bütün ücretli emekçilerde olduğu gibi, hiç bir şekilde değeriyle sınırlı değildir. Bu nedenle de, ücreti, gerçekleşmesinde kapitaliste yardım ettiği kâr kitlesi ile zorunlu bir orantı içersinde değildir. Kapitaliste neye malolduğu ile, onun için neler sağladığı, iki ayn şeydir. Doğrudan doğruya artı-değer yaratmaz, ama karşılığı ödenmeyen emek harcaması ölçüsünde, artı-değeri gerçekleştirme giderini azaltması için ona yardım ederek, kapitalistin gelirini artınr. Sözcüğün gerçek anlamında ticari işçi, emeği vasıflı emek olarak sınıflandıran ve ortalama emeğin üzerinde sayılan, daha yüksek ücret alan ücretli işçiler sınıfına girer. Gene de bu ücret, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, ortalama emeğe göre bile bir düşme eğilimi gösterir. Bu kısmen bürodaki işbölümünden ileri gelir ve emeğin kapasitesinde tek yanlı bir gelişme olduğu için, bunun gideri bütünüyle kapitaliste yüklenmez, çünkü, işçinin becerisi, işini yapa yapa kendi başına gelişmiştir, ve işbölümü bunu tekyanlı yaptığı ölçüde de, bu gelişme o kadar hızlı olmuştur. Sonra, gerekli eğitim, ticari bilgi, yabancı dil vb., bilim ve halk eğitimindeki gelişmeyle birlikte gitgide daha hızlı, kolay, yaygın ve ucuz bir biçimde yeniden üretildikçe, kapitalist üretim tarzı da öğretim yöntemlerini, vb., pratik amaçlara doğru yöneltmeye başlar. Halk eğitiminin yaygınlaşması, kapitalistleri, bu gibi işçileri, eskiden bu işlere giremeyen ve daha düşük

bir yaşam düzeyinde bulunan sınıflardan sağlama olanağına kavuşturur. Üstelik bu, arzı artırdığı için

rekabeti de artırır. Pek az istisna ile bu kimselerin emek-gücü, bu yüzden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle değer [sayfa 264] kaybına uğrar. Emeğin kapasitesi arttığı halde bu işçilerin ücretleri düşer. Kapitalist, gerçekleştirilecek değer ve kârı arttıkça, bu işçilerin sayılarını çoğaltır. Bu emekteki artış hiç bir zaman artı-değerdeki artışın nedeni değil, daima onun bir sonucudur.[3*1]

Demek ki, ortada bir ikilem var. Bir yandan, meta-sermaye ve para-sermaye olarak (dolayısıyla, bir de tüccar sermayesi olarak) adlandırılan işlevler, sanayi sermayesinin büründüğü genel belirli biçimlerdir. Öte yandan ise, özgül sermayeler, ve dolayısıyla özgül kapitalist gruplar, sırf bu işlerle uğraşmaktadırlar; ve böylece bu işlevler, sermayenin kendisini genişlettiği özgül alanlar haline gelmektedir.

Ticari sermayede, ticari işlevler ve dolaşım giderleri, ancak ba-ğım-sızlaşmış biçimde bulunurlar. Sanayi sermayesinin dolaşıma ayrılan yanı, yalnız sürekli olarak, meta-sermaye ve para-sermaye şeklinde bulunmakla kalmaz, aynı zamanda işyerinin yanında büroda da bulunur. Ama, ticari sermayeden bağımsız hale gelir. Bu sermaye için büro, onun tek işyeridir. Sermayenin dolaşım maliyetleri biçiminde kullanılan kısmı, sanayiciye göre, büyük tüccar için daha büyük görünür, çünkü, sanayicinin, her sanayi işyeri ile bağlı kendi bürolarının yanı sıra, sermayenin, tüm sanayi kapitalistleri sınıfı tarafından bu iş için kullanılacak kısmı, birkaç tüccann elinde toplanmıştır ve bunlar, dolaşım işlevlerini yerine getirirken, bunlann gerektirdiği artan giderleri de karşılarlar.

Sanayi sermayesine, dolaşım maliyetleri, üretken olmayan giderler olarak görünürler, ve böyledirler de. Tüccara ise bunlar, genel kâr oranı belli iken, büyüklükleri ile orantılı bir kâr kaynağı gibi görünürler. Bu dolaşım maliyetleri için yapılacak yatırımlar, bu yüzden, tüccar sermayesi için üretken bir yatırımdır. Ve bu nedenle, tüccar sermayesinin satın aldığı emek de kendisi için aynı şekilde doğrudan doğruya üretken

emektir, [sayfa 265]

[39a] Ticaret proletaryasının kaderi konusunda, 1865'te yazılmış bulunan bu tahminin, zaman içersinde nasıl doğrulandığı, bütün ticari işlemlerde eğitim görmüş, üç-dört dil bilen yüzlerce Alman büro işçisinin, haftada 25 şilin ücretle -ki bu ücret, iyi bir tornacının ücretinin çok altındadır- London City'de boşu boşuna iş aramalarıyla görülmektedir. Elyazmasındaki iki boş sayfa, bu noktanın, daha uzun boylu ele alınacağını göstermektedir. Okur, daha fazlası için, bu başlık altına giren çeşitli konuların incelendiği İkinci Kitaba (Bölüm VI, s. 148-169, "Dolaşım Maliyeti" *[Kapital,* İkinci Cilt, Altıncı Bölüm, s. 148-154 -*Ed]* başvurabilir. -*F.E.*

ONSEKIZINCI BOLUM
TÜCCAR SERMAYESİNİN DEVRİ
FİYATLAR

SANAYİ sermayesinin devri, kendi üretim dönemi ile dolaşım zamanının bir birliğidir, ve bu nedenle tüm üretim sürecini kapsar. Tüccar sermayesinin devri, öte yandan, aslında meta-sermayenin bağımsız-laşmış bir hareketinden başka bir şey olmadığı için, özgül bir sermayenin geri dönüş hareketi olarak, metaın başkalaşımında ancak birinci evreyi, M-P, temsil eder; P-M, M-P, ticari açıdan, tüccar sermayesinin devridir. Tüccar satın alır, parasını metalara çevirir, sonra satar, metalan tekrar paraya çevirir, ve bu böyle sürer gider. Dolaşım süreci içersinde, sanayi sermayesinin başkalaşımı, daima, kendisini Mj-P-IVL. biçiminde gösterir; üretilen meta Mj'in satışı ile gerçekleşen para, yeni üretim araçlarının, M_2'nin satın alınması için kullanılır. Bu doğrudan doğruya M,'in M_2 ile değiştirilmesi demektir ve aynı para böylece, iki kez el değiştirmektedir. Paranın bu hareketi, iki ayn türden metaın, M, ile M_2'nin değişimine aracılık eder. Tüccara gelince, tersine, aynı meta, P-M-P' hareketi ile iki kez el değiştirmektedir. Bu sadece paranın kendisine dönmesini sağlamaktadır.

Örneğin, 100 sterlinlik bir tüccar sermayesi olsa ve bu 100 ile tüccar meta satın alsa ve 110 sterline satsa, 100 sterlinlik sermayesi tek bir devri tamamlamış olur ve bu devirlerin bir yıldaki sayısı, bu P-M-P' [sayfa

266] hareketinin kaç kez yinelendiğine bağlı olur. Biz burada, satınalma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktan doğabilecek giderleri bir yana bırakıyoruz, çünkü bunlar şimdi incelemekte olduğumuz biçimi hiç bir şekilde etkilemezler.

Belli bir tüccar sermayesinin devir sayısı bu durumda, demek ki, sırf bir dolaşım aracı olarak paranın yinelenen devirlerine benzer. Tıpkı aynı talerin, on devir yaparak, meta şeklinde kendi değerinin on katını satın alması gibi, tüccara ait aynı para-sermaye de, on devir yaptığında, değerinin on katını metalar biçiminde satın alır ya da değerinin on katı tutannda bir toplam meta-sermayeyi gerçekleştirir; örneğin 100'lük bir tüccar sermayesinin on katı = 1.000'dir. Ama arada şu fark vardır: Dolaşım aracı olarak paranın devrinde, aynı para parçalan farklı ellerden geçerler, dolayısıyla aynı işlevi tekrar tekrar yerine getirirler, böylece kendi dolaşım hızlanyla, dolaşımdaki para parçalan kitlesini oluştururlar. Ama, tüccar sözkonusu olduğunda, hangi para parçalarının biraraya gelmesiyle oluşursa oluşsun, değeri tutanndaki meta-sermayeyi tekrar satın alan ve satan, bu nedenle, P + AP, yani değer, artı, artı-değer olarak aynı ellere, aynı başlangıç noktasına dönen, aynı para-sermaye, aynı para-değ-erdir. Bu,

onun devrini, bir sermaye devri olarak belirler. Burada, dolaşımdan, daima dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çeker. Her ne olursa olsun, hızlandınlmış bir tüccar sermayesi devrinin (gelişmiş bir kredi sisteminde, paranın ödeme aracı olarak işlevi egemen durumdadır) aynı miktarda paranın daha hızlı dolaşım yaptığı anlamına geldiği apaçıktır.

Bununla birlikte, tüccar sermayesinin yinelenen devri, hiç bir zaman yinelenen bir satınalma ve satış işleminden daha fazla bir şey ifade etmediği halde, sanayi sermayesinin yinelenen devri (tüketim sürecini de içeren) tüm yeniden-üretim sürecinin devreselliğini ve yenilenmesini de ifade eder. Tüccar sermayesi için bu yalnızca dış bir koşul olarak görünür. Tüccar sermayesinin hızla devrini sürdürebilmesi için sanayi sermayesinin sürekli olarak piyasaya meta sürmesi ve çekmesi gerekir. Yeniden-üretim süreci ağır gidiyorsa, tüccar sermayesinin devri de yavaşlar. Tüccar sermayesinin, üretken sermayenin devrini sağladığı doğrudur, ama o bunu ancak, onun dolaşım zamanını kısalttığı sürece başarır. Sanayi sermayesinin devir dönemi için de bir sınır teşkil eden, üretim zamanı üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. Bu, tüccar sermayesinin devri ile ilgili birinci engeldir. İkinci olarak, yeniden üretken tüketimin koyduğu engel dışında, tüccar sermayesinin devri, kaçınılmaz olarak, bir de toplam bireysel tüketimin hızı ve hacmi ile sınırlıdır, çünkü, tüke-tim-fonunun bir kısmı olan bütün meta-sermaye ona bağlıdır.

Bununla birlikte (bir tüccann bir diğerine daima aynı metaı satüğı ve bu tür dolaşımın spekülasyon zamanlarında çok kârlı görünebileceği, ticaret alemindeki devirler bir yana) tüccar sermayesi, her şeyden önce, üretken sermaye için M-P evresini kısaltır. Sonra, modem kredi sistemi

[sayfa 267] altında, toplam toplumsal para-sermayenin büyük bir kısmını eli altında bulundurur, ve böylece daha önce satın alınan malı daha elinden çıkartmadan önce bile, tekrar satın almada bulunabilir. Ve bu durumda, tüccarımızın doğrudan doğruya nihai tüketiciye ya da tüketiciyle arasındaki bir düzine başka aracı tüccara satış yapmasının hiç bir önemi yoktur. Daima belli sınırların ötesine itilme olanağı bulunan, yeniden-üretim sürecindeki büyük esneklik nedeniyle, üretim sürecinin kendisinde, herhangi bir engelle karşılaşmaz, karşılaşsa bile bu engel çok esnektir. Metalann niteliklerinden ileri gelen M-P ve P-M'nin aynlmalan dışında, hayali bir talep yaratılır. Bağımsız bir duruma sahip olduğu halde, tüccar sermayesinin hareketi, hiç bir zaman, sanayi sermayesinin, dolaşım alanı içersindeki hareketinden başka bir şey değildir. Ne var ki, bu bağımsız durumu sayesinde, belli bir ölçüde, yeniden-üretim sürecinin bağlı olduğu sınırlardan bağımsız hareket eder ve böylece onun bu sınırlarını daha öteye iter. Bu iç bağımlılık ve dış bağımsızlık, tüccar sermayesini, iç bağıntının bir bunalımla zorla yeniden kurulduğu bir noktaya iter.

Bunalımlann, önce doğrudan tüketimle ilgili perakende ticarette değil de, toptan ticarette ve toplumun para-sermayesini onun emrine veren bankacılıkta ortaya çıkması ve patlak vermesi görüngüsünün nedeni işte budur.

Yapımcı, aslında, ihracatçıya ve ihracatçı da kendi dış müşterisine mal satabilir; ithalatçı hammaddeyi yapımcıya ve yapımcı da ürünlerini toptancı tüccara, vb. satabilir. Ama gözle görülmeyen belli bir noktada mallar satılmadan kalır, ya da gene bütün üreticiler ve aracılarda yavaş yavaş aşırı bir mal yığılması olur. Tüketim bu anda en yüksek noktadadır ve bunun nedeni ya bir sanayi kapitalistinin diğerlerini ardarda harekete geçirmesi, ya da çalıştınlan işçilerin tam çalışma halinde olması ve her zamankinden fazla harcama yapabilecek durumda bulunmalarıdır. Kapitalistlerin harcamaları da, büyüyen gelirleriyle birlikte artar. Ayrıca daha önce de gördüğümüz gibi (İkinci Kitap, Bölüm III) değişmeyen sermaye ile değişmeyen sermaye arasında (hızlanmış bir birikim dikkate alınmasa bile) sürekli bir dolaşım yer alır. Başlangıçta bu, bireysel tüketime hiç girmediği için, bu tüketimin dışındadır. Ama bu tüketim gene de bu dolaşımı kesinlikle sınırlar, çünkü, değişmeyen sermaye hiç bir zaman kendisi için üretilmez, sırf ürünleri bireysel tüketime giren üretim alanlarında ona daha fazla gereksinme olduğu için üretilir. Bununla birlikte, bu dolaşım, gelecekteki talebe bel bağlayarak, bir süre sessiz-se-dasız devam edebilir, ve bu nedenle, bu gibi üretim kollarında, tüccarlar ile sanayicilerin işleri canlı bir biçimde devam eder. Uzak dış piyasalara satış yapan (ya da mallan iç piyasada da yığılan) tüccarlann alacaklan yavaşlar ve azalır, bankalar ödeme için baskı yapar ya da satın alınan mallar için verilen borç senetlerinin vadeleri bu mallar satılmadan [sayfa 268] önce dolunca, bunalımlar başlar. Ardından zorunlu satışlar, ödeme-

lerin karşılanması için gerekli satışlar başlar. Daha sonra da, bu hayali gönenci birdenbire sona erdiren çöküntü gelir.

Tüccar sermayesinin devrinin yüzeyselliği ve mantıksızlığı bir ve aynı tüccar sermayesinin devrinin birkaç üretken sermayenin devirlerini aynı anda ya da ardarda sağlayabilmesi nedeniyle daha da büyür. Tüccar sermayesinin devri, sadece birkaç sanayi sermayesinin devirlerini sağlamakla kalmaz, ayrıca, meta-sermayenin başkalaşımındaki zıt evreleri de hızlandırabilir. Örneğin, tüccar, yapımcıdan keten bezi satın almakta ve bunu ağartıcıya satmaktadır. Bu durumda demek ki, aynı tüccar sermayesinin devri -gerçekte, aynı M-P, keten bezinin gerçekleştirilmesi- iki farklı sanayi sermayesi için, iki zıt

evreyi temsil eder. Tüccar bu malı üretken tüketim için sattığı sürece onun M-P hareketi daima bir sanayi kapitalisti için P-M, ve P-M hareketi, bir başka sanayi kapitalisti için daima M-P'dir.
Biz eğer, bu bölümde yapmış olduğumuz gibi K'yi, dolaşım giderlerini dikkate almazsak, bir başka deyişle, sermayenin tüccarın metalan satın almak için gerekli parayla birlikte yatırdığı kısmını bir yana bırakırsak bu ek sermaye üzerinden sağlanan ek kân AK'yi de hesaba katmamış oluruz. Biz eğer, tüccar sermayesinin kârının ve devrinin fiyatlan nasıl etkilediğini öğrenmek istiyorsak, bu tamamen mantığa uygundur ve matematiksel olarak doğrudur.
Bir libre şekerin üretim-fiyatı 1 sterlin ise, tüccar 100 £ ile 100 libre şeker alabilirdi. Bu miktar şekeri eğer o bir yıl boyunca satın alıyor ve satıyorsa ve eğer ortalama yıllık kâr oranı %15 ise, 100 sterline 15 sterlin ve 1 libre şekerin üretim-fiyatı olan 1 sterline 3 şilin katmış olurdu; Yani, 1 libre şekeri 1 sterlin 3 şiline satardı. Ama, eğer libre şekerin üretim-fiyatı 1 şiline düşecek olsa, tüccar 100 £ ile 2.000 libre şeker satın alabilir ve şekerin libresini 1 şilin $1^4/_5$ peniye satardı. Şeker işine yatırılmış olan sermayenin yıllık kârı her 100 £ için gene 15 £ olurdu. Ne var ki tüccar birinci halde 100, ikinci halde 2.000 libre şeker satmak durumundadır. Üretim-fiyatının yüksek ya da alçak düzeyde oluşunun, kâr oranı ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Ama bu, bir libre şekerin satış fiyatının, kendisini tüccar kânna çeviren kısmını, yani belli bir miktar meta ya da ürün üzerinden tüccarın fiyata yaptığı ilaveyi büyük ölçüde ve kesinlikle etkileyebilir. Bir metaın üretim-fiyatı küçük ise, tüccarın, saünalma fiyatı için, yani bu metaın belli bir miktan için yaüracağı miktar da küçük olur. Şu halde, belli bir kâr oranı ile, bu miktardaki ucuz meta üzerinden sağlayacağı kârın miktan da az olur. Ya da aynı şey demek olan, belli bir miktar sermaye ile, diyelim 100 ile, bu ucuz metalardan daha büyük bir miktar satın alabilir ve her 100 için elde ettiği 15'lik toplam kâr, bu metalar kitiesine ait bulunan her tek parça ya da kısma, küçük kesirler halinde bölünmüş olur. Eğer bunun tersi olursa, bunlann tersi doğrudur. Bu tamamen, tüccarın ürünlerini alıp satüğı, sanayi [sayfa 269] sermayesinin üretkenliğinin büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bağlıdır. Hollanda Doğu

Hint Kumpanyasının zamanında olduğu gibi, tüccann tekelci olması ve aynı zamanda üretimi tekeline alması hali dışında, bunun, tüccann az bir kârla çok meta ya da metalann her parçası üzerinden daha büyük kârla az meta satmasına bağlı olduğu yolundaki yaygın düşünceden daha gülünç bir şey olamaz. Tüccann satış fiyatının iki sınırı şunlardır: bir yandan, üzerinde hiç bir denetimi olmayan metaların üretim-fiyatı; öte yandan, gene üzerinde hiç bir denetimi bulunmayan ortalama kâr oranı. Ona düşen tek şey, pahalı ya da ucuz metalann alım-satımı ile uğraşmayı seçmektir ve bu konuda bile, elindeki sermaye ile diğer koşulların etkisi vardır. İşte bu yüzden, tüccann izleyeceği yol, kendi iyi niyetine değil, tamamen kapitalist üretim tarzının gelişme derecesine bağlıdır. Üretim üzerinde tekele sahip eski Hollanda Doğu Hint Kumpanyası gibi tamamıyla ticari bir şirket, olsa olsa kapitalist üretimin başlangıç dönemine uyan bir yöntemin, bütünüyle değişmiş koşullar altında devam edebileceğini hayal edebilirdi.[40]
Diğer şeylerin yanısıra aşağıdaki hususlar, halk arasında yaygın önyargının sürüp gitmesine yardım ederler ve kâr, vb. konusundaki bütün yanlış anlayışlar gibi, salt ticaret ve tüccar önyargısının dikkate alınmasından ileri gelirler:
Birincisi: rekabet görüngüsü, ama bunun yalnız, ticari kânn, bireysel tüccarlar, toplam tüccar sermayesinin hissedarları arasında dağılımı ile ilişkisi olanı; örneğin, rakiplerini piyasadan atmak için, birisinin daha ucuza satması.
İkincisi: Profesör Roscher çapında bir iktisatçı, Leipzig'de hâlâ, satış-fiyatlarında değişikliği meydana getiren şeyin, "sağduyu ve insancıl"* nedenlere dayandığını, köklü değişiklik geçiren üretim tarzının bir sonucu olmadığını hayal edebiliyor.
Üçüncüsü: üretim-fiyatları, emeğin üretkenliğindeki yükselme sonucu düşer ve satış-fiyatlan da aynı nedenle düşerse, talep ve onunla birlikte piyasa-fiyatları, çoğu kez arzdan daha hızlı artar, ve böylece satış-fiyatian ortalama kârdan daha fazlasını sağlar.
Dördüncüsü: bir tüccar, daha büyük bir sermayenin, daha hızlı devretmesini sağlamak için, satış-fiyatını indirebilir (bu indirim hiç bir zaman, fiyata eklediği normal kârdan fazla olmaz). Bütün bunlar, yalnızca, tüccarların kendi aralanndaki rekabeti ilgilendiren şeylerdir, [sayfa 270]
Bir metaın fiyatı, ve onunla birlikte bu fiyatta bulunan arü-değer

[40] "Kâr, genel ilke olarak, fiyat ne olursa olsun daima aynıdır; yükselen ya da alçalan bir deniz üzerindeki yüzen bir cisim gibi daima yerini korur. Bu nedenle fiyatlar yükselirken tüccar fiyatları yükseltir; fiyat düşerken tüccar da fiyatı düşürür." (Corbet, *An lnquiry into the Causes, ete, of the MVealth of Individiuals,* London 1841, s. 20.) Burada, genellikle metinde olduğu gibi, sözkonusu olan normal ticarettir, spekülasyon değil. Spekülasyonun tahlili ve ticari sermayenin bölünmesiyle ilgili diğer şeyler, bizim inceleme alanımızın dışına düşüyor. "Ticaret kârı, sermayeye eklenen ve fiyatları bağımsız olan bir değerdir. İkincisi ise" (spekülasyon) "sermayenin değerinde ya da fiyatın kendisindeki değişikliğe dayanır" *[l.c,* s. 128).
* Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* 3. Auflage, 1858, s. 192. -*Ed.*

payı, belli bir miktar emek tarafından üretilen metalann nispi büyüklüğüne bağlı olarak daha büyük ya da daha küçük olduğu halde, yüksek ya da düşük meta-fiyatlannın, ne belli bir sermaye tarafından

üretilen artı-değer kitlesini ve ne de artı-değer oranını belirlemediğini Birinci Kitapta göstermiş bulunuyoruz. Bir metaın her özgülleşmiş miktannın fiyatı, bunlar değerlere tekabül ettikleri ölçüde, bu metada maddeleşen toplam emek miktan ile belirlenir. Eğer çok metada az emek maddeleşmişse, metaın birim fiyatı düşük, ve içerdiği artı-değer küçük olur. Bir metada maddeleşen bu emeğin, karşılığı ödenen ve ödenmeyen emeğe nasıl bölündüğünün, bu nedenle, fiyatının hangi kısmının artı-değeri temsil ettiğinin, ne bu toplam emek miktarıyla ve dolayısıyla ne de o metaın fiyatıyla herhangi bir ilişkisi vardır. Ne var ki, artı-değer oranı metaın birim fiyatında bulunan artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı değildir. Bu oran, artı-değerin nispi büyüklüğüne ve onun aynı metada yer alan ücretlere oranına bağlıdır. İşte bu yüzden, metaın her birimindeki artı-değerin mutlak büyüklüğü küçük olduğu halde, artı-değer oranı büyük olabilir. Metaın her parçasındaki artı-değerin bu mutlak büyüklüğü, birinci derecede, emeğin üretkenliğine ve ancak ikinci derecede, bu emeğin karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş biçimde bölünmesine bağlıdır.

Şimdi, ticari satış-fiyatı sözkonusu olduğunda, üretim-fiyatı, belirli olan bir dış varsayımdır.

Daha önceleri, yüksek ticari meta-fiyatlan, 1) yüksek üretim-fiyat-lanndan, emeğin üretken olmayışından; 2) tüccar sermayesinin, sermayelerin daha büyük bir genel hareketlilik içersinde olmalan halinde payına düşebilecek miktardan çok daha büyük artı-değer kitlesini emmesi sonucu, genel bir kâr oranının bulunmayışından ileri geliyordu. Her iki bakımdan da bu durumun sona ermesi demek ki kapitalist üretim tarzının gelişmesi sonucudur.

Tüccar sermayesinin devirleri, farklı ticaret dallarında süre bakımından değişir ve dolayısıyla yıllık devir sayılan daha fazla ya da az olur. Aynı ticaret kolunda sermayenin devri, ekonomik çevrimin farklı evrelerinde daha hızlı ya da daha yavaştır. Gene de, deneyimle belirlenen ortalama bir devir sayısı vardır. Tüccar sermayesinin devrinin, sanayi sermayesinin devrinden farklı olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu, eşyanın doğası gereğidir. Sanayi sermayesinin devrinde tek bir evre, bağımsız hale gelmiş bir tüccar sermayesinin, ya da bunun bir kısmının tam bir devri gibi görünür. Ayrıca bu, kâr ve fiyat saptanması bakımından farklı bir bağıntı içersinde bulunur.

Sanayi sermayesi sözkonusu olduğunda, bunun devri, bir yandan, yeniden-üretimin devreselliğini ifade eder ve bu yüzden belli bir dönemde piyasaya sürülen metalann kitlesi ona bağlıdır. Öte yandan, bu [sayfa 27i] sermayenin dolaşım zamanı, bir engel, uzayabilen bir engel yaratır ve üretim sürecinin hacmini etkilediği için, değer ye artı-değer yaratılması üzerinde, azçok kısıtlayıcı bir rol oynar. Devir, bu nedenle,

yıllık üretilen artı-değer kitlesi, ve dolayısıyla genel kâr oranının oluşmasında belirleyici bir öğe olarak etki yapar ama bu olumlu bir öğe olmaktan çok, sınırlayıcı etkisi olan bir öğedir. Tüccar sermayesi için ise tersine, ortalama kâr oranı, belli bir büyüklüktür. Bu sermaye, kâr ya da artı-değerin yaratılmasına doğrudan doğruya katılmaz, ve genel kâr oranının şekillenmesine de ancak, sanayi sermayesince üretilen kâr kitlelerinden, toplam sermaye içersindeki payı ile orantılı bir hisse aldığı sürece katılır. Sanayi sermayesinin, İkinci Cildin, İkinci Kısmında anlatılan koşullar altında yaptığı devir sayısı ne kadar fazla olursa yarattığı kâr kitlesi de o kadar büyük olur. Gerçi, genel bir kâr oranının oluşması yoluyla, toplam kâr, farklı sermayeler arasında, bunlann bu toplam kânn üretimine katılma oranlarına göre değil, toplam sermaye içersinde tuttukları yere göre, yani kendi büyüklükleri ile orantılı olarak dağılır. Ama bu, sorunun özünü değiştirmez. Toplam sanayi sermayesinin devir sayısı ne kadar büyük olursa, kâr kitlesi, yıllık üretilen artı-değer kitlesi ve dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı o kadar büyük olur. Tüccar sermayesinde durum farklıdır. Tüccar sermayesi için kâr oranı belli bir büyüklüktür ve bu, bir yandan, sanayi sermayesi tarafından üretilen kâr kitlesiyle, öte yandan, toplam tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü, bunun üretim ve dolaşımı süreçlerinde yatınlmış bulunan toplam sermayeye olan nicel oranı ile belirlenmiştir. Bu sermayenin devir sayısı gerçekten de, toplam sermayeye olan oranını ya da dolaşım için gerekli tüccar sermayesinin nispi büyüklüğünü, belirleyici bir biçimde etkiler, çünkü, gerekli tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğü ile bunun devir hızının ters orantılı oldukları apaçıktır. Ne var ki, diğer koşullar aynı kalmak üzere, tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü ya da toplam sermaye içersinde tuttuğu yer, bu sermayenin mutlak büyüklüğü ile belirlenir. Toplam sermaye 10.000 ve tüccar sermayesi bunun 1/10'i ise bu = 1.000; toplam sermaye 1.000 ise bunun 1/10'i = 100 olur. Tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü aynı kaldığı halde, mutlak büyüklüğü, toplam sermayenin büyüklüğüne bağlı olarak değişir. Ama biz burada, onun nispi büyüklüğünü, diyelim toplam sermayenin 1/10'i olduğunu veri olarak kabul ediyoruz. Ne var ki bu nispi büyüklük de gene devir ile belirlenir. Devri hızlı iken, mutlak büyüklüğü, örneğin, birinci durumda = 1.000 £, ikinci durumda = 100 £ ve şu halde nispi büyüklüğü 1/10 olacaktır. Daha yavaş bir devir ile, mutlak büyüklüğü, birinci durumda diyelim = 2.000, ikinci durumda = 200 olacaktır. Böylece nispi büyüklüğü, toplam sermayenin 1/10'i iken 1/5'ine yükselecektir. Tüccar sermayesinin devrini, örneğin ulaştırma araçlanndaki gelişme gibi, kısaltan durumlar, tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğünü de *pro tanto* azaltır ve böylece de, genel kâr oranını artırır. Eğer durum tersi olursa, bunun tersi doğrudur. Gelişmiş

bir [sayfa 272] kapitalist üretim tarzı, daha önceki koşullara göre, tüccar sermayesi üzerinde iki yönlü bir etki yapar. Bir yandan,

fiilen işlev yapan daha küçük bir tüccar sermayesi kitlesiyle, aynı miktar meta devredilir; tüccar sermayesinin daha hızlı devri ve buna bağlı olarak, daha hızlı bir yeniden-üretim süreci nedeniyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine oranı küçülür. Öte yandan, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, bütün üretim meta üretimi halini alır ve böylece bütün ürünler, dolaşıma aracılık edenlerin elinden geçer. Şurasını da eklemek gerekir ki, küçük ölçekte üretimde bulunulan daha önceki üretim tarzı koşullannda, üreticilerin çok büyük bir kısmı, mallannı doğrudan doğruya tüketicilere sattıklan ya da kişisel siparişler üzerine çalıştıklan gibi, ürünlerin bir kısmını doğrudan doğruya üreticinin kendisi ayni olarak tüketir, bir kısım hizmetler ayni olarak yerine getirilirdi. Bu yüzden, daha önceki üretim tarzlannda ticari sermaye, devrini sağladığı meta-sermayeye oranla daha büyük olduğu halde:

1) mutlak olarak daha küçüktü, çünkü, toplam ürünün, kıyas kabul etmeyecek kadar küçük bir kısmı meta olarak üretilir ve tüccarın eline düşerek meta-sermaye olarak dolaşıma geçerdi. Daha küçüktü, çünkü, meta-sermaye daha küçüktü. Ama aynı zamanda yalnızca devrinin çok yavaş olması nedeniyle değil, ve yalnızca devrettirdiği metalann kitlesi yönünden değil, orantılı olarak da daha büyüktü. Bir de, bu metalar kitlesinin fiyatı ve dolayısıyla bunlar için yatırılacak tüccar sermayesi emeğin üretkenliğindeki düşüklük yüzünden kapitalist üretim koşullannda daha büyük olması nedeniyle daha büyüktü, böylece, aynı değer, daha küçük bir metalar kitlesinde maddeleşmişti.

2) Kapitalist üretim temeli üzerinde, yalnızca daha büyük bir metalar kitlesi üretilmekle kalmaz (bu metalar kitlesinin değerindeki düşme de hesaba kaülmak üzere), ama aynı ürünler kitlesi, ömeğin tahıl, daha büyük bir meta kitlesi teşkil eder, yani tahıl, gitgide daha fazla bir ticaret nesnesi haline gelir. Bunun sonucu olarak, yalnız tüccar sermayesinin kitlesinde değil, deniz ulaştırması, demiryollan, telgraf, vb. gibi, dolaşımda kullanılan bütün sermaye kitlesinde de bir artış olur.

3) Ne var ki bu, "sermayeler arası rekabetin" tartışılmasına giren bir konudur: boş duran ya da ancak yan yana işlev yapan tüccar sermayesi, kapitalist üretim tarzındaki gelişmeyle, perakende ticarete girme kolaylığı ile, spekülasyonla, serbest kalan sermaye bolluğuyla büyür.

Ama, tüccar sermayesinin toplam sermayeye oranla nispi büyüklüğü veri kabul edildiğinde, çeşitii ticaret kollarındaki devir farklan, ne tüccar sermayesinin payına düşen toplam kârın büyüklüğünü ve ne de genel kâr oranını etkiler. Tüccarın kârını belirleyen şey, devrettirdiği meta-sermayenin kitlesi değil, bu devri sağlamak için yaürdığı para-ser-mayenin boyuüandır. Yıllık genel kâr oranı %15, yatırılan sermaye 100 £ ise ve bu sermaye yılda bir devir yapıyorsa, tüccar metalanm 115 sterline satacakür. Eğer sermayesi yılda beş devir yapacak olursa, 100 sterline [sayfa 273] satın aldığı meta-sermayeyi, yılda beş kez 103 sterline, şu halde 500'lük bir meta-sermayeyi 515'e satacaktır. Bu, yaürdığı 100'lük

sermayesi üzerinden, 15'lik aynı yıllık kân verir. Böyle olmasaydı, tüccar sermayesi, devir sayısına oranla, sanayi sermayesinden çok daha yüksek bir kâr sağlamış olurdu ki, bu da genel kâr oranı yasası ile çelişirdi.

Demek oluyor ki, çeşitli ticaret kollarındaki tüccar sermayesinin devir sayısı, metalann ticari fıyatlan üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Ticari fiyata eklenen miktar, belli bir sermayenin ticari kânnın, bir metaın üretim-fiyatına düşen kısmı, çeşitli ticaret kollanndaki tüccar sermayelerinin devir sayısı ile ya da devir hızı ile ters orantılıdır. Bir tüccar sermayesi, yılda beş devir yaparsa, bu sermaye, aynı değerdeki meta-sermayeye, yılda yalnız bir devir yapan diğer bir tüccar sermayesinin, aynı değerdeki meta-sermayeye kattığının yalnız 1/5'i kadar bir ek yapar.

Farklı ticaret kollarındaki sermayelerin ortalama devir sürelerine bağlı olarak satış-fiyatlannda görülen değişiklikler, sonunda şu anlamı taşır: Belli büyüklükteki tüccar sermayesi için, genel yıllık kâr oranı tarafından, şu halde, bu sermayenin ticari işlemlerinin özgül niteliğinden bağımsız olarak belirlenen aynı kâr kitlesi, eşit değerdeki metalar kitleleri arasında -devir hızı ile orantılı olarak- farklı dağılır, ve böylece, örneğin, bir tüccar sermayesi yılda beş devir yaparsa, metalann fiyatına %15/5 = %3, yılda bir devir yaparsa %15 ek yapar.

Farklı ticaret kollanndaki ticari kânn aynı yüzdesi, bu nedenle, metaların satış-fiyatlarını, tamamen bunların devir sürelerine bağlı olarak, bu metaların değerlerinin tamamen farklı yüzdeleri ile yükseltir. Öte yandan, sanayi sermayesinde devir dönemi, belirli bir sermaye tarafından belli bir sürede üretilen değerlerin ve arü-değerlerin kitlesini, sömürülen emeğin kitlesini etkilediği için etkilemekle birlikte, üretilen bireysel metalann değer büyüklüğünü hiç bir şekilde etkilemez. Bu, hiç kuşkusuz, gözlerden saklı bir şeydir, ve üretim-fiyatlarına bakılır bakılmaz da başka türlü görünür. Ama bunun tek nedeni, daha önce incelenen yasalar gereğince, çeşitii metaların üretim-fiyatlarının, bunlann değerlerinden sapması olgusudur. Ama biz, bütünüyle üretim sürecine, toplam sanayi sermayesi tarafından üretilen metalar kitlesine bakacak olursak, genel yasanın geçerli olduğunu hemen görürüz.

Şu halde, devir döneminin, sanayi sermayesi tarafından üretilen değerlerinin oluşumu üzerindeki

etkisinin daha yakından incelenmesi, bizi tekrar genel yasaya, ekonomi politiğin temeline, metaların değerlerinin, içerdikleri emek-zamanı ile belirlendiği olgusuna götürdüğü halde, tüccar sermayesinin devrinin ticari-fiyatlar üzerindeki etkisi, birleştirici halkaların çok kapsamlı bir tahlili yapılmaksızın, fiyatlann tamamen keyfi belirlendiğine işaret eder görünen bir görüngüyü açığa çıkartır; yani bu fiyatlar, yalnızca yılda belli bir miktar kân cebe indirmeye azmetmiş bir sermaye tarafından saptanmaktadır. Sırf devirlerin bu etkisi yüzünden, belli sınırlar içersinde, dolaşım sürecinin kendisi, meta-fiyatiannı, üretim [sayfa 274] sürecinden bağımsız olarak belirliyormuş gibi görünür. Bütün

olarak yeniden-üretim süreci konusundaki her türlü yüzeysel ve yanlış anlayışlar, tüccar sermayesinin incelenmesinden ve bu sermayenin kendisine özgü hareketlerinin, dolaşıma aracılık edenlerin kafalannda uyandırdığı düşüncelerden çıkmışlardır.

Okurun büyük bir dehşetle farkettiği gibi, eğer kapitalist üretim sürecinin gerçek iç bağıntılarının tahlili, çok çetrefil ve uçsuz bucaksız bir iş ise; ve eğer, gözle görünür, tamamen dışsal bir hareketi, gerçek içsel bir harekete indirgemek bilimin görevleri arasında ise, kapitalist üretimi ve dolaşımı yürüten kişilerin kafalannda, üretim yasalan konusunda beliren kavramlann, bu gerçek yasalardan bambaşka şeyler, ve sadece gözle görünen hareketierin bilinçli ifadeleri olacağı besbellidir. Tüccar, borsa spekülatörü ve banker üzerine olan kavramlar, zorunlu olarak tamamen çarpıtılmıştır. Yapımcılar üzerine olan kavramlar, sermayelerinin tabi olduğu dolaşım hareketleri, ve genel kâr oranının eşitienmesi yüzünden bozulmuştur.[41] Aynı şekilde rekabet de, bunlann kafalannda, baştan sona çarpıtılmış bir role bürünmüştür. Değer ile artı-değerin sınırları belirli ise sermayeler arasındaki rekabetlerin, değerleri üretim-fiyat-lanna ve daha sonra da, tüccar fiyatianna, artı-değeri ortalama kâra nasıl dönüştürdüğünü kavramak kolaydır. Ama bu sınırlar olmaksızın, rekabetin niçin genel kâr oranını bu değil de şu düzeye, örneğin, %1.500 yerine %15'e indirgediği, kavranılması olanaksız bir şey olur. Rekabet olsa olsa, ancak genel kâr oranını *bir* düzeye indirgeyebilir, ama içinde bu düzeyin kendisini belirleyebilecek bir öğe taşımaz.

Tüccar sermayesi açısından işte bunun için, fiyatian belirleyen şey devrin kendisi gibi görünür. Buna karşılık, sanayi sermayesinin devir hızı, bir sermayenin daha çok ya da az emek sömürmesini sağladığı sürece, kâr kitlesi ve dolayısıyla, genel kâr oranı üzerinde belirleyici ve sınırlayıcı bir etki yaptığı halde, bu kâr oranı, tüccar sermayesi için dışsal bir olgu halini alır ve arü-değer üretimi ile içsel ilişkisi görünmez hale gelir. Diğer bütün koşullar eşit olmak üzere ve özellikle aynı organik bileşime sahip, aynı sanayi sermayesi yılda iki yerine dört devir yapsa, iki kati arü-değer ve dolayısıyla kâr üretir. Ve bu sermaye, bu daha hızlı devri olanaklı kılan, gelişmiş üretim yöntemi üzerinde tekele sahip olur olmaz ve olduğu sürece, bu durum görünür hale gelir. Tersine, farklı ticaret kollannda, devir dönemlerindeki farklar, belli bir meta-sermaye-nin devri üzerinde sağlanan kârın, bu meta-sermayeyi devrettiren para-sermayenin devir sayısı ile ters orantılı olgusunda kendilerini gösterirler. *Small profits and quick returns*, shopkeeper'a**,* sırf ilke olarak izlediği

[41] Bu çok safça ama aynı zamanda çok doğru saptamadır: "Bir ve aynı metaın, farklı satıcılardan, oldukça farklı fiyatlarla elde edilebilmesi olgusu hiç kuşkusuz çoğu kez bir hesap yanlışlığından ileri gelmektedir." (Feller and Odermann, *Das Ganze derkaufmarmischerı Arith-metik,* 7* ed., 1859, s. 451]. Bu, fiyatların saptanmasının nasıl tamamen teorik, yani soyut hale geldiğini göstermektedir.

* Küçük kârlar ve hızlı devirler, -ç.

** Dükkancı, -f.

bir ilke gibi görünür, [sayfa 275]

Gerisine gelince, biri diğerini izleyen, karşılıklı olarak birbirini telafi eden, daha hızlı ve daha yavaş devirler bir yana, tüccar sermayesinin devri konusundaki bu yasanın, her ticaret alanında, ancak belirli bir alana yatırılan tüccar sermayesinin tamamının yaptığı devirlerin ortalaması için geçerli olduğu açıktır.

B ile aynı alanda iş yapan A'ya ait sermaye, ortalama devir sayısından daha fazla ya da daha az devir yapabilir. Bu durumda diğerleri, daha az ya da daha çok devir yaparlar. Bu, bu alana yatırılmış bulunan toplam tüccar sermayesi kitlesinin devrini değiştirmez. Oysa bunun, bireysel tüccar ya da dükkancı için büyük bir önemi vardır. Tıpkı, sanayi kapitalistlerinin daha iyi ortalama koşullar altında üretim yapüklannda fazladan kâr sağlamaları gibi, o da bu durumda fazladan bir kâr elde eder. Rekabet onu zorlarsa, kânnı ortalamanın alüna düşürmeksizin, mallannı rakiplerinden daha ucuza satabilir. Sermayesini daha hızlı devrettirmesini sağlayan koşulların kendileri, eğer elverişli bir dükkan yeri gibi satılık şeyler ise, bunun için fazladan bir rant ödeyebilir, yani artı-kânnın bir kısmını toprak rantına çevirebilir, [sayfa 276]

ONDOKUZUNCU BÖLÜM PARA TİCARETİYLE UĞRAŞAN SERMAYE

SANAYİ sermayesinin ve (sanayi sermayesinin dolaşım hareketinin bir kısmını kendi özel hareketi gibi üzerine aldığı için) şimdi ona ilave edebileceğimiz ticaret sermayesinin dolaşım sürecinde paranın

yaptığı sırf teknik hareketler, tam bu hareketleri ve yalnız bu hareketleri, kendisine özgü işlemler olarak yerine getiren özel bir sermayenin işlevi halinde bağımsızlaşırlarsa, bu sermaye, para ticaretiyle uğraşan sermaye şeklini almış olur. Sanayi sermayesinin, ve daha doğrusu ticaret sermayesinin bir kısmı, her zaman yalnız genellikle para-sermaye olarak para-biçiminde bulunmaz, ama sırf bu teknik işlevleri yerine getiren para-sermaye olarak da para-biçiminde bulunur: Toplam sermayenin belirli bir kısmı, kendisini geri kalan kısımdan bağımsızlaştınr ve kapitalist işlevi, yalnızca, tüm sanayici ve tüccar kapitalistler sınıfı için bu işlemleri yerine getirmekten ibaret bulunan, para-sermaye biçiminde onlardan aynlır. Ticaret sermayesinde olduğu gibi, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde para-sermaye biçiminde iş gören bir kısmı, geri kalan kısımdan aynlır, ve yeniden-üretim sürecindeki bu işlemleri, diğer bütün sermayeler için yerine getirir. Bu para-sermayenin hareketleri bu nedenle, gene, yeniden-üretim sürecine katılan sanayi sermayesinin bağımsızlaşmış bir kısmının hareketlerinden başka bir şey değildir, [sayfa 277]

Sermaye ancak yeni yatınldığı zaman ve sürece -bu, birikim için de geçerlidir- para biçiminde sermaye, hareketin başlangıç noktası ve bitiş noktası olarak görünür. Ama dolaşım sürecinde iş görmekte bulunan bütün sermayeler için, bu birinci ve sonuncu noktalar, yalnızca geçiş noktaları olarak görünür. Basit meta dolaşımında görülmüş olduğu gibi, sanayi sermayesi, üretim alanından çıktığı andan bu alana tekrar girdiği ana kadar, M'-P-M başkalaşımından geçtiği için, P, aslında, başkalaşımın bir evresinin, bu evreyi tamamlayacak karşıt evrenin başlangıç noktasını teşkil etmek üzere olan bitiş noktasını temsil eder. Ve, sanayi sermayesinin M-P hareketi, daima, tüccar sermayesi için P-M-P olduğu halde, tüccar sermayesi için de fiili süreç, bu kez işlev yapmaya başlayınca sürekli M-P-M olur. Ama o, M-P ve P-M hareketlerini aynı zamanda yapar. Bunun anlamı, bir başka sermaye P-M evresinde iken, bir sermaye M-P evresinde bulunuyor ve ama, aynı sermaye, üretim sürecinin sürekliliği nedeniyle, bir ve aynı zamanda sürekli saün alıyor ve sürekli satıyor. Bir ve aynı zamanda daima her iki aşamada bulunuyor demektir. Bir kısmı, daha sonra tekrar metalara çevrilmek üzere paraya çevrilirken, bir diğeri tekrar paraya çevrilmek üzere aynı anda metalara çevrilmektedir. Paranın burada, dolaşım aracı olarak mı yoksa ödeme aracı olarak mı iş gördüğü, tamamen meta değişiminin biçimine bağlıdır. Her iki halde de kapitalist, sürekli olarak birçok insana para ödemek ve sürekli olarak birçok kimseden para almak durumundadır. Para ödeme ve para alma şeklindeki bu tamamen teknik işlem, para ödeme aracı olarak iş gördüğü sürece, ödeme bilançoları yapmayı ve bilanço hesaplan tutmayı gerekli kılan başlıbaşına bir emektir. Bu emek, bir dolaşım gideridir, yani değer yaratan bir emek değildir. Bu iş, özel bir araçlar ya da kapitalistler topluluğu tarafından, geriye kalan kapitalist sınıf adına yürütülmek suretiyle kısaltılır.

Sermayenin belirli bir kısmının, bir yığma olarak, potansiyel para-sermaye olarak - yedek bir ödeme aracı, yedek bir satınalma aracı, çalıştırmayı bekleyen para şeklinde boş duran bir sermaye gibi, her an elde bulunması gerekir. Diğer bir kısım, sürekli olarak bu biçimde geriye akar. Para toplama, ödeme, defter tutma dışında, bu, yığma halindeki paranın korunmasını da gerektirir ki, bu da başlıbaşına bir işlemdir. Gerçekten de, bu, sürekli olarak yığma paranın, dolaşım ve ödeme araçlarına çevrilmesi, ve saüşlar ile süresi dolan alacak ödemelerinden sağlanan para aracılığı ile tekrar yığılması demektir. Sermayenin, kendi işlevleriyle ilişiğini kesen ve para olarak bulunan sermayenin bu kısmının işte bu devamlı hareketi, bu tamamen teknik işlev, dolaşım maliyetleri olarak sınıflandırılan, kendi başına bir emeğe ve harcamaya yolaçar.

İşbölümü, sermayenin işlevlerine bağlı bulunan bu teknik işlemlerin, tüm kapitalist sınıf için, elden geldiğince kendi özel işlevleri olarak, özel [sayfa 278] bir aracılar ya da kapitalistler topluluğu tarafından yapıl-

masını - ya da bu işlerin bunlann ellerinde toplanmasını gerektirir. Tüccar sermayesinde olduğu gibi burada da işbölümü iki anlamda sözko-nusudur. Uzmanlık isteyen bir iş haline gelir ve tüm sınıfın para mekanizması için, özel bir iş olarak yapıldığından, belirli ellerde toplanır ve büyük ölçekte yürütülür. Hem çeşitli bağımsız kollara ayrılma ve hem de işin bu kollar arasında (büyük bürolar, sayısız sayman ve veznedarlar, alabildiğine geniş bir işbölümü) parçalanması yoluyla daha da ileri bir işbölümü yer alır, Para ödeme ve tahsil etme, hesaplann kapatılması, cari hesa-plann tutulması, paranın korunması, vb. gibi bütün bu işler, bu teknik işlemleri zorunlu kılan faaliyetlerden ayrılarak, bu işlevler için yatınlmış sermayeyi, para ticaretiyle uğraşan sermaye haline getirir.

Özgül işler halinde bağımsızlaşmalarının, para ticaretine yolaçtığı çeşitli işlemler, paranın kendisinin çeşitli amaçlarından, ve sermayesinin para-biçiminde yürütmek zorunda bulunduğu işlevlerinden doğarlar.

Paranın, başlangıçta, farklı topluluklar arasındaki ürün değişiminden doğup geliştiğine daha önce değinmiştim.[42]

Para ticareti, para-meta ticareti, bu nedenle, önce uluslararası ticaretten gelişmiştir. Farklı ulusal sikkelerin varolmalanndan beri, yabancı ülkelerden satın almada bulunan tüccarlar, kendi ulusal

sikkelerini yerel sikkeler ile değiştirmek ve bunun tersini yapmak ya da farklı sikkeleri, henüz sikke haline getirilmemiş saf gümüş ya da altınla -dünya parası ile- değiştirmek zorundaydılar. Modern para ticaretinin doğal temellerinden birisi olarak görülebilecek kambiyo işi böylece doğmuştur.[43] Bundan, gümüşün (ya da altının), ulusal paradan farklı olan dünya pa-

[42] *Zur Kritik derpolitischen Ekonomie,* s. 27 (Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, Sol Yayınları, Ankara 1974, s. 76). Ayrıca bkz. *Kapital,* 1. C. 2. Bölüm. -*Ed.*

[43] "Sikke basma ayrıcalığına sahip bulunan birçok prensler ile kentlerin bastıkları sikkelerin, ayar ve baskılarıyla ilgili olarak sikkeler arasındaki büyük farklılıklar, tüccarların, farklı sikkelerin tasfiyesi için, gerektiğinde yerel parayı kullanabilmelerini sağlamak için bu işle ilgili kurumların yaratılmasını zorunlu kılmıştı. Yabancı piyasalara giden tüccarlar, nakit ödemelerde bulunabilmek için yanlarında sikke haline getirilmemiş saf gümüş ya da altın bulunduruyorlardı. Aynı şekilde, yerel piyasalardan aldıkları parayı da, yurtlarına dönerken sikke haline getirilmemiş gümüş ya da altınla değiştiriyorlardı. Para değiştirme işi, sikke haline getirilmemiş değerli madenlerin yerel sikkeler ile değiştirilmesi işi ya da bunun tersi, böylece yaygın ve kârlı bir iş haline geldi." (Hüllmann, *Stâdtvesen des Mittelalters,* Bonn 1826-29, 1, s. 437-38.) "Kambiyo baskıları, bu adlarını, poliçe çıkartmaları olgusundan değil... sikkeleri değiştirmeleri olgusundan alırlar. Am-sterdam Kambiyo Bankasının 1609'da kurulmasından çok önce, Hollanda'nın ticaret kentlerinde, sarraflar, kambiyo yerleri ve hatta kambiyo bankaları vardı.... Bu sarrafların işleri, ülkeye yabancı tüccarlar tarafından getirilen sayısız türdeki sikkeleri, resmi sikkelerle değiştirmekti. Yavaş yavaş bunların faaliyet çevreleri genişledi.... Bunlar zamanın bankerleri ve kasadarları haline geldiler. Ama, Amsterdam hükümeti, kasadarlık ve kambiyo işlerinin birleştirilmesini tehlikeli gördü ve bu tehlikeyi önlemek için, hem kasadarlık ve hem de kambiyo işlemlerini yerine getirebilecek, yetkili ve büyük bir kurum kurmaya karar verdi. Bu kurum 1609'da kurulan ünlü Amsterdam Kambiyo Bankası idi. Aynı şekilde, Venedik, Cenova, Stockholm, Hamburg kambiyo bankaları kökenlerini, sürekli para değiştirme zorunluluğuna borçludurlar. Bunlar arasında Hamburg Kambiyosu bugün hâlâ iş yapan tek kurumdur, çünkü, kendisine ait darphanesi olmayan bu ticaret kentinde böyle bir kuruma hâlâ gereksinme duyulmaktadır, vb." (S. Vissering, *Handboek vari Praktische Staathuishoudkurıde,* Amsterdam 1860-61, 1, s. 247-48.)

rası -şimdi banka parası ya da ticaret parası denilmektedir- olarak iş gördüğü kambiyo bankalan doğmuştur. Bir ülkedeki bir sarraf, [sayfa 279] seyyahlara, bir başka ülkedeki sarraf için ödenmek üzere verdiği poliçe anlamında olmak üzere, kambiyo işlemi, eski Roma ve Yunan'da, gerçek para değişiminden doğup gelişmişti.

Metalar olarak (lüks eşyalar yapımı için hammadde olarak) altın ve gümüş ticareti, külçe ticaretinin ya da evrensel para olarak paranın işlevleri için bir araç ödevini yerine getiren ticaretin doğal temelidir. Bu işlevler, daha önce de açıklandığı gibi (Buch I, Kap. III, 3, c) iki yönlüdür: uluslararası ödemelerde denge sağlamak için, ve faiz peşindeki sermaye göçleriyle ilgili olarak, çeşitli ulusal dolaşım alanları arasındaki ileri-geri para hareketi; bununla eşzamanlı olarak, değerli madenlerin, üretim kaynaklarından dünya piyasası yoluyla akışı ve bunların çeşitli ulusal dolaşım alanları arasında dağılımı. İngiltere'de, 17. yüzyılın büyük bir kısmında kuyumcular hâlâ bankerlik yapıyorlardı. Uluslararası ödemelerin dengelenme işlerinin daha sonralan kambiyo ticaretinde nasıl geliştiğini, vb. ve değerli senetler ile ilgili işlemler konusundaki her şeyi tamamen bir yana bırakacağız; kısacası, kredi sisteminin bizi burada henüz ilgilendirmeyen bütün özel şekillerini dikkate almayacağız.

Ulusal para, evrensel para olarak iş görürken yerel niteliğinden sıyrılır, bir ulusal para bir başkası ile ifade edilir ve böylece bunların hepsi de nihayet içerdikleri altın ya da gümüşe indirgenir ve bunlar da, dünya parası olarak dolaşımda bulunan iki meta oldukları için, aynı anda, sürekli değişiklik gösteren kendi karşılıklı değer oranlanna indirgenirler. Para ticareti yapan adamın kendi özel uğraşı haline getirdiği şey işte bu ara işlemlerdir. Sarraflık ile külçe ticareti, demek ki para ticaretinin başlangıçtaki biçimleri olup, paranın, ulusal para ve dünya parası olarak iki yanlı işlevinden doğarlar.

Kapitalist üretim süreci, ve genellikle ticaret, kapitalizm öncesi üretim biçimlerine dayandığı zaman bile şu sonuçlara ulaşır:

Birincisi, paranın yığma olarak biriktirilmesi, yani burada, sermayenin yedek bir ödeme ve satınalma fonu olarak para-biçiminde daima elde bulundurulması gereken kısmı. Bu, para yığmanın, kapitalist üretim tarzı altında tekrar görünen ve genellikle tüccar sermayesinin gelişmesiyle, en azından bu sermayenin amaçlan için ortaya çıkan ilk biçimidir. Her iki nokta da, ulusal olduğu kadar uluslararası dolaşım için de geçerlidir. Para yığma, sürekli bir akış içersindedir, durmadan dolaşıma akar ve durmadan ordan geri döner. Bu para yığmanın ikinci biçimi, atıl halde duran ve, yeni biriken ve henüz yatınlmamış bulunan para-ser-maye de dahil, geçici olarak kullanılmayan para şeklindeki sermayedir. Bu para yığmanın oluşmasıyla ortaya çıkan işlevler, her şeyden önce, paranın saklanmasıdır, defter tutulmasıdır, vb..

İkincisi, ne var ki bütün bunlar, satın almalar için para harcanmasını, satışlardan para toplanmasını, ödemeler yapılmasını ve yapılacak

[sayfa 280] ödemelerin kabulünü, bilançolan, vb. gerektirir. Para ticaretiyle uğraşan kimseler bütün bu hizmetleri, başlangıçta, tüccarlar ile sanayici kapitalistlerin basit *kasadarları* olarak yerine getirirler.[44] Para ticareti, ilk evrelerinde bile, bu normal işlevlerine bir de borç verme, borç alma, kredi katılır katılmaz, iyice gelişir. Faiz getiren sermayenin ele alındığı bundan sonraki kısımda, bu konuda daha fazla durulacaktır.

Külçe ticaretinin kendisi de, altın ya da gümüşün bir ülkeden diğerine aktarılması, sırf meta ticaretinin bir sonucudur. Uluslararası ödemelerin durumunu ve çeşitli piyasalardaki faiz oranlannı ifade eden kambiyo kurları ile belirlenir. Külçe ticaretiyle uğraşan kişi, bu haliyle, bu sonuçların salt bir aracısı olarak işgörür.

Para ile para hareketierinin ve biçimlerinin, basit meta dolaşımından nasıl geliştiğini tartışırken (Buch

I, Kap. III), satınalma ve ödeme aracı olarak dolaşımda bulunan para kitlesinin hareketlerinin, metalann başkalaşımına, ve şimdi tüm yeniden-üretim sürecinde bir evreden başka bir şey olmadığını bildiğimiz bu başkalaşımın hacmi ile hızına bağlı bulunduğunu görmüştük. Para malzemesinin -alün ile gümüşün- bunlann üretim kaynaklanndan sağlanmasına gelince, bu doğrudan doğruya meta değişimi, meta olarak alün ile gümüşün diğer metalar ile değişimi yoluyla olur. Şu halde bunun kendisi de, demir ya da öteki madenlerin sağlanması gibi, meta değişiminde ancak bir evredir. Ne var ki, değerli madenlerin dünya piyasasındaki hareketlerini ilgilendirdiği kadanyla (biz burada, borç yoluyla sermaye aktanlmasını ifade eden -bu, meta-ser-maye şeklini de alabilen bir tür aktarmadır- hareketleri bir yana bırakı-

[44] "Kasiyerlik kurumu belki de, Hollanda ticaret gelirlerinde olduğu kadar hiç bir yerde başlangıçtaki bağımsız niteliğini korumamıştır" (Amsterdam'da kasadarlık işinin kökeni konusunda bkz: E. Lusac; *Holland's Rykdom,* Part III). "Onun işlevleri kısmen, eski Amsterdam Kambiyo Bankasının işlevleriyle çakışmaktadır. Kasiyer, hizmetlerinden yararlanan tüccarlardan belli bir miktar para alır ve bunun karşılığında onlar için defterinde bir "kredi" açar. Tüccarlar daha sonra ona borç senetlerini gönderirler, kasiyer onlar adına bunları tahsil ederek hesaplarına alacak olarak geçirir. Aynı zamanda, bunların çektikleri senetler *(kassiers briefes)* için ödemelerde bulunur ve bu miktarları hesaplarında borçlandırır. Bu tahsilat ve ödemeler için küçük bir ücret alır ve bu, ona yaptığı iş karşılığında ancak, taraflar arasındaki devir işlemlerinin hacmiyle orantılı bir gelir sağlar. Eğer ödemeler, aynı kasiyer ile iş yapan iki tüccar arasında yapılıyorsa, bu gibi ödemeler, kendi defterlerine yapılan karşılıklı kayıtlar ile çok basit şekilde tasfiye edilir. Çünkü, kasiyerler bunların karşılıklı alacaklarını günü gününe tasfiye eder. Kasiyerlerin asıl işi böylece, ödemelerdeki bu aracılık işi oluyor. Bu nedenle, kasiyerlik, sanayi girişimlerini, spekülasyonu, sınırsız krediler açmayı, konusu dışında bırakıyor; çünkü, kasiyerin, kendisinde hesabı bulunan bir kimseye alacağının üzerinde ödemede bulunmaması, bu işte bir kural olması gerektir." (Vissering, *loc. cit.,* s. 134) Venedik'teki banka birlikleri üzerine: "Külçe taşınmasının, başka yerlerden daha az uygun olduğu Venedik'te gereksinmeler ile yerel durum, bu kentin büyük tüccarlarını, gerekli güven, denetim ve yönetim altında banka birlikleri kurmaya yöneltti. Bu gibi birliklerin üyeleri, belli bir miktar para yatırıyorlar, alacaklılarına bu hesap üzerinde ödeme senetleri düzenliyorlar ve bu ödenen miktar, bu amaç için tutulan defterde borçlunun hesabından düşülerek, aynı defterde alacaklının hesabına kaydediliyordu. Bu, ciro bankaları denilen kurumların en eski öncüleridir. Bu birlikler gerçekten eskidirler. Ama. 12. yüzyıla bağlanacak olurlarsa, 1171'de kurulan Devlet İstikraz Kurumu ile karıştırılırlar." (Hüllmann, *loc. cit.,* s. 453-54.)

yoruz) bu da tıpkı paranın, ulusal satınalma ve ödeme aracı olarak hareketinin, iç piyasadaki meta değişimi ile belirlenmesi gibi, uluslararası [sayfa 28i] meta değişimi ile belirlenir. Değerli madenlerin, bir ulusal dolaşım alanından diğerine giriş-çıkışları, sırf ulusal paradaki değer kaybı ya da çifte standart uygulanması ile meydana geldiği sürece, para dolaşımına yabancı şeylerdir ve sadece devlet kararnameleri ile keyfi yaratılan sap-malann düzeltilmesini temsil ederler. Son olarak, ister iç ister dış ticarette satınalma ve ödeme aracı için yedek fon teşkil eden, ve gene sırf geçici olarak boş kalan bir sermaye biçimini temsil eden para yığmaya gelince, bunlar her iki halde de, dolaşım sürecinin zorunlu tortulandır.

Tüm para dolaşımı, eğer hacim, biçim ve hareket olarak, meta dolaşımının sırf bir sonucu ise, ve bu da kapitalist açıdan yalnızca sermayenin dolaşım süreci ise (gelirin harcanması perakende ticaret yoluyla yapıldığı sürece, sermayenin gelir ile, ve gelirin gelir ile değişmesini de kapsamak üzere), para ticaretinin, yalnızca meta dolaşımının sırf bir sonucu ve görüngüsü olan para dolaşımını sağlamadığı apaçıktır. Bu para dolaşımının kendisi, meta dolaşımındaki bu evre, para ticaretinde zaten kendiliğinden varsayılır. Para ticaretinin sağladığı şey, yalnızca para dolaşımının teknik işlemlerini toplu, kısa ve basit hale getirmektir. Para ticareti, para yığmayı oluşturmaz. Bu yığma, isteyerek yapıldığı sürece (yani, kullanılmayan sermayenin ya da yeniden-üretim sürecindeki bir bozukluğun ifadesi olmadığı sürece) onun oluşumunun ekonomik asgariye indirgenebileceği teknik olanaklan sağlar, çünkü, bütünüyle kapitalist sınıf için kullanıldığında, yedek satınalma ve ödeme aracı fonlan, her kapitalistin bu işi kendisi yapması halinde olması gerekenden daha fazla olmak zorunda değildir. Para ticaretiyle uğraşanlar, değerli madenler satın almazlar. Onlar, yalnızca, meta ticareti bunları satın alır almaz, dağılımlannı sağlarlar. Para, ödeme aracı olarak iş gördüğü sürece, para ticareti yapanlar, ödemeler dengesinin sağlamlaştınlmasını kolaylaştınrlar ve bu yapay dengeleme mekanizması yoluyla, bu amaç için gerekli para miktannı azaltmış olurlar. Ama bunlar ne karşılıklı ödemeler arasındaki ilişkileri ve de bu ödemelerin hacmini belirlerler. Örneğin, bankalar ile kliring bürolannda birbirleriyle karşılıklı olarak değiştirilen poliçeler ile çekler, tamamen bağımsız ticari işlemleri temsil ederler ve belirli işlemlerin sonucudurlar; sözkonusu olan, bu sonuçlann teknik bakımdan daha iyi bir biçimde dengelenmesidir. Para, satınalma aracı olarak dolaşımda bulunduğu sürece, satınalma ile satışların hacim ve sayısının, para ticareti ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Para ticareti ancak, satınalma ve satışla ilgili teknik işlemleri kısaltabilir ve böylece, metalann devri için gerekli nakit para miktarını azaltır. Para ticareti, burada incelediğimiz yalın biçimiyle, yani kredi sisteminden ayrı olarak, öyleyse, meta dolaşımının belli bir evresinin, yani para dolaşımının tekniği ile, ve paranın kendi dolaşımından ileri gelen farklı işlevlerle ilgilidir.

Bu, para ticaretini, metalann başkalaşımını ve değişimini sağlayan ya da hatta meta-sermayenin bu sürecine sanayi sermayesinden ayn bir [sayfa 282] sermayenin süreci görünüşünü veren, meta ticaretinden esaslı şekilde ayılır. Bu nedenle, tüccar sermayesinin kendi dolaşım biçimi, P-M-P olduğu, burada metaın iki kez yer değiştirdiği ve böylece paranın geriye akışını sağladığı, oysa bundan farklı

olan M-P-M biçiminde paranın iki kez el değiştirerek meta değişimini sağladığı halde, para ticareti yapan sermaye için böyle özel biçim yoktur.
Para-sermaye, ayn bir kapitalistler sınıfı tarafından para dolaşımının bu teknik yanını sağlamak için yatırıldığı sürece -bu, diğer bir durumda, bu amaçlar için tüccarlar ile kapitalistlerin bizzat yatırmak zorunda kala-caklan ek sermayeyi daha küçük ölçekte temsil eden bir sermayedir-sermayenin genel biçimi, P-P' burada da görülür. P yatırmak suretiyle bu kapitalist P + AP sağlar. Ama, P-P' sağlaması, burada, başkalaşımın maddi değil teknik sürecini ilgilendirir.
Para ticaretiyle uğraşan kimselerin kullandıklan para-sermaye kitlesinin, tüccarlar ile sanayi kapitalistlerinin, dolaşım sürecindeki para-sermayeleri olduğu, bu kimsenin yaptığı işlemlerin aslında tüccarlar ile sanayi kapitalistlerinin işlevi olduğu, onun yalnızca aracılık ettiği açıktır.
Para ticaretiyle uğraşanlann kârlarının, bunlar zaten gerçekleşmiş olan değerlerle (bunlar, alacaklı hakları biçiminde gerçekleştiği zaman bile) işgördükleri için, artı-değerden bir indirimden başka bir şey olmadığı aynı derecede açıktır.
Tıpkı meta ticaretinde olduğu gibi burada da ikili bir işlev vardır. Çünkü, para dolaşımı ile ilişkili teknik işlemlerin bir kısmını meta tacirleri ile meta üreticilerinin kendilerinin yapması zorunluluğu vardır, [sayfa 283]

YİRMİNCİ BOLUM

TÜCCAR SERMAYESİ KONUSUNDA TARİHSEL MALZEME

TÜCCAR sermayesi ile para ticareti yapan sermayelerin, para olarak özel birikim biçimi bundan sonraki bölümde incelenecektir.
Buraya kadar söylenenlerden, tüccar sermayesine, ister meta ister para ticareti yapan sermaye şeklinde olsun, sanayi sermayesinin, diyelim, madencilik, tanm, hayvancılık, imalat, ulaştırma, vb. gibi, toplumsal işbölümü ile ortaya çıkan ve bu nedenle farklı yatırım alanlan teşkil eden yan kollan gibi özel bir türü gözüyle bakmaktan daha saçma bir şey olamayacağı apaçıktır. Her sanayi sermayesinin, kendi yeniden-üretim sürecinin dolaşım evresinde, meta-sermaye ve para-sermaye işlevlerini, yani tüccar sermayesinin iki biçiminin sırf kendilerine özgü işlevleri gibi görünen aynı işlevleri yerine getirdiğinin gözlenmesi bile, böylesine kaba bir düşüncenin yanlışlığını ortaya koymaya yeter. Öte yandan üretken sermaye olarak sanayi sermayesi ile, dolaşım alanındaki aynı sermaye arasındaki farklar, ticari ve para ticaretiyle uğraşan sermayelerde, sermayenin bir süre için büründüğü belirli biçimlerin ve işlevlerin, sermayenin ayn bir kısmının, bağımsız biçimleri ve işlevleri olarak görünmesi ve özellikle bu sermayeye bağlanması olgusuyla, bağımsız bir nitelik kazanırlar. Sanayi sermayesinin değişmiş biçimi ile, farklı sanayi kollan-na yatınlan üretken [sayfa 284] sermayeler arasındaki bu çeşitli üretim kol-

larının niteliğinden ileri gelen maddi farklar, birbirlerinden çok farklı şeylerdir.
İktisatçıların, gerçekte yalnızca konunun maddi yanı ile ilgilendikleri için, biçim ayrılıklarını incelerken daima gösterdikleri üstünkörü tutumlannın yanısıra, vülger iktisatçılarda bir de, bu kanşıklığın iki nedeni daha vardır. Birincisi, tüccar kârının kendine özgü niteliğini açıklamaktaki yetersizliği, ve ikincisi, meta-sermaye ile para-sermaye ve daha sonra da ticaret sermayesi ile para ticaretiyle uğraşan sermaye biçimlerini bu biçimler her şeyden önce temel olarak meta ve dolayısıyla para dolaşımını öngören kapitalist üretimin kendine özgü biçiminden ileri geldikleri halde, üretim sürecinin kendisinden zorunlu olarak doğan şekiller gibi ortaya koymak yolundaki mazur gösterme çabalandır.
Tüccar sermayesi ile para ticaretiyle uğraşan sermayenin tahıl üretiminden farkı, tahıl üretimi ile hayvancılık ve imalat arasındaki farktan daha fazla değilse, üretimle kapitalist üretimin tamamen özdeş şeyler olduğu ve diğer şeyler arasında, toplumsal ürünlerin toplumun üyeleri arasındaki dağılımının ister üretken ister bireysel tüketim için olsun, tıpkı et tüketiminin hayvancılık, elbise tüketiminin elbise sanayii tarafından sağlanması gibi devamlı olarak tüccarlar ve bankerler tarafından yönetilmesi gerekeceği gün gibi ortadadır.[45]
Smith, Ricardo, vb. gibi büyük iktisatçılar, sermayenin temel şeklini, sanayi sermayesi olarak sermayeyi inceledikleri ve sırf her sermayenin yeniden-üretim sürecinde bir evre olması nedeniyle dolaşım sermayesini (meta-sermaye ile para-sermaye) gözönünde bulundurdukları için, özel bir tür olarak ticaret sermayesi karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir. Değer, kâr, vb. oluşumuyla ilgili olup, doğrudan doğruya sanayi sermayesi konusundaki, incelemelerinden çıkardıklan kurallar, tüccar sermayesini doğrudan kapsamına almamaktadır. Bu yüzden, tüccar sermayesini bütünüyle bir yana bırakmakta ve yalnız sanayi sermayesinin bir türü olarak sözünü etmektedirler. Bunu özel olarak inceledikleri zaman da, Ricardo'nun dış ticareti ele alırken yapüğı gibi; bu sermayenin değer (ve dolayısıyla artı-değer) yaratmadığını ortaya koy-

[45] Bilge kişi Bay Roscher *[Die Grundlagen, der Nationalökonomie,* 3. Auflage, 1858, § 60, s. 103. -*Ed.]* o derin düşüncesiyle, bazı kimseler ticareti, üreticiler ile tüketiciler arasında *aracılık etmek* diye nitelendirdiklerine göre,üretimin kendisinin de pekala tüketimin *aracılığı* olarak (kimler arasında acaba?) nitelendirilebileceği sonucuna varmıştır ki, bu da hiç kuşkusuz, tüccar sermayesinin de, tarım ve sanayi sermayesi kadar, üretken sermayenin bir kısmı olduğu anlamına gelir. Başka bir deyişle, ben, insanın tüketimine ancak üretim araçları yoluyla aracılık edebileceğini (ve o bunu Leipzig'de öğrenim görmeden de yapmak zorundadır), ya da Doğanın ürünlerini ele geçirmek için emeğin gerekli olduğunu (buna *aracılık* da denebilir) söyleyebileceğime göre, bundan haliyle şu sonuç çıkar ki, üretimin özgül toplumsal biçiminden doğan toplumsal *aracılığın* -aracılık *olduğu için*- aynı mutlak zorunlu niteliğe ve öneme sahip bulunduğu sonucu çıkar. *Aracılık* sözü her şeyi çözümlemektedir. Şu da var ki, tüccarlar, üreticiler ile tüketiciler (üreticilerden farklı olarak tüketiciler; yani kendileri üretim yapmayan tüketiciler şimdilik bir yana bırakılmıştır) arasında aracılık etmezler, bu üreticilerin kendi aralarındaki değişime aracılık ederler. Bunlar yalnızca, binlerce kez kendileri olmaksızın da yapılagelen değişim işleminde aracılık eden kimselerdir.

maya çalışırlar. Ne var ki, dış ticaret için doğru olan şey iç, ticaret için de doğrudur, [sayfa 285]

Tüccar sermayesini buraya kadar, sırf kapitalist üretim tarzı açısından ve onun sınırları içersinde gözden geçirmiş bulunuyoruz. Ne var ki, yalnızca ticaret değil tüccar sermayesi de kapitalist üretim tarzından daha eskidir ve gerçekte tarih içersinde, sermayenin en eski serbest varlık biçimidir.

Para ticaretinin ve bunun için yatınlan sermayenin gelişmelerinin yalnızca toptan ticaretin ve daha sonra da ticari sermayenin varlığını gerektirdiğini daha önce gördüğümüz için biz burada yalnızca ikincisi, ticaret sermayesi üzerinde duracağız.

Tüccar sermayesi, dolaşım alanı içersinde bağlı bulunduğuna ve işlevi de sırf metalann değişimini sağlamak olduğuna göre, varlığı -doğrudan doğruya trampadan doğan gelişmemiş şekiller dışında-, metalann ve paranın basit dolaşımı için gerekli olan koşullardan başka bir koşulun bulunmasını gerektirmez. Ya da daha doğrusu para dolaşımı *onun* varlık koşuludur. Meta olarak dolaşıma girmiş bulunan ürünler hangi üretim esasına göre üretilmiş olurlarsa olsunlar, ister ilkel topluluk, ister köleci üretim, küçük köylü ve küçük-burjuva ya da kapitalist üretim temeline dayansınlar, bu ürünlerin meta olma niteliklerini değiştirmezler ve bu ürünler meta olarak değişim sürecinden ve bu sürece bağlı biçim değişikliklerinden geçmek zorundadırlar. Aralannda tüccar sermayesinin aracı olarak hareket ettiği uçlar, tıpkı para için ve paranın hareketleri için olduğu gibi onun için de veridir. Gerekli olan tek şey bu uçlann meta olarak elde bulunmasıdır; üretimin bütünüyle bir meta üretimi olmasının ya da sırf kendi tüketimleri için üretimde bulunan bağımsız üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladıktan sonra ürün fazlasını piyasaya sürmelerinin burada bir önemi yoktur. Tüccar sermayesi, yalnızca kendi varlığının önkoşulu olan bu uçların, bu metalann hareketlerini sağlamaktadır.

Ürünlerin ne ölçüde ticaret alanına girerek tüccar elinden geçeceği, üretim tarzına bağlı olup, ürünlerin doğrudan doğruya geçim araçlan olarak değil de sırf bir meta olarak üretildikleri, kapitalist üretimin tam gelişmesi halinde en üst düzeye erişir. Öte yandan, her türlü üretim tarzında ticaret, üreticilerin (burada, ürünlerin sahipleri demektir), yararlanacakları olanaklan ya da servetlerini artırmak üzere değişim alanına girecek artı-ürünlerin üretimini kolaylaştırır. Demek oluyor ki, ticaret, üretime, gitgide daha fazla değişim-değeri üretmeye yönelten bir nitelik kazandınr.

Metalann başkalaşımı, bunlann hareketleri, 1) maddi bakımdan, farklı metalann birbirleriyle değişimlerinden, ve 2) biçimsel bakımdan,

metaların satış yoluyla paraya ve paranın satınalma yoluyla metalara çevrilmesinden ibarettir. Ve tüccar sermayesinin işlevi, işte bu meta satın alınması ve satışından oluşur. Şu halde, o, yalnızca metaların [sayfa 286] değişimini sağlamaktadır; gene de bu değişimin daha başlangıçta, sırf doğrudan üreticiler arasında bir meta değişimi olarak anlaşılmaması gerekir. Kölelik, feodalizm ve vasallık altında (ilkel toplulukları ilgilendirdiği kadarıyla), ürünlerin sahibi ve dolayısıyla satıcısı olan, köle sahibi, feodal toprakbeyi ve haraç alan devlettir. Tüccar birçok insan için satın alır ve satar. Satın almalar ve satışlar onun elinde toplanır ve dolayısıyla artık, alıcının (tüccar olarak) doğrudan doğruya gereksinmeleri ile sınırlı değildir.

Ne var ki, tüccann meta değişimini sağladığı üretim alanlarının toplumsal örgütlenme biçimi ne olursa olsun, tüccarın serveti daima para-biçiminde bulunur ve parası da daima sermaye olarak iş görür. Bunun hareketi daima P-M-P' biçimindedir. Para, değişim-değerinin bağımsız biçimi, çıkış noktasıdır ve değişim-değerinin artması kendi başına amaçtır. Meta değişiminin kendisi ve bunu sağlayan işlemler -üretimden ayrılan ve üretici olmayanlar tarafından yürütülen bu işlemler-, sırf, serveti servet olarak artırmanın değil, serveti en evrensel toplumsal biçimde, değişim-değeri olarak artırmanın bir aracıdırlar. Burada, itici güç ve belirleyici amaç, P'nin P +AP haline çevrilmesidir. P-P' hareketini sağlayan P-M ve M-P' işlemleri, yalnızca, P'yi P +AP haline getirmede, geçici evreler olarak görünürler. Bu P-M-P' tüccar sermayesinin bu kendine özgü hareketi, onu, M-P-M hareketinden, son amacı kullanım-değerleri-nin değişimi olan, üreticiler arası dolaysız meta ticaretinden ayırır.

Üretim ne kadar az gelişmişse, para olarak o kadar fazla servet tüccarların elinde toplanır, ya da tüccar servetinin özgül biçimi içersinde görünür.

Kapitalist üretim tarzında -yani sermaye, üretim üzerinde egemenliğini kurarak ona tamamen değişmiş,

özgül bir biçim verir vermez-tüccar sermayesi, sırf, *özgül* işlevi olan bir sermaye olarak gözükür. Daha önceki bütün üretim, tarzlarında ve hele üretimin üreticilerin en yakın gereksinmelerinin karşılanması için yapıldığı durumlarda, tüccar sermayesi, sermayenin işlevini *mükemmelen* yerine getirir görünür. İşte bu yüzden, tüccar sermayesinin, sermaye daha üretim üzerindeki egemenliğini kurmadan çok önce, sermayenin tarihsel biçimi olarak görünmesinin nedenini anlamak hiç de zor bir şey değildir. Bu sermayenin varlığı ve belli bir düzeye kadar gelişmesi, 1) para-servetin yoğunlaşmasının önkoşulu olarak ve 2) kapitalist üretim tarzı, ticaret için üretimi, tek tek müşterilere değil geniş ölçekte satışı ve dolayısıyla da, kendi kişisel gereksinmelerini karşılamak için değil birçok alıcının satın almalarını kendi tek bir alımında toplayan bir tüccarın varlığını öngördüğü için, kapitalist üretimin gelişmesinin bizzat tarihsel önkoşuludur. Öte yandan, tüccar sermayesindeki bütün gelişmeler, üre-

time gitgide daha fazla değişim-değeri üretimi niteliğini verme ve ürünleri gitgide daha fazla metalar haline getirme eğilimindedir. Ne var ki, tüccar sermayesinin gelişmesi, [sayfa 287] biraz ileride göreceğimiz gibi tek başına, ne bir üretim tarzından diğerine geçişi sağlayabilir ne de bunun açıklanması için yeterlidir.

Kapitalist üretimde tüccar sermayesi, eski bağımsız durumundan, sermaye yatırımında özel bir evreye indirgenmiştir ve kârların eşitlenmesi de onun kâr oranını genel ortalamaya indirgemektedir. O, yalnız, üretken sermayenin bir aracısı olarak işlev yapmaktadır. Tüccar sermayesinin gelişmesiyle şekillenen özel toplumsal koşullar artık burada egemenliğini yitirmiş durumdadır. Tersine, tüccar sermayesinin hâlâ egemen olduğu yerlerde, geri koşulların bulunduğunu görüyoruz. Bu, hatta bir ve aynı ülke için bile geçerlidir, örneğin, özellikle tüccar kenti niteliğini taşıyan kentler, sanayi kentlerine göre, geçmiş dönemin koşullan ile daha çarpıcı bir benzeşme gösterirler.[46]

Sermayenin, tüccar sermayesi olarak bağımsız ve egemen bir biçimde gelişmesi, üretimin sermayeye tabi olmaması, ve dolayısıyla sermayenin kendisinden de bağımsız, yabancı bir toplumsal üretim tarzı temeli üzerinde gelişmesi demektir. Tüccar sermayesinin gelişmesi, demek ki, toplumun genel ekonomik gelişmesiyle ters orantılıdır.

Sermayenin egemen biçimi olarak bağımsız ticari servet, dolaşım sürecinin kendi uçlanndan ayrılmasını temsil eder ve bu uçlar, kendileri değişimde bulunan üreticilerdir. Bu uçlar dolaşım sürecinden bağımsız kalırlar; tıpkı dolaşım sürecinin onlardan bağımsız kalmaları gibi. Ürün, ticaret yoluyla meta haline gelir. Burada ürünleri meta haline getiren ticarettir, yoksa üretilen metalar, hareketleriyle ticareti doğurmazlar. Şu halde sermaye burada önce, dolaşım sürecindeki sermaye olarak ortaya çıkıyor. Para işte bu dolaşım sürecinde sermaye halini alıyor. Ürünler önce bu dolaşım sürecinde, değişim-değerleri, metalar ve para olarak gelişiyor. Sermaye, dolaşım sürecinin uçlannı -aralannda dolaşımın aracılık ettiği çeşitli üretim alanlarını- denetimi altına almayı öğrenmeden önce, dolaşım sürecinde oluşabilir ve oluşmak zorundadır. Para ve meta dolaşımı, iç yapılan hâlâ geniş ölçüde kullanım-değerleri üretimine uyarlanmış, çok farklı örgütlenmiş üretim alanları arasında aracılık edebilir. İçersinde üretim alanlannın bir üçüncü şey aracılığı ile birbirlerine bağlandıkları dolaşım sürecinin bu bağımsızlaşması iki anlam taşır. Bir

[46] Bay W. Kiesselbach *(Der Gang des Welthandels im Mittelalter,* 1860 adlı yapıtında) hâlâ, tüccar sermayesinin, sermayenin genel biçimi olduğu bir dünya hayali içersindedir. Sermayenin modern anlamı üzerinde en ufak bir fikri olmadığı gibi, bu fikri de, Mommsen'in Roma tarihinde, "sermaye ve sermayenin egemenliği" konusunda söylediklerinden daha öteye geçmemekte. Modern İngiliz tarihinde, gerçek anlamda ticaret çevreleri ile tüccar kentleri de gene, politik bakımdan gerici ve sanayi sermayesine karşı, toprak sahipleri ve mali çevreler ile birlik halindedir. Örneğin, Liverpool'un politik rolü ile Manchester ve Birmingham'ın rollerini karşılaştırınız. Sanayi sermayesinin tam egemenliği, tahıl yasasının, vb. yürürlükten kaldırılmasından sonradır ki, ancak İngiliz tüccar sermayesi ve finans çevrelerince kabul edildi.

yandan, bu dolaşım, üretim üzerinde henüz bir egemenlik kurmamıştır, ama onunla belli bir önkoşul bağınüsı içersindedir. Öte yandan, üretim süreci, henüz dolaşımı üretimin sırf bir evresi olarak içersine almamıştır. Ne var ki, bunlann her ikisi de kapitalist üretimde gerçekleşmiştir, [sayfa 288] Üretim süreci bütünüyle dolaşıma dayanır ve dolaşım, içersinde, meta olarak yaraülan ürünün gerçekleştirildiği ve gene metalar olarak yaraülan üretim öğelerinin yerlerine yenilerinin konduğu üretimin sırf bir geçiş evresidir. Doğrudan doğruya dolaşımdan doğup gelişen bu sermaye biçimi -tüccar sermayesi- burada yalnızca, sermayenin, kendi yeni-den-üretim sürecinde ortaya çıkan biçimlerinden biri olarak görünür. Tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesinin, kapitalist üretimin gelişme derecesiyle ters orantılı olduğu yasası, Venedikliler, Cenovalılar, Hollandalılar, vb.'de olduğu gibi komisyonculuk ticareti *(catrying trade)* tarihinde özellikle açık olarak görülür; buralarda başlıca kazanç, böylece, yerli ürünlerin ihracı ile değil, ticari ve diğer ekonomik bakımlardan gelişmemiş toplumların ürünlerinin değişimini sağlayarak ve her iki üretici ülkeyi sömürerek elde edilir.[47] Burada tüccar sermayesi, uçlardan -aralarında aracılık ettiği üretim alanlarından- ayrılmış, kendi saf biçimindedir. Bu, onun gelişmesini sağlayan başlıca kaynaktır. Ne var ki, komisyonculuğa dayanan bu ticaret tekeli ve onunla birlikte bu ticaretin kendisi, iki yönlü olarak sömürdüğü ve gelişmemiş durumlan kendi varlığının dayanağı olan halkların ekonomik kalkınmalanyla oranülı olarak çözülüp dağılır. Komisyonculuk ticaretinde, bu,

yalnızca özel bir ticaret kolunun çökmesi olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda, tamamen ticaretle uğraşan ulusların egemenliklerinin ve genellikle bu komisyonculuğa dayanan ticari servetlerinin zayıflaması şeklinde de görünür. Ama bu, yalnızca, kapitalist üretimin gelişmesiyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesinin egemenliği alüna girdiğini ifade eden özel bir biçimdir. Tüccar sermayesinin üretime egemen olduğu yerlerdeki tutumu, yalnız genellikle sömürge ekonomisi (sömürgecilik sistemi denilen şey) ile değil, Hollanda Doğu Hint Kumpanyasının uyguladığı yöntemlerle tamamen özel bir biçimde de çarpıcı olarak ortaya konmuştur.

Tüccar sermayesinin hareketi P-M-P' olduğuna göre, tüccar kârı önce, yalnızca dolaşım sürecinde geçen hareketierde, yani saünalma ve saüş şeklindeki iki harekette sağlanır; ve sonra, son harekette, saüşta gerçekleştirilir. Demek ki bu, *protifupon alienation'dur* Prima facie,***

[47] "Tjcaret kentlerinin yerleşik halkı, daha zengin ülkelerin geliştirilmiş mallarını ve pahalı lüks eşyalarını ithal ederek, bu gibi şeyleri, kendi ülkelerinin ham ürünlerinden büyük miktarlar vererek satın almaya pek hevesli bulunan büyük toprak sahiplerinin gösteriş meraklarını beslemiş oldular. O sıralarda, Avrupa ticaretinin büyük bir kısmı böylece, kendi ham ürünlerini, daha uygar ulusların mamul ürünleri karşılığında değiştirmekten oluşuyordu. ... Bu zevk alışkanlığı, oldukça önemli bir talebe yolaçacak biçimde yaygınlaştığında, tüccarlar, taşıma giderlerinden tasarruf sağlamak için, doğal ki, aynı türden bazı manüfaktürleri kendi ülkelerinde kurma çabasına düştüler." (Adam Smith *[Wealth of Nations],Book* III, Ch. III, London 1776, s. 489-490.)

* Devir ve ferağa dayanan kâr. -*ç.*

** İlk bakışta, -f.

saf ve bağımsız bir ticari kâr, ürünler kendi değerleri üzerinden satıldıkları sürece olanaksız görünür. Pahalı satmak için ucuza satın almak, ticaretin kuralıdır. Şu halde, eşdeğerlerin değişilmesi değildir. Değer [sayfa 289] kavramı, burada, çeşitli metalann hepsi değerler ve dolayısıyla para olduklan ölçüde yer alır. Nitelik bakımından hepsi de toplumsal emeğin ifadeleridir. Ama bunlar, eşit büyüklükte değerler değildir. Ürünlerin nicel değişim oranlan önceleri tamamen gelişigüzeldir. Bunlar, değiştirilebilir nesneler, yani bir ve aynı üçüncü bir şeyin ifadeleri oldukları ölçüde meta biçimine bürünürler. Sürekli değişim ve değişim için daha düzenli yeniden-üretim, gitgide bu gelişigüzel durumu azaltır. Ne var ki, bu, önce, üretici ile tüketici için değil, bunların aracılan para-fiyatlan karşılaştıran ve aradaki farkı cebe indiren tüccarlar için sözkonusudur. Tüccar kendi hareketleriyle, eşdeğerleri saptar.

Tüccar sermayesi, başlangıçta denetlemediği uçlar arasında, ve yaratmadığı önkoşullar arasındaki basit harekettir.

Tıpkı, paranın, sırf meta-dolaşımının yalın biçiminden, M-P-M, yalnız bir değer ölçüsü ve dolaşım aracı olarak değil, aynı zamanda metaın ve dolayısıyla servetin ya da para-yığmanın mutlak biçimi olarak da çıkması ve böylece para şeklinde kalması ve birikiminin kendi başına bir amaç haline gelmesi gibi, para da, yığılmış para da, varlığını sırf elden çıkarma, devir ve ferağ yoluyla koruyan ve artıran bir şey olarak, tüccar sermayesinin yalın dolaşım biçiminden, P-M-P' hareketinden çıkar.

Eskiçağlann tüccar ulusları, Epikür'ün, evrenin ara alemlerinde yaşayan tannları ya da daha doğrusu, Polonya toplumunun gözeneklerine yerleşen Yahudiler gibi varlıklarını sürdürüyorlardı. İlk bağımsız, gelişmiş ticaret kentleri ile tüccar uluslann ticareti, aralannda aracılık ettikleri üretici ulusların barbarlığına dayanan katkısız bir komisyonculuk ticareti idi.

Toplumun, kapitalist-öncesi aşamalannda, ticaret, sanayie egemendi. Modem toplum için bunun tersi doğrudur. Ticaret, aralannda yürütüldüğü topluluklar üzerinde hiç kuşkusuz azçok karşıt bir etki yapacaktır. Lüks nesneler ile geçim araçlarını, ürünlerin doğrudan kullanımından çok satışına bağımlı hale getirerek, üretimi gitgide değişim-de-ğerinin boyunduruğu altına sokacaktır. Böylece o, eski ilişkileri çözüp dağıtır. Para dolaşımını artırır. Artık yalnızca üretim fazlasını ele geçirmekle kalmaz, üretimi gitgide daha fazla pençesine alır ve bütün üretim kollannı kendisine bağımlı hale getirir. Ne var ki bu çözücü, dağıtıcı etki, gene de büyük ölçüde üretici topluluğun niteliğine bağlıdır.

Tüccar sermayesi, gelişmemiş toplumlar arasında ürünlerin değişimini teşvik ettiği sürece, ticari kâr yalnız bir dolandırıcılık ve aldatma olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda büyük ölçüde bundan doğar. Bu sermayenin, çeşitli ülkelere ait ürünlerin fiyatlan arasındaki farkı sömürmesi olgusu bir yana (ve bu bakımdan o, metaların değerlerini eşitleme ve saptama yönünde bir eğilim taşır), tüccar sermayesinin,

kısmen esas olarak kullanım-değeri üretmeye devam eden ve ürünlerinin dolaşıma giren kısmının satışıyla ilgili ekonomik örgütlenmelerinin ve dolayısıyla da ürünlerin değerleri üzerinden satışının ikincil derecede [sayfa 290] önem taşıdığı topluluklar arasında bir aracı olarak, ve kısmen de bu eski üretim tarzlan içersinde tüccarın ilişki içine girdiği, artı-ürünün bellibaşlı sahiplerinin, yani köle sahiplerinin, feodal beylerin ve devletin (örneğin Doğulu despotun), Adam Smith'in daha önce aktarılan feodal zamanlarla ilgili pasajlarında doğru olarak sezinlediği gibi, tüccarın tuzağa düşürmeye çalıştığı tüketim zenginliğini ve lüksü temsil etmeleri nedeniyle, o üretim tarzları, tüccar sermayesinin artı-ürünün büyük bir kısmına elkoymasına yolaçar. Egemen bir duruma ulaştığında tüccar sermayesi her yerde bir yağma düzeninden yanadır,[48] ve bu nedenle, eski ve yeni zamanlarda tüccar uluslar

arasında gösterdiği gelişme, daima, yağmayla, korsanlıkla, köle hırsızlığı ile ve sömürgelerin ele geçirilmesi ile doğrudan doğruya elele gitmiştir; Kartaca'da, Roma'da ve daha sonraları, Venedikliler, Portekizliler, Hollandalılar, vb arasında olduğu gibi.

Ticaretin ve tüccar sermayesinin gelişmesi, her yerde, değişim-değerleri üretimine doğru bir eğilim yaratmış, hacmini artırmış, çeşitlendirmiş, kozmopolitleştirmiş, ve parayı, dünya-parası haline getirmiştir. Ticaret, bu nedenle hazır bulduğu ve farklı biçimleri, geniş ölçüde, kullanım-değeri gözönünde bulundurularak yürütülen üretim örgütleri üzerinde azçok çözücü bir etkide bulunmuştur. Bunun, eski üretim tarzında meydana getireceği çözülmenin genişliği, kendi sağlamlığına ve iç yapısına bağlıdır. Ve, bu çözülme sürecinin nereye varacağı, başka bir deyişle, eski üretim tarzının yerini hangi yeni üretim tarzının alacağı ticarete bağlı olmayıp, eski üretim tarzının kendisinin niteliğine bağlıdır. Antik

[48] "Şimdi tüccarlar arasında, soylular ya da eşkıyalar konusunda çok yakınmalar var, çünkü bunlar, büyük tehlikeler altında ticaret yapmak zorundalar ve kaçırılmak, dövülmek, şantaj yapılmak ve soyulmak tehlikesi ile yüzyüzedirler. Eğer bunlar, bu ıstıraplara adalet hatırına katlanmış olsalardı, tüccarlar kutsal kişiler olurlardı. ... Ne var ki, böylesine büyük haksızlıklar ve hıristiyanlığa yakışmayan hırsızlıklar ve soygunlar, bütün dünyada ve hatta kendi aralarında tüccarlar tarafından yapıldığına göre, Tanrının haksız kazanılan böyle büyük bir serveti tekrar kaybettirmesi ya da çaldırması ve kendilerinin de kellelerinden olmaları ya da tutsak edilmelerinde şaşılacak ne var? ... Ve prensler, böylesine haksız alışverişleri gereken şiddetle cezalandır-malı ve uyruklarının tüccarlar tarafından böylesine feci bir biçimde kandırılmamaları için dikkatli olmalıdırlar. Onlar bunu yapmadıkları için Tanrı, şövalyeler ile eşkıyaları kullanıyor ve tüccarları, yaptıkları haksızlıklar yüzünden bunlar aracılığı ile cezalandırıyor ve gene onları kendi şeytanları gibi kullanıyor; tıpkı Mısır ile bütün dünyanın başına şeytanları bela etmesi ya da düşmanlar aracılığı ile onları yoketmesi gibi. Böylece o, tüccarlar dünyayı her gün soyarlarken, şövalyelerin yılda bir-iki kez soymalarına karşın, şövalyelerin tüccarlardan daha az eşkıya olduklarını kabul etmeyerek; bunları birbirine kırdırıyor." "Işaya'nın dediği gibi hareket ediniz: Prensleriniz eşkıyaların yoldaşları oldular. Çünkü onlar, bir ya da yarım gulden çalan hırsızı astırırlar ama bütün dünyayı soyan ve büyük bir rahatlıkla hırsızlık yapanlar ile dost olular, böylece özdeyiş doğru çıktı: Büyük hırsızlar küçük hırsızları asarlar; Romalı senatör Cato'nun dediği gibi: Ufak hırsızlar zindanda, posugaları içinde, ama resmi hırsızlar, altın ve ipeklilere bürünmüşler. Ama Tanrının sonsözü ne olacak? Ezekiel'e dediği gibi yapacak: Prenslerle tüccarları, bir hırsızla bir diğer hırsızı, kurşun ve demir gibi kaynaştıracak ve kent yanıp kül olduğunda ne prensler kalacak ne de tüccarlar." (Martin Luther, *Von Kauffsharıdlurıg und Wucher,* 1524, s. 296-97.)

dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi, daima bir köle ekonomisi ile sonuçlanmıştır; çıkış noktasına bağlı olarak, ancak, doğrudan geçim araçlarının üretimiyle uğraşan ataerkil bir köle sisteminin, artı-değer üretimiyle uğraşan bir köle sistemine dönüşmesiyle [sayfa 2911 sonuçlanmıştır. Ne varki, modern dünyada bu, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır. Bütün bunlardan şu sonuca vanlır ki, bu sonuçlann kendileri, tüccar sermayesinin gelişmesinden daha başka koşullardan ileri gelirler. Kent sanayii, kent sanayii olarak, tanmsal sanayiden ayrılır ayrılmaz, ürettiği ürünlerin de daha işin başında meta olmalan ve bu yüzden de, satışları için ticaretin aracılığını gerektirmeleri eşyanın doğası gereğidir. Ticaretin, kentlerin gelişmesine dayanması ve buna karşılık da kentlerin ticarete bağımlı bulunması da doğal bir şeydir. Ne var ki, sanayideki gelişmenin ne ölçüde gelişmeyle elele gideceği, büsbütün başka koşullara bağlı bulunur. Eski Roma, daha sonraki cumhuriyetçi günlerinde, zanaat alanında herhangi bir gelişme göstermeksizin, tüccar sermayesini, eski dünyada hiç görülmemiş bir düzeye yükseltmişti, oysa Korent ile, Avrupa ve Küçük Asya'daki öteki Yunan kentlerinde ticaretteki gelişme, yüksek derecede gelişmiş bir zanaatla birlikte olmuştur. Buna karşılık, kentlerdeki büyüme ve bununla ilgili koşullardaki gelişmenin tam tersine, ticaret ruhu ve tüccar sermayesindeki gelişme, çoğu kez, yerleşik olmayan göçebe halklar arasında da görülen bir şeydir.

Hiç kuşkusuz -ve, baştan aşağı yanlış sonuçlara yolaçan da işte bu olgudur- 16. ve 17. yüzyıllarda coğrafi buluşlar ile ticarette görülen ve tüccar sermayesinin gelişmesini hızlandıran büyük devrimler, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi kolaylaştıran belli başlı öğelerden birisini oluşturur. Dünya pazanndaki ani genişleme dolaşımdaki metalann çoğalması, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine sahip çıkmak için Avrupa uluslannın gösterdikleri hırs ve rekabet, sömürgecilik sistemi - bütün bunlar, üretim üzerindeki feodal zincirlerin parçalanmasına maddi katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte, ilk dönemde -manüfaktür döneminde- modern üretim tarzı, ancak, kendisi için gerekli koşullann, ortaçağlarda oluştuğu yerlerde gelişmişti. Örneğin, Hollanda ile Portekiz'i karşılaşünnız.[49] Ve, eğer 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki ani genişleme ve, yeni dünya pazarlannın doğuşu, eski üretim tarzının yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten varolan kapitalist üretim tarzı temeli

[49] Diğer koşullan bir yana, Hollanda'nın gelişmesinde balıkçılığın, manüfaktürün ve tarımın nasıl önde gelen bir temel olduğu, Massie gibi 18. yüzyıl yazarlarınca zaten açıklanmış bulunuyor. Asya'da, antikçağda ve ortaçağlarda, ticaretin hacmini ve önemini küçümseyen eski görüşlere karşılık şimdi, bunun önemini abartmak adet halini aldı. Bu anlayışa karşı en iyi çare, İngiltere'nin 18. yüzyılın başındaki ithalat ve ihracatını incelemek ve bunu modern ithalat ve ihracat ile karşılaştırmaktır. Ve gene de bunlar, daha önceki herhangi bir tüccar ulusunkinden, karşılaştırılamayacak derecede büyük idiler. (Bkz: Anderson, *An Historical and Chronological Deduction ofthe Origin ofCommerce.* [vol. II, London 1764, s. 261 vd., *-Ed.\)*

üzerinde oluşmuştu. Bizzat dünya pazarı, bu üretim tarzı için temel teşkil eder. Öte yandan, bu üretim tarzının, gitgide büyüyen bir ölçekte üretimde bulunma yolunda kendi özünde bulunan zorunluluk, sürekli olarak dünya pazannı genişletme eğilimini yaratır ve bu durumda, sanayide devrimlere yolaçan

şey, ticaret olmaz, ticareti sürekli [sayfa 292] biçimde kökünden değiştiren sanayi olur. Ticari üstünlüğün kendisi, şimdi büyük sanayi için koşulların şu ya da bu derecede bir ağırlıkta olmasıyla bağlı durumdadır. Örneğin, İngiltere ile Hollanda'yı karşılaştınnız. Hollanda'nın egemen bir tüccar ulus olarak gösterdiği gerilemenin tarihi, tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girmesinin tarihidir. Kapitalist-öncesi ulusal üretim tarzlannın iç sağlamlığı ile örgütlenmesinin ticaretin çözücü ve bozucu etkilerine karşı koyduğu engeller, İngiltere'nin Hindistan ve Çin ile ilişkilerinde çarpıcı bir biçimde görülür. Üretim tarzının geniş temeli, bu ülkelerde küçük ölçekli tanm ve ev sanayiinin birliği ile oluşturulmuştur ve Hindistan'da, buna, ortak toprak mülkiyeti üzerinde kurulan köy topluluklannı eklemek gerekir ki, Çin'de de bu, ilkel biçimi ile vardı. İngilizler, Hindistan'da ülkenin egemenleri ve sahipleri olarak bu küçük ekonomik toplulukları bozup parçalamak için, doğrudan doğruya kendi politik ve ekonomik güçlerini kullanma konusunda hiç zaman yitirmemişlerdir.[50] İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yapmış ve düşük fiyatlı mallanyla, bu sınai ve tanmsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir öğesi olan iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde, bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır. Ve böyle bile olsa, bu çözülme çok yavaş ilerler. Hele, doğrudan politik güçle desteklenmediği Çin'de, bu çözülme daha da ağır gitmektedir. Tanm ile manüfaktürün birliğinin zamandan sağladığı büyük tasarruf ve ekonomi, onlara egemen olan dolaşım sürecinin *faux frais'sini** de içeren fiyatlanyla, büyük sanayiin ürünlerine karşı inatçı bir direnç göstermektedir. Öte yandan, İngilizlerin tersine, Rus ticareti, Asya tipi üretimin ekonomik temelini, dokunmadan olduğu gibi bırakmaktadır.[51]

Feodal üretim tarzından geçiş iki farklı biçimde olur. Üretici, doğal tanmsal ekonomi ve ortaçağlann kent sanayilerinin loncaya bağlı elzan-aatlarının tersine, tüccar ve kapitalist halini alır. Bu, gerçekten devrim yapan bir yoldur. Ya da tüccar, üretim üzerinde doğrudan bir egemenlik kurar. Tarihsel yönden bir basamak taşı olarak ne denli fazla hizmet

[50] Herhangi bir ulusun tarihi eğer, bir ekonomik deneyimler tarihi ise, İngiltere'nin Hindistan'daki tarihi, ardarda diziler, yararsız ve gerçekten saçma (uygulamada rezilce) bir ekonomik deneyimler tarihidir. Bengal'de, geniş İngiliz malikanelerinin bir karikatürünü yarattılar; güneydoğu Hindistan'da, küçük parçalara bölünmüş mülkiyetin bir karikatürünü; kuzey-batıda, ortak toprak mülkiyetine dayanan Hint ekonomik topluluğunu, kendi karikatürüne dönüştürmek için ellerinden geleni geri koymadılar.

[51] Rusya, tamamen kendi iç ve komşusu Asyatik pazara dayanan kendi kapitalist üretimini geliştirmek için, ateşli bir çaba içersine gireli beri, bu da değişmeye başlamış bulunuyor. -*F. E.*

* Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler, -f.

ederse de -dokumacıları, bağımsız olduklan halde, kendilerinin yünlerini onlara satmak ve onlann kumaşlarını satın almak suretiyle denetimi altına alan 17. yüzyıl İngiliz kumaşçılannda olduğu gibi- kendiliğinden, eski üretim tarzının alaşağı edilmesine yardımcı olmaz, ancak kendi önkoşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimini taşır. Örneğin, Fransız [sayfa 293] ipek sanayiinde ve İngiliz çorap ve dantela sanayilerinde, yapımcı, 19. yüzyılın ortasına kadar çoğu kez ancak ad bakımından yapımcıydı. Gerçekte ise, dokumacıları eski örgütlenmemiş düzende çalıştıran, ve ancak, bunlann gerçekten kendisi için çalıştıkları bir tüccarın denetim gücüne sahip düpedüz bir tüccardı.[52] Bu sistem, her yerde, gerçek kapitalist üretim tarzı için bir engel olmuş ve onun gelişmesiyle yokolup gitmiştir. Üretim tarzında köklü bir değişiklik yapmaksızın, yalnızca doğrudan üreticilerin durumunu daha da kötüleştirir, ve bunlan, sermayenin yakın denetimi altındakinden daha beter koşullar altında çalışan düpedüz ücretli işçiler ve proleterler haline getirir, ve artı-eme-klerine, eski üretim tarzı esasına göre elkoyar. Aynı koşullar, biraz değişmiş biçimde, bir ölçüde Londra'da elişi mobilya yapımında da vardır. Bu usul, özellikle Tower Hamlets'de büyük ölçüde uygulanmaktadır. Üretimin tamamı, birbirinden bağımsız çok sayıda ayrı iş koluna bölünmüştür. İşyerlerinden birisi yalnız sandalye, diğeri yalnız masa, bir üçüncüsü yalnız dolap, vb. yapmaktadır. Ama bu işyerleri, aşağı yukan elzanaatlarında olduğu gibi bir tek patron ve birkaç kalfa ile yönetilirler. Ne var ki, üretim doğrudan doğruya özel kişilere çalışmaya elvermeye-cek kadar büyüktür. Alıcılar, mobilya mağazaları sahipleridir. Cumartesi günleri patron bu mağazalara gider, yapılan işleri satar, ve alışveriş, rehin karşılığında borç veren tefeci dükkanlarında olduğu gibi, çekişe çekişe bir sonuca bağlanır. Patronlar, başka bir nedenle olmasa bile, gelecek hafta için hammadde satınalabilmek ve ücretleri ödeyebilmek için, bu haftalık satışlara bağımlıdırlar. Bu koşullar altında, aslında bunlar, tüccar ile kendi işçileri arasında yalnızca aracıdırlar. Tüccar ise, artı-değerden aslan payını cebe indiren gerçek kapitalisttir.[53] Aşağı yukan aynı şeyler, daha önce elzanaatları ya da kırsal sanayilerin yan dalları olarak yürütülen iş kollarından manüfaktüre geçiş için de geçerlidir. Geniş ölçekli sanayie geçiş -elzanaatı şeklinde yürütülen işi uygun makinelerin kullanılmaları halinde- bu küçük ve sahibi tarafından çalıştınlan işyerlerinin teknik gelişmesine bağlıdır. Makine, el yerine buharla çalışmaktadır. Bu, örneğin, son zamanlarda, İngiliz çorap sanayiinde böyle olmuştur.

Şu halde, üçlü bir geçiş şekli sözkonusudur. *Birincisi,* tüccar, doğru-

[52] Aynı şey, Ren bölgesindeki şerit ve sırma yapımcıları ile ipekli dokumacıları için de doğrudur. Kırsal bölgelerde yaşan bu el-dokumacıları ile kentli "yapımcıların" karşılıklı-ilişkileri için Krefeld yakınlarında bir demiryolu bile yapılmıştı. Ama bu daha sonraları, mekanik dokuma sanayii tarafından el-dokumacılarıyla birlikte bir yana atıldı. -*F. E.*

[53] Bu sistem, 1865'ten beri, daha da büyük ölçüde gelişmiştir. Ayrıntılar için bkz: *First Report ofthe Selected Committee ofthe House*

ofLord on the Sweating System, London 1888. -*F.E.*

dan doğruya sanayi kapitalisti haline gelmektedir. Ticaret üzerine kurulmuş zanaatlarda ve özellikle, İtalya'nın 15. yüzyılda İstanbul'dan getirdiği gibi, dış ülkelerden hammaddesiyle birlikte işçilerinin de getirildiği lüks eşyalar üreten zanaatlarda bu böyle olur. *İkincisi,* tüccar, küçük patronlan kendi aracısı haline getirir ya da doğrudan doğruya bağımsız üreticiden satın almada bulunarak, sözde onun bağımsızlığına [sayfa 294] dokunmamış, üretim biçimini değiştirmemiş olur. *Üçüncüsü,* sanayici, tüccar haline gelir ve doğrudan doğruya toptan piyasa için üretim yapar. Ortaçağlarda tüccar, yalnızca, Poppe'un doğru olarak söylediği gibi,* loncalar ve köylüler tarafından üretilen malları "aktaran" bir kimseydi. Tüccar, sanayici haline gelmekte ya da daha doğrusu, zanaatkarları, özellikle de küçük kırsal bölge üreticilerini kendi adına çalıştırmaktadır. Tersine, üretici, tüccar haline gelir. Örneğin, dokumacı ustası, işlediği yünü tüccardan parça parça alarak kalfalanyla birlikte onun hesabına çalışmak yerine, yünü ya da ipliği kendisi satın alır ve dokuduğu kumaşı tüccara satar. Üretim öğeleri, üretim sürecine, dokumacının kendi satın aldığı metalar olarak girer. Ve, tek bir tüccar için ya da belirli müşteriler için üretmek yerine, ticaret alemi için üretimde bulunur. Şimdi, üreticinin kendisi tüccardır. Tüccar sermayesi, dolaşım sürecini yürütmekten başka bir şey yapmaz. Başlangıçta ticaret, elzanaatlannın, kırsal ev sanayilerinin ve feodal tanmın, kapitalist işletmelere dönüşümü için önkoşuldu. Ticaret, kısmen meta için pazar yaratarak, kısmen yeni meta eşdeğerleri ortaya çıkarmak ve üretime yeni ham ve yardımcı maddeler sağlamak suretiyle, hem iç ve dış piyasalar için yapılacak üretim, hem de dünya piyasasında doğacak üretim koşulları bakımından, daha başlangıçta ticarete dayalı yeni üretim kollannın açılmasına neden olarak ürünü meta şekline sokar. Manüfaktür ve özellikle büyük ölçekli sanayi yeterli güce ulaşır ulaşmaz, kendi metalan aracıyla, onu elegeçi-rerek, kendisi için bir pazar yaratır. Bu noktada ticaret, piyasanın sürekli genişlemesi kendisi için hayati zorunluluk halini alan sanayi üretiminin hizmetine girer. Gitgide büyüyen kitle üretimi mevcut piyasaya sel gibi akar, ve böylece, bu piyasanın daha da genişlemesi, sınırlarını parçalaması için sürekli çalışır. Bu kitle üretimini sınırlayan şey (mevcut talebi ifade ettiği sürece) ticaret olmayıp, kullanılan sermayenin büyüklüğü ile emeğin üretkenliğinin gelişme düzeyidir. Sanayici kapitalistin önünde daima bir dünya piyasası vardır ve kendi maliyet-fiyatlannı yalnız iç piya-sa-fiyatlan ile değil, bütün dünya piyasa-fiyatlan ile de karşılaştırır, ve bu karşılaştırmayı sürekli olarak yapmak zorundadır. Daha önceki dönemde, bu gibi karşılaştırmaları yapmak neredeyse bütünüyle tüccarlara düşerdi, ve böylece, tüccar sermayesinin sanayi sermayesi üzerinde egemenliğini sağlardı.

* Poppe, *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften is an das Ende des achtzehntenJahrhunderts,* Band 1, Göttingen 1807, s. 70. -*Ed.*

Modem üretim tarzı üzerinde ilk teorik inceleme -merkantil sistem- zorunlu olarak, dolaşım sürecinin ticaret sermayesinin hareketlerinde bağımsızlık kazanmış olan yüzeysel görüngülerinden hareket etmiş ve bu yüzden de sorunlann ancak dış yüzlerini kavrayabilmiştir. Bunun öyle olmasının nedeni; kısmen, tüccar sermayesinin, genellikle sermayenin ilk varlık biçimi olması ve kısmen de, feodal üretimin ilk köklü [sayfa 295] değişiklik dönemi boyunca -modem üretimin doğuşunda- yaptığı muazzam etkidir. Gerçek modern ekonomi bilimi, ancak, teorik tahlillerin, dolaşım sürecinden üretim sürecine geçmesiyle başlar. Faiz getiren sermaye de, aslında, sermayenin çok eski bir biçimidir. Ama, merkantilizmin bunu niçin hareket noktası yapmayıp, yalnızca buna karşı bir polemik açmasının nedenini daha ilerde göreceğiz, [sayfa 296]

BEŞİNCİ KISIM **KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ**

YIRMIBIRINCI BOLUM FAİZ GETİREN SERMAYE

GENEL ya da ortalama kâr oranını ilk incelediğimiz zaman (bu cildin İkinci Kısmında), bu oran önümüzde kendi tam biçimi içersinde bulunmuyordu, kârın eşitlenmesi, ancak, farklı alanlara yatırılmış bulunan sanayi sermayeleri arasında kârların eşitlenmesi olarak görünüyordu. Bu inceleme, tüccar sermayesinin bu eşitlenme işlemine katılışı ve ticari kâr ile ilgili sorunların ele alındığı bundan önceki kısımda tamamlandı. Genel kâr oranı ile ortalama kâr şimdi, öncekinden daha dar sınırlar içersinde görünüyordu. İncelememiz boyunca şurasını unutmamak gerekir ki, bundan böyle, genel kâr oranı ya da ortalama kara değindiğimizde, bu son aldığı şekli, yani yalnız ortalama kârın bu son biçimini anlatmak istiyoruz. Ve bu oran, ticaret sermayesi için de sanayi sermayesi için de aynı olduğundan, bu ortalama kârı ilgilendirdiği kadarıyla, sınai ve ticari kâr arasında bir ayrım yapmak artık gerekli değildir. Sermaye, ister üretim alanına sanayi, ister dolaşım alanına ticaret sermayesi olarak yatırılmış olsun, büyüklükleri ile *pro rata* aynı ortalama yıllık kân sağlarlar.

Para -burada, fiilen ister para ister meta şeklinde varolan belli bir miktarda değerin bağımsız ifadesi olarak alınmaktadır- kapitalist üretim esası üzerinde sermayeye çevrilebilir, ve böylece belli bir değer [sayfa 297]

olmaktan çıkıp kendisini genişleten ya da artan bir değer haline dönüştürülebilir. Para, kâr üretir, yani kapitaliste, emekçilerden belli bir miktar karşılığı ödenmemiş emek, artı-ürün ve artı-değer sızdırma ve buna sahip çıkma olanağını verir. Böylece para, para olarak kendi kulla-nım-değeri dışında, ek bir kullanım-değeri, yani sermaye olarak hizmet etmekten ileri gelen bir kullanım-değeri niteliği kazanır. Paranın bu kullanım-değeri, demek ki, sırf, sermayeye çevrildiği zaman ürettiği kârı kapsar. Para, bu potansiyel sermaye niteliği içersinde, kâr üretme aracı olarak, bir meta halini alır, ama *sui generis** bir meta. Ya da, aynı şey demek olan, sermaye, sermaye olarak bir meta haline gelir.[54]

Yıllık ortalama kâr oranının %20 olduğunu kabul edelim. Bu durumda, ortalama koşullar altında, ortalama bir beceri ve bir amaca yönelik çaba ile sermaye olarak kullanılan 100 sterlin değerinde bir makine, 20 sterlin bir kâr sağlar. Demek ki 100 sterlini olan bir kimse, bu 100 sterlini 120 sterlin haline getirme ya da 20 sterlinlik bir kâr üretme gücüne sahip bulunur. 100 sterlinlik bir potansiyel sermayeye sahiptir. Eğer o, bu 100 sterlini bir başkasına bir yıllığına verecek olsa, ve o da bunu gerçek sermaye olarak kullansa, ona 20 sterlin bir kâr üretme gücünü vermiş olur ki, bu 20 sterlinlik artı-değer, karşısındakine bedavadan gelmiştir ve karşılığında hiç bir eşdeğer ödememiştir. Eğer bu kimse, yıl sonunda 100 sterlinin sahibine, ürettiği kârdan diyelim 5 sterlin verse, 100 sterlinin kullanım-değerinin -sermaye olarak işlevinin, 20 sterlinlik bir kâr üretme işlevinin kullanım-değerinin- karşılığını ödemiş olur. Kârın paranın sahibine ödenen bu kısmına faiz denir; faiz, kânn, işlev yaptığı süreçte sermayenin kendi cebine indirecek yerde, sermaye sahibine verdiği kısmına takılan bir diğer addan ya da özel bir terimden başka bir şey değildir.

Açıktır ki, 100 sterline sahip olmak, bunun sahibine, faizi, onun sermayesi ile üretilen kânn belli bir kısmını cebine indirme gücünü verir. Eğer 100 sterlini sahibi, bir başkasına vermemiş olsaydı, bu kimse herhangi bir kâr üretemez, ve bu 100 sterlinle ilgili olarak bir kapitalist gibi hiç bir zaman hareket edemezdi.[55]

Burada, Gilbart'ın yaptığı gibi, doğal adaletten sözetmek (nota bakınız) saçmadır. Üretimi yürütenlerin arasında geçen işlemlerin adaleti, bunlann, üretim ilişkilerinin doğal sonuçlarından ileri geldikleri olgusuna dayanır. Bu ekonomik işlemlerin, ilgili taraflann iradi hareketleri olarak, kendi ortak iradelerinin ifadeleri olarak ve bir üçüncü tarafa karşı

[54] Bu noktada, iktisatçıların sorunu böyle anladıklarını gösteren bazı pasajlar aktarılabilir: "Siz (İngiltere Bankası) *sermaye metaı* ile iş yapan çok büyük tüccarlarsınız, değil mi?" sorusu, bu bankanın müdürüne, tanık olarak, Banka Yasaları Raporu için bilgisine başvurulduğu zaman sorulmuştu. (H.of C.1857,s.lO4.)

[55] "Bir kâr sağlamak amacıyla borç para alan bir kimsenin, sağladığı kârın bir kısmını borç verene vermek durumunda olması, doğal adaletin apaçık bir ilkesidir." (Gilbart, *The History and Principles of Banking,* London 1834, s. 163.)

* Kendine özgü. -f.

yasa zoruyla kabul ettirilebilir sözleşmeler olarak göründükleri hukuki [sayfa 298] biçimler, sırf biçimler olarak bu içeriği belirleyemezler. Bunlar onu yalnızca ifade ederler. Bu içerik üretim tarzına tekabül ettiği, ona uygun düştüğü yerde adaletlidir. Bu biçimle çeliştiği yerde adaletsizdir. Kapitalist üretim temeli üzerinde kölelik adaletsizdir; tıpkı, metalann kalitesine hile kanştırmanın adaletsiz olması gibi.

100 sterlin 20 sterlin kâr üretiyor, çünkü, ister sınai ister ticari olsun sermaye olarak işlev yapıyor. Ama bu işlevin sermaye olarak *sine qua non'u** bu paranın sermaye olarak harcanması, yani (sanayi sermayesi halinde) üretim araçlannın satın alınması, (tüccar sermayesi halinde) metalar satın alınması için harcanmış olmasıdır. Ama harcanabilmesi için, bu paranın varolması gerekir. Eğer o, 100 sterlinin sahibi olan A, bu parayı ya kişisel tüketimi için harcasa ya da yığılmış para olarak elinde tutsaydı, işlev yapmakta olan kapitalist B, onu, sermaye olarak yatıra-mazdı. B, kendi sermayesini değil, A'ya ait sermayeyi harcıyor; ne var ki, A'ya ait sermayeyi B, onun nzası olmadan harcayamaz. Bu nedenle, aslında kapitalist olarak, 100 sterlinin sermaye biçiminde bu yatınmı sınırlı olmakla birlikte, bu 100 sterlini sermaye olarak harcayan, başlangıçta A'dır. Bu 100 sterlin bakımından B, ancak A kendisine bu parayı ödünç verdiği ve dolayısıyla onu sermaye olarak harcadığı için, kapitalist olarak hareket etmektedir.

Önce, faiz getiren sermayenin kendine özgü dolaşımını gözden geçirelim. Daha sonra, bunun, özel bir şekilde meta gibi nasıl satıldığını, yani büsbütün elden çıkarmak yerine, onun nasıl ödünç verildiğini irdeleyeceğiz.

Hareket noktası, A'nın B'ye borç verdiği paradır. Bu, bir güvence karşılığı olabilir de, olmayabilir de. Birinci şekil, meta ya da poliçe, hisse senedi, vb. gibi değerli senetler karşılığında borç verme sayılmazsa, epeyce eskidir. Bu özel şekiller bizi bu noktada ilgilendirmemektedir. Burada biz, olağan şekli içersindeki faiz getiren sermaye ile ilgileniyoruz.

Para, B'nin elinde fiilen sermayeye çevrilir, P-M-P' hareketini yapar ve A'ya P' olarak, P + AP olarak döner; burada AP faizi temsil eder. Basite indirmek için, biz, burada, sermayenin B'nin elinde uzun süre kaldığı, faizin düzenli aralıklarla ödendiği durumu ele almayacağız.

Demek ki, hareket şöyledir:

P_P_M-P'-P'.

Burada iki kez görünen şey, 1) paranın sermaye olarak harcanması, ve 2) gerçekleşmiş sermaye olarak, P' ya da P + AP olarak geriye dönüşüdür.
Tüccar sermayesinin hareketinde, P-M-P', aynı meta iki kez el değiştirmekte ya da eğer tüccar tüccara satarsa, ikiden de fazla el değiştirmektedir. Ne var ki, aynı metaın bu şekildeki her yer değiştirmesi, bu
* Zorunlu koşul, -f.

[sayfa 299] süreç o meta tüketime girene kadar kaç kez yinelenirse yinelensin, bir başkalaşımı, o metaın alım ve satımını gösterir.
Öte yandan M-P-M hareketinde, aynı para iki kez el değiştirmekte, ama bu önce paraya ve sonra da paradan tekrar bir başka metaya çevrilen metaın tam başkalaşımını göstermektedir.
Ne var ki, faiz getiren sermayede, P'nin ilk kez el değiştirmesi, hiç bir zaman ne meta başkalaşımında ne de sermayenin yeniden-üreti-minde bir evre değildir. Para, ancak, onunla ticaret yapan ya da onu üretken sermayeye dönüştüren faal kapitalistin elinde, ikinci kez harcandığında bir evre olur. P'nin ilk el değiştirmesi, burada, onun Adan B'ye aktarılması olgusundan öte bir şey ifade etmez ve bu aktarma, çoğu kez, belli yasal biçimler ve koşullar altında yapılır.
Paranın sermaye olarak, birincisi, yalnızca A'dan B'ye aktanlmasın-dan ibaret olan bu ikili harcanmasına, gene ikili dönüşü tekabül eder. Para, süreçten P' ya da P + AP olarak B'ye, kapitalist işlevini yapan kişiye geri döner. Sonra kapitalist, parayı A'ya, gerçekleşmiş sermaye olarak getirdiği kânn bir kısmı ile birlikte P + AP şeklinde geri verir; burada AP kârın tamamı değil, yalnızca bir kısmıdır - faizdir. Para, B'ye, ancak, nasıl harcanmışsa öyle, işlev yapan sermaye olarak, ama A'nın malı olarak döner. Paranın geri dönüşünün tamamlanması için B'nin bunu A'ya sonunda geri vermesi gereklidir. Ama B'nin bir de sermayeye ek olarak, A'ya, kânn bir kısmını, faiz adı altında anılan ve bu sermaye ile elde ettiği bir kısmını geri vermesi de gereklidir; çünkü, A, B'ye parayı ancak sermaye olarak, yani hareketi sırasında yalnızca kendisini korumakla kalmayıp, bir de sahibi için artı-değer yaratan bir değer olarak vermiştir. Para, B'nin elinde ancak işleyen sermaye olduğu sürece kalır. Ve -belirlenen tarihte- geri dönmesiyle sermaye olarak işlevi sona erer. Ne var ki, artık sermaye olarak iş görmediği anda, daima onun yasal sahibi olmakta devam eden A'ya tekrar geri verilmesi zorunluluğu vardır.
Bu metaya, meta şeklindeki sermayeye özgü olan ve satış yerine başka işlemlerde de görülen bu borç verme biçimi, sermayenin burada meta olarak görünmesi ya da sermaye olarak paranın meta haline gelmesi basit özelliğinden gelmektedir.
Burada bir ayrım yapmak gerekir.
Daha önce de görmüş olduğumuz, (İkinci Cilt, Birinci Bölüm) gibi, dolaşım sürecinde, sermayenin, meta-sermaye ve para-sermaye olarak hizmet ettiğini bu noktada kısaca anımsatalım. Ne var ki, her iki biçimde de, sermaye, sermaye olarak, meta haline gelmez.
Üretken sermaye meta-sermayeye çevrilir çevrilmez, meta olarak satılmak üzere piyasaya sürülmek zorundadır. O, burada sırf bir meta olarak hareket eder. Tıpkı alıcının sırf meta alıcısı olması gibi, kapitalist de piyasada yalnızca meta satıcısı olarak görünür. Ürünün, meta olarak dolaşım sürecinde satış yoluyla kendi değerini gerçekleştirmesi,

kendi dönüşmüş para-biçimine girmesi gerekir. Bu nedenle, bu metaın tüketici [sayfa 300] tarafından yaşam gereksinmesi ya da kapitalist tarafından üretim aracı, yani sermayenin öğeleri olarak satın alınmasının, hiç bir önemi yoktur. Meta-sermaye, dolaşım hareketinde, sermaye olarak değil, yalnızca bir meta olarak hareket eder. Sıradan bir metadan ayn olarak, bu, bir meta-sermayedir, 1) çünkü, bir artı-değerle yüklüdür. Bu yüzden de, değerinin gerçekleşmesi aynı zamanda artı-değerin de gerçekleşmesi olgusudur; ama, bu onun, bir meta, belli fiyatı olan bir ürün olarak basit varlığında hiç bir şeyi değiştirmez; 2) çünkü, bir meta olarak işlevi, sermaye olarak kendi yeniden-üretim sürecinde bir evredir ve bu nedenle, meta olarak hareketi ancak kendi sürecinin kısmi bir hareketi, aynı zamanda kendisinin sermaye olarak hareketidir. Ne var ki onun bu hale gelişi, satış işleminin kendisiyle değil, ancak bu saüş işleminin, belirli miktardaki bu değerin sermaye yetisi içersindeki tüm hareketiyle olan bağınüsı yoluyla olur.
Tıpkı, para-sermaye gibi, gerçekte yalnızca para olarak, yani me-taları (üretim öğelerini) saünalma aracı olarak hareket eder. Bu paranın, aynı zamanda para-sermaye, sermayenin bir biçimi olması olgusu, saünalma işleminden, burada para olarak yerine getirdiği fiili işlevden değil, bu işlevin, sermayenin toplam hareketi ile olan bağıntısından doğar, çünkü, sermayenin para olarak yerine getirdiği bu hareket, kapitalist üretim sürecini başlaür.
Ama bunlar, fiilen işlev yaptıkları, yani süreçte fiilen rol oynadıkları sürece, meta-sermaye burada yalnız meta, para-sermaye ise yalnız para olarak iş görür. Tek başına bakıldığında, başkalaşımın hiç bir anında kapitalist, metalannı, alıcıya, bu metalar kendisi için sermayeyi temsil ettikleri halde, ne *sermaye* olarak satar; ne de saücıya sermaye olarak para öder. Her iki halde de, metalannı düpedüz meta olarak ve parasını düpedüz para olarak, yani metalan saünalma aracı olarak elden çıkarır.

Ancak sürecin bütünü ile ilgili olarak, çıkış noktasının aynı zamanda geri dönüş noktası olarak göründüğü anda, P-P' ya da M-M' hareketinde, sermaye, dolaşım sürecinde, sermaye olarak görünür (oysa, üretim sürecinde sermaye, işçinin kapitalistin egemenliği altına girmesi ve artı-değer üretimi yoluyla, sermaye olarak görünür). Ne var ki, bu dönüş anında, aradaki bağ kaybolur. Bu anda gördüğümüz şey , P' ya da P + AP, ilk yaünlan para ile bir artışın -gerçekleşen artı-değerin- toplamına eşit bir para miktarıdır (AP kadar artmış bulunan değer miktan, para, metalar ya da üretim öğeleri biçiminde bulunabilir, bunun bir önemi yoktur). Ve işte tam bu dönüş noktasında sermaye, gerçekleşmiş sermaye genişlemiş bir değer olarak bulunur ve -bu nokta, ister gerçek, ister sanal olsun, bir durgunluk noktası olarak sabitleştiği sürece- sermaye bu biçimi içersinde hiç bir zaman dolaşıma girmez, daha çok, toplam sürecin sonucu olarak dolaşımdan çekilmiş görünür. Bu sermaye tekrar harcandığında, hiç bir zaman bir başkasına *sermaye* olarak

verilmiş olmaz, ancak ona düpedüz bir meta olarak satılmış ya da bir meta [sayfa 3oi] karşılığında düpedüz bir para olarak verilmiş olur. Kendi dolaşım sürecinde sermaye, hiç bir zaman sermaye olarak görünmez, ancak meta ya da para olarak görünür ve bu noktada bu onun, *başkaları* için tek varlık şeklidir. Metalar ve para burada, metalar paraya ya da para metalara çevrildiği için, satıcılar ya da alıcılar ile olan fiili ilişkileri bakımından sermaye değildir, ancak kapitalistle olan ideal ilişkileri (öznel açıdan) ya da yeniden-üretim sürecinde evreler olmaları (nesnel açıdan) nedeniyle sermayedirler. Sermayenin sermaye olarak varlığı, fiili hareket içersinde, dolaşım sürecinde değil ancak üretim sürecinde, emek-gücünün sömürüldüğü süreçte sözkonusudur.

Ne var ki, durum, faiz getiren sermaye bakımından farklıdır, ve ona kendisine özgü niteliği veren de işte bu farktır. Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, bunu bir üçüncü kişiye devreder, onu dolaşıma sokar ve *sermaye* olarak meta haline getirir; sırf kendisi için değil başkaları içinde sermaye haline getirir. Para, yalnızca onu veren kimse için *sermaye* olmayıp, daha başlangıçta bir üçüncü kişiye sermaye olarak artı-değer yaratan, kâr yaratan bir kulla-nım-değeri ile yüklü bir değer olarak verilmiştir; bu, kendi hareketinde kendisini devam ettiren ve işlevini yerine getirdikten sonra, ilk sahibine, bu örnekte paranın sahibine dönen bir değerdir. Şu halde para, ondan, yalnızca belirli bir süre için ayrılmakta, geçici bir süre için sahibinin zilyetliğinden çıkıp, iş yapmakta olan kapitalistin zilyetliğine geçmekte ve böylece ne ödeme şeklinde elden çıkartılmakta ne satılmakta, ama yalnızca ödünç verilmekte, ve önce, belli bir zaman aralığından sonra çıkış noktasına dönmek ve ikinci olarak da, gerçekleşmiş sermaye olarak -kullanım-değerini, artı-değer yaratma gücünü gerçekleştirmiş bir sermaye olarak- geri dönmek koşuluna bağlı olarak elden çıkarılmaktadır.

Sermaye olarak ödünç verilen metalar, taşıdığı özelliklere bağlı olarak ya sabit ya da döner sermaye olarak ödünç verilirler. Para, bu her iki şekilde de borç verilebilir. Örneğin, eğer para, yıllık gelir şeklinde ödeniyor ve böylece, faizle birlikte sermayenin bir kısmı geri geliyorsa, sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Binalar, gemiler, makineler, vb. gibi belli metalar, kullanım-değerlerinin niteliği gereği ancak sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Ne var ki, ödünç verilen her türlü sermaye, şekli ne olursa olsun ve kullanım-değeri geri dönüşünü nasıl değişikliğe uğratırsa uğratsın daima para-sermayenin ancak özgül bir biçimidir. Bunun nedeni, ödünç verilen şeyin daima belli bir miktar para olması ve faizin bu miktar üzerinden hesaplanmasıdır. Borç verilen şey, eğer ne para ne de döner sermaye ise, bu da gene, sabit sermayenin geriye dönüşü şeklinde ödenir. Borç veren, devresel olarak bir faiz ve bir de, sabit sermayenin kendisinin tüketilen kısmının değerini, devresel aşınıp yıpranmanın eşdeğeri olarak elde eder. Ve, belirli sürenin sonunda, borç verilen sabit sermayenin tüketilmeyen kısmı, ayni olarak geri

döner. Eğer borç verilen sermaye, döner sermaye ise, bu da gene, döner sermayeye özgü şekilde geri döner, [sayfa 302]

Geriye dönüş *tarzı,* demek ki daima, yeniden-üretim halindeki sermayenin ve bu sermayenin özgül çeşitlerinin fiilen izledikleri dolaşım devresi ile belirlenir. Oysa, borç verilen sermayeye gelince, bunun geriye dönüşü, geriye ödeme *biçimini* alır, çünkü, bu sermayenin bir başkasına aktarılması, borç biçiminde olur.

Biz bu bölümde, yalnızca, borç verilen sermayenin diğer biçimlerinin de çıktığı, gerçek para-sermayeyi inceliyoruz.

Borç verilen sermaye, iki şekilde geriye döner. Yeniden-üretim sürecinde, faal kapitaliste döner ve sonra bu dönüş, bir kez daha, borç verene, para-kapitaliste aktarma, gerçek sahibine, yasal çıkış noktasına geri ödenmesi şeklinde kendisini yineler.

Fiili dolaşım sürecinde sermaye daima, bir meta ya da para olarak görünür ve hareketi her zaman, bir dizi satınalma ve satışlara bölünmüştür. Kısacası, dolaşım süreci, metaların başkalaşımı halini alır. Yeniden- üretim sürecini bütünüyle dikkate alacak olursak, durum farklı olur. Paradan hareket edecek olursak (ve metalardan hareket etsek de aynı şeydir, çünkü biz metaların değerinden yola çıkmış oluruz, yani onlan paranın *sub specie'leri** olarak dikkate alırız), belli bir miktar paranın harcandığını

ve belli bir süre sonra, bir artışla birlikte geri döndüğünü görürüz. Yatırılan bir para miktarı, bir artı-değerle birlikte geri dönmektedir. Bu para olduğu gibi kalır. Bu para kendisini korumuş ve belirli bir dolaşım devresini tamamlayarak çoğalmıştır. Ama şimdi, para, sermaye olarak borç verildiği için, kendini koruyan ve genişleten belli bir süre sonra bir artışla birlikte geri dönen ve daima aynı süreci yeni baştan yinelemeye hazır bir para miktarı olarak borç verilmiştir. Ne para ne de meta olarak harcanmıştır; şu halde, para-biçiminde yatınldığı zaman, bir meta karşılığında değiştirilmediği gibi, meta olarak yatırıldığı zaman da para karşılığında satılmamıştır; daha çok, sermaye olarak harcanmıştır. Sermayenin kendi kendisiyle bu ilişkisi sermayenin para doğuran para olarak göründüğü kapitalist üretim sürecine bir bütün ve tek bir birlik olarak bakıldığı zaman, sermayenin kendisini ortaya koyduğu bu ilişki herhangi bir ara-hareket olmaksızın, burada ona kendi öz niteliği ve sıfatı olarak verilmiştir. Ve para, sermaye olarak borç verildiği zaman, işte bu niteliği ile elden çıkartılır.

Para-sermayenin rolü konusunda Proudhon'un acayip bir anlayışı vardır. *(Gratuite du Credit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proud-hon,* Paris 1850). Borç verme, satış olmadığı için Proudhon'a bir kötülük gibi görünür. Faiz karşılığı borç vermek, "satılan nesnenin sahipliğinden hiç bir zaman ayrılmaksızın, aynı nesneyi tekrar tekrar satmak ve fiyatını tekrar tekrar elde etmek yeteneğidir" (s. 9).** Nesne [sayfa 303] -para, ev,

* Alt türleri, -ç.

vb.- satışta ve satınalmada olduğu gibi, sahip değiştirmez. Ama Proud-hon, faiz getiren sermaye biçiminde verilen paraya karşılık olarak bir eşdeğer elde edilmediğini görmüyor. Arada değişim süreçlerinin bulunduğu her satınalma ve satış hareketinde, sözkonusu nesnenin elden çıkartıldığı gerçi doğrudur. Satılan nesnenin sahipliği daima sona erer. Ama o nesnenin değerinden vazgeçilmiş değildir. Satışta meta elden çıkartılır, ama değeri değil; bu değer, para-biçiminde, ya da burada onun başka bir biçimi olan, borç senedi veya ödeme vaadi belgesi şeklinde geri alınır. Satınalmada, para elden çıkartılır, ama değeri değil; bu değer, metalar biçiminde, yerine konulur. Sanayi kapitalisti, aynı değeri, bütün yeniden-üretim süreci boyunca (artı-değer hariç), yalnızca biçimleri farklı olmak üzere elinde tutar.

Bir değişim, yani metalann değişimi sözkonusu olduğu sürece değerde bir değişme yoktur. Aynı kapitalist daima aynı değeri elinde tutar. Ama, artı-değer kapitalist tarafından üretildiği süre boyunca değişim yoktur. Değişim olur olmaz, artı-değer metalarda zaten maddeleşmiş bulunur. Biz, eğer, tek tek değişim işlemlerini değil de sermayenin yaptığı tüm devreyi, P-M-P', gözönünde bulundurursak belli miktarda bir değerin sürekli olarak yatınldığını ve bu aynı miktar ile birlikte, artı-değer ya da kârın dolaşımdan çekildiğini görürüz. Fiili değişim işlemleri, hiç kuşkusuz, bu sürecin nasıl oluştuğunu açıklayamaz. Ve, para borç veren kapitalistin faizinin temeli ve bu faizin kaynağı, P'nin sermaye olarak geçirdiği işte bu süreçtir.

"Aslında," diyor Proudhon, "şapka satan, şapka yapımcısı, bunların değerini elde eder, ne fazlasını ne de eksiğini. Ama para borç veren kapitalist ... yalnızca sermayesini geri almaz, sermayesinden fazlasını, değişime soktuğundan fazlasını geri alır; sermayesinin üstünde ve ötesinde bir faiz alır" (s. 69). Şapkacı burada, borç veren kapitalistten ayn ve farklı olarak üretken kapitalisti temsil eder. Proudhon, üretken kapitalistin metaları değerlerine eşit fiyatlarla sattığı halde (üretim fıyatlan yoluyla eşitlenme, burada, onun anlayışı için önemsizdir) nasıl olup da değişime soktuğu sermayenin üzerinde ve ötesinde bir kâr elde ettiğini, besbelli ki kavrayamıyor. 100 şapkanın üretim fiyatının = 115 sterlin olduğunu, bu üretim fiyatının, şapkanın değeri ile raslansal olarak çakıştığını, yani şapka üreten sermayenin, ortalama toplumsal sermaye ile aynı bileşimde olduğunu kabul edelim. Kâr = %15 ise, şapkacı, mallarını 115 sterlinlik değerleri üzerinden satmakla 15 £ kâr elde eder. Bunlar ona yalnızca 100 sterline malolmuştu. Eğer bu şapkaları kendi sermayesi ile üretmiş ise, bu 15 £ fazlalığın hepsini cebine indirir, yok eğer, borç aldığı sermaye ile üretmişse 5 sterlini faiz olarak vermek zorunda kalabilir. Bu durum, şapkalann değerinde hiç bir değişiklik yap-

** Aktarılan sözler, *La Voix du Peuple* gazetesinin editörlerinden ve *Gratuite du Credit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon,* (Paris 1850) adlı kitapta "Birinci Mektup"un yazan Cheve'e aittir. *-Ed.*

maz, ancak, bu değerin içerdiği artı-değerin farklı kimseler arasındaki dağılımını etkiler. Bu nedenle, şapkalann değeri, faiz ödemekle değişmediğine göre, şunlan söylemek Proudhon hesabına saçmalık olur; "Ticarette, sermaye üzerinden faiz, metalann fiyatını oluşturmak üzere, [sayfa 304] işçilerin ücretlerine eklenmesi nedeniyle, işçinin kendi emeğinin ürününü geriye satınalabilmesi olanaksızdır. *Vivre en travaillant** faizin egemenliği altında, içersinde çelişki taşıyan bir ilkedir" (s. 105).[56]

Proudhon'un sermayenin niteliğini ne denli az anladığım, genel olarak sermayenin hareketini faiz getiren sermayeye özgü hareket olarak anlatüğı şu sözleri ortaya koymaktadır: "Para-sermaye, faiz birikimi yoluyla değişimden kendi kaynağına döndüğüne göre, bundan, aynı kimse tarafından sürekli olarak yapılan yeniden yatırımın, aynı kişiye sürekli kazanç getirdiği sonucu çıkar." (s. 154.)

Faiz getiren sermayenin kendisine özgü hareketinde onun hala çözemediği şey nedir? Kategorileri şunlardır: satınalma, fiyat, nesnelerden ayrılma ve arü-değerin burada göründüğü dolaysız biçim; kısacası, sermayenin sermaye olarak bir meta haline gelmesi, dolayısıyla saüşın borç vermeye ve fiyatın kârdan alınan bir paya dönüşmesi görüngüsü.

Sermayenin kendi çıkış noktasına dönüşü, genellikle, kendi toplam devresindeki, sermayenin karakteristik hareketidir. Bu hiç bir zaman yalnız faiz getiren sermayenin bir özelliği değildir. Onu diğerlerinden ayıran şey, daha çok, herhangi bir devre işe karışmaksızın, geri dönüşündeki dışsal şekildir. Borç veren kapitalist, herhangi bir eşdeğer almaksızın, sermayesini elden çıkarmakta, sanayi kapitalistine aktarmaktadır. Onun bu aktarması, sermayenin gerçek dolaşım sürecine hiç bir şekilde ait olan bir iş değildir. O yalnızca, sanayici kapitalistin başlatüğı bu devrenin açılmasına yardım etmektedir. Paranın bu ilk konum değiştirmesi -ne saünalma ve ne de satış şeklinde- bir başkalaşımı ifade etmez. Sahiplik sona ermemiştir, çünkü, ortada ne değişim vardır ne de bir eşdeğer alınmıştır. Paranın, sanayi kapitalistinin elinden, borç veren kapitalistin eline dönüşü, yalnızca, sermayenin ilk elden çıkartılma işlemini tamamlamaktadır. Para şeklinde yatırılan sermaye dairesel süreç yoluyla para şeklinde tekrar sanayici kapitaliste döner. Ne var ki bu para, yaürdığı zaman kendisine ait olmadığı için, dönüşümde de ona ait olamaz. Yeniden-üretim sürecinden geçmekle, sermaye hiç bir zaman sanayici kapitalistin mülkiyetine geçmiş olmaz. Bu yüzden kapitalist bu

[56] "Bir ev","para".vb., eğer Proudhon'a bakılacak olursa, "sermaye" olarak ödünç verilemeyecek, ancak "maliyet fiyatı ile ... metalar" olarak satılacaklardır. Luther bir bakıma Proudhon'dan üstündür. O, kâr elde etmenin, borç verme ya da satın almanın şekline bağlı olmadığını biliyordu: "Onlar satın almayı da tefeciliğe çeviriyorlar. Ama bu, gerçekten de hemen üstesinden gelinemeyecek kadar büyük bir konu. Biz önce tek bir şey üzerinde, borç vererek tefecilik yapmak üzerinde durmak zorundayız, buna bir son verdikten sonra (kıyamet gününden sonra) *satmalma yoluyla tefeciliğin* üstesinden gelmekten de geri kalmayacağız." (Martin Luther, *An die Pfarherm wider den MVucherzu predigen,* Wittenberg 1540.)

* Kendi emeğiyle yaşamak -f.

sermayeyi onu ödünç verene geri vermek zorundadır. Sermayeyi borç verenden borç alana aktaran ilk harcama, fiili yeniden-ürerim süreciyle hiç bir ilişkisi olmayan, yasal bir işlemdir. Bu işlem yalnızca bu süreç için bir giriştir. Borç alandan borç verene akmış bulunan sermayeyi tekrar aktaran geri ödeme, diğer bir yasal işlemdir ve birinciyi tamamlar. Biri fiili süreci [sayfa 305] başlatır, diğeri ise bu süreci tamamlayan bir işlemdir. Çıkış noktası ile dönüş noktası, borç verilen sermayenin elden çıkartılması ve geri alınması, böylece, sermayenin fiili hareketinden önce ve sonra yer alan ve bu hareketin kendisi ile hiç bir ilişkisi bulunmayan, yasal işlemler ile oluşan keyfi hareketler olarak görünür. Sermaye daha başlangıçta sanayici kapitaliste ait olsa ve bu nedenle de kendisine ait bir şey olarak ona dönmüş olsaydı, bu fiili hareket bakımından her şey gene aynı olurdu.

İlk başlangıç işleminde, borç veren, sermayesini borç alana verir. Tamamlayıcı ve sona erdirici işlemde borç alan, bu sermayeyi borç verene geri verir. Bu ikisi arasındaki alışveriş bakımından -ve faiz şimdilik bir yana bırakılırsa- borç veren ve borç alan arasındaki ödünç verilen sermaye hareketi ile ilgili olarak bu (sermayenin fiili yeniden-üretim sürecinin içersinde geçtiği, daha uzun ya da daha kısa bir zaman aralığı ile aynlan bu iki işlem) demek ki, hareketin tamamını kapsar. Ve bu hareket, iade edilme koşuluyla elden çıkarma, *per se** borç verme ve borç alma hareketini, koşula bağlı olarak paradan ya da metadan ayrılmanın özgül biçimini teşkil eder.

Genellikle sermayenin karakteristik hareketi, paranın kapitaliste dönüşü, yani, sermayenin kendi çıkış noktasına dönüşü, faiz getiren sermayede, kendisinin bir biçim olduğu gerçek hareketten ayrılmış tamamen dışsal bir görünüm alır. A, parasını, para olarak değil sermaye olarak verir. Sermayede hiç bir dönüşüm olmamaktadır. Yalnızca el değiştirmektedir. B'nin eline geçene kadar onun sermayeye gerçek dönüşümü gerçekleşmez. Ama, B'ye verir vermez, para, A için sermaye halini alır. Sermayenin, üretim ve dolaşım süreçlerinden gerçek geriye akışı yalnız B için sözkonusu olur. Ama, A için geriye akış, elden çıkarış gibi aynı şekle girer. Sermaye B'den A 'ya geri döner. Elden çıkarma, yani parayı belli bir süre için borç verip, faiz (arü-değer) ile birlikte geri almak, faiz getiren sermayenin kendine özgü hareketinin tam biçimidir. Borç verilen paranın sermaye olarak gerçek hareketi, borç veren ile borç alan arasındaki işlemlerin dışında yer alan bir işlemdir. Bunların arasındaki ara-hareket gölgede kalmış, görünmez hale gelmiş ve doğrudan doğruya içerilmemiştir. Özel bir tür meta olarak sermaye, gene kendine özgü bir elden çıkanlma biçimine sahiptir. İşte bu nedenle, geri dönüşü de kendisini, bir dizi belirli ekonomik sürecin sonu ve sonucu olarak değil, saücı ile alıcı arasındaki özgül bir yasal anlaşmanın sonucu

* Bizatihi, kendisi, -f.

şeklinde ifade eder. Geri dönüş süresi, yeniden-üretim sürecindeki gelişmeye bağlıdır; faiz getiren sermayede, sermaye olarak geriye dönüş, sırf borç veren ile borç alan arasındaki anlaşmaya bağlı *görünür.* Böylece, bu işleme göre, sermayenin geri dönüşü, bundan böyle, yeniden-üretim sürecinden doğan bir sonuç olarak görünmez; sanki borç verilen sermaye, para-biçimini hiç kaybetmemiş gibi görünür. Hiç kuşkusuz bu işlemler, aslında, gerçek [sayfa 306] yeniden-üretken geri dönüşlerle

belirlenirler. Ama bu, işlemin kendisinde görünür durumda değildir. Uygulamada da bu her zaman mutiaka böyle değildir. Vade sona erdiğinde gerçek geriye dönüş olmamışsa, borçlu, alacaklıya karşı yükümlülüklerini yerine getirmek için başka kaynaklara başvurmak zorunda kalır. Sermayenin bu yalın *biçimi* -belli bir A miktarı olarak harcanan ve belli bir süre sonra, bu süre dışında herhangi başka bir ara-işlem olmaksızın, $A + V_xA$ mik-tan olarak geri dönen para-sermayenin gerçek hareketinin yalnızca anlamsız bir biçimidir.

Sermayenin gerçek hareketinde, sermayenin dönüşü, dolaşım sürecindeki bir evredir. Para önce üretim araçlarına çevrilmiştir; üretim bunları metalara dönüştürür; metaların satışı ile bunlar tekrar paraya çevrilir ve bu biçim içersinde, başlangıçta para şeklinde sermaye yaüran kapitalistin eline dönerler. Ne var ki faiz getiren sermayede, bu dönüş, elden çıkartma gibi, sermaye sahibi ile, bir ikinci taraf arasındaki yasal işlemin sonucudur. Biz burada yalnız elden çıkartmayı ve geri ödemeyi görürüz. Arada olup bitenler silinip yokolmuştur.

Ne var ki, sermaye olarak yatırılmış bulunan para, onu yatıran kimseye, sermaye olarak harcayan kişiye geri dönme özelliğini taşıdığı için, ve P-M-P' dolaşımı, sermayenin kaçınılmaz hareket biçimi olduğu için, paranın sahibi işte bu nedenle onu sermaye olarak çıkış noktasına dönme, ve hareketi sırasında değerini koruma ve artırma özelliğine sahip bir şey olarak bir başkasına borç verebilir. Para sahibi onu sermaye olarak elden çıkarür, çünkü bu para, sermaye olarak kullanıldıktan sonra çıkış noktasına döner, şu halde, para, borcu alana geri döndüğüne göre o bunu belli bir süre sonra borcu verene geri vermek olanağına sahiptir.

Bu nedenle, paranın sermaye olarak borç verilmesi -belli bir süre sonra geri verilmek koşuluyla elden çıkartılması- bu paranın gerçekten sermaye olarak kullanılmasını, çıkış noktasına gerçekten geri dönmesini öngörür. Paranın sermaye olarak yapüğı gerçek çevrim, bu yüzden, borç alanın parayı borç verene geri vermesini zorunlu kılan yasal işlemin önkoşuludur. Borç alan bu parayı sermaye olarak kullanmazsa bu onun bileceği bir şeydir. Borcu veren, parayı sermaye olarak borç verir ve bu niteliği ile paranın, kendi çıkış noktasına para-biçiminde geri dönene kadar, para-sermaye devresini kapsamak üzere, sermayenin işlevlerini yerine getirmesi varsayılır.

Belli bir miktar değerin, para ya da meta olarak işlev yaptığı, P-M ve M-P' dolaşım hareketleri, ara süreçlerden, toplam hareketin birer

evresinden başka bir şey değildir. O, sermaye olarak, tüm P-P' hareketini yerine getirir. Para ya da şu veya bu biçimde bulunan belli bir değerler toplamı olarak yatırılmıştır ve belli bir değerler toplamı olarak geri dönmektedir. Borç para veren, bunu, meta satın almak için harcamamakta, ya da bu değerler toplamı, meta-biçimde ise, para karşılığında [sayfa 307] satmamaktadır. O bunu, sermaye, P-P' olarak, belli bir süre sonra çıkış noktasına geri dönen bir değer olarak yatırmaktadır. Alım ya da satımda bulunmak yerine, parayı borç vermektedir. Demek ki, bu borç verme işlemi, değerden, para ya da meta olarak ayrılma yerine, *sermaye* olarak ayrılmanın uygun biçimi oluyor. Ne var ki buradan, borç vermenin, kapitalist yeniden-üretim süreci ile hiç bir ilişkisi olmayan işlemler biçimini de alamayacağı sonucu çıkamaz.

Buraya kadar biz yalnız, borç verilen *sermayenin,* sahibi ile sanayici kapitalist arasındaki hareketlerini gözden geçirdik. Şimdi de, *faizi* incelememiz gerekiyor.

Borç veren, parasını sermaye olarak harcamaktadır; onun bir başkasına verdiği değer miktan sermayedir ve bu nedenle kendisine dönmektedir. Ne var ki, sırf bu dönüş, borç verilen değer miktarının *sermaye* olarak geriye akışı anlamına gelmeyebilir, yalnızca borç verilen bir değer miktarının dönüşü olabilir. Sermaye olarak geri dönmesi için yatırılan değer miktarının, hareket sırasında yalnız kendisini koruması değil, aynı zamanda genişlemesi, değer olarak artması, yani bir artı-değerle birlikte P + AP olarak geri dönmesi gerekir; buradaki AP, faiz ya da ortalama kârın bir kısım olup, faal kapitalistin elinde kalmayarak para-kapitalistin payına düşer.

Para-kapitalistin parayı sermaye olarak elden çıkarması olgusu, bunun kendisine P + AP olarak geri verilmesi gerektiği anlamını taşır. Daha ilerde arada geçen zaman boyunca, geriye dönmesi ancak oldukça uzun bir dönemde yer alacak olan sermaye sözkonusu olmaksızın, belirli aralıklarla yapılan faiz ödenmesi biçimini dikkate alıp incelememiz de gerekecektir.

Para-kapitalisti, borç alana, sanayici kapitaliste ne vermektedir? Ona gerçekten devrettiği şey nedir? İşte ancak paranın bu devir işlemidir ki, borç para vermeyi, parayı sermaye olarak elden çıkartmaya, yani sermayenin bir meta olarak elden çıkartılmasına çevirir.

Ve işte ancak bu elden çıkartma hareketiyledir ki, sermaye, para olarak borç veren kimse tarafından bir meta olarak borç verilmiş olur ya da bu kimsenin tasarrufundaki meta, bir başkasına sermaye olarak ve-ril-miş olur.

Olağan bir satışta, elden çıkartılan şey nedir? Herhalde, satılan metaın değeri değil, çünkü bu onun yalnızca biçimini değiştirmektedir.

Bir metada değer, bu değer fiilen satıcının eline para olarak geçmeden, önce, metaın fiyatı olarak düşünsel biçimde mevcuttur. Aynı değer ve aynı değer miktan yalnızca kendi biçimlerini değiştirir. Bir durumda bunlar, meta-biçimde, diğer durumda para-biçiminde vardırlar. Saücı tarafından gerçekten elden çıkartılan ve dolayısıyla, alıcının bireysel ya da [sayfa 308] üretken tüketimine geçen şey, metaın kullanım-değeri, kulla-nım-değeri olarak metadır.

Şimdi, para-kapitalistin, borç süresince elden çıkarttığı ve üretken kapitaliste -borç alana- devrettiği kullanım-değeri nedir? Bu, paranın, sermaye haline gelebilme, sermaye işlevlerini yerine getirebilme ve bu süreç sırasında kendi ilk değer büyüklüğünü koruyabilmesinin yanı-sıra belirli bir artı-değer, ortalama kâr (bu ortalamanın üzerinde ya da alünda olması burada sırf raslantıya bağlı bir şey olarak görünür) yaratma gücü nedeniyle sahip olduğu kullanım-değeridir. Diğer metalar söz-konusu olduğunda, bu kullanım-değeri tamamıyla tüketilir. Bunlann özü, ve onunla birlikte değerleri ortadan kalkar. Buna karşılık, meta sermayenin, kullanım-değerinin tüketilmesiyle, değerini ve kullanım-değerini hala korumasının yanısıra bir de bunu arürması gibi kendine has bir özelliği vardır.

Para-kapitalistin, sanayi kapitalistine borç verilen sermayeyi onun emrine verdiği dönem boyunca elden çıkarmış olduğu paranın sermaye olarak -ve bu ortalama kâr üretme yetisi- bu kullanım değeridir. Böylece borç verilen paranın, emek-gücünün, sanayi kapitalisti karşısındaki durumu ile bu bakımdan belli bir benzerliği vardır. Şu farkla ki, sanayi kapitalisti emek-gücünün değerini ödediği halde, borç verilen sermayenin değerini yalnızca iade eder. Emek-gücünün sanayi kapitalisti için kullanım-değeri, emek-gücünün, tüketimi ile, kendi sahip bulunduğundan ve maliyetinden daha fazla değer (kâr) yaratmasıdır. Bu ek değer, sanayi kapitalisti için kullanım-değeridir. Ve tıpkı bunun gibi, borç verilen sermayenin kullanım-değeri de, onun değer doğurma ve değer artırma yetisi gibi görünür.

Para-kapitalist, aslında, bir kullanım-değerini elden çıkarmaktadır ve böylece, verdiği şey, meta olarak verilmiş olmaktadır. Bir meta ile benzerlik işte bu ölçüde, *perse* tamdır. Her şeyden önce, bir elden diğerine geçen bir değerdir. Basit bir meta sözkonusu olduğunda, meta olarak metada, aynı değer, saün alanın ve satıcının ellerinde kalır, yalnız şekilleri farklıdır; her ikisi de, alışveriş işleminden önce sahip oldukları ve şimdi elden çıkardıkları -birisi meta biçiminde, diğeri para biçiminde-aynı değere sahiptirler. Aradaki fark, borç vermede para-kapitalist, bu alışveriş işleminde elinden değer çıkartan tek kimsedir; ama, o da ilerde yapılacak olan ödeme işlemiyle bu değeri gene de korumaktadır. Borç verme işleminde, yalnız bir taraf değer elden çıkartüğı için, diğer taraf değer elde eder. - İkinci olarak, bir yanda gerçek bir kullanım-değeri elden çıkartılmakta, diğer yanda bu değer alınmakta ve tüketilmek-

tedir. Ne var ki, sıradan metaların tersine, bu kullanım-değerinin kendisi bir değerdir, yani paranın sermaye olarak kullanılması yoluyla gerçekleşen ilk değeri aşan bir değer fazlasıdır. Kâr, bu kullanım-değeridir.

Borç verilen paranın kullanım-değeri, sermaye olarak hizmet edebilmesi sermaye olarak ortalama koşullar altında ortalama kâr [sayfa 309] üretebilmesi olgusunda yatar.[57] Öyleyse, şimdi, sanayici kapitalist ne öder, ve dolayısıyla, borç verilen sermayenin fiyatı nedir? *"That ıvhich man pay as interest for the use ofivhat they baıroıv"* [insanların borç aldıkları şeyin kullanımı için faiz olarak ödedikleri] Massie'ye göre *"a part of the prof it it is capable of producing"* [o şeyin üretebildiği kârın bir kısmı] dır.[58]

Sıradan bir metaı satın alan kimsenin satın aldığı şey, bu metaın kullanım-değeridir; karşılığında ödeme yaptığı şey onun değeridir. Bunun gibi, borç para alan kimsenin satın aldığı şey de, bu paranın sermaye olarak kullanım-değeridir, ama, neyin karşılığı için ödeme yapmaktadır? Hiç kuşkusuz, sıradan bir metada olduğu gibi, bu metaın fiyatı ya da değerinin karşılığı için değil. Borç alan ve borç veren arasında alınıp verilen değerde, satıcı ile alıcı arasında, bir durumda para-biçi-minde diğer bir durumda meta-biçiminde olduğu gibi, bir biçim değişikliği olmaz. Elden çıkartılan ve geri dönen değerin aynı oluşu, burada kendisini büsbütün farklı bir şekilde ortaya koyar. Bir değer miktan, yani para, herhangi bir eşdeğer alınmaksızın elden çıkartılmakta, ve belli bir süre sonra geri dönmektedir. Borç veren kendi elinden borç alanın eline geçtikten sonra bile, daima aynı değerin sahibi olarak kalmaktadır. Bildiğimiz basit meta değişiminde para, daima, satın alan tarafından gelir; oysa borç vermede satıcı tarafından gelir. Belli bir süre için parayı elden çıkartan odur, sermaye alıcısı ise, onu, bir meta olarak alan kimsedir. Ne var ki böyle bir şey ancak, para, sermaye olarak iş gördüğü, ve dolayısıyla yatırıldığı sürece olabilir. Borç alan, parayı sermaye olarak, daha fazla değer üreten bir değer olarak borç alır. Ama, yatırıldığı anda bu para, herhangi başka bir sermayenin çıkış noktasında, yatınldığı anda olduğu gibi hala potansiyel bir sermayedir. Ancak bu para kullanıldıktan sonradır ki, değerini genişletir ve sermaye olarak kendisini gerçekleştirir. Ne var ki bu paranın, borç alan tarafından *gerçekleşmiş* sermaye olarak, şu halde, değer artı, artı-değer (faiz) olarak geri döndürülmesi zorunluluğu vardır. Ve bu artı-değer (faiz) ancak, gerçekleştirilen kârın bir kısmı olabilir. Ancak bir kısmı, hepsi değil. Çünkü, borç alana borç verilen

[57] "Faiz almanın adilliği, bir kimsenin kâr edip etmemesine bağlı olmayıp, o şeyin" (borç alınan şeyin) "yerinde kullanıldığı takdirde kâr üretebilme yetisine sahip olmasıdır." *(An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of interest, where in*

the sentiments ofSir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered, London 1750, s. 49. Bu anonim yapıtın yazan, J. Massie'dir.)

[58] "Zengin kimseler paralarını kendileri kullanmak yerine ... onu, kendileri için kâr sağlamak ve böylece sağlanan kârdan sahipleri için bir pay ayırmak üzere başkalarına borç verirler." (/.c, s. 23-24.)

sermayenin kullanım-değeri, borç alan için kâr üretmesidir. Böyle olmasaydı, borç verenin, kullanım-değerini elden çıkartması diye bir şey sözkonusu olamazdı. Öte yandan, kânn hepsi de borcu alanın payına düşmemektedir. Yoksa, elden çıkartılan kullanım-değeri karşılığında herhangi bir şey ödemez ve yatırılan parayı borç verene, sermaye olarak, ancak P + AP olarak gerçekleşmiş sermaye olduğu için gerçekleşmiş sermaye olarak değil, yalnızca basit para olarak geri vermiş olurdu, [sayfa 310]

Her ikisi de, borç veren de borç alan da, aynı para miktannı sermaye olarak harcarlar. Ama ancak bu ikincisinin elindedir ki, para, sermaye olarak iş görür. İki kişi için sermaye olarak, aynı miktar paranın, çifte varlığı ile kâr , iki kakına çıkmaz. Bu para ancak kânn bölü-şülmesiyle, her ikisi için de sermaye olarak iş görür. Borç verenin payına düşen kısma faiz denir.

Bütün bu alışveriş, varsayıldığı gibi, iki tür kapitalist arasında, para-kapitalist ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasında yer alır.

Şurasını da hiç unutmamak gerekir ki, burada, sermaye, sermaye olarak daima metadır ya da burada meta olarak irdelenen şey sermayedir. Bu nedenle, burada görülen bütün ilişkiler, sıradan bir meta açısından ya da yeniden-üretim sürecinde meta-sermaye olarak iş gördüğü sürece sermaye açısından irrasyonel olurdu. Satma ve satınalma yerine, borç verme ve borç alma, burada, metaın -sermayenin- özgün niteliğinden doğan bir ayrımdır. Aynı şekilde, burada ödenen şey, metaın fiyatı değil, faizidir. Para sermayenin fiyatına faiz diyecek olursak, bu, metala-rın fiyat kavramından büsbütün ayn, irrasyonel bir fiyat şekli olur.[59] Burada fiyat, şu ya da bu şekilde bir kullanım değeri olarak işgören bir şey için ödenen, belli bir miktar parayı gösteren, tamamen soyut ve anlamsız bir biçime indirgenmiş olur; oysa fiyat kavramı bir kullanım-değeri-nin para ile ifade edilen değerini gerçekten gösterir. Sermayenin fiyatını belirleyen bir şey olarak faiz, daha başlangıçta tamamen irrasyonel bir ifadedir. Sözkonusu meta ikili bir değere sahiptir; önce bir değere, sonra da bu değerden farklı bir fiyata; oysa fiyat, değerin para olarak ifadesini temsil eder. Para-sermaye, bir miktar paradan, ya da bir miktar para olarak saptanmış belli bir miktar metaın değerinden başka bir şey değildir. Bir meta, sermaye olarak borç verildiğinde, o ancak, bir miktar paranın kılık değiştirmiş biçimidir. Çünkü, sermaye olarak borç verilen şey, şu ya da bu kadar libre pamuk değil, ama pamuk biçiminde onun değeri olarak varolan, şu ya da bu miktarda paradır. Bu nedenle, sermayenin fiyatı, Bay Torrens'in düşündüğü

[59] "'Değer' terimi, dolaşım aracına uygulandığında üç ayrı anlam taşır... 2) ilerdeki bir tarihte elde edilecek olan aynı miktardaki dolaşım aracına kıyasla ... fiilen elde bulunan para. Bu durumda paranın değeri, faiz oranı ne ölçülür ve faiz oranı da, borç verilebilir sermaye miktarı ile, buna olan talep arasındaki oranla belirlenir." (Colonel R Torrens, *On the Operation of the Bank CharterActofl844, ete,* 2"[d] ed., 1847, s. 5, 6.)

gibi (bkz. dipnot 59) *currency* [dolaşım aracı] olmasa bile, bir miktar para olarak sermaye anlamına gelir. Peki öyleyse, bir miktar değer, kendi fiyatı, kendi para-biçimi ile ifade edilen fiyatından ayrı olarak nasıl olur da bir fiyata sahip olabilir? Fiyat, ensonunda, bir metaın, kendi kul-lanım-değerinden farklı olan değeridir (bu aynı zamanda, değerden nitel olarak değil, ama yalnızca nicel olarak farklı bulunan, yalnız değerin büyüklüğü ile ilgili olan piyasa-fiyatı için de doğrudur). Değerden nitel [sayfa 3ii] olarak farklı bir fiyat, saçma bir çelişkidir.[60] Sermaye, sermaye oluşunu, kendisini genişletme yoluyla ortaya koyar. Kendisini büyütme derecesi, kendisini sermaye olarak gerçekleştirmesinin nicel derecesini ifade eder. Ürettiği artı-değer ya da kâr -bunun oranı ya da büyüklüğü-ancak yatınlan sermayenin büyüklüğü ile karşılaştınlarak ölçülebilir. Bu nedenle faiz getiren sermayenin kendisini daha fazla ya da az genişletmesi de, bunun gibi, ancak, faiz miktannın toplam kârdaki payının yatınlan sermayenin değeriyle karşılaştırılmasıyla ölçülebilir. Bundan dolayı, eğer fiyat metaın değerini ifade ediyorsa, faiz de, para-sermayesinin kendisini genişletmesini ifade eder ve böylece, bu değer genişlemesi için, borç verene ödenen fiyat gibi görünür. Satınalma ve satışta, para aracılığıyla sağlanan basit değişim ilişkilerinin, Proudhon'un yaptığı gibi burada uygulanmasının daha başlangıçtan beri ne kadar saçma olduğunu bu da göstermektedir. Temel önkoşul kesinlikle şudur ki, para, sermaye olarak işlev yapar, ve dolayısıyla işte bu niteliği ile, yani potansiyel sermaye olarak bir üçüncü kişiye aktanlabilir.

Ne var ki, sermaye burada, piyasaya arzedildiği ve paranın kulla-nım-değeri sermaye olarak fiilen elden çıkartıldığı için bir meta olarak görünür. Ancak onun bu kullanım-değeri, kâr üretmesinden doğar. Sermaye olarak kullanılan para ya da metaların değeri, bunlann para ya da metalar olarak kendi değerlerine değil, sahipleri için ürettikleri artı-değer miktan ile belirlenir. Sermayenin ürünü kârdır. Kapitalist üretim esasına göre, paranın para olarak harcanması ya da sermaye olarak yatınlması, yalnızca onun farklı şekilde kullanımıdır. Para ya da metaların kendileri, aslında potansiyel sermayedir, tıpkı emek-günün potansiyel sermaye olması gibi. Çünkü, 1) para, üretim öğelerine çevrilebilir, ve

sanki sırf bunların soyut ifadesi - değer olarak varlığıdır; 2) servetin maddi öğeleri, sermaye haline gelebilme özelliğini taşırlar, çünkü, bunlan sermaye haline getirecek olan tamamlayıcı karşıtları, yani ücretli-emek, kapitalist üretim temeli üzerinde zaten mevcuttur.
Maddi servetin çelişkili toplumsal özelliği -ücretli-emek olarak emekle arasındaki zıtlığı- üretim sürecinden bağımsız olarak, kapitalist

[61] "'Paranın ya da dolaşım aracının değeri' teriminin belirsizliği, terim, hiç bir ayrım gözetmeksizin, hem metaların değişim-değerlerini ve hem de sermayenin kullanım-değerlerini belirlemek için kullanıldığında sürekli bir karışıklık kaynağı olur." (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* s. 77.) Tooke, asıl karışıklığı (konunun kendisinde bulunan karışıklığı) değerin, değer olarak (faiz) sermayenin kullanım-değeri haline gelişini gözden kaçırıyor.

mülkiyette, bu mülkiyetin niteliğinde ifadesini bulmuştur. İşte bu özel olgu, sürekli sonucu olduğu, ve sürekli sonucu olduğu için de devamlı önkoşulu haline geldiği kapitalist üretim sürecinden ayn olarak, kendisini, paranın da metaların da gizli, potansiyel sermaye olmalannda, bu yüzden de sermaye olarak satılabilmelerinde ve bu biçim içersinde, başkalarının emeği üzerinde, bu emeğe elkoyma olanağını sağlayan bir kumandaya sahip olmalarında, dolayısıyla da, kendisini genişleten değerleri [sayfa 3i2] temsil etmelerinde ifade eder. Şurası da apaçık hale gelir ki, kapitalist tarafından bir eşdeğer şeklinde öne sürülen emek değil, işte bu ilişki, başkalannın emeğine elkoyma hakkını ve bunun yollannı sağlar.
Ayrıca, kârın faize ve asıl kâra bölünmesi, tıpkı metaların piyasa-fiyatlarında olduğu gibi, arz ve taleple, yani rekabetle düzenlendiği ölçüde, sermaye, bir meta olarak görünür. Ne var ki buradaki fark, tıpkı benzerlik kadar açıktır. Arz ile talep aynı olduğu takdirde, metalann piyasa-fiyatları, üretim-fiyatlarına tekabül eder, yani bunlann fiyatı, rekabetten bağımsız olarak kapitalist üretimin kendi iç yasaları ile düzenlenir görünür, çünkü, arz ve talepteki dalgalanmalar, piyasa-fiyatlarının, üre-tim-fiyatlanndan gösterdikleri sapmalardan başka bir şeyi açıklamaz. Bu sapmalar karşılıklı olarak birbirlerini dengelerler ve böylece belli uzunluktaki dönemler boyunca ortalama piyasa-fiyatian, üretim-fiyatlannı eşitlerler. Arz ile talep çakışır çakışmaz, bu güçler arük işlemez, biri diğerini telafi eder ve fiyatları belirleyen genel yasa şimdi tek tek durumlara uygulanır hale gelir. Piyasa-fiyatı, yalnız piyasa-fiyatı hareketlerinin ortalaması olarak değil, kendi öz biçimi içersinde bile, üretim tarzının kendi iç yasalan ile düzenlenen üretim-fiyatlanna tekabül eder. Aynı şey ücretier için de geçerlidir. Arz ile talebin çakışması halinde, bunlar birbirlerinin etkisini yokederler ve ücretier, emek-gücünün değerine eşit olur. Ama, para-sermaye üzerinden faiz için, durum farklıdır. Rekabet, bu durumda, kuraldan sapmalan belirlemez. Rekabetin zorladığı bölünme yasası dışında bir yasa yoktur, çünkü, daha ilerde de göreceğimiz gibi, "doğal" faiz oranı diye bir şey yoktur. Doğal faiz oranı sözü ile halk yalnızca, serbest rekabet ile saptanan oranı kasteder. Faiz oranı için "doğal" sınırlar yoktur. Eğer rekabet yalnız sapmalar ile dalgalanmaları belirlemiyorsa ve bu nedenle zıt güçlerin birbirlerini yoketmesi eğer her türlü belirlenmeye bir son veriyorsa, belirlenecek şey, keyfi ve yasaya sığmaz bir hal alır. İzleyen bölümde bu konu üzerinde daha fazla durulacaktır.
Faiz getiren sermayede her şey yüzeysel görünür: sermaye yatın-mının, sırf borç verenden borç alana yapılan bir aktarımı; gerçekleşen sermayenin geriye akışı, borç alandan borç verene sermayenin sırf geriye devredilmesi, faizle birlikte geriye ödenmesi gibi. Aynı şey, kapitalist üretim tarzının özünden gelen ve kâr oranının, yalnız tek bir devirden elde edilen kânn, yaünlan sermaye-değere oranıyla değil, aynı zamanda

bu devir döneminin uzunluğu ile, şu halde, sanayi sermayesinin, belirli bir zaman aralığında sağladığı kâr olarak belirlenmekte olduğu olgusu için de doğrudur. Faiz getiren sermayede bu da gene, borç verene belli bir zaman aralığı için belirli bir faiz ödendiği anlamına gelmek üzere, aynı şekilde yüzeyde bir olgu olarak görünür.
Şeylerin iç ilişkilerine nüfuz etmede gösterdiği o her zamanki yetisiyle, romantik Adam Müller şöyle diyor *(Elemente der Staatskunst,* Berlin 1809, Dritter Theil, s. 138): "Şeylerin fıyatlannın belirlenmesinde, [sayfa 3i3] zaman dikkate alınmaz; oysa, faizin belirlenmesinde zaman başta gelen etmendir." Meta fıyatlannın belirlenmesine, üretim zamanı ile dolaşım zamanının nasıl girdiğini, ve sermayenin belli bir devir dönemi için kâr oranını belirleyen şeyin de zaten bu olduğunu, belirli bir dönem için kârın böylece belirlenmesiyle faizin de belirlenmiş olacağını görmüyor. Buradaki bilgeliği de gene, her yerde olduğu gibi, yüzeydeki toz bulutlarına bakarak, burnu havada bir tavırla bu toz bulutlarının gizemli ve önemli bir şey diye ilân etmekten öteye geçmiyor, [sayfa 314]

YIRMIIKINCI BOLUM KÂRIN BÖLÜNMESİ
FAİZ ORANI "DOĞAL" FAİZ ORANI

BU bölümün konusu, kredi ile ilgili daha sonra karşılaşacağımız diğer bütün görüngüler gibi burada ayrıntılarıyla incelenemez. Borç verenler ile borç alanlar arasındaki rekabet ve bunun sonucu olarak para piyasasındaki ufak tefek dalgalanmalar, bu incelememizin sınırlan dışında kalır. Faiz oranının sınai çevrim sırasında izlediği devrenin ortaya konabilmesi için bu çevrimin tahlil edilmesi gerekir ki,

bu da gene burada yapılamaz. Aynı şey, faiz oranının dünya piyasasındaki çok ya da az yaklaşık eşitlenmesi için de geçerlidir. Biz burada, faiz getiren sermayenin bağımsız biçimi ile, kârdan farklı olarak faizin bağımsızlaşması ile ilgilenmekteyiz.,

Daha önceki varsayımımıza göre faiz, kânn yalnızca sanayi kapitalisti tarafından para-kapitaliste ödenen kısmı olduğuna göre faizin üst sınırı kârın kendisi olur ve bu durumda üretken kapitalistin cebe indireceği kısım = 0 olurdu. Faizin kârdan büyük olabileceği istisnai durumlar dışında -böyle bir durumda faiz zaten kârdan ödenemez- faizin üst sınırı olarak, toplam kârdan, yönetim ve denetim ücretlerine *(ıvages of superintendence)* giden kısım (bu daha sonra incelenecektir) çıktıktan sonra geriye kalan miktar düşünülebilir. Faizin alt sınınnın belirlenmesi ise [sayfa 3i5] tamamen olanaksızdır. Herhangi bir alt düzeye düşebilir. Ne

var ki bu durumda daima, onu tekrar bu nispi alt düzeyinin üzerine yükseltecek zıt yönlü etkiler görülecektir.

"Bir sermayenin kullanımı için ödenen miktar ile sermaye arasındaki bağıntı, para olarak ölçülen faiz oranını ifade eder. " "Faiz oranı, 1) kâr oranına ve; 2) toplam kârın borç veren ile borç alan arasındaki bölünme oranına bağlıdır." *(Economist,* January 22, 1853.) "Eğer bir kimsenin borç aldığı paranın kullanımı için faiz olarak ödediği şey, bu kimsenin üretebildiği kânn bir kısmı ise, bu faizin, daima bu kârla belirlenmesi gerekir" (Massie, *l.c,* s. 49.)

Önce, toplam kâr ile, bunun, faiz olarak para-kapitaliste ödenmesi gerekli kısmı arasında sabit bir bağıntı bulunduğunu varsayalım. Bu durumda, faizin, toplam kârla birlikte yükseleceği ya da düşeceği ve toplam kârın, genel kâr oranı ve bu orandaki dalgalanmalar ile belirleneceği açıktır. Örneğin, ortalama kâr oranı = %20 ve faiz = kânn *lA'* ise, faiz oranı = %5; eğer ortalama kâr oranı = %16 ise, faiz oranı = %4 olurdu. %20 bir kâr oranı ile, faiz oranı; %8'e yükselebilir ve sanayi kapitalisti gene de, kâr oranı = %16 ve faiz oranı = %4 olduğu zamanki kadar, yani %12 kâr elde ederdi. Faiz, yalnızca %6 ya da %7'ye yükselecek olsa, kârın gene de büyük bir kısmını kendisine alıkoyabilirdi. Faiz, ortalama kârın değişmeyen bir miktarına eşit olsa, buradan, genel kâr oranı ne kadar yüksek olursa, toplam kâr ile faiz arasındaki mutlak farkın o kadar büyük olacağı ve toplam kârdan üretken kapitalistin cebe indireceği kısmın o kadar büyük olacağı, ve bunlann tersi olduğu zaman da, sonucun bunun tersi olacağı sonucu çıkar. Faiz = ortalama kânn 1/ 5'i olsun. 10'un beşte-biri 2'dir; toplam kâr ile faiz arasındaki fark = 8 olur. 20'nin beşte-biri = 4'tür; fark = 20 - 4 = 16; 25'in 1/5'i = 5; fark = 25-5 = 20; 30'un 1/5'i = 6; fark = 30-6 = 24; 35'in 1/5'i = 7; fark = 35-7 = 28." %4, 5, 6, 7'lik farklı faiz oranları burada daima, toplam kânn ancak 1/5'ini ya da %20'sini temsil ederler. Kâr oranlan farklı iseler, farklı faiz oranlan, toplam kârın aynı kesirli parçalannı ya da toplam kârın aynı yüzdelerini ifade ederler. Bu gibi değişmeyen faiz oranlan ile, sanayi kân (toplam kâr ile faiz arasındaki fark) genel kâr oranıyla orantılı olarak yükselir ve bunun tersi de doğrudur.

Diğer bütün koşullar eşit olmak üzere, yani faiz ile toplam kâr arasındaki oranın, azçok değişmeyen bir oran olduğu varsayıldığında, işlev yapmakta olan kapitalist, kâr oranının düzeyiyle doğru orantılı olarak, daha yüksek ya da daha düşük bir faiz ödemeye hazırdır ve isteklidir.[61] Görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı, kapitalist üretimin gelişmesiyle ters orantılı olduğuna göre, buradan, bir ülkedeki daha yüksek ya da düşük faiz oranının, hiç değilse faiz oranındaki fark fiilen kâr oranlarındaki farkı ifade ettiği ölçüde, sanayiin gelişme derecesiyle gene ters orantılı [sayfa 3i6] olacağı sonucu çıkar. Daha ilerde, bunun, daima böyle

[61] "Doğal faiz oranı, bireylerin ticari kararlarıyla düzenlenir." (Massie, /. *c,* s. 51.)

olması gerekmeyeceği görülecektir. Bu anlamda olmak üzere, faizin kârla ya da daha doğrusu genel kâr oranıyla düzenlendiği söylenebilir. Ve bu düzenleme biçimi, faizin ortalaması için bile geçerlidir.

Her ne olursa olsun, ortalama kâr oranına, faizin üst sınınnın nihai belirleyicisi gözüyle bakılabilir. Faizin, ortalama kârla ilişkisi olgusu şimdi daha uzun uzadıya ele alınacaktır. Kâr gibi, özgül varlığa sahip bir bütünün iki parçaya ayrılması sözkonusu olduğunda, sorun her şeyden önce, doğal olarak bölünecek olan varlığın büyüklüğü üzerinde düğümlenir, ve bu kârın büyüklüğü, kendi ortalama oranı ile belirlenir. Belli bir büyüklükte bir sermayenin, diyelim, 100'lük bir sermayenin genel kâr oranı, şu halde kânn büyüklüğü veri olsa. Bu durumda, kârdaki değişmelerin, kârın, borç aldığı sermaye ile çalışan üretken kapitalistin elinde kalan parçalan ile ters orantılı olacağı açıktır. Ve, bölüşülecek kârın, karşılığı ödenmemiş emeğin ürettiği değerin miktarını belirleyen koşullar, kânn bu iki tür kapitalist arasında bölüşümünü belirleyen koşullardan büyük ölçüde farklıdırlar ve çoğu kez, büsbütün zıt yönde etki yaratırlar.[62]

Modem sanayiin üzerinde hareket ettiği çevrimlere bakacak olursak -hareketsizlik hali, artan canlılık, gönenç, aşın-üretim, bunalım, durgunluk, hareketsizlik durumu, vb. gibi inceleme alanımızın dışında kalanlar- düşük bir faiz oranını genellikle bir gönenç ya da fazla kâr dönemine tekabül ettiğini, faizdeki yükselmenin gönençten ayrı düştüğünü, ya da bunun tersinin olacağını, ve tefeciliğin en uç noktasına kadar ulaşan azami bir faiz düzeyinin, bunalım dönemine rasladığını görürüz.[63] 1843 yazı, çarpıcı bir

gönenç döneminin başlangıcıydı; 1842 ilkyazında hala %4 *V2* olan faiz oranı, 1843 ilkyazı ile yazında %2'ye düştü;[64] eylül ayında ise %11/2'ye kadar düştü (Gilbart, I, s. 166); daha sonra, 1847 bunalımı sırasında, %8'e ve bunun da üstüne yükseldi.

Bununla birlikte, düşük bir faizin durgunluk ılımlı bir yükselme gösteren faizin, canlanan bir faaliyet sırasında görünmeleri de olanaklıdır.

Faiz oranı, ödemelerin karşılanabilmesi için ne pahasına olursa olsun borç para alındığı bunalım sıralannda doruk noktasına ulaşır. Faizde bir yükselme, değerli senetlerin fiyatlannda bir düşme anlamına gel-

[62] Bu noktada elyazmasında şu belirleme var: "Bu bölümün gidişi, kârın dağılım yasalarını çözümlemeden önce, nicel bir bölünümün, nitel bir bolünüm haline nasıl geldiğini araştırmanın daha uygun olacağını gösteriyor. Bundan önceki bölümden buraya bir geçiş yapmak için, faizin, kârın belirli olmayan bir kısım olduğunu varsaymak yeterli olacaktır."

[63] "İlk dönemde, hemen bunalımdan sonra, spekülasyon olmaksızın para boldur; ikinci dönemde, para boldur ve spekülasyon da boldur; üçüncü dönemde, spekülasyon gerilemeye başlar ve para aranır olmuştur, dördüncü dönemde, para kıttır ve bunalım gelip çatmıştır." (Gilbart, *A Practical Treatise on Banking,* 5"[1] ed., Vol. I, London 1849, s. 149.)

[64] Tooke, bunu, "daha önceki yıllarda kârlı yatırımların kıtlığı nedeniyle zorunlu olarak oluşan, aşırı-sermaye birikimi, biriktirilmiş bulunan paraların piyasaya sürülmesi ve umut veren ticari girişimlere olan güvenin canlanması ile" açıklıyor. *(History of Prices from 1839 till 1847;* London 1848, s. 54.)

diğinden, bu durum, elinde para-sermaye bulunan kimselere, işlerin [sayfa 3i7] gidişi sırasında, faiz oranı tekrar düşer düşmez, hiç değilse ortalama fiyatlanna yeniden yükselecek olan bu gibi faiz getiren senetleri, gülünç derecede düşük fiyatlarla ele geçirmek için güzel bir fırsat sağlar.[65]

Bununla birlikte, faiz oranı, kâr oranındaki dalgalanmalardan tamamen bağımsız bir düşme eğilimini de taşır. Ve, gerçekten, iki ana neden buna yolaçar:

I. "Sermayenin, hiç bir zaman üretken bir kullanım dışında borç alınmadığını kabul etsek bile, faizin, brüt kâr oranında herhangi bir değişiklik olmadan da değişebileceğini pek olası sayıyorum. Çünkü, bir ulus zenginlik yolunda ilerledikçe, kendilerini, atalarının emeği sayesinde, yalnız faizleri ile rahatça yaşatabilecek birikmiş bir paranın sahipleri halinde bulan bir sınıf insan türer ve bunlar gitgide artar. Gençliklerinde ve orta yaşlılıklannda fiilen iş hayatına katılmış bulunan bir çoğu da, yaşlanınca kendi biriktirdikleri meblağlann faizleriyle sakin bir hayat sürmek üzere iş hayatından çekilirler. Bu her iki sınıf da, ülkenin artan zenginliği ile birlikte büyüme eğilimindedir, çünkü, oldukça büyük bir sermaye ile işe başlayanların az bir sermaye ile başlayanlara göre daha çabuk bağımsızlığa ulaşmaları olasılığı vardır. İşte bu yüzden, eski ve zengin ülkelerde, sermayeleri olup da, bunu kendileri kullanmak zahmetine girmek istemeyenlere ait ulusal sermaye miktarının, toplumun tüm üretken sermayesine olan oranı, yeni yerleşen ve daha yoksul bölgelere göre daha büyüktür. İngiltere'de ... nüfusa oranla *rantiyeler* sınıfı ne denli daha kalabalıktır! *Rantiyeler* sınıfı ne denli çoğalırsa, borç sermaye verenler sınıfı da o denli artar, çünkü bunlar bir ve aynı sınıftır." (Ramsay, *An Essay on ine Distribution of Wealth,* s. 201 -02.)

II. Kredi sistemindeki gelişme ve bununla birlikte, sanayiciler ile tüccarlann, toplumun bütün sınıflannın tasarruflan üzerinde bankerler aracılığı ile kurduklan gittikçe artan denetimleri ve para-sermaye olarak iş görebilecek bu tasarruflann miktar olarak gitgide yoğunlaşması, faiz oranı üzerinde ayrıca bir baskı yaratır. Bu konu üzerinde ilerde daha fazla durulacaktır.

Faiz oranının belirlenmesiyle ilgili olarak Ramsay şöyle diyor: "Faiz oranı kısmen brüt kâr oranına ve kısmen de, bunun sermaye kârı ile girişim kârına bölünme oranına bağlıdır. Bu oran da, gene, borç sermaye verenler ile borç sermaye alanlar arasındaki rekabete bağlıdır; bu rekabet, hiç bir şekilde, gerçekleşmesi umulan brüt kâr oranı tarafından tümüyle düzenlenmemekle birlikte, onun etkisi altındadır."[66] Ve, reka-

[65] "Bir bankerin eski bir müşterisinin, 200.000 sterlinlik tahvil karşılığında borç verilmesi isteği reddedildi; ödemeleri durduracağını bildirmek için tam ayrılacağı sırada kendisine, bunu yapmasına gerek bulunmadığı, o günkü koşullar altında bankerin tahvilleri 150.000 sterline satın alabileceği anlatıldı." ([H. Roy.] *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844, ete,* London 1869, s. 80.)

betin niçin sırf bu neden tarafından düzenlenmemesine gelince, bir yandan [sayfa 3i8] çoğu kimse, parayı, üretken bir kullanım amacı gütmeksizin borç almaktadır; öte yandan, borç verilebilir tüm sermaye oranının, brüt kârdaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak ülkenin zenginliğiyle değişiklik göstermesidir." (Ramsay, *l.c,* s. 206-07.)

Ortalama faiz oranını belirlemek için, 1) ortalama faiz oranının, büyük sanayi çevrimleri içinde gösterdiği değişiklikler sırasında hesaplanması; ve 2) uzun vadeli sermaye borçlanmalannı gerektiren yatırımları için faiz oranının bulunması gerekir.

Bir ülkede egemen olan -ve sürekli dalgalanmalar gösteren piyasa oranlannda farklı bulunan- ortalama faiz oranı, herhangi bir yasa ile belirlenemez. Burada, iktisatçılann doğal bir kâr oranından ve doğal bir ücret oranından sözettikleri anlamda doğal bir faiz oranı diye bir şey yoktur. Massie bu konuda haklı olarak şöyle der (s. 49): "Bir kimsenin bu konuda kuşku duyabileceği tek şey, bu kârın hangi kısmının hak olarak borç alana, ve hangi kısmının borç verene ait olduğudur; ve bunu, genellikle borç alanlar ile borç verenlerin düşüncelerinden başka belirleyecek bir yöntem bulunmamaktadır; haklı ya da haksız,

bu konuda genel rızaya uygun olarak yapılan ne ise odur." Arz ve talebin eşitlenmesi -ortalama kâr oranı veri kabul edildiğinde- hiç bir anlam taşımaz. Bu formüle başvurulan diğer hallerde (ve bu o zaman pratik olarak doğrudur), rekabetten bağımsız olan ve daha çok onu belirleyen temel kuralı (düzenleyici sınırları ya da sınırlayıcı büyüklükleri) bulmaya yarayan bir formül olarak iş görür; özellikle, rekabetin pratiği ve görüngülerinin ve bu görüngülerden doğan kavramların tutsağı olanların, ekonomik ilişkilerin, rekabetin çerçevesi içersinde kazandıkları içsel bağlar üzerine, gene yalnızca yüzeysel bir fikre ulaşmalanna yarayan bir formül olarak hizmet eder. Bu, rekabetle birlikte giden değişikliklerden, bu değişikliklerin sınırlanna ulaşmak için bir yöntemdir. Ortalama faiz oranında durum böyle değildir. Ortalama rekabet koşullannın, borç verenle borç alan arasındaki dengenin, niçin borç verene sermayesi üzerinden, %3, 4, 5, vb. gibi bir faiz oranı ödenmesini, ya da brüt kârın, diyelim %20 ya da %50 gibi belli bir kısmının verilmesini gerektirdiğini söylemek için hiç bir akla-uygun neden yoktur. Rekabetin, sırf rekabet olarak herhangi bir şeyi belirlemesi halinde, bu belirleme raslantıya bağlı, tamamen gör-gücül bir belirlemedir ve ancak bilgiçlik ya da hayalcilik, bu raslantıyı bir zorunluluk gibi göstermeye kalkışabilir.[67] Banka mevzuaü ve ticari [sayfa

[66] Faiz oranı genellikle ortalama kâr oranı ile belirlendiği için, aşırı dolandırıcılık çoğu kez, düşük bir faiz oranı ile bir aradadır. Örneğin, 1844 yazındaki demiryolu sahtekarlığında olduğu gibi, İngiltere Bankasının faiz oranı, 16 ekim 1844'e kadar %3'e yükseltilmemişti.

[67] Örneğin, J. G. Opdyke, *Treatise on Political Economy* (New York 1851) adlı yapıtında, %5'lik bir faiz oranının evrenselliğini; ebedi yasalar ile açıklamak için çok başarısız bir girişimde bulunmuştur. Bay Kari Arnd, *Dıenaturgemûsse Volksıoirtschaft gegenûber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus, ete,* Hanau 1845, daha da bönce şu sözleri eder: "Nesnelerin üretiminin doğal seyrinde tek *bir* görüngü vardır ki, tamamen yerleşilmiş ülkelerde bir ölçüde faiz oranını

319] bunalımlarla ilgili 1857 ve 1858 yıllarına ait parlamento raporlarında, İngiltere Bankası müdürlerinin, Londralı bankerlerin, taşralı bankerlerin ve profesyonel teorisyenlerin, "fiilen oluşan faiz oranı" üzerindeki ileri-geri gevezeliklerini ve "borç verilebilir sermayenin kullanımı için ödenen fiyatı, bu tür sermayenin arzına bağlı olarak değişebilir", "yüksek bir faiz oranı ve düşük bir kâr devamlı varolamaz", gibi ve bunlara benzer daha bir yığın orta-malı ve şatafatlı saçmalıkları dinlemekten daha eğlendirici bir şey olamaz.[68] Görenek ve gelenek, hukuksal gelenek, vb., ortalama faiz oranının belirlenmesinde, bu salt bir ortalama olarak değil, daha çok, gerçek bir büyüklük olarak varolduğu sürece, rekabetin kendisi kadar rol oynarlar. Faiz oranının hesaplanmasını gerektiren birçok hukuksal anlaşmazlıkta, ortalama bir faiz oranının yasal bir oran olarak kabul edilmesi zorunluluğu ortaya çıkü. Eğer bir bir adım daha atar ve ortalama bir faiz oranının sınırlannın niçin genel yasalardan çıkartılamadığını soracak olursak, bu sorunun yanıtının, düpedüz faizin özünde saklı olduğunu görürüz. Faiz yalnızca ortalama kânn bir parçasıdır. Aynı sermaye, iki ayn rolde görünür - borç verenin elinde, borç verilebilir sermaye olarak, ve faal kapitalistin elinde sanayi ya da ticaret sermayesi olarak. Ama bu sermaye, tek bir kez işlev yapar ve tek bir kez kâr üretir. Üretim sürecinin kendisinde, sermayenin borç verilebilir sermaye olma niteliği herhangi bir rol oynamaz. Kâr üzerinde hak iddia eden taraflann bunu nasıl bölüştükleri sorunu, tıpkı bir iş ortaklığında ortak kânn, yüzde paylar olarak bölüşülmesinde olduğu gibi, o olayla sınırlı ve tamamen görgücül bir şeydir. Esas olarak kâr oranını belirleyen artı-değer ile ücretler arasındaki bölünmede, birbirinden tamamen farklı iki öğe -emek-gücü ile sermaye- belirleyici etmenlerdir; bunlar, birbirlerini sınırlayan, iki bağımsız değişkenin işlevleridir; ve bunların *nitel farkı,* üretilen değerin *nicel bölünümünün* kaynağıdır. Artı-değerin rant ile kâra bölünmesinde de aynı şeyin olduğunu daha ilerde göreceğiz. Faiz konusunda ise böyle bir şey olmamaktadır. Burada *nitel farklılaşma,* biraz sonra göreceğimiz gibi, daha çok, aynı arü-değer miktannın *tamamen nicel bölünmesinden* ileri gelmektedir.

Bütün bu anlatılanlardan "doğal" faiz oranı diye bir şeyin olmadı-

düzenler görünmektedir: bu olay Avrupa ormanlarında kerestenin, yıllık büyüme ile artma oranıdır. Bu yeni büyüme, kendi değişim-değerlerinden tamamen bağımsız, yüzde 3-4 oranında olur." (Ağaçların kendi değişim-değerlerinden bağımsız olarak daha her yıl büyümeleri ne kadar garip değil mi!) "Buna göre, faiz oranının, en zengin ülkelerde bugünkü düzeyinin altına düşmesi beklenemez." (s. 124.) (Demek istediği, ağaçların değişim-değerleri, büyümelerine ne kadar bağlı olursa olsun, bunların büyümesi değişim-değerlerinden bağımsızdır.) Buna, "ilk orman faiz oranı" denilse yeridir. Bunun kaşifi bu yapıtta, "bilimimize," "köpek vergisi filozofu" olarak övgüye değer bir katkıda daha bulunmuştur. (Marx, kitabındaki özel bir paragrafta (§ 88, s. 420-421) bu vergiyi savunduğu için, K. Arnd'a alaylı bir ifadeyle, "köpek vergisi filozofu" diyor. *-Ed.)*

[68] İngiltere Bankası, açık piyasada egemen olan oranı, doğal olarak her zaman gözönünde tutarak, iskonto oranını, altının ithal ve ihracına göre yükseltiyor ve alçaltıyor. "Böylece, banka hadlerindeki değişmeleri tahmin ederek iskonto oyunlarına girişmek şimdi para merkezinin", yani Londra para-piyasasının, "büyükbaşlarının uğraşlarının yansı haline gelmiş bulunuyor. " ([H.Roy,] *The Theory of theExchanges, ete,* s.113.)

ğı sonucu çıkar. Ne var ki, genel kâr oranının tersine, bir yandan ortalama faizin sınırlarının ya da sürekli dalgalanan piyasa faiz oranlarından farklı olarak, ortalama bir faiz oranının belirlenmesi için, genel bir yasa yoktur, [sayfa 320] çünkü bu salt brüt kârın, sermayenin farklı adlar taşıyan iki sahibi arasında bir paylaşılması sorunudur; öte yandan faiz oranı -ister ortalama, ister her özel durum için geçerli piyasa oranı olsun- tek-biçimli, belirli ve somut bir büyüklük olarak, genel kâr oranından tamamen farklı bir görünüş içersindedir.[69]

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bağıntı, bir metaın piyasa-fiyatı ile kendi değeri arasındaki bağıntıya

benzer. Faiz oranı, kâr oranı ile belirlendiği sürece, bu oran, özel bir sanayi kolunda egemen olan özgül bir kâr oranı ile, ya da hele, belli bir iş alanında herhangi bir kapitalistin elde edebileceği fazladan bir kâr ile değil, daima genel bir kâr oranı ile belirlenir.[70] Bu nedenle, ortalama faiz oranı, genel kâr oranının saf ya da güvenilir ifadesi olmamakla birlikte, genel kâr oranı, aslında, ortalama faiz oranında görgücül ve bilinen bir gerçek olarak görünür.

Faiz oranının kendisinin, borç alanlar tarafından verilen farklı güvence derecelerine göre ve borç vadesinin uzunluğuna bağlı olarak değişeceği gerçi doğrudur; ama, faiz oranı, bu derecelerin herbiri için belli bir anda tek biçimdedir. Bu ayrım da demek ki, faiz oranının sabit ve tekbiçimdeki görünüşünü değiştirmemektedir.[71]

[69] "Metaların fiyatı sürekli dalgalanır; bu metalar, farklı kullanmalar için imal edilmişlerdir; para, bütün amaçlara hizmet eder. Metalar, aynı türden olanlar bile, nitelik bakımından farklıdırlar; nakit para daima aynı değerdedir, ya da hiç değilse böyle kabul edilmiştir. Bu ne-denle, paranın, bizim faiz terimi ile belirlediğimiz fiyatı, diğer şeylerden daha büyük kararlılığa ve tekbiçimliliğe sahiptir." (J. Steuart, *Principies of Political Economy,* Fransızca çeviri, 1789, IV, s. 27.)

[70] "Ne var ki bu, kârın bölünmesi kuralı, her borç verene ve alana özel olarak değil, genellikle borç verenlere ve alanlara uygulanır... önemli büyüklükte ve küçüklükte kazançlar, borcu verenle hiç bir ilişkisi bulunmayan bir becerinin ya da bilgi noksanlığının muvafakatidir; borç verenler, uğranılan kayıptan zarara uğramadıklarına göre, kazançtan da yararlanmamaları gerekir. Aynı işi yapan tek bir kimse için söylenenler, özel türden işler için de geçerlidir; herhangi bir iş kolunda iş gören tüccarlar ile işadamları borç aldıkları para ile, aynı ülkedeki diğer tüccar ve işadamlarının sağladığı olağan kârdan daha fazlasını elde ederlerse, bu fazladan kazanç, bunu elde etmek yalnızca olağan bir beceri ye bilgiyi gerektirdiği halde, kendilerine aittir; yoksa, o parayı kendilerine sağlayan borç verene değil ... çünkü, borç verenler paralarını, genel kâr oranının altında bir ödemede bulunmaya ancak elveren koşullarda iş gören bir iş kolunda kullanılmak için borç vermezler; ve bu nedenle, paralarıyla, sağlanan kazanç ne olursa olsun, bundan fazlasını almayı haketmemişlerdir." (Massie, *l.c,* s. 50, 51.)

[71] Banka iskonto oranı %5 Piyasa iskonto oranı, 60 gün vadeli senetler %3$^{5}/_{g}$ Piyasa iskonto oranı, 3 ay vadeli senetler %3'/2, Piyasa iskonto oranı, 6ay vadeli senetler %3$^{5}/_{16}$ Poliçe simsarlarına borç, günlük %l-2 Poliçe simsarlarına borç, bir hafta vadeli %3 Ondört gün için son oran, hisse senedi simsarlarına borç *%4^{3}A-5* Mevduat faizi (bankalar) %3'/2 Mevduat faizi (iskonto kurumları) %3-3Vl

Bu farkın, bir ve aynı gün için ne denli büyük olabileceği, 10 Aralık tarihli *Daily Neuss'm* kent haberlerinden alınan, 9 aralık 1819'da Londra para-piyasasındaki faiz hadleri ile ilgili yukardaki rakamlarda görülmektedir. En düşüğü % 1, en yükseği %5'dir. *[F. E.*]

Ortalama faiz oranı, her ülkede, oldukça uzun dönemlerde sabit bir büyüklük olarak görünür, çünkü genel kâr oranı -özgül kâr oranlarının, bir alandaki değişikliğin, bir başka alandaki zıt yönlü bir değişiklik ile telafi edilmek üzere, sürekli değişiklik göstermesine karşın- ancak daha uzun dönemlerde değişir. Ve bunun göreli değişmezliği, ortalama, ya da [sayfa 32i] ortak kâr oranının tam da bu aşağı yukarı değişmez niteliğinde ortaya çıkarılır.

Bununla birlikte, sürekli dalgalanan piyasa faiz oranına gelince, bu tıpkı metalann piyasa-fıyatı gibi her an sabit bir büyüklük olarak bulunur, çünkü, para piyasasında, bütün borç verilebilir sermaye, toplu bir kitle olarak faal sermayenin karşısında yeralır, ve böylece, bir yanda borç verilebilir sermaye arzı ile, öte yanda buna olan talep arasındaki bağıntı, faizin herhangi bir andaki piyasa düzeyini belirler. Kredi sistemi ne kadar fazla gelişir ve bununla birlikte yoğunlaşarak borç verilebilir sermayeye ne kadar fazla toplumsal bir nitelik kazandırır ve onu hep birlikte para piyasasına sürerse, bu o kadar çok böyle olur.

Öte yandan genel kâr oranı, hiç bir zaman özgül kâr oranlarının eşitlenmesi eğiliminden, bunlann eşitlenmesi hareketinden başka bir şey değildir. Kapitalistler arasındaki rekabet, -ki, kendisi bu eşitlenme yönünde harekettir-burada, kânn oldukça uzun bir süre ortalamalann altında kaldığı alanlardan sermayeyi yavaş yavaş çekerek, kârın ortalamanın üzerinde bulunduğu alanlara yavaş yavaş kaydınlması şeklindedir. Ya da, ek sermayenin bu alanlar arasında yavaş yavaş ve değişen oranlarda dağılması biçimindedir. Bu farklı alanlar bakımından, sermayenin arzı ve çekilmesinde sürekli bir değişme sözkonusudur; faiz oranının belirlenmesinde olduğu gibi, eşzamanlı bir kitle etkisi hiç bir zaman sözkonusu olamaz.

Faiz getiren sermayenin, metadan mutlak farklı bir kategori olmakla birlikte, *sui generis* bir meta haline geldiğini ve böylece faizin, sıradan bir metaın piyasa-fıyatı gibi her zaman arz ve taleple saptanan fiyatı halini aldığını görmüş bulunuyoruz. Piyasa faiz oranı da, bu nedenle, sürekli bir dalgalanma içersinde olduğu halde, belli bir anda, tıpkı bir metaın her ayrı durumdaki piyasa-fıyatı gibi, devamlı olarak belirlenmiş ve tekbiçimde bir hali gibi görünür. Para-kapitalistler bu metaı arzeder-ler ve faal kapitalistler onun için sürekli bir talep yaratarak, bu metaı satın alırlar. Eşitlenme süreci genel bir kâr oranı yarattığında, böyle bir şey olmaz. Meta fiyatlan, bir alanda, üretim-fıyatının üzerinde ya da altında ise (her ayn girişimde, sınai çevrimlerin çeşitli evreleri ile birlikte görülen dalgalanmaları burada özellikle bir yana bırakıyoruz) denge, sermayenin bireysel üretim alanlanna akması ya da bu alanlann dışına çıkmasına bağlı olarak, üretimin genişlemesi ya da daralması, yani sanayi sermayeleri tarafından piyasaya sürülen metalann kitlesindeki büyüme ya da küçülme ile sağlanır. Metalann ortalama piyasa-fıyatiannın, bu şekilde, üretim-fıyatlarına eşitienmesiyle, özgül kâr oranlannın, genel ya da ortalama kâr oranlarından gösterdiği sapmalar düzeltilmiş olur. Bu

süreçte, sanayi ya da ticaret sermayesi, *bu sermaye niteliğiyle,* faiz getiren sermayede olduğu gibi, alıcı karşısında hiç bir zaman metalar görünüşüne bürünemez. Böyle bir görünüşe girse bile, bu ancak, metala-nn piyasa-fıyatlannın dalgalanmalannda ve üretim-fıyatlanna eşitlenmelerinde olur, yoksa ortalama kânn doğrudan doğruya belirlenmesi şeklinde [sayfa 322] olmaz, Genel kâr oranı gerçekte, 1)

toplam sermaye tarafından üretilen artı-değer ile, 2) bu artı-değerin, toplam sermayenin değerine oranıyla, ve 3) rekabet ile -ama ancak, belli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayelerin, bu artı-değerden, kendi nispi büyüklükleri ile orantılı olarak eşit paylar almaya çalıştığı bir hareket olduğu ölçüde, bu rekabet ile- belirlenir. İşte bunun için, genel kâr oranı gerçekte, doğrudan doğruya ve derhal arz ve talep arasındaki oranla belirlenen piyasa faiz oranından çok daha farklı ve çok daha karmaşık nedenlerden doğmaktadır, bu yüzden de faiz oranı gibi somut ve açık bir olgu değildir. Çeşitli üretim alanlarındaki tek tek kâr oranlannın kendileri az çok belirsiz şeylerdir; ama göründükleri kadarıyla, farkedilen şey, bunlann tekbiçimde olmaları değil; farklılıklarıdır. Genel kâr oranı ise, gerçek kâr oranının görgücül ve doğrudan doğruya görülebilir biçimi olarak değil, ancak kârın en alt sının olarak görünür.

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bu farkı vurgularken, faiz oranının sağlam bir temele oturmasına yardım eden şu iki noktayı hala bir yana bırakıyoruz: 1) faiz getiren sermayenin, tarihsel olarak önceden varoluşu ve geleneksel bir genel faiz oranının varlığı; 2) dünya piyasasının, faiz oranının oluşması üzerinde, bir ülkenin ekonomik koşullanndan bağımsız olarak, kâr oranı üzerindeki etkisine kıyasla, çok daha büyük olan doğrudan etkisi.

Ortalama kâr, doğrudan doğruya yerleşmiş bir olgu gibi ortaya çıkmaz, o daha çok, zıt yönlü dalgalanmaların eşitlenmelerinin nihai bir sonucu olarak belirlenecek bir şeydir. Faiz oranı için durum böyle değildir. Faiz oranı, kendi genel ve hiç değilse yerel gerçekliği içersinde günü gününe saptanan -sanayi ve ticaret sermayesinin kendi işlemlerinin hesaplanmasında bir etmen ve hatta önkoşul olarak hizmet eden- bir şeydir. Her 100 sterlin tutarındaki bir para miktarının, 2, 3, 4, 5 sterlin sağlamak üzere, taşıdığı genel bir yeti halini almıştır. Meteoroloji raporları hiç bir zaman barometre ve termometreden alınan sonuçlan, borsa raporlarının faiz oranının, şu ya da bu sermaye için değil, para piyasasındaki sermaye, yani genellikle borç verilebilir sermaye için gösterdiğinden daha büyük bir doğrulukla gözler önüne seremezler.

Para piyasasında yalnız borç verenlerle borç alanlar karşı karşıya gelirler. Meta aynı biçime sahiptir: para. Özel bir üretim ya da dolaşım alanına yatırılmış olmasına göre sermayenin aldığı bütün özel biçimler burada yokolmuştur. Şimdi o, bağımsız bir değerin, farklılaşmamış, türdeş biçiminde -para biçiminde- bulunur. Özel alanlardaki rekabet onu etkilemez. Bunlann hepsi, borç para alanlar şeklinde biraraya toplanmışlardır

ve sermaye, onlann karşısına, henüz ilerdeki yatırım tarzıyla ilgisiz bir biçim içersinde çıkmaktadır. Sanayi sermayesinin, ancak, çeşitli bireysel alanlar arasındaki hareket ve rekabetle ortaya koyduğu şeyi, borç verilen sermaye, burada, *esas olarak sınıfın ortak sermayesi* olarak, sermayenin arz ve talebinde en kesin biçimde ortaya koyar. Öte yandan, [sayfa 323] para piyasasındaki para-sermaye, fiilen, kendi özgül kullanımına kayıtsız bir biçimde bulunur ve her özel alanın üretim gereksinmelerinin gerektirdiği şekilde, çeşitli alanlar arasında, kapitalist sınıf arasında ortak bir öğe olarak dağıtılır. Aynca, geniş-ölçekli sanayiin gelişmesiyle, para-sermaye piyasada bulunduğu sürece, herhangi bir kapitalist, piyasadaki sermayenin şu ya da bu kadar kısmına sahip bulunan bir kimse tarafından temsil edilmez, fiili üretimden büsbütün farklı bir bankerler topluluğunun, yani toplumsal sermayenin temsilcilerinin denetimi altındaki, yoğunlaşmış, örgütienmiş bir kitle niteliğine bürünür. Böylece talep bakımından, borç verilebilir sermaye bütünüyle bir sınıf ile karşı karşıya bulunduğu halde arz alanında, *kitle haline* gelen şey, borç verilebilir sermayenin kendisidir.

Genel kâr oranının, büyüklüğü dalgalansa bile, borç alanlann karşısına, hepsi için aynı şekilde değiştiği için, daima belli ve sabit bir öğe olarak çıkan, belirli faiz oranının yanında puslu ve sisli görünmesinin nedenlerinden bazıları işte bunlardır. Tıpkı, paranın değerindeki değişmelerin, onun bütün metalar karşısında aynı değere sahip olmasına engel olmaması; üpkı metalann piyasa-fiyatlarındaki günlük dalga-lanmalann, bunların günü gününe gazetelerde bildirilmelerine engel olmaması gibi, faiz oranı da üpkı onlar gibi düzenli şekilde "paranın fiyatı" olarak bildirilir. Bunun böyle olmasının nedeni, sermayenin kendisinin burada para-biçiminde bir meta olarak arzedilmesidir. Fiyatının saptanması ise, böylece, öteki bütün metalarda olduğu gibi, onun da piyasa-fiyatının saptanmasıdır. Faiz oranı, bu nedenle, daima genel faiz oranı olarak, şu kadar para için şu kadar para şeklinde, belirli bir miktar olarak görünür. Öte yandan kâr oranı, aynı alan içersindeki fiyatı aynı olan metalar için bile farklı sermayelerin aynı metaı, ürettikleri farklı koşullara bağlı olarak değişebilir, çünkü, bireysel bir sermayenin kâr oranı, metaın piyasa-fiyatı ile belirlenmeyip, daha çok, piyasa-fiyatı ile maliyet-fiyatı arasındaki farkla belirlenir. Ve bu farklı kâr oranları -önce aynı alan içersinde ve sonra farklı alanlar arasında- ancak sürekli dalgalanmalar yoluyla bir dengeye ulaşabilirler.

(Daha sonra işlenmek üzere not.) Kredinin özgül bir biçimi: Bilindiği gibi, para, saünalma aracı yerine ödeme aracı olarak hizmet ettiğinde, meta elden çıkartılır, ama değeri ancak daha sonra gerçekleşir. Eğer ödeme ancak tekrar satıldıktan sonra yapılacak olursa, bu saüş, saün

almanın bir sonucu olarak görünmez; daha çok, bu satış yolu iledir ki, satınalma gerçekleşmiş olur. Başka bir deyişle, satış, satınalmanın aracı olur. İkinci olarak: borç senetleri, poliçeler, vb., alacaklı için ödeme araçları olurlar. Üçüncü olarak, borç senetlerinin birbiriyle değiştirilmesi paranın yerini tutar, [sayfa 324]

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM FAİZ VE GİRİŞİM KÂRI

FAİZ, bundan önceki iki bölümde görmüş olduğumuz gibi, kökeni bakımından, faal kapitalistin, sanayicinin ya da tüccann, kendi sermayesi yerine borç alınan sermayeyi kullandığında, para-sermaye sahibine ve onu ödünç verene ödemek zorunda olduğu kârın, yani artı-değerin yalnızca bir parçası gibi görünür, ve kökeninde, onun bir parçası olduğu gibi, gerçekte onun bir parçası olarak da kalır. Kapitalist eğer yalnız kendi sermayesini kullanıyorsa, böyle bir kâr bölüşümü olmaz, kânn hepsi onun olur. Gerçekten de, sermaye sahipleri bunu kendi yeniden-üretim sürecinde kullandıklan sürece, faiz oranının belirlenmesinde rekabet halinde değillerdir. Bu bile, tek başına, faiz kategorisinin -bir faiz oranı belirlenmeksizin varlığı olanaksız olan bu kategorinin- sanayi sermayesinin sermaye olarak hareketlerine yabancı bir şey olduğunu göstermektedir.

"The rate of interest may be defıned to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, annual-ly, or for any longer or shorter period for use of a certain amount of rnoneyed capital... When tlıe owner of a capital employs it actively in reproduction, he does not come under tlıe head of tlıose capitalists, the [sayfa 325] proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest."* (Th. Tooke, *History of Prices,* London 1838, II, pp.

355-56.) Gerçekten de, kârın bir kısmını faize dönüştüren, genellikle faiz kategorisini yaratan şey, kapitalistlerin kendi aralannda böylece, para-kapitalistler ve sanayi kapitalistleri diye ikiye aynlmalan olduğu gibi, faiz oranını yaratan şey de işte bu iki tür kapitalist arasındaki rekabetten başka bir şey değildir.

Sermaye yeniden-üretim sürecinde işlev yaptığı sürece, -bu sermayenin sanayici kapitaliste ait olduğunu ve onu borç verene geri vermek zorunda olmadığını kabul etsek bile- kapitalist, özel bir birey olarak, bu sermayenin kendisi üzerinde değil, ancak gelir olarak harcayabileceği kâr üzerinde tasarrufta bulunur. Sermayesi, sermaye olarak işlev yaptığı sürece, yeniden-üretim sürecine aittir, bu sürece bağlanmış durumdadır. O, gerçekten de bu sermayenin sahibidir, ama bu sahiplik, ona, bunu emeğin sömürüsü için sermaye olarak kullandığı sürece başka bir şekilde tasarrufta bulunabilme olanağını vermez. Aynı şey, para-kapi-talist için de doğrudur. Sermayesi borç verildiği ve böylece para-ser-maye olarak hizmet ettiği sürece, kendisine bir faiz, kânn bir kısmını getirir , ama o, ana para üzerinde tasarrufta bulunamaz. Bu durum, sermayesini, diyelim bir yıl ya da daha uzun bir süre için borç verdiği ve kararlaştınlan tarihlerde ana parası kendisine dönmeksizin faiz aldığı zaman açıkça belli olur. Ne var ki, ana paranın geri dönüşü bile, burada bir şey değiştirmez. Sermayesi geri dönmüş olsa bile, bu para kendisi için sermaye olarak -burada para-sermaye olarak- işlev yaptığı sürece, daima o bunu tekrar borç vermek durumundadır. Bu parayı kendi elinde tuttuğu sürece, ona ne faiz getirir ne de sermaye olarak iş görür; ve ona faiz getirdiği, sermaye olarak iş gördüğü sürece de onun elinde bulunmaz. Sermayeyi her zaman için borç verebilme olanağı işte buradan gelir. Tooke'nin Bosanquet'ye yönelttiği aşağıdaki görüşler işte bunun için baştan sona yanlıştır. Önce Bosanquet'den şu aktarmayı *(Metallic, Paper and Credit Currency,* London 1842, s. 73) yapıyor: "Faiz oranı %1'e düşecek olsa, borç alınan sermaye neredeyse sahip bulunulan sermaye ile bir görülebilir." Tooke buna şu kenar notunu ekliyor: "Bu ya da daha düşük bir oran ile borç alınan sermayenin, sahip bulunulan sermaye ile neredeyse bir tutulması iddiası, öylesine garip bir iddiadır ki, böylesine zeki ve konu üzerinde yer yer böylesine derin bilgi sahibi bir yazardan gelmemiş olsaydı, ciddiye almaya bile değmezdi. Varsayım gereği, geriye ödemenin zorunlu bir koşul olduğunu görme-mezlikten mi geldi, yoksa bunun pek önemli olmadığını mı düşünüyor?" (Th. Tooke, *An Inçuiry into the Currency Principle,* 2nd ed., London 1844, s. 80.) Faiz = 0 [sayfa 326] olacak olsa, borç sermaye ile çalışan sanayi

* "Faiz oranı, belli bir miktardaki para-sermayenin kullanımı için, yıllık ya da daha uzun ya da kısa bir süre için, borç verenin almaya ve borç alanın da vermeye hazır olduğu nispi bir miktar olarak tanımlanabilir. ... Sermaye sahibi bu sermayeyi yeniden-üretim sürecinde fiilen kullandığı zaman, bu kimse, borç alanların sayılarına olan oranlarının faiz oranını belirlediği kapitalistler bölümüne girmez." -f.

kapitalisti, kendi sermayesini kullanan kapitalist ile aynı durumda olur. Her ikisi de, aynı ortalama kân cebe indirirler ve, ister borç alınmış olsun ister olmasın, sermaye, ancak kâr ürettiği sürece sermaye olarak hizmet eder. Geriye ödeme koşulu hiç bir şeyi değiştirmez. Faiz oranı ne kadar sıfıra yaklaşırsa, diyelim %1'e düşerse, borç alınan sermaye, sahip olunan sermaye ile aynı duruma o kadar yaklaşmış olur. Para-sermaye, para-sermaye olarak varolduğu sürece daima o günkü faiz oranı üzerinden, diyelim %1 üzerinden ve daima aynı sanayi ve ticari kapitalisüer sınıfına borç verilmek zorundadır. Bunlar, kapitalist olarak işlev yaptıkları sürece, borç alınan sermaye ile iş yapanla, kendi sermayesi ile iş yapan

arasındaki tek fark, bunlardan ilkinin faiz ödemek zorunda olduğu halde ikincisinin böyle bir zorunluluğunun bulunmamasıdır; bir tanesi bütün kârın, k'yi, ötekisi ise, k - f yi, kâr eksi faizi cebe indirir. Faiz sıfıra ne denli yaklaşırsa, k - f, k'ye o kadar yaklaşır ve şu halde bu iki sermaye, aynı tutulabilir hale gelir. Bir tanesi, sermayeyi geri vermek ve yeni baştan borç almak zorundadır; diğeri ise, sermaye olarak işlev yapacaksa, sermayesini tekrar tekrar üretim sürecine yatırması gerekir, ve bu durumda da onu, bu süreçten bağımsız, istediği gibi kullanamaz. Bu ikisi arasında geriye kalan tek açık fark ise, birisinin sermayesinin sahibi olması, diğerinin ise olmamasıdır.

Şimdi ortaya çıkan soru şudur: Kârın, net kâr ve faiz şeklindeki bu tamamen nicel bölünmesi, nasıl oluyor da, nitel bir bölünme halini alıyor? Diğer bir deyişle, nasıl oluyor da, borç değil de yalnızca kendi sermayesini kullanan bir kapitalist, brüt kânnın bir kısmını, özgül faiz kategorisi altında sınıflandırıyor ve bunu böylece ayn olarak hesaplıyor? Ve ayrıca, borç alınmış olsun ya da olmasın her sermaye, faiz getiren sermaye olarak, nasıl oluyor da kendisinden net kâr getiren sermaye olarak ayrılıyor?

Anlaşıldığına göre, kârın her raslansal nitel bölünmesi, bu şekilde nitel bir bölünme halini almıyor. Örneğin, bazı sanayi kapitalistleri birara-ya gelip bir iş kuruyorlar ve sonra kârı, aralarında yasal bir anlaşma uyarınca bölüşüyorlar. Diğerleri ise, herbiri, ortağı olmaksızın kendi işini yapıyor. Bu sonuncular kârlarını iki başlık altında, bir kısmı bireysel kâr, diğer kısmı varolmayan ortaklar için şirket kân olarak hesaplıyorlar. Bu durumda, nicel bölünme demek ki, nitel bir bölünme halini almıyor. Bu, mülkiyetin raslansal olarak birkaç tüzel kişiye ait bulunması halinde olur. Durum böyle değilse böyle bir şey sözkonusu değildir.

Bu soruyu yanıüamak için bizim, faizin oluşumunda, fiili çıkış noktası üzerinde biraz daha durmamız gerekiyor; yani para-kapitalist ile sanayi kapitalistinin birbirlerinin karşısına yalnızca yasal yönden farklı kişiler olarak değil, yeniden-üretim sürecinde büsbütün farklı roller oynayan kimseler, ya da ellerinde,aynı sermayenin gerçekten iki yönlü ve tamamen farklı hareketier yapüğı kişiler olarak çıküklan varsayımından [sayfa 327] hareket etmemiz gerekiyor. Bunlardan birisi sermayeyi yalnızca

borç veriyor, diğeri ise onu üretken olarak kullanıyor.

Borç sermaye ile çalışan üretken kapitalist için, brüt kâr, iki kısma bölünür: borç verene ödemek zorunda olduğu faiz ile, kârdan kendi payına düşen ve faizin üzerinde kalan fazlalık. Eğer, genel kâr oranı veri ise, bu ikinci kısım faiz oranı ile, eğer faiz oranı veri ise, genel kâr oranı ile belirlenir. Ve ayrıca, brüt kâr, toplam kârın fiili değeri, her özel durumda ortalama kârdan ne kadar saparsa sapsın, faal kapitaliste ait olan kısım, faiz ile belirlenir, çünkü bu (özel yasal sözleşmeler bir yana bırakılırsa) genel faiz oranı ile saptanmış olup, üretim süreci başlamadan önce, dolayısıyla, sürecin sonucu olan brüt kâr elde edilmeden önce verilmiş varsayılır. Görmüş olduğumuz gibi, sermayenin gerçek özgül ürünü arü-değerdir ya da daha doğrusu kârdır. Ama borç verilen sermaye ile çalışan kapitalist için bu, kâr değil, kâr, eksi, faiz, kârın faiz ödendikten sonra kendisine kalan kısmıdır. Bu nedenle kârın bu kısmı ona zorunlu olarak, faal olduğu sürece sermayenin bir ürünü olarak görünür; ve bu, onu ilgilendirdiği kadanyla böyledir de, çünkü, o sermayeyi, ancak faal bir sermaye olarak temsil eder. Sermaye işlev yapüğı sürece o, bu sermayenin kişileşmiş şeklidir, ve sermaye, sanayi ya da ticarete kârlı biçimde yatırıldığı sürece işlev yapar; bu gibi işlevler bu sermaye ile ilgili sanayi kolunun öngördüğü biçimde ve bir girişimci aracılığı ile yerine getirilir. Brüt kârdan, parayı borç verene ödemek zorunda olduğu faizden ayrı ve farklı olarak, kârdan onun hissesine düşen kısım zorunlu olarak, sanayi ya da ticari kâr biçimini, ya da bunlann her ikisini de kapsayan Almanca bir terimle, *Untetnehmergewinn* (girişim kârı) biçimini alır. Brüt kâr eğer ortalama kâra eşit olursa, girişim kânnın büyüklüğü yalnızca faiz oranı ile belirlenir. Brüt kâr eğer ortalama kârdan saparsa, bunun ortalama kârdan farkı (her ikisinden de faiz düşüldükten sonra), ister özel bir alandaki kâr oranının genel kâr oranından, ister belirli bir alanda bireysel bir kapitalistin elde ettiği kârın bu alandaki ortalama kârdan gösterdiği sapma şeklinde olsun, geçici bir süre için bir sapmaya yolaçan bütün koşullar tarafından belirlenir. Bununla birlikte, görmüş olduğumuz gibi, üretim sürecinin kendi içersinde kâr oranı yalnızca artı-değere bağlı olmayıp ayrıca, üretim araçlarının saünalma fiyatian, ortalamadan daha üretken olan yöntemler, değişmeyen sermayeden sağlanan tasarruflar, vb., gibi birçok başka koşullara da bağlıdır. Ve üretim-fıyatiarının dışında bir de bazı özel durumlara, her alışveriş işleminde kapitalistin gösterdiği kurnazlık ve çabanın derecesine, üretim-fıyatiannın ne ölçüde üzerinde ya da alünda saün aldığına ya da satüğına ve böylece dolaşım sürecindeki toplam arü-değerin ne kadar büyük ya da küçük kısmına elkoyduğuna bağlıdır. Her ne olursa olsun, brüt kârın nicel bölünümü burada nitel bir bölünüme dönüşür ve nicel bölünümün kendisi, bölünecek olan *şeye,* faal, kapitalistin sermayesini işletme *tarzına,* işlev yapan bir kapitalist olarak, yani faal kapitalist olarak işlevlerinin [sayfa 328] sonucunda sermayenin kendisine sağladığı

brüt kâra bağlı olduğu için, bu daha da fazla böyle olur. İşlev yapmakta olan kapitalistin, burada, sermayenin sahibi olmadığı kabul edilmiştir. Onun bakımından sermayenin sahipliğini, para-kapitalisti,

borç veren kimse temsil eder. Bu nedenle, para-kapitaliste ödediği faiz, brüt kârdan, sermayenin mülkiyetine bu niteliğiyle ödenmesi gerekli kısım olarak görünür. Kârdan faal kapitaliste düşen kısım bundan farklı olarak, şimdi, yeniden-üretim sürecinde sırf bu sermaye ile yerine getirdiği işlem ya da işlevlerden, yani özellikle sanayi ya da ticarette, girişimci olarak yaptığı işlevlerden doğan girişim kârı olarak görünür. Onun bakımından faiz, bu yüzden ona, sahip bulunulan sermayenin, "çalışmadığı", işlev yapmadığı için sermayenin yeniden-üretiminden soyutlanmış sermayenin ürünü olarak görünür; girişim kân ise ona, sırf bu sermaye ile yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak, sermayenin hareket ve faaliyetinin, ona, üretim sürecine kaülmayan para-kapitalistin hareketsizliği karşısında kendi hareketiiliği olarak görünen bir faaliyetin bir ürünü olarak görünür. Brüt kârın iki kısmı arasındaki bu nitel ayrım, faizin, bizzat sermayenin, üretim süreciyle bir ilişkisi bulunmayan bir sermaye mülkiyetinin bir ürünü, girişim kârının ise, faal sermayenin, üretim sürecinde işlev yapan sermayenin ve dolayısıyla, sermayeyi kullananın yeniden-üretim sürecinde oynadığı faal rolün bir ürünü olduğu şeklindeki bu ayrım, hiç bir zaman, bir yanda para-kapitalistin, öte yanda sanayi kapitalistinin sırf öznel bir düşüncesi değildir. Bu, nesnel bir olguya dayanır; çünkü faiz, para-kapitaliste, sermayenin sırf sahibi olan kimseye, şu halde, sermayenin mülkiyetini ancak üretim sürecinden önce ve o süreç dışında temsil eden borç verene gittiği halde, girişim kân yalnız sermayenin sahibi olmayan faal kapitaliste gider.

Brüt kânn, her ikisi de aynı sermaye ve dolayısıyla bu sermayenin ürettiği kâr üzerinden farklı yasal haklara sahip iki ayn kimse arasında sırf nicel bölüşümü böylece, hem borç alınan sermaye ile iş gördüğü sürece sanayi kapitalisti için ve hem de, sermayesini bizzat kendisi kullanmadığı sürece para-kapitalist için nitel bir bolünüm halini alır. Kânn bir kısmı şimdi *bir* biçim içersindeki sermayeden bu haliyle gelen bir ürün olarak, faiz olarak görünür; diğer kısmı, sermayenin özgül bir ürünü olarak, karşıt bir biçim içersinde, ve dolayısıyla girişim kârı olarak görünür. Birisi, sırf sermaye ile iş görmenin bir ürünü, faaliyet halindeki sermayenin ya da faal kapitalist tarafından yerine getirilen işlevlerin bir ürünü olarak görünür. Ve brüt kârın iki kısmının birbirleri karşısında, sanki temelden farklı iki kaynaktan geliyorlarmış gibi böylece katılaşmaları ve bağımsızlaşmaları, şimdi tüm kapitalist sınıf ve toplam sermaye için kesin ve sağlam bir şekil alır. Ve öyle ki, faal kapitalistin kullandığı sermayenin borç alınmış olup olmamasının, para-kapitaliste ait sermayenin kendisi tarafından kullanılıp kullanılmamasının bir önemi kalmaz. Her sermayenin kân ve dolayısıyla sermayelerin eşitienmesi yo-

rak bağımsız ve [sayfa 329] kendi başına bireyselleşmiş iki kısma bölünmüş ya da ayrılmıştır: faiz ve girişim kârı; ve bunların her ikisi de ayrı yasalar ile belirlenmişlerdir. Kendi sermayesi ile çalışan kapitalist de, borç alınan sermaye ile iş gören kapitalist gibi, brüt kânnı, sermayenin sahibi ve kendi kendisine borç veren olarak faize, ve, işlevini yerine getiren faal bir kapitalist olarak kendisine düşen girişim kânna ayırır. Bu bölünme bakımından demek ki, nitel bir bölünme olması nedeniyle, kapitalistin gerçekten bir başkasıyla bölüşmek zorunda olup olmamasının bir önemi yoktur. Sermayeyi kullanan, kendi sermayesi ile iş görürken bile, iki kişiliğe bölünür: sermayenin sahibi ve sermayenin kullanıcısı; sermayesinin getirdiği kâr kategorileri bakımından kendi sermayesi de gene, *sermaye-mülkiyete,* üretim süreci *dışında* bulunan ve kendi kendisine faiz getiren sermayeye ve, üretim süreci *içersinde* bulunan ve işlevi sonucu girişim kân getiren sermayeye bölünür.

Bu nedenle faiz artık, sanayici kapitalistin bir başkasına ait sermaye ile iş görürken zaman zaman ortaya çıkan ve üretim için bir önem taşımayan brüt kânn bir bölünmesi olarak görünmeyecek biçimde iyice yerleşmiş oluyor. Sanayi kapitalistinin kân, kendisine ait sermaye ile çalıştığı zaman bile, faiz ve girişim kânna bölünür. Sırf nicel bir bölünme, böylece nitel bir bölünme halini alır. Bu dönüşme, sanayici kapitalistin, kendisine ait sermaye ile çalışıp çalışmaması gibi raslantıya bağlı bir duruma bağlı olmayarak meydana gelir. Burada sözkonusu olan, yalnız, kârdan, farklı kimselere ayrılan farklı paylar değil, sermaye ile ilişkisi farklı olan, şu halde, sermayenin farklı yönleriyle ilişkisi bulunan iki farklı kâr kategorisidir.

Şimdi, brüt kârın faize ve girişim kârına bu bölünmesi nitel bir bölünme halini alınca, bunun, toplam sermaye ve tüm kapitalistler sınıfı için, niçin nitel bir bölünme niteliğini aldığının nedenlerini bulup çıkartmak kolaydır.

Birinci olarak bu, sanayici kapitalistlerin çoğunluğu farklı sayısal oranlarda olsa bile, hem kendi sermayeleri ve hem de borç alınan sermayeler ile iş görmeleri ve değişik zamanlarda, kendi sermayeleri ile borç alınan sermaye arasındaki oranın değişmesi gibi, basit bir görgücül durumdan ileri geliyor.

İkinci olarak, brüt kânn bir kısmının faiz biçimine dönüşmesi, onun diğer kısmını girişim kânna çevirir. Bu kâr gerçekte, brüt kânn faizden sonra kalan fazla kısmının, faiz bağımsız bir kategori olarak varlık kazanır kazanmaz aldığı karşıt biçimden başka bir şey değildir. Brüt kânn nasıl olup da faiz ve girişim kârı olarak farklılaştığı sorunu konusundaki bütün tahliller, sonunda, nasıl olup da brüt kânn bir kısmının genel olarak faiz şeklinde katılaşıp bağımsızlık kazandığının araştınlması halini alır. Ne var

ki, tarih içersinde, faiz getiren sermaye, bütünleşmiş geleneksel bir biçim olarak ve şu halde, faiz de sermayenin ürettiği artı-değerin bütünleşmiş bir alt-bölümü olarak, kapitalist üretim tarzından

ve [sayfa 330] beraberinde getirdiği sermaye ve kâr kavramlarından çok daha önce varolmuştur. İşte bu nedenle halkın kafasında para-sermaye ya da faiz getiren sermaye, hâlâ, sermaye deyince, onun *par exceüence** şekli olarak yaşamaktadır. Öte yandan, Massie'nin zamanına kadar egemen olan, karşılığında faiz ödenen şeyin para olarak para olduğu şeklindeki düşüncenin nedeni de işte budur. Borç verilen sermayenin, ister fiilen sermaye olarak kullanılsın ister kullanılmasın -sırf tüketim için borç alındığı zaman bile- faiz getirmesi olgusu, bu sermaye biçiminin bağımsız olarak varolduğu düşüncesine güç kazandırır. Kapitalist üretim tarzının başlangıç dönemi boyunca, faizin kâr karşısında ve faiz getiren sermayenin sanayi sermayesi karşısında sahip bulunduğu bağımsızlığın en iyi kanıtı, faizin, brüt kârın yalnızca bir kısmı olduğu gerçeğinin, ancak 18. yüzyılın ortalannda (önce Massie** ve ondan sonra Hume*** tarafından) keşfedilmesi, ve böyle bir buluşa genel bir gereksinme duyulmuş olmasıdır.

Üçüncü olarak, sanayici kapitalistin, kendisine ait ya da borç alınan sermaye ile iş görmesi, para-kapitalistler sınıfının onun karşısına, özel türde kapitalistler, para-sermayenin özel türde bir sermaye, ve faizin, bu tür sermayeye özgü bağımsız bir artı-değer biçimi olarak çıkması olgusunu hiç bir şekilde değiştirmez.

Nitel deyişle, faiz, sırf sermaye sahipliğiyle sağlanan artı-değerdir; bu artı-değeri, sermaye sahibi, yeniden-üretim sürecinin dışında kalmış olsa bile, sermaye, sermaye olarak sağlamıştır. Demek ki, faiz, sermayenin, kendi süreci dışında gerçekleştirdiği artı-değerdir.

Nicel deyişle, kânn faizi teşkil eden kısmı, sermaye olarak sanayi ya da ticaret sermayesi ile değil, para-sermaye ile ilişkili görünmektedir, ve artı-değerin bu kısmının oranı, faiz oranı, bu ilişkiyi güçlendirmektedir. Çünkü, her şeyden önce, faiz oranı, genel kâr oranına bağlı olduğu halde, bağımsız olarak belirlenir; sonra, faiz oranı, metalann piyasa-fiyatı gibi, kavranılması güç kâr oranının tersine, sabit, tekbiçimli, somut ve ne kadar değişirse değişsin daima belli bir bağıntı içersinde görünür. Bütün sermaye, sanayi kapitalistlerinin elinde olsaydı, faiz ve faiz oranı diye bir şey olmazdı. Brüt kârın nicel bölünümünün aldığı bağımsız biçim, nitel bir bolünüm yaratıyor. Sanayi kapitalisti kendisini, para-kapitalist ile karşılaştıracak olsa, onu karşısındakinden ayırdeden şey, yalnız elde ettiği girişim kân, brüt kârın, ortalama faizi -bu ortalama faiz, faiz oranı sayesinde belli bir görgücül büyüklük gibi görünür- aşan fazlalığı olurdu. Yok eğer kendisini, borç aldığı sermaye ile değil kendi sermayesi ile çalışan kapitalist ile karşılaştıracak olsa, bu kapitalist ondan yalnızca, bir

* En üstün, en yetkin, -f.

** [J. Massie,] *An Essay on the Governing Causes ofthe Naturai Rate of Interest,* London 1750. *-Ed.*

*** D. Hume, "On Interest", *Essays and Treatises on Several Subjects,* Vol. I, London 1764. *-Ed.*

[sayfa 331] başkasına faiz ödeyecek yerde, faizi cebe indiren bir para-kapi-talist olması bakımından ayrılırdı. Brüt kârın faizden farklı olan kısmı, ona, her iki durumda da girişim kân olarak, ve faizin kendisi de, sermayenin, üretken biçimde kullanılmamış olsa bile, sermaye olarak getirdiği artı-değer olarak görünürdü.

Bu, bireysel kapitalist için pratik anlamda doğrudur. Bireysel kapitalist, sermayesinden, ya faiz getiren sermaye şeklinde ödünç vererek, ister sermayesi başlangıçta para-sermaye biçiminde olsun ister henüz para-sermayeye çevrilecek halde bulunsun, ya da üretken sermaye gibi kullanıp değerini genişleterek yararlanmak üzere bir seçim yapma olanağına sahiptir. Ama bunu, bazı vülger İktisatçıların yaptıklan gibi toplumun toplam sermayesine uygulamak, ve hele, kânn nedeni olarak gösterecek kadar ileriye gitmek haliyle mantıksızlık olur. Para şeklindeki nispeten küçük bir kısım dışında kalan ve, toplam sermayeyi oluşturan üretim araçlarını satın alacak ve bunlardan yararlanacak kimseler olmaksızın, bütün sermayeyi para-sermayeye çevirme fikri, hiç kuşkusuz düpedüz saçmalıktır. Hele, sermayenin, herhangi bir üretken işlevi yerine getirmeksizin, yani faizin ancak bir kısmını teşkil ettiği artı-değeri yaratmaksızın, kapitalist üretim temeli üzerinde faiz sağlayabileceğini; kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim olmaksızın da yoluna devam edebileceğini düşünmek daha da büyük saçmalık olur. Eğer kapitalistlerin çok büyük bir kısmı, sermayelerini para-sermayeye çevirecek olsaydı, para-sermayede korkunç bir değer kaybı, faiz oranında müthiş bir düşme olur, pek çoğu hemen, faizle yaşamlarını sürdüremeyecek hale gelir ve tekrar sanayi kapitalisti haline gelmek zorunda kalırlardı. Ama, yineliyoruz, bu ancak bireysel kapitalist için sözkonusudur. İşte bunun için, bireysel kapitalist, kendi sermayesi ile iş görürken bile, ortalama kânnın, ortalama faize eşit olan kısmını zorunlu olarak, sermayesinin sermaye olarak, üretim sürecinden ayn ve bağımsız bir ürünü olarak görür; ve brüt kânn, faiz şeklinde bağımsızlaşmış bu kısmından farklı olarak, arta kalan kısmını, girişim kârı sayar.

Dördüncü olarak, [elyazmasında bir boşluk].

Böylece görmüş oluyoruz ki, kânn, borç alınan sermayenin sahibine, işlev yapmakta olan kapitalist tarafından ödenmesi gerekli kısmı, borç alınmış olsun olmasın bütün sermayelerin sermaye olarak, faiz

adı altında sağlamış olduklan bir kısım kâr için bağımsız bir biçime dönüşmüş oluyor. Bu kısmın büyüklüğü, ortalama faiz oranına bağlıdır. Bunun kökeni hâlâ kendisini, işlev yapmakta olan kapitalistin, sermayesinin sahibi olduğu zaman, bu faiz oranının belirlenmesinde rakip durumunda -hiç değilse faal rakip durumunda- bulunmaması olgusunda ortaya koyar. Kânn, kâr üzerinde farklı yasal hakları olan iki kişi arasında bu tamamen nicel bölünümü, sermaye ile kânn kendi öz niteliklerinden doğarmış gibi görünen nitel bir bölünme halini alıyor. Çünkü, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, kânn bir kısmı, her zaman ve her yerde, faiz [sayfa 332]

biçimine girer girmez, ortalama kâr ile faiz arasındaki fark ya da kânn faizin üzerinde kalan kısmı, faize zıt bir biçime - girişim kârı biçimine giriyor. Bu iki biçim, faiz ve girişim kârı, ancak zıt biçimler olarak varolurlar. Öyleyse, yalnızca farklı kategoriler, başlıklar ya da adlar alüna konulan kısımlan olarak bunlann artı-değerle değil, daha çok birbirleriyle bir bağınülan vardır. Sırf kânn bir kısmı faize dönüştüğü içindir ki, diğer kısım girişim kân olarak görünür.

Biz burada kâr dediğimiz zaman daima ortalama kân anlatmak istiyoruz, çünkü, ister bireysel kârlarda, ister farklı alanlardaki kârlarda olsun, görülen değişiklikler, öyleyse, rekabet savaşımı ile, ortalama kârın ya da artı-değerin dağılımını etkileyen diğer durumlardan doğan değişiklikler, bu incelemede bizi ilgilendirmemektedir. Bu, genellikle bütün bu inceleme için geçerlidir.

Demek ki faiz, sermaye sahipliğinin, ister yeniden-üretim sürecinin dışında kalan borç verene, ister sermayesini üretken bir biçimde kullanan sermaye sahibine olsun, bu sermaye sahipliği niteliği ile sağladığı, Ramsay'ın verdiği adla, net kârdır. Ne var ki sermaye bu ikinci durumdaki sahibine de bu net kârı, üretken kapitalist olduğu için değil, para-kapitalist, kendi sermayesini faiz getiren sermaye şeklinde, faal kapitalist niteliğiyle kendisine borç veren bir kimse olduğu için sağlar. Paranın ve genel olarak değerin sermayeye çevrilmesi nasıl kapitalist üretimin devamlı bir sonucu ise, sermaye olarak varlığı da gene onun devamlı önkoşuludur. Üretim araçlanna dönüşebilme olanağıyla, para olarak karşılığı ödenmeyen emeğe kumanda eder ve böylece, metalann üretim ve dolaşım süreçlerini, sahibi için arü-değer üretimine çevirir. Bu nedenle faiz, genellikle değerin -onun genel toplumsal biçiminde maddeleşen emeğin-, fiili üretim sürecinde üretim araçlannın biçimine giren değerin, canlı emek-gücünün karşısına bağımsız bir güç olarak çıkması ve karşılığı ödenmeyen emeğe elkoymasının bir aracı olması olgusunun bir ifadesidir; ve değerin böyle bir güç olmasının nedeni de, emekçinin karşısında, bir başkasının malı olarak yeralmasıdır. Ama öte yandan, ücretii emek karşısındaki bu zıt durum, faiz biçiminde yokolur; çünkü, faiz getiren sermayenin, faiz getiren sermaye olarak karşıü, ücretii emek değil, üretken sermayedir. Borç veren kapitalist, borç veren kapitalist olarak, yeniden-üretim sürecinde, fiili işlevini yerine getiren kapitalistin karşısına, kapitalist üretim altında, üretim araçlarından tamamen yoksun hale getirilmiş ücretii emekçi olarak çıkmaz. Faiz getiren sermaye, *işlev olarak sermayeden* farklı ve ayrı, *mülkiyet olarak* sermayedir. Ne var ki sermaye, işlevini yerine getirmediği sürece emekçiyi sö-mürmez ve emekle bir zıtlık içersine girmez.

Öte yandan, girişim kân, ücretii emek ile zıt bir ilişki içersinde olmayıp, yalnız faizle zıtlık içersindedir. *Birincisi,* ortalama kâr veri kabul edilirse, girişim kân oranı, ücretlerle değil, faiz oranı ile belirlenir. Faiz oranı ile ters oranülı olarak [sayfa 333]

yüksektir ya da düşüktür.[72]

İkincisi, işlev yapan kapitalistin, girişim kârı üzerindeki hakkı, dolayısıyla girişim kârının kendisi, sermaye üzerindeki sahipliğinden değil, sermayenin yalnızca durgun bir mülkiyet halinde olduğu belirli bir biçiminden farklı olarak, sermayenin işlevinden doğar. Kapitalistin, borç alınan sermaye ile iş yaptığı ve bu yüzden de faiz ile girişim kârının farklı kimselere gittiği durumlarda, bu, hemen göze çarpan bir zıtlık halinde kendisini ortaya koyar. Girişim kân, sermayenin, yeniden-üretim sürecindeki işlevinden, şu halde, işlev yapan kapitalistin, sanayi ve ticaret sermayesinin bu işlevlerini yerine getirmesini sağlayan işlem ve hareketlerinin bir sonucu olarak doğar. Ama, işlev yapan sermayeyi temsil etmek, faiz getiren sermayeyi temsil etmek gibi, eli-kolu bağlı oturmakla olmaz. Kapitalist üretimde, kapitalist, üretim ve dolaşım süreçlerini yönetir. Üretken emeğin sömürülmesi, ister bizzat kendisi, ister onun adına bir başkası onu sömürmüş olsun, bir çaba harcamayı gerektirir. Bu nedenle, girişim kân ona, faizden farklı, sermayenin sahipliğinden bağımsız olarak, daha çok, mülksüz bir kimse - bir *emekçi* olarak işlevinin bir sonucu gibi görünür.

İşte bu nedenle, onda, zorunlu olarak, elde ettiği girişim kârının, ücretli emeği zıt düşen bir şey olmaktan çok uzak, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğiyle bir ilişkisi olmayan, emeğin denetim ve yönetimiyle ilgili, ve sıradan bir işçininkinden daha yüksek bir *ücret* ya da ücretler olduğu konusunda bir düşünce yereder; bu ücretlerin daha yüksek olmasının nedenleri de, 1) onun yaptığı işin çok daha karmaşık olması, ve 2) bu ücretleri onun kendi kendisine ödemesidir. Kapitalist olarak işlevinin, artı-değer, yani karşılığı ödenmeyen emek yaratmak ve bunu en ekonomik koşullar altında yapmaktan ibaret bulunduğu olgusu, faizin kapitalist işlevini yerine getirmediği, sırf sermaye sahibi olduğu zaman bile kapitalistin payına düşmesi, ve buna karşılık, iş gördüğü sermayenin sahibi olmasa bile, işlev

yapan kapitalistin girişim kânnı pay olarak alması zıtlığı içersinde tamamen gözden kaybolur. Kânn, şu halde artı-değerin bölündüğü iki kısmının birbirine zıt biçimleri nedeniyle, o, bu her iki kısmın da, yalnızca artı-değerin kısımları olduğunu, ve bu bölünmenin, artı-değerin niteliği, kökeni ve varlık biçiminde hiç bir şeyi değiştirmediğini unutur.

Yeniden-üretim sürecinde işlev yapan kapitalist, sermayeyi, ücretli emekçilerin karşısında bir başkasının malı olarak temsil eder, ve işlev yapan kapitalist tarafından temsil edilen para-kapitalist, emeğin sömürülmesine katılır. Yatırım yapan kapitalistin, işlevini, emekçileri kendi hesabına çalıştırmak ya da ancak işçilerin karşısında üretim araçlarının kişileşmiş şekli olarak, üretim araçlarını sermaye gibi kullanmakla [sayfa

[72] "İşletmenin kârları, sermayenin kârlarına bağlıdır, sermayenin kârları işletmenin kârlarına bağlı değildir." (Ramsay, *Essay on the Distribution of MVealth,* s. 214. Ramsay için net kâr, her zaman faiz demektir.)

334] yerine getirebileceği olgusu, sermayenin yeniden-üretim sürecindeki işlevi ile, yeniden-üretim süreci dışındaki yalnızca sahipliği arasındaki çelişki içersinde unutulup gitmiştir.

Gerçekte, kânn, yani artı-değerin iki kısmının girdikleri, faiz ve girişim kârı biçimleri, bunların emekle hiç bir bağıntısını ifade etmez, çünkü, bu bağıntı yalnız emekle kâr, ya da daha doğrusu, bir toplam, bir bütün olarak artı-değer, bu iki kısmın birliği arasında vardır. Bu kânn bölünme oranı, bu bölünmeyi öngören farklı yasal haklar, kârın zaten mevcut bulunduğu varsayımına dayanır. Bu nedenle, eğer kapitalist kullandığı sermayenin sahibi ise, tüm kân ya da artı-değeri cebe indirir. Kapitalistin bunu böyle yapmasının ya da kânn bir kısmını bir üçüncü kişiye vermek zorunda olmasının işçi için hiç bir anlamı bulunmadığı apaçıktır. Kânn, iki tür kapitalist arasında bölünme nedenleri, böylece, farkında olmadan, bölünecek kânn ve sermayenin sermaye olarak, daha sonra herhangi bir bölünme olmaksızın yeniden-üretim sürecinden sağladığı artı-değerin varlık nedenleri halini alırlar. Faiz girişim kânna ve girişim kârı da faize karşı olduğuna ve her ikisi de emeğe değil birbirine karşı zıt durumda yer aldıklarına göre, buradan, girişim kân, artı, faizin, yani kânn, ve daha sonra da artı-değerin nereden geldikleri sorusu ortaya çıkar. Kârın bu iki kısmının, birbirine zıt tarzlarından mı! Ne var ki kâr, bu bölünme daha yapılmadan önce, böyle bir bölünmenin sözkonusu olması henüz olanaksızken üretilmiştir.

Faiz getiren sermaye bu niteliği içersinde, ancak, borç verilen para gerçekten sermayeye çevrildiği ve bununla, faizin bir kısmını teşkil ettiği bir fazlalık üretildiği sürece kalabilir. Ama bu durum, üretim sürecinden bağımsız olarak faiz sağlamanın sermayenin organik özelliği olmasını ortadan kaldırmaz. Bunun gibi, emek-gücü de, değer üretme özelliğini, ancak, emek-sürecinde kullanıldığı ve maddeleştirildiği sürece korur, ama bu gene de onun potansiyel bir güç olarak değer yaratan bir faaliyet ve kuvvet olduğu, ve bu niteliği gereği, üretim sürecinden çıkmayıp, daha çok, bu süreçten önce varolduğu olgusuna karşı bir iddia olamaz. Emek-gücü, işte bu değer yaratma yetisi nedeniyle satın alınır. Bir kimse onu, üretken biçimde çalıştırmaksızın da, sırf kişisel amaçlan için, örneğin, kişisel hizmetler, vb. için de satın alabilir. Aynı şey sermaye için de geçerlidir. Sermayeyi sermaye olarak kullanmak, dolayısıyla, onun özünde bulunan artı-değer yaratma niteliğini fiilen harekete geçirip geçirmemek, onu borç alanın bileceği bir şeydir. Onun karşılığında ödeme yaptığı şey, her iki durumda da, bir meta olarak sermayenin özünde taşıdığı potansiyel artı-değerdir.

Şimdi girişim kânnı biraz daha ayrıntılarıyla görelim.

Kapitalist üretimde, sermayenin kendisine özgü toplumsal nite-

ligi [sayfa 335] -başkalarına ait emek-gücüne kumanda etme niteliği- sabit hale geldiğine ve böylece faiz, bu iç bağıntı içersinde sermayenin ürettiği artı-değerin bir kısmı olarak göründüğüne göre, artı-değerin öteki kısmı -girişim kârı- zorunlu olarak, sermaye olarak sermayeden değil, farklı varlık biçimi sermaye üzerinden faiz teriminde ifadesini bulan, kendi özgül toplumsal niteliğinden ayrılmış bulunan üretim sürecinden geliyormuş gibi görünür. Oysa, sermayeden aynlmış üretim süreci, düpedüz emek-sürecidir. Bu nedenle, sanayici kapitalist, sermaye sahibinden farklı olarak, sermaye işleten olarak değil, daha çok, sermaye ile ilişkisi bulunmayan bir görevli, ya da genellikle emek-sürecinin düpedüz bir yürütücüsü, bir işçi ve gerçek ücretli bir emekçi gibi görünür.

Faiz bu niteliği ile, emek koşullarının varlığını, emeğe karşı toplumsal koşulları içersinde, emek karşısında ve emek üzerinde kişisel bir güce dönüşmüş bir durumda, kesenkes sermaye olarak ifade eder. Faiz, sermaye sahipliğini, başkalarının emek ürünlerinin ele geçirilmesi aracı olarak ifade eder. Ne var ki o, sermayenin bu özelliğini, üretim sürecinin dışında ona ait bulunan ve hiç bir şekilde, bu üretim sürecinin kendisinin özellikle kapitalist niteliğinin bir sonucu olmayan bir şeymiş gibi temsil eder. Faiz, bu niteliği, doğrudan emeğe karşıt bir durum olarak değil de, daha çok, emekle ilişkisi bulunmayan ve düpedüz bir kapitalistten diğerine bir ilişki olarak temsil eder. Dolayısıyla, bu, sermayenin emekle olan ilişkisinin dışında ve onunla herhangi bir bağıntısı olmayan bir niteliktir. İşte bu yüzden, faizde, sermayenin çelişkili niteliğinin bağımsız bir biçime kavuştuğu kârın bu özgül

şeklinde bu iş sözü edilen çelişkinin tamamen ortadan silindiği ve soyutlandığı bir tarzda yapılmıştır. Faiz, kapitalist ile emekçi arasında değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir.
Öte yandan, faizin bu şekli, kârın diğer kısmına, nitel bir girişim kân biçimini ve daha sonra da yönetim ve denetim ücretleri biçimini kazandınr. Kapitalistin kapitalist olarak yerine getirmek zorunda bulunduğu ve emekçiden farklı ve onun karşısında bulunduğu için kendisine düşen özgül işlevler, düpedüz emeğe ait işlevlermiş gibi gösterilir. Kapitalist, *kapitalist* olarak çalıştığı için artı-değer yaratmaz, kapitalist kimliğine bakılmaksızın, sırf *o da* çalıştığı için artı-değer yaratır. Böyle olunca, artı-değerin bu kısmı artık artı-değer değil, onun karşıtı, harcanan bir emeğin eşdeğeridir. Sermayenin yabancılaşmış niteliği, emekle olan zıtlığı, fiili sömürü sürecinin dışında bir yere, yani faiz getiren sermayeye aktanldığı için, bu sömürü sürecinin kendisi de, içersinde faal kapitalistin, yalnızca emekçiden farklı türde bir emek harcadığı, yalın bir emek-süreci olarak görünür. İşte böylece, sömüren emekle sömürülen emeğin her ikisi de, emek olarak, özdeş görünür. Sömüren emek de, tıpkı sömürülen emek kadar emektir. Sermayenin toplumsal biçimi faize aktarılmıştır, ama tarafsız ve ilişkisiz bir biçimde ifade edilmiş olarak. Sermayenin ekonomik işlevi, girişim kânna aktanlmıştır ama, bu işlevin özgül

[sayfa 336] kapitalist niteliğinden soyutlanmış olarak.
Kapitalistin bu durumda da, aklından, bu kitabın ikinci kısmında, ortalama kânn eşitlenmesi ile ilgili telafi nedenleri üzerine söylenen aynı şeyler geçer. Artı-değerin bölüşümüne belirleyici olarak giren bu telafi nedenleri, kapitalistin kafasında, kânn kökeninin ve (öznel) haklı gösterme nedenlerinin temeli gibi görülecek şekilde çarpıtılmıştır.
Girişim kânnı, emeğin yönetim ve denetim ücretieri olarak kabul eden ve girişim kânnın faize karşıtlığından doğan anlayış, kânn bir kısmının gerçekten de ayrılabilmesi ve uygulamada da ücretler olarak aynlmış olması ya da daha doğrusu tersine, kapitalist üretimde ücretlerin bir kısmının, kânn bütünleyici bir parçası olarak görünmesi olgusu ile daha da güç kazanmıştır. Bu kısım, Adam Smith'in doğru olarak anladığı gibi, bir yandan kârdan (faiz ve girişim kârının toplamı olarak kârdan) ve öte yandan, faiz düşüldükten sonra, hacimleri, vb., bir yönetici için özel bir maaşı haklı gösteren yeterli bir işbölümüne izin veren işkollannın yönetim giderlerinde girişim kân olarak geriye kalan kâr parçasından tamamen bağımsız ve bütünüyle ayrılmış, kaüksız biçimi içersinde kendisini gösterir.
Denetim ve yönetim emeği, doğal olarak doğrudan üretim sürecinin bileşik toplumsal bir süreç biçimini aldığı yerlerde gereklidir, ve bağımsız üreticilerin tek başına olan emeklerinde değil.[73] Ne var ki bu, ikili bir niteliğe sahiptir.
Bir yandan, bir çok bireyin elbirliği yaptığı her iş, zorunlu olarak, sürecin düzenlenmesini ve birliğini sağlayacak yön verici bir iradenin ve tek tek işlemlere değil de, tıpkı bir orkestra şefinde olduğu gibi işyerinin toplam faaliyetine uygulanacak görevlerin bulunmasını gerektirir. Bu, her bileşik üretim biçiminde yapılması gerekli üretken bir iştir.
Öte yandan, -herhangi bir ticari bölümden tamamen, ayn olarak- bu denetim işi, doğrudan üretici olan işçi ile, üretim araçlarının sahibi arasındaki karşıtlığa dayanan bütün üretim tarzları için zorunlu olarak ortaya çıkar. Bu uzlaşmaz karşıtlık ne denli büyük olursa, denetimin oynadığı rol de o denli büyük olur. Dolayısıyla, kölelik sisteminde doruk noktasına ulaşır.[74] Ne var ki bu, kapitalist üretim tarzında da vazgeçilmez bir şeydir, çünkü, buradaki üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek-gücünü tükettiği bir süreçtir. Tıpkı despotik devletlerde, hükümet denetiminin ve her işe karışmanın, hem bütün topluluklann niteliklerinden doğan ortak faaliyetlerin yerine getirilmesini ve hem de, hükümet ile halk kitleleri arasındaki zıtlıktan doğan özel işlevleri kapsaması gibi.

[73] "Yönetim ve denetim burada" (çiftlik sahibi durumunda) "tamamen gereksizdir." (J. E. Cairnes, *The Slave Poıver,* London 1862, s. 48.)

[74] "Eğer yapılan işin niteliği, işçilerin" (yani kölelerin) "geniş bir bölgeye yayılmalarını gerektiriyorsa, gözcülerin sayısı ve dolayısıyla bu denetimin gerektirdiği işin niteliği, bununla orantılı olarak artacaktır." (Caimes, *l.c,* s. 44.)

Köle sistemini karşılarında bulan eski çağ yazarlarının yapıtlarında, [sayfa 337] denetim işinin her iki yanı, pratikte olduğu gibi teoride de aynlmaz biçimde birbirine bağlıdır. Tıpkı, kapitalist üretim tarzına mutlak gözüyle bakan modern iktisatçıların yapıtlarında olduğu gibi. Öte yandan, hemen bir örnekle göstereceğim gibi, modern köle sisteminin savunuculan, tıpkı ücret sistemini haklı göstermek için öteki iktisatçıların yaptıklan gibi, köleliği haklı göstermede, denetim işinden yararlanırlar.
Cato zamanındaki *villicus:* "Köle ekonomisinde *(familia rusticd)* malikanenin başında, devşiren ve harcayan, satınalan ve satan, efendisinden emirler alan, yokluğunda emir veren ve ceza kesen yönetici *(villa'dan* gelen *villicus)* bulunur.... Yöneticinin, doğal olarak, öteki kölelerden daha çok hareket özgürlüğü vardı; Magon kitapları bunlann evlenmelerine, çocuk yetiştirmelerine ve mal sahibi olmalarına izin verilmesini öğütlemekte, Cato da bunlann kadın yöneticilerle evlenmelerini salık vermektedir; iyi davranışları karşılığı efendisinden özgürlüğünü sağlama umudu olan belki de yalnız bunlardı. Geri kalanların hepsi ortak bir aile oluşturuyorlardı.... Her kölenin, yönetici de dahil, geçim

gereksinmeleri belirli aralıklarla ve sabit oranda efendileri tarafından karşılanıyordu, ve bunlarla geçinmek zorundaydılar.... Bu miktar, emeğe göre değişiyordu, ve örneğin işi öteki kölelerden daha hafif olan yöneticinin, onlardan daha az bir pay alması bu yüzdendi." (Mommsen, *Römische Geschichte,* 2nd ed.,1856,1, s. 809-10.).
Aristoteles: "O yap 8eo7roxr|Ç *ox>%* ev Kxao6aı TODÇ 8ODA,ODÇ, *ak-Xzv* TOÛ %pr|6oat) ODA,ODÇ" ("Çünkü efendi" -kapitalist- "efendiliğini köle elde ederek değil" -ona emek-gücü saünalma gücünü veren sermaye sahipliği ile değil- "ama köleleri çalıştırmakla" -üretim sürecinde emekçi, şimdi ücretli emekçi kullanarak- "tanıtlar".) "Eoxı 8e avun *r*\ emGtT||ir| ot)8ev |ieya e%otıoa ot)8e oe|ivov." ("Ama bu bilimin büyük ya da yüce hiç bir yanı yok.") "a yap xov 8ot)?ıov e7uoxao6aı 8eı jıoıeıv e%eıvov 8eı rama e7uoxaoö aı e7uxaxxeıv" ("Ama kölenin yapabilme zorunda olduğu her şeyi efendi emredebilmelidir.") "Aıo oooıÇ e^oDoıa *n*\ OCDTODÇ %a%07ta6eıv emoTOTroÇ ?ıa|j.paveı xat) - xr|v xr|v xi|ir|v, amoı 8e *no**ı*-xetıovxaı r| c|n?iooo(|)OOi,v." ("Efendilerin, denetim işini kendilerine dert edinmek zorunda olmadığı durumlarda, yönetici, bu *onurlu* görevi üstlenir ve efendiler de kendilerini devlet işlerine ya da felsefe öğrenimine verirler.") (Aristotle, *De republica,* Bekker edition, Kitap 1, 7.)
Aristoteles, birkaç sözcükle, politik ve ekonomik alanlardaki üstünlüğün yönetim işlevlerini de egemen güçlerin omuzlanna yüklediğini ve dolayısıyla bunlann, ekonomik alanda da, emek-gücünü tüketme sanatını bilmeleri gerektiğini söylüyor. Ve ardından, bu denetim işinin, pek de önemli bir şey olmadığını, bu nedenle de, efendinin, olanak bulur bulmaz, bu cansıkıcı işin "onurunu," bir gözcüye bıraktığını ekliyor.
Yönetim ve denetim işi -her türlü bileşik toplumsal emeğin nite-

ligiyle belirlenen özel bir işlev olmaktan çok, üretim araçlannın sahibi ile [sayfa 338] sırf emek-gücüne sahip bulunan insan arasındaki zıtlıkla belirlendiği sürece, ister bu emek-gücü, kölelik düzeninde olduğu gibi, emekçinin kendisinin satın alınmasıyla elde olunsun, ister emekçinin kendisi kendi emek-gücünü satsın ve böylece, üretim süreci de, sermayenin, işçinin emek-gücünü tükettiği bir süreç olarak görünsün-, doğrudan üreticilerin köleleştirilmelerinden doğan bir işlev, hemen her zaman, bu ilişkinin gerekçesi gibi gösterilmiştir. Ve sömürü, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine elkoyma, çoğu kez, sermaye sahibine bu emeği için haklı olarak verilmesi gerekli bir ödül gibi gösterilmiştir, ama bunu hiç kimse, Birleşik Devletler'de köle düzeninin savunuculuğunu yapan, O'Connor adlı avukatın, 19 Aralık 1859 tarihinde New-York'ta yapılan bir mitingte, "Güneye Adalet" sloganı altında yaptığından daha iyi becere-memiştir. Büyük bir alkış tufanı arasında, "şimdi baylar," diyor, "zenciyi bu köle durumuna koyan şey, doğanın kendisidir. O kuvvetlidir ve çalışma gücüne sahiptir, ama, bu gücü yaratan doğa, ondan, hem yönetme yeteneğini ve hem de çalışma isteğini esirgemiştir." (alkışlar.) "Bunlann her ikisi de ondan esirgenmiştir. Ve ondan bu çalışma isteğini esirgeyen doğa, bu isteği zorla yaratacak, hem kendisi ve hem de onu yönetecek efendisi için yararlı bir yaşam sürebileceği bir ortamda hizmet etmesini sağlayacak bir efendi ihsan etmiştir. ... İnanıyorum ki, zenciyi doğanın uygun gördüğü durumda bırakmak, kendisini yönetecek bir efendi vermek asla adaletsizlik değildir ... karşılık olarak onu çalışmaya zorlamak ve onu yönetmek, hem kendisi ve hem de toplum için yararlı duruma getirmek yolunda emek ve yeteneğini harcayan efendisine hakkı olan bir karşılık vermeye zorlamak, haklanndan herhangi birisini elinden almak demek değildir."*
Şimdi, tıpkı köle gibi ücretli emekçinin de, kendisini işe koşacak ve yönetecek bir efendiye sahip olması gerekiyor. Ve bu efendi-köle ilişkisinin varlığı kabul edilince, ücretli emekçiyi, hem kendi ücretini ve hem de kendisini yönetme ve denetleme işi için, ya da "onu yönetmek, hem kendisi ve hem de toplum için yararlı hale getirmek yolunda emek ve yeteneğini harcayan efendisine bir karşılık olarak", denetim ücretlerini de üretmeye zorlamak çok yerinde bir şey olur. Denetim ve yönetim işi, sermaye ile emek arasındaki zıtlıktan, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinden doğduğuna, ve bu nedenle, kapitalist üretim tarzı gibi, sınıf çelişkilerine dayanan bütün üretim tarzlannda ortak olduğuna göre, kapitalist düzen altında da, bütün bileşik toplumsal emeğin bireylere kendi özel görevleri olarak verdiği üretken işlevler ile doğrudan doğruya ve aynlmaz bir biçimde bağlı bulunur. Feodal Fransa'daki adıyla bir *epitropos*** ya da *regisseur'ün**** ücreti, yapılan iş, böyle bir yöneticiye
* *New-York Daily Tribüne,* November 20, 1859, s. 7-8. ** Eski Yunan'da: "sürveyan". *-ç.* *** Yönetmen yardımcısı, -f.

bir ücret ödemeye elveren boyutlara [sayfa 339] ulaştığı zaman, kârdan tamamen ayrılır ve vasıflı emek için ödenen ücret biçimine girer; oysa, bütün bunlara karşın, bizim sanayi kapitalistlerimiz, "kendilerini devlet işlerine vermekten ya da felsefe öğrenimi yapmaktan" pek uzaktırlar.
Bay Ure[75] daha uzun zaman önce, "sanayi sistemimizin ruhunun" sanayici kapitalistler değil, sanayi yöneticileri olduğuna parmak basmıştı. Bir girişimin ticaretle ilgili yanlan üzerinde bundan önceki kısımda gerekli olan şeyleri söylemiş bulunuyoruz.
Kapitalist üretim tarzı, durumu, sermaye sahipliğinden tamamen aynlmış bulunan denetim işinin kolayca sağlanabileceği bir noktaya getirmiştir. Böylece, denetim işi, kapitalistin kendisinin yapması gerekli bir iş olmaktan çıkmıştır. Bir orkestra şefinin bütün orkestranın çalgılan-na sahip olması

gerekmediği gibi, şef olarak, diğer müzisyenlerin "ücretleri" ile de görev bakımından herhangi bir ilgisi bulunmaz. Kooperatif fabrikalar, kapitalistin, tıpkı onun tepedeki tüneğine oturup, büyük toprak sahiplerini gereksiz bulması gibi, üretimde bir işlev sahibi kişi olarak gereksiz hale geldiğini tanıtlamış oluyor. Kapitalistin işi, sırf üretim sürecinin kapitalist niteliğinden doğmadığına, ve dolayısıyla, sermaye, sermaye olmaktan çıktığında kendiliğinden ortadan kalkmadığına göre; yalnızca başkalannın emeğini sömürme işleviyle sınırlı olmadığına göre; ve bu nedenle o, emek-sürecinin toplumsal biçiminden, ortak bir sonucun alınması için birçok kimsenin biraraya gelmesinden ve elbirliği etmesinden doğduğuna göre, tıpkı bu biçimin kapitalist kabuğunu kırar kırmaz yaptığı gibi, sermayeden bağımsız olur. Bu işin kapitalist bir iş olarak ya da kapitalistin bir işlevi olarak zorunlu olduğunu söylemek, ancak, *vulgus'm,** kapitalist üretimin bağnnda, kendi zıt kapitalist niteliklerinden ayn ve annmış olarak gelişen biçimlerini kavrayamamak anlamına gelir. Sanayi kapitalisti, para-kapitaliste göre bir işçidir ama, kapitalist anlamda bir işçidir, yani başkalannın emeğinin sömürücüsüdür. Bu iş için hak iddia ettiği ve cebe indirdiği ücret, tam, başkalarının elkonulan emek miktanna eşittir ve sömürü için gerekli çabayı gösterdiği sürece, bu emeğin sömürü derecesine doğrudan bağlıdır; ne var ki bu, böyle bir sömürünün gerektirdiği ve ılımlı bir ücret karşılığında bir yöneticiye devredebildiği çabanın derecesine bağlı değildir. Her bunalımdan sonra İngiliz fabrika bölgelerinde, eskiden kendilerine ait bulunan fabrikalan, çoğu kez alacaklan olan yeni sahipleri adına düşük ücretlerle yöneten eski fabrikatörlere sık sık raslanır.[76] [sayfa 340]

Hem ticaret ve hem de sanayi yöneticilerine ait yönetim ücretle-

[75] A. Ure, *Phüosophy of Marufactures,* Fransızca çeviri, 1836, I, s. 67. Fabrikatörlerin bu Pindar'ı aynı zamanda, fabrikatörlerin çoğunun, harekete geçirdikleri mekanizma üzerine en ufak bir bilgileri olmadığına da tanıklık eder.

[76] Benim de bildiğim bir olayda, 1868 bunalımından sonra, iflas etmiş bir fabrikatör, eski işçilerinin, ücretli işçisi haline geldi. Fabrika, sahibi iflas ettikten sonra, bir işçi kooperatifi tarafından işletildi ve eski sahibi de orada yönetici olarak çalıştırıldı. -*F. E.*

* Halk, çokluk, yığın, -f.

ri, emekçilere ait kooperatif fabrikalar ile hisse senetli kapitalist şirketlerde, girişim kârlarından tamamen aynlmış durumdadır. Yönetim ücretlerinin girişim kârlannda başka zamanlardaki aynlığı sırf raslantıya bağlı olduğu halde, burada devamlıdır. Kooperatif fabrikada, denetim işinin zıt niteliği yokolur, çünkü, yöneticinin ücreti, emekçiye karşıt durumda sermayeyi temsil edenin yerine, emekçiler tarafından ödenir. Hisse senetli şirketlerde -bunlar, kredi sistemi ile gelişmişlerdir- genellikle bu yönetim işini, ister kendilerine ait olsun, ister borç alınsın, sermaye sahipliğinden bir işlev olarak ayırma konusunda gitgide artan bir eğilim vardır. Tıpkı, burjuva toplumundaki gelişmenin, yargıçlık ve yöneticilik işlevlerinin feodal zamanlarda kendi nitelikleri olan toprak mülkiyetinden ayrılmasına tanık olması gibi. Ne var ki, bir yandan, sırf sermayenin sahibi, para-kapitalist, işlev yapan kapitalistin karşısına çıkmak zorunda olduğu halde, para-sermayenin kendisi, kredi sisteminin gelişmesiyle toplumsal bir niteliğe bürünür, bankalarda toplanarak, ilk sahipleri yerine artık buralardan borç verilir, öte yandan da, ister borç alınmış olsun ister olmasın, sermaye üzerinde herhangi bir hakkı bulunmayan bir yönetici, işlev yapan kapitaliste kapitalist olarak ait bulunan bütün gerçek işlevleri yerine getirir, ve böylece, yalnızca görev yapan yönetici kalarak, kapitalist, bir fazlalık gibi üretim sürecinde ortadan kalkar.

İngiltere'deki kooperatif fabrikaların resmi hesaplarından[77] -tıpkı öteki işçilerin ücretleri gibi, yatınlan değişen sermayenin bir kısmını oluşturan yönetici ücretleri düşüldükten sonra- kârın, zaman zaman bunlar özel fabrikatörlerden çok daha yüksek faiz ödedikleri halde, ortalama kârdan daha yüksek olduğu görülmektedir. Bütün bu durumlarda, elde edilen daha büyük kârların kaynağı, değişmeyen sermayenin kullanımında gösterilen daha büyük tasarruf olmuştur. Ama bizi burada asıl ilgilendiren şey, ortalama kânn (= faiz + girişim kân) kendisini burada fiilen ve göze çarpacak şekilde, yönetim ücretlerinden tamamen bağımsız bir büyüklük olarak göstermesi olgusudur. Burada kâr , ortalama kârdan daha yüksek olduğu için, girişim kân da, normalin üzerinde idi.

Aynı durum, hisse senetli bankalar gibi bazı hisse senetli kapitalist şirketlerde de görülmektedir. 1863'te, Union Bank of London ile diğer bankalar %15'lik yıllık temettü ödedikleri halde, London and West-minster Bank, %30'luk yıllık temettü ödemiştir. Burada, yöneticilerin ücretlerinden başka, mevduata ödenen faizler de brüt kârdan düşülmüştür. Yüksek kâr burada, ödenmiş sermayenin mevduata oranının oldukça küçük olmasıyla açıklanır. Örneğin, London and Westminster Bank'ın 1863'teki durumunda: ödenmiş sermaye = 1.000.000 £; mevduat, 14.540.275 £. Union Bank of London, 1863'te: ödenmiş sermaye,

[77] Yukardaki satırlar 1865'te yazıldığı için, buraya alınan hesaplar 1864'ten öteye gidemez. -*F.E.*

600.000 £; mevduat, 12.384.173 £ idi. [sayfa 3« ı

Girişim kân ile denetim ya da yönetim ücretleri, faizin, kânn fazlalığı bakımından girdiği zıt biçim nedeniyle, köken olarak birbirine kanş-tınlmıştır. Bu kanşıklık, daha sonralan, kân karşılığı ödenmeyen emekten elde edilen artı-değer olarak değil de, kapitalistin yaptığı iş karşılığında aldığı ücret olarak göstermek için harcanan mazur gösterme çabalarıyla daha da artınlmıştır. Buna, sosyalistler, kânn

fiilen, teorik olarak iddia edilen düzeye, yani sırf denetim ücretlerine indirilmesi isteğiyle karşı çıktılar. Ve bu istem, teorik gözboyacılığı için, bir yandan, sayısız sanayi ve ticari yöneticiler sınıfının[78] gelişmesi ile bu denetim ücretlerinin diğer herhangi bir ücret gibi gitgide daha belirli bir düzeye ve belirli bir piyasa-fiyatına ulaşması ve öte yandan, diğer bütün vasıflı emek ücretleri gibi, özel eğitim gören emek-gücünün üretim giderlerini azaltan gelişmeyle birlikte gösterdiği düşmeyle daha da uygunsuz hale geldi.[79] İşçiler yönünden elbirliğinin, burjuvalar yönünden, hisse senetli girişimlerin gösterdikleri gelişmeyle, girişim kân ile yönetim ücretlerinin kanştınlması için son bahane de ortadan kalktı ve kâr, teoride apaçık belli olduğu gibi, pratikte de, düpedüz bir artı-değer, karşılığında herhangi bir eşdeğerin ödenmediği bir değer, gerçekleşmiş karşılığı ödenmemiş emek olarak ortaya çıktı. İşte o zaman, işlev yapan kapitalistin, emeği gerçekten sömürdüğü ve borç alınan sermaye ile çalışıldığında bu sömürünün meyvesinin, faiz ile girişim kânna, kârın faizden sonra kalan fazlalığına bölündüğü görüldü.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, hisse senetli girişimlerde, yönetim ücretleri ile ilgili yeni bir üçkağıtçılık yöntemi gelişti ve fiili yöneticinin üzerinde bir yığın yönetim ve denetim kurullan peydahlandı; bunlar için denetim ve yönetim yalnızca ortakları soymanın ve keselerini doldurmanın bir bahanesi oldu. Bu konuyla ilgili çok ilginç aynntılar, *The City or the Physiology of London Business; With Sketches on Change, andthe Coffee Houses,* London 1845, adlı incelemede bulunabilir. "Bankerler ile tüccarların, sekiz-dokuz farklı şirketin yönetimi ile, elde ettikleri kazanç şu örnekten görülebilir: İflas etmesi üzerine Bay Timothy Abraham Curtis'in İflas Mahkemesine sunduğu özel bilançoda, yöneticilikten, bu bayın ... yılda 800 ile 900 sterlin arasında net bir gelir sağladığı görülüyordu. İngiltere Bankası ve Doğu Hint Şirketi ile yakın ilişkisi bulunan bir kimse olarak Bay Curtis'in kurulunda hizmetini sağlamak, bir

[78] "Ustalar da, bunların kalfaları da işçidirler. Bu bakımdan bunların çıkarları, adamlarıyla tamamen aynıdır. Ama bunlar aynı zamanda ya kapitalist ya da kapitalistlerin aracılarıdır, ve bu bakımdan çıkarları, işçilerin çıkarları ile kesinlikle zıttır." (s. 27). "Eğitimin, bu ülkenin mekanik ustaları arasında yaygınlaşması, hemen hemen bütün ustaların ve işverenlerin emek ve becerilerinin değerlerini, bu bilgilere sahip olan kimselerin sayısını artırmakla her gün biraz daha azaltmaktadır." (s. 30, Hodgskin, *Labour Defended Against the Classes of Capital, ete,* London 1825).

[79] "Öteden beri varolan engellerde görülen genel gevşeme, artan eğitim olanakları, vasıfsız emeğin ücretlerini yükseltmek yerine vasıflı emeğin ücretlerini düşürme eğilimini göstermektedir." (J. S. Mili, *Principles of Political Economy,* 2nd ed., London 1849,1, s. 479.)

şirket için büyük bir şans sayılıyordu" (s. 81, 82). Böyle bir şirketin yöneticileri için, haftalık her toplantıya ait huzur hakkı en az bir İngiliz altın lirasıydı. İflas Mahkemesinin tutanakları, bu denetim ücretlerinin, kural olarak, bu sözde yöneticilerin yerine getirdikleri gerçek denetimle ters orantılı olduğunu göstermektedir, [sayfa 342]

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SERMAYE İLİŞKİLERİNİN YÜZEYSEL BİR BİÇİMİ OLARAK FAİZ GETİREN SERMAYE

SERMAYE ilişkileri, faiz getiren sermayede, en yüzeysel ve en fetiş biçime ulaşır. Biz, burada, P-P' hareketini, bu iki ucu meydana getiren süreç olmaksızın, daha çok, para yaratan parayı, kendisini genişleten değeri görüyoruz. Tüccar sermayesinde, P-M-P', sırf dolaşım alanı içersinde kaldığı halde, ve bu nedenle de kâr, sırf elden çıkarma ile sağlanan kâr olarak göründüğü halde, hiç değilse genel bir kapitalist hareket biçimi vardır; ama hiç değilse burada kâr, sırf bir *şeyin* ürünü olarak değil, toplumsal bir *ilişkinin* ürünü olarak görünür. Tüccar sermayesinin biçimi, en azından bir süreci, zıt evrelerin birliğini, iki zıt işleme -metala-rın satın alınması ve satışı- bölünen bir hareketi temsil eder. Bu, P-P' hareketinde, faiz getiren sermayenin biçiminde yokolur. Örneğin, 1.000 sterlini bir kapitalist %5 faiz ile borç verse, 1.000 sterlinlik değer, bir yılda sermaye olarak = S + Sf olur; burada S sermaye, f faiz oranıdır. Şu halde, %5 = $^{5}/_{100}$ = V_{20}, ve 1.000 + 1.000 x $>/_{20}$ = 1.050 £. Sermaye olarak 1.000 sterlinin değeri = 1.050 sterlindir, yani sermaye yalın bir büyüklük değildir. Sermaye, bir büyüklükler *ilişkisidir,* ama paranın kendi kendisiyle, belli bir değer olarak, kendisini genişleten bir değer olarak, bir artı-değer üretmiş olan ana para olarak ilişkisidir. Ve sermaye, görmüş olduğumuz gibi, sermaye olarak, ister kendilerine ait ister borç alınan sermaye ile iş görüyor olsun, bütün faal kapitalistler için, bu, doğrudan [sayfa

343] doğruya kendisini genişleten değer biçimini alır.

P-P': Biz burada, sermayenin ilk çıkış noktasını görüyoruz; P-M-P' formülünde para, kendi iki ucuna, P-P"ne indirgenmiştir ve burada P' = P + AP, daha fazla para yaratan paradır. Bu, sermayenin, anlamsız bir özet haline getirilmiş ilk ve genel formülüdür. Bu, hazır sermaye, üretim süreci ile dolaşım sürecinin bir birliği ve dolayısıyla, belli bir dönemde belli bir artı-değer sağlayan sermayedir. Faiz getiren sermaye biçiminde bu, arada üretim ve dolaşım süreçleri olmaksızın doğrudan doğruya görünür. Sermaye, faizin, gizemli ve kendi kendisini yaratan bir artışın kaynağı -kendi artışının

kaynağı- olarak görünür. Bu şey (para, meta; değer) şimdi sırf bir şey olarak sermayedir, ve sermaye, sırf bir şey olarak görünür. Tüm yeniden-üretim sürecinin sonucu, bu şeyin kendi içersinde taşıdığı bir özellik gibi görünür. Bu, ister para olarak harcamak istesin ister sermaye olarak borç versin, paranın, yani her an değiştirilebilir biçimdeki metaın sahibine bağlıdır. Bu nedenle, faiz getiren sermayede, bu otomatik fetiş, kendini genişleten değer, para doğuran para, kendi saf hali içersinde ortaya çıkarılır ve bu biçim içersinde artık kökenini gösteren hiç bir işaret taşımaz. Toplumsal ilişki, bir şeyin paranın, kendi kendisiyle ilişkisi içersinde tamamlanmış olur. Paranın sermayeye fiilen dönüşmesi yerine, burada biz yalnız, içeriksiz bir biçim görüyoruz. Emek-gücünde olduğu gibi, paranın kullanım-değeri, burada, onun değer yaratma yetisi, içerdiğinden daha büyük bir değer yaratma özelliğidir. Para, para olarak, kendi kendini genişleten potansiyel değerdir, ve bu acayip metaın satış biçimi olan bu özelliği nedeniyle, borç verilmektedir. Böylece, değer doğurmak ve faiz sağlamak paranın bir özelliği halini almaktadır; tıpkı armut ağacının armut vermesi gibi. Ve para borç veren, parasını böylece, faiz getiren bir şey olarak satmaktadır. Hepsi bu kadar da değil. Fiilen işlev yapan sermaye, görmüş olduğumuz gibi, kendisini öyle bir ışık altında gösterir ki, sanki faizi, işlev yapan sermaye olarak değil, bizatihi sermaye olarak, para-sermaye olarak sağlamaktadır.

Bu da gene, çarpıtılır. Faiz, kârın, yani faal kapitalistin işçiden sızdırdığı artı-değerin bir parçasından başka bir şey olmadığı halde, şimdi tam tersine, faiz sanki sermayenin tipik ürünü, asıl öğesi ve, girişim kân şeklindeki kâr ise, yalnızca yardımcı bir öğe ve yeniden-üretim sürecinin bir yan ürünü olarak görünür. İşte böylece, sermayenin fetiş biçimine ve fetiş sermaye kavramına ulaşmış oluruz. P-P' hareketinde, sermayenin anlamsız biçimini, üretim ilişkilerinin son derece çarpıtıldığı ve somutlaştığı faiz getiren sermaye biçimini, kendi yeniden-üretim sürecinden önce gelen, basit sermaye biçimini görüyoruz. Bu, paranın ya da bir metaın, yeniden-üretim sürecinden bağımsız olarak kendi değerini genişletme yeteneğini - sermayenin çok kaba bir biçimde bir esrar perdesiyle örtül-mesidir.

Sermayeyi, değerin, değer yaratmanın bağımsız bir kaynağı gibi [sayfa 344] gösterme çabasında olan vülger ekonomi politik için, bu biçim

büyük bir keşiftir; ve bu biçim içersinde kânn kaynağı artık farkedilemez hale geldiği gibi, kapitalist üretim sürecinin sonucu -sürecin kendisinden aynlarak- bağımsız bir varlık kazanmaktadır.

Sermaye, kendi kendisini büyütme yetisi her seferinde o günkü faiz oranıyla ifade edilen, belirli bir fiyata sahip bir meta haline, ancak para-sermaye halini almakla dönüşebilir.

Faiz getiren sermaye olarak, ve özellikle faiz getiren para-serma-yenin dolaysız biçimi içersinde (faiz getiren sermayenin bizi burada ilgilendirmeyen diğer biçimleri, gene bu biçimden türerler ve onun varlığını öngörürler), sermaye kendi saf fetiş biçimini alır ve P-P' bir özne, satılabilir bir şeydir. *Önce,* para olarak sürekli varlığı nedeniyle, bu biçim içersinde bütün özgül nitelikleri yokolmuş ve gerçek öğeleri görünmez hale gelmiştir. Çünkü para, kullanım-değerleri olarak metalann bütün ayırde-dici özelliklerinin ve dolayısıyla, bu metalar ile bunlann üretim koşullann-dan oluşan sanayi sermayelerinin de yine ayırdedici niteliklerinin yokolduklan bir biçimdir. İşte paranın bu biçimi, değerin -bu durumda sermayenin- bağımsız bir değişim-değeri olarak varolduğu biçimdir. Sermayenin yeniden-üretim sürecinde, bu para-biçim, yalnızca geçici bir biçim - sırf bir geçiş noktasıdır. Ama, para piyasasında sermaye daima bu biçim içersinde bulunur. *Sonra,* ürettiği artı-değer de, burada gene para-biçiminde, onun özünde taşıdığı bir kısım olarak görünür. Büyüme süreci ağaç için neyse, para doğurma da *(focoz)* [faiz ve döl -ç.], sermayenin, para-sermaye biçiminde özünde taşıdığı bir şey gibi görünür.

Faiz getiren sermayede, sermayenin hareketi kısaltılmış, araya giren süreç atlanmıştır. Böylece, kendisi 1.000'e eşit bir şey olarak sabit bulunan 1.000'lik bir sermaye, tıpkı belli bir süre için mahzende tutulan şarabın, kendi kullanım-değerini iyileştirmesi gibi, belli bir süre sonra, 1.100 haline gelir. Sermaye şimdi bir şeydir, ama bir şey olarak sermayedir. Para şimdi gebedir.* Borç verilir verilmez ya da yeniden-üretim sürecine yatırılır yatınlmaz (para, faal kapitaliste, sahibi olarak faiz getirdiği ölçüde girişim kârından aynlır), ister uykuda ister uyanık, ister evde ister dışarda, ister gündüz ister gece olsun, üzerinde faiz büyümeye başlar. Böylece, faiz getiren para-sermaye (ve bütün sermaye, değeri bakımından para-sermayedir ya da para-sermayenin ifadesi olarak kabul edilir), para yığıcının en ateşli isteğini yerine getirmiş olur. Tefeciliğe karşı bütün gücüyle giriştiği safça saldında Luther'in bütün dikkatini çeken şey, işte, bu bir şey olarak -artı-değer üretiminin sermaye aracılığıyla burada ortaya çıkışı böyledir- para-sermayenin özünde taşıdığı faizdir. Borç alınan bir paranın saptanan tarihte borç verene ödenmemesi yüzünden, kendisi de bir ödemede bulunmak zorunda olan [sayfa 345] alacaklının zarara uğraması halinde, ya da bir alışveriş, örneğin bir bahçe satın alınması üzerine sağlayacağı bir kâr fırsatını kaçırmasına neden

* Goethe, *Faust,* Part I. Scene 5. *-Ed.*

olunduğunda, bir faiz talep edilebileceğini gösterdikten sonra Luther şöyle devam ediyor: "Şimdi ben sana onlan (100 guldeni) borç verdiğim için, sen benim, hem bir yandan ödeme yapamadığım, hem de öte yandan satın almama engel olduğun için ikili bir zarara uğramama neden oluyorsun ki, buna *duplex*

*interesse, damni emergentis et lucri ces-santis** denir.. .. Ahmet'in, 100 gulden borç vermekle zarara uğradığını ve bu zararlar için adil bir tazminat istediğini duyar duymaz hemen harekete geçer ve her 100 gulden için çifte ödemede bulunulmasını, yani hem paraların ödenmediği ve hem de yapacakları alışveriş üzerinden kâr sağlamalanna engel olunduğu için tıpkı *iki türlü zarara uğramış gibi* çifte tazminat talep ederler; böylece, ne zaman ellerinde 100 guldenleri olsa ve bunu borç verseler, hiç uğramadıklan bu iki zarann tazmin edilmesini isterler.. .. Bu nedenle, hiç uğramadığını ne ispat ne de hesap edebileceğin hayali bir kayıp için komşunun parasından tazminat alan sen, bir tefecisin. Bu tür zararlara, hukukçular, *non verum, sed phantasticum interesse*** derler. Bu, herkesin kendi kafasından uydurduğu bir zarardır. Bu yüzden, ödeyemediğini ya da satın alamadığım için kayba uğradığımı öne sürmem hiç bir işe yaramaz. Yoksa bu *ex contingentenecessarium**** olmayan bir şeyden bir şey yaratmak, belirsiz bir şeyi mutlak bir şey haline getirmek olurdu. Böyle bir tefecilik dünyayı birkaç yılda yiyip bitirmez mi?. ..Eğer istemediği halde başına kötü bir kaza gelse ve bundan kurtulmak zorunda kalsa, bunun için tazminat talep edebilir, ama ticarette bu böyle değil, tam tersinedir. Orada gereksinme içinde bulunan komşularının sırtından kâr sağlamak, servet toplayıp zengin olmak, hiç bir çaba, tehlike ya da kaybı göze almaksızın başkalannın emeği ile tembellik ve aylaklık edip lüks içersinde yaşamak için planlar yapılır. Ocağın karşısına geçip oturacaksın, 100 guldeni ülkede senin için servet toplasın diye borç vereceksin ve bu para borç verildiği için hiç bir tehlikesi ya da riski olmadan gene de cebinde sayılacak - kim istemez böylesini a benim dostum?" (Martin Luther, *An die Pharherm wider den Wucher zu predigen, ete,* Wittenberg 1540.)

Kendi kendisini yeniden üreten ve kendi kendisini genişleten, özünde taşıdığı nitelikler sayesinde -yani, skolastiklerin gizli nitelikleri sayesinde- ebediyen varolan ve büyüyen değer olarak, sermaye kavramı, Dr. Price'ın, simyacıların fantezilerine taş çıkartan renkli hayaller kurmasına yolaçmıştır; bunlar, Pitt'in bütün ciddiyetiyle inandığı ve itfa fonuyla ilgili yasalannda, mali yönetimin temel direkleri olarak kullandığı hayallerdir, [sayfa 346]

"Bileşik faiz getiren para önce yavaş yavaş artar. Ama, artış oranı gitgide hızlandığı için, bir süre sonra aklın alamayacağı bir hıza ulaşır.

* Çifte zarar, biri uğranılan kayıp ve biri kaçırılan kazanç fırsatı, -ç. ** Gerçek olmayan, hayali zararlar, -ç. *** Raslantıdan zorunluluk yaratmak, -ç.

Kurtancımızın* doğduğu gün, yüzde 5 bileşik faizle borç verilen bir peni, şimdiye kadar, hepsi de som altından 150 milyon tane dünyanın içerebileceğinden daha büyük bir miktara ulaşmış olurdu. Yok eğer basit faizle verilmiş olsaydı, aynı zaman içinde, ancak yedi şilin dörtbuçuk peni olurdu. Hükümetimiz, şimdiye değin para işlerini düzeltmede bu iki yoldan, birincisinden çok ikincisini seçmiştir."[80]

Yazarın hayali, *Obsetvations on Reversionary Payments, ete,* Lon-don, 1772, adlı yapıtında daha da yüksek bulutlar üzerinde dolaşıyor. Şöyle diyor: "Bir şilin, Kurtancımızın doğumunda, %6 bileşik faizle verilmiş olsa" (herhalde Kudüs Tapınağında) "Satürn'ün yörüngesinin çapına eşit çapta bir kürenin kapsayabileceğinden daha büyük... bir miktara ulaşırdı." "Bu nedenle bir devletin hiç bir zaman sıkıntıya düşmesine gerek yoktur; çünkü, çok küçük bir tasarrufla, faizlerin gerektirebileceği pek kısa zamanda en büyük borçlan bile ödeyebilirdi." (s. XIII, XIV.) İngiliz devlet borçlan için, ne hoş teorik bir başlangıç!

Geometrik dizinin ulaştığı dev boyutlar karşısında Price'ın düpedüz gözleri kamaşıyor. Çünkü, ne yeniden-üretim ve ne de emek koşullannı hiç dikkate almaksızın, sermayeye, devridaim makinesi, sırf kendi kendini artıran bir sayı gözüyle bakıyor; tıpkı Malthus'un, nüfus sorunu ile ilgili olarak, geometrik dizisinde yaptığı gibi,** $t = S (1 + f)^n$ formülde, t = sermaye + bileşik faiz toplamı, S = yatınlan sermaye, f = faiz oranı (yüzün kesirleri olarak ifade edilmiş) ve n, bu sürecin yer aldığı yılların sayısını ifade etmektedir, sermayenin büyüme yasasını bulduğu düşüncesiyle şaşkına dönmüştür.

Pitt, Dr. Price'ın, sermayeyi bir esrar perdesine bürümesini iyiden iyiye ciddiye alıyor. 1786 yılında Avam Kamarası, kamu yaran için 1 milyon sterlin toplanmasına karar verdi. Pitt'in pek güvendiği Price'a göre, bu para toplandıktan sonra gerekli "birikimin" sağlanması ve böylece, bileşik faizin göstereceği sihirle ulusal borçlan kayıplara kanştırmak [sayfa

[80] Richard Price, *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt,* 2"[d] ed, Lon-don 1774, s. 19. Yazar şu bönce şakayı yapıyor: "Bileşik faizle çoğaltmak için, basit faizle para borç almak." (R. Hamilton, *An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain,* 2"[d] ed., Edinburgh 1814, s. 133.) Buna göre, borç almak, özel kişilerin servet toplaması için de en güvenli yol olabilir. Ama eğer , %5 yıllık faiz ile 100 S borç alırsam, yıl sonunda 5 S ödemem gerekir ve bu borç 100 milyon yıl bile sürecek olsa, bu arada ben her yıl yalnız 100 £ borç vermek ve 5 S ödemek durumunda olurum. Hiç bir zaman 100 S borç aldığım halde 105 S borç verecek hale gelemem. Ve, nasıl olur da, %5 faizi ödeyebilirim? Yeni borçlarla ya da devlet sözkonusu ise yeni vergilerle. Şimdi, eğer sanayici kapitalist borç para alırsa ve kârı diyelim %15'e ulaşırsa, %5 faiz ödeyebilir, %5 özel giderleri için harcayabilir (her ne kadar geliri ile birlikte iştahı da kabarsa da) ve %5 de sermayesine katabilir. Bu süreç devam edecek olursa, kâr oranı, daha önceki bölümlerde belirtilen nedenlerle, %15'ten, diyelim %10'a düşer. Ne var ki Price, %5'lik bir faizin %15'lik bir kâr oranını öngördüğünü tamamıyla unutuyor ve bunun, sermaye birikimi ile sürüp gideceğini varsayıyor. Onun, gerçek birikim süreciyle en ufak bir ilişkisi bulunmayıp, daha çok yalnız paranın borç verilmesi ve bileşik faiz ile geri alınmasıyla uğraşıyor. Bunun nasıl yapılacağının onun için bir önemi yok çünkü bu, faiz getiren sermayenin zaten özünde taşıdığı bir nitelik.

* İsa'nın doğduğu tarih sözkonusudur. -ç.
** [Malthus,] *An Essay on the Principle of Population,* London 1798, s. 25-26. -*Ed.*

347] için, hiç kuşkusuz halka vergi yüklemekten başka çıkar yol olamazdı. Avam Kamarasının çıkarttığı bu kararı, hemen Pitt'in, "vadesi gelmiş borçlar ile, fonun yılda 4.000.000 sterline ulaşmasına kadar," 250.000 sterlinin biriktirilmesini emreden bir yasası izledi. (Act 26, George III, Chap, 31.*). Devlet borçlarının itfasına ayrılan miktann artırılmasını önerdiği 1792 tarihli konuşmasında Pitt, İngiltere'nin ticari üstünlüğünün nedenleri arasında, makineleri, krediyi, vb., sayıp döktü, ama "en yaygın ve sürekli neden, birikim" idi. Bu ilkenin Smith'in bu dehanın yapıtında baştan sona geliştirildiğini söylüyor ... ve bu birikimin, gelecek yıl aynı şekilde kullanılmak ve böylece sürekli bir kâr sağlamak için, ana sermayeyi artırmak amacıyla yıllık kânn en az bir kısmının bir yana ayrılmasıyla oluşturulduğunu sözlerine ekliyordu. Pitt, böylece, Dr. Price'ın yardımıyla, Smith'in birikim teorisini, borçlann biriktirilmesi yoluyla, bir ulusun zenginleşmesi teorisine çeviriyor ve bu yolla, tatlı bir borçlar sonsuzluğu dizisine -borç ödemek için borçlar dizisine- ulaşıyor.

Modern bankacılığın babası Josiah Child, çok daha önce, 100 sterlinin, %10 bileşik bir faizle 70 yılda 102.400 sterline ulaşacağını söylemişti. *(Traite surlecommerce, ete,* par J. Child, traduit, ete, Amsterdam et Berlin, 1754, s.l 15. Yazılış tarihi: 1669.)

Dr. Price'ın düşüncelerinin modern iktisatçılar tarafından nasıl düşüncesizce uygulandığını, *Economis'ten* alınan aşağıdaki satırlar göstermektedir: "Tasarruf edilen sermayenin her parçasının sağladığı bileşik faiz ile sermaye öylesine dalbudak salmıştır ki, dünyada gelirin elde edildiği bütün servet, uzun zamandır artık sermayenin faizi halini almıştır. ... Şimdi bütün rant, daha önce toprağa yatırılan sermayeye ödenen faizdir." *(Economist,* July 19, 1851.) Sermaye, faiz getiren sermaye niteliği içersinde, üretilebilen bütün servete sahip çıkıyor ve şimdiye değin elde ettiği her şey, onun, yalnızca her tarafa dalbudak salan iştahını doyurmak için ödenen bir taksit oluyor. Özünde bulunan yasalar gereği, insanoğlunun bugüne kadar harcadığı bütün artı-emek ona aittir. Mo-loch.

Konuyu, romantik Müller'in aşağıdaki laf salatası ile bağlayalım: "Dr. Price'ın sözettiği, muazzam bileşik faiz artışı, ya da insanın kendiliğinden hız artıran güçlerindeki muazzam büyüme, böylesine muazzam bir etki yaratmak için bölünmemiş ya da kesintisiz, tekdüze bir uygulamayı öngörür. Sermaye bölünür bölünmez ve pek çok bağımsız büyüyen sürgünlere ayrılır ayrılmaz, güçlerin birikim süreci bütünüyle yeniden başlar. Doğa, her işçinin ortalama olarak payına düşen enerji toplamını, aşağı yukarı 20-25 yıllık bir zamana dağıtmıştır(i). Bu süre dolduktan sonra emekçi işini bırakır ve emeğinin bileşik faizi ile biriken sermayeyi yeni bir emekçiye aktarması gerekir, çoğu kez bunu, birkaç
* "Her üç ayın sonunda, Ulusal Borç Fonuna yatırılmak üzere, ilgili komisyonlara belli bir miktarın ödenmesini öngören bir yasa." (Anno Georgii III, *Regis,* cap. 31). -*Ed.*

emekçi ya da çocuk arasında dağıtır. Bunlar, paylanna düşen sermaye üzerinden fiilen herhangi bir bileşik faiz almadan önce, bunu harekete geçirmeyi ve kullanmayı [sayfa 348] öğrenmek zorundadırlar. Ayrıca, uygar bir toplumun elde ettiği muazzam miktardaki sermaye en hareketli topluluklarda bile, uzun yıllarda yavaş yavaş birikmiştir ve işin hemen büyütülmesi için kullanılmamıştır. Bunun yerine, önemlice bir miktar biraraya getirilir getirilmez, bu, bir başka bireye, bir emekçiye, bankaya ya da devlete borç adı altında devredilmiştir. Ve bunu alan, sermayeyi fiilen harekete geçirir, bundan bileşik faiz alır ve böylece borç verene basit faiz ödemeyi kolayca üstlenir. Nihayet eğer yalnız üretim ya da tutumluluk yasası tek başına egemen olsaydı, insanın gücü ve bu gücün ürünlerinin durmadan artacağı bu muazzam birikime, tüketim, açgözlülük ve israf yasası karşı koyar." (A. Müller, *Elemente der Staatskunst,* III, s. 147-49.)

Bu kadar az satırda bu kadar çok tüyler ürpertici saçmalığı biraraya getirmek her yiğidin kârı değildir. Emekçi ile kapitalistin, emek-gücü-nün değeri ile sermaye üzerinden faizin, vb. böylesine gülünç bir şekilde kanştırılması bir yana, bileşik faiz talebi, sermayenin bileşik faiz getirmek üzere borç verilmesi olgusuyla sözde açıklanmış oluyor. Bizim Müller'in uyguladığı yöntem, yaşamın her alanında görülen romantizmin tipik bir örneğidir. Bunlar şeylerin en yüzeysel görünüşlerinden derlenen günlük önyargılardan oluşurlar. Ardından da, bu yanlış ve basmakalıp içeriğin, esrarlı bir ifade tarzıyla "yüceltilmesi" ve ululaştınlması işi kalıyor.

Sermaye birikimi süreci, ancak, kârın (artı-değerin) tekrar sermayeye çevrilen, yani daha fazla artı-emek emmek için hizmet eden kısmına eğer faiz adı verilebilirse, bu anlamda, bileşik faiz birikimi olarak düşünülebilir.

Ne varki:

1) Her türlü dıştan gelen etkenler bir yana, mevcut sermayenin büyük bir kısmı, yeniden-üretim süreci boyunca sürekli olarak azçok değer kaybına uğrar, çünkü metaların değeri, üretimlerinde kökensel olarak harcanan emek-zamanı ile değil, yeniden-üretimlerinde harcanan emek-zamanıyla belirlenir ve bu zaman, emeğin toplumsal üretkenliğin-deki gelişme nedeniyle sürekli azalır. Daha yüksek bir toplumsal üretkenlik düzeyinde, mevcut bütün sermaye, bu nedenle, uzun bir sermaye birikimi

sürecinin sonucu olmak yerine, daha kısa bir yeniden-üretim döneminin sonucu gibi görünür.[81]

2) Bu cildin Üçüncü Kısmında gösterildiği gibi, kâr oranı, artan sermaye birikimi ve buna tekabül eden ve tüm ifadesini sermayenin

[81] Mili ile Carey'e ve Roscher'in bu konudaki yanlış yorumuna bakınız. [Marx şu yapıtlara işaret ediyor: J. St. Mili, *Principles of Political Economy,* Second edition, vol. 1, London 1849, s. 91-92; H. Ch. Carey, *Principles ofSocial Science,* vol. III, Philadelphia 1859, s. 71-73; W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* 3 Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 45. -*Ed.]*

değişmeyen kısmına göre değişen kısmındaki nispi ve kademeli azalmada bulan toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışla orantılı olarak düşer. Tek bir emekçi tarafından harekete geçirilen değişmeyen sermaye on katı artınldıktan sonra aynı kâr oranının meydana gelmesi için artı [sayfa 349] emek-zamanın on katı artması gerekir ki, çok geçmeden toplam emek-zamanı ve ensonu günün 24 saatini sermaye bütünüyle ele geçirmiş olsa bile buna yetmez. Ne var ki, kâr oranının düşmediği düşüncesi, Price'ın sözünü ettiği dizinin, ve genellikle de, "bileşik faizli sermayenin her yeri kaplaması" sözünün temelidir.[82]

Artı-değerle artı-emeğin özdeşliği, sermaye birikimi için nitel bir sınır koyar. Bu sınır, *toplam işgünü* ile aynı anda sömürülebilir işgünlerinin sayısını sınırlayan, üretken güçlerin ve nüfusun o günkü gelişme derecesinden oluşur. Yok eğer, artı-değer, anlamsız bir biçim olan faiz olarak kabul edilirse, bu sınır sırf niceldir ve her türlü hayal ve fanteziye açıktır.

Şimdi artık, bir fetiş olarak sermaye kavramı, emeğin birikmiş ürününe, üstelik de para şeklinde sabitleşmiş şekline, özünde saklı bir güç, bir otomat gibi, geometrik dizi içersinde artı-değer yaratma niteliği veren bir kavram olarak, faiz getiren sermaye de en yüksek noktasına ulaşmıştır; böylece, *Economis'in* düşündüğü gibi, emeğin birikmiş ürünü, dünyanın bütün servetini, her zaman için, ona ait bir şey ve haklı olarak ona giden bir şey olarak bu sermayeye, bir fiyat indirimi ile çoktan devretmiştir. Geçmiş emeğin ürünü, geçmiş emeğin kendisi, burada, bugünkü ya da gelecekteki canlı artı-emeğin bir kısmına kendiliğinden gebedir. Oysa biz, gerçekte, geçmiş emeğin ürünlerinin değerlerinin korunmasının ve bu bakımdan yeniden-üretimlerinin, *ancak* bunlann canlı emekle biraraya gelmesinin sonucu olduğunu; ve sonra da, geçmiş emeğin ürünlerinin canlı emek üzerindeki egemenliğinin ancak, geçmiş emeğin bağımsız ve çok ağır basar biçimde canlı emeğe egemen bulunduğu özel toplumsal ilişkilere dayanan sermaye ilişkilerinin devamı süresince devam ettiğini biliyoruz, [sayfa 350]

[82] "Açıktır ki, hiç bir emek, hiç bir üretken güç, hiç bir beceriklilik ve hüner, bileşik faizin çok ağır taleplerini karşılayamaz. Ne var ki, bütün tasarruflar, kapitalistin gelirinden yapılır ve böylece bu talepler fiilen sürekli yinelenir ve emeğin üretken gücü bunları karşılamayı sürekli reddeder. Bu nedenle, bir tür denge sürekli kurulmuş olur." *(Labour Defended Against the Clains of Capital,* 5. 23. ByHodgskin.)

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM KREDİ VE FİKTİF SERMAYE

KREDİ sistemi ile, bu sistemin kendi kullanımı için yarattığı araçların (kredi-para, vb.) çok aynntılı bir incelemesi bizim planımızın dışında kalır. Biz burada yalnızca, genellikle kapitalist üretim tarzının karakterini ortaya koymak için gerekli birkaç özel nokta üzerinde durmak istiyoruz. Burada yalnız ticari kredi ile banka kredisini ele alacağız. Bu kredi biçimi ile, kamu kredisinin gelişmesi arasındaki ilişki burada incelenmeye-cektir. Ödeme aracı olarak paranın işlevinin ve buradan da, metaların üreticileri ile ticaretini yapanlar arasında alacaklı ve borçlu ilişkisinin, metalann basit dolaşımından nasıl geliştiğini, daha önce göstermiş bulunuyorum (Buch I, Kap. III, b). Ticaretin ve sırf dolaşım amacıyla üretimde bulunan kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kredi sisteminin bu doğal temeli genişler, yaygınlaşır ve işlenmiş hale gelir. Para, burada, genellikle sırf bir ödeme aracı olarak hizmet eder, yani metalar para karşılığında değil, belli bir tarihte ödeme yapılmak üzere yazılı bir ödeme vaadi belgesi karşılığında satılır. Bütün bu borç senetlerini, sırf kısa olsun diye, poliçe genel başlığı altında toplayabiliriz. Bu poliçeler de gene, [sayfa 35i ı ödeme tarihleri gelene kadar ödeme aracı olarak dolaşımda

bulunurlar, ve bunlar fiili ticaret parasını teşkil ederler. Bunlar, alacak ve borçlann dengelenmesi yoluyla en sonunda birbirlerini eşitledikleri sürece ve ölçüde, tam olarak gerçek paraya dönüşmedikleri halde, mutlak olarak para işini görürler. Üreticiler ile tüccarlann bu karşılıklı avanslan nasıl ki kredinin gerçek temelini oluşturuyorsa, bunlann dolaşım aracı poliçe de, asıl kredi-parasının, banknotların, vb. gerçek temelini teşkil eder. Bunlar, ister madeni olsun ister devletin çıkardığı kağıt para olsun, para dolaşımına dayanmamıştır, daha çok, poliçe dolaşımına dayanırlar.

W. Leatham (Yorkshire'lı banker), *Letters on the Cuırency,* 2nd ed., London 1840, adlı kitabında şunları yazıyor: "1839 yılının tamamı için toplam miktann ... 528.493.842 £, olduğunu" (yabancı poliçelerin, bu toplamın aşağı yukan beşte-biri kadar olduğunu kabul ediyor) "ve bu yıl, aynı anda, dolaşımdaki senetler tutannın 132.123.460 £ olduğunu hesapladım" (s. 56.) Poliçeler, "miktar olarak onu oluşturan bir kısmını bütün birarada bulunan geriye kalanlardan daha büyük" yapar (s. 3.). "Poliçelerden oluşan bu muazzam üstyapı, banknotlar ile alün miktannın teşkil ettiği temele dayanır (!) ve olaylar sonucu bu

temel çok daraldığında, sağlamlığı ve hatta varlığı tehlikeye düşer" (s. 8). "Bütün nakit parayı" (banknotlar demek istiyor) "ve bankalar ile taşra bankerlerinin, talep üzerine ödenecek borçlannı hesap edecek olursam, 153 milyonluk bir miktar bulurum ve yasaya göre bunun alüna çevrilebilmesi gerekir ... ve bu talebi karşılayacak alün miktarı" yalnızca 14 milyondur (s. 11). "Poliçeler... para bolluğunu önleme ve bunlann bir kısmını yaratan, ve büyük ve tehlikeli şekilde genişlemelerini teşvik eden, aşın ve düşük faiz oranlan ile iskontoya engel olma dışında herhangi bir denetim alüna alınmamıştır. Bunlann ne kadarının, fiili alım-satım gibi gerçek *bonâ fide* işlemlerden doğduğunu ya da ne kadannın fiktif ve sırf yenileme poliçelerinden, yani şu kadar miktar dolaşım aracı yaratarak bir fiktif sermaye meydana getirmek üzere keşide edilen poliçelerden ibaret olduğuna karar vermek olanaksızdır. Paranın bol ve ucuz olduğu zamanlarda bunun çok büyük miktarlara ulaştığını biliyorum." (s. 43-44.) J. W. Bosan-quet, *Metalik paper and Credit Cuırency,* London 1842: "Yılın her işgününde, 3.000.000 sterline ulaşan ortalama bir ödeme *Clearing House* (Londralı bankerlerin, vadesi dolmuş senetleri ve ödenmiş çekleri değiştirdikleri yer) aracılığı ile yapılıyor ve bu amaç için gerekli günlük para miktan, 200.000 sterlini biraz geçiyordu" (s. 86). [1889'da, *Clearing House'm* toplam devir tutarı 7.618% milyon sterline ulaşmıştı ve aşağı yukan 300 işgünü hesabıyla, günlük ortalama 25V2 milyon sterlin ediyordu. -*F. E.]* "Poliçe," mülkiyeti, ciro yoluyla elden ele aktardığı ölçüde, "hiç kuşkusuz paradan bağımsız olarak, dolaşım aracı olarak işlev yapar" (s. 92). "Ortalama olarak, dolaşımdaki her senedin iki kez ciro edildiği ve ... her senedin, vadesi gelmeden iki ödemeyi yerine getirdiği" kabul edilebilir. "Bu varsayıma göre, 1839 yılında, yalnız senetierin cirosuy-la, günde 3.000.000 sterlinden fazla olmak üzere, 528.000.000'un iki kati,

yani [sayfa 352] 1.056.000.000 sterlin değerinde bir mülkiyet transferi yapılmış görünür. Bu nedenle, sonuç olarak mevduat ile poliçelerin birarada, paranın yardımı olmaksızın günde 18.000.000 sterlinden az olmamak üzere, mülkiyeti elden ele aktarmak suretiyle paranın işlevlerini yerine getirdiklerini güvenle söyleyebiliriz" (s. 93).

Tooke, genel olarak kredi üzerine şunları söylüyor: "En basit ifadesiyle kredi, bir kimsenin, bir başka kimseye, belli bir miktarda sermayeyi para olarak, ya da para olarak hesaplanan değeri üzerinde anlaşmaya vanlmış mallar şeklinde, ve her iki halde de, belli bir vadenin sonunda ödenmek üzere, emanet vermesine yolaçan, sağlam ya da çürük bir temele dayalı güvendir. Sermayenin, para olarak, yani ya banknot ya da nakit kredi veya bir muhabire havale şeklinde borç verilmesi halinde sermayenin kullanımı için, geriye ödenecek miktara, her 100 £ için bir şu kadar miktar ilave yapılır. Para olarak değerleri üzerinde anlaşmaya varılmış ve bir satış teşkil eden mallar sözkonusu olduğunda, geriye ödenmesi kararlaştınlan miktar, ödeme için saptanan dönemin sonuna kadar, sermayenin kullanımı ve riski için bir tazminatı içerir. Belli tarihlerde yazılı ödeme taahhütleri çoğu kez bu kredilerle birlikte verilir, ve belli tarihten sonra devredilebilir taahhütler ya da borç-senetleri, para ya da mal şeklindeki sermayelerini, ellerindeki borç senetlerinin vadeleri dolmadan önce kullanma olanağı bulan alacaklılar için, kredileri, senetler üzerinde kendi adlanna ilaveten başka adlarla kuvvetlenmiş olacağı için, çoğu kez daha uygun koşullarla borç almak ya da satın almak olanağını sağlayan bir araç olurlar." *(Inquiry into the Currency Principle,* s. 87.).

Ch. Coquelin, *Du Credit et des Banques dans l'Industrie, Revue des Deux Mondes,* 1842, Tome 31: "Her ülkede kredi işlemlerinin çoğu, sınai ilişkiler çerçevesi içersinde yer alır. ... Hammadde üreticisi, imalatçı fabrikatöre kredi açar ve ondan belli bir tarihte ödeme yapmak için taahhüt alır. Kendi payına düşen işi tamamlayan fabrikatör de şimdi ürününü benzer koşullarla, onu daha fazla işleyecek olan başka bir fabrikatöre kredi ile verir ve bu şekilde kredi, birinden diğerine uzanıp giderek tüketiciye kadar ulaşır. Toptancı tüccar, bir yandan fabrikatörden ya da komisyoncu aracıdan kredi aldığı halde, perakendeci tüccara kredi ile mal verir. Hepsi de bazan para, ama çoğu kez ürün olmak üzere bir eliyle borç alır, öteki eliyle borç verir. İşte bu şekilde, sınai ilişkiler içersinde bütün yönlere doğru uzanan ve birbiriyle kesişen aralıksız bir avans alış-verişi yeralır. Kredinin gelişmesi, işte bu karşılıklı avansların çoğalması ve büyümesiyle olur ve onun gerçek güç kaynağı da budur."

Kredi sistemlerinin diğer yanı, kapitalist üretimde, hiç kuşkusuz meta ticaretiyle elele giden, para ticaretindeki gelişmeyle bağlı bulunur. İşadamlarına ait yedek fonlann yönetiminin, para toplama, para ödeme, uluslararası ödemeler ve külçe ticareti ile ilgili teknik işlemlerin, para ticaretiyle uğraşan kimselerin ellerinde nasıl toplandığını bundan önceki

[sayfa 353] kısımda (Yirmidokuzuncu Bölüm) görmüş bulunuyoruz. Kredi sisteminin öteki yanı - faiz getiren sermayenin ya da para-sermayenin yönetimi, para-ticareti yapan kimselerin özel bir işlevi olarak bu para ticaretinin yanısıra gelişir. Paranın borç alınması ve borç verilmesi bunların uğraşüklan özel işleri haline gelir. Bunlar, para-sermayeyi fiilen borç verenle borç alan arasında aracılık ederler. Genel bir deyişle, bankacılık işinin bu yanı, büyük miktarlarda borç verilebilir para-sermayenin bankerlerin ellerinde toplanarak, bireysel borç verenler yerine bu bankerlerin, sanayi kapitalistleri ile ticaret kapitalistierinin karşısına, bütün borç para verenlerin temsilcileri olarak çıkmasından ibarettir.

Bunlar, para-sermayenin genel yöneticileri haline gelirler. Öte yandan, tüm ticaret alemi adına borç para topladıklan için, borç alanlan borç verenler karşısında toplamış olurlar. Bir banka, bir yanda, borç verenlerin toplaşmasını, öte yanda da borç alanlann para-sermayesinin toplaşmasını temsil eder. Genel olarak kân, borç alırken verdiği faize göre, borç verirken aldığı oranın daha yüksek olmasından oluşur. Bankaların, üzerinde tasarrufta bulundukları borç verilebilir sermaye, bunlara çeşitli yollardan gelir. Her şeyden önce, sanayici kapitalistlerin kasadarlan olarak, her üreticinin ve tüccarın yedek fon olarak bulundurmak zorunda olduğu ya da ödemelerden gelen para-sermaye, bunların ellerinde toplanır. Bu fonlar böylece borç verilebilir para-ser-mayeye çevrilmiş olur. Bu yoldan, ticaret aleminin yedek fonu, ortak bir hazinede toplandığı için, gerekli en alt düzeyine indirilmiş bulunur ve, aksi halde, yedek sermaye olarak aül kalacak para-sermayenin bir kısmı borç verilir ve faiz getiren sermaye olarak hizmet eder. Sonra, bankaların borç verilebilir sermayesi, para-kapitalistierin borç verilme işini kendilerine bıraküklan mevduatlardan oluşur. Ayrıca, banka sistemindeki gelişmeyle, ve özellikle bankalar mevduat üzerinden faiz ödemeye başlar başlamaz, her sınıfa ait tasarruf edilen paralar ile, geçici olarak aül halde bulunan paralar, bankalara yaünlmaya başlanır. Herbiri kendi başına para-sermaye olarak iş görecek halde bulunmayan küçük miktarlar, büyük kitleler halinde biraraya gelir ve böylece bir para gücü oluştururlar. Küçük miktarlann bu biraraya toplanması, bankacılık sisteminin özgül bir işlevi olarak, onun, asıl para-kapitalistier ile borç alanlar arasındaki, aracılık faaliyetlerinden ayrılması gerekir. Son tahlilde, çoğunlukla ancak yavaş yavaş tüketilen gelirler de gene bankalara mevduat olarak verilir.

Borç (biz burada, dar anlamda ticari krediyi kastediyoruz) poliçelerin iskonto edilmesiyle -poliçeleri vadeleri gelmeden paraya çevirmekle- çeşitii türde avanslarla verilir: doğrudan doğruya kişisel krediye bağlı avanslar, rehin karşılığı verilen borçlar, faiz getiren senetier, devlet tahvilleri, her türlü hisse senetieri ve özellikle, konşimento, doklara teslim belgesi ve metalar üzerinde mülkiyet hakkını gösteren tasdikli belgeler karşılığında verilen avanslar ile mevduaü aşan avanslar, vb. gibi.

Bankerin verdiği kredi, başka bankalara çekilmiş poliçeler, çek-

ler, aynı türden kredi hesaplan, ve ensonu, eğer banka, banknot çıkarmaya [sayfa 354] yetkili ise, bankanın kendisinin çıkardığı banknotlar gibi çeşitii biçimler alabilir. Banknot, bankaca üzerine çekilmiş, her an hamiline ödenir, ve banker tarafından özel senet yerine verilmiş bir çekten başka bir şey değildir. Bu son kredi biçimi, bu konuya yabancı olan kimseye, özellikle önemli ve çarpıcı görünür, çünkü, önce, kredi-parasının bu biçimi, sırf ticari dolaşımın sınırlarını aşarak genel dolaşıma girer ve burada para olarak hizmet eder; sonra, çoğu ülkelerde, banknot çıkartan büyük bankalar, ulusal ve özel bankalann kendine özgü bir karışımı oldukları için aslında arkalannda onlan destekleyen ulusal bir kredi vardır ve bunlann çıkardıkları banknotlar azçok geçerliği olan paralardır; ensonu, banknot, dolaşımda bulunan sırf bir kredi senedi olduğu için, burada bankerin kredi ticareti yaptığı besbellidir. Ne var ki banker, kendisine yaünlmış mevduatia, nakit olarak avans verse bile, diğer bütün kredi biçimleriyle de iş yapmak zorundadır. Gerçekte, banknot yalnızca toptan ticaretin bozuk parasını temsil eder ve bankalarda asıl ağırlığı taşıyan mevduatür. Bunun en iyi kanıtını İskoç bankaları sağlarlar. Özel banka biçimleri gibi, özel kredi kurumlarının da daha fazla incelenmesine, amacımız bakımından gerek yoktur.

"Bankerlerin işi... iki kola ayrılabilir.... Bu kollardan birisi, sermayelerini hemen kullanamayacak olanlardan sermaye *toplamak* ve bunu kullanacak olanlara dağıtmak ya da aktarmaktır. Diğer kol, müşterilerinin *gelirlerini mevduat* olarak kabul etmek ve bunlann tüketim nesnelerine yapacağı harcamalar için gerekli miktarı ödemek.... Bunlardan birincisi *sermaye,* diğeri *nakit para* dolaşımıdır..." Biri, "bir yandan sermaye yoğunlaşması, öte yandan, sermaye dağılımı ile ilgilidir," diğeri "o bölgenin yerel amaçlan için dolaşımın sağlanmasında kullanılır." Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* s. 36, 37. Bu alıntıya, daha ilerde, Yirmiseki-zinci Bölümde tekrar döneceğiz.

Reports of Committees, vol. VIU. Commercial Distress, vol. II, part 1, 1847-48, Minutes of Evidence. (Bundan böyle Commercial Distress, 1847-48 olarak anılacaktır.) Binsekizyüzkırklarda, Londra'da poliçelerin iskontosunda çoğu kez banknot yerine bir bankadan diğerine 21 gün vadeli çekler kabul ediliyordu. (Taşralı banker J. Pease'ın ifadesi, n° 4636 ve 4645.) Gene aynı rapora göre, bankerler, para kıtlaşüğı zamanlarda, yapüklan ödemelerde düzenli olarak bu gibi poliçeler vermeyi adet haline getirmişlerdi. Müşteri banknot istediği zaman, bu poliçeyi tekrar iskonto ettirmek zorundaydı. Bu, bankalar için, para çıkarma ayrıcalığı demekti. Bay Jones, Loyd ve ortaklan, para kıtlaşır ve faiz oranı %5'in üzerine çıkar çıkmaz, "anımsanamayacak kadar eski zamanlardan beri" bu şekilde ödeme yapıyorlardı. Müşteri bu gibi poliçeleri almaktan çok hoşnuttu, çünkü Jones, Loyd ve ortaklanna ait poliçeleri iskonto ettirmek, kendi poliçelerini iskonto ettirmekten daha kolaydı; ayrıca bunlar çoğu kez yirmi-otuz el değiştiriyordu. (Ibid., n° 901-904, 905, 992.)

[sayfa 355]

Bütün bu şekiller, ödeme taleplerinin devredilebilir hale gelmesine hizmet ederler. -"Kredinin, paranın

işlevlerini yerine getirmek için zaman zaman başvurulmak üzere alamayacağı hiç bir biçim yok gibidir; ve ister bu biçim banknot, ister poliçe, ister çek olsun, süreç her esas, özel durumda aynıdır ve sonuç da aynıdır." Fullarton, *On the Regulation of Currencies,* 2nd ed., London 1845, s. 38.- "Banknotlar kredinin ufak paralandır." (s. 51.)

Aşağıdaki satırlar, J. W. Gilbart'ın *The History and Principle of Banking,* London 1834 adlı yapıtından alınmıştır: "Bir bankanın ticari sermayesi iki kısma ayrılabilir: yatırılmış sermaye *(invested capital)* ve borç alınmış banka sermayesi *(banking capital)"* (s. 117). Banka ya da borç alınan sermayenin toplanmasında üç yol vardır. Birincisi, mevduat kabul etmek; ikincisi, banknot çıkartmak; üçüncüsü, tahvil çıkartmak. Bir kimse eğer bana hiç bir karşılık istemeksizin 100 £ borç verirse, ben bu 100 sterlini bir başkasına yüzde-dört faizle borç verir ve bir yılda bu alışverişle 4 £ kazanınm. Gene bir kimse, eğer benim 'ödeme vaadimi' *("Ipromise to pay"* sözü, İngiliz banknotları için yaygın olarak kullanılan bir deyimdir) alır ve yıl sonunda geri getirerek, bunun için, tıpkı ona 100 İngiliz lirası ödünç vermişim gibi yüzde-dört verirse, bu alışverişten 4 £ kazanmış olurum; ve gene, bir taşra kentinden bir kimse bana, 100 £ getirse ve yirmibir gün sonra Londra'da bir başkasına aynı miktarı ödemem koşuluyla verse, yirmibir gün boyunca bu paradan sağlayacağım faiz, benim kârımı teşkil eder. Bu bankacılık işlemlerinin, ve mevduat, banknot ve senetler aracılığı ile banka sermayesi yaratmanın aklauygun bir açıklamasıdır." (s. 117.) "Bir bankerin kârı genellikle, kendi banka sermayesi ya da borç alınan sermaye miktan ile orantılıdır.... Bir bankanın gerçek kânnı bulmak için, yatırılan sermaye üzerinden faizin, brüt kârdan düşülmesi gerekir, ve geriye kalan, bankacılık kârıdır." (s. 118.) *"Bankerlerin müşterilerine verdikleri avanslar, başkalarına ait parayla yapılır."* (s. 146.) "Banknot çıkartmayan bankerler, banka sermayesini, senetleri iskonto etmek yoluyla yaratırlar. Bunlar, mevduatlarını çoğaltmada, iskonto işlemlerinden yararlanırlar. Londralı bankerler, kendilerinde mevduat hesapları bulunan müesseseler dışında iskonto işlemi yapmazlar." (s. 119.) "'Senet iskonto ettiren ve bunun tutarı üzerinden faiz ödeyen bir kurum, bunun bir kısmını, faiz almaksızın bankere bırakmak zorundadır. Böylece banker, fiilen avans verilen para üzerinden, cari faiz oranından daha yüksek bir faiz elde eder ve kendi eline kalan bakiyeler tutannda bir banka kredisi yaratır." (s. 119- 20.)

Yedek fonlarda, mevduatta, çeklerde tasarruf sağlama: "Mevduat bankaları, dolaşım aracının kullanılmasında tasarruf sağlamaya hizmet eder. Bu, alacakların aktarılması ilkesine dayanılarak yapılır.... Böylece mevduat bankalan ... büyük tutardaki ticari işlemlerin, küçük miktarda para ile yapılmasını sağlar. Bu yoldan serbest kalan parayı banker, müşterilerine, iskontolu

ya da başka şekilde avans vermede kullanır. Şu halde, bu aktarma ilkesi, mevduat sistemine daha da etkinlik kazandınr..." (s. 123.) [sayfa 356]

"Birbirleriyle iş yapan iki tarafın, aynı bankerde ya da farklı bankerlerde hesabı olmasının bir önemi yoktur; çünkü, bankerler, ellerindeki çekleri, *Clearing House'da* birbirleriyle değiştirirler.... Mevduat sistemi böylece, aktarma yoluyla, madeni paranın kullanımını tamamen ortadan kaldıracak derecede genişletilebilir. Herkesin bir bankada mevduat hesabı olsa ve bütün ödemelerini çekle yapsalar, para ortadan kalkabilir ve çekler tek dolaşım aracı haline gelebilir. Ne var ki bu durumda, bankerin ellerinde para bulunduğunu varsaymak gerekir, yoksa çeklerin bir değeri kalmaz." (s. 124.) Yerel işlemlerin bankalann ellerinde toplanması şu yollardan sağlanır: 1) Banka şubeleri. Taşra bankalarının, bölgelerindeki küçük kentlerde şubeleri bulunur, ve Londra bankalannın, kentin çeşitli semtlerinde şubeleri vardır. 2) Temsilciler. "Her taşralı banker, banknotlannı ve senetlerini ödemek ... ve Londra'da oturan kimselerin taşrada oturanlar hesabına yatırdıkları meblağları kabul etmek üzere, Londra'da bir temsilci kullanır" (s. 127). Her banker, başkalannın banknotlannı alır, ama bunlan tekrar kullanmaz. Bütün büyük kentlerde, haftada bir-iki kez biraraya gelirler ve bunlan değiştirirler. Bakiye, Londra üzerine çekilen bir havaleyle ödenir (s. 134). "Bankacılığın amacı ticarete kolaylık sağlamaktır, ve ticareti kolaylaştıran her şey, spekülasyonu da kolaylaştırır. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkıfıkıdır-lar ki, hangi noktada ticaretin bitip hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır. Banka bulunan yerlerde, sermaye daha kolay ve daha düşük faiz oranıyla elde edilir. Ucuz sermaye, spekülasyonu kolaylaştınr, tıpkı, ucuz dana etiyle biranın, oburluğu ve ayyaşlığı kolaylaştırması gibi." (s. 137, 138.) "Dolaşım bankalarının, *(Bank of cir-culation)* daima kendi banknotlarını çıkardıklan için, iskonto işlerini tamamen çıkardıklan banknotlardan oluşan sermaye ile yaptıkları sanılır, ama bu böyle değildir. Bir banker kendi iskonto ettiği bütün senetler için pekala kendi banknotlarıyla ödeme yapabilir ve gene de elindeki senetlerin onda-dokuzu gerçek sermayeyi temsil edebilir. Çünkü, her ne kadar senetler karşılığı bankerin çıkardığı banknotlar veriliyorsa da, bu banknotlar senetlerin vadeleri gelene kadar dolaşımda kalmayabilirler -senet üç ay vadeli olduğu halde banknotlar üç günde geriye dönebilir." (s. 172.) "Nakdi kredi hesabından, hesabın üzerinde para çekilmesi, iş hayatında olağan bir şeydir; gerçekte, nakdi kredi açmanın amacı da budur.... Nakdi kredi yalnız kişisel güvene dayanılarak verilmez, değerli senetler karşılığı da verilir." (s. 174, 175.) "Mal teminatı karşılığı borç verilen sermaye, senetlerin iskontosu yoluyla verilen sermaye ile aynı etkiyi

gösterir. Bir kimsenin, mallarının teminatı karşılığı 100 sterlin borç almasıyla, malını 100 sterlinlik bir senet karşılığı satması ve bu senedi bankere iskonto ettirmesi aynı şeydir. Ne var ki bu yoldan avans alması, malını daha iyi bir piyasa için elde tutmasını sağlar, ve aksi halde acil

gereksinmelerini karşılamak için para bulmak üzere katlanmak zorunda kalabileceği fedakarlıklardan kaçınmış olur." (s. 180- 81.). [sayfa357]
The Currency Theory Revieıoed, ete, s. 62-63: "Bugün A'ya yatırdığınız 1.000 sterlinin yarın yeniden kullanılabileceği ve B'de mevduat teşkil edebileceği hiç kuşkusuz doğrudur. Ertesi gün bu parayı B elden çıkartabilir ve C'de mevduat halini alabilir... ve bu böyle sonsuza kadar devam edebilir; para olarak aynı 1.000 sterlin böylece, ardarda yapılan aktarmalar ile, mutlak olarak sonsuz mevduat toplamı şeklinde kendisini çoğaltabilir. Bu nedenle, *Birleşik Krallık'taki bütün mevduatın onda-dokuzu,* bunlardan sorumlu olan bankerlerin *defterlerindeki kayıtlardan öte bir varlığa sahip olmayabilir. ...* Böylece, örneğin İskoçya'da dolaşımdaki para (üstelik de çoğu, kağıt para) hiçbir zaman 3 milyon sterlini aşmamıştır, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin olduğu tahmin edilmektedir. Bankalardaki mevduatın hepsi birden çekilmedikçe, aynı 1.000 sterlin gerisin geriye yoluna devam edecek olursa, aynı kolaylıkla, gene belirsiz bir miktan tasfiye edebilir. Bir tüccara olan borcunuzu kendisi ile bugün tasfiye ettiğiniz aynı 1.000 sterlin, yann bir başka tüccara olan borcunu, ertesi gün tüccann bir bankaya olan borcunu tasfiye edebilir ve bu böylece sürer gider; demek ki aynı 1.000 sterlin, elden ele, bankadan bankaya dolaşır ve akla gelebilecek herhangi bir mevduat miktannı tasfiye edebilir."
[Gilbart'ın daha 1834 yılında, "ticareti kolaylaştıran şeyin, spekülasyonu da kolaylaştırdığını," bildiğini görmüş bulunuyoruz. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkıfıkıdırlar ki, hangi noktada ticaretin bittiğini, hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır. "Satılmamış metalar üzerinden avans almak ne kadar kolay olursa, bu gibi avanslar o kadar fazla alınır, ve sırf karşılık göstererek avans para almak için meta imali ya da zaten imal edilmiş bulunan metaları uzak piyasalara sevketmek şeklindeki yersiz teşvik o kadar büyük olur. Bir ülkenin tüm iş aleminin böylesine bir sahtekârlık dalgasıyla ne ölçüde kuşatılabileceğini ve bunun sonunun neye varacağını, 1845-4 7 yıllan arasındaki İngiliz ticaret tarihi bütün çıplaklığı ile gözler önüne serebilir. Kredinin neler yapabileceğini bu bize gösterir. Aşağıdaki örneklere geçmeden önce, birkaç noktaya işaret edelim.
İngiliz sanayiinin 1837 yılından beri neredeyse kesintisiz olarak karşı karşıya kaldığı baskı, 1842 yılının sonunda azalmaya başladı. Bunu izleyen iki yıl boyunca, İngiliz mamul mallanna karşı yabancı talepler daha da arttı; 1845 ve 1846 yıllan, en yüksek bir gönenç dönemini belirler. 1843'te Afyon Savaşı, Çin'i, İngiliz ticaretine açtı. Bu yeni pazar, başta pamuklu sanayi olmak üzere, zaten genişlemekte olan sanayiye yeni bir itici güç oldu. O sıralarda Manchester'li bir fabrikatör, bu satırların yazarına, "Bu kadar fazla nasıl üretimde bulunabiliriz? 300 milyon insanı giydirmek zorundayız." diyordu. Ne var ki, bütün yeni yapılmış fabrikalar, buharlı makineler, eğirme ve dokuma tezgahlan, Lancashire'den akan

artı-değeri emmeye yetmiyordu. Üretimi genişletmede gösterilen aynı büyük çabayla, halk, demiryolu yapımına girişti. Fabrikatör ile [sayfa 358] tüccarlann, spekülasyon hırsı, önce bu alanda bir tatmin yeri buldu, ve hem de 1844 yazında. Hisse senetleri tamamen, yani ilk ödemeleri karşılayacak para olduğu ölçüde satıldı. Gerisi allah kerimdi! Ama, geriye kalan ödemelerin zamanı gelince, -Soru 1059, C. D. 1848/57, de-miryollanna 1846-47 yıllan arasında yatınlan sermayenin 75 milyon sterline ulaştığını göstermektedir- krediye başvurmak zorunda kalındı ve çoğu hallerde, firmanın temel girişimleri de zor duruma düştü.
Ve birçok durumda, bu temel girişimler de zaten ağır yük altındaydı. Çok çekici yüksek kârlar, mevcut likit kaynakların karşılayabileceğinin çok ötesinde girişimlere yol açtı. Ama kredi sağol-sun - hem elde edilmesi kolay hem de ucuzdu. Banka iskonto oranı düştü: 1844'te %P/$_4$ ile %2^3/$_4$, 1845 Ekimine kadar %3'ten daha düşük, bir süre için (1846 Şubatı) %5'e yükselmiş, ardından 1846 Aralığında tekrar %3'/$_4$'e düşmüş durumda. İngiltere Bankasının kasalarında duyulmamış derecede bir altın stoku bulunmaktaydı. Bütün iç borsa değerleri, görülmemiş yükseklikteydi. Öyleyse bu mükemmel fırsat kaçırılır mıydı? İnsanın bütün gücüyle yüklenmesinin tam zamanı değil miydi? Üretilebilen her şeyi, İngiliz mallarına canatan dış piyasalara gön-dermemek için ne neden vardı? Ve bir yandan Uzak Doğu'ya iplik ve kumaş satarak, öte yandan da İngiltere'ye mal taşıyarak elde ettiği çifte kazancı, fabrikatörün kendisi niçin doğrudan cebe indirmesindi?
Böylece, Hindistan ile Çin'e, avans ödemeler karşılığında kitle halinde mal gönderme sistemi ortaya çıkü ve çok geçmeden bu aşağıdaki notiarda daha ayrıntılı olarak anlatılan ve kaçınılmaz olarak pazarlann aşırı malla dolmasına ve çöküntülere yolaçan bir sistemin, sırf avans almak için mal gönderme sisteminin gelişmesiyle sonuçlandı.
Bunalımı, 1846 yılında alınan ürünün kötü olması hızlandırmıştı. İngiltere ve özellikle İrlanda, başta

tahıl ve patates olmak üzere çok büyük miktarlarda besin maddesi ithal etmek zorundaydı. Ne var ki, bu maddeleri sağlayan ülkelere, bunlann karşılığı, ancak çok sınırlı ölçülerde İngiliz sanayii ürünleriyle ödenebilirdi. Değerli madenlerle ödeme yapmak zorunluydu. En az dokuz milyon değerinde altın dışanya gönderilmişti. Bu miktarın tam yedibuçuk milyonu İngiltere Bankasının hazinesinden çıktı ve bankanın para piyasasındaki hareket özgürlüğü böylece önemli ölçüde sınırlanmış oldu. Yedekleri İngiltere Bankasında tutulan ve uygulamada bu bankanın yedekleriyle özdeş olan diğer bankalar da, böylece, borç verme işlemlerini kısıtlamak durumuna düştüler. Hızlı ve kolay ödeme akışı, önce burada, sonra bir başka yerde, ardından da her yerde ükandı; 1847 Ocağında hala %3-%3^{1}/2 olan banka iskonto oranı, paniğin ilk patlak verdiği nisan ayında %7'ye yükseldi. Durum, yaz aylarında biraz yaüşır gibi oldu (%6^{1}/2, %6), ama yeni ürün de kötü olunca, panik yeniden ve daha da beter patiak verdi. Resmi asgari ban-

ka iskontosu ekimde %7'ye, kasımda %10'a yükseldi; yani büyük bir poliçeler kitlesi, ya ancak inanılmaz faiz oranlarıyla iskonto ediliyor ya da [sayfa 359] hiç iskonto edilemiyordu. Ödemelerin genel olarak durması, birkaç önde gelen ve pek çok orta büyüklükte ve küçük firmaların iflasına yol açtı. 1844 tarihli, ustalıkla hazırlanmış Banka Yasasının getirdiği sınırlamalar yüzünden, Bankanın kendisi tehlikeye düştü. Hükümet kopartılan gürültüye boyun eğdi ve 25 Ekimde Banka Yasasını yürürlükten kaldırarak Banka üzerine konan saçma yasal bağları bir yana itmiş oldu. Şimdi Banka, elindeki banknotlan, hiç bir engel olmaksızın dolaşıma sürebilecekti. Bu banknotiann güvenliği pratikte ulusun kredisiyle garanti edildiği ve dolayısıyla sağlam olduğu için, para darlığında hemen ve önemli ölçüde bir ferahlama oldu. Haliyle, umutsuzca birbirine kenetlenmiş epeyce irili-ufaklı firma gene de iflastan yakalannı kurtaramadı, ama bunalımın doruk noktası aşılmış oldu, ve banka iskontosu aralıkta %5'e düştü; 1848 yılı boyunca, iş hayaünda 1849 yılında Kıta Avrupa'sında devrimci hareketlerin hızını yavaşlatan ve 1850'lerde görülmemiş bir refahı başlatan, ama ardından gene 1857 bunalımı ile sona eren bir canlılık belirdi. *-F. E.)*

I. 1848'de Lordlar Kamarası tarafından yayınlanan bir doküman, 1847 bunalımı sırasında devlet tahvilleri ile hisse senetierinde görülen muazzam değer kaybını ele almaktadır. Bu belgeye göre, 23 Ekim 1847' deki değer kaybı, aynı yılın şubat ayına göre şöyledir:

İngiliz devlet tahvillerinde	93.824.217 £
Dok ve kanal hisse senetlerinde	1.358.288 £
Demiryolları hisse senetlerinde	19.579.820 £
Toplam	*114.762.325 £*

II. Metalar satın alınmış olunduğu için artık senet çekilmeyen, ama daha çok iskonto edilebilir, paraya çevrilebilir senet çekebilmek için meta saün alındığı, Doğu Hint ticareti sahtekarlığı ile ilgili olarak 24 Kasım 184 7 tarihli *Manchester Guardian* şöyle diyor:

Londra'da Bay A, Doğu Hindistan'daki Bay D'ye sevkedilmek üzere, Manchester'deki fabrikatör C'den meta saünalması konusunda Bay B'ye talimat verir. B, C'ye, C tarafından B üzerine çekilmiş alü ay vadeli senetie ödemede bulunur. B, A üzerine çekilmiş alü aylık bir senetle kendisini güvence altına alır. Mallar gemiye yüklenir yüklenmez A, postayla gönderilen konşimento karşılığında, D üzerine alü aylık bir senet çeker. '"Gönderici ve alıcı her ikisi de böylece, malların bedelini fiilen ödemeden, aylarca önce fonlann sahibi olurlar; ve çoğu kez, uzun zaman alan böyle bir alışverişte, karşılığın gelmesi zaman alacağı bahanesiyle bu senetier vadesi geldiğinde yenilenmiştir.' Böyle bir ticaretteki kayıplar, onun daralmasına yolaçacak yerde, ne yazık ki, doğrudan doğruya büyümesine yol açtı. Bu insanlar yoksullaştıkça yeni avanslarla

geçmişteki maceralı işlerde kaybettikleri sermayeyi elde etmek için, daha büyük satın almada bulunmak zorunda kaldılar. Böylece satın almalar , birer arz ve talep sorunu olmaktan çıkıp, güç koşullar altında iş gören [sayfa 360] bir firmanın mali işlemlerinin en önemli bir kısmı halini aldılar. Ne var ki bu, manzaranın yalnızca bir yanıdır. İçerde, mallann ihracı ile ilgili olarak olup biten şeyler, dışarda, ürünlerin satın alınmasında ye şevkinde yineleniyordu. Senetleri iskonto edilebilecek derecede kredisi olan Hindistan'daki firmalar, Londra'dan aldıkları son mektupta bildirilen fiyatlann, Hindistan'da o günkü fiyatlara göre bir kâr sağlayacağı umudunu verdiği için değil, Londra'daki firma üzerine daha önce çekilmiş senetlerin vadeleri yakında dolacağı, bunlara karşılık bulunması gerektiği için, şeker, indigo, ipek ya da pamuk saün alıyorlardı. Bir şilep dolusu şeker alıp, bedelini Londra'daki firma üzerine çekilen on ay vadeli senetle ödemekten ve sevk belgelerini posta ile göndermekten daha basit ne olabilirdi; ve daha iki ay geçmeden, mallar daha açık denizdeyken ya da belki henüz Hugli kanalına bile geçmeden, Lombard Street'te rehine verilir - ve böylece Londra'daki firma, bu mallar için verilen senedin vadesinin dolmasına daha sekiz ay varken paraya kavuşmuş olur. Ve bütün bunlar, kambiyo tellallannın elinde, konşimento ve dok belgeleri karşılığında avans verebilecek 'hazır' bol para bulunduğu ve Hindistan'daki firmaların, Mincing Lane'deki seçkin firmalar üzerine çektikleri poliçeleri sınırsız bir şekilde iskonto edebildikleri sürece, kesintisiz ya da herhangi bir güçlükle karşılaşmaksızın

sürüp gitti."
[Bu hileli usul, Hindistan'a giden ve Hindistan'dan gelen mallar, yelkenli gemilerle Ümit Burnunu dolaşmak zorunda olduklan sürece, moda halinde devam etti. Ama mallar, buharlı gemilerle Süveyş Kanalı yoluyla gönderildiğinden beri, bu hayali sermaye imal etme yöntemi, dayandığı temelden, malların uzun bir seyahat etmekle sağladığı temelden yoksun kaldı. Ve telgraf hatian, İngiliz işadamlanna, Hint piyasası ve Hintii tüccarlara İngiliz piyasası üzerine hemen aynı gün bilgi aktarmaya başladığından beri, bu yöntem büsbütün pratik olmaktan çıkü. -*F. E.]*
III. Aşağıdaki saürlar, Cornmercial Distress, 1847 -48 üzerine daha önce aktarılan rapordan alınmıştır: "1847 Nisanının son haftasında, İngiltere Bankası, Liverpool Krallık Bankasına, bu bankayla yapüğı iskonto işlemlerini yarı yanya azaltacağını bildirdi. Bu haber çok kötü bir etki yapü, çünkü, Liverpool'a ödemeler son zamanlarda nakitten çok, senetlerle yapılıyordu; çünkü, senetlerini ödemek için genellikle bankaya çok miktarda nakit para getiren tüccarlar son günlerde ancak pamukları ve öteki ürünleri karşılığında aldıklan senetleri verebiliyorlardı ve bu durum, güçlükler artükça hızla artıyordu.... Bankanın tüccarlar adına ödemek durumunda olduğu... poliçeler, çoğunlukla dışardan bunlar üzerine çekilmiş poliçelerdi ve tüccarlar bunlan şimdiye kadar, ürünleri karşılığında aldıkları ödemelerle karşılıyorlardı.... Tüccarların, eskiden genellikle getirdikleri para yerine ... şimdi getirdikleri senetler... vadeleri ve türleri

çeşitli senetlerdi; bunların önemli bir kısmı üç ay vadeli ve çoğu pamuk karşılığı banker senetleri idi. Bu poliçelerin banker senedi [sayfa 36i] olanları Londralı bankerler, akla gelebilen çeşitli işlerle uğraşan tüccarlar -Brezilyalı, Amerikalı, Kanadalı ve Batı Hint adalılardan- tarafından alınıyordu.... Tüccarlar birbirleri üzerine poliçe çekmiyorlardı; ama tüccarlardan ürün satın alan yerli firmalar, tüccarlara, Londra'daki bankalar ya da Londra'daki çeşitli firmalar ya da herhangi bir kimse üzerine çekilmiş poliçelerle ödeme yapıyorlardı. İngiltere Bankasının bildirisi, yabancı ürünlerin satışlanna karşı çekilen ve eskiden çoğu kez üç ayı aşan vadelerinde bir kısalmaya yol açtı." (s. 26, 27.) İngiltere'de 1844'ten 1847'ye kadar süren gönenç dönemi yukarda anlatıldığı gibi, birinci büyük demiryolu sahtekarlığı ile bağlı idi. Yukarda sözü edilen raporda, sahtekarlığın, genellikle iş hayatı üzerindeki etkisi konusunda şunlar söyleniyor: 1847 Nisanında, "aşağı yukarı bütün ticaret firmaları ... ticari sermayelerinin bir kısmını demiryolları için çekerek ... kendi işlerini az çok yönetmeye başlamışlardı." (s. 42.) "Demiryolu hisse senetleri karşılığında, yüksek bir faiz oranı ile, diyelim %8 ile, özel kişilerden, bankerlerden ve sigorta şirketlerinden borç alınıyordu." (s. 66.) "Ticari firmaların demiryollanna bu kadar geniş ölçüde borç vermesi, bu firmaları, kendi ticari işlerini senet kırdırmak yoluyla yürütmek için bankalar üzerine fazlaca yüklenmek zorunda bıraktı." (s. 67.) (Soru:) "Demiryol-lan ödemelerinin" (1847) "nisan ve ekiminde" (para piyasası üzerindeki) "baskının meydana gelmesinde büyük etkileri olduğunu söyleyebilir misiniz?" - (yanıt:) "Nisan ayındaki baskının yaratılmasında bunun hemen hemen hiç bir etkisi olmadığını söyleyebilirim; bana kalırsa nisan ayına ve belki de yaza kadar bunlar bankerlerin gücünü zayıflatmaktan çok, bazı bakımlardan artırmışlardır; çünkü yapılan harcamalar, demiryolu seneüeri için yapılan ödemelerin hızında olmuyor ve bunun sonucu, bankalann çoğunun elinde, yılın başında oldukça büyük miktarda demiryoluna ait para bulunuyordu." (Bu, bankerlerin, C. D. 1848-57 raporunda yer alan sayısız ifadeleriyle doğrulanıyordu.) "Bu para yazın yavaş yavaş eridi ve 31 Aralıkta epeyce azaldı. Ekimdeki baskının ... bir nedeni bankacıların ellerindeki demiryolu parasının yavaş yavaş azalmasıydı; 22 Nisan ve 31 Aralık arasında elimizdeki demiryolu bakiyeleri üçte-bire inmişti; demiryolu ödemeleri, bütün Birleşik Krallık ölçüsünde ... bu etkiyi göster-mişti; bunlar bankaların mevduatlarını yavaş yavaş kurutmuştu." (s. 43, 44.) - Samuel Gumey (mahut, Overend, Gumey ve ortaklan firmasının başkanı) buna benzer şekilde diyordu ki: "1848 yılı boyunca ... demiryollarının yapımı için önemli miktarda sermaye talebi olmuştu... ama bu, paranın değerini artırmadı.... Küçük miktarlar büyük kitleler halinde biraraya toplandı ve bu büyük kitleler, bizim piyasada kullanıldı; böylece, bütünüyle bunun etkisi, kentin para piyasasına, buradan çekilenden daha fazla para sürülmesi oldu" [s. 159].
Liverpool Joint-Stock Bankası müdürü A. Hodgson, poliçelerin ne

ölçüde bankaların yedeğini teşkil edebileceğini göstermektedir: "Bütün [sayfa362] mevduatımızın en az onda-dokuzunu ve başka kimselerden elde edilen paranın tamamını, senet kasamızda, her gün vadeleri dolan senetler halinde tutmak adetimizdi ... öyle ki, toplu halde para çekildiği süre boyunca vadesi gelen senetler aşağı yukan, her gün bizden çekilen para miktarına eşitti" (s. 53).
Spekülatif senetler. - "5092. Bu senetler (satılmış pamuklar karşılığında çekilenler) genellikle kimler tarafından kabul ediliyordu?" -(R. Gardner, bu yapıtta sık sık adı geçen pamuklu fabrikatörü:) "Mal komisyoncuları tarafından: bir kimse pamuk satın alır, bunu komisyoncuya teslim eder ve bu komisyoncu üzerine bir poliçe çekerek bunu iskonto ettirir."- "5094. Ve bunlar, Liverpool'daki bankalara götürülür ve orada iskonto edilir, değil mi? Evet, ve aynca başka yerlerde.... Sanırım, başta Liverpool bankaları tarafından olmak üzere böyle kolaylıklar sağlanmamış olsaydı, geçen yıl, pamuğun

libresi 1 *h* ya da 2 peni kadar daha yüksek olamazdı." - "600. Spekülatörler tarafından Liverpool'daki pamuk komisyoncuları üzerine çekilen çok miktardaki poliçenin dolaşıma sokulduğunu söylediniz; bu sistem, sizin, pamuk karşılığında olduğu gibi, başka sömürge ürünleri ve yabancı ürünler karşılığında verdiğiniz avanslan da kapsıyor mu?" (Liverpool'lu banker A. Hodgson:) "Her türlü sömürge ürünlerini, ama en çok ve özellikle pamuğu kapsıyor." - "601. Bir banker olarak, bu tür senetlerden elden geldiğince kaçınır mısınız? - Hayır; biz bu tür senetleri, sınırlı tutulmak koşuluyla çok yasal senetler olarak kabul ederiz. Bu tür senetler sık sık yenilenirler."

Doğu Hint ve Çin Piyasalarındaki Sahtekarlık, 1847: - Charles Tumer (Liverpool'daki önde gelen Doğu Hint firmalanndan birinin başkanı): "Mauritius ticareti ve bu türden diğer işlerle ilgili olarak meydana gelen bütün olaylan hep biliyoruz. Komisyoncular ... yalnız, mallar geldikten sonra, bu mallara karşılık çekilmiş senetleri ödemek için -ki bu tamamen yasaldır- ve konşimento üzerine avans vermeyi adet haline getirmemişler... ama... mal henüz sevkedilmeden önce ve bazı durumlarda daha imal edilmeden önce avans vermişlerdi. Şimdi kendi başımdan geçen bir olayı anlatayım: bir seferinde Kalküta'da altı-yedi bin sterlin tutannda senet satın almıştım; senetlerin karşılığı, şeker yetiştirilmesinde kullanılmak üzere Mauritius'a gitti; senetler İngiltere'ye gitti, yarıdan fazlası protesto edilmişti; çünkü, şekerlerin sevk zamanı geldiğinde, bu senetlerin ödenmesi için alı konulacağı yerde ... daha sevkedilmeden önce, aslında neredeyse daha kaynatılmadan önce üçüncü kişilere rehin edilmiş olduğu anlaşıldı." (s. 78.) "Şimdi fabrikatörler, nakit üzerinde ısrar ediyorlar ama bu da pek işe yaramıyor, çünkü, alıcının eğer Londra'da kredisi varsa, *Clearing House* üzerine poliçe çekiyor ve bunu iskonto ettiriyor; iskontonun şimdi ucuz olduğu Londra'ya gidiyor; [sayfa 363] poliçeyi iskonto ettiriyor ve fabrikatöre nakit ödeme yapıyor.... Hindistan'a mal gönderen bir kimsenin eline bunun bedeli en az oniki ay sonra

geçer ... elinde on-onbeş bin sterlin bulunan bir kimse, Hindistan ile ticaret işine girebilir; Londra'daki bir firma adına önemli miktarda kredi açtırarak bu firmaya yüzde-bir verir; Londra'daki firma üzerine, sevkedi-len mallann bedelinin, Londra'daki firmaya geri gönderilmesi koşuluyla poliçe çeker ama, her iki taraf da Londra'daki kimseye nakdi avans verilmeyeceği konusunda tamamen anlaşmış durumdadırlar; yani başka bir deyişle, malların bedeli gelene kadar bu senetler yenilenecektir. Bu senetier, Liverpool'da, Manchester'de ... ya da Londra'da iskonto edilmişlerdir ... bunların çoğu İskoç bankalarında durmaktadırlar." (s. 79.) -"786. Geçenlerde Londra'da bir firma iflas etti ve yaptığı işlerin incelenmesinde, bu türlü bir işlemin yapıldığı ortaya çıktı; Manchester'de de bir işyeri var, bir başkası da Kalküta'da; bunlar, Londra'daki bir firma için 200.000 sterlin kredi hesabı açmışlar; yani bunun anlamı Glasgow'dan ve Manchester'den Doğu Hint firmasına mal gönderen Manchester'deki bu firmanın dostlarının Londra'daki firma üzerine 200.000 £ tutannda senet çekmek gücüne sahip olmasıdır; aynı zamanda, aradaki anlaşmaya göre, Kalküta'daki firma da Londra'daki firma üzerine 200.000 £ tutarında senet çekebilecekti; Kalküta'da saülan bu senetlerin geliriyle, başka senetier satın alacaklar ve Glasgow'dan çekilen ilk senetleri karşılamak için bunlar Londra'daki firmaya gönderilecekti. ... Böylece, bu işlem üzerine 600.000 £ tutarında senet yaratılmış oluyordu." - "971. Halen, Kalküta'da bir firma," (İngiltere'ye sevkedilmek için) "mal saün alır ve karşılık olarak Londra'daki muhabir firması üzerine çekilmiş kendi senetlerini verirse, ve konşimentoları bu ülkeye gönderirse, bu konşimentolar ... Lombard Street'de avanslar için hemen emirlerine hazır olur ve böylece, daha muhabirlerin senetierini ödemelerine sekiz ay varken, bu parayı kullanabilir hale gelmiş olurlar."

IV. Lordlar Kamarasınca 1848'de kurulmuş gizli bir komite, 1847 bunalımının nedenlerini araştırmıştı. Ne var ki, bu komiteye verilen ifadeler 1857'ye kadar gizli tutuldu (184 7 bunalımının nedenlerini araştırmak üzere Lordlar Kamarası tarafından kurulan Gizli Komite önünde alınan İfadelerin Zabıtian; kısaca, C. D. 1848-57 olarak anılmıştır). Burada Liverpool Union Bankasının müdürü Mr. Lister, ifadesinde diğer şeyler arasında şunlan söylemiştir:

"2444. İşadamlan, sermayelerini, yaptıkları işlerden demiryollan-na aktardıklan ve gene de işlerini aynı ölçüde sürdürmek istedikleri için ... 1844 baharında kredilerde beklenmeyen bir genişleme oldu. Önce bunlar belki de demiryolu hisselerini kârla satabileceklerini ve elde edecekleri parayı yeniden işlerine yatırabileceklerini sandılar. Belki de bunun mümkün olmadığını gördüler ve daha önce nakit olarak ödeme yapüklan işler için kredi almaya başladılar. İşte bu yüzden kredilerde bir genişleme oldu." [sayfa 364]

"2500. Bankaların, ellerinde tuttuklan için zarara uğradıkları senetler başlıca tahıl üzerine mi yoksa pamuk üzerine mi olan senetierdi?

- Bunlar, her türden ürün için, tahıl, pamuk, şeker için, her türden yabancı ürün için çekilmiş senetlerdi. O sırada belki yağ dışında fiyatı düşmeyen hiç bir şey yok gibiydi." - "2506. Senet kabul eden bir komisyoncu, bunu, değer bakımından iyi bir zarar payı tanınmaksızın yapmıyordu."

"2512. Ürüne karşı çekilen iki türlü senet vardır; birincisi, dışarda ürün ithal eden tüccar üzerine

çekilen orijinal senettir. ... Ürüne karşı çekilen bu senetierin vadesi çoğu kez ürün gelmeden dolar. Bu yüzden tüccar, ürün geldiğinde yeterli sermayesi yoksa, ürünü satacağı zamana kadar komisyoncuya rehin vermek zorunda kalır: Ardından, Liver-pool'daki tüccar tarafından, komisyoncuya, ürünün sağladığı teminata dayanılarak yeni tür bir senet çekilir.... Bundan sonra, komisyoncudan, ürünü alıp almadığını ve ne ölçüde avans verdiğini öğrenmek, bankanın işidir. Komisyoncunun, zarar ettiği takdirde kendisini koruyabilecek varlığa sahip olduğunu saptamak gene bankerin işidir."
"2516. Biz dışardan da senet kabul ederiz. ... Bir kimse dışardan İngiltere üzerine çekilmiş senet saün alır ve bunu İngiltere'de bir firmaya gönderir; biz bu senedin, akıllıca mı yoksa akılsızca mı çekildiğini, karşılığında mal mı yoksa hava mı olduğunu kestiremeyiz."
"2533. Siz neredeyse her tür yabancı malın büyük bir kayıpla satıldığını söylediniz. Bu, sizce, o mal üzerinde girişilen ve yasaya uymayan spekülasyon sonucu mudur? - Bu, çok geniş ölçüde yapılan ithalat ve bunu kaldıracak denk bir tüketim olmayışından ileri geliyordu. Öyle görünüyor ki, tüketim epeyce düşmüştür." - "2534. Ekim ayında ürün neredeyse satılamaz haldeydi."
Bunalım en yüksek noktasına ulaştığında, herkesin nasıl bir genel *sauve quipeut* [can telaşı, -ç.] içine düştüğü, Overend, Gumey ve Ortak-lari firmasindan, birinci sinif uzman, saygideger üçkagitçi Quaker Samu-el Gurney'in ayni raporunda açiklanmaktadir: "1262.... Panik başladı mı insan artık kendisine, banknotları karşılığında ne elde edebileceğini ya da hazine bonolan satışıyla, yüzde-bir, iki ya da üç zarara uğrayıp uğramayacağı sorusunu sormaz. Bir kez içersine korku girdi mi, gözü ne kâr görür ne zarar, yalnızca kendisini güven altına alır, ve dünya alemin canı cehenneme der."
V. İki piyasanın karşılıklı doyum hali ile ilgili olarak, Doğu Hint ticaretiyle uğraşan Bay Alexander, Avam Kamarasının, 1857 tarihli Bankalar Yasası konusundaki Komitesinde (B. C. 1857 olarak anılır) şöyle diyor: "4330. Şu anda, Manchester'de 6 şilin yaürsam, Hindistan'da 5 şilin elde ederim; Hindistan'da 6 şilin yatırsam, Londra'da 5 şilin elde ederim." Demek ki, Hindistan piyasası İngiltere, ve İngiliz piyasası Hindistan tarafından aşın malla doldurulmuş bulunuyordu. Gerçekten de 1857 yazında durum buydu; hem de, acı 1847 deneyiminin üstünden yalnızca on yıl geçtikten sonra! [sayfa 365]

YIRMIALT1NCI BOLUM
PARA-SERMAYENİN BİRİKİMİ
BUNUN FAİZ ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
"İNGİLTERE'DE, en sonunda para-biçimini alma eğilimini taşıyan, düzenli bir ek servet birikimi oluyor. Şimdi, para kazanmak arzusunun hemen yanısıra belki de, bunu faiz ya da kâr getirecek türde bir yatırım için tekrar elden çıkartma isteği geliyor; çünkü, paranın kendisi, para olarak ne faiz getirir, ne de kâr. Bu nedenle, bu sürekli artı-sermaye akımı ile birlikte, bunun kullanımı için gerekli alanın sürekli ve yeterli bir biçimde genişlemesi olmaksızın, yatınm alanı arayan paranın, olaylann gidişine bağlı olarak, az ya da çok miktarda devresel birikimi ile karşı karşıya kalınz. Uzun yıllar boyunca, İngiltere'nin servet fazlalığını en fazla emen, devlet borçlanınız oldu.... 1816 yılında bu borçlar en üst düzeyine ulaşır ulaşmaz, ve artık bu emme işini bırakır bırakmaz, en az her yıl yirmiyedi milyonluk bir miktar başka yatırım kanalları aramak zorunda kaldı. Buna ek olarak, bir de, çeşitli sermayeler geri ödendi. ... Büyük sermaye yatınmlarını gerektiren ve zaman zaman kullanılmayan sermaye fazlalığı için bir akış yeri yaratan girişimler ... hiç değilse ülkemizde, toplumun her zamanki kullanım alanlarında yer bulamayan servet fazlalığının devresel birikimlerinin bir düzene sokulması için mutlak olarak gereklidir." *(The Currency Theory Revieıved,* London 1845, s. 32-34.) Aynı yapıtta 1845 yılı için şöyle deniyor: "Çok yakın bir süre içersinde [sayfa 366] fiyatlar, depresyonun en düşük noktasından yukarı doğru sıçradılar. ... Devlet borçlan parkeye ulaştılar.... İngiltere Bankasının kasalanndaki

külçeler... bu kurumun kuruluşundan beri en yüksek düzeye ulaştı. Her türden hisse senetleri, ortalama olarak daha önce hiç görülmemiş fiyatlarda ve faiz yalnızca nominal orana inmiş bulunuyor. Eğer bütün bunlar, şu anda İngiltere'de, diğer bir kullanılmayan büyük servet birikiminin ve başka bir spekülatif telaş döneminin eşiğinde olduğumuzun belirtileri değilse." *(Ibid,* s. 36.)
"Külçe altın ithali... dış ticaret kazancının güvenilir bir işareti olmamakla birlikte, başka bir açıklama nedeni olmadığına göre gene de bu altının bir kısmı, *prima facie** böyle bir kazancı temsil eder." (J. G. Hub-bard, *The Currency and the Country,* London 1843, s. 40-41.) "Diyelim... düzenli bir ticaret, uygun fiyatlar ... tam ama aşırı olmayan bir dolaşım döneminde, kötü bir ürün yılı, tahıl ithaline ve beş milyon değerinde alün ihracına yolaçmış olsun. Dolaşım [Birazdan göreceğimiz gibi, bununla dolaşım aracı değil, aül para-sermaye anlatılmak isteniyor. *-F.E.]* hiç kuşkusuz, aynı miktarda azalmış olacaktır. Buna eşit miktarda dolaşım aracı, bireyler elinde hala tutuluyor olabilir, ama tüccarların bankalardaki mevduatian, bankerlerin kendi para-simsarları ile olan bakiyeleri ve kendi kasalarındaki yedekleri, hepsi azalmış olacakür; ve, kullanılmayan sermaye miktarındaki bu azalmanın en yakın sonucu, faiz oranındaki bir yükselme olacakür. Bunun yüzde-dörtten yüzde-altıya yükseldiğini kabul ediyorum. İşler sağlıklı bir durumda olduğundan, güven sarsılmayacak ama kredi daha yüksek değerde

olacakür." *(Ibid.,* s. 42.) "Ama ... bütün fiyatiann düştüğünü düşünelim.... Fazla paralar, artan mevduatlar halinde bankalara dönerler - kullanılmayan sermaye bolluğu, faiz oranını asgari düzeye düşürür ve bu durum, ya yüksek fiyatların geri gelmesine, ya daha faal bir ticaretin hareketsiz duran parayı tekrar hizmete sokmasına, ya da yabancı hisse senetierine veya yabancı mallara yapılan yaünmlar yoluyla emilmesine kadar sürer." (s. 68.)
Aşağıdaki alıntılar da, gene, 1847-48 Ticari Bunalımı konusunda parlamento araşürma raporundan yapılmıştır. - 1846-47 kötü ürün ve kıtlık dönemi yüzünden, büyük ölçüde besin maddesi ithali zorunlu hale gelmiştir. "Bu durum, ülkenin ithalaünın ... ihracaünı büyük ölçüde aşmasına, bankalar üzerinde önemli bir baskıya... senetlerin iskonto edilmesi için ... iskonto simsarlanna daha fazla başvurulmasına yolaçü. ... Simsarlar senetleri daha ince eler sık dokur hale geldiler. Firmalann kaynakları, çok ciddi ölçüde daralmaya ve zayıf olanlar iflas etmeye başladı. Kredilerine güvenen firmalar ... perişan oldular. Bu, daha önce duyulan kaygıyı arürdı; bankerler ile diğerleri, kendi yükümlülüklerini karşılamak amacıyla, ellerinde bulunan senetier ile diğer değerli kağıtları paraya çevirmede, eskiden olduğu gibi aynı rahatlıkla bunlara [sayfa 367] güvenemeyeceklerini anladıklarından, firmalara sağladıkları kolaylıklan daha da kısıtladılar ve bir çok durumda bu gibi istekleri tamamen geri

* İlk bakışta, -f.

çevirdiler; çoğu kez kendi yükümlülüklerini karşılamak için banknotlan üzerine kilit vurdular; bunlardan aynlmaktan ödleri kopuyordu.... Kaygı ve karışıklık günden güne arttı; ve Lord John Russel... o mektubu bankaya göndermiş olsaydı ... genel bir iflas kaçınılmaz olurdu." (s. 74-75.)
Russell'ın mektubu Banka Yasasını yürürlükten kaldırdı. - Daha önce adı geçen Charles Tumer'ın ifadesi: "Bazı firmalar büyük olanaklara sahipti, ama nakit paraları yoktu. Bunlann bütün sermayeleri, Mauritius'daki çiftliklerde, indigo ya da şeker fabrikalarında bağlanmış durumdaydı. Daha önceki borçların toplamı 500.000-600.000 sterline ulaştığı için, senetlerini ödeyecek nakit paralan yoktu, ve sonunda anlaşıldığına göre, senetlerini ödemek için bunlar tamamen kredilerine güvenmişlerdi." (s. 81.)
Yukarda adı geçen S. Gumey diyordu ki [1664]: "Bugün (1848) bir iş darlığı ve büyük bir para bolluğu var." - "1763. Bunun, sermaye kıtlığından ileri geldiğini sanmıyorum; ortaklıktaki telaş ve korku yüzünden faiz oranı böylesine yükselmiştir."
1847 yılında, İngiltere, yabancı ülkelere, ithal ettiği yiyecek maddeleri için en az 9 milyon sterlin tutarında alün ödemiştir. Bu miktann 7!/2 milyon sterlini İngiltere Bankasından ve 1 *xh* milyonu diğer kaynaklardan çıkmıştır, (s. 245) - İngiltere Bankası Guvernörü Morris: "Ülkedeki kamu fonları ile, kanal ve demiryolu hisse senetleri, 23 Ekim 1847 tarihinde, toplam 114.752.225 £ tutannda bir değer kaybına uğramış bulunuyordu." (s. 312.) Lord G. Bentinck'in aşağıdaki sorulannı gene aynı Morris şöyle yanıtlıyordu: "Değerli senetler ile her türden ürüne yatırılan bütün sermayelerin aynı şekilde değer kaybettiğini; ham pamuk, ham ipek ve işlenmemiş yünün aynı düşük fiyatla Kıta Avrupasına gönderildiğini ... ve şeker, kahve ve çayın zoraki satışlarla zararına elden çıkartıldıklarını bilmiyor muydunuz? - Geniş yiyecek maddesi ithali sonucu ortaya çıkan külçe alün kaybını karşılamak amacıyla ülkenin önemli fedakarlıklarda bulunması... kaçınılmazdı." - "Altını geri almak için böylesine fedakarlıklara katlanılacağına, bankanın kasalarında yatan 8.000.000 sterline el atılması daha iyi olmaz mıydı? - *Hayır, bence olmazdı."* - Şimdi, bu kahramanlık üzerine yorumlar. Disraeli, İngiltere Bankası Müdürü ve eski Güvemörü Mr. W. Cotton'a soruyor: "Bankanın, 1844'te ortaklarına ödediği kâr payı oranı neydi? - O yıl yüzde 7 idi." -"1847'ye ait kâr payı... ne idi? - Yüzde dokuz." - "Banka bu yıl ortaklan adına gelir vergisi ödüyor mu? - Ödüyor." - "1844'te de ödedi mi? -Ödemedi."[83] - "Öyleyse bu Banka Yasası (1844 tarihli) ortakların epeyce hayrına işlemiş? ... Sonuç olarak, yasanın yürürlüğe [sayfa 368] girmesinden beri ortaklara ödenen kâr payı yüzde 7'den yüzde 9'a yükselmiş ve yasanın çıkmasından önce ortaklann ödediği gelir vergisini şimdi banka

[83] Başka bir deyişle, daha önce, ilkin kâr payı saptanır ve ortaklara ödeme yapılırken gelir vergisi bu kârdan düşülürdü; ama, 1844'ten sonra, banka, önce, toplam kârı üzerinden gelir vergisini ödüyor ve sonra kâr payını "vergi almadan" ortaklara dağıtıyordu. Bu nedenle, aynı nominal yüzdeler ikinci durumda, vergi tutarı kadar fazla oluyordu. *-F.E.*

ödemiş oluyor? - *Evet, öyle."(n°* 4356-61.)
Taşralı bir banker, Bay Pease, 1847 bunalımı sırasında bankalarda yığılan para ile ilgili olarak şöyle diyor: "4605. Banka, faiz oranını daha da yükseltmek zorunda kalınca herkes büyük bir kaygıya kapıldı; taşralı bankerler ellerindeki altın külçesini artırdılar, ve yedek banknotlarını çoğalttılar; belki de ancak birkaç yüz sterlinlik altın ve banknot bulundurmak alışkanlığında olan biz bankerlerin çoğu, iskontolar ile piyasadaki senetlerimiz konusunda görülen kararsızlık karşısında hemen masalanmıza, çekmecelerimize binlerce sterlinlik altın ve banknot doldurduk, böylece genel bir para yığılması oldu."
Bir komite üyesi diyor ki: "4691. Buna göre, son 12 yıl boyunca, neden ne olursa olsun, sonuç, genellikle üretken sınıflardan çok, Yahudilerle para tüccarlarının çıkarına olmuştur."
Bunalım zamanlarında, para tüccarlarının bundan nedenli yararlandıklarını Tooke şöyle anlatıyor: "Warwickshire ve Staffordshire'daki madeni eşya yapımı bölgelerinde, pek çok sipariş kabul

edilmiyordu, çünkü, yapımcının senetlerini kırdırmak için ödemek zorunda olduğu faiz oranı, bütün kânnı alıp götürüyordu." (n° 5451.)
Şimdi, daha önce de sözü edilen bir başka parlamento raporuna göz atalım: Report of Select Committee on Bank Acts, comminicated from the Commons to the Lords, 1857 (bundan böyle B. C. 1857 diye anılacaktır). Bu raporda, İngiltere Bankası direktörü ve *Currency Prin-ciple* savunuculannın önde gelenlerinden Bay Norman'a yöneltilen sorular ve alınan yanıtlar yeralıyor:
"3635. Faiz oranının, banknot miktanna değil, sermaye arz ve talebine bağlı olduğu düşüncesinde olduğunuzu söylediniz. 'Sermayeye', banknotlar ile sikkeler dışında neleri dahil ettiğinizi söyleyebilir misiniz? - Buna göre, 'sermaye'nin yaygın olarak kullanılan tanımı, üretimde kullanılan metalar ya da hizmeüerdir. - "3636. Faiz oranı dediğiniz zaman, 'sermaye' sözcüğünün bütün metaları içerdiğini mi anlatmak istiyorsunuz? - Üretimde kullanılan bütün metaları." - "3637. Faiz oranını düzenleyen şeylerden sözederken, 'sermaye' sözcüğüne bütün bunları koyuyor musunuz? - Evet. Diyelim bir fabrikatörün fabrikası için pamuğa gereksinmesi var; bunu elde etmesinin yolu, belki de, bankerinden bir avans almaktır; böylece sağladığı banknotlarla Liverpool'a gider ve orada satın almada bulunur. Onun asıl istediği pamuktur; o, pamuk elde etmenin bir aracı olması dışında, ne banknot, ne de altın ister. Ya da, işçileri için ödeme aracı isteyebilir; o zaman da gene, banknot borç alır ve bunlarla işçilerinin ücretlerini öder; ve işçilerin de gene, yiyeceğe ve bannmaya gereksinmeleri vardır, para bunlann ödeme aracı olur." - "3638. Ama faiz para için ödenir, değil mi? - İlk durumda öyle; ama başka bir durumu ele alalım. Pamuğu, avans için bankaya gitmeden [sayfa 369] kredi ile satın almış olsun; bu durumda, ha-zır-para fiyatı ile, vadesi geldiğinde ödeyeceği kredi-fiyatı arasındaki fark,

faizin ölçüsüdür. Faiz, ortada hiç para olmasaydı da gene mevcut olurdu."
Bu kendini beğenmiş saçmalık, *Currency Principle'm* bu güçlü dayanağına ne kadar da yaraşıyor. Önce, banknotlann ya da altının, bir şey satınalma aracı olduğu, sırf banknot ya da altın olduklan için borç alınmadıklan konusundaki parlak buluş. Ve bu, faiz oranının düzenlenişini açıklamak için öne sürülüyor - ama neyle? Metaların arz ve talebiyle düzenlenirmiş; oysa şimdiye değin, bunun, metalann piyasa-fiyatını düzenlediği bilinirdi. Ne var ki, metaların aynı piyasa-fiyatlarına, çok farklı faiz oranları tekabül edebilir. - Ama şimdi de şu kurnazlık. Kendisine şu haklı soru yöneltiliyor: "Ama faiz, para için ödenmiyor mu?" Bu soru kuşkusuz şu anlamı taşıyor: "Meta ticareti ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bankerin elde ettiği faizin bu mallarla ne ilgisi olabilir? Ve fabrikatörler, aldıklan parayı, çok farklı piyasalara, yani üretimde kullanılan metalar için çok farklı talep ve arz koşullarının bulunduğu piyasalara yatırdıkları halde, aynı faiz oranı ile almıyorlar mı?" Bütün bu sorulara bizim ünlü dehanın verebildiği yanıt ise, fabrikatörün pamuğu kredi ile alması halinde, "hazır-para fiyatı ile, vadesi geldiğinde ödeyeceği kredi-fiyatı arasındaki farkın, faizin ölçüsü" olduğudur. Tam tersine, büyük deha Nor-man'dan, nasıl belirlendiğinin açıklanması istenen cari faiz oranı, nakit-fiyat ile vade gününe kadar olan kredi-fiyatı arasındaki farkın ölçüsüdür. Önce pamuk nakit-para fiyatı ile satılır, ve bu, piyasa-fiyatı ile belirlenir, bunu da, arz ve talebin durumu saptar. Diyelim fiyat = 1.000 £ olsun. Bu, fabrikatör ile pamuk komisyoncusu arasında, satış ve satınalma ile ilgili işlemi tamamlar. Şimdi, ikinci bir işlem gelir. Bu, borç verenle borç alan arasındaki işlemdir. 1.000 sterlinin değeri fabrikatöre pamuk olarak avans verilir ve o bunu para olarak, diyelim üç ayda ödemek zorundadır. Ve 1.000 £ için piyasa faiz oranı tarafından belirlenmiş bulunan üç aylık faiz, nakit-fiyatın üstünde ve ötesinde, fazladan bir ödeme oluşturur. Pamuğun fiyatı, arz ve talep tarafından belirlenir. Oysa, avans verilen pamuğun değerinin fiyatı, yani üç ay için avans verilen 1.000 sterlinin fiyatı, faiz oranı tarafından belirlenir. Ve işte bu olgu, pamuğun böylece para-ser-mayeye çevrilmesi olgusu, Bay Norman'a, para hiç mevcut bulunmasaydı bile, faizin gene de mevcut olacağını kanıtlar. Ama, para hiç mevcut olmasaydı, doğal olarak, genel faiz oranı diye de bir şey olmazdı.
Ortada, bir de, sermayeyi "üretimde kullanılan metalar" olarak gören kaba bir anlayış var. Bu metalar , sermaye olarak iş gördükleri sürece, *metalar* olarak değerlerinden farklı olan, *sermaye* olarak değerleri, bunların üretken ya da ticari kullanımlarından doğan kârda ifadesini bulur. Ve kâr oranının, her zaman için, satın alınan metalann piyasa-fiyatı ile, bu metaların arz ve talebi ile bir ilişkisi vardır, ama bu oran, tamamen farklı koşullar tarafından belirlenir. Ve hiç kuşku yoktur ki, faiz [sayfa 370] oranı genellikle kâr oranı ile sınırlıdır. Ne var ki, Bay Norman'ın bize, işte bu sınırın nasıl belirlendiğini anlatması gerekir. Ve bu sınır,

öteki sermaye biçimlerinden *farklı olarak* para-sermayenin arz ve talebi ile belirlenir. Bir de şu soru sorulabilirdi: para-sermayenin arz ve talebi nasıl belirlenir? Maddi sermayenin arzı ile para-sermayenin arzı arasında zımni bir ilişki bulunduğu hiç kuşkusuz doğrudur, ve bunun gibi, sanayi kapitalistinin para-sermayeye olan talebi, fiili üretim koşulları ile belirlenir. Bizi bu nokta üzerinde aydınlatacağı yerde, Norman, bize, para-sermayeye olan talebin, para olarak paraya olan taleple aynı şey olmadığı yolunda bir bilgelik taslıyor; ve bu bilgelikle de kalıyor, çünkü, o, Over-stone ve diğer Currency peygamberleri, sermayeyi, yasa koyucunun yapay müdahalesi ile dolaşımın kendisinden çıkartmak ve

faiz oranını yükseltmek çabasında oldukları için sürekli bir vicdan azabı içersinde-dirler.
Şimdi, ülkesinde "sermaye" bu kadar kıt olduğuna göre "parası" için neden %10 aldığını açıklaması istenen Lord Overstone'a, namı diğer Samual Jones Loyd'a kulak verelim.
"3653. Faiz oranındaki dalgalanmalara şu iki nedenden biri yol-açar: Sermayenin değerindeki bir değişiklik" (mükemmel! Sermayenin değeri, genel bir deyişle, faiz oranının ta kendisi demektir. Faiz oranındaki bir değişiklik böylece, faiz oranındaki bir değişiklikten doğmuş oluyor. "Sermayenin değeri" başka bir yerde göstermiş olduğumuz gibi, hiçbir zaman teoride başka türlü düşünülmemiştir. Ya da eğer Lord Overstone, "sermayenin değeri" sözü ile, kâr oranını kastediyorsa, bu derin düşünür, faiz oranının kâr oranı ile belirlendiği düşüncesine dönmüş olur!) "ya da ülkedeki para miktarındaki bir değişme. Faiz oranındaki bütün büyük dalgalanmalar, ister dalgalanmalann süresi, ister büyüklüğü bakımından olsun, sermayenin değerindeki değişikliklere kadar açıkça izlenebilir. Bu olguyu, hiçbir şey, 1847 yılında ve son iki yıl boyunca (1855- 56) faiz oranında görülen yükselme kadar, iki çarpıcı pratik örnek kadar gözler önüne seremez; faiz oranında, para miktanndaki değişmelerden ileri gelen küçük dalgalanmalar, hem boyut ve hem de süre bakımından küçüktürler. Bunlar sık sık görülür ve ne denli hızlı ve sık olurlarsa, kendi amaçlarını gerçekleştirmede o denli etkili olurlar." Yani, Overstone gibi bankerleri zenginleştirme amacını gerçekleştirirler. Dost Samuel Gurney, bunu Lordlar Komisyonunda, C.D. 1848 [1857] pek safça ifade ediyor: "1324. Faiz oranında son yılda görülen büyük dalgalanmalar, bankerler ile para ticareti yapanlar için sizce yararlı olmuş mudur olmamış mıdır? - Bence bu dalgalanmalar, para ticareti yapanlar için yararlı olmuştur. Ticaret hayatındaki bütün dalgalanmalar, işbilir kimseler için yararlı olur." - "1325. En iyi müşterilerini yoksulluğa düşürmesi nedeniyle yüksek faiz oranlan eninde sonunda banker için de zararlı olmaz mı? - Hayır; bu etkiyi hissedilebilir ölçüde göstereceğini sanmıyorum."- *Voilâcequeparterveutdire** [sayfa371]
* İşte size dört dörtlük bir söz. -*Ed.*

Mevcut para miktannın faiz oranı üzerindeki etkisine en sonunda döneceğiz. Ama burada hemen belirtmek gerekir ki, Overstone gene bir *quid pro quo** yapmaktadır. 1847 yılında para-sermayeye olan talepte (ekim ayından önce, para darlığı ya da onun deyimiyle "para miktarı" konusunda herhangi bir kaygı yoktu) tahıl ve pamuk fiyatlarındaki yükselme, fazla-üretim nedeniyle şekerin yeterli alıcı bulamaması, demiryolu spekülasyonu ve bunalım, yabancı piyasalann pamuklu mallarla dolup taşması, poliçe spekülasyonu amacıyla Hindistan ile yukarda anlatıldığı şekilde yapılan zorlama ithal ve ihraç gibi çeşitii nedenlere bağlı olarak bir artma olmuştu. Bütün bunlar; sanayide aşın-üretim ve tanmda üretim yetersizliği -yani tamamen farklı nedenler- para-sermaye, yani kredi ve para için artan bir talep yaratü. Para-sermayeye olan bu artan talebin kökeni, üretken sürecin kendi gidişinde idi. Ama, neden ne olursa olsun, faiz oranını, para-sermayenin değerini yükselten şey, para-sermayeye olan talepti. Overstone eğer, para-sermayenin değeri, faiz oranı yükseldiği *için* yükselmiştir demek istiyorsa, bu, totoloji olur. Yok eğer, "sermayenin değeri" sözü ile, faiz oranındaki yükselmenin nedeni olarak, kâr oranındaki bir yükselmeyi anlatmak istiyorsa, bunun da yanlış olduğunu hemen göreceğiz. Para-sermayeye olan talep, ve dolayısıyla "sermayenin değeri", kâr düştüğü halde bile yükselebilir; para-sermayenin nispi arzı daralır daralmaz, "değeri" yükselir. Overstone'un kanıtlamak istediği şey, 1847 bunalımının ve bununla birlikte ortaya çıkan yük sek faiz oranının, "para miktan" ile, yani esin kaynağı olduğu 1844 tarihli Banka Yasası hükümleri ile herhangi bir ilişkisi olmadığıdır; oysa gerçekte, banka yedeklerini tüketme korkusu -Overstone'un bir buluşu-1847-48 bunalımına bir para paniği ile katkıda bulunduğu ölçüde, faiz oranının bunlarla ilişkisi vardı. Ama, burada konumuz o değil. Eldeki olanaklara göre aşırı ölçüde işlere girişilmiş olmanın yolaçtığı, ve kötü bir ürün, demiryollanna yapılan aşın yatırımlar, özellikle pamuklu mallarda olmak üzere aşın-üretim, Hindistan ve Çin'le yapılan ticarette girişilen hileli işler, spekülasyon, gereksiz şeker ithalleri, vb. yüzünden yeni-den-üretim sürecinde ortaya çıkan düzensizliklerin hızlandırdığı bir para-sermaye kıtlığı vardı. Bir *quarter*\ 120 şiline tahıl saün alan bir kimsenin, fiyat 60 şiline düştüğü zaman elinden giden şey, fazladan ödediği 60 şilin ile, tahıl karşılığı Lombart Street avanslarında bu miktara tekabül eden kredi idi. Bunların, tahıllannı 120 şilinlik eski fiyatları üzerinden paraya çevirmelerine engel olan şey hiçbir zaman banknot kıtlığı değildi. Aşın şeker ithal eden ve neredeyse hepsi de ellerinde kalan kimseler için de, aynı şey geçerliydi. Bunun gibi, dolaşan sermayelerini demiryollanna bağlayıp da, "yasal" işlerinde bu sermayeyi kredi ile yerine koya-caklanna güvenen baylar da aynı durumdaydılar. Bütün bunlar Overstone için, "Parasının yükselmiş değerinin moral anlamını" belirten [sayfa 372]
* Elçabukluğu. -f.

şeylerdir. Ne var ki para-sermayenin bu yükselen değerine öte yandan doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (meta-sermaye ve üretken sermaye) düşmüş para-değeri tekabül ediyordu. Bir biçimdeki sermayenin değeri düştüğü için diğer biçim sermayenin değeri yükseliyordu. Oysa Overstone, farklı türden sermayelerin bu iki değerini genellikle sermayenin tek bir değerinde özdeşleştirmeye çalışıyor ve bunu, bunların her ikisini de, dolaşım aracı kıtlığına, mevcut para kıtlığına karşı çıkartarak yapmaya

çabalıyordu. Ne var ki, aynı miktar para-sermaye, çok farklı dolaşım aracı miktarlarıyla borç verilebilir. Şimdi onun, 1847 örneğini alalım. Resmi banka faiz oranı ocak ayında %3-3!/2; şubatta %4-4!/2. Martta genel olarak %4. Nisanda (panik) %4-7[1]/2. Mayısta %5-5V2, haziranda genellikle %5. Temmuzda %5. Ağustosta %5-5'A Eylülde, %5'A *SVı,* 6 gibi küçük değişikliklerle %5. Ekimde %5, 5'/2, 7. Kasımda %7-10. Aralıkta %7-5. - Bu durumda faiz, kâr azaldığı ve metalann para-değerleri büyük ölçüde düştüğü için yükselmişti. İşte bu nedenle, eğer Overstone burada, 1847'de faiz oranının, sermayenin değeri yükseldiği için arttığını söylerse, sermayenin değeri sözü ile yalnızca para-sermayenin değerini anladığını ifade etmiş olur ve para-sermayenin değeri de faiz oranıdır, başka bir şey değildir. Ama, daha sonra bir elçabukluğu yapıyor ve sermayenin değerini, kâr oranı ile özdeşleştiriyor.

1856'da ödenen yüksek faiz oranına gelince, Overstone bunun kısmen, faizi kendi kârlanndan değil başkalarının sermayeleri ile ödeyen kredi tüccarlarının ön plana geçmelerinin bir belirtisi olduğunun gerçekten farkında değildi; 1857 bunalımından hemen birkaç ay önce, "iş hayatının tamamen sağlıklı" olduğunu öne sürüyordu.

İfadesine devam ediyordu: [B. C.1857.] "3722. "Ticaret kârının, faiz oranındaki bir yükselme ile yokolması düşüncesi tamamen hatalıdır. Önce, faiz oranında bir yükselmenin uzun süre devam etmesi pek az görülür; sonra, eğer bu uzun sürer ve büyük ölçüde olursa, bu, aslında sermayenin değerinde bir yükselmedir, ve sermayenin değeri niçin yükselir? Kâr oranı arttığı için." - Böylece, burada biz hiç değilse, "sermayenin değerinin" ne anlama geldiğini öğrenmiş oluyoruz. Üstelik, kâr oranı uzun bir süre yüksek olabilir ama, faiz oranı, kânn büyük bir kısmını yutacağı noktaya kadar, girişim kârı düşebilir ve faiz oranı yükselebilir.

"3724. Faiz oranındaki yükselme, ülke ticaretindeki büyük artışın ve kâr oranındaki büyük yükselmenin bir sonucudur; ve faiz oranındaki yükselmeden, kendi nedeni olan iki şeyi yokediyor diye yakınmak, bir tür mantık saçmalığıdır ki, insan buna ne diyeceğini bilemiyor." - Bunun mantıklılığı, eğer o şu sözleri söylemiş olsaydı, bu sözlerin mantıklılığı kadar olurdu: Kâr oranındaki yükselme meta-fiyatlarında spekülasyonun yarattığı yükselmenin bir sonucudur ve, fiyatlardaki yükselmenin kendi nedeninden, yani spekülasyondan yakınmak, bir mantık saçma-

lığıdır, vb.. En sonunda kendi nedenini yokedebilen herhangi bir şey ancak, gözünü yüksek faiz hırsı bürümüş bir tefeci için bir mantık [sayfa 373] saçmalığıdır. Romalıların büyüklüğü, fetihlerin nedeni idi ve fetihleri, onların büyüklüklerini yoketti. Servet lüksün nedenidir ve lüksün servet üzerinde yıkıcı bir etkisi vardır. Aman ne espri! Günümüz burjuva dünyasının budalalığını hiç bir şey, milyoner *-dunghill aristocrat-* "mantığının" bütün İngiltere'de uyandırdığı saygıdan daha iyi anlatamaz. Üstelik, eğer yüksek bir kâr oranı ile iş hayatındaki genişleme, yüksek bir faiz oranının nedeni olursa, yüksek bir faiz oranı hiç bir şekilde yüksek bir kânn nedeni olamaz demektir. Sorulacak asıl soru, böyle bir yüksek faizin (bunalım sırasında fiilen görüldüğü gibi) devam edip etmediği ya da üstelik, yüksek kâr oranı çoktan öte dünyayı boyladıktan sonra, tepe noktasına ulaşıp ulaşmadığı sorusudur.

"3718. Iskonto oranındaki büyük artışa gelince, bu tamamen sermayenin yükselen değerinden ileri gelen bir durum olup, sermayenin bu artan değerinin nedenini, bence herkes tam bir açıklıkla görebilir. Bu yasanın yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca bu ülke ticaretinin 45.000.000 sterlinden 120.000.000 sterline yükselmesi olgusuna daha önce de değinmiştim. Bu kısacık ifadenin içerdiği bütün olaylar üzerinde bir an düşünülsün; ticaretteki böyle dev bir artışın yürütülmesi amacıyla sermayeye olan muazzam talep ile birlikte, bu büyük talebin karşılanacağı doğal kaynağın, yani bu ülkenin yıllık tasarruflarının, son üç-dört yıldır, hiç bir kâr getirmeyen savaş giderleri için tüketildiği gözönünde bulundurulsun. Bu durumda ben, faiz oranının şimdikinden niçin daha yüksek olmadığına, yani bu dev işlerin yürütülmesi için gerekli sermaye üzerindeki baskının, sizin gördüğünüzden niçin daha şiddetli olmadığına şaştığımı itiraf etmek isterim."

Bizim tefecilik üzerine mantık üstadından ne şahane laf salatası! Burada gene, artan sermaye değeri ile ortaya çıkıyor! Ona göre, bir yanda, yeniden-üretim sürecinde bu muazzam genişleme, dolayısıyla, reel sermaye birikimi yeralıyor, öte yanda ise, ticaretteki bu dev artışı karşılamak için "muazzam bir talebin" doğduğu bir "sermaye" bulunuyor! Bu muazzam üretim artışı, sermayenin kendisinde bir artış değil miydi, ve bu bir talep yarattığına göre bir arz da ve onunla birlikte artmış bir para-sermaye arzı da yaratmamış mıydı? Eğer faiz oranı çok yükselmiş ise, o zaman, bu sırf, para-sermayeye olan talebin, bunun arzından daha da hızlı artmış olmasından ileri gelmektedir, başka bir deyişle, bu, sanayi üretiminin genişlemesiyle birlikte, kredi sistemine dayanan temelinin de genişlemesi demektir. Yani, fiili sınai genişleme, "kredi" için artan bir talebe neden olmuştu, ve bizim bankerin "sermaye için muazzam talep" derken herhalde kastettiği bu son taleptir. İhracatı, 45 milyon sterlinden 120 milyon sterline yükselten şey mutiaka yalnızca sermayeye olan bu *talep* değildi. Ve üstelik, Kınm Savaşının yuttuğu ülkenin yıllık tasarruflannın bu büyük talep için arz kaynaklan olduğunu söylerken

Overstone ne demek istiyor? Önce, küçük Kınm Savaşından çok daha farklı bir savaş olan, 1792-1815

birikimini İngiltere acaba nasıl gerçekleştirdi? [sayfa 374] Sonra, doğal kaynak kuruduğuna göre, sermaye acaba hangi kaynaktan akıyordu? İngiltere'nin, yabancı ülkelerden borç para istemediğini herkes bilir. Yok eğer, doğal kaynağın yanısıra bir de yapay kaynak varsa, bir ülke için doğal kaynağı savaşta, yapayı da ticarette kullanmak ne güzel olurdu. Ama eğer yalnız eski para-sermaye mevcutsa, bu, onun etkinliğini yüksek bir faiz oranı ile iki katına çıkartamaz mıydı? Bay Overstone, öyle görünüyor ki, ülkenin yıllık tasarruflarının (ne var ki bu durumda güya tüketilmiş bulunuyorlar) yalnız para-ser-mayeye çevrildiğini düşünüyor. Oysa eğer, gerçek bir birikim, yani üretimin genişlemesi ve üretim araçlarının çoğalması yer almamışsa, bu üretimin üzerinden, alacaklı para taleplerinin birikmesi ne işe yarardı?

"Sermayenin değerinde", yüksek bir kâr oranından ileri gelen artışı Overstone, para-sermayeye olan daha fazla talebin yolaçtığı artışla özdeşleştiriyor. Bu talep, kâr oranından tamamen bağımsız nedenlere bağlı olarak da artabilir. 1847'deki, reel sermayenin değer kaybı sonucu görülen yükselmeyi, o kendisi, örnek diye veriyor. İşine geldiği gibi, sermayenin değerini ya reel sermayeye ya da para-sermayeye bağlıyor.

Bankacı lordumuzun samimiyetsizliği ile, didaktik bir hava taşıyan darkafalı banker görüş açısı, şu satırlarda daha da sıntıyor (3728. Soru:) "İskonto oranının tüccar için önemli olmadığını düşündüğünüzü ifade ettiniz; sizce normal kâr oranının ne olduğunu lütfen bize söyler misiniz?" - Bay Overstone bu soruya karşılık vermenin "olanaksız" olduğunu beyan ediyor. - "3729. Ortalama kâr oranının diyelim %7-10 arasında olduğu kabul edildiğinde, iskonto oranında %2-7 ya da 8 arasındaki bir değişikliğin, kâr oranını önemli ölçüde etkilemesi gerekir, değil mi?" (Bu sorunun kendisi girişim kân oranı ile kâr oranını bir sepete koymakta ve kâr oranının faiz ile girişim kânnın ortak kaynağı olduğu olgusunu görmezlikten gelmektedir. Faiz oranı belki kâr oranını etkilemeyebilir ama girişim kârını değil. Overstone yanıtlıyor:) "Her şeyden önce işadamlan kârlannı ciddi şekilde engelleyen bir iskonto oranı ödemeyeceklerdir; bunu yapmaktansa, işlerini durdurmayı yeğ tutacaklardır." (Evet, eğer kendilerini mahvetmeden bunu yapabilirlerse. Kârları yüksek olduğu sürece, istedikleri için iskonto öderler, düşük olduğu zaman ise zorunlu oldukları için.) "İskonto ne demektir? Bir kimse bir senedi niçin iskonto ettirir? ... Daha büyük miktarda sermayenin kumandasını ele geçirmeyi istediği için." *(Halte-la!** Çünkü, bağlanmış olan sermayenin para olarak geri döneceğini umar da onun için; işinin durmasına engel olmak ister de onun için; vadesi gelmiş borçlannı ödemek zorundadır da onun için. Ancak işi iyi olduğu zaman ya da işler kötü gitse de bir başkasının sermayesi üzerinde spekülasyon yaparken daha fazla serma-

* Dur Bakalım! Artık yeter! -f.

ye talep eder. Iskonto hiç bir zaman bir iş genişletme aracı olamaz.) "Ve niçin, daha büyük miktarda sermayenin kumandasını ele geçirmek ister? Çünkü bu sermayeyi [sayfa 375] kullanmak ister, peki bu sermayeyi niçin kullanmak ister? Çünkü böyle yapmak kendisi için kârlıdır da ondan; eğer iskonto bu kârını ortadan kaldıracak olsa, bu artık onun için kârlı olmaktan çıkar."

Bu kendini beğenmiş mantıkçı, poliçelerin ancak, işi genişletmek amacıyla iskonto ettirildiğini, ve işin kârlı olduğu için genişletildiğini varsayıyor. Birinci varsayım yanlıştır. Normal işadamı, sermayesinin, para-biçimde kendisine döneceğini beklediği ve böylece yeniden-üretim sürecinin akışına devam etmesini istediği için senet iskonto ettirir; yoksa işini genişletmek ya da ek sermaye sağlamak için değil, verdiği kredi ile aldığı krediyi dengelemek için bu yola başvurur. Ve eğer işini krediye dayanarak genişletmek isterse, senet iskonto ettirmek pek işine yaramaz, çünkü, bu yalnızca elinde bulunan para-sermayeyi bir biçimden bir başka biçime çevirmekten başka bir şey değildir; bu durumda uzun vadeli bir borç almayı tercih edecektir. Kredi dolandırıcısı, işlerini genişletmek için, bir kirli işini bir başkasıyla kapatmak için; kâr etmek için değil, bir başkasına ait sermayeyi ele geçirmek için borç senetlerini iskonto ettirecektir.

Bay Overstone böylece iskontoyu (sermayeyi temsil eden senetlerin nakit paraya çevrilmesiyle özdeşleştireceği yerde) ek sermaye borç almakla özdeşleştirdikten sonra, azıcık sıkıştırılınca hemen geriye çekilir. - (3730. Soru:) "Bir işle uğraşan tüccarlar, iskonto oranında geçici bir artış olsa bile, belli bir süre için işlerini sürdürmek zorunda değiller midir?" - (Overstone:) "Hiç kuşku yok ki, herhangi belirli bir işlemde, bir kimse,sermaye üzerinde, yüksek bir faiz oranı yerine düşük bir faiz oranı ile kumanda etmeyi sağlayabilirse, konu bu sınırlı açıdan alındığında, bu, onun için elverişli bir durum olur." - Ama, öte yandan, Bay Oversto-ne'un birdenbire yalnız kendi sermayesinin, banker sermayesinin "sermaye" olduğunu anlamasını ve ona poliçe iskonto ettiren kimseyi, sırf sermayesi metalar biçiminde varolduğu için, ya da Bay Overstone'un bir başka para-biçime çevirdiği sermayesinin para-biçiminin poliçe şeklinde olması nedeniyle, sermayesiz bir kimse olarak kabul etmesini sağlayan bakış açısı ise, çok sınırsız bir bakış açısı oluyor.

"3732. 1844 tarihli yasayla ilgili olarak ortalama faiz oranının, bankadaki külçe miktanna yaklaşık olarak oranının ne olduğunu bize söyleyebilir misiniz? Külçe miktarı 9.000.000 ya da 10.000.000 sterlin iken, faiz oranının yüzde 6-7, 16.000.000 sterlin olduğu zaman ise, diyelim yüzde 3-4 olması

acaba gerçek olabilir mi?" (Soruyu soran, onu, bankadaki külçe miktarıyla etkilendiğine göre ve sermayenin değeriyle etkilendiğine göre faiz oranını açıklamaya zorlamak istiyor.) - "Böyle olduğunu sanmıyorum ... ama eğer öyleyse, 1844 yasasının getirdiğinden daha sıkı önlemler almamız gerektiği kanısındayım, çünkü, eğer külçe

ihtiyatı ne kadar büyük olursa, faiz oranının o kadar düşük olacağı doğru ise, bu durumda bizim, yedek külçeyi sınırsız bir miktara çıkartmak [sayfa 376] için işe koyulmamız gerekir; böylece faizi sıfıra indirmiş olurduk." -Soruyu soran Cayley bu tatsız şakaya aldırmayarak devam eder: "3733. Eğer böyle ise, 5.000.000 sterlinlik külçenin bankaya geri geldiğini kabul edersek, bunu izleyen altı ay içersinde külçenin tutan diyelim 16.000.000 sterline yükselir ve böylece faiz oranının yüzde 3 ya da 4'e düştüğünü varsayarsak, faiz oranındaki bu düşmenin, ülke ticaretindeki büyük azalmadan ileri geldiği nasıl söylenebilir? - Ben faiz oranındaki düşmenin değil, son yükselmenin, ülkenin iş hayatındaki büyük artışla yakın ilişkisi olduğunu söyledim." - Ama Cayley'in söylediği şuydu: Eğer, faiz oranındaki bir yükselme, altın yedeğindeki bir daralma ile birlikte, iş hayatındaki bir genişlemenin belirtisi ise, faiz oranında bir düşme, altın re-zervindeki genişleme ile birlikte, iş hayatındaki bir daralmanın belirtisi olmak gerekir. Overstone'un buna verecek yanıtı yok. - (3736. Soru:) "Sizin" (metinde daima "Lord Hazretleri" deniyor) "paranın, sermaye elde etme aracı olduğunu söylediğinizi farkettim." (Yanlışlık işte burada, parayı bir araç olarak anlamakta; oysa para, sermayenin bir biçimidir.) "İngiltere Bankasının altın yedeğindeki bir tükenme, tersine, *kapitalistler* için para bulmada büyük bir güçlük yaratmaz mı?" - (Overstone:) "Hayır, para elde etmek isteyenler kapitalistler değil, kapitalist olmayanlardır ve bunlar niçin para elde etmek isterler? ... Çünkü para aracılığı ile bunlar, kapitalist olmayan kişilerin işlerini yürütmek için kapitalistin sermayesinin kumandasını ele geçirmiş olurlar." Burada artık fabrikatörler ile tüccarların kapitalist olmadıklarını, kapitalistin sermayesinin yalnızca para-sermaye olduğunu açıkça ilan etmiş oluyor. - "3737. Bu durumda, poliçe çeken kimseler kapitalist değiller mi? Poliçe çeken kimseler kapitalist olabilirler de olmayabilirler de." -Burada sıkışıp kalıyor. Daha sonra kendisine, tüccarlann poliçelerinin, satılan ya da sevk-edilen metaları temsil edip etmediği soruluyor. Burada, o, poliçelerin, metaların değerini banknotların altının değerini temsil ettiği gibi temsil ettiklerini inkar ediyor. (3740, 3741.) Bunlar biraz küstahça.
"3742. Tüccarın amacı para elde etmek değil mi? - Hayır; para elde etmek poliçe çekmekte amaç değildir; para elde etmek poliçeyi iskonto ettirmede amaçtır." - Poliçe çekmek, metaları bir kredi-parası biçimine çevirmektir, tıpkı poliçe iskonto ettirmenin, bu kredi-parasını bir başka biçime, yani banknota çevirme olması gibi. Bay Overstone hiç değilse burada, iskonto ettirmenin amacının para elde etmek olduğunu kabul ediyor. Bir süre önce, iskontonun, sermayeyi bir biçimden bir başka biçime çevirmenin değil, ek sermaye elde etmenin bir yolu olduğunu söylemişti.
"3743. Sizin 1825, 1837 ve 1839'da görüldüğünü söylediğiniz gibi, bir paniğin baskısı altında, ticaretle uğraşan bir topluluğun büyük arzusu nedir; bunların amacı, sermaye elde etmek midir, yoksa yasal geçerli

ödeme aracı elde etmek midir? - Bunlann amacı, işlerini desteklemek için sermaye üzerinde kumanda elde etmektir." Bunların amacı, o sıralardaki kredi kıtlığı nedeniyle vadesi gelmiş senetlerini karşılamak için, [sayfa 377] ödeme aracı elde etmektir; böylece metalarım düşük fiyatlarla elden çıkartmak zorunda kalmayacaklardır. Bunların ellerinde kendilerine ait hiç sermayeleri olmasa bile, bunu ödeme aracıyla birlikte elde etmiş olmuyorlardı, çünkü, herhangi bir eşdeğer vermeksizin değer elde ediyorlardı. Bu şekildeki para elde etme isteği, daima, değeri, metalar ya da alacaklı hakkı şeklinden, para-biçimine çevirme isteğinden ibarettir. Bu nedenle, bunalımlar bir yana bırakılsa bile, borç sermaye almak ile iskonto arasındaki büyük fark, iskontonun yalnızca parasal hakların bir biçiminden diğerine ya da gerçek paraya çevrilmesi olgusunda yatar.
[Burada editör olarak birkaç noktayı eklemek üzere araya girmek isterim.
Norman'a ve Loyd-Overstone'a göre banker, daima başkalanna "sermaye avans veren" kimsedir ve müşterileri de, ondan "sermaye" talep eden kimselerdir. İşte bunun için Overstone, "sermaye üzerinde kumanda elde etmek istedikleri için" bu kimselerin banker aracılığı ile poliçelerini iskonto ettirdiklerini (3729) ve *"sermaye üzerinde kumandayı* düşük bir faiz ile elde edebilmelerinin" bu kimseler için hoş bir şey olacağını söylüyor (3730). "Para, sermaye elde etme aracıdır." (3736), ve panik sırasında, ticaretle uğraşan topluluğun büyük isteği *"sermaye* üzerinde kumanda elde etmektir" (3743). Sermayenin ne olduğu konusunda Loyd-Overstone'un düştüğü bütün yanılgılar içersinde hiç değilse şu kadan açıktır ki, o, bankerin müşterilerine verdiği şeye sermaye diyor ve bunu müşterinin daha önce sahip bulunmadığı, ama elinde bulunana ek olarak kendisine avans verilen sermaye olarak tanımlıyor. Banker, para-biçimde bulunan toplumsal sermayenin (borç verme yoluyla) dağıtıcısı olarak hareket etmeye o kadar alışmıştır ki, elinden para çıkmasına yolaçan her işlevi, borç verme olarak görüyor. Ödediği bütün paralar ona, bir borç verme gibi görünüyor. Paranın doğrudan doğruya borç verilmesi halinde bu tamamen doğrudur. Yok eğer para, senet iskonto etme işlemi için verilmiş ise, aslında bu,

senedin vade gününe kadar verilmiş bir avans olur. Böylece onda, yaptığı bütün ödemelerin avans olduğu düşüncesi yer eder; üstelik bunlar, faiz ya da kâr elde etme amacıyla yapılan her para yatırımının, ekonomik bakımdan, ilgili para sahibinin, özel bir kişi niteliğiyle, bir girişimci olarak gene kendisine verdiği bir avans anlamında değil, ama belirli bir anlamda bankerin müşterisine, halen elinde bulundurduğu sermayeyi çoğaltan bir miktar parayı borç vermesi anlamında avanslardır.
Bankerin bürosundan ekonomi politiğe sıçrayan işte bu anlayıştır ki, bankerin, müşterisinin tasarrufuna verdiği nakit paranın sermaye mi, yoksa düpedüz para, dolaşım aracı ya da kullanılagelen para mı olduğu konusundaki yanıltıcı tartışmayı doğurmuştur. Aslında -pek basit olan-

bu tartışmayı çözümlemek için kendimizi bir banka müşterisinin yerine koymak gerekir. Her şey bu müşterinin ne istediğine ve aldığına bağlıdır, [sayfa 378]
Eğer banka, ondan herhangi bir güvence istemeksizin yalnızca kişisel kredisine dayanarak borç verirse, sorun açıktır. Bu durumda müşteri, zaten yatırmış olduğu sermayeye ek olarak belli bir miktarda değeri avans almış olur. O, bunu para-biçiminde alır; şu halde, aldığı şey düpedüz para değil, aynı zamanda *para-sermayedir* de.
Buna karşılık eğer müşteri bu avansı, tahvil, senet, vb. karşılığında alırsa,o zaman bu, geriye ödenme koşuluyla kendisine ödenen para anlamında bir avanstır. Ama bu bir sermaye avansı değildir. Çünkü bu değerli senetler de sermayeyi temsil ederler ve hem de verilen avanstan daha büyük bir miktan. Bu nedenle de avansı alan, güvence olarak bankaya verdiğinden daha az sermaye-değer almış olur; bu onun için, ek bir sermaye elde edilmesi demek değildir. O, bu işe, sermayeye gereksinmesi olduğu için değil -çünkü o buna, değerli senetler halinde zaten sahiptir- paraya gereksinmesi olduğu için girmiştir. İşte bu yüzden burada, sermaye değil bir *para* avansı sözkonusudur.
Yok eğer borç, poliçelerin iskontosu ile verilirse, o zaman avansın *biçimi* bile yokolur. Şimdi, sırf bir alım-satım sözkonusudur. Poliçe, ciro yoluyla bankanın mülkiyetine, buna karşılık, para da müşterinin mülkiyetine geçer. Müşteri bakımından bir geriye ödeme sözkonusu değildir. Müşteri eğer, poliçe ya da benzeri bir kredi aracı ile nakit para satın alacak olsa, bu, nakit parayı, pamuk,demir ya da tahıl gibi diğer metaları ile satın almasından, ne daha fazla, ne de daha az avans sayılır. Ama buna bir *sermaye* avansı demek daha az sözkonusudur. İki tüccar arasındaki her satınalma ve satış, bir sermaye transferidir. Bir sermaye avansı ancak, sermaye transferi karşılıklı değil tek taraflı olduğu ve bir süreyle sınırlandınldığı zaman sözkonusudur. İskonto yoluyla sermaye avansı, bu nedenle, ancak, poliçenin, satılan herhangi bir metaı temsil etmeyen ve asıl niteliğini bilse hiç bir bankerin kabul etmeyeceği spekülatif bir poliçe olması halinde mümkündür. Normal iskonto işlemi ile banka müşterisi, demek ki, ne sermaye ve ne de para olarak avans almış olur. Müşterinin aldığı şey, satılan metalar karşılığında elde ettiği paradır.
Müşterinin bankadan sermaye istediği ve elde ettiği durumlar, demek ki, yalnızca para avans aldığı ya da para satın aldığı durumlardan açıkça farklıdır. Ve hele Bay Loyd-Overstone, bankasının fonlarını, çok ender durumlar dışında karşılıklı güvence olmaksızın avans vermediği için (o benim Manchester'deki firmanın bankeri idi), onun, sermaye darlığı çeken fabrikatörlere cömert bankerler tarafından borç verilen büyük miktarlardaki sermaye ile ilgili göz yaşartıcı tasvirlerinin kuyruklu yalanlar olduğu da aynı şekilde açıktır.
Şu da var ki, otuzikinci bölümde Marx da aslında aynı şeyi söylüyor: "Ödeme araçlarına olan talep, tüccarlar ile üreticiler; sağlam güven-

çeler verebildikleri ölçüde sırf bir *paraya çevrilebilme* talebidir; maddi bir teminatın sözkonusu olmadığı ve böylece, ödeme araçlan avansının, kendilerine yalnız *para-biçimini* sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda [sayfa 379] gereksinmeleri olan, şekli ne olursa olsun, ödeme yapmaya elverişli bir *eşdeğer* sağladığı zaman bu talep, *para-sermaye* talebidir." - Ve yine otuzüçüncü bölümde: "Paranın bankerlerin elinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, parayı avans verenler, *en azından nominal olarak* bu bankerlerdir. Bu avans yalnız dolaşımdaki parayla ilgilidir. Bu bir *dolaşım* avansıdır, dolaşımda bulunan sermaye avansı değildir." Bu konuyu bilmesi gereken Bay Champman da, iskonto işlemi üzerine olan bu anlayışı doğruluyor: B. C. 1857: "Bankerin elinde poliçe vardır, banker bu *poliçeyi satın almıştır."* İfade sorusu 5139.
Ne var ki biz bu konuya yirmisekizinci bölümde tekrar döneceğiz. *-F.E.]*
"3744. Lütfen bize 'sermaye' ile fiilen ne demek istediğinizi anlatır mısınız?" - (Overstone:) "Sermaye, ticaretin kendileriyle yürütüldüğü çeşitli metalardan oluşur; *(capital consists of various commodities, by the means of which trade iscaıried on)* sabit sermaye vardır ve döner sermaye vardır. Gemileriniz, doklarınız, nhtımlarınız ... sabit sermayedir; yiyecekleriniz, giyecekleriniz, vb., döner sermayedir."
"3745. Dışarıya külçe akışı altında ülke çok sıkışmış durumda mıdır? - Sözcüğün rasyonel anlamında değil." (Ardından eski rikardocu para teorisi geliyor.) ... "Eşyanın doğal halinde, dünyadaki para, çeşitli ülkeler arasında belli oranlarda dağılmıştır; bunlar öyle oranlardır ki," (paranın) "bu şekilde dağılımı ile, bir ülke ile dünyanın diğer bütün ülkeleri arasındaki ilişki ortaklaşa bir değişim ilişkisi halini alır;

ne var ki, bu dağılımı etkileyen, denge bozucu durumlar ortaya çıkar ve bu gibi hallerde, belli bir ülkenin parasının belli bir kısmı, diğer ülkelere geçer." - "3746. Lord Hazretleri şimdi 'para' terimini kullanıyorlar. Sizi daha önce iyi anladımsa, bunun bir sermaye kaybı olduğunu söylemiştiniz. -Sermaye kaybı denen acaba neydi?" - "3746. Külçe ihracı mı? - Hayır, ben böyle demedim. Külçeyi eğer sermaye sayarsanız, hiç kuşkusuz bu bir sermaye kaybıdır; dünya parasını oluşturan değerli madenlerin belli bir kısmından aynlmaktır." - "3748. Anladığıma göre Lord Hazretleri, siz, faiz oranındaki bir değişikliğin sırf sermayenin değerindeki bir değişikliğin işareti olduğunu söylemiştiniz, değil mi? - Evet söyledim." - "3749. Ve iskonto oranı genellikle, İngiltere Bankasındaki külçe stokunun durumu ile değişiyordu, değil mi? - Evet, ama ben daha önce, bir ülkede para miktarındaki (demek ki, onun burada kastettiği, fiilen mevcut altın mik-tandır) değişiklikten doğan faiz oranı dalgalanmalarının çok küçük olduğunu ifade etmiştim."

"3750. Lord Hazretleri iskonto oranında normale göre daha sürekli, ama geçici bir artış olduğu zaman, eskisine göre bir sermaye azalması mı olduğunu söylemek istiyorlar? - Sözcüğün bir anlamında daha

az. Sermaye ile sermayeye olan talep arasındaki oran değişmiştir; bu, sermaye miktanndaki bir azalmadan değil, talepteki artıştan ileri gelebilir." (Oysa biraz önce, sermaye = para ya da altın idi, ve daha önce de, faiz oranındaki [sayfa 38oı yükselmeyi, işlerin ya da sermayenin daralmasından çok genişlemesinden ileri gelen, yüksek kâr oranı ile açıklamıştı.)

"3751. Siz, sermaye ile özellikle neyi kastediyorsunuz? - Bu tamamen, her kimsenin istediği sermayenin ne olduğuna bağlıdır. Bu, bir ülkenin işlerini yürütmek için kumandası altında bulunan sermayedir , ve bu iş iki katına çıkınca, bunun yürütüleceği sermayeye olan talepte de büyük bir artış olması gerekir." (Bu kurnaz banker önce iş faaliyetini iki katına çıkartıyor, sonra da bunu iki katına çıkartacak sermayeye olan talebi. Gözü, Bay Loyd'dan, iş hacmini iki katına çıkartabileceği miktarda sermaye rica eden müşterisinden başkasını görmüyor.) - "Sermaye herhangi başka bir meta gibidir," (ama Bay Loyd'a göre sermaye, me-taların toplamından başka bir şey değildir) "Fiyatı, arz ve talebe bağlı olarak değişir." (Şu halde metalar, fiyatlannı, bir kez meta ve bir ikinci kez sermaye olarak iki kez değiştiriyor.)

"3752. Iskonto oranındaki değişiklikler genellikle, bankanın kasa-lannda bulunan altın miktarlarındaki değişikliklerle bağlı durumdadır. Lord Hazretlerinin işaret ettikleri sermaye acaba bu sermaye midir? - Hayır" - "3753. Acaba Lord Hazretleri, İngiltere Bankasında büyük bir sermaye stoku varken, iskonto oranının da yüksek olduğu bir durumu örnek gösterebilir mi? - İngiltere Bankası sermaye depo edilen bir yer değil; para depo edilen bir yerdir" - "3754. Lord Hazretleri, faiz oranının, sermaye miktarına bağlı bulunduğunu söylediler; lütfen bize hangi sermayeyi kastettiğinizi söyler misiniz ve bankada büyük bir külçe stoku bulunduğu bir sırada faiz oranının da yüksek olduğu bir durumu örnek olarak gösterebilir misiniz? - Çok olasıdır ki (bak hele!) bankadaki külçe birikimi düşük bir faiz oranı ile aynı zamana rasgelebilir, çünkü sermayeye olan talebin azaldığı bir dönem" (yani, para-sermaye; burada değinilen 1844 ve 1745 dönemi, bir gönenç dönemi idi) "hiç kuşkusuz, sahiplerine sermaye üzerinde kumanda sağlayan araç ya da aletlerin birikebildiği bir dönemdir." - "3755. Öyleyse siz, iskonto oranı ile, bankanın hazinesindeki külçe miktarı arasında bir bağıntı olmadığı inanandasınız? - Bir bağıntı olabilir ama bu, ilke olarak bir bağıntı değildir" (oysa, 1844 tarihli kendi Banka Yasası, faiz oranının, bankanın sahip olduğu külçe miktan ile düzenlenmesini, İngiltere Bankasının bir ilkesi haline getirmişti), "zaman bakımından bir çakışma olabilir *(there may be a coincidence of time)."* - "3758. Eğer sizi doğru anladımsa, yüksek iskonto oranı sonucu olarak baskı altında bulunan bu ülke tüccarlannın zor-luklannın, sermaye elde etmek olduğunu, para elde etmek olmadığını söylemiştiniz değil mi? - Siz, benim aralarında bu şekilde ilişki kurmadığım iki şeyi biraraya getiriyorsunuz; onlar hem sermaye bulmada ve hem de para bulmada sıkıntı çekiyorlar. Para elde etme ve sermaye

elde etme güçlüğü, kendi gelişmesinin birbirini izleyen iki aşaması olarak alındığında, aynı güçlüktür." - Burada balık gene ağa düşmüştür. Birinci güçlük, poliçe iskonto ettirmek ya da meta güvencesi [sayfa 38i] karşılığı borç elde etme güçlüğüdür. Bu, sermayeyi ya da sermayeyi temsil eden ticari bir sembolü paraya çevirme güçlüğüdür. Ve bu güçlük, kendisini, diğer şeyler arasında, yüksek faiz oranında belli eder. Ama, para elde edildiğine göre ikinci güçlük de ne oluyor? Sırf bir ödeme sözkonusu olduğuna göre, bir kimsenin elindeki paradan kurtulmasında ne gibi bir güçlük olabilir? Ve eğer sözkonusu olan satınalma ise, bir kimsenin, bunalım sıralannda satın almada güçlük çektiği görülmüş şey midir? Ve sırf konuyu aydınlatmak için diyelim ki, eğer bu, tahıl, pamuk, vb. gibi özel bir kıtlık ile ilgili ise, bu güçlük ancak bu metalann fiyatlan bakımından sözkonusu olabilir, yoksa para-sermayenin değeri, yani faiz oranı bakımından değil; ve bu güçlük de son tahlilde, bizim kahramanımızın şimdi bunları alacak parası olması olgusu ile aşılmış olur.

"3760. Ama yüksek bir iskonto oranı, para elde etmede artmış bir güçlük değil midir? - Para elde etmede artmış bir güçlüktür, ama bu güçlük paraya sahip olmak istemenizden ileri gelmiyor; bu yalnızca, sermaye elde etmede, uygar bir devletin karmaşık ilişkilerine göre artmış güçlüğün kendisini

ortaya koyduğu biçimdir" (ve işte bu biçim, bankerin cebine kâr getirir).
"3763. (Overstone yanıtlıyor:) Banker, bir yandan mevduat kabul eden ve öte yandan bu mevduatı, kişilerin ellerine *sermaye biçiminde* güvenle tevdi ederek kullanan bir aracıdır."
En sonunda, onun sermayeden ne anladığını görüyoruz. O, parayı, güvenle tevdi ederek, kibarcası, faiz karşılığı borç vererek sermayeye çeviriyor.
Bay Overstone, iskonto oranındaki bir değişikliğin, bankadaki altın rezervi miktanndaki ya da mevcut para miktanndaki değişiklikle esaslı bir ilişkisi bulunmadığını, olsa olsa zaman bakımından bir çakışmanın sözkonusu olabileceğini ifade ettikten sonra yineliyor:
"3805. Ülkedeki para dışarıya akarak azaldığı zaman değeri artar ve İngiltere Bankası, paranın değerindeki bu değişikliğe kendisini uydurmak zorunda kalır" (burada sözkonusu olan, *sermaye olarak* paranın değerindeki, başka bir deyişle faiz oranındaki değişikliktir, çünkü paranın *para olarak* değeri, metalara kıyasla aynı kalır) "ve teknik deyimiyle bu, faiz oranının yükselmesi demektir."
"3819. Ben bu ikisini hiç bir zaman birbirine karıştırmam." - Para ile sermayeyi demek istiyor; çünkü, zaten hiç bir zaman bunlar arasında bir ayrım yapmıyor ki.
"3834. Ülkenin zorunlu yiyecek maddelerinin ikmali için" (1847 yılında tahıl için) "ödenmek zorunda kalınan ve *aslında sermaye olan* çok büyük miktar."
"3841. İskonto oranındaki değişmelerin, hiç kuşkusuz" (İngiltere

Bankasının) "rezerv durumu ile çok yakın ilişkisi vardır, çünkü, bu rezerv durumu, ülkedeki para miktanndaki artış ya da azalmanın göstergesidir; ve ülkedeki para miktanndaki artış ya da azalma ile orantılı [sayfa 382] olarak, paranın değeri de artar ya da azalır; banka iskonto oranının da bu değişikliğe uyması gerekir." - Böylece Overstone, n° 3755'te, şiddetle reddettiği şeyi burada kabul etmiş oluyor. - "3842. Bunlar arasında sıkı bir ilişki vardır." Yani, bir yanda, bankanın tedavül kısmındaki külçe miktarı ile, öte yanda, bankacılık kısmındaki banknot rezervini kastediyor. Faiz oranındaki değişmeyi, burada para miktanndaki değişmeyle açıklıyor. Ama bu söyledikleri yanlıştır. Ülkede, dolaşımdaki para arttığı için, yedek para azalabilir. Halk daha fazla banknot aldığı ve meta yığma azalmadığı zaman, durum böyle olur. Ama böyle bir durumda faiz oranı yükselir, çünkü, İngiltere Bankasının banka sermayesi, 1844 tarihli yasa ile sınırlandırılmıştır. Ama bunu söylemeye onun dili varmıyor, çünkü bu yasa yüzünden bankanın iki kısmı arasında hiç bir ilişki kalmamış bulunuyor.
"3859. Yüksek bir kâr oranı daima sermaye için büyük bir talep yaratacak; sermaye için yüksek bir talep onun değerini yükseltecektir." - İşte sonunda, yüksek bir kâr oranı ile sermayeye olan talep arasındaki ilişkiyi Overstone'un anladığı şekliyle görüyoruz. Şimdi, örneğin 1844-45'te pamuklu sanayiinde, pamuklu eşyaya karşı talep fazla olduğu halde, ham pamuk ucuz olduğu ve ucuz kaldığı için yüksek bir kâr oranı görülüyordu. Sermayenin değeri (ve daha önceki bir ifadesinde Overstone sermayeye, herkesin kendi işi için gereksinme duyduğu şey diyordu), bu örnekte demek ki ham pamuğun değeri, fabrikatör için artmamış oluyordu. ... Bu yüksek kâr oranı, bazı pamuklu fabrikatörlerini, işlerini genişletmek amacıyla krediyle para elde etmeye itmiş olabilir. Böylece fabrikatörün, *para-sermayeye* karşı talebi yükselmiştir, yoksa başka hiç bir şeye karşı değil.
"3889. Tıpkı kağıdın banknot olabilmesi ya da olmaması gibi, külçe de para olabilir de olmayabilir de."
"3896. Lord Hazretlerini doğru anlıyorsam, 1840'ta benimsemiş olduğunuz, İngiltere Bankasının çıkarttığı banknotlardaki dalgalanmaların, külçe miktarındaki dalgalanmalara uyması gerektiği görüşünü bırakmış bulunuyorsunuz? - Şu ölçüde bırakmış bulunuyorum ki... elimizde bulunan bilgilere göre, İngiltere Bankasının dolaşımda bulunan banknotlarının, İngiltere Bankasının banka rezervlerinde bulunan banknotlara eklenmesi gerekiyor." - İşte bu mükemmel. Bankanın, hazine dairesindeki altın kadar ve bundan da 14 milyon fazla kağıt para basabileceği üzerine olan keyfi hüküm hiç kuşkusuz, onun çıkarttığı kağıt parala-nn, altın rezervlerindeki dalgalanmalar ile dalgalanacağı anlamını taşıyor. Oysa, bugün "elimizde bulunan bilgiler", bankanın böylece basabileceği (ve *Issue Department'm Banking Department'a* devredeceği) banknot kitlesinin, İngiltere Bankasının iki kısmı arasında, altın rezervindeki dal-

galanmalar ile dalgalanan bu dolaşımın, İngiltere Bankası dışındaki banknot dolaşımındaki dalgalanmaları belirlemediğini açıkça ortaya koyduğu için, bu son -gerçek dolaşım- banka yönetimi için önemsiz [sayfa 383] bir sorun haline gelmiş, bankanın iki kısmı arasında cereyan eden ve gerçek dolaşımla arasındaki fark, rezervlerde yansıyan dolaşım tek başına kesin bir önem kazanmıştır. Dış alem için bu içerdeki dolaşım, yalnız rezervlerin, bankanın, banknot çıkartma konusundaki yasal azamiye ne derece yaklaştığını ve müşterilerinin, *banking department'tan* daha ne kadar alabileceklerini göstermesi bakımından önemlidir.
Aşağıdaki satırlar, Overstone'un *mala fides'inin** parlak örneğidir: "4243. Sizce, sermaye miktan aydan aya, son yıllarda iskonto oranındaki dalgalanmalarda görüldüğü gibi, değerini değiştirecek derecede dalgalanır mı? - Sermaye talebi ile arzı arasındaki ilişki, hiç kuşkusuz çok kısa dönemlerde bile

dalgalanabilir. ... Diyelim Fransa yann, çok büyük bir miktar borç alacağını bildirecek olsa, hiç kuşku yoktur ki, bu derhal, bu ülkede *paranın değerinde* yani *sermayenin değerinde* büyük bir değişikliğe yolaçar."
"4245. Fransa, herhangi bir amaçla, birdenbire 30 milyon değerinde meta istediğini bildirse, daha bilimsel ve daha yalın bir terimle, *sermaye* için büyük bir talep doğar."
"4246. Fransa'nın, aldığı borçla satın almak istediği *sermaye bir* şeydir, sermayeyi kendisiyle satın alacağı *para başka* bir şeydir; burada, değer bakımından değişen *para* mıdır, değil midir? - Bu soruyla bana öyle geliyor ki, asıl yeri bu komisyon odasından çok, bir bilgenin hücresi olması gereken, eski soruyu yinelemiş oluyoruz." Ve bunu söyleyerek çekiliyor, ama bilgenin hücresine değil.[84] [sayfa 384]
[84] Sermayeyle ilgili konularda, Overstone'un düştüğü kavram kargaşası üzerinde Otuzikinci Bölümün sonunda daha fazla durulacaktır. [-*F. E.]* * Kötü niyet, -f.

YIRMIYEDINCI BOLUM KAPİTALİST ÜRETİMDE KREDİNİN ROLÜ

KREDİ sistemi konusunda buraya kadar yapılan genel açıklamalar şunlar olmuştur:
I. Kâr oranının eşitlenmesini, ya da tüm kapitalist üretimin dayandığı bu eşitlenme hareketlerini sağlamak üzere kredi sisteminin zorunlu gelişmesi.
II. Dolaşım giderlerinin azalması.
1) Dolaşım giderlerinden başta gelen birisi, bizatihi değer olması nedeniyle paranın kendisidir. Bu giderde, kredi aracılığı ile üç şekilde tasarruf sağlanır.
A. Ticari işlemlerin büyük bir bölümünde paranın tamamen bir yana bırakılmasıyla.
B. Dolaşım aracının dolaşımını hızlandırmakla.[85] Bu kısmen [sayfa 385] aşağıda, 2)'de belirtilecek olan şeylere tekabül eder. Bir yanda bu hızlandırma teknik bir işlemdir; yani tüketime ait metalann, fiili devir
[85] "Yıl boyunca dolaşımdaki banknot tutarı 1812 yılında 106.538.000 frank; 1818'de 101.205.000 frank idi; oysa para dolaşımı ya da her türlü hesaba ait yıllık toplam ödemeler ve tahsilat, 1812'de 2.837.712.000 frank, 1818'de 9.665.030.000 frank idi. Fransa'da para dolaşım faaliyeti bu nedenle 1818 yılında 1812'ye göre üçte-bir oranında idi. Dolaşım hızının en büyük düzenleyicisi kredidir. Bu durum, para-piyasası üzerindeki şiddetli bir baskının niçin genellikle dolu bir dolaşımla eşzamanlı olduğunu açıklar." *(The Currency Theory Revieived, ete,* s. 65.) -"1833 Eylülü ile 1843 Eylülü arasında, bütün Birleşik Krallık'ta yaklaşık 300 banka, banknot çıkartan bankalar arasına katıldı; bunun sonucu, dolaşımda ikibuçuk milyon miktarında bir azalma oldu; 1833 Eylülü sonunda 36.035.244 sterlin, 1843 Eylülü sonunda 33.518.554 sterlin idi." *(Lc,* s. 53.) - "İskoçya'daki olağanüstü dolaşım faaliyeti 100 sterlin ile İngiltere'de 420 sterlini gerektirecek miktarda parasal işlemi gerçekleştiriyordu." *(Lc.,* s. 55. Bu son örnek yalnız bu işlemin teknik yanı ile ilgilidir.)

büyüklükleri ve sayısı aynı iken; daha küçük miktarda para ya da para simgesi aynı işlevi yerine getirir. Bu, bankacılık tekniğine bağlı bulunan bir şeydir. Öte yandan, kredi, metalann başkalaşım hızlarını artırarak, paranın dolaşım hızını da artırmış olur.
C. Altın para yerine kağıt paranın konulması.
2) Kredi aracılığı ile, dolaşımın ya da metalann başkalaşımının, daha sonra da sermayenin başkalaşımının bireysel evrelerinin hızlandırılması ve bununla birlikte genellikle yeniden-üretim sürecinin hız kazanması. (Öte yandan, kredi, satınalma ve satma hareketlerinin birbirinden uzun süre aynlmalanna yardım eder ve böylece spekülasyon için bir temel hizmeti görür.) Yedek fonlarda, şu iki şekilde görülebilecek daralma: bir yandan, dolaşım aracında bir azalma olarak, öte yandan, sermayenin, daima para-biçiminde bulunması gereken kısmında bir eksilme olarak.[86]
III. Hisse senetli şirketlerin kuruluşu. Böylece:
1) Üretimin ve girişimin ölçeğinde, bireysel sermayeler için olanaksız bulunan muazzam bir genişleme aynı zamanda, daha önce hükümet girişimleri olan kuruluşların kamu girişimi haline gelmesi.
2) Kendisi toplumsal üretim biçimine dayanan ve üretim araçlan ile emek-gücünün toplumsal yoğunlaşmasını öngören sermaye, burada, özel sermayeden farklı olarak, doğrudan doğruya toplumsal sermaye (doğrudan biraraya gelmiş bireylerin sermayeleri) biçimini alır ve bunun girişimleri, özel girişimlerden ayn ve farklı toplumsal girişimler şekline girer. Bu, özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretimin kendi çerçevesi içersinde ortadan kalkmasıdır.
3) Fiilen işlev yapan kapitalistin yalnızca bir yönlendirici, başkalarına ait sermayenin yöneticisi, ve sermaye sahibinin sırf bir sahip, sırf bir para-kapitalist haline dönüşmesi. Bunların aldıkları temettüler, faiz ile girişim kârını, yani toplam kârı içerse bile, (çünkü, yöneticinin ücreti, fiyatı, herhangi başka bir emek gibi emek-piyasasında düzenlenen, belirli türden vasıflı bir emeğin ücretidir ya da böyle olmalıdır), bu toplam kâr bundan böyle ancak faiz biçiminde elde edilmekte, yani tıpkı yöneticinin kişiliğinde, bu işlevin sermaye sahipliğinden ayrılmış olması gibi, fiili yeniden-üretim sürecindeki işlevden şimdi tamamen aynlmış bulunan sermaye mülkiyeti için sırf bir tazminat olarak alınmaktadır. Kâr , böylece (artık yalnız, hakkını borç alanın kânndan alan kısmı, yani faiz değil), üretim araçlarının sermayeye dönüşmesinden, yani bu üretim araçlarının, gerçek üreticiler karşısında yabancılaşma-lanndan, bir başkasının mülkiyeti olarak, yöneticiden en son gündelikçi işçiye kadar [sayfa 386] üretimde fiilen yeralan bütün bireyler arasında bulunan zıtlıktan doğan, başkalarının arü-emeğine sırf bir elkoyma olarak

[86] "Bankaların kuruluşundan önce ... dolaşım amaçları için çekilen sermaye miktarı, her zaman, fiili meta dolaşımının gerektirdiğinden fazlaydı." *(Economist,* 1845, s. 238.)

görünür. Hisse senetli şirketlerde, işlev, sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır, dolayısıyla da emek, üretim araçları sahipliğinden ve artı-emekten tamamen ayrılmıştır. Kapitalist üretimin sonal gelişmesinin bu sonucu, her ne kadar artık bireysel üreticilerin özel mülkiyeti olmaktan çok, bira-raya gelmiş üreticilerin doğrudan toplumsal mülkiyeti haline gelmişse de, sermayenin, üreticilerin mülkiyetine yeniden dönüşmesine yönelik zorunlu bir geçiş evresidir. Öte yandan bu hisse senetli şirketler, yeni-den-üretim sürecinde, hala kapitalist mülkiyet ile bağlı bulunan bütün işlevlerin, sırf biraraya gelmiş üreticilerin işlevlerine, toplumsal işlevlere dönüşmesi yönünde bir geçiş evresidir.
Daha ileriye gitmeden dikkate alınması gerekli, ekonomik bakımdan önemli bir de şu olgu var: Kâr, burada, faizin katıksız bir biçimine büründüğü için, bu tür girişimler, sırf faiz sağlasalar bile gene de olanaklıdır, ve bu, genel kâr oranındaki düşmeyi durduran nedenlerden biridir, çünkü, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının pek büyük olduğu bu gibi girişimler, genel kâr oranının eşitlenmesine zorunlu olarak girmezler.
[Marx yukardaki satırlan yazalı beri, bildiğimiz gibi, ikinci ve üçüncü derece hisseli şirketleri temsil eden yeni sanayi girişim biçimleri gelişmiş bulunuyor. Bugün geniş-ölçekli sanayiin bütün alanlarında üretimin her gün artan bir hızla gelişmesi, bu artan ürünlere ait piyasalann büyümelerinde görülen yavaşlama ile dengelenir. Hızla gelişen üretimin bir ayda ürettiğini, piyasa bir yılda zor emebilir. Buna, bir de, her sanayi ülkesinin kendisini diğerlerinden ve özellikle İngiltere'den ayıran ve üstelik ülke içersindeki üretimin verimini yapay olarak artıran koruyucu gümrük politikasını eklemek gerekir. Sonuç, genel, kronik bir aşırı-üretim, düşük fiyatlar, düşen ve hatta büsbütün yokolan kârlar; kısacası, göklere çıkartılan rekabet özgürlüğü, artık sabnnın son noktasına ulaşmıştır ve kendi apaçık, rezilce iflasını kendi ağzıyla ilan etmek zorundadır. Ve bu, her ülkede belli bir alandaki büyük sanayicilerin, üretimin düzenlenmesi için kartel halinde birleşmesi yoluyla yer alır. Bir komite, her kuruluşun üreteceği miktarı saptar ve gelen siparişlerin dağılımında son söz sahibidir. Bazan İngiliz ve Alman demir sanayilerinde olduğu gibi, uluslararası karteller bile kurulmuştur. Ne var ki, bu tür üretim ortaklıklan bile yeterli olmamıştır. Firmalar arasındaki çıkar çatışmalan bu ortaklığı sık sık bosmuş, rekabeti geri getirmiştir. Bu, üretimin ölçeğinin olanak verdiği bazı sanayi kollannda, bu sanayi kolundaki tüm üretimin tek bir yönetim altında, tek bir büyük anonim şirket halinde toplanmasına yolaçar. Amerika'da bu tekrar tekrar,denenmiştir; Avrupa'da bugüne kadar bunun en büyük örneği, bütün İngiliz alkali üretimin tek bir firmanın eline toplayan United Alkali Trust'tür. Otuzu aşkın firmanın eski sahipleri tüm kuruluşlarının yaklaşık değerinin karşılığı olarak, tröstün sabit [sayfa 387] sermayesini temsil eden, aşağı yukan 5 milyon sterlin tutarında hisse senedi almışlardır. Teknik yönetim, aynı eski ellerde kalmakta, ama iş

yönetimi ve denetimi, genel bir idarenin elinde toplanmaktadır. Yaklaşık 1 milyon sterlin tutarında dolaşan sermaye *(floating capital),* saün alınmak üzere kamuya sunulmuştur. Toplam sermaye bu nedenle 6 milyon sterline ulaşmış bulunuyor. İşte böylece, tüm kimya sanayiinin temelini teşkil eden bu kolda rekabetin yerini İngiltere'de tekel almış ve gelecekte tüm toplumun, ulusun, en tatil biçimde soyulması için yol açılmıştır. -*F.E.]*
Bu kapitalist üretim tarzının, bizzat kapitalist üretim tarzı içersinde ortadan kaldınlmasıdır ve dolayısıyla *prima facie* yeni bir üretim biçimine geçişin yalnızca bir evresini temsil eden, kendi kendini çözümleyen çelişkidir. Bu böyle bir çelişki olarak, kendisini, kendi sonuçlanyla da ortaya koyar. Bazı alanlarda tekel kurar ve böylece devlet müdahalesini gerekli kılar. Yeni bir finans aristokrasisi, kurucular, spekülatörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; birleşik kuruluşlar, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyon-lan yoluyla tam bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur. Bu, özel mülkiyetin denetimi olmaksızın, özel bir üretim biçimidir.
IV. Kapitalist özel sanayiin, kapitalist sistemin kendi temeli üzerinde yokedilmesini temsil eden ve yeni üretim alanlarına yayıldıkça ve buraları egemenliği alüna aldıkça özel sanayii ortadan kaldıran hisse senetii şirketier işi dışında, kredi, bireysel kapitaliste ya da kendisine kapitalist gözüyle bakılan kimseye, belli sınırlar içersinde başkalarının sermayesi ve malı, ve böylece de başkalarının emeği üzerinde mutlak bir denetim olanağı sağlar.[87] Kendi bireysel sermayesi üzerinde değil de toplumsal sermaye üzerindeki bu denetim, ona, toplumsal emek üzerinde denetim olanağını verir. Bir kimsenin gerçekten sahip olduğu ya da kamuoyunca sahip bulunduğu kabul edilen sermayenin kendisi, artık yalnızca kredi üstyapısının oturduğu bir temel haline gelir. Bu, özellikle, toplumsal ürünün çok büyük bir kısmının kendisinden geçtiği toptan ticaret için doğrudur. Bütün standart ölçüler, kapitalist üretimde hala azçok haklı görülebilecek bütün mazeretier burada yokolur. Spekülasyon yapan toptancı tüccarın tehlikeye atüğı mülkiyet, *kendi mülkiyeti değil,* toplumsal mülkiyettir. Sermayenin kökeninin tasarruf olduğu yolundaki söz de, burada gene çıkarcı bir anlama bürünür; çünkü onun

[87] Örneğin, 1857 gibi bir bunalım yılında iflas eden firmaların 77mes'taki listesine bakınız ve bu iflas edenlerin özel mülklerini borç miktarları ile karşılaştırınız. "Şurası bir gerçektir ki, sermaye ve krediye sahip kimselerin satınalma gücü, spekülatif piyasalar konusunda bilgisi bulunmayan bir kimsenin düşünebileceğinin çok daha ötesindedir." (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* s. 79.) "Normal işini yürütmeye yetecek kadar sermayesi bulunduğu bilinen ve işinde iyi bir krediden yararlanan bir kimse eğer ticaretini yaptığı nesnenin fiyatında bir yükselme olacağına inanırsa ve giriştiği spekülasyonun başında ve gelişmesi sırasındaki koşullar kendisine yardım ederse, sermayesi ile kıyaslanamayacak kadar muazzam miktarlarda satın almada bulunabilir." *(Ibid.,* s, 136.) "Tüccarlar, fabrikatörler, vb., ticari işlemlerini, yalnız kendilerine ait sermayenin kullanımıyla yapabileceklerinin çok daha ötesine götürürler. Sermaye, bir ticari kuruluşunun girişeceği işlemin sınırı olmaktan çok, iyi bir kredinin üzerine kurulabileceği bir temeldir." *(Economist,* 1847, s. 333.)

istediği şey, [sayfa 388] kendisi için *başkalarının* tasarrufta bulunmasıdır. [Tıpkı, son zamanlarda bütün Fransa'nın elbirliğiyle Panama Kanalı dolandırıcıları için birbuçuk milyon frank tasarrufta bulunmalan gibi. Aslında, Panama Kanalı ile ilgili sahtekarlığın baştan sona öyküsü, daha bu iş olmadan, tam yirmi yıl önce burada kesinlikle beklenen ve bilinen bir şeydi. -*F.E.]* Tutumlulukla ilgili öteki sözler de, gene, şimdi kendisi de bir kredi aracı haline gelen lüks ile düpedüz çürüğe çıkartılmış haldedir. Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalannda bir anlam taşıyan kavramlar burada tamamen anlamsız hale gelmiştir. Başarı ve başarısızlığın her ikisi de burada, sermayenin merkezileşmesine ve böylece en görülmemiş ölçüde mülksüzleştirmeye vanr. Mülksüzleştirme burada, doğrudan üreticilerden başlar, daha küçük ve orta boy kapitalistlerin kendilerine kadar uzanır. Bu, kapitalist üretim tarzı için çıkış noktasıdır ve başarılması, bu üretim tarzının hedefidir. Son kertede, bütün bireylerin üretim araçlarından yoksun bırakılmasını, kendisine amaç edinmiştir. Toplumsal üretimin gelişmesiyle birlikte üretim araçlan, özel üretimin araçlan ve özel üretimin ürünleri olmaktan çıkar ve bundan sonra ancak biraraya gelmiş üreticilerin elinde, üretim araçları, yani bunların toplumsal ürünleri oldukları için gene bunların toplumsal mülkiyeti olabilirler. Ne var ki bu mülksüzleştirme, kapitalist sistem içersinde çelişkili bir biçimde, toplumsal mülkiyetin bir azınlık tarafından ele geçirilmesi biçiminde görünür; ve kredi sistemi bu azınlığa gitgide daha fazla sırf bir maceralar topluluğu niteliğini verir. Mülkiyet burada, hisse senedi biçiminde bulunduğu için, hareketi ve eldeğiştirmesi, tamamen, küçük balıkların köpek balıkları tarafından yutulduklan ve kuzulann borsa kurtian tarafından mideye indirildikleri, borsada oynanan bir kumar halini alır. Hisse senetii şirketierde toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyet gibi göründüğü eski biçime karşı bir düşmanlık vardır, ama hisse senedine dönüşme, hala kapitalizmin ağlan içersinde kapana sıkışmış haldedir; bu nedenle, servetin toplumsal servet ve özel servet olarak nitelikleri arasındaki zıtlığı aşacak yerde, bu şirketier bunu yalnızca yeni bir biçim içersinde geliştirirler.

İşçilere ait kooperatif fabrikalar, fiili kuruluşlarının her yerinde, mevcut sistemin bütün kusur ve eksikliklerini doğal olarak yeniden ürettikleri ve üretmek zorunda kaldıkları halde, eski biçim içersinde, yeninin ilk sürgünlerini temsil ederler. Ama sermaye ile emek arasındaki zıtlık, buralarda, önce, ancak biraraya gelmiş emekçileri kendi kendilerinin kapitalistleri haline getirmek, yani bunlara, üretim araçlarını kendi emeklerinden yararlanmak için kullanma olanağını vermek şeklinde olsa bile aşılmış olur. Bunlar, maddi üretim güçlerindeki ve buna tekabül eden toplumsal üretim biçimindeki gelişme belli bir aşamaya ulaşığı zaman, yeni bir üretim tarzının eskisinden doğallıkla nasıl doğup büyüdüğünü gösterirler. Kapitalist üretim tarzının doğurduğu fabrika sistemi olmasa, kooperatif fabrikalar olmazdı. Ne de bunlar, aynı üretim tarzın-

dan [sayfa 389] doğan kredi sistemi olmaksızın gelişebilirdi. Kredi sistemi yalnız, kapitalist özel girişimlerin kapitalist hisse senetli şirketlere yavaş yavaş dönüşmesi için belli başlı temel olmakla kalmaz, bu kooperatif girişimlerin, az-çok ulusal bir ölçekte yavaş yavaş genişlemesi için de aracılık eder. Kapitalist hisse senetli şirketler de kooperatif fabrikalar kadar, kapitalist üretim tarzından ortaklaşa üretim tarzına geçişte geçici biçimler olarak kabul edilmelidir; aradaki tek aynm, zıtlığın, birisinde negatif diğerinde ise pozitif olarak çözülmesidir.

Buraya kadar kredi sisteminin gelişmesini -ve kapitalist mülkiyetin bu gelişmenin özünde yatan ortadan kalkışını- başlıca, sanayi sermayesi ile ilişkisi bakımından inceledik. Aşağıdaki bölümlerde kredi sistemini, faiz getiren sermaye ile faiz getiren sermaye olarak ilişkisi ve bu sermaye üzerindeki etkisi bakımından ve böylece büründüğü şekil açısından ele alacağız; ve genellikle bir de hala belirtilmesi gereken özellikle ekonomik birkaç nokta kalıyor.

Ama önce şu:

Kredi sisteminin, aşın-üretimin ve ticarette aşın-spekülasyonun ana manivelalan gibi görünmesinin biricik nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden-üretim sürecinin burada son sınırlarına kadar zorlanması-dır; ve bu zorlanmaya da, toplumsal sermayenin büyük bir kısmının, bunun sahibi olmayan ve dolayısıyla işleri, bizzat kendi işini yürüttüğü zaman kendi malı olan sermayesinin sınırlannı dikkatle ölçüp biçtiği halde şimdi bambaşka bir biçimde ele alan kimseler tarafından kullanılması yolaçar. Bu yalnızca şu olguyu gözler önüne serer ki, kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini genişletmesi, ancak belli bir noktaya kadar gerçek serbest bir gelişmeye

izin verir ve böylece, aslında, sürekli olarak kredi sistemi ile yıkılması ve kopartılması gereken kaçınılmaz engeller ve bağlar yaratır.[88] Dolayısıyla, kredi sistemi, üretken güçlerin maddi gelişmelerini ve bir dünya-piya-sası kurulmasını hızlandırmaktadır. Yeni bir üretim tarzının bu maddi temellerini böyle bir yetkinlik derecesine yükseltmek, kapitalist üretim sisteminin tarihsel görevidir. Aynı zamanda, kredi, bu çelişkinin şiddetli patlamalannı -bunalımları- hızlandınr ve böylece eski üretim biçimini çözüp dağıtacak öğeleri oluşturur.

Kredi sisteminin özünde yatan iki karakteristiğinden birisi, kapitalist üretimin itici gücü olan, başkalannın emeğinin sömürülmesi yoluyla zenginleşmeyi, en katıksız ve en dev boyutlara ulaşmış bir kumar ve sahtekarlık sistemi halini alıncaya kadar geliştirmek, ve toplumsal serveti sömüren azınlığın sayısını gitgide azaltmak, diğeri de, yeni bir üretim tarzına geçiş biçimini oluşturmaktır. Kredi sisteminin Law'dan Isaac Pereire'e kadar belli başlı sözcülerine, dolandıncı ve peygamber karması o tatlı özelliği veren de, işte onun bu belirsiz niteliğidir, [sayfa 3901

[88] Th. Chalmers *[On PoliticalEconomy,* ete, Glasgovv 1832, *-Ed.]*

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM
DOLAŞIM ARACI VE SERMAYE
TOOKE VE FULLARTON'UN GÖRÜŞLERİ

DOLAŞIM aracı ile sermaye arasında, Tooke,[89] Wilson ve diğerlerinin çizdikleri aynm, ve dolayısıyla para olarak dolaşım aracı, genellikle para-sermaye olarak dolaşım aracı ile, faiz getiren sermaye olarak [sayfa 39i] (İngilizcedeki para getiren sermaye *"moneyed capital"* anlamın-

[89] Burada, Tooke'dan s. 390'da [bu baskıda: s. 355.] Almancasından aktardığımız konuyla ilgili pasajın aslını veriyoruz: "Bankerlerin yaptıkları iş, talep üzerine ödenebilecek banknotların çıkartılması bir yana bırakıldığında, tüccarla tüccar ve tüccarla tüketiciler arasındaki işlemlerin Dr. (Adam) Smith tarafından işaret edilen ayrımına uygun olarak iki kola ayrılabilir. Bankerlerin işlerinin bir kolu sermayelerini hemen kullanma durumunda olmayan kimselerden *sermaye* toplamak ve bunu, bu olanağa sahip kimselere dağıtmak ya da aktarmaktır. Diğer kolu, müşterilerinin *gelirlerinden* mevduat kabul etmek ve tüketim nesnelerine yaptıkları giderleri için istenilen miktarları bunlara ödemektir. .. bunlardan ilki *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* dolaşımıdır. " (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle,* London, s. 36.) Birincisi "sermayenin bir yandan toplanması ve diğer yandan dağılımıdır."; ikincisi, "çevrenin yerel amaçları için dolaşımın düzenlenmesidir." *(Jbid,* s. 37.) Kinnear'ın aşağıya alınan satırlarında çok daha doğru bir anlayış belirtilmekte: "Para... aslında farklı iki işlemi yerine getirmek için kullanılır.... Tüccarlar ile tüccarlar arasında, bir değişim aracı olarak, sermayenin aktarılmasını sağlayan bir araçtır; yani para olarak belli bir miktar sermayenin, metalar şeklinde eşit miktarda sermaye karşılığında değişilmesidir. Ama ücretlerin ödenmesinde ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki satınalma ve satışta kullanılan para-sermaye olmayıp, gelirdir; topluluğun gelirlerinin, günlük harcamalara ayrılan kısmıdır. Bu, sürekli günlük kullanım için dolaşımda bulunur ve sözcüğün tam anlamıyla dolaşım aracı denilebilecek kısımdır. Sermaye avansları, tamamen, banka ile diğer sermaye sahiplerinin isteklerine bağlıdır, çünkü borç alacaklar nasıl olsa her zaman bulunur; oysa dolaşım aracı miktarı, paranın günlük harcamalar amacı nedeniyle içinde dolaştığı topluluğun gereksinmelerine bağlıdır." (J. G. Kinnear, *The Crisisand the Currency,* London 1847, [s. 3-4].)

da) dolaşım aracı arasındaki ayrımlar, karmakarışık edilmiştir ve şu iki şeye varır.

Dolaşımdaki para, bir yandan *gelirin harcanmasını,* dolayısıyla, bireysel tüketiciler ile perakendeci tüccarlar -tüketicilere, üretken tüketicilerden ya da üreticilerden farklı olarak satış yapan bütün tüccarlar bu kategoriye girerler- arasındaki trafiği sağladığı sürece, *sikke* (para) olarak dolaşımda bulunur. Burada para, sürekli olarak *sermayenin yerini aldığı* halde, sikke işlevi ile dolaşım yapar. Bir ülkedeki paranın belli bir kısmı, bu kısım devamlı değişen sikkelerden oluştuğu halde, sürekli olarak bu işleve ayrılmıştır. Ne var ki, para, ister satınalma aracı (dolaşım aracı), ister ödeme aracı şeklinde olsun, *sermayenin transferini* sağladığı sürece, *sermayedir.* Bu nedenle, parayı sikkeden ayıran şey, ne satınalma araçlığı ve ne de ödeme araçlığı işlevidir, çünkü o, tüccar ile tüccar arasında, bunlan birbirlerinden nakit parayla satın almada bulundukları sürece, satınalma aracı olarak da iş görebileceği gibi, tüccar ile tüketici arasında, kredi verildiği ve gelir daha ödenmeden harcandığı sürece ödeme aracı olarak da iş görebilir. Demek ki, aradaki fark, ikinci durumda bu paranın yalnız bir taraf için, satıcı için sermayeyi yerine koymakla kalmayıp, diğer taraf olan alıcı tarafından sermaye olarak harcanması, elden çıkartılmasıdır. Dolayısıyla, fark, gerçekte, *gelirin para-biçimi* ile *sermayenin para-biçimi* arasındadır, yoksa, dolaşımdaki para ile sermaye arasında değildir; çünkü, belli bir miktardaki para, tüccarlar arasındaki alım-satımlarda olduğu kadar, tüketiciler ile tüccarlar arasındaki alış-verişlerde de *dolaşım yapar.* İşte bunun için, *her iki* işlevinde de aynı derecede dolaşımdaki paradır. Tooke'un görüşü, bu soruna çeşitli yollardan karışıklıklar getirmektedir:

1) İşlevsel özellikleri kanştırarak;

2) Her iki işlevde bir arada dolaşan para miktarı sorununu ortaya atarak.

3) Her iki işlevi yerine getirmek için dolaşımda bulunan ve böylece, yeniden-üretim sürecinin her iki alanında yeralan para miktarlarının nispi oranlan sorununu öne sürerek.

1. nokta üzerinde: Paranın bir biçimde dolaşım aracı ve diğerinde sermaye olduğu yolundaki işlevsel ayrımları birbirine karıştırma. Para, ister gelirin gerçekleştirilmesi, ister sermayenin transferi için olsun, bir ya da diğer işlevi yerine getirdiği sürece, satın almada ve satışta, ya da ödemede, satınalma ya da ödeme aracı olarak, ve sözcüğün daha geniş anlamıyla, dolaşım aracı olarak işlev yapar. Paranın, onu harcayan ya da alanın hesaplannda, onun için sermaye ya da geliri temsil etmesi konusunda taşıdığı

anlam, hiçbir şeyi değiştirmez, ve bu iki kez görünmektedir. İki ayn alanda dolaşımda bulunan paranın türleri farklı olmakla birlikte, aynı para parçası, örneğin, beş sterlinlik bir banknot bir alandan, diğerine geçer ve her iki işlevi ardarda yerine getirir; ve bu yalnız, perakendeci tüccann, sermayesine para-biçimini ancak müşterilerinden al-

dığı [sayfa 392] sikke şeklinde verebilmesi nedeniyle bile olsa kaçınılmaz bir şeydir. Gerçek bozuk paranın, dolaşım alanının ağırlık merkezinin, perakende ticaret alanı olduğu kabul edilebilir; perakendeci tüccann para bozmak için her zaman buna gereksinmesi vardır ve müşterilerin yaptıkları ödemelerde gene devamlı olarak bu paraları geri alır. Ama o, bir de, para, yani değer ölçüsü olarak hizmet eden madenden yapılma sikke de alır; İngiltere'de, bir sterlinlik sikkeler hatta banknotlar özellikle beş-on sterlinlik banknotlar vardır. Bu altın sikkeler ile banknotları ve ayırabildiği bozuk parayı perakendeci tüccar her gün ya da her hafta bankasına yatırır ve satın almalannın karşılığını, bankadaki mevduatı üzerine çektiği çeklerle öder. Ne var ki, aynı altın sikkeler ve banknotlar da, tüketici olarak tüm halk tarafından, gelirlerinin para-biçimi şeklinde, bankalardan, doğrudan doğruya ya da dolaylı (örneğin, ücretlerin ödenmesi için fabrikatörlerin çektikleri bozuk paralar) yoldan devamlı çekilir ve, sürekli biçimde perakendeci tüccarlara geri dönerek, sermayelerinin bir kısmını ve aynı zamanda da gelirlerinin bir kısmını tekrar gerçekleştirmiş olurlar. Bu son durum önemlidir ve Tooke bunu tamamen gözden kaçırmıştır. Ancak paranın, para-sermaye olarak harcandığı yeni-den-üretim sürecinin başlangıcında (Kitap II, Kısım 1), sermaye-değer, saf sermaye-değer olarak bulunur. Çünkü, üretilen metalar, sırf sermayeyi değil, artı-değeri de içerirler; bunlar artık bizatihi sermaye olmakla kalmayıp, sermaye olarak gerçeklik kazanmış sermaye, kendilerine bir gelir kaynağı katılmış sermayedirler. Perakendeci tüccann, kendisine dönen paraya karşılık verdiği şey, metaları, bu nedenle, onun için sermaye *artı* kâr, sermaye *artı* gelirdir.

Ayrıca perakendeci tüccara dönmekle dolaşımda bulunan para, sermayesinin para-biçimini yerine konulmuş olur.

Bu nedenle gelirin dolaşımı olarak dolaşım ile, sermayenin dolaşımı arasındaki farkı, dolaşımdaki para ile sermaye arasındaki farka indirgemek tamamen yanlıştır. Bu ifade biçimi, Tooke'un örneğinde onun düpedüz, kendi banknotunu çıkartan bir bankerin görüşünü benimsemiş olmasından ileri geliyor. Bu banknotların, sürekli olarak halkın elinde bulunan ve dolaşım aracı olarak iş gören kısmı (devamlı değişik banknotlardan oluşsa bile) bankere, kağıt ve baskı giderleri dışında herhangi bir gidere malolmazlar. Bunlar, onun kendi adına düzenlenmiş, dolaşımda bulunan borç senetleridir (poliçelerdir), ama kendisine para getirmekte ve böylece, sermayesini genişletme aracı olarak hizmet etmektedirler. Gene de bunlar ister kendisine ait olsun, ister borç alınmış olsun, kendi sermayesinden farklıdırlar. İşte bunun için banker bakımından, dolaşımdaki ile sermaye arasında bu terimlerin tanımlanmalanyla ve hele Tooke tarafından yapılan tanımlamalarla hiç bir ilişkisi bulunmayan özel bir ayrım vardır.

Bu farklı nitelik -ister gelirin para-biçimi olarak, ister sermayenin [sayfa 393] para-biçimi olarak hizmet etsin- paranın bir dolaşım aracı olma

niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez; bu işlevlerden hangisini yerine getirirse getirsin, o, bu niteliğini daima korur. Gerçekte para, satınalma ve satışlann dağınıklığı ve geliri harcayanların çoğunluğunun, işçilerin kredi ile nispeten az şey satın alabilmeleri nedeniyle, gelirin para-biçimi olarak iş gördüğü hallerde, daha çok, fiili dolaşım aracı (sikke, satınalma aracı) olarak hizmet eder; oysa, dolaşım aracının, sermayenin para-biçi-minde bulunduğu, ticaret aleminin trafiği içersinde para, kısmen yoğunlaşma ve kısmen de mevcut kredi sistemi nedeniyle, esas olarak ödeme aracı hizmeti görür. Ama, ödeme aracı olarak para ile, satınalma aracı (dolaşım aracı) olarak para arasındaki aynm, paranın kendisine ilişkin bir ayrımdır. Bu, para ile sermaye arasındaki bir ayrım değildir. Perakende ticarette daha fazla bakır ve gümüş, toptan ticarette daha fazla altın dolaşım yapar, ama bu, bir yandan gümüş ile bakır, öte yandan alün arasındaki ayrım, dolaşım ile sermaye arasındaki fark demek değildir.

2. nokta üzerinde: Her iki işlevle birarada dolaşımda bulunan para miktan sorununun öne sürülmesi; para, ister saünalma aracı, ister ödeme aracı olarak -bu iki alandan hangisinde bulunursa bulunsun, ve gelir ya da sermayeyi gerçekleştirme işlevinden bağımsız olarak-dolaşımda bulunduğu sürece, dolaşımdaki kitlesinin miktan, daha önce, metaların basit dolaşımını irdelerken geliştirilmiş olan yasalara (Buch I, Kap. III, 2, b) tabidir. Dolaşım hızı, dolayısıyla, aynı para parçalannın belli bir süre içersinde saünalma ve ödeme aracı olarak yerine getirdikleri işlevlerin kaç kez yinelendiği, eşzamanlı saün almalann satışlann ya da ödemelerin kitlesi, dolaşımda bulunan metalann fiyatiannın toplamı ve ensonu aynı sürede tasfiye edilecek ödeme bilançolan, her iki durumda da, dolaşımdaki paranın, dolaşım aracının kitlesini belirler. Bu şekilde kullanılan paranın, ödeyici ya da parayı alan için sermayeyi ya da geliri temsil etmesinin hiç bir önemi yoktur ve durumu hiç bir şekilde değiştirmez. Bu paranın kitlesi, yalnızca, saünalma ve ödeme aracı olarak yaptığı işlev ile belirlenir.

3. nokta üzerinde: Her iki işlevi yerine getiren, ve dolayısıyla, yeni-den-üretim sürecinin her iki alanında dolaşımda bulunan dolaşım aracı miktarlarının nispi oranları sorunu konusunda. Her iki

dolaşım alanı birbirleriyle içsel bir bağlanü halindedir, çünkü, bir yandan, harcanacak olan gelirlerin kitlesi, tüketimin hacmini ifade eder, ve öte yandan, üretim ve ticarette dolaşımı yapan sermaye kitlelerinin büyüklüğü, yeniden-üretim sürecinin hacmini ve hızını ifade eder. Bununla birlikte bu aynı koşullar, her iki işlevde ya da her iki alanda dolaşımda bulunan para miktan üzerinde, ya da İngilizlerin bankacılık dilinde kullandıklan deyimle dolaşım aracı miktan üzerinde, hatta zıt yönlerde işleyen farklı etkide bulunurlar. Ve, bu Tooke'un, sermaye ile dolaşım aracı arasında [sayfa 394] yapüğı kaba ayrım için yeni bir neden sağlamış olur. Currency Theory'yi savunan beylerin, iki şeyi birbirine kanştırmalan olgusu, bunları iki farklı

kavram gibi göstermenin nedeni olamaz.

Bolluk zamanlannda, yeniden-üretim sürecindeki yoğun genişleme, hızlanma ve canlanma dönemlerinde, işçiler tam istihdam halindedirler. Genellikle ücretlerde de bir yükselme olur, ve bu, ticari çevrimin diğer dönemlerinde ortalamanın altına düşen ücretleri bir ölçüde telafi eder. Aynı zamanda, kapitalistlerin gelirleri de önemli ölçüde büyür. Tüketim genellikle artar. Meta-fiyatları, hiç değilse, ticaretin çeşitii hayati kollannda düzenli bir yükselme gösterir. Dolayısıyla dolaşımdaki para miktan, en azından belirli sınırlar içersinde artar, çünkü dolaşımın hızındaki büyüme, bir yandan da, dolaşım aracı miktanndaki büyümeye bazı engeller koyar. Toplumsal gelirin ücretieri oluşturan kısmı, başlangıçta sanayi kapitalistleri tarafından değişen sermaye biçiminde ve daima para-biçiminde yatırıldığı için, bu, bolluk zamanlannda dolaşımı için daha fazla parayı gerektirir. Ama bizim, bunu, -önce, değişen sermayenin dolaşımı için gerekli para, sonra da emekçilerin gelirinin dolaşımı için gerekli para olarak- iki kez hesaba katmamız gerekir. İşçilere ücret olarak ödenen paralar, perakende ticarette harcanır ve daha küçük çevrimler içersinde çeşitii ara işlemlerden geçerek, aşağı yukarı haftada bir kez, bankalara, perakendecilerin mevduatları olarak dönerler. Bolluk zamanlannda, paranın geriye akışı, sanayi kapitalistleri için yumuşak ve düzenlidir, bu nedenle de paraya olan gereksinme, daha fazla ücret ödenme zorunluluğu yüzünden ve değişen sermayenin dolaşımı için daha fazla paraya gereksinme olduğu için artmış olmaz.

Toplam sonuç, gönenç dönemlerinde, gelirin harcanmasına hizmet eden dolaşım aracı kitlesinin önemli ölçüde artmasıdır.

Sermayenin transferi, şu halde, kapitalistlerin yalnız kendi aralarında gerekli dolaşıma gelince, canlı bir iş dönemi, aynı zamanda, en esnek ve kolay kredi dönemidir. Kapitalist ile kapitalist arasındaki dolaşımın hızı, doğrudan doğruya kredi ile düzenlenir ve bakiyelerin ödenmesi için gerekli dolaşım aracı kitlesi, nakit saün almalarda bile, buna uygun olarak azalır. Bu kitle mutiak anlamda artabilir, ama yeniden-üretim sürecinin genişlemesine kıyasla, her türlü koşul altında nispi olarak azalır. Bir yandan, daha büyük bir ödemeler kitlesi, paranın aracılığı olmaksızın yapılır; öte yandan, sürecin canlılığı nedeniyle, aynı para miktarının hem saünalma ve hem de ödeme aracı olarak hareketinde bir hızlanma olur. Aynı miktar para, daha çok sayıda bireysel sermayelerin geriye akışını sağlar.

Bütünüyle bakıldığında, bu gibi dönemlerde para dolaşımı, I. Departmanı (gelirin harcanması) mutiak anlamda genişlediği halde II. Departmanı (sermayenin transferi), hiç değilse nispi olarak daralsa bile, tamamen dolu *(MI)* görünür, [sayfa 395]

Sermayenin geriye akışlan, ikinci cildin birinci kısmında yeniden-üretim sürecinin irdelenmesi sırasında gördüğümüz gibi, meta-serma-yenin paraya çevrilmesini, P-M-P' ifade eder. Kredi, para-biçimde geriye

akışı, hem sanayi kapitalisti ve hem de tüccar için, fiili geriye akış zamanından bağımsız kılar. Bunların her ikisi de kredi ile satış yapar; bunlann metaları, böylece, kendileri için tekrar paraya çevrilmeden önce, dolayısıyla, kendilerine para-biçimde geriye akmadan önce elden çıkartılmış olur. Buna karşılık, bunlar, kredi ile satın almada bulunurlar ve bu şekilde, metalannın değerleri, bu değer gerçekten paraya dönüştürülmeden önce bile, yani meta-fiyatları vadesi gelip ödenmeden önce, üretken ya da meta-sermayeye çevrilmiş olur. Bu gibi gönenç zamanlannda geriye akış yumuşak ve kolay geçer. Perakendeci toptancıya, toptancı fabrikatöre, fabrikatör hammadde ithalcisine, vb. güvenle ödemede bulunur. Bu hızlı ve güvenli geriye akış görüntüsü, daima, gerçekte sona erdikten sonra da, kredilerin hâlâ devam etmesi nedeniyle epeyce bir süre daha devam eder, çünkü, kredi geriye dönüşleri, gerçek geriye dönüşlerin yerini almıştır. Bankalar, müşterileri, paradan çok poliçe ile ödeme yapmaya başlar başlamaz tehlikenin kokusunu alırlar. Liverpool'lu banka direktörünün, s. 398'deki ifadesine bakınız.

Daha önce belirttiğim bir şeyi buraya almak istiyorum: "Kredinin egemen olduğu dönemlerde, paranın dolaşım hızı, meta-fiyatlarından daha hızlı artar, oysa, kredinin azaldığı dönemlerde, meta-fiyatları, dolaşımın hızından daha yavaş düşer." *(Zur Kritik der politischen Öko-nomie,* 1859, s. 83, 84.)

Bunalım döneminde bunun tersi doğrudur. I No'lu dolaşım daralır, fiyatlar düşer, ücretler de aynı şekilde düşer; çalışan işçi sayısı azalır, ticari işlemlerin kitiesi küçülür. Tersine, paraya olan gereksinme, kredinin daralmasıyla, II No'lu dolaşımda artar. Bu noktayı daha aynnülanyla hemen inceleyeceğiz.

Hiç kuşku yoktur ki, yeniden-üretim sürecindeki durgunluk ile elele giden kredi azalması ile, I No. için, gelirin harcanması için gerekli dolaşım kitiesi daralır, oysa II No. için, sermayenin transferi için gerekli olan kitle genişler. Ne var ki, bu ifadenin Fullarton ve diğerlerinin düşünceleri ile ne derecede uyuştuğu, incelenmesi gereken bir şeydir: "Borca dayanan bir sermaye talebi ile, ek dolaşım aracı talebi tamamen ayrı şeylerdir ve çoğu kez aralannda bir bağ yoktur." (Fullarton, *l.c,* s. 82, Beşinci Bölümün başlığı.)[90] [sayfa 396]

[90] "Parasal araçlara" (yani sermaye borç almak için) "olan talebin, ek dolaşım araçlarına olan taleple özdeş olduğunu ya da hatta çoğu kez bunların birbirine bağlı olduğunu tasavvur etmek gerçekten büyük bir yanılgıdır. Bu taleplerden herbiri, özellikle kendisini etkileyen koşullar içersinde ortaya çıkar ve birbirlerinden çok farklıdır. Her şeyin elverişli göründüğü, ücretlerin yüksek olduğu, fiyatların yükselmekte ve fabrikaların faal bulunduğu sıralarda, daha büyük ve daha fazla sayıda ödemeler yapmak zorunluluğuna sıkı sıkıya bağlı ek işlevlerin yerine getirilmesi için genellikle ek bir dolaşım aracı arzı gerekli olur; buna karşılık, herşeyden önce ticari döngünün daha ileri bir aşamasında, güçlüklerin kendilerini göstermeye başladığı, piyasaların malla dolduğu, geriye ödemelerin gecikti ği, faizin yükseldiği sıralarda, banka üzerinde *sermaye* avansları için bir baskı doğar. Bankanın sermaye avansı vermek için kendi banknotları dışında bir aracı bulunmadığı, bu nedenle de banknot çıkartmayı reddetmenin, kredi saptamayı reddetmek olduğu doğrudur. Ama, bir kez kredi sağlandı mı, her şey kendisini piyasa gereksinmelerine

Her şeyden önce şurası açıktır ki, yukarda sözü edilen iki durumdan ilkinde, dolaşım aracı kitlesinin artmak zorunda olduğu gönenç dönemleri boyunca buna olan talep artar. Ama, bunun gibi şu da açıktır ki, bir fabrikatör, para-biçiminde daha fazla sermaye harcamak zorunda kaldığı için, bankadaki mevduatından, şu ya da bu miktarda altın ya da banknot çekerse, onun sermayeye olan talebi bu yüzden artmış olmaz. Artan şey, yalnızca, sermayesini harcadığı bu özel biçime olan talebidir. Talep, yalnız, sermayesini dolaşıma soktuğu teknik biçimle ilgilidir. Tıpkı, kredi sistemindeki farklı gelişmelerde olduğu gibi, örneğin aynı değişen sermaye ya da aynı miktar ücret, bir ülkede diğerine göre, daha büyük bir dolaşım aracı kitlesine gereksinme gösterir; örneğin, İngiltere'de İskoçya'dan, Almanya'da İngiltere'den daha fazla olması gibi. Bunun gibi tarımda, yeniden-üretim sürecinde iş görmekte olan aynı sermaye, işlevini yerine getirebilmek için, farklı mevsimlerde farklı miktarlarda paraya gereksinme gösterir.

Ama Fullarton'un sözünü ettiği zıtlık doğru değildir. Depresyon dönemini gönenç döneminden ayıran şey, hiçbir zaman Fullarton'un dediği gibi, borç sermayeye olan kuvvetli talep değil, bu talebin gönenç [sayfa 397] dönemlerinde kolaylıkla, depresyon dönemlerinde güçlükle karşılanmasıdır. Gönenç dönemi boyunca kredi sistemlerindeki pek

uygun biçimde ayarlar; borç öylece kalır ve dolaşım aracı, eğer kendisine gereksinme duyuluyorsa, kendisini çıkartana geri götürecek yolu bulur. Buna göre, Parlamento Raporlarının şöyle bir gözden geçirilmesi insanı şuna inandırabilir ki, İngiltere Bankasının elindeki tahviller ile senetler, dolaşımdaki kendi banknotlanyla çoğu kez aynı yönde değil, zıt yönde bir dalgalanma gösterir ve bu nedenle bu büyük kurumun ortaya koyduğu örnek, taşra bankerlerinin, banknot dolaşımının normal olarak kullanıldığı amaçlar için zaten yeterli olması halinde hiçbir bankanın kendi dolaşımını genişletmeyeceği, ama bu sınır aşıldıktan sonra, avanslarına yapacağı her ekin kendi sermayesinden yapılması ve kendi rezervindeki bazı değerli senetlerin satışı ya da bu gibi senetlere daha fazla yatırım yapmaktan kaçınarak sağlanması gerekeceği yolunda sıkı sıkıya sarıldıkları doktrine bir istisna teşkil edemez. Bir önceki sayfada sözünü ettiğim 1833 ve 1840 yılları arasındaki döneme ait Parlamento Raporlarından derlenen tablo, bu gerçeğin sürekli örneklerini sağlar; ve bunlardan iki tanesi o denli dikkat çekicidir ki, bunların ötesine gitmeye benim için hiçbir gerek yoktur. Bankanın kaynaklarını, krediyi ayakta tutmak ve para piyasasının güçlüklerini karşılamak için sonuna kadar zorlandığı 3 Ocak 1837 tarihinde, borç ve ıskonto yoluyla verdiği avansların, 17.022.000 sterlin gibi muazzam bir tutara ulaştığını görüyoruz; bu, savaştan beri pek görülmeyen bir miktar olduğu gibi, bu arada 17.076.000 sterlin gibi düşük bir noktada öylece hareketsiz kalan tüm toplam çıkartılmış banknot miktarına neredeyse eşittir. Öte yandan, 4 Haziran 1833'te dolaşımdaki banknot 18.892.000 sterlin, elde bulunan özel senetlerin toplamı ancak 972.000 sterlin kadardı ve bu son yarım yüzyılda görülen belki de en düşük miktardı!" (Fullarton, *l.c,* s. 97, 98.) Parasal araçlara olan talep ile altına (Wilson, Tooke ve diğerleri buna sermaye diyorlar) olan talebin hiçbir şekilde özdeş şeyler olması gerekmediği, İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Weguelin'in şu ifadesinden de anlaşılmaktadır: "Bu ölçüdeki poliçe ıskontosu" (ardarda üç gün için, günlük bir milyon) "halk daha büyük miktarda aktif dolaşım talep etmedikçe, rezervleri" (banknot rezervlerini) "azaltamaz. Poliçelerin ıskontosu üzerine çıkartılan banknotlar, bankerler aracılığı ile ve mevduat yoluyla dönecektir. Bu işlemler altın ihracı amacıyla yapılmadıkça ve ülke içersinde halkı banknotlarını kasalarına kitlemeye yöneltecek derecede bir panik hali yoksa ... rezervleri bu işlemlerin büyüklüğü etkilemez." -"Banka günde bir-buçuk milyonluk ıskonto yapabilir ve bu, rezervleri en ufak şekilde etkilenmek-sizin sürekli yapılabilir, banknotlar mevduat olarak geri döner, yalnızca bir hesaptan diğerine yapılan aktarma dışında hiçbir değişiklik olmaz." *(Report on Bank Acts,* 1857, Evidence, n° 241, 500.) Banknotlar, burada, demek ki, sırf kredi transferinin bir aracı gibi hizmet etmektedir.

büyük gelişme ve dolayısıyla borç sermayeye olan talepteki muazzam artış ile bu talebin kolayca karşılanması, depresyon dönemindeki kredi darlığının kesin nedenidir. İşte bunun için, her iki döneme, taşıdıklan özelliği veren, borç sermayeye olan talebin hacmindeki farktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, her iki dönemi de birbirinden ayıran başlıca olgu, tüketiciler ile tüccarlar arasında dolaşım aracına olan talep, gönenç dönemlerinde, kapitalistler arasında dolaşım aracına olan talep, depresyon döneminde ağır basar. Depresyon döneminde bunlardan ilki azalır, ikincisi artar.

Fullarton ile diğerlerine kesin bir önem taşıyormuş gibi görünen şey, böyle dönemlerde, İngiltere Bankasının sahip olduğu *security'ler* [tahvil ve senetler] arttığı halde, dolaşımdaki banknotların azalmakta olması, ya da bunun tersinin görülmesidir. Ne var ki bu securi/y'lerin [tahvil ve senetlerin]

düzeyi, nakdi istikrazların, ıskonto edilmiş poliçelerin, alınıp satılabilir teminatlar karşılığı verilen avanslann hacmini ifade eder. Böylece, Fullarton, yukarıya alınan pasajda (s. 435, dipnot 90). İngiltere Bankasının elinde bulunan securi/y'lerin çoğu kez, dolaşımına ters düşen bir yönde dalgalandığı ve bunun, çoktan beri özel bankalann benimsedikleri, hiçbir bankanın, kendi çevresinin gereksinmeleri ile belirlenen belli bir noktanın ötesinde banknot çıkartamayacağı; ama eğer bir banka, avanslarını bu sınınn ötesine çıkarmak isterse, bunu sermayesinden yapmak zorunda olduğu, şu halde, ya senet ve tahvilleri paraya çevireceği ya da başka bir durumda bunlara yatıracağı mevduatı kullanmak zorunda kalacağı görüşünü doğruladığını söylüyor.

Şu da var ki, bu, Fullarton'un sermayeden ne anladığını da ortaya koyuyor. Sermaye burada ne anlama geliyor? Banka artık, kendisine haliyle hiçbir gidere malolmayan kendi banknotlan ya da ödeme vaatleri ile avans vermediğine göre, bu durumda, başka neyle avans verecektir? *Securities in reserve'ün* [ihtiyat olarak tutulan tahvil ve senetlerin], yani devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin ve diğer faiz getiren senetlerin satışından elde edeceği hasılat ile. Peki ama, bu gibi değerli senetlerin satışı karşılığında ne alır? Para-altın, ya da İngiltere Bankasının çıkardığı gibi, yasal ödeme araçlan olan banknotlar. Demek ki, bankanın avans verdiği şey, her türlü koşul altında, paradır. Bu para, ne var ki, şimdi bankanın sermayesinin bir kısmını oluşturur. Eğer banka bunu altın olarak veriyorsa, bunda anlaşılmayacak bir şey yoktur. Yok eğer banknot olarak verirse, banka bunlar karşılığında faiz getiren senet gibi gerçek bir değeri elden çıkarttığı için, bu banknotlar, sermayeyi temsil ederler. Özel bankalar sözkonusu ise, bunlann ellerindeki değerli senetlerin satışıyla sağladıkları banknotlar, aslında, İngiltere Bankasının ya da [sayfa 398] kendilerinin çıkarttıkları banknotlardan başkası olamaz, çünkü, diğerleri, değerli senetlerin ödenmesinde hemen hemen hiç kabul edilmezler. Ama, İngiltere Bankasının kendisi sözkonusu ise geriye aldığı kendi banknotları, ona sermayeye, yani faiz getiren senetlere malolur. Üstelik banka,

böylece dolaşımdan kendi banknotlannı çekmiş olur. Bu banknotlan yeniden dolaşıma soksa, ya da bunlann yerine aynı miktarda yeni banknotlar çıkartsa, bunlar şimdi sermayeyi temsil ederler. Ve bunlar, kapitalistlere avans vermek için ya da daha sonra, nakdi istikrazlara olan talep azaldığında, değerli senetlere yeniden yatınmda bulunmak için kullanıldığında, gene sermayeyi temsil ederler. Bütün bu durumlarda sermaye terimi yalnız banker açısından kullanılmıştır ve bankerin sırf kendi kredisinden daha fazlasını borç verme zorunda kaldığı anlamına gelir.

Bilindiği gibi, İngiltere Bankası, bütün avanslannı kendi banknot-lanyla verir. Şimdi eğer, böyle olduğu halde, bankanın dolaşımda bulunan banknotları, kural olarak, ıskonto edilen poliçeler ile elindeki diğer değerli senetlere oranla azalır ve böylece verdiği avanslar artarsa -dolaşıma sokulan banknotlara ne olur? Bunlar nasıl bankaya geri dönerler?

Her şeyden önce, parasal araçlara olan talep, aleyhte ulusal bir ödemeler dengesinden doğuyor ve bu yüzden dışarıya bir altın akımı olduğu anlamına geliyorsa, sorun çok basittir. Poliçeler, banknotlarla ıskonto edilir. Banknotlar, bankanın *issue department'mda* [kendi tedavül servisinde] altınla değiştirilirler ve bu altın ihraç edilir. Banka sanki, poliçeleri ıskonto ederken, banknotlar araya girmeksizin doğrudan doğruya altın ödemiş gibidir. Bazı durumlarda 7-10 milyon sterline ulaşa-bilen böyle bir talep artışı, doğal olarak, ülkenin iç dolaşımına, tek bir beş sterlinlik banknot bile katmaz. Şimdi eğer, bankanın, dolaşım aracı değil sermaye avans verdiği söylenecek olursa, bunun iki anlamı vardır. Önce, banka, kredi değil, gerçek değerleri, kendi sermayesinin ya da kendisine yatınlan sermayenin bir kısmını avans vermektedir. İkincisi, banka, iç dolaşım için değil, uluslararası dolaşım için avans vermekte, dünya-parası avansı vermektedir; ve bu amaç için, paranın, daima kendi para-yığma biçiminde, madeni halde varolması gerekir; bu biçim içersinde o sırf bir değer-biçimi değil, değerin kendisi, değerin para-biçimidir. Bu altın şimdi, her ne kadar hem banka ve hem de ihracatçı altın-tüccan için sermayeyi, yani banka ya da ticaret sermayesini temsil ederse de, ona olan talep, sermayeye değil, para-sermayenin mutlak biçimine karşı olan taleptir. Bu talep, tam da, yabancı piyasalann satılamayan İngiliz meta-sermayeleri ile dolup taştığı anda ortaya çıkar. Bunun için, istenilen sermaye, *sermaye* olarak sermaye değil, paranın dünya piyasasının evrensel metaı biçimindeki, *para* olarak sermayesidir; ve bu onun, ilk ve asıl değerli maden biçimidir. Bu nedenle, dışanya altın akış- lan, Fullarton'un Tooke'un, vb. öne sürdükleri gibi, *a mefe çuestion ofcapi-tal* [sırf bir sermaye sorunu] değildir. Bu, daha çok, özgül bir işlevde olsa bile bir *çuestion of money'*dir [para sorunudur]. Bunun, Currency Theory'nin [sayfa 399] savunuculannın öne sürdükleri gibi, bir *iç* sorun olmaması olgusu, FuUarton ile diğerlerinin sandıkları gibi, sırf bir *çuestion of capital* [sermaye sorunu] olduğunu tanıtlamaz. Bu, paranın uluslararası

bir ödeme aracı biçimi içersindeki, bir *question ofmoney* [para sorunu] dur. "Bu sermayenin" (ülke içersinde kötü bir ürün sonucu, dışandan getirilen bir milyon *quarter* buğdayın satınalma fiyatı) "mal olarak mı yoksa madeni para ile mi transfer edileceği, bu alışverişin niteliğini hiçbir şekilde etkilemeyen bir noktadır." (Fullarton, *l.c,* s. 131.) Ama bu, dışarıya bir altın akışı olup olmaması

sorununu önemli ölçüde etkiler. Sermaye, değerli madenler biçiminde transfer edilmiştir, çünkü, ya hiç transfer edilme olanağı yoktur, ya da ancak, metalar şeklinde büyük bir kayıp pahasına sevkedilebilir. Modern bankacılık sisteminin dışanya altın akışı konusunda duyduğu korku, değerli madenleri tek gerçek servet kabul eden parasal sistemin o güne kadar hayal edebileceği her şeyi geride bırakır. Örneğin, İngiltere Bankası Guvemörü Morris'in, 1847-48 bunalımı konusunda Parlamento Komitesinde verdiği aşağıdaki ifadeyi alınız: (3846. Soru:) "Ben, stoklardaki ve sabit sermayedeki değer kaybından söz ettiğim zaman, stoklara ve her türden ürüne yaünlmış bulunan bütün sermayenin, aynı şekilde değer kaybettiğini; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlenmemiş yünün Kıta Avrupasına aynı düşük fiyatlarla gönderildiğini, şekerin, kahvenin ve çayın, zorlama saüşlarda olduğu gibi feda edildiğini bilmiyor muydunuz? - Büyük miktarda besin maddesi ithalinin sonucu ortaya çıkan *dışa altın akışının* karşılanması amacıyla, ülkenin *önemli ölçüde fedakarlıkta* bulunması kaçınılmazdı." -"3848. Altını geri almak için, böylesine bir fedakarlığa katlanılacak yerde, bankanın kasalannda yatan 8 milyon sterline el atmak daha iyi olmaz mıydı dersiniz? - *Hayır, olmazdı."* Burada tek gerçek servet sayılan şey, altındır. Fullarton, Tooke'un keşfini aktanyor: *"with only one or two ex-ceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remar-kable fail of exchange, folloıued by a drain of gold, that has occurredduring the last half-century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa."** (Flullarton, p. 121.) Bu keşif, bu gibi dışanya alün akışlarının, genellikle, bir canlılık ve spekülasyon döneminden sonra *"the signal of a collapse already commenced... an indication of overstockedmarkets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of ali these, ofcommercial discre-dit, manufactories shut up, artisams starving, and a general stagnation of industry andenterprise."*** (p. 129) olarak görüldüğünü tanıtlamakta-

* "Tatminkar bir açıklaması yapılabilecek yalnız bir-iki istisna dışında, son yarım yüzyıl boyunca görülen, dışarıya bir altın akışının izlediği borsadaki her önemli düşme, baştan sona, dolaşım aracında nispi bir düşük düzeyle aynı zamana raslar, ve bunun terside doğrudur."-}.

** "Zaten başlamış bulunan bir çöküşün işareti... aşırı dolu piyasaların, ürünlerimize karşı dış taleplerin durmasının, geciken ödemelerin ve bütün bunların zorunlu sonucu olarak, ticari itibarsızlığın, fabrikaların kapanmasının, zanaatkarların açlıktan kırılmalarının, sanayi ve ticarette genel bir durgunluğun bir belirtisi", -f.

dır. Bu, kuşkusuz, Currency Theory [sayfa 400] savunucularının, *"a full circu-lation drives out bullion and the low circulation attracts it"** yolundaki iddialarının en iyi şekilde hemen çürütülmesi demektir. Tersine, İngiltere Bankası genellikle, bir gönenç dönemi boyunca kuvvetli bir altın yedeği bulundurduğu halde, bu yığma çoğu zaman bir fırtınayı izleyen durgunluk döneminde oluşur. Dışarıya altın akışıyla ilgili bütün bu bilgiçlik, demek ki en sonunda, *uluslararası* dolaşım ve ödeme aracı talebinin, *iç* dolaşım ve ödeme aracı talebinden farklı olduğunu (ve bu nedenle, söylemeye gerek yoktur ki, Fullarton'un yapıtının 112. sayfasında belirttiği gibi, *"the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation.")*** ve değerli madenlerin ihracı ve bunlann uluslararası dolaşıma sokulması, banknotlann ya da sikkelerin iç dolaşıma sokulmalan ile aynı şey olmadığını söylemeye gelir dayanır. Gerisine gelince, daha önce bir başka nedenle, uluslararası ödemeler için toplanmış bulunan bir yığılma hareketlerinin, dolaşım aracı olarak paranın hareketleriyle bir ilişkisi bulunmadığını göstermiştim.**** Şu da var ki sorun, yığmanın, benim paranın niteliğinden geliştirdiğim farklı işlevlerinin -ülke içinde vadesi gelen ödemeleri karşılayacak yedek ödeme araçları fonu olma işlevi, yedek dolaşım araçlan fonu olma işlevi; ve ensonu, dünya-parasının yedek fonu olma işlevinin- burada tek bir yedek fona indirgenmesi ile karmaşık bir duruma gelmektedir. Bundan bir de, bazı koşullar altında, Bankadan iç piyasaya olan altın akışının, dışarıya altın akışı ile birleşebileceği sonucu da çıkmaktadır. Sorun, bu yığmaya bir de kredi sistemi ile kredi-parasının geliştiği ülkelerde banknotlann çevrilebilirliğini garanti eden fon olarak hizmet etmek gibi, ek bir işlevin de keyfi olarak yüklenmesiyle, daha karmaşık hale gelmiştir. Ve bütün bunlara ek olarak, 1) ulusal yedek fonun tek bir merkez bankasında toplanması, ve 2) bunun elden gelen en küçük düzeye indirilmesi. İşte Fullarton da bundan yakınıyor (s. 143): *"One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass of in Continental countries, compared with the state of feverish disçuiet and alarm always produced in England vohenever the treasure at the Bank seems to be at ali approaching to exhaustion, Lüithout being struck with the great advantage in. this respect which a metallic currency possesses."***** Ne var ki biz şimdi dışanya altın akışım bir yana bıraksak bile, İngiltere Bankası gibi banknot çıkartan bir banka,

* "Dolu bir dolaşımın altını ittiği ve düşük bir dolaşımın altını çektiği", -f.

** "Dışa olan bir akışın varlığı, içerdeki dolaşım aracı talebinde zorunlu olarak herhangi bir azalma olduğu anlamına gelmez," -*ç.*

*** *Kapital,* Birinci Cilt, s. 165-166 -*Ed.*

**** "Bankadaki altın stoklarının tükenmeye yüz tutar gibi olduğunda İngiltere'de daima görülen ateşli huzursuzluk ve endişe haline bakarak, Kıta Avrupa ülkelerindeki kambiyo değişikliklerinin genellikle nasıl bir sükunet ve kolaylıkla geçiştirildiğini görmek, ister istemez, insanı, madeni paranın bu bakımdan taşıdığı büyük yararı düşünmeye zorluyor." -f.

çıkardığı banknotların miktannı artırmadan nasıl olur da, kendi sağladığı parasal araçlann miktannı artırabilir?
Bankayı ilgilendirdiği kadarıyla, duvarlan dışındaki bütün [sayfa 40u banknotlar, ister dolaşımda bulunsun, ister özel kimselerin elinde yığılmış olsun, dolaşımda sayılır, yani elinden çıkmış durumdadır. Şu halde, eğer banka, ıskonto ve borç verme işlerini genişletecek olursa, değerli senetler karşılığı verdiği avanslar ile, bu amaç için çıkarttığı bütün banknotların geriye dönme zorunluluğu vardır, çünkü böyle olmazsa, dolaşım hacmini artıracaktır ki, bunun olması hiç istenmez. Bu geriye dönüş iki şekilde olabilir.
Birincisi: Banka, A'ya, değerli senetler karşılığı banknot verir; A bunlarla B'ye vadesi gelen poliçeleri karşılamak için ödemede bulunur ve B bu banknotlan tekrar bankaya yatınr. Bu, banknotların dolaşımını sona erdirir ama, borç varlığım hâlâ sürdürür. ("The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer."* Fullarton, p. 97.) Bankanın A'ya avans verdiği banknotlar, şimdi kendisine geri dönmüştür; ama banka, A'nın ya da Anın iskonto ettirdiği poliçeyi çeken her kimse onun alacaklısı, ve sözü edilen banknotların ifade ettiği değer tutannda B'ye borçlu durumundadır; böylece B, banka sermayesinin bu miktara tekabül eden kısmı üzerinde tasarruf hakkına sahiptir.
İkincisi: A, B'ye ödemede bulunur ve B kendisi ya da banknotlarla ödeme yaptığı C, bu banknotları, bankaya vadesi gelen senetleri ödemek için doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak kullanır. Bu durumda bankaya, kendi banknotlan ile ödeme yapılmış olur. Böylece işlem tamamlanmış olur (geriye yalnız, A'nın bankaya yapacağı ödeme kalmıştır).
Şimdi, bankanın A'ya verdiği avansa, ne ölçüde sermaye avansı ya da sırf bir ödeme aracı avansı olarak bakmak gerekecektir?[91]
[Bu, verilen borcun kendi niteliğine bağlıdır. Şu üç durumu birbirinden ayırdetmek gerekir.
Birinci durum. - A, bankadan bu miktardaki borcu, karşılığında herhangi bir güvence vermeksizin sırf kendi kişisel kredisine dayanarak almıştır. Bu durumda, yalnızca ödeme aracı elde etmiş olmakla kalmaz, kesinlikle yeni bir sermaye de elde etmiş olur ve bunu, vadesi gelene kadar, kendi işinde de kullanabilir ve ek bir sermaye olarak gerçekleştirebilir.
İkinci durum. - A, bankaya güvence olarak, değerli senetler, devlet tahvilleri ya da hisse senetleri ve bunlara karşılık olarak, parasal değerlerinin, diyelim üçte-ikisi tutannda nakit borç almıştır. Bu durumda,

[91] Asıl metinde bunu izleyen kısım, bu konuyla ilgisi bakımından anlaşılmaz haldedir ve köşeli parantezin sonuna kadar editör tarafından yeniden yazılmıştır. Bu noktaya, bir başka bakımdan, Yirmialtıncı Bölümde değinilmiş bulunuluyor. [Bu baskıda: s. 366. *-Ed.] -F. E.*

* "Borç hâlâ vardır ve eğer gereksinme yoksa dolaşım aracı, tekrar kendisini çıkartana geri dönme yolunu bulur." -ç.

gereksinmesi olan ödeme aracını almıştır, ama ek bir sermaye almamıştır, çünkü bankaya, ondan aldığından daha büyük bir sermaye-değ-eri emanet etmiştir. Ne var ki bu daha büyük sermaye-değer, bir yandan onun parasal gereksinmeleri için (ödeme aracına olan gereksinmesi için) [sayfa 402] mevcut bulunmuyordu, çünkü belli bir faiz getiren sermaye biçiminde yatınlmıştı; öte yandan, A'nın bu sermaye-değeri satmak suretiyle doğrudan doğruya ödeme aracına çevirmek istememesinin kendisine göre nedenleri vardı. Bu değerli tahvil ve senetler, diğer şeyler yanında, yedek sermaye olarak da iş görüyordu ve o bunlan işte bu nitelikleriyle harekete geçirmişti. Bu nedenle, A ile banka arasındaki alışveriş, geçici bir karşılıklı sermaye transferinden ibaretti ve o, istediği ödeme aracını aldığı halde, ek bir sermaye elde etmemiş oluyordu (tam tersine!). Öte yandan banka için bu alışveriş, para-sermayenin geçici olarak borç biçimine sokulması, para-sermayenin bir biçimden diğerine çevrilmesidir ve bu çevrilme, bankacılığın temel bir işlevidir.
Üçüncü durum. - A, bankaya, bir poliçe ıskonto ettirir ve değerini, ıskonto miktarı düşüldükten sonra alır. Bu durumda o, bankaya, likit olmayan bir para-sermayeyi, likit biçimdeki bir değer karşılığında satmıştır. Henüz vadesi dolmamış bir poliçeyi nakit para karşılığında satmıştır. Poliçe şimdi bankanın malıdır, Poliçenin bankaya ödenmemesi halinde, son ciro eden Anın bundan bankaya karşı sorumlu olması, sorunu değiştirmez. O bu sorumluluğu, diğer ciro edenlerle ve poliçeyi çekenle paylaşmaktadır ve bunlann hepsi de ona karşı sorumludurlar. Bu durumda, öyleyse karşımızda bir borç verme değil, yalnızca düpedüz bir alım-satım vardır. Bu yüzden A, bankaya hiç bir şey geri ödemek zorunda değildir. Vadesi geldiğinde, banka poliçeyi para olarak tahsil eder. Burada gene, A ile banka arasında bir sermaye transferi olmuştur ve bu tıpkı diğer herhangi bir başka metaın alım-satımı gibi yapılmıştır, ve bu nedenle de A herhangi bir ek sermaye almamıştır. Onun gereksinmesi olan şey de, aldığı şey de ödeme aracıydı ve o bunu, bankanın, ona ait para-sermayeyi -poliçesini- bir biçimden bir başka biçime -paraya- çevirmesiyle elde etmiştir.
İşte bunun için, ancak birinci durumda, gerçek bir sermaye avansı sözkonusu olabilir; ikinci ve üçüncü durumlarda, soruna, ancak her sermaye yatınmının "bir sermaye avansı"nı temsil ettiği ölçüde, böyle bakılabilir. Bu anlamda banka, A'ya para-sermaye avansı verir; ama bu A için, olsa olsa, genellikle

sermayesinin bir kısmı olması anlamında *pa-ra-sermayedir.* Ve o bunu, özellikle sermaye olarak istemez ve kullanmaz, daha çok, özellikle ödeme aracı olarak ister ve kullanır. Böyle olmasaydı, kendisiyle ödeme aracı sağlanan her sıradan meta satışını, bir sermaye avansı diye kabul etmemiz gerekirdi.-*F. E.]*

Kendileri banknot çıkartan özel bankalar sözkonusu olduğunda, arada şu fark vardır ki, eğer bu banknotlar, yerel dolaşımda kalmıyorlar, mevduat şeklinde ya da vadesi gelmiş poliçeleri ödemek için kendileri-

ne dönmüyorlarsa bunlar, özel bankayı, bu banknotları altın ya da İngiltere Bankasının banknotlan ile ödemek durumunda bırakan kimselerin ellerinde bulunuyor demektir. Bu durumda demek ki, bankanın verdiği borç, aslında, İngiltere Bankasının banknotlan ile verilen bir avansı ya da özel banka için aynı şey demek olan, altın ile verilen bir avansı, [sayfa 403] dolayısıyla banka sermayesinin bir kısmını temsil eder. Aynı şey, banknot çıkartmak için yasal bir üst düzeyin saptandığı, İngiltere Bankasının kendisi ya da bir başka banka, kendi banknotlannı dolaşımdan çekmek için tahvil ve senet satmak ve sonra da bunlan avans şeklinde tekrar çıkartmak zorunda kalırsa, onlar için de geçerlidir; böyle bir durumda, bankanın banknotlan, kendi harekete geçirilmiş banka sermayesinin bir kısmını temsil eder. Dolaşım tamamen madeni parayla olsa bile, 1) bir altın akışı [Marx'ın burada, hiç değilse bir kısmı dışarıya giden bir altın akışından sözettiği anlaşılıyor -*F.E.]* hazineyi boşaltabilirdi, ve 2) altın başlıca, ödemeleri yapmak için (eski işlemlerin kapatılması için) banka tarafından istendiğinden, maddi güvence karşılığı verilen avanslar önemli ölçüde artabilirdi, ama bunlar mevduat ya da vadesi gelen poliçelerin ödenmesi şeklinde geri gelirlerdi; böylece bir yandan bankanın elindeki değerli tahvil ve senetler artarken, toplam para varlığı azalırdı, öte yandan da banka, eskiden sahibi olarak elinde bulundurduğu aynı miktan, şimdi mevduat sahiplerinin borçlusu olarak elinde bulundurur, ve ensonu, toplam dolaşım aracı miktan azalırdı.

Buraya kadar, verilen avansların banknot olarak yapıldığını ve bu yüzden de, bunun, çıkartılan banknot miktarında, bir anda gözden kaybolsa da, geçici bir artışa yolaçacağını varsaymış bulunuyoruz. Ama buna gerek de yoktur. Banka, kağıt banknot yerine, A adına bir kredi hesabı açabilir ve bu durumda A, bankanın borçlusu, onun sanal mevduat sahibi haline gelir. A, alacaklılanna, banka üzerine çektiği çeklerle ödeme yapar ve bu çekleri alanlar bunları kendi bankerlerine aktanrlar; banka bunları *Clearing House'da,* adına çekilmiş çeklerle takas eder. Bu durumda, araya banknot hiç girmemiş olur ve tüm işlem, bankanın kendi borcunu, kendi üzerine çekilmiş bir çekle kapatmasından ibarettir; bunun fiili karşılığı ise bankanın Adan olan alacağıdır. Burada banka A'ya, adına açtığı kredi nedeniyle, kendi banka sermayesinin bir kısmını borç vermiştir.

Parasal araçlara olan bu talep, sermaye talebi olduğu sürece, bu ancak para-sermaye talebidir. Bu yalnız banker açısından sermaye, yani alün (dışarıya alün ihracı halinde) ya da Ulusal Bankanın banknotlarıdır ve özel bir banka bunlan ancak bir eşdeğer karşılığında saün alabilir ve bu nedenle de onun için sermayeyi temsil eder. Ya da gene faiz getiren değerli senetler, devlet tahvilleri, hisse senetleri, vb. gibi, alün ya da banknot elde edilmesi için satılmalan zorunlu olan senetier sözkonusu-dur. Bununla birlikte, bu değerli senetierden devlet tahvilleri yalnız bun-

lan satın alan için ve bu nedenle kendisi için satınalma fiyatını bunlara yatırdığı sermayeyi temsil eden kimse için sermayedir. Bunların kendileri sermaye değil, yalnız devlet borcuna karşılık verilen alacak senetleridir. Eğer bunlar ipotek senetleri ise, yalnızca, gelecekteki toprak rantı üzerinde hak saklayan belgelerdir. Ve eğer bunlar hisse senetleri ise, [sayfa 404] yalnızca elinde bulundurana gelecekteki artı-değerden pay alma hakkını sağlayan mülkiyet belgeleridir. Bütün bunlar gerçek sermaye değillerdir. Bunlar, sermayeyi oluşturan öğeler olmadıkları gibi, bizatihi değer de değillerdir. Bunlara benzer işlemlerle, bankaya ait para, mevduata çevrilebilir ve böylece banka, bu paranın sahibi olmak yerine borçlusu haline gelir ve onun üzerinde farklı bir mülkiyet hakkına sahip olur. Bu, banka için ne kadar önemli olursa olsun, yedek sermaye kitiesinde ya da hatta belli bir ülkedeki para-sermaye kitlesinde hiç bir şeyi değiştirmez. Bu nedenle sermaye burada yalnız para-sermayeyi temsil eder ve fiilen para-biçiminde mevcut değilse, yalnızca sermaye üzerinden bir hakkı gösterir. Bu çok önemlidir, çünkü, *banka* sermayesinde bir kıtlık ve bu sermayeye olan şiddetii talep, bu gibi durumlarda, tersine, üretim aracı ve ürünler biçiminde pek bol bulunan ve piyasayı dolduran *fiili* sermayedeki azalma ile kanşünlır. İşte bunun için, toplam dolaşım aracı kitlesi aynı kaldığı ya da azaldığı halde, bankanın elinde güvence olarak tutulan değerli senetlerin kitiesinin nasıl olup da arttığını, dolayısıyla parasal araçlara olan artan talebin banka tarafından nasıl karşılanabildiğini açıklamak kolaydır. Bu toplam kitle, bu gibi para darlığı dönemlerinde iki şekilde denetim altına alınır; 1) bir alün akışı ile; 2) çıkartılan banknotların derhal geri dönmesi halinde; ya da işlemlerin, banknotlann aracılığı olmaksızın, yalnızca açık kredi hesap yoluyla yapıldığı ve dolayısıyla ödemelerin basit kredi işlemleriyle gerçekleştirildiği; bu ödemelerin tasfiye edilmesi, işlemin tek amacı olduğu hallerde, sırf ödeme aracı olması nedeniyle paraya olan talep ile. Paranın sırf ödemelerin tasfiyesinde hizmet ettiği durumlarda (ve bunalım

zamanlannda borçlar, saün almaktan çok ödemek için; yani işlemleri başlatmak için değil, eskileri sonuçlandırmak için alınır) bakiyelerin paranın aracılığı olmaksızın sırf kredi işlemleri ile tasfiye edilmediği zamanlarda bile dolaşımının ancak bir anlık olması ve bu yüzden de parasal araçlara karşı şiddetli bir talebin bulunduğu sırada, dolaşımı genişletmeksizin bu gibi işlemlerin çok büyük boyutlarda yapılabilmesi, paranın bir özelliğidir. Ancak, İngiltere Bankasının dolaşımının, kendisi bakımından, parasal araçlann genişlemesiyle birlikte kararlı kalması ya da hatta azalması olgusu tek başına, Fullarton, Tooke ve diğerlerinin (parasal araçlar ile ek sermaye olarak *capital on loan* [borç sermaye] almayı özdeş saymakla düştükleri hatalı düşüncenin sonucu) varsaydıklan gibi, paranın (banknotlann) ödeme aracılığı işlevi içersindeki dolaşımının artmadığını, genişlemediğini *prima facie* tanıtiamaz. Banknotlann saünalma aracı olarak dolaşımı, parasal araçlann böyle bol

olmasını gerektiren depresyon dönemlerinde azaldığı için, ödeme aracı olarak dolaşımları artabilir ve toplam dolaşım miktan, satınalma ve ödeme aracı olarak işlev yapan banknotlann toplamı, aynı kalabilir ve hatta azalabilir. Kendilerini çıkartan bankaya hemen geri dönen banknotların, ödeme aracı olarak yaptıkları dolaşım, bu iktisatçılann gözünde düpedüz [sayfa 405] dolaşım sayılmamaktadır. Ödeme aracı olarak dolaşımın hızı, satınalma aracı olarak dolaşımın hızında görülen azalmadan daha büyük bir oranda artacak olsa, satınalma aracı olarak hizmet eden para, miktar olarak önemli ölçüde azalmış olmakla birlikte, toplam dolaşım artabilir. Ve bu bunalımın belirli dönemlerinde, yani kredinin tamamen çöktüğü, yalnız metalar ile değerli senetlerin satılamaz hale geldiği değil, poliçelerin ıskonto ettirile-mediği, parayla ya da tüccar diliyle nakitle yapılan ödemeler dışında hiç bir şeyin geçerli olmadığı zamanlarda da fiilen ortaya çıkar. Fullarton ve diğerleri, banknotlann ödeme aracı olarak dolaşımlarının, bu gibi para kıtlığı dönemlerinin karakteristik özelliği olduğunu bilmedikleri için onlar bu görüngüyü raslantı olarak ele alırlar. *"With respect again to those examples ofeager competition for the possessıon of bank-notes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is stili going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange, the demand in such cases is not for circulation"* (satınalma aracı olarak dolaşım diye okuyunuz), *"but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis"* (yani, yedek bir ödeme aracı için), *"after a long continuation of the drain, and is the precur-sor of its termination."** (Fullarton, p. 130.)

Ödeme aracı olarak parayı incelerken (Buch I, Kap. III, 3, b); ödemeler zincirinin birdenbire kesintiye uğradığı zaman paranın nasıl kendi düşünsel biçiminden çıkıp, değerin maddi ve aynı zamanda da metalar karşısında mutlak bir biçimine girdiğini açıklamış bulunuyoruz. Bu, bazı örneklerle (dipnot 100 ve 101) gösterilmişti. Bu kesintinin kendisi, kredideki kararsızlığın ve bununla birlikte görülen, piyasalann aşırı malla dolması, metaların değer kaybetmesi, üretimin kesintiye uğraması, vb. gibi durumların kısmen bir sonucu ve kısmen de bir nedenidir. Bununla birlikte şurası açıktır ki, Fullarton, satınalma aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para arasındaki ayrımı, *currency* [dolaşım aracı]

* "Banknot ele geçirmek için girişilen ve panik dönemlerini belirleyen, bazan da 1825 yılının sonunda olduğu gibi, ülke dışına altın akımı henüz devam ederken bile görülebilen o hırslı rekabet örneklerine tekrar dönecek olursak, bence bunları düşük kambiyo kurlarının doğal ya da zorunlu sonuçları gibi görmemek gerekir; bu gibi hallerde talep, dolaşım için değildir, para yığmak içindir, korkuya kapılan bankerler ile kapitalistlerin, genellikle bunalımın son perdesinde dışarıya uzun süreli bir altın akışının sonucu olarak ortaya çıkan ve bunalımın sona ereceğini müjdeleyen bir taleptir." -f.

ile sermaye arasındaki asılsız bir ayrım haline sokmaktadır. Bu da gene, dolaşımın, darkafalı banker anlayışından ileri gelmektedir.

Şöyle bir soru da sorulabilirdi: bu gibi darlık dönemlerinde sıkıntısı çekilen, sermaye midir yoksa ödeme aracı olarak özgül bir işlevi olan [sayfa 406] para mıdır? Ve bu ünlü bir tartışma konusudur. Her şeyden önce, bu darlık altın akışı ile kendisini gösterdiği sürece, talep edilen şeyin uluslararası ödeme aracı olduğu açıktır. Ne var ki para kendi özgül uluslararası ödeme aracı niteliği içersinde, bizatihi değerli bir cevher, bir değer miktarı olarak, kendi madeni gerçekliği ile altındır. Aynı zaman da, o, sermaye, meta-sermaye olarak değil para-ser-maye olarak sermaye, metalar biçiminde değil para-biçiminde (ve sözcüğün seçkin anlamıyla paranın, içersinde evrensel dünya piyasa metaı olarak varolduğu biçimde) sermayedir. Burada, ödeme aracı olarak paraya olan talep ile, sermayeye olan talep arasında bir çelişki yoktur. Çelişki daha çok, para-biçim içersindeki sermaye ile meta-biçim içersindeki sermaye arasındadır; ve onun burada talep edildiği ve işlevini yerine getirebileceği tek biçim, para-biçimidir.

Bu altın (ya da gümüş) talebi dışında bu gibi bunalım dönemlerinde, herhangi bir sermaye kıtlığı olduğu söylenemez. Tahıl fıyatlannda-ki yükselme ya da pamuk kıtlığı, vb. gibi olağanüstü durumlarda böyle bir şey olabilir; ama bunlar, böyle dönemlerde mutlaka ve zorunlu olarak birlikte görülmezler; ve böyle bir sermaye kıtlığının varolduğu, sırf parasal araçlara karşı büyük bir talep bulunması olgusuna bakılarak hemen söylenemez. Tam tersine, piyasalar aşırı derecede dolmuş, meta-sermayeye boğulmuştur. Şu halde, bu darlığın nedeni, hiç bir şekilde mefa-sermaye kıtlığı olamaz. Bu soruna,

ilerde tekrar döneceğiz, [sayfa 407]

UÇUNCU KİTAP
TÜM OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ II
BEŞİNCİ KISIM
KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ FAİZ GETİREN SERMAYE
(DEVAM)
YİRMİDOKUZUNCU BOLÜM BANKA SERMAYESİNİ OLUŞTURAN KISIMLAR
ŞİMDİ, banka sermayesini oluşturan kısımlan daha ayrıntılı olarak incelemek gerekiyor.
Fullarton ile diğerlerinin dolaşım aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para -dışanya altın akışını ilgilendirdiği sürece evrensel para da dahil- arasındaki ayrımı, dolaşım aracı *(currency)* ile sermaye arasındaki ayrım haline getirdiklerini biraz önce görmüş bulunuyoruz.
Sermayenin bu konuda oynadığı acayip rol, banker ekonomi biliminin, paranın gerçekten *par excellence* sermaye olduğunu savunmasının olduğu kadar, aydınlanmış ekonomi biliminin de paranın sermaye olmadığında ayak diremesinin nedenidir.
İlerdeki tahlillerimizde, para-sermayenin, burada, faiz getiren sermaye anlamında *moneyed capital* (nakdi sermaye) ile karıştırılmakta olduğunu, oysa asıl anlamında para-sermayenin, diğer sermaye biçimlerinin, yani meta-sermaye ile üretken sermayenin tersine, daima yalnızca geçici bir sermaye biçimi olduğunu ortaya koyacağız.
Banka sermayesi, 1) nakit para, altın ya da banknotlar ve, 2) değerli senetlerden oluşur. Değerli senetler de iki alt-bölüme ayrılabilir: bir süre için geçerli olan, zaman zaman vadesi dolan ve iskonto edilmeleri, [sayfa 4ii] bankerlerin asıl işini oluşturan ticari senetler ya da poliçeler; ve

devlet tahvilleri, hazine bonolan, her türden hisse senetleri gibi kamu tahvilleri, kısacası, poliçelerden önemli ölçüde farklı, faiz getiren senetler. İpotekler de buraya katılabilir. Bu somut kısımlardan oluşan sermaye de, gene, bankerin yaürdığı sermaye ile, onun banka sermayesini ya da borç alınmış sermayesini oluşturan mevduata ayrılabilir. Banknot çıkartan bankalar sözkonusu olduğunda, bunların da banka sermayesi arasına alınması gerekir. Biz, şimdilik, mevduat ile banknotlan konu-dışı bırakacağız. Her ne olursa olsun şurası açıkür ki, banker sermayesini fiilen oluşturan kısımlar (para, poliçeler, mevduat), çeşitii öğelerin, bankerin kendi sermayesini ya da mevduaü, yani başkalarının sermayesini temsil etmesi nedeniyle etkilenmiş olmazlar. Banker, işini, ister yalnız kendi sermayesi ile ister yalnız mevduat sermayesiyle yürütsün, bu bölünme aynen kalır.
Her belirli ve düzenli para gelirinin, bir sermaye üzerinden doğmuş olsun olmasın, bir sermaye üzerinden sağlanan faiz gibi görünmesi olgusundan sorumlu olan faiz getiren sermaye biçimidir. Para gelir, önce faize çevrilir ve bu faizden, insan, onun hangi sermayeden doğduğunu saptayabilir. Bunun gibi, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, her değer miktarı, gelir olarak harcanmadığı sürece sermaye olarak görünür; yani bu değer miktan, getirebileceği olası ya da fiili faiz karşısında ve ona zıt olarak, ana para gibi görünür.
Sorun basittir. Yıllık ortalama faiz oranı %5 olsun. 500 sterlinlik bir miktar, bu durumda, faiz getiren sermayeye çevrilecek olursa, yılda 25 sterlin getirir. Yıllık 25 sterlinlik her sabit gelire, öyleyse 500 sterlinlik bir sermaye üzerinden alınan faiz gözüyle bakılabilir demektir. Ne var ki, bu, 25 sterlinin kaynağının, ister yalnızca bir mülkiyet ya da tasarruf hakkı olsun, ister taşınamaz mal gibi gerçek bir üretim öğesi olsun, doğrudan doğruya aktanlabilir olması ya da aktanlabilecek duruma gelebileceği bir biçime girmesi durumlan dışında tamamen hayali bir anlayıştır ve böyle bir görüş olarak da kalır. Ulusal borçlar ile ücretleri örnek olarak alalım.
Devlet her yıl alacaklılanna, kendilerinden borç aldığı sermaye için belli bir miktar faiz ödemek zorundadır. Bu durumda alacaklı yatırdığı sermayeyi borçlusundan geri alamaz, ancak hakkını ya da mülkiyet hakkını satabilir. Sermayenin kendisi tüketilmiştir, yani devlet tarafından harcanmıştır. Artık mevcut değildir. Devlet alacaklısının elinde, 1) diyelim, 100 sterlin tutarında bir borç senedi vardır., ve 2) bu borç senedi, alacaklıya, devletin yıllık gelirinden, yani yıllık vergi gelirinden, belli bir miktar, örneğin 5 sterlin ya da %5 tutarında bir hak sağlar; 3) alacaklı, 100 sterlinlik bu borç senedini dilediği bir kimseye satabilir. Faiz oranı %5 ve devletin verdiği güvence sağlamsa, alacaklı A, bu borç senedini kural olarak B'ye 100 sterline satabilir; B için 100 sterlini yıllık %5 faizle vermek ya da 100 sterlin ödemek suretiyle devletten yılda 5 sterlin tutarında haraç sağlamak hiç farketmez. Ne var ki, bütün bu durumlarda

[sayfa 412] insanlann gözünde bir sürgün (faiz) doğuran burada devlet ödemeleri kabul edilen bu sermaye, hayaldir, hayali sermayedir. Yalnız devlete borç verilen bu meblağ artık mevcut olmamakla kalmayıp, zaten hiç bir zaman onun sermaye olarak harcanması düşünülmemişti, ve o ancak sermaye olarak yatınlmakla, kendisini koruyan değere dönüştürülebilirdi. İlk alacaklı A için, yıllık vergilerden

kendisine düşen pay, sermayesi üzerinden faizi temsil eder; tıpkı mirasyedinin servetinden tefeciye düşen payın ona faiz olarak görünmesi gibi; oysa her iki durumda da borç verilen meblağ sermaye olarak yatınlmamıştır. Devlete ait borç senedinin satış olanağı, A için, kendi ana parasını geri almanın potansiyel aracını temsil eder. B'ye gelince, onun sermayesi kendi görüş açısından, faiz getiren sermaye olarak yatırılmıştır. Arada geçen işlemi ilgilendirdiği kadarıyla, B, devletin geliri üzerinden A 'ya ait bulunan hakkı satın almakla, yalnızca Anın yerini almış durumdadır. Bu işlem kaç kez yinelenirse yinelensin, devlet borcu sermayesi, tamamen hayali olarak kalır, ve o borç senetleri satılamaz duruma gelir gelmez, bu sermaye hayali artık görünmez olur. Bununla birlikte, bu hayali sermayenin de, birazdan göreceğimiz gibi, kendi hareket yasalan vardır.

Şimdi de biz, -nasıl ki faiz getiren sermaye, genel olarak bütün o saçma-sapan biçimlerin kaynağı, ve böylece de örneğin borçlar, bankere metalar olarak görünebiliyorsa- olumsuz bir niceliğin sermaye olarak göründüğü ulusal borç sermayesinin karşıtı olarak emek-gücünü ele alalım. Ücretler burada, faiz olarak anlaşılmakta ve bu yüzden emek-gücü de bu faiz getiren sermaye olarak düşünülmekte. Örneğin, bir yıllık ücret 50 sterlin ve faiz oranı da %5 ise, yıllık emek-gücü 1.000 sterlinlik bir sermayeye eşit olmaktadır. Kapitalist anlayış biçiminin saçmalığı burada tepe noktasına ulaşmaktadır, çünkü, sermayedeki genişleme, emek-gücünün sömürüsüne dayanılarak açıklanacak yerde, sorun tersine çevriliyor ve emeğin üretkenliği, faiz getiren sermayenin bu esrarlı niteliği, emek-gücünün kendisine bağlanarak açıklanıyor. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında, bu, gözde bir anlayış olabilirdi (örneğin, Petty'nin) ama bugünlerde bile bazı vülger iktisatçılar tarafından ve özellikle de bazı Alman istatistikçileri tarafından büyük bir ciddiyetle kullanılmaktadır.[1] Ne yazık ki, iki tatsız, cansıkıcı olgu, bu yalın kat anlayışı bozuyor. Her şeyden önce, emekçinin, bu faizi elde etmesi için çalışması gerekiyor. Sonra da, işçi kendi emek-gücünün sermaye-değerini, transfer ederek nakite çeviremiyor. İşin doğrusu, işçinin emek-gücünün yıllık değeri, onun ortalama yıllık ücretine eşittir ve alıcıya karşılık olarak emeği aracılığı ile vermek zorunda olduğu şey, bu aynı değer, artı, bir artı-

[1] "İşçi, yıllık ücretinin para-değerinin, faizden alınan gelir olarak kabul edilmesiyle elde edilen bir sermaye-değere sahiptir.... Ortalama günlük ücreti %4 üzerinden ... sermayeleştirerek, erkek bir tarım işçisi için şu ortalama değeri elde ederiz: Avusturya'da, 1.500 taler; Prusya'da, 1.500; İngiltere'de, 3.750; Fransa'da, 2.000; orta Rusya'da, 750 taler." (Von Reden, *Vergleichende Kulturstatistik,* Berlin, s. 434.)

değer, yani emeğiyle eklenen artıştır. Köleci toplumda, işçinin bir [sayfa 4i3] sermaye-değeri vardır, yani onun satınalma fiyatı. Ve kiralanması halinde, kiralayanın önce, bu satınalma fiyatı üzerinden faiz ödemesi ve aynca da, sermaye üzerinden yıllık aşınıp yıpranmayı yerine koyması gerekir.

Hayali sermaye oluşumuna, sermayeleştirme deniyor. Her devre-sel gelir, ortalama bir faiz oranı ile borç alınan bir sermaye tarafından gerçekleştirilebilecek bir gelir gibi, faiz oranı üzerinden hesaplanarak sermayeleştirilir. Örneğin, yıllık gelir 100 sterlin, faiz oranı %5 ise, 100 sterlin, 2.000 sterlin üzerinden yıllık faizi temsil eder ve bu 2.000 sterline, yıllık 100 sterlin üzerinden yasal mülkiyet hakkının sermaye-değeri gözüyle bakılır. Bu mülkiyet hakkını satın alan kimse için, 100 sterlinlik yıllık gelir gerçekten de, %5 faizle yatınlmış sermayesi üzerinden alınan faizi temsil eder. Böylece, sermayenin fiili genişleme süreci ile olan bütün bağlan tamamen kaybolmuş ve dolayısıyla, otomatik olarak kendi kendisini genişletme özelliğini taşıyan bir şey olarak sermaye kavramı kuvvetlendirilmiş oluyor.

Borç senedinin -güvencenin- devlet borçlannda olduğu gib tamamen hayali bir sermayeyi temsil etmemesi halinde bile, bu gibi senetlerin sermaye-değerleri gene de tamamen aldatıcıdır. Kredi sisteminin ortaklaşa sermayeyi ne şekilde yarattığını daha önce görmüştük. Senet, bu sermayeyi temsil eden mülkiyet hakkı olarak iş görür. Demiryollarına, madenlere, deniz ulaşım şirketleri ve benzerlerine ait hisse senetleri gerçek sermayeyi, yani bu gibi girişimlere yatınlan ve işleyen sermayeyi ya da bu gibi girişimlerde sermaye olarak kullanılmak amacıyla hissedarlar tarafından yatırılan para miktanm temsil eder. Doğal olarak bu, bütün bunların düpedüz bir dolandırıcılığı temsil edebilme olasılığını da ortadan kaldırmaz. Ama bu sermaye, bir defasında, mülkiyet hakkının (hisse senetleri) sermaye-değeri, diğer bir defasında, bu girişimlere yatırılan ya da yatınlacak olan fiili sermaye olarak, iki kez var olamaz. Yalnız ikinci biçimde vardır, ve bir hisse senedi yalnızca, artı-değerin, kendisi tarafından gerçekleştirilecek kısmına tekabül eden bir mülkiyet hakkıdır. A, bu hakkı B'ye ve B de C'ye satabilir. Bu alışverişler, sorunun niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez. A ya da B, mülkiyet hakkını sermaye biçiminde elde tutmakta, ama C, sermayesini, hisse senetli sermayeden gelmesi beklenen artı-değerden alacağı sırf bir mülkiyet hakkına çevirmiş bulunmaktadır.

Yalnız hükümet bonolannın değil, hisse senetlerinin de mülkiyet haklannın değerlerinin bağımsız hareketi, bunlann üzerlerinde hak sahibi olabilecekleri sermaye ya da talebin yanı sıra, gerçek sermayeyi teşkil ettikleri hayaline kuvvet kazandınr. Çünkü bunlar, fiyatları bağımsız olarak saptanan ve kendine özgü hareketleri olan metalar halini alırlar. Bunların piyasa değerleri, gerçek sermayenin değerinde (değerdeki genişleme değişse bile) herhangi bir değişme olmaksızın, kendi nomi-

nal değerlerinden farklı biçimde saptanır. Bir yandan bunlann piyasa [sayfa 414] değerleri, yasal hak sağladıkları gelir miktanna ve güvenine bağlı olarak dalgalanma gösterir. Hissenin nominal değeri, yani başlangıçta bu hissenin temsil ettiği yatırılan meblağ 100 sterlin ise ve bu kuruluş %5 yerine %10 faiz veriyorsa, hissenin piyasa değeri, diğer şeyler aynı kalmak üzere, faiz oranı %5 olduğu sürece 200 sterline yükselir, çünkü, %5 üzerinden sermayeleştirilmiş iken, şimdi 200 sterlinlik hayali bir sermayeyi temsil etmektedir. Bunu 200 sterline saün alan kimse, bu sermaye yatırımı üzerinden %5'lik bir gelir elde eder. Girişimin geliri azalınca, bunun tersi doğrudur. Bu senedin piyasa değeri kısmen spekülatiftir, çünkü bu yalnız fiili gelir ile değil, aynı zamanda, önceden hesaplanan, beklenen gelir ile de saptanmıştır. Ama gerçek sermayedeki genişlemenin değişmez olduğu ya da devlet borçlarında olduğu gibi sermayenin mevcut olmadığı durumlarda yıllık gelirin yasa ile saptandığı ve güvenlik alüna alındığı kabul edilirse, bu senetlerin fiyatı, faiz oranı ile ters oranülı olarak yükselir ya da düşer. Faiz oranının %5'ten %10'a yükselmesi halinde, 5 sterlinlik bir gelir garanti eden senetier şimdi yalnız 50 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Tersine, faiz oranı %2[1]/2'ye düşecek olsa, aynı senetier 200 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Bunların değerleri daima, yalnızca sermayeleştirilmiş gelir, yani hayali bir sermaye üzerinden o günkü faiz oranıyla hesaplanan gelirdir. Bu nedenle, para piyasasının daralması halinde, bu senetlerin fiyatı iki nedenle düşecektir: önce, faiz oranı yükseldiği için, sonra da, nakite çevirmek üzere daha büyük miktarlarda senet piyasaya sürüldüğü için. Fiyattaki bu düşme, ister bu senetlerin sahiplerine sağlayacaklan gelir, devlet tahvillerinde olduğu gibi değişmez olsun, ister, sanayi kuruluşlarında olduğu gibi temsil ettiği gerçek sermayedeki genişleme, olasılıkla yeniden-üretim sürecindeki bozukluklarla etkilenmiş olsun, bunlara bakılmaksızın gerçekleşir. Son durumda, sözü edilene eklenmesi gerekli bir başka değer kaybı da vardır. Fırüna sona erer ermez bu senet, işteki bir başansızlığı, ya da sahtekarlığı temsil etmemesi ölçüsünde gene eski düzeyine yükselir. Bunalım sıralanndaki değer kaybı, servetlerin biraraya toplanmasında güçlü bir araç hizmetini görür.[2]

Bu senetlerin değerindeki düşme ya da artmanın, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden bağımsız olması ölçüsünde, ulusun sahip olduğu servet, değerdeki düşme ya da yükselmeden sonra da gene eski büyüklüğündedir. "Kamu hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisseleri 23 Ekim 1847 tarihine kadar toplam 114.752.225 sterlin

[2] [Metalar ile değerli senetlerin son derece değer kaybettiği ve tamamen satılamaz hale geldiği Şubat Devriminden hemen sonra, Liverpool'daki isviçreli bir tüccar -babama anlattığına göre- varını-yoğunu paraya çeviriyor, elinde parayla Paris'e geliyor ve Rothschild'i bularak, birlikte bir girişimde bulunmayı öneriyor. Rothschild gözlerini adama dikiyor, ona doğru koşuyor, omuzlarından tutuyor ve soruyor: *"Avez-vous de l'argent sur vous?"* - *"Oui, M. le baron."* -*"Alors vous etes mon* /îomme!"("Yanınızda para var mı?" - "Evet, Baron." - "Öyleyse siz benim adamımsınız.") - Ve ikisi birlikte kârlı bir iş yaptılar. - *F.E.]*

tutannda değer kaybetmiş bulunuyordu." (Morris, İngiltere Bankası Gu-vemörü, 1847-48 Ticari Bunalımı Konusundaki rapordaki ifadesi [sayfa 415] [n° 3800].) Bu değer kaybının, üretimde ve kanallar ve demiryollan üzerindeki gidiş-gelişte fiili bir durmayı, ya da başlamış bulunan girişimlerin askıya alınmasını ya da sermayenin beş para etmeyen serüvenler peşinde çarçur edilmesini yansıtması dışında, ulus, nominal para-sermayenin bu sabun köpüğünün patlamasıyla zerre kadar yoksullaşmış olmaz.

Bu senedin aslında temsil ettiği şey, ya devlet borçlarında olduğu gibi, parası ya da sermaye-değeri, sermayeyi hiç bir şekilde temsil etmeyen, ya da temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden bağımsız olarak yönetilen gelecekteki üretimler üzerinden birikmiş alacaklar ya da yasal haklardan başka bir şey değildir.

Kapitalist üretime dayanan bütün ülkelerde bu türden büyük miktarlarda sözde faiz getiren sermaye ya da para getiren sermaye vardır. Ve para-sermaye birikimi ile aslında anlatılmak istenilen şey, üretim üzerinde biriken bu haklardan, piyasa-fiyatlannın, bu haklann hayali ser-maye-değerlerinin birikiminden başka bir şey değildir.

Banker sermayesinin bir kısmı şimdi bu sözde faiz getiren senetlere yaünlmış durumdadır. Bu aslında, yedek sermayenin, fiili bankacılık işinde hiç bir işlevi yerine getirmeyen bir kısmıdır. Bu senetierin en önemli kısmı, poliçelerden, yani sanayi kapitalistieri ya da tüccarlar tarafından yapılan ödeme vaatlerinden oluşur. Borç para veren için, bu poliçeler faiz getiren poliçelerdir, bir başka deyişle, bunları saün aldığında o, vadesi gelene kadar geçecek zamana ait faizi düşmüştür. Buna iskonto etmek deniliyor. Poliçenin temsil ettiği meblağdan ne miktar indirim yapılacağı, o sıradaki faiz oranına bağlıdır.

Ensonu banker sermayesinin son kısmı, onun, altın ye banknot olarak para rezervinden oluşur. Belli bir süre için anlaşmayla bağlı bulunmayan mevduat her zaman mevduat sahibinin tasarrufundadır. Bunlar sürekli dalgalanma durumundadır. Ama, bir mevduat sahibi mevduatından para çekerken bir diğeri yaürır ve böylece, genel ortalama toplam mevduat miktan normal iş dönemlerinde pek az dalgalanma gösterir.

Kapitalist üretimin geliştiği ülkelerde, bankaların yedek fonlan daima ortalama olarak yığma biçiminde

mevcut para miktarını ifade eder ve bu yığmanın bir kısmı da, bizatihi hiç bir değeri olmayan senetierden, sırf alün üzerine çeklerden ibarettir. Banker sermayesinin büyük kısmı bu nedenle tamamen hayalidir ve, senetierden (poliçelerden), hükümet tahvillerinden (bunlar harcanmış sermayeyi temsil ederler) ve hisse senetlerinden (gelecekteki gelir üzerine çeklerden) oluşur. Ve şurasını da unutmamak gerekir ki, bankerin kasasındaki bu senedin temsil ettiği sermayenin, para-değerinin kendisi, senedin, garanti edilen gelir üzerinden çeklerden (örneğin, hükümet tahvillerinden) ya da gerçek sermaye üzerine mülkiyet haklanndan (örneğin, hisse senetlerinden) ibaret bu-

lunması ölçüsünde hayalidir, ve bu değer, senedin hiç değilse kısmen temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden farklı olarak belirlenir; ya da, senedin, sermaye üzerinden değil de gelir üzerinden bir hakkı temsil etmesi [sayfa 4i6] durumunda, aynı gelir üzerindeki hak, sürekli değişen hayali bir para-sermaye ile ifade edilir. Buna ek olarak, bu hayali banker sermayesinin, geniş ölçüde, kendisine ait sermayeyi değil, ona ister faiz getiren ister getirmeyen biçimde olsun mevduat yatıran kamuya ait sermayeyi temsil ettiğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Mevduat, daima, para, altın, banknot ya da bunlar üzerine çeklerle yapılır. Fiili dolaşımın gereksinmelerine uygun olarak daralan ya da genişleyen yedek fon dışında bu mevduat aslında daima bir yandan, poliçeleri iskonto edilen ve böylece avans alan sanayi kapitalistleri ile tüccarlann elindedir; öte yandan, da, değerli senet ticareti yapanlann (borsa simsarlannın), kendilerine ait tahvil ve senetleri satmış bulunan özel kuruluşların ya da (hazine tahvilleri ve yeni borçlar halinde) hükümetin elinde bulunur. Mevduatın kendisi çifte bir rol oynar. Bir yandan bunlar, biraz önce belirttiğimiz gibi, faiz-getiren sermaye olarak borç verilmişlerdir ve bu yüzden de, bankanın kasalannda bulunmayıp, yalnızca defterlerinde, mevduat sahiplerinin alacaklan olarak görünürler. Öte yandan bunlar, sahiplerinin karşılıklı alacaklan, mevduatları üzerine çeklerle hesaplanabildikleri ve birbirlerine göre kapatılabildikleri sürece sırf bu gibi kayıtlar şeklinde işlev yaparlar. Bu bakımdan, bu mevduatların aynı bankere yatırılmış olup da bu bankerin, çeşitli hesapları birbirleriyle dengeleyebilmesinin ya da farklı bankalarda bulunup da, bu bankaların karşılıklı olarak çekleri değiştirip, yalnız bakiyeleri birbirlerine ödemelerinin hiç bir önemi yoktur. Faiz getiren sermaye ve kredi sistemindeki gelişmeyle, bütün sermaye kendisini çiftleştirmiş ve bazan da üçleştirmiş gibi görünür; aynı sermaye, ya da hatta belki de aynı alacak talebi, çeşitli şekillerde farklı ellerde, farklı biçimlerde görünürler.[3] Bu "para-sermaye"nin daha büyük bir kısmı tamamen hayalidir. Yedek fon dışında bütün mevduat, banker üzerinden alacak talebidir ve

[3] [Sermayenin, bu iki katına, üç katına ulaşması, son yıllarda, örneğin Londra Borsasının raporlarında kendi başına bir başlığı işgal eden mali tröstler aracılığı ile oldukça büyük bir gelişme gösterdi. Belli sınıftan faiz getiren senet, örneğin, yabancı devlet tahvilleri, İngiliz belediye ya da Amerikan devlet bonoları, demiryolu hisse senetleri, vb. satın almak için bir şirket kuruldu. Sözgelimi, 2 müyon sterlinlik bir sermaye, hisse senetlerinin satışıyla toplandı. Müdürler kurulu sözkonusu değerleri satın alıyor ya da bunlar üzerinde az çok aktif spekülasyon yapıyor, ve giderleri düştükten sonra, yıllık faizi ortaklara temettü olarak dağıtıyordu. Üstelik bazı anonim şirketleri, normal hisse senetlerini, tercihli ve ertelemeli diye iki sınıfa ayırma usulünü benimsediler. Tercihliler, toplam kârın izin vermesi koşuluyla, değişmeyen bir faiz, diyelim %5 alıyorlardı; bundan arta kalan olursa, bunu da ertelemeliler alıyordu. Bu kentte, tercihli senetlere yapılan "sağlam" sermaye yatırımı, -ertelemeli senetli- fiili spekülasyondan azçok ayrılıyordu. Birkaç büyük kuruluş bu yeni usulü benimsemek istemedikleri için, yeni şirketlerin kurulması gibi bir yola başvuruldu. Bunlar, eski şirketlerin hisse senetlerine bir ya da birkaç milyon sterlin yatırıyorlar ve satın alınan hisselerin nominal değeri tutarında yeni senetler çıkarıyorlar, ama bunların yarısı tercihli, yarısı ertelemeli olarak çıkartılıyordu. Bu gibi durumlarda ilk hisse senetleri, yenilerinin çıkartılmasına dayanak hizmeti gördükleri için iki katına çıkmış oluyordu. *-F.E.]*

ama mevduat olarak hiç bir zaman mevcut değildir. Kliring odalanndaki işlemlerde hizmet gördükleri ölçüde, bankerler için -bankerler bunlan borç verdikten sonra- sermaye işlevini yerine getirirler. Bankerler, karşılıklı çeklerini, varolmayan mevduat [sayfa 417] üzerinden kendi karşılıklı hesa-plannı tasfiye ederek öderler.

Adam Smith, para borç vermede sermayenin oynadığı rolle ilgili olarak şunlan söylüyor: "Ne. var ki, para-ticaretinde bile, para, para olarak sahiplerinin bizzat kullanmak istemedikleri sermayelerin, bir elden diğerine aktanlmasını sağlayan feragat senedinden başka bir şey değildir. Bu sermayeler, aktarılmada araç olarak hizmet eden paranın mik-tanndan, oran kabul etmeyecek kadar büyük olabilir; aynı para parçaları, birçok farklı borç vermelere olduğu kadar, birçok farklı satın almalara da ardarda hizmet ederler. Örneğin A, W'ye 1.000 sterlin borç verir ve W bu para ile derhal B'den 1.000 sterlin değerinde mal satın alır. Bu parayı kendisi kullanma olanağı bulunmayan B, aynı para parçalannı X'e borç verir ve o da hemen bu paralarla C'den 1.000 sterlin değerinde mal satın alır. C, aynı şekilde ve aynı nedenle bu paralan Vye borç verir ve o da gene bunlarla D'den mal satın alır. Bu şekilde, sikke ya da kağıt, aynı para parçalan birkaç gün içersinde, herbirisi değer olarak, bu parçalann toplamına eşit, üç farklı borç verme ve üç farklı satın almada araç olarak hizmet ederler. Ellerinde para bulunan A, B ve C gibi üç kişinin, borcu olan üç kişiye, W, X ve Y'ye devrettikleri şey, bu satın almaları yapma gücüdür. Bu güç, borcun hem değerini ve hem de kullanımını içerir. Bu üç paralı kimsenin borç verdiği sermayeler, kendisiyle saün alınabilecek mallann değerine eşittir, ve satın almalann yapıldığı paranın

üç katidir. Bununla birlikte verilen bu borçlar, farklı borçlular tarafından saün alınan mallar, borcun vadesi geldiğinde, bir kârla birlikte, sikke ya da kağıt para olarak eşit bir değeri geri getirecek şekilde kullanıldığı takdirde tam bir güvenlik altında olabilir. Ve, aynı para parçalan böylece, üç kişiye verilen üç ayrı borcun araçları olarak ya da aynı nedenle, değerlerinin otuz kati tutannda hizmet edebilecekleri gibi, aynı şekilde, ardarda geriye ödeme araçlan olarak da hizmet edebilirler." *{[An Inçuiry into the Nature and Causes ofthe Wealth ofNations,* Aberdeen, London 1848, s. 236.-£tf.]Bookll, Chap. IV.)
Aynı para parçası, dolaşım hızına bağlı olarak çeşitii satın almalar için kullanılabildiğine göre, bunun gibi çeşitli borçlar için de kullanılabilir, çünkü, satın almalar onu bir kimseden bir başka kimseye taşır ve borç, saünalma araya girmeksizin, bir kimseden bir başkasına yapılan aktarmadan başka bir şey değildir. Her saücı için para, metalannın dönüşmüş biçimini temsil eder. Her değerin sermaye-değer olarak ifade edildiği bugünlerde çeşitii borç vermelerde ardarda çeşitii sermayeleri temsil eder. Bu, yalnızca, paranın ardarda çeşitii meta-değerleri gerçekleştirebileceği şeklindeki daha önceki bir sözün bir başka ifadesidir. Aynı zamanda, para, gerçek sermayelerin kişiden kişiye aktanlması için, dolaşım

aracı olarak hizmet eder. Borç verme sözkonusu olduğunda, para, kişiden kişiye, dolaşım aracı olarak geçmez. Borç verenin elinde kaldığı sürece, dolaşım aracı olarak değil, ona ait sermayenin varlık biçimi olarak mevcuttur. Ve o, parayı, bir başkasına borç verirken, bu biçim içersinde aktanr. Eğer A parayı B'ye ve o da C'ye, arada herhangi bir [sayfa 4ısı satın-alma olmaksızın borç vermiş ise, aynı para üç sermayeyi değil, sadece bir sermayeyi -*tek* bir sermaye-değeri- temsil eder. Onun gerçekten temsil ettiği sermayelerin sayısı, çeşitli meta-sermayelerin değer-biçimi olarak kaç kez işlev yaptığına bağlıdır.
Adam Smith'in borç vermeler için genel olarak söylediği şeyler, kamunun bankerlere verdiği borçlann yalnızca bir başka adı olan mevduat için de geçerlidir. Aynı para parçalan, şu ya da bu sayıda mevduat için araç olarak hizmet edebilir.
"Bugün A'ya yatırmış olduğunuz 1.000 sterlinlik mevduatın, yann tekrar kullanılarak B'de bir mevduat olması, hiç kuşkusuz doğrudur. Ertesi günü ise B tarafından tekrar kullanılır ve C'de bir mevduat teşkil edebilir ... ve bu böylece devam edip gider; ve para olarak aynı 1. 000 sterlin böylece, ardarda yapılan transferler ile, mutlak olarak sonsuz bir mevduat toplamı halinde çoğalır. Demek oluyor ki, Birleşik Krallık'taki bütün mevduatın onda-dokuzunun, bunlardan sorumlu bulunan bankerlerin defterlerindeki kayıtlardan öte bir varlığa sahip bulunmamaları pekala olasıdır.... Böylece, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki para hiç bir zaman 3 milyon sterlini geçmediği halde, bankalardaki mevduatın 27 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bankalardan toplu halde para çekilmediği takdirde aynı 1.000 sterlinin yoluna devam etmesi halinde, aynı kolaylıkla, sonsuz miktarda borcu tasfiye etmesi olasıdır. Perakendeciye olan borcunuzu bugün kapattığınız aynı 1.000 sterlin ile o da yann tüccara olan borcunu, tüccar da ertesi günü bankaya olan borcunu kapatabilir ve bu böyle sürer gider; böylece aynı 1.000 sterlin, elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve akla gelebilecek miktarlarda borcu kapatabilir." *(The currency Theory Revieıved,* s. 62-63.)
Bu kredi sisteminde her şeyin çiftleşmesi, üçleşmesi ve yalnızca tasavvurda bulunan bir hayalete dönüşmesi, insanın ensonu somut bir şeyi yakaladığı umuduna kapıldığı "yedek fonda" aynen geçerlidir.
İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Morris'e bir kez daha kulak verelim: "Özel bankaların rezervleri, mevduatlar halinde İngiltere Bankasının elindedir. Bir altın İhracı her şeyden önce İngiltere Bankasının rezervleri üzerinde etkisini gösterir; ama bu, İngiltere Bankasındaki rezervlerinin bir kısmının çekilmesi anlamına da geldiği için, diğer bankalann rezervleri üzerinde de etkili olur. Bu, ülkedeki bütün bankaların rezervleri üzerinde etkisini gösterir." *(Commercial Distress,* 1847-48, n° 3639, 3642.)
Demek ki, en sonunda bu yedek fonlar, İngiltere Bankasının yedek fonu ile kanıp giderler.[4] Bununla birlikte, bu yedek fon da çifte bir varlığa sahiptir. Bankacılık şubesindeki *(banking departmant)* yedek fon, bank-

anın, dolaşımdaki banknotlann üzerinde ve ötesinde çıkartmakla yetkili bulunduğu banknot fazlalığına eşittir. Banknot çıkartılmasının yasal üst düzeyi 14 milyon sterlin (bunun için külçe rezervine [sayfa 419] gerek yoktur; bu, devletin Bankaya borçlu bulunduğu, yaklaşık meblağdır) artı, Bankanın değerli madenler stoku miktarıdır. Bankanın değerli madenler stoku 14 milyon sterline ulaştığı takdirde, Banka, banknot olarak; 28 milyon sterlin çıkartabilir ve eğer bunun 20 milyon sterlini dolaşımda bulunursa, bankacılık şubesinin *(banking department)* yedek fonu 8 milyon sterlin olur. Demek ki, 8 milyon değerindeki bu banknot, Bankanın tasarrufundaki yasal banker sermayesi ve aynı zamanda, mevduat-lan için yedek fondur. Şimdi eğer dışanya bir altın akışı olur ve Bankadaki değerli maden stoku 6 milyon sterlin azalırsa -bu durum buna eşdeğer sayıda banknotun yokedilmesini gerektirir- bankacılık şubesinin *(ban-king department)* yedeği 8 milyon sterlinden 2 milyon sterline düşer. Banka bir yandan faiz oranını epeyce bir miktar yükseltir, öte yandan, bankada mevduatı bulunan başka bankalar ile diğer mevduat sahipleri, Bankada kendi kredilerini içersine alan yedek fonda büyük bir

azalma olduğunu görürler. 1857 yılında Londra'daki dört büyük hisseli banka, İngiltere Bankası, 1844 tarihli Banka Yasasını yürürlükten kaldıran bir "hükümet karan" sağlamadığı takdirde, bütün mevduatlannı çekmekle ve böylece bankacılık şubesini *(banking department)* iflas ettirmekle bu bankayı tehdit ettiler.[5] Böylece 1847 yılında olduğu gibi bankacılık şubesi,

[4] [O zamandan beri bunun nasıl bir yoğunluk kazandığı, 18 Aralık 1892 tarihli *Daily News'*ten alınan ve 1892 Kasımında Londra'daki onbeş büyük bankanın, banka rezervlerine ait aşağıdaki resmi tabloda görülmektedir:

Bankanın Adı	Borçlar (Pasif)	Nakit Rezervler	Yüzde
City	£9.317.629	£746.551	8.01
Capital and Counties	11.392.744	1.307.483	11.47
Imperial	3.987.400	447.157	11.22
Lloyds	23.800.937	2.966.806	12.46
Lon. And Westminster	24.671.559	3.818.885	15.50
Lon. And S. Western	5.570.268	812.353	14.58
London Joint Stock	12.127.993	1.288.977	10.62
London and Midland	8.814.499	1.127.280	12.79
London and County	37.111.035	3.600.374	9.70
National	11.163.829	1.426.225	12.77
National Provincial.	41.907.384	4.614.780	41.01
Parrs and the Alliance	12.794.489	1.532.707	11.98
Prescott & Co	4.041.058	538.517	13.07
Union of London.	15.502.618	2.300.084	14.84
Williams, Deacon & Manchester & Co.	10.452.381	1.317.628	12.60
Toplam	*£232.655.823*	*£27.845.807*	*11.97*

Yaklaşık 28 milyonluk bu toplam rezervin en az 25 milyonu, İngiltere Bankasında mevduat olarak yatırılmış halde, en fazla 3 milyonu, 15 bankanın kendi kasalarında nakit olarak bulunmaktadır. Ne var ki, İngiltere Bankasının bankacılık şubesinin nakit rezervi, aynı 1892 Kasım ayı boyunca 16 milyonu bile bulmuyordu. -*F.E.*]

[5] 1844 tarihli Banka Yasasının yürürlükten kalkmasıyla, Banka, sahip bulunduğu altın rezervini dikkate almaksızın istediği kadar banknot çıkartabiliyordu; böylece, dilediği miktarda

(banking department), bankanın tedavül şubesinin [sayfa 420] *{issue de-partment)* elinde birkaç milyon (örneğin, 1847'de 8 milyon) bulunduğu halde dolaşımdaki banknotların çevrilebilirliğini garanti edemez duruma gelecektir. Ama bu da gene hayali idi.

"Bankerlerin kendilerinin hemen gereksinmeleri bulunmayan (mevduatların) büyük bir kısmı, *bili brokers'lerin* [borsa simsarlarının] eline geçiyor ve bunlar da aldıkları ve avans karşılığı güvence olarak, Londra'da ve ülkenin diğer yerlerinde bulunan kimselere ait zaten is-konto etmiş olduklan ticari senetleri bankerlere veriyorlardı. Banker istenildiğinde bu paranın ödenmesi için *bili brokefa* karşı sorumlu oluyordu; ve bu gibi işlemler öylesine boyutlara ulaşmıştı ki, Bankanın [İngiltere Bankasının] şimdiki Guvemörü Mr. Neave ifadesinde şöyle diyordu: 'Bir *brokenn* [simsann] 5 milyonu olduğunu biliyorduk ve bir başkasının 8 ile 10 milyon arasında bir miktara sahip bulunduğu inancına varmıştık; bir tanesinin 4, bir başkasının *3lA* milyonu vardı ve bir üçüncününki 8 milyonun üzerindeydi. Bu söylediklerim *broker'lara* [simsarlara] verilen mevduatlardır.'" *(Report of Committee on BankActs,* 1857-58, S. 5, Sec-tion 8.)

"Londralı *bili brokef\ax* [borsa simsarları], yaptıklan muazzam ticari işlemleri, hiç bir nakit yedeğe sahip olmaksızın, vadesi gelen poliçelerin ödenmesine ya da çok sıkışmaları halinde, iskonto edilmiş poliçelerin güvencesi karşılığında İngiltere Bankasından avans elde etme gücüne güvenerek yürütüyorlardı." *(Jbid.,* s. Vlll, Section 17.) "Londra'daki iki *bili broking* [borsa simsarlığı yapan] firması 1847'de ödemeleri durdurdu; daha sonra her ikisi de yeniden işe başladı. 1857'de her ikisi de tekrar ödemeleri durdurdu. Bir firmanın 1847'deki borç toplamı yuvarlak hesap 2.683.000 sterlin, sermayesi ise 180.000 sterlin idi; aynı firmanın 1857'deki borç toplamı 5.300.000 sterlin ve sermayesi belki de 1847' dekinin dörtte-biri kadardı. Öteki firmanın borç toplamı, ödemeyi durdurduğu her dönemde 3.000.000 ile 4.000.000 sterlin arasındaydı, sermayesi ise ancak 45.000 sterlin kadardı." *(Jbid.,* s. XXI, Section 52.) [sayfa

421]

hayali kağıt para-sermaye yaratılıyor ve bunlar bankalara, komisyonculara, ve bunlar aracılığıyla da ticarete borç vermek amacıyla kullanılıyordu. [- *F.E.]*

OTUZUNCU BÖLÜM
PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE

I

KREDİ sistemi ile ilgili olarak şimdi yaklaşmakta olduğumuz güç sorunlar şunlardır:

Birincisi : Gerçek para-sermayenin birikimi. Bu, ne ölçüde gerçek bir sermaye birikiminin, yani genişlemiş ölçekte yeniden-üretimin bir göstergesidir ve ne ölçüde değildir? Sermaye bolluğu denilen şey -yalnız faiz getiren sermaye, yani para getiren sermaye ile ilgili olarak kullanılan bir ifade- yalnızca sınai aşırı-üretimi ifade etmenin özel bir şekli midir, yoksa onun yanı sıra apayrı bir görüngü mü oluşturur? Bu bolluk ya da para-sermaye arzındaki bu fazlalık, durgunlaşmış para kitlelerinin (külçe, altın sikke ve banknotlar) varolması ile aynı zamana mı rastlıyor, ve böylece bu aşırı para bolluğu, borç sermaye bolluğunun bir ifadesi ve dışsal bir biçimi mi oluyor?

İkincisi: Para kıtlığı, yani borç sermaye yokluğu, gerçek sermaye (meta sermaye ve üretken sermaye) kıtlığını ne ölçüde ifade eder? Ve bu, öte yandan, para olarak para kıtlığı ve dolaşım aracı kıtlığı ile ne ölçüde aynı zamana raslar?

Para-sermayenin ve genellikle para-servetin buraya kadar gözden geçirdiğimiz kendine özgü birikim biçimi, ensonu, emek üzerinde [sayfa422] mülkiyet hakkı birikimi şeklini almış bulunuyor. Ulusal borç ser-

mayesinin birikimi, yalnızca, vergi gelirinin belli bir kısmı üzerinde kesin bir hak ayrıcalığına sahip bulunan devlet alacakları sınıfında bir artış olduğu anlamını taşıdığını ortaya koymuştu.[6] Bu olgular aracılığıyla böylece, borçlardaki bir birikim bile bir sermaye birikimi gibi görünebilir ve kredi sisteminde yeralan çarpıklığın ulaştığı boyutlar gözle görülür duruma gelir. Aslında borç alınan ve çoktan harcanmış bulunan sermaye için verilen bu borç senetleri, tüketilmiş bulunan sermayenin bu kağıttan kopyaları, bunları ellerinde bulunduranlar için, sanki bunlar satılabilir ve dolayısıyla da ve tekrar sermayeye çevrilebilir metalarmış gibi sermaye olarak hizmet ederler.

Toplum hizmetleri, demiryolları, madenler, vb., üzerindeki mülkiyet hakları, aslında, gördüğümüz gibi, gerçek sermaye üzerinde mülkiyet hakkıdır. Ama bu mülkiyet haklan, bu sermayeyi bir kimsenin tasarrufu altına sokmaz. Bu sermaye geri çekilemez. Bu haklar, yalnızca, bu sermaye tarafından üretilecek artı-değerin bir kısmı üzerinde yasal haklar sağlar. Bu haklar da gene, gerçek sermayenin kağıt üzerindeki bir kopyası halini alırlar; sanki bir mala ait yükleme belgeleri, yüklenilen maldan bağımsız, ve onunla eşzamanlı ayn bir değere sahip bulunabilir-miş gibi. Bunlar, mevcut olmayan bir sermayeyi nominal olarak temsil eder hale gelirler. Çünkü, gerçek sermaye, bunlarla yanyana bulunur ve bu kopyaların bir kimseden bir başka kimseye aktanlması ile el değiştirmiş olmaz. Bunlar, yalnız belli bir geliri garanti ettikleri için değil, satışlan yoluyla, sermaye-değerler olarak karşılıklannın elde edilebilmesi nedeniyle de faiz getiren sermaye biçimine girerler. Bu haklann birikmesi, demiryollannda, madenlerde, buharlı gemilerde, vb. bir birikmeyi ne ölçüde ifade ederse, fiili yeniden-üretim sürecindeki genişlemeyi de aynı ölçüde ifade eder; tıpkı örneğin taşınabilir mallarla ilgili bir vergi listesindeki büyümenin, bu mallardaki büyümeyi göstermesi gibi. Metalar gibi alım-satım işlemlerinin konusu olan ve dolayısıyla sermaye-değerler gibi dolaşabilen kağıt üzerindeki bu kopyalar, bu nitelikleriyle hayalidirler, ve değerleri, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden tamamen bağımsız olarak düşebilir ya da yükselebilir. Bunların değerleri, yani Borsadaki fiyatlan, zorunlu olarak, faiz oranındaki bir düşmeyle -para-sermayenin kendine özgü hareketlerinden bağımsız olarak bu düşme, sırf kâr oranındaki bir düşme eğiliminden ileri geldiği ölçüde- bir yükselme eğilimine sahiptir; bu nedenle bu hayali servet, başka

[6] Kamu fonu, yıllık gelirin borçları ödemek üzere bir yana ayrılan kısmını temsil eden hayali sermayeden başka bir şey değildir. Eşdeğer miktarda bir sermaye harcanmıştır; borçlar için payda olarak hizmet eden budur, ama kamu fonunun temsil ettiği şey bu değildir; çünkü, sermaye artık mevcut değildir. Sanayiin çalışmasıyla yeni bir servetin yaratılması gerekir; harcanmış bulunan bu serveti borç verenler için, bu servetin bir kısmı yıllık olarak bir yana ayrılır; bu kısım, onu üretenlerden, vergiler yoluyla alınır ve devletin alacaklılarına verilir, ve ülkede sermaye ile faiz arasındaki adet haline gelmiş orana göre, bu alacaklıların alacakları yıllık geliri sağlayabilecek sermayeye eşdeğer hayali bir sermaye varsayılır. (Sismondi, *Nouveauxprincipes* [Second editions, Paris 2827], II, s. 230.)

[sayfa 423] bir neden olmasa bile kapitalist üretim sırasında, başlangıçta özgül nominal değerin her bir parçası için ifade edilen değere bağlı olarak genişler.[7]

Bu değerli senetlerin fiyatlarındaki dalgalanmalar yoluyla elde edilen kazançlar ya da uğranılan kayıplar, ve bunların demiryolları krallarının, vb. elinde toplanması, öz ve nitelikleri gereği gitgide daha fazla bir kumar konusu haline gelir, ve sermaye, servet elde etmenin asıl yöntemi olarak, emeğin yerini alıyormuş gibi görünür ve aynı zamanda, açık şiddetin yerine geçer. Bu tür sanal para-servet, yalnız özel kimselerin para- servetlerinin değil, daha önce de belirttiğimiz gibi, banker sermayesinin de çok önemli bir kısmını oluşturur.

Bu sorunu kısa yoldan çözümlemek için, şunu belirtelim ki, para-sermaye birikimi ile, servetin, bir yandan özel para-kapitalistleri ve öte yandan devlet, topluluklar ve parayı borç alan ve yeniden üretenler arasında aracılık eden bankerlerin (meslekleri borç para vermek olan kimselerin) elinde birikmesi de kastedilebilir. Çünkü, kredi sistemindeki uçsuz bucaksız genişleme, ve genellikle bütün kredi, kendi özel sermayeleri gibi bunlar tarafından sömürülür. Bu adamlar daima sermayeye ve para-biçiminde gelire ya da para üzerinde doğrudan doğruya bir hakka sahiptirler. Bu sınıfın servet birikimi, gerçek birikimden tamamen farklı bir biçimde olabilir, ama ne olursa olsun bu, bu sınıfın, gerçek birikimin büyük bir kısmını cebe indirdiğini tanıtlar.

Önümüzdeki sorunun ölçeğini küçültelim. Devlet tahvilleri, hisse senetieri ve her türden diğer senet ve tahviller gibi, borç verilen sermaye için -faiz getirmek üzere aynlan sermaye için- yaürım alanlandır. Bunlar, bu tür sermayenin borç verildiği biçimlerdir. Ama bunların kendileri, kendilerine yatırılmış bulunan borç sermayesi değillerdir. Öte yandan, kredi sisteminin yeniden-üretim sürecinde doğrudan doğruya rol oynadığı ölçüde, sanayicilerin ya da tüccarların, bir senedi iskonto ettirmek ya da borç

almak istedikleri zaman gereksinme duyduklan şey, ne hisse senedidir ne de devlet tahvili. Onun istediği şey paradır. Bunun için, başka türlü para bulamayınca bu tahvilleri ya rehine koyar ya da satar. Bizim burada ele almak durumunda olduğumuz da işte bu borç sermayesinin birikimidir ve özellikle de, borç verilebilir para-sermayenin birikimidir. Biz, burada, binaların, makinelerin ya da diğer sabit sermayenin borç verilmesi üzerinde durmuyoruz. Sanayiciler ile tüccarlann, metalar şeklinde ve yeniden-üretim sürecinin sınırlan içersinde birbirlerine verdikleri avanslarla da ilgilenmiyoruz; oysa bu noktayı da önce

[7] Birikmiş borç verilebilir para-sermayenin bir kısmı gerçekte yalnızca sanayi sermayesinin bir ifadesidir. Örneğin, İngiltere, 1851 yılında, Amerikan demiryolları ile öteki girişimlere 80 milyon sterlin yatırım yaptı, bu yatırımın nerdeyse tamamı, Amerikalıların karşılık olarak ödeme zorunda bulunmadıkları İngiliz mallarının ihracıyla gerçekleştirildi. İngiliz ihracatçıları, bu metalar için Amerika'ya poliçe çektiler ve bunlarla İngiliz hisse senedi aracıları satın aldılar ve hisse senedi satın alınması için Amerika'ya gönderdiler.

daha aynntılı olarak incelememiz gerekir. Biz burada yalnızca, bankerlerin [sayfa 424] aracı olarak sanayicilere ve tüccarlara verdikleri para-borçlar-la ilgileniyoruz.

Önce, ticari krediyi, yani yeniden-üretim sürecinde iş gören kapitalistlerin birbirlerine verdikleri krediyi tahlil ederek işe başlayalım. Bu, kredi sisteminin temelini teşkil eder. Bu, bir poliçe ile belli bir ödeme vadesi olan bir borç senedi ile, yani ertelemeli bir ödeme belgesi ile temsil edilir. Herkes birbirine kredi verir, birbirinden kredi alır. Şimdilik büsbütün ayrı bir alan olan banker kredisini bir yana bırakalım. Bu poliçeler, tüccarların kendi aralannda birbirlerine ciro edilerek -iskonto ettirilmeksizin- ödeme aracı olarak dolaştığı sürece ve ölçüde, sırf bir alacağın A'dan B'ye transferidir ve görünüşü hiç bir biçimde değiştirmez. Yalnızca, bir kimse yerine bir başkası geçer. Ve bu anlamda, borçlann ödenmesi bile, para araya girmeksizin yapılabilir. Örneğin, iplikçi A, pamuk simsarı B'ye ve bu da ithalatçı C'ye bir senet ödemek zorundadır. Şimdi eğer, çoğu kez olduğu gibi C aynı zamanda iplik ihraç ediyorsa, A'dan poliçe ile iplik alabilir ve iplikçi A, simsar B'ye, simsarın C'den ödeme şeklinde aldığı kendi senedi ile ödemede bulunabilir. Olsa olsa, bir bakiyenin para olarak ödenmesi gerekecektir. Demek ki bütün işlem, pamuk ile ipliğin değiştirilmesinden ibaret olur. İhracatçı yalnız iplikçiyi ve pamuk simsarı, pamuk üreticisini temsil eder.

Bu tamamen ticari kredi devresinde, iki şeyi dikkate almak gerekir.

Birincisi: Bu karşılıklı alacakların tasfiyesi, sermayenin geriye akışına, yani yalnızca ertelenmiş bulunan M-P hareketine bağlıdır. İplikçi eğer pamuklu mallar yapımcısından poliçe almış ise, yapımcı, bu ödemeyi ancak, piyasadaki pamuklu mallan o arada satılmış ise yapabilir. Eğer tahıl spekülatörü aracısına bir poliçe çekmiş ise, aracı bu parayı, tahılın o arada umulan fiyatla satılmış olması halinde ödeyebilir. Bu ödemeler demek ki, yeniden-üretimin, yani üretim ve tüketim süreçlerinin akıcılığına bağlıdır. Ama, krediler karşılıklı olduğu için birinin ödenmesi ötekinin ödenmesine bağlıdır; çünkü, poliçe çekerken taraflardan birisi, ya kendi işindeki sermayenin geriye akışını ya da o arada poliçesinin vadesi gelecek bir üçüncü şahsın kendi işindeki sermayenin geriye dönüşünü hesaba katmıştır. Sermayenin geriye akışının gecikmesi halinde, senetlerini karşılayabilmek için, sermayenin beklenen geriye akışı dışında ödemeler, ancak poliçeyi çeken kimsenin tasarrufundaki yedek sermaye aracılığı ile yapılabilir.

İkincisi: Bu kredi sistemi, nakit ödemeler zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. Her şeyden önce, giderlerin büyük bir kısmının, sözgelimi, ücretlerin, vergilerin, vb. daima nakit olarak ödenmesi gerekir. Ayrıca,

C'den nakit ödeme yerine poliçe alan kapitalist B, bu poliçenin vadesi gelmeden önce, D'ye vadesi dolmuş bulunan kendi poliçesini ödemek zorunda da olabilir ve bu durumda elinde nakit parası olması gerekir. [sayfa 425] Yukarda varsayıldığı gibi tam bir yeniden-üretim devresi, yani pamuk ekicisinden pamuk iplikçisine ve geriye doğru olan devre, ancak bir istisna olabilir; bu devre, birçok noktalarda sürekli kesintiye uğrayacaktır. Yeniden-üretim sürecinin Melenmesinde görmüş olduğumuz gibi (İkinci Kitap, Üçüncü Kısım) değişmeyen sermaye üreticileri, değişmeyen sermayeyi kısmen kendi aralannda değiştirirler. Bunun sonucu, poliçeler azçok birbirlerini karşılamış olurlar. Bunun gibi, yükselmekte olan üretim çizgisi üzerinde de, pamuk simsan pamuk iplikçisine, iplikçi, pamuklu mal yapımcısına, fabrikatör ihracatçıya, ihracatçı -belki gene de pamuk- ithalatçıya poliçe çeker. Ama bu alışverişlerin yaptığı devre, ve dolayısıyla alacaklar dizisinin dönüşü aynı zamana denk gelmez. Örneğin, iplikçinin dokumacıdan olan alacağı, kömür tüccarının makina yapımcısından olan alacağı ile tasfiye edilemez. Çünkü iplikçinin, kendi işinde, makine yapımcısından herhangi bir karşı-alacağı olamaz, çünkü, ürünü olan iplik hiç bir zaman, makina yapımcısının yeniden-üretim sürecine bir öğe olarak girmez. Bu yüzden bu gibi alacaklann parayla tasfiyesi gerekir.

Bu ticari kredinin sınırlan, kendi başlarına düşünüldüğünde şunlardır: 1) sanayiciler ile tüccarlann serveti, yani geriye dönüşlerin gecikmesi halinde, yedek sermaye üzerindeki komuta gücü; 2) bu dönüşlerin kendileri. Bu geriye ödemeler geciktirilebilir ya da metaların fiyatları bu arada düşebilir veya durgun bir piyasa yüzünden metalar geçici olarak saülamaz hale gelebilir. Poliçelerin vadeleri ne

denli uzun olursa, yedek sermayenin de o denli büyük olması gerekir, ve fiyatiarda bir düşme ya da piyasadaki aşırı yığılma nedeniyle, geriye dönüşlerdeki azalma ya da gecikme olasılığı o denli büyük olur. Ve üstelik, başlangıçta yapılan alışverişler, meta-fıyatlanndaki yükselme ya da düşme üzerine oynanan spekülasyona ne denli fazla dayandırılmış ise dönüşler o denli az güvenli olur. Ama şurası da açıkür ki, emeğin üretkenlik gücünde ve dolayısıyla geniş-ölçekli üretimdeki gelişmeyle birlikte: 1) piyasalar genişler ve üretim alanından daha uzak hale gelir; 2) dolayısıyla kredilerin de uzatılması gerekir; 3) spekülatif öğe böylece, gitgide daha fazla, ticari işlemlere egemen hale gelir. Geniş ölçekte ve uzak piyasalar için yapılan üretim, toplam ürünü ticaretin ellerine teslim eder; ne var ki, bir ulusun sermayesinin, ticaretin, tüm ulusal ürünü kendi sermayesiyle saün alabilecek ve sonra da satacak biçimde, kendini iki kaüna çıkartması olanaksızdır. Kredi, bu yüzden burada vazgeçilmez bir şeydir; bu kredinin hacmi, üretimin değerinin hacmindeki büyüme ile büyüdüğü gibi, vadesi de, piyasalann artan uzaklıkları ile birlikte uzar. Burada karşılıklı bir etki sözkonusudur. Üretim sürecindeki gelişme krediyi genişletir ve kredi de, sınai ve ticari işlemlerin genişlemesine yolaçar.

Bu krediyi, banker kredisinden ayrılmış olarak incelediğimiz zaman [sayfa 426] bunun, sanayi sermayesinin kendi hacmindeki artış ile birlikte büyüdüğü açıktır. Borç sermayesi ile sanayi sermayesi burada özdeştir. Borç verilen sermaye, ya nihai bireysel tüketim ya da üretken sermayenin değişmeyen öğelerinin yerine konulması için ayrılan meta-sermayedir. Burada borç sermayesi olarak görünen şey, daima, yeniden-üretim sürecinin belli bir evresinde mevcut bulunan, ama satınalma ve satış aracılığı ile bir kimseden bir başkasına geçtiği halde, eşdeğeri, satın alan tarafından ilerdeki belirlenen bir tarihe kadar ödenmeyen sermayedir. Örneğin pamuk, iplikçiye, iplik, pamuklu mallar yapımcısına, pamuklular, tüccara bir poliçe karşılığında transfer edilir; bu mallar tüccann elinden ihracatçıya ihracatçıdan da Hindistan'daki bir tüccara poliçe karşılığında aktarılır ve bu tüccar da pamuklulan satarak yerine indigo, vb. satın alır. Bu elden ele geçiş sırasında, pamuğun, pamuklu mallara dönüşümü gerçekleştirilir ve pamuklular da en sonunda Hindistan'a ihraç edilir ve indigo ile değiştirilerek bu indigo Avrupa'ya sevkedilir ve tekrar yeniden-üretim sürecine girer. Yeniden-üretim sürecinin çeşitli evreleri burada, iplikçi pamuğa, pamuklu mallar fabrikatörü ipliğe, tüccar pamuklu mallara, vb., herhangi bir ödeme yapmaksızın kredi ile gerçekleştirilmiştir. Sürecin ilk aşamalannda meta, pamuk, çeşitli üretim evrelerinden geçer ve bu geçişi kredi sağlar. Ama, pamuk, üretim sürecinde meta olarak son şeklini alır almaz, aynı meta-sermaye, ancak, onun uzak pazarlara taşınmasını sağlayan çeşitli tüccarlann ellerinden geçer ve bunlardan sonuncusu, ensonu bu metalan tüketicilere satar ve bunlann yerine başka metalar satın alır; bu metalar da ya tüketilir ya da yeniden-üretim sürecine girer. Öyleyse burada iki aşama arasında bir ayrım yapmak gerekiyor: birinci aşamada kredi, aynı nesnenin üretiminde fiili ardarda evreleri başlatıyor; ikincisinde kredi yalnızca o nesnenin bir tüccardan diğerine taşınmasını da içeren transfer işlemini, başka bir deyişle M-P sürecini gerçekleştiriyor. Ne var ki burada da meta gene hiç değilse dolaşım sürecinde, yani yeniden-üretim sürecinin bir evresindedir.

Buradan şu sonuç çıkıyor ki, burada borç verilen sermaye, hiç bir zaman aül sermaye olmayıp, sahibinin elinde biçimini değiştirmek zorunda olan sermayedir; sahibi için o yalnızca meta-sermaye biçiminde, yani tekrar dönüştürülmesi zorunlu bir biçimde, ilk adımda en azından paraya çevrilmesi gereken sermaye biçiminde bulunur. Demek oluyor ki, burada kredinin başlaüp gerçekleştirdiği şey metalann başkalaşımıdır; yalnız M-P değil, aynı zamanda P-M ve fiili üretim sürecidir. Yeniden üretken devre içersindeki büyük bir kredi miktan (banker kredisi dışında), borç verilmeye hazır durumda bekleyen ve kârlı yaürım arayan büyük bir aül sermaye olduğu anlamına gelmez. Bu daha çok, yeniden- üretim sürecinde, daha çok sermaye kullanıldığı anlamına gelir. Kredi, demek ki, burada, 1) sanayi kapitalistlerini ilgilendirdiği kadarıyla, sanayi ser-

mayesinin bir evreden diğerine geçişini, birbiriyle ilgili ve birbirine yakın üretim alanlannın bağlantısını; 2) tüccarları ilgilendirdiği kadanyla, [sayfa 427] metalann, para karşılığında kesin satışlarına ya da başlıca metalarla değiştirilmelerine kadar, bir kimseden bir başkasına taşınmasını ve geçişini sağlar.

Azami kredi burada, sanayi sermayesinin tam istihdamı ile özdeştir, yani tüketim sınırlan dikkate alınmaksızın, yeniden üretken gücünün en üst düzeyde harcanması demektir. Bu tüketimin sınırları, yeniden-üretim sürecinin kendi çabalanyla genişletilir. Bir yandan bu, emekçilerle kapitalistlerin gelirlerinde tüketimi artınr, öte yandan da, üretken tüketim çabalarıyla özdeştir.

Yeniden-üretim süreci sürekli olduğu, ve dolayısıyla geriye akış güven altına alındığı sürece, bu kredi vardır ve genişler, ve genişlemesi, yeniden-üretim sürecinin kendisindeki genişlemeye dayanır. Geriye dönüşlerdeki gecikmeler, aşırı dolu piyasalar ya da düşen fiyatlar sonucu, yeniden-üretim sürecinde bir duraklama olur olmaz, sanayi sermayesinde aşın bir bolluk görülür, ama işlevlerini yerine getiremeyecek bir biçim içersindedir. Muazzam miktarlarda meta-sermaye vardır ama, satılamaz durumdadır. Muazzam miktarda sabit sermaye vardır, ama yeniden-üretim sürecindeki tıkanıklık nedeniyle çoğu kullanılmaz durumdadır. Kredi, 1) bu sermaye boş kaldığı, yani yeniden-üretim

evrelerinden bir tanesinin içersinde hapsedildiği, başkalaşımlannı tamamlayamadığı için; 2) yeniden-üretim sürecinin sürekliliğine olan güven sarsıldığı için; 3) bu ticari krediye olan talep azaldığı için, daralır. Üretimini kısan ve deposunda bir yığın satılmamış iplik bulunan iplikçi, krediyle pamuk satı-nalma gereksinmesi duymaz; elinde gereğinden fazla mal bulunan tüccar, krediyle başka meta alacak durumda değildir.

Dolayısıyla, yeniden-üretim sürecindeki bu genişlemede ya da hatta normal akışta bir bozukluk olunca kredi de kıtlaşıyor; kredi ile meta elde etmek güçleşiyor. Bununla birlikte, nakit ödeme talebi ile, kredili satışlara karşı gösterilen titizlik, bir çöküşü izleyen sanayi çevrimi evresinin özellikleridir. Bizzat kriz sırasında, herkesin elinde ürün bulunduğu, bunları satamadığı, ama ödemeleri karşılayabilmek için satmak zorunda olduğundan, kredi kıtlığının en üst düzeye ulaşüğı (ve bu nedenle banker kredisine ait iskonto oranının en yüksek olduğu) sırada, en büyük miktarlarda bulunan, aül ya da yaünm arayan sermaye kitleleri değil, daha çok, kendi yeniden-üretim sürecinde engellenmiş bulunan sermaye kitlesidir. O sırada yaünlmış bulunan sermaye, yeniden-üretim süreci ükandığı için, büyük kitleler halinde gerçekten atıl durumdadır. Fabrikalar kapanır, hammaddeler yığılır, son şeklini almış ürünler, metalar olarak piyasayı kaplar. İşte bu nedenle, bu gibi durumlarda, suçu, üretken sermaye kıtlığına yüklemek son derece yanlıştır. Kısmen, normal ama geçici olarak küçülmüş ölçekte yeniden-üretim sürecine, ve kısmen de, felce uğramış tüketime oranla, üretken sermayedeki aşın

bolluk, asıl bu gibi zamanlarda sözkonusudur.

Bütün toplumun yalnız sanayi kapitalistleri ile ücretli işçilerden [sayfa 428] oluştuğunu kabul edelim. Ayrıca, toplam sermayenin büyük bir kısmının, ortalama oranlannda kendilerini yerine koymaktan alıkoyan ve özellikle kredi ile gelişmiş bulunan tüm yeniden-üretim sürecinin genel iç bağıntıları nedeniyle her zaman geçici nitelikte genel bir duraklamayı davet eden fiyat dalgalanmalarını da dikkate almayalım. Kredi sisteminin uygun bir ortam sağladığı, hileli alışverişlerle spekülasyonlan da bir yana bırakalım. Bu durumda bir bunalım, ancak ekonominin çeşitli kollanndaki üretimde görülen orantısızlığın, ve kapitalistlerin tüketimi ile birikimleri arasındaki orantısızlığın bir sonucu olarak açıklanabilirdi. Ama, görüldüğü gibi, üretime yaünlmış bulunan sermayenin yerine konması, geniş ölçüde, üretken olmayan sınıfların tüketim gücüne bağlı bulunuyor; oysa işçilerin tüketim gücü kısmen ücretler yasası ile, kısmen de, bunlann kapitalist sınıf tarafından kârlı bir biçimde çalıştırılabildiği sürece kullanılmalan olgusu ile sınırlıdır. Bütün gerçek bunalımlann son nedeni, daima kapitalist üretimin üretici güçleri sanki yalnız toplumun mutiak tüketim gücü bu güçlerin sınınnı teşkil edermişçesine geliştirme çabasına zıt olarak, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir.

Hiç değilse gelişmiş kapitalist uluslar arasında gerçek bir üretken sermaye kıtlığından, ancak, bellibaşlı besin maddelerinde ya da bellibaşlı sanayi hammaddelerinde genel bir kötü ürün zamanlarında sözedilebi-lir.

Ne var ki bu ticari krediye ek olarak önümüzde bir de gerçek para kredi bulunmakta. Sanayiciler ile tüccarlann aralannda alıp verdikleri avanslar, bunlara bankerler ve borç para verenlerin yaptıkları para avanslarla birbirine karışmış durumdadır. Poliçe iskontolarında avans yalnızca nominaldir. Fabrikatör ürününü, poliçe karşılığı satar ve bunu bir *bili broker'a* [simsara] kırdırır. Gerçekte, simsann verdiği avans, bankerden sağladığı kredidir ve banker de bu parayı simsara, mevduat sahiplerinin para-sermayesinden vermiştir. Bu mevduat sahipleri, sanayi kapitalistleri ile tüccarların kendilerinden ve (tasarruf bankalan aracılığı ile) işçilerden - ayrıca, toprak rantı alanlardan ve öteki üretken olmayan sınıflardan ibarettir. Böylece, bir bireysel sanayici fabrikatör ve tüccar, büyük bir yedek fon bulundurmak ve kendisine yapılacak fiili ödemelere bağlı kalmak zorunluluğundan kurtulmuş olur. Öte yandan, kısmen poliçe dalavereleri, kısmen de sırf poliçe icadetmek için yapılan meta alışverişi ile bütün süreç öylesine karmaşık hale gelir ki, geriye ödemelerin gerçekte uzun zaman sonra ve ancak, kısmen dolandınlan para-ikrazcılannın ve kısmen de dolandırılan üreticilerin sırında yapıldığı hallerde bile, geriye ödemelerin düzenli olduğu çok kârlı bir iş görüntüsü uzun süre devam eder. Böylece işler daima, çöküşün tam arifesinde, neredeyse fazlasıyla sağlıklı bir görünüştedir. Bunun en iyi kanıını örneğin, 1857 ve 1858 tarihli Banka Yasaları üzerine Raporlar vermektedir-

ler. Bu raporlarda, 1857 Ağustosunda bunalımın patlak vermesinden yalnızca bir ay önce, bütün banka müdürlerinin, tüccarların, [sayfa 429] kısacası başlannda Lord Overstone olmak üzere davet edilen bütün uzmanların, gönenç, ve işlerdeki sağlıklı durum nedeniyle birbirlerini kutladıklan görülmektedir. Ve ne gariptir ki, Tooke, *History ofPrices* adlı yapıtında, bunalımlarla ilgili bir tarihçi olarak bu hayali görünüşe bir kez daha aldanmaktadır. Birdenbire patlak veren çöküşe kadar işler daima tepeden tırnağa sağlıklı, ve kampanya bütün hızıyla devam etmektedir.

Şimdi, para-sermaye birikimine bir kez daha geri dönüyoruz. Borç verilebilir sermayedeki her büyüme, gerçek bir sermaye birikimini ya da yeniden-üretim sürecindeki bir genişlemeyi göstermez. Bu, büyük miktarlarda borç sermayesinin bomboş kaldığı, bir bunalımı hemen izleyen sanayi çevrimi evresinde çok açık duruma gelir. Üretim sürecinin daraldığı (1847 bunalımından sonra, İngiliz sanayi

bölgelerinde üretim üçte-bir azalmıştı), meta-fiyatlannın en alt düzeye indiği, girişim ruhunun felce uğradığı bu gibi zamanlarda faiz oranı düşüktür ve burada o, tam da sanayi sermayesindeki daralışın, ve iş görememenin bir sonucu olarak borç verilebilir sermayedeki artıştan fazla bir şeyi ifade etmez. Meta-fiyatlan düştüğü, alışveriş sayısı azaldığı ve ücretlere yatınlan sermaye eksildiği zaman, daha az miktarda dolaşım aracına gereksinme bulunacağı apaçıktır; öte yandan, dış borçlar, ya altın ihracıyla ya da iflaslann sonucu olarak tasfiye edildikten sonra, dünya-parası olarak işlev yapmak üzere ek bir paraya da gereksinme olmayacaktır; en sonu, poliçe iskontosu ile ilişkili işlerin hacmi, poliçelerin kendi sayılanndaki ve büyük-lüklerindeki azalma ile orantılı olarak küçülecektir. Şu halde, dolaşım aracı ya da ödeme aracı olarak iş görecek olan borç verilebilir para-ser-mayeye olan talep (yeni sermaye yatınmı hala konu-dışıdır) azalacak ve dolayısıyla bu sermaye nispeten bollaşacaktır. Bu gibi koşullar altında, ne var ki, borç verilebilir sermaye arzı da, daha ilerde göreceğimiz gibi artacaktır. İşte bu yüzden, 1847 bunalımından sonra, durum, "alışverişlerde bir daralma ve büyük bir aşın para bolluğu", (Commercial Distress, 1847-48, Evidence, n° 1664) sözleriyle nitelendiriliyordu. Faiz oranı, "ticaretin neredeyse büsbütün yokedilmesi ve paranın kullanılması ile ilgili yolların neredeyse büsbütün ortadan kalkması" nedeniyle çok düşüktü (toc. *cit.,* s. 45, Liverpool Krallık Bankası müdürü Hodgson'un ifadesi). Bu olguları açıklamak için bu bayların uydurdukları saçmalıklar (üstelik Hodgson bunların en iyilerinden biriydi) şu satırlardan görülebilir: "Bunalım" (1847) "ülkede, kısmen dünyanın her yerinden yapılan ithalat için alün olarak ödemede bulunmak zorunluluğunun kısmen de dolaşan sermayenin *(floating capital)* sabit sermaye içersinde erimesinin yolaç-

tığı, para-sermayedeki gerçek bir azalmadan doğmuştur." *[l.c,* 39.] Dolaşan sermayenin sabit sermayeye çevrilmesinin, nasıl olup da bir ülkedeki para-sermayeyi azalttığını anlamak olanaksızdır. Çünkü, demiryolları [sayfa 430] örneğinde, yani o sırada sermayenin bellibaşlı yatınldı-ğı bu alanda, köprüler ve raylar için ne altın ne de kağıt para kullanılmıştı, ve demiryolu hisse senetlerine yatınlan para, sırf ödemeler şeklinde yatınlmış bulunması ölçüsünde, bankalara yatınlan diğer paralann yerine getirdiği işlevlerin tamamen aynısını yerine getirmiş ve hatta yukarda gösterildiği gibi, borç verilebilir para-sermaye miktannı geçici olarak artırmıştır bile; ama, yapım işleri için fiilen harcanması ölçüsünde, ülke içersinde, satınalma ve ödeme aracı olarak dolaşımda bulunmuştur. Ancak sabit sermayenin ihraç edilememesi ölçüsünde ve bu olanaksızlık karşısında, ihraç edilen mallar karşılığında yapılan geriye ödemelerden sağlanan sermaye -nakit ya da külçe olarak yapılan geriye ödemeler de dahil- hesap-dışı kalır ve ancak bu ölçüde para-sermaye etkilenebilir. Ne var ki o sırada İngiliz ihraç malları da dış piyasalarda dağlar gibi yığılmıştı ve satılamıyordu. Kendi normal iş sermayelerinin bir kısmını demiryollan hisse senetlerine bağlayan ve bu yüzden de işlerini yürütmek için borç sermayeye muhtaç hale gelen Manchester'li tüccarlar ile fabrikatörlerin *floating capitalian* gerçekten de sabit hale gelmişti ve bunlar bunun sonuçlanna katlanmak zorunda kalmışlardı. Ama bunlar, işlerine ait olup da oradan çektikleri sermayeyi, demiryolu yerine diyelim ki madenlere yatırmış olsalardı -demir, kömür, bakır gibi madencilik ürünlerinin kendileri *floating capital* olduğu halde- durum gene aynı olurdu. Kötü bir ürün yılı, hububat ithali ve altın ihracı nedeniyle, mevcut para-sermayedeki fiili azalma, hiç kuşkusuz, demiryolu sahtekarlığı ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir olguydu. -"Ticari sermayelerinin bir kısmını demiryolları için çekmeleri nedeniyle ... hemen bütün ticari firmalar, işlerini azçok sermaye kıtlığı ile karşı karşıya bıraktılar."- "Ticari firmalann demiryollarına yapüklan büyük ölçüdeki borç vermeler *[loc. cit.,* s. 42] bunları ... senetlerini iskonto ettirmek ve böylece ticari işlemlerini yürütmek için bankalara çok fazla yüklenmek zorunda bıraktı" (aynı Hodgson'un sözleri, *l.c,* s. 67). "Demiryolu spekülasyonlan sonucu Manchester'de muazzam zararlara uğranıldı." (R. Gardner, daha önce, Buch I, Kap. XIII, 3. c'de ve başka birkaç yerde de anılmıştı; ifade n° 4884, *loc. cit.)*

1847 bunalımının belli başlı nedenlerinden biri, piyasaların mallarla dolup taşması ve Doğu Hindistan'da yapılan meta ticaretiyle ilgili inanılmaz sahtekarlıktı. Ama, bu alanda iş yapan çok zengin firmaları bile iflas ettiren başka nedenler de vardı: "Bunlann büyük olanaklan vardı ama, hazır, elaltında değildi. Sermayelerin hepsi, Mauritius'daki çiftliklerde, indigo fabrikalarında ya da şeker fabrikalarında bağlanmış durumdaydı. 500.000-600.000 sterline kadar büyük borçlara giren firmaların elinde senetlerini ödeyecek hazır kıymetleri yoktu, ve en sonunda,

senetlerini ödemek için tamamen kredilerine dayanmak zorunda bulundukları [sayfa 43i] gerçeği ortaya çıktı." (Ch. Turner, Liverpool'da büyük bir Doğu-Hint tüccarı n° 730, *loc. cit.)* Ayrıca bkz: Gardner (n° 4872, *loc. cit.y.* "Çin ile yapılan ticaret anlaşmasından hemen sonra, ülkemiz için, Çin ile yapılan ticaretimizde büyük bir genişleme olacağı konusunda öylesine büyük bir umut belirdi ki, özellikle Çin piyasası için alınan türden kumaşların yapımı için, sırf bu ticaret gözönünde bulundurularak büyük kumaş fabrikaları kuruldu, ve eski fabrikalanmız da bütün bunlara eklenmiş oldu." -"4874. Peki bu ticaretin sonu ne oldu? - Neredeyse tarife sığmaz büyük bir felaket; 1844 ile 1845'te Çin'e yapılan tüm sevki-yatın üçte-ikisinden fazlasının hiç bir zaman geriye ödendiğini hiç sanmıyorum; geriye yapılacak ödemeler için çayın bellibaşlı meta olması ve zaten kendisine gereksinme bulunması sonucu, biz

fabrikatörler, çaydan alınan gümrükte yapılacak büyük bir indirime güvenmiştik." - Ve ardından, İngiliz fabrikatörlerinin pek bönce ifade edilen amentüleri geliyor: "Bizim dış piyasa ile olan ticaretimizin hiç biri, onlann mal satınal-ma güçleri ile sınırlı değildir ama, bizim mallarımız karşılığında onlardan aldığımız şeyleri tüketebilme olanaklarımızla sınırlıdır." (İngilizlerin ticaret yaptıklan nispeten yoksul ülkeler hiç kuşkusuz ne miktarda olursa olsun İngiliz mallannın karşılığını ödüyor ve tüketiyordu ama ne yazık ki zengin İngiltere, karşılık olarak gönderilen ürünleri yutamıyordu.) - "4876. İlk partide bazı mallar gönderdim ve bu mallar yaklaşık yüzde 15 zaran-na satıldı; aracılanmın satın alacağı çay fiyatının, bu ülkede o açığı kapatacak kadar büyük bir kâr sağlayacağına tam bir güvenim vardı, oysa ... kâr sağlamak şöyle dursun, bazı hallerde yüzde 25 ve yüzde 50'ye kadar zarar ettim." - "4877. Fabrikatörler genellikle kendi hesaplanna mı ihracat yaparlardı? - Esas olarak; bence tüccarlar çok geçmeden bu işlerin yararlı olmadığını gördüler ve kendileri doğrudan doğruya ilgileneceklerine, fabrikatörleri sevkiyat yapmaya teşvik ettiler." - Öte yandan 1857'de, zararlar ile başansızlıklar geniş ölçüde tüccarlara yüklendi, çünkü fabrikatörler, dış piyasalan malla doldurma görevini "kendi hesaplanna" onların üzerine yıktılar.

Bankacılıktaki genişleme karşısında (1857'yi hemen izleyen birkaç yıl içersinde, kapitalist çiftçilerin mevduatiannın dört kaüna çıktığını gösteren, aşağıdaki İpswich örneğine bakınız), daha önce özel yığma ya da yedek sikke olarak bulunan paranın, belli bir süre için daima borç verilebilir sermayeye çevrilmesi olgusundan doğan para-sermaye arüşı, Londra'daki hisse senedi bankalannın, mevduata faiz ödemeye başlama-lan üzerine, mevduatta görülen artışları daha fazla, üretken sermayede bir büyüme olduğunu göstermez. Üretimin ölçeği aynı kaldığı sürece bu genişleme, ancak borç verilebilir para-sermayede, üretken para-serma-

yeye göre daha fazla bir bolluğa yol açar. Dolayısıyla faiz oranı düşer.

[sayfa 432]

Yeniden-üretim süreci, aşırı gerilimden önceki gönenç haline tekrar ulaşır ulaşmaz, ticari kredi fazlasıyla genişler; bu, gerçekten de gene, kolay geriye akışlar ve genişlemiş üretim için "sağlam" bir temel teşkil eder. Bu durumda, asgarinin üzerine yükselmekle birlikte faiz oranı hala düşüktür. Bu aslında, düşük bir faiz oranı ve dolayısıyla borç verilebilir sermayede nispi bir bolluğun, sanayi sermayesinde gerçek bir genişleme ile aynı zamana rasladığının söylenebileceği *biricik* zamandır. Geriye ödemelerin düzenli ve rahat akışı, geniş ticari kredi ile birlikte, talep artmış olmakla birlikte, borç sermayesinin arzını sağlar ve faiz oranının yükselmesini engeller. Öte yandan, herhangi bir yedek sermayeleri olmaksızın ya da hiç sermayeleri bulunmaksızın çalışan ve tamamen para-krediye dayanarak iş gören açıkgözlerin sayılan, ilk kez kabarmış görünür. Şimdi buna bir de, her türden sabit sermayede bir genişleme, ve büyük ve geniş-ölçekli yeni girişimlerin açılmaları eklenir. Faiz artık normal düzeyine yükselir. Yeni bir bunalım başlar başlamaz da tekrar en yüksek düzeyine ulaşır. Kredi birdenbire kesilir, ödemeler durur, yeniden-üretim süreci felce uğrar, ve daha önce sözü edilen istisnalar ile, aşın bol bir atıl sanayi sermayesi, neredeyse mutlak bir borç sermaye yokluğu ile yanyana görülür.

Genellikle, borç sermayesinin faiz oranında ifadesini bulan hareketi, sanayi sermayesinin hareketiyle zıt yöndedir. Düşük ama asgarinin üzerinde bir faiz oranının, bunalımdan sonraki "iyileşme" ve artan güvenle bir arada görüldüğü evre, ve özellikle faiz oranının, en düşük ile en yükseğin tam ortasında, ortalama düzeye eriştiği evre, borç sermayesindeki bollukla, sanayi sermayesindeki büyük genişlemenin aynı zamana rasladığı biricik iki dönemdir. Ama, sınai çevrimin başlangıcında, düşük bir faiz oranı, sanayi sermayesinde bir daralmayla, ve sınai çevrimin sonunda, yüksek bir faiz oranı, sanayi sermayesinde bir bollukla aynı zamanda görülür. "İyileşme" ile birlikte görülen düşük bir faiz oranı, ticari kredinin, henüz kendi kendine yettiği için banka kredisine ancak pek az gereksinme gösterdiğini ortaya koyar.

Sınai çevrim öyle bir niteliktedir ki, bir kez ilk hareket verildi mi, aynı devrenin, devresel olarak kendi kendini yeniden üretmesi gerekir.[8]

[8] [Bir başka yerde de değindiğim gibi *[Kapital,* Birinci Cilt, s. 37-38, -*Ed.*] son büyük genel bunalımdan beri burada bir değişiklik olmuştur. Daha önceki on yıllık döngüleriyle, devresel süreçlerin had biçimi, yerini -çeşitli sanayi ülkelerinde çeşitli zamanlarda yer alan- işlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen, daha kronik ve daha uzun süreli biçimlere bırakmış görünmektedir. Ama bu, belki de, yalnızca, döngülerin sürelerinin uzaması sorunudur. Dünya ticaretinin ilk yıllarında, 1815-47 arasında, bu döngülerin yaklaşık beş yıl sürdüğü gösterilebilir; 1847 ile 1867 arasında, döngü açıkça on yıldır; şimdi, acaba, bugüne değin eşi görülmemiş yeni bir dünya bunalımının hazırlık aşamasında mı bulunuyoruz? Pek çok şey bu yöne işaret ediyor. Son 1867 genel bunalımından beri, bir çok derin değişiklikler olmuştur. Ulaştırma ve iletişim araçlarındaki dev genişleme -okyanuslardaki şilepler, demiryolları, telgraf, Süveyş Kanalı- gerçek bir dünya piyasasını bir olgu haline getirmiştir.

Gevşeme dönemi boyunca üretim, bir önceki çevrimde ulaştığı ve şimdi kendisi için gerekli teknik temelin kurulduğu düzeyin altına düşer. Gönenç döneminde -ara dönemde- bu temel üzerinde gelişmeye devam eder. Aşın-üretim ve spekülasyon döneminde, üretim sürecinin kapitalistçe sınırlarını aşana kadar, üretken güçleri sonuna dek zorlar, [sayfa 433]

Bunalım dönemi boyunca, ödeme aracı kıtlığı olduğu açıktır. Poliçelerin paraya çevrilebilmesi, metaların kendi başkalaşımlannın yerini alır, ve yalnızca kredi ile iş gören firmalann oranı ne kadar büyükse, bu gibi zamanlarda bu, o kadar fazla olur. 1844-45'de görüldüğü gibi, bilisizlik içeren ve hatalı banka yasalan bu para bunalımını daha da yoğun-laştırabilir. Ama hiç bir banka yasası bu bunalımı önleyemez.

Yeniden-üretim sürecinin tüm sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire kesildiği ve ancak nakit ödemelerin geçerli olduğu sıralarda -ödeme araçlanna olan büyük hücum karşısında- bir bunalımın mutlaka ortaya çıkacağı açıktır. Bu yüzden, ilk bakışta bütün bunalım sırf bir kredi ve para bunalımı gibi görünür. Ve aslında bu, yalnızca, poliçelerin paraya çevrilebilme sorunudur. Ne var ki bu poliçelerin çoğunluğu, fiili alım-satımlan temsil eder ve bu alım-satımlann genişliğinin toplumun gereksinmelerinin çok üzerinde olması, en sonunda, bütün bu bunalımın temelidir. Aynı zamanda, bu poliçelerin muazzam bir miktarı, şimdi günışığına çıkan ve sabun köpüğü gibi sönen düpedüz bir dolandırıcılığı; ayrıca, başkalarının sermayesi ile yapılan başansız spekülasyonları; ve ensonu, değer kaybeden ya da hiç satılmayan meta-sermayeyi, ya da hiç bir zaman tekrar gerçekleştirilemeyecek olan geriye dönüşleri temsil eder. Yeniden-üretim sürecindeki zoraki genişlemeye dayanan bu baştan sona yapay sisteme, hiç kuşkusuz, İngiltere Bankası gibi bir bankanın, bütün dolandırıcılara, senetleri yoluyla değersiz sermaye vermesi ve değer kaybetmiş bütün metaları eski nominal değerleri üzerinden saün almasıyla çare bulunamaz. Ayrıca burada her şey çarpıtılmış bir görünüştedir, çünkü bu senet dünyasında, gerçek fiyat ile bunun gerçek temeli hiç bir yerde görünmez, yalnız külçeler, madeni sikkeler, banknotlar, poliçeler, senetier vardır. Özellikle, ülkenin Londra gibi tüm para işlerinin toplandığı merkezlerde, bu çarpıklık daha göze batar haldedir; süreç baştan sona anlaşılmaz hale gelmiştir; üretim merkezlerinde bu, daha az böyledir.

İngiltere'nin sanayideki eski tekeline bir takım rakip sanayi ülkeleri karşı çıkmıştır; dünyanın her yanında, Avrupa'daki fazla sermaye yatırımı için, uçsuz bucaksız ve çeşitli alanlar açılmış, böylece daha geniş bir alana dağılması ve yerel aşırı-spekülasyonun daha kolay önlenmesi olanağı sağlanmıştır. Bütün bunlar aracılığı ile, eski bunalımı üreten ortamlar ve bunların gelişmesini sağlayan olanaklar, ya yokedilmiş ya da çok azaltılmıştır. Aynı zamanda, karteller ve tröstler karşısında, iç piyasadaki rekabet gerilediği halde, dış piyasalarda, ingiltere dışında bütün büyük sanayi ülkelerinin çevresini çevirdikleri koruyucu gümrük tarifeleriyle sınırlandırılmış bulunmaktadır. Ne var ki, bu koruyucu gümrük tarifeleri, dünya piyasasına kimin egemen olacağını kararlaştıracak olan, son genel sanayi savaşı için yapılan hazırlıklardan başka bir şey değildir. Şu halde, eski bunalımların yinelenmesine karşı işleyen her etmen, kendi içersinde, gelecekteki çok daha güçlü bir bunalımın tohumlarını taşımaktadır. *-F.E.]*

Bunalım sırasında görülen aşırı sanayi sermayesi bolluğu ile ilgili olarak şunlann da dikkate alınması gerekir: meta-sermayenin kendisi aynı zamanda para-sermaye, yani metaların fiyatlannda ifadesini bulan [sayfa 434] belli bir değer miktandır. Kullanım-değeri olarak bu, belli nicelikte kullanım nesneleridir ve bunalım zamanlannda bunlann mevcudunda bir fazlalık vardır. Ama bizatihi para-sermaye olarak, potansiyel para-sermaye olarak, sürekli genişlemeye ve daralmaya tabidir. Bunalım arifesinde ve bunalım sırasında, potansiyel para-sermaye niteliği içersindeki meta-sermaye daralmıştır. Sahibi ve alacaklılan için, satın alındığı, ve iskonto ve rehin işlemlerinin kendisine dayanılarak yapıldığı zamana göre, daha az para-sermayeyi (poliçeler ve borçlar için teminatı) temsil eder. Bir ülkede para-sermayenin, darlık zamanlarında azaldığını iddia etmenin anlamı eğer buysa, bu, meta-fiyatlannın düştüğünü söylemekle aynı şeydir. Fiyatlardaki böyle bir çöküntü yalnızca, bunlarda bulunan daha önceki enflasyonu dengelemiş olur.

Üretken olmayan sınıflar ile, sabit gelirleriyle yaşayanlann gelirleri, aşırı-üretim ve aşırı-spekülasyon ile elele giden fiyat enflasyonu sırasında genellikle aynı kalır. Dolayısıyla, bunların tüketim kapasiteleri ve bununla birlikte de, toplam yeniden-üretimin normal olarak bunlann tüketimine giren kısmını yerine koyma olanaklan da nispi olarak azalır. Talepleri nominal olarak aynı kaldığı zaman bile, gerçekte azalır.

İthalat ve ihracat ile ilgili olarak şu noktayı dikkate almak gerekir ki, birbiri ardına bütün ülkeler, bunalıma sürüklenmiş olurlar ve o zaman, birkaçı dışında hepsinin de, gereğinden fazla ithalat ve ihracat yaptıkları, bu yüzden de *hepsinin, aleyhlerinde bir ödeme dengesine sahip oldukları* ortaya çıkar. Bu nedenle, rahatsızlık, aslında ödemeler dengesinde değildir. Örneğin, İngiltere, dışarıya bir altın akışından mustariptir. Çok fazla ithalat yapmıştır. Ama aynı zamanda, bütün öteki ülkelerde de, İngiliz mallan ile aşırı bir dolma olmuştur. Demek ki, onlar da aşırı-ithalatta bulunmuşlar ya da aşırı-ithalat yapma durumuna sokulmuşlardır. (Krediyle ihracat yapan bir ülke ile, krediyle pek az ihracat yapan ya da hiç yapmayan ülke arasında gerçi bir fark vardır, ama o sırada bu ikincisi de kredi ile ithalat yapma durumundadır; ve ancak mallann bu ülkeye konsinye olarak gönderilmesi halinde, durum böyle değildir.) Bunalım, önce İngiltere'de, ödemeler dengesi nedeniyle en fazla kredi veren ve en az kredi alan, hemen tasfiye edilmesi gerekli vadesi gelmiş ödemeler dengesinin genel ticaret dengesi *lehte* olsa bile *aleyhte* olduğu ülkede patlak verebilir. Bu durum, kısmen verilmiş bulunan kredilerin ve kısmen de, dış ülkelere büyük miktarlarda sermaye borç verilerek, fiili ticaretin sağladığı geriye dönüşlere ek olarak, geriye büyük kitleler halinde meta akışına yolaçılmasının bir sonucu şeklinde

açıklanmaktadır. (Bununla birlikte, bunalım, zaman zaman, ticaret ve sermaye kredisinin çoğunu İngiltere'den alan Amerika'da patlak vermiştir.) İngiltere'de dışanya altın akışı ile başlayan ve onunla birlikte

görülen çöküntü, İngiltere'nin ödemeler dengesini, kısmen ihracatçılarının iflası ile (aşağıda bu konuda daha fazla durulacaktır), kısmen meta-sermayesinin bir kısmını düşük fiyatlarla dış ülkelerde elden çıkartmakla ve kısmen de, yabancı değerli [sayfa 435] seneüerin satışı ve İngiliz değerli senetlerinin satın alınması ile dengelemektedir. Şimdi bir başka ülkeye sıra gelmiştir. Ödemeler dengesi kısa bir süre için bu ülke lehindeydi; ama şimdi, ödemeler dengesi ile ticaret dengesi arasında normal olarak bulunan zaman aralığı ortadan kalkmış ya da en azından bunalım nedeniyle kısalmıştır: şimdi birdenbire bütün ödemelerin hemen yapılması bekleniyor. Aynı şey şimdi burada yineleniyor. İngiltere'de şimdi geriye bir altın akışı var, diğer ülkelerde ise dışarıya doğru. Bir ülkede aşın ithal olarak görünen şey, diğerinde aşırı ihraç olarak görünüyor ve tersi. Ne var ki, aşırı ithal ve aşırı ihraç bütün ülkelerde yapılmıştır (biz burada, kötü üründen falan değil, genel bir bunalımdan sözediyoruz); yani kredinin teşvik ettiği bir aşırı-üretim ve bununla elele giden genel bir enflasyon.

1857'de, Birleşik Devletler'de bunalım paüak verdi. Bunu, İngiltere'den Amerika'ya bir altın akışı izledi. Ne var ki Amerika'daki balon paüar patlamaz, bu sefer de, bunalım İngiltere'de paüak verdi ve altın, Amerika'dan İngiltere'ye aktı. İngiltere ile Kıta Avrupası arasında da aynı şey oldu. Ödemeler dengesi, genel bunalım zamanlarında her ulus için, hiç değilse ticari bakımdan gelişmiş bir ulus için aleyhtedir, ama daima her ülke için, yaylım ateşi gibi, yani herbirine ödeme yapma sırası gelir gelmez, bu böyledir. Ve bir kez bunalım paüak verdi mi, örneğin İngiltere'deki gibi, bu, süreler dizisini, çok kısa dönemler halinde sıkıştınr. İşte o zaman bütün bu ulusların aynı zamanda aşırı-ihracat yaptıklan (yani aşırı-üretimde bulunduklan) ve aşın-ithalat yaptıkları (yani, aşın-ticaret yaptıkları), hepsinde fiyatların şiştiği, ve kredinin gereğinden fazla yayıldığı ortaya çıkar. Ve hepsinde aynı çöküş olur. Dışarıya altın akışı görüngüsü hepsinde ardarda yer alır ve bu da tam da genel niteliği ile, 1) dışarıya altın akışının, bunalımın nedeni değil, yalnızca bir görüngüsü olduğunu; 2) bunalımın çeşiüi ülkelere isabet sırasının yalnızca bu ülkelerin kıyamet günlerinin ne zaman olduğunu, yani bunalımın ne zaman başladığını ve durağan haldeki öğelerin buralarda ne zaman ortaya çıktığını gösterdiğini taraflar. İngiliz iktisat yazarlarının -1830'dan beri sözü edilmeye değer iktisat yazını ana çizgileriyle, dolaşım aracı *(currency),* kredi ve bunalımlar konulannda yazın halini almıştır- bellibaşlı özelliği, bunalım zamanlarında, kambiyo kurlarındaki dönüşe karşın, değerli madenlerin ihracına, sırf ulusal bir görüngü olarak yalnızca İngiltere açısından bakmalan ve bunalım zamanlarında kendi bankaları faiz oranını yükselteceği zaman, öteki bütün Avrupa bankalannın da faiz oranını yükseltmeleri, ve dışarıya alün akışı konusunda bugün kendi ülkelerinde yükselen tehlike çığlıklarının, yann Amerika'nın, ertesi günü de Almanya ve Fransa'nın izlemele-

ri olgusuna gözlerini sıkı sıkıya kapatmalarıdır.

1847 yılında, "bu ülkenin" [çoğunlukla tahıl için] "üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gerekiyordu. Ne yazık ki bunlar büyük ölçüde iflaslarla karşılanıyordu" [zengin İngiltere, Kıta Avrupasına ve Amerika'ya karşı olan yükümlülüklerine, iflaslarla çare bulmuştu], "ama [sayfa 436] bunlar iflaslarla karşılanmadıklan ölçüde, altın ihracı ile karşılanıyorlardı." *(Report of Committee on Bank Acts,* 1857.) Başka bir deyişle, İngiltere'de bir bunalımın banka yasası ,ile yoğunlaştırıldığı ölçüde, bu yasa, kıtlık dönemlerinde tahıl ihraç eden ülkeleri, önce tahılları üzerinden sonra da tahıla ödenecek para üzerinden dolandırmada bir araç oluyordu. Kendileri şu ya da bu ölçüde kıtlık içersinde ter döken ülkeler için, bu gibi dönemlerde tahıl ihracını yasaklamak, bu nedenle, İngiltere Bankasının, tahıl ithali için "yükümlülüklerini iflaslarla karşılama" planını suya düşürmek için çok akıllıca bir önlem olur. Tahıl üreticileri ile spekülatörlerinin, kârlannın bir kısmını ülkelerinin çıkarı için kaybetmeleri, İngiltere'nin çıkarlan için sermayelerini kaybetmelerinden herhalde çok daha iyidir. Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur ki, bunalım sıralannda ve genellikle işlerin iyice durgunlaştığı dönemlerde meta-sermaye, potansiyel para-sermaye olma niteliğini geniş ölçüde yitirmektedir. Aynı şey, borsada para-sermaye olarak dolaşımda bulunduğu ölçüde, hayali sermaye, faiz getiren senet için de doğrudur. Yükselen faiz ile birlikte fiyatı düşer. Ayrıca, sahibi para sağlamak için piyasaya büyük miktarlarda meta yığmak zorunda kalacağı için, genel bir kredi kıtlığının sonucu olarak da meta-sermayenin fiyatı düşer. Ensonu, hisse senetleri sözkonusu olduğunda, kısmen, çeklerini teşkil ettiği gelirlerdeki azalmanın ve kısmen de, çoğu kez temsil ettiği fırmalann sahte kimliğinin sonucu olarak da düşer. Bu hayali para-sermaye bunalım zamanlarında büyük ölçüde azalır ve bununla birlikte de, sahibinin piyasada onun üzerinden borç para alma olanağı da. Bununla birlikte, bu seneüerin borsa listesindeki para eşdeğerlerinin küçülmesinin, temsil ettikleri gerçek sermaye ile hiç bir ilişkisi yoktur, ama sahiplerinin borçlannı tasfiye etmeleri ile gerçekten yakın ilişkisi vardır, [sayfa 437]

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE
II (DEVAM)

ŞU soru ile henüz işimiz bitmiş değil: borç verilebilir para-serma-ye biçimindeki sermaye birikimi, gerçek birikimle, yani yeniden-üretim sürecinin genişlemesiyle ne ölçüde çakışır?

Paranın borç verilebilir para-sermayeye dönüşmesi, paranın üretken sermayeye dönüşmesinden çok daha basit bir sorundur. Ama burada şu iki şeyi birbirinden ayırmak gerekir:

1) paranın, borç sermayesine basit dönüşümü;

2) sermayenin ya da gelirin, borç sermayesine dönüştürülmüş paraya dönüşmesi.

Gerçek bir sanayi sermayesi birikimi ile bağlı bulunan, pozitif bir borç sermayesinin birikimini, ancak bu son nokta içersine alabilir.

1. PARANIN BORÇ SERMAYESİNE DÖNÜŞMESİ

Üretken birikim ile bağlı büyük bir borç sermaye yığılması ya da fazlalığının, ancak, onunla ters orantılı olması ölçüsünde meydana gelebileceğini görmüş bulunuyoruz. Sınai çevrimin iki evresinde durum böyledir; ilki, sanayi sermayesinin, hem üretken ve hem de meta-sermaye biçiminde daraldığı sırada, yani bunalımdan sonra çevrimin başlangıcında; ve ikinci olarak da, iyileşmeler başladığı, ama ticari kredinin daha henüz banka kredisini büyük ölçüde kullanmadığı sırada. Birinci durumda, [sayfa 438] daha önce üretimde ve ticarette kullanılan para-ser-

maye, atıl borç sermayesi olarak görünür; ikincisinde, artan ölçüde, ama çok düşük bir faiz oranı ile kullanılır görünür, çünkü sanayi ve ticaret kapitalistleri, şimdi, para-kapitalisüere kendi koşullarını kabul ettirmektedirler. Borç sermayesi bolluğu, birinci durumda, sanayi sermayesinde bir durgunluğu, ikincisinde -geriye ödemelerin akıcılığı, kısa vadeli krediler ve çoğu işlemlerin kendi sermayesi ile yapılması nedeniyle- ticari kredinin banka kredisinden nispi bir bağımsızlığım ifade eder. Başkalannın kredi sermayesine güvenen spekülatörler, henüz sahneye çıkmamıştır; kendi sermayeleri ile çalışan kimseler, aşağı yukarı saf kredi işlemlerinden henüz uzaktırlar. İlk evrede, borç sermaye fazlalığı, gerçek birikimin tam karşıtını ifade eder. İkinci evrede, yeniden-üretim sürecindeki yenilenen bir genişleme ile aynı zamana raslar; onunla birlikte görülür, ama onun nedeni değildir. Borç sermaye bolluğu artık azalmaktadır, yani talebe göre henüz ancak nispidir. Her iki durumda da, gerçek birikim sürecinin genişlemesini, düşük bir faizin -bu, birinci durumda düşük fiyatlarla, ikincisinde yavaş yavaş yükselen fiyatlarla aynı zamanda görülür- kârın, girişim kârına dönüşmüş bulunan kısmını artırması olgusu sağlamıştır. Faizin, gönenç döneminin doruğa ulaştığı sırada ortalama düzeyine yükseldiği, gerçekten büyüdüğü, ama kârla orantılı olmadığı zamanlarda, bu, daha da büyük ölçüde yer alır.

Öte yandan, borç sermayesi birikiminin, gerçek bir sermaye birikimi olmadan da yer alabileceğini, yani bankacılık sistemindeki genişleme ve yoğunlaşma, dolaşım yedeklerinde ya da özel ödeme araçları yedek fonunda sağlanan ve kısa bir süre için daima borç sermayesine çevrilen tasarruflar gibi sırf teknik yollardan da meydana gelebileceğini görmüş bulunuyoruz. Bu yüzden kendisine dolaşan sermaye *(floating capital)* de denilen bu borç sermayesi, daima ancak kısa süreler için borç sermayesi biçiminde (ve gerçekte, ancak kısa bir süre, iskonto için de kullanılabilir) kalmakla birlikte, sürekli bir yükselme ve alçalma durumundadır. Birisi çökecek olsa bir başkası ilave yapar. Dolayısıyla, borç verilebilir para-sermaye kitlesi, gerçek birikimden tamamen bağımsız olarak büyür (biz burada, birkaç yıl için verilen borçlardan değil, yalnız poliçeler ve mevduat üzerinden kısa vadeli olanlardan sözediyoruz).

Banka Komitesi. 1857. Soru 501. *"'Floating capital'* sözü ile neyi kastediyorsunuz?" - [İngiltere Bankası Guvemörü Mr. Weguelin'in yanıtı:] "Bu, kısa süreli borç para için kullanılıyor.... (502) İngiltere Bankası banknotları... taşra bankalan dolaşım araçlan, ve ülkedeki toplam madeni para." - [Soru:] "Komiteye sunulan belgelere göre, eğer siz *floating capital* ile aktif dolaşımı" [İngiltere Bankası banknotlarının dolaşımını] "kastediyorsanız, aktif dolaşımda çok büyük dalgalanmalar olduğu anlaşılıyor mu?" [Ama bu aktif dolaşımın, para-ikrazcısı ya da bizzat yeni-den-üretimde bulunan kapitalist tarafından avans verilmesi arasında çok büyük bir fark vardır. Weguelin'in yanıtı:] "Ben *floating capital'a,* önemli [sayfa 439] dalgalanmalar gösteren, bankerlerin yedeklerini de katıyorum."

- Bunun anlamı, mevduatın bankerler tarafından henüz tekrar borç verilmemiş bulunan, ama bunların yedekleri olarak kabul edilen, ve büyük bir kısmı, yatırıldıkları İngiltere Bankasının da yedeği olan kısmında önemli dalgalanmalar olduğudur. En sonu, aynı bay şöyle diyor: *floa-ting capital,* külçe altın, yani çubuk ya da sikke olabilir (503). - Para piyasasının, bu anlaşılması güç kredi dilinde, ekonomi politiğin bütün kategorilerinin nasıl bambaşka bir anlam ve biçime girdiklerini görmek, gerçek bir harika. *Floating capital,* orada, kuşkusuz büsbütün farklı bir şey olan, *circuleting capital* [döner sermaye] için kullanılan bir terim oluyor; ve, para, sermaye; külçe altın, sermaye; banknotlar, dolaşım aracı; sermaye, bir meta; borçlar, metalar ve sabit sermaye, satışı zor senet şeklinde yatınlmış para oluyor!

"Londra'daki hisse senetli bankalar ... 1847'de 8.850.774 sterlin olan mevduatlarını 1851'de 43.100.724

sterline yükselttiler. ... Komitenize verilen ifadeden şu sonuç çıkıyor ki, bu muazzam meblağın büyük bir kısmı, bu amaç için o zamana kadar mevcut bulunmayan kaynaklardan sağlanmıştır; ve bankalarda hesap açmak ve mevduat bulundurmak alışkanlığı, daha önce sermayelerini (!) bu şekilde kullanmayan çok sayıda sınıflara da yayılmıştır. Özel Taşra Bankerleri Birliğinin" [bunlar hisse senetli bankalardan farklıdır] "Başkanı olan ve komiteye ifade vermekle görevlendirilen Mr. Rodwell, İpswich çevresinde bu uygulamanın, son zamanlarda bölge çiftçileri ve esnaflan arasında dört kat arttığını; neredeyse bütün çiftçilerin, yılda ancak 50 sterlin rant ödeyenlerin bile, şimdi bankalarda mevduat bulundurduklannı söylemiştir. Bir araya gelen bu mevduat hiç kuşkusuz ticarette kullanılmak üzere bir yol buluyor ve özellikle ticari faaliyetin merkezi olan Londra'da toplanarak, önce senetlerin iskontosunda ya da Londra bankerlerinin müşterilerine verilen diğer avanslarda kullanılıyor. Aynca, bankerlerin kendilerinin hemen gereksinmeleri olmayan bu büyük kısım ise *bili brokeriann* [sim-sarlann] eline geçiyor; bunlar, karşılığında bankere, kendilerine verilen meblağın teminatı olarak, Londra'da ve ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan kimseler için zaten iskonto edilmiş ticari senetleri veriyorlar." *(Bank Committee,* 1858, s.v.)

Bili broker'a, zaten daha önce kendisinin iskonto ettiği poliçeler karşılığı avans vermekle, banker aslında bunları reeskont etmiş oluyor; ne var ki gerçekte bu senetlerin pek çoğunu *bili broker* zaten reeskont etmiş bulunuyor ve, *bili brokerin* senetlerini reeskont etmek için bankerin kullandığı aynı para ile *bili broker* şimdi yeni senetleri reeskont ediyor. Bunun neye yol açtığını şu satırlar gösteriyor: "Karşılıksız poliçeler ve açık krediler ile, büyük hayali krediler yaratılmış oldu; taşradaki hisse senetli bankaların bu gibi poliçeleri iskonto ederek ve bunları gerçek niteliklerine bakmaksızın yalnız bankanın kredisine dayanarak, Londra piyasasındaki *bili broker'lara* reeskont ettirerek büyük olanaklar [sayfa 440] sağlanmış oldu." *(loc. cit.,* s. xxı.) Bu reeskont ve borç verilebilir para-

sermayeyi artırma yolunda başvurulan bu tekniğin kredi sahtekarlıklan-na sağladığı yardım konusunda, *Economist'ten* yapılan şu alıntı ilginçtir: "Son birkaç yıldır sermaye" [yani, borç verilebilir para-sermaye] "ülkenin bazı bölgelerinde, kullanılabileceğinden daha büyük bir hızla birikti, oysa diğer bölgelerde, sermayeyi kullanma araçlan, sermayenin kendisinden daha büyük bir hızla arttı. Bütün ülke boyunca tamamen tarımsal bölgelerdeki bankerler, mevduatlarını kendi bölgelerinde, kârlı ve güvenli bir şekilde kullanacak yeterli olanak bulamadıkları halde, büyük ticaret kentleri ile, fabrika ve madencilik bölgelerindeki bankerler, sermayeye karşı, kendi olanaklan ile karşılayamayacaklan ölçüde bir taleple karşılaştılar. Farklı bölgelerdeki bu farklı durumlar son yıllarda sermaye dağılımı için yeni tür firmaların kurulmalarına ve hızla genişlemelerine yolaçtı; genellikle *bili broker* denilen bu kimseler gerçekte büyük ölçekte iş yapan bankerlerdir. Bu firmalann işi bu gibi dönemlerde, bankerlere ait sermaye fazlalığını; bunu kullanamayan bölgelerden, ve bir de halka açık şirketler *[public companies]* ile, büyük ticari kuruluşlann geçici olarak kullanılmayan paralannı, daha önce kararlaştınlan bir faiz oranı ile almak ve bunları genellikle onların müşterilerinden alınan senetleri reeskont ederek, daha büyük sermaye talebi olan bölgelerdeki bankerlere daha yüksek bir faiz oranı ile vermektir... böylece, Lombard Street, yedek sermayenin, bunun kârlı olarak kullanılamadığı ülkenin bir bölgesinden, bu sermayeye talep bulunan bir başka bölgesine transferinin, ya da aynı koşullar altındaki bireyler arasında sermaye aktanlmasının yapıldığı büyük bir merkez olmuştur. Başlangıçta bu işlemler, neredeyse tamamen banka değerli senetieri üzerine borç alma ve borç vermeden ibaretti. Ama, ülkedeki sermaye hızla birikip de, banka kuruluşlan tarafından daha fazla tasarruf edilir hale gelince, bu 'iskonto firmalarının' tasarrufundaki fonlar öylesine genişledi ki, bunlar, önce *dock watrants of merchandise* (doklardaki metaların depolama dokümanlan) ve ardından da, henüz ülkeye gelmemiş, genellikle olmasa bile bazan tüccarın kendi simsarı üzerine çektiği çeklerle sağlanan malları temsil eden yükleme belgeleri karşılığında avans vermeye başladılar. Bu uygulama, İngiltere ticaretinin bütün niteliğini hızla değiştirdi. Lombard Street'te böylece sağlanan olanaklar Mincing Lane'deki simsarlara büyük bir güç verdi ... ve bunlar da, bütün bu avantajı ithalatçı tüccarlara sundular; ithalatçı tüccarlar bundan öylesine yararlandılar ki, 25 yıl önce bir tüccarın, yükleme belgesi ya da hatta *dock ıvaırants* üzerinden avans almış olması, kredisinin mahvı demek olduğu halde, bu uygulama son yıllarda öylesine yaygınlaşmıştı ki, şimdi, 25 yıl önceki gibi artık az görülen bir istisna değil, genel bir kural halini aldığı söylenebilir. Bu kadarla da kalmadı, bu sistem o kadar ileri götürüldü ki, uzak sömürgelerin *gelecekteki* ürünlerine karşı çekilen çeklerle Lombard Street'te büyük [sayfa 4411 meblağlar toplandı. İthalat yapan tüccarlara sağlanmış bulunan bu gibi olanaklar, bunlann dış ülkelerdeki işlemlerini genişletmelerine ve şimdiye

değin işlerini çevirdikleri dolaşan *(floating)* sermayelerini, üzerlerinde pek az ya da hiç denetimde bulunamayacakları, ne olacağı belirsiz sabit değerlere -yabancı plantasyonlara- yatırmalanna yolaçtı. Ve böylece biz, kırsal bölgelerde, taşra bankalarında mevduat şeklinde küçük meblağlar halinde toplanan ve kullanılmak üzere Lombard Street'te biraraya gelen ülke sermayesinin doğrudan doğruya krediye dönüşerek, önce, madencilik ve fabrika bölgelerindeki bankalara senet reeskont etmek suretiyle buralardaki işlemlerin genişletilmesi için; sonra da, *dock ıvar-rants* ve sevk evrakı üzerinden avans

vererek yabancı ürünlerin ithali için daha büyük olanaklar sağlamakta kullanıldığını ve böylece, yabancı ülkelerle sömürgelerde iş yapmakta olan fırmalann 'yasal' ticari sermayesini serbest bırakarak, yabancı plantasyonlara en uygunsuz yatırımlann yapılmasına fırsat verildiğini görüyoruz." *(Economist,* November20, 184 7, s. 1334.) Bu, kredilerin nasıl "güzelce" yenilip yutulduğunu gösteriyor. Taşradaki mevduat sahibi, yalnız bankerine para yatırdığını sanıyor, ve üstelik, bankeri bir başkasına borç verdiği zaman, bu borcu, kendi tanıdığı özel kişilere verdiğini hayal ediyor. O, bu bankerin, mevduatını, yaptığı işler üzerinde en ufak bir denetimleri bulunmayan Londralı bir *bili brokerin* emrine verdiği konusunda en ufak bir kuşku duymuyor.

Demiryollan gibi büyük kamu kuruluşlannın, yatınlan mevduatların, gerçekten kullanılana kadar, belli bir süre daima bankerlerin tasarrufunda kalmaları nedeniyle borç sermayesini geçici olarak nasıl artırabileceklerini daha önce görmüş bulunuyoruz.

Şu da var ki, borç sermayesinin kitlesi, dolaşım aracı miktanndan tamamen farklıdır. Dolaşım aracı miktarı ile biz burada, değerli madeni çubuklar da dahil, bir ülkede mevcut olan ve dolaşımda bulunan bütün banknotlar ile sikkelerin toplamını kastediyoruz. Bu miktarın bir kısmı, bankaların büyüklükleri sürekli değişiklik gösteren yedeklerini oluşturur.

"1857 yılı 12 Kasımında" [1844 tarihli Banka Yasasının yürürlükten kaldırıldığı tarih] "Londra Bankasının (Londra ve bütün şubeleri dahil) bütün yedeği ancak 580.751 sterlindi; aynı tarihteki mevduat tutarı 22.500.000 sterlindi ve bunun yaklaşık altı buçuk milyonu Londralı bankerlere aitti. *(BankActs,* 1858, s. LVI1)

Faiz oranındaki değişmeler (daha uzun dönemlerde meydana gelenler ya da çeşitli ülkeler arasında faiz oranında görülen değişiklikler dışında kalanlar; bunlardan ilki, genel kâr oranındaki değişmelere, ikincisi, kâr oranlan ile, kredinin gelişme derecesindeki farklılıklara bağlıdır) borç sermayesinin (öteki bütün koşullar, güven durumu, vb. eşit olmak [sayfa 442] üzere), yani para, sikke ve banknot biçiminde borç verilen sermayenin arzına bağlıdır; ve bu, yeniden-üretimi yürütenlerin kendi aralarında ticari kredi aracılığı ile borç verdikleri sanayi sermayesi ile

-meta-biçimindeki- sanayi sermayesi olarak karşıtlık halindedir.

Bununla birlikte, bu borç verilebilir para-sermayenin kiüesi, dolaşımdaki para kitlesinden farklı ve ondan bağımsızdır.

Örneğin, 20 sterlin günde beş kez borç verilse, 100 sterlinlik bir para-sermaye borç verilmiş olur ve bu aynı zamanda bu 20 sterlinin üstelik en az dört kez satınalma ya da ödeme aracı olarak hizmet ettiği anlamına gelir; çünkü, eğer araya, satınalma ve ödeme girmemiş olsaydı -ve böylece sermayenin (emek-gücü de dahil metalann) çevrilmiş biçimini en az dört kez temsil etmemiş olsaydı- 100 sterlinlik bir sermaye teşkil etmez, ama ancak herbiri 20 sterlinlik beş alacağı oluştururdu.

Kredi sistemi gelişmiş ülkelerde, borç verilmeye hazır bütün para-sermayenin, bankalarda ve faizcilerde, mevduat biçiminde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bu varsayım, hiç değilse, bir tüm olarak, iş yaşamı için doğrudur. Ayrıca, işlerin iyi gittiği zamanlarda, gerçek spekülasyon daha başlamadan önce -kredinin kolay, güvenin tam olduğu sıralarda-dolaşım işlevlerinin çoğu, sikke ya da kağıt paranın yardımı olmaksızın, basit bir kredi transferi ile çözümlenir.

Nispeten küçük miktarda dolaşım aracı varken, büyük meblağlar halinde mevduatın bulunması olasılığı, yalnızca şuna bağlıdır:

1) aynı sikkenin yerine getirdiği satın almalar ve ödemeler sayısına;

2) geriye dönüş yolculuklarının sayısına; böylece o, bankalara mevduat olarak geriye döner, öyle ki, bir ödeme ve satınalma aracı olarak yinelenen işlevi, mevduata yenilenen dönüşmesiyle sağlanmış olur.

Örneğin, küçük bir esnaf her hafta bankaya para olarak 100 sterlin yatırır; banker, fabrikatörün mevduatının bir kısmını bununla öder; fabrikatör bununla işçilerine ücretlerini öder; ve işçiler bu parayı küçük esnafla alışverişte kullanırlar ve o da tekrar bankaya yatırı. Böylece, bu küçük esnafın bankaya yatırdığı 100 sterlin önce fabrikatöre mevduatını ödemek için; ikinci olarak, işçilere ödeme yapmak için; üçüncü olarak esnafın kendisine ödemede bulunmak için; dördüncü olarak, aynı küçük esnafın para-sermayesinin diğer bir kısmını mevduat olarak yatırmak için hizmet etmiştir; demek ki, yirmi haftanın sonunda, bu esnaf kendi parasına karşılık, bankadan para çekmek zorunda kalmazsa, aynı yüz sterlin aracılığı ile bankaya 2.000 sterlin yatırmış olur.

Bu para-sermayenin ne ölçüde atıl olduğunu, yalnızca bankalann ek fonlarındaki yükselip alçalmalar gösterir. Bu nedenle, 1857'de İngiltere Bankasının Guvernörü olan Mr. Weguelin, İngiltere Bankasının altı-nlannın "biricik" yedek sermaye olduğu sonucuna varmaktadır: "1258. Bence pratikte iskonto oranı, ülkede bulunan kullanılmayan sermaye miktan ile belirlenir. Kullanılmayan sermaye miktarını, tamamen külçe rezervi olan İngiltere Bankasının yedekleri temsil eder. Bu nedenle, [sayfa 443] ne zaman bu külçe çekilecek olsa, ülkedeki kullanılmayan sermaye miktarı azalır ve dolayısıyla geriye kalanın değeri yükselir." - [Newmarch]

"1364. İngiltere Bankasındaki külçe rezervi gerçekte, ülkenin bütün ticaretinin kendisine dayanılarak

yürütüldüğü merkezi rezerv ya da birikmiş hazinedir.... Döviz işlemleri de işte daima bu rezerv ya da birikim üzerinden yapılır." *{Report on Bank Acts,* 1857 [s. 108, 119].)
İhracat ve ithalat istatistikleri, gerçek, yani üretken ve meta-ser-maye birikiminin bir ölçüsünü sağlamaktadır. Bunlan, İngiliz sanayinin on yıllık çevrimsel gelişme dönemleri boyunca (1815-1870) bunalımdan *önceki* son gönenç azamisinin, daima, bunu izleyen gönenç asgarisi olarak tekrar göründüğünü ve bunun üzerine yeni ve çok daha yüksek bir zirveye tırmandığını göstermektedir. 1824 gönenç yılında Büyük Britanya'dan ve İrlanda'dan ihraç edilen ürünlerin gerçek ya da bildirilen değeri, 40.396.300 sterlindi. 1825 bunalımı ile birlikte, ihracat tutarı bu meblağın altına düşüyor ve yılda 5 ile 39 milyon arasında oynuyor. 1834'te gönencin geri dönüşüyle birlikte, daha önceki azaminin üzerine, 41.649.191 sterline yükseliyor ve 1836'da yeni bir azamiye, 53.368.571'e ulaşıyor. 1837 ile başlayarak tekrar 42 milyona düşüyor ve böylece yeni asgari, eski azamiden daha yüksek oluyor ve ardından 50 ile 53 milyon arasında dalgalanıyor. Gönencin dönüşü, ihracat tutannı 1844'te, 58.500.000 sterline yükseltiyor ve böylece 1836'nın azamisi gene aşılmış oluyor. 1845'te 60.111.082 sterline ulaşıyor; 1846'da tekrar 57 milyonun üzerinde bir rakama düşüyor, 1847'de yaklaşık 59 milyona yükseliyor, 1848'de yaklaşık 53 milyon oluyor, 1849'da 63.500.000 sterline, 1853'te neredeyse 99 milyona yükseliyor. 1854'te 97 milyon, 1855'te 94.500.000, 1856'da yaklaşık 116 milyon oluyor ve 1857'de 122 milyonla tepe noktaya ulaşıyor. 1858'de, 116 milyona düşüyor, 1859' da 130 milyona, 1860'te yaklaşık 136 milyona yükseliyor ve 1861'de ancak 125 milyon oluyor (yeni düşük düzey burada gene daha önceki azamiden daha yüksektir), 1863'te 146.500.000 sterline yükseliyor.
Aynı şey, kuşkusuz, piyasalardaki genişlemeyi gösteren ithalat durumları ile de ortaya konabilir; burada yalnız, üretimin ölçeği sözko-nusudur. [Hiç kuşkusuz bu ancak, İngiltere'nin fiili sanayi tekelini elinde tuttuğu zaman için geçerlidir; ama bu genellikle, dünya piyasası hala genişleme halinde olduğu sürece, modem geniş ölçekte sanayiye sahip bütün ülkeler topluluğu için geçerlidir. *-F.E.]*
2. SERMAYENİN YA DA GELİRİN BORÇ SERMAYESİNE ÇEVRİLEN PARAYA DÖNÜŞMESİ
Biz, burada, ticari kredinin akışındaki bir duraklamanın ya da bir [sayfa 444] tasarrufun -bu, ister fiili dolaşım aracında, ister yeniden üretim sürecinde iş gören kimselerin yedek sermayesinde bir tasarruf olsun-

ifadesi olmaması ölçüsünde para-sermaye birikimini inceleyeceğiz.
Bu iki durum dışında, para-sermaye birikimi, Avustralya ve Kali-fomiya'daki yeni altın madenlerinin sonucu olarak, 1852 ve 1853 yıllarında görüldüğü gibi, olağandışı bir altın akışıyla da meydana gelebilir. Bu altın, İngiltere Bankasına yatırıldı. Altını yatıranlar, bunun karşılığında, doğrudan doğruya tekrar bankerlerine yatırmadıkları senetler aldılar. Bu şekilde dolaşım aracı olağandışı arttı. (Weguelin'in ifadesi, *Bank Com-mittee,* 1857, n° 1329.) Banka, iskonto oranını %2'ye düşürerek bu mevduattan yararlanmaya çalıştı. 1853 yılının altı ayı boyunca, Bankada biriken altın kitlesi, 22-23 milyona yükseldi.
Bütün borç para veren kapitalistlerin birikimi, doğal olarak, doğrudan doğruya para-biçimde oluyor, oysa, görmüş olduğumuz gibi, sanayi kapitalistlerinin fiili birikimi, kural olarak, üretken sermayenin kendi öğ-elerindeki artışla gerçekleşir. Dolayısıyla, kredi sistemindeki gelişme ve borç para verme işinin, büyük bankalann elinde büyük boyutlarda toplanması, tek başına, gerçek birikimden farklı bir biçim olarak borç verilebilir sermaye birikimini hızlandıracaktır. Bu nedenle, borç sermayesindeki bu hızlı gelişme, gerçek birikimin bir sonucudur, çünkü, yeniden-üretim sürecindeki gelişmenin getirdiği bir sonuçtur; ve, bu para-kapita-listler için birikim kaynağını teşkil eden kâr, yalnızca, yeniden üretken kapitalistlerin aşırdıkları artı-değerden bir indirimdir (ve aynı zamanda, *başkalarına* ait tasarruflardan sağlanan faizin bir kısmına elkonulması-dır). Borç sermayesi, hem sanayi ve hem de ticaret kapitalistierinin zara-nna birikir. Sınai çevrimin aleyhteki evrelerinde, faiz oranının geçici olarak, özellikle güç durumda bulunan bazı işkollanndaki bütün kân yutacak derecede yükselebileceğini görmüştük. Aynı zamanda, devlet tahvilleri ile diğer tahvillerin fiyatlan da düşer. Böyle zamanlarda, para-kapitalist-ler, bu değer kaybetmiş tahvillerden büyük miktarlarda saün alırlar ve bunlar daha sonraki evrelerde hemen eski düzeylerine ulaşırlar ve bunun üzerine yükselirler. Bunlar tekrar saülarak, halka ait para-sermaye-nin bir kısmı böylece cebe indirilmiş olur. Saülmayan kısım ise, itibari değerden düşük saün alındığı için, daha yüksek bir faiz sağlar. Ama para-kapitalistier, bütün kârları, ve bunlarla tekrar sermayeye çevrilmiş olanları, önce borç verilebilir para-sermayeye çevirirler. Borç verilebilir sermaye birikimi -onun bir sürgünü olmakla birlikte gerçek birikimden farklı olarak-, biz yalnız para-kapitalistieri, bankerleri, vb. tek başlanna dikkate aldığımız zaman bile, bu özel kapitalistier sınıfının bir birikimi olarak yer alır. Ve bu birikim, yeniden-üretim sürecindeki gerçek birikimle birlikte ortaya çıkan kredi sistemindeki her genişlemeyle birlikte büyür.
Faiz oranı düşükse, para-sermayedeki bu değer kaybı, bankalara değil, esas olarak mevduat sahiplerinin sırüna yüklenir. Hisse senetii [sayfa 445] bankaların gelişmesinden önce, İngiltere'deki tüm mevduaün dörtte-üçü, bankalarda faiz getirmeksizin yaüyordu. Şimdi bunlara faiz

ödenmekle birlikte, bu, cari faiz oranından en az %1 azdır.
Öteki kapitalist sınıfların para birikimine gelince, biz, faiz getiren seneüere yatınlmış olanlar ile, bu biçimde biriken kısmı dikkate almıyoruz. Biz, yalnızca, borç verilebilir para-sermaye olarak piyasaya sürülen kısmı dikkate alıyoruz.
Önce önümüzde, kânn gelir olarak harcanmayıp, birikim için bir yana ayrılan, ama sanayi kapitalistlerinin kendi işlerinde o an için gereksinmeleri bulunmayan kısım var. Bu kâr, doğrudan doğruya meta-ser-maye şeklinde bulunmakta, onun değerinin bir kısmını oluşturmakta ve onunla birlikte para olarak gerçekleşmektedir; Şimdi eğer o, meta-ser-mayenin üretim öğelerine tekrar çevrilmemiş ise (şimdilik, ilerde ayrı olarak irdeleyeceğimiz tüccan konu-dışı bırakıyoruz), bir süre için para-biçiminde kalmak zorundadır. Bu miktar, kâr oranının düşmesi halinde bile, sermayenin kendi miktarı ile birlikte artar. Gelir olarak harcanacak kısım yavaş yavaş tüketilir, ama, o arada, mevduat olarak banker için borç sermayesi oluşturur. Demek ki, kârın gelir olarak harcanan kısmındaki büyümenin kendisi bile, yavaş ve sürekli yinelenen borç sermayesi birikimini ifade eder. Aynı şey, birikim için ayrılan diğer kısım için de geçerlidir. Bu nedenle kredi sisteminde ve örgütlenmesindeki gelişmeyle, gelirdeki bir artış bile, yani sanayici ve tüccar kapitalistlerin tüketimi, kendisini, borç sermayesinin bir birikimi olarak ifade eder. Ve bu, yavaş yavaş tüketildikleri sürece, bütün gelirler için, başka bir deyişle, toprak rantı için, daha yüksek biçimleri içersinde ücretler için üretken olmayan sınıfların gelirleri için, vb. doğrudur. Bunlann hepsi de, belli bir süre için, para gelir biçimini alırlar ve dolayısıyla, mevduata ve böylece de borç sermayesine çevrilebilir haldedirler. Bütün gelir -ister tüketim için, ister birikim için ayrılmış olsun- herhangi bir para-biçiminde varolduğu sürece, paraya çevrilmiş meta-sermayenin değerinin bir kısmıdır ve bu yüzden de, gerçek birikimin bir ifadesi ve sonucudur, ama kendisi üretken sermaye değildir. Bir iplikçi, ipliğini pamuk karşılığında -geliri teşkil eden kısmını da para karşılığında- değiştirdiğinde, onun sanayi sermayesinin gerçek varlık biçimi, dokumacının ya da belki de özel bir tüketicinin eline geçmiş bulunan ipliktir, ve bu iplik aslında -ister yeni-den-üretim için, ister tüketim için olsun- sermaye-değerin olduğu kadar, içerdiği artı-değerin de varlık biçimidir. Paraya dönüştürülmüş bulunan artı-değerin büyüklüğü, ipliğin içerdiği artı-değerin büyüklüğüne bağlıdır. Ama, paraya çevrilir çevrilmez, bu para artık, bu artı-değerin, yalnızca, değer varlık biçimidir. Ve bu biçim içersinde iken, borç sermayesi olmasına ancak bir adım kalmıştır. Bu amaca ulaşmak için, eğer sahibi tarafından henüz borç verilmiş değilse yapılacak tek şey onu mevduata çevirmektir. Buna karşılık, üretken sermayeye tekrar çevrilebilmesi için, daha önce belli bir asgari sınıra ulaşmış olması gerekir, [sayfa 446]

OTUZİKİNCİ BÖLÜM PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE
III (SON)
BU şekilde tekrar sermayeye çevrilecek olan büyük para kitlesi, muazzam bir yeniden-üretim sürecinin sonucudur; ama, borç verilebilir para-sermaye olarak tek başına alındığında, bu, bizatihi bir yeniden üretken sermaye kitlesi değildir.
Buraya kadarki serimimizdeki en önemli nokta, gelirin tüketime aynlan kısmındaki genişlemenin (geliri değişen sermayeye eşit olduğu için işçiyi konu-dışı bırakıyoruz) kendisini başlangıçta, bir para-sermaye birikimi olarak göstermesidir. Bu nedenle gerçek sanayi sermayesi birikiminden büsbütün farklı bir şey olan para-sermaye birikimine bir etmen girmektedir; çünkü, yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmı, hiç bir şekilde sermaye haline gelmez. Bunun bir kısmı sermayeyi, yani tüketim araçları üreticilerinin değişmeyen sermayesini *yerine koyar,* ama fiilen sermayeye çevrildiği ölçüde, bu değişmeyen sermayenin üreticilerinin gelirinin doğal biçiminde bulunur. Geliri temsil eden ve sırf tüketimin sağlanmasına hizmet eden aynı para, bir süre için, düzenli olarak borç verilebilir sermayeye çevrilir. Bu para, ücretleri temsil ettiği ölçüde, aynı zamanda değişen sermayenin para-biçimidir; ve tüketim araçlan üreticilerinin değişmeyen sermayesini yerine koyduğu sürece de, değişmeyen sermayelerin geçici olarak büründüğü ve değişmeyen sermayelerin aynen yerine konulması gereken öğelerinin satın alınmasına hizmet eden [sayfa 447] para-biçimdir. Ne birinci ve ne de ikinci biçimde, büyüklüğü,

yeniden-üretim sürecindeki genişlemeyle birlikte artmakla birlikte, bizatihi kendisi birikimi temsil etmez. Bununla birlikte, geçici olarak borç verilebilir para, yani para-sermaye işlevini yerine getirir. Dolayısıyla bu bakımdan, para-sermaye birikimi, bireysel tüketimin genişlemesi olgusu nedeniyle, daima daha büyük bir sermaye birikimini yansıtmak zorundadır; çünkü bu, para aracılığı ile gerçekleştiği gerçek birikim açısından, yani yeni sermaye yatınmlanna izin veren para açısından, para-biçimi sağladığı için, para- sermaye birikimi olarak görünür.
Demek oluyor ki, borç verilebilir para-sermaye birikimi, kısmen yalnız, sanayi sermayesinin devresi sırasında dönüştüğü bütün paranın, üretken kapitalistler tarafından *yatırılan* paranın değil, bunlar tarafından *borç alınan* paranın biçimine girmesi olgusunu ifade eder, ve böylece gerçekten de, yeniden-

üretim sürecinde yer alması gereken paranın yatırımı, borç alınan paranın yatınmı olarak görünür. Gerçekte, ticari kredi esasına göre, bir kimse bir başka kimseye yeniden-üretim süreci için gerekli parayı ödünç verir. Ama bu, şimdi şu biçimi almaktadır: bir grup yeniden üretken kapitalistten borç olarak para alan bir banker, bu parayı, bir başka grup yeniden üretken kapitaliste borç vermekle, yüce bir velinimet rolünde görünür; ve aynı zamanda, bu sermaye üzerindeki denetim, tamamıyla, aracı olma kimliğini taşıdığı için, bankerin eline geçmiş olur.

Hala sözü edilmesi gerekli birkaç özel para-sermaye birikim şekli daha kalıyor. Örneğin, üretim öğelerinin, hammaddelerin, vb. fiyatlarındaki düşme ile sermaye serbest kalır. Sanayi kapitalistinin, yeniden-üretim sürecini hemen genişletememesi durumunda, para-sermayenin bir kısmı, fazlalık olarak devre dışına çıkar ve borç verilebilir para-sermaye-ye çevrilir. İkinci olarak, tüccann işinde bir kesinti olduğu sıralarda, para-biçiminde bir sermaye, özellikle tüccar tarafından serbest bırakılır. Eğer tüccar, bir dizi ticari işlemi tamamlamış ve bu gibi kesintiler nedeniyle bir yeni diziye hemen başlayamıyorsa, gerçekleşen bu para onun için ancak bir birikmiş para yığmayı, artı-sermayeyi temsil eder. Ama aynı zamanda bu, doğrudan bir borç verilebilir para-sermaye birikimini temsil eder. Birinci durumdaki para-sermaye birikimi, yeniden-üretim sürecinin daha uygun koşullar altında yinelenmesini, daha önce bağlı bulunan sermayenin bir kısmının fiilen serbest kalmasını; başka bir deyişle, yeniden-üretim sürecinin, aynı miktar para ile genişletilmesi için bir olanağı ifade eder. Ama öteki durumda, yalnızca ticari işlemlerin akışındaki bir kesintiyi ifade eder. Bununla birlikte, her iki durumda da, borç verilebilir para-sermaye haline çevrilmesi -birisinde, gerçek birikim sürecindeki bir ilerlemeyi, diğerinde bir engellemeyi ifade ettiği halde- bir birikimi ifade eder ve para piyasası ile faiz oranını aynı derecede etkiler. Ensonu, para-sermaye birikimini, küpünü doldurup da yeniden-üretim sürecinden elini eteğini çeken kimselerin sayısı da etkiler, [sayfa 448] Sanayi çevrimi sırasında elde edilen kârlar ne kadar büyük olursa, bunlann sayısı da

o kadar kabank olur. Bu durumda borç verilebilir para-sermaye birikimi, bir yandan, gerçek bir birikimi (nispi büyüklüğüne uygun olarak) ve öte yandan da, ancak sanayi kapitalistlerinin, sırf para-kapitalistlere ne ölçüde dönüştüğünü ifade eder. Kârın, gelir olarak tüketilmeye aynlmayan öteki kısmına gelince, bu kısım ancak, kendisinin sağlanmış olduğu üretim alanındaki işin genişletilmesinde yatırılmak üzere hemen bir yer bulunamadığı takdirde, para-sermayeye çevrilir. Bunun iki nedeni olabilir. Ya bu üretim alanı sermaye ile doymuş haldedir, ya da birikimin sermaye olarak hizmet edebilmesi için, önce, bu özel alanda gerekli olan yeni sermayenin yatınm büyüklüklerine bağlı olarak belli bir hacme ulaşması gerekmektedir. Şu halde, bu kısım bir süre için borç verilebilir para-sermayeye çevrilir, ve diğer alanlarda, üretimin genişletilmesinde iş görür. Öteki bütün koşullar eşit olmak üzere, tekrar sermayeye çevrilmek için ayrılan kâr miktarı, elde edilen kânn kitlesine ve dolayısıyla yeniden-üretim sürecinin kendisinin genişliğine bağlıdır. Ancak eğer bu yeni birikim, yatırım alanı bulunmaması, yani üretim alanlanndaki fazlalıklar ve aşın borç sermayesi arzı nedeniyle, kullanılması için güçlüklerle karşılaşıyorsa, bu borç verilebilir para-sermaye bolluğu, yalnızca *kapitalist* üretimin sınırlılığını gösterir. Bunun ardından gelen kredi sahtekarlık-lan, bu artı-sermayenin kullanılmasının yolu üzerinde hiç bir gerçek engelin bulunmadığını tanıtlar. Bununla birlikte, sermayenin kendi genişleme yasalarında, yani sermaye olarak kendisini gerçekleştirebileceği sınırlarda gerçekten kaçınılmaz bir engel vardır. Para-sermaye olarak para-sermaye bolluğu, mutlaka bir aşırı-üretimi göstermediği gibi, sermaye için yatınm alanı kıtlığına da işaret etmez.

Borç sermayesi birikimi, yalnızca, paranın, borç verilebilir para olarak üstüste yığılması olgusundan ibarettir. Bu süreç, paranın sermayeye gerçek dönüşümünden çok farklıdır; bu, yalnızca, paranın, sermayeye dönüştürülebilecek bir biçim içersinde birikimidir. Ama bu birikim, daha önce de gösterdiğimiz gibi, gerçek birikimden çok farklı olaylan yansıtabilir. Gerçek birikim devamlı olarak genişlediği sürece, bu uzayan para-sermaye birikimi kısmen onun sonucu, kısmen onunla birlikte görülen, ama ondan tamamen farklı bulunan durumlann, ve ensonu, kısmen de, gerçek birikimin yolu üzerindeki engellerin sonucu bile olabilir. Borç sermayesi birikiminde, gerçek sermayeden bağımsız olmakla birlikte onunla birlikte ortaya çıkan durum ve koşullann yol açtığı enflasyon olmasa bile, çevrimin belirli evrelerinde sürekli olarak bir para-sermaye, şişkinliği olması ve bu şişkinliğin kredideki genişlemeyle büyümesi zorunlu bir şeydir. Ve bununla birlikte, üretim sürecini, kapitalist sınırlarının ötesine ve ilersine götürme zorunluluğu şunlan da geliştirmek zorundadır: aşırı-ticaret, aşın-üretim ve aşın-kredi. Aynı zamanda da, bunun daima, bir tepkiyi davet edecek biçimler içersinde ortaya çıkması gerekir, [sayfa 449]

Para-sermaye birikiminin, toprak rantından, ücretlerden, vb. ileri

gelmesi ile ilgili olarak burada bu konunun incelenmesine gerek yoktur. Yalnız konunun bir yönünü vurgulamak gerekir: kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan işbölümü sonucu, (iddiharcılann) fiili tasarruf ve perhiz işi, birikimin öğelerini oluşturmaları ölçüsünde, bu öğelerin asgarisini alan ve bankalar iflas ettiği zaman, emekçiler gibi, çoğu kez tasarruflannı bile kaybedenlere

bırakılmıştır. Bir yandan, sanayici kapitalist, sermayesini bizzat kendisi "tasarruf etmemiştir, yalnızca başkalannın tasarruftan üzerinde, sermayesinin büyüklüğü ile oranülı olarak bir kumanda gücüne sahiptir; öte yandan, para-kapitalist, başkalarına ait tasar-ruflan kendi sermayesi haline getirir ve yeniden üretici kapitalistlerin halktan sağladıklan ve birbirlerine verdikleri krediyi, kendisini zenginleştirmek için özel bir kaynak haline getirir. Kapitalist sistemin, sermayenin, bir kimsenin kendi emeğinin ve tasarruflannın meyvesi olduğu konusundaki hayali de böylece yıkılmış olur. Kâr, yalnız başkalarının el konulan emeğini değil, bu başkalanna ait emeği harekete geçiren ve sömüren sermayeyi de kapsar; sermaye de, para-kapitalistin, sanayi kapitalistinin tasarrufuna verdiği ve buna karşılık da kendi adına onu sömürdüğü, başkalanna ait mülkiyetten oluşur.

Kredi sermayesi konusunda birkaç düşüncenin daha eklenmesi gerekir.

Aynı para parçasının kaç kez borç sermayesi olarak iş görebileceği, daha önce de göstermiş olduğumuz gibi:

1) Satış ya da ödeme ile kaç kez meta-değer gerçekleştirdiğine, dolayısıyla sermaye transfer ettiğine ve ayrıca kaç kez gelir gerçekleştirdiğine bağlıdır. Sermayenin ya da gelirin gerçekleşen değeri olarak, kaç kez el değiştirmesinin, fiili alışveriş işlemlerinin genişliğine ve büyüklüğüne bağlı olduğu besbellidir.

2) Bu, ödemelerdeki tasarrufa ve kredi sistemindeki gelişme ve örgütienmeye bağlıdır.

3) Ensonu, kredi işlemlerinin yoğunlaşmasına ve hızına bağlıdır; böylece bir noktada bir mevduat toplanır toplanmaz, bir başka noktada borç olarak hareket eder.

Borç sermayesinin varlık biçiminin yalnızca gerçek paranın, altının ya da gümüşün -tözü, değer ölçüsü olarak iş gören metaın- varlık biçimi olduğu varsayılsa bile, bu para-sermayenin büyük bir kısmı daima zorunlu olarak düpedüz hayali, yani tıpkı kağıt para gibi değer üzerinde sahiplik hakkıdır. Para, sermayenin devresinde işlev yapüğı sürece, gerçekten de bir an için para-sermaye oluşturur; ama kendisini borç verilebilir sermaye haline dönüştürmez; daha çok, üretken sermayenin öğeleri ile değişilir, ya da gelirin gerçekleştirilmesinde dolaşım aracı olarak ödenir ve dolayısıyla da kendisini, sahibi için borç sermayesine çevirmez. Ama, borç sermayesine dönüştürüldüğü ve aynı para tekrar tekrar [sayfa 450] borç sermayesini temsil ettiği sürece, ancak tek bir noktada madeni para biçiminde, diğer bütün noktalarda yalnızca sermaye üzerinde

hak biçiminde varolduğu açıktır. Yapılan varsayıma göre, bu haklann birikimi, gerçek birikimden, yani meta-sermayenin, vb. değerinin paraya çevrilmesinden doğar; ama şu da var ki, bu hak ya da alacakların birikimi, doğmuş olduklan gerçek birikimden farklı olduğu gibi, bu paranın borç verilmesiyle sağlanan gelecekteki birikimden de (yeni üretim sürecinden) farklıdır.

Prima facie, borç sermayesi, daima para-biçiminde[9] daha sonrada para üzerinde hak olarak varolur; çünkü, başlangıçta varolduğu para, şimdi borç alanın elinde gerçek para-biçimdedir. Borç veren için ise, para üzerinde bir hakka, bir sahiplik hakkına dönüşmüştür. Bu nedenle, aynı gerçek para kitlesi, çok farklı para-sermaye kitlelerini temsil edebilir. İster gerçekleşmiş sermayeyi, ister gerçekleşmiş geliri temsil etsin, düpedüz para, sırf bir borç verme hareketi ile, gelişmiş kredi sistemindeki genel biçimi içersinde ele alırsak, mevduat şekline dönüştürülmesi ile, borç sermayesi halini alır. Mevduat, mevduat sahibi için para-ser-mayedir. Ama bankerin elinde, sahibinin kasası yerine bankerin kasasında boşuboşuna yatan, sırf bir potansiyel para-sermaye olabilir.[10] [sayfa 4511

[9] B. A. 1857 Banker Tvvells'in tanıklığı: "4516. Banker olarak siz, sermaye ile mi yoksa para ile mi iş yapıyorsunuz? - Biz para ile iş yapıyoruz." - "4517. Bankanıza mevduatlar ne olarak yatırılır? - Para olarak." - "4518. Nasıl ödenir? - Para olarak." - "4519. Bu durumda, bunlara, paradan başka bir ad verilebilir mi? - Hayır."

Overstone (bkz: Yirmialtıncı Bölüm) sürekli olarak "sermaye" ile "para"yı birbirine karıştırmaktadır. "Paranın değeri", aynı zamanda, onun için faiz demektir, ama para kitlesi tarafından belirlendiği sürece; "sermayenin değeri"nin faiz olması gerekiyor, ama üretken sermayeye olan talep ve bu sermaye ile elde edilen kâr tarafından belirlendiği sürece. Şöyle diyor: "4140. 'Sermaye' sözcüğünün kullanılması çok tehlikelidir." - "4148. Bu ülkeden altın ihracı, bu ülkedeki para miktarındaki bir azalmadır, ve bu ülkedeki para miktarında azalma, kuşkusuz, genellikle para piyasası üzerinde bir baskı yaratır", [ama buna göre, sermaye-piyasası üzerinde yaratmıyor]. - "4112. Ülkeden para çıktığına göre, ülkedeki miktar azalmış olur. Ülkede kalan miktardaki bu azalma, o paranın değerinde bir artış meydana getirir", [bu, aslında onun teorisinde, para olarak paranın değerinde, dolaşımdaki daralma yoluyla, metaların değerlerine oranla bir artış demektir; yani paranın değerindeki bir artış, metaların değerindeki bir düşme ile aynı şeydir. Ne var ki, o bile, bu arada, dolaşımdaki para kitlesinin fiyatları *belirlemediğine* her türlü kuşkunun ötesinde inanmış bulunuyor; şimdi artık, dolaşım aracı olarak paradaki azalmanın, faiz-getiren sermaye olarak onun değerini ve dolayısıyla faiz oranını yükselttiği sanılıyor]. "Ve, geriye kalan paranın artan değeri, para çıkışını durdurur ve bozulan dengenin yeniden kurulması için gerekli miktarda parayı geri getirene kadar aynı düzeyde tutulur. " Overstone'un çelişkilerinden başka örnekler daha ilerde görülecek.

[10] Karışıklık bu noktada başlıyor: bu iki şeyin her ikisi de "para" sanılıyor; yani, bankerin ödemesi gerekli hak olarak mevduat, ve bankerin elinde bulunan yatırılmış para. Banker Tvvells, 1857 tarihli Banka Komitesinde şu örneği veriyor: "İşe eğer 10.000 sterlin ile başlarsam, 5.000 sterlin ile meta satın alır ve bunu depoya koyarım. Diğer 5.000 sterlini, gerektiğinde çekmek ve kullanmak üzere bir bankaya yatırırım. Bu, benim için, 5.000 sterlini mevduat ya da para şeklinde olduğu halde, hala 10.000 sterlinlik sermayedir" (4528). Şimdi bu, aşağıdaki garip tartışmaya yol açıyor. - "4531. Siz elinizdeki 5.000 sterlini bir başkasına vermiş bulunuyorsunuz değil mi? -Evet." - "4532. Şimdi onun elinde 5.000 sterlin mevduat var? - Evet." - "4533. Ve size geriye 5.000 sterlin kalıyor? - Çok doğru." -"4534. Onun elinde para olarak 5.000 sterlin, sizin elinizde para olarak 5.000 sterlin bulunuyor? - Evet." - "4535. Ama ensonu bu, paradan başka bir şey değil, değil mi? - Hayır." Bu karışıklığın nedeni, kısmen, 5.000 sterlini bankaya yatırmış bulunan A'nın, bu parayı, hala elindeymiş gibi çekebilmesi ve elden çıkarabilmesidir. Bu

bakımdan bu, onun için, potansiyel para olarak hizmet ediyor. Ne var ki, mevduatından para çektiği her durumda mevduatını *pro tonto* yoketmiş oluyor. Eğer gerçek para çekiyor ve kendi parası zaten bir

Maddi servetin büyümesiyle birlikte, para-kapitalistier sınıfı da büyür; bir yandan, işten elini eteğini çekmiş kapitalistlerin, rantiyelerin sayısı ve serveti artar; öte yandan, kredi sisteminde gelişme daha da hızlanır, ve bankerlerin, borç para verenlerin, parababalarının sayısını çoğaltır. Mevcut para-sermayedeki gelişmeyle birlikte, faiz getiren senetlerin, devlet tahvillerinin, hisse senetierinin miktarı, daha önce de gördüğümüz gibi büyür. Şu da var ki, aynı zamanda, mevcut para-sermayeye olan talep de büyür ve bu senetier üzerinde spekülasyon yapan *jobbers* [komisyoncular], para piyasasında egemen bir rol oynarlar. Bu senetlerin bütün alım ve saümı, gerçek sermaye yatırımlarının bir ifadesi olmuş olsaydı, bunlann, borç sermayesine olan talep üzerinde bir etkileri olamayacağını söylemek doğru olurdu; çünkü, A, senedini sattığı zaman, B'nin bu senede yaürdığı kadar parayı çekmiş olurdu. Senedin aslında temsil ettiği sermaye (hiç değilse para-sermaye olarak) değil de, yalnızca senedin kendisi varolduğu zaman bile, bu, daima, bu gibi para-sermaye için *pro tanto** yeni bir talep yaraür. Ama, ne olursa olsun, bu, daha önce B'nin tasarrufunda olup da, şimdi A'nın tasarrufunda olan para-sermayedir. B. A. 1857, n° 4886. "Iskonto oranını belirleyen nedenleri anlatırken, bunun, diğer tür senetierden farklı olarak tüccar senetlerinin iskon-tosunda kullanılan piyasadaki sermaye miktan ile saptandığını söylemek sizce doğru mudur?" - [Chapman:] "Hayır, faiz sorununu, cari nitelikteki bütün çevrilebilir senetler *(ali convertible securities of a current charac-ter)* etkiler; bunu, yalnızca, senetlerin iskontosu ile sınırlandırmak yanlış olur, çünkü, son zamanlarda çok yaygın olduğu gibi, rehin karşılığında ya da hatta hazine senetleri karşılığında, ticari haddin çok üzerinde bir faiz ile büyük bir para talebi varken, ticaret dünyamızın bundan etkilenmediğini söylemek saçma olur; bu durumun onun üzerinde kesin sonuçlu etkileri olmuştur." - "4890. Bankerlerce de kabul edilen sağlam ve geçerli senetler piyasada bulunuyor ve herkes bunlar üzerinden para çekmek istiyorsa, hiç kuşkusuz bunun ticari senetier üzerinde bir etkisi görülecektir; örneğin parasını aynı zamanda, rehin ya da benzeri bir teminat karşılığında %6 faiz ile borç verme durumunda bulunan bir kimseden, ticari senetler karşılığında bana parasını %5 faiz ile borç vermesini beklemem yersiz olur; bu bizi aynı şekilde etkiliyor; paramı %6 başkasına borç verilmiş bulunuyorsa, ona ödenen kendi parası değil, başka mevduat sahiplerinin parasıdır. B'ye olan borcunu kendi bankeri üzerine bir çekle öder ve B de bu çeki kendi bankasına yatırırsa ve A'nın bankerinin elinde de B'nin bankeri üzerine çekilmiş bir çek varsa, bu iki banker yalnızca çekleri değişirler, A'nın yatırmış olduğu para, para işlevini iki kez yerine getirmiş olur; önce, A'nın yatırdığı parayı alan kimsenin elinde, sonra da A'nın kendi elinde. İkinci işlevinde, yalnızca alacakların (A'nın kendi bankerinden ve bu bankerin, B'nin bankerinden alacaklarının) tasfiyesi, para kullanılmaksızın yapılmış olur. Burada mevduat iki kez para olarak iş görür; gerçek para olarak ve para üzerinde bir hak olarak. Sırf para üzerinde haklar, ancak alacakların tasfiyesinde paranın yerini alabilir. * O ölçüde, o kadar, -f.

üzerinden borç verme olanağım varken, kimse benim senetlerimi %5',/2'den iskonto etmemi bekleyemez." - "4892. Para piyasasını maddi [sayfa 452] bakımdan etkilemek üzere, 2.000 ya da 5.000 ya da 10.000 sterlin satın alan yatırımcılardan sözetmiyoruz. Rehin karşılığındaki faiz oranı bana soracak olursanız, yüzbinlerce sterlin ile iş yapan, büyük miktarlarda borç alan ya da piyasada satın almada bulunan ve halkın bir kâr karşılığında bu parayı alana kadar bu parayı ellerinde tutan ve kendilerine *jobbers* denilen kimselerden sözetmek isterim; bu adamlar da, bu nedenle para isterler." Kredi sistemindeki gelişmeyle birlikte, Londra gibi, aynı zamanda bu senetler için ana ticaret merkezi olan, biraraya toplanmış büyük para piyasalan doğdu. Bankerler, halka ait muazzam miktarlarda para-sermayeyi, bu çirkin işadamları güruhunun emrine verdiler ve böylece de kumarbazlar sürüsü çoğaldı. İngiltere Bankası Guvemörlüğü ile görevli James Morris, 1848'de Lordlar Kamarası Gizli Komitesinde, "Borsada para, genel bir ifadeyle, başka yerlerden daha ucuzdur," diyordu (C.D. 1848, baskı 1857, n° 219).

Faiz getiren sermayeyi irdelerken, faiz oranının, uzun bir yıllar dizisinde, diğer koşullar eşit kalmak üzere, kendisi kâr eksi faizden fazla bir şey olmayan girişim kân ile değil, ortalama kâr oranı ile belirlendiğini görmüş bulunuyoruz.

Ticari faizdeki, yani borç para verenler tarafından, ticaret dünyasındaki iskontolar ve borçlar için hesaplanan faizdeki değişmeler için de, sanayi çevrimi sırasında, faiz oranının kendi asgarisini aştığı ve ortalama düzeyine eriştiği (ki, daha sonra bunu aşar) bir evreye ulaşılacağı ve bu hareketin kârdaki yükselmenin bir sonucu olduğu da daha önce belirtilmişti ve bir başka yerde ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

Bu arada iki şeyi burada belirtmek gerekir.

Birincisi: Faiz oranı uzun bir süre için aynı düzeyde kalıyorsa (biz burada, İngiltere gibi, ortalama faiz oranının uzun bir dönem için veri olduğu, ve kendisini, uzun vadeli borçlar karşılığı ödenen faizde -buna özel faiz de denebilir- gösteren belli bir ülkedeki faiz oranından sözedi-yoruz), bu *prima facie* faiz oranının bu dönem boyunca yüksek olduğunun bir kanıtıdır, ama bu, girişim kârı oranının yüksek olduğunu zorunlu olarak tanıtlamaz. Bu son ayrım, genellikle kendi sermayeleri ile iş gören kapitalistler için azçok ortadan kalkmıştır; bunlar kendi kendilerine faiz ödedikleri için yüksek bir kâr

oranı gerçekleştirirler. Uzun süreli yüksek bir faiz oranı olasılığı, kâr oranı yüksek olduğu zaman vardır; ne var ki bu söylenenler, fiili sıkışıklık evreleri için değildir. Ama, bu yüksek kâr oranı, yüksek bir faiz oranı düşüldükten sonra, geriye ancak düşük bir girişim kân oranı bırakabilir. Yüksek kâr oranı sürüp gittiği halde, girişim kârı oranı düşebilir. Bu bir kez başlayınca girişimin devam etmesi zorunluluğu nedeniyle olasıdır. Bu aşama boyunca işler büyük ölçüde sırf kredi sermayesi ile (başkalannın sermayesi ile) yürütülür; ve yüksek

[sayfa 453] kâr oranı kısmen spekülatif ve gelecekte umulan nitelikte olabilir. Yüksek bir faiz oranı, yüksek bir kâr oranı ile ama azalan bir girişim kân ile ödenebilir. Bu ödeme (ve bu kısmen spekülasyon dönemleri boyunca yapılır) kârdan değil, borç alınan sermayenin kendisinden yapılır ve bu bir süre böyle devam edebilir.

İkincisi: Para-sermayeye olan talebin ve dolayısıyla faiz oranının, kâr oranı yüksek olduğu için büyüdüğünü söylemek, sanayi sermayesine olan talebin arttığını ve dolayısıyla faiz oranının yüksek olduğunu söylemekle aynı şey değildir.

Bunalım zamanlarında borç sermayesine olan talep ve dolayısıyla faiz oranı en üst düzeyine yükselir; kâr oranı ve bununla birlikte sa-nayi-sermayesine olan talep büsbütün yokolup gitmiştir. Bu gibi zamanlarda herkes, daha önce bağlanmış olduğu yükümlülüklerini tasfiye için, yalnızca ödemede bulunma amacıyla borç alır. Buna karşılık, bunalımdan sonraki canlanan faaliyet döneminde, borç sermayesi, satı-nalma amacıyla ve para-sermayeyi üretken ya da ticari sermayeye çevirme amacıyla talep edilir. Ve o sırada bu talebi yapan ya sanayi kapitalisti ya da tüc- cardır. Sanayi kapitalisti bunu üretim araçları ile emek-gücü-ne yatırır.

Emek-gücü talebi kâr oranıyla belirlendiği için, buna karşı artan talep, hiç bir zaman kendi başına kâr oranının yükselmesinin bir nedeni değildir. Yüksek ücretler her ne kadar sanayi çevriminin bazı özel evreleri sırasında daha yüksek kârların bir sonucu olabilirse de, yüksek kânn bir nedeni değildir. Emeğin sömürüsü özellikle uygun koşullar altında yeraldığı için emek-gücüne olan talep artabilir ama, emek-gücüne ve dolayısıyla değişen sermayeye olan talepteki bu yükselme, kendi başına kârı artırmaz; tersine, onu *pro tanto* düşürür. Ne var ki değişen sermayeye olan talep oranını gene de aynı zamanda artırabilir, böylece de faiz oranını yükseltebilecek para-sermayeye olan talep de artabilir. Emek-gücünün piyasa-fiyatı, ortalamanın üzerine yükselir, ortalamanın üzerinde emekçi çalış-tınlır ve faiz oranı aynı zamanda, bu gibi koşullar altında para-sermayeye olan talep arttığı için yükselir. Emek-gücüne olan talepteki bu yükselme, bu metaın fiyatını, diğer metalara olan talepteki yükselmenin o metaın fiyatını artırması gibi yükseltir; ama, özellikle bu metaın nispi ucuzluğuna geniş ölçüde bağlı bulunan kâr, artmış olmaz. Ama aynı zamanda -varsayılan koşullar altında- bu, para-sermayeye olan talebi artırdığı için faiz oranını da yükseltir. Para-kapitalist, eğer parayı borç vermek yerine kendisini sanayi kapitalistine dönüştürecek olursa, emek-gücü için daha fazla ödemede bulunmak zorunda kalması olgusu kânnı yükseltmez, daha çok, bununla orantılı olarak düşürür. İşlerin gidişi öyle olabilir ki, kârı gene de yükseltebilir, ama bunun nedeni hiç bir zaman, emeğe daha fazla ödemede bulunması değildir. Bununla birlikte, bu durum para-sermayeye olan talebi artırdığı sürece, faiz oranını yükseltmek için ye-

terlidir. İşlerin başka bakımlardan uygun gitmediği sırada ücretlerin [sayfa 454] bazı nedenlerle yükselmesi halinde, bu ücret artışları, kâr oranını düşürür, ama faiz oranını, para-sermayeye olan talebi artırdığı ölçüde yükseltir.

Emek bir yana bırakıldığında, Overstone'un "sermayeye olan talep" dediği şey yalnızca metalara olan talepten ibarettir. Metalara olan talep, ya ortalamanın üzerine yükseldiği ya da metalann arzı ortalamanın altına düştüğü için fıyatlannı yükseltir. Sanayi kapitalisti ya da tüccar, aynı miktar meta için eskiden 100 sterlin öderken şimdi diyelim 150 sterlin ödemek durumunda kalırsa, 100 sterlin yerine şimdi 150 sterlin borç almak ve eğer faiz oranı %5 ise, eskiden 5 sterlin öderken şimdi 7!/2 sterlin faiz ödemek zorundadır. Ödeyeceği faiz tutan şimdi daha fazla sermaye borç almak zorunda olduğu için yükseltmiştir.

Bay Overstone'un bütün çabası, borç sermayesi ile sanayi sermayesinin faizlerini özdeş şeyler olarak göstermektir; öte yandan da onun *Bank Act'i* tamamen, faizler arasındaki bu aynı farkı, para-sermayenin çıkarına sömürmek için düzenlenmiştir.

Metalara olan talebin, bunların arzının ortalamanın altına düşmesi halinde, eskisinden daha fazla para-sermaye çekmemesi olasılığı vardır. Bunlann toplam değeri için aynı meblağın ya da daha küçük bir meblağın ödenmesi gerekecektir, ama aynı meblağ karşılığında daha küçük miktarda kullanım-değeri alınmış olacaktır. Bu durumda, metalara olan talep, bunların arzlarına göre artacağı ve dolayısıyla metaların fiyatı yükseleceği halde, borç sermayesine olan talep aynı kalacak ve bu yüzden de faiz oranı yükselmeyecektir. Borç sermayesine olan toplam talep artmadıkça faiz oranında bir değişme olamaz ve yukardaki varsayımlar gereği durum böyle değildir.

Bir nesnenin arzı, tahılda, pamukta, vb., kötü bir ürün alındığında olduğu gibi ortalamanın altına da

düşebilir; ve bu metalarda yapılacak spekülasyon, fiyatlarda meydana gelebilecek daha da fazla yükselmeyi hesaba kattığı ve bunu geçici olarak yükseltmenin en iyi yolu da arzın bir kısmını piyasadan çekmek olduğu için, borç sermayesine karşı talep artabilir. Ama, satın alınan metalann bedelini bunlan satmaksızın ödemek için para, ticari "poliçe işlemleri" yoluyla sağlanır. Bu durumda, borç sermayesine olan talep artar ve faiz oranı, bu metaın piyasaya arzına yapay olarak engel olmak için girişilen bu manevranın sonucu olarak yükselebilir. Bu yükselen faiz oranı, öyleyse, meta-sermaye arzındaki yapay azalmayı yansıür.

Buna karşılık, bir nesneye olan talep, arzındaki artış ve o nesnenin ortalama fiyatının alünda saülması nedeniyle büyüyebilir.

Bu durumda, borç sermayesine olan talep aynı kalabilir ya da hatta düşebilir, çünkü, aynı miktar para ile daha fazla meta elde edilebilir. Üretim amaçlan için en uygun anın avantajlanndan yararlanmak amacıyla, ya da fiyatlarda ilerde meydana gelecek yükselme umuduyla,

spekülatif amaca dayalı stok yığılması da olabilir. Bu durumda, borç sermayesine olan talep büyüyebilir ve faiz oranında görülen yükselme üretken [sayfa 455] sermaye öğelerinin aşın stok yığılmasına yapılan sermaye yatınmını yansıtır. Biz burada yalnız, meta-sermayeye olan talebin ve meta-sermaye arzının, borç sermayesine karşı olan talebi etkilemesini incelemekteyiz. Sanayi çevrimi evrelerinde yeniden-üretim sürecinin değişen durumlannın borç sermayesi arzını nasıl etkilediğini yukarda irdelemiş bulunuyoruz. Piyasa faiz oranının, (borç) sermaye arzı ve talebi tarafından belirlendiği yolundaki saçma önermeyi Overstone kendi önermesiyle, yani borç sermayesinin genel olarak sermaye ile eşdeğer olduğu yolundaki önermesiyle kurnazca birleştirmiştir, ve böylece o, tefeciyi biricik kapitalist ve sermayesini de biricik sermaye haline getirmeye çabalamaktadır.

Darlık sıralarında, borç sermayesine olan talep, ödeme aracına olan taleptir ve başka bir şey değil; bu hiç bir zaman, satınalma aracı olarak paraya olan bir talep değildir. Aynı zamanda, faiz oranı, gerçek sermaye, yani üretken ve meta sermaye ister bol ister kıt olsun, çok fazla yükselebilir. Ödeme aracına talep tüccarlar ile üreticiler sağlam bir güvence gösterebildikleri sürece sırf bir *paraya* çevrilmeye olan taleptir; bu güvence yoksa bu talep *para-setmaye* talebidir, böylece aldıklan ödeme aracı avansı bunlara yalnız *paranın biçimini* vermiş olmaz, aynı zamanda da, ödemede bulunmalan için, biçimi ne olursa olsun ellerinde bulunmayan bir *eşdeğeri* de sağlamış olur. Şimdiki bunalım teorisi üzerindeki tartışmada her iki tarafın da hem haklı ve hem de haksız olduğu nokta işte budur. Yalnızca bir ödeme aracı kıtlığı bulunduğunu söyleyenlerin kafasında, ya yalnız *bona fide* güvencelere sahip kimseler vardır, ya da bunlar, bütün müflis dolandırıcılan, kağıt-parçalan aracılığı ile ödeme gücü olan ve saygıdeğer kapitalistlere dönüştürmenin, bank-alann görevi olduğuna ve buna güçlerinin de yettiğine inanan budalalardır. Yalnızca bir sermaye kıtlığı olduğunu söyleyenler ise, ya düpedüz sözcük oyunu yapmaktadırlar, çünkü, işte tam böyle zamanlarda, aşın-ithalatın ve aşın-üretimin bir sonucu olarak, *çevrilemeyen [inconverti-ble]* bir sermaye kitlesi vardır, ya da bunlar yalnızca, şimdi gerçekten, kendi işleri için artık başkalarına ait sermayeyi elde edemeyecekleri bir duruma düşen ve gene şimdi bankanın yalnız kaybettikleri sermayeyi ödemeleri için yardımda bulunmakla kalmayıp, dolandırıcılıklarını sürdürmelerini sağlamasını da isteyen kredi şövalyelerinden sözetmekte-dirler.

Paranın, değerin bağımsız bir biçimi olarak, metalara karşıt bir durumda bulunması ya da değişim-değerinin parada bağımsız bir biçime bürünmek zorunda olması, kapitalist üretimin temel bir ilkesidir; ve bu da ancak, belli bir metaın, değeri diğer bütün metaların ölçüsü haline gelen bir madde halini alarak, genel bir meta -diğer bütün metalar-dan farklı- *par excellence* bir meta şeklini almasıyla mümkündür. Bunun,

kendisini, özellikle, paranın yerine, bir yandan kredi işlemlerini, öte yandan kredi-parasını geniş ölçüde koyan, gelişmiş kapitalist uluslar arasında iki bakımdan ortaya koyması zorunlu olur. Kredilerin kısıldığı ya da büsbütün kesildiği darlık zamanlarında, para birdenbire, biricik ödeme [sayfa 456] aracı ve diğer bütün metalarla mutlak bir karşıtlık içersinde, değerin gerçek bir varlık biçimi olarak ortaya çıkar. Metalann evrensel değer kaybı, bunların paraya, yani tamamıyla kendi hayali biçimlerine dönüştürülmesindeki güçlük ya da hatta olanaksızlık işte buradan gelir. İkinci olarak, kredi-parasının kendisi de, ancak, nominal değeri tuta-nndaki gerçek paranın mutlak olarak yerini aldığı ölçüde paradır. Dışanya bir altın akışı ile çevrilebilirliği, yani gerçek altınla özdeşliği kuşkulu hale gelir. Bu çevrilebilirliğin koşullannın korunması amacıyla alınan, faiz oranının yükseltilmesi, vb. gibi zoraki önlemlere de işte bunun için başvurulur. Bu durum, hatalı para teorilerine dayanan ve Overstone ve aynı soydan para-tüccarlannın çıkarları için ulusun sırtına yüklenen ya-lan-yanlış yasalarla, şu ya da bu uçlara kadar götürülebilir. Ne var ki bunun asıl temelini hazırlayan, üretim tarzının kendisinin dayandığı temeldir. Kredi-parasındaki bir değer kaybı (para olarak taşıdığı tamamen hayali niteliğini kaybetmesinin burada sözünü bile etmiyoruz) bütün mevcut ilişkileri altüst eder. Bu yüzden de, paradaki bu değerin hayali ve bağımsız varlığını korumak amacıyla, metalann değerleri feda edilir. Para-de-ğer olarak, ancak para güvenli olduğu sürece o da güvenlidir. Para olarak birkaç milyon için,

meta olarak birçok milyonlann bu nedenle feda edilmesi gerekir. Kapitalist üretimde bu kaçınılmazdır ve onun hoş yanlanndan birisi de budur. Daha önceki üretim tarzlannda bu olmaz, çünkü dayandıkları dar temel üzerinde ne kredi ne de kredi-parası pek fazla gelişmez. Emeğin *toplumsal* niteliği metaların *para-varlık biçimi* ve dolayısıyla da gerçek üretime yabancı bir şey olarak göründüğü sürece para bunalımlan -gerçek bunalımlardan bağımsız ya da bunlann yoğunlaşmış şekli olarak- kaçınılmazdır. Öte yandan, bir bankanın kredisi sarsılmadığı sürece, bu gibi durumlarda, kredi-parasını artırmak suretiyle paniği hafifleteceği ve daraltmak suretiyle de şiddetlendireceği açık bir şeydir. Modern sanayiin bütün tarihi, içerdeki üretimin örgütlenmiş olması koşuluyla, madeni paraya ancak uluslar arası ticaretin dengesi geçici olarak bozulduğu zamanlarda gerçekten gereksinme duyulabileceğini göstermiştir. İç piyasanın şimdi bile madeni paraya gereksinmesi olmadığını, sözde ulusal bankaların nakit ödemeleri geçici olarak durdurmaları ve bu yola ancak olağanüstü durumlarda biricik çare olarak başvurmalan da göstermektedir.

İki birey sözkonusu olduğunda, bunlann birbirleriyle alışverişlerinde her ikisinin de aleyhte bir ödemeler dengesine sahip olduklannı söylemek gülünç olur. Bunların karşılıklı olarak birbirlerinin alacaklısı ve borçlusu olmaları halinde, eğer karşılıklı alacaklan birbirini götürmüyor-sa, bakiye için birisinin alacaklı, ötekisinin ise borçlu olması gerekeceği

açıktır. Uluslar sözkonusu olduğunda durum hiç de böyle değildir. Bir ulus için, ticaret bilançosunun eninde sonunda kapatılması gerektiği halde, ödemeler bilançosunun lehte ya da aleyhte olabileceğini kabul eden bütün iktisatçılar da durumun böyle olmadığını kabul ederler, [sayfa 457]

Ödemeler bilançosu, ticaret bilançosundan, ticaret bilançosunun belli bir tarihte kapatılması gerekmesi bakımından ayrılır. Bunalımlann şimdi gerçekleştirdikleri şey, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasındaki farkı, kısa bir aralık halinde daraltmaktır; bunalım geçiren ve bu nedenle de ödemelerini zamanında yerine getirmeyen bir ulusun karşı karşıya kaldığı belirli durumlar zaten hesapların tasfiyesi zamanında böyle bir kısalmaya yolaçmıştır. Önce, dışarıya değerli maden şevki; ardından, gönderilen malların düşük fiyatlarla satışı; elden çıkanlmak ya da içerde onlar karşılığında para avanslan elde etmek için meta ihracı; faiz oranını yükseltmek, kredileri kesmek, senet ve tahvillerin değerlerini düşürmek, yabancı tahvilleri elden çıkartmak, bu değeri düşürülmüş tahvillere yatırılmak üzere yabancı sermayeyi çekmek, ve ensonu, bir yığın alacağı tasfiye eden iflas. Aynı zamanda, bunalımın patlak verdiği ülkeye çoğu kez hala madeni para gönderilmektedir, çünkü bu ülkeye çekilen çekler güvenli olmamakta ve madeni parayla ödeme en güvenilir olmaktadır. Üstelik, Asya bakımından, bütün kapitalist uluslar, genellikle aynı zamanda -doğrudan doğruya ya da dolaylı- onun borçlusu-durlar. Bu çeşiüi koşullar, diğer ilgili ulus üzerinde tam etkisini gösterir göstermez, o da aynı şekilde altın ve gümüş ihraç etmeye başlar, kısacası, ödemeler vadesinde yapılamamaktadır ve aynı olaylar yinelenmektedir.

Ticari kredide, faiz -kredi fiyatı ile nakit fiyat arasındaki fark olarak- metalann fiyatına ancak, poliçeleri normal vadenin üzerinde oldukları sürece girer. Tersi durumda girmez. Ve bunu herkesin bir eliyle aldığı krediyi bir başka eliyle vermesi olgusu açıklar. [Bu, benim deneyimlerime uymuyor. -*F.E.]* Ama, iskonto, buraya bu biçim içersinde girdiği sürece, bu, bu ticari kredi ile değil, para piyasası tarafından belirlenir.

Eğer faiz oranını belirleyen para-sermaye arzı ve talebi, Over-stone'un öne sürdüğü gibi, fiili sermayenin arz ve talebi ile aynı şey olsaydı, faiz, çeşiüi metalara ya da ele alınan aynı metaın çeşiüi evrelerine (hammadde, yan mamul ürün, son şeklini almış ürün) bağlı olarak, aynı zamanda düşük ve yüksek olurdu. 1844'te İngiltere Bankasının faiz oranı, %4 (ocaktan eylüle) ile, *%2[A* ve 3 (kasımdan yıl sonuna kadar) arasında oynuyordu. 1845'te %2[1]/2, 2%, ve ocaktan ekime kadar %3, geriye kalan aylarda %3 ile 5 arasındaydı. Temiz Orleans pamuğunun ortalama fıyaü 1844'te 6'/$_4$ peni, 1845'te 47/8 peni idi. 3 Mart 1844 tarihinde Liver-pool'daki pamuk stoku 627.042 balya ve 3 Mart 1845'te 773.800 balya idi. Pamuğun düşük olan fiyatlarına göre faiz oranının 1845'te düşük olması gerekirdi, ve gerçekten de bu sürenin büyük bir kısmında düşüktü.

Ama, iplik fiyatlarına göre faiz oranının yüksek olması gerekirdi, çünkü, fiyatlar nispi olarak, kârlar mutlak olarak yüksekti. Libresi 4 peni olan pamuktan 1845'te, 4 peni eğirme gideriyle (iyi cins *secunda mule twist* No 40) ya da iplikçiye ödenen 8 peni toplam giderle iplik eğrilebilir, ve bu iplik, 1845 eylül ve ekiminde libresi IOV2 ya da 1IV2 peniden [sayfa 458] satılabilirdi. (Bkz: aşağıda, Wylie'nin tanıklığı.) Bütün sorun şu şekilde çözümlenebilir: Borç sermayesi arzı ve talebi, genellikle sermaye arzı ve talebi ile aynı olurdu (bu son söz saçma olduğu halde; çünkü, sanayici ya da tüccar kapitalist için meta, onun sermayesinin bir biçimidir, ama o hiç bir zaman sermaye olarak böyle bir meta talep etmez, o ancak belli bir metaı meta olarak talep eder ve, kendi sermayesinin devresinde onun oynamak zorunda olduğu role bakmaksızın bir meta olarak, örneğin tahıl ya da pamuk olarak bu metaı satın alır ve karşılığını öder), eğer ortada borç para verenler olmasaydı ve onlann yerine borç veren kapitalistler,

makinelere, hammaddelere, vb. sahip olsaydılar ve bunlan şimdi evlerin kiraya verilmesi gibi, bu nesnelerden bazılanna kendileri de sahip bulunan sanayi kapitalistlerine borç ya da kiraya vermiş olsalardı. Böyle bir durumda, borç sermayesi arzı, sanayi kapitalistleri için üretim öğelerinin ve tüccarlar için metaların arzı ile aynı şey olurdu. Ama açıktır ki, o zaman da, borç veren ile borç alan arasındaki kâr bölüşümü, borç verilen ve onu kullanmakta olanın mülkiyetinde bulunan sermayenin oranına bağlı olurdu.

Bay Weguelin'egöre (B. A., 1857), faiz oranı "kullanılmayan sermaye miktan" tarafından belirlenir (252); o, "kullanım yeri arayan büyük bir sermaye kitlesinin bir göstergesinden başka bir şey değildir" (271); daha sonra bu kullanılmayan sermaye *floating capital* (dolaşan sermaye) halini alıyor ve bu sözle o "İngiltere Bankası banknotları ile ülkedeki diğer tür dolaşım araçlannı, örneğin, taşra bankalan dolaşım araçlarını ve ülkedeki sikke miktannı" kastediyor "... *floating capital'a* (dolaşan sermayeye) ben bankerlerin rezervlerini de katıyorum" diyor (502, 503) ve daha sonra külçe altınlan da buna ekliyor (503). Böylece aynı Bay Weguelin, İngiltere Bankasının faiz oranı üzerinde "Biz" [İngiltere Bankası] "kullanılmayan sermayenin daha büyük bir kısmını elde bulundurduğumuz" zaman büyük etkisi olduğunu söylediği (1198) halde Bay Overstone'un yukardaki tanıklığına göre, İngiltere Bankası, "sermaye için bir yer değildir." Bay Weguelin şunlan da söylüyor: "Bence iskonto oranı, ülkede bulunan kullanılmayan sermayenin miktan ile belirlenir. Kullanılmayan sermaye miktarını, tamamı külçe rezervi olan, İngiltere Bankasının rezervleri temsil eder. Bu nedenle, bu altın çekildiğinde ülkedeki kullanılmayan sermaye miktan azalır ve dolayısıyla da, geriye kalanın değeri artmış olur" (1258). J. Stuart Mili şöyle diyor (2102): "Banka, *banking department'nın* borçlan karşılayabilmesi için, bu kısımda rezervleri doldurabilmek için elden geleni yapmak zorundadır; ve bu nedenle dışanya bir altın akışının gelişerek devam ettiğini farkeder etmez,

rezervlerini güven altına almak ve iskontoları ya da senet satışlarını daraltmaya başlamak zorundadır." - Rezerv, yalnız *banking department* bakımından düşünüldüğünde, yalnız mevduatlar için rezerv demektir. Overstone'lara göre *banking departmen'm* "otomatik" banknot [sayfa 459] çıkartılmasıyla ilgilenmeksizin, yalnız banker olarak hareket etmesi gerekir. Ama, gerçek darlık zamanlannda Banka, *banking department'm* yalnız banknotlardan ibaret bulunan yedeklerinden bağımsız olarak, altın rezervini dikkaüe izler ve, iflas etmek istemiyorsa izlemek zorundadır da. Çünkü, külçe rezervi suyunu çektiği ölçüde, banknot rezervi de erir ve bunu, hiç kimse, 1844 tarihli *Bank Act* ile bunun böyle olmasını akıllıca düzenleyen Bay Overstone'dan daha iyi bilemez, [sayfa 46oı

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM KREDİ SİSTEMİNDE DOLAŞIM ARACI

"DOLAŞIM hızının büyük düzenleyicisi kredidir. Bu, para piyasası üzerindeki şiddetli baskının genellikle niçin dolu bir dolaşımla çakıştığını açıklar." *(The Currency Theory Revieıoed,* s. 65.)

Bunu iki anlama almak gerekir. Bir yandan, dolaşım aracında tasarruf sağlayan bütün yöntemler, kredi üzerine dayanırlar. Öte yandan, örneğin 500 sterlinlik bir banknot alalım. A, bunu bir poliçeyi ödemek için belli bir tarihte B'ye verir; B, aynı gün bunu bankerine mevduat olarak yatırır; banker gene aynı gün bununla, C için bir poliçe iskonto eder; C, bununla bankaya ödeme yapar ve banka da bunu *bili brokefa* [simsara] avans olarak verir, vb.. Banknotun satınalma ve ödemeye hizmet etmek üzere burada yaptığı dolaşımın hızını, tekrar tekrar bir kimseye mevduat biçiminde geri dönmesi ve tekrar bir başkasına borç biçiminde devredilmesinin hızı etkiler. Dolaşım aracındaki basit tasarruf, en gelişmiş biçimde *clearing house'da* -vadesi gelen poliçelerin düpedüz değiştirilmelerinde- ve paranın sırf bakiyelerin tasfiyesi için ödeme aracı olarak gördüğü genel işlevde görülür. Ne var ki, bu poliçelerin kendi varlıkları da, gene, sanayiciler ile tüccarların karşılıklı olarak birbirlerine verdikleri krediye bağlıdır. Bu kredi azalırsa, poliçelerin ve özellikle uzun vadeli olanlann sayılan da azalır, dolayısıyla da, hesapların tasfiyesi ile ilgili bu [sayfa 46i] yöntemin etkinliği azalır. Parayı alışveriş işlemlerine karıştırmadan ibaret bulunan, ve bütünüyle, paranın ödeme aracı

olarak işlevine -ki, bu da gene krediye dayanır- dayanan bu tasarruf, ancak iki türde olabilir (bu ödemelerin bir araya toplanmasıyla ilgili olarak şu ya da bu ölçüde gelişmiş teknikler dışında); poliçelerin ya da çeklerin temsil ettiği karşılıklı alacaklar, ya aynı banker tarafından tasfiye edilir ve bu banker, yalnızca, birinin hesabındaki alacağı diğerinin hesabına aktarır, ya da çeşitli bankerler kendi aralannda bu tasfiye işlemini yaparlar.[11] Sekiz-on milyonluk poliçenin, örneğin Overend, Gurney and Co. firması gibi, bir *bili broker'm* elinde toplanması, hesapların bu şekilde aynı yerde karşılıklı olarak denkleştirilmesini daha geniş boyutlara ulaştırmanın bellibaşlı yollarından biriydi. Dolaşım aracının etkinliği bu şekildeki tasarruf ile, yalnızca hesaplann kapatılması için gerekli olan küçük bir miktann elde bulundurulması derecesine kadar artınldı. Öte yandan, dolaşım aracı olarak akan paranın hızı tamamen (bu yolla da parada tasarruf sağlanmıştır), para ile ardarda yapıldıkları sürece, satınalma ve satışlann akışına, ödemeler zincirine bağlıdır. Ama dolaşımın hızını kredi etkiler ve dolayısıyla da

artınr. Örneğin tek bir para parçası, kredinin aracılığı olmaksızın, ancak beş hareketi gerçekleştirebilir ve sırf dolaşım aracı olarak her bireyin elinde daha uzun süre kalır; ilk sahibi olan A, B'den, B, C'den, C, D'den, D, E'den ve E, F'den satın almada bulunur, yani elden ele geçişi sırf gerçek satın almalar ve satışlar yoluyla olmuştur. Ama, A, B'nin yaptığı ödeme ile aldığı parayı bankaya yatınr ve banka da bunu C'nin poliçelerini iskonto etmekte kullanır, C, D'den satın alır, D parayı bankasına yatırır ve banka da bunu E'ye borç verir ve E'de Fden satın alırsa, sırf dolaşım aracı (satınalma aracı) olarak hızı bile, birkaç kredi işlemiyle, B'nin parayı bankere vermesi, bankerin C'ye ait senedi iskonto etmesi, D'nin parayı bankerine vermesi, bankerin E'ye ait senedi iskonto etmesi ile, yani dört kredi işlemi aracılığı ile artınlmış olur. Bu kredi işlemleri olmaksızın, aynı para parçası, peşpeşe beş satın almayı belli bir, sürede yerine getiremezdi. Fiili alım ve satımlarda aracılık etmeksizin, mevduat olarak yatınlma ve iskonto işlemleri yoluyla onun el değiştirmesi olgusu, burada, bir dizi fiili alım-satımda el değiştirmesini hızlandırmıştır, [sayfa 462]

Bir ve aynı banknotun, birkaç bankada mevduat teşkil edebileceğini daha önce görmüştük. Bunun gibi, aynı bankada, çeşitli mevduatları da teşkil edebilir. Banker, A'nın yatırmış olduğu banknotla B'nin

[11] Bir banknotun dolaşımda kaldığı ortalama gün sayısı:

Yıllan	5 & Banknot	10 & Banknot	20-100 & Banknot	200-500 & Banknot	& 1,000 & Banknot
1792	?	236	209	31	22
1818	48	137	121	48	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(İngiltere Bankası kasadarı Marshall tarafından derlenmiştir. *Report on Bank Acts,* 1857, AppendixII, s. 300-301.)

poliçesini iskonto eder. B, C'ye ödeme yapar ve C, aynı banknotu aynı bankaya yatırır.

Basit para dolaşımını irdelerken (Buch I, Kap III, 2), fiili dolaşımdaki para kitlesinin, dolaşım hızı ile ödemelerdeki tasarruf veri kabul edildiğinde, metaların fiyatlan ve alışverişlerin miktarı ile belirlendiğini göstermiş bulunuyoruz. Aynı yasa, banknotlann dolaşımını da düzenlemektedir. Aşağıdaki tabloda, İngiltere Bankasının, halkın elinde bulunduğu sürece yıllık ortalama banknot sayısı gösterilmektedir; 5-10 sterlin, 20-100 sterlin, 200 ve 1.000 sterlin arasında daha büyük miktarlar ve bir de, bu gruplann herbirinin toplam dolaşımdaki yüzdeleri bu tabloya alınmıştır. Miktarlar biner şeklindedir, yani son üç sıfır yazılmamıştır. [Bkz: aşağıdaki tablo.]*

(B. A 1858, s. xxvı.) Dolaşımdaki banknotların toplam tutan, de-

Yıllar	£5-10 Banknot	%	£20-100 Banknot	%	£200-1,000 Banknot	%	Toplam
1844	9.263	45,7	5.735	28,3	5.253	26,0	20.241
1845	9.698	46,9	6.082	29,3	4.942	23,8	20.722
1846	9.918	48,9	5.778	28,5	4.590	22,6	20.286
1847	9.591	50,1	5.498	28,7	4.066	21,2	19.155
1848	8.732	48,3	5.046	27,9	4.307	23,8	18.085
1849	8.692	47,2	5.234	28,5	4.477	24,3	18.403
1850	9.164	47,2	5.587	28,8	4.646	24,0	19.398
1851	9.362	48,1	5.554	28,5	4.557	23,4	19.473
1852	9.839	45,0	6.161	28,2	5.856	26,8	21.856
1853	10.699	47,3	6.393	28,2	5.541	24,5	22.653
1854	10.565	51,0	5.910	28,5	4.234	20,5	20.709
1855	10.628	53,6	5.706	28,9	3.459	17,5	19.793
1856	10.680	54,4	5.645	28,7	3.323	16,9	19.648

1857	10.659	54,7	5.567	28,6	3.241	16,7	19.467

mek ki, ticari işler, ihracat ile ithalatın gösterdiği gibi, iki katından fazla arttığı halde, 1844'ten 1857'ye kadar mutlak bir azalma göstermiştir. 5 ve 10 sterlinlik daha küçük banknotlar, tabloda da görüldüğü gibi, 1844'te 9.263.000 sterlinden, 1857'de 10.659.000 sterline yükselmiştir. Ve bu, o sıradaki, altın dolaşımında görülen özellikle büyük artışla aynı zamanda olmuştur. Buna karşılık, daha yüksek değerdeki banknotlarda (200-1.000 sterlin) 1852'de 5.856.000 sterlinden, 1857'de 3.241.000 sterline bir azalma, yani 21/2 milyon sterlinden fazla bir düşme olmuştur. Bu şöyle açıklanır: "8 Haziran 1854'te, Londra'daki özel bankerler, hisse senetli

* Bu tablo, Marx'ın değindiği kaynağın fotokopisinin örneğidir. Bazı rakamlar yanlıştır. -*Ed.*

bankalann, Clearing House kuruluşuna katılmalanna izin vermişler, ve kısa bir süre sonra kesin kliring işleri, İngiltere [sayfa 463] Bankası içersinde örgütlenmiştir. Günlük takaslar şimdi, çeşitli bankaların bu kuruluştaki hesaplanndaki transferler ile yapılmaktadır. Bu sistemin kabul edilmesiyle bankerlerin eskiden hesaplarının kapatılması için kuUandıklan büyük banknotlar artık gereksiz hale gelmiştir." (B. A. 1858, s. v.)

Toplam ticarette kullanılan paranın nasıl çok küçük bir asgariye indirilmiş bulunduğu, Kitap I'e alınan (Kap. III, not 103), tablodan çıkartı-labilir. Bu tabloyu, Londra'daki firmaların en büyüklerinden birisi olan ve küçük bir tüccann gerekli her tür malı satın alabileceği Morrison, Dillon and Co., Banka komitesine sunmuştur.

W. Newmarch'ın Banka Komitesinde (1857) yaptığı tanıklığa (n° 1741) göre, dolaşım aracındaki tasarrufa başka koşullar da yardımcı olmaktadır: bir peni ile gönderilen posta havalesi, demiryolları, telgraf, kısacası, gelişen ulaştırma ve haberleşme araçları; böylece şimdi İngiltere, aşağı yukarı aynı banknot dolaşımı ile, beş-altı kez daha fazla işin yürütülmesini sağlayabilmektedir. Bu ayrıca büyük ölçüde, dolaşımdan 10 sterlinin üzerindeki banknotlann çekilmesinden de ileri gelmiştir. Bir sterlinlik banknotların da dolaşımda bulunduğu İskoçya ile İrlanda'da banknot dolaşımının yaklaşık %31 yükselmiş olması olgusunun doğal açıklamasını, Newmarch burada görmektedir (1747). Birleşik Krallık'ta, bir sterlinlik banknotlar da dahil, toplam banknot dolaşımının 39 milyon sterlin olduğu söylenmiştir (1749). Altın dolaşımı ise 70 milyon sterlin (1750). İskoçya'da, banknot dolaşımı 1834'te 3.120.000 sterlin, 1844'te 3.020.000 sterlin ve 1854'te 4.050.000 sterlindi (1752).

Yalnız bu sayılardan bile, banknot çıkartan bankaların, bu banknotlann her an alün paraya çevrilebildikleri sürece dolaşımdaki banknot sayısını hiç bir şekilde artıramayacağı açıkür. [Likit olmayan kağıt para burada hiç dikkate alınmamıştır; likit olmayan banknotlar ancak, şimdi Rusya'da olduğu gibi devlet kredisi ile fiilen desteklendiği yerlerde genel dolaşım aracı halini alabilir. O zaman bunlar, Kitap I'de (Kap. III, 2, c) "Sikke ve Değer Sembolleri" başlığı alünda incelenmiş bulunan, devlet tarafından çıkartılan likit olmayan kağıt para ile ilgili yasalara tabidirler. -*F.E.]*

Dolaşımdaki banknot miktan, devir gereksinmelerince düzenlenir ve her fazla banknot, kendisini çıkartana doğru gerisin geri döner. İngiltere'de yalnız İngiltere Bankasının banknotian, yasal ödeme aracı olarak genel dolaşımda bulunduklan için, biz bu noktada taşra bankalarının, önemsiz ve yalnızca yerel olan banknot dolaşımlarını dikkate almayabiliriz.

1858 Banka Komitesi önünde, İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Neave şöyle tanıklık ediyor: "n° 947. (Soru:) Halka sunulduğunu [sayfa 464] söylediğiniz aşağı yukan 20.000.000 sterlinlik banknot miktarının aynı kalması için hangi önlemleri alıyorsunuz? - Olağan zamanlarda, halkın

kullanması için yaklaşık 20.000.000 sterline gereksinme olduğu görülüyor. Yıl boyunca bazı özel dönemlerde bu miktar 1.000.000 ya da 1.500.000 sterlin daha artıyor. Halkın daha fazlasını istemesi halinde, bunu daima İngiltere Bankasından alabileceğini söylemiştim." - "948. Panik arasında halkın banknot miktarını azaltmanıza izin vermeyeceğini söylediniz; bunu açıklamanızı istiyorum. - Panik sırasında bence halk istediği kadar banknot elde edebilir; ve hiç kuşkusuz bankanın bir taahhüdü olduğu sürece, halk bu taahhüdü Bankadan banknot almak için kullanabilir." -"949. bu duruma göre, öyle görünüyor ki, her an yaklaşık 20.000.000 sterlin tutarında geçerli para gerekmektedir? - Halk için, 20.000.000 sterlin tutannda banknot; bu, değişiklik gösteriyor. 18.500.000, 19.000.000, 20.000.000, vb. sterlin kadar, ama ortalama alınırsa 19-20 milyon sterlin diyebilirsiniz."

Commercial Distress (C. D. 1848-57) (Ticari Bunalımı konusunda Lordlar Komitesinde, Thomas Tooke'un tanıklığı, n° 3094: "Bankanın, halkın elindeki kendi dolaşım aracı miktannı genişletme konusunda bir yetkisi yoktur; ama bankanın, çok şiddetli bir işleme başvurmaksızın halkın elindeki banknot miktannı azaltma yetkisi vardır."

Nottingham'da 30 yıl bankerlik yapan J. C. Wright, bu taşra bankası için dolaşımda halkın gereksinme duyduğu ve istediğinden fazla banknot tutulabilme olanaksızlığını uzun uzun açıkladıktan sonra, İngiltere Bankası için şunları söylüyor (C.D. 1848-57) n° 2844: "İngiltere Bankası üzerinde" (banknot

çıkartılması için) "herhangi bir denetim bulunduğunu bilmiyorum ama, herhangi bir dolaşım fazlalığı mevduata geçecek ve böylece başka bir ad almış olacaktır."
Aynı şey, neredeyse tamamen kağıt paranın dolaşımda bulunduğu İskoçya için de doğrudur, çünkü hem burada ve hem de İrlanda'da, bir sterlinlik banknotlar da kullanılmakta ve "İskoçlar altından nefret etmektedir." Bir İskoç bankasının müdürü Kennedy diyor ki, bankalar kendi banknot dolaşımlarını bile daraltamazlar ve "yapılabilmeleri için banknot ya da altına gereksinme bulunan iç alışverişler olduğu sürece, bankerlerin, ya mevduat sahiplerinin talepleri yoluyla, ya da şu veya bu şekilde, bu alışverişlerin gerektirdiği miktarda dolaşım aracını sağlama-lan gerekir İskoç bankaları, işlemlerini sınırlandırabilirler ama, dolaşım araçlarını denetleyemezler." (Ibid., n° 3446, 3448.) Bunun gibi, Union Bank of Scotland'ın müdürü Anderson da diyor ki (Ibid., n° 3578): "kendi aranızdaki" [İskoç bankaları arasındaki] "değişim sistemi, herhangi bir bankanın aşın banknot çıkartmasını engelliyor mu? - Evet; değişim sisteminden daha güçlü bir engel daha var" [aslında bununla hiç bir ilgisi bulunmuyor, ama, her bankanın banknotlarının bütün İskoçya'da dolaşımda bulunmasını gerçekten de sağlamış oluyor], "İskoçya'da yaygın olan bu bankada hesap bulundurma uygulaması; elinde parası olan herkesin bir banka hesabı var ve hemen gereksinmesi [sayfa 465] olmayan parayı her gün bu hesaba yatınyor, böylece işgününün sonunda, halkın

cebindeki para bir yana, bankalann dışında pek az para bulunuyor."
Aynı şey, İrlanda Bankası Guvernörü MacDonnel ile İrlanda Pro-vincial Bank'ın Müdürü Murray'ın aynı Komitedeki tanıklıklarının da belirttiği gibi İrlanda için de geçerlidir.
Banknot dolaşımı, İngiltere Bankasının isteğinden bağımsız olduğu gibi, bu banknotlann altına çevrilebileceğini garanti eden bankanın kasalarındaki altın rezervinin durumundan da bağımsızdır. "18 Eylül 1846 tarihinde, İngiltere Bankasının dolaşımdaki banknotları 20.900.000 sterlin, Bankadaki külçe altın ve gümüş tutarı 16.273.000 sterlindi; ve 5 Nisan 1847'de dolaşımdaki banknot 20.815.000 sterlin ve külçe tutarı 10.246.000 sterlindi.... Ülkede dolaşımdaki parada herhangi bir daralma olmaksızın altı milyon altının ihraç edildiği apaçıktı." (J. G. Kinnear, The Crisis and The Currency, London 1847, s. 5.) Kuşkusuz, bu ancak, İngiltere'de bu-günkü koşullar altında olmuştur ve burada bile ancak, yasaların, banknot çıkartılması ile değerli maden rezervi arasında farklı bir oranı öngör- mediği sürece olabilmiştir.
Demek oluyor ki, yalnız iş ve ticaretin gereksinmeleri, dolaşımdaki para -banknot ve altın- miktarı üzerinde etkili olmaktadır. Burada her şeyden önce işlerin genel durumundan bağımsız olarak, her yıl kendilerini yineleyen devresel dalgalanmalan dikkate almak gerekir; böylece son 20 yılda "dolaşım bir ayda yüksek, diğerinde düşük ve bir başka ayda orta düzeyde olmaktadır." (Newmarch, B. A. 1857, n° 1650.)
Bu nedenle her yıl ağustos ayında hasat giderlerini ödemek için, genellikle altın olarak birkaç milyon İngiltere Bankasından iç dolaşıma geçmektedir; çünkü, ücretler bu ayda yapılan bellibaşlı ödemelerdir ve banknotlar İngiltere'de bu amaç için pek geçerli olmamaktadır. Yıl sonuna kadar bu para tekrar bankaya dönmektedir. İskoçya'da, altın lira yerine, neredeyse bir sterlinlik banknotlardan başka bir şey bulunmamakta ve bu yüzden banknot dolaşımı, buna benzer durumlarda, yani yılda iki kez, mayıs ve kasım aylarında, 3 milyondan 4 milyona yükselmektedir; iki hafta sonra geriye akış başlamakta ve yaklaşık bir ay içersinde tamamlanmaktadır. (Anderson, C. D. 1848-57, n° 3595-3600.)
İngiltere Bankasının banknot dolaşımı da her üç ayda bir, "temettü", yani devlet borçlan üzerinden faiz ödenmesi nedeniyle geçici dalgalanmalar göstermekte, banknotlar önce dolaşımdan çekilmekte ve sonra da tekrar piyasaya çıkmaktadır; ama çok geçmeden de gene geriye dönmektedir. Weguelin (B. A 1857, n° 38) banknot dolaşımındaki bu dalgalanmanın ikibuçuk milyona ulaştığını söylemektedir. Ne var ki, mahut Overend, Gumey ve Ortaklan firmasından Bay Chapman, para piyasasında bu yüzden doğan dalgalanmanın çok daha yüksek olduğunu tahmin etmektedir. "Bu temettülerin ödenmesi için 6-7 milyon sterlini çektiğiniz zaman, bu arada bu meblağın yerini doldurabilecek birisinin aracı olarak bulunması gerekir." (B. A 1857, n° 5196.) [sayfa 466]
Dolaşım aracı miktarında, sanayi çevriminin çeşitli evrelerine te-

kabul eden dalgalanmalar çok daha önemli ve uzun sürelidir. Şimdi de bu konuda adı geçen firmanın bir başka *ortağının,* saygıdeğer Quaker Samuel Gurney'in söylediklerine kulak verelim (C. D. 1848-57, n° 2645): "Ekim (1847) sonunda, halkın elindeki banknot tutarı 20.800.000 sterlindi. O dönemde, para piyasasında banknot elde etmede büyük bir güçlük vardı. Bu, 1844 tarihli yasanın koyduğu sınırlandırmalar sonucu, bunlan elde edememek kaygısından ileri geliyordu. Halen [Mart 1848] halkın elindeki banknot miktarı... 17.700.000 sterlindir ama, şu anda herhangi bir ticari panik bulunmadığı için bu miktar gerekli olanın çok üzerindedir. Londra'da, elinde kullanabileceğinden daha çok miktarda banknot bulundurmayan ne banka vardır ne de sarraf." - 2650. İngiltere Bankasının kasalan dışında bulunan ... banknot miktarı, aktif bir dolaşımın devamı için tamamen yetersiz kalmakta, iş dünyasının hali ve kredi durumu ... aynı şekilde dikkate alınmamış bulunmaktadır." - "2651. Halen halkın elinde

bulunan dolaşım miktan ile ilgili olarak taşıdığımız fazlalık duygusu, büyük ölçüde, içinde bulunduğumuz büyük durgunluk durumundan gelmektedir. Yüksek fiyatlar ve alışverişlerdeki canlılık karşısında, 17.700.000 sterlin bize bir sınırlama duygusu vermektedir."

[İşlerin durumu böyle olduğu ve verilen borçların geriye dönüşü düzenli olduğu ve dolayısıyla kredi sarsılmadığı sürece, dolaşımdaki genişleme ve daralma, yalnızca, sanayiciler ile tüccarların gereksinmelerine bağlı bulunmaktadır. Altın hiç değilse İngiltere'de, toptan ticarette söz- konusu haline gelmediği ve altın dolaşımına, mevsimlik dalgalanmalar dışında, uzun bir süre için oldukça değişmez gözüyle bakılabildiği için, İngiltere Bankasının banknot dolaşımı, bu değişmelerin yeterli doğrulukta bir ölçütünü oluşturur. Bunalımı izleyen durgunluk döneminde dolaşım en alt düzeyindedir; canlanan taleple birlikte, dolaşım aracına karşı daha büyük bir gereksinme doğar ve artan gönençle birlikte büyür; dolaşım aracı miktarı, aşırı-gerilim ve aşın-spekülasyon döneminde tepe noktasına ulaşır; bunalım çığ gibi patlak verir ve daha dün yığınla bulunan banknotlar piyasada görülmez olur ve onunla birlikte, senet kıranlar, senet ve tahvil karşılığında borç verenler ve meta satın alıcılan da, İngiltere Bankası imdada çağrılır, ama onun gücü de çok geçmeden tükenir, çünkü 1844 tarihli *Bank Act,* bütün dünya banknot diye feryat eder ve meta sahipleri ellerindekini satamadıklan halde borçlarını ödemeye çağrılır ve banknot bulabilmek için her türlü fedakarlığı yapmaya hazırken, bankayı banknot dolaşımını kısmaya zorlamaktadır. "Panik sırasında," diyor daha önce adı geçen Wright *(loc. cit.,* n° 2930), "ülke, bankerler ile başkaları dolaşım aracını istif halinde biriktirdikleri için, olağan zamana göre iki katı dolaşım aracına gereksinme duyar."

Bunalım bir kez patlak verdi mi, artık yalnızca, bir ödeme aracı sorunu halini alır. Ama herkes, bu ödeme aracını ele geçirmek için bir başkasına bağlı olduğu ve hiç kimse, vadesi geldiğinde karşısındakinin [sayfa 467] ödemeyi yapıp yapamayacağından emin olmadığı için, piyasada

bulunan bu ödeme aracı, yani para için bir hücumdur başlar. Herkes eline geçirebildiği parayı bir yana istif eder ve böylece, en çok gereksinme duyulduğu bir günde banknotlar ortalıkta görünmez olur. Samuel Gurney (1848-57 C. D. n° 1116), 1847 Ekiminde, böyle bir bunalım sırasında, kasalara kitlenen banknot miktannın 4-5 milyona ulaştığını tahmin etmektedir. -*F. E.]*

Bu konuda, Gurney'in daha önce adı geçen ortağı Chapman'ın, 1857 tarihli Banka Komitesindeki sorgusu özellikle ilginçtir. Buraya, ben, bu tanıklığın, değinilen bazı noktaları daha sonra incelenecekse de, bellibaşlı yerlerini alacağım.

Bay Chapman şöyle diyor:

"4963. Herhangi bir kapitalistin (Londra'da olduğu gibi), para piyasası üzerinde, dolaşım aracının çok düşük düzeyde olduğu bir sırada, büyük bir kıtlık ve baskı yaratacak güce sahip bulunmasının doğru bir şey olmadığı inancını taşıdığını da hiç tereddüt etmeden söyleyebilirim. Bir amaca ulaşmak istedikleri takdirde piyasadan 1 ya da 2 milyon sterlin tutannda banknot çekebilecek güçte birden fazla kapitalistin bulunması da ... mümkündür." - 4965.* Büyük bir spekülatör, 1 ya da 2 milyon sterlin tutarında devlet eshamı satabilir ve böylece piyasadan para çeker. Daha çok yakınlarda böyle bir şey oldu ve "çok şiddetli bir baskı yaratıyor".

4967. Bu sırada banknotlar gerçekten de üretken değildir. "Ama bu, onun [spekülatörün -ç.] büyük amacını eğer gerçekleştiriyorsa hiç bir şey değildir; onun büyük amacı, devlet fonlarının fiyatını düşürmek, kıtlık yaratmaktır ve bunu yapmak tamamen onun gücü içersindedir." -Bir örnek: Bir sabah borsada paraya karşı büyük bir talep vardı; hiç kimse bunun nedenini bilmiyordu; birisi Chapman'dan %7'den 50.000 sterlin borç vermesini istedi. Chapman çok şaşırdı, çünkü onun faiz oranı çok daha düşüktü; kabul etti. Biraz sonra adam gene geldi, %7^{1}/2^{1}den 50.000 sterlin daha aldı ve ardından da %8'den 100.000 sterlin daha; ve %8'/2'den daha da istiyordu. Bu durumda Chapman bile tedirgin oldu. Az sonra, piyasadan birdenbire önemli miktarda para çekildiği açığa çıkü. Ama Chapman şöyle diyor, "%8'den epeyce borç verdim; daha öteye gitmekten korktum; ne olacağını bilmiyordum."

Şurasını hiç unutmamak gerekir ki, halkın elinde neredeyse her zaman banknot olarak 19-20 milyon sterlin bulunduğu varsayılmakla birlikte, bu banknotiann fiilen dolaşımda bulunan kısmı ile, bankalarda yedek olarak atıl tutulan kısmı, birbiriyle oranüsı bakımından sürekli önemli ölçüde değişir. Eğer bu yedek büyük ve dolayısıyla fiili dolaşım küçük ise, bu, para piyasası açısından dolaşımın dolu, paranın bol olduğu *(the circulation is full, money is plentifut)* anlamına gelir, yok eğer bu [sayfa 468] yedek küçük, dolayısıyla da fiili dolaşım dolu ise, para piya-

* 1894 Almanca baskısında bu sayı 4995'tir. -*Ed.*

sası diliyle dolaşım düşük, para kıt *(fhe circulation is low, money is scarce)* - diğer bir deyişle, atıl borç sermayeyi temsil eden kısım küçüktür. Dolaşımda, sanayi çevriminin evrelerinden bağımsız gerçek bir genişleme ya da daralma -halkın gereksinmesi olan miktar gene de aynı kalmak üzere-, ancak teknik nedenlerle meydana gelir; örneğin, vergilerin ya da devlet borçları ile ilgili faizlerin ödendiği zamanlarda. Vergiler ödendiği zaman, normalin üzerinde banknot ve altın İngiltere Bankasına akar, ve aslında gereksinmeleri dikkate alınmaksızın dolaşım daralmış olur. Devlet borçlan üzerinden temettü

ödendiği zaman bunun tersidir. Birinci durumda, dolaşım aracı elde etmek için bankadan borç alınır. İkinci durumda, yedekleri geçici olarak büyüdüğü için özel bankalarda faiz oranı düşer. Bunun, mutlak dolaşım aracı miktan ile bir ilişkisi yoktur; ne var ki bu, bu dolaşım aracını harekete geçiren ve bu süreç, kendisi için borç sermayesinin elden çıkarılması anlamına gelen ve dolayısıyla da kârı cebe indiren bankayı yakından ilgilendirir.
Bir durumda, dolaşım aracı yalnızca geçici olarak yer değiştirmiştir ve İngiltere Bankası bunu, üç aylık vergilerden ve devlet borçları üzerinden ödenen üç aylık temettülerin ödenmesinden hemen önce, kısa vadeli borçlar vererek dengeler; bu fazla banknotların çıkartılması önce, vergilerin ödenmesinin yolaçtığı boşlukları doldurur ve çok geçmeden bunların bankaya yapılan ödemelerle geriye dönüşü ise, temettülerin ödenmesi ile halkın eline geçen fazla banknotları geriye getirmiş olur.
Diğer durumda ise, düşük ya da dolu dolaşım, daima yalnızca, aynı miktar dolaşım aracının, fiili dolaşım ve mevduata, yani borç verme aracına, farklı bir şekilde bölüşümü sorunudur.
Öte yandan, eğer örneğin, İngiltere Bankasına altın akışına dayanılarak çıkartılan banknot sayısı artmış ise, bu banknotlar, Banka dışında poliçelerin iskontosuna yardımcı olur ve borçlann tekrar ödenmesi yoluyla tekrar Bankaya dönerler, böylece dolaşımdaki mutlak banknot miktan ancak geçici olarak artmış olur.
Dolaşım eğer işlerdeki genişleme nedeniyle dolu ise (bu, fiyatlar nispeten düşük olduğu durumda bile olabilir), yükselen kârlar ile artan yeni yatırımlar sonucu, borç sermayesine olan talep nedeniyle, faiz oranı nispeten yüksek olabilir. İşlerdeki daralma ya da belki de kredi bolluğu nedeniyle dolaşım düşük ise, faiz oranı, fiyatlar yüksek olsa bile düşük olabilir. (Bkz: Hubbard.)
Mutlak dolaşım miktannın, ancak darlık zamanlannda faiz oranı üzerinde belirleyici bir etkisi vardır. Dolu dolaşım için talep, 1847'de *Bank Act'm* yürürlükten kaldırılmasının dolaşımda herhangi bir genişlemeye yolaçmayıp, yalnızca, istif edilmiş banknotları meydana çıkararak bunlan dolaşıma aktarmasında olduğu gibi, kredi eksikliği nedeniyle, [sayfa 469] ya sırf, bir yana yığılan dolaşım aracına olan talebi (para dolaşımının azalan hızı ile aynı özdeş para parçalannın sürekli olarak borç sermayesine çevrilmesi dikkate alınmazsa) yansıtabilir; ya da, 1857'de

Bank Act'in yürürlükten kaldırılmasından bir süre sonra olduğu gibi, o günkü koşullar altında, daha fazla dolaşım aracına fiilen gereksinme olabilir.
Yoksa mutlak dolaşım aracı miktannın, faiz oranı üzerinde herhangi bir etkisi yoktur, çünkü -dolaşım aracındaki tasarruf ile hızının değişmediği kabul edildiğinde- faiz oranını belirleyen şey, önce, meta-fıyatlan ile yapılan alışverişlerin miktarı (böylece, bunlardan biri genellikle diğerinin etkisini nötralize eder) ve ensonu, kredi durumudur, oysa, mutlak dolaşım miktarı, hiç bir şekilde, faiz oranı üzerinde ters bir etki göstermez; ve ikinci olarak da, çünkü meta-fiyatlan ve faizin, birbirleri üzerinde herhangi bir doğrudan karşılıklı ilişki içersinde bulunmaları zorunluluğu yoktur.
Bank Restriction Act'in yürürlükte kaldığı sürece (1797-1819) bir *cuirency* [dolaşım aracı] fazlalığı vardı, ve faiz oranı, daima, nakit ödemelerin yeniden başlamasından sonraki düzeye göre, daha yüksekti. Daha, sonra, banknot çıkartılmasının sınırlandırılması ve kurlann yükselmesiyle, hızla düştü. 1822, 1823 ve 1832'de genel dolaşım düşük ve faiz oranı da öyleydi. 1824, 1825 ve 1836'da dolaşım dolu idi ve faiz oranı yükseldi. 1830 yazında dolaşım dolu ve faiz oranı düşüktü. Yeni altın madenlerinin bulunmasından beri para dolaşımı bütün Avrupa'da genişledi ve faiz oranı yükseldi. Bu nedenle, faiz oranı, dolaşımdaki para miktanna bağlı değildir.
Dolaşım aracı çıkartılması ile sermaye borç verilmesi arasındaki farkı, en iyi, fiili yeniden-üretim süreci ortaya koymaktadır..
Üretimi oluşturan farklı kısımların birbirleriyle ne şekilde değişikliklerini görmüş bulunuyoruz.(Kitap II, Part III [İkinci Cilt, Üçüncü Kısım. *-Ed.\)* Örneğin, değişen sermaye, maddi bakımdan, emekçilerin geçim araçlanndan, kendi ürünlerinin bir kısmından oluşmaktadır. Ama bu onlara, parça parça, para olarak ödenmektedir. Kapitalist bunu yatırmak zorundadır, ama yeni değişen sermayeyi gelecek hafta, bir önceki hafta ödediği eski parayla ödeyebilmesi büyük ölçüde kredi sistemi örgütüne bağlıdır. Aynı şey, toplam toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli kısımlar arasında örneğin tüketim araçlan ile, tüketim araçlannın üretim araçları arasındaki değişim için de geçerlidir. Bunlann dolaşımı için paranın, görmüş olduğumuz gibi, değişimi yapan taraflann birisi ya da her ikisi tarafından yatırılmış olması gerekmektedir. Para bunun üzerine dolaşımda kalmakta, ama değişim tamamlandıktan sonra kendisini yatırana geri dönmektedir, çünkü, bu para, onun fiilen kullanılan sanayi sermayesinin üzerinde ve ötesinde yatınlmış bulunmaktadır. (Kitap II, Yirminci Bölüm). Gelişmiş bir kredi sisteminde, paranın bankerlerin [sayfa 470] elinde toplanmasıyla bu parayı yatıran, hiç değilse nominal olarak bankerler olmaktadır. Bu yatınm yalnızca dolaşımdaki parayla ilgilidir. Bu bir sermaye yaünmı değil, dolaşıma yapılan bir yatırımdır.
Chapman: "5062. Halkın elinde büyük miktarlarda para olduğu

halde,bunlara sahip olunamadığı zamanlar olabilir." Panik sırasında da para vardır; ama herkes bunu,

borç verilebilir sermayeye, yani borç verilebilir paraya çevirmemek için gözünü dört açmaktadır; herkes bu paraya, gerçek ödeme gereksinmelerini karşılamak amacıyla sıkı sıkıya sarılmaktadır. "5099. Kırsal bölgelerdeki taşra bankerleri kullanmadıklan bakiyeleri size ve diğer firmalara gönderiyorlar değil mi? - Evet." - "5100. Öte yandan Lancashire ve Yorkshire bölgeleri sizden, işlerinde kullanmak üzere senetlerinin iskonto edilmesini istiyorlar? - Evet." - "5101. Demek ki, ülkenin bir kısmındaki fazla para, ülkenin öteki kısmındaki talebi karşılamak için kullanılıyor? - Evet, tamamen öyle."

Chapman, bankaların, kendi fazla para-sermayelerini, kısa dönemler için eshama ve hazine bonolanna yatırma adetlerinin, son zamanlarda, bu paranın *at cali* [emre hazır] yani istenildiğinde ödenilmek üzere borç verilmesinin yaygınlaşmasından beri epeyce azaldığını söylemektedir. O, şahsen bu gibi bonoların saün alınmasının hiç de pratik olmadığı kanısında. Bu yüzden o, parasını güvenilir poliçelere yaürıyor ve bunlann bir kısmının her gün vadesi geldiği için, daima, günü gününe ne miktarda paranın eline geçeceğini bilmiş oluyor. [5101-5105.]

İhracattaki büyüme bile kendisini az çok her ülke için, ama özellikle krediyi veren ülke için, iç para piyasası üzerinde, darlık dönemine kadar pek de hissedilmeyen artan bir talep olarak ortaya koymaktadır. İhracat arttığı zaman İngiliz fabrikatörleri, sevkedilen İngiliz mallanna karşılık ihracatçı tüccarlar üzerine genellikle uzun vadeli poliçeler çekiyorlar (5126). - "5127. Genellikle bu poliçelerin zaman zaman tekrar çekileceği konusunda bir uzlaşma sözkonusu değil mi? - [Chapman:] Bu, bizden saklanan bir şeydir; biz bu tür bir poliçeyi kabul edemeyiz.... Bunun yapıldığını söyleyebilirim, ama böyle bir konu üzerinde konuşmam." [Masum Chapman.] "5129. Ülke ihracaünda, geçen yıl olduğu gibi 20 milyon sterlinlik büyük bir arüş olunca, bu, doğal olarak, bu ihracatı temsil eden poliçelerin iskontosu için büyük sermaye talebine yolaçma-yacak mıdır? - Hiç kuşkusuz." - "5130. Bu ülke genel kural olarak, yapılan bütün ihracatlar için yabancı ülkelere kredi verdiğine göre, bu, bir süre için, buna tekabül edecek şekilde artmış bir sermayenin emilmesi olmayacak mıdır? - Bu ülke, muazzam kredi vermektedir; ama, daha sonra kendi hammaddesi için kredi almaktadır. Bize Amerika'dan daima 60 gün, öteki ülkelerden 90 gün vade tanınmaktadır. Öte yandan biz de kredi veriyoruz; Almanya'ya mal gönderdiğimizde, iki ya da üç ay veriyoruz."

Wilson, Chapman'dan, İngiltere üzerine poliçelerin, ithal edilen bu [sayfa 47i] hammaddeler ile sömürge mallarının gemiye yüklenmesiyle aynı anda çekilip çekilmediğini ve bu poliçelerin, yükleme belgeleriyle birlikte gelip gelmediğini soruyor (5131). Chapman öyle sanıyor, ama bu gibi "ticari" işlemler konusunda bilgisi bulunduğunu itiraf etmiyor, ve

bu alanda uzman olanlardan sorulmasını tavsiye ediyor. - Chapman Amerika'ya ihracat yaparken, "mallann transit olarak simgelendiğini," söylüyor 5133; bu karışık söz herhalde, İngiliz ihracatçısının, metalanna karşılık Londra'daki büyük Amerikan bankalarından birisine dört ay vadeli bir poliçe çektiği ve bu firmanın Amerika'dan maddi bir teminat getirdiği anlamına geliyor.

"5136. Genel kural olarak, daha uzak yerlerle ticaret yapan, ve sermayesini, mallar saülana kadar bekleyen tüccarlar da yok mu? Kendilerine ait büyük servetleri olan, kendi sermayelerini yaürabilen ve mallarına karşılık avans almayan firmalar bulunabilir; ama, mallannın büyük kısmı, ünlü bazı eski firmalann poliçeleri ile avanslara çevrilmiş durumdadır." - "5137. Bu firmalar... Londra'da ya da Liverpool'da, ya da bir başka yerde bulunmakta." - "5138. Bu nedenle, fabrikatörün kendi parasını yatırması ya da Londra'da ya da Liverpool'da para verecek bir tüccar bulması farketmemektedir; bu gene de bu ülkede verilen bir avans mıdır? - Tamamen öyle. Pek az durumda fabrikatörün bununla bir ilgisi vardır" [ama 1847'de neredeyse bütün durumlarda vardı]. "Diyelim, Manchester'de mamul mal ticareti yapan bir kimse, mal saün alır ve bunları Londra'daki dürüst bir firma aracılığı ile sevkeder; Londra'daki firma, bu malların hepsinin anlaşmaya uygun biçimde sandıklandığına kanaat getirirse, Hindistan'a, Çin'e ya da bir başka yere gönderilen bu mallar karşılığında, Londra'daki bu firma üzerine alü ay vadeli poliçe çeker; şimdi arük bankacılık alemi işe karışır ve bu poliçeyi onun için iskonto eder; böylece, mallann bedelini ödeme zorunda olduğu tarihte, bu poliçenin iskonto edilmesi yoluyla para sağlamış olur." - "5139. O, bu parayı elde etmiştir ama, banker de kendi parasını elinden çıkartmıştır, değil mi? - *Bankerin elinde de poliçe vardır, banker bu poliçeyi satın almıştır;* o, kendi banka sermayesini, bu şekilde, yani ticari poliçeleri kırmak suretiyle kullanmaktadır." [Demek ki, Chapman bile poliçe iskonto etmeye bir para avansı olarak değil, ama bir meta saün alınması olarak bakmaktadır. -*F. E]* - "5140. Bu gene de, Londra'da para piyasası üzerindeki talebin bir kısmını teşkil etmektedir? - Hiç kuşkusuz, bu, para piyasasının ve İngiltere Bankasının bellibaşlı uğraşıdır. İngiltere Bankası bu poliçeleri elde etmekten bizim kadar memnundur, çünkü bunun iyi bir yaünm olduğunu bilirler." - "5141. Bu şekilde, ihracat arttıkça, para piyasası üzerindeki talep de artmış olmuyor mu? - Ülkenin gönenci artükça biz" [Chapman'lar] "buna katilmiş oluyoruz." - "5142. Demek ki, sermayenin kullanımı için bu çeşitii alanlar birdenbire arünca, hiç kuşkusuz, bunun doğal sonucu olarak, faiz oranı da yüksek olacakür? -Kesinlikle öyle." [sayfa 472]

5143'te Chapman, "yapılan büyük ihracatımız karşısında, külçe için böylesine bir gereksinmemiz olduğunu hiç anlayamıyor."
5144'te saygıdeğer Wilson soruyor: "İhracatımız için, yaptığımız ithalat için, almış olduğumuzdan daha fazla kredi vermiş olmuyor muy-

uz? - Ben de bu noktada kuşkuluyum. Bir kimse, Manchester'deki mallarının Hindistan'a gönderilmesini kabul ettiğinde, sizin on aydan daha kısa bir süreyi kabul etmemiz olanaksızdır. Hindistan bize ödeme yapmadan bir süre önce, pamuğu için bizim Amerika'ya ödeme yapmamız gerekiyor (bu tamamen doğrudur); ama gene de o, işlerinde oldukça hassastır." - "5145. Geçen yıl olduğu gibi mamul mallar ihracatımızda 20 milyon sterlinlik bir artış olsa, bu artan mal miktannı telafi etmemiz için hammadde ithalatımızda eskisine göre çok büyük bir artış olması zorunlu olacaktır" [ve bu şekilde, aşın-ihracat, aşırı-ithalat ile aşırı-üre-tim, aşın-ticaret ile bir tutulmuş oluyor] "değil mi? - Hiç kuşkusuz öyle." - "5146. Çok önemli miktarda hesap bakiyesi ödememiz gerekecek, yani hiç kuşkusuz o sırada hesap bakiyesi aleyhimizde olacak, ama uzun vadede Amerika ile ... döviz hesabı lehimizdedir ve bir süredir Amerika'dan büyük miktarda külçe almaktayız."
5148. Wilson, tefecibaşı Chapman'a, aldığı yüksek faiz oranını, büyük bir gönencin ve yüksek bir kâr oranının belirtisi diye kabul edip etmediğini soruyor. Chapman besbelli bu lafebesinin bönlüğüne şaşarak, doğal olarak, bunu doğruluyor, ama şunlan ekleyecek kadar da dürüst davranıyor: "Başı sıkışan kimseler de vardır ve bunlann yerine getirmek zorunda olduğu yükümlülükleri vardır; kârlı olsun olmasın bunlan yerine getirmeleri gerekir; ama bunun sürekliliği" [yani, yüksek faiz oranının devamı] "gönencin belirtisi olabilir." - Her ikisi de, yüksek bir faiz oranının, aynı zamanda, 1857'de olduğu gibi, ülkenin, başkalannın cebinden ödedikleri için yüksek bir faizi ödeyebilen (ve böylece de, herkes için faiz oranının belirlenmesine yardımcı olan) gezginci kredi şövalyeleri tarafından perişan edildiğinin, oysa bu arada kendilerinin gelecek kârlar üzerinden beyler gibi yaşadıklannın belirtisi olabileceğini de unutuyorlar. Aynı zamanda bu, fabrikatörler ile başkalan için de çok kârlı bir iş sağlayabilir. Borç sisteminin sonucu olarak geriye ödemeler tamamen aldaücı hale gelir. Faiz oranı yüksek olduğu sırada, başkalanndan daha düşük bir oranla iskonto yapüğı için, İngiltere Bankasını ilgilendirdiği kadanyla, herhangi bir açıklamayı gerektirmemekle birlikte, aşağıdaki noktaları da açıklığa kavuşturmuş olur.
"5156. Diyebilirim ki," diyor Chapman, "uzun bir süredir yüksek bir faiz oranının bulunduğu şu sıralarda, iskontolarımız en üst düzeydedir." [Chapman bu sözleri, çöküntüden iki ay önce, 21 Temmuz 1857'de söylemişti.] -"5157. 1852'de" [faiz oranı küçük iken] "iskontolanmız bu kadar yüksek değildi." Çünkü işler, o sırada gerçekten epeyce daha sağlıklıydı.
"5159. Piyasada büyük bir para akışı varken... ve banka oranı düşük [sayfa 473] iken, bir poliçe azalması olur. ... 1852'de, tümüyle farklı bir gidiş vardı. Ülkenin ithalat ve ihracatı hiç bir zaman şimdiki düzeyde olmamıştı." - "5161. Bu yüksek iskonto oranı ile iskontolanmız, 1854'teki kadar çoktu." [Faiz oranının 5 ile 5]/2 arasında olduğu sırada.]

Chapman'ın tanıklığının çok eğlenceli bir kısmı, bu insanların, halkın parasına gerçekten nasıl kendi paraları gözüyle baktıklarını ve iskonto ettikleri poliçelerin devamlı çevrilebilirlik hakkını nasıl kendilerinde gördüklerini açıklamaktadır. Sorular ve yanıtlar büyük bir bönlüğü ortaya koymakta. Büyük firmalarca kabul edilen poliçelerin her an paraya çevrilmesini sağlamak, ve İngiltere Bankasının, her türlü koşul altında bunların *bili broker'lar* için reeskontunu sağlamasını temin etmek, yasa-koyucunun yükümlülüğü haline geliyor. Ve gene de 1857'de, 8 milyon olan borçlarıyla kıyaslandığında çok küçük sermayeleri olan, böyle üç *bili broker* iflas etti. "5177. Bu sözlerinizle onlann," [yani, Baring'ler ya da Loyd'lar tarafından kabul edilen poliçelerin] "şimdi İngiltere Bankasının zorunlu olarak altınla değiştirilebilir banknotlan gibi, zorunlu olarak iskonto edilmesi gerektiği inancında olduğunuzu mu söylemek istiyorsunuz?, - Bunların iskonto edilmemesinin çok esef verici bir şey olacağı inancındayım; elinde, Smith, Payne and Co., ya da Jones, Loyd and Co. firmalarının poliçeleri bulunan bir kimsenin, bunları iskonto ettiremediği için ödemeyi durdurmak zorunda kalması çok olağanüstü bir durum." -"5178. Messrs. Baring'in sözleşmesi, poliçenin vadesi geldiğinde belli bir miktar paranın ödenmesini zorunlu kılmıyor mu? - Bu tamamen doğru; ama Messrs. Baring, bu sözleşmeyi yapüğında ve, böyle bir sözleşmede bulunan diğer her tüccar bunu hiç bir zaman alün sterlin olarak ödemeyi akıllanna bile getirmezler; bunu, *Clearing House'da* ödeyeceklerini düşünürler." - "5180. Halka henüz poliçenin vadesi gelmeden, bunu herhangi bir kimseye iskonto ettirecek para isteme hakkını verebilecek bir sistemin bulunmasını mı düşünüyorsunuz? - Hayır, poliçeyi kabul edenden değil; ama eğer siz bununla, bizim iskonto edilmiş ticari poliçeleri elde etmemizin olanaksızlığını anlatmak istiyorsanız, durumu baştan sona değiştirmemiz gerekir." - "5182. Öyleyse siz onun," [ticari poliçenin] "aynı, İngiltere Bankası banknotlarının alüna çevrilebilir olması gibi, paraya çevrilebilir olması gerektiği kanısındasınız? - Bazı koşullar alünda tamamen öyle." - "5184. Demek ki, sizce *currency* ile ilgili mevzuat öyle olmalı ki,

sağlam nitelikte bir poliçe her an, tıpkı banknot gibi kolayca değişilebilmelidir? - Evet öyle." - "5185. İngiltere Bankasının ya da herhangi bir kimsenin yasayla bunu değiştirme zorunda olması gerektiğini mi söylemek istiyorsunuz? - Benim söylemek istediğim, *currency* ile ilgili yasa hazırlanırken, sağlam ve yasal olması kaydıyla ülkedeki poliçelerin paraya çevrilmeme olasılığını engelleyen hükümler getirilmelidir." - Banknotların alüna çevrilmesine oranla, ticari poliçelerin paraya çevrilmesi işte budur, [sayfa 474]
"5190. Ülkedeki para-tüccarları aslında yalnızca halkı temsil ederler." Tıpkı Bay Chapman'ın daha sonraları, Davidson davasında, mahkeme önünde halkı temsil etmesi gibi. Bkz: *Great Chy Frauds**
* S. Laing, Afeti; *Seriesofthe Great City Frauds ofCole, Davidson, and Cordon,* London. -*Ed.*
Ali, Kari Marks Kapital III
"5196. Üç ayın sonunda" [temettüler ödendiği zaman] "mutlaka ... İngiltere Bankasına gitmemiz gerekiyor. Temettülerin ödenmesi için dolaşımdan, gelirin 6-7 milyon sterlinini çektiğinizde, o arada birisinin bunu sağlaması gerekir. " - [Bu duruma göre, sözkonusu olan, sermaye ya da borç sermayesi değil, para arzıdır.]
"5169. Bizim ticari çevremizi tanıyan herkesin bilmesi gerekir ki, hazine tahvillerini satma olanağını bulamadığımız, Hindistan tahvillerinin hiç bir işe yaramadığı, birinci derecede ticari poliçeleri iskonto ettiremediğiniz bir duruma düşünce, yaptıklan iş gereği, talep üzerine dolaşım aracı ödemek durumunda bulunanlann -ki, bütün bankerler bu durumdadır- büyük bir endişeye kapılmalan doğaldır. Bunun sonucu ise herkesin rezervini iki katına çıkartması oluyor. Aşağı yukarı 500 dolayında bulunan bütün taşra bankerlerinin, Londra'daki muhabirlerine banknot olarak 5.000 sterlin göndermelerini istemeleri üzerine, bütün ülkede bunun etkisinin ne olacağını görürsünüz. Böylesine sınırlı miktan ortalama olarak alsak bile, -ki düpedüz abes bir şeydir- dolaşımdan 2.500.000 sterlin çekilmiş olacaktır. Peki bu miktarı kim sağlayacak?"
Öte yandan, elinde parası bulunan özel kapitalistler, vb., faiz ne olursa olsun parayı vermeye yanaşmıyorlar; bunlar da Chapman'ın ağzıyla konuşuyorlar: "5195. Gerektiğinde parayı geri almak kuşkusunu taşı-maktansa hiç faiz almamak yeğdir."
"5173. Sistemimiz şöyledir: Bir anda ulusal sikke ile ödenmesi talep edilebilecek 300 milyon sterlin borç bulunsa, bu miktarın tamamının karşılığı 23.000.000 kağıt sterlin ya da buna yakın bir meblağ tutar; bu bizi her an kıvrandırabilecek bir durum değil midir? İşte bunalım sırasında kredi sisteminden birdenbire para sistemine geçişin sonucu.
Bunalım sırasında ülke içersindeki panikten başka, bir para mik-tanndan, ancak külçe altın, evrensel para olduğu ölçüde sözedilebilir. Oysa Chapman'ın hiç sözünü etmediği de bu; o yalnız banknot olarak kağıt paradan sözediyor.
Aynı Chapman: "5218. Para piyasasındaki düzensizliğin bellibaşlı nedeni" [1847 Nisan ayı ile daha sonra ekim ayındaki] "o yılki olağanüstü ithalat sonucu, takaslarımızı düzenlemek için gerekli para miktarı idi".
Her şeyden önce, bu dünya piyasası para rezervi o sırada en alt düzeye indirilmişti. Sonra bu aynı zamanda, kredi-parası ile banknotların çevrilebilirliği için güvence olarak iş görüyordu. Bu şekilde, tamamen farklı iki işlevi birleştiriyordu, ama bunların her ikisi de, paranın niteliğinden ileri geliyordu, çünkü, gerçek para daima dünya piyasa parasıdır [sayfa 475] ve kredi-parası daima dünya piyasa parası üzerine dayanır.
1847'de, 1844 tarihli *Bank Act* yürürlükten kaldırılmaksızın, *"Clea-ring House'lann,* işlerini düzenlemesi olanaksızdı." (5221.)
Ama Chapman ne de olsa kaçınılmaz bunalımı sezmişti: "5236. Para piyasasında bazı durumlar vardır ki (ve bugünkü durum buna çok
Kari Marks 477 Kapital I
yakındır); para elde edilmesi son derece güçtür ve Bankaya başvurulması zorunludur ".
"5239. Bizim, Bankadan, 1847 Ekiminin 19, 20, ve 22'sinde, cuma, cumartesi ve pazartesi günleri aldığımız meblağlar ile ilgili olarak, eğer biz gelecek çarşamba günü senetleri alabilirsek ne mutluydu bize; para tekrar bize doğrudan doğruya akmış, panik bitmişti." - 23 Ekim salı günü *Bank Act* yürürlükten kaldınlmış ve böylece bunalım sona ermişti.
Chapman, aynı Londra üzerine çekilen poliçelerin, 100-120 milyon sterlin tuttuğuna inanıyor (5274). Bu meblağ, taşra firmaları üzerine çekilen yerel poliçeleri içermiyor.
"5287. 1856 Ekiminde, halkın elindeki banknot tutan, 21.155.000 sterline ulaştığı halde, para bulmada olağanüstü bir güçlük vardı; halkın elinde bu kadar para olduğu halde biz elimizi süremiyorduk." - Bu durum, Eastern Bank'ın bir süre için (Mart 1856) içine düştüğü sıkışıklığın yolaçtığı korkudan ileri geliyordu.
5290-92. Panik sona erer ermez, "kârlannı faizden sağlayan bütün bankerler, hemen parayı kullanmaya başladılar."
5302. Chapman, banka rezervleri azaldığı andaki huzursuzluğu, mevduatlar ile ilgili endişeye bağlı olarak açıklamıyor, ama daha çok, birdenbire büyük paralar ödemek zorunda kalabilecek kimselerin

hepsinin de, para piyasasında bir darlık olduğu anda, son sığınak olarak bankaya başvurabileceklerini çok iyi bildiklerini söylüyor; ve "eğer bankaların rezervleri çok küçük ise, bunlar bizi görmekten pek hoşlanmazlar, tam tersine."
Ne varki bu rezervlerin gerçek büyüklük olarak eriyip gittiğini görmek de çok hoş. Bankerler günlük işlerinin gerektirdiği kadar küçük bir miktarı, ya kendi ellerinde ya da İngiltere Bankasında tutmakta, *bili broker'lar,* herhangi bir rezerv olmaksızın "ülkedeki akışkan banka parasını" elde bulundurmakta. Ve İngiltere Bankasının elinde mevduatlar karşılığı borçlannı dengelemek için, bankerlere ve başkalanna ait yedeklerle, çok düşük bir düzeye, diyelim 2 milyon sterline kadar düşmesine izin verdiği bazı *public deposits* (devlet mevduaü), vb. dışında bir şey bulunmamakta. Kağıt olarak bu 2 milyon dışında, demek ki bütün bu spekülasyonun, darlık zamanlarında külçe rezervinden başka bir yedeği bulunmamakta (ve bu da yedeği azaltmakta, çünkü dışan giden külçeye karşılık gelen banknotların da geçersiz kılınması gerekmektedir), ve böylece, dışanya alün akışı yoluyla bu yedekteki her küçülme, bunalımı arürmakür.
"5306. *Clearing House'da* ticari işlemleri tasfiye etmek için para [sayfa 476] bulunmadığı takdirde, bence bundan sonraki tek seçenek, bir araya gelerek, ödemelerimizi birinci sınıf poliçelerle, Hazine üzerine, Messrs, Smith, Payne, vb., üzerine çekilecek poliçelerle yapmaktır." -"5307. Demek oluyor ki, hükümet size dolaşım aracı sağlamakta basan gösteremediği taktirde, bunu siz kendiniz icad edeceksiniz? - Başka ne

yapabiliriz? Halk gelip dolaşım aracını elimizden alıyor; para bulunmuyor."
- "5308. Onların haftanın her günü Manchester'de yaptıklannı, demek, siz de Londra'da yapmış olacaksınız? - Evet."
Cayley'in (Attwood okuluna bağlı bir Birmingham'lı), Overstone'un sermaye anlayışıyla ilgili olarak sorduğu bir soruya Chapman'ın yanıtı özellikle kurnazcadır: "5315. Bu komitede, 1847 bunalımı gibi bir bunalım sırasında, herkesin aradığı şeyin para değil sermaye olduğu söylendi, bu konuda düşünceniz nedir? - Bunu anlayamadım; biz yalnızca para ticareti yapıyoruz; bununla ne demek istediğinizi anlayamıyorum."
- "5316. Eğer siz onunla [ticari sermaye] bir kimsenin kendi işinde kullandığı para miktarını kastediyorsanız, buna sermaye diyorsanız, birçok durumda, bu, kendisine halk tarafından"
-Chapman'lann aracılığı ile— "verilen kredi yoluyla işlerinde kullandığı paranın çok küçük bir kısmını oluşturur."
"5339. Bizim madeni parayla ödeme yapmamıza son verdiren şey, zenginlik isteği midir? - Kesinlikle değil.... Bunun nedeni zenginlik isteğimiz değil, çok yapay bir sistem içersinde hareket etmemizdir; dolaşım aracımız üzerinde çok büyük bir talebin eşiğine vardığımızda *(supe-rincumbant),* bu dolaşım aracını elde etmemizi engelleyen durumlar doğabilir; ülkenin bütün ticari sanayii felce mi uğrayacak? Bütün istihdam yollarını kapatacak mıyız?" - "5338. Ödemelerimizi madeni parayla yapmaya devam mı edelim, yoksa, ülke sanayiini mi devam ettirelim sorusu sorulsa, ben, bunu bırakalım demekte hiç duraksamam."
"Bunalımı artırmak ve sonuçlanndan yararlanmak amacıyla," [5358] banknot istif edilmesiyle ilgili olarak, bunun çok kolay olabileceğini söylüyor. Bunun için, üç büyük banka yeterli olabilir. "5383. Bu ticaret merkezindeki büyük alışverişlerle yakın ilgisi bulunan bir insan olarak, kapitalistlerin, pençelerine düşen kimselerin mahvolup gitmelerinden büyük kârlar sağlamak için bu bunalımlardan yararlandıklannı bilmeniz gerekmez mi? - Bunun böyle olduğuna hiç kuşku yok." - Ve biz bu konuda; ticari bir deyişle "kurbanların mahvolup gitmesinden muazzam kârlar" elde etme çabası içersinde, ensonu kendi ipini kendi eliyle çekmekle birlikte, bay Chapman'a pekala inanabiliriz. Ortağı Gur-ney de şöyle diyor: Bu işleri bilen için, işlerdeki her değişiklik bir yarar sağlar, Chapman diyor ki: "Toplumun bir kesiminin, öteki kesimden hiç haberi yok; bunlardan birisi, örneğin, kıtaya ihracat yapan, ya da kullandığı hammaddeyi ithal eden fabrikatör; bunun, külçe işiyle uğraşan kimse ile ilgili hiç bir bilgisi yok." (5046.) - Ve böylece, günlük güneşlik bir günde Gumey ile Chapman'ın kendileri de, "bu konuda bilgileri olmadığı" [sayfa 477] için, o mahut iflasla yüzyüze geldiler.
Daha önce de gördüğümüz gibi, banknot çıkartılması her zaman bir sermaye avansı anlamını taşımıyor. Tooke'un, Lordlar Kamarasının C. D. 1848 Komitesindeki aşağıdaki tanıklığı, yalnızca, bir sermaye avansının, yeni banknotlar çıkartılması yoluyla bir banka tarafından bile

gerçekleştirilmiş olsa bile, mutlaka dolaşımdaki banknot sayısında bir arüşı belirtmediğini göstermektedir.
"3099. Örneğin, İngiltere Bankasının, avanslarını büyük ölçüde genişlettiği halde, ek banknot çıkartılmasına yolaçmayacağına inanıyor musunuz? - Bunu kanıtlayan pek çok olgu var; en çarpıcı örneklerden birisi 1835'te, Bankanın, Doğu Hint mevduatları ile Doğu-Hint Kumpanyasından alınan borçlan, halka verilen daha büyük avanslarda kullan-masıydı. O sırada halkın elinde bulunan banknot miktan aslında daha da azalmıştı. Ve 1846'da, demiryolu mevduaünın bankalara ödenmesi sırasında da

buna benzer bir tutarsızlık görülmüştü; senet ve tahviller (iskonto edilen ve mevduat olarak) yaklaşık otuz milyona çıkmıştı, oysa bunun halkın elindeki banknot miktarında farkedilebilir bir etkisi olmamıştı."

Banknotiar dışında, toptan ticaretin, çok daha önemli bir başka dolaşım aracı daha vardır: poliçeler. Sağlam poliçelerin her yerde ve her koşul alünda kabul edilmesinin, işlerin düzenli akışı için ne denli önemli olduğunu Bay Chapman bize göstermişti. *"Güt nicht mehr der Tausves Jontof, ıvas soll gelten, Zeter, Zeter!"** Bu İki dolaşım aracı arasında acaba ne gibi bir bağınü vardır?

Gilbart bu konuda şöyle yazıyor: "... Banknot dolaşım miktannda-ki azalma, poliçe dolaşım miktannı düzenli olarak artınr. Bu poliçeler iki sınıftır: ticari poliçeler ve banker poliçeleri... para kıtlaşınca borç para verenler, 'bizim üzerimize poliçe çekin, biz kabul ederiz' derler. Ve bir taşra bankeri, nakit verecek yerde, müşterisi için poliçe iskonto edince, ona, Londra'daki temsilcisi üzerine yirmibir günlük kendi çekini verir. Bu poliçeler, dolaşım aracı olarak hizmet ederler. "(J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes ofthe Pressure, ete,* s. 31.)

Bunu Newmarch biraz değişik bir biçimde doğruluyor, B. A. 1857, n° 1426:

"Poliçe dolaşım miktarındaki dalgalanmalar ile banknot dolaşımındaki dalgalanmalar arasında bir bağıntı yoktur ... oldukça düzenli biricik sonuç ... para piyasası üzerinde, iskonto oranındaki bir yükselme ile kendisini gösteren bir baskı olduğu sıralarda, poliçe dolaşım hacminde büyük bir artış olduğudur, ve bunun tersi de doğrudur."

Bununla birlikte, bu gibi zamanlarda çekilen poliçeler hiç bir zaman, Gilbart'ın dediği gibi yalnız kısa vadeli banka-çekleri değildir. Tersine [sayfa 478] bunlar çoğunlukla ve gerçek alışverişleri hiç bir şekilde temsil etmeyen ya da yalnızca üzerlerine poliçe çekilmesi amacıyla yapılan işlemleri temsil eden haür senetleridir; bunların her ikisinin de yeteri kadar örneğini vermiş bulunuyoruz. *Economist* (Wilson) bu poliçeler ile banknotiann güvenilirliğini karşılaştırırken şöyle diyor: "Talep üzerine

* "Eğer Tausves-Jontof da bir hiçse, Geriye ne kalır? Aşağılık iftiracı!" Heine, *Disputation. -Ed.*

ödenilebilir banknotların fazlalığı, hiç bir zaman piyasada tutulamazlar, çünkü bu fazlalık, ödeme için daima bankaya dönecektir, oysa, iki ay vadeli poliçeler, çok fazla miktarlarda çekilebilir, çünkü bunların vadesi gelip de diğerleri ile değiştirilmelerine kadar herhangi bir denetim söz-konusu değildir. Uzak bir tarihte ödenecek olan poliçelerin dolaşımının güvenilir diye kabul edilip de, talep üzerine ödenen kağıt paranın dolaşımının güvenliğine karşı çıkmak bizim için tamamen açıklanamaz bir şeydir. " *(Economist,* May 22, 1847, s. 575.)

Dolaşımdaki poliçe miktarı bu nedenle, tıpkı banknotlar gibi yalnızca, iş ve ticaretin gereksinmeleri ile belirlenir; olağan zamanlarda, Birleşik Krallık'ta 1850 ile 1860 arasında, dolaşımda, 39 milyon banknota ek olarak, yaklaşık 300 milyon poliçe bulunuyordu ve bu poliçelerin 100-120 milyonu yalnız Londra üzerine çekilmişti. Dolaşımdaki poliçe hacminin, banknot dolaşımı üzerinde bir etkisi yoktur, ancak para darlığı sırasında, poliçe miktarı artıp da nitelikleri bozulunca, dolaşımdaki banknot miktarının, poliçe miktarı üzerinde bir etkisi olduğu görülür. Ensonu, bunalım döneminde, poliçe dolaşımı bütünüyle çöker; herkes nakit ödeme kabul ettiği için, ödeme vaadi artık geçersiz duruma gelir; yalnızca banknot, hiç değilse İngiltere'de, dolaşım gücünü korur, çünkü, toplam serveti ile ulus, İngiltere Bankasını desteklemektedir.

Ne de olsa kendisi de 1857'de para piyasasının kodamanlanndan olan Bay Chapman'm bile Londra'da, istediği anda tüm para piyasasını altüst edebilecek ve böylece daha küçük para ticareti yapanlara kan kusturabilecek güçte birkaç büyük para-kapitalistin bulunduğundan acı acı yakındığını görmüş bulunuyoruz. Bir-iki milyon değerinde esham satıp, piyasadan buna eşit banknot (ve aynı zamanda borç sermayesi) çekerek, bir darlığı önemli ölçüde yoğunlaştırabilecek böyle birkaç para kapkaççısının olduğunu söylüyordu. Üç büyük bankanın elele vermesiyle mevcut darlık buna benzer manevralarla bir paniğe çevrilebilirdi.

Londra'daki en büyük sermaye gücü hiç kuşkusuz İngiltere Bankasıdır, ama, yan-hükümet kuruluşu olarak statüsü, yetkisini böyle zalim bir şekilde ortaya koymaktan onu alıkoyuyordu. Gene de, özellikle 1844 tarihli Banka Yasasından beri o da, küpünü doldurmanın yollarını öğrenmişti.

İngiltere Bankasının 14.553.000 sterlinlik bir sermayesi olduğu gibi, buna ek olarak da emrinde 3 milyon sterlinlik "bakiye", yani dağıtılmamış [sayfa 479] kâr ve, gerekli olana kadar Bankaya yatınlması gereken vergi, vb. olarak hükümet tarafından toplanan bütün para bulunuyordu. Biz buna bir de, normal zamanlarda yaklaşık 30 milyon sterlin tutanndaki öteki mevduatlar ile, herhangi bir rezerve dayanmaksızın çıkartılan bank-notlan katarsak, Newmarch'ın aşağıdaki sözlerinin (B. A. 1857, n° 1889)

oldukça ılımlı bir tahmin olduğunu görürüz: "Para piyasasında (Londra) sürekli olarak kullanılan fonların tutannın, 120 milyon sterlin kadar bir şey olabileceğini rahatlıkla söyleyebilirim; bu 120 milyon sterlinin çok önemli bir kısmı, aşağı yukan yüzde 15-20 kadarı, İngiltere Bankası tarafından kullanılmaktadır."

Bankanın, kasalarındaki külçe rezervi tarafından karşılanmamak üzere çıkarttığı banknotlar ile, kendisi için yalnız dolaşım aracı değil, bu karşılıksız banknotlann nominal tutarında -hayali olsa bile- bir ek sermaye teşkil eden değer sembolleri de yaratmış olur. Ve bu ek sermaye, ek kâr getirir. - 1857 Banka Yasasında Wilson, Newmarch'a soruyor: "1563. Bir bankerin dolaşım aracı, ortalama düzeyde tutulduğu sürece, bu bankerin fiili sermayesine bir ektir, değil mi? - Tabii öyle." - "1564. Demek ki, bu dolaşımdan elde ettiği kâr, fiilen sahip bulunduğu sermayeden değil, krediden sağlanan bir kâr oluyor? - Elbette."

Aynı şey, banknot çıkartan özel bankalar içinde doğrudur. 1866-1868 numaralı yanıtiannda Newmarch, bunlar tarafından çıkartılan bütün banknotlann üçte-ikisini (son üçte-birin, bu bankalardaki külçe rezervler tarafından karşılanması gerekiyor), bu miktarda sikke tasarruf edildiği için, "bir o kadar sermaye yaraülması olarak" kabul ediyor. Bunun sonucu olarak bankerin kârı, öteki kapitalistlerden daha büyük olmayabilir. Böyle de olsa, bu kârı onun, bu ulusal sikke tasarrufundan sağladığı gerçeği gene ortadadır. Ulusal bir tasarrufun özel bir kâr halini alması olgusu burjuva iktisatçılannı zerre kadar şaşırtmamakta, çünkü genellikle kâr, ulusal emeğe elkonulmasıdır. Örneğin -çıkarttığı banknotların sırf devlet sayesinde kredisi olan- İngiltere Bankasının (1797-1817) devletten, yani halktan, devlet borçlan üzerinden faiz biçiminde ödemeler alarak, devletin aldığı güce dayanarak aynı banknotları kağıttan paraya çevirmesinden ve sonra da bunu tekrar devlete borç vermesinden daha saçma bir şey olabilir mi?

Ne var ki, bankaların sermaye yaratma için başka yolları da var. Gene Newmarch'a göre, taşra bankaları, yukarda söylendiği gibi, ellerindeki fazla fonlan (yani, İngiltere Bankası banknotlarını), iskonto edilmiş poliçeler karşılığında Londra'daki *bili* bro&er'lara göndermeyi adet haline getirmişler. Bu poliçeler ile banka kendi müşterilerine hizmet etmekte, çünkü kendi yerel müşterilerinden aldığı poliçeleri, yapüğı ticari işlerin kendi yöresinde bilinmesine engel olmak için tekrar kullanmama kuralını izlemektedir. Londra'dan alınan bu poliçeler yalnız, Londra'da doğrudan doğruya ödemeler yapmak zorunda bulunan ve bankanın Londra üzerine kendi çekini tercih etmeyen müşterilere hizmet etme [sayfa 48oı amacını yerine getirmekle kalmaz, ayrıca, bankerin cirosu bunlar için yerel kredi sağladığı için, yerel ödemelerin tasfiye edilmelerine de hizmet etmiş olurlar. Böylece, örneğin Lancashire'da, bütün yerel bankaların kendi banknotları ile, İngiltere Bankasına ait banknotlann büyük bir kısmı, bu gibi poliçeler tarafından dolaşım dışına sürülmüştür. *(Ibid.,*

1568-1574.)

Böylece biz, burada, bankalann, 1) kendi banknotlarını çıkartmak, 2) Londra'ya, vadesi 21 gün olan ama çekilir çekilmez karşılığı nakit olarak hemen kendilerine ödenen çekler çekmek ve, 3) her şeyden önce ve aslında banka aracılığı ile yapılan ciro nedeniyle -hiç değilse o bölgeyi ilgilendirdiği kadanyla- bir krediye haiz bulunan iskonto edilmiş poliçelere ödeme yapmak suretiyle bankaların nasıl kredi ve sermaye yarattıklannı görmüş bulunuyoruz.

İngiltere Bankasının gücünü, piyasa faiz oranını düzenlemesi ortaya koyar. Normal faaliyet sıralarında Banka, külçe rezervinden dışarıya olan ılımlı altın akışına, ödeme aracına olan talep, son otuz yıl boyunca önemli ölçüde sermaye gücü kazanan özel bankalar, hisse senetli bankalar ve *bili broker'lar* tarafından karşılandığı için, iskonto oranını yükselterek[12] engel olamaz. Böyle bir durumda, İngiltere Bankasının başka çarelere başvurması gerekir. Ama Banker Glyn'in (Glyn, Mills, Currie ve Ortaklan firmasından), 1848-57 ticari bunalımını araşüran *Commercial Distress* Komisyonunda söylediği sözler kritik dönemler için hâlâ gerçekliğini korumaktadır: - "1709. Ülke üzerindeki büyük baskı koşulları altında, İngiltere Bankası faiz oranını düzenler." - "1710. Olağanüstü bunalım dönemlerinde ... özel bankerler ile simsarların *(brokers)* iskonto-ları nispeten sınırlı hale gelince, bu işi yerine getirmek İngiltere Bankasının üzerine düşmekte ve o zaman piyasa oranını düzenleme gücüne bu banka sahip bulunmaktadır."

Şu da var ki, hükümetin koruması altında bulunan ve bunun getirdiği ayrıcalıklardan yararlanan bir kamu kuruluşu olan İngiltere Bankası, gücünü, öteki özel girişimlerin yaptığı gibi, insafsızca kötüye kullanamaz. Bu nedenle Hubbard, Bankacılık Komitesinde (B. A. 1857) şöyle demektedir: "2844. [Soru:] İskonto oranı en yüksekken, Banka, gidilecek en ucuz yer ve en düşükken *bili broker'lar* en ucuz firmalardır, değil mi? - [Hubbard:] Bu daima böyle olacaktır, çünkü İngiltere Bankası hiç bir zaman rakipleri kadar düşük düzeye inmemekte ve iskonto oranı en yüksekken, hiç bir zaman aynı yükseklikte olmamaktadır." [sayfa

481]

Ne yazık ki, darlık zamanlannda İngiltere Bankasının, özel deyimiyle piyasayı sıkıştırması, yani zaten ortalamanın üzerinde bulunan faiz oranını daha da yükseltmesi, iş hayatında gene de ciddi bir olaydır.

[12] Londra Union Bank hissedarlarının 17 Ocak 1894'te yaptıkları genel toplantıda Başkan Ritchie, İngiltere Bankasının iskonto oranını, 1893'te, temmuzda %2'/2'den 3'e ve ağustosta %4'e çıkarttığını ve dört hafta içersinde, buna karşın o zamandan beri altın olarak tam A^XA milyon sterlin kaybettiğini, banka oranını %5'e yükselttiğini ve bunun üzerine altının kendisine geri döndüğünü, banka oranının eylülde %4'e ve ekimde de %3'e düşürüldüğünü anlatmaktadır. Ama bu banka oranı piyasada kabul edilmemişti.

"Banka oranı %5 iken, iskonto oranı %3V2 idi ve para için oran %2V4; banka oranı %4'e düşünce iskonto oranı %2 3/g ve para oranı %1 3/İ; banka oranı %3 iken iskonto oranı %V2'ye ve para oranı bunun da altında bir şeye düşmüştü." *(Daily News,* January 18, 1894.) -*F. E.*

Kari Marks 483 Kapital I

"Banka, piyasayı sıkıştırmaya başlar başlamaz, dışarıya ihracat için bütün satın almalar hemen kesilmekte ... ihracatçılar, fiyatlar, depresyonun en düşük noktasına ulaşana kadar beklemekte ve ancak o zaman satın almada bulunmaktadırlar. Ama bu noktaya varılınca kurlar düzenlenmekte - depresyonun en düşük noktasına ulaşana kadar, altın ihracı durmaktadır. İthalat için mal satın alınması, dışarıya gönderilmiş bulunan altının bir kısmının geriye gelmesini sağlayabilir ama bunlar, dışarıya akışa engel olamayacak kadar geç gelmektedirler." (J. W, Gilbart, *An Inçuiry into the Causes of the Pressure on the Money-Market,* London 1840, s. 35.) - "Dolaşım aracını, döviz kurları ile düzenlemenin bir başka etkisi de, kıtlık sıralarında, çok yüksek bir faiz oranına yolaçmasıdır." (toc. *cit.,* s. 40.) "Kambiyo kurlannın düzeltilmesinin yükü, ülkedeki üretken sanayiin omuzlanna yüklenmekte, oysa, bu sırada İngiltere Bankasının kârlan, işlerini daha az miktarda değerli madenle yürütmesi sonucu, fiilen büyümektedir." (toc. *cit.,* s. 52.)

Ama, Samuel Gumey dostumuz da der ki: "Faiz oranındaki büyük dalgalanmalar, bankerler ile tefeciler için yararlıdır - konjonktürdeki bütün dalgalanmalar, işini bilen kimse için yararlıdır." Piyasadaki istikrarsızlığı insafsızca sömürerek Gumey'ler işin kaymağını topladığı halde, İngiltere Bankası bunu aynı rahatlıkla yapamıyor ama, işlerin genel durumunu saptama konusunda sahip olduklan olağanüstü olanaklar sayesinde, yöneticilerin ceplerine dolan kişisel kârlar bir yana, gene de oldukça tatlı bir kâra konuyor. Nakit ödemelere başlandığında, 1817 tarihli Lordlar Kamarası Komitesine sunulan bilgilere göre, 1797'den 1817 tarihine kadar geçen bütün dönem için İngiltere Bankasının sağladığı bu kârlar şu şekilde idi:

Bonolar ve temettü artışları	7.451.136
Sahipleri arasında bölüşülen yeni hisse senetleri	7.276.500
Sermayenin artan değeri	14.553.000
Toplam	*29.280.636*

Bu sonuç, 11.642.100 sterlin üzerinden 19 yıllık bir dönemde alınan bir sonuçtur. (D. Hardcastle, *Banks and Bankers,* 2nd ed., London 1843, s. 120.) Nakit ödemeleri 1797'de durduran İrlanda Bankasının toplam kazancını da aynı yöntemle değerlendirecek olursak, şu sonuçları elde ederiz:

1821'de verilmesi gereken temettüler	4.736.085
Deklere edilen bonolar	1.225.000
Aktif artışı	1.214.800
Sermayenin artan değeri	4.185.000
Toplam	*11.360.885*

484

Kari Marks Kapital III

Bu, 3 milyon sterlinlik bir sermaye üzerinden alınan sonuçtur.

(Ibİd., S. 363-64)* [sayfa 482]

Ve bütün bunlar, merkezileşmenin faziletleri üzerine yapılan konuşmalardan sonra! Odak noktası sözde ulusal bankalar ile büyük para tüccarlan ve bunların çevresindeki tefecilerden oluşan kredi sistemi, büyük bir merkezileşmeyi içermekte ve bu parazitler sınıfına yalnızca, zaman zaman sanayici kapitalistleri soyma olanağını vermekle kalmamakta, aynı zamanda da fiili üretime en tehlikeli biçimde burnunu sokma gücünü vermektedir - ve bu çete, üretim konusunda hiç bir şev bilmediği gibi, onunla en ufak bir ilgisi de bulunmamaktadır. 1844 ve 1845 tarihli yasalar, sayılan, maliyeciler ve *stock-jobbers* [borsa komisyoncuları] ile artan bu eşkıyalann büyüyen gücünün bir kanıtıdır.

Eğer hâlâ bu saygıdeğer eşkıyaların, hem ulusal ve hem de uluslararası üretimi sırf üretimin çıkarlan için sömürdüklerinden ve kendilerinin de sömürüldüğünden, kuşkulanan varsa, bankerlerin yüksek ahlaki değerleri konusundaki şu vaazdan çok şeyler öğrenebilir: "Bankacılık kuruluşlan ... ahlaki ve dini kurumlardır.... Bankerlerin uyanık ve azarla-yıcı gözleri tarafından görülmek korkusu, kaç genç tüccarı, yaygaracı ve müsrif kimselerle dostiuk kurmaktan alıkoymuştur? ... Bankerinin gözünde itibannı sürdürmek endişesi aynı şey midir? Bankerinin bir kaş çatmasının onun üzerindeki etkisi, arkadaşlarının çığlık ve cesaret kırıcı sözlerinden daha büyük değil midir? Kuşkuya yolaçması ve dolayısıyla parasal olanaklarının kısıtlanması ya da kesilmesi sonucunu verebilecek bir hilekarlık ya da yalancılıkla suçlanma olasılığı onu **tirtir** titretmez mi? ... Ve onun için bankerlerin dostça tavsiyesi, papazınkinden daha da değerli değil midir?" (G. M. Bell, İskoçyalı bir banka müdürü, *The Philo-sophy of Joint-Stock Banking,* London 1840), s.46, 47.) [sayfa 483]

* Almanca baskıda bu sayı 163'tür. -*Ed.*

Kari Marks Kapital III

485

OTUZDORDUNCU BOLUM

CURRENCY PRINCIPLE

VE 1844 TARİHLİ İNGİLİZ BANKA YASASI

[BUNDAN önceki bir yapıtta,[13] Ricardo'nun meta-fiyatlarıyla ilgili olarak, paranın değeri üzerine olan teorisi, incelenmişti; bu nedenle, burada, biz, kendimizi yalnız zorunlu olan noktalarla sınırlandırabiliriz. Ricardo'ya göre, madeni paranın değeri, onda maddeleşmiş bulunan emek-zamanı ile belirlenir; ama, ancak, para miktan, değişilecek olan metalann miktan ve fiyatı ile tam bir orantı içersinde bulunduğu sürece. Eğer para miktan, bu oranın üzerine çıkacak olursa, değeri düşer, meta-fiyatlan yükselir; yok eğer bu normal oranın altına düşerse, değeri yükselir, meta-fiyatları düşer - diğer bütün koşullar eşit olarak kabul ediliyor. Birinci durumda, bu altın fazlalığının bulunduğu ülke, değeri düşmüş bulunan altını ihraç edecek ve meta ithal edecektir; ikinci durumda, alün, kendi değerinin üzerinde değer biçilen ülkelere akacak, buna karşılık, değerinin altına düşen metalar bu ülkelerden, normal fiyatlarına ulaşacakları diğer piyasalara akacakür. Bu koşullar altında, "altının kendisi, sikke ya da külçe olarak, kendi değerinden daha büyük ya da daha küçük-büyüklüğün madeni değerinin bir simgesi haline gelebilir ve şurası da açıkür ki, dolaşımdaki alüna çevrilebilir banknotiarın da aynı [sayfa 484] yazgıyı paylaşmaları zorunludur. Banknotlar alüna çevrilebilir ve dolayı-

[13] Kari Marx, *Zur Kritik der politischen Ekonomie,* Berlin 1859, s. 150 vd. *{Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 217 vd.)

sıyla da gerçek değerleri nominal değerlerine tekabül edebilir, ama madeni ve altına çevrilebilir banknotlardan oluşan toplam dolaşım aracı *(fhe aggregate currency, consisting of metal and of convertible notes),* dolaşımdaki metaların değişim-değerleri ve altının madeni değeri ile belirlenen düzeyin üzerine yükselerek ya da altına düşerek yukarda sayılan nedenlerle, toplam miktarlarına bağlı olarak değer kazanabilir ya da kaybedebilir. Altına oranla kağıdın değil, bir arada alınan altın ve kağıdın ya da bir ülkenin toplam dolaşım aracının bu değer kaybı, Ricar-do'nun temel buluşlarından biridir ve Lord Overstone ile ortaklan bunu kendi hizmetlerine alarak Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 tarihli banka yasasının temel ilkesi yapmışlardır." (toc. *cit.,* s. 155.)

Adı anılan yapıtta verilen bu rikardocu teorinin yanlışlığını burada tekrar ortaya koymaya gerek yoktur. Bizi, burada, yalnızca, Peel'in yukarda sözü edilen Banka Yasalannı dikte eden banka teorisyenleri okulunun, Ricardo'nun tezlerini işleyiş biçimleri ilgilendiriyor.

"19. yüzyıl ticari bunalımlan, özellikle 1825 ve 1836 büyük buna-lımlan, Ricardo'nun para teorisinin gelişmesine değil, ama yeni bir uygulamasına olanak sağladı. Bunlar, artık, Hume'e göre 16. ve 17. yüzyıllarda değerli madenlerin değerden düşmeleri, ya da Ricardo'ya göre 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında kağıt paranın değerinin düşmesi gibi, tek başına ekonomik görüngüler değildi; bunlar, şimdi içersinde kapitalist üretim sürecinin bütün öğelerinin çatışmalannı ortaya döktüğü ve kökeni ve çaresi bu sürecin en yüzeysel, en soyut alanında, para dolaşımı alanında aranan, dünya pazannın büyük fırtınalarıydı. Bu iktisadi meteoroloji peygamberleri okulunun hareket noktasını oluşturan gerçek teorik varsayım, gerçekte, Ricardo'nun salt madeni dolaşım yasalannı bulmasına neden olan dogmaya varmaktadır. Bunlara kalan iş, kredi ya da banknot dolaşımını, bu yasalara bağımlı kılmaktan ibaretti.

"Ticari bunalımlann en genel, en göze görünür olayı, meta-fiyatla-rının oldukça uzun süreli bir genel yükselişi izleyen, ani ve genel düşüşüdür. Meta-fıyatlanndaki genel düşme, paranın bütün metalara oranla göreli değerinin yükselmesi gibi ve, tersine, fiyatlann genel yükselişi paranın göreli değerinde bir düşme gibi gösterilebilir. Her iki durumda da görüngünün sözü edilmekte, ama açıklanmamaktadır.... Farklı söyleyiş biçimi, sorunu Almancadan İngilizceye çevriliyormuş gibi bir ufak değişiklikle yerinde bırakmaktadır. Demek ki, Ricardo'nun para teorisi, tam zamanında geliyordu, bu teori, aynı fikrin yersiz yinelenmesine bir neden-sonuç ilişkisi görüntüsü kazandırıyordu. Meta-fiyatlarının genel dönemsel düşüşü neden ileri gelmektedir? Paranın göreli değerinin dönemsel yükselişinden. Meta-fiyatlannın genel dönemsel yükselişi neden ileri gelmektedir? Paranın göreli değerinde dönemsel bir düşüşten. Aynı biçimde gene doğru sayılması gereken bir ifadeyle denilebilirdi ki, [sayfa 485] fiyatlann dönemsel yükselişi ve düşüşü, fiyatlann dönemsel yükselişi ve düşüşünden ileri gelir. ... Bilinen şeylerin yinelenmesine bir neden-

sonuç ilişkisi görünüşü kazandırması bir kez kabul edildikten sonra, geri kalan şey, kolaylıkla bundan çıkanlabilir. Meta-fıyatlarının yükselmesi, paranın değerinin düşmesinden ileri gelir, ama paranın değerinin düşmesi, Ricardo'nun bize öğrettiği gibi, dolaşımda bir aşırı bolluktan, yani dolaşan para kitlesinin paranın kendi içkin değeriyle ve metaların içkin değeriyle belirlenen düzeyi aşmasından ileri gelir. Gene aynı biçimde, meta- fiyatlarında genel bir düşüş, dolaşımda bulunan paranın kıtlığı sonucunda paranın değerinin kendi içkin değerinin üzerine çıkmasıyla açıklanır. Demek ki, dönemsel olarak fazla ya da eksik para dolaşımda bulunduğu için, fiyatlar dönemsel olarak yükselirler ya da düşerler. Eğer şimdi fiyatlann yükselmesinin para dolaşımında bir azalmayla, fıyatlann düşmesinin ise bir artmayla birlikte gitmesi sözkonusuysa, bu istatistiki olarak kanıtlanamasa da dolaşımda bulunan meta kitlesindeki herhangi bir azalma ya da çoğalma sonucu, dolaşımdaki para miktannın mutlak olmasa bile, hiç değilse göreli bir şekilde artmış ya da azalmış olduğu söylenebilir. Gördük ki,

Ricardo'ya göre fiyatların bu genel dalgalanma-lan, salt madeni bir dolaşımla zorunlu olarak birlikte meydana gelirler, ama ardarda gelişleriyle birbirlerini denkleştirirler, böylece örneğin yetersiz bir dolaşım, fiyatlarda bir düşmeye, metaların yabancı ülkelere ihracına neden olur, ama, bu ihracat, dışardan içeriye bir altın ithaline yolaçar, gene bu da fiyatiann yükselmesini doğurur; metalann ithal ve altının ihraç edildiği çok fazla dolaşım durumunda ise bunun tersi olmaktadır. O halde Ricardo'nun dolaşımı ile kusursuz bir uyum içinde olan fiyatlardaki bu genel dalgalanmalara karşın, bu dolaşımın şiddetii ve had biçimi, yani bunalım biçimi, gelişmiş kredi sistemi dönemlerine ait olduğuna göre, banknot basımının tamı tamına madeni dolaşım yasalarıyla düzenlenmediği apaçık ortadadır. Madeni dolaşım, derhal sikke olarak dolaşıma giren ve böylece içeri ya da dışarı akışıyla meta-fı-yatiarında düşmeye ya da yükselmeye neden olan değerli madenlerin ithalinde ve ihracında kendine çare bulur. Şimdi meta-fıyatları üzerinde aynı etkiyi elde etmek için, bankalann, yapay olarak madeni dolaşımın yasalarını taklit etmeleri gerekecektir. Eğer altın dışardan içeriye akın ederse, bu dolaşımda yetersizlik olduğunun, paranın değerinin fazla yüksek, meta-fıyatiannın ise fazla düşük olduğunun bir kanıtıdır ve, bunun sonucu olarak, yeni ithal edilen altına orantılı olarak banknottan dolaşıma koymak gerekir. Bunun tersi durumda, ülkeden çıkan altının miktanyla oranülı olarak, banknottan dolaşımdan çekmek gerekir. Başka bir deyişle, banknotiann dolaşıma sürülüşü, değerli madenlerin ithalat ve ihracatına göre ya da kambiyo kuruna göre düzenlenmelidir. Ricardo'nun, altının ancak sikke olduğu ve, sonuç olarak, ithal edilen her altının dolaşan parayı artırdığı, dolayısıyla fıyatiarı yükselttiği; ihraç edilen her altının sikkeyi azaltüğı ve, sonuç olarak, fiyatları düşürdüğü yolundaki yanlış varsayımı, bu [sayfa 486] teorik varsayım, burada, ayn ayrı *her durumda mevcut olan altın kadar sikkeyi dolaşıma koymaktan ibaret olan pratik de-*

neyim haline gelir. Lord Overstone (Jones Loyd'un bankeri), Albay Tor-rens, Norman, Clay, Arbuthnot ve İngiltere'de *Currency Principle* okulu adı altında tanınan daha pek çok yazar, bu öğretiyi yalnızca öğütlemekle kalmadılar, Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 Banka Yasaları sayesinde, bu teoriyi, hâlâ yürürlükte olan İngiliz ve İskoç banka mevzuatının temeli yaptılar. En geniş anlamıyla bütün ülke ölçüsünde yapılan deneyimlere göre, onlann, pratik planda olduğu gibi teorik plandaki utanılacak fiyaskolan ancak kredi teorisinde açıklamasını bulabilecektir." *(loc. cit.,* s. 165-168.*)

Bu okulun eleştirisini, Thomas Tooke, James Wilson *{Economist,* 1844-1847) ve John Fullarton yapmışlardır. Ne var ki, biz, bazı vesilelerle, özellikle bu cildin Yirmisekizinci Bölümünde, bunlann da, altının niteliği konusunda ne kadar eksik bilgi sahibi olduklarını ve, para ile sermaye ilişkisi konusunda nasıl belirsizlik içersinde bulunduklarını görmüş bulunuyoruz. Biz, burada, yalnızca, Peel'in Banka Yasaları (B. C. 1857) ile ilgili olarak, 1857 tarihli Avam Kamarası Komitesindeki tartışmalardan bazı bölümleri almakla yetineceğiz. -*F. E.]*

İngiltere Bankası eski Guvernörü J. G. Hubbard'ın tanıklığı: "2400. Külçe ihracının... meta-fıyatlan üzerinde hiç bir etkisi olmamıştır. Bunun etkisi, çok önemli bir etkisi, faiz getiren tahvillerin fiyatı üzerinde olmuştur, çünkü faiz oranı değişince, bu faizi içeren metalann değeri zorunlu olarak önemli ölçüde etkilenir." - Hubbard, 1834-1843 ve 1845-1853** yıllarını kapsayan iki tablo veriyor. Bu tablolar, başlıca onbeş ticari maldaki fiyat değişmelerinin, altın ihraç ve ithali ile, faiz oranından tamamen bağımsız olduğunu gösteriyor. Öte yandan bu tablolar, gerçekte, "bizim yatınlmamış sermayemizin temsilcisi olan" altın ihracatı ve ithalatı ile, faiz oranı arasındaki yakın ilişkiyi gösteriyor. "[2402] 1847'de çok büyük miktarda Amerikan tahvil ve değerli senedi tekrar Amerika'ya ve Rus tahvil ve senetleri tekrar Rusya'ya, ve diğer Kıta Avrupası tahvil ve senetleri, hububat ikmalimizi sağladığımız yerlere transfer edilmiştir."

Hubbard'ın aşağıdaki tablolannın dayandığı başlıca onbeş mal şunlan içermektedir: pamuk, pamuk ipliği, pamuklu dokumalar, yün, yünlü kumaş, keten, keten bezi, indigo, dökme demir, kalay, bakır, donyağı, şeker, kahve ve ipek. [sayfa 487]

Hubbard'ın bu konudaki yorumu: "1834-43 yılları arasındaki 10 yılda olduğu gibi, 1844-53 yıllan arasındaki 10 yılda, bankanın külçe altın rezervindeki dalgalanmalar da, her zaman, iskonto üzerine avans verilmiş borç verilebilir paranın değerindeki bir azalma ya da artış ile birlikte olmuştur; bu ülkede meta-fiyatlarındaki değişmeler, İngiltere Bankasının külçe rezervindeki dalgalanmalarda görüldüğü gibi, dolaşım miktarından tam bir bağımsızlığı ortaya koymaktadır." *(Bank ActReport,* 1857, II,

* Kari Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 234- 231. -*Ed.* ** 1894 Almanca baskıda: 1856. -*Ed.*

II. 1834-1843

Tarih	Bankanın Külçe Rezervi £	İskontonun Piyasa Oranı	Başlıca Onbeş Malın		
			Fiyat Artışı	Fiyat Azalışı	Değişmeyen

1 Mart 1834	9.104.000	%2%	-	-	-
1 Mart 1835	6.274.000	%3%	7	7	1
1 Mart 1836	7.918.000	%3 1/4	11	3	1
1 Mart 1837	4.077.000	%5	5	9	1
1 Mart 1838	10.471.000	%2%	4	11	-
1 Eylül 1839	2.684.000	%6	8	5	2
1 Haziran 1840	4.571.000	%4%	5	9	1
1 Aralık 1840	3.642.000	%5%	7	6	2
1 Aralık 1841	4.873.000	%5	3	2	-
1 Aralık 1842	10.603.000	**%2 1/2**	2	13	-
1 Haziran 1843	11.566.000	%2 1/4	1	14	-

II. 1844-1853

Tarih	Bankanın Külçe Rezervi £	İskontonun Piyasa Oranı	Başlıca Onbeş Malın		
			Fiyat Artışı	Fiyat Azalışı	Değişmeyen
Mart 1844	16.162.000	**%2 1/4**	-	-	-
Aralık 1845	13.237.000	**%4 1/2**	11	4	-
Eylül 1846	16.366.000	%3	7	8	-
Eylül 1847	9.140.000	%6	6	6	3
Mart 1850	17.126.000	**%2 1/2**	5	9	1
Haziran 1851	13.705.000	%3	2	11	2
Eylül 1852	21.853.000	%1%	9	5	1
Aralık 1853	15.093.000	%5	14	-	1

s. 290, 291.)

Metalann arz ve talebi piyasa-fıyatlannın belirlediğine göre, iskon-to oranında ifadesini bulan borç verilebilir para-sermayeye olan talebi (ya da daha doğrusu bunun arza göre gösterdiği sapmaları), gerçek "sermaye" talebi ile özdeşleştirmekle Overstone'un nasıl bir yanılgıya düştüğü burada açık hale geliyor. Meta-fiyatlarının, *currency* [dolaşım aracı -ç.] miktanndaki dalgalanmalar tarafından düzenlendiği yolundaki sav, şimdi, iskonto oranındaki dalgalanmaların, para-sermayeden farklı olarak, gerçek maddi sermayeye olan talepteki dalgalanmalarla ifade edildiği şeklindeki tümce ile gizleniyor. Aynı komitede hem Norman'ın ve [sayfa 488] hem de Overstone'un fiilen bu savı öne sürdüklerini ve özellikle ikincinin, en sonunda köşeye sıkıştırılana kadar, durmadan kaçamak yollara başvurmak zorunda kaldığını görmüş bulunuyoruz. (Bölüm XXVI.) Belli bir ülkede mevcut altın miktarındaki değişikliklerin, dolaşım

aracı hacmini artırmak ya da azaltmak suretiyle, bu ülkedeki meta-fiyat-larını yükseltmesi ya da düşürmesi gerekeceği, aslında eski bir martavaldır. Eğer altın ihraç ediliyorsa, demek ki, bu *Currency* teorisine göre, meta-fiyatlannın bu altını ithal eden ülkede yükselmesi gerekir ve böylece, altın ihraç eden ülkeden yapılan ihracatın değerinin de, altın ithal eden ülkenin piyasası üzerinde yükselmesi gerekir; buna karşılık, altın ithal eden ülkenin ihracat değerinin, iç piyasada, yani altını alan ülkede bir yükselme meydana getirdiği halde, altın ihracatçısı ülkenin piyasasında düşmesi gerekecektir. Ama aslında, altın miktarındaki bir azalma, yalnızca faiz oranını yükseltir, oysa, altın miktanndaki artış, faiz oranını düşürür; faiz oranındaki dalgalanmalar, maliyet-fiyatlannın belirlenmesine ya da arz ve talebin belirlenmesine girmemiş olsaydı, meta-fiyatlan da bundan hiç etkilenmemiş olurdu.

Aynı raporda, Hindistan ile iş yapan büyük bir firmanın yöneticisi N. Alexander, 1850'lerde Hindistan'a ve Çin'e büyük gümüş akışı konusunda aşağıdaki görüşleri öne sürüyor. Bu, kısmen, Çin'de İngiliz dokumalannın saüşını engelleyen Çin İç Savaşının ve kısmen de, Avrupa'da ipekböcekleri arasında görülen ve İtalya ile Fransa'daki ipekböceği yetiştirilmesini büyük ölçüde azaltan hastalığın bir sonucuydu.

"4337. Gümüş akışı Çin'e mi yoksa Hindistan'a mıdır? - Gümüşü Hindistan'a gönderiyorsunuz ve bunun büyük bir kısmı ile afyon saün alıyorsunuz; bu afyonun hepsi de, ipek saün alınması için fon oluşturmak üzere Çin'e gidiyor; Hindistan'daki pazarlann durumu (buradaki gümüş birikimine karşın), tüccar için, mal ya da İngiliz mamulleri göndermek yerine, gümüşle ödemede bulunmayı daha kârlı hale getiriyor." - "4338. Gümüş elde etmek için, Fransa'dan dışanya büyük bir akış olmamış mıdır? - Evet, çok büyük." - 1344. Fransa'dan ve İtalya'dan ipek ithal etmek yerine, biz, oralara, hem Bengal'den ve hem de Çin'den büyük miktarlarda ipek gönderiyoruz."

Başka bir deyişle, gümüş, o kıtanın para madeni, Asya'ya meta-fiyatları, bu metaları üreten ülkede (İngiltere'de) yükseldiği için değil, bu metaları ithal eden ülkedeki aşırı ithal sonucu fiyatlar düşmüş olduğu için, meta yerine gönderilmiştir; ve bu, gümüşü İngiltere Fransa'dan aldığı halde ve karşılığını kısmen altınla ödemek zorunda olduğu halde böyle olmuştur. *Currency* teorisine göre, fiyatiann, yapılan bu gibi ithaller sonucu İngiltere'de düşmesi, Hindistan'da ve Çin'de yükselmesi gerekirdi.
Bir başka örnek. Lordlar Kamarası Komitesinde (C. D. 1848-57) Liverpool'lu ilk tüccarlardan birisi şöyle tanıklık ediyor: - "1994. 1845 yılı sonunda [pamuk iplikçiliğinden] daha kazançlı ve böylesine büyük kârlar sağlayan bir başka iş yoktu. Pamuk stoku büyük ve iyiydi, işe [sayfa 489] yarar pamuğun libresi 4 peniye saün alınabilirdi, ve bu pamuktan, iyi *secunda mule twist* No 40, 4 peniyi geçmeyen bir maliyetie yapılabilir, yani iplikçi için libre başına bütün gider 8 peniyi geçmezdi. Bu iplik,

büyük miktarlarda satılır ve libresi IOV2 ve 1IV2 peniden eylül ve ekim ayları için büyük sözleşmeler yapılırdı, ve bazı durumlarda iplikçiler, pamuğun ilk maliyetine eşit kâr sağlarlardı." - "1996. Bu iş kolu, 1864 başlarına kadar kazançlı olmaya devam etti." - "2000. 3 Mart 1844'te pamuk stoku [627.042 balya] bugünkünün [3 Mart 1848'de 301.070 balya olan stokun] iki katı idi ama fiyatı libre başına *YA* peni daha pahalı idi." [5 peniye karşılık 6V4 peni.] Aynı zamanda, *secunda mule twist* No 40 iyi makine ipliğinin libresi 1847 Ekim ayında IIV2-I2 peniden 9V2 peniye, aralık sonunda 7% peniye düştü; iplik, eğirildiği pamuğun satı-nalma fiyatına satıldı *(Ibid,* n° 2021 ve 2022). Bu, sermaye "kıt" olduğu için, paranın "pahalı" olması gerektiğini söyleyen Overstone'un bilge-liğindeki bencilliği ortaya koymaktadır. 3 Mart 1844'te banka faiz oranı %3 idi; 1847 Ekim ve Kasımında %8 ve 9'a yükseldi, ve 3 Mart 1848'de hâlâ %4 idi. Pamuk fiyatları satışlarının büsbütün durması ve bunu izleyen yüksek faiz oranıyla birlikte ortaya çıkan panik sonucu, ikmal durumuna tekabül eden fiyatların çok altına düştü. Dolayısıyla bir yandan 1848 yılında ithalatta büyük bir düşme, öte yandan da, Amerika'daki üretimde bir azalma görüldü; böylece, 1849 yılında pamuk fiyatiannda bir yükselme oldu. Overstone'a kalırsa, ülkede pek çok para olduğu için metalar da fazla pahalıydı.
"2002. Pamuklu sanayiindeki son gerileme, hammadde stoku çok fazla azalmakla birlikte fiyatlar daha düşük göründüğüne göre, hammadde kıtlığına bağlanamaz." Overstone, fiyatlan ya da metalann değerini paranın değeriyle, yani faiz oranıyla ne güzel de birbirine karıştırıyor. Soru 2026'ya verdiği yanıtta Wylie, *Currency* teorisi üzerine genel yargısını özetiiyor, ve buna dayanarak da 1847 Mayısında Cardwell ile Sir Charles Wood, " 1844 tarihli Banka Yasasını bütün hükümleriyle uygulama zorunluluğunu teyit ediyorlar." - "Bu ülkeler bana öyle geldi ki, nitelikleri gereği, paraya yapay olarak yüksek bir değer ve bütün meta ve ürünlere yapay ve mahvedici düşük bir değer vereceklerdir." - Bu Banka Yasasının genellikle iş hayati üzerindeki etkileri ile ilgili olarak da şun-lan söylüyor: "İmalatın yapıldığı kentierden, Birleşik Devletler'e giden mallann saün alınmalan için tüccarlar ile bankerler üzerine çekilen ve normal dört ay vadeli olan poliçeler, büyük fedakarlıklara katlanılmaksı-zın iskonto ettirilmediği için, bu dört aylık poliçelerin iskonto edilmez hale geldiği 25 Ekim tarihli (Banka Yasasının yürürlükten kaldırıldığı) Hükümet Genelgesine kadar, siparişlerin yerine getirilmesi büyük ölçüde engelleniyordu." (2097). - Daha sonra, Banka Yasasının yürürlükten kaldırılmasının taşrayı da ferahlattığım görüyoruz. - "2102. Geçen ekim ayında [1847] burada mal saün alıp da siparişlerinin, ne kadar mümkünse o kadarını hemen kesintiye uğratmayan Amerikalı alıcı, yok [sayfa 490] gibiydi; ve paranın pahalılığı haberi Amerika'ya ulaşınca bütün yeni siparişler kesildi." - "2134. Tahıl ile şekerin özel bir durumu vardı. Tahıl piyasasını, alınacak ürünün durumu, şekeri ise büyük stoklar ile ithalat

etkilemişti." - "2163. Amerika'ya olan borçlanmızın ... bir kısmı, sevkedi-len mallann zorunlu satışları ile tasfiye edildi ve korkarım ki, geriye kalanı da, buradaki iflaslar ile iptal edildi." - "2196. Doğru anımsıyorsam, 1847 *Ekiminde bizim borsada yüzde 70 faiz ödendi.".*
[Uzun süren yan etkileriyle 1837 bunalımını 1842'de normal bu-nalım-sonrası dönem izledi ve aşın-üretimi kabul etmemekte -çünkü böyle bir şey, vülger ekonomiye göre saçma ve olanaksızdı- ayak direyen sanayiciler ile tüccarlann bencil körlüğü en sonunda öyle bir kanşıklığa yolaçtı ki, *Curency Okulu* kendi dogmasını ulusal ölçüde uygulamaya koyma olanağını buldu. 1844 ve 1845 tarihli banka mevzuatı yasalaştı.
1844 tarihli Banka Yasası, İngiltere Bankasını, iki kısma, para basma kısmı ile bankacılık işlemleri kısmına ayırdı. Birinci kısım, 14 milyon tutannda teminat -bellibaşlı kısmı devlet borçları- ile, bütün madeni birikimi -bunun dörtte-birinden fazlası gümüş olamaz- kabul eder ve bu toplam tutannda banknot çıkartır. Bu banknoüar, halkın elinde bulunmadığı sürece, bankacılık kısmında alıkonulur ve, günlük kullanım için gerekli küçük bir sikke miktan (bir milyon kadar) ile birlikte, her an emre hazır yedeğini teşkil eder. Banknot çıkartan kısım, halka, banknot karşılığında altın ve altın karşılığında banknot verir; halkla olan diğer işlemleri bankacılık kısmı yürütür. İngiltere ile Galler'de 1844'de kendi banknoüarını çıkartma yetkisi verilen özel bankalann bu ayncalıklan devam etti, ancak çıkartacaklan miktar saptandı; bu bankalardan birisi kendi banknotlarını çıkartmaya son verdiği takdirde, İngiltere Bankası, böylece ortaya çıkan miktarın üçte-ikisi kadar kendi karşılıksız banknot-lannı arürabilir; bu

şekilde çıkarttığı banknotlar 1892 yılında 14 milyondan I6V2 milyon (tam olarak söylenirse 16.450.000) sterline çıkmış oldu.
Demek ki, bankanın hazinesinden çıkan her altın beş sterlin için, beş sterlinlik bir banknot, banknot çıkartma kısmına döner ve yokedilir; hazineye giden her beş altın sterlin için yeni bir beş sterlinlik banknot, dolaşıma girer. Bu şekilde, Overstone'un, madeni dolaşım yasalarını sıkı sıkıya izleyen ideal kağıt para dolaşımı uygulamaya konulmuştur ve böylece, *Cuırency* teorisi savunuculanna göre, bunalımlar artık tümüyle sona erdirilmiştir.
Oysa aslında, Bankanın birbirinden bağımsız iki kısma aynlması, kritik zamanlarda, yönetimi, bankanın bütün mevcut olanaklarından rahatça yararlanma olasılığından yoksun bırakmıştır; böylece, öyle durumlar olabilir ki, bankacılık kısmı iflasın eşiğinde olduğu halde ihraç kısmının elinde, 14 milyonluk teminata ek olarak, hiç el sürülmeyen bir-kaç milyon alün bulunabilir. Ve bu, hemen hemen her bunalımda, büyük [sayfa 49i] kısmı, bankanın değerli maden rezervi ile "karşılanması gereken büyük bir altın ihracının yeraldığı dönem bulunduğu için çok daha da kolay olabilir. Ne var ki, o zaman dışanya giden, her alün beş sterlin için, ül-ke-içi dolaşım beş sterlinlik bir banknottan yoksun kalacak ve böylece, dolaşım aracı miktan tam da kendisine en fazla gereksinme bulunduğu

sırada azalacaktır. Demek ki, 1844 tarihli Banka Yasası, bütün ticaret alemini, böylece, bunalımın patlak verdiği anda yedek bir banknot istifi yapmaya teşvik etmekte, başka bir deyişle, bunalımı hızlandırmakta ve yoğunlaştırmaktadır. Kritik anlarda, parasal araca, yani ödeme araçlan-na karşı talebin bu gibi yapay yollardan yoğunlaştınlması ve aynı anda da arzın sınırlandınlması ile Banka Yasası, faiz oranını, bunalım sırasında şimdiye değin görülmeyen bir yüksekliğe çıkartmış oluyor. Dolayısıyla, yasa, bunalımları yokedeceği yerde, ya bütün sanayi aleminin ya da Banka Yasasının yokolup gideceği bir noktaya kadar yoğunlaştırmış oluyor. Hem 25 Ekim 1847'de ve hem de 12 Kasım 1857'de bunalım böyle bir noktaya kadar ulaştı; hükümet o sırada, 1844 tarihli yasayı yürürlükten kaldırarak, Bankanın banknot çıkartma tahdidini kaldırdı ve bu da her iki halde, bunalımın üstesinden gelinmesine yetti. 1847'de, birinci sınıf teminatlar karşılığında tekrar banknot çıkartılacağı konusunda verilen güvence, istifteki 4-5 milyon sterlinlik banknotun yeniden gün ışığına çıkmasına ve dolaşıma sokulmasına yetti; 1857'de, yasal miktan aşan banknot çıkartılması, neredeyse bir milyona ulaştı, ama bu ancak çok kısa bir süre devam etti.
Şurasını da belirtmek gerekir ki, 1844 mevzuatı hâlâ, madeni parayla yapılan ödemelerin durdurulduğu ve banknotlann devalüe edildiği bir dönem olan 19. yüzyılın ilk yirmi yılını anımsatan izleri taşımaktadır. Banknotların taşıdıklan güvenceyi kaybedecekleri korkusu hâlâ açıkça bellidir. Ama bu kaygı tamamen dayanaksızdır, çünkü 1825 yılında bile, dolaşımdan çekilmiş bulunan bir sterlinlik eski banknot stokunun ortaya çıkartılarak dolaşıma sokulması, bunalımı sona erdirdi ve böylece, en yaygın ve derin güvensizlik zamanlarında bile, banknotların güvencesinin sarsılmadığını tanıtlamış oldu. Ve bunun anlaşılması hiç de güç değildir, çünkü ne olursa olsun bütün ulus, kendi güvencesi ile bu değer sembollerini desteklemektedir. -*F. E.]*
Şimdi de, Banka Yasasının etkisi üzerine yapılan birkaç yoruma gözatalım. John Stuart Mili, 1844* tarihli Banka Yasasının aşın-spekülasyo-nu engellediğine inanıyor. Ne mutlu ki, bu bilge kişi, 12 Haziran 1857'de konuştu. Dört ay sonra bunalım patlak verdi. O, düpedüz, "banka müdürleri ile genellikle ticaret erbabını, bunlar, ticari bunalımın niteliğinden daha iyi anladıklan, ve aşırı-spekülasyonu desteklemekle hem kendilerine ve hem de halka yaptıklan büyük kötülük için" kutladı. (B.C.
1857, 11° 2031.) [sayfa 492]
Bilge kişi Bay Mili, "Ücret ödeyen fabrikatörler ile diğerlerine avans olarak verilmek üzere," bir sterlinlik banknot çıkartıldığı takdirde, "... bu banknotlann, bunları tüketim için harcayan kimselerin ellerine geçebileceğini ve bu durumda, bu banknotların kendilerinin, metalar için bir talep teşkil edeceğini ve bir süre için fiyatlarda bir yükselmeye yolaçabi-
* 1894 Almanca baskıda: 1847. -*Ed.*

leceğini" [2066] düşünüyor. Acaba Bay Mili, fabrikatörlerin işçilere altın yerine kağıtla ödeme yaptıklan için daha yüksek bir ücret mi ödeyeceklerini sanıyor? Yoksa o, fabrikatör, 100 sterlinlik banknot halinde aldığı borcu altınla değiştirmiş olsa, bu ücretlerin, derhal bir sterlinlik, banknotlarla ödenmesi halinden daha mı az bir talep teşkil edeceğine inanıyor? Örneğin o, bazı maden bölgelerinde, ücretlerin yerel bankanın banknotlan ile ödendiğini ve bu yüzden birkaç işçinin birarada tek bir beş sterlinlik banknotu aldığını bilmiyor mu? Şimdi bu onların taleplerini artırmış mı oluyor? Yoksa bankerler fabrikatörlere, büyüklere göre küçük banknotlarla daha kolay ve daha çok miktarda mı para veriyor?
[Mill'in bir sterlinlik banknotlara karşı olan bu garip korkusu, ekonomi politik üzerine olan tüm yapıtı, çelişkiye karşı hiç duraksama göstermeyen bir seçmeciliği açığa vurmamış olsaydı, anlaşılmaz ve açıklanamaz bir şey olurdu. Bir yandan, Overstone'a karşı Tooke ile birçok noktada fikir birliği

halinde; öte yandan, meta-fiyatlannın, mevcut para miktarı ile belirlendiğine inanıyor. İşte bunun için, öteki bütün koşullar eşit olmak üzere, her çıkartılan bir sterlinlik banknot için, bir altın sterlinin, Bankanın kasalarına doğru yola koyulacağına hiç aklı kesmiyor. Dolaşım aracı miktarının artabileceğinden ve dolayısıyla değerinin düşeceğinden, yani meta-fiyatlarının yükseleceğinden korkuyor. Yukarda sözü edilen kaygının ardında yatan işte yalnızca budur. -*F. E.]*
Tooke, C. D. 1848-57 önünde, Bankanın iki kısma ayrılması, ve banknotların madeni paraya çevrilmesini garanti altına almak için alınan gereksiz önlemlerle ilgili olarak şu görüşleri öne sürüyor: 1837 ve 1839 yıllarına göre, faiz oranında 1847'de görülen daha büyük dalgalanmalann biricik nedeni, Bankanın iki kısma ayrılmasıdır (3010). - Banknotlann güveni ne 1825'te ve ne de 1837 ile 1839'da etkilenmiş oldu (3015). 1825'te altına karşı olan talebin tek amacı, taşra bankalannın bir sterlinlik banknotlarına olan güvenin bütünüyle sarsıl-masıyla ortaya çıkan boşluğun doldurulmasıydı; bu boşluk, İngiltere Bankası da bir sterlinlik banknotlar çıkartana kadar yalnız altın ile dol-durulabildi (3022). - 1825 Kasım ve Aralığında, ihracat amaçlan için altına karşı en ufak bir talep bulunmuyordu (3023).
"İçerde olduğu kadar dışarda da görülen bu güven kaybı karşısında, temettüler ile mevduatlann ödenmesinin durdurulması, banknotlann ödenmesinin durdurulmasından çok daha tehlikeli sonuçlar verebilirdi (3028)."
"3035. Eninde sonunda banknotlann altına çevrilebilmesini tehlikeye atabilecek bir durumun, bir ticari bunalım sırasında daha da ciddi [sayfa 493] güçlükleri birlikte getirebilecek bir durum olduğunu söyleyemez misiniz? - Kesinlikle söylenemez."
"1847 yılı boyunca ... daha fazla miktarda dolaşım aracı çıkartılması, 1825 yılında olduğu gibi, bankanın kasalarının tekrar dolmasına katkıda bulunabilirdi" (3058).

1857 B. A. Komitesinde Newmarch şöyle tanıklık ediyor: "1357. (Bankanın) kısımlannın bu şekilde ayrılmalarının ... birinci kötü etkisi... ve, külçe rezervinin ikiye bölünmesinin kaçınılmaz sonucu, İngiltere Bankasının, bankacılık işlemlerinin, yani İngiltere Bankasının, onu ülkenin ticaret hayatı ile en yakın temasa getiren işlemlerinin tamamının, daha önceki rezerv miktannın ancak yansıyla yürütülmesi olmuştur. Rezervin böylece ikiye bölünmesiyle öyle bir durum ortaya çıkmıştır ki, bankacılık kısmının rezervi, küçük ölçüde bile olsa bir azalma gösterdiği anda, Bankanın iskonto oranı üzerinde değişiklik yapması zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla, bu azalan rezervler, iskonto oranında sık sık değişikliklere ve ani yükselmelere yolaçmaktadır." - "1358. 1844'ten beri değişikliklerin" [1857 Haziranına kadar] "sayısı altmışı bulmuştur, oysa 1844' ten önce, aynı süredeki değişiklikler hiç kuşkusuz bir düzineye bile ulaşmamıştır."
1811'den beri İngiltere Bankasının müdürü ve bir süre için de Gu-vemörü olan Palmer'in, C. D.. 1848-57 Lordlar Kamarası Komitesindeki tanıklığı özellikle ilginçtir:
"828. 1825 Aralığında, bankada kalan külçe rezervi yaklaşık 1.100.000 sterlindi. Eğer bu Yasa [1844 tarihli Banka Yasası] yürürlükte bulunsaydı banka o sırada kuşkusuz *in toto** iflas ederdi. Aralıkta, sanı-nm, bir haftada 5-6 milyon banknot çıkartıldı ve o sırada panik hafifletilmiş oldu."
"825. Banka eğer o sırada görmüş bulunduğu işlemleri yürütmeye kalkışmış bulunsaydı, bugünkü Yasanın başarısızlığa uğrayacağı birinci dönem [1 Temmuz 1825'ten beri] 28 şubat 1837 idi; o dönemde bankanın elinde 3.900.000-4.000.000 sterlin değerinde külçe vardı, ve Bankanın rezervinde yalnızca 650.000 sterlin kalmış olacaktı. Diğer bir dönem 1839 yılında, 9 Temmuzdan 5 Aralığa kadar devam eden dönemdi.". - "826. Bu dönemdeki rezerv miktan neydi? Yedek, 5 Eylülde toplam 200.000 sterlin daha azdı *(the reserve was minus altogether £ 200.000).* 5 Kasımda, yaklaşık bir, bir-buçuk milyona yükseldi." - "830. 1844 tarihli Yasa, bankanın, 1837 yılında Amerikan ticaretine yaptığı yardımı engellerdi." - "831. Belli başlı Amerikan firmalarından üçü iflas etti. ... Amerika'yla ilgili hemen bütün firmalar, güvenilemez bir duruma düştüler ve Banka o sırada yardıma gelmeseydi, bir-iki firmadan fazlasının, işlerini sürdürebileceklerini sanmıyorum." - "836. 1837 bunalımı, [sayfa 494] 1847 bunalımı ile kıyaslanamaz. 1837 yılındaki bunalım başlıca Amerika ticaretine inhisar ediyordu." - 838. (1837 Haziran başında banka yönetimi bunalıma çare bulma sorununu tartıştı.) "Bazı baylar... uygulanacak en doğru ilkenin faiz oranının yükseltilmesi olduğu düşüncesini savundular, böylece meta-fiyatian düşürülmüş olacakü; kısacası, parayı pahalılandınp metalan ucuzlatarak, dış ödemeler yapılabilecekti." - "906.
* Tamamıyla, -f.

Bankanın gücünün, yani fiili sikke miktannın eski ve doğal yöntemlerle sınırlandınlması yerine, 1844 tarihli yasa ile yapay bir sınırlandırma getirilmesi, yapay güçlükler yaratma eğilimini taşır ve dolayısıyla, meta-fiyat-ları üzerinde gereksiz bir işlem Yasa hükümleri uyannca gerekli olabilir." - "968. 1844 tarihli Yasa hükümlerini işleterek, normal koşullar alünda külçe rezervini fiilen dokuz-buçuk milyonun alüna indiremezsiniz. O zaman bu, fiyatlar ile kredi üzerinde bir baskıya yolaçar ve dış ülkelerle yapılan ticarette kambiyo kurlarında, alün ithalini arüracak bir karışıklık yaratarak emisyon

kısmının kasalanndaki alün miktannı büyütür." - "996. Şimdi sizin (bankanın) tabi olduğunuz sınırlandırmalar altında siz, kambiyo kurları üzerinde etkin olabilmek için gümüş gerektiği bir sırada, elinizin alünda yeterli ölçüde gümüş bulunmayacaktır." - "999. Bankanın kasalarındaki gümüş miktarını beşte-bir olarak sınırlandıran hükmün amacı nedir? - Bu soruyu yanıtlayamam."
Bunun amacı, parayı pahalandırmaktı; *Cuırency* teorisi dışında, bankanın iki kısma ayrılması ve İskoç ve İrlanda bankalannın, belli bir miktann ötesinde çıkartacakları banknotların karşılığı olarak altın rezervi bulundurma zorunluluğunun konulması aynı amaca dayalıydı. Bu usul, maden rezervinin bir merkezde toplanmaması sonucunu doğurdu ve böylece aleyhteki kambiyo kurlarının düzeltme gücü azalülmış oldu. Aşağıdaki bütün koşulların amacı faiz oranını yükseltmekti: İngiltere Bankası, karşılığında alün rezervi bulunması hali dışında, 14 milyonun üzerinde banknot çıkartamayacakü; bankacılık kısmı, sıradan bir banka gibi yönetilecek para bolken faiz oranını düşürmeye, para kıtken faiz oranını yükseltmeye çalışacaktı; Kıta Avrupası ve Asya ile kambiyo kurlarının başlıca düzeltme aracı olan gümüş rezervinin sınırlandınlması; İskoç ve İrlanda bankaları ile ilgili olan ve ihracat için hiç bir şekilde altına gereksinme göstermeyen, ama şimdi, bunların çıkarttıkları banknotiann tamamen hayali olan çevrilebilirliğini sağlamak bahanesiyle altın bulundurulmasını zorunlu kılan hükümler. Gerçek şudur ki, 1844 tarihli yasa, İskoç bankalarında ilk kez 1857 yılında alüna karşı bir hücuma neden oldu. Yeni Banka mevzuaü, dışanya alün akışı ile iç piyasa amaçlan için olan alün akışı arasında herhangi bir ayrım da yapmıyor; ama söylemeye gerek yoktur ki, bunlann etkileri tamamen farklıdır. Dolayısıyla da, piyasa faiz oranında sürekli büyük dalgalanmalar meydana geliyor. Gümüş ile ilgili olarak Palmer, iki ayn nedenle, 992 ve 994 numaralı yanıtlarında, bankanın yalnızca kambiyo kurlannın İngiltere lehine olduğu zaman, yani gümüş çok bollaştığında, banknot karşılığında gümüş [sayfa 495] satın alabildiğini söylüyor; çünkü: "1003. Gümüş olarak önemli miktarda külçe bulundurmanın tek amacı, kambiyo kurları ülke aleyhine olduğu sürece, dış ödemeleri kolaylaştırmaktır." - "1004. Gümüş ... dünyanın her yerinde para olan bir metadır, ve dolayısıyla da [dış ödemeler] amacı için ... en dolaysız metadır. Son zamanlarda Birleşik Devletler yalnızca alün kabul etmektedir.".

Ona göre, aleyhte olan kambiyo kurlan, dış ülkelere altın akışına yolaçmadığı sürece, darlık zamanlannda bankanın faiz oranını eski %5'lik düzeyin üzerine çıkartmasına gerek yoktu. 1844 tarihli yasa olmasaydı, banka, kendisine getirilen bütün birinci sınıf poliçeleri hiç güçlük çekmeden iskonto edebilirdi. [1018-20.] Ama, 1844 tarihli yasa ve bankanın 1847 Ekiminde içinde bulunduğu durum karşısında, "bankanın kredi firmalanndan isteyebileceği ve bunların da, ödemelerini yapabilmek için vermekten kaçınabilecekleri hiç bir faiz oranı yoktu" [1022]. Ve bu yüksek faiz oranı da, Yasanın tam amacıydı.
"1029.... Faiz oranının dış talepler [değerli madenler için] üzerindeki etkisi ile ülke içersindeki bir kredi sıkışıklığı döneminde Banka üzerindeki baskıyı frenlemek amacıyla faiz oranındaki yükselme arasında benim çizmek istediğim büyük ayrım." -"1023. 1844 tarihli yasadan önce ... kurlar ülkenin lehinde iken ve bütün ülkede kesin bir panik ve endişe varken, banknot çıkartılması için konulmuş hiç bir sınır yoktu ve bu bunalım durumu ancak böyle hafifletilebilirdi."
İngiltere Bankasının yönetiminde 39 yıl bir yer işgal eden bir kimse işte bunlan söylüyor. Şimdi de, özel bir bankeri, 1801'den beri Spoo-ner, Attwood and Co. firmasının ortaklanndan olan Twells'e kulak verelim. 1857 tarihli B. C.'de dinlenen tanıklar arasında yalnız o, ülkenin içersinde bulunduğu gerçek durumu görmemize yardım ediyor ve yaklaşan bunalımı görüyor, Ne var ki o da, başka bakımlardan Birming-ham'lı bir little-shilling adamıdır; tıpkı, bu okulun kurucuları olan ortakları Attwood kardeşler gibi. (Bkz: *Zur Kritik der pol. (Ek.,* s. 59.*) Şöyle tanıklık ediyor: "4488. Sizce, 1844 tarihli yasa nasıl işledi? - Sorunuzu eğer bir banker olarak yanıtlamam gerekirse, Yasanın fazlasıyla iyi işlediğini söyleyebilirim, çünkü, bankerler ile her türden [para] kapitalistler için zengin bir verim sağladı. Ama bu yasa işlerini güvenle düzenleyebilmesi için iskonto oranının kararlı olmasını isteyen dürüst ve çalışkan işadamları için çok kötü işlemiş oldu.... Borç para vermeyi pek kârlı bir iş haline getirdi," - "4489. O, [Banka Yasası] Londra'daki ticaret bankalannın, hisse senedi sahiplerine %20-%22 kâr vermelerini sağlamış oldu değil mi? - Geçen gün bunlardan birisi %18, ve sanınm bir başkası %20 veriyordu; bunların, 1844 tarihli yasayı çok kuvvetle desteklemeleri gerekir." - "4490. Büyük sermayesi olmayan küçük işadamları ile saygıdeğer tüccarları... gerçekten de çok büyük sıkıntıya sokuyor [sayfa 496] -Benim bu konuda bilgi edinmemi sağlayan tek yol, bunlara ait olan ve şaşırtıcı miktarlara ulaşan ödenmemiş poliçeleri görmemdir. Bunların, hepsi de daima küçük meblağlar, belki de 20 ile 100 sterlin arasında; bunlann büyük bir kısmı ödenmemiş ve ülkenin her yanına ödenmemiş olarak geri dönüyorlar; bu her zaman, küçük esnaf... arasındaki büyük sıkıntının bir belirtisidir." - 4494. Şimdi o, işlerin kârlı olmadığını söylüy-

* *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 111. -*Ed.*

or. Aşağıdaki sözleri, hiç kimsenin bir bunalımdan en ufak bir kuşku bile duymadığı sırada, bunalımın gizli varlığını farkettiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

"4494. Malların fiyatı Mincing Lane'de aynı kalıyor, ama hiç bir şey sattığımız yok, ne fiyatta olursa olsun satamıyoruz; nominal fiyatı koruyoruz." - 4495. Şu olayı anlatıyor: Bir Fransız, Mincing Lane'deki bir komisyoncuya belli bir fiyatta satılmak üzere 3.000 sterlinlik mal gönderiyor. Komisyoncu istenilen fiyatı kabul edemiyor ve Fransız da bu fiyatın altında satamıyor. Metalar satılmıyor, ama Fransız'a para gerek. Bu durumda komisyoncu ona 1.000 sterlin avans veriyor ve Fransız da, mallannı teminat göstererek komisyoncuya üç ay vadeli 1.000 sterlinlik bir poliçe çekiyor. Üç ay sonra poliçenin vadesi geliyor ama mallar gene satılmıyor. Komisyoncu poliçeyi ödemek zorunda kalıyor ve 3.000 sterlinlik teminata sahip olduğu halde bunu nakite çeviremiyor ve bunun sonucu güç duruma düşüyor. Böylece bir kimse kendisiyle birlikte bir başkasını da zor duruma sokmuş oluyor. - "4496. Büyük ihracatla ilgili olarak... ülke içersinde işlerde bir durgunluk olduğunda, bu zorunlu olarak ihracatı kamçılıyor." - "4497. Ülke içersindeki tüketimin azaldığını mı sanıyorsunuz? - *Gerçekten çok fazla... büyük ölçüde ...* küçük esnaf bu konuda en iyi otoritedir." - "4498. İthalat gene de çok büyük; bu, tüketimin fazla olduğunu göstermiyor mu? - Gösteriyor, *eğer satabilirse-niz,* ama depoların çoğu bu mallarla dolu; sözünü ettiğim şu olayda, elde, saülmayan 3.000 sterlin değerinde mal var."

"4514. Para değerli olduğunda, sermayenin ucuz olduğunu söyleyebilir misiniz? - Evet." - Demek ki bu adam, yüksek bir faiz oranı değerli bir sermaye ile aynı şeydir diyen Overstone ile hiç de aynı fikirde değil.

Aşağıdaki satırlar işlerin nasıl yürütüldüğünü gösteriyor: "4616. Diğerleri, çok ileri gidiyor ve şaşılacak ithalat ve ihracat işleri çeviriyorlar; sermayelerinin kendilerine sağladığının çok ötesinde büyük işler; bütün bunlardan hiç kuşku yok. Bu adamlar başanya ulaşabilirler; giriştikleri tehlikeli işte şanslan yardım eder, büyük servetler elde edebilirler, işlerini yoluna koyarlar. Şimdi işlerin büyük ölçüde yürütüldüğü sistem işte bu. Bir sevkiyatta yüzde 20, 30, 40 kaybı göze alanlar var, bir dahaki riskli iş bu kayıplannı geriye getirebilir. Ardarda başarısızlığa uğrarlarsa mahvo-lup giderler; son zamanlarda bu gibi durumlara sık sık raslıyoruz; ticari firmalar geriye bir kuruş bırakmadan iflas edip gidiyorlar." [sayfa 497]

"4791. Düşük faiz oranı [son on yıldaki] bankerler aleyhine işliyor, doğrudur, ama sizlere defterleri göstermeden şimdiki kârların [kendi kârlannın], eskisine göre ne denli yüksek olduğunu anlatmak çok güç olur. Fazla para çıkartılması nedeniyle faiz düştüğü zaman, büyük mev-duatianmız bulunur; faiz yüksek olursa, bundan bu şekilde yararlanırız." - "4794. Para, ılımlı bir faiz oranında iken bize daha fazla talep yapılır; daha fazla borç veririz; bu iş [biz bankerler için] böyle işler. Faiz oranı

yükselince biz de ortalamanın üzerinde faiz alırız; almamız gerekenin üzerinde faiz alınz."

İngiltere Bankasının çıkarttığı banknotlann kredisinin, bütün uzmanlarca her türlü kuşkunun ötesinde kabul edildiğini görmüş bulunuyoruz. Gene de Banka Yasası bu banknotlann çevrilebilirliği için, altın olarak dokuz-on milyonu tamamen bağlıyor. Bu rezervin kutsallığı ve dokunulmazlığı böylece, eski zamanlardaki iddiharcılar arasında görülenden çok daha ileriye götürülmüş oluyor. Mr. Brown (Liverpool), C. D. 1847-57 Komisyonunda şöyle tanıklık ediyor: "2311: Bu para [emisyon kısmındaki maden rezerv], Parlamento Yasasını ihlal etmeksizin el sürülemediğine göre, denize dökülmüş gibidir." Daha önce de adı geçen ve yaptığı tanıklık, Londra'daki modem inşaat sistemini göstermek için de kullanılan (Kitap II, Bölüm XII) inşaat müteahhidi E. Capps, 1844 tarihli Banka Yasası konusundaki kanısını şöyle özetliyor [B. A 1857]: "5508. Bütünüyle bakıldığında ... şimdiki sistem [Banka Yasasının getirdiği sistem] demek ki size göre sanki, sanayiin kârlannı zaman zaman tefecinin cebine aktarmak için kurnazca düzenlenmiş bir plan gibidir, öyle mi ? - Evet öyle. Yapı işinde bunun böyle işlediğini biliyorum."

Daha önce de söylendiği gibi İskoç bankalan da, 1845 tarihli Banka Yasası ile, İngiliz bankalarına benzeyen bir sistem altına zorla sokulmuştu. Bunlar, her banka için saptanan sınırın ötesinde banknot çıkartmak için altın rezervi bulundurma zorundaydılar. Bunun sonucu, 1848-57 C. D. Komisyonundaki şu tanığın sözlerinden anlaşılabilir.

Bir İskoç Bankasının müdürü Kennedy: "3375.1845 tarihli Yasanın yürürlüğe girmesinden önce İskoçya'da, altın dolaşımı diyebileceğimiz bir şey var mıydı? - Hayır, hiç yoktu." - "3376. O zamandan beri, herhangi ek bir dolaşım oldu mu? - Hayır olmadı; halk altından hoşlanmaz." -3450. İskoç bankalannın 1845'ten beri tutmak zorunda oldukları yaklaşık 900.000 sterlin tutanndaki altın, onun kanısınca, yalnızca zararlı olabilir ve "İskoçya'nın sermayesinin bu kadarlık bir kısmını kâr getirmeyecek bir biçimde emmektedir. "

Ayrıca, *Union Bank ofScotland'm* müdürü Anderson da diyor ki: "3588. İskoç bankalannın altın için İngiltere Bankası üzerindeki tek baskısı döviz içindi öyle mi? - Öyle, ve bu baskı, Edinburgh'ta altın [sayfa 498] tutmakla kalkmış olmayacaktır." - "3590. İngiltere Bankasında" [ya da İngiltere'deki özel bankalarda] "aynı miktarda teminata sahip olmakla, İngiltere Bankasına bir altın akışı yapmadan önce ne kadar gücümüz varsa gene o kadar gücümüz var."

Ensonu, *Economist'ten* (Wilson) bir yazı aktarıyoruz: "İskoç bankalan, Londra'daki şubelerinde, kullanılmayan nakit meblağlan tutuyorlar; bu şubeler de bunlan İngiltere Bankasına koyuyor. Bu durum İskoç bankalarına, bu meblağlann sınırlan içersinde bankanın madeni rezervleri üzerinde kullanma hakkı sağlıyor, ve bu para, dış ödemelerin yapıl-

ması gerektiği anda gerekli bulunan bu yerde daima bulunmaktadır." -Bu sistem, 1845 tarihli Yasa ile bozulmuş bulunuyor: 1845 tarihli Yasanın İskoçya üzerindeki etkisi sonucu "son zamanlarda bankanın sikkelerinde, İskoçya'daki sırf olasılığa dayalı bulunan ve belki de hiç yapılamayacak olan bir talebin karşılanması için büyük bir akış görülmüştür. ... Bu döneme kadar, büyük bir miktar, düzenli olarak Londra ile İskoçya arasında gidip gelirdi. Bir İskoç bankasının, kendi banknotlan için artan bir talep beklediği bir an gelince, Londra'dan bir sandık altın getirildi; bu dönem geçince de aynı sandık, çoğu kez açılmadan Londra'ya geri gönderildi." *(Economist,* October23, 1847 [s. 1214-1215].)

[Ve, Banka Yasasının babası, banker Samuel Jones Loyd, namı diğer Lord Overstone bütün bunlara ne diyor?

Daha 1848'de, Ticari Bunalım konusundaki Lordlar Kamarası Komitesinde 25 Ekim 1847 tarihli Hükümet Mektubunun verdiği, banknot çıkartılmasının artınlması *yetkisinin* bile bunalımın şiddetini azaltmaya yettiği olgusuna karşın, "yeterli sermaye yokluğunun neden olduğu bunalım ve yüksek faiz oranının, fazladan banknot çıkartılmasıyla ortadan kaldırılamayacağını" (1524) yinelemişti:

O, "Yüksek faiz ile sanayi kârlanndaki düşmenin, sanayi ve ticaret amaçları için kullanılabilecek *maddi* sermayedeki azalmanın zorunlu bir sonucu" (1604) olduğu görüşünü savunuyordu. Ve bununla birlikte, aylardır sanayiin içersine düştüğü bunalım, depoları dolduran, taşıran, ama fiilen satılamayan maddi meta-sermayeden ibaret bulunuyordu; işte sırf bu yüzden, maddi üretken sermaye, daha fazla satılması olanaksız meta-sermaye üretmemek için, bütünüyle ya da kısmen boşu boşuna beklemektedir.

Ve, 1857 tarihli Banka Komitesinde de şöyle diyordu: "1844 tarihli yasa ilkelerine olan kesin bağlılık ve uygulanmasında gösterilen çabukluk ile her şey düzen ve yumuşaklık içersinde geçti, parasal sistem güvenli ve sağlamdır, ülkedeki gönenç tartışılamaz durumdadır, 1844 tarihli yasanın erdemine olan kamu güveni günden güne güçlenmekte, ve eğer komite, bu yasanın dayandığı ilkelerin sağlamlığı ya da sağladığı yararlı sonuçların daha başka pratik örneklerini görmek istiyorsa, komiteye verilecek doğru ve yeterli yanıt: çevrenize bakınız, ülkenin bugünkü iş ve ticaret durumuna bir gözatınız, ... halkın memnunluğuna bakınız, [sayfa 499] toplumun bütün sınıflarına yayılan servet ve gönence bakınız; ve bunu yaptıktan sonra komite, bu sonuçların alınmasını sağlayan yasanın devamına engel olup olmamak konusunda, yerinde ve adaletli bir karar verebilecektir." (B. C.1857; n° 4189.)

Overstone'un 14 Temmuzda Komite önünde okuduğu övgüye, aynı yılın 12 Kasımında, banka yönetimine yazılan mektup biçimindeki yanıtta, geriye kalanların kurtarılabilmesi için, 1844 tarihli, mucizeler yaratan yasanın, hükümetçe yürürlükten kaldınldığı bildiriliyordu. -*F. E.]*

[sayfa 500]

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM DEĞERLİ MADEN VE KAMBİYO KURU

I. ALTIN REZERVİNİN HAREKETİ

Darlık zamanlannda banknot birikimi bakımından şurasını dikkate almak gerekir ki, bu, en ilkel toplum koşullan altında, kanşıklık zamanlannda değerli maden yığmanın bir tekrandır. 1844 tarihli yasanın işleyişi ülkedeki bütün değerli madenleri dolaşım aracı haline sokmak istediği için de ilginçtir; bu yasa, dışanya bir altın akışını, dolaşım aracındaki daralma ile, içeriye bir altın akışını, dolaşım aracındaki genişleme ile bir tutmak istemektedir. Ama, sonuçta denemeler, bunun tersinin doğru olduğunu tanıtlamıştır. Biraz ilerde sözünü edeceğimiz tek bir istisna dışında, İngiltere Bankasının dolaşımdaki banknot miktan, 1844'ten beri hiç bir zaman, kendisine çıkartma yetkisi verilen azami düzeye ulaşmamıştır. 1857 bunalımı, öte yandan, bazı koşullar altında bu azaminin de yeterli olmadığını tanıtlamıştır. 1857 yılı 13 Kasımından 30 Kasımına kadar, bu azaminin üzerinde günde ortalama 488.830 sterlin dolaşımda bulunuyordu (B. A. 1858, s. xı). O sırada, yasal azami 14.475.000 sterlin, artı, bankanın mahzenlerindeki maden rezerv miktan idi.

Değerli maden girişi ve çıkışı ile ilgili olarak şunları dikkate almak gerekir:

Birincisi, bir yandan altın ve gümüş üretmeyen bir bölge içersinde, ileri-geri maden hareketi ile, öte yandan, altın ve gümüşün üretim [sayfa son kaynaklanndan, çeşitli diğer ülkelere akışı ve bu ek madenin

bunlar arasındaki dağılımı arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Rusya'daki altın madenlerinden önce, Kaliforniya ile Avustralya, etkilerini hissettiriyorlardı, 19. yüzyılın başından beri altın ikmali, aşınan sikkelerin değiştirilmesine, lüks eşyaların yapımına ve Asya'ya gümüş ihracına ancak yetiyordu.

Bununla birlikte, önce, o zamandan beri Asya'ya gümüş ihracı, Amerika ile Avrupa'nın Asya ile yaptığı ticaret nedeniyle olağanüstü artış gösterdi. Avrupa'dan ihraç edilen gümüşün yerini, geniş ölçüde ek

altın arzı aldı. Sonra, yeni ithal edilen altının bir kısmını, içerdeki para dolaşımı emdi. 1857 yılına kadar, altın olarak yaklaşık 30 milyonun, İngiltere'nin iç dolaşımına eklendiği tahmin edilmiştir.[14] Ayrıca, Avrupa ve Amerika'nın bütün merkez bankalarındaki ortalama maden rezervi düzeyi 1844'ten beri artış gösterdi. Aynı zamanda, daha büyük miktarlarda altın sikke iç dolaşımdan çıktığı ve hareketsiz hale geldiği için, paniği izleyen durgunluk döneminde banka rezervlerindeki daha hızlı büyüme sonucu iç para dolaşımında bir genişleme oldu. Ensonu: lüks eşyaların yapımı için değerli maden tüketimi, yeni altın yataklarının bulunmasından beri artan zenginlik sonucu, büyüme gösterdi.

İkincisi, değerli maden, altın ya da gümüş üretmeyen ülkeler arasında gider gelir, aynı ülke sürekli olarak bu madeni hem ithal etmekte ve hem de ihraç etmektedir. Bu hareketin şu ya da bu yöndeki ağırlığıdır ki, son tahlilde, dışarıya bir altın akışı mı yoksa içerde bir büyüme mi olduğunu belirler, çünkü, düpedüz gidip gelmeler ve çoğu kez paralel hareketler, geniş ölçüde birbirini eşitler. Ne var ki, bu nedenle, sonucu ilgilendirdiği kadarıyla, bu süreklilik ve çoğu kez de, her iki hareketin birbirine paralel oluşu dikkate alınmamıştır. Daha büyük bir değerli maden ithali ya da ihracı, daima, meta ithali ya da ihracı arasındaki oranın bir sonucu ve ifadesi olarak yorumlanmıştır, oysa, bu aynı zamanda meta alışverişinden tamamen bağımsız olarak, bizzat değerli maden ithali ile ihracı arasındaki bağıntının bir göstergesidir.

Üçüncüsü, ithalatın ihracattan fazla oluşu ya da bunun tersi, genellikle, merkez bankalarının maden rezervlerindeki artışla ya da azalmayla ölçülmüştür. Bu ölçütün hassaslık derecesi, doğal olarak, genellikle bankacılığın merkezileşme derecesine bağlıdır. Çünkü buna bağlı ola-

[14] Bunun para piyasası üzerinde yaptığı etkiyi, Nevvmarch'ın aşağıdaki tanıklığı göstermektedir: "1509. 1853 yılının sonunda, halk arasında oldukça büyük bir kaygı vardı ve o yılın eylülünde, ingiltere Bankası, iskonto oranını üç nedenle yükseltti. ... Ekim ayı başlarında, halk arasında önemli derecede bir kaygı ve korku vardı. Bu kaygı ve korku, Avustralya'dan yaklaşık 5 milyon sterlin tutarında değerli madenin gelmesi sonucu, kasım ayı sona ermeden çok büyük ölçüde azaldı ve neredeyse yokoldu ... Ekim ve kasım aylarında yaklaşık 6 milyon sterlin tutarında değerli madenin gelmesiyle, 185 güzünde gene aynı şey oldu. Üç ayda, eylül, ekim ve kasımda, yaklaşık 8 milyon sterlin tutarında değerli maden gelmesiyle, bir kaygı ve korku dönemi olduğunu bildiğimiz 1855 güzünde tekrar aynı şey oldu; ve sonra, geçen yılın, 1856'nın sonunda gene tamamen aynı şeyin olduğunu görüyoruz. Gerçekte, herhangi bir mali baskının doğal ve tam çözümü için, altın bir geminin erişmesini bekleme alışkanlığına kapılıp kapılmadığımız konusunda, hemen her komite üyesinin gözlemlerine başvurabilirim." [B. A. 1857.]

rak, [sayfa502] ulusal bankalar denilen kuruluşlarda genellikle birikmiş bulunan değerli madenlerin hacmi, ulusal maden rezervini temsil eder. Ama bunun böyle olduğu kabul edildiğinde, bu sağlıklı bir ölçek değildir, çünkü, ek olarak yapılan bir ithal, bazı koşullar altında, iç dolaşım ve lüks eşya yapımında daha fazla altın ve gümüş kullanılmasıyla emilmiş olabilir; ayrıca, ek bir ithal yapılmaksızın, iç dolaşım için, altın sikke çekilmiş olabilir ve böylece maden rezervi, ihracatta aynı zamanda bir artış olmaksızın azalabilir.

Dördüncüsü, azalma hareketi uzun bir süre devam ettiğinde, altın ihracı dışarıya bir altın akışı biçimini alabilir ve bu azalma, hareketin eğilimini temsil eder ve bankanın maden rezervini, ortalama düzeyinin epeyce alüna, neredeyse ortalama asgarisine doğru düşürür. Bu asgari düzey, banknotiann ödenmelerini güvence alüna alan yasalarla her ayrı durum için farklı şekilde belirlendiği için, azçok keyfi olarak saptanmışür. Dışanya alün akışının İngiltere'de ulaşabileceği nicel sınırlar konusunda, Newmarch, 1857 Banka Yasası Komitesinde şöyle tanıklık etmiştir (Tanıklık n° 1494): "Deneyimlere göre, dış ticaretteki dalgalanmalardan doğan dışanya alün akışının, 3-4 milyon sterlini aşması olasılığı pek azdır." -1847'de, İngiltere Bankasının altın rezervi düzeyinde 23 Ekimde meydana gelen en düşük nokta, 26 Aralık 1846'ya göre 5.198.156 sterlin, ve 1846 yılının (29 Ağustos) en yüksek düzeyine göre 6.453.748 sterlin bir azalma olduğunu göstermiştir.

Beşincisi, ulusal bankalar denilen kurumların maden rezervlerinin saptanması, ki, bu saptanma, bu maden birikiminin büyüklüğünü bizzat düzenlemez, çünkü bu büyüklük sırf iç ve dış ticaretin felce uğraması ile büyüyebilir, üç yönlü bir işlevi yerine getirir: 1) uluslararası ödemeler için yedek fon, bir başka deyişle, dünya-parası yedek fonu; 2) ardarda genişleyen ve daralan iç maden dolaşımı için yedek fon; 3) mevduatlann ödenmesi ve kağıt paranın alüna çevrilmesi için yedek fon (bu son işlev, bankanın işlevleri ile ilgili olup, para olarak paranın işlevleri ile hiç bir ilişkisi yoktur). Bankaların bu yedek-fonları, dolayısıyla, bu üç işlevin herbirini etkileyen koşullar tarafından da etkilenebilir. Böylece uluslararası bir fon olarak, ödemeler dengesi -bu dengeyi belirleyen etmenler ve ticaret dengesine oranı ne olursa olsun- tarafından da etkilenebilir. İç maden dolaşımına ait yedek fon olarak da, bu dolaşımdaki genişleme ya da daralma tarafından etkilenebilir. Üçüncü işlev -teminat fonu olma işlevi-, söylendiği gibi, maden rezervinin bağımsız hareketini belirlemez, ama iki yönlü etkisi olur. İç dolaşımda madeni paranın (gümüşün değer-ölçüsü olduğu ülkelerde gümüş sikkeler de dahil) yerini alan banknotiarın çıkartılması halinde, yedek fonun 2)'deki işlevi geçersiz olur. Ve değerli madenin bu işlevin yerine getirilmesine hizmet eden kısmı, uzun bir süre dış ülkelerin yolunu tutar. Bu durumda, maden sikkeler iç dolaşım için çekilmemişlerdir ve böylece, maden rezervinin, dolaşımdaki sikke haline getirilmiş madenin bir kısmının hareketsiz

hale [sayfa 503] getirilmesiyle artması da bununla birlikte ortadan kalkmış olur. Ayrıca, mevduatların ödenmesi ve banknotların alüna çevrilmesi için her zaman asgari bir maden rezervi bulundurulması gerekiyorsa, bu da kendine göre, dışanya ya da içeriye alün akışının sonuçlarını etkiler; bu, rezervin, bankanın her zaman bulundurma zorunda olduğu kısmını ya da, belli zamanlarda, yararsız olduğu için elden çıkartmak istediği kısmı etkiler. Dolaşım, tamamen madeni ise ve bankacılık sistemi toplaşmış ise, banka da kendi maden rezervini, kendi mevduatlarının ödenmesi için teminat olarak düşürme zorundadır ve dışarıya bir maden akışı, 1857'de Hamburg'da görüldüğü gibi bir paniğe yolaçabilir.
Altıncısı, belki de 1837 dışında, gerçek bunalımlar, daima, ancak kambiyo kurlanndaki bir değişmeden sonra, yani değerli maden ithali, ihracına göre tekrar ağırlık kazanır kazanmaz patlak verirler.
1825'te gerçek çöküş, alün akışı kesildikten sonra gelmişti. 1839' da, bir altın akışı vardı, ama bu bir çöküntüye yolaçmadı. 1847'de alün akışı nisan ayında kesildi ve çöküntü ekim ayında geldi. 1857'de, dış ülkelere altın akışı, kasım ayı başında kesildi ve çöküntü aynı ayın sonlarında geldi.
Bu, 1847 bunalımında özellikle belliydi; altın akışı, hafif bir bunalım başlangıcına yolaçüktan sonra nisan ayında kesildi ve gerçek ticari bunalım ancak ekim ayında başladı.
Aşağıdaki tanıklık, 1848 *[Secret Committee ofthe House ofLords on CommercialDistress'de]* Ticari Bunalımı Konusundaki Lordlar Kamarası Gizli Komitesinde yapılmıştı. Bu tanıklık 1857 yılına kadar basıl-mamışü. (Biz bunu da C. D. 1848-57 olarak aktarmıştık.)
Tooke'un tanıklığı: 1847 Nisan'da, sözcüğün tam anlamıyla paniğe varmamakla birlikte bir darlık başlamıştı, ama nispeten kısa süreli oldu ve önemli bir ticari iflas görülmedi. Ekim ayında para darlığı, nisan ayındakinden çok daha yoğundu ve neredeyse hiç görülmemiş sayıda ticari iflaslar oldu (2996). - Nisan ayında kambiyo kurları, özellikle Amerika ile, olağandışı büyüklükte ithalaün ödenmesinde bizi önemli miktarda altın ihracına zorladı ancak büyük bir çabayla Banka dışarıya alün akışını durdurdu ve oranları yükseltti (2997). - Ekim ayında kambiyo kurlan İngiltere'nin lehine idi (2998). - Kambiyo kurlannda değişme, nisanın üçüncü haftasında başladı (3000). - Temmuz ve ağustosta dalgalandı (3001). - Ağustosta altın akışı, iç dolaşım için bir talepten ortaya çıkü (3003).
İngiltere Bankası Guvemörü J. Morris: Kambiyo kuru 1847'den beri İngiltere'nin lehinde olduğu ve dolayısıyla alün ithali yapıldığı halde, bankanın külçe rezervi azaldı. "2.200.000 sterlin, iç talep sonucu, ülkeden çıkü"(137). - Bu, bir yandan, demiryolu yapımında daha fazla işçi çalışmasıyla, öte yandan, "bunalım sırasında ellerinde alün bulunmasını arzu eden bankerler" ile açıklandı (147). [sayfa504] 1811'den beri, İngiltere Bankasının eski guvernörü ve müdürle-

rinden, Palmer: "684. 1847 Nisanının ortalanndan 1844 tarihli yasanın sınırlandırıcı maddesinin kaldırıldığı güne kadar geçen dönem boyunca, döviz durumu bu ülkenin lehine idi."
1847'de kendi başına bir parasal panik yaratan dışa altın akışı, bu nedenle, her zaman olduğu gibi, yalnızca bir bunalımın habercisiydi, ve patlak vermeden önce, tersine bir akış başlamıştı bile: 1839'da, tahıl, vb. satın alınması için, dışarıya kuvvetli bir altın akışı oldu, ama ne bunalım vardı, ne de parasal panik.
Yedincisi, genel bunalımlar yerleşir yerleşmez, altın ile gümüş -üretici ülkelerden içeri akan yeni değerli madenler bir yana- çeşitli ülkelerin kendi birikimleri olarak, varoldukları eski denge durumu içersinde orantılı olarak dağılırlar. Öteki koşular eşit olmak üzere, her ülkedeki birikimin büyüklüğü, o ülkenin, dünya piyasasında oynadığı rol ile belirlenecektir. Bu birikim, normal payından daha fazlasına sahip bulunan ülkeden, normal miktann daha azına sahip olan ülkelere doğru akar. Bu gidiş-geliş hareketleri, yalnızca çeşitli ulusal rezervler arasındaki başlangıçta varolan dağılımı yeniden sağlar. Ne var ki, bu yeniden dağılım, kambiyo kurlarını incelerken ele alacağımız, çeşitli koşullann etkisi ile meydana gelir. Normal dağılım yeniden kurulur kurulmaz -bu andan başlayarak- bir büyüme aşamasına girilir ve ardından tekrar dışa akış hareketi başlar. [Bu son tümce, kuşkusuz, dünya para piyasasının merkezi olarak, yalnızca İngiltere için geçerlidir. -*F. E.]*
Sekizincisi, dışarıya maden akışı, genellikle, dış ticaret durumunda bir değişmenin belirtisidir ve bu değişiklik de, yaklaşan yeni bir bunalımın ön habercisidir.[15]
Dokuzuncusu, ödemeler dengesi. Asya lehinde ve, Avrupa ile Amerika aleyhinde olabilir.[16]
Başlıca iki dönemde, değerli maden ithali yer alır. Bir yandan, bu bunalımı izleyen ve sınırlı bir üretimi yansıtan, düşük faiz oranının birinci evresinde yer alır; ve sonra, faiz oranının yükseldiği ama ortalama düzeyine henüz ulaşmadığı ikinci evrede. Bu, geriye ödemelerin çabuk geldiği, ticari kredinin bol olduğu ve dolayısıyla da, borç sermayesine olan talebin, üretimdeki genişlemeyle aynı oranda artmadığı bir evredir.

[15] Nevvmarch'a göre, dış ülkelere altın akışı şu üç nedenden ileri gelebilir 1) tamamen ticari koşullardan yani 1836-1844 arası ve tekrar 1847'de olduğu gibi, eğer ithalat ihracattan fazla olmuş ise - belli başlı büyük bir hububat ithali; 2) 1857'de Hindistan'da demiryolu yapımında olduğu gibi, dış ülkelerde İngiliz sermaye yatırımı için araç sağlamak için, ve 3) 1853 ve 1854'te Doğu'da, savaş amaçları için olduğu gibi, dış ülkelerde belirli harcamalar nedeniyle.

[16] 1918. Nevvmarch. "Hindistan ile Çin'i bir araya getirirseniz, Hindistan ile Avustralya arasındaki alışveriş hesaba katılırsa ve daha da önemlisi Çin ile Birleşik Devletler arasındaki ticaret dikkate alınırsa, bu üçgensel işlemde denge bizim aracılığımız ile sağlanmaktadır... ve bu durumda, ticaret dengesinin yalnız bu ülkenin değil, Fransa ile Birleşik Devletler'in de aleyhinde olduğu

doğrudur." - (B A. 1857.)

Her iki [sayfa 505] evrede de, nispeten bol borç sermayesi ile, altın ve gümüş biçiminde, yani yalnızca başlıca borç sermayesi olarak iş görebileceği bir biçimde ek sermaye fazlalığı, zorunlu olarak, faiz oranını ve onunla birlikte de piyasanın genel durumunu ciddi olarak etkiler.
Öte yandan, bir maden akışı, sürekli ve büyük ölçüde bir değerli maden ihracı, geriye ödemeler akışı durur durmaz ve piyasalar malla dolar dolmaz başlar, ve bir gönenç görüntüsü ancak kredi aracılığı ile sürdürülür; başka bir deyişle, borç sermayesine karşı büyük ölçüde artan bir talep ve dolayısıyla da faiz oranı en azından ortalama düzeyine ulaşır ulaşmaz bu maden akışı başlar. Kendisini dışarıya altın akışında ortaya koyan bu koşullar altında, sermayenin, doğrudan doğruya borç verilebilir sermaye biçiminde sürekli şekilde çekilmesinin etkisi önemli ölçüde yoğunlaşır. Bu, zorunlu olarak, faiz oranı üzerinde dolaysız bir etki yapar. Ama, faiz oranındaki yükselme, kredi işlemlerini sınırlama yerine bunlan genişletir ve bütün kredi kaynakları üzerinde büyük bir baskıya yolaçar. İşte bu yüzden, bu dönem, çöküntüden önce gelen dönemdir.
Newmarch'a soruldu (B. A. 1857): "1520. Ama o zaman, dolaşımdaki senetlerin hacmi, iskonto oranı ile birlikte artıyor mu? - Öyle görünüyor." - "1522. Tamamen olağan zamanlarda, ana hesap defteri gerçek değişim aracıdır; ama bir güçlük ortaya çıktığında, örneğin demin sözünü ettiğim koşullar altında, banka iskonto oranında bir yükselme olur... o zaman, işlemler, doğal olarak, poliçe çekilmesine dökülür; bu poliçeler, yalnız, yapılan alışıverişin yasal kanıtları olması bakımından daha uygun olmakla kalmaz, başka yerlerdeki satın almalan gerçekleştirmek için de daha elverişli oldukları gibi, sermaye sağlayabilecek bir kredi aracı olmaları yönünden de çok elverişlidirler." - Üstelik, bazı tehlikeli durumlar bankayı, iskonto oranını yükseltme durumunda bırakır bırakmaz -böylece, aynı zamanda, bankasının iskonto edeceği senetlerin vadelerini kısaltma olasılığı da ortaya çıkmış olur- bunun hızla yükseleceği konusunda genel bir kaygı ortalığı kaplar. Herkes, ve her şeyden önce de kredi sahtekarlan, böylece, gelecekteki senetleri iskonto ettirmek ve belli bir tarihte elden geldiğince çok kredi aracını ellerinde bulundurma çabasına düşerler. Bu nedenler, öyleyse şuna varıyor: etkisini hissettiren şey, ithal ya da ihraç edilen değerli madenin, değerli maden olarak düpedüz miktarı değil, önce, değerli madenin para biçiminde sermaye olarak taşıdığı özgül nitelik sayesinde ve sonra da, terazinin bir kefesine eklendiğinde sallanmakta olan göstergenin kesinlikle bir yana dönmesine yeterli olan bir tüy gibi hareket etmesi ile bu etkisini göstermiş olur; yapılacak bir ekin şu ya da bu yanının ağır basmasına yeteceği koşullar altında ortaya çıktığı için bu etkiyi gösterir. Böyle olmasaydı, diyelim 5-8 milyon sterlin tutanndaki bir altın çıkışının -ve bu, bugüne kadar görülen en üst sınırdır- hissedilebilir bir etki yaratmasını açıklamak olanaksız olurdu. İngiltere'de ortalama altın olarak dolaşımda

bulunan 70 milyon sterlin ile kıyaslandığında bile önemsiz görülen, sermayenin [sayfa 506] bu küçük azalması ya da artışı, İngiltere'ninki gibi bir üretim hacmi ile kıyaslandığında gerçekten de ihmal edilebilir ufak bir büyüklüktür.[17] Ama, bir yandan bütün para-sermayeyi üretimin emrine sokmaya (ya da aynı şey demek olan, bütün para geliri sermayeye çevirmeye) yönelmiş bulunan, öte yandan, çevrimin belli evresinde maden rezervini en aza indirerek yerine getirmesi gerekli işlevleri yapmasına olanak vermeyen, işte bu gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir ki, bütün organizmadaki bu aşın hassaslığı yaratmaktadır. Üretimin daha az gelişmiş aşamalannda, birikimin, ortalama düzeyinin altına düşmesi ya da üzerine yükselmesi nispeten önemsiz bir sorundur. Bunun gibi, sınai çevrimin kritik döneminde ortaya çıkmadığı takdirde, çok önemli ölçüde bir altın akışı bile nispeten etkisizdir. Yapmış olduğumuz açıklamalarda, kötü bir ürün döneminin, vb. sonucu olarak yer alan, dışarıya altın akışı durumlarını incelemedik. Bu gibi durumlarda, bu altın akışında ifadesini bulan, üretimin dengesindeki büyük ve ani sarsıntı, bu akışın etkileri bakımından daha fazla bir açıklamayı gerektirmez. Bu sarsıntının, üretimin bütün hızıyla ilerlediği bir döneme raslaması ölçüsünde, yapacağı etki de o kadar büyük olur.
Biz, bir de, banknotlann altına çevrilebilirliğinin teminatı ve tüm kredi sisteminin ekseni olarak, maden rezervinin işlevini inceleme-dışı bıraktık. Merkez bankası, kredi sisteminin eksenidir. Ve maden rezervi de bankanın eksenidir.[18] Kitap I'de ödeme araçlannın irdelenmesinde (Kap. III) göstermiş olduğum gibi, kredi sisteminden parasal sisteme geçiş, gereklidir. Maden esasına dayalı bir sistemin kritik bir anda devam ettirilmesi için, gerçek servetten çok büyük fedakarlıklar yapılması gerektiğini, Tooke da, Loyd-Overstone da kabul etmişlerdir. Tartışma, yalnızca bir fazlalık ya da eksikliğin denge haline getirilmesi ve doğacak sonucun az ya da çok rasyonel bir biçimde ele alınması şeklini alıyor.[19] Toplam üretimle kıyaslandığında önemsiz belli bir miktar maden, sistemin eksen noktası olarak kabul edilmiştir. Bunalımlar sırasında eksen

[17] Örneğin, Weguelin'in gülünç yanıtına bakınız [B. A. 1857], burada, Weguelin, beş milyonluk altın akışının bir o kadar sermaye eksilmesi olduğunu söylüyor ve böylece, fiyatlarda belirsiz büyüklükte bir artış ya da gerçek sanayi sermayesinde değer kaybı genişleme ya da daralma olduğu zaman meydana *gelmeyen* belirli olayları açıklamaya çalışıyor. Bu görüngüleri, doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (bu sermayenin maddi öğeleri açısından düşünüldüğünde) kulesindeki bir genişleme ya da daralmanın belirtileri olarak açıklamaya kalkışmak da gene aynı derecede gülünçtür.

[18] Nevvmarch (B. A. 1857): "1364. İngiltere Bankasındaki külçe rezervi aslında, ülkenin tüm ticaretinin dayandığı merkezi rezerv ya da maden birikimidir; ülkedeki bütün öteki bankalar, İngiltere Bankasına, yedek sikkelerini çekebilecekleri, merkezi bir birikim ya da depo olarak bakmaktadırlar; ve kambiyo kurlarının etkisi işte daima bu birikim ya da hazine üzerinde kendisini gösterir."

[19] "Demek ki, pratikte hem Bay Tooke ve hem de Bay Loyd, altına karşı olan fazla talebi... zamanında ... faiz oranını yükseltme ve sermaye yatırımını sınırlandırma yoluyla krediyi daraltma ile karşılayacaklardır. ... Ne var ki, Bay Loyd'un ilkeleri, çok ciddi huzursuzluklar yaratacak olan ... bazı [yasal] sınırlamalara ve mevzuata yolaçar." *(Economist* [11 Aralık], 1847, s. 1418.)

noktası olarak sahip bulunduğu bu niteliğin dehşet verici açıklanması bir yana, işte size birinci sınıf teorik bir ikicilik. Her şeyi iyi bilen ekonomi politik, [sayfa 507] "sermayeyi", *exprofess** ele aldığı sürece, altın ve gümüşe tepeden, küçümseyerek bakıyor ve bunları en ilgisiz ve yararsız sermaye biçimleri olarak görüyor. Ama, bankacılık sistemini ele aldığı anda, her şey tepetaklak ediliyor ve, altın ile gümüş *par excellence*** sermaye oluveriyor ve korunmaları için, diğer her türden sermaye ile emek feda ediliyor. Ama, altın ile gümüş, öteki servet biçimlerinden nasıl ayırdedili-yor? Değerlerinin büyüklükleri ile değil, çünkü bu, onlarda maddeleşen emek miktan ile belirlendiği için bunlann değerinin büyüklüğü ile değil, servetin *toplumsal* niteliğinin bağımsız somutlaşmalannı temsil etmesi, ifade etmesi olgusuyla ayırdedilirler. [Toplumun serveti, ancak, kendileri bu servetin özel malikleri olan, özel bireylerin serveti olarak vardır. Bu servet, toplumsal niteliğini, ancak, bu bireylerin, kendi gereksinmelerini karşılamak için karşılıklı olarak farklı nicelikte kullanım-değerlerini değişmeleri olgusunda ortaya koyar. Kapitalist üretim sisteminde, bunu, ancak para aracılığı ile yapabilirler. Yani bireyin serveti, ancak, para aracılığı ile toplumsal servet olarak gerçekleşir. Servetin toplumsal niteliği, işte bu şeyde, parada somutlaşmıştır. *-F. E.]* Servetin bu toplumsal varlığı böylece, toplumsal servetin gerçek öğelerinin yanısıra ve onların dışında, bir şeyin, maddenin ve malın ötesinde bir görünüşe bürünür. Üretim akış halindeyken bu unutulur. Kendisi de servetin toplumsal bir biçimi olan kredi, parayı bir yana iter ve onun yerine geçer. Üretimin toplumsal niteliğine olan güvendir ki, ürünlerin para-biçiminin, bir şey, uçucu, düşsel, sırf hayali bir şey görünüşüne bürünmesine izin verir. Ne var ki, kredi sarsılır sarsılmaz -ve, modem sanayi çevriminde bu evre zorunlu olarak daima ortaya çıkar- bütün gerçek servet, fiilen ve hemen paraya, altın ve gümüşe çevrilecektir; sistemin kendisinden zorunlu olarak doğup gelişen çılgınca bir istek ortaya çıkar. Ve, bu muazzam talebi karşılaması beklenen altın ve gümüşün hepsi, topu topu, bankanın mah-zenlerindeki birkaç milyondan ibarettir.[20]

Dışarıya altın akışlarının etkileri arasında, demek ki, toplumsal üretim olarak üretimin, gerçekte toplumsal denetim altında olmaması olgusu, servetin toplumsal biçiminin onun dışında bir şey olarak var olmasıyla çarpıcı bir biçimde ortaya konmuş olur. Kapitalist üretim sistemi, aslında, bu özelliği, meta ticaretine ve özel meta değişimine dayandıkları sürece, daha önceki üretim sistemleriyle paylaşır. Ama ancak kapitalist üretim sistemindedir ki, bu, en çarpıcı ve acayip, saçma çelişki

[20] "Altına olan talebin, faiz oranını yükseltme dışında değiştirilemeyeceği görüşüne tamamen katılıyor musunuz?" - Chapman (Büyük borsa simsarlığı firması Overend, Gurney ve Ortaklarının, kurucularından): "Katıldığımı söyleyebilirim.... Külçe rezervimiz belli bir noktaya düşünce, hemen tehlike çanlarını çalmamız, gücümüzün kesildiğini ve dışarıya para gönderen herkesin böylece kendisini felakete attığını söylememiz yerinde olur." (B. A. 1857, Evidence n° 5057.)

* Mesleki olarak, açıkça, *-ç.*

** En üstün, -f.

ve paradoks biçiminde, göze görünür hale gelir, çünkü, her şeyden önce, doğrudan kullanım-değeri, üreticilerin kendi tüketimleri için üretim, kapitalist [sayfa 508] üretimde tamamen ortadan silinmiş, böylece de servet, ancak, birbiri içine geçen üretim ve dolaşım şeklinde ifade edilen toplumsal bir süreç olarak varolmaktadır; sonra da, kredi sisteminin gelişmesiyle kapitalist üretim, servetin ve servete ait hareketierin aynı anda maddi ve hayali engeli olan maden engelini aşmak için durmadan bir yol aramakta, ama her seferinde başını bu duvara çarpmaktadır.

Bunalım sırasında, bütün poliçelerin, senetlerin ve metaların, aynı anda, banka parasına, ve bütün bu banka parasının da altına çevrilebilir olması talep edilmektedir.

II. KAMBİYO KURLARI

[Kambiyo kuru, para olarak kullanılan madenlerin, uluslararası hareketine ait barometre olarak bilinmektedir. Eğer İngiltere'nin Almanya'ya, Almanya'nın İngiltere'ye yapması gerekenden daha fazla ödeme yapması gerekiyorsa, markın, sterlinle ifade edilen fiyatı Londra'da yükselir, ve sterlinin markla ifade edilen fiyatı, Hamburg ve Berlin'de düşer. Eğer İngiltere'nin Almanya'ya olan bu ödeme yükümlülüklerin-deki fazlalık, örneğin, Almanya'nın İngiltere'den yapacağı satın almalardaki fazlalıkla tekrar dengelenmezse, Almanya üzerine mark olarak çekilen poliçelerin sterlin fiyatının, İngiltere'den Almanya'ya ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek üzere, poliçe yerine maden (alün sikke ya da külçe) göndermeye yetecek noktaya kadar yükselmesi gerekir. Olayların izlediği tipik yol budur.

Eğer bu değerli maden ihracı, daha büyük boyutlara ulaşır ve daha uzun bir süre sürecek olursa, bundan, İngiltere'de banka rezervleri etkilenir ve İngiltere para piyasası, özellikle de İngiltere Bankası koruyucu önlemler almak zorunda kalır. Bunun başlıca yolu, daha önce de gördüğümüz gibi, faiz oranını yükseltmektir. Dışarıya alün akışı önemli bir ölçüye ulaşınca, kural olarak para piyasası daralır,

yani para-biçimin-de borç sermayesine olan talep, arzı epeyce aşar ve bunu doğal olarak daha yüksek bir faiz oranı izler; İngiltere Bankasınca saptanan iskonto oranı bu duruma uyar ve piyasada kendisini hissettirir. Bununla birlikte, dışarıya külçe akışı normal ticari işlemler karışımından başka nedenlerle de olabilir (örneğin, yabancı devletlere borçlar, dış ülkelere sermaye yatınmlan, vb. gibi), ve böyle durumlarda Londra para piyasası, faiz oranında fiili bir yükselmeyi haklı gösterecek durumda değildir; İngiltere Bankası böyle olunca, önce, özel deyimiyle, "açık piyasada" büyük ikrazlarla "parayı kıtlaştırmak" zorunda kalır ve böylece, faiz oranında bir yükselmeyi haklı gösterecek ya da gerekli kılacak bir durumu yapay olarak yaraür; bu gibi manevralar yıldan yıla güçleşmektedir. -*F. E.]*

Faiz oranındaki bu yükselmenin kambiyo kurlan üzerindeki etki-

si, 1857 banka mevzuatı ile ilgili Avam Kamarası Komitesindeki (alıntılarda, B. A. ya da B. C. 1857 olarak geçmektedir) şu ifadelerle gösterilmektedir, [sayfa 509]

John Stuart Mili: "2176. Ticari bir güçlük durumunda daima ... tahvil fıyatlannda önemli bir düşme olmakta ... yabancılar, bu ülkede demiryolu hisse senetleri satın almakta, ya da İngiliz yabancı demiryolu hisse sahipleri bunları dış ülkelerde satmaktadırlar... külçe transferi bu ölçüde önlenmektedir." - "2182. Çeşitli ülkeler arasındaki, faiz oranı ile ticari baskının dengelenmesinin genellikle bunlar aracılığı ile sağlandığı, tahvil ve hisse senetleri üzerine iş yapan zengin bir bankerler ve simsarlar sınıfı. ..yükselmesi olası senetlerle tahvil leri satın almak için, her an pusuda beklemektedirler.... Bunların senet ve tahvil satın alacakları ülkeler, dışanya külçe göndermekte olan ülkelerdir." - "2184. Bu sermaye yatınmlan 1847 yılında, dışanya altın akışının azalmasına yetecek derecede, büyük bir ölçüde yapıldı."

1838'den beri İngiltere Bankasının müdürlerinden ve bankanın eski Guvernörü J. G. Hubbard: "2545. Avrupa'da çeşitli para piyasalarında dolaşımda bulunan ... Avrupa ülkelerine ait büyük miktarlarda tahvil vardır, ve bunlann değeri... bir piyasa yüzde 1 ya da 2 düşer düşmez, bunlar, değerlerini henüz koruduklan piyasalara gönderilmek üzere derhal satın alınırlar." - "2565. Dış ülkeler, bu ülkenin tüccarlanna epeyce borçlu değiller mi? - Evet, büyük ölçüde." - "2566. Öyleyse, bu borçlann tahsili, bu ülkede çok büyük bir sermaye birikimine neden olabilir? -1847'de, durumumuz, Amerika'nın ve Rusya'nın bu ülkeye olan, şu kadar milyonluk eski borçlarına bir çizgi çekmekle, kesinlikle düzeltilmiş oldu." [aynı zamanda, İngiltere de bu aynı ülkelere hububat için olan "şu kadar milyonluk" borcunun büyük bir kısmına İngiliz borçlulann iflaslan yoluyla "bir çizgi çekmekten" geri kalmadı. Bkz: B. A 1857, Otuzuncu Bölüm, s. 31. -*F. E.]* - "2572. 1847'de, bu ülke ile St. Peters-burg arasında kurlar çok yüksek idi. Bankaya, 14 milyon sterlinlik sınırlandırmaya bakmaksızın [altın rezervinin üzerinde ve ötesinde -*F. E.]* banknot çıkartma yetkisini veren Hükümet Mektubu yayınlanınca, is-konto oranının %8 olması bekleniyordu. O anda, o sıradaki iskonto oranı ile, St. Petersburg'dan Londra'ya altın sevketmek ve bu altını, satın alınması karşılığında çekilecek üç ay vadeli poliçe ile %8 üzerinden borç vermek çok kârlı bir işti." - "2573. Altın üzerine yapılan bütün işlemlerde, dikkate alınması gerekli pek çok nokta vardır; [altına karşılık çekilen. -*F. E.]* poliçenin vadesi boyunca yatınmlar için sözkonusu olan bir kambiyo kuru ve bir faiz oranı vardır."

ASYA İLE OLAN KAMBİYO KURU

Aşağıdaki noktalar, bir yandan, İngiltere'nin, Asya ile olan kambiyo kurlannın aleyhinde olduğu zaman uğradığı zararlan, Asya'dan yap-

tıkları ithalatı İngiltere'deki aracılar yoluyla ödeyen diğer ülkeler zarar hesabına nasıl telafi ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öte [sayfa 5io] yandan, bunlar bir de, Bay Wilson'un değerli maden ihracının kambiyo kurlan üzerindeki etkisini, genellikle sermaye ihracının bu kurlar üzerindeki etkisi ile bir tutmak için burada bir kez daha budalaca bir girişimde bulunmasını göstermesi bakımından da önemlidir; her iki durum da alün ihracı, ödeme ya da satınalma aracı olarak değil, sermaye yaünmı için yapılmaktadır. Her şeyden önce, söylemeye gerek yoktur ki, Hindistan demiryolu yaünmı için şu kadar milyon sterlin tutannda değerli maden göndermek ile demir ray göndermek arasında hiç bir fark yoktur; bunlar, yalnızca, aynı miktar sermayeyi bir başka ülkeye transfer etmenin iki farklı biçimidir; yani bu, normal ticari dolaşıma girmeyen ve ihracatçı ülkenin, bu demiryollarının sağlayacaklan kazançtan, gelecekte ellerine geçecek yıllık bir gelirden başka bir ödeme beklemedikleri bir transferdir. Bu ihracat eğer değerli maden biçiminde yapılırsa, ihracatçı ülkenin para piyasası ve onunla birlikte de faiz oranı üzerinde doğrudan bir etkisi olacakür; zorunlu olarak, her türlü koşul alünda olmasa bile, daha önce özetienen koşullar alünda bu etkiyi gösterir, çünkü, değerli maden, değerli maden olarak doğrudan doğruya borç verilebilir para-sermaye ve bütün para sisteminin esasıdır. Gene bu değerli maden ihracı, döviz kurunu da doğrudan doğruya etkiler. Değerli maden, ancak, diyelim Hindistan üzerine çekilen ve Londra para piyasasına arzedilen poliçelerin, bu fazladan ödemeleri karşılamaya yetmemesi nedeniyle ve bu ölçüde ihraç edilmiştir. Başka bir deyişle, Hindistan üzerine çekilen poliçeler için, bunlann arzını aşan bir talep bulunmaktadır ve böylece kurlar, Hindistan'a borçlu olduğu için değil, olağanüstü meblağları Hindistan'a göndermek zorunda olduğu için, bir süre İngiltere'nin aleyhine dönmektedir.

Uzun sürede, Hindistan'a bu şekilde gönderilen değerli madenlerin, Hindistan'da İngiliz mallarına karşı olan talepleri artıracak bir etki yaratması gerekir, çünkü dolaylı olarak Hindistan'ın Avrupa mallanna karşı tüketim gücünü yükseltir. Ama sermaye, eğer ray, vb. biçimde gönderilmiş ise, döviz kuru üzerinde herhangi bir etkisi olamaz, çünkü, Hindistan'ın bunu telafi edecek bir geriye ödemede bulunması sözkonusu değildir. İşte sırf bu nedenle, para piyasası üzerinde herhangi bir etkisi olamaz. Wilson, böyle bir etkinin varlığını, bu gibi bir fazladan harcamanın, parasal araca karşı ek bir talep yaratacağı ve dolayısıyla da faiz oranını etkileyeceğini söyleyerek kurmak istemektedir. Böyle bir durum olabilir; ama bütün durumlarda bunun böyle olacağını öne sürmek tamamen yanlışür. Raylar nereye gönderilirse gön-derilsin, ister İngiltere, ister Hindistan toprağına döşensin, bunlar, belli bir alanda İngiltere üretiminin belirli bir genişlemesinden başka bir şeyi ifade etmezler. Çok geniş sınırlar içersinde bile, üretimdeki bir genişlemenin, faiz oranını yükseltmeksizin olamayacağını söylemek saçma olur. Parasal araçlar, yani kredi işlemlerini kapsayan, yapılan toplam

işler büyüyebilir; ama bu kredi işlemleri, faiz oranı aynı kaldığı halde artabilir. Binsekizyüzkırklarda İngiltere'de demiryolu humması sırasında durum fiilen böyleydi, [sayfasın Faiz oranı yükselmedi. Ve açıktır ki, gerçek sermayeyi, bu durumda metaları ilgilendirdiği kadarıyla, para piyasası üzerindeki etki, bu metalar ister yabancı ülkelere gönderilsin, ister ülke içersinde tüketilsin, gene aynı olacaktır. Bu, ancak, İngiltere'nin dış ülkelere yaptığı sermaye yatınmlarının, onun ticari ihracatı, yani karşılığında ödeme yapılmasını gerektiren ihracatı üzerinde kısıtlayıcı bir etki yaptığı ve böylece bir geriye akışa yolaçtığı zaman, ya da bu sermaye ya-tınmları, zaten, aşın kredi genişlemesine ve kredi sahtekarlığı işlemlerinin başlangıcına işaret eden genel belirtiler olması ölçüsünde farkedilebilir-di.

Wilson'un sorularıyla Newmarch'ın bunlara verdiği yanıtlar şöyle: "1786. Bir başka gün siz, Doğu için olan gümüş talebi ile ilgili olarak, Doğuya sürekli olarak gönderilen büyük miktarlarda külçeye karşın, Hindistan ile kambiyo kurlannın bu ülkenin lehine olduğuna inandığınızı söylemiştiniz; kurlann, bu ülkenin lehine olduğunu kabul etmenizin herhangi bir dayanağı var mı? - Evet var. ... 1851 yılında Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan ihracatın gerçek değeri 7.420.000 sterlindi; buna, *In-dia House* çeklerinin tutannı, yani kendi giderlerini karşılamak amacıyla, Doğu Hint Kumpanyasının, Hindistan'dan çektiği fonları da eklemek gerekir. O yıl, bu çeklerin toplamı 3.200.000 sterlindi ve böylece, Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan toplam ihracat 10.620.000 sterlindi. 1855'te ... Birleşik Krallık'tan ihraç edilen mallann gerçek değeri 10.350.000 sterline yükseldi ve *India House* çekleri 3.700.000 sterlindi, böylece de bu ülkeden yapılan toplam ihracat 14.050.000 sterlindi. 1851 yılıyla ilgili olarak, bence, Hindistan'dan bu ülkeye yapılan ithalatın gerçek değerinin ne olduğunu söylemek için bilgi bulunmamakta, ama 1854 ve 1855'te bir gerçek değer bildirimi var; 1855'te Hindistan'dan bu ülkeye ithal edilen malların toplamı gerçek değeri 12.670.000 sterlindi ve bu miktar, daha önce söylediğim 14.050.000 sterlin ile karşılaştınlınca, iki ülke arasındaki doğrudan ticaret bakımından Birleşik Krallık lehine 1.380.000 sterlinlik bir bakiye bırakır." [B.A1857.]

Bunun üzerine, Wilson, kambiyo kurlannın da, dolaylı ticaret tarafından etkilendiğini belirtiyor. Örneğin, Hindistan'dan Avustralya ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracat, Londra üzerine çeklerle karşılanıyor ve bu nedenle de sanki bu mallar Hindistan'dan doğrudan doğruya İngiltere'ye gitmiş gibi kambiyo kurlarını etkiliyor. Üstelik, Hindistan ile Çin bir arada düşünülünce, bilanço, İngiltere'nin aleyhine oluyor, çünkü Çin, devamlı olarak Hindistan'a afyon için ağır bir ödeme yapmak, ve İngiltere de Çin'e ödemede bulunmak zorunda ve böylece, bu meblağlar, bu dairesel yoldan Hindistan'a gitmekte (1787, 1788).

1791. Wilson, şimdi de, sermayenin, ister "demir ray ve lokomotif, ister sikke biçiminde gitmiş olsun", döviz kurlan üzerindeki etkisinin

aynı olup olmayacağını soruyor. Newmarch doğru olarak şöyle yanıtlıyor: Son birkaç yılda, demiryolu yapımı için Hindistan'a gönderilmiş [sayfa 5i2] bulunan 12 milyon sterlin, Hindistan'ın düzenli aralıklarla İngiltere'ye ödemek zorunda olduğu, yıllık bir ödeneğin satın alınmasına hizmet etmiştir. "Ama, külçe piyasası üzerindeki ilk etkisi bakımından, bu 12 milyon sterlinlik yaünm, ancak külçenin fiili bir para yaünmını gerçekleştirmesi ölçüsünde etkili olabilirdi."

1797. [Weguelin soruyor:] "Bu demir (raylar) için geriye bir ödeme yapılmadığına göre, kurlan etkilediği nasıl söylenebilir? - Yapılan harcamalann, metalar biçiminde gönderilmiş bulunan kısmının, kurlan etkilediğini sanmıyorum.... İki ülke arasındaki kurlar, denilebilir ki, yalnızca, bir ülkede arzedilen senet ya da poliçe miktarı ile, diğer ülkede buna karşılık arzedilen miktar tarafından saptanır; kurlar üzerine olan rasyonel teori işte budur. Şimdi, bu 12 milyon sterlinin dışanya gönderilmesine gelince, para her şeyden önce bu ülkede toplanmıştır ... şimdi, eğer yapılan alışverişin niteliği gereği, bu 12 milyon sterlinin hepsinin, Kalküta, Bombay ve Madras'ta hazineye yatırılmış bulunması gerekiyorsa ... gümüş fiyatian ve kurlar üzerinde ani bir talep çok şiddetli bir şekilde kendisini gösterir; tıpkı Hindistan Kumpanyasının, yarın, senetlerinin, 3 milyondan 12 milyon sterline yükseltileceğini ilan etmesi gibi. Ne var ki, bu 12 milyon sterlinin yarısı... bu ülkede metalar... demir raylar, keresteler

ve diğer malzemenin... saün alınmasında harcanmışür... bu, bu ülkeye ait sermayenin, Hindistan'a gönderilecek özel bir türdeki meta için bu ülkede harcanmasıdır, ve bu, burada sona erer." - "1798. [Weguelin:] Ama, demiryolları için gerekli demir ve kereste gibi nesnelerin üretimi, yabancı mallann büyük ölçüde tüketimine yolaçar ve bu da kurlannı etkileyebilir? - Hiç kuşkusuz."
Wilson şimdi, demirin, büyük bir ölçüde, emeği temsil ettiğini ve bu emek için ödenen ücretin, büyük bir ölçüde ithal edilen malları temsil ettiğini düşünüyor (1799) ve şöyle soruyor:
"1801. Ama tamamen genel bir ifadeyle, karşılığında ürün ya da başka bir şekilde herhangi bir şey almaksızın, ithal edilen nesnelerin tüketimi ile üretilen mallan dış ülkelere gönderdiğimiz takdirde, kambiyo kurlan bu ülkenin aleyhine dönmüş olmaz mı? - Büyük demiryolu harcamaları sırasında bu ülkede geçerli olan, işte bu ilkenin kendisiydi [1845]. Üç, dört ya da beş yıl, demiryolları için 30 milyon sterlin harcandı, ve bunun hemen hepsi de, ücretierin ödenmesine gitti. Üç yıl boyunca, demiryolu, lokomotif, vagon ve istasyonlann yapımında, bütün fabrika bölgelerinde çalışanlardan daha fazla sayıda insan çalıştırıldı. Bu kimseler ... aldıkları ücretleri, çay, şeker, alkollü içkiler ve diğer yabancı malların satın alınmasında harcadılar; bu metalar ithal edilmişti; ama şu da bir gerçektir ki, bu büyük harcamalann yapıldığı sırada, bu ülke ile diğer ülkeler arasındaki kambiyo kurları büyük ölçüde kanşıklığa uğramadı. Dışanya külçe akışı olmadı, tersine, içeriye bir akışda oldu."

1802. Wilson, İngiltere ile Hindistan arasında eşit bir ticaret dengesi ve kambiyo kurlan ile, fazladan demir ve lokomotif gönderilmesinin, [sayfa 5i3] "Hindistan'la aradaki kambiyo kurlannı etkileyeceği", üzerinde ısrar ediyor. Newmarch, raylar oraya sermaye yatınmı olarak gönderildiği ve Hindistan da bunlar için şu ya da bu şekilde bir ödemede bulunmadığı sürece, bunu bu şekilde görmüyor; şöyle ekliyor: "Bir ülkenin, ticaret yaptığı diğer bütün ülkeler ile sürekli olarak kendi aleyhinde, ters bir kambiyo kuru durumuna sahip olamayacağı ilkesini kabul ediyorum; bir ülkeyle aleyhte bir kur, bir başkasıyla lehte bir kur yaratır." -Wilson, şu saçmalıkla itiraz ediyor: "1803. Sermaye şu ya da bu biçimde gönderilmiş olsun, sermaye transferi gene aynı olmayacak mıdır? - Borç bakımından aynı olabilir." - "1804. Demek ki, Hindistan'da demiryolu yapımının etkisi, ister külçe, ister malzeme gönderilsin, sanki hepsi de külçe olarak gönderilmiş gibi, sermayenin değerini burada artırması bakımından sermaye piyasası üzerinde aynı olacak mıdır?"
Demir fiyatları eğer yükselmemişse, bu, herhalde, raylann içerdiği "sermayenin değerinin" artmamış olduğunun bir kanıtı idi. Bizi burada ilgilendiren şey, para-sermayenin değeri, yani faiz oranıdır. Wilson, para-sermayeyi, genel olarak sermaye ile özdeşleştirmek istiyor. Aslında yalın gerçek şu ki, İngiltere'de 12 milyon sterlin, Hint demiryolları için toplanmıştı. Bu, kambiyo kurlan ile doğrudan hiç bir ilgisi bulunmayan bir sorun olduğu gibi, bu 12 milyonun gönderilmesi de para piyasası için bir önem taşımaz. Eğer para piyasası iyi durumda ise, bunun üzerinde mutlaka etkili olması gerekmez; tıpkı İngiliz demiryolu hisse senetlerinin 1844 ve 1845'te para piyasasını etkilememesi gibi. Yok eğer para piyasası, her nasılsa dar bir boğazda ise, faiz oranını gerçekten de etkileyebilir, ama kuşkusuz bu etki yükseltici bir yöndedir; ve bu, Wilson'un teorisine göre, İngiltere için kambiyo kurlarını lehte etkileyecek, yani bu, Hindistan'a olmasa bile bir başka ülkeye değerli maden ihracı eğilimini frenleyecektim Bay Wilson, bir konudan diğerine atiıyor. Soru 1802'de, etkileneceği kabul edilen şey kambiyo kurlandır. Soru 1804'de ise, "sermayenin değeri"; oysa bunlar birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Faiz oranı kurlan, kurlar faiz oranını etkileyebilir, ama kurlar dalgalanırken faiz oranı kararlı, faiz oranı dalgalanırken kurlar kararlı olabilir. Dışarıya gönderilen sermayenin sırf biçimi nedeniyle böylesine farklı bir etki yaratacağını, yani sermayenin biçimindeki farkın, özellikle para-biçiminde oluşunun bu denli önemli olduğunu -ki bu aydınlanmış ekonomiye çok ters düşmektedir- Wilson bir türlü kafasına sokamıyor. Newmarch'ın Wilson'a verdiği yanıt tek yanlıdır, çünkü o, birdenbire ve neden yokken kambiyo kurundan faiz oranına niçin atladığını belirtmiyor. Newmarch'ın, Soru 1804'e verdiği yanıt belirsiz ve kaçamaktır: "Kuşkusuz, eğer 12 milyon sterlinin toplanması için bir talep varsa, genel faiz oranı bakımından bu 12 milyonun, külçe ya da malzeme olarak gönderilmek üzere istenmesinin bir önemi yoktur. Bununla birlikte bence" [söylediğinin

tam tersini söylemek istediği zaman, bu "bununla birlikte" ne güzel bir geçiştir] "bu pek de önemsiz değildir" (önemsizdir, ama gene [sayfa 514] de önemsiz değildir, "çünkü, bir durumda 6 milyon sterlin derhal geri dönecektir, diğerinde o kadar çabuk geri dönmeyecektir. Bu nedenle, 6 milyon sterlinin bu ülkede harcanmasının ya da tamamen ülke dışına gönderilmesinin bazı farklan" [ne kesinlik!] "olabilir." Altı milyonun derhal geri döneceğini söylerken ne demek istiyor acaba? İngiltere'de harcanmış bulunan 6 milyon sterlin, Hindistan'a sevkedilmiş olan raylar, lokomotifler, vb. şeklinde bulunmakta, dolayısıyla geriye dönmemektedir; bunlann değeri amortisman yoluyla çok yavaş dönmektedir; oysa, değerli maden olarak bu altı milyon, belki de, ayni olarak, çok hızlı dönebilirdi. Öteki altı milyon ücretlere harcandığı için, bu para tüketilmiştir; ama ödemeler için kullanılan para, her zamanki gibi ülke içersinde dolaşımda bulunmaktadır ya da rezerv oluşturmaktadır. Aynı şey, ray üreticilerinin kârları ve altı milyonun, değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı için de doğrudur.

Demek ki, geriye dönüşlerle ilgili bu belirsiz sözler, yalnızca, doğrudan doğruya şunu söylemekten kaçınmak için söylenmiştir: Para ülkede kalmıştır ve, borç verilebilir para-sermaye olarak iş gördüğü sürece, para piyasası için tek farkı (dolaşımın daha fazla sikke emebileceği olasılığı dışında) B yerine A'nın hesabına geçirilmesidir. Sermayenin, başka ülkelere değerli maden değil metalar şeklinde transfer edildiği bu tür bir yatınm, kambiyo kurunu (ama, ihraç edilen sermayenin yatınldığı ülke ile olan kuru değil) ancak, bu ihraç edilen metalann üretimi, başka yabancı metaların fazladan ithalini gerektirdiği ölçüde etkiler. Bu üretim, demek ki, fazladan yapılan bu ithali dengeleyememektedir. Bununla birlikte, ister sermaye yatınmı için, ister normal ticari amaçlar için olsun, krediyle yapılan bütün ihracat için aynı şey olmaktadır. Üstelik, bu ithal fazlalığı, İngiliz malları için, örneğin, sömürgeler ya da Birleşik Devletler tarafından, bir tepki şeklinde ek bir talep fazlalığını da davet edebilir.

Daha önce [1786] Newmarch, Doğu Hint Kumpanyasının senetleri nedeniyle İngiltere'den Hindistan'a yapılan ihracatın, ithalattan daha fazla olduğunu söylemişti. Sir Charles Wood, onu, bu nokta üzerinde sorguya çekiyor. İngiltere'nin Hindistan'a yaptığı ihracatın Hindistan'dan yaptığı ithalattan olan bu fazlalığını, aslında, Hindistan'dan yapılan ve karşılığında İngiltere'nin bir eşdeğer ödemediği ithalat oluşturuyor. Doğu Hint Kumpanyasının (şimdi Doğu Hint hükümeti) poliçeleri, Hindistan'dan alınan bir haraç haline geliyor. Örneğin, 1855'te Hindistan'dan İngiltere'ye ithalat, 12.610.000 sterline ulaşıyor; İngiltere'nin Hindistan'a ihracatı ise 10.350.000 sterline; Hindistan lehine olan 2.250.000 sterlin.* "Eğer bütün

* Yaklaşık 2V4 milyon; daha doğrusu 2.320.000.-£d.

durum bu ise, bu 2.250.000 sterlinin [sayfa 515] herhangi bir şekilde Hindistan'a ödenmesi gerekirdi. Ama, o sırada, *India House'dan** haberler geliyor. *India House,* Hindistan'daki çeşitli eyaletler üzerine, 3.250.000 sterline kadar poliçe çekilmesini kabul edeceğini ilan ediyor. (Bu meblağ, Doğu Hint Kumpanyasının Londra'daki giderleriyle, hisse senedi sahiplerine ödenecek temettüler için toplanıyordu.] Ve böylece, yalnız yapılan ticaretten ileri gelen 2.250.000 sterlinlik açık kapatılıyor, 1.000.000 sterlinlik bir fazlalık da ödeniyordu." (1917.) [B. A. 1857.]

"1922. [Wood:] Demek ki, bu *India House* poliçelerinin etkisi, Hindistan'a yapılan ihracatı artırmak değil, bunu *pro tanto* azaltmak oluyor?" [Bunun anlamı: Hindistan'dan yapılan ithalatı, bu ülkeye yapılacak aynı miktar ihracat ile karşılama zorunluluğunda bir indirim yapılmasıdır.] Newmarch bunu, İngiltere'nin bu 3.700.000 sterlin karşılığında Hindistan'a "iyi bir hükümet" ihraç ettiğini söyleyerek açıklıyor (1925). Eski bir Hindistan Bakanı olan Wood, İngiltere'nin Hindistan'a ithal ettiği "iyi hükümetin" ne olduğunu çok iyi biliyor ve haklı olarak şu alaylı yanıtı veriyor: "1926. Öyleyse, sizin bu söylediğiniz, Doğu Hint Kumpanyası poliçeleriyle sağlanan ihracat, ürün değil, iyi hükümet ihracatı oluyor." -İngiltere, dış ülkelerde, "iyi bir hükümet" kurmak için ve sermaye yatın-mı olarak "bu şekilde" epeyce ihracat yaptığına ve böylece, normal ticaret düzeninin tamamen dışında bir ithalata -kısmen, ihraç ettiği "iyi hükümet" karşılığı aldığı haraç ve kısmen de, sömürgelere, ve başka yerlere yatırılan sermayenin, gelirleri biçiminde, yani karşılığında herhangi bir eşdeğer ödemek zorunda bulunmadığı haraçlar biçiminde bir ithalata-sahip bulunduğuna göre, karşılığında herhangi bir şey ihraç etmeksizin, aldığı bu haracı düpedüz tükettiği zaman, kambiyo kurlannın bundan etkilenmeyeceği apaçıktır. Şu halde, İngiltere bu haracı, İngiltere'de değil dış ülkelerde, üretken ya da üretken olmayan biçimde -sözgelimi, bununla Kırım'a silah ve cephane gönderdiği zaman- yeniden yatırdığı zaman, kambiyo kurlarının bundan etkilenmeyeceği de açıktır. Üstelik dışardan yapılan ithalatın, İngiltere'nin gelirine girmesi ölçüsünde -hiç kuşkusuz bunlann, karşılığında herhangi bir eşdeğer ödemeyi gerektirmeyen haraç biçiminde ödenmesi gerekir ve, bu karşılığı ödenmeyen haracın değişimi ya da normal ticari yollardan- İngiltere bunları hem tüketebilir ve hem: de sermaye olarak yatırabilir. Bu her iki durumda da kambiyo kurlan etkilenmez, ve işte bizim bilge Wilson bunu göremiyor. Yerli ya da yabancı bir ürünün, gelirin bir kısmını teşkil etmesi halinde -yabancı ürün sözkonusu ise, yerli ürünün yalnızca yabancı bir ürünle değiştirilmiş olması yeterlidir-bu gelirin, üretken ya da üretken olmayan biçimde tüketimi, belki üretimin ölçeğini değiştirebilir ama, kambiyo kurlan üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Aşağıdaki satırları, bunu akıldan çıkartmadan okumak gerekir: [sayfa 516]

* Eskiden Hindistan'da üç büyük eyalet: Madras, Bombay ve Bengal. -f.

1934. Wood, Kırım'a gönderilen savaş malzemesinin, Türkiye ile olan kambiyo kurlarını nasıl etkileyebileceğini Newmarch'a soruyor. Ne-wmarch yanıtlıyor: "Sırf savaş malzemesi gönderilmesinin kurları mutlaka etkileyeceğini sanmıyorum ama; değerli maden gönderilmesi mutlaka kurlan etkileyecektir." Burada o, para-biçimindeki sermayeyi, öteki biçimlerdeki sermayelerden böylece ayırmış oluyor. Ama şimdi Wilson soruyor:

"1935. Karşılığında herhangi bir ithalat yapılmamak üzere, herhangi bir maldan büyük bir miktarda ihraç ederseniz" (Bay Wilson, "iyi hükümet" ya da daha önce ihraç edilen sermaye yatırımları dışında, İngiltere'ye, karşılığında herhangi bir ihracat yapılmaksızın çok önemli ölçüde ithalat -hiç bir zaman

normal ticari harekete girmeyen ithalat-yapıldığını unutuyor. Ama bu ithalat tekrar, diyelim, Amerikan ürünleriyle değiştiriliyor ve, bu Amerikan mallannın, karşılığında herhangi bir ithalat yapılmaksızın ihraç edilmiş olması, bu ithalatın değerinin, dışanya bir eşdeğer akışı olmaksızın tüketilebileceği olgusunu değiştirmiyor; bunlar, karşılığında bir ihracat yapılmaksızın alınmıştır ve bu nedenle de ticaret dengesine girmeksizin tüketilebilir], "ithalatınız ile yaratmış olduğunuz dış borçlan ödememiş oluyorsunuz" [ama eğer siz, bu ithalatları, örneğin, dışanya verilmiş kredi ile ödemiş durumda iseniz, yeni bir borca girmiş olmazsınız ve bu sorunun da uluslararası ticaret dengesi ile bir ilgisi kalmaz; sorun, yalnızca tüketilen ürünler ister yerli, ister yabancı olsun, üretken ve üretken olmayan harcamalar şeklini alır], "ve bu yüzden yaptığınız ihracatın karşılığında bir ithalat yapılmadığı için, dış bor-çlann ödenmemesi nedeniyle, bu işlemle, kambiyo kurlarını etkilemiş olmanız gerekmez mi? - Genel olarak alındığında, ülkeler bakımından bu doğrudur."

Wilson'un bu sözleri şunu söylemeye varıyor; karşılığında ithalat olmayan her ihracat aynı zamanda, karşılığında bir ihracat bulunmayan bir ithalattır, çünkü, yabancı, yani ithal edilmiş metalar, ihraç edilen malların üretimine girmektedir. Buradaki varsayım, bu türden her ihracın, karşılığı ödenmeyen ithalata dayandığı ya da yarattığıdır ve dolayısıyla dışarıda bir borcu öngörmektedir. Aşağıdaki iki durum dikkate alınmadığı zaman bile bu varsayım yanlıştır: 1) İngiltere, bazı ithalatını, yani Hindistan'dan yaptığı ithalatın bir kısmını, bedavadan yapmakta, karşılığında bir eşdeğer ödememektedir. Bu malları, Amerika'dan yaptığı ithalat ile değiştirebilir ve bunları, karşılığında ithalat yapmaksızın ihraç edebilir; her halükarda, değeri ilgilendirdiği kadarıyla yaptığı iş, kendisine bedavaya mal olan bir şeyi ihraç etmekten ibarettir. 2) İngiltere, yaptığı ithalatın karşılığını, sözgelimi Amerika'dan yaptığı ithalatı ödeyebilir ve bu, ek bir sermaye teşkil eder; eğer o bunlan, üretken olmayan biçimde; diyelim savaş malzemesi olarak tüketirse, bu, Amerika'ya karşı herhangi bir borç teşkil etmez ve Amerika ile olan kurları etkilemez. Newmarch, 1934 ve 1935 numaralı yanıtlarında kendisiyle çelişiyor ve

[sayfa 517] Wood, 1938 numaralı soruda dikkatini buna çekiyor: "Karşılığında ithalat yapılmaksızın ihraç edilen nesnelerin [savaş malzemesinin] yapımında kullanılan malların hiç birisi, bu nesnelerin gönderildiği ülkeden gelmiyor ise, nasıl olur da bu ülke ile olan kambiyo kurları bundan etkilenir; Türkiye ile olan ticaretin, normal denge durumunda olduğu kabul edilirse, bu savaş malzemesinin Kınm'a gönderilmesi ile, bu ülke ile Türkiye arasındaki kurlar nasıl etkilenmiş olabilir? Burada, Newmarch soğukkanlılığını yitiriyor ve aynı basit soruyu 1934 numarada doğru olarak yanıtladığını unutarak şöyle diyor: "Bana öyle geliyor ki, biz, artık pratik sorulan tükettik ve şimdi başka bir alemdeki metafizik tartışmalara daldık."

[Wilson 'un, ister değerli maden, ister meta biçiminde olsun, bir ülkeden bir başka ülkeye yapılan her sermaye transferinin, kambiyo kurlannı etkilediği konusundaki iddiasının bir değişik şekli daha var. Wilson, kuşkusuz, faiz oranının, özellikle, karşılıklı kambiyo kurları söz-konusu olan iki ülkedeki faiz oranlan arasındaki oranın, kambiyo kurunu etkilediğini biliyor. Şimdi eğer o, genel olarak sermaye fazlalıklannın, yani her şeyden önce, değerli maden de dahil her tür metaın, faiz oranını etkilemede bir rolü olduğunu gösterebilirse, hedefine bir adım daha yaklaşmış olacaktır; bu sermayeden önemli bir miktarın bir başka ülkeye transferi, bu durumda, her iki ülkede de faiz oranını zıt yönlerde olmak üzere değiştirecektir. Böylece ikincil bir yoldan, her iki ülke arasındaki kambiyo kuru da değişmiş olacakür. - *F. E.]*

İşte böylece, o sırada yayınlamakta olduğu *Economist'in* 22 Mayıs 1847 tarihli sayısının 574. sayfasında şöyle diyor:

"... Kuşkusuz, külçe dahil her türden büyük meta stokların ortaya koyduğu gibi, bu sermaye bolluğu, zorunlu olarak, yalnızca meta-fiyatla-rının düşmesine yolaçmayacak, sermayenin kullanımı için daha düşük bir faiz oranını da birlikte getirecektir[1]). Eğer elimizde bulunan meta stoku, önümüzdeki iki yıl için ülkeye yetecek miktarda ise, belli bir süre için bu metalar üzerinde tasarruf etme gücü, bu stokların yalnızca iki ay yeterli olabileceği duruma kıyasla, daha düşük bir faiz oranı üzerinde elde edilebilir[2]). Bütün para ikrazlan, hangi şekil alünda yapılırsa yapılsın, yalnızca, metalar üzerindeki tasarruf gücünün, bir kimseden bir başkasına aktanlmasından ibarettir. Bu nedenle, metalar bol olduğu zaman, paranın faizinin düşük olması, metalar kıt olduğu zaman ise paranın faizinin yüksek olması gerekir[3]). Metalar bollaştığında, saücı sayısı, alıcı sayısına oranla artar, ve hemen kullanılmak üzere gerekli olanın üzerindeki miktar oranında, daha büyük bir kısmının ilerde kullanılmak üzere saklanması gerekir. Bu koşullar alünda, malı elinde bulunduranın, gelecekte yapılacak bir ödeme için ya da kredi ile saüş yapmaya razı

olacağı [sayfa 518] oranlar, birkaç hafta içersinde elindeki bütün stokun eriyeceğine güveni bulunması haline göre daha düşük olacaktır[4])."

O'inci yargı ile ilgili olarak, bunalımı izleyen dönemde daima olduğu gibi, *içeriye* büyük bir değerli maden *akışının,* üretimde bir *daralma* ile eşzamanlı olarak yer alabileceğini dikkate almak gerekir. Bir

sonraki evrede, değerli maden, başlıca değerli maden üreten ülkelerden gelebilir; diğer metalann ithali genellikle bu dönem boyunca yapılan ihracatla dengelenir. Bu iki evrede, faiz oranı düşüktür ve ancak yavaş yavaş yükselir, bunun nedenini irdelemiş bulunuyoruz. Bu düşük faiz oranı, "her türden büyük meta stoklannın" etkisine başvurmaksızın, her zaman açıklanabilir. Ve bu etki nasıl meydana gelir? Düşük pamuk fiyatı, örneğin iplikçilerin, vb. yüksek kâr sağlamalarını olanaklı hale getirir. Ve şimdi, niçin faiz oranı düşüktür? Kuşkusuz, borç alınan sermaye üzerinden elde edilebilecek kâr yüksek olduğu için değil. Ama yalnızca ve sırf, o günkü koşullar alünda, borç sermayesine karşı talep, bu kârla orantılı olarak büyümediği için; başka bir deyişle, borç sermayesinin, sanayi sermayesinden farklı bir harekete sahip olması nedeniyle. Oysa *Economist'in* tanıtlamak istediği şey bunun tam tersidir, yani borç sermayesinin hareketiyle, sanayi sermayesinin hareketinin özdeş olduğudur.

[2])'nci yargı ile ilgili olarak, eğer biz, iki yıllık stoklarla ilgili saçma varsayımı, bir anlam ifade etmeye başlayacağı noktaya indirgersek, bu, piyasanın aşırı dolu olduğunu gösterir. Bu, fiyatlarda bir düşmeye neden olur. Bir balya pamuğa daha az para ödenmesi gerekecektir. Ve bu, hiç bir zaman, bu pamuğun saün alınması için gerekli paranın daha kolay borç alındığı şeklinde bir sonuca ulaşılmasını haklı göstermez. Bu, para piyasasının durumuna bağlıdır. Para eğer daha kolay borç alınabiliyorsa, bunun tek nedeni, ticari kredinin, normal banka kredisinin kullanımından daha az gereksinme gösterecek bir durumda bulunmasıdır. Piyasayı dolduran metalar, ya geçim araçlandır ya da üretim araçlan. Her ikisinin de düşük fiyatta olması, sanayici kapitalistin kârını artırır. Sanayi sermayesi ile paraya olan talep arasındaki özdeşlikten çok, bir zıtlık sözkonusu değilse, bu niçin faiz oranını düşürsün? Koşullar öyledir ki, tüccar ile sanayici kapitalist, birbirine daha kolay kredi verebilmektedirler; ticari kredideki bu kolaylık nedeniyle, sanayici de tüccar da daha az banka kredisine, muhtaç durumdadır; dolayısıyla faiz oranı düşük olabilir. Bu düşük faiz oranının, her ikisi de, birbirine paralel bir yol izleyebilmesine karşın, değerli maden girişiyle hiç bir ilgisi yoktur, ve, ithal edilen malların fiyatiannın düşük olmasını sağlayan aynı nedenler, aynı zamanda, bir ithal edilen değerli maden fazlalığı da yaratabilir. Eğer ithal piyasası gerçekten ükabasa dolu ise, bu, ithal mallanna karşı talebin azalmış olduğunu tanıtiar ve bu durum, iç sınai üretimde bir daralmaya bağlanmamış ise, düşük fiyatlar ile açıklanamaz; ama bu gene, düşük fiyatlarla aşın-ithalat olduğu sürece, açıklanması olanaksız bir durum olur. Fiyatlardaki

bir düşmenin, faiz oranındaki bir düşmeye eşit olduğunu tanıtlamak için [sayfa 519] bir yığın saçmalık. Bunların her ikisi de aynı zamanda yanyana bulunabilir. Böyle olduğu zaman da, bu, sanayi sermayesinin hareketi ile borç verilebilir para-sermayenin hareketinin yönlerindeki zıtlığın bir yansıması olacaktır. Yoksa, bunlann özdeşliğinin bir yansıması değil.

[3])'üncü nokta ile ilgili olarak, bu açıklamadan sonra bile, bol bol meta bulunurken, para faizinin niçin düşük olması gerektiğini anlamak güçtür. Meta ucuzken, belli bir miktarı satın almak için eskiden 2.000 sterlin gerekirken şimdi yalnızca 1.000 sterlin yeterli olabilir. Ama belki de ben, 2.000 sterlin yatınrım da eskisinin iki katı meta satın alabilirim. Böylece, borç alabileceğim aynı sermaye yatınmı ile, işimi genişletmiş olurum. Daha önceki gibi, 2.000 sterlin değerinde metalar satın alırım. Meta piyasası üzerindeki talebim, meta-fiyatlarındaki düşme ile birlikte yükseldiği halde, para piyasasındaki talebim, bu nedenle aynı kalabilir. Ama eğer, metalara karşı bu talep azalır, yani üretim, meta-fiyatlanndaki düşme ile genişlemezse -bu, *Economist'in* bütün yasalarını yalanlayan bir olaydır-; kâr arttığı halde, borç verilebilir para-sermayeye olan talep azalırdı. Ama bu artan kâr, borç sermayesine karşı bir talep yaratır. Şu da var ki, meta-fiyatlarının düşük düzeyi, belki de şu üç nedenden ileri gelebilir: Birincisi, talep noksanlığı. Bu durumda, faiz oranı, metalar ucuz olduğu için değil; üretim felce uğradığı için düşüktür, çünkü, bu düşük fiyatlar, felce uğrayan üretimin yansımalarından başka bir şey değildir. İkincisi, arzın talebi aşmasından ileri gelebilir. Bu, piyasa, vb. üzerinde aşırı bir yığılmanın sonucu olabilir, ve bir bunalıma yolaçabilir ve bunalım boyunca yüksek bir faiz oranı ile aynı zamanda görülebilir; ya da bu, metaların değerindeki bir düşmenin sonucu olabilir, böylece aynı talep daha düşük fiyatlarla karşılanabilir. Bu son durumda, faiz oranı niçin düşer? Kâr arttığı için mi? Eğer bu, aynı üretken ya da meta-sermayenin elde edilmesi için daha az para-sermayenin gerekli olmasından ileri geliyorsa, bu yalnızca, kâr ile faizin birbirleriyle ters orantılı olduklannı tanıtlar. Her ne olursa olsun, *Economist'in* genel yargısı yanlıştır. Metaların düşük para-fiyatlan ile, düşük bir faiz oranı, mutlaka bir arada bulunmaz. Böyle olmasaydı, ürünlere ait para-fiyatlannın düşük olduğu en yoksul ülkelerde faiz oranı en düşük, tanmsal ürünlere ait para-fiyatlann en yüksek olduğu en zengin ülkelerde faiz oranının en yüksek olması gerekirdi. Genel olarak, *Economist* de kabul ediyor: Paranın değeri düşerse, faiz oranı üzerinde bir etkisi olmuyor, 100 sterlin, her zamanki gibi 105 sterlin getiriyor. Eğer 100 sterlinin değeri daha az olursa, 5 sterlininki de öyle oluyor. Bu bağıntı, ilk meblağın değer kazanması ya da kaybetmesi ile değişmiş olmuyor. Değer açısından düşünüldüğünde, belli bir miktar meta, belli bir miktar paraya eşittir. Bu değer artarsa, daha büyük bir para miktanna eşit olur. Düştüğünde ise bunun tersi doğrudur. Eğer değer 2.000'e eşitse, %5 = 100; eğer 1.000'e eşitse, %5 = 50'dir. Ama bu, faiz oranını hiç bir şekilde değiştirmez. Bu sorunun tek rasyonel

tarafı, aynı miktar metaın satış değeri, 2.000 sterlin tuttuğu [sayfa 520] zaman gerekli olan para miktannın, 1.000 sterlin tuttuğu zamanki paradan daha fazla tutmuş olmasıdır. Ama bu, yalnızca, kâr ile faizin burada birbiriyle ters orantılı olduğunu gösterir. Çünkü, değişmeyen ve değişen sermayeleri oluşturan kısımların fiyatlan ne kadar düşük olursa, kâr o kadar yüksek ve faiz o kadar düşüktür. Ama bunun tersi de olabilir ve çoğu kez de öyle olur. Örneğin, iplik ve dokuma için talep olmadığından, pamuk ucuz olabilir; ve, pamuklu sanayiideki büyük kârlar, pamuğa karşı büyük bir talep yarattığı için pamuk nispeten pahalı olabilir. Öte yandan, sırf pamuk fiyatı düşük olduğu için, sanayicilerin kârları yüksek olabilir. Hubbard'ın tablosu, faiz oranı ile meta-fiyatlannın, tamamen bağımsız hareket ettiklerini, oysa, faiz oranının hareketierinin, maden rezervi ile kambiyo kurlannın hareketlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu tanıtlamaktadır.

Economist diyor ki: "Bu nedenle, metalar ne zaman bol olursa, paranın faizinin düşük olması gerekir." Bunalım sırasında bunun tamamen tersi olur. Metalar aşırı boldur, paraya çevrilemez ve bu yüzden de faiz oranı yüksektir; çevrimin bir başka evresinde metalara olan talep büyüktür ve dolayısıyla geriye ödemeler hızlıdır, ama aynı zamanda, bu hızlı geriye ödemeler nedeniyle faiz oranı düşük olduğu için, fiyatlar yükselmektedir. "Ne zaman onlar (metalar) kıt ise, paranın faizinin yüksek olması gerekir. " Bunalımı izleyen gevşek dönemde bunun tersi doğrudur. Metalar, talebe oranla değil mutiak anlamda kıtür; ve faiz oranı düşüktür.

[4])'üncü yargıyla ilgili olarak, bir meta sahibinin, bunu nasıl olsa satabileceği kaydıyla, mevcut stokun hızla tükenmesi haline göre, piyasanın malla dolup taştığı sıralarda elindekileri daha ucuz fiyatla elden çıkarması akla-yatkın bir şeydir, ama bu yüzden niçin faiz oranının düşmesi gerektiği, o kadar açık değildir.

Piyasanın, ithal mallanyla dolup taşüğı bir sırada, meta sahiplerinin, mallannı piyasaya sürmekten kaçınmak için, borç sermayesine karşı artan bir talepte bulunmalan sonucu, faiz oranı yükselebilir. Ticari kredinin akıcılığı, banka kredisine olan talebi nispeten düşük tutabileceği için, faiz oranı düşebilir.

Economist, 1847'de, yükselen faiz oranlarının ve para piyasası üzerinde basınç yapan diğer durumların, kambiyo kurlan üzerindeki hızlı etkisinden sözediyor. Ama şunu da unutmamak gerekir ki, kambiyo kurlanndaki değişmeye karşın, dışarıya alün akışı, nisan ayı sonuna dek devam etti; mayıs başlanna dek bunda bir dönüş olmadı.

1 Ocak 1847'de, bankanın maden rezervi 15.066.691 sterlindi; faiz oranı %3[1]/2; Paris üzerinde üç aylık kambiyo kuru 25,75; Hamburg'da

13,10; Amsterdam'da 12,1/4 idi. 5 Martta, maden rezervi 11.595.535 sterline düştü; iskonto oranı %4'e yükseldi; kambiyo kuru Paris üzerinde [sayfa 52i] 25,67V2'ye düştü. Hamburg üzerinde 13,9',/4'e, Amsterdam üzerinde 12,21/2'ye düştü. Altın akışı devam etti. Aşağıdaki tabloya bakınız:

1847	ingiltere Bankası'nın Külçe Rezervi &	Para Piyasası	En Yüksek Üç Aylık Kurlar		
			Paris	Hamburg	Amsterdam
20 Mart	11.231.630	Banka Iskonto Oranı %4	25,67'/2	13,9%	12,2'/.
3 Nisan	10.246.410	Banka Iskonto Oranı %5	25,80	13,10	12,31/2
10 Nisan	9.867.053	Para çok kıt	25,90	13,10'/;	12,4V2
17 Nisan	9.329.841	Banka Iskonto Oranı %5,5	26,02'/2	13,40%	12,51/2
24 Nisan	9.243.890	Piyasa sıkışık	26,05	13,12	12,6
4 Mayıs	9.337.746	Sıkışıklık Artıyor	26,45	13,123/4	12,6i/2
8 Mayıs	9.588.759	Sıkışıklık en üst düzeyde	26,27'/2	13,15'/;	12,7%

1847'de, İngiltere'den toplam değerli maden ihracı 8.602.597 £'e ulaştı.

Amerika Birleşik Devletleri'ne	£ 3.226.411
Fransa'ya	£ 2.479.892
Ticaret ortaklığı olan Avrupa kentlerine	£ 958.781
Hollanda'ya	£ 247.743

Mart sonunda kurlarda meydana gelen değişikliğe karşın, altın akışı, belki de Amerika'ya, tam bir ay daha devam etti.

"Biz böylece," [diyor *Economist,* 2 Ağustos 1847, s. 954] "faiz oranındaki yükselmenin etkilerinin ve aleyhteki kurlan düzeltme ve altın akışını tekrar bu ülkeye çevirme işlemlerini izleyen baskının ne kadar hızlı ve güçlü olduğunu görmüş oluyoruz. Bu etki, ticaret dengesinden tamamen ayn olarak ortaya çıkmıştır. Daha yüksek bir faiz oranı, hem yabancı ve hem de İngiltere'ye ait tahvillerin fiyatlannın düşmesine, ve yabancılar hesabına büyük satın almalann yapılmasına yolaçtı; bu, bu

ülkeden çekilecek poliçe miktannı artırdı, öte yandan yüksek faiz oranı ile, para elde edilmekte çekilen güçlük öylesine büyüktü ki, miktarları arttığı halde bu poliçelere olan talep düştü.... Aynı nedenle ithalatla ilgili siparişler iptal edildi ve, dış ülkelerdeki İngiliz sermaye yatırımlan paraya çevrildi ve kullanılmak üzere bu ülkeye getirildi. Böylece, örneğin, 10 mayıs tarihli *Rio de Janeiro Price Current'da* şunları okuyoruz: 'Kurlar, [İngiltere ile] esas olarak [Brezilya] devlet tahvillerinin, İngiliz müşteriler hesabına yapılan büyük ölçüde satışlarının ödenmesi için piyasa üzerinde meydana gelen baskının sonucu olarak bir gerileme daha gösterdi.' Bu ülkeye ait olan ve faiz oranı burada çok düşük iken dış ülkelerdeki devlet ve diğer tahvillere yatınlan sermaye, faiz oranı yükselince böylece

[sayfa 522] tekrar geri getirildi.

İNGİLTERE'NİNİ TİCARET DENGESİ

Yalnız Hindistan, "iyi hükümet", İngiliz sermayesinde faiz, temettü, vb. karşılığı İngiltere'ye 5 milyon haraç vermek zorundaydı ve bu miktara, resmi memurların maaşlarından yaptıkları tasarruflar ile İngiliz tüccarlannın, İngiltere'ye yatırılmak üzere kârlanndan ayırarak her yıl ana-yurda gönderdikleri meblağlar dahil değildi. Her İngiliz sömürgesi, aynı nedenler için büyük ödemeler yapmak zorundaydı. Avustralya, Batı Hint Adaları ve Kanada'daki bankaların çoğu, İngiliz sermayesi ile kurulmuştur ve temettüler İngiltere'de ödenebilir. Aynı şekilde, İngiltere, üzerinden faiz aldığı bir çok yabancı -Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika- hazine bonolarına sahiptir. Buna ek olarak, yabancı demiryolları, kanallar, madenler, vb. üzerinde hisseleri bulunmakta ve buralardan temettü almaktadır. Bütün bunlar için ödemelerin hemen hepsi, İngiliz ihracat tutarının üzerinde ve ötesinde kalan ürünlerle yapılmıştır. Buna karşılık, İngiltere'den, yabancı ülkelerdeki İngiliz hisse senetleri sahipleriyle, dış ülkelerdeki İngilizlerin tüketimi için gönderilen meblağ, buna kıyasla önemsizdir.

Ticaret dengesini ve borsa kurlannı ilgilendirdiği kadanyla, sorun, "her dönemin kendine özgü sorunudur". Genellikle ... İngiltere, ihracatına uzun vadeli krediler vermekte, oysa ithalata peşin para ödemektedir. Belirli zamanlarda, uygulamadaki bu farkın kurlar üzerinde önemli etkileri olmaktadır. İhracatımızın çok önemli ölçüde arttığı bir zamanda, örneğin 1850'de, sürekli ve artan bir İngiliz sermaye yatırımının devam etmesi gerekir... bu şekilde, 1850'ye ait ödemeler, 1849'da ihraç edilen mallar karşılığı yapılabilir. Ama, 1850'deki ihracatın 1849'daki ihracatı 6 milyondan fazla aşması halinde, bunun pratikteki sonucu, bu miktarda bir fazla paranın dışanya gönderilmesi ve aynı yıl içersinde dönmesi olmak gerekir. Ve bu şekilde, kambiyo kurları ile faiz oranı üzerinde bir etki meydana getirilmiş oluyor. Bunun tersine, ticari bir bunalım sonucu işlerimiz bozulunca ve ihracatımız büyük ölçüde azalınca, geçen yıllann büyük ihracatına ait ödemeler ithalatımızın değerini önemli miktarda aşıyor, kurlar bununla orantılı olarak lehimize dönüyor, içerde hızla sermaye birikiyor, faiz oranı düşüyor." *(Economist,* 11 Ocak 1851 [s. 30].)

Kambiyo kurlan şunlara bağlı olarak değişebilir:

1) Nedeni ne olursa olsun -tamamen ticari ya da dışarıya sermaye yatınmı ya da savaş için hükümet harcamalan, vb. gibi, dış ülkelere nakit ödemeler yapıldığı sürece- o andaki ödemeler dengesi sonucu.

2) Belli bir ülkede -metal ya da kağıt- paranın değer kaybetmesi sonucu. Bu tamamen nominaldir. Eğer 1 sterlin, eskisine göre ancak onun yansı kadar bir parayı temsil ediyorsa, 25 frank yerine 12,5 frank sayılması doğaldır, [sayfa 523]

3) "Para" olarak birisi gümüş öteki altın kullanan iki ülke arasındaki kambiyo kurları sözkonusu olduğunda, kurlar, bu iki madenin değerindeki nispi dalgalanmalara bağlıdır, çünkü bunlar zorunlu olarak, iki maden arasındaki pariteyi değiştirirler. 1850'deki kurlar buna örnek olabilir: İngiltere'nin ihracatı büyük ölçüde arttığı halde, bu kurlar İngiltere aleyhine idi. Gene de dışanya bir altın akışı olmadı. Bu durum, altın karşısında gümüşün değerindeki geçici yükselmenin bir sonucuydu. (Bkz: *Economist,* 30 Kasım 1850 [s.1319-1320].)

1 sterlinin kur paritesi: Paris, 25 frank 20 sent; Hamburg, 13 mark 10,5 şilin; Amsterdam 11 florin 97 selit. Paris kurlarının 25,20 frankı geçmesi ölçüsünde, Fransa'nın İngiliz borçluları ya da Fransız metalarının alıcılan için daha lehte olmaktadır. Her iki durumda da, amacını gerçekleştirmek için, daha az sterline gereksinmesi olacaktır. Değerli madenin kolayca elde edilemediği daha uzak ülkelerde, İngiltere'ye yapılacak ödemeler için gerekli poliçeler kıt ve yetersiz olduğunda, bunun doğal sonucu, kendilerine karşı büyük bir talep olduğu için genellikle İngiltere'ye gönderilen ürünlerin fiyatlannı, poliçe yerine bunlan göndermek amacıyla yükseltmektedir; Hindistan'da çoğu kez durum budur. İngiltere'de para çok bolken, faiz oranı düşük, tahvil ve senet fiyatlan yüksek iken bile, kurlar aleyhte olabilir ya da hatta dışanya bir altın akışı bile meydana gelebilir.

1848 yılı boyunca, sağlam poliçeler, pek az ve orta derecede olanlar, 1847 bunalımı ve Hindistan ile yapılan ticarette genel bir kredi azlığı sonucu, kolayca kabul edilmedikleri için, İngiltere, Hindistan'dan büyük miktarlarda gümüş kabul etti. Bütün bu gümüşler daha İngiltere'ye gelir gelmez, devrimin pek çok para-yığma oluşumuna yolaçtığı Kıta Avrupası'nın yolunu tuttu. Aynı gümüş kitlesi, bu sefer de

kambiyo kur-lan kârlı hale getirdiği için 1850'de tekrar Hindistan yolculuğuna çıktılar.
Parasal sistem esas olarak bir katolik, kredi sistemi ise protestan kurumudur. *The Scotch hate gold.* ["İskoçlar altından nefret eder."] Me-taların, kağıt biçimindeki parasal varlığı, ancak toplumsal bir varlıktı. Kurtuluşu getiren, imandır. Metaların özünde taşıdığı ruh olarak para-değere iman, üretim tarzına ve onun getirmesi kaçınılmaz düzene iman, sırf kendisini genişleten sermayenin kişileşmesi olarak üretime aracılık eden bireylere iman. Ne var ki, protestanlık kendisini katolikliğin temellerinden ne kadar kurtarmış ise, kredi sistemi de ancak o kadar kendisini parasal sistemin esaslarından kurtarmıştır, [sayfa 524]

OTUZALTINCI BOLÜM KAPİTALİST-ÖNCESİ İLİŞKİLER
FAİZ getiren sermaye ya da arkaik biçimiyle söylersek tefeci sermaye, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim tarzından çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimlerine aittir.
Tefeci sermayenin varlığı, ancak, ürünlerin hiç değilse bir kısmının metalara dönüşmüş olmasını ve paranın, çeşitli işlevleri içersinde, meta ticaretinin yanısıra gelişmiş bulunmasını gerektirir.
Tefeci sermayenin gelişmesi, tüccar sermayesinin gelişmesiyle ve özellikle para-ticareti yapan sermayenin gelişmesiyle bağlı haldedir. Eski Roma'da, manüfaktürün, antik dünyadaki ortalama gelişme düzeyinin çok altında bulunduğu Cumhuriyetin son yıllarından başlayarak, tüccar sermayesi, para-ticareti yapan sermaye ve tefeci sermaye, antik biçim içersinde kendi en üst düzeylerine kadar gelişti.
Biz, para yığmanın zorunlu olarak parayla birlikte ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz. Ama profesyonel iddiharcılar, ancak tefeciye dönüştükten sonra önem kazanmışlardır, [sayfa 525]

Tüccar, kâr sağlamak, sermaye olarak kullanmak, yani yatırmak için borç para alır. Dolayısıyla, ilksel toplum biçimlerinde faizcinin tüccarla ilişkisi, modern kapitalistle olan ilişkisi ile aynıdır. Bu özgün ilişki katolik üniversiteler tarafından da uygulandı. "Alcala, Salamanca, Ingol-stadt, Breisgau'daki Freiburg, Mayence, Cologne, Treves üniversiteleri, birbiri ardına, ticari borçlar için faizin yasallığını kabul ettiler. Bu onayl-amalann ilk beş tanesi Lyons kenti konsüUüğünün arşivlerinde saklanmış ve Bruyset-Ponthus'un *Traite de l'usure et des interets,* Lyons, adlı yapıtının ekinde yayınlanmıştır." (M. Augiet, *le Credit Public, ete,* Paris 1842, s. 206.) Köle ekonomisinin (ataerkil türde değil de daha sonra Yunan ve Roma zamanlarında) servet yığma ve dolayısıyla paranın, köle, toprak vb., satın alınması yoluyla başkalarının emeğine elkonulması aracı olarak hizmet ettiği bütün biçimlerde, para, sırf bu şekilde yatınlabildiği için, sermaye olarak harcanabilir, yani faiz getirebilir.
Bununla birlikte, kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermayenin varolduğu karakteristik biçimler iki türdür. Ben, karakteristik biçimler deyimini özellikle kullanıyorum. Bu aynı biçimler, kapitalist üretimde, kendilerini yinelerler, ama yalnızca ikincil biçimler olarak. O zaman bunlar artık, faiz getiren sermayenin niteliğini belirleyen biçimler değillerdir. Bu iki biçim şunlardır: *birincisi,* üst sınıflann bol keseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine,borç para vererek tefecilik; *ikincisi,* kendi emek araçlanna sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik. Bunlar, zanaatçıları kapsar, ama esas olarak köylüleri kapsar, çünkü, özellikle kapitalist-öncesi koşullar altında, bu koşullann, küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin verdiği sürece köylü sınıfı bunların ezici çoğunluğunu oluşturur.
Bir yandan zengin toprak sahiplerinin tefecilik yüzünden yıkımı, öte yandan küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşması, büyük miktarlarda para-sermayenin oluşumuna ve yoğunlaşmasına yol açmıştır. Ne var ki, bu sürecin, modern Avrupa'da olduğu gibi, ne ölçüde eski üretim tarzına son verdiği ve bunun yerine kapitalist üretim tarzını geçirip geçirmediği, tamamen tarihsel gelişme aşamasına ve bununla birlikte ortaya çıkan koşullara bağlıdır.
Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermaye, bizzat çalışan köylü ile küçük usta zanaatçının yürüttüğü küçük-ölçekli üretimin egemenliğine tekabül eder. Emekçi, emek araçları ve emeğin ürünü ile sermaye biçiminde gelişmiş kapitalist üretim koşullannda olduğu gibi, karşı karşıya gelince, bir üretici olarak, herhangi bir borç para alma olanağına sahip değildir. Borç para alsa hile, bunu, artık, örneğin, kişisel gereksinmelerini karşılamak için rehinci dükkanından almaktadır. Oysa, emekçi, ister gerçek, ister sözde olsun, emek araçları ile ürününün sahibi olduğu zaman, borç sermayesinin karşısına üretici olarak çıkar, ve borç sermayesi de onun karşısında tefeci sermaye olarak bulunur. Banker, zenginlere, oysa tefeci, fakirlere borç verdiği için, banke-

re [sayfa 526] saygı duyulduğu halde tefecinin küçümsendiğini ve nefret edildiğini söylerken Nevvman konuyu hafife almış oluyor. (F. W. New-man, *Lectures on Political Economy,* London 1851, s. 44.) Nevvman, iki toplumsal üretim tarzı arasındaki farkın ve bunlara tekabül eden toplumsal düzenlerin, konunun özünü oluşturduğunu ve bu durumun, zengin ile fakir arasındaki ayrımla açıklanamayacağı

olgusunu göremiyor. Üstelik, küçük üreticinin kanını emip kurutan tefecilik, zengin büyük malikane sahibinin kanını kurutan tefecilikle elele gider. Romalı patri-syenlerin faizciliği, Romalı plebleri, bu küçük köylülerin kökünü kazır kazımaz, bu tür sömürü sona erdi ve bu küçük köylü ekonomisinin yerini katıksız bir köle ekonomisi aldı.

Kıtı kıtına geçim araçlarının üzerindeki tüm fazlalık (daha sonra üreticilerin ücretleri halini alan miktar), faiz biçimi içersinde, tefecilik tarafından tüketilebilir (bu, sonra, kâr ve toprak rantı biçimini alır), dolayısıyla, devletin hak talep ettiği pay dışında kalan *bütün* artı-değeri yutan *bu faiz* düzeyini, faizin normal olarak hiç değilse ancak artı-değerin bir kısmını oluşturduğu modem faiz oranı düzeyi ile karşılaştırmak çok saçmadır. Böyle bir karşılaştırma, ücretli işçinin, kârı, faizi ve toprak rantınım, yani tüm artı-değeri ürettiği ve kendisini çalıştıran kapitaliste verdiği olgusunu görmezlikten gelmiş oluyor. Carey, bu saçma karşılaştırmayı, sermayedeki gelişmenin ve buna bağlı olarak faiz oranındaki düşmenin, emekçi için ne denli yararlı olduğunu göstermek amacıyla yapıyor. Üstelik, ele geçirdiği kurbanından artı-emek sızdırmakla yetinmeyen tefeci, onun elindeki emek araçlarının, toprağın, evin, vb. bile mülkiyetini yavaş yavaş eline geçirmekte ve sürekli olarak onu mülksüzleştirme çabası içersinde bulunmaktadır; ve burada gene emekçinin, kendi emek araçlarından bu şekilde tamamen mülksüzleştirilmesinin, kapitalist üretim tarzının ulaşmak istediği bir sonuç değil, daha çok, onun çıkış noktası için bir önkoşul olduğu unutulmaktadır. Ücretli-köle, tıpkı gerçek köle gibi, durumu nedeniyle - hiç değilse üretici olma niteliği içersinde- bir alacaklının kölesi haline gelemez; ücretli-kölenin, tüketici olma niteliği içersinde bir alacaklının kölesi haline gelebileceği de doğrudur. Tefeci sermaye, bu biçim içersinde, gerçekten de, üretim tarzını değiştirmeksizin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmektedir; böyle olunca emek araçlannın, üreticilerin mülkiyet ya da tasarrufunda bulunması -ve buna tekabül eden küçük-ölçekli üretim- onun temel önkoşuludur; böylece, bir başka deyişle, sermaye, emeği doğrudan doğruya boyunduruğu altına almaz, ve dolayısıyla onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmaz, - bu tefeci sermaye, üretim tarzını yıkıma uğratır, üretici güçleri geliştirmek yerine felce uğratır, ve ayın zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin, kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, emeğin kendi aleyhine de olsa gelişemediği sefil koşulları devam ettirir.

Tefecilik, böylece, bir yandan, antik ve feodal servet ve antik ve feodal mülkiyet üzerinde zayıflatıcı ve yıkıcı bir etki yapar. Öte yandan

da, [sayfa 527] küçük-köylü ve küçük-kasabalı* üretimini, kısacası, üreticinin hala kendi üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü bütün biçimleri zayıflatır ve yıkar. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında, emekçi, üretim araçlarının yani ekip biçtiği toprağın, işlediği hammaddelerin, vb. sahibi değildir. Oysa bu sistemde, üreticinin, üretim araçlanndan aynlması, üretim tarzının kendisinde fiili bir devrimi yansıtır. Birbirinden ayn emekçiler, aynn ama birbirine bağlı faaliyetieri yerine getirmek amacıyla büyük işyerlerinde biraraya getirilmişlerdir; alet, makine haline gelmiştir. Üretim tarzının kendisi, artık küçük mülkiyetle birarada olan üretim aletlerinin dağılmasına izin vermediği gibi, emekçinin kendisinin de tek başına çalışmasına izin vermez. Kapitalist üretimde, tefecilik, artık, üreticiyi kendi üretim araçlarından ayıramaz, çünkü zaten üreticiler üretim araçlanndan ayrılmışlardır. Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti biraraya toplar. Üretim tarzını değiştirmez, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden-üretimi, gitgide daha perişan koşullar alünda devam etmek zorunda bırakır. Üretim araçları mülkiyetinin, üreticinin kendilerine ait olmasının, aynı zamanda, politik statünün, yurttaşın özerkliğinin temelini oluşturduğu antik dünyada pek belirgin bir biçimde görülen tefecilere karşı nefretin kökeninde işte bu yatmaktadır.

Köleliğin egemenliği ölçüsünde ya da artı-ürünün feodal bey ve maiyeti tarafından tüketilmesi ölçüsünde, köle sahibi ya da feodal bey, tefecinin pençesine düşer, ama üretim tarzı hala aynı kalır; yalnızca, emekçinin durumu daha da ağırlaşır. Borca batan köle sahibi ya da feodal bey daha da zalimleşir, çünkü, kendisi de daha fazla ezilmektedir. Ya da en sonu, antik Roma'da şövalyelerin olduğu gibi, kendisi de toprak sahibi ya da köle sahibi haline gelen tefeciye yerini bırakır. Ne de olsa, büyük ölçüde bir politik iktidar aracı olduğu için, sömürüsü de az çok ataerkil kalan bu eski sömürücünün yerini, katı, para-delisi bir sonradan görme almıştır. Ama, böylece üretim tarzı değişmemiştir.

Tefecilik, ancak sağlam temeli ve sürekli yeniden-üretiminin dayandığı politik örgütienmenin de temeli olan mülkiyet biçimlerini yoket-tiği ve çözüştürdüğü ölçüde bütün kapitalist-öncesi üretim tarzının üzerinde devrimci bir etkiye sahiptir. Asya biçimleri alünda, tefecilik, ekonomik çöküntü ve politik yozlaşma dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun süre devam edebilir. Ancak kapitalist üretimin diğer önkoşul-lannın bulunduğu yer ve zamanda, tefecilik, bir yandan feodal bey ile küçük-ölçekli üreticiyi mahvetmek, öte yandan, emek araçlannı sermaye içersinde toplamak suretiyle, yeni üretim tarzının kurulmasında yardımcı araçlardan biri halini alır. [sayfa 528]

* Almanca özgün metinde *"kleinbürgerliche",* Fransızca çeviride *"petite bourgeoise"* olmakla birlikte, İngilizce çeviride *"small-burgher"* olan bu terimi, *"küçük-burglu"* karşılığı, *"küçük-kasabalı"* olarak çeviriyoruz, -f.

Ortaçağda hiç bir ülkede genel bir faiz oranı yoktu. Kilise daha başlangıçta, faizle borç verilmesini yasaklamıştı. Yasalar ile mahkemeler, borç para verilmesiyle ilgili pek az koruyucu önlem koyuyordu. Tek tek durumlarda ise alınan faiz çok yüksekti. Sınırlı para dolaşımı, çoğu ödemeleri nakit yapma gerekliliği ve hele poliçe işlemlerinin henüz daha gelişmemiş bir düzeyde bulunması, halkı borç para almaya zorluyordu. Hem faiz oranlarında ve hem de tefecilik anlayışında büyük farklılıklar vardı. Charlemagne zamanında %100 faiz, tefecilik sayılıyordu. Constance gölü üzerinde Lindan'da 1348'de bazı kasabalılar %2162/3 alıyorlardı. Zürih'te Kent Meclisi, yasal faiz oranının %431/3 olmasını kararlaştırmıştı. İtalya'da normal faiz oranı, 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar %20'yi geçmediği halde, bazan %40 ödenmesi zorunlu hale geliyordu. Verona, %12!/2 faiz oranını yasal oran olarak saptadı. İmparator Frederik II, faiz oranını %10 olarak saptadı, ama yalnızca Yahudiler için. Hıristiyanlar için de bir şey söylemeye tenezzül etmedi. Almanya'nın Ren eyaletlerinde, 13. yüzyıldan beri %10 faiz oranı kuraldı. (Hüllmann, Geschishte des Stâdtewesens, II, s. 55-57.)

Tefeci sermaye, sermayenin üretim tarzının henüz bulunmadığı bir sermayeye özgü bir sömürü yöntemi kullanmaktadır. Bu durum, kendisini, burjuva ekonomisi içersinde geri kalmış sanayi kollarında ya da modem üretim tarzına geçişe direnen sanayi kollannda yinelemektedir. Örneğin eğer biz, İngiltere'deki faiz oranını Hindistan'daki ile karşılaştırmak istiyorsak, İngiltere Bankasının faiz oranını değil, örneğin küçük makineleri kiraya verenlerin, ev sanayilerinde çalışan küçük üreticiye uyguladıkları faiz oranını almamız gerekir.

Tefecilik, tüketici servete zıt, kendisi sermaye doğuran bir süreç olması bakımından tarihsel olarak önemlidir. Tefecinin sermayesi ile tüccann serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin oluşmasını teşvik eder. Ne kadar az ürün meta niteliğine girerse ve değişim-değerinin üretim üzerindeki egemenliği ne kadar az ve sınırlıysa, para, o kadar fazla fiili ve asıl servet -kullanım-değerlerindeki sınırlı temsil edilişine zıt-, genel olarak servet şeklinde görünür. İşte para-yığmanın temeli budur. Dünya-parası ve para-yığma olarak, para olması dışında o, özellikle, ödeme aracı biçimidir ve böyle olduğu için de, metaların mutlak biçimi olarak görünür. Ve özellikle bu ödeme aracı işlevi, faizi ve dolayısıyla da para-sermayeyi geliştirir. Çarçur edici ve yozlaştıncı zenginliğin istediği şey, para olarak para, her şeyi saünalma (ve bu arada da borçlarını ödeme) aracı olarak paradır. Küçük üreticinin paraya, her şeyden önce ödeme yapmak için gereksinmesi vardır. (Toprakbeyleri ile devlete ayni olarak yapılan hizmetin ve ödenen vergilerin, para-ranta ve para-vergilere dönüşmesi burada büyük bir rol oynar.) Her iki durumda da, para olarak para gereklidir. Öte yandan, para-yığmayı ilk kez gerçek hale getiren ve para-yığıcının rüyalannı gerçekleştiren şey, tefeciliktir. Bu para-yığmanın sahibinden istenen şey, sermaye değil para olarak

[sayfa 529] paradır; ama, faiz aracılığı ile o, bu birikmiş parayı, sermayeye, yani arü-emeğin bir parçasını ya da tamamını ele geçirme aracına çevirir ve aynı şekilde, üretim araçlannın bir kısmını, bunlar nominal olarak başkalarının mülkiyetinde kalsa bile elde etmek ister. Tefecilik, üretimin gözeneklerinde yaşar, tıpkı Epikür'ün tanrılarının, dünyalar arasındaki boşlukta yaşaması gibi. Para bulmak ne kadar güçleşirse, meta-biçim, ürünlerin genel biçimini o kadar az oluşturur. Dolayısıyla, tefeci, paraya gereksinmesi olanın ödeme ya da direnme gücü dışında hiç bir engel tanımaz. Küçük-köylü ve küçük-kasabalı üretiminde para, emekçinin üretim araçları (bu üretim tarzında emekçi hala büyük ölçüde bu üretim araçlannın sahibidir), beklenmedik durumlar ya da olağanüstü kargaşalıklar sonucu elinden çıktığı ya da normal yeniden-üretim yoluyla yerine konulmadığı zamanlarda, belli başlı satınalma aracı olarak iş görür. Geçim araçlan ile hammaddeler, bu üretim gereksinmelerinin önemli bir kısmını oluşturur. Bunlar eğer çok pahalı hale gelirlerse, ürün için yapılan ödemeler ile yerine konma olasılığı ortadan kalkabilir, tıpkı normal bir kötü ürün döneminin, köylünün tohumluğunu yerine koymasına engel olması gibi. Romalı patrisyenlerin plebleri askere almaya zorlayarak mahvettikleri, ve onların emek araçlarını yeniden-üretmelerine engel olan, ve bu nedenle de, bunlan dilenci haline sokan bu savaş (yoksullaşma ve yeniden-üretim için gerekli koşullardan yoksun bırakma burada egemen biçimdir), patrisyenlerin hazinelerini, depolarını, o zamanın parası olan yağma edilmiş bakırla doldurdu. Bunlar, pleblere gerekli metalan, hububaü, atian, sığırlan doğrudan vermek yerine, kendileri için işe yaramayan bu bakırları borç verdiler ve bu durumdan, çok aşın tefeci faizler kopartmak için yararlanarak, plebleri, kendilerine borçlu köleler haline getirdiler. Charlemagne zamanında Frank köylüleri gene böyle savaşlarla perişan oldular ve önlerinde, borçlu olmak yerine serf haline gelme dışında bir seçenekleri kalmadı. Roma İmparatorluğunda, bilindiği gibi, çekilen büyük açlık çoğu kez çocuklann satılmasına ve özgür insanlann kendilerini köle olarak zenginlere satmalanna yolaçtı. İşte bütün bunlar genel dönüm noktaları ile ilgili şeyler. Bireysel durumlarda ise, küçük üreticilerin, üretim araçlannın devamı, ya da kaybı, binlerce beklenmedik olaya bağlı olup, bu olayların ya da kayıplann herbiri, yoksulluğun belirtisi ve asalak tefecinin yavaşça sokulacağı ve yerleşeceği bir yara olabilir. Yalnızca bir ineğinin ölümü bile, küçük-köylünün yeniden-üretimini eski ölçeğinde yenilemesine engel olabilir. Ardından tefecinin pençesine düşer ve bir kez bu pençeye düştü mü oradan

zor kurtulur.
Tefecinin gerçekten önemli ve kendisine özgü alanı, ne var ki, ödeme aracı olarak paranın işlevidir. Belli bir tarihte vadesi dolan bir ödeme, toprak ranü, haraç, vb. kendisiyle birlikte, bu amaç için para bulma gereksinmesini de getirir. Bu nedenle, antik Roma'dan modem zamanlara kadar büyük ölçüde tefecilik, vergi tahsildarlanna, *fermiers*

generaux, [sayfa 530] *receveurs generaux'ya** dayanır. Demek ki, ticaret ve meta üretiminin genelleşmesiyle birlikte, satınalma ve ödemenin zaman olarak birbirinden ayrılmasında da bir gelişme olur. Paranın belli bir tarihte ödenmesi zorunlu olur. Bunun nasıl olup da, bugünlerde bile, para-kapitalist ile tefecinin birbirine kanştığı bir duruma yolaçabileceğini, modem para bunalımları göstermektedir. Ne var ki, bu aynı tefecilik, üreticileri gitgide daha fazla borca batırarak ve tek başına faiz yükü normal yeniden-üretimi olanaksız hale getirdiği için, olağan ödeme araç-lannı yok ederek, ödeme aracı olarak paraya karşı olan gereksinmeyi daha da artırmanın başlıca yollarından biri durumunu alır. Bu noktada tefecilik, ödeme aracı olarak parayı birden ortaya çıkanr ve paranın bu işlevini, sanki kendi alanıymış gibi, genişletir.
Kredi sistemi, tefeciliğe karşı bir tepki olarak gelişir. Ama bu, ne yanlış anlaşılmalıdır, ne de antik yazarlar, kilise pederleri, Lutherya da ilk sosyalistlerin yaptığı gibi yorumlanmalıdır. Bu, faiz getiren sermayenin kapitalist üretim tarzının koşullanna ve gereksinmelerine boyun eğmesinden ne fazla ve ne de az bir şeyi ifade eder.
Genellikle, faiz getiren sermaye, modern kredi sisteminde, kapitalist üretim tarzının koşullarına uymuştur. Tefecilik, bu niteliğiyle yalnızca, devam etmekle kalmayıp, gelişmiş kapitalist üretime sahip uluslarda, daha önceki bütün yasalann getirdiği engellerden de kurtulmuştur. Faiz getiren sermaye, kişiler ya da sınıflarla ilişkisi bakımından, ya da borç almanın, kapitalist üretim tarzına tekabül eden anlamda yapılmadığı ve yapılamayacağı; borç almanın, bir rehincide olduğu gibi kişisel bir gereksinmenin sonucu yapıldığı; paranın sağa-sola saçmak amacıyla müsrif zenginlerce borç alındığı, ya da, üreticinin, küçük çiftçi ya da zanaatçı gibi kapitalist olmayan bir üretici olduğu ve bu yüzden de, doğrudan üretici olarak henüz kendi üretim araçlannın sahibi bulunduğu; en sonu, kapitalist üreticinin bizzat çok küçük ölçekte üretim yapması nedeniyle, kendi başına iş gören üreticilere benzediği yer ve durumlarda, tefeci sermayesi biçimini hâlâ korur.
Faiz getiren sermayeyi -kapitalist üretim tarzının temel bir öğesi olması ölçüsünde- tefeci sermayeden ayıran şey, hiçbir zaman, bu sermayenin niteliği ya da özelliği değildir. Bu, salt, sermayenin işlem gördüğü değişik koşullardır ve bu nedenle de borç para verenle karşı karşıya gelen borç alanın tümüyle dönüşmüş bir özelliğidir. Serveti olmayan bir kimse sanayici ya da tüccar kişiliği ile kredi aldığı zaman bile, bu, onun kapitalist olarak işlev yapacağı ve borç alınan sermaye ile, karşılığı ödenmeyen emeğe elkoyacağı düşüncesiyle yapar. Krediyi, o, potansiyel kapitalist kişiliğiyle alır. Serveti olmayan, ama enerjisi, kararlılığı, yeteneği ve ticari zekası olan bir kimse, bu şekilde kapitalist olabilir -ve her bireyin ticari değin, kapitalist üretim tarzında oldukça doğru olarak [sayfa 5311
* Mültezim, genel tahsildar, -f.

tahmin edilebilir- ve bu durum, kapitalist üretim tarzının mazur göstericileri tarafından büyük bir hayranlıkla karşılanır. Bu durum sürekli olarak, bireysel kapitalistlerin zaten bulunduklan alanlara, onlara sahip olacak bir yığın yeni sanayi şövalyesi getirmekle birlikte, aynı zamanda, sermayenin kendi üstünlüğünü takviye eder, dayandığı temeli genişletir ve, toplum katlarından kendisi için devamlı yeni güçler devşirmesini de sağlar. Bunun gibi, ortaçağda katolik kilisesinin, toplumsal durumuna, doğumuna ve servetine bakmaksızın, kilise hiyerarşisini ülkenin en iyi beyinlerinin oluşturması, dinsel egemenliği kurup sağlamlaştırmasının ve halkı ezmesinin başlıca yollarından birisi olmuştur. Yönetici sınıf, yönetilen sınıfın en önde gelen kafalarını ne kadar fazla bünyesi içersinde eritebilirse, egemenliği o denli sağlam ve o denli tehlikeli hale gelir.
Modem kredi sistemini başlatanlar, kendilerine çıkış noktası olarak, genellikle faiz getiren sermayeye karşı bir aforozu değil, tersine, onun açıkça tanınmasını alıyorlardı.
Biz, burada, tefeciliğe karşı uyanan ve yoksul halkı, örneğin *Monts-de-piete* (1350'de Franche-Comte de Sarlins'de, ve daha sonra, 1400 ve 1479'da İtalya'da Perugia ve Savona'da) gibi kuruluşlara karşı korumayı amaçlayan tepkileri sözkonusu etmiyoruz. Bunlar, dindarca istekleri, bunların gerçekleştirilmeleri sırasında tam tersine çeviren tarihin cilvelerini ortaya dökmeleri bakımından dikkate değerdir. Ilımlı bir tahlile göre, İngiliz işçi sınıfı, *Monts-de-piete*'nin modem izleyicileri olan rehinci dükk-anlanna %100 faiz ödüyor.[21] 17. yüzyılın son on yılı boyunca, İngiliz aristokrasisini, gayrimenkule dayanan kağıt para kullanan çiftçi bankalan aracılığı ile tefecilikten kurtarmaya kalkışan Dr. Hugh Chamberleyne ya da John Briscoe gibi kimselerin kredi hayallerinden de söz etmiyoruz.[22]
Venedik ve Cenova'da, 12. ve 14. yüzyılda kurulan kredi kurumları, deniz ticareti ile ona bağlı bulunan toptan ticareti, modası geçmiş tefecilikten ve para işindeki tekelden kurtarmak gereksinmesinden doğmuştur. Bu kent cumhuriyetlerinde kurulan gerçek bankalar, aynı anda, devletin ilerdeki vergi

gelirleri karşılığında borç aldığı kamu kredi kurumlan halini almışlardır, ama şurasını da unutmamak gerekir ki, bu kurumlann [sayfa 532] kuran tüccarların kendileri bu devletlerin önde gelen

[21] "Bir ay içersinde sık sık görülen dalgalanmalar ve küçük bir meblağ elde etmek için rehine verilen bir eşyanın kurtarılması için bir başkasının rehine verilmesi ile, paraya karşılık ödenen faiz bu denli artmaktadır. Başkentte yaklaşık 240 izinli rehinci var, ülkede ise nerdeyse 1.450. Bu iş için kullanılan sermayenin bir milyon sterlini geçtiği tahmin ediliyor, ve bu sermaye bir yılda üç devir yapıyor ve her seferinde ortalama yaklaşık %33V_3 faiz sağlıyor; yapılan bir hesaba göre, İngiltere'de alt tabaka, bir süre için aldığı borç karşılığı yılda yaklaşık bir milyon ödemektedir ve ceza olarak elkonulan eşyaları bu miktarın dışındadır." (J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Populution,* London 1846,1, s. 114.)

[22] Yapıtlarının başlarında bile, başlıca amaçları olarak şunları belirtiyorlar: "Toprak sahiplerinin genel yararı, toprağın değerindeki büyük artış," "soyluların, büyük toprak sahiplerinin, vb. vergi" dışı tutulması, "yıllık gelirlerinin artırılması, vb.". Yalnız, tefeciler, soylular ile çiftçilere, Fransa'dan gelen bir istilâ ordusunun yapabileceğinden daha fazla zarar veren, o beterin beteri ulus düşmanları zarar etmeye katlanabilirler.

yurttaşları idiler ve, faizcilerin pençelerinden kendilerini olduğu kadar devleti de kurtarmak[23] ve aynı zamanda da, devlet üzerinde daha sıkı ve güvenli bir denetim kurmak istiyorlardı. İngiltere Bankası kurulduğu zaman, Tory'ler işte bunun için karşı çıkmışlardı: "Bankalar cumhuriyetçi kuruluşlardır. Venedik'te, Cenova'da, Amsterdam'da ve Hamburg'da gelişmiş bankalar vardır, ama Fransa Bankası ya da İspanya Bankası diye bir şeyi duyan var mıdır?"

Amsterdam Bankası (1609), modem kredi sisteminin gelişmesinde, Hamburg Bankasından (1619) daha fazla çağ açıcı değildi. Bu, salt bir mevduat bankasıydı. Verdiği çekler, aslında, yatınlmış bulunan sikke haline getirilmiş ve getirilmemiş değerli madenler karşılığında makbuzlardı ve ancak alıcıların sıraları ile dolaşımda bulunuyordu. Ama, Hollanda'da, ticari kredi ve para ticareti, ticaret ve manüfaktür ile elele gelişti, ve faiz getiren sermaye, bu gelişme sırasında, sınai ve ticari kredinin egemenliği altına girdi. Bu, düşük faiz oranında zaten görülebilir. Ne var ki, Hollanda, 17. yüzyılda, İngiltere'nin şimdi olduğu gibi, ekonomik gelişmenin modeli kabul ediliyordu. Yoksulluk temeline dayanan eski usul tefecilik tekeli, bu ülkede, kendi ağırlığı ile çöktü.

Bütün 18. yüzyıl boyunca, ticaret ve sanayi sermayesi, faiz getiren sermayeye boyun eğeceğine, bunun tersini sağlamak için Hollanda örnek gösterilerek, faiz oranının zorunlu olarak indirilmesi (ve yasaların buna göre düzenlenmesi) için feryat ediliyordu. Bu hareketin başlıca sözcüsü, o günkü İngiliz özel bankacılığın babası Sir Josiah Child idi. Tefecilerin tekeline karşı, toptan hazır elbise yapımcılan Moses & Son şirketinin, "özel terziler" tekeline karşı verdiği savaşımda yaptığı gibi verip veriştiriyordu. Bu aynı Josiah Child, İngiliz *stock-jobbing* 'inin (borsa spe-külatörlüğünün) de babasıydı. Böylece Doğu Hint Kumpanyasının bu otokratı, bu kumpanyanın tekelini serbest ticaret adına savunuyordu. Thomas Manley'e *(Jnterest of Money Mistaken)** karşı şöyle diyordu. "Çekingen ve titreyen tefeciler güruhunun savunucusu sıfatıyla, en ağır toplannı, benim en zayıf olduğunu ilan ettiğim noktalar üzerine çeviriyor ... düşük faiz oranının servetin nedeni olduğunu düpedüz yadsıyor ve bunun yalnızca onun sonucu olduğuna yemin ediyor." *(Traitis sur le Commerce,* ete, 169, trad. Amsterdam et Berlin, 1754.) "Bir ülkeyi [sayfa 533] zenginleştiren ticaret olduğuna göre ve faiz oranını indirmek de tica-

[23] "Zengin sarraf (bankaların öncüsü), örneğin, İngiltere'de Charles H'ye, yüzde-yirmi, yüzde otuz faiz ödetiyordu. Bu kârlı iş, sarrafı, gitgide daha fazla krala borç vermeye, bütün gelire gözkoymaya, Parlamentonun sağladığı bütün olanakları bu olanaklar sağlanır sağlanmaz, rehin almaya, ve aynı zamanda, senetlerini, firmaları ve haraçları satın ve rehin almaya teşvik etti; ve böylece bütün gelirler, bunların elinden geçiyordu." (John Francis, *History of the Bank ot' Eng-land,* London 1848, I, s. 31.) "Bir banka kurulması, bundan önce birkaç kez önerilmişti. En sonu, bu bir zorunluluktu." (/. *c,* 38.) "Parlamentonun kabul edeceği ödeneklerin teminatı üzerine, akla-yatkın bir faiz oranı ile para bulabilmek için, tefecilerin kanını kuruttuğu hükümetin kendisi için, bir banka kurulması zorunluydu." (/. *c,* s. 59, 60.)

* Thomas Manley, bu kitabın yazarı değildi. Kitap, yazarının adı konmadan 1668'de Londra'da yayımlanmıştı. *-Ed.*

reti artırdığına göre, tefecilikte faizin düşürülmesi ya da kısıtlanması, kuşkusuz, bir ulusun servetinin en verimli başlıca nedenidir. Bir şeyin aynı anda bazı koşullar altında bir neden ve diğer koşullar altında bir sonuç olabileceğini söylemek hiç de saçma değildir. (/. *c,* s. 155.) Yumurta tavuğun nedeni ve tavuk da yumurtanın nedenidir. Faizi düşürmek, servette bir artışa neden olabilir ve servette her artış, faiz oranında daha da fazla bir indirime neden olabilir. (/. *c,* s. 156.) Ben çalışmayı savunuyorum, bana karşı olan kimse ise tembelliği ve miskinliği." (s. 779.)

Tefeciliğe karşı bu şiddetli savaş, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine boyuneğmesi için gösterilen bu istek, modem bankacılık sisteminde, kapitalist üretimin bu önkoşullarını kuran organik buluşların habercilerinden başka bir şey değildir; bankalar, bir yandan, bütün atıl para rezervlerini biraraya toplayıp, bunlan para piyasasına sürerek, tefeci sermayesinin tekelini elinden almakta, öte yandan da, kredi parasını yaratarak, değerli maden tekelini sınırlandırmaktadır.

Bizim, yukarda Josiah Child örneğinde gördüğümüz gibi, tefeciliğe aynı karşı çıkma, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine boyuneğmesi için bu istek, 17. yüzyılın son otuz yılı ile 18. yüzyılın başlannda İngiltere'de bankacılık üzerine bütün yazılarda görülecektir. Biz, ayrıca bunlarda, kredinin mucizeler yaratan etkileri, değerli maden tekeline son verilmesi ve bunun yerini kağıdın alması, vb. konulannda çok büyük hayallere raslıyoruz.

İngiltere Bankası ile İskoçya Bankasının kurucusu İskoçyalı Willi-am Peterson şöyle diyor: İngiltere Bankasına karşı, "bütün sarraflar ile rehinciler büyük bir yaygara kopardılar." (Macaulay,

History of England, IV, s. 499.). "İlk on yıl boyunca banka, büyük zorluklara karşı savaşım verdi; büyük dış kavgalar; çıkardığı banknotlar ancak nominal değerlerinin çok altında kabul ediliyordu... sarraflar (bunlann elindeki değerli maden ticareti, ilkel bankacılığın temeli olarak iş görüyordu), bankayı, yaptıkları işler azaldığı, is-konto oranları düştüğü, devlette yaptıklan işler, rakiplerinin eline geçtiği için kıskanıyorlardı." (J. Frances, /. *c,* s. 73.)
İngiltere Bankası kurulmadan önce, 1683'te bir Ulusal Kredi Bankası kurulması için bir plan önerilmişti. Bu bankanın amaçları arasında, "elinde önemli miktarda mal bulunan bir tüccar, bu bankanın yardımı ile bu malları rehine koyarak kredi sağlar ve bunları zararına satacağı yerde, iyi bir piyasa bulana kadar, personelini çalıştınr ve ticaretini geliştirir." [J. Frances, /. *c,* s. 39-40.] Birçok girişimlerden sonra bu Kredi Bankası, Bishopsgate Street'de Devonsbire House'da kuruldu. Banka, sanayicilerle tüccarlara, rehin edilen mallar karşılığında ve değerlerinin dörtte-üçü tutarında, poliçe biçiminde borç veriyordu. Bu poliçelerin dolaşımını sağlamak için, her iş kolundan, birkaç kişi bir dernek oluşturdular ve bu poliçelerin sahipleri buralardan sanki nakit ödemede bu-lunuyormuşçasına, [sayfa 534] kolayca mal alabiliyordu. Bu banka işi ge-

lişmedi. Mekanizması fazla kanşıktı ve malın değer kaybetmesi halinde, göze alınan risk çok fazlaydı. Eğer biz, İngiltere'de, modern kredi sisteminin kurulmasına öncülük eden ve onu teorik olarak özendiren bu kayıtlann gerçek içeriklerine gözatarsak, bunlarda gördüğümüz tek koşul, faiz getiren sermaye ile genel olarak borç verilebilir üretim araçlarının, kapitalist üretim tarzının boyunduruğu altına sokulması isteğidir. Öte yandan, eğer biz, yalnızca kullanılan sözlere bakarsak -ifade biçimi de dahil- Saint-Simon'un izleyicilerinin, bankacılık ve kredi konusundaki hayalleriyle tam bir anlaşma halinde bulunduğumuzu çoğu kez şaşırarak görüyoruz.
Tıpkı fizyokratların yazılarında *cultivateur'ün** toprağı fiilen ekip biçen kimse için değil, büyük çiftçi karşılığı kullanılması gibi, Saint-Si-mon ile onu izleyenlerde, *travailleur*** için değil, sanayici ve tüccar kapitalist için kullanılmıştır. *"Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, d'ouvriers; il les cherche intelligents, habiles, devoues; il les met â l'oeuvre, etleurs travauxson productifs."**** ([Enfantin] *Religion saint-simonien-ne. Economie politiçue etPolitiçue,* Paris 1831, s. 104.)
Gerçekte şunu unutmamak gerekir ki, Saint-Simon, yalnız son yapıtı, *Le Nouveau Christianisme'de* doğrudan doğruya işçi sınıfı adına konuşmakta ve onların özgürlüğe kavuşturulmasının, çabalarının hedefi olacağını ilan etmektedir. Daha önceki bütün yazılan, aslında, feodal düzene karşı modern burjuva toplumun ya da Napoleon döneminin mareşalleri ile yasa koyuculanna karşı, sanayici ile bankerin övgüsünden başka bir şey değildir. Owen'ın aynı dönemdeki yazılarıyla karşılaştırdığında, ne büyük bir fark![24] Saint Simon'un izleyicileri için, sanayi kapitalist, yukanya alınan pasajda da görüldüğü gibi, gene *travailleur par excellence.***** kalmaktadır. Bunlann yazılanın eleştirel bir gözle okuduktan sonra, insan, bunlann kredi ve banka hayallerinin, Saint-Simon'un eski izleyicisi Emile Pereire tarafından kurulan *credit mobilier'de* gerçekleştiğini görünce, şaşırmayacaktır. Şu da var ki, bu

[24] Müsvedde üzerinde tekrar çalışmış olsaydı, Marx, kuşkusuz bu kısmı epeyce değiştirirdi. Bunun nedeni, Marx'ın tam bu satırları yazdığı sırada, Fransa'da İkinci İmparatorluk döneminde, Saint-Simon'un eski izleyicilerinin oynadıkları rol olmuştur; bu okulun, dünyayı borçtan kurtaracak olan kredi hayalleri, tarihin cilvesiyle, hiç görülmemiş ölçekte muazzam bir dolandırıcılık şeklinde gerçekleştirilmişti. Daha sonraları Marx, Saint-Simon'un dehasından ve ansiklopedik zekasından yalnız hayranlıkla sözetmiştir. Daha önceki yapıtlarında Saint-Simon'un burjuvazi ile proletarya arasında tam o sırada meydana gelmeye başlayan zıtlığı görmemesi ve, *travailleun* arasına, burjuvazinin üretime faal olarak katılan kısmını da sokması, Fourier'nin, sermaye ile emeği uzlaştırma çabası üzerindeki anlayışına tekabül eder ve Fransa'nın o günlerdeki ekonomik ve politik durumu ile açıklanır. Bu konuda, Ovven'ın daha uzak görüşlü olması, bulunduğu ortamın farklı oluşundan ileri geliyor, çünkü Owen, sanayi devrimi ve sınıf zıtlaşmasının adamakıllı keskinleştiği bir dönemde yaşamıştı - *F. E.*

* Çiftçi tarımcı, -f.

** Emekçi, -f.

*** "Bir *travailleur* (işçi), yardımcılara, destekçilere, *emekçilere* gereksinme duyar; bunların zeki, becerikli, bağlı olmasını ister; o bunları işe koşar ve bunların emeği üretkendir." *(Religion saint-simonienne, Economie politique et Politique,* Paris 1831, s. 104.)

**** En üstün emekçi, -f.

biçim ancak, Fransa gibi, ne kredi sisteminin ve ne de büyük-ölçekli sanayiin henüz [sayfa 535] modem gelişme düzeyine ulaşmadığı bir ülkede egemen olabilirdi. Bu, İngiltere ve Amerika'da kesinlikle olanaksızdı. *Credit mobilier'in* çekirdeği, *Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Pre-miere annee,* 1828-29, 3. ed., Paris 1831, adlı yapıttan alınan kısımlarda zaten bulunmaktadır. Bankerlerin, kapitalistler ile özel tefecilerden daha ucuza borç para verebilecekleri anlaşılabilir bir şeydir. Bu bankerler, bu nedenle, "sanayicilere, borç verebilecekleri kimsenin seçiminde daha kolay yanılabilen gayrimenkul sahipleri ile kapitalistlerden daha ucuza, yani *daha düşük faizle* araç sağlayabilirler" (s. 202). Ama yazarlann kendileri dipnotta şunları ekliyorlar: "Bankerlerin, aylak zenginler ne *travailleur'ler* arasındaki aracılıktan sağladıkları çıkar, çoğu kez bizim örgütlenmemiş toplumumuzun verdiği ve kendisini çeşitli sahtekarlıklar ve gözboyayıcılık şeklinde ortaya koyan fırsatlarla dengelenir ya da hatta ortadan kaldırılır. Bankerler çoğu kez *travailleurler* ile aylak zenginler masında toplumun

zaranna, her ikisini de sömürmek amacıyla, yolunu bulurlar." *Travailleur,* burada, *capitaliste industriel** anlamına gelir. Ne var ki, modern bankacılık sisteminin emrindeki araçları sırf aylak kimselerin araçları olarak görmek de yanlıştır. Her şeyden önce bu, sermayenin, sanayiciler ve tüccarlar tarafından, geçici olarak para rezervi ya da yatırılacak sermaye şeklinde, boş duran para-biçiminde tuttukları kısmıdır. Şu halde, bu, aylak sermayedir, ama aylakların sermayesi değildir. Sonra, genellikle bu, bütün gelir ve tasarrufların, geçici ya da sürekli olarak biriktirilecek kısmıdır. Her ikisi de banka sisteminin niteliğinde esastır.

Ama şunu da her zaman akılda tutmak gerekir ki, önce para -değerli maden biçimindeki-, kredi sisteminin, kendi niteliği gereği, *hiç bir zaman* kendisini kopartamayacağı temel olarak kalır. Sonra, kredi sistemi, toplumsal üretim araçlannın özel kimselerin (sermaye ve toprak mülkiyeti biçiminde) tekelinde bulunmasını öngörür ve kendisi, bir yandan, kapitalist üretim tarzının özünde taşıdığı bir şekildir, öte yandan da, onun en yüksek ve nihai biçimine ulaşmasında itici güçtür.

Bankacılık sistemi, resmi örgütlenmesini ve merkezileşmesini ilgilendirdiği kadanyla, kapitalist üretim tarzının meydana getirdiği yapay ve en gelişmiş ürünüdür; bu olgu, daha 1697 yılında, *Some Thoughts of the Interests ofEngland* adlı yapıtta ifade edilmişti. Bu, İngiltere Bankası gibi kurumların, gerçek hareketleri tamamen kendi alanları dışında kaldığı ve bunların karşısında pasif bir rol oynadığı halde, ticaret ve sanayi üzerindeki muazzam kudretinin nedenidir. Bankacılık sistemi, gerçekte genel bir defter tutma ve üretim araçlarının toplumsal bir ölçekte dağılma biçimine sahiptir; ama, yalnızca bu biçime. Görmüş olduğumuz gibi, bireysel kapitalistin ya da bir bireysel sermayenin ortalama kârı, her

* Sanayici kapitalist, -f.

sermayenin ilk elden ele geçirdiği artı-emek miktarıyla değil, toplam sermayenin ele geçirdiği toplam artı-emek miktarı tarafından belirleniyordu [sayfa 536] ve her bireysel sermaye, ancak toplumsal sermayedeki payıyla orantılı olarak bir kâr alıyordu. Sermayenin bu toplumsal niteliği, ancak kredi ve bankacılık sisteminin tam olarak gelişmesiyle ortaya çıkmış ve bütünüyle gerçekleşmiştir. Öte yandan, bu sistem daha da ileri gitmiştir. Bu sistem, toplumun henüz faal olarak kullanılmayan bütün mevcut ve hatta potansiyel sermayesini, sanayici ve tüccar kapitalistlerin emrine verir; dolayısıyla, bu sermayeyi ne borç veren ve ne de borç alan, onun gerçek sahibi ya da üreticisi değildir. Böylece, o, sermayenin özel niteliğini yokeder ve dolayısıyla, sermayenin kendisinin ortadan kaldırılmasını, fiilen, ama ancak fiilen içerir. Bankacılık sistemi aracılığı ile, özel bir iş olarak sermaye bölüştürülmesi, bu toplumsal işlev, özel kapitalistler ile tefecilerin elinden alınmıştır. Ama aynı zamanda, bankacılık ve kredi, böylece, kapitalist üretimi bizzat kendi sınırlarının ötesine itmede en güçlü manivela, ve bunalımlar ile spekülasyonlann en etkili araçlarından birisi halini almıştır.

Bankacılık sistemi, ayrıca, paranın yerine, çeşitli dolaşan kredi biçimlerini koyarak, paranın, aslında emeğin ve emeğin ürünlerinin toplumsal niteliğinin özel bir ifadesinden başka bir şey olmadığım göstermektedir; ne var ki, özel üretimin temeli ile zıtlık halinde bulunan bu niteliği ile para, son tahlilde daima bir şey, diğer metaların yanısıra özel bir meta olarak görünmek zorundadır.

En sonu, kuşkusuz kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından, bira-raya gelmiş emeğe dayanan üretim tarzına geçiş sırasında güçlü bir manivela olarak hizmet edecektir; ama doğal olarak, ancak üretim tarzının kendisindeki öteki büyük organik devrimler ile bağıntılı bir öğe olarak. Buna karşılık, sosyalist anlamda, kredi ve bankacılık sistemiyle ilgili hayaller, kapitalist üretim tarzı ve onun şekillerinden birisi olarak kredi sistemi konusunda tam bir bilgisizlikten ileri gelmektedir. Üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesi sona erer ermez (bu, toprak üzerinde özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını da içerir) kredi artık bir şey ifade etmez hale gelir. Ne var ki, bunu, Saint-Simon'un izleyicileri bile anlamışlardı. Öte yandan, kapitalist üretim tarzı varolmaya devam ettiği sürece, faiz getiren sermaye de, onun biçimlerinden birisi olarak varlığını sürdürür ve gerçekte, ona ait kredi sisteminin temelini oluşturur. Yalnız, meta üretimini sürdürmek ve parayı ortadan kaldırmak isteyen sansasyonel yazar Proudhon,[25] o acayip yaratık *creditgratuit*'yi*, küçük-burjuva sınıfının dindarca isteğinin bu sözde gerçekleşmiş şeklini hayal edebilecek güçteydi.

*Religion saint-simonienne, Economie politiçue et Politiçue*in 45.

[25] Kari Marx, *Misere de la Phüosophie,* Bruxelles et Paris, 1847. - Kari Marx, *Zur Kritik der politischen (Ekonomie,* s. 64 *[EkonomiPolitiğin Eleştirisine Katkı,* s. 116. *Ed.]* * Karşılıksız kredi, -f.

sayfasında şunlan okuyoruz: "Kredi, bazı kimselerin çalışma yeteneği ve [sayfa 537] isteği olmaksızın sınai aletlere sahip bulunduğu ve diğer çalışkan kimselerin ise, emek aletlerinden yoksun olduğu bir toplumda, bu araçla-nn, sahiplerinin elinden bunlan nasıl kullanacağını bilenlerin eline, mümkün olduğu kadar kolay şekilde aktanlması amacına hizmet eder. Bu tanımın, krediye, *mülkiyetin* oluşum şeklinin bir sonucu olarak baktığına dikkat ediniz." Bu nedenle kredi, mülkiyetin bu oluşumuyla birlikte ortadan kalkar. Daha ilerde 98. sayfada, bugünkü bankalar, "kendi alanlan dışında yeralan işlemlerin başlattıkları, ama kendilerinin ilk itici kuvveti sağlamadıkları hareketleri izlemeyi kendi işleri saymaktadırlar; başka bir deyişle, bankalar, kendilerine borç verdikleri *travailleurs* bakımından,

kapitalistlerin rolünü oynamaktadırlar." Bankalann, kendilerinin yönetimi ele almalan ve "yönettikleri kurumlar ile yaptıkları işlerin sayısı ve yararlılığı ile" (s. 101) kendilerini göstermeleri fikri, *credit mobilier'yi* çekirdek olarak içermektedir. Aynı şekilde, Charles Pecqueur, bankalann (Saint-Simon'un izleyicileri buna *Systeme general des bançues* diyor) "üretimi yönetmesini" istiyor. Pecqueur, aslında, Saint-Simon'un bir iz-leyicisidir, ama çok daha radikaldir. O "kredi kurumunun ... bütün ulusal üretim hareketini denetlemesini" istiyor. - "Gereksinme içersindeki yetenekli ve erdemli kimselere, araç ve gereçler verecek, ama bu borçluları zorla sıkı bir üretim ve tüketim birlikteliğine sokmadan, tersine, kendi değişim ve üretimlerini düzenlemelerine yardım edecek ulusal bir kredi kurumunun kurulmasına çalışın. Bu şekilde, başaracağınız tek şey, özel bankalann zaten şimdi yapüklan şey, yani anarşi, üretim ve tüketim arasında oransızlık, bir kimsenin birden bire mahvolması ve bir başkasının birdenbire zengin olması olur; böylece kuracağımız kurum, bir kimseye belli bir miktar çıkar sağlamaktan, buna karşılık, bir başkasının bunun ceremesini çekmesinden başka bir iş yapmış olmayacakür ... ve siz, yalnızca, üpkı şimdi kapitalist patronlann yaptıkları gibi, yardım ettiğiniz ücretii-emekçilere birbirleriyle rekabet etmeleri için araç sağlamış olacaksınız. "(Ch. Pecqueur, *Theorie Nouvelle d'Economie Sociale etPo-litique,* Paris 1842, s. 434.)

Tüccar sermayesi ile faiz getiren sermayenin en eski sermaye biçimleri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Ama bunlardan faiz getiren sermayenin halkın kafasında *par excellence* sermaye biçimini alması doğaldır. Tüccar sermayesinde, araya, siz ister buna kandırma, emek ya da başka bir şey deyin, aracının faaliyeti girmektedir. Oysa, faiz getiren sermayede, sermayenin kendi kendisini üretici niteliği, kendisini genişleten değer, artı-değer üretimi tamamen gizemli bir özellik gibi görünmektedir. İşte bunun için, bazı iktisatçılar bile, özellikle Fransa gibi, sanayi sermayesinin henüz tamamen gelişmediği ülkelerde, faiz getiren sermayeye temel sermaye biçimi olarak sarılmakta ve örneğin toprak rantına, borç biçimi burada da egemen olduğu için, sırf onun değişik bir biçimi gözüyle bakmaktadırlar. Böylece, kapitalist üretim tarzının iç dü-

zenlenmesi tamamen yanlış anlaşılmakta ve toprağın da sermaye gibi yalnız kapitalistlere [sayfa 538] borç verildiği olgusu gözden kaçırılmış olmaktadır. Kuşkusuz, makineler ve bürolar gibi üretim araçları da, para yerine aynen borç verilebilir. Ama o zaman bunlar, belli bir para mik-tannı temsil ederler, ve faize ek olarak, aşınma ve yıpranma için bir kısım ödenmesi olgusu, bunlann kullanım-değerleri, yani sermayenin bu öğelerinin özgül doğal biçimlerine bağlıdır. Burada, kesin rol oynayan etmen, gene, bunlann doğrudan üreticilere mi -ki bu da, hiç değilse bu olayın geçtiği alanda kapitalist üretim tarzının bulunmaması önkoşulunu gerektirir-, yoksa sanayici kapitalistlere mi -ki bu da tamamen, kapitalist üretim tarzına dayanan varsayımdır- ödünç verilmiş olmasıdır. Burada, binalann, vb. bireysel kullanım için kiralanması halini aynca tartışma konusu etmek, hem konu-dışı ve hem de anlamsız bir şey olur. İşçi sınıfının, bu yollarla da, hem de çok büyük ölçüde soyulduğu apaçıktır, ama bunu da, gene, işçilere, geçim araçlannı satan perakendeci tüccarlar yapmaktadır. Ve bu, üretim sürecinin kendisinde yeralan asıl sömürüye paralel giden ikincil bir sömürü şeklidir. Satma ile borç verme arasındaki ayrım, bu durumda tamamen önemsiz ve yalnızca biçimseldir, ve daha önce de değinildiği gibi,* sorunun gerçek niteliğine büsbütün yabancı olanlar dışında, hiç kimseye önemli bir şeymiş gibi görünmez. Tefecilik, ticaret gibi, belli bir üretim tarzını sömürür. O, bu biçimi yaratmaz, ama onunla dışsal ilişki içersindedir. Tefecilik onu daima yeni baştan sömürebilmek için, doğrudan doğruya devam ettirmeye çabalar; tutucudur ve bu üretim tarzını yalnızca daha sefil hale getirir. Üretim sürecine meta olarak ne kadar az üretim öğesi girer ve oradan meta olarak çıkarsa, bunların ilk biçimleri olan para, ayrı bir hareket olarak o kadar fazla görünür. Toplumsal yeniden-üretimde dolaşımın oynadığı rol nedenli önemsiz olursa, tefecilik o denli gelişip serpilir.

Para-servetin, özel bir tür servet olarak gelişmesi, tefeci sermaye bakımından, bu sermayenin bütün alacaklannın, para alacak biçiminde bulunduğu anlamına gelir. Bir ülkede, üretimin ana gövdesi ne kadar fazla doğal hizmetierle, yani kullanım-değerleriyle sınırlı ise, bu sermaye o kadar fazla gelişir. Tefecilik, aşağıdaki ikili rolü oynadığı ölçüde, sanayi sermayesinin önkoşullannı geliştirmekte güçlü bir mekanizmadır: birincisi, genellikle, tüccar servetinin yanı sıra, bağımsız bir para-servet oluşturmak; ikinci olarak da, emek araçlarına elkoymak, yani emek araçlarının eski sahiplerini mahvetmek.

* Bu baskıda s. 302-309. -*Ed.*

ORTAÇAĞLARDA FAİZ

"Ortaçağlarda nüfus, tamamen tanmsaldı. Bu feodal sistem içersinde [sayfa 539] ancak az bir alışveriş olabilirdi ve dolayısıyla kâr da küçük olurdu. Dolayısıyla, tefeciliğe karşı olan yasalar ortaçağlarda haklıydı. Ayrıca, tanmsal bir ülkede, bir kimse fakirliğe ya da sefalete düşmedikçe, ancak ender olarak borç para almak ister.... Henry VIII zamanında faiz %10 olarak sınırlandırılmıştı. James I bunu yüzde 8'e indirdi. ... Charles II, yüzde 6'ya indirdi; Kraliçe Anne'ın saltanatı sırasında, bu, yüzde 5'e indirildi.... O devirlerde, borç verenlerin, aslında, yasal olmakla birlikte fiili bir tekelleri vardı, ve bu nedenle de, öteki tekelciler gibi bunların da bir düzen içersine sokulması gerekiyordu. Zamanımızda,

faiz oranını düzenleyen, kâr oranıdır. O devirlerde ise, kâr oranını düzenleyen şey faiz oranı idi. Borç para veren, tüccardan yüksek bir faiz oranı istedi mi, tüccar da mallarına yüksek bir kâr oranı koymak zorundaydı. Böylece, büyük bir miktar para, alıcılann cebinden alınıp, borç para verenlerin cebine konuyordu." (Gilbart, *History and Principles of Banking,* s. 163, 164, 165.)

"Bana söylendiğine göre, her Leipzig Fuannda yılda şimdi 10 gulden, yani her yüz gulden için 300 gulden alınıyormuş;* bazıları, Neuen-burg Fuannı da ekleyince, bu, her yüz gulden için 40 gulden ediyormuş; acaba bu böyle mi bilmiyorum. Utanç verici! Bunun şeytanca sonucu ne olacaktır? ... Şimdi Leipzig'de 100 florini olan herkes yılda 40 florin alıyor ve bu, her yıl bir köylü ya da kasabalıyı paralayıp gövdeye indirmekle aynı şeydir. Bir kimsenin 1.000 florini varsa ve yılda 400 florin alıyorsa, bu, her yıl bir şövalye ya da zengin soyluyu gövdeye indirmek demektir. Eğer bir kimsenin elinde 10.000 florini varsa, yılda 4.000 florin alıyorsa, bu, her yıl zengin bir kontu yiyip yutmak demektir. Eğer bir kimsenin, büyük tüccarlar gibi, 100.000 florini varsa ve yılda 40.000 florin alıyorsa, bu, her yıl varlıklı bir prensi çiğnemeden yutmak demektir. Yok eğer bir kimsenin elinde 1.000.000 florin var da, yılda 400.000 florin alıyorsa; bu, her yıl haşmetli bir kralın gövdeye indirilmesi demektir. Ve o, böylece, ne kendisini, ne malını-mülkünü tehlikeye atmakta, iş güç yapmamakta, ocağın karşısına geçip patates kızartmaktadır; aşağılık bir eşkıya evde oturup da on yılda bütün dünyayı işte böylece gövdeye indirebilir." (Bu parça, *Bücher vom Kaufhandel und VVueher* vom Jahre 1524 adlı yapıttan alınmıştır; Luther's *Werke,* Wittenberg 1589, Teil 6, s.312.)

"Onbeş yıl önce, öylesine tehdit edici bir şekilde yayılmıştı ki, her hangi bir düzelmeyi pek de ummadığım bir sırada, tefeciliğe karşı kalemi elime aldım. O zamandan heri öylesine saldırgan hale geldi ki, artık, kötülük, günah ya da ayıp diye sınıflandırılmasına tenezzül etmiyor ve

* Yazar burada, yılda üç kez, -Yeni yılda, Paskalya'da ve St. Michael Gününde- kurulan Leipzig Fuarında üç taksitte, faizle birlikte ödenen 100 gulden borçtan sözediyor. -*Ed.*

sanki halk için büyük bir yarar ve hıristiyanca hizmet sağlıyormuş gibi, katıksız erdem ve onur gibi övülmek istiyor. Şimdi bizim, onura [sayfa 540] dönüşen bu utançtan, erdeme dönüşen bu kötülükten kurtulmamıza kim yardım edecek?" (Martin Luther, *An die Pfarhetm wider den Wue-her zu predigen,* Wittenberg 1540.)

"Yahudiler, Lombardlar, tefeciler, gasp edenler, bizim ilk bankerlerimiz, bizim ilkel para tüccarlanmızdı, bunlann karakteri biraz adice idi.... Bunlara, Londralı sarraflar da katıldı. Bir bütün olarak... bizim ilkel bankerler ... kötü bir takım idi; bunlar açgözlü tefeciler, taş kalpli vampirlerdi." (D. Hardcastle, *Banks and Bankers,* 2nded., London 1843, s. 19, 20.)

"Venedik'in (bir banka kurmakla) gösterdiği örnek, böylece hemen taklit edildi; bütün kıyı kenüeri, ve genellikle, bağımsızlıkları ve ticaretleriyle ün yapmış bütün kenüer, ilk bankalannı kurdular. Gemilerinin çoğu kez uzun zaman alan dönüş yolculuğu, kaçınılmaz olarak krediyle iş yapılmasına yolaçtı. Bunu, Amerika'nın bulunması ve bu kıta ile yapılan ticaret daha da yoğunlaştırdı." (Esas nokta da buydu.) Gemilerin kiralanması büyük borçları zorunlu hale getirdi; bu, eski Atina'da ve Yunan'da uygulanmış bulunan bir usuldü. 1308'de, Bruges tüccar loncasının bir sigorta şirketi vardı. (M. Augier, /. *c,* s. 202, 203.)

Modem kredi sisteminin gelişmesinden önce, 17. yüzyılın son otuz yılında İngiltere'de bile hâlâ görülen ve büyük toprak sahiplerine ve genellikle zevküsefa peşinde koşan varlıklı kişilere verilen borçların ne boyutlara ulaştığı, diğer şeyler arasında, Sir Dudley North'un yapıtlarında görülebilir. Sir North, yalnız ilk İngiliz tüccarlarından birisi değil, aynı zamanda, zamanının en önde gelen teorik iktisatçılardan birisiydi: "Bu ülkede ticaretle uğraşan kimselere işlerini yürütmek için verilen miktar, faizle kullanılan paranın onda-biri bile değildir; faizle verilen paranın büyük bir kısmı, lüks eşya ve büyük toprak sahipleri olduğu halde, topraklarının getirdiğinden daha fazla harcayan kimselerin giderlerinin karşılanması için kullanılıyordu; bunlar malikanelerini satmaktansa rehine koymayı tercih ediyorlardı." *(Discourses upon Trade,* London 1691, s. 6-7.)

18. Yüzyılda Polonya: "Varşova, başlıca temeli ve amacı bankerlerin tefecilik yapması olan, çok canlı bir poliçe ticaretiyle uğraşıyordu. Müsrif toprakbeylerine %8 faizle borç verecekleri parayı sağlamak için, dış ülkelerden açık poliçe kredisi arıyorlar ve buluyorlardı; bu kredi her hangi bir meta ticaretine dayanmıyordu ve poliçeyi çeken yabancı, bu dalavere ile yapılan geriye ödemeleri aldığı sürece devam ediyordu. Ne var ki bunlar, yaptıkları bu işin bedelini, Tapper ve diğer çok saygıdeğer Varşovalı bankerlerin iflaslan sonucu çok ağır biçimde ödediler." (J. G.

Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung, ete.,.* 3rd. ed., Hamburg 1808, vol.IL, s. 232, 233.) [sayfa 54ı

FAİZİN YASAKLANMASI İLE KİLİSENİN SAĞLADIĞI ÇIKARLAR

"Faiz alınması kilisece yasaklanmıştı, ama sıkıntı ve darlık sırasında, para bulmak amacıyla mal-mülk satılması yasaklanmamıştı. Borcu alanın borcunu ödemesine kadar belli bir süre için güvence olarak, borcu verene mal ve mülkün devredilmesi de yasaklanmamış, alacaklıya parasından ayrı kalmasına

ödül olarak, bu maldan serbestçe yararlanma hakkı tanınmıştı. ... Bizzat kilise, kiliseye bağlı topluluklar ve *pia corpora** bu uygulamadan, özellikle haçlı seferleri sırasında büyük çıkarlar sağlamışlardır. Böylece, ulusal servetin çok büyük bir kısmı, "ölü el" denilen bir kurumun tasarrufuna geçmiş oldu; hele Yahudiler, bu gibi tefecilikle uğraşmaktan men edildikleri ve bu gibi gayrimenkul ipotekleri tasarruf etmenin saklanması olanaksız olduğu için, bu servet daha da büyüktü. ... Faiz üzerine konulan bu yasaklama olmasaydı, kilise ile manastırlar hiç bir zaman bu kadar büyük servet sahibi olamazlardı." (/.
C, S. 55.) [sayfa 542]
* Hayır kurumları, -f.

ALTINCI KISIM

ARTI-KÂRIN TOPRAK RANTINA DÖNÜŞMESİ

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM GİRİŞ

TOPRAK mülkiyetinin çeşitli tarihsel biçimlerinin tahlili bu yapıtın kapsamı dışında kalır. Bununla ancak, sermaye tarafından üretilen artı-değerin, toprak sahibinin payına düşen bölümü ölçüsünde ilgileneceğiz. Şu halde tıpkı manüfaktürde olduğu gibi, tarımda da kapitalist üretim tarzının egemen olduğunu varsayıyoruz; bir başka deyişle, tarım, diğer kapitalistlerden, esas olarak sermayelerinin ve bu sermayenin harekete geçirdiği ücretli emeğin yatınlma biçimiyle ayırdedilen kapitalistler tarafından yürütülmektedir. Bizi ilgilendirdiği kadanyla, nasıl fabrikatör, iplik ya da makine üretirse, çiftçi de, buğday vb. üretir. Kapitalist üretim tarzının, tanmı da denetimine aldığı varsayımı, bu üretim tarzının, üretimin ve burjuva toplumunun bütün alanlannda hüküm sürmesi demektir, yani onun önkoşulları, örneğin sermayeler arasında serbest rekabet, sermayenin bir üretim alanından diğerine aktarılması olanağı ve ortalama kârın bir düzeyde olması vb. tümüyle olgunlaşmıştır. Burada inceleyeceğimiz toprak mülkiyeti biçimi, sermayenin ve kapitalist üretim tarzının etkisi ile, ya feodal toprak sahipliğinden ya da toprak ve tarlanın *zilyetliğinin* doğrudan üretici için üretimin önkoşuUanndan biri olduğu ve onun toprağa *sahip olmasının, kendi* üretim tarzının gelişmesi açısından [sayfa 543] en elverişli koşul olarak gözüktüğü, bir geçim aracı olarak

küçük-köylü tarımından *dönüşen,* özellikle tarihsel bir biçimdir. Nasıl, kapitalist üretim tarzı, daima, emeğin koşullarının, emekçilerin elinden alınmasına dayanıyorsa, bu, tanmda da, tarım emekçilerinin topraktan kopartılmalarını ve tarımı kâr amacıyla yürüten kapitaliste bağlı kılınma-lannı öngörür. Böylece, tahlilimizin amacı açısından başka toprak mülkiyeti ve tarım biçimlerinin var olmuş olması, ya da hâlâ var olduğu yolundaki itiraz, tamamen yersizdir. Böyle bir itiraz, ancak, tarımdaki kapitalist üretim tarzını ve buna tekabül eden toprak mülkiyeti biçimini, tarihsel değil de, ebedi kategoriler olarak alan iktisatçılara uygulanabilir.

Bizim, toprak mülkiyetinin modem biçimini inceleme nedenimiz sırf, sermayenin toprağa yatırılmasından doğan bütün özgül üretim ve değişim ilişkilerini inceleme gereksinmesine dayanır. Bu yapılmadıkça, sermaye tahlilimiz tamamlanmış olmayacaktır. Bu nedenle, biz, yalnızca sermayenin bizzat tanma, yani belli bir halkı besleyen ana tarım ürününün üretimine yatırılması üzerinde duracağız. Bu amaç için, buğdayı kullanabiliriz, çünkü buğday, kapitalist yönden gelişmiş modem ulusların başlıca geçim aracıdır. (Ya da, tarım yerine, madenciliği kullanabiliriz, çünkü her ikisi için de yasalar aynıdır.)

Adam Smith'in en büyük katkılanndan biri, keten ve boya eczası gibi tanmsal ürünlerin üretimine ve bağımsız sığır yetiştiriciliğine vb. yatırılan sermaye için toprak rantının, ana geçim maddesinin üretimine yatınlan sermayeden elde edilen toprak rantı tarafından belirlendiğini göstermiş olmasıdır.* Gerçekten de, o zamandan beri, bu konuda başka hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. Bütün sınırlamalar ya da eklemeler, toprak mülkiyeti üzerine ayrı bir incelemede yapılmalıdır, burada değil, bu yüzden, -buğday üretimine ayrılmış toprak kastedilmedikçe-ex/?ro-*fesso* toprak mülkiyetinden sözetmeyeceğiz, buna, yalnızca, yeri gelince, örnek olarak başvuracağız.

Eksik bir şey kalmasın diye, toprak deyiminin içine, toprağın bir eki olarak bir kimseye ait oldukları sürece, suyu, vb. kattığımızı da belirtelim.

Toprak mülkiyeti, bazı kişilerin, yeryüzünün belli bölgelerini, başka herkesi dıştalayarak, tamamen, kendi özel irade alanlan şeklinde tekelleri altına almalannı öngörür.[26] Bunu aklımızda tutarsak, sorun, kapitalist

* Smith, *An lnquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* Aberdeen, Lon-don 1848, s. 105-106.-Ed.

[26] Hiç birşey, Hegel'in geliştirdiği özel toprak mülkiyetinden daha komik olamaz. Buna göre, insan bir birey olarak, iradesini, dışsal doğanın ruhu olarak gerçekliğe vermelidir, ve bu yüzden bu doğaya sahip olmalı ve onu kendi özel mülkü yapmalıdır. Eğer bu, *"birey'ln,* bir birey olarak insanın yazgısıysa, bundan, her insanın, gerçek bir birey olmak için, bir toprak sahibi olması gerektiği çıkacaktır. Çok yeni bir ürün olan toprağın serbest özel mülkiyeti Hegel'e göre belirli bir toplumsal ilişki değil, bir birey olarak insanın "doğa"yla bir ilişkisi, insanın, her şeyi mülk edinmekte mutlak bir hakkıdır. (Hegel, *Phüosophie des Rechts,* Berlin 1840, s. 79.) En azından şu kadarı açıktır: birey, aynı toprak parçasına dayanarak, aynı biçimde gerçek bir birey haline gelmek isteyen bir baka bireyin iradesine karşı, salt kendi "irade"si ile bir toprak sahibi olarak varlığını koruyamaz. Bu, kesinlikle, iyi

niyetten başka bir şeyi de gerektirir. Üstelik, "birey"in
Kari Marks 545 Kapital I
[sayfa 544] üretim temeli üzerinde, bu tekelin gerçekleştirilmesini, yani iktisadi değerini araştırmaktır. Bu kişilerin, yeryüzünün bazı bölgelerini kullanmada ya da kötüye kullanmada, yasal güce sahip olmalanyla, hiç bir şey çözümlenmiyor. Bu gücün kullanılması, tümüyle, onların istemlerinden bağımsız olan, iktisadi koşullara dayanır. Yasal görüş, tek başına, yalnızca, bütün diğer mal sahipleri, mallarıyla ne yapabiliyorlarsa, toprak sahibinin de toprakla aynı şeyi yapabileceği anlamına gelir. Ve bu görüş, bu toprağın serbest özel mülkiyeti konusundaki yasal görüş, eski dünyada, ancak toplumun organik düzeninin dağılmasıyla ve modern dünyada, ancak kapitalist üretimin gelişmesiyle ortaya çıkar. Bu, Asya'ya, Avrupalılar tarafından ancak bazı bölgelerde sokulabilmiştir. İlkel birikimi incelediğimiz bölümde (Buch I, Kap. XXIV), bu üretim tarzının, bir yandan, doğrudan üreticilerin, toprağın (vasallar, serfler, köleler vb. şeklinde) yalnızca bir eki olma durumundan çıkmalannı, öte yandan da, insan yığınlannın topraktan kopartılmalarını şart koştuğunu görmüştük. Bu ölçüde, toprak mülkiyetinin tekeli tarihsel bir öncüldür ve yığınlann şu ya da bu biçimde sömürülmesine dayanan bütün önceki üretim tarz-lannda olduğu gibi, kapitalist üretim tarzının da temeli olmaya devam etmektedir. Ama, başlangıç halindeki kapitalist üretim tarzının karşısında bulduğu toprak mülkiyeti biçimi ona uymaz. O, önce, tarımı, sermayeye bağlı kılarak, kendisi için, gerekli olan biçimi yaratır. Böylece -hukuki biçimleri ne kadar farklı olursa olsun- feodal toprak mülkiyetini, klan mülkiyetini, mark komünlerindeki küçük köylü mülkiyetini, bu üretim tarzının gereklerini karşılayan iktisadi biçimlere dönüştürür. Kapitalist üretim tarzının, belli başlı sonuçlarından biri, bir yandan, tanmı, toplumun en azgelişmiş kesimince uygulanan, kendi kendine devam eden salt deneysel ve mekanik bir süreç olmaktan çıkartıp, özel mülkiyet koşullan altında bu ne kadar mümkünse, tarımbilimin bilinçli, bilimsel bir [sayfa 545] uygulaması haline sokması;[27] yani bir yandan, toprak mülki-

iradesini gerçekleştirmek için nereyi sınırladığını - bu iradenin gerçekleşmesi için bütün bir ülkeyi mi, yoksa, mal edinilmeleriyle, "iradenin, eşya üzerinde üstünlüğünün kendini gösterebileceği" [s. 80] bütün bir ülkeler grubunu mu gerektirdiğini saptamak, kesinlikle olanaksızdır. Burada Hegel tam bir çıkmaza giriyor. "Mal edinme, çok özel bir türdendir; bedenimle değe-bileceğimden fazlasına sahip olmam, ama öte yandan açıktır ki, dışsal şeyler tutabileceğimden daha yaygındır. Böyle bir şeye böylece sahip olmakla, bir başkası, dolayısıyla ona bağlanmaktadır. Mal edinme eylemini elimle uygularım, ama bunun kapsamı genişletilebilir." (s. 90.) Bu, "kav-ram"m, olağanüstü bir saflıkla kabul edilmesidir, ve ta başlangıçta, -burjuva toplumuna ait— çok belirli bir hukuki toprak mülkiyeti görüşünü mutlak olarak kabul eden bu kavramın, bu toprak mülkiyetinin gerçek yapısını "hiç" anlamadığını tanıtlar. Bu, aynı zamanda, toplumsal, yani iktisadi gelişme gerekleri değiştikçe, "pozitif hukukun" belirlenmelerinin de değişebileceği ve değişmesi gerektiğinin kabulünü de içerir.

[27] Johnston gibi çok tutucu tarım kimyacıları, gerçekten rasyonel bir tarımın, her yerde, özel mülkiyetten kaynaklanan aşılmaz engellerle karşılaştığını kabul etmektedirler. Dünyadaki özel mülkiyet tekelinin *exprofesso* savunucuları olan yazarlar da bunu kabul etmekteler; örneğin Charles Comte'un, özel amacı, özel mülkiyetin savunulması olan iki ciltlik yapıtında olduğu gibi. "Bir Ulus" diyor, "onu besleyen toprağın her bölümü, genel çıkarla en iyi uyuşan amaca ayrılmadıkça, niteliği ile bağdaşan bir gönenç ve güç derecesine erişemez. Ulusun zenginliğinde güçlü bir gelişme sağlamak için, tek ve özellikle son derece bilgili bir iradenin, eğer mümkünse,

546 Kari Marks Kapital III
yetini, egemenlik ve kulluk ilişkilerinden koparması, öte yandan da, bir üretim aracı olarak toprağı, toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden -ki onun için toprak, yalnızca, tekeli sayesinde sanayici kapitalistten, kapitalist çiftçiden topladığı belli bir para miktarını temsil eder- tümüyle ayırmasıdır; [kapitalist üretim tarzı] toprak sahipliği ile toprak arasındaki bağlantıyı öylesine kökünden çözer ki, malikaneleri İskoçya'da olduğu halde, toprak sahibi bütün yaşamını İstanbul'da geçirebilir. Böylece, toprak mülkiyeti, bütün eski siyasal ve toplumsal süslerini ve ilişkilerini, kısacası, daha sonra göreceğimiz gibi, hem sanayici kapitalistlerin kendilerinin, hem de onlann teorik sözcülerinin toprak mülkiyetine karşı giriştikleri savaşımın ateşiyle yararsız ve saçma fazlalıklar diye verdikleri bütün bu geleneksel ekleri üzerinden atarak, saf iktisadi biçimini alır. Bir yandan, tanmın rasyonelleştirilerek ilk kez toplumsal bir ölçüde işlenebilir hale getirilmesi, öte yandan da topraktaki mülkiyetin *ad absürdüm** azaltılması, kapitalist üretim tarzının büyük başarılarıdır. Bütün diğer tarihsel ilerlemeleri gibi, bunlan da, önce, doğrudan üreticileri tümüyle yoksullaştırarak elde etmiştir.

Esas konumuza geçmeden önce, yanlış, anlamaya meydan vermemek için, başlangıç niteliğinde birkaç söz daha söylemek gerekiyor.

Kapitalist üretim tarzının önkoşullan o halde şunlardır: Toprağı gerçekten işleyenler, bir kapitalist tarafından, tanmla, yalnızca sermayenin özel bir sömürü alanı olarak, özel bir üretim dalındaki sermayesi için bir yatırım olarak uğraşan bir kapitalist çiftçi tarafından istihdam edilen ücretli işçilerdir. Kapitalist çiftçi, toprak sahibine, kullandığı toprağın sahibine, sermayesini, bu özel üretim dalına yatırma hakkı karşılığında sözleşme ile saptanmış belirli dönemlerde, örneğin her yıl, (tıpkı para-sermaye ödünç alanın belirli bir faiz ödemesi gibi) bir miktar para öder. İster tarımsal toprak, yapı arsalan, madenler, balıkçılık bölgeleri ya da [sayfa 546] "ormanlar için olsun ödenen bu para miktan toplamına, toprak rantı adı verilir. Bu, toprak sahibinin, toprağını, kapitalist çiftçiye kiralamayı kabul ettiği bütün dönem için ödenir. Bu nedenle, toprak rantı, burada, topraktaki mülkiyetin, iktisadi açıdan gerçekleştiği, yani değer ürettiği biçimidir. O halde, burada, birlikte ve karşılıklı zıtlık halinde, mo-

mülkünün her parçasının görevini vermeyi ve her parçasının bütün ötekilerin gönencine katkıda bulunmasını sağlamayı

üstlenmesi gerekir. Ama böyle bir iradenin varlığı ... toprağın özel parçalara bölünmesiyle ... ve her mal sahibine güvence verilen, mülkünü hemen hemen mutlak bir biçimde kullanma yetkisiyle bağdaşmayacaktır." *[Traite de la propriete,lome* I, Paris 1834, s. 228. -*Ed.}* - Johnston, Comte ve ötekiler, mülkiyet ile rasyonel bir teknik tarım arasındaki bir çelişkiden sözettiklerinde, yalnızca bir bütün olarak belli bir ülkenin toprağının işlenmesi zorunluluğunu düşünüyorlar. Ama, özel tarımsal ürünlerin ekiminin piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı oluşu ve bu ekimdeki bu fiyat dalgalanmalarından doğan sürekli değişiklikler -hemen para kazanılması amacına yöneltilmiş olan kapitalist üretimin tüm ruhu-, ardarda kuşaklar zincirinin gereksinme duyduğu tüm sürekli yaşam gereksinmeleri dizisini sağlamak zorunda olan tarımla çelişki halindedir. Ancak ender olarak, yani özel mülk olmayıp, devlet denetimine tabi oldukları zaman bir bütün olarak toplumun çıkarlarına azçok uygun düşen bir biçimde yönetilen ormanlar, bunun çarpıcı bir örneğini verirler. * Anlamsızca, saçma olarak, -f.

dern toplumun çerçevesini oluşturan üç sınıfın hepsi - ücretli işçiler, sanayici kapitalistler ve toprak sahipleri ortaya çıkmış oluyor.

Sermaye, ya kimyasal nitelikte iyileştirmeler, gübreleme vb. ile olduğu gibi geçici bir biçimde, ya da drenaj kanallan, sulama çalışmaları, düzleme, çiftlik binaları vb. ile olduğu gibi daha sürekli bir biçimde toprağa katılarak, ona bağlanabilir. Başka yerlerde, toprağa bu biçimde uygulanan sermayeye *la terre-capital** adını verdim.[28] Bu, sabit sermaye kategorisine dahildir. Toprağa katılan sermayenin faizi, ve bir üretim aracı olarak bu yolla onda meydana getirilen iyileştirmeler, kapitalist çiftçinin toprak sahibine ödediği rantın bir bölümünü oluşturabilir,[29] ama ister doğal, ister işlenmiş durumda olsun, toprağın o haliyle kullanımı için ödenen gerçek toprak rantını oluşturmaz. Bizim şimdiki araştırma alanımız dışında kalan toprak mülkiyeti üzerine yöntemli bir incelemede, toprak sahibinin gelirinin bu bölümü, uzun uzadıya tartışılmalıdır. Burada, onun hakkında birkaç söz söylemek yetecektir. Tarımdaki alışılmış üretim süreçlerine eşlik eden, daha geçici sermaye yatınmla-nnın istisnasız hemen hepsi, kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Tanm rasyonel bir biçimde yapılırsa, yani örneğin Birleşik Devletlerin eski köle-sahipleri arasında moda olduğu gibi, toprağın vahşice yağma edilmesine indirgenmezse, genel olarak asıl tarım gibi, bu yatınmlar da, toprağı iyileştirirler,[30] ürününü artırırlar, ve toprağı salt malzeme olmaktan çıkarıp toprak-sermayeye dönüştürürler; bununla birlikte, kibar toprak sahipleri bu tip uygulamalara karşı sözleşme ile kendilerini güvence altına almışlardır. İşlenmiş bir tarla, aynı doğal nitelikteki işlenmemiş bir tarladan daha değerlidir. Toprağa katılan ve daha uzun bir süre içinde tüketilen, daha sürekli, sermaye yatırımlan da, esas olarak ve bazı alanlarda çoğu kez tümüyle kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Ama sözleşmede yükümlenilen zaman sona erer ermez, -ve kapitalist üretimin gelişmesi [sayfa 547] ile, toprak sahiplerinin sözleşme süresini mümkün olduğu kadar kısaltmaya çalışmalarının nedenlerinden biri de budur-, toprağa katılmış olan iyileştirmeler, asıl maddenin, toprağın ayrılmaz bir niteliği olarak toprak sahibinin malı olurlar. Toprak sahibi, yeni yaptığı sözleşmede,

[28] *Misere de la Philosophie,* s. 165 [Kari Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 171, 172. -*Ed.]* Burada *terre-matiere* ve *terre-capital* arasında bir ayrım yapmıştım. "Zaten üretim araçları biçimine dönüştürülmüş bulunan topraklara salt daha çok sermaye yatırma olgusu, toprağa madde olarak, yani toprağın boyutlarına bir şey eklemliksizin, toprağı sermaye olarak artırır. ... Sermaye olarak toprak, herhangi bir başka sermayeden daha ölümsüz değildir. ... Sermaye olarak toprak, sabit sermayedir; ama sabit sermaye de, tıpkı, döner sermaye gibi, tüketilir."

[29] "Oluşturabilir" diyorum, çünkü bazı koşullar altında, bu faiz, toprak rantı yasasıyla düzenlenir ve bu yüzden büyük doğal verimliliğe sahip bakir topraklar arasındaki rekabette olduğu gibi, ortadan kaybolabilir.

[30] Bkz: James Anderson, *[A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain,* London 1801, s. 35-36, 38, -*Ed.]* ve Carey *[The Past, The Presentand TheFuture,* Philadelphia 1848, s. 129-131. -*Ed.]*

* Sermaye olarak toprak, toprak-sermaye. -f.

toprağa katılan sermayenin faizini, toprak rantının kendisine ekler. Ve bunu, şimdi toprağı ister bu iyileştirmeleri yapan kapitalist çiftçiye, ister bir başka çiftçiye kiralasın, gene yapar. Böylece rantı artmış olur, ve eğer toprağını satmak isterse (toprağın fiyatının nasıl belirlendiğini birazdan göreceğiz), şimdi değeri daha yüksek olacaktır. Yalnızca toprağı değil, iyileştirilmiş toprağı karşılığında hiç bir şey ödemediği toprağa katılan sermayeyi de satmaktadır. Bizzat toprak rantının hareketlerinden tamamen ayrı olarak, toprak sahiplerinin artan bir biçimde zenginleşmesinin, rantlarının, sürekli artmasının ve iktisadi gelişme süreci ile birlikte, malikanelerinin para-değerinin durmadan büyümesinin sırlanndan biri de burada yatar. Böylece, toplumsal gelişmenin, kendi yardımlan olmaksızın yaratılmış bir ürününü cebe indirirler -*fruges consumere nati** Ama bu, aynı zamanda, tanmın rasyonel gelişmesinin önüne çıkan en büyük engellerden de biridir, çünkü kiracı çiftçi, kiralama dönemi boyunca tam kazancını almayı umut edemeyeceği bütün iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçınır. Yalnızca, 18. yüzyılda, modem rant teorisinin** gerçek bulucusu -ayrıca zamanının becerikli bir kapitalist çiftçisi ve ileri bir tarımbilimcisi olan- James Anderson'un değil, aynı zamanda, günümüzde, İngiltere'deki toprak mülkiyetinin bugünkü yapısına karşı çıkanların da, bu durumu bir engel sayarak, bıkıp usanmadan şiddetle yerdiklerini görüyoruz.

A. A. Walton,*** *History of the Landed Tenures of Great Britain andlreland,* London 1865'te, bu konuda şöyle diyor (s. 96, 97): "Ülkenin her yerindeki pek çok tarımsal birliğin tüm çabalan, bu iyileştirmeler, kiracı çiftçinin ya da emekçinin koşullarını düzeltmekten çok, toprak-beyinin malikanesinin ve kiraya verdiği mallann değerinin çok daha büyük ölçüde artması anlamına geldiği sürece, tanmsal iyileşmenin gerçek ilerlemesi açısından çok geniş ve gerçekten dikkate değer sonuçlar veremeyeceklerdir. Genellikle, çiftçiler, toprakbeyi ya da onun aracısı kadar, ya da hatta Tarımsal

Birliğin başkanı kadar, toprağın iyice temizlenmesi ve işlenmesinde daha çok emek istihdamı ile birlikte, iyi drenaj, bol gübre ve iyi yönetimin, hem iyileştirmede, hem üretimde fevkalade sonuçlar vereceğinin farkındalar. Ancak, bütün bunların yapılabilmesi için epeyce harcama gerekmektedir, ve çiftçiler şunun da farkındalar ki, toprağı [sayfa 548] ne kadar iyileştirseler ya da değerini artırsalar; uzun dönemde esas kârı, daha yüksek rant ve malikanelerinin artan değeri biçiminde, toprakbeyleri alacaklardır.... Bu söylevcilerin [tanm şenliklerinde konuşan toprakbeyleri ve aracılannın] garip bir dikkatsizlikle onlara söylemeyi ihmal ettikleri şeyi -yani yaptıkları bütün iyileştirmelerde, aslan

* Toprağın meyvelerini tüketime yetenekli, -f. - (Horace, *Episties.* Book I. 2, 27. *Ed.)*

** J. Anderson'un rant teorisi konusundaki bkz. K. Marx, *Theorien über den Mehıuert* (K. Marx-F.Engels, Werke, Band 26, 2. Teil, s. 103-106, 110-114, 134-139).-£d.

*** Asıl mesleği mimarlık olan Alfred A. Walton, demokratik davaların aktif bir destekleyicisi ve Birinci Enternasyonal'in 1867'den 1870'e kadar Genel Konsey üyesiydi -*Ed.*

payının, uzun vadede mutlaka toprakbeylerinin cebine gideceğini-, görebilecek kadar uyanıktırlar. ... İlk kiracı, çiftliği ne kadar iyileştirirse, onun ardılı, toprakbeyinin, rantı, her zaman, önceki iyileştirmelerden doğan topraktaki değer artışıyla orantılı olarak artıracağını görecektir."

Asıl tadımda bu süreç, toprağın yapı amacıyla kullanıldığı haldeki kadar açıklıkla henüz görülmez. İngiltere'de yapı amacıyla kullanılan, ama *freehold** olarak satılmamış olan toprağın çok büyük bir bölümü, toprak sahiplerince, 99 yıllığına, ya da mümkünse daha kısa bir süre için kiralanmıştır. Bu dönemin sona ermesinden sonra, yapılar, toprağın kendisiyle birlikte, toprak sahibinin eline geçer. "Onlar [kiracılar] kiralarının bitimine kadar aşın bir toprak rantı ödedikten sonra, kiralamanın bitimiyle, evi oturulabilir bir halde büyük toprakbeyine devretmek zorundadırlar. Kiralama biter bitmez, aracı ya da denetçi gelecek, evinizi inceleyecek, ve onu iyice onarmanızı sağlayacak, sonra da ona elkoyacak ve beyinin mülküne katacaktır.... İşin aslı şudur ki, eğer bu sistemin oldukça uzun bir süre tam olarak işlemesine izin verilirse, hem krallıktaki ev mülkiyetinin tamamı, hem de toprak, büyük toprakbeylerinin elinde toplanacaktır. Temple Bar'dan kuzeye ve güneye, Londra'nın Batı Yakasının tümü, yanm düzine büyük toprakbeyine aittir denilebilir, hepsi çok yüksek kiralarla verilmiştir ve kiralamaların tamamen sona ermediği yerlerde de bunların vadesi yakında dolacaktır. Krallıktaki bütün kentler için aşağı yukan aynı şey söylenebilir. Bu gözüdoymaz dıştalama ve tekel sistemi, burada da kalmaz. Liman kentlerimizdeki dok yerlerinin hemen tümü, aynı gasp süreci ile, karadaki büyük levyatanlann** elinde toplanmıştır." (*l.c,* s. 93.) Bu durumda, açıktır ki, 1861 nüfus sayımı, İngiltere ve Gal için toplam nüfusu 20.066.224 ve toprakbeylerinin sayısını 36.032 olarak verirken, evsahiplerinin, ev sayısına ve nüfusa oranı, büyük toprakbeyleri bir yana, küçükler öte yana konulduğunda tümüyle farklı gözükecektir.

Bu yapı sahipliği örneği önemlidir. Her şeyden önce, gerçek toprak rantı ile, toprak rantına bir ek olabilecek, toprağa katılan sabit sermaye faizi arasındaki farkı açıkça göstermektedir. Tarımdaki kiracı tarafından toprağa katılan sermayenin faizi gibi, yapıların faizi de, kiralama sürdüğü sürece, sanayici kapitalistin, yapı spekülatörünün ya da kiracının eline geçer ve toprağın kullanımı için, belirlenmiş tarihlerde yıllık olarak ödenmesi gereken toprak rantı ile hiç bir ilgisi yoktur. İkinci olarak, [sayfa 549] başkalarınca toprağa katılan sermayenin sonunda toprakla birlikte toraksahibinin eline geçtiğini ve bunun faizinin kirayı artırdığını da göstermektedir.

Bazı yazarlar, ya toprakbeyliğinin sözcüsü gibi hareket ederek ve burjuva iktisatçılannın saldırılanna karşı şiddetle savunmaya geçerek, ya da Carey gibi, kapitalist üretim sistemini, bir çelişkiler sistemi olmaktan çıkartıp, bir "uyumluluklar" sistemine dönüştürmeye çalışarak, toprak

* Mülk, mülkiyet, -f.

** Tevratta ve hıristiyan yazımında çoğu kez kötülüğü simgeleyen bir deniz canavarı, -f.

rantını toprak mülkiyetinin bu özgül ikisadi anlatımını, faizle özdeşmiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Böylece, toprakbeyleri ile kapitalistler arasındaki karşıtlık ortadan kalkacaktı. Kapitalist üretimin ilk aşamalannda ise karşıt yöntem kullanılmıştır. O zamanlar, halk arasında toprak mülkiyetine hâlâ özel mülkiyetin eski ve saygıdeğer biçimi gözüyle bakılıyor, sermaye faizi, tefecilik olarak yeriliyordu. Bu yüzden, nasıl Turgot,* faizi haklı gösterecek nedenleri toprak rantının varlığından çıkarmışsa, Dud-ley North, Locke ve diğerleri de, sermaye faizini toprak rantına benzer bir biçimde sundular. Toprak rantının toprağa katılan sermayenin faizi için herhangi bir ekleme olmaksızın saf biçimiyle varolabileceği ve varolduğu gerçeği bir yana, yakın zamanın bu yazarlan unutuyorlar ki, toprakbeyi, bu yolla, ona hiç bir şeye malolmayan başka kişilerin sermayelerinin faizini almakla kalmaz, aynı zamanda, başkalanna ait bu sermayeyi, karşılığını vermeden cebe indirir. Belirli bir üretim tarzının karşılığı olan bütün diğer mülkiyet biçimleri gibi, toprak mülkiyetini de haklı çıkaracak neden şudur: üretim tarzının kendisi geçici bir tarihsel zorunluluktur ve buna, ondan çıkan üretim ve değişim ilişkileri de dahildir. İlerde göreceğimiz gibi, toprak mülkiyetinin diğer mülkiyet biçimlerinden şu bakımdan farklı olduğu bir gerçektir: gelişmenin belli bir aşamasında kapitalist üretim tarzının bakış açısından bile toprak mülkiyeti gereksiz ve zararlı görünmektedir.

Toprak rantı bir başka şekilde de faizle kanştırılabilir ve böylelikle onun özgül niteliği yanlış yorumlanabilir. Toprak rantı, toprakbeyinin ge-zegenimizdeki belirli bir toprak parçasını kiraya vermek yoluyla topladığı belirli bir miktar para biçimine bürünür. Görmüştük ki, her özel para toplamı sermayeye dönüştürülebilir, yani sanal bir sermayenin faizi olarak düşünülebilir. Örneğin, eğer, ortalama faiz oranı %5 ise,yılda 200 sterlinlik bir toprak rantı, 4.000 sterlinlik bir sermayenin faizi olarak kabul edilebilir. Bu yolla sermayeye dönüştürülen toprak rantı, toprağın alış-fiyatını ya da değerini oluşturur. Bu, emeğin fiyatı gibi, *prima facie*** akla-uygun olmayan bir kategoridir, çünkü yeryüzü, emeğin ürünü değildir ve bu yüzden değeri yoktur. Ama öte yandan, bu akla-uygun [sayfa 550] olmayan biçimin arkasında, gerçek bir üretim ilişkisi gizlenmiştir. Eğer bir kapitalist, yılda 200 sterlin rant getiren bir toprak satın alır ve bunun için 4.000 sterlin öderse, sanki bu sermayeyi faizli senetlere yatırmış veya doğrudan doğruya %5 faizle ödünç vermiş gibi, 4.000 sterlinlik sermayesi üzerinden, yılda, ortalama %5 faiz almış olur. Bu, 4.000 sterlinlik bir sermayenin %5'ten genişlemesi demektir. Bu varsayıma göre, toprağının alış-fiyatını, onun getirdiği gelirle yirmi yıl içinde karşılayabile-

* Anne-Robert Jacques Turgot (1827-81); l'Auhie baronu, Quesnay'ını öğrencisi ve kendisi de Fizyokrat yazar. *Reflecxions sur la formation et la distribution du richesses'i* 1766'da yayımladı. Quesney'nin 1774'de ölümünden sonra XVI. Louis'nin maliye bakanı olarak F'ızyokratçı görüşleri uygulamak istedi ama başarılı olamadı. -*Ed.*

** İlk bakışta, -ç.

çektir. Bu nedenle, İngiltere'de malikanelerin alış-fiyatı, şu kadar "yıllık alım" olarak hesaplanmaktadır. Bu da yalnızca toprak rantının sermayeye dönüştürülmesini ifade etmenin bir başka yoludur. Gerçekten de bu, -toprağın değil onun getirdiği toprak rantının- olağan faiz oranına göre hesaplanmış alış-fiyatıdır. Ama, tersine olarak, rant, sermayeye dönüştürülmesiyle açıklanamaz ve ondan çıkartılamazken, rantın sermayeye dönüştürülmesi, rantın varlığını öngörür. Rantın satışından bağımsız olarak varlığı, araştırmanın başlangıç noktası olarak daha doğrudur.

O halde, bundan şu sonuç çıkar: eğer toprak rantının sabit bir büyüklük olduğunu varsayarsak, faiz oranı yükselip düştükçe, toprağın fiyatı da tersine olarak yükselip düşebilir. Olağan faiz oranı %5'ten %4'e düşecek olursa, yılda 200 sterlinlik bir toprak rantı, 4.000 sterlin yerine, 5.000 sterlinlik bir sermayenin gerçekleştirilmesini temsil edecektir. Böylece, aynı toprak parçasının fiyatı, 4.000 sterlinden 5.000 sterline, ya da 20 yıllık alımdan 25 yıllık alıma yükselmiş olur. Karşıt durumda, bunun tersi olacaktır. Bu, toprağın fiyatının, toprak rantının kendisinden bağımsız olan ve yalnızca faiz oranı ile düzenlenen bir hareketidir. Ama görmüş olduğumuz gibi, toplumsal gelişme sırasında kâr oranı düşme eğilimi gösterdiğine göre, ve bu yüzden bir kâr oranı ile düzenlendiği ölçüde, faiz oranı da aynı eğitime sahip olduğuna göre ve üstelik, faiz oranı, kâr oranının etkisinin dışında, ödünç verilebilir sermayenin büyümesi sonucu da düşme eğilimi gösterdiğine göre, bundan şu sonuç çıkar: toprağın fiyatı, toprak rantının hareketinden ve rantın da bir bölümünü oluşturduğu, toprağın ürünlerinin fiyatianndan bile bağımsız olarak, bir yükselme eğilimine sahiptir.

Toprak rantının kendisinin, toprağı satın alan kişi açısından bür-ündüğü faiz biçimiyle karıştınlması -toprak rantının niteliğini hiç bilmemekten doğan bir kanştırmadır bu- insanı zorunlu olarak en saçma sonuçlara götürür. Bütün eski ülkelerde toprak mülkiyeti özellikle kibar bir mülkiyet biçimi ve toprak alımı da fevkalade güvenli bir sermaye yaünmı sayıldığından, toprak ranünın satın alındığı faiz oranı diğer uzun vadeli sermaye yaünmlarınınkinden genellikle daha düşüktür; öyle ki, gayrimenkul saün alan bir kimse, aynı sermaye için diğer yatırımlarda %5 alacakken, alış-fiyatı üzerinden yalnızca %4 faiz alır. Bir başka deyişle, toprak rantı için diğer yatırımlann getireceği aynı miktarda yıllık gelir miktarı için ödediğinden daha fazla sermaye öder. Bu, Mr. Thiers'i,* *La Propriete* üzerine yazdığı genellikle çok zayıf yapıünda [sayfa 5511 (Fransız Ulusal Meclisinde, 1849'da Proudhon'a karşı yapüğı bir konuşmanın yeniden basımı**) toprak ranünın düşük olduğu sonucuna götürmüştür, oysa

* Louis-Adolphe Thiers (1797-1877), tarihçi, politikacı ve devlet adamı. Louis-Philippe döneminde içişleri bakanı ve başbakan. Üçüncü Cumhuriyette, 1871-73 arası ilk başkan. 1871 Paris Komününün kanlı kasabı. Kepazece biyografisini izleyen Marx, Fransa'da İç Savaş'ta onun için, "Thiers, şu bacaksız canavar," der. -*Ed.*

** Proudhon'un konuşması, "Compte rendu des seances de I'Assamblee Nationale" de (Tome II, Paris 1849, s. 666-71) yayınlanmıştır. -*Ed.*

ki bu, yalnızca onun alış-fiyatının yüksek olduğunu kanıtlamaktadır.

Sermayeye dönüştürülmüş toprak rantının, toprağın fiyatı ya da değeri gibi görülmesi, öyle ki, böylelikle toprağın herhangi bir mal gibi alınıp satılması gerçeği, bazı savunucuların toprak mülkiyetini haklı göstermelerine bir neden olmuştur, çünkü, tıpkı diğer mallarda olduğu gibi, alıcı, toprak için bir karşılık ödemektedir; ve toprak mülkiyetinin büyük bir bölümü bu yolla el değiştirmiştir. Bu durumda aynı neden, köleliği haklı göstermek için de kullanılabilir, çünkü köle sahibince saün alınan kölenin emeğinin getirdiği kazanç, yalnızca bu alıma yaünlan sermayenin faizini temsil etmektedir. Toprak ranünın varlığını haklı gösterecek nedeni, onun alım ve saümından çıkarmak, genel olarak, onun varlığını, gene kendi varlığı ile haklı göstermek anlamına gelir.

Toprak ranünın -yani kapitalist üretim tarzı temeline dayanan toprak mülkiyetinin bağımsız ve özgül iktisadi biçiminin- bilimsel bir tahlili için, onu, anlamı çarpıtan ve insanı şaşırtan, konuyla ilgisiz her şeyden arınmış saf biçimiyle incelemek ne kadar önemli ise, toprak mülkiyetinin fiili etkilerinin anlaşılması için -hatta, toprak ranü kavramıyla ve toprak ranünın niteliğiyle çelişen ve gene de toprak ranünın varoluş biçimleri gibi görünen pek çok gerçeğin teorik olarak kavranılması için- teoride bu karışıklıklara yolaçan kaynaklan öğrenmek de o kadar önemlidir.

Uygulamada, kiracının toprak sahibine, toprağı işleme hakkı karşılığında, kira parası olarak ödediği her şey, toprak ranü gibi görünür. Bu haracın bileşimi ve kaynakları ne olursa olsun, gerçek toprak ranü ile ortak yanı şudur: toprak sahibi denen kişinin, gezegenimizin bir bölümünü tekel alüna alması ona böyle bir haraç almak ve böyle bir değer biçmek olanağını vermektedir. Bunun gerçek toprak ranü ile ortak yanı şudur: bu haraç, daha önceden de belirttiğimiz gibi, toprağın kiralanmasından gelen sermayeye dönüştürülmüş gelirden başka bir şey olmayan toprağın fiyatını belirlemektedir.

Yukarda gördük ki, toprağa katılan sermayenin faizi, toprak ranünın böyle dışardan gelme bir parçasını oluşturabilir; bu, iktisadi gelişme ilerledikçe, ülkenin toplam ranü üzerinde sürekli olarak büyüyen fazladan bir ekleme haline gelecek bir parçadır. Ama bu faizden ayrı olarak, kira parası kısmen ya da bazı durumlarda, yani gerçek toprak ranünın hiç olmadığı -bu yüzden de toprağın gerçekten de değersiz olduğu- bir durumda tamamen, ya ortalama kârdan ya normal ücretierden, ya da her ikisinden birden yapılan bir indirimi gizleyebilir. İster kârdan, ister [sayfa 552] ücretlerden olsun, bu bölüm burada, toprak ranü olarak görünür, çünkü normal olarak sanayici kapitalistin ya da ücretii işçinin eline geçeceği yerde, kira parası biçiminde toprakbeyine ödenmektedir. İktisadi açıdan, bu bölümlerden ne biri ne de diğeri, toprak ranünı oluşturur; ama uygulamada, gerçek toprak rantı kadar toprakbeyinin gelirini, tekelin iktisadi gerçekleşmesini oluşturur ve toprak fiyatları üzerinde aynı

derecede belirleyici etkisi vardır.

Biz, şimdi, toprak rantının, kapitalist üretim tarzındaki toprak mülkiyetini ifade etme yolunun, kapitalist üretim tarzının kendisi varolmadan, yani ne kiracının kendisi bir sanayici kapitalist ne de yönetimi kapitalist bir yönetim tipi olmadan, resmen var olduğu koşullardan söze-tmiyoruz. Örneğin *İrlanda'da* durum budur. Orada kiracı, genellikle bir küçük çiftçidir. Rant olarak toprakbeyine ödediği miktar çoğu kez yalnızca kendi kânnın, yani (kendi emek aletlerinin sahibi olması sıfatıyla hakkettiği) kendi öz artı-emeğinin bir kısmını değil, ayın zamanda bir başka durumda aynı miktar emek karşılığında alabileceği, normal ücretinin de bir kısmını içine alır. Bunun yanı sıra, toprağın iyileştirilmesi için hiç bir şey yapmayan toprakbeyi, kiracının çoğunlukla toprağa kendi emeğiyle kattığı küçük sermayesine de elkoyar. Bu, tıpkı tefecinin benzer koşullarda yapacağı şeye benzer; tek fark tefecinin, bu işte, hiç olmazsa kendi sermayesini de tehlikeye atacağıdır. Bu sürekli yağma, İrlanda Kiracılık Hakları Yasası üzerindeki tartışmanın özüdür. Bu yasanın temel amacı, kiracısına topraktan çıkmasını emrettiği zaman, toprakbeyini toprakta yaptığı iyileştirmeler ya da toprağa kattığı sermayesi karşılığında kiracıya tazminat vermeye zorlamaktır. Palmerston, şu alaycı yanıtla, bu talebi hep bir kenara atmıştır: "Avam Kamarası, toprak sahiplerinin meclisidir."*

Ayrıca toprakbeyinin toprağın verdiği toplam ürün ile hiç bir ilişkisi olmayan -kapitalist üretime sahip ülkelerde bile- yüksek bir kirayı kabul ettirebileceği, istisnai koşullardan da sözetmiyoruz. Örneğin, İngiliz fabrika bölgelerinde, küçük toprak parçalarının ya küçük bahçeler halinde ya da boş zamanlarda amatör çiftçilik için işçilere kiralanması böyle bir nitelik taşımaktadır. *(Reports oflnspectors of Factories.)*

Bizim burada sözünü ettiğimiz, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki tarımsal ranttır. Örneğin, İngiliz kiracılan arasında, öğretim, eğitim, gelenek, rekabet ve diğer durumlarla sermayelerini tanma kiracı olarak yatırmaya yöneltilmiş ve zorlanmış birçok küçük kapitalist bulunmaktadır, [sayfa 553] Ortalama kârdan daha az bir kârla yetinmek ve bunun bir kısmını rant olarak toprakbeylerine devretmek zorundadırlar. Ancak bu koşulla sermayelerini, toprağa, tarıma yatırmalarına izin verilmektedir. Toprakbeyleri, her yerde, yasama üzerinde önemli, İngiltere'de ise üstelik, ezici bir etkiye sahip olduklarından, bu durumdan, bütün kiracılar sınıfını aldatarak soymak amacıyla yararlanabilmektedirler. Örneğin, her-

* Marx'ın bu cilt üzerinde çalıştığı sırada, Parlamento'nun 1862-63 oturumunda, İrlanda grubunun, İrlandalı kiracı çiftçilerin hakları için giriştikleri yeni bir mücadeleye tanık olundu. Palmerston, 23 haziran 1863'de o mahut sözleri söyledi ve 'komünist doktrinler' diye tanımlanan, toprak kiralama sistemindeki ufaktefek reformlara saldırdı. Marx bu konuya, Uluslararası İşçi Birliğinin yıllık toplantısında yaptığı konuşmada yer verdi. O sıralar, İrlanda Kiracılık Hakları Yasası çıkalı zaten on yıl olmuştu. Bu yasa ilk çıktığında Marx, *New York Daily Tribune'de* (11 Temmuz 1853) bunun getirdiği hükümleri analiz eden bir makale de yazmıştı. Bu yazı, *Marx* ve *Engels İrlanda Konusunda* (Londra, 1971) başlıklı yapıtta yayınlandı. -*Ed.*

kesin kabul edeceği gibi, jakobenlere-karşı savaş sırasında anormal bir biçimde artan kiralann, aylak toprakbeylerinin çıkarına uygun olarak devam etmesini sağlamak için, ülkeye yüklenen bir ekmek vergisi -1815 Tahıl Yasaları-, olağanüstü zengin harmanlar dışında, gerçekten de, tanmsal ürünlerin fiyatlarının, tahıl ithalatının kısıtlanmadığı bir durumda düşeceği düzeyden daha yukarda tutulması

sonucunu yaratü. Ama bu yasalar, fiyatların, toprakbeylerinin, yabancılara ait tahılın ithalatında yasal sının oluşturacak biçimde, normal fiyat görevini yapmak üzere ilan ettikleri düzeyde tutulması sonucunu yaratmadı. Ama, kira ilişkileri, bu normal fiyatlann yaratüğı hava içinde sözleşmeye bağlandı. Bu aldanma ortadan kalkar kalkmaz, yeni normal fiyatları içeren yeni bir yasa yapıldı, ki bu da açgözlü toprakbeyinin hayallediği şeyin, eski yasalar kadar güçsüz bir ifadesiydi. Bu yolla, kiracılar, 1815'ten otuzlara kadar dolandırıldılar. Bundan, bütün bu dönem boyunca süren bir tanmsal sıkıntı sorunu doğdu. Bundan, bu dönemde, bütün bir kiracılar kuşağının mülksüz-leştirilmesi ve yıkımı ve bunlann yerlerine yeni bir kapitalistier sınıfının geçmesi sonucu doğdu.[31]

Ancak, çok daha genel ve önemli olan bir gerçek, gerçek çiftlik-emekçisinin ücretinin normal ortalamanın alüna düşmesidir, öyle ki, bu ücretin bir kısmı, kira parasının bir bölümünü oluşturmak üzere çıkartılır ve böylece, topak ranü kisvesi altında, emekçinin yerine, toprakbeyinin cebine akar. Örneğin, İngiltere'de ve İskoçya'da uygun konuma sahip birkaç ilçe dışında durum, hemen hemen genellikle böyledir. İngiltere'de, Tahıl Yasalarının kabulünden önce atanmış olan parlamento denetieme komitelerinin, ücretierin düzeyi üzerine yapüğı araştırmalar -bunlar 19. yüzyılda, ücret tarihine yapılan en değerli ve hemen hemen hiç yararlanılmamış katkılardır ve aynı zamanda da İngiliz aristokrasisi ve burjuvazisinin kendileri için diktikleri bir teşhir direğidir- inandırıcı bir biçimde ve her kuşkunun ötesinde kanıtiadı ki, jakobenlere-karşı savaş sırasındaki yüksek kira oranlan ve toprak fiyatlarındaki buna tekabül eden arüş, kısmen, ücretierden düşülen miktardan ve ücretleri asgari fiziksel gereksinmelerin bile alüna düşürülmesinden, başka bir deyişle, normal ücretin bir kısmının toprakbeylerine devredilmesinden başka bir nedene bağlı değildir. Paranın değerinin düşmesi ve tanmsal bölgelerde Yok-sullan Koruma Yasalarının kötüye kullanılması gibi çeşitii olaylar, [sayfa 554] kiracıların gelirlerinin büyük ölçüde arttığı ve toprakbeylerinin şaşılacak servetler topladığı bir zamanda, bu işin yapılmasını mümkün kıldı. Gerçekten de, tahılın vergilendirilmesi için kiracıların ve toprakbeylerinin öne sürdükleri esas iddialardan biri, çiftiik-emekçilerinin ücretlerini daha aşağı düşürmenin fiziksel açıdan olanaksız olmasıydı. Bu durum, önem-

[31] Bkz: *Anti-Corn Law Price-Essays.* Ancak, Tahıl Yasaları, her zaman fiyatları yapay olarak daha yüksek bir düzeyde tutmuştur. Daha iyi yerlerdeki kiracılar için, bu, lehte bir durumdur. Bunlar, koruyucu gümrüklerin, haklı ya da haksız olarak istisnai ortalama fiyata güvenen büyük kiracılar yığınını pasif tutmasından kazanç sağladılar.

li ölçüde değişmemiştir ve bütün Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, İngiltere'de de, normal ücretlerin bir kısmı, her zamanki gibi, toprak rantı tarafından emilmektedir. Hayırsever aristokratlardan Kont Shaftesbury, sonraları Lord Ashley, İngiliz fabrika işçilerinin durumları karşısında çok olağanüstü bir biçimde duygulandı ve on saatlik işgünü ajiasyonu sırasında parlamentoda onların sözcüsü olarak hareket ettiği zaman, sanayicilerin sözcüleri, ona ait köylerde çalışan tarım emekçilerine ait ücret istatistiklerini yayınlayarak intikamlarını aldılar (bkz: Buch. I, Kap. XXIII, 5, e). ("İngiliz Tanm Proletaryası"), bunlar bu hayırseverin aldığı toprak rantının bir kısmının, kiracılarınca, onun için, tanm emekçilerinin ücretlerinden aşırılan ganimetten oluştuğunu açıkça göstermekteydi. Bu yayın, şu bakımdan da ilginçtir: onun ortaya çıkardıklan, 1814 ve 1815 komitelerince yapılan en kötü açıklamalar yanında cesaretle yer alabilir. Koşullar, tarım emekçilerinin ücretinde geçici bir artış olmasını zorlar zorlamaz, kapitalist kiracı çiftçiler, aynı zamanda toprak rantı da düşürülmedikçe, ücretleri, sanayiin diğer dallannda yükseltildiği gibi normal düzeye yükseltmenin olanaksız olacağı ve onları mahvedeceği yolunda çığlık atmaya başlarlar. Burada, toprak rantının içinde, emekçilerin ücretlerinden düşülen ve toprakbeylerine devredilen bir miktann bulunduğu itirafı yatmaktadır. Örneğin, İngiltere'de, 1849'dan 1859'a kadar, tarım emekçilerinin ücretleri, önemli olaylann biraraya gelmesiyle artış gösterdi; bu olaylar, İrlanda'dan gelen tarım emekçileri arzını kesen İrlanda'yı terk olayı; tanmsal nüfusun fabrikalarca olağanüstü bir biçimde emilmesi; savaş dönemine özgü bir asker talebi; Avustralya ve Birleşik Devletler'e (Kaliforniya) fevkalade geniş ölçüde göç edilmesi, ve burada üzerinde durmamıza gerek olmayan diğer durumlardır. Aynı zamanda, bu dönem boyunca, 1854 ve 1856 kötü tarım yılları dışında, ortalama tahıl fiyatlan %16'dan fazla düştü. Kiracı çiftçiler kiraların düşürülmesi için yaygara kopardılar. Tek tek bazı durumlarda başarılı oldular, ama, bir bütün olarak, bu talebi gerçekleştiremediler. Başka şeylerin yanı sıra, buharlı-motorların ve yeni makinelerin seri olarak üretimi ile, ki bunlar bir dereceye kadar atlann yerini almış, onları ekonominin dışına itmiş, ama aynı zamanda, kısmen, tanmsal gündelikçi işçileri işlerinden ederek yapay bir nüfus fazlalığı yaratmış ve böylece ücretlerde yeni bir düşüşe yolaçmıştır, üretim maliyetlerinde bir indirim yoluna gittiler. Ve bu, bu onyıl boyunca, toplam nüfustaki büyümeye karşılık tarımsal nüfustaki nispi azalmaya karşın, ve tamamen tanmcı olan bazı bölgelerdeki tanmsal nüfusun mutlak azalmasına karşın [sayfa 555] oldu.[32] Bu yüzden, o zamanlar Cambridge'de ekonomi politik profesörü olan Fawcett [1884'te Posta ve Telgraf Bakanı iken ölmüştür] 12 Ekim 1865'teki Sosyal Bilim Kongresinde şöyle diyordu: "İşçiler göç etmeye başlıyorlardı ve çiftçiler, daha

[32] John C. Morton, *The Forces Used in Agriculture,* Londra Sanat Derneğindeki konuşma, 1860; 12 İskoç ve 35 İngiliz kontluğundaki 100 kiracıdan toplanan gerçek belgelere dayandırılmıştır.

şimdiden, göç yüzünden emek daha pahalı hale gelmeye başladığı için, eskiden ödedikleri kadar yüksek kiralar ödemeyeceklerine dair yakınıyorlardı." O halde, burada da, yüksek toprak rantı, doğrudan doğruya, düşük ücretlerle bir tutulmaktadır. Ve toprak fıyatlannın düzeyi bu durumla belirlendiği sürece -artan rant- toprağın değerindeki bir yükseliş emeğin değer yitirmesi ile, yüksek toprak fiyatı, düşük emek fiyatı ile özdeştir.

Aynı şey, Fransa için de geçerlidir. "Rant artıyor, çünkü bir yandan ekmeğin, şarabın, etin, sebzelerin ve meyvenin fiyatları artıyor, öte yandan emeğin fiyatı aynı kalıyor. Eğer yaşlı kişiler, 100 yıl kadar geriye giderek, babalannın hesaplarını incelerlerse, kırsal Fransa'da bir günlük emeğin fiyatının bugünkünün aynısı olduğunu göreceklerdir. O zamandan beri, etin fiyatı üç katına çıkmıştır. ... Bu devrimin kurbanı kimdir? Bir mülke sahip olan zengin adam mı, yoksa orda çalışan yoksul adam mı? ... Ranttaki artış, genel bir felaketin kanıtıdır." *(Du Mecanisme de la Societe en France et en Angleteıre,* M Rubichon, 2. baskı, Paris 1837, s. 101.)

Bir yandan ortalama kârdan, öte yandan da ortalama ücretierden düşülen miktarı temsil eden ranta ait örnekler:

Daha önce de aktarma yaptığımız, emlak komisyoncu ve tarım makinisti Morton* diyor ki, birçok yerde, büyük mülklerin rantının küçüklerinkinden daha düşük olduğu görülmektedir; çünkü, "ikinciler için rekabet, birinciler için olan rekabetten genellikle daha fazladır ve çiftçilikten başka bir işle uğraşmayı düşünebilen pek az küçük çiftçi bulunduğundan, uygun bir iş bulma kaygısı, çoğu durumda, onlan mantıken onaylayabilecekleri ranttan daha yüksek rant ödemeye sürüklemektedir." (John L. Morton, *The Resources of Estates,* London 1858, s. 116.)

Ancak, İngiltere'de bu farkın yavaş yavaş ortadan kalktığı düşünülmektedir. Morton bunu büyük ölçüde tam da küçük kiracılar sınıfının göç etmesine bağlıyor. Ayın Morton, bir örnekle, bizzat kiracının ücretinin ve daha da kesin bir biçimde, onun emekçilerinin ücretierinin, toprak rantı yüzünden bir miktar düştüğünü göstermektedir. Bu, iki atıı sabanın kullanılamadığı 70-80 akrdan (30-34 hektar) az kira topraklann-da ortaya çıkmaktadır. "Çiftçi, herhangi bir emekçi kadar zahmetie, kendi elleriyle çalışmadıkça, çiftliği onun geçimini karşılamayacaktır. Eğer işin yapılmasını işçiye bırakır ve kendisi yalnızca onları gözlemeye [sayfa 556] devam ederse, pek uzak olmayan bir dönemde, ranünı ödeyemediğini görmesi çok mümkündür." (/. *c,* s. 118.) Bu nedenle, Morton, belirli bir yerdeki kiracılar çok yoksul olmadıkça, kiralanan yerin 70 akrdan küçük olmaması gerektiği sonucuna vanr, öyle ki, kiracılar iki ya da üç at kullanabilsinler.

* Marx burada yanılmış. Buradaki alıntı, önceki dipnotta (32) adı anılan John Chalmers Mortan'dan (1821-88) değil, John Lockbart Morton'dan yapılmış. Aynı çağda yaşayan her iki Morton da tarım bilimiyle uğraşmışlardır. -*Ed.*

Membre de l'Institut et de la Societe Centrale d'Agriculture, Mösyö Leonce de Lavergne olağanüstü bir basiret gösteriyor. *Economie Rurale de l'Angleterre* adlı yapıtında, (alıntılar İngilizce çevirisindendir, London 1855), Fransa'da kullanılan, ama sığırın yerine atın geçtiği İngiltere'de kullanılmayan, sığırdan elde edilen yıllık kazanca ilişkin aşağıdaki karşılaştırmayı yapıyor (s. 42):

FRANSA		İNGİLTERE	
Süt	4 milyona	Süt	16 milyona
Et	16 milyona	Et	20 milyona
Emek	8 milyon £	Emek	
28 milyon £		36 milyon £	

Ama onun söylediğine göre, İngiltere'de daha büyük bir toplam elde edilmesinin nedeni, İngiltere'de sütün, Fransa'dakinden iki kat pahalı olmasıdır. Oysa, her iki ülkedeki et fiyatları eşit alınmıştır (s. 35); bu nedenle, İngiliz süt üretimi 8 milyon sterline ve toplam da 28 milyon sterline düşer, bu da Fransa'dakine eşittir. Mr. Lavergne, hem miktar, hem de fiyat farklılıklarının ikisini birden hesaplamalarına katınca, gerçekten de biraz fazla oluyor, öyle ki, İngiltere bazı maddeleri Fransa'dan daha pahalıya üretince bu, İngiliz tanmının bir üstünlüğü gibi görünüyor, oysa bu, olsa olsa kiracılar ve toprakbeyleri için daha büyük bir kâr anlamına gelir.

Mr. Lavergne'in, yalnızca İngiliz tarımının başanlanndan haberli olmakla kalmayıp, ayrıca İngiliz kiracılarının ve toprakbeylerinin önyar-gılannı da onayladığı 48. sayfada anlaşılıyor: "Genel olarak bütün tahıllar bir büyük sakınca taşırlar.... Bunlar, yetiştikleri toprağın gücünü tüketirler." Mr. Lavergne, diğer bitkilerin buna yolaçmadığına inanmakla kalmıyor, ayrıca, yem ürünlerinin ve yumrulu ürünlerin toprağı zenginleştireceğine de inanıyordu. "Yem bitkileri, büyümeleri için gerekli esas unsur-lan atmosferden alır, toprağa ondan aldıklanndan daha çok şey verirler; böylece, hem doğrudan doğruya, hem de, hayvan gübresine dönüşmek suretiyle, tahıllann ve genel olarak toprağın gücünü tüketen bütün ürünlerin verdiği zaran, iki yolla giderirler; bu nedenle, ilkelerden biri, bu ürünlerle en azından almaşık ekilmelerdir; Norfolk almaşık ekimi bundan ibarettir." (s. 50-51.)

Tevekkeli değil, bu İngiliz köy peri masallarına inanan Mr. Lavergne, tahıl üzerine konan gümrük vergisi kaldınldığından beri, İngiliz çift-lik-emekçilerinin ücretlerinin eski anormalliklerini yitirdiğine de inanıyor. (Bu konuda daha önce söylenenlere bakınız: [sayfa 557] Buch I, Kap. XXIII, 5, s. 701-729.) Ama, Mr. John Bright'ın, 14 Aralık 1865'te, Birmingham'da yapüğı konuşmayı da dinleyelim. 5 milyon ailenin, tümüyle, parlamentoda temsil edilmediğine değindikten sonra, şöyle devam ediyor: "Birleşik Krallık'ta, bunlardan bir milyonu ya da bir milyondan fazlası, talihsiz

yoksullar listesine dahildir. Bir milyonu da yoksulluğun tam biraz üstünde, ama her zaman yoksulluğa düşecekler diye korku içindedirler. Koşullan ve umutlan bundan daha lehte değildir. Şimdi, toplumun bu kesiminin bilisiz ve aşağı tabakasına bakalım. Düşük koşullarına, yoksulluklarına, acılanna, ve herhangi bir düzelme konusundaki kesin umutsuzluklarına bakalım. Neden Birleşik Devletler'de, -hatta Güney devletlerinde, köleliğin hüküm sürdüğü dönemde bile- her zenci, kendisi için bir genel azatlık yılı geleceğine inanıyordu? Ama bu insanlar için -bu ülkedeki, bu en aşağı tabakadaki sınıf için- burada ilan ediyorum ki, ne daha iyi bir şey umudu, ne de onu elde etmek için birazcık heves vardır. Bir Dorsetshire emekçisi olan John Cross hakkında son zamanlarda gazetelerde çıkan bir küçük yazıyı okudunuz mu? Haftada altı gün çalışıyordu, ve haftada sekiz şilin karşılığında yirmidört yıl boyunca yanında çalıştığı patronu, ona mükemmel bir bonservis vermişti. John Cross, bu ücretle, ahır gibi bir evde yaşayan yedi çocuğunu - zayıf kansını ve ufak bebeğini geçindirmek zorundaydı. John Cross, altı penilik bir tahta parmaklık aldı - hukuken, çaldı sanırım. Bu suç için, sulh yargıçlarınca yargılandı ve 14 veya 20 günlük hapse mahkum oldu.... Diyebilirim ki, John Cross' unkine benzeyen binlerce durum, bütün ülkede, özellikle Güneyde görülebilir, ve bunların koşulları öyledir ki, şimdiye kadar en gayretli araştırmacı bile nasıl sağ kaldıkları esrannı çözememiştir. Şimdi ülkeye bir gözatın ve bu beş milyon aileye ve bu tabakanın umutsuz koşullanna bakın. Özgür olmayan ulusun durmadan çalıştığı ve hemen hemen hiç dinlenme bilmediği doğru değil m? Yönetici sınıfla karşılaştınn bunu -ama o zaman komünistlikle suçlanacağım. ... Ama, çalışan ve özgür olmayan bu büyük ulusu, yönetici sınıflar diyebileceğimiz kesimle karşılaştınn. Onun zenginliğine bakın, gösterişine bakın, lüksüne bakın. Bıkkınlığına tanık olun -çünkü onlar arasında da bıkkınlık vardır, ama bu, doygunluğun getirdiği bıkkınlıktır- sanki yeni bir zevk peşindelermiş gibi, oradan oraya koşuşmalanna bakın." *(Morning Star, W* Aralıkl865.)

Aşağıda, artı-emeğin ve dolayısıyla artı-ürünün, toprak rantıyla -en azından kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, artı-ürünün, nitel ve nicel olarak özellikle belirlenmiş parçasıyla- nasıl genellikle kanştınldığını göreceğiz. Genel olarak artı-emeğin doğal temeli, yani onun yokluğu halinde bu emeğin var olamayacağı doğal önkoşul şudur: Doğa -toprağın hayvansal ya da bitkisel ürünleri, balıkçılık bölgeleri vb. biçiminde- gerekli geçim araçlannı, bütün bir işgününü tüketmeyecek bir emek [sayfa 558] harcanması koşullannda sağlamalıdır. Bu tarımsal emeğin doğal verimi, (bunun içine basit toplama, avlanma, balıkçılık ve sığır yetiştiriciliği için harcanan emek de girer), bütün artı-emeğin temelidir, çünkü bütün emek, her şeyden önce ve başlangıçta yiyecek elde etmeye ve üretmeye yöneliktir. (Hayvanlar, aynı zamanda, soğuk iklimlerde ısınmak için deri sağlarlar; ayrıca mağara-konutlar vb..)

Artı-ürünle toprak rantının ayın biçimde birbirine kanştınlmasının,

Mr. Dove'da* daha farklı bir biçimde ifade edildiği görülür. Başlangıçta tanmsal ve sınai emek ayrılmamışlardı; ikincisi birincinin bir ekiydi. Toprağı işleyen kabilenin, ev komününün ya da ailenin artı-emeği ve artı-ürünü, hem tanmsal, hem de sınai emeği, kapsıyordu. Her ikisi birarada yürüyordu. Uygun aletler olmaksızın avlanmak, balıkçılık ve tanm olanaksızdı. Dokuma, eğirme vb. önce tanmsal bir yan uğraş olarak uygulanıyordu.

Daha önceleri gösterdik ki, nasıl, bir tek işçinin emeği gerekli-emeğe ve artı-emeğe ayrıhrsa, işçi sınıfının toplam emeği de aynı şekilde bölünebilir; öyle ki, işçi sınıfı için toplam geçim araçlannı (bu amaç için gerekli olan üretim araçları dahil) üreten kısım, toplumun tümü için gerekli-emek görevini yerine getirir. İşçi sınıfının geri kalanınca harcanan emeğe de artı-emek gözüyle bakılabilir. Ama gerekli-emek, hiç de, yalnızca tanmsal emekten oluşmuş değildir, ayrıca, emekçinin ortalama tüketimine zorunlu olarak giren bütün diğer ürünleri üreten emeği de kapsar. Üstelik, toplumsal açıdan, bazıları yalnızca gerekli-emek harcar, çünkü başkaları yalnızca,artı-emek harcamaktadır, ve tersi de söylenebilir. Bu, aralarındaki bir işbölümünden başka bir şey değildir. Aynı şey, genel olarak tanm ve sanayi emekçileri arasındaki işbölümü için de geçerlidir. Bu yanda emeğin salt sınai niteliği, öte yanda salt tarımsal niteliğine tekabül eder. Bu salt tarımsal emek hiç de doğal değil, daha çok -toplumsal gelişmenin- bir ürünüdür -hem de her yerde henüz erişmemiş olan çok modern bir ürünü- ve üretimin gelişmesinde çok belirli bir aşamaya tekabül eder. Nasıl ki, 'tanmsal emeğin bir kısmı, ya yalnızca lüks gereksinmeleri karşılayan, ya da sanayide hammadde görevi yapan, ama bırakın yığınlar için yiyecek olarak hizmet etmeyi, hiç bir şekilde yiyecek görevi yapmayan ürünler içinde maddeleşirse, öte yandan sınai emeğin bir kısmı da, hem tanm hem de tanm-dışı emekçiler için gerekli tüketim araçlan görevi yapan ürünler içinde maddeleşmiş-tir. Toplumsal bir bakış açısından, bu sınai emeğe, artı-emek gözüyle bakmak yanlıştır. Tanmsal emeğin gerekli kısmı kadar, bu da, kısmen, gerekli-emektir. Ayrıca, önceden doğal olarak tanmsal emeğe bağlı olan sınai emeğin bir kısmından bağımsız kılınmış bir biçiminden, şimdi ondan ayrılmış olan, özellikle tanmsal emeğin zorunlu bir karşılıklı ekinden başka bir şey değildir. (Salt maddi açıdan, örneğin makine ile çalışan 500 dokumacı, çok [sayfa 559] büyük bir ölçüde artı-kumaş, yani kendi giyimleri için gerekenden fazla kumaş üretir.)

En sonu, toprak rantının, yani toprağın üretim yada tüketim amaç-lanyla kullanılması karşılığında, toprak rantı adı altında, toprakbeyine ödenen kira parasının çeşitli görünümleri incelenirken, şu da akılda tutulmalıdır: kendilerinin değeri olmayan, yani toprak gibi emek ürünü olmayan, ya da antikalar ve bazı büyük ustaların sanat eserleri vb. gibi

* P. Dave, *The Elements of Political Science,* Edinburgh 1854, s. 264, 273. -*Ed.*

emek harcanarak yeniden üretilemeyecek olan şeylerin fiyaü, birçok raslansal düzenlemelerle belirlenebilir. Bir şeyi satmak için, bu şey tekel alüna alınmak ve yabancılaştınlmak olanağını taşısın yeter; başka bir şeye gerek yoktur.

Toprak rantının analizini karanlık hale getiren ve onu incelerken kaçınılması gereken üç büyük hata vardır.

1° Toplumsal üretim sürecinin farklı gelişme aşamalarına ait olan çeşitii rant biçimlerinin birbirine kanşürılması.

Rantın özgül biçimi ne olursa olsun, bütün tipler şu ortak niteliğe sahiptir: Rantın maledinilmesi, toprak mülkiyetinin gerçekleştirildiği biçimdir ve toprak rantı da, buna karşılık, toprak mülkiyetinin varlığını, gezegenimizin belirli parçalanna, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür. Sahip, Asya'da, Mısır'da vb. olduğu gibi, topluluğu temsil eden bir kişi olabilir, ya da bu toprak mülkiyeti kölelikte ya da serflikte olduğu gibi, yalnızca, herhangi bir kişinin, dolaysız üreticilerin kendilerine sahip olmasının raslansal bir sonucu olabilir; ya da, üretici olmayanlann, doğanın salt özel mülkiyetine sahip olması, toprak üzerinde yalnızca bir hak olabilir; en sonu, kolonistierde ve toprak sahibi küçük köylülerde olduğu gibi, doğrudan doğruya -ayrı ve toplumsal olarak gelişmemiş emeğe- belirli toprak parçalannın ürünlerinin, dolaysız üreticiler tarafından üretilmesi ve maledilmesinin kapsamına giriyor görünen, toprakla olan bir ilişki de olabilir.

Çeşitli rant biçimlerindeki bu *ortak öğe,* -yani ranün toprak mülkiyetinin, iktisaden gerçekleştirilmesi oluşu, bazı kişilerin, gezegenimizin ,bazı bölümlerinde özel hakka sahip olmalanna olanak sağlayan hukuksal masal- farklılıklann gözden kaçmasını mümkün kılmaktadır.

2° Toprak ranünın tümü arü-değerdir, arü-emeğin ürünüdür. Ayni rant olarak gelişmemiş biçiminde, hâlâ doğrudan doğruya arü-ürünün kendisidir. Buradan, kapitalist üretim tarzına tekabül eden ranün -ki bu, her zaman, kânn üstünde, yani kendisi arü-değerden (artı-emek) oluşan metaların bir değer bölümünün üstünde bir fazladır- arü-değerin bu özel ve özgül parçasının, yalnızca genel olarak arü-değerin ve kârın varlığının genel koşuUannın açıklanmasıyla açıklandığı yolunda yanlış bir düşünce çıkar. Bu koşullar şunlardır: dolaysız, üreticiler kendi [sayfa 56oı emek-güçlerini yeniden-üretmek için, kendi yeniden-üretimleri için gerekli olan zamanın ötesinde çalışmalıdırlar. Genel olarak artı-emek har-camalıdırlar. Bu, öznel koşuldur. Nesnel koşul ise, arü-emek harcaya-*bilmeleri* gerektiğidir. Doğal koşullar öyle olmalıdır ki, mevcut emek-za-manlannın bir *bölümü,* üreticiler olarak yeniden-üretimlerine ve kendi geçimlerine yetmelidir, gerekli geçim araçlarının üretimi bütün emek-güçlerini tüketmemelidir. Doğanın verimliliği, burada bir sınır, bir baş-

langıç noktası, bir temel yaratıyor. Öte yandan, emeklerinin toplumsal üretken gücünün gelişimi, öteki sınrı oluşturur. Daha yakından incelersek, geçim araçlannın üretimi, doğrudan üreticilerin varlıklannın ve genel olarak bütün üretimin en birinci koşulu olduğuna göre, bu üretimde kullanılan emek, yani en geniş iktisadi anlamıyla tanmsal emek, yeterince verimli olmalıdır ki, bütün mevcut emek-zamanını, doğrudan üreticiler için geçim araçlannın üretiminde soğurmasın, yani tarımsal artı-emek ve dolayısıyla tanmsal artı-ürün mümkün olsun. Daha geliştirirsek, toplam tanmsal emek, toplumun bir parçasının hem gerekli, hem de artı-emeği, toplumun tümü için, yani tanm-dışı emekçiler için de gerekli geçimi sağlamaya yetmelidir. Dolayısıyla bu demektir ki, tarımsal ve sınai emek arasındaki büyük işbölümü mümkün olmalıdır; ve gene bunun gibi, geçim araçlan üretim çiftçilerle, hammadde üretenler arasındaki işbölümü de mümkün olmalıdır. Geçim araçlarının doğrudan üreticilerin emeği, kendi açılanndan, gerekli-emek ve artı-emek olarak bölünürse de, bu emek, toplumsal açıdan, yalnızca, geçim araçlannı üretmek için harcanan gerekli-emeği temsil eder. Bu arada aynı şey, tek tek atölyelerdeki işbölümünden farklı olarak, toplumun tümü içindeki bütün işbölümü için de geçerlidir. Bu emek, belirli maddelerin üretimi için, bu belirli maddelerle, toplumun belirli bir gereksinmesinin karşılanması için gerekli olan emektir. Eğer bu işbölümü orantılı ise, çeşitli gruplann ürünleri değerleri üzerinden (gelişmenin sonraki bir aşamasında üretim-fi-yatları üzerinden satılırlar) ya da, bu değerlerin belirli bir değişik biçimi olan fiyatlar üzerinden, ya da genel yasalarla belirlenen üretim-fiyatları üzerinden satılırlar. Bu, gerçekten de, değer yasasının tek tek metalar ya da maddeler dolayısıyla değil de, işbölümü ile bağımsız kılınmış belirli toplumsal üretim alanlarının her bir toplam ürüne dolayısıyla yaptığı bir etkidir, öyle ki, yalnızca her özgül meta için, gerekli emek-zamanından fazlası kullanılmamış oluyor, aynı zamanda, toplam toplumsal zamanın yalnızca gerekli oransal miktarı, çeşitli gruplarca tüketilmiş oluyor. Çünkü metaın, kullanım-değerini temsil etmesi koşulu geçerlidir. Ama eğer bireysel metalann kullanım-değeri, bunlann özel bir gereksinmeyi karşılayıp karşılamadıklarına

bağlıysa, toplam ürün kitlesinin kullanım-değeri, her özel ürün çeşidi için duyulan belirli nicelikte toplumsal gereksinmeyi, yeterli bir biçimde karşılayıp karşılamadığına ve dolayısıyla, emeğin bu, nicel olarak belirlenmiş toplumsal gereksinmelere uygun olarak, farklı alanlar arasında orantılı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığına [sayfa 56i] bağlıdır. (Bu noktaya, sermayenin üretimin, çeşitli alanlan arasında dağılımında değinilecektir.) Toplumsal gereksinme, yani toplumsal ölçekte kullanım-değeri, burada, üretimin çeşitli özgül alanlannda harcanan toplam toplumsal emek-zaman miktarı için belirleyici öğe olarak görünmektedir. Ama bu, yalnızca, önceden tek tek metalara uygulanmış olan yasanın aynısıdır, yani bir metaın kullanım-değeri, onun değişim-değeri-nin ve dolayısıyla değerinin temelidir. Ancak bu oranın ihlali, metaın

değerinin, dolayısıyla onun içerdiği artı-değerin gerçekleştirilmesini olanaksız kıldığı ölçüde, bu nokta, gerekli-emek ve arü-emek arasındaki ilişki açısından bir anlam taşır. Örneğin, toplam üründe gerçekleşen emek-zamanı, belli koşullar altında gerekli olan kadar olduğu halde, üretilen pamuklu mallar nispeten fazla olabilir. Ama burada, toplumun genel emeğinin fazla bir miktarı bu özel üretim kolunda harcandığı için, ürünün bir kısmı yararsızdır. Bu nedenle, sanki ancak gerekli oranda üretilmiş gibi satılır. Gerekli emek-zamanı, burada, farklı bir anlama bürünmüş olsa da, çeşitii özel üretim alanları için kullanılabilecek bu toplumsal emek-zamanı payının nicel sınırı, genel olarak değer yasasının daha gelişmiş bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bunun ancak bu kadan, toplumsal gereksinmelerin karşılanması için gereklidir. Burada ortaya çıkan sınırlama, kullanım-değeri yüzündendir. Toplum, mevcut üretim koşulları altında, toplam emek-zamanının ancak bu kadarını bu özel üretim türü için kullanabilmektedir. Ama arü-emeğin ve artı-değerin öznel ve nesnel koşullarının, genel olarak, ne kâr ne de rantın özel biçimi ile hiç bir ilgisi yoktur. Bu koşullar, hangi özel biçime bürünürse burunsun, artı-değer için geçerlidirler. Bu nedenle, toprak ranünı açıklamazlar.

3° Aşağıdaki ayırdedici özellik, esas olarak, toprak mülkiyetinin iktisaden gerçekleştirilmesinde, toprak ranünın gelişmesinde, ön plana çıkar: yani, toprak rantının miktarı hiç de alıcının hareketleriyle belirlen-mez, daha çok alıcının hiç katılmadığı toplumsal emeğin bağımsız gelişmesiyle belirlenir. Bu yüzden, kolayca, gerçekte meta üretimine -ve özellikle, bütünüyle meta üretimi olan kapitalist üretime-dayanan bütün üretim dallarının ve onların bütün ürünlerinin ortak bir niteliği olan şeye, ranün (ve genel olarak tarımsal ürünlerin) bir özelliği olarak bakılmış olabilir.

Toprak rantının miktan (ve onunla birlikte toprağın değeri) toplam toplumsal emeğin bir sonucu olarak, toplumsal gelişme ile büyür. Bu, bir yandan toprağın ürünlerinin piyasasının ve bu ürünlere olan talebin genişlemesine yolaçar, öte yandan da, bizzat toprağa olan talebi canlandınr, bu da bütün iş faaliyeti dallannda, hatta tarımsal olmayanlarda bile rekabetçi bir üretimin önkoşuludur. Daha tam bir ifadeyle, -eğer yalnızca gerçek tanmsal rant gözönünde tutulursa- rant ve dolayısıyla toprağın değeri, toprak ürünleri piyasası ile ve böylece de geçim araçlan ve hammaddelere gereksinme duyan ve talep eden tanm-dışı nüfusun [sayfa 562] artması ile birlikte gelişir. Tanm-dışı nüfusa oranla tarımsal nüfusu sürekli olarak azaltmak, kapitalist üretimin niteliğinde vardır, çünkü sanayide (dar anlamda) değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre arüşı, değişen sermayede, nispi bir azalma olsa da, mutiak bir artışla birarada gider; öte yandan, tarımda, belirli bir toprak parçasından yararlanmak için gerekli olan değişen sermaye mutiak olarak azalır; böylece, bu, ancak yeni toprakların ekime açılması ölçüsünde artabilir, ama

bu da, gene, önkoşul olarak, tarım-dışı nüfusta daha da fazla bir büyümeyi gerektirir.

Gerçekten de, biz, burada, tanmın ve onun ürünlerinin ayırdedici bir özelliğini incelemiyoruz. Tam tersine, aynı şey, meta üretimine ve onun mutiak biçimi olan kapitalist üretime dayanan bütün öteki üretim dallan için de geçerlidir.

Bu ürünler, ancak diğer metalar onlar için bir eşdeğer olduklan, yani diğer ürünler onlann karşısına metalar ve değerler olarak çıküklan ölçüde, böylece de, üreticilerin kendileri için doğrudan geçim aracı olarak üretilmeyip de metalar olarak, ancak değişim-değerlerine (para) dönüşmeleriyle, yabancılaşmalarıyla, kullanım-değeri haline gelen ürünler olarak üretildikleri ölçüde, metadırlar, ya da gerçekleştirilecek, paraya dönüştürecek bir değişim-değerine sahip kullanım-değerleridirler. Bu metaların piyasası, toplumsal işbölümü ile gelişir; üretken emeklerin ayrılması, karşılıklı olarak onlann ürünlerini, metaya, birbiri için eşdeğere dönüştürür; onlan karşılıklı olarak piyasa görevi yapar duruma getirir. Bu, hiç de tanmsal ürünlere özgü değildir.

Rant, para-rant olarak, ancak meta üretimi temeli üzerinde özellikle de kapitalist üretimde gelişebilir ve tarımsal üretim meta üretimi haline geldiği ölçüde, yani tanm-dışı üretim tanmsal üretimden bağımsız olarak geliştiği ölçüde gelişir; çünkü, tanmsal ürün, bu ölçüde, meta, değişim-değeri ve değer haline gelir. Kapitalist üretim ile meta üretimi, ve böylece değer üretimi geliştiği sürece, arü-değer ve artı-ürün üretimi de gelişir. Ama sonuncunun geliştiği oranda, toprak mülkiyeti, toprak tekeli aracılığıyla, bu artı-değerin gitgide artan bir bölümünü ele geçirme ve böylelikle de ranünın değerini ve bizzat toprağın fiyaünı yükseltme yeteneğine kavuşur. Kapitalist, hâlâ, bu artı-değerin ve arü-ürünün

gelişmesinde faal bir görev yapmaktadır. Ama toprak sahibi, bu büyümeye hiçbir katkıda bulunmadan, yalnızca artı-ürün ve artı-değerdeki büyüyen payı maledinme durumundadır. Onun durumunun ayırdedici özelliği budur; toprağın ürünlerinin ve böylece bizzat toprağın değerinin, bunların piyasası genişlediği ölçüde, bunlara olan talep ve bununla birlikte, toprak ürünlerinin karşısına çıkan metalar alemi -başka bir deyişle, tarım-dışı meta üreticileri yığını ve tanm-dışı meta üretimi- büyüdüğü ölçüde artması gerçeği değil. Ama bu, toprak sahibi hiç bir şey yapmadan gerçekleştiğinden, değer toplamını, artı-değer toplamının ve arü-değerin bir bölümünün toprak rantına dönüşmesinin, toplumsal üretim sürecine, genel olarak meta üretiminin gelişmesine bağlı olması, ona, eşsiz bir şey gibi [sayfa 563] görünür. Bu nedenle, Dove, örneğin ranü bundan çıkarmaya çalışır. Dove der ki, rant, tarımsal ürün toplamına değil, onun değerine bağlıdır;* ama bu da, tarım-dışı nüfusun toplamına ve verimliliğine bağlıdır. Ama bütün diğer ürünler için şu da doğrudur ki, o ürün,

* P. Dove, *The Elements ofPolitical Science,* Edinburgh 1854, s. 279. -*Ed.*

kendine eşdeğer oluşturan, bütün diğer metaların kısmen toplamı, kısmen de çeşidi arttıkça, bir meta olarak gelişir. Bu, daha önce, değerin genel sunuluşu ile bağıntılı olarak gösterilmişti.* Bir yandan, bir ürünün değişilebilirliği, genel olarak, ona ek olarak var olan metalann çeşitliliğine bağlıdır. Öte yandan da, özellikle, bu ürünün, meta olarak üretilebileceği miktar, ona bağlıdır.

İster sınai, ister tarımsal olsun, hiç bir üretici, tek başına ele alındığında, değer ya da meta üretmez. Onun ürünü ancak belirli toplumsal karşılıklı-ilişkiler, kapsamı içinde bir değer ve bir meta haline gelir. Birincisi, toplumsal emeğin bir ifadesi olarak göründüğü sürece, bu nedenle de. Birey olarak üreticinin emek-zamanı genel olarak toplumsal emek-zamanının bir parçası sayıldığı sürece bu böyledir ve ikincisi, emeğinin bu toplumsal niteliği, parasal niteliği aracılığıyla ve fiyatı ile belirlenen genel değişilebilirliği aracılığıyla, ürününe damgasını vurmuş görünür.

Bu yüzden, eğer bir yandan rant yerine artı-değer, ya da daha da dar bir biçimde, genel olarak artı-ürün açıklanıyorsa, öte yandan da, metalar ve değerler olmak sıfatıyla bütün ürünlere ait olan bir özelliği, yalnızca tarımsal ürünlere atfetmek hatasına düşülür. Bu, değerin genel belirlenmesinden, belirli bir metaın değerinin gerçekleştirilmesine geçenler tarafından, daha da kabalaştırılır. Her meta, değerini, ancak dolaşım süreci içinde gerçekleştirebilir ve değerini gerçekleştirip gerçekleştirmediği ya da hangi ölçüde gerçekleştirdiği, mevcut piyasa koşullanna bağlıdır.

O halde, tarımsal ürünlerin değer haline gelmeleri ve değer olarak gelişmeleri, yani diğer metaların karşısına meta olarak çıkmaları ve tarım-dışı ürünlerin onlann karşısına meta olarak çıkması; ya da toplumsal emeğin özgül ifadeleri olarak gelişmeleri, toprak rantının bir özelliği değildir. Toprak ranünın özelliği, daha çok şudur: tanmsal ürünlerin, değerler (metalar) olarak geliştikleri koşullarla birlikte ve onlann değerlerinin gerçekleştiği koşullarla birlikte, toprak mülkiyetinin kendi yardımı olmaksızın üretilmiş olan bu değerlerin artan bir bölümünü maledinme gücü de büyür; ve böylece, artı-değerin artan bir bölümü, toprak rantına

dÖnÜŞÜr. [sayfa 564]

* *Kapital,* Birinci Cilt, s. 106. -*Ed.*

OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM
FARKLILIK RANTI (DİFERANSİYEL RANT):
GENEL GÖRÜŞLER

TOPRAK rantı tahliline, şu varsayımla başlayacağız: bu tür bir rant ödeyen ürünler, artı-değerin bir kısmının ve dolayısıyla toplam fiyatında bir kısmının, toprak rantı haline döndüğü ürünler, yani hem tarım, hem de madencilik ürünleri, bütün diğer metalar gibi, üretim-fiyatları üzerinden satılırlar. (Bizim amacımız için, kendimizi tanm ve madencilik ürünleriyle sınırlamamız yeterlidir.) Bir başka deyişle, satış-fiyatları şu öğelerden oluşur: maliyetleri (tüketilen değişmeyen ve değişen sermayenin değeri), arü, genel kâr oranı tarafından belirlenen ve tüketilsin ya da tüketilmesin yatırılan toplam sermaye üzerinden hesaplanan bir kâr. O halde, biz, bu ürünlerin ortalama satış-fiyatlarının, üretim-fiyatlanna eşit olduğunu varsayıyoruz. Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: bu koşullar altında toprak rantının gelişmesi nasıl mümkün oluyor; yani kârın bir bölümünün toprak rantına dönüşmüş hale gelmesi, böylece meta-fiyatının bir bölümünün toprakbeyine düşmesi nasıl mümkün oluyor.

Toprak ranünın bu biçiminin genel niteliğini sergilemek için, belirli bir ülkedeki fabrikaların çoğunun güçlerini, buharlı makinelerden elde ettiklerini, daha küçük bir kısmının da, doğal çağlayanlardan elde ettiklerini varsayalım. Ayrıca varsayalım ki, birincilerde, 100'lük bir sermaye tüketen bir meta miktan için, üretim-fiyatı 115'tir. %15 kâr, yalnızca [sayfa 565] tüketilen 100'lük sermaye üzerinden değil, bu meta-değerin

üretilmesinde kullanılan toplam sermaye üzerinden hesaplanmıştır. Daha önce göstermiştik ki, bu üretim-fıyatı, bireysel üreticinin bireysel mali-yet-fıyatı tarafından değil, bütün üretim alanındaki ortalama sermaye koşullan altındaki metaın ortalama maliyet-fiyatı tarafından belirlenir. Bu, gerçekten

de, üretimin piyasa-fiyatı, dalgalanmalanndan ayn olarak, ortalama piyasa-fiyatıdır. Metaların değerinin niteliği, kendini, bu değerin belirli bir meta miktannın ya da tek başına bir metaın üretimi için, tek başına herhangi bir üretici açısından gerekli emek-zamanıyla değil de, toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıyla, yani mevcut ortalama toplumsal üretim koşullan tarafında, piyasadaki toplumsal bakımdan gerekli meta türlerinin toplam miktarının üretimi için gerekli emek-zamanıyla belirlenmesini, genel olarak piyasa-fiyatı biçiminde ve üstelik, düzenleyici piyasa-fiyatı, ya da üretimin piyasa-fiyatı biçiminde ortaya kor.

Bu durumda kesin rakamlar önem taşımadığından, ayrıca, su gücü ile işleyen fabrikalardaki maliyet-fiyatının 100 yerine 90 olduğunu varsayacağız. Bu meta miktarına ait, üretimin düzenleyici piyasa-fiyatı, %15 kârla, 115 olduğuna göre, makinelerini su gücüne dayanarak işleten fabrikatörler de metalannı 115'ten, yani piyasa-fiyatını düzenleyen ortalama fiyat üzerinden satacaklardır. O zaman, kârları 15 yerine 25 olacak, düzenleyici üretim-fiyatı, onlara %10'luk bir artı-kâr sağlayacaktır, bunun nedeni, metalarını üretim-fiyatının üzerinde satmaları değil, üre-tim-fiyatına satmalarıdır, çünkü onların metaları, istisnai uygun koşullar alünda, yani bu alanda hüküm süren ortalamadan daha uygun koşullar alünda üretilmektedir, ya da sermayeleri bu uygun koşullarda işlemektedir.

İki şey, hemen ortaya çıkıyor.

Birincisi, doğal bir çağlayanı devinim gücü olarak kullanan üreticilerin arü-kân, her şeyden önce, dolaşım sürecindeki alışverişlerin piya-sa-fiyatlarındaki raslansal dalgalanmaların, raslansal sonuçlan olmayan tüm arü-kârda (üretim-fiyatlannı tartışırken bu kategoriyi tahlil etmiştik) aynı sınıfa dahildir. Bu durumda, bu arü-kâr da, diğerleri gibi, bu uygun durumdaki üreticilerin bireysel üretim-fiyatları ile, bütün bu üretim-ala-nındaki, piyasayı düzenleyen genel toplumsal üretim-fiyatı arasındaki farka eşittir. Bu fark, metaların genel üretim-fiyatının, bireysel üretim-fiyatlannın üzerinde kalan fazlasına eşittir. Bu fazlanın, iki düzenleyici sınırı, bir yandan bireysel maliyet-fiyatı, ve dolayısıyla, bireysel üretim-fiyatı ve öte yandan da, genel üretim-fiyatıdır. Su gücü ile üretilen metaların değeri daha küçüktür, çünkü onların üretimi için daha küçük bir toplam emek miktarı gereklidir, yani daha az emek -maddeleşmiş bir biçimde- değişmeyen sermayenin içine onun bir parçası olarak girer. Burada kullanılan emek daha üretkendir, onun bireysel üretken gücü, aynı türden fabrikaların çoğunluğunda istihdam edilenden daha büyüktür. Onun daha büyük üretken güce sahip olduğu, aynı miktarda meta

[sayfa 566] üretmek için, ötekilere göre daha az miktarda değişmeyen sermaye daha az miktarda maddeleşmiş emek gerektirmesi gerçeği ile gösterilmiştir. Ayrıca da, daha az canlı emek gerektirir, çünkü su ile işleyen çarkın ısıtılmasına gerek yoktur. İstihdam edilen emeğin bu daha büyük bireysel verimliliği, değeri düşürür, ama maliyet-fıyatını ve böylelikle, metaın üretim-fıyatını da düşürür. Birey olarak sanayici kapitalist için, bu, kendini metalannın daha düşük maliyet-fiyatı biçiminde ortaya kor. Daha az miktarda maddeleşmiş emek için ödeme yapmak ve istihdam edilen daha az canlı emek-gücü için, daha az ücret ödemek zorundadır. Metalarının maliyet-fiyatı düşük olduğundan, bireysel üretim-fıyatı da düşüktür. Maliyet-fiyatı, 100 yerine 90'dır. Bu nedenle, bireysel üre-tim-fiyatı, 115 yerine yalnızca $103!/_2$ olacaktır ($100 : 115 = 90 : 103!/_2$). Bireysel üretim-fiyatı ile genel üretim-fiyatı arasındaki fark, onun bireysel maliyet-fiyatı ile genel maliyet-fiyatı arasındaki fark tarafından sınırlanmıştır. Bu, onun arü-kânnın sınırlannı oluşturan büyüklüklerden biridir. Diğeri, genel üretim-fıyatının büyüklüğüdür ki, genel kâr oranı, düzenleyici öğelerden biri olarak bunun içine girer. Eğer kömür ucuzlarsa sanayici kapitalistin bireysel maliyet-fiyatı ile, genel maliyet-fiyatı arasındaki fark ve bununla birlikte artı-kân azalacaktır. Eğer, metalannı bireysel değerleri üzerinden ya da bireysel değerleri tarafından belirlenen üretim-fiyatı üzerinden satmak zorunda bırakılırsa, bu fark yok olacaktır. Bu, bir yandan, metalann genel piyasa-fıyatları, bireysel fiyatların rekabet vasıtasıyla eşitienmesinden doğan fiyat üzerinden saülması gerçeğinin, ve öte yandan da onun harekete geçirdiği emeğin daha büyük bireysel veriminin, bütün emeğin verimliliği gibi; emekçiye değil, işverene yarar sağlaması, sermayenin verimliliği gibi görünmesi gerçeğinin bir sonucudur.

Genel üretim-fıyatı, bu arü-kânn sınırlarından biri olduğuna göre, genel kâr oranı düzeyi onun öğelerinden biri olduğundan, bu artı-kâr, ancak genel ve bireysel üretim-fıyaü arasındaki farktan ve bunun sonucu olarak, genel ve bireysel kâr oranı arasındaki farktan doğabilir. Bu farkın üstünde bir fazlalık, ürünlerin piyasa tarafından düzenlenen üretim fıyaüna değil, bu fıyaün üstünde satılmasını öngörür.

İkincisi, buraya kadar, buhar yerine doğal sugücü kullanan fabrikatörün arü-kân, başka herhangi bir artı-kârdan hiç bir şekilde farklı değildir. Bütün normal arü-kâr, yani raslansal saüşlar ya da piyasa-fıyaü dalgalanmaları yüzünden olmayan bütün arü-kâr, belirli bir sermayenin metalarının bireysel üretim-fıyatı ile, genel olarak bu üretim alanındaki sermaye tarafından üretilen metalann piyasa-fıyatlarını ya da bir başka deyişle, bu üretim dalına yaünlan toplam sermayenin metalarının piya-sa-fıyatiannı düzenleyen genel üretim-fıyaü arasındaki farkla düzenlenir.

Ama şimdi bu farka bakalım.

Mevcut durumda, sanayici kapitalist, artı-kânnı, genel kâr oranı tarafından düzenlenen üretim-fıyatından kişisel olarak kendisi için doğ-

an artıyı hangi duruma borçludur? [sayfa 567]
Bunu ilkönce, doğada hemen hazır olarak bulunan ve suyu buhara dönüştüren kömür gibi, kendisi bir emek ürünü olmayan doğal bir güce -çağlayanın devindirici gücüne- borçludur. Kömürün değeri vardır, onun için bir eşdeğer ödenmek zorundadır ve bir maliyeti vardır. Çağlayan, üretimine hiç emek girmeyen doğal bir üretim öğesidir.
Ama hepsi bu değil. Buharla işgören fabrikatör de, ona hiç bir şeye malolmayan, ama emeği daha verimli yapan ve böylece emekçiler için gerekli olan geçim araçlarının yapımını ucuzlaştırdıklanna göre, artı-değeri ve böylelikle kân artıran doğal güçler kullanır. Bu doğal güçler, böylece, elbirliğinden, işbölümünden vb. doğan, emeğin toplumsal doğal güçleri gibi, sermaye tarafından tekel altına alınırlar. Fabrikatör, kömür için ödeme yapar, ama suyun fiziksel durumunu değiştirme, buhara dönüşme niteliği için, buhann esnekliği vb. için yapmaz. Bu doğal güçlerin tekel altına alınması, yani onlann ürettiği emek-gücündeki artış,* buhar makineleriyle çalışan bütün sermayeler için geçerlidir. Bu durum, emek ürününün, artı-değeri temsil eden kısmını,ücretlere dönüştürülen kısmına bakarak artırabilir. Bunu yaptığı sürece, genel kâr oranını artınr, ama hiç bir artı-değer yaratmaz, çünkü, bu, bireysel kânn ortalama kâr üzerinde kalan kısmından oluşur. Bu yüzden, bu durumda, doğal bir gücün, bir çağlayanın kullanılmasının artı-kâr yaratması gerçeği yalnızca, buradaki artan emek veriminin doğal bir güç uygulanmasından doğması durumuna bağlı olamaz. Değişiklik yaratan başka durumlar gereklidir. Tersine olarak, doğal güçlerin, sanayide, yalnızca uygulanması, genel kâr oranı düzeyini etkileyebilir, çünkü bu, gerekli geçim araçlanm üretmek için gerekli olan emek miktarını etkiler. Ama kendi başına genel kâr oranından hiç bir sapma yaratmaz ve bizim burada ilgilendiğimiz işte tam bu noktadır.
Ayrıca, bir bireysel sermayenin özel bir üretim alanında başka yoldan gerçekleştirdiği artı-kâr -çünkü çeşitli üretim alanlarında görülen kâr oranlanndaki sapmalar, sürekli olarak bir ortalama oranda dengelenirler-, raslansal sapmalardan ayn olarak, mali-yet-fiyatında, üretim-maliyetlerinde bir düşüş yüzündendir. Bu düşüş, ya sermayenin ortalamadan daha büyük miktarlarda kullanılması gerçeğinden doğar, öyle ki, üretimin *faux frais'si*** düşürülür, emeğin verimliliğini artıran genel nedenler (elbirliği, işbölümü vb.), daha fazla yoğunlukla, daha yüksek ölçüde etken hale gelebilir, çünkü bunların faaliyet alanı daha genişlemiştir; ya da, bu düşüş, işler sermaye miktarından ayn olarak, daha iyi emek yöntemleri, yeni buluşlar, geliştirilmiş makineler, kimyasal imalat sırlan vb., kısacası yeni ve gelişmiş, ortalamadan iyi üretim araçları ve üretim yöntemleri kullanılması gerçeğinden doğar.
* Bunu emek-gücündeki artış yerine emeğin üretkenliğindeki artış diye almak belki daha doğru olur. -*Ed.*
** Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler; beklenmedik masraf, -f.

Maliyet-fıyatındaki düşüş ve bundan doğan artı-kâr, burada, işlev gören sermayenin yatınlma biçiminin sonucudur. Bunlar, ya sermayenin bir kişinin elinde [sayfa 568] olağanüstü büyük miktarlarda toplanması gerçeğinden (ortalama olarak, eşit büyüklükte sermaye kullanılır kullanılmaz, ortadan kalkan bir koşul) ya da, belirli bir büyüklükteki sermayenin özellikle verimli bir biçimde kullanılması gerçeğinden (istisnai üretim yöntemi genelleşince, ya da daha gelişmiş bir yöntem onu geçince yok olan bir koşul) doğar.
O halde, artı-kârın nedeni, burada, ister daha fazla bir büyüklükte sermaye kullanılması yüzünden olsun, ister sermayenin daha etkin uygulanması yüzünden olsun, sermayeden (ki bu, onun harekete geçirdiği emeği de kapsar) doğar; ve işin aslında, aynı üretim alanındaki bütün sermayenin aynı biçimde yatınlmaması için hiç bir özel neden yoktur. Tam tersine, sermayeler arasındaki rekabet, bu farklılıkları gitgide daha çok ortadan kaldınr. Değerin, toplumsal bakımdan gerekli emek-zama-nıyla belirlenmesi, metalann ucuzlamasıyla ve metalann aynı uygun koşullar altında üretilmesi yolundaki zorlama ile kendini ortaya kor. Ama çağlayandan yararlanan bir sanayici kapitalistin artı-kârında durum başkadır. Onun kullandığı emeğin artan üretkenliği, ne sermayenin ve emeğin kendinden gelir, ne de sermayeden ve emekten farklı olan, ama sermayeye katılmış olan bir doğal gücün salt uygulanmasından gelir. Bu, örneğin buhann esnekliği gibi, bir doğa gücünün, ama aynı üretim dalındaki tüm sermayenin emrinde olmayan bir doğa gücünün uygulanmasına bağlı olan, emeğin daha büyük doğal üretkenliğinden doğar. Bir başka deyişle, ne zaman bu üretim alanına sermaye genel olarak yatın-lırsa, bunun da uygulanacağı sanılmamalıdır. Tam tersine, bu, yalnızca yeryüzünün ve eklentilerinin belirli bölümlerini elinde tutanların emrinde olan, çağlayan gibi, tekel altına alınabilir bir doğa gücüdür. Daha büyük bir emek üretkenliği için bu doğal öncülün yaratılması, herhangi bir sermayenin, suyu buhara dönüştürebilmesi gibi, sermayenin gücü dahilinde değildir. Bu, ancak, doğada yerel olarak bulunur ve bulunmadığı yerde, belirli bir sermaye yatırımı ile kurulamaz. Makineler ve kömür gibi emeğin üretebildiği ürünlere değil, toprağın bazı bölümlerinde hüküm süren özgül doğal koşullara bağlıdır. Çağlayanlara sahip olan fabrikatörler, sahip olmayanlann bu doğal gücü kullanmalarına engel olurlar, çünkü toprak, özellikle sugücüne sahip toprak, enderdir. Ama belli bir

ülkedeki çağlayanlar sınırlı da olsa, bu, sınai amaçları için kullanılması mümkün olan sugücü miktarının artmasını engellemez. Devin-dirici gücünden tamamen yararlanabilmek için, insan, çağlayanı elektrik enerjisi üretmede kullanabilir. Eğer böyle bir durum varsa, sugücünden mümkün olduğu kadar yararlanabilmek için, su çarkı geliştirilebilir; sıradan çarkın su miktanna uygun düşmediği yerlerde, tribünler kullanılabilir vb.. Bu doğal güce sahip olunması, ona sahip olanın elinde bir tekel oluşturur; bu, yatırılmış sermayenin üretkenliğinde, bizzat sermayenin

üretim süreci ile yaratılamayacak bir artışın koşuludur;[33] bu biçimde tekel altına [sayfa 569] alınabilen bu doğal güç, her zaman toprağa bağlıdır. Böyle bir doğal güç, sözkonusu üretim alanının genel koşullarına dahil değildir, bu üretim alanının genellikle yaratılabilen koşullarına da dahil değildir. Şimdi varsayalım ki, çağlayanlar, ait oldukları topraklarla birlikte, yeryüzünün bu bölümlerinin sahibi olduğu kabul edilen kişilerin, yani toprak sahiplerinin elinde olsun. Bu sahipler çağlayanlara sermaye yatırılmasını ve bunlardan sermaye tarafından yararlanılmasını engellesinler. Böyle bir yararlanmaya izin verebilirler de, yasaklayabilirler de. Ama sermaye kendi başına çağlayan yaratamaz. Bu nedenle, bu çağlayanların kullanılmasından doğan artı-kâr, sermaye yüzünden değil, sermaye tarafından tekel altına alınabilen, ve tekel altına alınmış olan bir doğal gücün kullanılması yüzündendir. Bu koşullar altında artı-kâr, toprak rantına dönüştürülür, yani bir çağlayanın sahibinin eline geçer. Eğer, fabrikatör, çağlayanın sahibine yılda 10 sterlin öderse, onun kârı 15 sterlindir, yani bu durumda üretim-maliyetini meydana getiren 100 sterlin üzerinden %15'tir; ve, kendi üretim alanında buharla çalışan bütün öteki kapitalistler kadar, ya da onlardan daha iyi bir durumda olması olasıdır. Eğer, kapitalistin kendisi bir çağlayanın sahibi olsaydı, bu, durumda hiç bir değişiklik yaratmayacaktı. Böyle bir durumda, eskiden olduğu gibi 10 sterlinlik artı-kârı, çağlayan sahibi sıfatıyla cebine atacaktı, kapitalist sıfatıyla değil; ve bu fazla, gerçekte sermayesinden değil, tekel altına alınabilen, sermayesinden ayrı, kıt bir doğal gücün denetiminden kaynaklandığı içindir ki, toprak rantına dönüştürülür.

Birincisi, açıktır ki, bu rant, her zaman bir farklılık rantıdır, çünkü metaların genel üretim-fiyatına belirleyici bir öğe olarak dahil olmaz, daha çok ona dayanır. Değişmez bir biçimde, bir yanda tekel altına alınmış doğal güce egemen olan özel bir sermayenin, bireysel üretim-fiyatı ile, öte yanda sözkonusu üretim alanına yatınlan toplam sermayenin genel üretim-fiyatı arasındaki farktan doğar.

İkincisi, bu toprak rantı, kullanılan sermayenin ya da onun tarafından elkonulan emeğin üretkenliğindeki mutlak artıştan doğmaz, çünkü bu, ancak metaların değerini düşürebilir; bu, belirli bir, üretim alanına yatınlmış özgül ayrı sermayenin, üretkenliği kolaylaştıran bu istisnai ve doğal koşullann dışında tutulan sermaye yaünmlanyla karşılaşünldığında, sahip olduğu daha fazla nispi verimlilik yüzündendir. Örneğin, kömürün değeri olması ve sugücünün değeri olmaması gerçeğine karşın, eğer buhann kullanılması, sugücünün kullanılmasının sağlamadığı ezici bir yarar sağlıyorsa, ve bu yararlar, masrafı fazlasıyla karşılıyorsa, o zaman, sugücü kullanılmayacak ve hiç bir arü-kâr üretemeyecek ve dolayısıyla

[33] Fazla kâr için. bkz: *Inquiry [into those Principles, Respecting the Nature ofDemand and the Necessety of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus,* London 1821. -*Ed.}* (Malthus'a karşı).

da hiç rant üretemeyecektir.

Üçüncüsü, doğal güç, artı-kânn kaynağı değil, yalnızca doğal temelidir, çünkü bu doğal temel, emeğin üretkenliğinde istisnai bir artışı mümkün kılmaktadır. Aynı biçimde, kullanım-değeri, genel olarak, değişim-değerini taşır, ama onun nedeni değildir. Eğer aynı kullanım-değeri [sayfa 570] emeksiz elde edilebilseydi, hiç bir değişim-değerine sahip olmayacak, ama gene de, eskiden olduğu gibi, kullanım-değeri olarak aynı doğal yararlılığa sahip olacaktı. Öte yandan, kullanım-değerine sahip olmadıkça, yani emeğin doğal bir taşıyıcısı olmadıkça, hiç bir şey değişim-değerine sahip olamaz. Çeşitli değerlerin, üretim-fiyatlan biçiminde ve çeşitli bireysel üretim-fiyatlannın, piyasayı düzenleyen, genel bir üretim-fiyatı biçiminde ortalamaya ulaşmaları gerçeği olmasaydı, çağlayanın kullanılması yoluyla ortaya çıkan emeğin üretkenliğindeki salt artış, bu metaların içerdiği kâr payını artırmaksızın, yalnızca, bu çağlayanın. Yardımıyla üretilen metalann fiyatını düşürecekti. Öte yandan, bunun gibi, sermayenin kendi malı gibi kullandığı emeğin doğal ve toplumsal üretkenliğini maledinmesi gerçeği olmasaydı, emeğin artan üretkenliği kendi başına artı-değere dönüştürülmeyecekti.

Dördüncüsü, kendi başına çağlayanın özel mülkiyetinin, artı-de-ğer (kâr) bölümünün yaratılmasıyla, ve dolayısıyla, genel olarak çağlayan aracılığıyla üretilen metaın fiyatının yaratılmasıyla hiç bir ilgisi yoktur. Eğer toprak mülkiyeti olmasaydı, örneğin çağlayanın bulunduğu toprak, fabrikatör tarafından hak iddia edilmeyen toprak olarak kullanılmış olsaydı, bu arü-kâr gene mevcut olacakü. Bu nedenle, toprak mülkiyeti, değerin arü-kâra dönüştürülen bölümünü yaratmaz, yalnızca, toprak sahibinin, çağlayanın sahibinin, bu arü-kân, fabrikatörün cebinden kendi cebine aktarmasını mümkün kılar. Toprak mülkiyeti, bu arü-kânn yaratılmasının nedeni değildir, onun toprak rantı biçimine dönüştürülmesinin, ve dolayısıyla kârın ya da meta-fiyatının bu bölümünün toprağın ya da çağlayanın sahibi tarafından maledinilmesinin nedenidir.

Beşincisi, açıktır ki, çağlayanın fiyatı, eğer toprak sahibi onu bir üçüncü tarafa, ya da hatta fabrikatörün kendisine satacak olursa alacağı fiyat, fabrikatörün bireysel maliyet-fiyatına girse de, metaların üretim-fiyatına hemen girmez; çünkü burada rant, buhar makinesi tarafından üretilen benzer metaların üretim-fiyatından doğar ve bu fiyat, çağlayandan bağımsız olarak düzenlenmiştir. Üstelik, bir bütün olarak çağlayanın bu fiyatı, akla-aykırı bir ifadedir, ama onun arkasında gerçek bir iktisadi ilişki saklıdır. Genel olarak toprak gibi ve herhangi bir doğal güç gibi, çağlayanın da bir değeri yoktur, çünkü hiç bir maddeleşmiş emeği temsil etmemektedir ve dolayısıyla, normal olarak, değerin, para terimi ile ifadesinden başka bir şey olmayan fiyata da sahip değildir. Değer yoksa, *eo ipso** para ile ifade edilebilecek bir şey de yoktur. Bu fiyat, sermaye-

* Aynı gerçekten, -f.

ye çevrilmiş ranttan başka bir şey değildir. Toprak sahipliği, toprak sahibinin bireysel kârla ortalama kâr arasındaki farkı maledinmesini mümkün kılar. Bu yolla elde edilen, her yıl yenilenen kâr, sermayeye çevrilebilir ve o zaman, bizzat doğal gücün fiyatı gibi gözükebilir. Eğer çağlayanı kullanan fabrikatörün gerçekleştirdiği artı-kâr, yılda 10 sterlin tutuyorsa, [sayfa 57i] ve ortalama faiz %5 ise, o zaman, bu 10 sterlin, 200 sterlinlik bir sermayenin yıllık faizini temsil eder ve o zaman yıllık 10 sterlinin -ki çağlayan, sahibinin, bunu, fabrikatörden almasını mümkün kılmıştır- sermayeye çevrilmesi, bizzat çağlayanın sermaye-değeri gibi görünür. Çağlayanın kendisinin değeri olmadığı, onun fiyatının, kapitalistçe hesaplanan, maledinilmiş artı-değerin salt bir yansıması olduğu, hemen şu gerçekten ortaya çıkar: 200 sterlinlik fiyat, yalnızca, 10 sterlinlik bir artı-kânn, 20 yıl ile çarpılmasıyla elde edilen sonucu temsil eder, oysa, diğer koşullar eşit kalırsa, aynı çağlayan, sahibinin, bu 10 sterlini, her yıl, sayısız yıllar boyunca -30 yıl, 100 yıl ya da x yıl- maledinmesini mümkün olacaktır ve oysa öte yandan, sugücü ile uygulanamayan yeni bir üretim yöntemi, buhar makinesi ile üretilen metaların maliyet-fiyatını 100 sterlinden 90 sterline düşürecek olursa, artı-kâr, ve böylelikle rant ve böylece de çağlayanın fiyatı yok olacaktır.

Şimdi, farklılık rantı kavramını genel olarak tanımladığımıza göre asıl tarım içindeki incelenmesine geçeceğiz. Tarım için söyleyeceklerimiz, bütünüyle madencilik için de geçerlidir, [sayfa 572]

OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM
FARKLILIK RANTININ BİRİNCİ BİÇİMİ
(FARKLILIK RANTI I)

RICARDO'nun aşağıdaki saptamaları tamamen doğrudur: "Rant, her zaman, eşit noktalarda iki sermaye ve emek kullanımı ile elde edilen ürünler arasındaki farktır." *(Principles,* [London 1852], s. 59.) (Farklılık rantı kastediliyor, çünkü, Ricardo, farklılık rantından başka rant olmadığını varsaymaktadır.) Bu, genel olarak artı-kân değil; toprak rantını ilgilendirdiğinden, "eşit toprak parçalan üzerinde" diye eklemesi gerekirdi.

Bir başka deyişle artı-kâr, eğer normalse ve dolaşım sürecindeki raslansal olgular yüzünden değilse, her zaman iki eşit miktarda sermaye ve emeğin ürünleri arasındaki fark olarak üretilir, ve bu artı-kâr, iki eşit miktarda sermaye ve emek, eşit sonuç vermeyen eşit toprak parçaları üzerinde kullanıldığı zaman, toprak rantına dönüşür. Ayrıca, bu artı-kânn, yatınlan eşit miktarlardaki sermayenin, eşit olmayan sonuçlarından doğması, hiç de mutlaka gerekli değildir. Çeşitli yatırımlar, eşit olmayan miktarlarda da sermaye kullanabilirler. Gerçekten de, durum genellikle böyledir. Ama örneğin, herbiri 100 sterlinlik eşit oranlar, eşit olmayan sonuçlar yaratırlar; yani bunların kâr oranlan farklıdır. Bu, herhangi bit sermaye yatırımı alanında artı-kânn varlığının, genel önkoşuludur. İkinci önkoşul, bu artı-kânn toprak rantı biçimine (ya da kârdan ayn bir [sayfa 573]

biçim olarak genel olarak ranta) dönüştürülmesidir; her durumda, bu dönüşümün ne zaman, nasıl ve hangi koşullarda gerçekleştiği araştınlma-hdır.

Ricardo, farklılık rantıyla sınırlı kalmak koşuluyla, aşağıdaki gözlemde de haklıdır:

"Hangi neden olursa olsun, aynı ya da yeni topraktan elde edilen üründeki eşitsizliği azaltırsa, toprak rantını da düşürmeye eğilim gösterir, ve hangi neden olursa olsun, bu eşitsizliği artınrsa, zorunlu olarak karşı bir etki yaratır ve toprak rantını yükseltmeye eğilim gösterir." (s. 74.)

Ancak bu nedenler arasında yalnızca genel nedenler (verimlilik ve yer) değil, şunlar da bulunur: 1) aynı biçimde işleyip işlemediği açısından, vergilerin dağılımı; İngiltere'de olduğu gibi vergilerin dağılımı merkezileştirilmediği ve vergi, rant üzerine değil de, toprak üzerine konduğunda, daima ikinci durum sözkonusudur; 2) ülkenin farklı kısımlarında, tanmsal gelişmedeki farklılıktan doğan eşitsizlikler, çünkü, bu üretim dalı, geleneksel niteliği yüzünden, manüfaktüre göre daha zor eşit-leşir; ve 3) sermayenin kapitalist kiracılar arasında dağılımındaki eşitsizlik. Tarımın, kapitalist üretim tarzı tarafından istilası, bağımsız olarak üretimde bulunan köylülerin ücretli-işçilere dönüştürülmesi, gerçekten de, bu üretim tarzının son fethi olduğundan, burada, bu eşitsizlikler, bütün diğer üretim

dallannda olduğundan daha büyüktür.
Bu başlangıç sözlerinden sonra, önce, Ricardo'nunkinin tersine, benim tahlilimin kendine özgü özelliklerinin kısa bir özetini sunacağım.
Önce, eşit ölçüdeki farklı toprak parçalanna uygulanan eşit miktarlarda sermayenin, eşit olmayan sonuçlarını, ya da eşit olmayan ölçüdeki toprak parçaları sözkonusu ise, eşit olanlara dayanılarak hesaplanan sonuçlan göreceğiz.
Bu eşit olmayan sonuçların -sermayeden tamamen bağımsız olan- iki genel nedeni şudur: 1) *Verimlilik.* (Bu birinci hususa ilişkin olarak, toprağın doğal verimliliği ile ne kastedildiğini ve hangi öğelerin işe karıştığım tartışmak gerekli olacaktır.) 2) Toprağın *yeri.* Bu, koloniler durumunda belirleyici bir öğedir ve genel olarak toprak parçalarının ekile-bileceği sırayı belirler. Ayrıca, açıktır ki, farklılık rantının bu iki nedeni -verimlilik ve yer- karşıt yönlerde işleyebilir. Belirli bir toprak parçası, çok uygun bir yere sahip olabilir, ama verimliliği çok düşük olabilir, ya da tersi olabilir. Bu durum önemlidir. Çünkü belirli bir ülkenin toprağının ekime açılmasında, iyiden kötüye doğru, ya da kötüden iyiye doğru, aynı şekilde pekala nasıl ilerlenebileceğini açıklar. En sonu, açıktır ki, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesi, bir yandan yerel piyasalar yaratmak ye haberleşme ve ulaştırma olanakları sağlayarak yerleri [sayfa 574] iyileştirmek yoluyla, toprak rantının bir nedeni olarak yerden doğan

farklılıkları gidermek etkisine sahiptir, öte yandan da tarımı, manüfak-türden ayırarak ve bir yandan büyük üretim merkezleri kurup, öte yandan da tanmsal bölgeleri nispeten tecrit ederek toprak parçalarının ayrı ayn yerleri arasındaki farklan artırır.
Ancak, şimdilik, yerle ilgili bu sorunun üzerinde durmayacağız ve doğal verimlilikle yetineceğiz. Doğal verimlilikteki farklılık, iklimsel öğelerden vb. başka, toprağın üst tabakasının kimyasal bileşimine, yani bitkinin besini olan farklı içeriğine bağlıdır. Ancak, iki toprak parçası için kimyasal bileşimin ve bu açıdan doğal verimliliğin aynı olduğunu varsaysak bile, gerçek etkin verimlilik, bu bitki besini unsurlannın azçok kolaylıkla emilecek ve ekinleri beslemek üzere hemen kullanılabilecek bir biçimde olup olmamasına bağlı olarak değişir. Bu nedenle, benzer doğal verimliliğe sahip toprak parçalan üzerinde aynı doğal verimliliğin ne ölçüde sağlanabileceği, kısmen tanmdaki kimyasal gelişmelere, kısmen de mekanik gelişmelere bağlı olacaktır. Verimlilik, toprağın nesnel bir niteliği olmakla birlikte, her zaman, iktisadi bir ilişki, tanmdaki mevcut gelişmenin kimyasal ve mekanik düzeyiyle olan bir ilişki anlamına gelir, ve, bu yüzden, bu gelişme düzeyiyle değişir. İster kimyasal yollarla (sert killi toprak üzerinde bazı sıvı gübrelerin kullanılması ve ağır killi toprakların kireçlendirilmesi gibi), ister mekanik yollarla (ağır topraklar için özel sabanlar gibi), eşit verimlilikte bir toprağı, gerçekte daha az verimli yapan engeller, yokedilebilir (ağaçlama da bu bölüme dahildir). Ya da hatta, ekime açılan toprak tiplerinin sırası buna uyarak değiştirilebilir , örneğin, İngiliz tanmının belirli bir gelişme döneminde, hafif kumlu toprakla ağır killi toprağın düzeltilmesi gibi. Bu, bir kez daha göstermektedir ki, tarihsel olarak, ekime açılan topraklann sıralanmasında tersi olduğu gibi, daha verimli topraktan daha az verimli toprağa da geçilebilir. Aynı sonuç, toprak bileşiminde, yapay olarak yaraülan bir iyileştirme ile, ya da, yalnızca tanmsal yöntemlerde bir değişiklikle elde edilebilir. En sonu, toprakaltı da işlenmeye ve üst tabakalara döndürülmeye başlanır başlanmaz, toprak tiplerinin farklı toprakalü koşullanna bağlı olan, hiyerarşik düzenlenmesinde bir değişiklikle de aynı sonuç yaratılabilir. Bu, kısmen, (yem bitkilerinin ekimi gibi) yeni tarımsal yöntemler kullanılmasına, kısmen de, ya toprakaltını üst tabakalara çeviren, üst toprakla karıştıran ya da toprakaltını çevirmeden eken mekanik araçlann kullanılmasına bağlıdır.
Çeşitii toprak parçalarının farklı verimliliği üzerindeki bütün bu etkiler öyledir ki, iktisadi verimlilik açısından, emeğin üretkenliğinin düzeyi, bu durumda tarımın, doğal toprak verimliliğini hemen yararlanılabilir kılma yeteneği -çeşitii gelişme dönemlerinde farklı olan bu yetenek-, doğal toprak verimliliği denen şeyde, onun kimyasal bileşimi ve diğer doğal özellikleri kadar bir etken oluşturur.
O halde, tanmda belirli bir gelişme aşamasının mevcut olduğunu [sayfa 575] varsayıyoruz. Ayrıca, toprak tiplerinin hiyerarşik düzenlenmesi-

nin bu gelişme aşamasına uyduğunu varsayıyoruz ki, kuşkusuz, farklı toprak parçaları üzerindeki eşzamanlı sermaye yatınmlarında durum her zaman böyledir. O zaman farklılık rantı, ya yükselen ya da alçalan bir sıra oluşturur, çünkü gerçekte ekilen toprak parçalarının tümü için bu sıra belirlenmiş bulunsa da, bu sıranın oluşmasına yolaçan bir dizi hareket, aralıksız meydana gelmiştir.
Dört toprak türünün mevcut olduğunu varsayalım: A, B, C, D. Ayrıca, bir *çuarter* buğdayın fiyatının = 3 sterlin ya da 60 şilin olduğunu varsayalım. Rant, yalnızca farklılık rantı olduğuna göre, en kötü toprak için *çuarter* başına bu 60 şilinlik fiyat, üretim-fiyatına eşittir, yani sermaye *artı* ortalama kâra eşittir.
A, harcanan her 50 şilin karşılığında 1 *çuarter* = 60 şilin getiren en kötü toprak olsun; dolayısıyla, kâr, 10 şilin ya da %20 olacaktır.
B, aynı harcama karşılığında 2 *çuarter* = 120 şilin getirsin. Bu 70 şilinlik kâr, ya da 60 şilinlik bir arü-

kâr demektir.
C, aynı harcama için 3 *çuarter* = 180 şilin getirsin; toplam kâr = 130 şilin; arü-kâr = 120 şilindir.
D, 4 *çuarter* = 240 şilin = 180 şilinlik artı-kâr getirsin. O zaman aşağıdaki sırayı elde etmiş olacağız [Tablo I]:
TABLO I

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Kâr		Rant	
	Quarter	Şilin		Quarter	Şilin	Quarter	Şilin
A	1	60	50	*%*	10	-	-
B	2	120	50	**1V$_B$**	70	1	60
C	3	180	50	**2V$_6$**	130	2	120
D	4	240	50	**3V$_B$**	190	3	180
Toplam	*10*	*600*				*6*	*360*

Herbirinin ranü şöyledir: D = 190 şilin = 10 şilin, ya da D ile A arasındaki fark; C = 130 şilin = 10 şilin, ya da C ile A arasındaki fark; B = 70 şilin = 10 şilin, ya da B ile A arasındaki fark; ve B, C, D için toplam rant = 6 *çuarter* = 360 şilin, D ve A, C ve A, B ve A arasındaki farklann toplamına eşittir.
Belirli bir koşuldaki belirli bir ürünü temsil eden bu sıra, soyut olarak düşünüldüğünde (durumun gerçekte niçin böyle olabileceğinin nedenlerini zaten sunmuş bulunuyoruz), D'den Aya, verimli topraktan, [sayfa 576] gitgide daha az verimli toprağa doğru alçalabilir, ya da Adan D'ye, nispeten zayıf topraktan, gitgide daha çok verimli toprağa doğru yükselebilir, ya da, ensonu, dalgalanabilir, yani bir yükselerek, bir alçalarak - örneğin D,den C'ye, C'den A'ya ve Adan B'ya dalgalanabilir.
Alçalan bir sıra durumunda süreç aşağıdaki gibi olurdu: Bir *quar-*

ter buğdayın fiyatı, yavaş yavaş, diyelim 15 şilinden 60 şiline yükseldi. D tarafından üretilen 4 *quarter* (bu 4 *quarter,* şu kadar milyon *quarter* olarak alınabilir), artık yetişmemeye başlayınca, buğdayın fiyatı, arz eksikliğinin, C tarafından üretilebileceği bir noktaya yükseldi. Yani buğdayın fiyatının *quarter* başına 20 şiline yükselmesi gerekti. *Quarter* başına 30 şiline yükseldiğinde, B, ekime açılabildi; ve 60 şiline ulaştığında, A ekime açılabildi; ve yatırılan sermaye, %20'den daha aşağı bir kâr oranı ile yetinmek zorunda kalmadı. Bu yolla, D için bir rant oluşmuş oldu, önce *quarter* başına 5 şilinden = ürettiği 4 *quarter* için 20 şilin; sonra *quarter* başına 15 şilinden = 60 şilin, sonra da *quarter* başına 45 şilinden = 4 *quarter* için 100 şilin.
Eğer, D'nin kâr oranı, başlangıçta, aynı şekilde %20 idiyse, o zaman D'nin 4 *quarter* buğday üzerinden toplam kân da 10 şilinden ibaretti, ama, bu fiyat 15 şilin olduğunda, fiyatın 60 şilin olduğu durumdan daha fazla tahılı temsil ediyordu. Ama tahıl, emek-gücünün yeniden-üretimine dahil olduğundan ve her *quarter\n* bir kısmı ücretlerin bir kısmını, öteki kısmı da değişmeyen sermayeyi karşılamak zorunda olduğundan, bu koşullar altında, artı-değer ve böylece, diğer şeyler eşit ise, kâr oranı da daha yüksek oluyordu. (Kâr oranı sorununun özel olarak ve aynntısıyla tahlili gerekecek.)
Öte yandan, eğer sıra ters düzende ise, yani eğer süreç Adan başladıysa, o zaman, buğdayın fiyatı, önce, yeni toprak ekime açılmak zorunda olunca *quarter* başına 60 şilinin üzerine çıkacaktır. Ama, gerekli arz, 2 *quarter1\k* bir arz, B tarafından üretileceği için, fiyat, tekrar 60 şiline düşecektir; çünkü B, buğdayı, *quarter* başına 30 şilin maliyetle üretti, ama 60 şiline satü, çünkü arz, tam talebi karşılamaya yetmektedir. Böylece önce B için 60 şilin olmak üzere ve C ve D için de aynı yolla, bir rant oluştu; C ve D'nin, sırasıyla *quarter* başına 20 ve 10 şilinlik bir gerçek değere sahip buğday üretmesine karşın, baştan beri, piyasa-fi-yaünın 60 şilinde kaldığı varsayıldı, çünkü, toplam talebin doyurulmasında Anın ürettiği bir *quarter1\k* arza her zamanki kadar gerek vardı. Bu durumda, talepteki, arzın üzerine çıkan, önce A tarafından sonra A ve B tarafından doyurulan artış, sırasıyla B, C ve D'nin ekilmesini mümkün kılmış olmayacak, yalnızca, ekim alanında genel bir genişlemeye yolaçacak ve daha verimli topraklar ancak sonralan ekime açılabilecekti.
Birinci sırada, fiyattaki bir artış, ranü yükseltecek ve kâr oranını düşürecektir. Böyle bir azalma, karşı etki yapan koşullar tarafından, tamamen ya da kısmen engellenebilir. Bu nokta, ilerde daha ayrıntılı [sayfa 577] açıklanmalıdır. Unutulmamalıdır ki, genel kâr oranı, *bütün* üretim alanlarında, arü-değer tarafından, ayın biçimde belirlenmez. Sınai kân belirleyen, tarımsal kâr değildir, bunun tersi doğrudur. Ama bundan, başka zaman sözedelim.
İkinci sırada, yatırılan sermaye üzerinden kâr oranı aynı kalacaktır. Kâr miktarı daha az tahılla temsil olunacaktır; ama tahılın nispi fiyatı,

diğer metalannkine kıyasla artmış olacaktır. Ancak, kârdaki artış, böyle bir artışın yeraldığı her yerde, kapitalist kiracı çiftçinin cebine akacağı ve büyüyen bir kâr olarak gözükeceğine, rant biçiminde kârdan

ayrılır. Ancak, tahılın fiyatı, burada varsayılan koşullar altında değişmeden sabit kalabilir.
Farklılık rantının gelişmesi ve büyümesi, hem sabit, hem de artan fiyatlar için, ve hem daha kötü topraktan daha iyi topraklara doğru devamlı bir ilerleme için, hem de daha iyi topraktan daha kötü topraklara doğru devamlı bir gerileme için aynı kalacaktır.
Şimdiye kadar varsaydık ki: 1) fiyatlar bir sırada artar, ötekinde değişmeden kalır; 2) daha iyi topraktan daha kötüye, ya da daha kötü topraktan daha iyiye sürekli bir ilerleme vardır.
Ama şimdi, varsayalım ki, tahıla olan talep, başlangıçtaki 10 rakamından 17 *çuarter'a* çıksın; ayrıca, en kötü toprak A'nın yerini, 60 şilinlik üretim-fiyatıyla (50 şilin maliyet, *artı* 10 şilin, %20 kâr) $1V_3$ *çuarter* üreten bir başka A toprağı alsın, öyle ki, *çuarter* başına üretim-fiyatı = 45 şilin olsun; ya da, belki, eski A toprağı sürekli, rasyonel ekimle iyileştirilmiş olabilir, ya da aynı maliyetle, örneğin yoncaya vb. geçilmesiyle daha verimli olarak işletiliyor olabilir, öyle ki, aynı sermaye yatınmıyla ürünü, $l'/_3$ *quarter'a* yükselir. Ayrıca, varsayalım ki, B, C, ve D tipi topraklar, eskiden olduğu gibi aynı ürünü versinler, ama örneğin verimi A ve B arasında olan A', ve ayrıca B ve C arası verimlilikte B' ve B" gibi yeni toprak türleri de ortaya çıkarılsın. O zaman aşağıdaki olguyu gözlemleyeceğiz:
Birincisi: Bir *quarter* buğdayın üretim-fiyatı, ya da düzenleyici pi-yasa-fiyatı 60 şilinden 45 şiline, ya da %25 düşüyor.
İkincisi: Ekim, daha fazla verimli topraktan daha az verimliye doğru, ve daha az verimli topraktan, daha fazla verimliye doğru, bir arada ilerliyor. A' toprağı, A toprağından daha verimli, ama, şimdiye kadar ekilmiş olan B, C ve D topraklarından daha az verimlidir. B' ve B", A'dan, A"den ve B'den daha verimli, ama C ve D'den daha az verimlidir. Sıra, böylece, çapraz biçimde ilerliyor. Ekim, A'dan vb. mutlak olarak daha az verimli toprağa doğru değil, şimdiye kadar en verimli toprak tipleri olan C ve D'ye göre, nispeten daha az verimli toprağa doğru ilerliyor; öte yandan, ekim, mutlak olarak daha verimli toprağa değil, şimdiye kadar en az verimli toprak olan A'ya göre, ya da A ve B'ye göre nispeten daha fazla verimli toprağa doğru ilerler.
Üçüncüsü: B'nin rantı düşer; onun gibi C ve D'nin rantı da düşer; [sayfa 578] ama tahıl olarak toplam rant 6 *çuarter'dan* $7^2/_3$ *çuarter'a* yükselir; ekilen ve rant getiren toprak miktarı artar, ve ürün miktan 10 *quar*-ter'dan 17 *çuarter'a* çıkar. Kâr, A için aynı kalmasına karşın, tahıl olarak ifade edilirse artar, ama kâr oranının kendisi artabilir, çünkü nispi artı-değer artar. Bu durumda, ücret, yani değişen sermaye yatınmı, ve dolayısıyla toplam harcama, ucuzlayan geçim araçlan yüzünden azalır. Para

olarak ifade edilen bu toplam rant, 360 şilinden 345 şiline düşer. Yeni sırayı yazalım. [Tablo II.]
TABLO II

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Kâr		Rant		Quarter Başına Üretim-Fiyatı (Şilin)
	Quarter	Şilin		Quarter	Şilin	Quarter	Şilin	
A	$i^1/,$	60	50	%	10	-	-	45
A	**$I^2/_3$**	75	50	5/ ***is***	25	Vs	15	36
B	2	90	50	%	40	%	30	30
B^1	27,	105	50	1%	SS	1	45	$25^3/_7$*
B"	$2V_3$	120	50	1%	70	l'/s	60	22i/2
C	3	135	50	1%	85	**$I^2/_3$**	75	20
D	4	180	50	2%	130	$2^2/_3$	120	15
Toplam	*17*						*345*	
* 1894 Almanca baskıda: 257_7. -Ed.								

Ensonu, eğer eskisi gibi, yalnızca A, B, C ve D toprak türleri ekilmiş olsaydı, ama bunların verimliliği öyle bir şekilde yükselseydi ki, A, 1 *quarter* yerine 2 *quarter;* B - 2 yerine 4 *quarter;* C - 3 yerine 7 *quarter;* D -4 yerine 10 *quarter* üretse, aynı nedenler, çeşitli toprak tiplerini farklı biçimde etkilediğinden, toplam üretim 10 *quarter'*dan 23'e çıkar. Nüfustaki bir artış ve fiyatlardaki bir düşüş vasıtasıyla, talebin bu 23 *quarter'*\ emeceğini varsayarsak, aşağıdaki sonucu elde edeceğiz [Tablo III]:
TABLO III

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Quarter Başına Üretim-Fiyatı	Kâr		Rant	
	Quarter	Şilin			Quarter	Şilin	Quarter	Şilin

A	2	60	50	30	Vs	10	0	0
B	4	120	50	15	$2V_3$	70	2	60
C	7	210	50	87_7	57,	160	**5**	150
D	10	300	50	6	87,	250	8	240
Toplam	*23*						*15*	*450*

[sayfa 579]

Bu ve diğer tablolardaki sayısal oranlar rasgele seçilmişlerdir, ama varsayımlar tamamen akla-uygundur.

İlk ve esas varsayım, tarımda bir iyileştirmenin farklı topraklar üzerinde farklı etki yapacağı ve bu durumda en iyi toprak tipleri olan C

ve D'yi, A ve B tiplerinden daha fazla etkileyeceğidir. Deneyim, bunun karşıtı da ortaya çıkabilse bile, genel olarak durumun böyle olduğunu göstermiştir. Eğer iyileştirme daha kötü topraklan iyilerinden daha fazla etkileseydi, sonuncuların rantı yükseleceğine düşerdi. Ama, biz, tablomuzda, bütün toprak tiplerinin verimindeki mutlak büyümenin, daha iyi toprak tipleri olan C ve D'nin, daha fazla olan nispi verimlerindeki bir artışı da birlikte getirdiğini varsaydık; bu, aynı sermaye yatınmındaki ürün arasındaki farkta bir artış ve dolayısıyla, farklılık rantında bir artış demektir.

İkinci varsayım, toplam talebin, toplam üründeki artışa ayak uydurduğudur. *Birincisi,* böyle bir artışın daha çok kerteli olarak -III. sıra kuruluncaya kadar- değil de, birdenbire doğacağını düşünmeye gerek yok. *İkincisi,* yaşam gereksinmeleri tüketiminin, bunlar ucuzladıkça artacağı doğru değildir. İngiltere'de Tahıl Yasalannın kaldınlması bunun tersinin geçerli olduğunu tanıtladı, (bkz: Newman*); karşıt görüş, yalnızca, hava durumunun basit sonuçları olan, hasattaki büyük ve ani değişikliklerin, tahıl fiyatlarında bir seferinde olağanüstü bir düşüş, öteki seferinde de olağanüstü bir artış yaratması gerçeğinden kaynaklanır. Böyle bir durumda, fiyattaki ani ve kısa ömürlü azalma, tüketimin genişlemesi üzerinde tam etkisini gösterecek zamanı bulamazken, bu azalma, düzenleyici üretim-fiyatının kendisinin alçalmasından doğarsa, yani uzun-vadeli bir nitelik taşırsa, bunun tersi geçerlidir. *Üçüncüsü,* tahılın bir kısmı, brandi ya da bira olarak tüketilebilir; ve bu her iki maddenin artan tüketimi, hiç de dar sınırlar içinde hapsolmuş değildir. *Dördüncüsü,* sorun, kısmen nüfustaki arüşa, kısmen de İngiltere'nin 18. yüzyılın ortasından çok sonralan hâlâ yapüğı gibi, ülkenin tahıl ihraç etmesi gerçeğine bağlıdır, öyle ki, talep, yalnızca ulusal tüketim sınırları içinde düzenlenmez. *En sonu,* buğday üretimindeki arüş ve fiyat azalması, çavdar ya da yulaf yerine buğdayın yığınlann temel tüketim maddesi olması sonucunu verebilir, öyle ki, ona olan talep, yalnızca bu nedenle bile olsa artabilir, tıpkı üretim azalıp, fiyat yükselince bunun tersinin yer alabileceği gibi. - Böylece, bu varsayımlarla ve daha önce seçilen oranlarla, sıra III. *quarter* başına fiyatın 60 şilinden 30 şiline, yani %50 düşmesi; üretimin, sıra I'e kıyasla, 10'dan 23 *çuarter'a,* yani %130 yükselmesi; ranün, B toprağı için sabit kalması, C için %25,** ve D için %33'/$_3$*** artması; ve toplam ranün 18 sterlinden 22% sterline:**** yani o/$_o$25***** yükselmesi sonucunu verir, [sayfa 580]

Ya toplumun herhangi bir aşamasındaki belirli sıralamalar oldukları, örneğin yanyana, üç farklı ülkede mevcut bulunduklan, ya da aynı ülkenin gelişmesindeki farklı dönemlerde birbirlerini izledikleri

* F. Nevvrnan, *Lectures on Political Economy,* London 1851, s. 158. -*Ed.*

** 1894 Almanca baskısında: iki katına çıkması. -*Ed.*

*** *Ibid.:* iki katından fazlasına çıkması. -*Ed.*

**** *Ibid.:* 22. -*Ed.*

*****Ibid.:%22\/9.-Ed.*

düşünülebilecek olan bu üç tablonun bir karşılaştırması (ki bununla sıra I, A'dan D'ye yükselerek ve D'den A'ya alçalarak, iki kez ele alınacaktır) şunu gösterir:

1) Sıra, tamamlandığında, oluşum sürecinin seyri ne olursa olsun, her zaman aşağı inen bir çizgideymiş gibi görünür; çünkü, rantı tahlil ederken, başlangıç noktası, daima en fazla rant getiren toprak olacaktır, ve ancak sonunda hiç rant getirmeyen toprağa geleceğiz.

2) En kötü toprak, yani hiç rant getirmeyen toprak üzerindeki üretim-fiyatı, her zaman piyasa-fiyatını düzenleyen fiyat olacaktır; Tablo I'deki piyasa-fiyatı, eğer sırası yükselen bir çizgide oluşmuşsa, gittikçe daha iyi toprak durmadan ekime açıldığından, salt sabit kalsa da, bu böyledir. Böyle bir durumda, en iyi toprakta üretilen tahılın fiyatı, A tipi toprağın düzenleyici olarak kalması, bu tip toprakta üretilen miktara bağlı olduğu sürece, düzenleyici bir fiyattır. Eğer, B, C ve D, talebin gerektirdiğinden daha fazla üretirse, A, düzenleyici olmaktan çıkar. Storch, en iyi toprak tipini düzenleyici olarak aldığında, müphem bir biçimde bunu gözönünde tutmaktadır.* Bu yolla, Amerikan tahıl fiyatı, İngiliz tahıl fiyatını düzenlemektedir.

3) Farklılık ranü, (coğrafi yer sorununu şimdilik bir yana bırakırsak), tanmsal gelişmedeki her belirli aşama için belirli olan, toprağın doğal verimliliğindeki farklılıklardan doğar; bir başka deyişle, en iyi

toprak alanının sınırlı oluşundan ve eşit olmayan toprak tiplerine eşit miktarda sermaye yatırılması gereğinden doğar, öyle ki, ayın miktarda sermaye, eşit olmayan bir ürün sonucunu verir.
4) Farklılık ranünın ve dereceli bir farklılık rantının varlığı daha iyi topraklardan daha kötüye ilerleyen alçalan bir sıra halinde gelişebildiği gibi, daha kötü topraklardan daha iyiye doğru karşıt yönde ilerleyen yükselen bir sıra halinde de gelişebilir, ya da almaşık hareketlerle, dama biçiminde ortaya çıkabilir. (Sıra I, D'den A'ya; ya da Adan D'ye ilerleyerek oluşturulabilir; sıra II, her iki tip hareketi içerir.)
5) Oluşma biçimine bağlı olarak, farklılık ranü, toprak ürünlerinin, durağan, yükselen ya da düşen fiyatıyla birlikte gelişebilir. Düşen bir fiyat durumunda, toplam üretim ve toplam rant artabilir ve en kötü toprak olan A'nın yerini daha iyisi almış olsa da, ya da Anın kendisi iyileşmiş olsa da ve daha iyi, ya da hatta en iyi olan diğer toprak üzerindeki rant azalabilse, de, şimdiye kadar rantsız olan toprakta rant gelişebilir (Tablo II); bu süreç, ayrıca, (para olarak) toplam rantta bir azalma ile bağıntılı olabilir. En sonu, ekimdeki genel bir iyileştirme yüzünden [sayfa ssu fiyatların düştüğü bir zamanda, öyle ki en kötü toprağın ürününün ve bunun fiyatının azaldığı bir zamanda, daha iyi toprakların rantı aynı kalabilir ya da düşebilirken, bu rant en iyi topraklarda artabilir. Gene de, her topra-

* H. Storch, *Cours d'economie politigue au Exposition des principes qui determinent la prosperite des nations,* Tome II, St.-Petersburg 1815. s. 78-79. -*Ed.*

ğın farklılık rantı, en kötü toprağa oranla, eğer ürünlerin miktanndaki farklılık verilmiş ise, diyelim bir *quarter* buğdayın fiyatına bağlıdır. Ama fiyat verildiğinde, farklılık rantı ürünlerin miktanndaki farkın büyüklüğüne bağlıdır ve eğer bütün topraklann mutlak veriminin artmasıyla, daha iyi topraklann verimi, daha kötülerinkine nispeten daha fazla büyürse, bu farkın büyüklüğü de orantılı olarak büyür. Bu yolla, (bkz: Tablo I), fiyat 60 şilin olduğunda, D üzerindeki rant onun A'ya oranla farklılık ürünü ile belirlenir; bir başka deyişle, 3 *çuarter'hk* fazla ile belirlenir. Bu yüzden, rant = 3 x 60 = 180 şilindir. Ama Tablo IN'te, fiyat = 30 şilinken, rant, A = 8 *çuarter'a* kıyasla, D'nin artı-ürün miktarı ile belirlenir; bu nedenle de, 8 x 30 = 240 şilin elde ederiz.
Böylece, -West, Malthus ve Ricardo'da hâlâ görülen- farklılık rantına ilişkin birinci yanlış varsayım, yani bunun, zorunlu olarak gittikçe daha kötü topraklara doğru bir hareketi, ya da toprağın veriminin sürekli azalmasını öngördüğü varsayım halledilmiş oluyor.* Gördüğümüz gibi, bu, gittikçe daha iyi topraklara doğru bir hareketle de oluşabilir; daha iyi bir toprak, önceden en kötü toprağın işgal ettiği en düşük mevkiye geçince oluşabilir; tarımdaki ileriye dönük bir iyileşme ile bağıntılı olabilir. Önkoşul, yalnızca, farklı toprak türlerindeki eşitsizliktir. Verimlilikteki artış açısından, toplam alanın mutlak verimindeki artışın bu eşitsizliği ortadan kaldırmadığını, artırdığını, olduğu gibi bıraktığını, ya da azalttığını varsayar.
18. Yüzyılın başından ortalarına kadar İngiltere'nin tahıl fıyatlan, düşen altın ve gümüş fiyatlanna karşın sürekli olarak düşerken, aynı zamanda (bu dönemin tümüne bir bütün olarak bakarsak), rantta, rantın toplam miktannda, ekili toprak alanında, tarımsal üretimde ve nüfusta bir artış vardı. Bu, yükselen bir çizgide, ama en kötü toprak olan A'nın ya iyileştirdiği ya da tahıl üretimi alanından silindiği bir biçimde, Tablo II ile bağıntılı olarak ele alınan Tablo I'e tekabül eder; ancak bu demek değildir ki, A, başka tanmsal ya da sınai amaçlar için kullanılmamaktadır.
19. yüzyılın başlarından (tarih daha kesin belirlenmelidir) 1815'e kadar tahıl fiyatlarında, ranttaki, toplam rant miktanndaki, ekili toprak alanındaki, tarımsal üretimdeki ve nüfustaki düzenli bir artışla birlikte giden sürekli bir artış vardı. Bu, alçalan bir çizgide, Tablo I'e tekabül eder. (Burada bu dönemdeki düşük nitelikli toprağın ekimi üzerine **kaynaklar göster.)** [sayfa 582]
Petty'nin ve Davenant'ın zamanlannda, çiftçiler ve toprak sahipleri, iyileştirmelerden ve yeni toprağın ekime açılmasından yakınırlardı; daha iyi toprağın rantı azalıyor, ve rant getiren toprak alanının geniş-

* [West] *Essay on the Application of Capital to Land,* London 1815. - Malthus, *Principles of Political Economy.* London 1836. - Malthus, *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated.* London 1815. - Ricardo, *On the Principle of Political Economy and Taxation,* Third edition, London 1821, Chap. II. -*Ed.*

lemesiyle rant miktarı artıyordu.
(Bu üç nokta, ilerde, alıntılarla açıklanmalıdır; bunun gibi, belli bir ülkedeki toprağın, ekili çeşitli kısımlannın verimindeki fark da açıklanmalıdır.)
Genel olarak farklılık rantına bakıldığında, belirtmek gerekir ki, piyasa-değeri, her zaman, toplam ürün miktanna ait toplam üretim-fi-yatının üzerindedir. Bir örnek olarak, Tablo I'i alalım. On, *quarter'hk* toplam ürün 600 şiline satılmaktadır, çünkü piyasa-fiyatı *çuarter* başına 60 şilin tutan üretim-fiyatı ile belirlenmektedir. Ama gerçek üretim-fiyatı şöyledir:

A.....	1 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 60 şilin
B.....	2 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 30 şilin
C.....	3 *guarter* = 60 şilin		1 *guarter* = 20 şilin
D.....	4 *quarter* = 60 şilin		1 *quarter* = 15 şilin

	10 *quarter* = 240 şilin		Ortalama 1 *quarter* = 24 şilin

Bu 10 *quarter'm* gerçek üretim-fiyatı 240 şilindir; ama bunlar 600 şiline, yani üretim-fiyatının %250'sine satılmaktadır. 1 *çuarter* için gerçek ortalama fiyat 24 şilindir, piyasa-fıyatı, 60 şilin, yani gene üretim-fiyatının %250'sidir.

Bu, kapitalist üretim temeli üzerinde, rekabet yoluyla kendini ortaya koyan piyasa-değeri tarafından bir belirlenmedir; bu sonuncusu sahte bir toplumsal değer yaraür. Bu, toprağın ürünlerinin tabi olduğu piyasa-değeri yasasından doğar. Böylece tarımsal ürünler de dahil olmak üzere, ürünlerin piyasa-değerinin belirlenmesi her ne kadar toplumsal açıdan bilinçsiz ve kasıtsız bir davranış olsa da, toplumsal bir davranıştır. Zorunlu olarak ürünün değişim-değerine dayanır, toprağa ve onun verimindeki farklara değil. Eğer kapitalist, toplum biçiminin yıkıldığını ve toplumun bilinçli ve planlı bir birlik olarak örgütiendiğini varsayarsak, o zaman, 10 *quarter,* 240 şilinin içerdiğine eşit bir bağımsız emek-zamanı miktannı temsil edecektir. O zaman toplum, bu tarımsal ürünü, onun içindeki gerçek emek-zamanının iki-buçuk kaüna satın almayacak ve toprak sahipleri sınıfının temeli böylece yıkılacaktır. Bu, ürünün fiyatında, ithalattan doğan miktar kadar bir azalma ile aynı etkiyi yaratacaktır. Bu nedenle, mevcut üretim tarzını koruyarak, ama, farklılık ranünün da devlete ödendiğini varsayarak, diğer şeyler eşit olmak koşuluyla, tanm-sal ürünlerinin fiyatlarının aynı kalacağı doğruyken, eğer kapitalist üretimin yerine, birlik geçerse, ürünlerin değerinin aynı kalacağını söylemek de o derece yanlıştır. Aynı türden metalar için piyasa-fiyatının özdeşliği, değerin toplumsal niteliğinin, kapitalist üretim ve genel olarak, bireyler arasında metalann değişimine dayanan herhangi bir üretim temeli [sayfa 583] üzerinde kendini ortaya koyuş biçimidir: Toplumun, tüketici kimliğiyle, tanmsal ürünler için yaptığı fazla ödeme, emek-zamanının tanm-

sal üretimdeki gerçekleştirilmesinde eksi olan şey, şimdi toplumun bir kesimi için, toprakbeyleri için bir artıdır.

Gelecek bölümde II başlığıyla verilecek tahlil için önemli olan bir ikinci durum da şöyledir:

Sorun, yalnızca, akr başına, ya da hektar başına rant sorunu değil, genel olarak üretim-fıyaü ile piyasa-fiyatı arasındaki, ya da, akr başına, bireysel ve genel üretim-fıyaü arasındaki fark sorunu değil; ayrıca da, her tip topraktan ne kadar aknn ekili olduğu sorunudur. Burada önem taşıyan nokta, doğrudan doğruya yalnızca ranün büyüklüğüyle, yani tüm ekili alanın toplam ranüyla ilgilidir; ama aynı zamanda da ne fiyatlarda bir yükselme, ne de fıyatiar düştüğünde çeşitli toprak tiplerinin nispi verimlerindeki farklarda bir artış yokken, *rant oranındaki* bir yükselmenin incelenmesinde bir temel taşı olarak bize yardımcı olur.

Yukarda şunu vermiştik [Tablo I]:

TABLO I

Toprak Tipi	Akr	Uretim-Fiyatı (Sterlin)	Ürün (Çtuarter)	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)
A	1	3	1	0	0
B	1	3	2	1	3
C	1	3	3	2	6
D	1	3	4	3	9
Toplam	*4*		*10*	*6*	*18*

Şimdi, ekili dönümlerin sayısının, her kategoride, iki katına çıktığını varsayalım. O zaman durum şu olur [Tablo la]:

TABLO la

Toprak Tipi	Akr	Uretim-Fiyatı (Sterlin)	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)
A	2	6	2	0	0
B	2	6	4	2	6
C	2	6	6	4	12
D	2	6	8	5	18
Toplam	*8*		*20*	*12*	*36*

[sayfa 584]

İki durum daha varsayalım. Birinci durumda, üretimin, iki en fakir toprak tipi üzerinde aşağıdaki biçimde yayıldığını düşünelim [Tablo Ib]:

TABLOIb

Toprak Tipi	Akr	Uretim-Fiyatı		Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Quarter)
		Akr Başına (Sterlin)	Toplam (Sterlin)			
A	4	3	12	4	0	0
B	4	3	12	8	4	12
C	2	3	6	6	4	12
D	2	3	6	8	6	18
Toplam	*12*		*36*	*26*	*14*	*42*

Ve en sonu, 4 toprak kategorisi için, üretimde ve ekili alanda eşit olmayan bir genişleme varsayalım [Bkz: Tablo Ic].

Her şeyden önce, bütün bu durumlarda, -I, la, Ib ve Ic- akr başına rant aynı kalır, çünkü, gerçekte, ayın toprak tipindeki akr başına aynı sermaye yatırımının sonucu değişmeden kalmıştır. Biz, yalnızca, herhangi bir ülkede, verilen herhangi bir anda geçerli olan şeyi, yani çeşitli toprak tiplerinin, toplam ekili alanla belirli oranlar halinde bulunduğunu varsaydık. Ve, ayrıca, karşılaştırılan herhangi iki ülke için, ya da farklı dönemlerdeki aynı ülke için, her zaman geçerli olan şeyi, yani toplam ekili alanın farklı toprak tipleri arasında dağılma oranlannın değiştiğini varsaydık.

TABLO Ic

Toprak Tipi	Akr	Uretim-Fiyatı		Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Quarter)
		Akr Başına (Sterlin)	Toplam (Sterlin)			
A	1	3	3	1	0	0
B	2	3	6	4	2	6
C	5	3	15	15	10	30
D	4	3	12	16	112	36
Toplam	*12*		*36*	*36*	*24*	*72*

Ia'yı, I ile karşılaştınrsak, görürüz ki, dört kategorinin hepsindeki toprağın ekimi, aynı oranda artarsa, ekili akr miktarının iki katına çıkması toplam üretimi iki katına çıkanr ve aynı şey, tahıl ve para-rant için de geçerlidir, [sayfa 585]

Ancak, eğer Ib'yi ve sonra da Ic'yi I ile karşılaştırırsak, görürüz ki, her iki halde de, ekim altındaki alan üç katına çıkmıştır. Her iki halde de, 4 akrdan 12 akra çıkmıştır, ama Ib'de, artışa en fazla katkıda bulun-

anlar A ve B sınıfları olmuş, A hiç rant getirmemiş ve B en küçük miktarda farklılık rantı getirmiştir. Böylece yeni ekilmiş 8 akrdan, A ve B'nin herbiri 3, yani birlikte 6 akr yükümlenirken, C ve D'nin herbiri 1, yani birlikte 2 akr yükümlenirler. Başka bir deyişle, artışın üç-çeyreğini A ve B, ve ancak bir-çeyreğini C ve D yükümlenir. Bu öncülle, Ib'nin I ile kar-şılaştınlmasında, üç kat artmış ekim alanı, ürünün üç kat artması sonucunu vermez, çünkü ürün 10'dan 30'a değil, yalnızca 26'ya çıkar. Öte yandan artışın önemli bir kısmı, hiç rant getirmeyen A ile ilgili olduğundan ve daha iyi topraklardaki artışın büyük bir kısmı, B ile ilgili olduğundan, tahıl-rant, yalnızca 6 *quartef* dan 14 *çuarter'a* ve para-rant 18 sterlinden 42 sterline çıkar.

Ama eğer Ic'yi I ile karşılaştırırsak, ki burada hiç rant getirmeyen toprak, alan olarak artmakta ve asgari bir rant getiren toprak ancak pek az artmaktadır, C ve D ise, artışın esas kısmını yükümlenmiştir, görürüz ki, ekili alan üç katına çıktığında üretim 10'dan 36 *çuarter'a* yani başlangıçtaki miktarının üç katından fazlasına yükselir. Tahıl-rant 6'dan 24 *çuarter'a* ya da, başlangıçtaki miktarın dört katına ve para-rant da bunun gibi, 18 sterlinden 72 sterline çıkar.

Bütün bu durumların hepsinde, tarımsal ürünün fiyatının değişmeden kalması, eşyanın doğası gereğidir. Bütün durumlarda, toplam rant, bu genişleme, tamamen, hiç rant getirmeyen toprak üzerinde olmadıkça, ekimin genişlemesiyle artar. Ama bu artış değişir. Eğer bu genişleme daha iyi toprak tiplerini işin içine katıyorsa, ve dolayısıyla toplam ürün yalnızca alanın genişlemesiyle orantılı olarak değil de, bunun yerine, ondan daha hızlı artıyorsa, tahıl ve para-rant da o ölçüde artar. Eğer, genişlemede esas sözkonusu olan, en kötü toprak ve ona yakın toprak tipleri ise (bununla en kötü toprağın sabit bir tipi temsil ettiği varsayılıyor), toplam rant, ekimin yayılmasıyla orantılı olarak artmaz. Böylece, hiç rant getirmeyen A toprağının aynı kalitede olduğu iki ülke verilmişse, rant, toplam

ekili alandaki en kötü toprak ve düşük toprak tipleri tarafından temsil edilen kısımla ters orantılıdır ve bu yüzden de, eşit toplam toprak alanları üzerinde eşit sermaye yatınmlan varsayarsak, üretimle ters orantılıdır. Böylece belli bir ülkenin toplam toprak alanı içindeki, en kötü ekili toprak miktarıyla, daha iyi ekili toprak mik-tan arasındaki bir ilişki, toplam rant üzerinde, en kötü ekili toprağın kalitesi ile, daha iyi ve en iyisinin kalitesi arasındaki ilişkinin, akr başına rant üzerindeki ve -başka şeyler aynı kalmak koşuluyla- toplam rant üzerindeki etkisinin, tersi bir etki yapar. Bu iki noktanın kanştınlması, farklılık rantına karşı ileri sürülen her türden hatalı itirazlara yolaçmıştır.
O halde, toplam rant, ekimin yalnızca genişlemesiyle ve bunun sonucu olarak toprağa daha büyük sermaye ve emek yatırılmasıyla artar.
Ama en önemli nokta şudur: Çeşitli toprak türleri için, akr başına [sayfa 586] rantların oranının ve dolayısıyla da her akra yatırılan sermayeye

ilişkin olarak düşünülen rant oranının aynı kalacağını varsaymamıza karşın, genelde, aşağıdaki durum gözlemlenecektir: Eğer Ia'yı I ile karşılaştırırsak, ekili akr sayısının ve bunlara yatırılan sermayenin orantılı olarak arttığı bu durumda, görürüz ki, toplam üretim, genişleyen ekili alanla orantılı olarak arttıkça, yani her ikisi de iki katına çıktıkça, rant da iki katına çıkar. Nasıl ki akr sayısı 4'ten 8'e çıktıysa; rant da 18 sterlinden 36 sterline çıkmıştır.
Eğer 4 akrlık toplam alanı ele alırsak, görürüz ki, toplam rant 18 sterlini bulmuştur ve böylece, hiç rant getirmeyen toprak da dahil olmak üzere, ortalama rant 41/2 sterlindir. Örneğin, 4 aknn hepsine sahip olan bir toprakbeyi bu hesaplamayı yapabilir; ve bu yolla, ortalama rant, bütün ülke için istatistiki olarak hesaplanmış olur. 18 sterlinlik toplam rant, 10 sterlinlik bir sermaye yatırımı ile elde edilmiştir. Bu iki rakamın oranına rant oranı adını veriyoruz, dolayısıyla, mevcut durumda, bu, %180'dir.
4 yerine 8 akrın ekildiği la'da aynı rant oranı elde edilir, ama bütün toprak tipleri, artışa aynı oranda katkıda bulunmuştur. 36 sterlinlik toplam rant, 8 akr ve 20 sterlinlik bir sermaye yatınmı için, akr başına 41/2 sterlin ortalama rant ve %180'lik bir rant oranı verir.
Ama, artışın esas olarak iki düşük kaliteli toprak kategorisi üzerinde yer aldığı Ib'yi ele alırsak, 12 akr için 42 sterlinlik bir rant ya da akr başına, 3'/2 sterlinlik bir ortalama rant elde ederiz. Yatırılan toplam sermaye 30 sterlin, dolayısıyla da rant oranı = %140'dır. Böylece akr başına ortalama rant 1 sterlin azalmış ve rant oranı %180'den %140'a düşmüştür. O halde, burada, toplam rantta, 18 sterlinden 42 sterline bir artış, ama hem akr başına hem de sermaye temeli üzerinde hesaplanan ortalama rantta bir düşüş görüyoruz: düşüş, üretimdeki bir artışa paralel olarak yer alır, ama bununla orantılı değildir. Bu durum, bütün topraklar için hem akr başına, hem de sermaye harcaması temeli üzerinden hesaplanan rant aynı kalsa da, gene ortaya çıkar. Ortaya çıkar, çünkü, artışın üç çeyreği hiç rant getirmeyen A toprağında ve ancak asgari rant getiren B toprağındadır.
Eğer Ib durumunda, genişlemenin tümü, yalnızca A toprağında yer alsaydı, A'da 9 akr; B'de 1 akr, C'de 1 akr ve D'de 1 akr olacaktı. Toplam rant eskisi gibi 18 sterlin olacaktı; dolayısıyla da 12 akr için ortalama rant, akr başına 11/2 sterlin olacaktı; ve 30 sterlinlik bir sermaye yatırımı üzerinden 18 sterlinlik bir rant %60'lık bir rant oranı verecekti. Toplam rant artmamışken, hem akr başına, hem de yatınlan sermaye üzerinden hesaplanan ortalama rant, büyük ölçüde azalmış olacaktı.
Ensonu, Ie'yi I ve Ib ile karşılaştıralım. I ile karşılaştınldığında alan üç katına çıkmıştır. Sermaye de öyle. Toplam rant 12 akr için 72 sterlin, ya da, akr başına -Durum I'deki 41/2 sterline karşın- 6 sterlindir. Yatırılan sermaye üzerinden rant oranı (72 sterlin: 30 sterlin) %180 yerine, [sayfa 587] %240'tır. Toplam ürün, 10 *quartef* dan 36'yaçıkmıştır.
Toplam ekili akr miktarının, yatırılan sermayenin ve ekili toprak

tipleri arasındaki farkların aynı olduğu, ancak dağılımın farklı olduğu Ib ile karşılaştırıldığında, ürün, 26 *quarter* yerine 36 *quarter,* akr başına ortalama rant 3'/2 sterlin yerine 6 sterlin,ve yatırılan aynı toplam sermayeye ilişkin rant oranı %140 yerine %240'tır.
Tablo la, Ib ve Ic'deki çeşitli koşullannı ister farklı ülkelerde aynı zamanda yanyana bulunuyorlar gözüyle bakalım, ister aynı ülkede birbiri arkasından varoluyorlar gözüyle bakalım, aşağıdaki sonuçlara ulaşırız: En kötü, rantsız toprağın ürünü aynı kaldığından, tahılın fiyatı değişmeden kaldığı sürece; ekili çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki farklılık aynı kaldığı sürece; herbirinin ürünü, dolayısıyla, her toprak tipindeki ekili alanın eşit tam parçaları (akrları) üzerindeki belli eşit sermaye yatınmla-rı aynı kaldığı sürece; bu yüzden, her toprak kategorisinin akr başına rantlan arasındaki oran sabit kaldığı ve aynı toprak türünün her parçasına yatınlan sermayenin rant oranı sabit kaldığı sürece: *Birincisi,* bütün artışın, rantsız toprakta olduğu durum dışında, rant, ekili alanın genişlemesiyle ve bunun sonucu olan artan sermaye yatınmı ile, durmadan çoğalır. *İkincisi,* hem akr başına ortalama rant (toplam rant *bolü* toplam ekili akr sayısı), hem de, ortalama rant oranı (toplam rant *bolü* yatırılan toplam sermaye), çok büyük ölçüde değişebilir ve gerçekten de, her ikisi de, aynı doğrultuda, ama birbirleriyle farklı orantıda değişirler. Eğer, genişlemenin yalnızca rantsız toprak A'da olduğu durumu hesaba katmazsak, görürüz ki akr başına ortalama rant ve tanma yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı, çeşitli toprak

gruplannın toplam ekili alan içindeki oranlanna; ya da, aynı anlama gelen, kullanılan toplam sermayenin değişik verimlilikteki toprak çeşitleri arasındaki dağılımına bağlıdır. İster çok, ister az toprak ekilsin, ve bu yüzden toplam rant ister daha büyük, ister daha küçük olsun (genişlemenin yalnızca A'da kaldığı durum dışında), akr başına ortalama rant, ya da yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı, toplam ekili alan içindeki çeşitli toprak kategorilerinin oranlan değişmediği sürece, aynı kalır. Ekimin genişlemesi ve sermaye yatınmının yayılması ile, toplam rantta, hatta çok büyük ölçüde bir artış meydana gelmesine karşın, rantsız toprağın ve ancak, pek az farklılık rantı getiren toprağın genişlemesi, daha büyük rant getiren üstün nitelikteki toprağın genişlemesinden daha fazla olduğu zaman, akr başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı azalır. Tersine olarak, daha iyi toprak, toplam alanın nispeten daha büyük bir kısmını oluşturduğu ve dolayısıyla yaünlan sermayeden nispeten daha büyük bir pay aldığı ölçüde, akr başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı, bununla oranülı olarak artar.

Bundan dolayı, eğer, ya aynı dönemdeki farklı ülkeleri, ya da aynı ülkenin farklı dönemlerini karşılaşünrken, istatistiki çalışmada genellikle yapıldığı gibi, toplam ekili toprağın akrı ya da hektarı başına ortalama [sayfa 588] rantı ele alırsak, görürüz ki, akr başına ortalama rant düzeyi ve bunun sonucu olarak toplam rant, belli bir ölçüye, kadar, (hiç bir zaman

daima aynı kalmayan, ama tersine daha hızlı artan) belli bir ülkenin toprağının, nispi değil, mutlak verimliliğine; yani aynı alanın verdiği ortalama ürün miktanna uyar. Çünkü, toplam ekili alanda, üstün toprakların payı ne kadar büyükse, eşit büyüklükteki toprak alanları üzerindeki eşit sermaye yatınmlarının ürünü o kadar büyük; ve akr başına ortalama rant o kadar yüksek olur. Tersi durumda, bunun karşıtı olur. Böylece rant, farklı verimlilik oranı ile değil, mutlak verimlilikle belirleniyor görünür ve farklılık rantı yasası geçersiz görünür. Bu nedenle, bazı olgular reddedilir, ya da onlan, ortalama tahıl fiyatlarındaki ve ekili toprağın farklı ve-rimliliğindeki varolmayan farklarla açıklamak için çaba harcanır, oysa bu, olgular, yalnızca, toplam rantın, toplam ekili toprak alanına ya da topraktaki toplam sermaye yatırımına oranının -rantsız toprağın verimliliği aynı kaldığı ve dolayısıyla üretim fiyatları ve çeşitii toprak türleri arasındaki farklar değişmediği sürece- yalnızca akr başına rant ya da sermaye üzerinden rant oranı tarafından değil, bunun kadar da, ekili akrlann toplam sayısı içindeki her toprak tipine ait dönümlerin nispi sayısı ile; ya da, aynı şey demek olan yaünlan toplam sermayenin çeşitii toprak tipleri arasındaki dağılımı ile belirlenmesi gerçeğinden doğar. İşin garibi, şimdiye kadar bu gerçek tamamıyla gözden kaçınlmışür. Her ne olursa olsun, görüyoruz ki (ve bu bizim daha ileri tahlilimiz için önemlidir), fiyatlar aynı kaldığı, çeşitli toprakların farklı verimliliği değiştirilmediği ve akr başına rant, ya da gerçekten rant getiren her toprak tipinde akr başına sermaye yaünmı için, yani gerçekten rant getiren bütün sermaye için rant oranı değişmeden kaldığı sürece, akr başına ortalama rantın nispi düzeyi ve ortalama rant oranı, (ya da toplam ranün, toprağa yatırılan toplam sermayeye oranı), ekimin yalnızca yaygın bir biçimde genişlemesiyle, yükselebilir ya da düşebilir.

I başlığı altında ele alınan farklılık ranü biçimine ilişkin olarak aşağıdaki ek hususları da belirtmek zorunludur; bunlar, farklılık rantı II için de kısmen geçerlidir.

Birincisi, görüldü ki, fiyatlar sabit olduğu ve ekilen toprak parçalarının farklı verimliliği değiştirilmeden kaldığı zaman, akr başına ortalama rant, ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı ekimin genişlemesiyle artabilir. Belli bir ülkenin bütün toprakları maledinilir edinilmez, ve topraktaki yaünm, ekim ve nüfus belli bir düzeye erişince -kapitalist üretim tarzı egemen hale gelince ve tarımı da kucaklayınca, bütün bunlar veri olan koşullardır- değişen kalitede ekilmemiş toprağın fiyatı (yalnızca farklılık ranünın varlığını varsayarsak) aynı kalitede ve eşdeğer yerdeki ekili toprak parçalarının fiyatı tarafından belirlenir. Bu toprak, [sayfa 589] hiç rant getirmese de -yeni toprağı ekime açmanın maliyeti çıkanldıktan sonra- fiyat aynıdır. Toprağın fiyatı, gerçekten de, sermayeye çevrilmiş

ranttan başka bir şey değildir. Ama ekili toprak durumunda bile, fiyat yalnızca, gelecek rantlan öder, örneğin mevcut faiz oranı %5 iken ve yirmi yıllık rant önceden bir kerede ödendiği zaman olduğu gibi. Toprak satıldığı zaman rant getiren toprak olarak satılır ve rantın gelecekte olma niteliği (ki burada, bu toprağın bir ürünü olarak ele alınıyor, oysa, yalnızca öyle gibi görünmektedir), ekili toprağı ekilmemiş topraktan ayırmaz. Ekilmemiş toprağın fiyatı, onun rantı gibi, -rantın, sözleşmeli biçimini temsil eden şeyin fiyatı- toprak gerçekte kullanılmadıkça tamamen ger-çek-dışıdır. Ama bu biçimde *a priori* olarak belirlenmiştir ve alıcı bulunur bulunmaz gerçekleştirilir. Bu yüzden, belirli bir ülkedeki gerçek ortalama rant, onun yıllık, gerçek ortalama rantı ve bu sonuncunun toplam ekili alanla bağıntısı tarafından belirleniyorken, ekilmemiş toprağın fiyatı, ekili toprağın fiyatı ile belirlenir ve bu nedenle, ekili toprağa yatırılan sermayenin ve oradan elde edilen sonuçların bir yansımasından başka bir şey değildir. En kötüsü dışında, bütün topraklar rant getirdiğine göre, (ve bu rant, farklılık rantı II başlığı altında görebileceğimiz gibi, sermaye miktarı ve buna tekabül eden ekim yoğunluğu ile artar), ekilmemiş toprak parçalannın nominal fiyatı böylece oluşur ve bunlar böylece metalar haline, sahipleri

için bir zenginlik kaynağı haline gelirler. Bu, aynı zamanda, -bütün bir bölgede, hatta ekili olmayan kısımda bile, toprak fiyatının neden arttığını da açıklar (Opdyke). Örneğin Birleşik Devletler'de toprak spekülasyonu, tamamen, sermaye ve emeğin ekilmemiş topraktaki bu yansımasına dayanır.
İkincisi, ekili toprakların genişletilmesinde, ilerleme, genel alarak ya düşük kalitede topraklara doğru ya da çeşitli belli toprak tipleri üzerinde, bunlarla karşılaşılan biçime bağlı alarak, değişen ürünlarda yer alır. Düşük kalitede toprak üzerinde genişleme, doğal olarak asla isteyerek yapılmaz, bir kapitalist üretim tarzı varsayarsak, ancak yükselen fiyatlardan doğabilir ve herhangi bir başka üretim tarzında ise ancak zorunluluktan doğabilir. Ama bu, mutlaka böyle değildir. Zayıf toprak, genç ülkelerdeki her ekim genişlemesinde kesin önem taşıyan, yer nedeniyle nispeten daha iyi bir toprağa yeğ tutulabilir; üstelik, belli, bir bölgedeki toprak oluşumu, genel alarak verimli diye sınıflandırılabilse bile, gene de daha iyi ve daha kötü toprakların karmakarışık bir durumundan oluşabilir, öyle ki, düşük kalitedeki toprak, salt üstün kalitedeki toprağın hemen yakınında bulunması nedeniyle bile olsa, ekilmek zorunda olabilir. Eğer düşük kaliteli toprak üstün toprakla çevrelenmişse, sonuncusu, ona, henüz ekili alanın bir parçası haline gelmemiş alan ya da gelmek üzere olan daha verimli toprağa kıyasla, yer üstünlüğü sağlar.
Böylece, Michigan eyaleti, tahıl ihracatçısı haline gelen ilk Batı eyaletlerinden biri olmuştur. Oysa, toprağı, bir bütün alarak zayıftır. Ama, New York eyaletine yakınlığı ve Göller ve Erie kanalından geçen su [sayfa 590] yollan, ona başlangıçta, doğanın daha verimli toprak bahşettiği ama Batıya daha uzak olan eyaletlere bakarak üstünlük sağlamıştır. New York

eyaleti ile kıyaslanan eyaletin oluşturduğu örnek de, üstün kaliteli topraktan düşük kaliteli toprağa geçişi sergiler. New York eyaleti toprağı, özellikle bati kısmı, buğday ekimi için oranlama kabul etmez bir biçimde daha verimlidir. Bu verimli toprak, açgözlüce ekim yöntemleriyle verimsiz toprak haline dönüştürülmüştür ve şimdi Michigan toprağı daha verimli görünmektedir.
"1838'de, buğday unu, Baüya gitmek üzere Buffalo'dan gemilere yüklenirdi ve New York ile Yukan Kanada'nın, buğday bölgesi, bu arzın ana kaynaklanydılar. Şimdi, yalnızca oniki yıl sonra, büyük bir buğday ve un arzı, Erie gölü boyunca Batıdan getirilmekte ve Erie Kanalı üzerinden Dağuya yollanmak üzere, Buffalo ve bitişik Blackrock limanında gemilere yüklenmektedir. ... Bati eyaletlerinden gelen bu büyük arzın -ki bu arz, Avrupa'daki kıtlık sırasında anormal bir biçimde canlanmıştı- etkisi Bati New York'ta buğdayın değerini düşürmek, buğday ekimini daha az kazançlı yapmak ve New York çiftçilerinin dikkatini, daha çok otlakçılığa ve süt veren hayvan yetiştiriciliğine, meyve yetiştiriciliğine ve Kuzey-Batının onlarla böyle doğrudan doğruya rekabet edemeyeceğini düşündükleri kırsal ekonominin öteki dallarına çevirmek olmuştu." (J. W. Johnston, *Notes on North America,* London 1851,1, s. 220-223.)
Üçüncüsü, kolonilerdeki ve genel olarak, daha ucuz fiyatlarla tahıl ihraç edebilen genç ülkelerdeki toprağın, zorunlu olarak daha büyük doğal verimlilikte olması gerektiği yanlış bir varsayımdır. Böyle durumlarda tahıl, yalnızca değerinin alünda değil, üretim-fiyatının da altında, yani daha eski ülkelerdeki ortalama kâr oranının belirlediği üretim-fiyatının da alünda satılır.
Johnston'un dediği gibi (s. 223), bizim, "büyük doğal üretkenlik ve sınırsız zengin toprak parçalan fikri ile her yıl Buffalo limanına akan büyük buğday arzını sağlayan yeni eyaletier arasında bir ilişki kurmayı adet edinmiş olmamız gerçeği, her şeyden önce, iktisadi koşulların bir sonucudur. Örneğin Michigan gibi bir alanın tüm nüfusu, önce, hemen yalnızca, çiftlikle ve özellikle sınai ürünlerle ve tropikal mallarla değişi-lebilen tek şey alan tanmsal yığın ürünleri üretimiyle uğraşırlar. Bu yüzden bu nüfusun tüm artı-üretimi tahıl biçiminde ortaya çıkar. Bu, başından itibaren, modem dünya piyasası temeli üzerinde kurulmuş olan koloni devletleri, daha önceki, özellikle eski zamanlardaki devletierden ayırır. Bunlar, dünya pazan aracılığıyla, başka koşullar alünda kendileri üretmek zorunda olacaklan giysi ve aletler gibi mamul malları alırlar. Ancak böyle bir temel üzerindedir ki, Birleşik Devletier'in Güney eyaletleri, pamuğu, ana ürünleri yapabildiler. Dünya pazanndaki işbölümü bunu mümkün kılar. Dolayısıyla, gençlikleri ve nispeten küçük nüfusları hesaba katıldığında büyük bir artı-üretime sahip *görünüyorlarsa,* bu ne [sayfa 5911 topraklarının verimliliğine de emeklerinin verimli oluşu yüzünden değil, daha çok, emeklerinin ve dolayısıyla da bu emeğin katıldığı arü-ürünün tek yanlı biçimi yüzündendir.

Üstelik, yeni ekilmiş olan ve daha önce uygarlığın hiç dokunmadığı nispeten düşük kalitede bir toprak, iklim koşullarının o zamanlar tümüyle aleyhte olmaması kaydıyla -hiç olmazsa toprağın üst tabakalarında- kolayca emilen, büyük ölçüde bitki besini biriktirmiştir. Öyle ki, gübre uygulanması olmaksızın ve hatta çok yüzeysel bir ekimle bile uzun bir süre ürün verecektir. Batının kırlan, ek olarak, hemen hiçbir temizleme masrafı gerektirmeme üstünlüğüne sahiptirler, çünkü doğa onları ekilebilir yapmıştır.[Mâl Bu tür daha az verimli alanlarda fazla, toprağın yüksek veriminin, yani akr başına ürünün bir sonucu olarak değil, daha yaşlı ülkelere oranla toprağın çiftçi için maliyeti hiç ya da hiçe yakın bir şey olduğundan hiç bir işleme yapılmadan ekilebilen büyük akr miktarının bir sonucu

olarak üretilir. Örneğin, New York'un, Michi-gan'ın, Kanada'nın vb. bazı kısımlannda olduğu gibi, yarıcılığın var olduğu yerlerde durum budur. Bir aile, işlemeden, böyle, diyelim 100 akr eksin, akr başına ürün fazla olmasa da 100 akrdan gelen ürün, satış için önemli bir fazla bırakır. Buna ek olarak, doğal otlaklarda, sığır hemen hiç bir maliyeti olmadan, yapay otlaklar gerektirmeden otlatılabilir. Burada belirleyici olan toprağın niteliği değil, niceliğidir. Böyle işlenmeden ekim olanağı, doğal olarak, azçok hızlı bir biçimde, yani yeni toprağın verimi-yle ters orantılı ve ürünlerinin ihracı ile doğru orantılı olarak, tüketilir. "Ve gene de, böyle bir ülke, buğdayın bile ilk mükemmel ürünlerini verecek ve ülkenin kaymağını alanlara, pazara gönderilmek üzere tahıldan büyük bir artı sağlayacaktır." *Q.c,* s. 224.) Daha olgun uygarlıklara sahip, ekilmeyen toprağın fiyatının ekileninki ile belirlendiği vb, ülkelerdeki mülkiyet ilişkileri, böyle ekstansif bir ekonomiyi olanaksız kılar.[33a] [Son zamanlarda Malthus'un ünlü "nüfus, geçim araçlan üzerinde bir yüktür" sözünü, gülünç hale koyan ve onun yerine, nüfus üzerinde bir yük olan geçim araçları onlardan zorla uzaklaştırılmadıkça. tanmın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkılacağı yolundaki tanmcı feryatlan doğuran şey, tam da bu kırlık ya da bozkır bölgelerin hızla büyüyen ekimidir. Bu bozkırların, kırların, pampaların, Ilanoların vb. ekimi, gene de yalnızca başlangıç halindedir: bu yüzden bunun Avrupa tanmındaki devrim yapıcı etkisi, gelecekte, şimdiye kadar olduğundan daha da fazla kendini duyuracaktır. -*F.E.]*

Bu yüzden bu toprağın, Ricardo'nun düşündüğü gibi aşın ölçüde zengin olması gerekmediği ya da eşit verimlilikte topraklann ekilmesi gerekmediği, şu aşağıdaki örnekten anlaşılabilir. Michigan eyaletinde, 1848'de 465.900 akra buğday ekilmişti ki, bu, 4.739.300 *bushel* ya da akr

[33a] [Son zamanlarda Malthus'un ünlü "nüfus, geçim araçları üzerinde bir yüktür" sözünü, gülünç hale koyan ve onun yerine, nüfus üzerinde bir yük olan geçim araçları onlardan zorla uzaklaştırılmadıkça. tarımın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkılacağı yolundaki tarımcı feryatları doğuran şey, tam da bu kırlık ya da bozkır bölgelerin hızla büyüyen ekimidir. Bu bozkırların, kırların, pampaların, Ilanoların vb. ekimi, gene de yalnızca başlangıç halindedir: bu yüzden bunun Avrupa tanmındaki devrim yapıcı etkisi, gelecekte, şimdiye kadar olduğundan daha da fazla kendini duyuracaktır. -*F.E.]*

başına ortalama 10'/$_5$ *bushel* veriyordu; tohumluk tahılı çıkardıktan sonra bu, akr başına 9 *bushel'den* az bırakıyordu. Bu eyaletin 29 ilçesinden 2'si ortalama 7 *bushel,* 3'ü ortalama 8 *bushel,* 2-9, 7-10, 6-11, 3-12, 4-13 *bushel* ve yalnızca bir ilçe ortalama 16 *bushel* ve bir diğeri akr başına 18 *bushel* üretmiştir. (/. *c,* s. 225.)

Pratik ekim için, daha yüksek toprak verimliliği, bu verimlilikten hemen yararlanmada daha büyük yetenekle elele gider. Sonuncusu [sayfa 592] doğal olarak zayıf bir toprakta olduğundan daha büyük olabilir, ama bu, bir kolonistin ilk ele alacağı ve sermaye eksik olduğu zaman ele alması gereken toprak türüdür.

Ensonu, ekimin daha büyük alanlara -şimdiye kadar ekilmiş olan topraktan daha düşük kalitede toprağa başvurulması gereken az önce değinilen durum dışında- A'dan D'ye kadar çeşitii tür topraklara yayılması, böylece, örneğin B ve C'den daha büyük parçalann ekilmesi, tahıl fiyatlarında hiç de, örneğin pamuk eğirmedeki bir önceki yıllık yayılmanın, iplik fiyatlarında sürekli bir arüş gerektirmesinde olduğundan daha fazla bir ön arüş gerektirmez. Piyasa-fiyatlarındaki önemli arüş ya da düşüşler üretimin hacmini etkilerse de, (kapitalist ilişkiler içinde işleyen bütün öteki üretim dallarında olduğu gibi) tarımda buna bakılmaksızın, gene de, üretimi ne geciktirici ne de olağanüstü bir biçimde canlandıncı bir etki yapan düzeydeki ortalama fiyatlarda bile, sürekli bir nispi fazla-üretim vardır; bu fazla-üretim, aslında, birikimle özdeştir. Öteki üretim tarzlannda bu nispi fazla-üretimi, doğrudan doğruya nüfus artışı, kolonilerde ise sürekli göç, harekete geçirir. Talep sürekli olarak artar ve bunu önceden gören yeni sermaye, bu yaürım, farklı tanmsal ürünler için koşullara göre değişse de, sürekli olarak yeni toprağa yaünlır. Bunu yaratan, aslında, yeni sermayelerin oluşumudur. Ama bireysel kapitalist açısından, o, üretiminin hacmini, onu hâlâ kendisi denetieyebildiği ölçüde mevcut sermayesinin hacmi ile ölçer. Onun amacı, piyasanın mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünü ele geçirmektir. Eğer herhangi bir fazla-üretim olursa, suçu kendi üzerine almayacak, rakiplerinin üzerine atacakür. Bireysel kapitalist, mevcut piyasanın daha büyük bir oranını kendine ayırarak ya da bizzat piyasayı genişleterek üretimini genişletebilir.

[sayfa 593]

KIRKINCI BÖLÜM
FARKLILIK RANTININ İKİNCİ BİÇİMİ (FARKLILIK RANTI II)

BURAYA kadar, farklılık rantını, yalnızca, farklı verimlilikteki eşit toprak alanlarına yatınlmış eşit sermaye miktarlarının değişen üretkenliği olarak ele aldık, öyle ki, farklılık rantı, en kötü, rantsız toprağa yatırılan sermayeden gelen ürün ile üstün kalitedeki topraktan gelen ürün arasındaki farkla belirleniyordu. Farklı toprak parçalarına yatırılmış yan-yana sermayeler bulunuyordu, öyle ki, her yeni sermaye yatırımı, toprağın daha yaygın ekimini, ekili alanda bir genişlemeyi ifade ediyordu. Ancak, son tahlilde, farklılık rantı, niteliği gereği, yalnızca toprağa yatırılan eşit sermayelerin farklı üretkenliğinin sonucuydu. Ama, eğer farklı üretkenlikteki sermayeler ardarda aynı toprak parçasına, ya

da yanyana, farklı toprak parçalanna yatırılırsa, sonuçlar aynı olmak kaydıyla, bir şey fark eder mi? Her şeyden önce, yadsınamaz ki, artı-kârın oluşumu açısından A'nın bir akn başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 1 *çuarter* getirmesi, öyle ki 3 sterlin, üretim-fiyatı ve 1 *quarter\n* düzenleyici piyasa-fiyatı olurken, B'nin bir akr başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 2 *çuarter,* böylelikle 3 sterlin artı-kâr getirmesi, bunun gibi, C'nin bir akn başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 3 *çuarter* ve 6 sterlin arü-kâr getirmesi ve en sonu, D'nin bir akn başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 4 *guarter* ve 9 sterlin [sayfa 594] artı-

kâr getirmesi ile aynı sonucun bu 12 sterlinlik üretim-fiyatının ya da 10 sterlinlik sermayenin, bir ve aynı akra, aynı sıra içinde, aynı basan ile uygulanmasından elde edilmesi arasında bir fark yoktur. Her iki durumda da, herbiri 2!/2 sterlinlik olan değer bölümleri, ardarda -ister yanyana değişik verimlilikte dört akra, ister ardarda tek ve aynı akr toprağa- yatırılan 10 sterlinlik bir sermaye sözkonusudur ve bunların değişik ürünlerinden dolayı, bir bölüm hiç artı-kâr getirmezken, öteki bölümler, rantsız yatınma göre ürün farklanyla orantılı olarak, artı-kâr getirirler.

Artı-kâr ve sermayenin farklı değer bölümleri için çeşitti artı-kâr oranlan her iki durumda da aynı biçimde oluşur. Ve rant onun özünü oluşturan bu artı-kârın bir biçiminden başka bir şey değildir. Ama ne olursa olsun, ikinci yöntemde, artı-kânn ranta dönüştürülmesiyle, artı-kânn kapitalist kiracıdan toprak sahibine aktarılmasını içeren bu biçim değişikliği ile ilgili bazı zorluklar vardır. İngiliz kiracıların resmi tanm istatistiklerinde direnişlerinin nedeni budur. Ve sermaye yatırımlarının gerçek sonuçlannın belirlenmesi konusunda toprakbeylerine karşı giriştikleri savaşımın nedeni de budur (Morton). Çünkü rant, toprak kiraya verildiği zaman saptanır ve bundan sonra, ardarda sermaye yatınmlarından doğan artı-kâr, kiralama devam ettiği sürece kiracının cebine akar. İşte bunun için kiracılar, uzun süreli kiralamalar için savaşmışlar, öte yandan da, toprak beylerinin daha büyük güce sahip olmaları yüzünden isteğe göre saptanan kira sürelerinin, yani her yıl iptal edilebilen kiralamalann sayısında bir artış olmuştur.

Bu yüzden, ta baştan beri açıktır ki, eşit sermayelerin, yanyana, eşit toprak alanlarına eşit olmayan sonuçlarla mı yatınldığı, yoksa bunların aynı toprağa ardarda mı yatınldığı, artı-kârın oluşum yasası açısından önemsiz olsa da, artı-kârın toprak rantına dönüştürülmesi açısından, büyük ölçüde farkeder. İkinci yöntem, bu dönüştürmeyi, bir yandan daha dar sınırlar içine, bir yandan da daha değişken sınırlar içine hapseder. Bu nedenle, entansif ekim uygulayan ülkelerde, vergi tahakkuk memurunun işi, Morton'un *Resources of Estates** adlı yapıtında gösterdiği gibi, çok önemli, karmaşık ve güç bir meslek haline gelir (ve iktisadi açıdan, entansif ekimle, sermayenin, bitişik birkaç toprak parçası arasında bölünmesi yerine, aynı toprak parçası üzerinde yoğunlaşmasından başka bir şeyi kastetmiyoruz). Eğer toprak iyileştirmeleri daha sürekli bir nite-likteyse, toprağın yapay olarak yükseltilmiş farklılık verimliliği, kiralama sona erer ermez, doğal farklılık verimliliğiyle çakışır, ve bu yüzden rantın değerlendirilmesi, genel olarak, farklı verimlilikteki parçaları üzerinde rant saptanmasına tekabül eder. Öte yandan, artı-kânn oluşumu, aktif sermayenin büyüklüğü ile belirlendiği sürece, belirli bir miktar aktif sermaye için rant miktarı, ülkenin ortalama rantına eklenir ve böylece, yeni kiracının ekime aynı entansif biçimde devam etmesi için yeterince ser-

* London 1858, s. 209, cd. -*Ed.*

mayeye hükmetmesinin ortamı hazırlanır, [sayfa 595]

Farklılık rantı H'nin incelenmesinde, aşağıdaki hususlar gene vurgulanmalıdır.

Birincisi, bunun temeli ve hareket noktası, yalnızca tarihsel açıdan değil, ayrıca herhangi bir belli zaman dönemindeki hareketleri söz-konusu olduğu sürece de, farklılık rantı I'dir, yani eşit olmayan verimlilikte ve farklı yerlerdeki toprakların yanyana, aynı zamanda ekilmesidir; bir başka deyişle, toplam tarımsal sermayenin eşit olmayan bölümlerini, eşit olmayan nitelikteki toprak parçalanna, yanyana, aynı zamanda uygulanmasıdır.

Tarihsel olarak bu açıktır. Kolonilerde, kolonistlerin yatıracak pek az sermayeleri vardır; başlıca üretim araçları emek ve topraktır. Her ailenin başı, kendisi ve akrabaları için, komşu kolonistler yanında bağımsız bir iş alanı arar. Kapitalist-öncesi üretim tarzlannda bile, asıl tarımsal durum genellikle böyle olsa gerek. Bağımsız üretim dalları olarak koyun çobanlığı ve sığır yetiştiriciliğinde, genel olarak topraktan yararlanma, azçok ortaklaşadır ve bu yararlanma ta baştan beri oldukça yoğundur. Kapitalist üretim tarzının hareket noktası, üretim araçlannın, gerçekten ya da hukuken, bizzat toprağı işleyenin malı olduğu daha önceki üretim tarzlandır, tek sözcükle, tanmla elsanatı gibi meşgul olunmasıdır. Eşyanın doğası gereği, bu sonuncusu, ücretli-emekçilere dönüşen doğrudan üreticiler karşısında, üretim araçlannın yoğunlaşmasına ve bunlann sermayeye dönüşmesine ancak kademeli olarak izin verir. Kapitalist üretim tarzı, burada, tipik olarak ortaya çıktığı ölçüde, önce, özellikle koyun çoban- lığı ve sığır yetiştiriciliğinde oluşur. Ama bu haliyle, sermayenin nispeten küçük bir toprak alanı üzerinde yoğunlaşmasında değil, atlann bakım masraflanndan ve öteki üretim-maliyetlerinden tasarruf eden daha geniş-ölçekli üretimde, ama aslında, aynı toprağa daha fazla yatırım yapmamakla kendini gösterir.

Üstelik tarla tarımının doğal yasalanna uygun olarak sermaye, -burada, aynı zamanda, daha önce üretilmiş olan üretim araçlan anlamında kullanılmaktadır- ekim, belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı ve toprak buna uygun olarak kuvvetini tükettiği zaman, toprağın ekiminde belirleyici öğe haline gelir. İşlenen alan işlenmeyen alana oranla küçük olduğu ve toprağın gücü tüketilmediği sürece (ve gerçek tanmın ve bit- kisel beslenmenin egemen olmasından önceki dönemde, sığır yetişti- riciliğinin ve et tüketiminin hüküm sürdüğü sırada durum budur), yeni gelişen üretim tarzı, köylü üretiminin karşısına, esas olarak bir kapitalist için işlenen toprağın yaygınlığı ile, bir başka deyişle, gene sermayenin daha büyük toprak alanlanna yaygın uygulanışı ile çıkar. Bu yüzden, başından beri anımsanmalıdır ki, farklılık rantı I, bir hareket noktası görevi yapan tarihsel temeldir. Öte yandan, herhangi bir belli anda, farklılık rantı N'nin hareketi, yalnızca, kendisi de farklılık rantı Fin rengarenk te-melinden başka bir şey olmayan bir alan içinde olur.

[sayfa 596]

İkincisi, II. biçimindeki farklılık rantında kiracılar arasında sermayenin dağılımındaki (ve kredi elde etme olanağındaki) farklılıklar da, verimlilikteki farklılıklara eklenir. Gerçek imalat (manüfaktür -ç.) sanayiinde, her iş dalı, hızla, kendi asgari iş hacmini ve buna tekabül eden sermayeyi geliştirir, bunun altında hiç bir bireysel iş, başarı ile yürütülemez. Aynı biçimde, her iş dalı, bu asgarinin üstünde, üreticiler yığınının hükmedeceği ve hükmettiği, bir normal ortalama sermaye miktan geliştirir. Daha büyük bir sermaye hacmi, fazla-kâr üretebilir, daha küçük bir hacim, ortalama kân bile getirmez. Kapitalist üretim tarzı, tarımda, kapitalist üretim tarzının klasik yurdu olan İngiltere'de görülebileceği gibi, ancak yavaşça ve eşit olmayan bir biçimde gelişir. Serbest tahıl ithalatı mevcut olmadığı sürece, ya da hacim küçük olduğu için etkisi ancak sınırlı olduğu sürece, düşük kalitedeki toprağı işleyen ve dolayısıyla, ortalama üretim koşullarından daha kötü koşullar altında olan üreticiler, piyasa-fiyatını saptarlar. Çiftçiliğe yatınlan ve genel olarak buna elverişli olan toplam sermaye yığınının büyük bir bölümü onlann elindedir.

Şurası bir gerçektir ki, örneğin, köylü, küçük toprak parçası üzerinde daha çok emek harcar. Ama bu emek, üretkenliğin nesnel toplumsal ve maddi koşullanndan tecrit edilmiş emektir; bu koşullardan zorla kopartılan ve yoksun bırakılan emektir.

Bu durum, gerçek kapitalist kiracıların, artı-kârın bir bölümünü maledinmelerini mümkün kılar - eğer kapitalist üretim tarzı, tarımda da manüfaktürde olduğu kadar eşit bir biçimde gelişseydi, en azından bu nokta sözkonusu olduğu ölçüde, bu durum ortadan kalkabilirdi.

Önce, şimdilik bu artı-kârın, toprak rantına dönüşmesinin hangi koşullar altında gerçekleşebileceğinin üzerinde durmadan, farklılık rantı II ile artı-kânn oluşumunu ele alalım.

Bu durumda ortadadır ki, farklılık rantı II, yalnızca farklı bir biçimde ifade edilmiş olan, ama özünde ona özdeş olan, farklılık rantı I'dir. Çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki değişiklik, farklılık rantı I durumunda, ancak toprağa yatınlan sermayelerden eşit olmayan sonuçlar elde edildiği ölçüde, yani ya eşit sermaye büyüklüklerine, ya da orantılı miktarlara göre elde edilen ürün miktarları eşit olmadığı ölçüde etkisini gösterir. Bu eşitsizlik, ister aynı toprağa ardarda yatırılan çeşitli sermayeler için olsun ister farklı tipte birkaç toprak parçasına yatınlan sermayeler için olsun - bu, ne verimlilikteki farklılıkta, ne toprağın ürününde hiç bir değişiklik yapamaz ve dolayısıyla da sermayenin daha üretken biçimde yatırılan bölümleri için farklılık rantının oluşumunda hiç bir değişiklik yapamaz. Bu, gene, şimdi de, eskiden olduğu gibi, aynı sermaye yatın-mıyla farklı verimlilik gösteren topraktır, şu farkla ki, farklılık rantı I durumunda, çeşitli toprak türlerinin bunlara yatınlan toplumsal sermayenin farklı eşit parçalan için yaptığını, burada, aynı toprak, farklı parçalar halinde ardarda yatınlan bir sermaye için yapar,

[sayfa 597]

Eğer Tablo I'de [Bkz: s. 576] gösterilen, çeşitli kiracılar tarafından

herbiri 2!/2 sterlinlik bağımsız sermayeler biçiminde, dört toprak tipinin,

A, B, C, ve D'nin her akrına yatınlacak olan 10 sterlinlik sermayenin aynısı, bunun yerine, D'nin tek ve aynı akrına ardarda yatırılsaydı, öyle ki birinci yatırım 4 quarter, ikincisi 3, üçüncüsü ve dördüncüsü 1 quarter (ya da bunun tersi bir sıralama ile) getirseydi, o zaman en az üretken olan sermayenin sağladığı quarter'ın fiyatı, yani = 3 sterlin, hiç farklılık rantı getirmeyecek, ama üretim-fiyatı 3 sterlin olan buğday arzına gereksinme olduğu sürece, üretim-fiyatını belirleyecekti. Ve kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğünü varsaydığımıza göre, öyle ki, 3 sterlinlik fiyat, genel olarak 21/2 sterlinlik bir sermayenin getirdiği ortalama kân içereceğine göre, öteki 21/2 sterlinlik üç bölümden her biri, üretimdeki farka göre artı-kâr getirecektir, çünkü bu üretim, kendi üretim-fiyatında değil, 21/2 sterlinlik en az üretken yatırımın üretim-fiyatında satılmaktadır; sonuncu yaünm hiç rant getirmez ve ürünlerinin fiyatı, üretim-fiyatları genel yasası ile belirlenir. Artı-kânn oluşumu, Tablo I'deki gibi olacakür.

Burada bir kez daha görülmektedir ki, farklılık ranü II, farklılık rantı I'i önceden varsayar. 21/2 sterlinlik bir sermayeden elde edilen, yani en kötü topraktan elde edilen asgari üretim, burada, 1 quarter varsayılmaktadır, Aynca, 4 quarter getiren ve kiracının 3 quarter'lık bir farklılık ranü ödediği 21/2

sterlinden başka, D tipi toprakla iş gören kiracının, bu aynı toprağa, tıpkı en kötü toprak A üzerindeki aynı sermaye gibi, yalnızca 1 quarter getiren 21/2 sterlin yaürdığı da varsayılmaktadır. Bu, rant getirmeyen bir sermaye yatınmı olacakür, çünkü ona yalnızca ortalama kâr sağlamaktadır. Ranta dönüştürülebilecek hiç arü-kâr olmayacaktır. Öte yandan, D'deki ikinci sermaye yatınmının bu azalan ürünü, kâr oranı üzerine hiç bir etki yapmayacakür. Sanki, 21/2 sterlin A tipi toprağın ek bir aknna yeniden yatınlmış gibi olacakür, bu arü-kân ve dolayısıyla, A,
B, C ve D topraklannın farklılık rantını hiç bir biçimde etkilemeyecek bir durumdur. Ama, kiracı için, D'deki bu 21/2 sterlinlik ek yaürım, varsayımımıza uygun olarak, D'nin akn başına yapılan başlangıçtaki 21/2 sterlinlik yaünm kadar kârlı olabilecektir, bu sonuncusunun 4 quarter getirmesine karşın, bu böyledir. Dahası, eğer herbiri 21/2 sterlinlik iki başka yaünm, sırasıyla 3 quarter ve 2 quarter'lık ek bir ürün getirecek olurlarsa, gene, D'deki, 4 quarter, yani 3 quarter'lık bir artı-kâr getiren 21/2 sterlinlik ilk yaünmdan gelen ürüne oranla bir azalma olmuş olacakür. Ama bu, yalnızca arü-kânn miktarındaki bir azalma olacakür ve ne ortalama kân ne de düzenleyici üretim-fiyatını etkilemeyecektir. Sonuncu durum, ancak, eğer, bu azalan artı-kân getiren ek üretim, A'daki üretimi gereksiz kılar ve akr A'yı ekim dışına atarsa, sözkonusu olacakür. Böyle bir durumda, eğer akr B, rantsız toprak ve piyasa-fiyaünın düzenleyicisi haline gelmişse, akr D'deki ek sermaye yaünmının azalan üretkenliğine, üre-tim-fiyatında, örneğin 3 sterlinden 1 1/2 sterline bir düşüş eşlik edecektir.
[sayfa 598]
D'nin ürünü şimdi = 4 + 1 +3 + 2= 10 *quarter* olacakür, oysa

eskiden = 4 *quarter* idi. Ama B'nin düzenlediği *quarter* başına fiyat 1*V2* sterline düşmüş olacaktır. D ve B arasındaki fark = 10-2 = 8 *quarter, quarter* başına 1*V2* sterlin üzerinden = 12 sterlin olacaktır, oysa D'den gelen para-rant önceden = 9 sterlin idi. Buraya bir nokta koyalım. Akr başına hesaplanan rant miktarı, herbiri 2V2 sterlinlik iki ek sermayenin azalan artı-kâr oranına karşın, %33'/$_3$ artmış olacaktır.
Farklılık rantının genel olarak ve I. biçimle birleşmiş II. biçim halinde özel olarak, nasıl son derece karmaşık birleşmelere yolaçacağını buradan anlıyoruz, oysa örneğin Ricardo, bunu, çok tek-yanlı olarak ve sanki basit bir sorun imiş gibi ele almaktadır. Yukardaki durumda olduğu gibi, düzenleyici piyasa-fiyatında bir düşme ve aynı zamanda da verimli topraklardan gelen rantta yükselme olabilir, öyle ki, gerek mutlak ürün, gerek mutlak artı-ürün artar. (Farklılık rantı I'de, alçalan bir sıra ile, akr başına mutlak artı-ürünün sabit kalmasına ya da hatta azalmasına karşın, nispi artı-ürün ve böylece de akr başına rant artabilir.) Ama aynı zamanda da, aynı toprağa ardarda yapılan sermaye yatınmlarının üretkenliği, bunların büyük bir bölümünün daha verimli topraklara düşmesine karşın azalır. Belli bir görüş açısından -gerek üretim, gerekse üretim-fiyatları ile ilgili olarak- emeğin üretkenliği artmıştır. Ama, bir başka görüş açısından bu azalmıştır, çünkü artı-kâr oranı ve akr başına artı-ürün aynı topraktaki çeşitli sermaye yatırımları için azalır.
Ardarda sermaye yatınmlannın azalan üretkenliği durumunda, yalnızca, eğer bu sermaye yatınmlan en kötü toprak A'nın dışında başkasına yapılamıyorsa, farklılık rantı II'ye, zorunlu olarak üretim-fiyatında bir artış ve üretkenlikte mutlak bir azalma eşlik eder. Eğer, 2V2 sterlinlik bir sermaye yatınmı ile 3 sterlinlik bir üretim-fiyatında 1 *quarter* veren A'nın bir akn, 2V2 sterlinlik ek bir harcama, yani 5 sterlinlik toplam yatırım ile, yalnızca toplam 1*V2 quarter* verirse, o zaman bu 1*V2 quarter'm* üretim fiyatı = 6 sterlin, ya da 1 *quarter'\n\û* = 4 sterlindir. Büyüyen bir sermaye yatırımı ile üretkenlikteki her azalma, burada akr başına düşen üretimde nispi bir azalma anlamına gelecektir, oysa, üstün nitelikte topraklar üzerinde, bu, yalnızca fazla artı-üründe bir azalmayı ifade edecektir.
Ama, eşyanın doğası gereği, entansif ekimin gelişmesiyle, yani aynı toprağa ardarda sermaye yatınmlan ile, bu, daha iyi topraklar üzerinde daha avantajlı olarak ya da daha büyük ölçüde gerçekleşecektir. (Eskiden yararsız olan bir toprağın, yararlı toprak haline dönüştürüldüğü sürekli iyileştirmeleri kastetmiyoruz.) Bu yüzden, ardarda sermaye yatı-rımlannın azalan üretkenliğinin başlıca etkisi, yukarda belirtilen etki olmalıdır. Daha iyi toprağın seçilmesinin nedeni, yatırılan sermayenin kârlı olacağı konusunda en büyük vaadi vermesidir; çünkü bu toprak, yararlanılmaya hazır en doğal verimlilik öğelerini içermektedir, [sayfa 599]
Tahıl Yasalannın kaldırılmasından sonra, İngiltere'de ekim daha da yoğun hale geldiği zaman, eski buğday toprağının büyük bir bölümü başka amaçlara, özellikle sığır otlaklarına ayrılmış, buğday için en uygun

verimli toprağın ise suyu kurutulmuş ve başka yollarla iyileştirilmişti. Böylece, buğday ekimi için sermaye daha dar bir alanda yoğunlaşmıştı.
Bu durumda -ve en iyi toprağın en büyük artı-ürünü ile, rantsız toprak A'nın üretimi arasındaki bütün olası artı oranları, burada, akr başına artı-üründe, nispiden çok mutlak bir artışla uyuşur- yeni oluşan artı-kâr (potansiyel rant) eski ortalama kârın ranta dönüştürülmüş bir bölümünü (üretimin eskiden ortalama kârı ifade eden bir bölümünü) değil, bu biçimden ranta dönüştürülen ek bir artı-kân temsil

eder.
Öte yandan, yalnızca, tahıla olan talebin, piyasa-fiyatının A'nın üre-tim-fiyatının üstüne çıkacağı ölçüde arttığı, öyle ki A, B, ya da herhangi bir başka türde toprağın artı-ürününün, ancak 3 sterlinden daha yüksek bir fiyata arz olunabileceği bir durumda A, B, C ve D toprak tiplerinden herhangi birine yapılan ek bir sermaye yatırımından gelen üründeki azalışa, üretim-fiyatındaki ve düzenleyici piyasa-fiyatındaki bir yükselme eşlik edecektir. Bu, (en azından A'nın kalitesinde) ek A toprağının ekilmesiyle sonuçlanmaksızın ya da başka koşullann sonucu olan daha ucuz bir arz olmaksızın, uzun bir zaman dönemi boyunca devam ettiği sürece, başka her şey eşit ise, ücretler, ekmeğin fiyatındaki artışın sonucu olarak artacak ve kâr oranı buna uygun olarak düşecektir. Bu durumda, artan talebin, Adan daha düşük kalitedeki toprağın ekime açılmasıyla mı, yoksa dört toprak tipinden herhangi birine yapılan ek sermaye yatı-rımlanyla mı karşılandığı önemli değildir. Farklılık ranü, o zaman, azalan bir kâr oranı ile birlikte artacaktır.
Zaten ekili olan topraklara yatırılan daha sonraki ek sermayelerin azalan üretkenliğinin, üretim-fiyatında bir artışa, kâr oranında bir düşüşe ve daha yüksek farklılık ranünın oluşmasına yolaçabileceği -çünkü, sonuncusu, belli koşullar alünda, tıpkı A'dan daha düşük kalitedeki toprak, piyasa-fiyatına düzenliyormuşçasına her tür toprak üzerinde artacaktır-bu tek durum, Ricardo tarafından -farklılık rantı H'nin bütün oluşumunu indirgediği- tek durum, normal durum olarak nitelendirilmiştir.
Eğer yalnızca A tipi toprak ekilmiş olsaydı ve ona yapılan ardarda sermaye yatırımlarına üründeki orantılı bir arüş eşlik etmemiş olsaydı, durum gene bu olacakü.
O halde, burada, farklılık ranü N'nin incelenmesinde, farklılık rantı I tamamen gözden yitirilir.
Ekili topraklardan gelen arzın yetersiz olduğu ve bu nedenle düşük kalitede yeni ek toprak ekime açılıncaya kadar, ya da çeşitii toprak türlerine yatırılan ek sermayeden gelen toplam üretim, ancak, o zamana dek egemen olan üretim-fiyatından daha yüksek bir üretim-fiyatında arz edilinceye kadar, piyasa-fiyatının, sürekli olarak üretim-fiyatından [sayfa 6oo] yüksek olduğu bu durum dışında, ek sermayelerin üretkenliğindeki oranülı düşüş, düzenleyici üretim-fiyatını ve kâr oranını olduğu gibi bırakır. Geri kalanlar için, üç ek durum mümkündür.
a) Eğer A, B, C ya da D toprak tiplerinden herhangi birine yaünlan

ek sermaye, yalnızca A'nın üretim-fiyatıyla belirlenen kâr oranını getirirse, o zaman, A tipi ek toprağın ekilmesi durumunda oluşacağından daha fazla hiç bir artı-kâr ve dolayısıyla, hiçbir potansiyel rant oluşmaz.
b) Eğer ek sermaye daha büyük bir ürün getirirse, düzenleyici fiyatın aynı kalması koşuluyla, kuşkusuz, yeni arü-kâr (potansiyel rant) oluşur. Durum zorunlu olarak bu değildir; özellikle de, bu ek üretim, A toprağını ekim dışına ve böylece de rekabet eden topraklar dizisinin dışına atüğı zaman, durum bu değildir. Bu durumda düzenleyici üretim-fiyatı düşer. Eğer buna ücretlerdeki bir düşme eşlik ederse, ya da eğer daha ucuz ürün, değişmeyen sermayeye onun öğelerinden biri olarak girecek olursa, kâr oranı yükselecektir. Eğer ek sermayenin artan üretkenliği en iyi topraklar olan C ve D üzerinde ortaya çıkmışsa, artan artı-kârın (ve dolayısıyla artan ranün) oluşumunun fiyatlardaki düşme ve kâr oranındaki yükselme ile ne ölçüde birlikte gideceği, bütünüyle, artan üretkenlik derecesine ve yeni ek sermaye miktarına bağlı olacakür. Kâr oranı, ücretlerde bir düşme olmaksızın, değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlamasıyla da yükselebilir.
c) Eğer ek sermaye yatırımı azalan arü-kâr ile birlikte ama ek harcamadan gelen ürün, gene de Aya yatırılan aynı sermayeden gelen ürünün üzerinden bir fazla bırakacak bir biçimde gerçekleşirse, artan arz, A toprağını ekim dışında bırakmadıkça, bütün durumlar alünda yeni bir artı-kâr oluşumu meydana gelir. Bu, D, C, B ve A üzerinde aynı zamanda meydana gelebilir. Ama öte yandan, eğer en kötü toprak A, ekim dışına atılmışsa, o zaman, düzenleyici üretim-fiyatı düşer ve para olarak ifade edilen arü-kânn ve dolayısıyla farklılık ranünün artması ya da düşmesi, 1 *quarter* azalmış fiyatı ile artı-kân oluşturan *quarter1ann* artan sayısı arasındaki ilişkiye bağlı olacaktır. Ama her ne olursa olsun, burada belirtmeye değer ki, ardarda sermaye yatınmlarından gelen arü-kânn azalması ile, üretim-fiyatı, ilk bakışta, yükselecek gibi görülürken, bunun yerine düşebilir.
Bu azalan artı-ürünlerle ek sermaye yaünmlan, bütünüyle, örneğin herbiri 21/2 sterlinlik dört yeni bağımsız sermayenin, A ve B, B ve C, C ve D arasında verimliliğe sahip ve sırasıyla IV2, $2V_3$, $2^2/_3$ ve 3 *çuarter* ürün veren topraklara yatırılacağı duruma tekabül eder. Bütün bu topraklar üzerinde, dört ek sermayenin hepsi için artı-kâr oranının, nispeten daha iyi topraktaki aynı sermaye yatınmının arü-kâr oranına oranla azalmış olmasına karşın, arü-kâr (potansiyel rant) oluşacakür. Ve bu dört sermayenin, D'ye mi vb. yatırıldığı, yoksa D ve A arasında mı dağıtıldığı önemsiz olacakür.
Şimdi farklılık ranünün iki biçimi arasında önemli bir farka geliyoruz, [sayfa 601]
Farklılık rantı I'de, sabit üretim-fiyatı ve sabit farklılıklar mevcutken, akr başına düşen ortalama rant, ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı, rant ile birlikte artabilir. Ama bu ortalama, yalnızca bir soyut-

lamadır. Akr başına ya da sermayeye göre hesaplanan gerçek rant mik-tan burada, aynı kalır.
Öte yandan, aynı koşullar altında, akr başına hesaplanan rant (farklılık rant II) miktan, yatırılan sermayeye oranla ölçülen kâr oranı aynı kalsa da artabilir.
A, B, C ve D topraklanndan herbirinde, 2!/2 sterlin yerine 5 sterlinlik sermayenin, yani 10 sterlin yerine toplam 20 sterlinin yatınlmasıyla, üretimin iki katına çıktığını ve nispi verimliliğin aynı kaldığını varsayalım. Bu, bu toprak türlerinden herbirinin 1 akrı yerine 2 aknnı aynı maliyette ekmekle aynı şeydir. Kâr oranı aynı kalacaktır; bunun artı-kârla ya da rantla ilişkisi de aynı kalacaktır. Ama eğer, A şimdi 2, B - 4, C - 6 ve D - 8 *çuarter* getiriyorsa, üretim-fiyatı gene de *çuarter* başına 3 sterlin olarak kalacaktır, çünkü bu artış, aynı sermaye ile iki katına çıkmış olan verimlilik yüzünden değil, iki katına çıkmış sermaye ile aynı orantılı verimlilik yüzündendir. Eskiden nasıl A'nın 1 *çuarteri* 3 sterline mal oluyorduysa, şimdi de A'nın iki *çuarteri* 6 sterline malolacaktır. Dört toprağın hepsinde kâr iki katına çıkacaktır, ama yalnızca yatırılan sermaye iki katına çıktığı için. Ama, aynı oranda rant da iki katına çıkmış olacaktır; B için 1 yerine 2 *çuarter,* C için 2 yerine 4 *çuarter* ve D için 3 yerine 6 *çuarter* olacaktır; ve buna uygun olarak da B, C ve D için para-rant, şimdi, sırasıyla 6 sterlin, 12 sterlin ve 18 sterlin olacaktır. Akr başına ürün gibi, akr başına para-rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı da, ki bununla para-rant sermayeye çevrilir, iki katına çıkacaktır. Bu biçimde hesaplanan tahıl ve para olarak rant miktan ve böylece de toprağın fiyatı artar, çünkü hesaplanmasında kullanılan ölçüt, yani akr, sabit büyüklükte bir alandır. Öte yandan, yatırılan sermaye üzerinden kâr oranı olarak hesaplandığında, orantılı rant miktarında hiç bir değişiklik yoktur. 18'lik rant 10'luk sermaye yatırımına göre ne ise, 36'lık toplam rant, 20'lik sermaye yatınmına göre odur. Aynı şey, her tip toprağın para-ranünın ona yaünlan sermayeye oranı için de geçerlidir; örneğin, C'de, 12 sterlinlik rant, 5 sterlinlik sermayeye göre ne ise, eskiden 6 sterlinlik rant, 2!/2 sterlinlik sermayeye göre o idi. Burada, yatırılan sermayeler arasında hiç bir yeni farklılık doğmaz, ama yalnızca, ek sermaye, eskiden olduğu gibi aynı orantılı ürüne sahip rant getiren topraklardan birine ya da hepsine yaünldığı için, yeni arü-kârlar doğar. Örneğin eğer bu iki kat yatınm, yalnızca C'de yer almışsa, C, B ve D arasındaki sermayeye göre hesaplanan farklılık ranü aynı kalacaktır: çünkü C'den elde edilen rant miktan iki katına çıktığı zaman, yatırılan sermaye de iki kaüna çıkmıştır.
Bu gösterir ki, üretim-fiyatı, kâr oranı ve farklılıklar değişmeden kalırken (ve dolayısıyla, sermayeye göre hesaplanan artı-kâr oranı ya da [sayfa 602] rant oranı değişmeden kalırken) akr başına düşen ürün ve para olarak rant miktan ve, dolayısıyla, toprağın fiyatı yükselebilir.
Aynı şey, azalan arü-kâr ve dolayısıyla rant oranlarıyla, yani hâlâ rant getiren ek sermaye harcamalarının azalan üretkenliğiyle de meyda-

na gelebilir. Eğer 21/2 sterlinlik ikinci sermaye yatırımları, üretimi iki katına çıkarmamış, B yalnızca 3'/2 *quarter,* C - 5 *quarter* ve D - 7* *quarter* getirmişse, B'deki 21/2 sterlinlik ikinci sermaye için rant, 1 yerine yalnızca *V2 quarter,* C'de - 2 yerine 1 *quarter* ve D'de - 3 yerine 2 *quarter* olacaktır. Bu durumda ardarda iki yatırım için rant ve sermaye arasındaki
604

	Birinci Yatırım				ikinci Yatırım				
B: Rant	3 &	Sermaye	2Î/2	&	B: Rant	11/2 &	Sermaye	2Î/2	*S*
C: Rant	6 &	Sermaye	2Î/2	&	C: Rant	3 &	Sermaye	2Î/2	*S*
D: Rant	9 &	Sermaye	2Î/2	&	D: Rant	6 &	Sermaye	2Î/2	***S***

oranlar şöyle olacaktır:
Sermayenin nispi üretkenliğinin ve sermaye üzerinden hesaplanan artı-kârın bu azalan oranına karşın, tahıl ve para-rant, B'de 1 *querter'dan* 1V2 *çilerler³a* (3 sterlinden 41/2 sterline), C'de - 2 *qıuertef* dan 3 *qıuerter³a* (6 sterlinden 9 sterline) ve D'de - 3 *querter'dan* 5 *qıuerter³a* (9 sterlinden 15 sterline) çıkmış olacaktır. Bu durumda ek sermayeler için farklılıklar, A'ya yatınlan sermayeye oranla, azalmış olacaktır, üretim-fiyatı aynı kalacaktır, ama akr başına rant ve dolayısıyla akr başına toprağın fiyatı artmış olacaktır. Şimdi farklılık rantı I'i, kendi temeli olarak öngören farklılık rantı II'nin bileşimleri ele alınacaktır, [sayfa 603]
* 1894 Almanca baskıda: 6 *quctrter. -Ed.*

K1RKBIRINCI BOLUM
FARKLILIK RANTI II - BİRİNCİ DURUM: ÜRETİM-FİYATI SABİT
BURADAKİ varsayım, piyasa-fiyatının, önceden olduğu gibi, en kötü toprak Aya yatınlan sermaye tarafından düzenlendiğini kabul etmektedir.
I. Eğer rant getiren topraklardan -B, C, D- herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca A toprağı üzerindeki aynı sermaye kadar üretirse, yani eğer yalnızca düzenleyici üretim-fiyatında ortalama kâr

getirir, ama hiç artı-kâr getirmezse, o zaman rant üzerindeki etkisi sıfırdır. Her şey eskisi gibi kalır. Sanki A kalitesinde, yani en kötü topraktan rasgele birkaç akr ekili alana eklenmiş gibidir.

II. Ek sermayeler çeşitli topraklardan herbirinin üzerinde, büyüklüklerine orantılı olarak ek ürün getirirler; bir başka deyişle üretim hacmi, her toprak tipinin özel verimliliğine göre - ek sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak büyür. Otuzdokuzuncu bölümde aşağıdaki Tablo I ile işe başladık. [Bkz: s. 605, Tablo I]:

Bu durumda, tabloda olduğu gibi, sermaye yatınmının bütün topraklarda iki katına çıkması zorunlu değildir. Ek sermaye bir ya da birkaç rant getiren toprağa, hangi oranda olursa olsun yatınldığı sürece, yasa aynıdır. Gerekli olan tek şey, üretimin her toprak üzerinde sermaye ile aynı oranda artmasıdır. Burada rant, yalnızca, topraktaki artan bir [sayfa 604] sermaye yatınmının sonucu olarak ve bu artışla orantılı olarak artar.

TABLO I

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	2Î/2	1/2	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2Î/2	1/2	3	2	3	6	1	3	120
C	1	2Î/2	1/2	3	3	3	9	2	6	240
D	1	2Î/2	1/2	3	4	3	12	3	9	360*
Toplam	*4*	*10*		*12*	*10*		*30*	*6*	*18*	

* 1894 Almanca baskıda bu sütun: %12. %24, %36. -*Ed.*

Ve şimdi şuna dönüşmüştür:

TABLO II

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	21/2+21/2=5	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	21/2+21/2=5	1	6	4	3	12	2	6	120
C	1	21/2+21/2=5	1	6	6	3	18	3	12	240
D	1	21/2+21/2=5	1	6	8	3	24	6	18	360
Toplam	*4*	*20*			*20*		*60*	*12*	*36*	

Artan sermaye harcamasının sonucu olan ve bununla orantılı olan ürün ve ranttaki bu artış, ürünün ve rantın miktarı açısından, rant getiren aynı kalitedeki toprak parçalannın ekili alanlannın artmış olduğu ve eskiden aynı tip topraklara yatınlan sermaye harcamasına eşit bir harcama ile ekime açıldığı zamankinin aynıdır. Örneğin Tablo H'deki durumda, eğer 2V2 sterlinlik ek sermaye B, C, ve D'nin ek bir akrına yatınlmış olsaydı, sonuç aynı kalacaktı.

Üstelik, bu varsayım, daha üretken bir sermaye yatırımını değil, yalnızca aynı alan üzerinde önceki başarının aynısıyla, daha fazla bir sermaye harcamasını ifade eder.

Bütün nispi oranlar burada aynı kalmaktadır. Kuşkusuz, oransal [sayfa 605] farklılıkları hesaba katmaz, salt aritmetik farklılıkları hesaba katarsak, o zaman, farklılık rantı, çeşitli topraklar üzerinde değişebilir. Örneğin ek sermayenin yalnızca B ve D'ye yatırılmış olduğunu varsayalım. Bu durumda D ve A arasındaki fark = 7 *quartef&\x,* oysa eskiden = 3 *çuarter* idi; B ve A arasındaki fark = 3 *quartef&\x,* oysa eskiden = 1 idi; C ve B arasındaki fark = -1 'dir oysa eskiden = + 1 idi vb.. Ama, eşit sermaye harcamaları için üretkenlik farklılığını ifade ettiği ölçüde, farklılık rantı I'de belirleyici olan bu aritmetik farklılık, burada tamamen önemsizdir; çünkü yalnızca, çeşitli toprak parçalan üzerindeki her eşit serma-

ye bölümü için farklılık değişmeden kalırken, farklı ek sermaye yatınmlarının ya da ek yatınm yokluğunun bir sonucudur.

III. Ek sermayeler artı-ürün getirir ve böylece de artı-kâr oluşturur, ama kendi artışlarıyla orantılı olarak değil, azalan bir oranda. [Bkz: Tablo III.]

TABLO III

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant	Artı-Kâr Oranı

										(%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	2Î/2	1/2	3	1	3	3	0	0	0
B	1	21/2+21/2=5	1	6	2 + 11/2=31/2	3	IOÎ/2	IÎ/2	41/2	90
C	1	21/2+21/2=5	1	6	3+2=5	3	15	3	9	180
D	1	21/2+21/2=5	1	6	4+31/2=71/2	3	221/2	51/2	I6Î/2	330
Toplam		*17'A*	*3>/2*	*21*	*17*		*51*	*10*	*30*	

Bu üçüncü varsayım durumunda da, gene ek ikinci sermaye yatı-rımlannın çeşitli topraklar arasında aynı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığı; azalan artı-kâr üretiminin orantılı olarak meydana gelip gelmediği; ek sermaye yatırımlannın hepsinin, rant getiren aynı toprak tipinde olup olmadığı, ya da bunların rant getiren değişik kalitedeki toprak parçaları arasında eşit olarak mı, yoksa eşit olmayan bir biçimde mi dağıtıldığı önemsizdir. Bütün bu durumlar geliştirilecek yasa için önemsizdir. Tek varsayım, ek sermaye yatınmlarının, rant getiren topraklardan herhangi birinin üzerinde artı-kâr getireceği, ama sermayedeki artış miktanna göre azalan oranda artı-kâr getireceğidir. Önümüzdeki tabloda bu azalmanın sınırları, en iyi toprak D üzerindeki ilk sermaye harcamasının ürünü olan 4 *quarter*= 12 sterlin ve en kötü toprak A'daki aynı sermaye harcamasının ürünü olan 1 *quarter*= 3 sterlin arasındadır. Sermaye yatırımı I durumunda, en iyi topraktan gelen ürün, üst sının oluşturur ve ne rant ne de artı-kâr getiren en kötü toprak A'daki aynı sermaye harcamasından [sayfa 606] gelen ürün, ardarda sermaye yatınmlannın azalan üretkenliği ile, artı-kâr üreten toprak tiplerinden herhangi biri üzerinde ardarda sermaye yatırımlannın getirdiği ürünün alt sinindir. Nasıl ki, varsayım II, ekili alana, daha iyi topraklardan, aynı kalitedeki toprak parçalarının eklendiği, ekili topraklardan herhangi birinin miktannın yükseldiği duruma tekabül ediyorsa, varsayım III de, çeşitli verimlilik dereceleri, D'den A'ya kadar, yani en iyiden en kötü topraklara kadar uzanan topraklar arasında dağılmış olan ek parçaların ekildiği duruma tekabül eder. Eğer ardarda sermaye harcamaları, yalnızca D toprağına yapılmışsa, bunlar, D ve A arasında, sonra D ve C arasında, ve gene bunun gibi D ve B arasındaki mevcut farklılıkları içerebilirler. Eğer bunların hepsi C toprağına yapılmışsa, o zaman yalnızca C ve A, ve C ve B arasındaki farklılıkları; eğer yalnızca B'ye yapılmışsa, yalnızca B ve A arasındaki farklılıkları

içerebilirler.

Ama yasa şudur: Bütün bu topraklar üzerinde, rant, yatırılan ek sermaye ile orantılı olarak olmasa da mutlak olarak artar.

Artı-kâr oranı, gerek ek sermaye, gerekse toprağa yatınlan toplam sermaye gözönünde tutulursa azalır; ama artı-kânn mutlak büyüklüğü artar; tıpkı, genel olarak sermaye üzerinden azalan kâr oranının çoğunlukla mutlak kâr miktarında bir artışla elele gitmesi gibi. Böylece B'ye yatınlan bir sermayenin ortalama artı-kân = sermaye üzerinden %90'dır, oysa bu, ilk sermaye harcaması için = %120 idi. Ama toplam artı- kâr 1 *çuarter'dan* 1 1/2 *çuarter'a,* ya da 3 sterlinden 41/2 sterline yükselir. Toplam rant -yatırılan sermayenin iki kata çıkmış büyüklüğüyle ilişkili olarak değil de, kendi başına düşünülürse- mutlak olarak artmıştır. Çeşitli topraklardan gelen rantlardaki farklılıklar ve bunlann nispi oranlan, burada değişebilir; ama farklılıklardaki bu değişme, birbirine oranla rantlardaki artışın nedeni değil, bir sonucudur.

IV. Daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımlannın, ilk yatırımlardan daha çok ürün getirdiği durum, daha öte bir tahlil gerektirmemektedir. Söylemeye gerek yok ki, bu varsayım altında, akr başına rant artacak ve harcama hangi toprağa yapılmış olursa olsun, ek sermayeye oranla daha çok artacaktır. Bu durumda, ek sermaye yatınmına iyileştirmeler eşlik eder. Bu, ek bir daha az sermaye harcamasının, ek bir daha fazla sermaye harcamasının daha önce yarattığının aynısı, ya da ondan daha büyük bir etki yarattığı durumlan da içerir. Bu durum bir önceki ile tamamen özdeş değildir, ve ayrım, bütün sermaye yatınmlarında önemlidir. Örneğin eğer 100, lO'luk bir kâr getirirse ve eğer belli bir biçimde kullanılan 200, 40'lık bir kâr getirirse, o zaman, kâr %10'dan %20'ye çıkmıştır ve bu ölçüde, sanki daha etkili bir biçimde kullanılan 50, 5 yerine lO'luk bir kâr getiriyormuş gibidir. Burada, kânn, üretimdeki orantılı bir artışla ilişkili olduğunu varsayıyoruz. Ancak fark şudur ki, bir durumda sermayeyi iki katına çıkarmam gerekirken, ötekinde, yarattığım etki, şimdiye kadar kullanılan sermaye ile iki katına çıkmıştır. 1) Eskisinin [sayfa 607] yarısı kadar canlı ve maddeleşmiş emekle, öncekinin aynı ürünü mü, yoksa, 2) aynı emekle öncekinin iki katı ürünü mü, yoksa, 3) iki katı emekle, eski üretimin dört katını mı üretmiş olmam hiç de aynı şey değildir. Birinci durumda, emek -canlı ya da maddeleşmiş biçimde- serbest kalmıştır ve başka türlü kullanılabilir; sermaye ve emeği kullanma gücü artar. Sermayenin (ve emeğin) serbest kalması, bizatihi bir zenginlik artışıdır; bu, bu ek sermayenin birikimle elde edilmişliğiyle tamamen aynı etkiye sahiptir, ama birikim zahmetine gerek bırakmamaktadır.

100'lük bir sermayenin on metrelik bir ürün ürettiğini varsayın. 100, değişmeyen sermayeyi, canlı

emeği ve kân içermektedir. Böylece bir metre 10'a malolur. Şimdi, eğer ben, aynı 100'lük sermaye ile 20 metre üretebilirsem, o zaman bir metre 5'e malolur. Öte yandan, eğer 50'lik bir sermaye ile 10 metre üretebilirsem, o zaman da bir metre ge-

ne 5'e malolur, ve önceki meta arzı yeterliyse, 50'lik bir sermaye serbest kalır. Eğer 40 metre üretmek için 200'lük bir sermaye yatırmam gerekiyorsa, o zamanda bir metre 5'e malolur. Değerin ve ayrıca fiyatın belirlenmesi, burada, sermaye harcamasıyla orantılı olan üretim miktanndan başka herhangi bir farklılık ayırdetmemize olanak vermez. Ama birinci durumda, ek sermaye, belki de, eğer gerekli olursa, üretimi iki kaüna çıkarmak üzere tasarruf edilmiştir;* ikinci durumda sermaye serbest kalmıştır;** üçüncü durumda, eski üretken güç tarafından sağlanacağı zamanki ile aynı oranda olmasa bile, artan üretim, yalnızca yatırılan sermayenin çoğalması ile elde edilebilir. (Bu, Birinci Kısma dahildir.)

Kapitalist üretim açısından, değişmeyen sermaye kullanılması, her zaman,artı-değeri artırma bakımından değil, daha çok, maliyet-fi-yaünı düşürme bakımından, değişen sermaye kullanılmasından daha ucuzdur, - ve arü-değer yaratan öğede, emekte bile maliyet tasarrufu, düzenleyici üretim-fiyatı aynı kaldığı sürece, kapitalist için bu görevi yerine getirir ve ona kâr sağlar. Gerçekte, bu, kapitalist üretim tarzına uygun düşen kredi gelişmesini ve ikraz sermayesinde bir bolluğu öngörür. Eğer 100 sterlin yıl boyunca 5 emekçinin üretimi ise, bir yandan 100 sterlin ek değişmeyen sermaye; öte yandan da 100 sterlin değişen sermaye kullanırım. Eğer arü-değer oranı = %100 ise, o zaman, 5 emekçinin yaratüğı değer = 200 sterlindir; öte yandan, 100 sterlin değişmeyen sermayenin değeri = 100 sterlin ve sermaye olarak, eğer faiz oranı = %5 ise, belki de = 105 sterlindir. Aynı para miktarları üretime değişmeyen sermaye değeri büyüklükleri olarak mı, yoksa değişen sermaye değeri büyüklükleri olarak mı sürülmelerine bağlı olarak, ürettikleri ürün açısından çok farklı değerler ifade ederler. Üstelik, kapitalistin görüş açısından metalann maliyetine ilişkin olarak şu farklılık da vardır; bu para, sabit sermayeye yatırıldığı ölçüde 100 sterlinlik değişmeyen sermayeden yalnızca [sayfa 608] aşınma ve eskime metaın değerine girer, oysa ücretlere yaünlan 100 sterlin, tümüyle, metada yeniden üretilmelidir.

Hiç sermaye edinmeyen ya da ancak yüksek faiz oranlannda edinen kolonistler ve genel olarak bağımsız küçük üreticiler durumunda, ürünün ücretieri temsil eden bölümü onlann geliridir, oysa kapitalist için bu, bir sermaye yaünmı oluşturur. Bu yüzden, birinciler, bu emek harcanmasına, kendilerini her şeyden çok ilgilendiren emek-ürünün vazgeçilmez önkoşulu gözüyle bakarlar. Ama, artı-emeklerine gelince, zorunlu emek çıkarıldıktan sonra, bu, apaçık bir biçimde, artı-üründe gerçekleşir; ve bu sonuncuyu satabildikleri anda, ya da kendileri için kullandıkları anda, ona, kendilerine hiç bir şeye malolmamış bir şey gözüyle bakarlar, çünkü onlara hiç bir maddeleşmiş emeğe malolmamıştır. Onlara zenginliğin yabancılaşması gibi gözüken şey, yalnızca madde-

* 1894 Almanca baskıda: sermaye serbest kalır. -*Ed.* ** *Ibid.* : Ek sermaye tasarruf edilir. -*Ed.*

leşmiş emek harcanmasıdır. Kuşkusuz, ellerinden geldiğince yükseğe satmak isterler; ama değerin altında ve kapitalist üretim fiyatının altında bir saüş bile, bu kâr, borçlar, ipotekler vb. tarafından önceden emilme-dikçe, onlara gene kâr gibi görünür. Öte yandan, kapitalist için, gerek değişmeyen, gerekse değişen sermaye yatırımı, bir sermaye konmasını temsil eder. Sonuncunun nispeten daha büyük ölçüde konması, diğer şeyler aynı kalmak koşuluyla, maliyet-fiyatını ve, gerçekte, metalann değerini düşürür. Bu yüzden, kâr, yalnızca arü-emekten, dolayısıyla da yalnızca değişen sermaye kullanımından doğarsa da, canlı emek, birey olarak kapitaliste, üretim-fiyatındaki, başka her şeyden önce asgariye düşürülmesi gereken en pahalı unsur gibi görünebilir. Bu, donmuş emeğin nispeten daha büyük kullanımının canlı emeğe oranla, toplumsal emeğin üretkenliğinde bir artışa ve daha büyük bir toplumsal zenginliğe işaret ettiği gerçeğinin kapitalistvari tahrif edilmiş bir biçiminden başka bir şey değildir. Rekabet açısından, her şey böyle tahrif edilmiş ve başaşağı çevrilmiş görünür.

Üretim-fiyatlarının değişmeden kaldığı varsayılarak, daha iyi topraklardaki, yani B'den yukan bütün topraklardaki ek sermaye yatırımları, değişmeyen, artan, ya da azalan üretkenlikle yapılabilir. A toprağı için, eğer üretkenlik aynı kalırsa -ki bunda toprak hiç rant getirmemeye devam eder- ve ayrıca eğer üretkenlik artarsa, bu, ancak varsaydığımız koşullar alünda mümkün olacaktır; o zaman A'ya yatınlan sermayenin bir bölümü rant getirirken, öteki getirmeyecektir. Ama eğer A'daki üretkenlik azalacak olursa, bu, olanaksız olacakür, çünkü, o zaman üretim-fiyatı aynı kalmayacak, yükselecektir. Ama bütün bu durumlarda, yani ek sermayelerin getirdiği artı-ürün, bu ek sermayelerle, ister orantılı, ister bu orandan daha büyük ya da daha küçük olsun -bu yüzden de sermaye üzerinden arü-kâr oranı, bu sermaye arttığı zaman, ister sabit kalsın, ister yükselsin, ister düşsün, akr başına artı-ürün ve buna uygun olan arü-kâr artar ve dolayısıyla tahıl ve para olarak potansiyel rant da artar. Akr başına hesaplanan arü-kâr ya da ranün salt miktanndaki [sayfa 609] büyüme, yani bir sabit birime -mevcut durumda bir akr ya da bir hektar gibi belli bir toprak miktarına- dayanılarak hesaplanmış artan bir miktar, artan bir oran olarak ifadesini bulur. Bundan dolayı akr başına hesaplanan ranün büyüklüğü, böyle koşullar alünda yalnızca toprağa yatırılan sermayedeki arüşın sonucu olarak artar. Elbette, bu,

üretim-fiyatlarının aynı kaldığı varsayıldığında ve, öte yandan, ek sermayenin üretkenliği ister değişmeden kalsın, ister azalsın ya da artsın, buna bakmaksızın gerçekleşir. Bu son durumlar akr başına ranün büyüklüğünün arttığı aralığı değiştirir, bizzat bu arüşın varlığını değil. Bu, farklılık ranü N'ye özgü olan ve onu farklılık ranü I'den ayıran bir olgudur. Eğer ek sermaye ya-tırımlan, zaman içinde ardarda aynı toprağa yapılmak yerine, mekan içinde ardarda, uygun kalitedeki yeni ek toprak üzerine yanyana yapılmış olsaydı, ranün miktan artmış olacakü ve önceden de gösterildiği gibi,

toplam ekili alandan gelen ortalama rant da artacaktı, ama akr başına rantın büyüklüğü değil. Toplam üretimin ve artı-ürünün miktan ve değeri sözkonusu olduğu ölçüde aynı sonuç verilmişse, sermayenin daha küçük bir toprak alanı üzerinde yoğunlaşması, akr başına rant miktannı yükseltir, oysa aynı koşullar altında, sermayenin daha büyük bir alana dağılması, öteki koşullar eşit olmak kaydıyla, bu etkiyi yaratmaz. Ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, aynı toprak alanı üzerinde sermayenin yoğunlaşması da o kadar gelişir ve bu yüzden de, akr başına hesaplanan rant o kadar çok artar.

Dolayısıyla, üretim-fıyatlannın özdeş olduğu, top-rak tipindeki farklılıklann özdeş olduğu, ve aynı miktarda sermayenin yatınldığı -ama bir ülkede, daha çok, sınırlı bir toprak alanı üzerinde ardarda harcamalar biçiminde olduğu halde, ötekinde, daha çok, daha büyük bir alana düzenli harcamalar biçiminde yatınldığı- iki ülke veril-mişse, toplam rant her iki ülke için de aynı olsa bile, alabaşına rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı birinci ülkede daha yüksek, ikincisinde daha düşük olacaktır. Böylece, rantın büyüklüğündeki farklılık, burada, çeşitli toprakların doğal verimliliğindeki farklılığın bir sonucu olarak açıklanamaz, kullanılan emeğin miktarındaki farklılığın bir sonucu olarak da açık-lanamaz, yalnızca sermayenin yatırıldığı farklı biçimlerin bir sonucu olarak açıklanabilir.

Burada artı-üründen sözettiğimizde, bu, her zaman, üretimin artı-kân temsil eden tam kesri olarak anlaşılmalıdır. Çoğunlukla, fazla ürün ya da artı-ürünle, üretimin toplam artı-değeri temsil eden bölümünü ya da bazı durumlarda ortalama kân temsil eden bölümünü kastederiz. Bu terimin rant getiren sermaye durumunda aldığı özel anlam, daha önce de görüldüğü gibi, yanlış anlamaya yolaçmaktadır. [sayfa 6ioı

K1RKİKİNCİ BÖLÜM
FARKLILIK RANTI II - İKİNCİ DURUM:
ÜRETİM-FİYATI DÜŞÜYOR

ÜRETİM-FİYATI, ek sermaye yatırımlan, değişmeyen, düşen, ya da yükselen bir üretkenlik oranı ile birlikte yeraldığı zaman düşebilir.

/. *Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalır*

Bu yüzden, bu durumda, varsayım, üretimin, çeşitli topraklara yatınlan sermaye ile orantılı olarak ve bunlann herbirinin kalitelerine uygun olarak arttığıdır. Bu demektir ki, topraklardaki sabit farklılıklar için, artı-ürün, artan sermaye yatınmıyla oranülı olarak artar. O halde, bu durum farklılık ranünı etkileyebilecek olan A toprağındaki herhangi bir ek sermaye yatınmını kapsamaz. Bu toprak için, arü-kâr oranı = O'dır; böylece de, ek sermayenin üretkenliğinin ve dolayısıyla arü-kâr oranının aynı kaldığını varsaydığımızdan = 0 olarak kalır.

Ama bu koşullar altında düzenleyici üretim-fıyatı ancak düşebilir, çünkü bu, A'nın üretim-fıyatı değil, bir sonraki iyi toprağın, B'nin, ya da düzenleyici durumuna gelen A'dan daha iyi herhangi bir toprağın üre-tim-fiyatıdır; öyle ki, sermaye Adan, ya da belki de, eğer C'nin üretim-fıyatı, düzenleyici üretim-fıyatı haline gelirse, A ve B'den çekilir ve böylece C'den aşağı durumda olan bütün topraklar, tahıl üreten topraklar [sayfa 6iu

arasındaki rekabetin dışına atılır. Bunun önkoşulu, varsayılan koşullar altında, ek sermaye yatınmlanndan gelen ek ürünün talebi karşılamasıdır, öyle ki, düşük kalitedeki A toprağından vb. gelen ürün, tam bir arzın yeniden kurulması için gereksiz hale gelir.

O halde, örneğin Tablo II'yi ele alalım, ama öyle bir biçimde ele alalım ki, 20 *quarter* yerine 18 *quarter* talebi karşılasın. A toprağı üretim dışı kalacaktır. B* ve onun *quarter* başına 30 şilinlik üretim-fiyatı düzenleyici olacaktır. Bu durumda, farklılık rantı şu biçime bürünür [Tablo: IV]

TABLO IV

Tablo N'ye oranla, toprak rantı, böylece, 36 sterlinden 9 sterline

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	114	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	114	9	2	3	60
D	1	5	1	6	8	114	12	4	6	120

Toplam	*3*	*15*	*3*	*18*	*18*		*27*	*6*	*9*	

ve tahılda 12 *quarter'*dan 6 *quarter'a* düşmüş olacaktır; toplam üretim yalnızca 20'den 18'e, 2 *quarter* düşmüş olacaktır. Sermaye üzerinden hesaplanan artı-kâr oranı, üçte-bire, yani %180'den %60'a düşmüş olacaktır.** Böylece, burada, üretim-fiyatındaki bir düşüşe, tahıl ve para olarak ranttaki bir azalma eşlik etmiştir.

Tablo I'e oranla, yalnızca para-rantta bir azalma vardır; her iki durumda da, tahıl-rant 6 *quarter'd\r,* ama bir durumda bu = 18 sterlin, ötekinde ise 9 sterlindir. C*** toprağı için, tahıl-rant, Tablo I ile karşılaştırıldığında aynı kalmıştır. Gerçekte, aynı biçimde hareket eden ek sermayenin sonucu olan ek üretim yüzündendir ki, A'dan gelen ürün, piya-sa-dışı bırakılmış, ve dolayısıyla A toprağı, rekabet içindeki bir üretim öğesi olarak safdışı edilmiştir ve bu gerçek yüzündendir ki, eskiden düşük kaliteli A toprağının oynadığı rolün aynısını daha iyi B toprağının oynadığı yeni bir farklılık rantı I oluşmuştur. Dolayısıyla, bir yandan B'den gelen rant ortadan kalkmıştır; öte yandan ise, ek sermaye yatınmı [sayfa 6i2] B'den gelen rant ortadan kalkmıştır; öte yandan ise, ek sermaye yatırımı ile B, C ve D arasındaki farklılıklarda -varsayımımıza uygun olarak- hiç bir değişme olmamıştır. Bu nedenle, üretimin ranta dönüştürülmüş olan bölümü azalmıştır.

Eğer, yukardaki sonuç -A dışında tutulmuşken talebin karşılanması- muhtemelen, C ya da D'deki, ya da her ikisindeki sermayenin iki katından fazlasının yatınlmasıyla başarılmış olsaydı, o zaman sorun far-

* 1894 Almanca baskıda: D. -*Ed.*

***Ibid.:* yarıyarıya, %180'den %90'a,-£d.

** 1894 Almanca baskıda: C ve D toprağı için. -*Ed.*

klı bir biçime bürünecekti. Örneğin, eğer üçüncü sermaye yatırımı, C'ye yapılmışsa. [Bkz: Tablo IVa.] Bu durumda, Tablo IV ile karşılaştırıldığında, C'den gelen üretim 6 *quarter'dan* 9 *quarter'a,* artı-ürün 7 *quarter'* dan 3 *quarter'a* ve para-rant 3 sterlinden 41/2 sterline yükselmiştir. Öte yandan, bu sonuncunun 12 sterlin olduğu Tablo II* ve 6 sterlin olduğu Tablo I ile karşılaştınldığında, para-rant azalmıştır. Tahıl olarak toplam rant = 7 *quarter'd\r* ve Tablo N'ye oranla (12 *quarter)* düşmüş ve Tablo I'e oranla (6 *quarter)* yükselmiştir; para olarak (IOV2 sterlin) her ikisine de oranla (18 sterlin ve 36 sterlin) düşmüştür.

Eğer 2V2 sterlinlik üçüncü sermaye yatırımı, B toprağı üzerinde kullanılmış olsaydı, varsayımımıza göre, ardarda yatınmlar aynı toprak üzerinde hiç bir farklılık doğurmadığına ve B toprağı hiç bir rant getirmediğine göre, bu, gerçekten de üretimin miktannı değiştirecek, ama rantı etkilemeyecekti.

TABLO IVa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	114	6	0	0	0
C	1	7Ì/2	IÎ/2	9	9	114	13'/2	3	4'/2	60
D	1	5	1	6	8	114	12	4	6	120
Toplam	*3*	*İV/2*	*3'/2*	*21*	*21*		*31'/2*	*7*	*IOV2*	

Öte yandan eğer üçüncü sermaye yatırımının, C yerine D üzerinde olduğunu varsayarsak, şunu elde ederiz [Bkz: s. 614, Tablo: IVb]

Burada yatırılan sermaye 10 sterline karşı yalnızca *WA* sterlin olmasına, yani iki katı olmamasına karşın, toplam ürün 22 *quarter'd\r,* Tablo I'dekinin iki katından fazladır. Tablo Il'de yatınlan sermayenin [sayfa 6i3] daha büyük - yani 20 sterlin olmasına karşın, toplam ürün de Tablo N'dekinden 2 *quarter* daha büyüktür.

TABLO IVb

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	114	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	114	9	2	3	60
D	1	7Ì/2	114	9	12	114	18	6	9	120
Toplam	*3*	*17'A*	*3'/2*	*21*	*22*		*33*	*8*	*11*	

* 1894 Almanca baskıda: I. -*Ed.*

Tablo I ile karşılaştırıldığında, D toprağından gelen tahıl-rant 3* *quarter'dan* 6 *quarter'a* çıktığı halde, para-rant, 9 sterlin olarak aynı kalmıştır. Tablo II ile karşılaştırıldığında, D'den gelen tahıl-rant aynıdır, yani 6 *quarter'd\r,* ama para-rant 18 sterlinden 9 sterline düşmüştür.

Toplam rantlan karşılaştınrsak, Tablo IVb'deki tahıl-rant = 8 *quar-ter,* Tablo I'dekinden = 6 *quarter,* ve Tablo IVa'dakinden = 7 *quarter,* daha büyüktür; ama Tablo H'dekinden = 12 *quarter,* daha küçüktür. Tablo IVb'deki para-rant = 12 sterlin, Tablo IVa'dakinden = IOV2 sterlin, daha büyük ve Tablo I'dekinden = 18 sterlin, ve Tablo N'dekinden = 36 sterlin daha küçüktür.
Toplam rantın, Tablo IVb'deki koşullar altında (B'den gelen rantın safdışı edilmesiyle), Tablo I'dekine eşit olması için, 6 sterlinlik daha fazla artı-ürüne, yani yeni üretim-fiyatı olan 1*V2* sterlin üzerinden 4 *quar-ter'a* gereksinmemiz vardır. O zaman, Tablo I'deki gibi, gene 18 sterlinlik bir toplam rant elde ederiz. Gereken ek sermayenin büyüklüğü, onu, C'ye ya da D'ye yatırmamıza, ya da ikisi arasında bölüştürmemize göre değişecektir.
C'de, 5 sterlinlik sermaye 2 *quarter'\\k* artı-ürün getirir; dolayısıyla 10 sterlinlik ek sermaye 4 *quarter1\ k* ek artı-ürün getirir. D'de, burada varsayılan koşullar altında, yani ek sermaye yatınmlannın üretkenliğinin aynı kalması koşulunda, 4 *quarter1\k* ek tahıl-rant üretmek için, 5 sterlinlik ek sermaye yetecektir. O zaman, aşağıdaki sonuçlan elde edeceğiz. (Bkz: s. 615, tablo IVe, IVd.)
Toplam para-rant, ek sermayelerin sabit üretim-fiyatlarında yatırıldığı Tablo II'dekinin tam yansı olacaktır, [sayfa 614]

TABLO IVe

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
B	1	5	1	6	4	IÎ/2	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	IÎ/2	27	6	9	60
D	1	71/2	IÎ/2	9	12	IÎ/2	18	6	9	120
Toplam		*27>A*	5%	*33*	*34*		*51*	*12*	*18*	

TABLO IVd

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Uretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
B	1	5	1	6	4	IÎ/2	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	IÎ/2	9	2	3	60
D	1	121/2	21/2	15	20	IÎ/2	30	10	15	120
Toplam		*22'A*	*4'/2*	*27*	*30*		*45*	*12*	*18*	

* 1894 Almanca baskıda: 2. -*Ed.*

En önemli şey, yukardaki tabloları Tablo I ile karşılaştırmaktır. Görürüz ki, üretim-fiyatı yanyarıya, yani *quarter* başına 60 şilinden 30 şiline düşmüşken, toplam para-rant, aynı, yani = 18 sterlin kalmıştır, ve tahıl-rant buna uygun olarak iki katına, 6 *quarter'dan* 12 *quarter'a* çıkmıştır. B üzerinde rant yokolmuştur; C üzerinde, para-rant, IVc'de yanyarıya artmış, ama IVd'de yanyarıya düşmüştür; D üzerinde IVe'de aynı, = 9 sterlin kalmış ve IVd'de 9 sterlinden 15 sterline çıkmıştır. Üretim 10 *quartef* dan IVc'de 34 *quartefa* ve IVd'de 30 *quarter'a* çıkmıştır; kâr ise, 2 sterlinden, IVc'de *5[l]A* sterline ve IVd'de 41/2 sterline çıkmıştır.
Toplam sermaye yatırımı, bu durumda 10 sterlinden 271/2 sterline, ve ötekinde 10 sterlinden 221/2 sterline çıkmıştır; yani her iki durumda da iki katından fazla artmıştır. Rant oranı, yani yatınlan sermaye üzerinden hesaplanan rant, lVten IVd'ye kadar bütün tablolarda her toprak türü için her yerde ayındır - ki bu, zaten, ardarda iki sermaye yatınmının üretkenlik oranının her toprak tipi için aynı kaldığı varsayımıyla ifade edilmiştir. Ama Tablo I'e oranla, bu oran, gerek bütün toprak türlerinin [sayfa 6isı ortalaması, gerek tek tek bunların herbiri için, düşmüştür. Tablo I'de bu, ortalama olarak = %180 olduğu halde, IVc'de = 18 : 271/2 x 100 = $\%657_{U}$, IVd'de = 18 : 22'/$_2$ x 100 = %80'dir. Akr başına ortalama para-rant artmıştır. Önceden, Tablo I'de, dört akrın tümünden, akr başına ortalama 41/2 sterlin olduğu halde, IVc ve IVd'de bu, üç akr üzerinde, akr başına 6 sterlindir. Rant getiren toprak üzerinde, eskiden ortalaması 6 sterlin olduğu halde, bu, şimdi akr başına 9 sterlindir. Demek ki, akr başına rantın para-değeri artmıştır ve şimdi eskiden temsil ettiğinin iki katı kadar tahılı temsil etmektedir; ama, 12 *quarter'hk* tahıl-rant, şimdi, sırasıyla 34 ve 30* *quarter'hk* toplam üretimin yansından az olduğu halde, Tablo I'de, 6 *quarter,* 10 *quarter'hk* toplam üretimin $^3/_5$'ini temsil eder.
Dolayısıyla toplam üretimin tam kesri olarak rantın düşmüş olmasına ve ayrıca yatınlan sermaye üzerinden hesaplanan rantın düşmüş olmasına karşın, rantın akr başına hesaplanan para-değeri

yükselmiştir ve bir ürün olarak değeri daha da yükselmiştir. Eğer Tablo IVd'de, D toprağını ele alırsak, görürüz ki, burada sermaye harcamasına tekabül eden üretim-fiyatı = 15 sterlindir, ki bunun 121/2 sterlini yatırılan sermayedir. Para-rant = 15 sterlindir. Tablo I'de, aynı D toprağı için, üretim-fiyatı = 3 sterlin, yatırılan sermaye = $2^{l}A$ sterlin, ve para-rant = 9 sterlin idi; yani sonuncusu, üretim-fiyatının üç katı ve sermayenin hemen hemen dört katı idi. Tablo IVd'de, D için 15 sterlin olan para-rant, üretim-fiyatına tam eşittir ve sermayeden yalnızca 1/2 büyüktür. Gene de, akr başına para-rant $^{2}/_{3}$ büyüktür, yani, 9 sterlin yerine 15 sterlindir. Tablo I'de 3 *quarter'\\k* tahıl-rant = 4 *quarter'\\k* toplam ürünün %'üdür; Tablo IVd'de, bu, 10 *quarter* ya da D'nin akrı başına düşen toplam ürünün (20 *quarter)* yarısıdır. Bu göstermektedir ki, akr başına rant, toplam ürünün

* 1894 Almanca baskıda: 33 ve 27. -*Ed.*

daha küçük bir tam kesrini oluşturmasına ve yatınlan sermayeye oranla düşmüş olmasına karşın, akr başına rantın para-değeri ve tahıl değeri artabilir.

Tablo I'de toplam ürünün değeri = 30 sterlin; rant = 18 sterlin ya da onun yarısından fazladır. IVd'de toplam ürünün değeri = 45 sterlindir - ki bunun 18 sterlini ya da yandan azı ranttır.

Şimdi, fiyatta *quarter* başına 1*V2* sterlinlik düşüşe, yani %50'lik bir düşüşe karşın, ve rekabet eden toprakların 4 akrdan 3 akra düşmesine karşın, akr başına hesaplanan, gerek tahıl-rant, gerek para-rant artarken, toplam para-rantın aynı kalmasının ve toplam tahıl-rantın iki katına çıkmasının nedeni, daha fazla *çuarter'hk* artı-ürün üretilmesidir. Tahılın fiyatı %50 düşer ve artı-ürün %100 artar. Ama bu sonucun elde edilmesi için, varsaydığımız koşullar altında toplam üretim üç kaüna çıkmalıdır ve üstün topraklardaki sermaye yaünmı, iki katından fazla artmalıdır. Bu sonuncunun hangi oranda artması gerektiği, her toprak tipine yatırılan sermayenin üretkenliğinin, onun büyüklüğüyle oranülı olarak arttığı daima varsayılırsa, her, şeyden önce, ek sermaye yatırımlannın daha iyi [sayfa6i6] ve en iyi topraklar arasındaki dağılımına bağlıdır.

Eğer üretim-fiyatındaki düşüş daha küçük olsaydı, aynı para-ranü üretmek için daha az ek sermaye gerekecekti. Eğer A toprağını ekim dışına atmak için gerekli olan arz -ve bu yalnızca A'nın akn başına düşen üretime değil, ayrıca A'nın tüm ekili alan içindeki payına da bağlıdır- böylece, eğer bu amaç için gerekli olan arz, ve bu nedenle, A'dan daha iyi topraklarda gerekli olan ek sermaye yaürımı miktarı da daha büyük olsaydı, o zaman, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, B toprağının para ve tahıl-rant getirir olmaktan çıkmasına karşın, para ve tahıl-rantlar daha da çok artacaktı.

Eğer A'dan çıkartılan sermaye = 5 sterlin olsaydı, bu durum için karşılaştırılacak tablolar, Tablo II ve Tablo IVd olacaktı. Toplam üretim 20 *quarter'dan* 30, *quarter'a* yükselecekti. Para-rant yalnızca yarı büyüklükte, ya da 36 sterlin yerine 18 sterlin olacaktı; tahıl-rant, aynı, yani 12 *çuarter* olacakü.

Eğer, D üzerinde, 271/2 sterlinlik bir sermayeyle, 44 *çuarter* = 66 sterlinlik -D'nin eski oranına uygun olarak $2^{l}A$ sterlinlik sermaye başına 4 *çuarter*- bir toplam ürün üretebilseydi, toplam rant, bir kez daha, Tablo IPde elde edilen düzeye ulaşacakü, ve tablo, aşağıdaki gibi görünecekti:

Toprak Tipi	Sermaye (Sterlin)	Üretim (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	*2TA*	44	22	33
Toplam	*3Vh*	*54*	*24*	*36*

Toplam üretim, Tablo Il'deki 20 *guarter'a.* karşı 54 *guarter* ola-

çaktı ve para-rant aynı = 36 sterlin olacaktı. Ama toplam sermaye 37'/2 sterlin olacaktı, oysa bu, Tablo H'de = 20 idi. Toplam yatınlan sermaye hemen hemen iki katına çıkacakken, üretim, yaklaşık olarak, üç katına çıkacaktı; tahıl-rant iki katına çıkacak ve para-rant aynı kalacaktı. Demek ki, eğer -üretkenlik aynı kalırken- rant getiren daha iyi topraklardaki, yani A'dan daha iyi bütün topraklardaki ek para-sermaye yatırımının bir sonucu olarak fiyat düşerse, o zaman, toplam sermaye, üretim ve tahıl-rantla aynı oranda artmama eğilimine sahiptir; böylece, tahıl-rantta-ki artış, düşen fiyat yüzünden ortaya çıkan para-rant kaybını karşılayabilir. Aynı yasa, ayrıca, D'ye değil, C'ye, yani daha fazla rant getiren topraklar yerine daha az rant getiren topraklara daha çok sermaye yatınldıkça, yatırılan sermayenin oranülı bir biçimde büyük olması gereği ile de kendini ortaya koyar. Sorun, yalnızca şudur: para-rantın aynı kalabilmesi [sayfa 6i7] ya da yükselebilmesi için, belli bir miktarda ek artı-ürün üretilmelidir, ve artı-ürün getiren topraklann verimliliği ne kadar büyükse, bu, o kadar az sermaye gerektirecektir. Eğer B ve C, ve C ve D arasındaki farklılık daha da büyükse, daha az ek sermaye gerekli olacakür. Kesin oran, 1) fiyattaki düşüş oranı, bir başka deyişle, şimdi rant getirmeyen B toprağı ile, eskiden rant getirmeyen toprak olan A arasındaki farklılık tarafından; 2) B'nin üstündeki daha iyi topraklar arasındaki farklılıkların oranı tarafından; 3) yeni yatırılan ek sermaye miktarı tarafından; ve 4) bunun, çeşitii kalitedeki topraklar arasında dağılımı tarafından belirlenir.

Gerçekte, görüyoruz ki, bu yasa, yalnızca, birinci durumda zaten gösterilmiş olan şeyi ifade etmektedir: Üretim-fiyatı verildiği zaman, büyüklüğü ne olursa olsun, rant, ek sermaye yatırımının bir sonucu olarak artabilir. Çünkü, A'nın safdışı edilmesi yüzünden şimdi B'nin en kötü toprak ve *quarter* başına 1*V2* sterlinin yeni üretim-fiyatı olduğu bir durumda, yeni bir farklılık rantı I'e sahip bulunuyoruz. Bu, Tablo II için olduğu kadar, Tablo IV için de geçerlidir. Başlangıç noktamızın A yerine B toprağı olması ve üretim-fiyatımızın 3 sterlin yerine 1*V2* sterlin olarak alınması dışında, bu, aynı yasadır.

Burada önemli olan şey şudur: Sermayeyi A toprağından çekmek ve arzı onsuz yaratmak için, şu ya da bu kadar sermaye gerekli olduğu ölçüde, görürüz ki, bütün toprak parçalannda olmasa da, en azından bazılannda ve ekili toprak parçalannın ortalaması sözkonusu olduğu sürece, buna, değişmeyen, yükselen, ya da alçalan bir akr başına rant eşlik edebilir. Görmüştük ki, tahıl-rant ve para-rant, birbirleriyle tek tür bir ilişki sürdürmezler. Tahıl-rantın hâlâ ekonomide bir önem taşıması, yalnızca gelenekler yüzündendir. Bunun gibi, pekala gösterilebilir ki, örneğin, bir fabrikatör, 5 sterlinlik kân ile, önceden 10 sterlinlik bir kârla satın alabileceğinden çok daha fazla iplik saün alabilir. Bu her durum ve koşulda gösterir ki, sayın toprakbeyleri, aynı zamanda, imalatçı kuruluşların, şeker rafinerilerinin ve alkol damıüm evlerinin vb. sahipleri ya da hissedarları oldukları zaman, kendi hammaddelerinin üreticileri

olmak sıfatıyla, para-rant düştüğü zaman bile, gene önemli bir kâr sağlayabilirler.[34]

//. *Ek Sermayenin Azalan Üretkenlik Oranı*

Demin ele alınan durumda olduğu gibi, bu durumda da, üretim-fiyatı, ancak Adan daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımlan Adan gelen üretimi gereksiz kıldığı ve bu yüzden sermaye Adan çekildiği, [sayfa 6i8] ya da A öteki ürünlerin üretimi için kullanıldığı zaman düşebildiği ölçüde, bu, soruna, yeni hiç bir şey getirmemektedir. Bu durum yukarda ayrıntılı olarak tartışılmış bulunuyor. Akr başına tahıl ve para olarak rantın artabileceği, azalabileceği ya da değişmeden kalabileceği gösterilmişti.

Karşılaştırmaları yaparken, kolaylık olsun diye, aşağıdaki tabloyu veriyoruz [Tablo IV]:

TABLO IV

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Quarter Başına Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
A	1	2Î/2	1/2	3	1	0	0	0
B	1	2Î/2	1/2	IÎ/2	2	1	3	120%
C	1	2Î/2	1/2	1	3	2	6	240%
D	1	2Î/2	1/2	%	4	3	9	360%
Toplam	*4*	*10*			*10*	*6*	*18*	*180% (Ortalama)*

Şimdi, B, C ve D'nin, azalan bir üretkenlik oranında sağladıkları 16 *çuarter'hk* bir miktann A'yı ekim dışında tutmaya yettiğini varsayalım. Böyle bir durumda Tablo III, aşağıdakine dönüşür [Tablo V]:

TABLO V

Toprak Tipi	Akr	Sermaye Yatırımı &	Kâr &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	21/2+21/2=5	1	2 + 11/2=31/2	\%	6	0	0	0
C	1	21/2+21/2=5	1	3+2=5	$1^5/_7$	$8^4/_7$	IÎ/2	*2%*	%51%
D	1	21/2+21/2=5	1	4+31/2=71/2	$1^5/_7$	12%	4	6%	%137'/$_7$**
Toplam	*3***	*15*		*16*		*27^3I_7*	5%	*9^3I_7*	*%94^2I_7 Ortalama****

* 1894 Almanca baskıda: 512/5. -*Ed.* ***Ibid.:* 1371/5. -*Ed.* **** *Ibid.:* 4. -*Ed.*

***** Burada, VI., VII., VIII., IX. ve X. Tablolardaki gibi hiç rant getirmeyen toprak hesaba katılmamışnr. -*Ed.*

[34] Yukardaki, IVa'dan IVd'ye kadar olan tablolar yeniden hesaplanmalıdır. Çünkü bunların

Burada, ek sermayenin azalan bir üretkenlik oranında, ve çeşitli toprak tipleri için değişen bir azalmada, düzenleyici üretim-fiyatı 3 sterlinden $1^5/_7$ sterline düşmüştür. Sermaye yatırımı, yan yarıya -10 sterlinden 15 sterline- yükselmiştir. Para-rant, hemen hemen yarı yanya [sayfa 6i9] -18 sterlinden $9^3/_7$ sterline düşmüştür, ama tahıl-rant, yalnızca V_{12} oranında -*6 çuarter'* dan 5'/2 *quarter'a*- düşmüştür. Toplam üretim 10'dan 16'ya, ya da %60 oranında yükselmiştir. Tahıl-rant, toplam ürünün üçtebi-rinden biraz azını oluşturmaktadır. Yatınlan sermayenin para-ranta oranı 15 : $9^3/_7$'dir, oysa eskiden bu oran 10:18 idi.

///. *Ek Sermayenin Artan Üretkenlik Oranı*

Bu, bu bölümün başındaki, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim-fiyatının düştüğü Değişke I'den, yalnızca, A toprağım dışarda bırakmak için belli bir miktar ek ürün gerektiğinde, bunun burada hızlı olmasıyla ayrılır.

Ek sermaye yatırımlarının artan üretkenliğinde olduğu gibi düşen üretkenliğinde de, yaratılan etki, yatırımlann çeşitli topraklar arasındaki dağılımına uygun olarak değişebilir. Bu değişen etki, farklılıkları dengelediği ya da vurguladığı ölçüde, daha iyi topraklann farklılık rantı ve bundan dolayı da toplam rant, zaten farklılık rantı I'de olduğu gibi, düşecek ya da yükselecektir. Diğer bakımlardan, herşey, A ile birlikte dışarda bırakılan toprak alanının ve sermayenin büyüklüğüne, ve talebi karşılayacak ek ürünü üretmek için, yükselen bir üretkenlik halinde, gerekli olan artan sermayenin nispi büyüklüğüne bağlıdır.

Burada incelenmeye değer olan ve gerçekten de bizi bu farklılık kânnın farklılık rantına dönüştürülme yolunun araştınlmasına geri götüren tek nokta şudur:

Üretim-fiyatının aynı kaldığı birinci durumda, Aya yatırılabilecek olan ek sermaye, farklılık rantına etki yapmaz, çünkü A toprağı, eskiden olduğu gibi hiç bir rant getirmez, ürününün fiyatı aynı kalır ve piyasayı düzenlemeye devam eder.

Üretkenlik oranı aynı kalırken, üretim-fiyatının düştüğü ikinci durumda, Değişke I'de, A toprağı zorunlu olarak dışarda bırakılacaktır. Değişke II için (düşen üretkenlik oranı durumunda düşen üretim-fiyatı) bu daha da geçerlidir. Çünkü tersi durumda A toprağına yatırılan ek

hepsinde bir hesaplama hatası vardır. Bu durum, bu tablolardan çıkartılan teorik sonuçları etkilememişse de, kısmen, akr başına üretim için oldukça büyük sayısal değerler getirmiştir. Bunlara bile ilke olarak karşı çıkılamaz. Bütün kabartma ve topoğrafik haritalarda, düşey için, yatay için olandan çok daha büyük bir ölçek seçmek adettir. Ama gene de, herhangi biri, tarımcı duygularının bu yüzden incindiğini düşünürse, akr sayısını onu tatmin edecek herhangi bir sayısal değerle çarpmakta serbesttir. Ayrıca, Tablo I'de, 1, 2, 3, 4 *quarter* yerine, akr başına 10,12, 14, 16 *bushel* (8 *bushel* = 1 *quarter)* seçilebilir, öteki tablolardaki elde edilen sayısal değerler olasılık sınırları içinde kalacaktır; sonucun, yani rant artışının sermaye artışına oranının tamamen aynı olduğu görülecektir. Bir sonraki bölümde yayınlayanın dahil ettiği tablolarda böyle yapılmıştır. - *F. E.*

sermaye üretim-fiyatını artırmak zorunda kalacaktır. Ama, burada, ek sermayenin üretkenliğinin artması yüzünden üretim-fiyatının düştüğü ikinci durumun Değişke IH'ünde, bu ek sermaye, bazı koşullar altında, daha iyi topraklara olduğu gibi, A toprağına da yatınlabilir. 2!/2 sterlinlik bir ek sermayenin A toprağına yatınldığı zaman 1 *quarter* yerine 1*V2 quarter* ürettiğini varsayalım. [Bkz: s. 621, Tablo VI.]

TABLO VI

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Querter	Sterlin	
A	1	$2^{1}/2+2^{1}/_{2}=5$	1	6	1 + 175=275	27,,	6	0	0	0
B	1	2î/2+2î/2=5	1	6	$2+27_{5}=47_{5}$	27,,	12	27_{5}	6	120
C	1	21/2+21/2=5	1	6	$3+3^{3}/_{5}=6^{3}/_{5}$	27,,	18	47_{5}	12	240
D	1	21/2+21/2=5	1	6	$4+47_{5}=87_{5}$	27,,	24	67_{5}	18	360
		20	*4*	*24*	*22*		*60*	*13′/5*	*36*	*240*

Temel Tablo I ile karşılaştırılmaktan başka, bu tablo, iki katlık bir sermaye yatınmının, sermaye yatınmına orantılı olan sabit bir üretkenlikle birlikte gittiği Tablo II ile de karşılaştırılmalıdır. Varsayımımıza uygun olarak, düzenleyici üretim-fiyatı düşer. Eğer bu, sabit, = 3 sterlin kalacak olsaydı, o zaman eskiden yalnızca 2V2 sterlinlik bir sermaye ile hiç bir rant getirmeyen en kötü toprak A, şimdi, daha kötü toprak ekime sokulmaksızın rant getirecekti. Bu, yatınlan ilk [sayfa 620] sermaye, için değil, sermayenin yalnızca bir bölümü için bu toprağın üretkenliğindeki bir artış nedeniyle olacaktı. İlk 3 sterlinlik üretim-fiyatı 1 *quarter* getirir; ikincisi 17_{5} *quarter* getirir; ama $2'/_{5}$ *quarter'hk* tüm ürün, şimdi ortalama fiyatı üzerinden satılmaktadır. Ek sermaye ya-tırımıyla,üretkenlik oranı arttığına göre, bu bir iyileştirmeyi öngörür. Bu iyileştirme akr başına yatırılan sermayede genel bir artıştan (daha fazla gübre, daha fazla mekanikleşmiş emek, vb.) oluşabilir, ya da öyle olabilir ki, nitelik olarak farklı, daha üretken bir sermaye yatırımının ortaya çıkarılması, eğer mümkünse, yalnızca bu ek sermaye aracılığıyla mümkün olur. Her iki durumda da, akr başına 5 sterlinlik sermaye yatırımı $2'/_{5}$ *quarter1\k* bir ürün getirir, oysa bu sermayenin yarısının, yani 21/2 sterlinin yatırılması, yalnızca 1 *quarter1\k* ürün getirir. A tipi topraktan önemli bir alan, akr başına yalnızca 21/2 sterlinlik bir sermaye ile ekilmeye devam edildiği sürece, A toprağından gelen ürün, geçici pazar ko-şullanna bakılmaksızın, yeni ortalama fiyat yerine, ancak daha yüksek bir üretim-fiyatı üzerinden saülmaya devam edilebilirdi. Ama, akr başına 5 sterlinlik sermaye biçimindeki yeni ilişki ve dolayısıyla da iyileştirilmiş yönetim evrensel hale gelir gelmez düzenleyici üretim-fiyatı $2^{8}/_{,,}$ sterline düşmek zorunda kalacakür.

Sermayenin iki bölümü arasındaki, farklılık ortadan kalkacakür, ve o zaman, aslında, bir akrlık A toprağının yalnızca

2!/2 sterlinlik bir sermaye ile ekilmesi anormal olacak, yani yeni üretim koşullanna uymayacaktır. Bu durumda, aynı akra yatınlan sermayenin farklı bölümlerinin getirdiği ürünler arasında artık bir farklılık olmayacak, ancak akr başına yeterli ve yetersiz bir toplam sermaye yatınmı arasında bir farklılık olacaktır. Bu *her şeyden* önce göstermektedir ki, çok sayıdaki kiracı çiftçilerin ellinde bulunan yetersiz sermaye (çok sayıda olmalıdır, çünkü küçük bir sayı, yalnızca üretim-fiyatlarının altında satmak zorunda kalırdı), toprakların kendilerinin, azalan bir dizide farklılaşmalanyla aynı etkiyi doğurur. Düşük kalitedeki toprakların düşük [sayfa 62i] kalitede ekimi, üstün topraklardan gelen rantı artırır; eşit ölçüde kötü kalitede daha iyi ekilmiş topraklardan, tersi durumda, gelmeyecek olan rantın gelmesine bile yolaçabilir. *İkinci olarak,* göstermektedir ki, farklılık rantı, aynı toplam alana yapılan, ardarda sermaye yatınmların-dan doğduğu ölçüde, gerçekte, çeşitli sermaye yatırımlarının etkilerinin artık tanınamadığı ve ayırdedilemediği ve bu yüzden de en kötü topraktan rant gelmesi sonucunu vermek yerine: 1) örneğin A'nın bir aknn toplam ürününün ortalama fiyatını yeni düzenleyici fiyat yaptığı, ve 2) yeni koşullar altında toprağın yeterli ekimi için gerekli olan akr başına toplam sermaye miktannın değişmesi olarak ortaya çıktığı, ve tek tek ardarda sermaye yatırımlannın da, bunların herbirine ait etkileri kadar, seçilemez bir biçimde, birbirine karışmış görüneceği bir ortalamaya dönüşür. Üstün kalitedeki topraklardan gelen tek tek farklılık rantlan için de tamamen aynı şey geçerlidir. Her durumda, bunlar, -şimdi normal hale gelmiş olan- artmış sermaye yatınmında sözkonusu topraktan gelen ortalama üretim ile en kötü topraktan gelen üretim arasındaki farkla belirlenirler.
Hiçbir toprak,bir sermaye yatırımı olmaksızın ürün vermez. Basit farklılık rantında, farklılık rantı I'de bile, durum budur; üretim-fiyatını düzenleyen bir akrlık A toprağı, şu şu fiyatlarla şu şu kadar ürün getirir, ve üstün kalitede B ve D topraklan şu kadar farklılık ürünü ve dolayısıyla düzenleyici üretim-fiyatında, şu şu kadar para-rant getirir dendiği zaman, daima mevcut üretim koşulları altında normal sayılan belli bir miktar sermayenin yatırıldığı varsayılmaktadır. Aynı biçimde, metalann üretim-fiyatlannda üretilebilmeleri için, her ayrı sanayi dalında, belli bir asgari sermaye gereklidir.
Eğer bu asgari düzey, aynı toprak üzerindeki iyileştirmelerle ilişkili olan ardarda sermaye yatırımlarının bir sonucu olarak değişirse, bu değişiklik kerteli olarak gerçekleşir. Örneğin A'nın, belirli bir sayıda akn bu ek işler sermayeyi almadığı sürece, A'nın daha iyi ekilen akdarında, değişmeyen üretim-fiyatı yüzünden, bir rant ortaya çıkar ve bütün üstün kalitedeki topraklardan, B, C ve D'den gelen rant artar. Ama yeni ekim yöntemi normal yöntem olacak kadar genel hale gelir gelmez, üretim-fiyatı düşer; üstün kalitedeki parçalardan gelen rant gene azalır, ve A toprağının şimdi ortalama hale gelmiş olan işler sermayeye sahip bulun-

mayan bölümü, ürününü, bireysel üretim-fiyatının, yani ortalama kânn altında satmak zorunda kalır. Düşen bir üretim-fıyatı durumunda, bu, ayrıca, artan sermaye yatırımının sonucu olarak -gereken toplam ürün, üstün kalitedeki topraklarca sağlanır sağlanmaz, ve böylece, örneğin, işler sermaye, A'dan çekilir çekilmez, yani A, bu belli ürünün, örneğin buğdayın üretiminde artık rakip olmaktan çıkar çıkmaz- ek sermayenin azalan üretkenliğiyle bile ortaya çıkar. Yeni düzenleyici daha iyi toprak B'ye, şimdi ortalama olarak yatınlması gereken sermaye miktan, bu durumda normal hale gelir, [sayfa 622] ve toprak parçalarının değişen verimliliğinden sözedildiği zaman, bu yeni akr başına normal sermaye miktannın kullanıldığı varsayılmaktadır.
Öte yandan, açıktır ki, örneğin İngiltere'de 1848'den önce alabaşına 8 sterlin ve bu yıldan sonra 12 sterlin olan bu ortalama sermaye yatınmı, kira sözleşmelerinin yapılmasında ölçüt olacaktır. Bundan daha fazla harcayan çiftçi için, sözleşme süresi boyunca, artı-kârı ranta dönüştürülmez. Sözleşmenin bitiminden sonra bunun olup olmayacağı da aynı ek sermaye artınmını yapabilecek durumda olan çiftçiler arasındaki rekabete bağlı olacaktır. Burada, artan üretimi, aynı ya da hatta azalan bir sermaye harcanması ile sağlamaya devam eden türde sürekli toprak iyileştirmelerinden söz etmiyoruz. Bu tür iyileştirmeler, sermayenin ürünleri olmalanna karşın, toprağın kalitesindeki doğal farklılıklarla aynı etkiye sahiptir.
O halde görüyoruz ki, farklılık rantı II durumunda, aslında farklılık rantı I durumunda görünmeyen bir etken ortaya çıkar, çünkü bu sonuncusu, akr başına normal sermaye yatınmındaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak var olmaya devam edebilir. Bu etken, bir yandan, üretimi, şimdi akr başına normal ortalama üretim olarak görünen, düzenleyici A toprağındaki çeşitli sermaye yatınmlarının sonuçlarının bulanık-laşmasıdır. Öte yandan da normal asgarideki ya da akr başına sermaye yatınmının ortalama büyüklüğündeki değişikliktir, öyle ki, bu değişiklik toprağın bir özelliği gibi görünür. En sonu, bu, artı-kârı rant biçimine dönüştürme yolundaki farklılıktır.
Üstelik, I ve II. tablolarla karşılaştırdığında Tabla VI gösteriyor ki, para-rant, I'e göre iki kat artmış,

ama N'ye göre değişmemişken, tahıl-rant, I'e göre iki kattan fazla ve N'ye göre $1V_5$ *çuarter* artmıştır.

Eğer (öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla) daha fazla ek sermaye, üstün kalitedeki topraklara ayrılmış olsaydı, ya da eğer öte yandan A'daki ek sermayenin etkisi daha az farkedilir, ve böylece A'dan gelen *çuarter* başına düzenleyici ortalama fiyat daha yüksek olsaydı, bu para-rant büyük ölçüde artmış olacaktı.

Eğer ek sermaye aracılığıyla doğan üretkenlik artışı, çeşitli topraklar için başka başka sonuçlar verirse, bu, onların farklılık rantlannda bir değişiklik yaratacaktır.

Her durum ve koşulda, gösterilmiştir ki, örneğin iki katına çıkmış bir sermaye yatınmı ile akr başına rant, -üretim-fıyatı, yatırılan ek sermayenin üretkenlik oranının artması sonucu düşerken, yani bu üretkenlik, artan sermayeden daha yüksek bir oranda büyüdüğü zaman- yalnızca iki katına çıkmakla kalmayabilir, iki kattan fazla da artabilir. Ama eğer üretim-fıyatı, A toprağının üretkenliğindeki daha hızlı bir artış sonucu çok daha aşağı düşecek olursa, bu düşebilir de.

Örneğin B ve C'deki ek sermaye yatırımlannın, üretkenliği, A'da artırdıkları oranda artırmadıklarını, öyle ki, B ve C için orantılı farklılıkların azaldığını ve üretimdeki artışın fiyattaki düşüşü karşılamadığını [sayfa 623] varsayalım. Bu durumda, Tablo II ile karşılaştırdığında, D'den gelen rant artacak ve B ve C'den gelen düşecektir.

En sonu, eğer üstün kaliteli topraklara A'da olduğundan daha fazla ek sermaye, üretkenlikte aynı nispi artışla yatınlmışsa, ya da eğer üstün kaliteli topraklardaki ek sermaye yatınmı, artan bir üretkenlik oranında yapılmışsa, para-rant yükselecektir. Her iki durumda da farklılıklar artacaktır.

Ek sermaye yatırımının getirdiği iyileştirme, farklılıkları tamamen ya da kısmen azalttığı ve A'yı B ve C'den daha fazla etkilediği zaman para-rant düşer. Üstün kaliteli topraklann üretkenliğindeki artış ne kadar küçükse, bu, o kadar fazla düşer. Tahıl-rant yükselecek mi, düşecek mi, yoksa değişmeden mi kalacak, bu, yaratılan eşitsizliğin derecesine bağlıdır.

TABLO Via

Toprak Tipi	Akr	Sermaye Yatırımı &	KârS	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Querter)	Para-Rant (Sterlin)
A	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	1+3=4	IÎ/2	6	0	0
B	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	2+2î/2=4î/2	IÎ/2	6%	1/2	%
C	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	3+5=8	IÎ/2	12	4	6
D	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	4+12=16	IÎ/2	24	12	18
Toplam	*4*	*20*		*32</2*			*I&/2*	*24%*

Ya -çeşidi toprakların ek verimliliğindeki orantılı farklılık değişmeden kalırken- rant getiren topraklara, rant getirmeyen A toprağından daha fazla sermaye yatırıldığı zaman ve daha yüksek rant getiren topraklara, daha düşük rant getirenlerden daha fazla sermaye yatırıldığı zaman; ya da verimlilik -ek sermaye aynı kalırken- daha iyi ve en iyi topraklarda A'da olduğundan daha çok arttığı zaman, para-rant artar ve bunun gibi tahıl-rant da artar, yani para ve tahıl-rantlar daha iyi topraklardaki daha kötülerdekinin üzerinde olan bu verimlilik artışıyla orantılı olarak artar.

Ama bütün durumlarda, artan üretken güç, yalnızca değişmeyen sermaye yatınmıyla, artan verimliliğin sonucu olmayıp, ek bir sermayenin sonucu olduğu zaman, rantta nispi bir artış vardır. Şu görüş açısı

mutlak olarak geçerlidir: bu sermaye, ister sabit ya da azalan fiyatlarda sabit bir üretkenlik oranıyla, ister sabit ya da düşen fiyatlarda azalan bir üretkenlik oranıyla, isterse düşen fiyatlarda artan bir üretkenlik oranıyla faaliyet göstersin, bütün öteki durumlarda olduğu gibi, burada da, rant [sayfa 624] ve akr başına artan rant (farklılık rantı I durumunda olduğu gibi, bütün ekili alan üzerinden - ortalama rant büyüklüğü), topraktaki artan bir sermaye yatınmının sonucudur. Çünkü bizim varsayımımız: ek sermayenin, sabit, düşen, ya da yükselen bir üretkenlik oranıyla sabit fiyatlar; ve sabit, düşen ya da yükselen üretkenlik oranıyla düşen fiyatlar, şuna dönüşür: sabit ya da düşen fiyatlarda ek sermayenin sabit bir üretkenlik oranı, sabit ya da düşen fiyatlarda düşen bir üretkenlik oranı, ve sabit ve düşen fiyatlarda artan bir üretkenlik oranı. Bütün bu durumlarda rant değişmeden kalabilir ya da düşebilirse de, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, eğer ek sermaye yatınmı, artan üretkenlik için bir önkoşul değilse, daha da fazla düşecektir. Bu durumda ek sermaye, mutlak olarak azalmış olsa bile her zaman nispeten yüksek rantın nedenidir.

[sayfa 625]

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FARKLILIK RANTI II - ÜÇÜNCÜ DURUM:
YÜKSELEN ÜRETİM-FİYATI
SONUÇLAR

[YÜKSELEN bir üretim-fıyatı, hiç rant getirmeyen en kötü kalitedeki toprağın üretkenliğinin azalmasını öngörür. A toprağına yatırılan 2!/2 sterlinlik sermaye 1 *quarter'*dan az, ya da 5 sterlin - 2 *quarter'*dan az üretmedikçe, ya da A'dan bile daha kötü bir toprak ekime açılmak zorunda olmadıkça, varsayılan düzenleyici üretim-fıyatı, *quarter* başına 3 sterlinin üzerine çıkamaz.
İkinci sermaye yatırımının, sabit ya da hatta artan üretkenliği durumunda, bu, ancak eğer 21/2 sterlinlik birinci sermaye yatınmının üretkenliği azalmışsa mümkün olacaktır. Bu durum oldukça sık görülür. Örneğin, eski ekim yöntemi altında yüzeysel bir sürme ile, gücü tükenmiş olan üst toprak gitgide daha az ürün verdiği zaman ve sonra da, daha derinden sürülerek altüst edilen toprak, daha rasyonel bir ekimle eskisinden daha iyi ürün ürettiği zaman. Ama, doğrusunu söylemek gerekirse, bu özel durum burada geçerli değildir. Yatınlan 21/2 sterlinlik *ilk* sermayenin üretkenliğinin azalması, koşulların orada da benzer olduğu varsayılsa bile, üstün topraklar için farklılık rantı I'de bir azalma anlamına gelir; oysa biz, burada, yalnızca farklılık rantı Il'nin üzerinde duruyoruz. Ama bu özel durum, farklılık rantı Il'nin varlığı öngörülmeden ortaya [sayfa
626 Kari Marks Kapital III
626] çıkamayacağı ve aslında farklılık rantı I'deki bir değişikliğin II üzerindeki etkisini temsil ettiği için, bunu örneklendirerek açıklayacağız [Tablo: Vll]:

TABLO VII

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr &	Üretim - Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (&)	Rant Oranı (%)
A	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$l/_2+l^1/4=lV_3$	37_7	6	0	0	0
B	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$l+2^1/2=3^1/_2$	3%	12	$l^3/4$	6	120
C	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$l^1/2+3^3/4=5^1/4$	3%	18	3>/2	12	240
D	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	4+5 = 7	***n***	24	5>/4	18	360
		20			*17'A,*		*60*		36	*240*

Para-rant ve kazanç, Tablo N'dekinin aynıdır. Artan düzenleyici üretim-fiyatı, ürün miktarı olarak kaybedilmiş olanı telafi eder; bu fiyat ve ürün miktan ters orantılı olduğuna göre bunlann matematiksel çarpımının aynı kalacağı açıktır.
Yukardaki durumda, ikinci sermaye yatınmının üretkenliğinin, birinci sermayenin ilk üretkenliğinden daha büyük olduğu varsayılmıştır. Aşağıdaki tabloda gösterileceği üzere, ikinci yatırımın, yalnızca birincinin-kine eş bir üretkenliğe sahip olduğunu varsayarsak, hiç bir şey değişmez. [Bkz: Tablo VIII]

TABLO VIII

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr &	Üretim - Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant 60	Rant Oranı (%)
A	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$1/2+1\ l/_4=1V_3$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	1+2=3	4	12	P/2	6	120
C	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	11/2+3=41/2	4	18	3	12	240
D	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	2+4=6	4	24	41/2	18	360
		20			*İS*		*60*	*9*	*36*	*240*

Burada da, aynı oranda artan üretim-fiyatı, para-rantta olduğu gibi, ürün durumunda da, üretkenlikteki azalmayı tamamen telafi eder.
Üçüncü durum, saf biçimiyle, ancak birinci sermaye yatırımının üretkenliği sabit kalırken, ikinci sermaye yatırımının üretkenliği azaldığı [sayfa 627] zaman -ki birinci ve ikinci durumlarda bu her zaman varsayılmıştır- ortaya çıkar. Burada farklılık rantı I etkilenmemiştir, yani, değişiklik yalnızca farklılık rantı N'den doğan bölümü etkilemektedir. İki örnek vereceğiz: birinci örnekte ikinci sermaye yatınmının üretkenliğinin l/2'ye, ikinci örnekte W e indiğini varsayıyoruz [Tablo IX]:
Kari Marks Kapital III
627

TABLO IX

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr &	Üretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (&)	Rant Oranı (%)
A	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$l+^1/2=l^1/2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	2 + 1=3	4	12	P/2	6	120
C	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	3 + 11/2=41/2	4	18	3	12	240
D	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	4+2 = 6	4	24	4>/2	18	360

		20			*IS*		*60*	9	36	*240*

Üretkenlikteki azalmanın Tablo VIN'de birinci sermaye yaünmı için, IX'da ikinci sermaye yaürımı için olması gerçeği dışında Tablo IX, Tablo VlII'in aynısıdır [Tablo X]:

TABLO X

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr &	Oretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant ©)	Rant Oranı (%)
A	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$1+^1/4=1^1/4$	47_5	6	0	0	0
B	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$2+^1/2=2^1/2$	47B	12	*VÂ*	6	120
C	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	$3+y_4=3^3/4$	47B	18	2>/2	12	240
D	1	$2^1/2+2^1/_2=5$	1	6	4 + 1=5	47,	24	$3^3/4$	18	360
		20			*12'A*		*60*	*Vh*	*36*	*240*

Bu tabloda da, toplam kazanç, para-rant ve rant oranı, Tablo II, VII ve VlII'dekinin aynı kalır, çünkü yaünlan sermaye aynı kalırken, ürün ve saüş-fıyaü gene ters orantılıdır, [sayfa 628]

Ama, üretim-fıyaünın yükseldiği öteki olası durumda, yani o zamana kadar ekilme zahmetine değmeyen kötü kalitedeki toprağın ekime açılması durumunda işler nasıldır?

a ile göstereceğimiz bu tür bir toprağın rekabete girdiğini varsayalım. O zaman eskiden rant getirmeyen A toprağı rant getirecek ve önceki Tablo VII, VIII, ve X, aşağıdaki biçimleri alacaklardır [Tablo VNa, Villa, Xa):

TABLO Vlla

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim - Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı ir	Kazanç &	Rant		Artış
								Querter	Sterlin	
a	1	5		6	P/2	4	6	0	0	0
A	1	2V2 + 2Î/2		6	1/2+11/4=13/4	4	7	*Vt*	1	1
B	1	2V2 + 2Î/2		6	$1+2^1/2=3^1/_2$	4	14	2	8	1+7
C	1	2V2 + 2Î/2		6	$P/2+3^3/4=5^1/4$	4	21	$3^3/4$	15	1+2x7
D	1	2Î/2 + 2Î/2		6	2+3 = 7	4	28	5>/2	22	1+3x7
				30	*19*		*76*	*ll'h*	*46*	

TABLO Villa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Üretim - Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artış
								Querter	Sterlin	
a		5		6	*VA*	47B	6	0	0	0
A		2V2 + 2Î/2		6	1/2+1=11/2	47B	77B	1/4	17_5	**17_5**
B		2V2 + 2Î/2		6	1+2 = 3	47B	147B	iy_4*	87_5	I7B+77_5
C		2V2+2V2		6	11/2+3=41/2	47B	217_5	31/4	157B	17_5+2x77B
D		2V2+2V2		6	2+4 = 6	47B	287B	$4^3/4$	227B	17B+3x7V_5
				30				70**	*48*	

* 1894 Almanca baskıda: 2!4 -*Ed.* ***Ibid:9.*-*Ed.*

TABLO Xa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye &	Kâr &	Oretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	Rant		Artış
								Querter	Sterlin	
a	1	5	1	6	**17»**	**47,**	6	0	0	0
A	1	21/2+21/2	1	6	1+1/4=11/4	**47_3**	*6%*	*%*	*%*	*%*
B	1	21/2+21/2	1	6	2+1/2=21/2	**47,**	$13^1/$,	**17»**	**77,**	V3+6V3
C	1	21/2+21/2	1	6	$3+y_4=3^3/4$	**47_3**	20	*2%*	14	7_3+2x67_3
D	1	21/2+21/2	1	6	4+1=5	**47_3**	*26%*	37_8	2OV3	$^2/_3$ +3x67_3
				30	*13%*		*72%*	*8*	*42%*	

a toprağının araya katılmasıyla yeni bir farklılık rantı I doğar; bu yeni temel üzerinde, farklılık rantı II de değişmiş bir biçimde gelişir, *a* toprağı yukardaki üç tablonun herbirinde farklı verimliliğe sahiptir;

orantılı [sayfa 629] olarak artan verimlilikler dizisi ancak A toprağıyla başlar. Yükselen rantlar dizisi de aynı biçimde davranır. Daha önce rantsız olan, en kötü rant getiren toprağın rantı, yalnızca bütün daha yüksek rantlara eklenen bir sabittir. Ancak bu sabitin çıkarılmasından sonradır ki, farklılıklar dizisi daha yüksek rantlar için açıkça ortaya çıkar ve bunun gibi, farklı topraklann verimlilik dizisi ile olan paralelliği de ortaya çıkar. Bütün tablolarda A'dan D'ye kadar verimlilikler şu ilişki içindedir: 1: 2 : 3 : 4, ve buna uygun olarak rantlar da şu ilişki içindedir:
Vlla'da 1 : (1 + 7): (1 + 2 x 7): (1 + 3x 7), VHIa'da $l'/_5$: ($l'/_5$ + $7'/_5$): ($l'/_5$ + 2 x *TQ* : ($l'/_5$ + 3 x $7'/_5$), ve Xa'da *%* : ($^2/_3$ + $6^2/_3$): (7_3 + 2 X $6^2/_3$): (7_3 + 3 x $6^2/_3$). Kısacası eğer A'dan gelen rant = *n,* ve bir sonraki daha yüksek verimlilikteki topraktan gelen rant = *n* +*m* ise, dizi şöyledir: n : (n + mı) : (n + 2m): (n + 3m), vb.. -*F. E.]*
[Daha önce geçen üçüncü durum, elyazmasında ayrıntısıyla incelenmediğinden -yalınızca başlık vardır- yukarda olduğu gibi elinden gelen en iyi bir biçimde boşluğu doldurmak, yayınlayana düşen bir görev

oldu. Ancak, buna ek olarak, üç ana durum ve dokuz alt durumdan oluşan yukardaki tüm farklılık rantı II tahlilinden genel sonuçlar çıkarmak da gene ona düşmektedir. Ancak elyazmasında sunulan örnekler bu amaca pek uygun düşmemektedir. Birincisi, bunlar eşit alanlar için ürünleri 1 : 2 : 3 : 4, ilişkisinde olan toprak parçalarını, yani ta başından beri büyük ölçüde abartılmış olan ve bu temel üzerine yapılan varsayım-lann ve hesaplann daha sonraki gelişmesinde son derece müthiş sayısal değerlere yolaçan farklılıklan karşılaştırırlar. İkincisi, tamamen yanlış [sayfa 630] bir izlenim yaratırlar. Eğer 1 : 2 : 3 : 4, vb. ilişkisinde olan verimlilik dereceleri için 0 : 1 : 2 : 3 vb. dizisinde rantlar elde edilmişse, kişi ikinci diziyi birinciden çıkarmak ve rantların iki kat, üç kat vb. artmasını, toplam ürünlerin iki kat, üç kat vb. artmasıyla açıklamak eğilimine kapılır. Oysa bu, bütünüyle yanlış olacaktır. Verimlilik dereceleri n : (n + 1): (n + 2): (n + 3): (n + 4) ilişkisinde olduğu zaman bile, rantlar 0:1:2:3: 4 ilişkisi içindedirler. Rantlar verimlilik *dereceleri* gibi değil, -sıfır noktası olarak rantsız toprakla başlayan verimlilik farklılıkları gibi ilişkidedirler.
Metni örneklemek için özgün tablolann sunulması gerekliydi. Ama aşağıdaki araştırma sonuçlan için anlaşılır bir temel elde etmek üzere, aşağıda ürünlerin *bushel* 1/8 *çuarter* ya da 36,35 litre) olarak ve şilin (=mark) olarak gösterildiği yeni bir tablo dizisi sunuyorum.
Bunlann birincisi, Tablo XI, önceki Tablo I'e tekabül eder. 10 şilinlik kâr eklendiğinde = akr başına 60 şilinlik bir toplam üretim-fiyatı yapan, 50 şilinlik bir *ilk* sermaye yatınmıyla A'dan E'ye kadar beş farklı kalitedeki toprak için ürünleri ve rantlan gösterir. Tahıl olarak ürün daha düşük alınmıştır: akr başına 10, 12, 14, 16, 18 *bushel.* Ortaya çıkan üretim-fiyatı, *bushel* başına 6 şilindir.
Aşağıdaki 13 tablo, bu bölümde ve önceki iki bölümde incelenen, sabit, düşen ve yükselen üretim-fiyatlannda aynı toprakta akr başına 50 şilinlik *ek* sermayenin yatınldığı farklılık rantı H'nin üç farklı durumuna tekabül eder. Bu durumlardan herbiri, sırasıyla birinciye göre ikinci sermaye yatınmının 1) sabit 2) düşen ve 3) yükselen üretkenliği durumunda aldıkları biçimle sunulmuşlardır. Bu örnekleme amacı için özellikle yararlı olan birkaç başka değişke yaratır.
Durum I'de: Sabit üretim-fiyatı - şunları elde ederiz:
Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo XII).
Değişke 2: Üretkenlik azalır. Bu, ancak, A toprağında hiç bir ikinci sermaye yatınmı yapılmadığı zaman yer alabilir, yani öyle ki:
a) B toprağı da hiç rant getirmez (Tablo XIII), ya da,
b) B toprağı tümüyle rantsız hale gelmez (Tablo XIV).
Değişke 3: Üretkenlik artar (Tablo XV). Bu durum da, gene, A toprağında ikinci bir sermaye yaünmını dıştalar.
Durum H'de: Düşen üretim-fiyatı - şunlan elde ederiz:
Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo

XVI).
Değişke 2: Üretkenlik azalır (Tablo XVII). Bu iki değişke, A toprağının rekabet dışına çıkanlmasını ve B toprağının rantsız hale gelmesini ve üretim-fıyatını düzenlemesini gerektirir.
Değişke 3: Üretkenlik artar (Tablo XVIII). Burada A toprağı düzenleyici kalır.
Durum IlI'te: Yükselen üretim-fiyatı - iki olasılık vardır: A toprağı [sayfa 63i] rantsız kalabilir ve fiyatı düzenlemeye devam edebilir, ya da A'dan daha kötü toprak rekabete girer ve fiyatı düzenler, bu durumda A, rant getirir.
Birinci olasılık : A toprağı düzenleyici olarak kalır.
Değişke 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XIX). Bu, bizim varsaydığımız koşullar altında, birinci yatınmın üretkenliğinin azalması koşuluyla mümkündür.
Değişke 2: İkinci yatınmın üretkenliği azalır (Tablo XX). Bu, birinci, yatınmın aynı üretkenliği

koruyabileceği olasılığını dıştalamaz.
Değişke 3: İkinci yatınmın üretkenliği artar (Tablo XXI*). Bu, gene, birinci yatınmın üretkenliğinin düşmesini öngörür.
İkinci olasılık : Düşük kalitedeki bir toprak (a ile gösterilen) rekabete girer; A toprağı rant getirir.
Değişke 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XXII).
Değişke 2: Üretkenlik azalır (Tablo XXIII).
Değişke 3: Üretkenlik artar (Tablo XXIV).
Bu üç değişke, sorunun genel koşullarına uyar ve daha fazla yorum gerektirmez. Şimdi tablolan veriyoruz [Tablo XI]:
TABLO XI

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2x12
D	60	16	6	96	36	3x12
E	60	18	6	108	48	4x12
					120	10x12

Aynı toprağa yatırılan ikinci sermaye için:
Birinci Durum: Üretim-fiyatı değişmeden kalır.
Değişke 1: İkinci sermaye yatınmının üretkenliği aynı kalır. [Tablo **XII]** [sayfa632]
Değişke 2 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; A toprağın da ikinci bir yatınm yoktur.
1) B toprağı rant getirmez olur. [Tablo XIII.]
* 1894 Almanca baskıda: XIX, -*Ed.*

TABLO XII

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60 = 120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60 = 120	12 + 12=24	6	144	24	24
C	60+60 = 120	14 + 14=28	6	168	48	2X24
D	60+60 = 120	16 + 16=32	6	192	72	3X24
E	60+60 = 120	18 + 18=36	6	216	96	4X24
					240	10x24

TABLO XIII

Toprak Tipi	Oretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60 = 120	12+8=20	6	120	0	0
C	60+60 = 120	14+973=2373	6	140	20	20
D	60+60 = 120	$16 + 107_3 = 267_3$	6	160	40	2x20
E	60+60 = 120	18 + 12"=30	6	180	60	3x20
					120	6x20

* 1894 Almanca baskıda: 20. -*Ed.*

2) B toprağı tamamen rantsız hale gelmez. [Tablo XIV.] TABLO XIV

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60 = 120	12+9=21	6	126	6	6
C	60+60 = 120	$14 + 10^1/2 = 24^1/_2$	6	147	27	6+21
D	60+60 = 120	16 + 12=28	6	168	48	6+2x21
E	60+60 = 120	$18 + 13^1/2 = 31^1/_2$	6	189	69	6+3x21
					150	4x6+6x21

Değişke 3: İkinci sermaye yatınmının üretkenliği artar; burada da, A toprağında ikinci bir yatırım yoktur. [Tablo XV.]
TABLO XV

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60 = 120	12 + 15=27	6	162	42	42
C	60+60 = 120	14 + 171/2=311/2	6	189	69	42+27
D	60+60 = 120	16+20=36	6	216	96	42+2x27
E	60+60 = 120	18+22i/2=40i/2	6	243	123	42+3x27
					330	4x42+6x27

[sayfa 633]
İkinci durum: Üretim-fiyatı azalır.
Değişke 1: İkinci sermaye yatınmının üretkenliği aynı kalır. A to-

prağı rekabet dışına çıkar ve B toprağı rantsız hale gelir. [Tablo XVI.]
TABLO XVI

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
B	60+60 = 120	12 + 12=24	5	120	0	0
C	60+60 = 120	14 + 14=28	5	140	20	20
D	60+60 = 120	16 + 16=32	5	160	40	2x20
E	60+60 = 120	18 + 18=36	5	180	60	3x20
					120	6x20

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; A toprağı rekabet dışına çıkar ve B toprağı rantsız hale gelir. [Tablo XVII.]
TABLO XVII

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
B	60+60 = 120	12+9=21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60+60 = 120	14 + $10^1/2=24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
D	60+60 = 120	16 + 12=28	$5^5/_7$	160	40	2x20
E	60+60 = 120	18 + $13^1/2=31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3x20
					120	6x20

Değişke 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar; A toprağı rekabette kalır; B toprağı rant getirir. [Tablo XVIII.]
TABLO XVIII

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60 = 120	10 + 15=25	47.	120	0	C
B	60+60 = 120	12 + 18=3C	47.	144	24	24
C	60+60 = 120	14+21=35	47.	168	48	2x24
D	60+60 = 120	16+24=46	47.	192	72	3x24
E	60+60-120	18+27=45	47.	216	96	4x24
					240	10x24

Üçüncü Durum: Üretim-fiyatı yükselir.
A) A toprağı rantsız olarak kalır ve fiyatı düzenlemeye devam eder.
Değişke 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır; bu, birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin azalmasını gerektirir. [Tablo
XIX.] [sayfa 634]
TABLO XIX

Toprak Tipi	Oretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60 = 120	5+15=20	6	120	0	0
B	60+60 = 120	6+18=24	6	144	24	24
C	60+60 = 120	7+21=28	6	168	48	2x24
D	60+60 = 120	8+24=32	6	192	72	3x24
E	60+60 = 120	9+27=36	6	216	96	4x24
					240	10x24

* 1894 Almanca baskıda, Tablo XXI'in rakamları yanlışlıkla bu başlık altına sokulmuştur. Bunlar, *Değişke 1* 'e uygun olarak değiştirilmiştir. -*Ed.*

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenlik azalır; bu, birinci yatınmın sabit üretkenliğini dıştalamaz. [Tablo XX.]
TABLO XX

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 5 = 15	8	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 +6 = 18	8	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 7 = 21	8	168	48	2x24
D	60 + 60 = 120	16 + 8 = 24	8	192	72	3x24
E	60 + 60 = 120	18 + 9 = 27	8	216	96	4x24

					240	10x24

Değişke 3: İkinci sermaye yatınmının üretkenliği yükselir; varsayılan koşullar altında, bu, birinci yatınmın azalan üretkenliğini öngörür. [Tablo XXI.]

TABLO XXI

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60 = 120	5 + $12^{1}/2$ = $17^{1}/_{2}$	6%	120	0	0
B	60+60 = 120	6 + 15=21	67,	144	24	24
C	60+60 = 120	7 + $17^{1}/2$=$24^{1}/_{2}$	6%	168	48	2x24
D	60+60 = 120	8+20=28	6%	192	72	3x24
E	60+60 = 120	9+$22^{1}/2$=$31^{1}/_{2}$	6%	216	96	4x24
					240	10x24

B) Düşük kalitede bir toprak *(a* ile gösterilen) fiyat düzenleyicisi haline gelir ve böylece A toprağı rant getirir. Bu, bütün değişkeler için, ikinci yatırımın sabit üretkenliğini mümkün kılar.

Değişke 1: İkinci sermaye yatınmının üretkenliği aynı kalır. [Tablo XXII.] [sayfa 635]

TABLO XXII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
a	120	16	7>/2	120	0	0
A	60+60 = 120	10 + 10=20	7>/2	150	30	30
B	60+60 = 120	12 + 12=24	7>/2	180	60	2x30
C	60+60 = 120	14 + 14=28	7>/2	210	90	3x30
D	60+60 = 120	16 + 16=32	7>/2	240	120	4x30
E	60+60 = 120	18 + 18=36	7>/2	270	150	5x30
					450	15x30

XXIII.]

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır. [Tablo] *Değişke 3:* İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar. [Tablo XXIV.]

TABLO XXIII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
a	120	15	8	120	0	0
A	60+60 = 120	10+71/2=171/2	8	140	20	20
B	60+60 = 120	12+9=21	8	168	48	20+28
C	60+60 = 120	14 + 10i/2=24i/2	8	196	76	20+2x28
D	60+60 = 120	16 + 12=28	8	224	104	20+3x28
E	60+60 = 120	18 + 131/2=311/2	8	252	132	20+4x28
					380	5x20 + 10x28

TABLO XXIV

Toprak Tipi	Uretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
a	120	16	71/2	120	0	0
A	60+60 = 120	10 + $12^{1}/2$=$21^{1}/_{2}$	71/2	$168^{3}/4$	$48^{3}/4$	15+$33^{3}/4$
B	60+60 = 120	12 + 15=27	71/2	2021/2	821/2	15+2x$33^{3}/4$
C	60+60 = 120	14 + 17i/$_{2}$=31ı/$_{2}$	71/2	2361/4	II61/4	15+3x$33^{3}/4$
D	60+60 = 120	16+20=36	71/2	270	150	15+4x$33^{3}/4$
E	60+60 = 120	18+22i/2=40i/2	71/2	$303^{3}/4$	$183^{3}/4$	15+5x$33^{3}/4$
					58 P/4	5xl5 + 15x$33^{3}/4$

Bu tablolar aşağıdaki sonuçlara yolaçar: Her şeyden önce, rantlar dizisi -rantsız düzenleyici toprağı sıfır noktası olarak alırsak- tıpkı verimlilik farklılıklan dizisi gibi davranır. Rantı belirleyen etkenler mutlak ürün değil, yalnızca ürün farklılıklarıdır, [sayfa 636] Çeşitli topraklar ister akr başına 1, 2, 3, 4, 5 *bushel* getirsin, isterse 11, 12, 13, 14, 15 *bushel* getirsin, her iki durumda da rantlar, 0, 1, 2, 3, 4 *bushel* dizisini ya da bunların para olarak eşdeğerini oluştururlar.

Ama çok daha önemli olan şey, aynı toprakta yinelenen sermaye yatınmı ile elde edilen toplam ranta ilişkin sonuçtur.

Tahlil edilen 13 durumdan beşinde, sermaye yatırımı iki katına çıktığında toplam rant *iki katına çıkar,* 10x12 şilin yerine 10x24 şilin = 240 şilin olur. Bu durumlar şunlardır:
Durum I, sabit fiyat, değişke 1: sabit üretim yükselmesi (Tablo XII).
Durum II, düşen fiyat, değişke 3: artan üretim yükselmesi (Tablo XVIII).
Durum III, artan fiyat her üç değişkede de, (A toprağının düzenleyici olarak kaldığı) birinci olasılık (Tablo XIX, XX ve XXI).
Dört durumda da rant *iki kattan fazla artar,* yani:
Durum 1, değişke 3, sabit fiyat, ama artan üretim yükselmesi (Tablo XV). Toplam rant 330 şiline çıkar.
Durum III, her üç değişkede de, (A toprağının rant getirdiği) ikinci olasılık (Tablo XXII, rant = 15 X 30 = 450 şilin; Tablo XXIII, rant = 5 x 20 + 10 x 28 = 380 şilin; Tablo XXIV, rant = 5 x 15 + 15 x 33% = 581V4 şilin).
Bir durumda rant *yükselir,* ama birinci sermaye, yatınmının getir-

diği miktann iki katına değil:
Durum 1; sabit fiyat, değişke 2: B'nin tamamen rantsız hale gelmediği koşullar altında ikinci yatırımın düşen üretkenliği (Tablo XIV, rant = 4x6 + 6x21 = 150 şilin).
Ensonu, yalnızca üç durumda, toplam rant -birlikte ele alınan tüm topraklar için- birinci yatırım ile olduğu gibi, ikinci bir yatırımla da aynı kalır (Tablo XI); bunlar A toprağının rekabet dışına çıktığı ve B'nin düzenleyici, ve bu nedenle de rantsız toprak haline geldiği durumlardır. Böylece, B'nin rantı yalnızca yok olmakla kalmaz, ayrıca da rant dizisinin ardarda gelen her teriminden çıkartılır: sonuç böyle belirlenir. Bu durumlar şunlardır:
Durum I, değişke 2 koşullar öyledir ki, A toprağı dışarda bırakılmıştır (Tablo XIII). Toplam rant, Tablo XI'de olduğu gibi, 6 x 20 ya da 10x12= 120'dir.
Durum II, değişke 1 ve 2. Burada A toprağı, varsayımlara uygun bir biçimde, zorunlu olarak dışarda bırakılmıştır (Tablo XVI ve XVII) ve toplam rant gene 6 x 20= 10x 12= 120 şilindir.
O halde, bu demektir ki: Bütün mümkün durumlann büyük çoğunluğunda -özellikle toplam miktarında olduğu gibi, rant getiren toprağın akrı başına- rant, topraktaki artan bir sermaye yatınmının sonucu olarak yükselir. Tahlil edilen onüç durumdan yalnızca üçünde, rantın toplamı değişmeden kalır. Bunlar en düşük kalitedeki -o zamana kadar düzenleyici ve rantsız olan- toprağın rekabet dışına atıldığı ve bir sonraki [sayfa 637] kalitedeki toprağın onun yerini aldığı, yani rantsız hale geldiği durumlardır. Ama bu durumlarda bile, üstün kaliteli topraklar üzerindeki rantiar, ilk sermaye yaünmından doğan rantlara, kıyasla yükselir; C için rant 24'ten 20'ye düştüğü zaman, D ve E için rantiar, sırasıyla, 36 ve 48'den 40 ve 60 şiline yükselirler.
Toplam rantiann ilk sermaye yatırımındaki düzeyin altına düşmesi (Tablo XI), yalnızca A toprağı gibi, B toprağı da rekabet dışına atılırsa ve C toprağı düzenleyici ve rantsız hale gelirse mümkün olacakür. Böylece, toprağa ne kadar çok sermaye yatırılmışsa ve belli bir ülkede, tarımın gelişmesi ve genel olarak uygarlık ne kadar ilerlemişse, rantiar, toplam miktar olarak olduğu gibi, akr başına da o kadar çok artar, ve toplumun, artı-kârlar biçiminde büyük toprak sahiplerine ödediği haraç o kadar büyük olur - bir kez ekime açılmış olan çeşitii topra-klann hepsi rekabeti sürdürebildikleri sürece bu böyledir.
Büyük toprakbeyleri sınıfının şaşılacak canlılığını, bu yasa açıklıyor. Hiç bir toplumsal sınıf, bu kadar masraflı yaşamamaktadır, başka hiç bir sınıf onun yapüğı gibi, bu amaç için paranın nereden alınabileceğine bakmaksızın, "toplumsal konumunun" gerisine düşmemek için, geleneksel lüks üzerinde hak iddia etmemektedir, ve başka hiç bir sınıf böyle kaygısızca borç üstüne borç yığmamaktadır. Ama, bu sınıf-başka insanlann toprağa yatırdıklan, kapitalistin buradan elde ettiği kârlarla

tamamen oransız bir biçimde ona bir rant getiren sermaye sayesinde-gene dörtayak üzerine düşmektedir.
Ancak aynı yasa, büyük toprakbeyinin canlılığı neden giderek tükendiğini de açıklamaktadır. 1846'da İngiliz tahıl gümrükleri kaldınldığı zaman, İngiliz fabrikatörleri, böylelikle toprak sahibi aristokrasiyi sadakaya muhtaç hale soktuklanna inanmışlardı. Oysa, onlar, her zamankinden daha da zengin hale geldiler. Bu nasıl oldu? Çok basit. Her şeyden önce, çiftçiler, şimdi, sözleşme ile, yılda akr başına 8 sterlin yerine 12 sterlin yatırmaya zorlanıyorlardı. İkincisi de, Avam Kamarasında da güçlü bir biçimde temsil edilen toprakbeyleri, akaçlama projeleri ve toprakları üzerindeki öteki sürekli iyileştirmeler için, kendi kendilerine büyük bir hükümet yardımı sağladılar. En kötü toprak tümüyle tanmdan çıkartılmayıp, bunun yerine, olsa olsa başka amaçlarla -ve çoğunlukla yalnızca geçici olarak- kullanılır hale geldiğinden, rantlar, artan sermaye yatınmıyla orantılı olarak yükseldi ve dolayısıyla toprak sahibi aristokrasi her zamankinden daha iyi duruma geldi.
Ama her şey geçicidir. Okyanus-aşırı vapurlar ve Kuzey ve Güney Amerikanın ve Hindistan'ın demiryolları, bazı çok özel toprak parçalarının, Avrupa tahıl piyasalannda rekabet etmesini mümkün

kıldı. Bunlar, bir yandan Kuzey Amerika kırlan ve Arjantin pampalan - çift sürme işi için bizzat doğa tarafından temizlenmiş olan düzlükler ve ilkel ekimle ve gübre olmaksızın bile gelecek yıllar için zengin hasatlar vaadeden [sayfa 638] bakir topraklardı. Öte yandan da, acımasız ve zorba bir devletin - çoğu kez işkence ile- onlardan zorla aldığı vergiler için para sağlama amacıyla ürünlerinin bir bölümünü, hem de sürekli olarak artan bir bölümünü satmak zorunda kalan Rus ve Hint komünist topluluklann toprak parçaları vardı. Bu ürünler, üretim-fiyatına bakılmaksızın satılıyordu, bunlar, tüccann önerdiği fiyat üzerinden satılıyordu, çünkü, vergi zamanı gelince, köylünün, çaresiz, paraya gereksinmesi oluyordu. Ve -gerek bakir düzlüklerden, gerek vergilerin ezdiği Rus ve Hint köylülerinden gelen- bu rekabet karşısında, Avrupalı kiracı çiftçi ve köylüler, eski rantlarda varlıklannı sürdüremiyorlardı. Avrupa'daki toprağın bir bölümü tahıl ekimi açısından kesinlikle rekabet dışına çıktı ve rantlar her yerde düştü. Bizim ikinci durum, değişke 2 -düşen fiyatlar ve ek sermaye yatırımının düşen üretkenliği-, Avrupa için bir kural haline geldi; ve dolayısıyla da İskoçya'dan İtalya'ya, Güney Fransa'dan Doğu Prusya'ya kadar toprakbeyleri matem tuttular. Neyse ki, düzlükler tümüyle ekime açılmış olmaktan çok uzaktır; Avrupa'nın bütün büyük toprakbeylerini ve hem de üstelik küçüklerini yıkmaya yetecek kadar kalmıştır. -*F. E.]*

Rantın tahlil edileceği başlıklar şunlardır:

A. Farklılık rantı,

1) Farklılık rantı kavramı. Bir örnek olarak sugücü. Asıl tarımsal ranta geçiş.

2) Çeşitli toprak parçalannın, değişen verimliliğinden doğan farklılık rantı I.

3) Aynı toprak parçasında ardarda sermaye yatırımlarından doğan farklılık rantı II. Farklılık rantı II:

a) değişmeden kalan,

b) düşen,

c) ve yükselen bir üretim-fiyatı ile incelenmelidir. Ve ayrıca,

d) artı-kârın ranta dönüşmesi.

4) Bu rantın kâr oranı üzerine etkisi.

B. Mutlak rant.

C. Toprağın fiyatı.

D. Toprak rantına ilişkin son sözler.

Genel olarak farklılık rantının incelenmesinden çıkartılacak genel sonuçlar şunlardır:

Birincisi, artı-kânn oluşması çeşitli biçimlerde gerçekleşebilir. Bir yandan, farklılık rantı I temeli üzerinde, yani tüm tanmsal sermayenin değişik verimlilikteki topraklardan oluşan toprağa yatırılması temeli [sayfa 639] üzerinde. Ya da, farklılık rantı II biçiminde, aynı topraktaki ardarda sermaye yatırımlarının değişen farklılık üretkenliği, yani -rantsız, ama üretim fiyatını düzenleyen-, en kötü topraktaki aynı sermaye yatınmı ile sağlanan üretkenlikten -örneğin, *quarter* buğday olarak ifade edilen-daha büyük bir üretkenlik temeli üzerinde. Ama, bu artı-kâr nasıl doğarsa doğsun, bunun ranta dönüştürülmesi, yani çiftçiden toprakbeyine geçişi, her zaman, tek tek ardarda sermaye yatırımlannın kısmi üretimlerinin çeşitli gerçek bireysel (yani, piyasanın düzenlendiği genel üretim-fiyatından bağımsız olan) üretim-fiyatlarının daha önceden tek bir ortalama üretim-fiyatına indirgenmiş olmasını öngörür. Genel düzenleyici akr başına üretim-fiyatının bu bireysel ortalama üretim-fiyatından fazlası, akr başına rantı oluşturur ve onun bir ölçüsüdür. Farklılık rantı I durumunda, farklılık sonuçları, kendi başlanna ayırdedilebilirler, çünkü bunlar belli bir akr başına sermaye yatınmı ve normal kabul edilen bir ekim derecesinde -birbirinden ayn ve yanyana varolan- farklı toprak bölümleri üzerinde yer alırlar. Farklılık rantı II durumunda, bunlar önce ayırde-dilebilir hale getirilmelidir; aslında farklılık rantı I'e dönüştürülmelidir, ve bu ancak belirtilen yoldan yapılabilir. Örneğin s. 226'daki Tablo IIPü ele alalım. B toprağı, yatırılan 2!/2 sterlinlik birinci sermaye için akr başına 2

quarter, ve eşit büyüklükteki ikinci yatınm için 1*V2 quarter;* ikisi birlikte aynı akrdan 3'/2 *quarter* getirir. Bu 3'/2 *quarter'm* hangi parçasının yatırılan sermaye I'in ve hangi parçasının yatınlan sermaye H'nin ürünü olduğunu ayırdetmek mümkün değildir, çünkü hepsi aynı toprakta yetiştirilmiştir. Gerçekte, 3'/2 *quarter,* 5 sterlinlik toplam sermayenin ürünüdür; ve sorunun aslı şundan ibarettir: 2V2 sterlinlik bir sermaye 2 *quarter* getirmiştir ve 5 sterlinlik bir sermaye 4 *quarter* yerine 3'/2 *quarter* getirmiştir. Eğer 5 sterlin 4 *quarter* getirseydi, yani her iki sermaye yatın-mının ürünü eşit olsaydı, gene bunun gibi, ürün 5 *quarter* bile olsaydı, yani ikinci sermaye yatınmı 1 *guarterlık* bir fazla getirecek olsaydı, durum gene tıpkı böyle olacaktı. İlk 2 *quarter'm* üretim-fiyatı, *quarter* başına 1V2 sterlin, ikinci 1*V2 guarterhvAa* ise *quarter* başına 2 sterlindir. Dolayısıyla 3!/2 *quarter'm* hepsi 6 sterline malolur. Bu, toplam ürünün bireysel üretim-fiyatıdır ve ortalama olarak *quarter* başına 1 sterlin $14^{2}/_{7}$ şilin, yani yaklaşık 1% sterlin tutmaktadır. A toprağı tarafından belirlenen genel üretim-fiyatı, yani 3 sterlin ile, bu, *quarter* başına 1 ^{1}A sterlinlik ve böylece 3'/2 *quarter* için $4^{3}/_{8}$ sterlinlik bir toplam

artı-kâra yolaçmaktadır. B'nin ortalama üretim-fiyatında bu, 1*V2* kadar *guarter'a* tekabül eder. Bir başka deyişle, B'den gelen artı-kâr, B'den gelen üretimin bir tam kesri ile, yani tahıl olarak rantı ifade eden ve -genel üretim-fiyatına uygun olarak- 41/2 sterline satılan IV2 *guarter'la* temsil edilir. Ama öte yandan, B'nin bir aknndan gelen ürünün, Anın bir aknndan gelenden fazlası, [sayfa 64oı otomatik olarak artı-kân ve dolayısıyla da artı-ürünü temsil etmez. Varsayımımıza göre, Anın bir akrı yalnızca 1 *guarter* getirdiği halde, B'nin bir akn, 3'/2 *guarter* getirir. Bu yüzden B'den gelen fazla ürün 2V2 *guarter'dn,* ama arü-ürün yalnızca IV2 *guarter'dn;* çünkü B'ye yatınlan sermaye, A'ya yatınlanın iki katidir ve böylece üretim-fiyatı da iki katur. Eğer 5 sterlinlik bir yatınm A'da da yer almış olsaydı ve üretkenlik oranı aynı kalsaydı, o zaman, üretim 1 *guarter* yerine 2 *guarter* olacaktı ve o zaman görülecekti ki, gerçek arü-ürün 31/2'nin 1 'le karşılaştırılmasıyla değil, 3'/2'nin 2'yle karşılaştırılmasıyla belirlenir, yani 2V2 *guarter* değil, yalnızca IV2 *guarter'dır.* Dahası, eğer *2[l]A* sterlin tutarında bir üçüncü sermaye yaürımı B'ye yapılsaydı ve bu, yalnızca 1 *guarter* getirseydi -bu *guarter* o zaman Adaki gibi 3 sterline malolacakü- 3 sterlinlik saüş-fiyaü yalnızca üretim-fiyatını kapsayacak, yalnızca ortalama kâr sağlayacak, ama hiç bir artı-kâr sağlamayacak ve böylece de ranta dönüştürülebilecek hiç bir şey getirmeyecekti. Herhangi bir belli toprak tipinden gelen alabaşına üretimin, A toprağından gelen akr başına üretimle karşılaşünlması, bunun eşit bir sermaye yaünmından mı, yoksa daha büyük bir sermaye yaünmından mı gelen üretim olduğunu göstermez, ayrıca ek üretimin, yalnızca üretim-fiyatını mı kapsadığını, yoksa ek sermayenin daha büyük üretkenliği yüzünden mi olduğunu da göstermez.
İkincisi, artı-kârın yeni oluşumu sözkonusu olduğu ölçüde, sının, üretim-fiyatını tam kapsayan, yani, bir *guarter'\,* bir akrlık A toprağına

yatınlan aynı sermaye yatınmıyla aynı pahada üreten, yani varsayımımıza göre 3 sterline üreten sermaye yatırımı olan, ek sermaye yatırımları için azalan bir üretkenlik oranı varsayarsak - işte bu söylediklerimizden şu sonuç çıkar: B'nin bir aknnda toplam sermaye yatınmının artık hiç bir rant getirmeyeceği sınıra, B'nin akn başına üretimin bireysel ortalama üretim-fiyatı, A'nın akn başına üretim-fıyatının düzeyine yükseldiği zaman ulaşılır. Eğer B'ye, yalnızca üretim-fıyatını getiren, yani ne artı-kâr ne de yeni rant getiren sermaye yatınmları yapılmışsa, o zaman, bu gerçekten, *guarter* başına bireysel ortalama üretim-fıyatını yükseltir, ama artı-kân ve sonunda da, önceki sermaye yatırımlarının oluşturduğu rantı etkilemez. Çünkü ortalama üretim-fiyatı, her zaman A'nınkinin altında kalır ve *guarter* başına fiyat fazlası azaldığı zaman, *guarteriann* sayısı orantılı olarak artar, öyle ki, toplam fiyat fazlası değişmeden kalır.
Varsayılan durumda B'deki 5 sterlin tutanndaki ilk iki sermaye yatınmı, *3[l]A guarter,* böylece de, varsayımımıza göre 1 1/2 *guarterlık* rant = 41/2 sterlin getirir. Şimdi, eğer 21/2 sterlinlik, ama yalnızca bir -ek *guarter* getiren bir üçüncü sermaye yaürımı yapılırsa, o zaman 41/2 *guarter'm* toplam üretim-fiyatı (%20 kâr dahil) = 9 sterlin; böylece *guarter* başına ortalama fiyat = 2 sterlin olur. B üzerinde, *guarter* başına ortalama üretim-fiyatı, böylece $l^5/_7$ sterlinden 2 sterline çıkmıştır ve *guarter* başına arü-kâr, A'nın düzenleyici fıyaü ile karşılaştırdığında, $l^2/_7$ sterlinden 1 sterline düşmüştür. Ama 1 x 41/2 = 41/2 sterlindir, tıpkı eskiden $P/_7$ x 31/2 [sayfa 64i] = 41/2 sterlin olduğu gibi.
Şimdi varsayalım ki, herbiri 21/2 sterlin tutarında bir dördüncü ve beşinci ek sermaye yaürımı, genel üretim-fıyatında bir *guarter* üretmenin ötesine geçmeyen B'ye yapılmış olsun. Bu durumda akr başına toplam üretim 6I/22 *guarter* ve bunlann üretim-fiyatı da 15 sterlin olacakür. B için *guarter* başına ortalama üretim-fiyatı, gene -2* sterlinden $2^4/_{13}$ sterline- yükselmiş olacak ve *guarter* başına arü-kâr, A'nın düzenleyici üretim-fiyaüna oranla gene -1 sterlinden $^9/_{13}$ sterline- düşmüş olacaktır. Ama şimdi, bu $^9/_{13}$ sterlinin, 41/2 *guarter yerine* 6V2 quarter temeli üzerinde hesaplanması gerekecektir. Ve $^9/_{13}$ X 6V2 = 1 x 41/2 = *AV2* sterlindir.
Bundan birinci olarak şu sonuç çıkar ki, rant getiren toprakta ek sermaye yatırımlannı mümkün kılmak için -hatta, ek sermayenin tümüyle arü-kâr üretmez hale geldiği ve yalnızca ortalama kâr getirmeye devam ettiği noktaya kadar- bu koşullar alünda düzenleyici üretim-fıyatında hiç bir artış gerekmez. Ayrıca bundan şu sonuç çıkar ki, burada, *guarter* başına arü-kâr ne kadar azalırsa azalsın, akr başına toplam arü-kâr aynı kalır; bu azalış, her zaman, akr başına üretilen *guarter* sayısındaki buna tekabül eden bir artışla dengelenir. Ortalama üretim-fıyatının genel üretim-fıyaü düzeyine ulaşabilmesi için (dolayısıyla, B toprağı için 3 sterlin), üretimi, düzenleyici üretim-fıyaü üç sterlinden daha yüksek

* 1894 Almanca baskıda: \.-*Ed.*

bir üretim-fiyatına sahip olan ek yatırımların yapılması gerekir. Ama göreceğiz ki, yalnızca bu, B'nin *quarter* başına ortalama üretim-fiyatını, hemen, 3 sterlinlik genel üretim-fıyatı düzeyine yükseltmeye yetmez. B toprağının şunlan ürettiğini varsayalım:
1) Üretim-fıyatı eskisi gibi 6 sterlin olan 3'/2 *quarter,* yani her ikisi de artı-kâr getiren, ama azalan miktarda artı-kâr getiren herbiri 2!/2 sterlin tutarında iki sermaye yatınmı.

2) 3 sterlinden 1 *çuarter;* bireysel üretim-fıyatının düzenleyici üretim-fiyatına eşit olduğu bir sermaye yatırımı,
3) 4 sterlinden 1 *çuarter;* bireysel üretim-fıyatının düzenleyici fiyat tan %25 yüksek olduğu bir sermaye yaünmı.
Bu durumda, $10^5/_6$* sterlinlik bir sermaye yatırımına akr başına 13 sterlinlik *5[lA çuarter* elde edeceğiz; bu, ilk sermaye yatırımının dört katidir, ama ilk sermaye yaünmının üretiminin üç kati bile değildir.
13 sterlinden 51/2 *çuarter,* düzenleyici üretim-fıyatının 3 sterlin olduğu varsayılırsa, *çuarter* başına $2^4/_H$ sterlinlik bir ortalama üretim-fıyatı, yani *çuarter* başına $^7/_H$ sterlinlik bir fazla verir. Bu fazla, ranta dönüştürülebilir. 13 sterlinlik üretim-fıyatı çıkanldıktan sonra, B'nin *çuarter* başına mevcut ortalama üretim-fiyaü, yani *çuarter* başına $2^4/_{,,}$ sterlin üzerinden hesaplandığında $P^5/_{52}$ *quarter'*\ temsil eden 3'/2 sterlinlik bir artı-kâr ya da rant kalır. Para-rant 1 sterlin, ve tahıl-rant *V2 quarter* kadar [sayfa642] daha az olacakür, ama B'deki dördüncü ek sermaye yatırımının yalnızca arü-kâr getirmemekle kalmayıp, ortalama-kârdan daha azını getiriyor olması gerçeğine karşın, arü-kâr ve rant hâlâ var olmaya devam edecektir. Varsayalım ki, yaünm 3)'e ek olarak, yatınm 2) de düzenleyici üretim-fıyatını aşan bir fiyatta üretmektedir. Bu durumda, toplam üretim: 6 sterlin için 3'/2 *quarter* + 8 sterlin için 2 *quarter;* 14 sterlin üretim-fiyaü için, toplam 5'/2 *quarter'd\r. Quarter* başına ortalama üretim-fıyatı $2^6/_{,,}$ sterlin olacak ve $^5/_H$ sterlinlik bir fazla bırakacakür. 3 sterlinden satılan 5'/2 *quarter,* I6V2 sterlinlik bir toplam verir; 14 sterlinlik üretim-fiyatını çıkardıktan sonra rant için 2V2 sterlin kalır. B üzerindeki mevcut ortalama üretim-fıyatında bu bir *quarter'm* $^{55}/_{56}$'sına eşit olacakür. Bir başka deyişle eskisinden az olsa da hâlâ rant gelmektedir.
Bu gösterir ki, her durum ve koşulda, üretimi, düzenleyici üretim-fıyaündan daha fazlaya malolan daha iyi topraklardaki ek sermaye yatı-rımlanyla, ranün azalması gerekse de, -en azından kabul edilebilir uygulama sınırları içinde- ortadan kalkmaz.. Bir yandan bu daha az üretken sermayenin toplam sermaye yaünm içindeki tam kesriyle orantılı olarak, öte yandan da üretkenliğindeki azalışla oranülı olarak azalacaktır. Ürünün ortalama fiyaü hâlâ düzenleyici fiyatın alünda olacak ve böylece, ranta dönüştürülebilecek arü-kârın oluşmasına hâlâ izin veriyor olacakür.
* 1894 Almanca baskıda: 10. -*Ed.*

Şimdi, azalan üretkenlikteki ardarda dört sermaye yatınmının (21/2 sterlin, 21/2 sterlin, 5 sterlin ve 5 sterlin) sonucu olarak, B'nin *quarter* başına ortalama fiyatının, genel üretim-fıyatına uyduğunu varsayalım. [Bkz: Tablo, s. 644].
Çiftçi, bu durumda, her *quarter'*\ bireysel üretim-fiyatından, dolayısıyla toplam *quarter* sayısını, 3 sterlinlik düzenleyici fiyatla çakışan *quarter* başına ortalama üretim-fiyatlarından satar. Böylece 15 sterlinlik sermayesi üzerinden hâlâ %20 = 3 sterlin kâr etmektedir. Ama rant yok olmuştur. *Çuarter* başına bireysel üretim-fıyatlannın genel üretim-fiyatıy-la bu eşitlenmesinde, fazlaya ne olmuştur? İlk 2V2 sterlinden gelen artı-kâr 3 sterlin, ikinci 21/2 sterlinden gelen 11/2 sterlindir, yatınlan sermayenin V_3'ünden, yani 5 sterlinden gelen toplam artı-kâr= 1/2 sterlin = %90'dır.
Yatırım 3) durumunda, 5 sterlin yalnızca artı-kâr getirmemekle kalmaz, genel üretim-fiyatından satılan 11/2 *quarter'hk* üretimi, 1*V2* sterlinlik bir açık verir. Ensonu, gene 5 sterlin tutannda olan yatınm 4) durumunda, genel üretim-fiyatından satılan 1 *quarter'hk* üretimi, 3 sterlinlik bir açık verir. Böylece, her iki sermaye yatırımı, birlikte, yatırım 1) ve 2)'den gerçekleştirilen artı-kâra eşit olan, 41/2 sterlinlik bir açık verir.
Artı-kâr ve açık dengelenirler. Bu yüzden rant yokolur. Gerçekte, bu, yalnızca, arü-kân ya da ranü oluşturan artı-değer unsurlan, şimdi, ortalama kârın oluşumuna girdikleri için mümkündür. Çiftçi, 15 sterlin üzerinden bu 3 sterlin ya da %20 ortalama kân, rant pahasına yapar, [sayfa 643]

				Uretim-Fiyatı				Rant için Artı	
Sermaye &		KârS	Kazanç (Or.)	Quarter Başına &	Toplam &	Satış-Fiyatı &	Kazanç &	(Qr.)	&
1)	**2>/2**	>/2	2	**P/2**	3	3	6	1	3
2)	**2>/2**	***VI***	**P/2**	2	3	3	**4>/2**	*V1*	**P/2**
3)	5	1	**P/2**	4	6	3	**4>/2**	***-V2***	**-P/2**
4)	5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
	15	*3*	*6*		*18*		*18*	*0*	*0*

B'nin bireysel ortalama üretim-fiyatının, piyasa-fiyatını düzenleyen, Anın genel üretim-fiyatına eşitlenmesi, ilk sermaye yatırımlanndan gelen ürünün, düzenleyici fiyaün alünda olan bireysel fiyatı ile düzenleyici fiyat arasındaki farkın, daha sonraki sermaye yatırımlarından gelen ürünün, düzenleyici fiyaün üzerinde olan fiyat ile düzenleyici fiyat arasındaki farkla gitgide daha çok telafi edilmesini ve ensonu dengelenmesini öngörür. İlk sermaye yaünmlarından gelen ürün kendi başına satıldığı sürece, arü-kâr gibi görünen şey, böylece, giderek onun ortalama üretim-fiyatının parçası haline gelir ve

dolayısıyla, sonunda tümüyle onun tarafından emilinceye kadar, ortalama kânn oluşumuna girer.
Eğer B'ye, 15 sterlin yerine yalnızca 5 sterlin yaünlmış olsaydı ve son tablodaki ek 21/2 *quarter,* akr başına 21/2 sterlinlik bir yatırımla Adan 2I/2 yeni akrın ekime açılmasıyla üretilmiş olsaydı, yaünlan ek sermaye,

yalnızca 6V4 sterlin tutarında olacak, yani bu 6 *quarter'\n* üretimi için A ve B'deki toplam yatınm 15 sterlin yerine, yalnızca 11 *Vi* sterlin olacak ve bunların toplam üretim-fiyatı da, kâr dahil, 131/2 sterlin olacaktı. *6 quar-ter* hâlâ 18 sterline satılacak, ama sermaye yatırımı 3% sterlin azalmış olacak ve B'den gelen rant, akr başına eskisi gibi 41/2 sterlin olacaktı. Eğer ek 21/2 *quarter'm* üretimi A'dan daha düşük kalitede bir toprağın A -1 ve A - 2'nin ekime açılmasını gerektirirse, durum farklı olacaktır, öyle ki, *çuarter* başına üretim-fiyatı: A - 1 toprağında 11/2 *çuarter* için = 4 sterlin ve A - 2 toprağındaki son *çuarter* için= 6 sterlin olacaktır. Bu durumda, 6 sterlin, *çuarter* başına düzenleyici üretim-fiyatı olacakür. O zaman, B'den gelen 31/2 *çuarter,* IOV2 sterlin yerine 21 sterline satılacaktı, ki bu, 41/2 sterlinlik bir rant yerine 15 sterlinlik bir rant, ya da, 11/2 *çuarter* yerine 21/2 *çuarter'hk* bir tahıl-rant demek olacakür. Gene bunun gibi, A üzerinde bir *çuarter,* şimdi 3 sterlin = 1/2 *çuarter'hk* bir rant getirecektir.

Bu konuyu daha fazla tartışmadan önce, bir başka gözlem yapalım: [sayfa 644]

Toplam sermayenin, IV2 *quarter\\k* fazlayı üreten bölümü, toplam sermayenin, IV2 *çuarter'hk* açığı üreten bölümü ile dengelenir dengelenmez, B'den gelen bir *quarter'm* ortalama fiyatı, A tarafından düzenlenen *quarter* başına 3 sterlinlik genel üretim-fiyatı ile eşitienir, yani çakışır. Bu eşitienmenin ne kadar çabuk gerçekleşeceği ya da bu amaç için B'ye düşük-üretkenlikte ne kadar sermaye yaünlması gerektiği, ilk sermaye yaünmlannın arü-üretkenliğinin veri olduğu varsayılırsa, en kötü, düzenleyici toprak, A'da, aynı miktarda bir yaürıma oranla, daha sonraki yatınmların nispi düşük üretkenliğine, ya da düzenleyici fiyata oranla, bunlann ürününün bireysel üretim-fiyatına bağlı olacakür.

Şimdi, yukardakilerden şu sonuçlar çıkartılabilir: *Birincisi:* Aynı toprağa, artı-üretkenlikteki ek sermayeler yaürıldığı sürece, artı-üretkenlik azalıyor olsa bile, tahıl ve para olarak akr başına mutlak rant, yatırılan sermayeye oranla, nispeten azalmasına karşın (bir başka deyişle, artı-kâr ya da rant oranı), artar. Burada, sınır, yalnızca ortalama kâr getiren, ya da ürününün bireysel üretim-fiyatı, genel üretim-fiyatı ile çakışan ek sermaye tarafından belirlenir. Bu koşullar altında, daha kötü topraklardan gelen üretim, artan arzın bir sonucu olarak gereksiz hale gelmedikçe, üretim-fiyatı aynı kalır. Fiyat düşüyorken bile, bu ek sermayeler, belli sınırlar içinde, daha az olsa da, hâlâ artı-kâr üretebilirler. *İkincisi:* Yalnızca ortalama kâr getiren, bu yüzden de artı-üretken-liği = 0 olan ek sermaye yatırımı, mevcut artı-kârın ve dolayısıyla ranün miktarını hiç bir biçimde değiştiremez. Böylece, *guarter* başına bireysel

ortalama fiyat, üstün kalitedeki topraklarda artar; *quarter* başına fazla azalır, ama bu azalan fazlayı içeren *quarter'\ann* sayısı artar, öyle ki matematiksel çarpım aynı kalır.

Üçüncüsü: Ürünü, düzenleyici fiyatı aşan bir bireysel üretim-fiyatı-na sahip olan -bu yüzden artı-üretkenlik yalnızca = 0 değil, sıfırdan daha azdır ya da negatif bir niceliktir, yani düzenleyici toprak A'daki eşit bir sermaye yatınmının üretkenliğinden daha azdır- ek sermaye yatınm-lan, üstün topraktan gelen toplam üretimin bireysel ortalama üretim-fiyatını, genel üretim-fiyatına gitgide daha çok yaklaşünrlar, yani bunların arasındaki, arü-kân ya da ranü oluşturan farklılığı gitgide daha çok azaltırlar. Artı-kâr ya da rantı oluşturmuş olan şeyin giderek büyüyen bir bölümü, ortalama kânn oluşumuna girer. Ama, gene de, B'nin bir akrına yaünlan toplam sermaye, bu arü-kânn, düşük-üretkenlikteki sermaye miktan arttıkça ve bu düşük-üretkenlik ölçüsünde azalmasına karşın, arü-kâr getirmeye devam eder. Bu durumda artan sermaye ve artan üretimle, rant, yalnızca ikinci durumda olduğu gibi yaünlan sermayenin artan büyüklüğüne göre nispi olarak azalmakla kalmaz, akr başına mutlak olarak da azalır, [sayfa 645]

Rant ancak, daha iyi B toprağından gelen bireysel ortalama üre-tim-fiyatı, düzenleyici fiyatla çakıştığı zaman ortadan kaldınlabilir, öyle ki daha üretken ilk sermaye yatınmlanndan gelen arü-kânn tümü, ortalama kânn oluşumunda tüketilir.

Akr başına ranttaki düşüşün asgari sınırı, onun ortadan kalküğı noktadır. Ama bu nokta, ek sermaye yaünmlan, düşük-üretkenlikte olur olmaz değil, düşük-üretkenlikte ek sermaye yatınmı etkisi ile sermaye yaünmlarının aşırı-üretkenliğini silecek kadar hacimce büyük olduğu zaman ortaya çıkar, öyle ki, toplam sermaye yatırımının üretkenliği, A'ya yaünlan sermayeninkinin aynısı olur ve bu yüzden de B'nin *quarter'* başına bireysel ortalama fiyat, Anın *quarter'* başına fiyatın aynısı olur.

Bu durumda da, düzenleyici üretim-fiyatı olan *quarter* başına 3 sterlin, ranün ortadan kalkmasına karşın aynı kalacaktır. Ancak bu noktadan sonradır ki, üretim-fiyatı, ya ek sermayenin düşük üretkenliğinin derecesinde ya da eşit düşük-üretkenlikteki ek sermayenin hacminde bir artış dolayısıyla artmak zorunda kalacakür. Örneğin, eğer, yukardaki tabloda (s. 644) aynı toprak üzerinde *quarter*

başına 4 sterlinden 1 *xh quarter* yerine *2Vı quarter* üretilmiş olsaydı, 22 sterlinlik bir üretim-fiyatı için 7 *quarter1\k* bir toplam elde etmiş olacaktık; bir *quarter* V_7 sterline malolmuş olacakü; böylece bu, genel üretim-fiyatının V_7 sterlin üzerinde olacak ve bu yüzden de, sonuncusu artmak zorunda kalacaktı.

O halde, uzun bir süre için, en iyi topraklardan gelen *quarter* başına bireysel üretim-fiyatı, genel üretim-fiyatına eşit duruma gelinceye kadar, bu sonuncunun ilkinden fazlası -ve böylece de artı-kâr ve rant-tümüyle ortadan kalkıncaya kadar, düşük-üretkenlikteki, ve hatta artan düşük-üretkenlikteki ek sermaye yatırılabilir.

Ve o zaman bile, daha iyi topraklardan gelen rantın ortadan kalkması, yalnızca, bunlann ürününün bireysel ortalama fiyatının genel üre-tim-fiyatı ile çakıştığını, öyle ki bu sonuncuda henüz bir artışa gerek olmadığını ifade eder.

Yukardaki örnekte, daha iyi B toprağı üzerinde -ancak bu, daha iyi ya da rant getiren topraklar dizisinde en düşük olandır- 3'/2 *quarter,* artı-üretkenlikteki 5 sterlinlik bir sermaye tarafından ve 21/2 *quarter,* düşük-üretkenlikteki 10 sterlinlik bir sermaye tarafından üretilmişti, yani 6 *çuarter'hk* bir toplam üretilmişti; demek ki, bu toplamın $^5/_{12}$'si, sermayenin düşük-üretkenlikteki bu sonuncu kesimlerince üretilmişti. Ve ancak bu noktadadır ki, 6 *quarter\n* bireysel ortalama üretim-fiyatı, *çuarter* başına 3 sterline yükselir ve böylece genel üretim-fiyatı ile çakışır.

Ancak, toprak mülkiyeti yasası altında, son *2lA çuarter,* A toprağının yeni *2lA* akn üzerinde üretilebildikleri durum dışında, bu biçimde *çuarter* başına 3 sterlinden üretilemezlerdi. Ek sermayenin yalnızca genel üretim-fıyatında ürettiği durum, sınırı oluşturmuş olacaktı. Bu noktanın ötesinde, aynı topraktaki ek sermaye yatırımı durmak zorunda

kalacaktı, [sayfa 646]

Gerçekten de, eğer çiftçi, bir kez, ilk iki sermaye yatırımı için, 41/2 sterlin rant öderse, onu ödemeye devam etmelidir, ve 3 sterlinden fazlasına* bir *quarter* üreten her sermaye yatırımı, kânndan bir azalma ile sonuçlanacaktır. Düşük-üretkenlik durumunda bireysel üretim-fıyatının eşitlenmesi böylece engellenir.

A toprağına ait üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterlinin B'ye ait fiyatı düzenlediği önceki örnekte bu durumu ele alalım.

İlk iki sermaye yatınmında 31/2 *quarter* için üretim-fiyatı, gene, çiftçi için *quarter* başına 3 sterlindir; çünkü o, 41/2 sterlinlik bir rant ödemek zorundadır; demek ki, bireysel üretim-fiyatı ile genel üretim-fiyatı arasındaki farkı cebe indiren kendisi değildir. O halde, ilk iki sermaye yaünmı için ürün fiyatındaki fazlalık, üçüncü ve dördüncü sermaye yatı-rımlanndaki ürünle ortaya çıkan açığı dengelemekte ona hizmet etmez.

Sermaye (&)		Kâr (&)	Uretim-Fiyatı (&)	Kazanç (Qr.)	Quearter Başına Üretim Fiyatı (&)	Satış-Fiyatı		Artı-Kâr 60	Zarar 6)
						Quearter Başına &	Toplam &		
1.	**2>/2**	>/2	3	2	**P/2**	3	6	3	
2.	**2>/2**	>/2	3	**P/2**	2	3	**4>/2**	**P/2**	
3.	5	1	6	**P/2**	4"	3	**4>/2**		**P/2**
4.	5	1	6	1	6	3	3		3
	İS	*3*	*18*				*18*	*4'h*	*4>A*
* 1894 Almanca baskıda			3. *-Ed.*						

Yaürım 3)'ten gelen 11/2 *quarter,* çiftçiye, kâr dahil 6 sterline ma-lolur; ama, *quarter* başına 3 sterlinlik düzenleyici fiyatta bunları yalnızca 41/2 sterline satabilir. Bir başka deyişle, yalnızca tüm kârını yitirmekle

* 1894 Almanca baskıda: 3 sterlinden azına. *-Ed.*

kalmayacak, ama onun da ötesinde yatırdığı 5 sterlinlik sermayenin 1*V2* sterlinini, ya da %10'unu da yitirecektir. Kâr ve sermaye kaybı, yatırım 3) durumunda, IV2 sterline, ve yatınm 4) durumunda 3 sterline varacak, yani toplam 41/2 sterlin, ya da, tam, daha iyi sermaye yatınmlarından gelen rant kadar olacaktır; oysa bu sonunculara ait bireysel üretim-fıyatı, B'den gelen toplam ürünün bireysel ortalama üretim-fiyatının eşitlenmesinde rol oynayamazlar, çünkü fazla, rant olarak bir üçüncü tarafa ödenir.

Talebi karşılamak üzere, ek 1*V2 quarter\,* üçüncü sermaye yatın-mıyla üretmek gerekmiş olsaydı, düzenleyici piyasa-fiyatı, *çuarter* başına 4 sterline çıkmak zorunda kalacaktı. Düzenleyici piyasa-fiyatındaki bu [sayfa 647] artışın sonucunda, B'den gelen rant, birinci ve ikinci yatırımlar için yükselecek ve A üzerinde rant oluşacaktı.

Demek ki, farklılık rantının, artı-kârın ranta biçimsel bir dönüşümünden başka bir şey olmamasına ve

toprak mülkiyetinin, yalnızca, bu durumda toprak sahibinin, çiftçinin artı-kânnı kendisine aktarmasını mümkün kılmasına karşın, gene de görürüz ki, aynı topraktaki ardarda sermaye yatınmı, ya da aynı şey demek olan, aynı toprağa yatınlan sermayedeki artış, sermayenin üretkenlik oranı azaldığı ve düzenleyici fiyat aynı kaldığı zaman, sınırına çok daha hızlı ulaşır; aslında, artı-kârın, toprak mülkiyetinin sonucu olan toprak ranüna salt biçimsel dönüşümünün bir sonucu olarak, az çok yapay bir engele ulaşılır. Burada, ötekilerden daha dar sınırlar içinde gerekli hale gelen genel üretim-fiyatındaki arüş, bu durumda, yalnızca farklılık rantındaki arüşın bir nedeni olmakla kalmaz, ayrıca da rant olarak farklılık rantının varlığı, aynı zamanda, -gerekli hale gelen artan ürün arzını böylece sağlamak üzere- genel üretim-fiyatındaki daha önceki ve daha hızlı artışın bir nedenidir.
Ayrıca aşağıdaki hususlar da belirtilmelidir:
Eğer A toprağı, ek ürünü, ikinci bir sermaye yatınmıyla, 4 sterlinin alünda arzedecek olursa, ya da, üretim-fiyatı gerçekten de 3 sterlinden yüksek, ama 4 sterlinden düşük olan yeni ve Adan kötü toprak rekabete girecek olursa, B toprağındaki bir ek sermaye yaünmı ile, düzenleyici fiyat, yukardaki gibi, 4 sterline çıkamaz. O halde görüyoruz ki, farklılık ranü I ve farklılık rantı II, birincisi ikincisinin temeli iken, aynı zamanda birbirleri için sınır görevi yaparlar, ki bununla bazan aynı toprağa ardarda bir sermaye yatırımı, bazan da ek toprağa yanyana bir sermaye yatırımı yapılır. Benzer biçimde, öteki durumlarda, örneğin daha iyi toprak ele alındığında birbirlerini sınırlarlar, [sayfa 648]
646
Kari Marks Kapital III

KIRKDORDUNCU BOLUM
EN KÖTÜ EKİLİ TOPRAK ÜZERİNDE FARKLILIK RANTI

VARSAYALIM Kİ, tahıla olan talep artıyor ve arz, yalnızca, rant getiren topraklarda, düşük-üretkenlik koşullan altında ardarda sermaye, yatınmlanndan ya da A toprağında, gene azalan üretkenlikteki ek sermaye yatırımından ya da A'dan daha düşük kalitede yeni topraklardaki sermaye yatırımından doğabiliyor.
B toprağını, rant getiren topraklann temsilcisi olarak ele alalım.
Ek sermaye yatınmı, B üzerindeki bir *quarter1\k* (nasıl ki her akr bir milyon akn temsil edebilirse, bir *çuarter* da burada bir milyon *quarter*\ temsil edebilir) üretim, artışını mümkün kılabilmek için, piyasa-fiyatının o zamana kadar hüküm süren *çuarter* başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının üzerine çıkmasını gerektirir. Artan üretimin, en yüksek rantı getiren topraklar tarafından, C ve D, vb. topraklan tarafından da sağlanabilir, ama ancak azalan artı-üretkenlikle; ancak, B'den gelen *quarter\n* talebi karşılamak için zorunlu olduğu varsayılmaktadır. Eğer bu *çuarter,* B'ye, daha fazla sermaye yatınlarak, A'ya yapılan aynı ek sermaye ile üretilenden daha ucuza üretilirse, ya da A'da sermayeye yapılan ek, aynı şeyi 3% sterline yaptığı halde, örneğin 1 *quarter'*\ üretmek için 4 sterlin gerektiren A - 1 toprağına inilerek daha ucuza üretilirse, B'deki ek,sermaye, piyasa-fiyatını düzenleyecektir, [sayfa 649]
Kari Marks 647 Kapital I
A, şimdiye kadar olduğu gibi bir *quarter'*\ 3 sterline üretir. Bunun gibi, B de, eskisi gibi, toplam üretimi için 6 sterlinlik bir bireysel üretim-fiyatında 3'/2 *quarter'hk* toplam üretir. Şimdi, eğer, ek bir *quarter* A üzerinde 3% sterline üretilebildiği halde, B üzerinde, ek bir *quarter* üretmek için 4 sterlinlik bir ek üretim-fiyatı (kâr dahil) gerekli hale gelirse, doğal olarak, bu *quarter,* B'dense A üzerinde üretilecektir. O halde, bu *quarter'\n* B üzerinde 3'/2 sterlinlik ek üretim-fiyatı ile üretilebileceğini varsayalım. Bu durum 31/2 sterlin tüm üretim için düzenleyici fiyat haline gelecektir. B, şimdi, 41/2 *quarter'\\k* mevcut üretimini 15% sterline satacaktır. Bunun 6 sterlini ilk 31/2 *quarter'm* ve 31/2 sterlini son *quarter'm* üretim-fiyatıdır, yani $9^{l}A$ sterlinlik bir toplam. Bu, rant için, eski 41/2 sterline karşın, 6I/4 sterline eşit olan bir artı-kâr bırakmaktadır. Bu durumda Anın bir akn da I/2 sterlinlik bir rant getirecek, ama 31/2 sterlinlik üretim-fiyatını düzenleyen en kötü toprak A değil, onun yerine daha iyi toprak B olacaktır. Kuşkusuz burada, A kalitesinde ve o zamana kadar ekilenlerle eşit uygunlukta bir mevkide, yeni toprağın mevcut olmadığını, ya zaten ekili olan A parçasında daha yüksek bir üretim-fiyatında ikinci bir sermaye yatırımının ya da daha da kötü A -1 toprağının ekiminin gerektiğini varsayıyoruz. Ar-darda sermaye yaünmlarıyla farklılık rantı II yürürlüğe girer girmez, artan üretim-fiyatının sınırlan daha iyi toprak tarafından düzenlenebilir, ve farklılık ranü I'in temeli olan en kötü toprak da rant getirebilir. Böylece, bir tek farklılık ranüyla bile, tüm ekili toprak, rant getirecektir. O zaman, aşağıdaki iki tabloyu elde edeceğiz; burada üretim-fiyatı ile yatırılan sermaye toplamı artı %20 kâr; bir başka deyişle, her 2I/2 sterlinlik sermaye üzerinden 1/2 sterlinlik kâr ya da 3 sterlinlik bir toplam kastediyorum.

Toprak Tipi	Akr	Uretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Para Olarak Kazanç &	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant ©)
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	3>/2	3	10>/2	P/2	4>/2
C	1	6	5>/2	3	16>/2	3>/2	10>/2
D	1	6	7>/2	3	22>/2	5>/2	16>/2

Toplam	*4*	*21*	*IV'h*		*52'h*	*İO'A*	*311/2*

Yalnızca bir quarter getiren 31/2 sterlinlik yeni sermaye, B'ye yatı-rılmadan önce durum budur. Bu yaünmdan sonra, durum şöyle görünür [s. 651'deki tablo]: [sayfa65oı

Toprak Tipi	Akr	Oretim-Fiyatı &	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı &	Para Olarak Kazanç &	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (&)
A	1	3	1	3>/2	3>/2	1/7	>/2
B	1	9>/2	4>/2	3>/2	$15^{1}/4$	1 /14	6>/4
C	1	6	5>/2	3>/2	19Vİ	Oll/ O /14	13VĪ
D	1	6	7>/2	3>/2	26Vİ	5^{11}/ J /14	20>/4
Toplam	*4*	*24'h*	*18'A,*		*$64^{3}A$*	77'/>	40'/.

[Bu da gene pek doğru hesaplanmamışür. Her şeyden önce B

çiftçisi için 41/2 quarter'ın maliyeti, birincisi üretim-fiyatı olarak 9'/2 sterlin ve ikincisi rant olarak 41/2 sterlin, yani toplam 14 sterlindir; quarter başına ortalama = 31/9 sterlindir. Böylece, toplam üretiminin bu ortalama fiyatı, düzenleyici piyasa-fiyatı haline gelir. Böylece, A üzerindeki rant *V2* sterlin yerine 1/9 sterlin tutannda olacak ve B üzerindeki rant şimdiye kadar olduğu gibi 4V2 sterlin kalacaktır; 31/9 sterlinden 41/2 quarter = 14 sterlin ve, eğer üretim-fiyatı olarak 9V2 sterlini çıkarürsak, 41/2 sterlin arü-kâr için kalır. O halde görüyoruz ki, sayısal değerlerde değişiklik yapılması gerektiği halde, bu örnek, zaten rant getiren daha iyi toprağın nasıl farklılık ranü II aracılığıyla fiyatı düzenleyebileceğin! ve böylece o zamana kadar rantsız olan tüm toprakları, rant getiren toprak haline dönüştürebileceğini göstermektedir. *-F. E.]*

Tahılın düzenleyici üretim-fiyatı yükselir yükselmez, yani düzenleyici topraktan gelen bir *çuarter* tahılın üretim-fiyatı ya da çeşitii toprak tiplerinden birinde düzenleyici sermaye yatınmı yükselir yükselmez tahıl-rant artmalıdır. Bu, sanki tüm topraklar daha az üretken hale gelmiş ve 2V2 sterlinlik her yeni sermaye yatırımıyla 1 *çuarter* yerine, örneğin, yalnızca $^{5}/_{7}$ *çuarter* üretiyormuş gibidir. Aynı sermaye yatırımıyla, tahıl olarak bundan başka ne üretirlerse, artı-kârı ve dolayısıyla ranü temsil eden arü-ürüne dönüşür. Kâr oranının aynı kaldığı varsayılırsa, çiftçi, kârı ile daha az tahıl satın alabilir. Eğer -ya ücretier asgari fiziki düzeye, yani emek-gücünün normal değeri alüna düşürüldüğü için; ya emekçinin gereksindiği ve fabrikatörün sağladığı öteki tüketim maddeleri nispeten daha ucuz hale geldiği için; ya işgünü daha uzun ya da daha yoğun hale geldiği, öyle ki tanm-dışı olan ama tanmsal kân düzenleyen üretim dallarında kâr oranı aynı kaldığı veya yükseldiği için; ya da, ensonu, yatırılan sermaye miktarı aynı kalsa da, tarımda daha fazla değişmeyen ve daha az değişen sermaye kullanıldığı- ücretler artmazsa, kâr oranı aynı kalabilir, [sayfa 651]

Böylece, daha da kötü toprağı ekime açmaksızın, şimdiye kadar en kötü toprak olan A üzerinde ranün doğabileceği birinci yöntemi incelemiş bulunuyoruz; yani rant, onun şimdiye kadar düzenleyici olan, bireysel üretim-fiyatı ile, daha iyi toprak üzerinde düşük-üretkenlik koşullannda kullanılan son ek sermayenin gerekli ek ürünü sağladığı, yeni, daha yüksek üretim-fiyatı arasındaki farktan doğabilir. Eğer ek ürünün, bir *quarter*\ 4 sterlinden daha aşağısına üretemeyen A -1 toprağı tarafından sağlanması gerekseydi, A'nın akrı başına rant, 1 sterline yükselmiş olacakü. Ama bu durumda, A - 1 toprağı en kötü ekili toprak olarak Anın yerini almış olacakü ve bu sonuncusu, rant-getiren topraklar dizisinde en düşük konuma geçmiş olacakü. Farklı-lık-rantı I değişmiş olacaktı. O halde, bu durum, aynı toprak parçasında-ki ardarda sermaye yaürımlannın değişen üretkenliğinden doğan farklılık ranü IPnin incelenmesine dahil değildir.

Ama, bunlardan ayn olarak, A toprağı üzerinde, farklılık ranü iki

başka yoldan doğabilir.

Fiyat değişmeden -herhangi bir belli fiyat, hatta öncekilere oranla daha düşük bir fiyat- ek sermaye yatınmı artı-üretkenlikle sonuçlandığı zaman, ki bu, *prima facie* ye belli bir noktaya kadar, her zaman, tam da en kötü topraktaki durum olmalıdır.

Oysa ikincisi, A toprağındaki ardarda sermaye yatırımları azaldığı zaman.

Her iki durumda da talebi karşılamak için üretim artışı gerektiği varsayılmaktadır.

Ama, farklılık ranü açısından, burada, daha önce geliştirilen yasa nedeniyle özel bir güçlük doğar ki, bu yasaya göre, belirleyici etken rolü oynayan şey, her zaman, toplam üretim (ya da toplam sermaye harcaması), için *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatıdır. Oysa, A toprağı durumunda, daha iyi topraklardaki durumlarda olduğu gibi yeni sermaye yaünmları için bireysel üretim-fiyatının genel üretim-fiyatı ile eşitlenmesini sınırlayan bir başka üretim-fiyatı yoktur. Çünkü A'nın bireysel üretim-fiyatı, tamı tamına, piyasa-fiyatını düzenleyen genel üretim-fiyatıdır.

Varsayalım ki:

1) *Ardarda sermaye yatırımlarının üretkenliği arttığı zaman,* Anın bir akrı, 5 sterlinlik bir yaürım

verilmişse 2 *quarter* yerine -6 sterlinlik bir üretim-fiyatına tekabül eden- 3 *quarter* üretecektir. 2!/2 sterlinlik birinci yaünm 1 *quarter,* ikincisi 2 *quarter* getirmiştir. Bu durumda 6 sterlinlik bir üretim-fiyatı, 3 *quarter* getirecektir, öyle ki 1 *quarter'\n* ortalama maliyeti 2 sterlin olacakür; yani eğer 3 *quarter, quarter* başına 2 sterline satılırsa, o zaman A, şimdiye kadar olduğu gibi hiç rant getirmez, ama yalnızca farklılık ranü H'nin temeli değişmiştir; düzenleyici üretim-fiyatı, şimdi 3 sterlin yerine 2 sterlindir; 2!/2 sterlinlik bir sermaye şimdi en kötü toprak üzerinde 1 *quarter* yerine, ortalama 1*V2 quarter* üretir ve şimdi bu, 2V2 sterlinlik bir yaünm verilmişse, bütün daha iyi [sayfa 652] topraklar için resmi üretkenliktir. Bundan sonra, bunlann daha önceki artı-ürün-lerinin bir bölümü, gerekli ürünlerinin oluşumuna girer, üpkı bunlann arü-kârlannın bir bölümünün ortalama kânn oluşumuna girmesi gibi.

Öte yandan, eğer hesaplama, onlar için genel üretim-fiyatı sermaye yatırımının sınırı olduğundan, ortalama hesabın mutiak artıyı hiç değiştirmediği daha iyi topraklar temel alınarak yapılırsa, o zaman, ilk sermaye yaünmı 3 sterline malolur ve ikinci yatırımdan gelen 2 *quarter\n* herbiri de yalnızca 1*V2* sterline malolur. Bu, böylece, A üzerinde, 1 *quar*-ter'lık tahıl-ranta ve 3 sterlinlik para-ranta yolaçacak, ama 3 *quarter,* eski fiyat 9 sterlin üzerinden satılacaktır. Eğer 2V2 sterlinlik bir üçüncü sermaye, ikinci yatınmla aynı üretkenlik koşulları altında yapılsaydı, o zaman toplam, 9 sterlinlik bir üretim-fiyatı için 5 *quarter* olacakü. Eğer A'nın bireysel ortalama üretim-fiyatı düzenleyici fiyat olarak kalacak olursa, o zaman bir *quarter,* $1^4/_5$ sterlinden satılacaktır. Ortalama fiyat bir kez

daha düşmüş olacaktır - üçüncü sermaye yatınmının üretkenliğindeki yeni bir artışla değil, yalnızca, ikincisiyle aynı ek üretkenliğe sahip, yeni bir sermaye yatırımın eklenmesiyle, A toprağında, daha yüksek ama sabit üretkenlikteki ardarda sermaye yatınmları, rant-getiren topraklarda olduğu gibi rantı yükseltmek yerine, orantılı olarak üretim-fiyatım ve böylece de, diğer şeyler eşit olmak koşuluyla, bütün öteki topraklar üzerindeki farklılık rantını düşürecektir. Öte yandan, 1 *quarter'\,* 3 sterlinlik bir üretim-fiyatında üreten birinci sermaye yatınmı, aslında, düzenleyici olarak kalırsa, o zaman, 5 *çuarter,* 15 sterline satılacak ve A toprağındaki daha sonraki sermaye yatınmlarının farklılık rantı 6 sterlin tutarında olacaktır. A toprağının akrı başına ek sermaye, nasıl uygulanırsa uygulansın, bu durumda bir iyileştirme olacak ve sermayenin ilk bölümünü daha üretken yapacaktır. Sermayenin V_3'ü, 1 *çuarterve* öteki $^2/_3$'ü, 4 *çuarter* üretmiştir demek gülünç olacaktır. Çünkü, 3 sterlin yalnızca 1 *çuarter* üretecekken, akr başına 9 sterlin, her zaman 5 *çuarter* üretecektir. Burada bir rantın doğup doğmayacağı, bir artı-kârın elde edilip edilmeyeceği, tümüyle koşullara bağlı olacaktır. Normal olarak düzenleyici üretim-fiyatı düşmek zorunda kalacaktır. Eğer A toprağının bu iyileştirilmiş ama daha pahalı ekimi, yalnızca bu ekim daha iyi topraklarda da yeraldığı için oluyorsa bir başka deyişle tarımda genel bir devrim oluyorsa, durum böyle olacaktır; öyle ki, şimdi A'nın doğal verimliliğinden sözettiğimiz zaman, onun, 3 sterlin yerine 6 sterlin ya da 9 sterlinle işlendiği varsayılmaktadır. Eğer, belli bir ülkenin esas arzını sağlayan, A toprağının ekili akrlarının çoğunluğu bu yeni yöntemi kullanacak olursa, bu durum özellikle geçerli olacaktır. Ama, eğer iyileştirme, önce A'nın yalnızca küçük bir alanına yayılacak olursa, o zaman, bu daha iyi ekilen bölüm artı-kâr getirecek, toprakbeyi, bunu, hızla, tümüyle ya da kısmen ranta dönüştürecek ve rant biçiminde saptayacaktır. Bu yolla -eğer talep, artan arza ayak uydurursa- A toprağının gitgide daha fazlası bu [sayfa 653] yeni ekim yöntemini kullanmaya başladıkça, A kalitesindeki tüm topraklar üzerinde yavaş yavaş rant oluşabilir ve artı-üretkenlik, piyasa koşullanna bağlı olarak tümüyle ya da kısmen ortadan kalkabilir. A'nın üretim-fiyatının, artan sermaye harcaması koşullannda elde edilen ürünün ortalama fiyatına eşitlenmesi, bu artan sermaye yatınmının artı-kâ-rının rant biçiminde saptanmasıyla böylece engellenebilir. O halde, daha önce ek sermayenin üretkenliği azaldığı zaman daha iyi topraklarda görüldüğü gibi, üretim-fiyatını yükselten şey, gene, yalnızca bireysel ve genel üretim-fiyatları arasındaki farkın bir sonucu olan farklılık rantı yerine, artı-kânn ranta dönüştürülmesi, yani toprak mülkiyetinin müdahalesi olacakür. Bu, A toprağı durumunda her iki fiyatın çakışmasını önleyecektir, çünkü, üretim-fiyatının, A üzerindeki ortalama üretim-fiyatı tarafından düzenlenmesine müdahale edecektir; böylece, gerekli olanın üzerinde bir üretim-fiyatını sürdürecek ve dolayısıyla rant yaratacakür. Dışardan özgürce tahıl ithal edilse bile, çiftçilerin dışardan düzenlenen

üretim-fiyatında, rant getirmeksizin tahıl ekiminde rekabet edebilecek topraklarının, başka amaçlar, örneğin otlak olarak kullanmaya zorlan-malarıyla da aynı sonuç sağlanabilir ya da devam ettirilebilir, öyle ki yalnızca rant getiren topraklar, yani *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatlan dışardan belirlenen fiyatın altında olan topraklar, tahıl ekimi için kullanılacaktır. Bir bütün olarak, mevcut durumda üretim-fiyatının düşeceği, ama ortalamasının düzeyine düşmeyeceği; ortalamanın üzerinde, ama en kötü ekili toprak A'nın üretim-fiyatının altında olacağı, öyle ki, yeni A toprağının rekabetinin sınırlandığı varsayılmalıdır.

2) *Ek sermayelerin üretkenliği azaldığı zaman.*

Varsayalım ki, A -1 toprağı, ek *quarter'* üretmek için 4 sterlin gerektirmektedir, oysa A toprağı, onu, 3% sterline, yani daha ucuza, ama gene de ilk sermaye yaünmıyla üretilen *çuarter'dan* % sterlin daha pahalıya üretmektedir. Bu durumda, A üzerinde üretilen iki *quarter\n* toplam fiyatı = 6% sterlin; böylece *çuarter* başına ortalama fiyat da = $3^3/_8$ sterlin olacaktır. Üretim-fiyatı artacakür. Ama yalnızca $^3/_8$ sterlin; oysa eğer ek sermaye 3% sterlinden üretim yapan yeni toprağa yatırılmış olsaydı, bu fiyat, bir $^3/_8$ sterlin daha artacak, ya da 3% sterline yükselecek ve böylece de bütün öteki farklılık rantiannda orantılı bir artış getirecekti.

A'nın *quarter'* başına $3'/_8$ sterlinlik üretim-fiyatı, böylece, artan bir sermaye yatınmı durumundaki ortalama üretim-fiyatına eşitienecek ve düzenleyici fiyat olacakür; böylece, hiç bir arü-kâr üretmeyeceğinden hiç bir rant getirmeyecektir.

Ama, eğer, ikinci sermaye yatırımıyla üretilen bu *quarter* 3% sterline satılmışsa, o zaman, A toprağı % sterlinlik bir rant getirecektir, ve gerçekten de, hiç bir ek sermaye yatırımının yer almadığı ve dolayısıyla hâlâ [sayfa 654] *quarter* başına 3 sterlinden üretim yapan A'nın bütün akrla-rında böyle olacaktır. A'nın herhangi bir ekilmemiş alanı kaldığı sürece, fiyat ancak geçici olarak % sterline çıkabilir. A'nın yeni alanlanndan gelen rekabet, elverişli mevkiin, bir *quarter'\ %* sterlinden aşağıya üretmesini mümkün kılan tüm A tipi toprak tükeninceye kadar, üretim-fiyatını 3 sterlinde tutacakür. O halde, toprakbeyi, bir akrlık toprak, rant getirdiği sürece, kiracı çiftçinin öteki akra rantsız sahip olmasına izin vermeyecek olsa da, varsayacağımız şey budur.

Üretim-fiyatının ortalama fiyatta eşitienip eşitienmediği, ya da, ikinci sermaye yatırımının bireysel üretim-fiyatının 3% sterlinde düzenleyici hale gelip gelmediği, gene, mevcut A toprağındaki bir ikinci sermaye yatırımının ne ölçüde genel hale geldiğine bağlıdır. İkinci durum, yalnızca, toprakbeyi, *çuarter* başına 3% sterlinlik fiyat üzerinden elde edilen artı-kârı rant olarak saptamak üzere, talep doyuruluncaya dek yeterli zamana sahip olduğu zaman ortaya çıkar.

Ardarda sermaye yatınmlarının azalan üretkenliğiyle ilgili olarak Liebig'e* bakınız. Gördük ki, üretim-fıyatı sabit kaldığı sürece, yatırılan sermayenin, artı-üretkenliğindeki ardarda azalış, her zaman, akr başına rantı artınr ve bu, düşen bir üretim-fiyatı ile bile olabilir.

Ama genel olarak, şunu belirtmek gerekir.

Kapitalist üretim tarzı açısından, ürünlerin fiyatında, bu ürünler, daha önce yapılmayan bir harcamaya ya da ödemeye girişilmedikçe sağlanamayacağı zaman, daima, nispi bir artış yer alır. Çünkü üretimde tüketilen sermayenin yerine konmasıyla, yalnızca bazı üretim araçlannın temsil ettiği değerin yerine konmasını kastediyoruz. Üretime aracı olarak giren ve hiç bir şeye malolmayan doğal öğeler, üretimde hangi rolü oynarlarsa oynasınlar, sermayenin parçalan olarak değil, doğanın sermayeye karşılıksız bir armağanı olarak, yani kapitalist üretim tarzı altında, bütün öteki üretkenlikler gibi, sermayenin üretkenliği gibi görünen, doğanın üretken gücünün, emeğe verdiği karşılıksız bir armağan olarak girerler. Bu yüzden, başlangıçta hiç bir şeye malolmayan böyle bir doğal güç, üretime katılırsa, üretilmesine yardım ettiği ürün, talebi karşılamaya yettiği sürece, fiyatın belirlenmesine girmez. Ama gelişme süreci içinde, bu doğal gücün yardımıyla sağlanabilecek olan üretimden daha büyük bir üretim talep edilirse, yani eğer bu ek üretimin, bu doğal gücün yardımı olmaksızın, ya da insan emek-gücünün onu desteklemesiyle yaratılması gerekirse, o zaman, sermayeye yeni bir ek öğe girer. Böylece, aynı üretimi elde etmek için nispeten daha büyük bir sermaye yatırımı gerekli olur. Bütün öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, üretim-fiyatında bir

artiŞ Olur. [sayfa 655]

["1876 Şubat ortasında başlanan" bir defterden parça. *-F. E] Toprağa katılan sermaye üzerinden salt faiz olarak farklılık rantı ve rant.*

-Bir sermaye harcaması gerektiren işlemler aracılığıyla, toprağın fiziksel ve kısmen de kimyasal koşullannı değiştiren ve toprağa sermaye kaülması olarak kabul edilebilecek olan- sözde sürekli iyileştirmeler, hemen hemen tümüyle belli, sınırlı bir yerdeki, özel bir toprak parçasına, başka bir yerde, bazen pek yakındaki, başka bir toprak parçasının doğal olarak sahip olduğu özellikleri vermekten ibarettir. Bir toprak parçası doğal olarak düzdür, ötekinin düzleştirilmesi gerekir; biri doğal akaçlamaya sahiptir, öteki yapay akaçlama gerektirir; birine doğa derin bir üst toprak tabakası bahsetmiştir, öteki yapay derinleştirme gerektirir; bir balçık toprak, doğal olarak gerekli miktar kumla kanşmışür, ötekinin, bu oranın elde edilmesi için işlenmesi gerekir; bir çayır, doğal olarak sulanmış ya da mil tabakalarıyla kaplanmıştır, öteki, bu duruma ulaşmak için emek gerektirir, ya da burjuva iktisatçılann diliyle, sermaye gerektirir.

* Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie,* Braunschvveig 1862. *-Ed.*

Bu, gerçekten de eğlenceli bir teoridir, buna göre, karşılaştırmalı üstünlükleri sonradan edinmiş olan bir toprak parçası durumunda, rant, faiz olduğu halde, bu üstünlüklere doğal olarak sahip olan başka bir

toprak parçası durumunda faiz değildir. (Aslında bu, uygulamada öylesine çarpıtılmıştır ki, rant bir durumda gerçekten de faizle çakıştığından, öteki durumlarda da, durum kesinlikle böyle değilken, hatalı bir biçimde, gene ranta faiz denmektedir.) Oysa toprak, sermaye yatırıldığı için değil, yatınlan sermaye, bu toprağı eskiden olduğundan daha üretken yaptığı için sermaye yatınldıktan sonra rant getirir. Belli bir ülkedeki tüm topraklann bu sermaye yatınmına gereksinmesi olduğu varsayılırsa, bunu almamış olan her toprak parçasının önce bu aşamadan geçmesi gerekir ve daha şimdiden sermaye yatırımının sağladığı toprağın doğurduğu rant (bu durumda, getirilen faiz), tıpkı toprak, bu üstünlüğe doğal olarak sahipmiş ve öteki toprağın önce bunu yapay olarak edinmesi gerekirmiş gibi, farklılık rantı oluşturur.

Faize dönüşebilecek olan bu rant da, yatınlan sermaye amortize edilir edilmez salt farklılık rantı haline gelir. Tersi durumda, bir ve aynı sermaye, sermaye olarak iki kez varolmak zorunda kalacaktır.

654

Çok eğlendirici bir olgu da, Ricardo'nun, değer belirlenmesinin yalnızca emeğe dayandığı fikrine karşı çıkan tüm muhaliflerinin, farklılık rantına, topraktaki farklılıklardan doğan bir şey gözüyle bakmak yerine, burada değeri belirleyenin emek değil, doğa olduğunu belirtmeleridir; ama bunlar, aynı zamanda da bu belirlemeyi, toprağın yerine, ya da -ve daha da büyük bir ölçüde- ekimi sırasında toprağa konan sermayenin [sayfa 656] faizine bağlamaktadırlar. Aynı emek, belli bir zaman dönemi içinde yaratılan bir üründe aynı değeri üretir; ama bu ürünün büyüklüğü ya da miktan ve dolayısıyla bu ürünün herhangi bir tam kesri ile ilişkili olan değer bölümü, belli bir emek miktan için, yalnızca ürünün miktan-na bağlıdır, ve buna karşılık bu sonuncusu da verilen emek miktarının üretkenliğine bağlıdır, bu miktarın mutlak büyüklüğüne değil. Bu üretkenliğin, doğa yüzünden mi, yoksa toplum yüzünden mi olduğu önemli değildir. Yalnızca bizzat üretkenliğin emeğe, dolayısıyla sermayeye ma-lolduğu durumda, bu, üretim-fiyatını yeni bir öğe ile artınr - ki doğa kendi başına bunu yapmaz, [sayfa 657]

Kari Marks Kapital III

KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM MUTLAK TOPRAK RANTI

FARKLILIK rantı tahlilinde, en kötü toprağın hiç bir toprak rantı getirmediği, ya da daha genel olarak koyarsak, yalnızca, ürünü, piyasayı düzenleyen üretim-fiyatının altında bir bireysel üretim-fıyatına sahip olan toprağın toprak rantı ödediği, öyle ki bu biçimde ranta dönüştürülen bir artı-kâr doğduğu varsayımından hareket ettik. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, farklılık rantı yasası bu haliyle, bu varsayımın doğruluğundan ya da yanlışlığından tümüyle bağımsızdır.

Piyasanın düzenlendiği genel üretim-fıyatına P diyelim. O zaman, P, en kötü toprak A'nın üretiminin bireysel üretim-fiyatı ile çakışır; yani onun fiyatı, üretimde tüketilen değişmeyen ve değişen sermaye *artı* ortalama kân (= işletmenin kân *artı* faiz) karşılar.

Bu durumda rant sıfıra eşittir. Bir sonraki daha iyi toprak B'nin bireysel üretim-fiyatı = P"dür, ve P > P"dür; yani P, B toprağının ürününün gerçek üretim-fıyatından fazlasını karşılar. Şimdi P-P' = *d* olduğunu varsayalım; dolayısıyla *d,* P'nin P"nden fazlası, B tipi toprağın çiftçisinin gerçekleştirdiği artı-kârdır. Bu *d,* toprakbeyine ödenmesi gereken ranta dönüştürülür. P", üçüncü toprak tipi C'nin gerçek üretim-fiyatı, ve P-P" = *2d* olsun; o halde bu *2d* ranta dönüştürülür; gene bunun gibi, P"', dördüncü toprak tipi D'nin bireysel üretim-fiyatı, ve toprak rantına dönüştürülen P-P"' = *3d* olsun, vb..

Şimdi A toprağı için rant [sayfa 658] = 0

Kari Marks 655 Kapital I

ve dolayısıyla ürününün fiyatı = P + O'ın hatalı olduğunu varsayalım. Bunun yerine, onun da rant = r getirdiğini varsayalım. Bu durumda iki farklı sonuç çıkar.

Birincisi : A toprağının ürününün fiyatı onun üzerindeki üretim-fiyatı tarafından düzenlenmeyecek, bu fiyatın üzerinde bir fazla içerecek, yani = P + r olacaktır. Çünkü, kapitalist üretim tarzının normal olarak işlediğini varsayarsak, yani çiftçinin toprakbeyine ödediği r fazlasının, ne ücretlerden, ne de sermayenin ortalama kârından bir çıkartmayı temsil etmediğini varsayarsak, çiftçi, bunu, yalnızca, ürünü üretim-fiyatı-nın üzerinde, böylece de, eğer bu fazlayı rant biçiminde toprakbeyine aktarmak zorunda olmasaydı, ona artı-kâr getirecek biçimde satarak ödeyebilir. Bu durumda, bütün topraklardan elde edilen, piyasadaki toplam üretimin düzenleyici piyasa-fiyatı, sermayenin, bütün üretim alan-lannda genel olarak getirdiği üretim-fiyatı, yani maliyetler *artı* ortalama kâra eşit bir fiyat olmayacak, üretim-fiyatı *artı* rant olacaktır. P değil, P + r olacaktır. Çünkü A toprağının ürününün fiyatı, genel olarak, düzenleyici genel piyasa-fiyatının, yani toplam ürünün sağlanabileceği fiyatın sınırını temsil eder, ve bu ölçüde, bu toplam ürünün fiyatını düzenler.

Ama *ikincisi:* Tanmsal ürünlerin genel fiyatının bu durumda önemli ölçüde değişmiş olmasına karşın, farklılık rantı yasası, gene de hiç bir biçimde etkisini yitirmez. Çünkü A toprağının ürününün fiyatı ve böylelikle genel piyasa-fiyatı = P + r ise, B, C, D vb. toprakları için fiyat da gene bunun gibi, = P + r olacakür. Ama, B toprağı için P-P' = *d* olduğuna göre, (p + *r)* - (P' + *r)* de gene bunun gibi = *d,* ve C toprağı için, P-p". = (p + ,) - (p" + ,) = *2d,* ve ensonu, D toprağı için P-P"' = (P + *r)* -(P"' + *r)* = *3d* olacakür vb.. Böylece ranün bu yasadan bağımsız bir öğe içermesine ve tarımsal ürünün fiyatıyla

birlikte genel bir arüş göstermesine karşın, farklılık rantı, eskisinin aynı olacaktır ve aynı yasa tarafından düzenlenecektir. O halde bundan şu sonuç çıkar ki, en az verimli topraklardaki rant açısından durum ne olursa olsun, farklılık rantı yasası yalnızca bundan bağımsız olmakla kalmaz, farklılık ranünı, niteliğine uygun olarak kavramanın tek biçimi, A toprağı üzerindeki rantı = 0 saymaktır. Farklılık ranü açısından, bunun gerçekten = 0 mı yoksa > 0 mı olduğu önemli değildir ve aslında hesaba kaülmaz.

O halde, farklılık rantı yasası aşağıdaki incelemenin sonuçlarından bağımsızdır.

Eğer şimdi, en kötü toprak A'nın ürününün hiç bir rant getirmediği varsayımının temelini daha derinden araşüracak olursak, yanıt, zorunlu olarak şöyle olacakü: Eğer tarımsal ürünün, diyelim tahılın, piyasa-fiyatı, A toprağındaki bir ek sermayenin yatırımının olağan üretim-fiyatı ile sonuçlandığı, yani sermaye üzerinden olağan ortalama kânn geldiği düzeye ulaşırsa, bu koşul, ek sermayeyi A toprağına yatırmak için yeterlidir. Bir başka deyişle, bu koşul, olağan kâr getiren yeni sermayeyi yatırmak ve onu normal biçimde kullanmak için, kapitaliste ye-

terlidir, [sayfa 659]

Burada şunu belirtmek gerekir ki, bu durumda, piyasa-fıyatı, A'nın üretim-fiyatından yüksek olmalıdır. Çünkü, ek sermaye yaratılır yaratılmaz, açıktır ki, arz ve talep arasındaki ilişki değişikliğe uğrar. Eskiden arz yetersizdi. Şimdi yeterlidir. O halde fiyat düşmelidir. Düşmesi için, A'nın üretim-fiyatından yüksek olmuş olması gerekir. Ama yeni ekime açılan A toprağının daha az verimli olması gerçeği yüzünden, fiyat, B toprağının üretim-fiyatının piyasayı düzenlediği zamanki kadar düşük bir düzeye tekrar düşmez. A'nın üretim-fiyatı, piyasa-fiyatındaki, geçici değil, nispeten sürekli yükselişin sınırını oluşturur. Öte yandan ekime açılan yeni toprak, o zamana kadar düzenleyici olan A toprağından daha verimli ise ve gene de ancak artan talebi karşılamaya yetiyorsa, piyasa-fiyatı değişmeden kalır. Ama, en zayıf toprak tipinin rant getirip getirmediği sorusunun araştırılması, bu durumda da, bizim mevcut soruşturmamızla çakışır, çünkü burada da, A toprağının hiç bir rant getirmediği varsayımı, piyasa-fiyatının, kapitalistin bu fiyatla, yaünlan sermaye *artı* ortalama kârı tam olarak kapsamasına yeterli olması gerçeğiyle açıklanacaktır; kısacası, piyasa-fiyatının ona metalarının üretim-fiyatını getirdiği gerçeğiyle açıklanacaktır.

Her durum ve koşulda, kapitalist çiftçi, kapitalist olarak böyle bir karar gücüne sahip olduğu ölçüde, bu koşullar alünda A toprağını ekebilir. A toprağındaki normal sermaye yayılmasının önkoşulu şimdi mevcuttur. Ama kapitalist çiftçinin, şimdi, sermayenin yayılması için ortalama koşullar altında, hiç rant ödemek zorunda olmasa bile, A toprağına sermaye yaürabileceği öncülünden, A kategorisine dahil olan bu toprağın, şimdi, hemen çiftçinin kullanımında olduğu sonucu asla çıkmaz. Kiracı çiftçinin, hiç bir rant ödemek zorunda olmasaydı, sermayesi üzerinden olağan kân gerçekleştirebileceği gerçeği, hiç de, toprakbeyinin toprağını bedavadan çiftçiye vermesi ve iş arkadaşlığı uğruna *credit gratuit** bahşedecek kadar hayırsever olması için bir temel oluşturmaz. Böyle bir varsayım, toprak mülkiyetinin soyutlanması, toprak mülkiyetinin kaldınl-ması anlamına gelecektir, ve tam da bu sonuncunun varlığıdır ki, sermaye yatırımına ve toprakta sermayenin özgürce yayılmasına bir sınırlama oluşturur. Çiftçinin, eğer hiç rant ödemek zorunda olmasaydı, bir başka deyişle, gerçekte, sanki toprak mülkiyeti yokmuş gibi davrana-bilseydi, tahıl fiyatları düzeyinin, A toprağının istenmesindeki sermayesinin yaürımı ile, olağan kârı gerçekleştirmesine olanak sağlayacağı yolundaki basit düşüncesinin karşısında, bu sınırlama hiç de ortadan kalkmaz. Ama, farklılık ranü, toprak mülkiyetinde bir tekelin varlığını, sermayeye bir sınırlama olarak toprak mülkiyetini öngörür, çünkü bu olmaksızın, arü-kâr, ne toprak rantına dönüştürülecek, ne de çiftçinin yerine toprakbeyinin payına düşecektir. Ve bir sınırlama olarak toprak

* Bedava kredi, -f.

mülkiyeti, farklılık rantı biçiminde rant, örneğin A toprağı üzerinde ortadan [sayfa 660] kalktığı zaman bile, var olmaya devam eder. Eğer, toprakta sermaye yatınmının rant ödenmeksizin gerçekleşebileceği, kapitalist üretime sahip bir ülkedeki durumlan ele alırsak, göreceğiz ki, bunlann tümü de, toprak mülkiyetinin aynca hukuken kaldırılmasına olmasa bile, *de facto** kaldırılmasına dayanmaktadırlar; ama bu, ancak, tam da niteliği gereği raslansal olan çok özgül koşullar altında yer alabilir.

Birincisi: Toprakbeyinin kendisi bir kapitalist ya da kapitalistin kendisi bir toprakbeyi olduğu zaman. Bu durumda, piyasa-fiyatı, şimdi A toprağı olan topraktan, üretim-fiyatını, yani sermayenin yenilenmesi *artı* ortalama kân elde etmesini mümkün kılmaya yetecek kadar yükselir yükselmez, toprağını *kendisi yönetebilir.* Ama niçin? Çünkü, onun için, toprak mülkiyeti, sermaye yatınmına bir engel oluşturmaz. Toprağına yalnızca doğanın bir öğesi olarak davranabilir ve bu yüzden yalnızca sermayesini yayma düşünceleri, kapitalist düşünceler ona yol gösterebilir. Böyle durumlar pratikte ortaya çıkar, ama ancak istisnai olarak. Toprağın kapitalist ekimi, nasıl ki, işlev yapmakta olan sermayenin, toprak mülkiyetinden ayrılmasını öngörürse, bir kural olarak, toprak mülkiyetinin kendi-kendine yönetimini de dıştalar. Hemen anlaşılmaktadır ki, bu durum, salt raslansal bir durumdur. Eğer

artan tahıl talebi, kendi-kendine yöneten mülk sahiplerinin elinde olandan daha büyük bir A tipi toprak alanının ekimini gerektirirse, bir başka deyişle, ekilmek üzere A tipi toprağın bir bölümünün kirayla tutulması gerekirse, toprak mülkiyetinin sermaye yatınmına koyduğu sınırlamanın bu nazari kaldırılması, bir anda çöker. Kapitalist üretim tarzı altında, sermaye ile toprak, çiftçiler ile top-rakbeyleri arasındaki farklılaşma ile işe başlamak, sonra da dönerek, her nerede ve her ne zaman, sermaye, toprak mülkiyeti ondan ayn ve farklı değilse, toprağın ekiminden rant sağlamayacak olursa, toprakbey-lerinin bir kural olarak kendi topraklarını yönettiklerini varsaymak saçma bir çelişkidir. (Aşağıda aktarılan, Adam Smith'in madencilik rantına ilişkin parçalanna bakınız.**) Toprak mülkiyetinin bu kaldınlması raslan-saldır. Olabilir de olmayabilir de.

İkincisi: Kiraya verilen bir mülkün toplam alanında, mevcut piya-sa-fiyatlarında hiç rant getirmeyen bazı bölümler olabilir, öyle ki bunlar, aslında bedavadan verilmiştir. Ama toprakbeyi buna o gözle bakmaz, çünkü o, kiraya verilen toprağın toplam rantını görür, onu oluşturan ayrı ayn parçaların özgül rantını değil. Bu durumda, kiraya verilen mülkün içindeki rantsız parçalar açısından, sermaye yatınmına bir sınırlama olarak toprak mülkiyeti, kapitalist çiftçi için ortadan kalkar; ve bu, gerçekte, toprakbeyinin kendisiyle sözleşme ile olur. Ama, kapitalist çiftçi, salı bunlarla bağlantılı olan toprak için rant ödediğinden, bu parçalar için

* Fiili olarak, -*ç*.

** Bu baskıda: s. 681.-£d.

rant ödemez. Burada, arz açığını üretmek için kesinlikle yeni bir üretim [sayfa 66i] alanı olarak daha zayıf A toprağına başvurmak yerine daha zayıf A toprağının, yalnızca, daha iyi toprağın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu bir düzenleme öngörülmektedir. Ama araştınlması gereken durum, tamı tamına, A tipi topraktaki bazı toprak parçalarının bağımsız olarak yönetilmesi gereken, yani kapitalist üretim tarzı altında genellikle hüküm süren koşullar yüzünden bağımsız olarak kiraya verilmesi gereken durumdur.

Üçüncüsü: Bir çiftçi, bu yolla sağlanan ek ürün, ona yalnızca, yürürlükte olan piyasa-fiyatlarında, üretim-fiyatını getirse bile, yani ona olağan kân sağlasa, ama hiç bir ek rant ödemesine olanak vermese bile, aynı kiraya verilmiş mülke, ek sermaye yatırabilir. Böylece, toprağa yatırılan sermayenin bir bölümü ile toprak rantı öder, ama öteki ile ödemez. Ancak, bu varsayımın sorunun çözümüne ne kadar az yardımcı olduğu şu aşağıdakinden anlaşılabilir: Eğer piyasa-fiyatı (ve toprağın ve- rimlili-ği), eski sermayede olduğu gibi, üretim-fiyatına ek olarak bir artı-kâr getiren ek sermayesiyle, ek bir ürün elde etmesini mümkün kılarsa, kira sözleşmesi sona ermediği sürece, bu artı-kân cebe indirebilmektedir. Ama niçin? Çünkü, toprak mülkiyetinin sermayesinin toprağa yatınlması-na koyduğu sınırlama, kira sözleşmesi süresince ortadan kaldınl- mıştır. Ama, daha zayıf nitelikteki ek toprağın ona bu artı-kân sağlaması için, bağımsız olarak temizlenmesi ve bağımsız olarak kiraya verilmesi gerektiği yolundaki basit gerçek, eski topraktaki ek sermaye yatırımının, artık, gereken arz artışını üretmeye yetmediğini çürütülmez bir biçimde tanıtlamaktadır. Bir varsayım ötekini dıştalıyor. Şurası bir gerçek ki, şimdi şöyle söylenebilir: En kötü toprak A üzerindeki rantın kendisi -karşılaştırma ister toprak sahibinin kendisi tarafından işlenen toprağa göre (ama bu, salt bir raslansal istisna olarak meydana gelir), ister hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımlarına göre yapılsın- farklılık rantıdır. Ama bu, 1) çeşitli toprak kategorilerinin verimli-liğindeki farklılıktan doğmayan ve dolayısıyla A toprağının hiç rant getirmediğini ve ürününün üretim-fiyatından satıldığını *öngörmeyen* bir farklılık rantı olacaktır; ve 2) aynı kiraya verilmiş mülkteki ek sermaye yatınmla-rının rant getirip getirmemesi durumunun, ekime açılacak A sınıfından yeni toprağın rant getirip getirmemesi sorunu ile ilgisi yoktur, tıpkı, örneğin, yeni bir bağımsız imalat işinin kurulmasının, aynı daldaki bir başka fabrikatörün, sermayesinin bir bölümünün, hepsini kendi işinde kullanmadığı için faiz getiren senete yatırması, ya da ona tam kâr getirmeyen, ama gene de faizden daha fazla getiren bazı iyileştirmeler yapması ile ilgisi olmaması gibi. Bu, onun için ikincil önem taşır. Öte yandan, yeni ek kuruluşlar, ortalama kârı getirmelidir ve bu ortalama kârı elde etmek umuduyla örgütlenmişlerdir. Elbette şurası bir gerçektir ki, eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatınmları ve A tipi yeni toprağın ek ekimi, karşılıklı olarak birbirini sınırlar. Daha az elverişli üretim koşulları

altındaki aynı kiraya verilmiş mülke ek sermayenin [sayfa 662] yatınlabile-ceği sınır, A toprağındaki rakip yeni yatınmlarla belirlenir, öte yandan, bu toprak kategorisinin getirebileceği rant, eski kiraya verilmiş mülklerdeki rakip ek sermaye yatınmlarıyla sınırlanmıştır.

Ama bütün bu belirsiz kaçamaklar, basit bir biçimde şöyle ifade edilen sorunu çözmezler: Tahılın (bu araştırmada, bu, genel olarak toprak ürünlerini temsil etmektedir) piyasa-fiyatının, A toprağından bölümlerin ekime açılmasına izin verecek yeterlikte olduğunu ve bu yeni alanlara yatırılan sermayenin üretim-fiyatını getirebildiğini, yani sermaye *artı* ortalama kân tekrar yerine koyabildiğim varsayın. Böylece, A toprağında sermayenin normal yayılması için koşullann var olduğunu varsayın. Bu yeterli midir? Bu sermaye, bu durumda, gerçekten yatırılabilir mi? Yoksa piyasa-fiyatı, en kötü toprak A'nın

bile rant getirdiği noktaya kadar yükselmeli midir? Bir başka deyişle, toprak sahibinin tekeli, salt kapitalist görüş açısından tekelin yokluğunda durum böyle olmazken sermaye yatınmım engeller mi? Sorunun kendisinin konuş biçiminden şu çıkmaktadır ki, eğer örneğin, ek sermayeler, belli piyasa-fiyatında ortalama kâr getiren, ama hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklere yatı-rılmışsa, bu durum, sermayenin, gene ortalama kârlan getiren, ama hiç rant getirmeyen A toprağına, şimdi gerçekten yatırılıp yatınlamayacağı sorusunu hiç bir biçimde yanıtlamaz. Ama önümüzdeki soru da tam budur. Hiç rant getirmeyen ek sermaye yatınmlannın talebi karşılamadığı gerçeği, A tipi yeni toprağın ekime açılması zorunluluğu ile tanıtlanmaktadır. Eğer A toprağının ek ekimi ancak rant getirdiği ölçüde, yani üretim-fiyatından daha fazla getirdiği ölçüde gerçekleşiyorsa, tam iki seçenek mümkündür. Ya, piyasa-fiyatı öyle olmalıdır ki, eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatınmlan ister çiftçi, ister toprakbeyi tarafından cebe indirilsin, artı-kâr getirsinler. Fiyattaki bu artış ve son ek sermaye yatıranlarından gelen bu artı-kâr, bu durumda, A toprağının rant getirmeksizin ekilememesi gerçeğinin sonucudur. Çünkü, eğer, üretim-fiyatı, yalnızca ortalama kâr getirecek ekimin gerçekleşmesi için yeterli olsaydı, fiyat bu kadar yükseğe çıkmayacakü ve bu yeni toprak parçalarının rekabeti, bunlar tam bu üretim-fiyatını getirir getirmez hissedilmeye başlanacakü. Hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek yatınmlarla rekabet edenler, bu durumda, A toprağındaki gene hiç rant getirmeyen yatırımlar olacaktı. - Ya da, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yaünmlar hiç rant getirmezler, ama gene de piyasa-fiyatı, A toprağının ekime açılmasını ve rant getirmesini mümkün kılacak ölçüde yükselmiştir. Bu durumda, hiç rant getirmeyen ek sermaye yatırımı, yalnızca, A toprağı, piyasa-fiyatı rant ödemesine izin verinceye kadar ekilmeyeceği için mümkün olmuştur. Bu koşul olmaksızın onun ekimi, daha düşük bir fiyat düzeyinde zaten başlamış olacakü ve rantsız olağan kân getirmek için yüksek piyasa-fiyatı gerektiren eski kiraya verilmiş mülklerdeki o daha sonraki sermaye yatırımlan, yer alamayacaktı. Şurası ger-

çektir ki, bunlar, yüksek piyasa-fıyatında yalnızca ortalama kâr [sayfa 663] getirirler. O halde A toprağı ekime açıldığı andan itibaren düzenleyici üretim-fiyatı haline gelecek olan daha düşük bir üretim-fıyatında, bunlar, bu ortalama kân getirmeyeceklerdi, yani o halde, yatınmlar bu koşullar altında hiç yer almamış olacaklardı. Bu yolla, A toprağından gelen rant, gerçekten de, hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki yatınmlarla karşılaştırıldığında farklılık rantını oluşturacaktır. Ama öyle ki, A'nın toprak alanlarında oluşan bu farklılık rantı, bu alanların, rant getirmedikçe ekime hiç de açık olmamaları gerçeğinin bir sonucundan başka bir şey değildir, yani öyle ki, aslında, toprak tiplerindeki hiç bir farklılık tarafından belirlenmeyen ve eski kiraya verilmiş mülklerdeki olası ek sermaye yatırımlanna bir engel oluşturan bu rant için zorunluluk sözkonusudur. Her iki durumda da, A toprağından gelen rant, yalnızca tahıl fiyatlarındaki yükselmenin bir sonucu olmayacak, tersine, ekiminin mümkün olması için en kötü toprağın rant getirmesi gerektiği gerçeği, tahıl fiyatlarının, bu koşulun gerçekleşeceği noktaya kadar yükselmesinin nedeni olacaktır.

Farklılık rantı şu özelliğe sahiptir: toprak mülkiyeti, burada, yalnızca, tersi durumda, çiftçinin cebine akacak olan ve çiftçinin sözleşme süresi boyunca belli koşullar altında gerçekten de cebe indirebileceği arü-kânn yolunu keser. Toprak mülkiyeti, burada, yalnızca, mülkiyetle hiç bir ilgisi olmaksızın (aslında, piyasa-fiyatını düzenleyen üretim-fiyatı-nın rekabetie belirlenmesi sonucunda) doğan ve artı-kâra dönüşen meta-fiyatının bir bölümünün aktanlmasının nedenidir - fiyatın bu bölümünün bir kişiden ötekine, kapitalistten toprakbeyine aktanlmasının nedenidir. Ama toprak mülkiyeti, fiyatın bu bölümünü, ya da fiyatın bu bölümünü koşullandıran fiyat artışını *yaratan* neden değildir. Öte yandan, en kötü toprak A, üretim-fiyatının üzerinde bir şey, rant getirinceye kadar -ekimi üretim-fiyatını getirecek olmasına karşın- ekilemezse, o zaman, toprak mülkiyeti, fiyattaki *bu* artışın yaratıcı nedenidir. *Toprak mülkiyetinin kendisi rantı yaratmıştır.* Eğer, sözü edilen ikinci durumda olduğu gibi, şimdi A toprağı üzerinde ödenen rant, yalnızca üretim-fiyatını ödeyen, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son ek sermaye yaünmları ile karşılaştırıldığında, farklılık ranünı oluşturuyorsa, bu gerçek değişmez. Çünkü, düzenleyici piyasa-fiyatı, A toprağından rant gelmesine izin verecek ölçüde yükseğe çıkıncaya kadar, A toprağının ekilemeyeceği koşulu - yalnızca bu koşul, burada, piyasa-fiyatının, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yaünmlann, gerçekte yalnızca, üretim-fiyatlarını, ama aynı zamanda da A toprağı üzerinde rant getiren bir üretim-fiyatım getirmelerini mümkün kılacak bir noktaya yükselmesi gerçeğinin temelidir. A toprağının rant getirmek zorunda olması gerçeği, bu durumda, A toprağı ile eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatınmlar arasındaki farklılık ranünın nedenidir, [sayfa 664]

Genel olarak, A toprağının hiç rant getirmediğini söylerken -tahıl

fiyatının üretim-fıyatı ile düzenlendiğini varsayarak- sözcüğün kesin anlamında rantı kastediyoruz. Eğer çiftçi, emekçilerinin normal ücretlerinden, ya da kendi normal ortalama kânndan düşülen bir miktarı oluşturan "kiralama parası" ödüyorsa,rant, yani metalarının fiyatının, ücretlerden ve kârdan ayrı, bağımsız bir parçasını ödemektedir. Zaten belirtmiştik ki, uygulamada, bu, sürekli olarak, gerçekleşmektedir. Belli bir ülkede tarım emekçilerinin ücretieri genel olarak, normal ortalama ücretier

düzeyinin alüna düşürüldüğü, öyle ki, ücretierden düşürülen bir miktar, ücretierin bir bölümü, genel bir kural olarak ranta girdiği sürece, en kötü toprağı eken çiftçi için, bu, istisnai bir durum oluşturmaz. En kötü toprağın ekimini mümkün kılan aynı üretim-fiyatında, bu düşük ücretler zaten onu meydana getiren bir öğeyi oluştururlar, ve bu yüzden ürünün üretim-fiyatında satılması, bu toprağı eken çiftçinin herhangi bir rant ödemesini mümkün kılmaz. Toprakbeyi, toprağını, satış-fiyatında ücretlerin üzerinde gerçekleştirdiğinin, tümünü ya da bütün bir bölümünü, toprakbeyine rant biçiminde ödemekten hoşnut kalabilen herhangi bir emekçiye de kiraya verebilir. Ancak bütün bu durumlarda, kiralama parası ödenmesi gerçeğine karşın, hiç bir gerçek rant ödenmemiştir. Ama her nerede, koşullar, kapitalist üretim tarzı altındaki koşullara tekabül ediyorsa, rant ve kiralama parası çakışmalıdır. Oysa burada tahlil edilmesi gereken de tam bu normal koşuldur.

Yukarda ele alınan durumlar bile -ki bunlarda, kapitalist üretim tarzı alünda, topraktaki sermaye yatırımları gerçekten rant getirmeden yapılabilirler- sorunumuzun çözümüne katkıda bulunmaz, koloni koşullanna aüfta bulunmak ise daha da yararsızdır. Bir koloninin koloni olduğunu saptayan ölçüt -burada yalnızca gerçek tanmsal kolonilerden sözediyoruz- yalnızca, mevcut, doğal durumdaki geniş verimli toprak alanı değildir. Daha çok, bu toprağın maledinilmemiş olması, özel mülkiyete tabi tutulmamış olması durumudur. Eski ülkelerle koloniler arasındaki, toprak açısından büyük fark şurada yatar: Wakefield'in[35] doğru olarak belirttiği ve fizyokrat Mirabeaupere'in* ve öteki eski iktisatçılann ondan çok önce keşfettiği gibi, toprak mülkiyetinin hukuken ya da gerçekte var olmayışı. Kolonistier yalnızca toprağı mal mı ediniyorlar, yoksa, gerçekten devlete, toprakta, geçerli hukuki bir tasarruf hakkı için nominal bir toprak fiyatı biçiminde bir ücret mi ödüyorlar, burada hiç önemli değildir. Ayrıca oraya zaten yerleşmiş olan Monistlerin, toprağın hukuki sahibi olabilmeleri de önemli değildir. Gerçekten de, toprak mülkiyeti, burada sermaye yatırımına -ve ayrıca, sermayesiz emek yatınmı-na- hiç bir sınırlama getirmez; toprağın bir kısmının oraya zaten [sayfa 665] yerleşmiş olan kolonistier tarafından maledinilmesi, yeni gelenlerin sermayelerini ya da emeklerini yeni toprak üzerinde kullanmalarını engel-

[35] Wakefield, *England and America,* London 1833. Ayrıca, *Das Kapital,* Buch I, Kap. xxv *[Kapital,* Birinci Cilt, Otuzüçüncü Bölüm. -*Ed.*] ile karşılaştırınız. * Baba. -*ç.*

lemez. Bu yüzden -toprak mülkiyetinin sermayenin bir yatırım alanı olarak toprağı kısıtladığı hallerde-; toprak mülkiyetinin, toprağın ürünlerinin fiyatı ve rant üzerine etkisini incelemek gerekli olduğu zaman, tanmda, ne kapitalist üretim tarzının, ne de ona uygun düşen toprak mülkiyeti biçiminin, var olmadığı -aslında toprak mülkiyeti hiç yoktur-özgür burjuva kolonilerinden sözetmek son derece saçma olacakür. Örneğin Ricardo, toprak rantı konusundaki bölümünde böyle yapmaktadır. Önsözde, toprağın maledinilmesinin toprağın ürünlerinin değeri üzerine etkisini araştırmak niyetinde olduğunu belirtmekte ve bundan sonra doğrudan doğruya kolonileri bir örnek olarak almakta, bununla, toprağın nispeten ilkel bir durumda bulunduğunu ve topraktan yararlanmanın toprak mülkiyeti tekeli ile sınırlanmadığını varsaymaktadır.

Toprağın salt hukuki sahipliği, toprak sahibi için hiç bir toprak ranü yaratmaz. Ama, gerçekten de, ona, toprak ister gerçek tarımsal amaçlar için, ister yapı vb. gibi öteki üretim amaçları için kullanılsın, iktisadi koşullar, toprağı kendisine bir artı getirecek biçimde kullanmasına izin verinceye dek, kullanım dışında tutmak gücünü verir. O, alanın mutlak büyüklüğünü çoğaltamaz ya da azaltamaz, ama piyasaya konan toprak miktarını değiştirebilir. Dolayısıyla, Fourier'nin de zaten gözlemlemiş olduğu gibi, tüm uygar ülkelerde toprağın nispeten önemli bir bölümünün daima ekilmeden kalması tipik bir gerçektir. O halde, talebin, diyelim o zamana kadar ekilenlerden daha az verimli olan yeni topraklann ekime açılmasını gerektirdiğini varsayarsak - toprakbeyi, sırf toprağın ürününün piyasa-fiyatı, çiftçiye üretim-fiyatını ve böylece de topraktaki yaünmı üzerinden olağan kârı getirecek ölçüde yükseldi diye, toprağını hiç bir karşılığı olmadan kiraya verecek midir? Hiç de değil. Sermaye yatırımının ona rant getirmesi gerekir. Toprağı için ona kiralama parası ödenebilinceye kadar, toprağını kiraya vermez. Bu yüzden, piyasa-fiyatı, üretim-fiyatının üzerinde bir noktaya, örneğin p + r'ye çıkmalıdır, öyle ki, toprakbeyine rant ödenebilsin. Varsayımımıza göre toprak mülkiyeti kiraya verilinceye kadar hiç bir şey getirmediğinden, o zamana kadar iktisaden değersiz olduğundan piyasa-fiyatındaki, üretim-fiyatının üzerine çıkan ufak bir artış, en zayıf nitelikteki yeni toprağı piyasaya getirmeye yeter.

Şimdi şu soru doğuyor: En kötü toprağın hiç bir verimlilik farkından sağlanamayacak toprak ranü getirmesi gerçeğinden, toprağın ürününün fiyatının, zorunlu olarak, olağan anlamda bir tekel fiyatı olduğu ya da vergiyi devlet yerine toprakbeyinin koyması yolundaki tek ayrımla ranün bir vergi gibi girdiği bir fiyat olduğu sonucu çıkar mı? Söylemeye gerek yok ki, bu vergi, kendine özgü iktisadi sınırlara sahiptir. Eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yaünmlarıyla, dışardan gelen toprak ürünlerinin rekabetiyle -bunlann ithalinin kısıtsız olduğunu varsayarsak-[sa_yfa666] toprakbeylerinin kendileri arasındaki rekabetie, ve ensonu, tüketicilerin gereksinmeleri ve ödeme yetenekleriyle sınırlanmıştır. Ama bura-

da sorun bu değildir. Sorun en kötü toprak üzerinden ödenen rantın, bir metaya konan verginin onun, fiyatına girmesi, yani metaın değerinden bağımsız bir öğe olarak girmesi ile aynı biçimde, bu toprağın ürünlerinin fiyatına -varsayımımıza göre genel piyasa-fiyatını düzenleyen fiyat- girip girmediğidir. Bu, hiç de zorunlu olarak çıkan bir sonuç değildir, ve bunun böyle olduğu yolundaki tartışma, yalnızca metalann değeri ile üretim-fiyatla-n arasındaki ayrımın şimdiye kadar anlaşılmamış olmasındandır. Gördük ki, bir bütün olarak ele alındığında, metaların üretim-fiyatlarının, yalnızca toplam değerleri tarafından düzenlenmelerine karşın, ve çeşitli türdeki metaların üretim-fiyatlarının hareketinin, bütün öteki koşullar eşit olmak kaydıyla yalnızca değerlerinin hareketiyle belirlenmesine karşın, bir metaın üretim-fiyatı, hiç de değerine özdeş değildir. Gösterilmişti ki, bir metaın üretim-fiyatı, değerinin üzerinde ya da altında olabilir, ve değeri ile yalnızca istisnai olarak çakışır. Dolayısıyla toprağın ürünlerinin üre-tim-fiyatlannın üzerinde saülması gerçeği, hiç de bunların değerlerinin üzerinde satıldığını tanıtiamaz; tıpkı, sanayi ürünlerinin, ortalama olarak üretim-fiyatları üzerinden satılmaları gerçeğinin, değerleri üzerinden satıldıklarını tanıtlamaması gibi. Tanmsal ürünlerin, üretim-fiyatlannın üzerinde ve değerlerinin alünda satılmaları mümkünken, öte yandan da, bir çok sınai ürün, salt değerleri üzerinde saüldıklan için, üretim-fiyatını getirir.

Bir metaın üretim-fiyatının değeriyle bağıntısı, salt, metaı üreten sermayenin değişen bölümünün değişmeyen bölümüne oranıyla, ya da onu üreten sermayenin organik bileşimi ile belirlenir. Eğer, belli bir üretim alanında, sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkin-den düşükse, yani sermayenin ücretier için kullanılan değişen parçası, emeğin maddi koşullan için kullanılan değişmeyen parçasına oranla, ortalama toplumsal sermayede olduğundan daha büyükse, o zaman, onun ürününün değeri, üretim-fiyatının üzerinde olmalıdır. Bir başka deyişle, böyle sermaye daha çok canlı emek kullandığı için, emeğin eşit biçimde sömürüldüğünü varsayarsak, toplumsal ortalama sermayenin eşit büyüklükteki bir tam bölümünden daha çok artı-değer ve dolayısıyla daha çok kâr üretir. Bu yüzden, bu üretim-fiyatı, sermayenin yerine konması *artı* ortalama kâra eşit olduğuna ve ortalama kâr bu metada üretilen kârdan daha düşük olduğuna göre, ürününün değeri üretim-fiyatının üzerindedir. Ortalama toplumsal sermaye tarafından üretilen arü-değer, bu düşük, bileşimdeki bir sermaye tarafından üretilen artı-değerden azdır. Belli bir üretim alanına yatırılan sermaye, toplumsal ortalama sermayeden daha yüksek bir bileşimde ise, durum tersidir. Onun ürettiği metalann değeri, üretim-fiyatlarının altındadır, en gelişmiş sanayilerin ürünlerinde durum genellikle böyledir, [sayfa 667]

Eğer, belli bir üretim alanındaki sermaye, ortalama toplumsal sermayeden daha düşük bir bileşimde ise, o zaman bu her şeyden önce,

yalnızca, bu özel üretim alanındaki toplumsal emeğin üretkenliğinin, ortalamanın altında olduğunu söylemenin bir başka biçimidir; çünkü, ulaşılan üretkenlik düzeyi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye nispi üstünlüğünde, ya da -verilen sermaye için- ücretier için kullanılan bölümün sürekli azalmasında kendini gösterir. Öte yandan, eğer belli bir üretim alanındaki sermaye daha yüksek bir bileşimdeyse, o zaman bu, üretkenlikte, ortalamanın üzerinde olan bir gelişmeyi yansıür.

Nitelikleri gereği, incelenmeleri tarüşmamız dışında tutulan gerçek sanat yapıtiannı bir yana bırakırsak, üstelik açıkür ki, farklı üretim alanlan kendilerine özgü teknik özelliklerine uygun olarak, farklı oranlarda değişen ve değişmeyen sermaye gerektirirler, ve canlı emek bazılarında daha büyük, ötekilerde daha küçük rol oynamak zorundadır. Örneğin, tanmdan kesinlikle ayırdedilmesi gereken istihraç sanayiinde, değişmeyen sermayenin bir öğesi olarak hammadde, bütünüyle mevcut değildir ve hatta, yardımcı madde bile ender olarak önemli bir rol oynar. Oysa madencilik sanayiinde, değişmeyen sermayenin öteki parçası, yani sabit sermaye, önemli bir rol oynar. Gene, burada da, ilerleme, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayedeki nispi artışla ölçülebilir.

Eğer asıl tarımdaki sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal ser-mayeninkinden düşükse, o zaman, bu, *prima facie,* gelişmiş üretime sahip ülkelerde, tarımın, işleme sanayilerindeki ile aynı ölçüde ilerlemiş olduğu gerçeğini ifade eder. Böyle bir gerçek -belirleyici iktisadi koşullar da kısmen dahili olmak üzere tüm öteki koşullardan başka- kimyada, jeolojide ve fizyolojideki daha sonraki ve oldukça yeni gelişmelere, ve özellikle bunların tanma uygulanmalanna oranla mekanik biçimlerdeki gelişmenin ve özellikle bunların uygulanmalannın, daha erken ve daha hızlı olmasıyla açıklanabilir. Bu arada şunu belirtelim, bizzat tarımın ilerlemesinin, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayedeki nispi bir büyüme ile sürekli olarak ifade edildiği, kesin ve eskiden beri bilinen bir gerçektir.[36] Kapitalist üretimin hüküm sürdüğü belirli bir ülkede, örneğin İngiltere'de, tarımsal sermayenin bileşiminin ortalama toplumsal sermayeninkinden düşük olup olmadığı, ancak istatistiki olarak kararlaştırılacak bir sorundur, ve bizim amaçlarımız açısından, buna ayrıntılı olarak girmek gereksizdir. Her durum ve koşulda, tarımsal ürünlerin değerinin üretim-fiyatından ancak bu varsayıma dayanılarak yüksek olabileceği, teorik olarak saptanmışür. Bir başka deyişle tarımda belli büyüklükteki bir sermaye, ortalama toplumsal bileşime sahip aynı büyüklükteki bir sermayeden, daha çok arü-değer üretir, ya da, aynı şey demek olan, daha çok arü-emeği harekete geçirir ve emri alüna alır (ve bununla [sayfa 668]

genel olarak daha çok canlı emek kullanır).

[36] Bkz: Dombasle *(Annales agricoles de Roville, ou Meletanges d'agriculture, d'economie rurale et de leegislation agricole,* Paris 1824-37. -*Ed.)* ve R. Jones *[An Essay on ıhe Disıribution of Wealth, ete,* London 1831, s. 223 vd. -*Ed.]*.

O halde, bu varsayım, burada tahlil ettiğimiz ve ancak bu varsayım yürürlükte olduğu sürece geçerli olan rant biçimi için yeterlidir. Bu varsayım nerede geçerli değilse, buna uygun olan rant biçimi de artık geçerli olmaz.

Ama, tanmsal ürünlerin değerinde, üretim-fiyatlarının üzerinde bir fazlanın salt varlığı, kendi başına, çeşitli toprak tiplerinin verimliliğin-deki ve aynı toprak üzerindeki ardarda sermaye yatırımlanndaki farklılıklardan bağımsız olan bir toprak rantının -kısacası, kavram olarak farklılık rantından kesinlikle ayırdedilecek ve dolayısıyla *mutlak* rant diye adlandırabileceğimiz bir rantın varlığını açıklamak için yeterli değildir. Çok sayıda imalat ürünü, ranta dönüştürülebilecek, ortalama kânn üzerinde herhangi bir fazla ya da artı-kâr getirmeksizin, değerlerinin, üretim-fiyat-lanndan daha yüksek olması gerçeği ile tanımlanırlar. Tersine, üretim-fiyatı ve onun ifade ettiği genel kâr oranı kavramı ve bunlann varlığı, tek tek metaların, değerleri üzerinden satılmadığı gerçeğine dayanır. Üre-tim-fiyatları, meta-değerlerinin bir eşitlenmesinden doğar. Çeşitli üretim alanlarında tüketilen ayn ayn sermaye-değerleri yerine konduktan sonra, bu, tüm artı-değeri, tek tek üretim alanlarında üretilmiş olan ve böylece bunların metalanna katılmış olan miktarda orantılı olarak değil, ortaya konan sermayelerin büyüklüğü ile orantılı olarak dağıtır. Ancak bu biçimdedir ki, üretim-fiyatı ve onun tipik öğesi olan ortalama kâr doğar. Toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerin dağıtılmasında rekabet aracılığıyla bu eşitlemeyi sağlamak ve bu eşitlemenin önündeki tüm engelleri yenmek, sermayelerin sürekli eğilimidir. Bu yüzden bunlar tüm koşullar altında metaların değerleri ve üretim-fiyatlan arasındaki farklılıktan değil de, daha çok, piyasaya hükmeden genel üretim-fiyatı ile, ondan farklı olan bireysel üretim-fiyatlan arasındaki farklılıktan doğan artı-kârları; belli bir üretim alanında geçerli olan, ve onun için iki farklı alan arasında geçerli olmayan ve böylece de çeşitii alanların genel üre-tim-fiyatlannı, yani genel kâr oranını etkilemeyen, bunun yerine değerlerin üretim-fiyatlanna dönüşmesini ve genel bir kâr oranını öngören arü-kârları hoş görmek eğilimindedirler. Ama bu varsayım, daha önce de tartışıldığı gibi, toplam toplumsal sermayenin, çeşitii üretim, alanlan arasında sürekli olarak değişen oranülı dağılımına, sermayelerin aralıksız giriş-çıkışına, bunların bir alandan ötekine aktarılabilmelerine, kısacası, bunlann toplam toplumsal sermayenin bağımsız parçalan için, bir sürü elverişli yaünm alanını temsil eden, çeşitli üretim alanları arasındaki serbest hareketlerine dayanır. Bu durumda öncül, hiç bir engelin, ya da salt raslansal ve geçici bir engelin, sermayelerin -örneğin meta-değerlerinin üretim-fiyatlanndan daha yüksek olduğu, ya da üretilen artı-değerin ortalama kârı aştığı bir üretim alanında- değeri üretim-fiyatına indirmek ve böylece, bu üretim alanının fazla arü-değerini, sermayenin yararlandığı bütün alanlar arasında oranülı dağıtmaktaki [sayfa 669] rekabetine müdahale etmemesidir. Ama eğer tersi olursa, eğer sermaye ancak

kısmen yenebileceği, ya da hiç yenemeyeceği, ve bazı alanlardaki yatın-mını sınırlayan, bu yatınmı, ancak, artı-değerin bir ortalama kâra genel eşitlenmesini kısmen ya da tümüyle dıştalayan koşullar altında kabul eden yabancı bir güçle karşılaşırsa, o zaman açıktır ki, böyle üretim alanlarında, metaların değerinin üretim-fiyatlanndan fazlası, ranta dönüştürülebilen ve bu niteliğiyle de kâra göre bağımsız kılınmış bir artı-kâra yolaçacaktır. Böyle bir yabancı güç ve engel, toprağa yatınm yapmak çabasında sermayenin karşısına çıktığı zaman, toprak mülkiyeti tarafından temsil edilir; böyle bir güç, kapitalistle karşı karşıya olan toprakbeyi-dir.

Burada toprak mülkiyeti, yeni ekime açılacak toprağın, hiç bir farklılık rantı getirmeyen ve toprak mülkiyeti olmasaydı, piyasa-fiyatındaki küçük bir artışla bile ekilebilecek olan, öyle ki, düzenleyici piyasa-fiyatı-nın, bu en kötü toprağın çiftçisine yalnızca üretim-fiyatını sağlayacağı bir kategoriye dahil olabilmesine karşın, o zamana kadar ekilmemiş ya da kiraya verilmemiş olan toprakta, bir vergi koymaksızın, ya da bir başka deyişle bir rant talep etmeksizin hiç bir yeni sermaye yatınmına izin vermeyen engeldir. Ama toprak mülkiyetinin koyduğu engel yüzünden, pi-yasa-fiyatı, toprağın, üretim-fiyatının üzerinde bir artı getirebileceği, yani bir rant getirebileceği bir düzeye çıkmalıdır. Ancak, varsayımımıza göre, tarımsal sermayenin ürettiği metaların değeri, bunlann üretim-fiyatların-dan yüksek olduğundan (az sonra tartışacak bir durum dışında) bu rant, üretim-fiyatının üzerindeki değer fazlasını, ya da onun bir kısmını oluşturur. Rantın, değer ile üretim-fiyatı arasındaki farkın tümüne mı, yoksa bunun daha büyük ya da daha küçük bir parçasına mı eşit olduğu, tamamen, arz ve talep arasındaki ilişkiye ve yeni ekime açılan toprağın alanına bağlı olacaktır. Rant, tanmsal ürünlerin değerinin, bunların üre-tim-fiyatlan üzerindeki fazlasına eşit olmadığı sürece, bu fazlanın bir bölümü, daima, tüm artı-değerin çeşitli bireysel sermayeler arasında orantılı dağılımına ve genel eşitlenmesine girecektir. Rant, üretim-fiyatı üzerindeki değer fazlasına eşit olur olmaz, artı-değerin ortalama kârın üzerinde olan bu bölümünün tümü, bu eşitlenmenin dışına çekilecektir. Ama bu mutlak rant, ister üretim-fiyatı üzerindeki değer fazlasının tümüne, ister yalnızca bir parçasına eşit olsun, tarımsal

ürünler, fiyatlan değerlerini aştığı için değil, fiyatlan değerlerine eşit olduğu için, ya da fiyatlan değerlerinden düşük, ama üretim-fiyatlarından yüksek olduğu için, her zaman, bir tekel fiyatına satılacaklardır. Bunlann tekeli, değerleri genel üretim-fiyatından yüksek olan öteki sanayi ürünlerinden farklı olarak, üretim-fiyatı ile bir düzeye getirilmemeleri gerçeğinden ibarettir. Üretim-fiyatının bir bölümü gibi, değerin bir bölümü de, gerçekten verilen bir sabit, yani üretimde tüketilen sermaye = *k'y* temsil eden maliyet-fiyatı olduğundan, bunlann arasındaki fark, öteki, değişen bölüme, üretim-fiyaünda, *p'ye,* kâra eşit olan, yani toplumsal sermaye [sayfa 670] üzerinden ve toplumsal sermayenin bir tam kesri olarak her bireysel sermaye üze-

rinden hesaplanan toplam artı-değere eşit olan; ama metaların değerinde, bu özel sermayenin yarattığı gerçek artı-değere eşit olan, ve bu sermayenin yarattığı meta-değerlerinin bütünleyici bir parçasını oluşturan artı-değere dayanır. Eğer metaların değeri, üretim-fiyatlanndan yüksekse, o zaman bunlann üretim-fiyatı = *k + p,* ve değer = *k + p + d,* öyle ki *P + d* = burada içerilen artı-değerdir. Onun için, değer ile üretim-fiyatı arasındaki fark = *d,* bu sermaye tarafından yaraülan artı-değerin, genel kâr oranı aracılığıyla ona ayrılan artı-değerden fazlasıdır. Bundan şu sonuç çıkar ki, tarımsal ürünlerin fiyatları, değerlerine erişmeksizin, üretim-fiyatlanndan daha yüksek olabilir. Ayrıca bundan şu çıkar ki, bunlann fiyatları değerlerine ulaşmadan önce, tanmsal ürünlerin fiyatında sürekli bir artış, belli bir noktaya kadar, yer alabilir. Gene bundan şu çıkar ki, tanmsal ürünlerin değerinin, bunların üretim-fiyatının üzerindeki fazlası, salt toprak mülkiyetindeki tekelin bir sonucu olarak, genel piyasa-fiyatiannda belirleyici bir öğe haline gelebilir. Ensonu, bundan şu çıkar ki, bu durumda, ürünün fiyatındaki arüş, rantın nedeni değildir, bunun yerine rant, ürünün fiyatındaki artışın nedenidir. En kötü toprağın bir birim alanından gelen ürünün fiyatı = *p + r* ise, o zaman *P* + r'nin düzenleyici fiyat haline gelmesi varsayım olduğundan, tüm farklılık rant-lan r'nin buna tekabül eden katiannca artacaktır.

Eğer tarım-dışı toplumsal sermayenin ortalama bileşimi = $85_s + 15_d$ ve artı-değer oranı = %100 olsaydı, o zaman üretim-fiyatı = 115 olacakü. Eğer tanmsal sermayenin bileşimi = $75_s + 25_d$ olsaydı ve artı-değer oranı aynı olsaydı, o zaman tanmsal ürünün değeri ve düzenleyici piyasa-fiyatı = 125 olacakü. Eğer tarımsal ve tarım-dışı ürün, aynı ortalama fiyata eşitienecekse (kısa olsun diye, her iki üretim dalında da toplam sermayenin eşit olduğunu varsayıyoruz), o zaman toplam artı-değer = 40, ya da 200'lük sermaye üzerinden %20 olacakür. Birinin olduğu kadar, ötekinin ürünü de, 120'ye satılacaktır. Böylece, üretim-fiyatlanna eşitienmede, tanm-dışı ürünün ortalama piyasa-fiyatlan, değerlerinin üzerinde, tanmsal ürününki ise, alünda kalacaktır. Eğer tarımsal ürünler tam değerlerinde satılsalardı, bunlar, eşitienmede olduklarından 5 fazla, sınai ürünler ise 5 az olacaklardı. Eğer piyasa koşullan, tarımsal ürünlerin tam değerlerinde, üretim-fiyatı üzerindeki tam arüya satılmalanna izin vermezse, o zaman, etki iki aşın uç arasında olur; sınai ürünler değerlerinin biraz üzerinde, tanmsal ürünler ise üretim-fiyatlannın biraz üzerinde satılırlar.

Toprak mülkiyeti, tanmsal ürünün fiyatını, üretim-fiyatının üzerine çıkarabilirse de, buna değil, daha çok, piyasanın genel durumuna, piyasa-fiyatının üretim-fiyatını ne ölçüde aşüğına ve değere yaklaştığına, ve bu yüzden tarımda yaraülan, verilen ortalama kârın üzerindeki artı-değerin, ne ölçüde, ya ranta dönüştürüleceğine, ya da arü-değerin ortalama kâra genel eşitienmesine gireceğine dayanır. Her durum ve koşulda, [sayfa 67i] üretim-fiyatının üstündeki değer fazlasından doğan bu mutiak

rant, tanmsal artı-değerin bir parçasından, bu artı-değerin ranta dönüştürülmesinden, onun toprakbeyi tarafından aşırılmasından başka bir şey değildir; tıpkı farklılık rantının, artı-kânn ranta dönüşmesinden, onun, genellikle düzenleyici bir üretim-fiyatı altında, toprakbeyi tarafından aşırılmasından doğması gibi. Rantın bu iki biçimi, tek normal biçimdir. Bunlardan başka, rant, yalnızca, ne üretim-fiyatı ne de metaların değeri tarafından değil, alıcılann gereksinmeleri ve ödeme yetenekleri tarafından belirlenen gerçek bir tekel fiyatına dayanabilir. Bunun tahlili, piyasa-fiyatlannın gerçek hareketinin ele alındığı rekabet teorisine dahildir.

Belli bir ülkede, tanma elverişli olan bütün topraklar, kiraya verilmişse -kapitalist üretim tarzının ve normal koşulların genel olduğunu varsayarsak -rant ödemeyen hiç bir toprak var olmayacakür; ama hiç rant getirmeyebilen bazı sermayeler, toprağa yaünlan bazı sermaye parçaları olabilir. Çünkü toprak kirayla tutulur tutulmaz, toprak mülkiyeti, gerekli sermayenin yatırımına karşı mutlak bir engel rolü oynamayı bırakır. Ama, bundan sonra bile, toprağa kaülan sermayenin toprakbeyine dönmesi, kiracının faaliyetini çok kesin sınırlar içine hapsettiği ölçüde, toprak mülkiyeti nispi bir engel rolü oynamaya devam eder. Yalnızca bu durumda, bütün rant farklılık ranüna dönüştürülecek, ancak bu, toprak verimliliğindeki herhangi bir farkla değil, özel bir toprak tipindeki son sermaye yatınmlarından gelen artı-kârlar ile, en kötü kalitede toprağın kiralanması için ödenen rant arasındaki farkla belirlenen bir farklılık rantı olacaktır. Toprak mülkiyeti, ancak, toprakbeyi, toprağı sermaye yatın-mına açtığı için bir haraç aldığı ölçüde mutiak bir engel rolü oynar. Böyle bir açılma elde edildiği zaman, artık o, belli bir toprak parçasındaki herhangi bir sermaye yatınmının ölçüsüne hiç bir mutlak sınır koyamaz. Genel

olarak konut yapımı, evlerin yapılacağı toprağın bir üçüncü tarafından mülkiyetinde olması biçiminde bir engelle karşılaşır. Ama bu toprak, bir kez, konut yapımı için kiraya verilince, büyük mü yoksa küçük mü bir ev yapacağı, kiracıya bağlıdır.

Eğer tanmsal sermayenin ortalama bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkine eşit, ya da ondan yüksek olsaydı, o zaman mutlak rant -gene az önce tanımlanan anlamda- yani gerek farklılık ranündan, gerekse gerçek bir tekel fiyatına dayanan ranttan eşit ölçüde farklı olan rant, ortadan kalkacaktı. O zaman tanmsal ürünün değeri, üretim-fiyatı-nın üzerinde olmayacak ve tanmsal sermaye daha fazla emek harekete geçilmeyecekti ve bu yüzden tarım-dışı sermayeden daha fazla bir artı-emek de gerçekleştirmeyecekti. Uygarlığın ilerlemesiyle tanmsal sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkine eşit hale gelecek olursa, aynı durum ortaya çıkacaktır.

İlk bakışta, bir yandan tanmsal sermayenin bileşiminin yükseldiğini, başka bir deyişle, onun değişmeyen parçasının değişen parçasına oranla artüğı varsaymak, öte yandan da, tanmsal ürünün fiyatının, yeni ve [sayfa 672] daha önce ekilenden daha kötü toprağın rant getirmesi-

ne, bu durumda, ancak, piyasa-fiyatının, değerin ve üretim-fiyatının üzerinde olan fazlasından kaynaklanabilecek bir rant, kısacası, yalnızca ürünün tekel fiyatından elde edilen bir rant getirmesine izin verecek ölçüde yükseleceğini varsaymak, çelişkili gibi görünmektedir.

Burada bir ayınm yapmak gereklidir. Her şeyden önce, kâr oranının oluşma biçimi incelenirken belirtilmişti ki, teknik açıdan konuşursak, aynı bileşime sahip sermayeler, yani makine ve hammaddelere oranla eşit miktarlarda emeği harekete geçiren sermayeler, bu sermayelerin değişmeyen bölümlerinin farklı değerleri yüzünden gene de farklı bileşimlerde olabilirler. Hammaddeler ve makine, bir durumda ötekinden daha pahalı olabilir. Çünkü, örneğin, 100'lük bir sermaye ile, eğer bu 100 içinden karşılanacak olan hammaddenin maliyeti, bir durumda 40, ötekinde 20 ise, aynı miktarda emek harekete geçirilemeyeceğine göre, harekete geçirilecek aynı miktarda emek için (ve varsayımımıza göre bu, aynı hammadde yığınını harekete geçirmek için gerekli olacaktır), bir durumda ötekinden daha büyük bir sermaye konması gerekecektir. Ama daha pahalı hammaddenin fiyatı daha ucuzunkinin düzeyine düşer düşmez, bu iki sermayenin, aynı teknik bileşimde olduğu hemen ortaya çıkacaktır. Canlı emek ile bu sermayenin kullandığı emek koşullarının yığını ve niteliği arasındaki teknik oranlarda hiç bir değişiklik olmamasına karşın, bu durumda, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki değer oranı aynı olacakür. Öte yandan daha düşük bir organik bileşimdeki bir sermaye, salt değer-bileşimi açısından, yalnızca değişmeyen bölümlerinin değerindeki bir artıştan dolayı, daha yüksek bir organik bileşimdeki bir sermaye ile aynı sınıflanmış gibi görünebilir. Canlı emek-gücüne oranla daha fazla makine ve hammadde kullandığı için bir sermayenin = $60_s + 40_d$ olduğunu, öteki sermayenin ise daha fazla canlı-emek (%60), az makine (örneğin %10) ve emek-gücüne oranla daha az ve daha ucuz hammadde (örneğin %30) kullandığı için = $40_s + 60_d$ olduğunu varsayalım. Böylece, bu durumda, ham ve yardımcı maddelerin değerinde 30'dan 80'e basit bir artış, bileşimi eşitleyebilecektir, öyle ki, şimdi, ikinci sermaye, makine olarak 10'a karşılık 80 hammadde ve 60 emek-gücün-den, ya da $90_s + 60_d$'den oluşacaktır, bu da teknik bileşimde bir, değişiklik yer almaksızın, yüzde olarak gene = $60_s + 40_d$ olacakür. Başka bir deyişle, eşit organik bileşimdeki sermayeler, farklı değer bileşiminde olabilirler ve aynı değer-bileşimi yüzdelerine sahip olan sermayeler, değişik organik bileşim dereceleri gösterebilir ve böylece emeğin toplumsal üretkenliğinin gelişmesinde farklı aşamalar ifade edebilirler. O halde, salt ta-nmsal sermayenin genel değer-bileşimi düzeyinde olması durumu, onda emeğin toplumsal üretkenliğinin de eşit ölçüde çok gelişmiş olduğunu tanıtlamayacaktır. Yalnızca gene onun üretim koşullarının bir parçasını oluşturan kendi ürününün daha pahalı olduğunu, ya da eskiden yakında bulunan gübre gibi [sayfa 673] yardımcı maddelerin şimdi uzaktan getirilmek zorunda olduğunu vb. tanıtiayacakür.

Ama, bundan ayrı olarak, tarımın kendine özgü niteliği hesaba katılmalıdır.

Emekten tasarruf sağlayan makinelerin, kimyasal yardımcılann vb. tanmda daha çok kullanıldığını, ve bu yüzden değişmeyen sermayenin, kullanılan emek-gücü kütlesine oranla, yalnızca değer olarak değil, aynı zamanda, kütle olarak da, teknik açıdan arttığını varsayalım, o zaman, tarımda, (madencilikte olduğu gibi) sorun, yalnızca emeğin toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda da, doğal koşullarına bağlı olan doğal üretkenliğidir. Tanmdaki toplumsal üretkenlik artışının doğal güçteki azalışı güçbela karşılaması, ya da hatta karşılamaması -bu karşılama gene de ancak kısa bir süre için etkili olacaktır- olasıdır, öyle ki, buradaki teknik gelişmeye karşın, üründe hiç bir ucuzlama olmaz, yalnızca daha da büyük bir fiyat artışı engellenir. Ayrıca nispi artı-ürün artarken, yükselen tahıl fiyatlanyla, ürünlerin mutlak kütlesinin azalması da mümkündür; şöyle ki, esas olarak, yalnızca aşınma ve eskimenin yenilenmesini gerektiren makine ve hayvanlardan oluşan değişmeyen sermayedeki nispi bir artış ve ürün içinden, tam olarak sürekli yenilenmeyi gerektiren ücretiere harcanan değişmeyen sermayedeki buna tekabül eden bir azalış durumunda bu böyle olur.

Dahası tarımdaki ilerleme ile, teknik yardımlann daha az gelişmiş olması halinde piyasa-fiyatında daha büyük bir artış gerektirecek olan, daha zayıf toprağı ekmek ve ondan bir rant elde etmek için, piyasa-fiyatında ortalamanın üzerinde yalnızca mütevazı bir artışın yetmesi de mümkündür.
Örneğin daha geniş-ölçekli sığır yetiştiriciliğinde, kullanılan emek-gücü kütlesinin, sığınn kendisi tarafından temsil edilen değişmeyen sermayeye oranla çok küçük olması gerçeği, tarımsal sermayenin, tanm-dışındaki ortalama toplumsal sermayenin harekete geçirdiğinden, yüzde olarak, daha fazla emek-gücü harekete geçirdiği iddiasını çürütüyor diye kabul edilebilir. Ama burada belirtmek gerekir ki rant tahlilinde belirleyici olarak, uygar ulusların arasında başlıca geçim araçlarını sağlayan ana bitkisel besin maddelerini üreten tarımsal sermaye bölümünü ele aldık. Adam Smith -ve bu, onun değerli yanlarından biridir- zaten göstermiştir ki, sığır yetiştiriciliğinde ve genel olarak, baş geçim aracının, yani tahılın üretilmesi işinde kullanılmayan toprağa yatırılan sermayeler için, tamamen farklı bir fiyat belirlenmesi gözlemlenecektir. Yani bu durumda, fiyat öyle bir biçimde belirlenir ki, -örneğin yapay bir otiak olarak, sığır yetiştiriciliği için kullanılan, ama aynı kolaylıkla, belli bir kalitedeki tahıl tarlalarına dönüştürülebilecek olan- toprağın ürününün fiyat, aynı kalitede ekilebilir toprak üzerindeki rantın aynısını üretmeye yetecek yüksekliğe çıkmalıdır. Başka, bir deyişle, tahıl tarlalannın ranü, sığınn fiyatında belirleyici bir öğe haline gelir ve bu nedenle Ramsay, bu [sayfa 674] biçimde sığırın fiyatının rant tarafından, toprak mülkiyetinin iktisadi ifadesi tarafından, kısacası toprak mülkiyeti aracılığıyla yapay olarak yük-

seltildiğini haklı olarak belirtmiştir.*
"Ekimin yayılması ile, işlenmemiş kırlar, kasaplık ete olan talebin karşılanması bakımından yetersiz hale gelirler. Ekili toprakların büyük bir parçasının sığır yetiştiriciliği ve beslenmesi için kullanılması gerekir, bu yüzden de sığınn fiyatı, yalnızca onlann bakımı için gerekli olan emeği değil, çiftçilikte kullanılan böyle bir topraktan toprakbeyinin elde edebileceği rantı ve çiftçinin elde edebileceği kârı da ödemeye yetecek kadar olmalıdır. En ekilmemiş sahalarda üretilen sığır, aynı pazara getirildiği zaman, ağırlıklarıyla ve iyilikleriyle oranülı olarak, en işlenmiş topraklar üzerinde yetiştirilenlerle aynı fiyata satılır. Bu alanların sahipleri bundan yararlanır ve topraklannın ranünı sığırlarının fiyatı ile oranülı olarak yükseltirler." (Adam Smith, Book I, Ch, xı, Part 1.) Bu durumda, gene, tahıl-ranttan farklı olarak, farklılık ranü en kötü toprağın lehinde-dir.
Mutiak rant, ilk bakışta, salt bir tekel fiyatını rantın sorumlusu yapar gibi görünen bir olguyu açıklar. Adam Smith'in örneği ile devam ederek, örneğin insan faaliyetinden bağımsız olarak var olan, yani ağaç yetiştiriciliği ve bakımının bir ürünü olmayan herhangi bir Norveç ormanının sahibini ele alalım. Eğer bu ormanın sahibi, belki de İngiltere'den gelen bir talebin sonucu olarak tomruk kestiren bir kapitalistten bir rant alırsa, ya da bu orman sahibi kapitalist sıfatıyla hareket ederek tomruğu kendisi kestirirse, o zaman yatırılan sermayeden ayrı olarak tomruktan onun eline büyük ya da küçük bir miktarda rant geçecektir. Bu, doğanın saf bir ürününden elde edilen saf bir tekel fiyatı gibi görünür. Ama aslında, burada, sermaye, hemen tümüyle emeğe harcanan bir değişen parçadan oluşur ve böylece de aynı büyüklükteki bir başka sermayeye göre, daha fazla arü-emeği harekete geçirir. O halde, kerestenin değeri, daha yüksek bir organik bileşimdeki sermayenin ürününün değerine göre, daha fazla ödenmemiş emek ya da arü-değer fazlası içerir. Bu nedenle, bu tomruktan ortalama kâr elde edilebilir ve rant biçiminde önemli bir arü, orman sahibinin payına düşebilir. Tersine olarak, tomruk kesiminin kolaylıkla yaygınlaşünlabilmesi, bir başka deyişle, üretimin kolaylıkla hızla artınlabilmesi sayesinde, tomruğun fiyatının, değerine eşit olması için, ve böylece de, (ortalama kâr olarak kapitaliste düşen bölümün üzerindeki) tüm ödenmemiş emek fazlasının, rant biçiminde orman sahibinin eline geçmesi için, talep çok büyük ölçüde artmalıdır.
Yeni ekime açılan toprağın daha önce ekilen en kötü topraktan daha da düşük kalitede olduğunu varsaymıştık. Eğer iyiyse, bir farklılık rantı getirir. Ama biz, burada, tamı tamına, ranün bir farklılık ranü olarak ortaya çıkmadığı durumu tahlil ediyoruz. Mümkün olan yalnızca iki durum vardır: Yeni ekilen toprak, ya eskiden ekilen topraktan daha düşük kalitededir, ya da onun kadar iyidir. Eğer düşük kalitede ise, [sayfa 675] so-

* G. Ramsay, *An Essay on the Distribution on Wealth,* Edinburgh 1836, s. 278-279. -*Ed.*

run zaten tahlil edilmiş bulunuyor. Geriye yalnızca, onun kadar iyi olduğu durumun tahlil edilmesi kalıyor.
Farklılık rantı tahlilimizde geliştirmiş olduğumuz üzere, ekimin ilerlemesi pekala, daha kötü toprak kadar, eşit ölçüde iyi ya da hatta daha iyi topraklan da sürüme açabilir.
Birincisi. Çünkü farklılık rantında (ya da farklılık rantı olmayan durumda bile, bir yandan genel olarak toprak verimliliğinin, öte yandan da toprağın yerinin, onun, bir kat ve rant getirecek biçimde düzenleyici piyasa-fiyatında ekimine izin verip vermeyeceği sorusu her zaman doğduğuna göre, genel olarak herhangi bir rantta) iki koşul, bazan biri ötekini hükümsüz kılarak, bazan da sırasıyla belirleyici etkiyi yaparak, karşıt yönlerde çalışırlar. Piyasa-fiyatındaki artış -ekimin maliyet-fiyatının düşmemiş

olması, yani hiç bir teknik ilerlemenin daha fazla ekime yeni bir hız vermemiş olması koşuluyla- bulunduğu yer nedeniyle daha önce rekabet dışına atılmış daha verimli toprağı ekime açabilir. Ya da, düşük kalitedeki toprağın yerinin üstünlüğünü öyle artırabilir ki, onun daha az olan verimliliği bununla dengelenir. Ya da piyasa-fiyatında hiç bir artış olmaksızın, yer, ulaştırma araçlanndaki gelişme aracılığıyla daha iyi topraklan rekabete sokabilir. Kuzey Amerika'nın geniş kırlık devletlerinde geniş çapta gözlemlenebileceği gibi. Daha eski uygarlığa sahip ülkelerde, Wakefield'in doğru olarak gözlemlediği gibi, yerin belirleyici olduğu kolonilerdekiyle aynı ölçüde olmasa bile, sürekli olarak aynı şey yer alır.* O halde özetlersek, yerin ve verimliliğin çelişen etkileri, ve sürekli olarak dengelenen ve durmadan, eşitlenmeye yönelik ilerici değişikliklerden geçen yer etkeninin değişkenliği, sırayla, eşit ölçüde iyi, daha iyi ve daha kötü toprak alanlarını ekim altındaki eski toprak alanlanyla yeni rekabete sokar.

İkincisi. Doğa biliminin ve tanmbilimin gelişmesiyle, toprağı oluşturan öğeleri hemen hizmete hazır duruma sokabilen araçlar değiştirilerek toprağın verimliliği de değiştirilir. Bu yolla, bir zamanlar düşük kalitede gözü ile bakılan Fransa'daki ve İngiltere'nin doğu kontluklanndaki hafif toprak tipleri, son zamanlarda birinci duruma yükselmişlerdir. (Bkz: Passy.**) Öte yandan, kötü kimyasal bileşiminden ötürü değil de, ekimini önleyen bazı mekanik ve fiziksel engellerden ötürü düşük kalitede sayılan toprak, bu engelleri yenecek araçlar bulunur bulunmaz, iyi toprak, haline dönüştürülür.

Üçüncüsü. Bütün eski uygarlıklarda, örneğin devlet mülkiyetindeki topraklar, komün topraklan vb. biçimindeki eski tarihsel ve geleneksel ilişkiler, büyük toprak parçalannı, salt keyfi olarak ekilmekten alıkoymuşlardır, bunlar ekime, ancak azar azar dönmektedirler. Bunlann eki-

* [E. Wakefield,] *England and America. A Comparison of the Social and Political State of bothNations,* Vol. I, London 1833, s. 214-215. *-Ed.*

** H. Passy, *Rente du sol. Dictionnaire* de *I'economie politique'te.* Tome II, Paris 1854, s. 515. *-Ed.*

me açılma sırası, ne iyi kalitelerine, ne de yerlerine değil, tümüyle dış [sayfa 676] koşullara bağlıdır. Tanm Alanlannın Meraya Çevrilmesi Yasalan aracılığıyla, ardarda, özel mülk haline gelen ve sürüme açılan İngiliz komün topraklannın tarihi izlenirken, Liebig gibi bir modern tarım kimyacısının, bazı alanları, kimyasal özellikleri yüzünden ekim için ayırıp, ötekileri dıştalayarak bu topraklann bu sıra ile seçimini gösterdiği yolundaki fantastik fikirden daha gülünç bir şey olamaz. Bu durumda daha belirleyici olan şey, hırsızı yaratan fırsatür; büyük toprakbeylerinin male-dinmelerini haklı göstermek için başvurdukları görünüşte azçok akla-uygun hukuki hilelerdir.

Dördüncüsü. Nüfusun ve sermaye artışının herhangi bir zaman ulaşığı gelişme aşamasının, ekimin genişlemesine, esnek de olsa, bazı sınırlar koyması gerçeğinden başka, piyasa-fiyatını geçici olarak etkileyen -bir dizi iyi ve kötü mevsim gibi- raslansal etkilerden başka, tarımın daha geniş bir alana yayılması, sermaye piyasasının genel durumuna ve bir ülkedeki iş koşullarına bağlıdır. Para darlığı dönemlerinde, tarıma ek sermaye yatırılması için, ekilmemiş toprağın kiracıya -ister rant ödesin, ister ödemesin farketmez- bir ortalama kâr getirmesi yetmeyecektir. Bir sermaye fazlalığının olduğu dönemlerde piyasa-fiyatında bir artış olmaksızın bile, eğer yalnızca öteki normal koşullar mevcutsa, sermaye tanma akacaktır. O zamana kadar ekilmiş olandan daha iyi toprak, aslında, salt elverişsiz yer yüzünden, ya da o zamana kadar kullanımının karşısına aşılmaz engeller çıkmışsa ya da raslansal olarak, rekabet dışında tutulmuş olacaktır. Bu nedenle, biz, yalnızca son ekilen topraklar kadar iyi olan topraklarla ilgileneceğiz. Ancak, gene de, ekim için temizleme maliyetinde, yeni toprak ile son ekilen arasında farklılık vardır. Ve bu işe girişilip girişilmeyeceği, piyasa-fiyatlannın düzeyine ve kredi koşullarına bağlıdır. Bu durumda, bu toprak, gerçekten rekabete girer girmez öteki koşulların eşit olduğu varsayılırsa piyasa-fiyatı bir kez daha, önceki düzeyine düşecektir, ve yeni toprak o zaman, buna tekabül eden eski toprakla aynı ranü getirecektir. Bunun hiç rant getirmediği varsayımı, bu varsayımın savunuculannca, tam da tanıtlamaları istenen şey varsayılarak, yani son toprağın hiç rant getirmediği varsayılarak, tanıtlanmaktadır. Aynı biçimde, son yapılan evlerin, kiraya verilmiş olsalar bile, asıl ev-ranü dışında, bina için hiç bir rant getirmediği de tanıtlanabilir. Oysa aslında, sık sık, uzun bir süre için, boş kaldıkları zaman, herhangi bir ev-ranü bile getirmezden önce, rant getirirler. Tıpkı, belli bir toprak parçasında ardarda sermaye yaünmlarının, oranülı bir artı ve böylece de birinci yatınmla aynı ranü getirebilmeleri gibi, son ekilenle aynı kalitede olan tarlalar da, aynı maliyet için aynı kazancı getirebilirler. Tersi durumda, aynı kalitedeki tarlalann nasıl olup da ardarda ekime açıldığı tümüyle açıklanamaz olacaktır; öyle görünmektedir ki, geri kalanlann hepsini rekabete sokmamak için, ya bunların tümünü birlikte almak, ya da bunun yerine bunlardan bir tekini bile almamak gerekir. Toprakbeyi, her zaman bir

rant elde etmeye, yani hiç karşılığında bir şeyler almaya [sayfa 677] hazırdır. Ama, sermaye, isteklerini gerçekleştirmek için belli koşullar gerektirir. Bu yüzden, toprak parçalan arasındaki rekabet, toprakbeyinin onlann rekabetini istemesine değil, yeni alanlarda öteki sermayelerle rekabet etmek isteyen mevcut sermayeye bağlıdır.

Asıl tarımsal rant salt bir tekel fiyatı olduğu ölçüde, bu sonuncusu ancak çok küçük olabilir, tıpkı, ürünün değerinin, onun üretim-fiyatı üzerindeki fazlası ne olursa olsun, normal koşullar altında, burada mutlak rantın ancak küçük olabileceği gibi. O halde, mutlak rantın özü şundan ibarettir: Aynı artı-değer oranı ya da emeğin sömürülme derecesi verilmişse, çeşitli üretim alanlanndaki eşit ölçüde büyük sermayeler, değişen ortalama bileşimlerine uygun olarak farklı miktarlarda arü-değer üretirler. Sanayide bu çeşitii artı-değer kütleleri, bir ortalama kâr halinde eşitlenirler ve toplumsal sermayenin tam parçalan olarak bireysel sermayeler arasında eşit biçimde dağıtılırlar. Üretim, ya tanm ya da hammaddelerin çıkarılması için toprağı gerektirdiği zaman, toprak mülkiyeti, toprağa yaünlan sermayeler arasında böyle bir eşitlenmeyi engeller, ve tersi durumda, genel kâr oranına eşitlenmeye kaülacak olan artı-değerin bir bölümünü ele geçirir. O halde, rant, metalann değerinin ya da daha özel olarak artı-değerin bir bölümünü oluşturur ve onu emekçilerinden çekip almış olan kapitalistlerin kucağına düşeceği yerde, onu kapitalistlerden çekip alan toprakbeylerinin payına düşer. Bununla, tanmsal sermayenin, tanm-dışı sermayenin eşit büyüklükteki bir bölümünden daha fazla emeği harekete geçirdiği varsayılmaktadır. Bu ayrılığın ne ölçüde sürdüğü, ya da hiç varolup olmadığı, sanayiye oranla tarımın nispi gelişmesine bağlıdır. Değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayedeki orantılı azalış, sınai sermayede, tanmsal sermayede olduğundan, hâlâ daha büyük olmadıkça, bu farkın azalması gerektiği, durumun niteliği gereğidir.

Bu mutiak rant, değişmeyen sermayenin bir öğesinin, hammaddenin hiç bulunmadığı ve makine ve öteki sabit sermayeden oluşan sermayenin çok önemli olduğu dallar dışında, en düşük sermaye bileşiminin hüküm sürdüğü asıl istihraç sanayiinde daha da önemli bir rol oynar. Rantın tümüyle bir tekel fiyatına atfedilebilir göründüğü tam da burada, metaların değerleri üzerinden satılmaları için ya da ranün, bir metaın arü-değerinin onun üretim-fiyatı üzerindeki tüm fazlasına eşit olması için, olağanüstü elverişli piyasa koşullan gereklidir. Bu, örneğin, balıkçılıktan, taş ocaklarından, doğal ormanlardan vb. gelen rant için geçerlidir.[37] [sayfa 678]

[37] Ricardo bunu çok yüzeysel bir biçimde ele almaktadır. Bkz: *Principles'*da, Bölüm Il'nin tam başında, Norveç'teki orman rantına ilişkin olarak Adam Smith'e karşı olan pasaj.

KIRKALTINCI BOLUM

ARSA RANTI

MADENCİLİKTEKİ RANT

TOPRAĞIN FİYATI

NEREDE bir rant varsa, orada her zaman farklılık rantı ortaya çıkar ve tanmsal farklılık rantı gibi, aynı yasalarla yönetilir. Nerede doğal güçler tekel altına alınabiliyor ve onları kullanan sanayici kapitaliste bir artı-kâr güvencesi veriyorsa, ister çağlayanlar, zengin madenler, balıkla dolu sular, ister daha elverişli bir yerde bulunan bir arsa olsun, burada, yeryüzünün bir bölümüne tasarruf nedeniyle bu doğal nesnelerin sahibi haline gelmiş olan kişi, bu artı-kârı, rant biçiminde, işlev yapmakta olan sermayeden çekip alacaktır. Adam Smith, yapı amacına ilişkin toprak açısından, bunun rantının temelinin, bütün tarım-dışı topraklannki gibi, asıl tanmsal rant tarafından düzenlendiğini ileri sürmüştür (kitap I, Bölüm xı, 2 ve 3). Bu rant, her şeyden önce, burada, yerin, farklılık rantı üzerindeki ağır basan etkisiyle (örneğin bağlarda ve büyük kentlerdeki arsalarda çok önemlidir); ikinci olarak, tek faaliyeti (özellikle madenlerde) sanayici kapitalistten farklı olarak, hiç bir şey katmadığı ve uğruna hiç bir şeyi tehlikeye atmadığı toplumsal gelişmedeki ilerlemeden yararlanmak olan malsahibinin, elle tutulur ve tam pasifliği ile; ve ensonu, özellikle yoksulluğun en utanmazca sömürüsü aracılığıyla (çünkü yoksulluk, ev-kirası için Potosi madenlerinin İspanya için olabildiğinden [sayfa 679] daha

kazançlıdır[38]) pek çok durumda tekel fiyatlarının hüküm sürmesiyle, ve sınai sermaye ile elele verip birleştiği zaman, ücret savaşımlanyla uğraşan emekçilere karşı, onları oturulacak bir yer olarak yeryüzünden hemen hemen kovmakta bir araç olarak kullanılabilen toprak mülkiyetinin korkunç gücüyle ayırdedilir.[39] Böylece, toprak mülkiyeti, genel olarak top-rakbeyine, karasal cismi, toprağın bağrını, havayı ve böylece de yaşamın sağlanması ve gelişmesini sömürme ayrıcalığı verdiğinden, toplumun bir parçası, yeryüzünde oturma izni için, ötekinden haraç alır. Yalnızca nüfus artışı ve onunla birlikte büyüyen bannak talebi değil, ya toprağa kaülan, ya da tüm sınai yapılar, demiryollan, depolar, fabrika yapılan, doklar vb. gibi onun üzerinde kök salan ve ona dayanan sabit sermayenin gelişmesi de, zorunlu olarak bina ranünı artırır. Bir eve yaünlan sermaye üzerinden faiz ve amortismanı oluşturduğu ölçüde ev-rantının salt toprak için olan rantia karıştırılması, bu durumda, Carey gibi bir kişinin tüm iyi niyetiyle bile, özellikle, İngiltere'de olduğu gibi toprakbeyi ve yapı spekülatörü farklı kişiler olduğu zaman mümkün değildir. Burada iki öğe ele alınmalıdır: bir yandan, yeryüzünden yeniden-üretim ya da istihraç için yararlanılması; öte yandan da, tüm üretimin ve tüm insan faaliyetinin bir öğesi olarak gerekli olan yer. Ve topraktaki mülkiyet, her iki anlamda da haracını ister. Arsalara olan talep, yer ve temel olarak toprağın değerini yükseltir, böylece de yapı malzemesi olarak hizmet eden karasal cismin öğelerine olan talep de aynı zamanda artar.[40]

Hızla büyüyen kentlerde, özellikle inşaaün bir sanayi olarak sürdürüldüğü yerlerde, örneğin Londra'da, yapı spekülasyonunda gerçek amacı, evin değil, toprak ranünın oluşturduğu, Londra'daki büyük bir yapı spekülatörü olan Edward Capps'ın, 1857 Banka Yasaları Seçme Komitesi önünde yaptığı, Kitap II, Bölüm XII'de* aktanlan tanıklıkla zaten gösterilmişti. Capps, orada n° 5435'te şöyle diyordu: "Kanımca dünyada yükselmek isteyen bir insan dürüst bir iş sürdürerek yükselmeyi pek az umabilir... buna spekülatif inşaaü eklemek zorundadır ve bu, çok küçük bir çapta yapılmamalıdır;... çünkü inşaatçı, yapıların kendilerinden çok az kâr eder; kârının esas kısmını, gelişen toprak rantlarından elde eder. Belki bir parça toprak alır ve onun için yılda 300 sterlin vermeyi kabul eder; özenle planlayarak ve üzerine bazı yapı türleri kondurarak, ondan yılda 400 sterlin ya da 450 sterlin kazanmayı başarabilir, ve onun kân, çoğu durumda hemen hiç dönüp bakmadığı... yapılann kânndan çok, yılda 100 sterlin ya da 150 sterlinlik artan toprak ranü [sayfa 68oı olacaktır." Ve parantez olarak, unutulmamalıdır ki, genellikle 99 yılın sonunda,

[38] Laing *[National Distress; its Causes and Remedies,* London 1844. *-Ed.]* Nevvmann *[Lectures on PoliticalEconomy,* London 1857. *-Ed.}*

[39] Crovvlington grevi, Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England,* s. 307.

[40] "Londra caddelerinin düzeltilmesi; Iskoçya kıyılarındaki bazı kıraç kayalık sahiplerini, eskiden hiç rant getirmeyen şeyden bir rant elde etmelerini mümkün kıldı." Adam Smith, *[An Inquiry into the Nature and Causes ofthe MVealth ofNation,* Kitap I, Bölüm XI, 2.

* Bkz: *Kapital,* İkinci Cilt, Onikinci Bölüm, s. 265-266. *-Ed.*

sözleşmenin bitiminden sonra bütün binalanyla ve -genellikle bu arada iki-üç kat artmış olan toprak rantı ile- toprak, yapı spekülatöründen ya da onun yasal varisinden başlangıçtaki son toprakbeyine döner.

Asıl madencilik rantı, tanmsal rantla aynı yoldan belirlenir. "Bazı madenler vardır ki, bunların ürünleri, emeği ödemeye ve olağan kârları ile birlikte, onları çalıştırmakta kullanılan sermayeyi yerine koymaya güç-bela yetişir. Bunlar için girişimcisine biraz kâr getirirler, ama toprakbeyine hiç rant getirmezler. Bunlar, ancak toprakbeyi tarafından kârlı bir biçimde işletilebilirler, toprakbeyi, işe girişen kendisi olduğundan, bu işte kullandığı sermayeden olağan kân elde eder. İskoçya'daki pek çok kömür madeni bu yolla çalıştınlır, ve başka bir yolla da çalıştırılamaz. Toprakbeyi, bir miktar rant ödemeksizin bunları hiç kimsenin çalıştırmasına izin vermeyecektir, ve hiç kimsenin de herhangi bir rant ödemeye gücü yetmez." (Adam Smith, Book I, Ch. XI, 2.)

Rantın, ondan bağımsız olarak, ürünün ya da toprağın bir tekel fiyatı mevcut olduğu için, bir tekel fiyatından mı kaynaklandığı, yoksa bir rant mevcut olduğu için, ürünlerin bir tekel fiyatından mı satıldığı arasında bir ayınm yapılmalıdır. Bir tekel fiyatından sözettiğimiz zaman, genel olarak, genel üretim fiyatıyla olduğu kadar ürünlerin değeriyle de belirlenen fiyattan bağımsız olarak yalnızca alıcılann satınalma şevkleri ve, ödeme yetenekleriyle belirlenen bir fiyatı kastediyoruz. Ancak nispeten küçük miktarlarda üretilebilen çok olağanüstü bir kalitede şarap üreten bir bağ, bir tekel fiyatı getirir. Ürünün değerinden fazlalığı, tümüyle, titiz şarap içicisinin serveti ve düşkünlüğü ile belirlenecek olan bu tekel fiyatından, bağcı, önemli bir artı-kâr sağlayacaktır. Bir tekel fiyatından gelen bu artı-kâr, ranta dönüştürülür ve bu biçimiyle, yeryüzünün, eşsiz özelliklerle donanmış bu parçasına tasarruf hakkı sayesinde, toprakbeyi-nin kucağına düşer. O halde burada tekel fiyatı, rantı yaratır. Öte yandan, eğer tahıl, yalnızca üretim-fiyatının üzerinde değil, ama toprak mülkiyetinin ekilmemiş toprağa rant ödenmeksizin sermaye yatınlmasına koyduğu sınırlar yüzünden, değerinin de üzerinde satılırsa, rant bir tekel fiyatı yaratacaktır. Bir takım insanların, toplumun artı-değerinin bir bölümünü haraç olarak ve üstelik üretimin gelişmesiyle sürekli olarak artan bir ölçüde kendilerine maletmelerini mümkün kılan tek şeyin, bunlann yeryüzünün temellük hakkı olduğu, kapitalize edilen rantın, yani tam da bu kapitalize edilen haracın, bu nedenle başka herhangi bir ticaret maddesi gibi satılabilen toprağın fiyatı olarak görünmesi gerçeği ile gizlenmektedir. Bu yüzden, alıcı rant hakkının, bedavadan ve kapitalistin emeği, riski ve girişimcilik ruhu olmaksızın elde edildiğini değil,bunun yerine rant hakkı için bir eşdeğer ödediğini düşünür. Daha öncede belirtildiği gibi, rant, alıcıya, yalnızca, toprağı ve dolayısıyla rant hakkını satın aldığı sermayenin faizi gibi görünür. Aynı biçimde köle sahibi satın [sayfa 68ıı aldığı bir zenciye kendi mülkü gözüyle bakar, kölelik kurumu bu sıfatla onu bu zenci üzerinde hak sahibi kıldığı için değil, onu, herhangi bir baş-

ka meta gibi, alım-satım yoluyla elde ettiği için bu böyledir. Ama temellük hakkının kendisi, satışla yalnızca aktanlır, yaratılamaz. Temellük hakkı satılmadan önce varolmalıdır, ve bir dizi satış, sürekli yineleme ile, bu hakkı, bir tek satışın yaratabildiğinden daha fazla yaratamaz. Onu ilk olarak yaratan şey, üretim ilişkileriydi. Bunlar derilerini değiştirmeleri gereken noktaya ulaşır ulaşmaz, iktisadi ve tarihsel açıdan haklı olan ve toplumsal yaşamı yaratan süreçten doğan temellük hakkının maddi temeli de, ona dayanan bütün işlemlerle birlikte, bir kenara atılır. Toplumun daha yüksek bir iktisadi biçimi açısından, tek tek bireylerce, yeryüzünün özel sahipliği, bir adamın ötekine özel sahipliği kadar saçma görünecektir. Bütün bir toplum, bir ulus bile, ya da hatta hepsi birarada var olan toplumlann tümü birden bire yeryüzünün sahibi değillerdir. Bunlar onun yalnızca *zilyetleri,* yararlanma hakkı sahipleridir, ve *boni patres familias** gibi onu gelecek kuşaklara, ilerlemiş bir durumda devretmeleri

gerekir.
Aşağıdaki toprağın fiyatının tahlilinde, tüm rekabet dalgalanmalarını tüm toprak spekülasyonunu ve ayrıca toprağın üreticilerin temel aletini oluşturduğu ve bu nedenle onlarca hangi fiyatla olursa olsun saün alınması gerektiği küçük toprak mülkiyetini hesaba katmıyoruz.
I. Toprağın fiyatı rant yükselmeksizin yükselebilir, şöyle ki:
1) Faiz oranındaki, ranün daha pahalı satılmasına neden olan salt bir düşüş ile, ve böylece kapitalize edilmiş rant, ya da toprağın fiyatı yükselir;
2) Toprağa kaülan sermayenin faizi yükseldiği için.
II. Rant artüğı için toprağın fiyatı yükselebilir.
Toprağın ürününün fiyatı yükseldiği için, rant artabilir, bu durumda, en kötü ekili toprak üzerindeki rant, ister büyük ister küçük olsun, isterse hiç olmasın, farklılık ranü oranı her zaman artar. Oran ile, ranta dönüştürülen arü-değer bölümünün, tarımsal ürünü üreten yaünlan sermayeye oranını kastediyoruz. Bu, arü-ürünün, toplam ürüne oranından farklıdır, çünkü, toplam ürün, yatırılan sermayenin tümünü, yani ürünün yanısıra var olmaya devam eden sabit sermayeyi kapsamaz. Öte yandan, bu oran, farklılık rantı getiren topraklarda ürünün artan bir bölümünün, bir arü-ürün fazlasına dönüştüğü gerçeğini içerir. En kötü toprağın tanmsal ürününün fiyatındaki artış, önce ranü ve böylece de toprağın fiyatını yaraür.
Oysa rant, tanmsal ürünün fiyatında bir yükselme olmadan da artabilir. Bu fiyat sabit kalabilir ya da hatta azalabilir, [sayfa 682]
Eğer fiyat sabit kalırsa, rant, (tekel fiyatlanndan ayn olarak) yalnız-
* Ailenin büyük babası, -f.

ca, bir yandan, eski topraklara yatınlan sermaye miktarının aynısı verilmişken, daha iyi kalitede yeni topraklar ekildiği, ama bunlar artan talebi karşılamaya ancak yettiği, öyle ki, düzenleyici piyasa-fiyatı aynı kaldığı için büyüyebilir. Bu durumda, eski topraklann fiyatı yükselmez, ama yeni ekilen topraklann fiyatı eskilerinkinin üzerine çıkar.
Ya da, öte yandan, nispi üretkenliği ve piyasa-fiyatının aynı kaldığını varsayarsak, toprağı işleyen sermaye kütlesi arttığı için rant yükselir. Rantın böylece, yatınlan sermayeye oranla aynı kalmasına karşın, gene de, kütlesi, örneğin iki katına çıkabilir, çünkü, sermayenin kendisi iki katına çıkmıştır. Fiyatta hiç bir düşüş olmadığından ikinci sermaye yatırımı, tıpkı birincisi gibi, bir artı-kâr getirir ve bu da, gene, sözleşmenin bitiminden sonra ranta dönüştürülür. Burada rantın kütiesi artar çünkü bir rant üreten sermayenin kütiesi artar. Aynı toprak parçasındaki çeşitii ar-darda sermaye yatırımlarının ancak ürünleri eşit olmadığı sürece rant üretebilecekleri, öyle ki, böylece bir farklılık rantı doğabileceği tezi 1.000 sterlinlik iki sermayeden herbiri eşit üretkenlikteki iki tarlaya yaünldığı zaman her iki tarlanın da farklılık ranü üreten daha iyi bir toprak tipine ait olmalanna karşın, bunlardan yalnızca birinin rant üretebileceği savına indirgenir. (Rant kütiesi, bir ülkenin toplam ranü, bu yüzden, tek tek toprak parçalannın fiyatı, ya rant oranı, ya da hatta, tek tek toprak parçaları üzerindeki rant kütiesi de mutiaka artmaksızın, yatırılan sermaye kütlesi ile büyür; bu durumda rant miktan, ekimin daha geniş bir alana yayılması ile büyür. Hatta bu, tek tek toprak parçaları üzerindeki rantta bir azalma ile bile birleşebilir.)
Tersi durumda, bu kez, öteki teze, yani yanyana bulunan iki farklı toprak parçasındaki sermaye yaünmı aynı parçadaki ardarda sermaye yatırımlanndan farklı yasalar izler tezine yol-açacakür, oysa farklılık ranü, tam da, her iki durumda da yasanın özdeşliğinden, ister aynı tarlaya, ister farklı tarlalara yatınlan sermayenin artan üretkenliğinden çıkmaktadır. Burada var olan ve görmezlikten gelinen tek değişiklik, ardarda sermaye yatırımlannın farklı toprak parçalarına uygulandığında, toprak mülkiyeti engeli ile karşılaşmasıdır; aynı toprak parçasına ardarda sermaye yaünmlarında durum böyle değildir. İki farklı sermaye biçiminin pratikte birbirini gemlediği, karşıt eğilimleri açıklayan şey budur. Burada, hiç bir zaman sermayede herhangi bir farklılık ortaya çıkmaz. Eğer sermayenin bileşimi ve bunun gibi arü-değer oranı aynı ka-lırsa, kâr oranı değişmeden kalır, öyle ki sermaye iki kaüna çıküğı zaman, kâr kütiesi iki kaüna çıkar. Aynı biçimde, rant oranı, varsayılan ko- şullar alünda aynı kalır. Eğer 1.000 sterlinlik bir sermaye x'lik bir rant üre-tirse, 2.000 sterlinlik bir sermaye, varsayılan koşullar altında, 2x'lik bir rant üretir. Varsayımımıza göre, iki kata çıkan sermaye aynı tarlada işle-diğine göre, değişmeden kalan toprak alanına ilişkin olarak hesaplanan rant düzeyi, kütie olarak artışının bir sonucu olarak da artmışür. 2 sterlinlik bir rant getiren aynı akr, şimdi [sayfa 683] 4 sterlin getirir.[41]

Artı-değerin bir bölümünün, para-rantın -çünkü para, değerin bağımsız ifadesidir- toprağa oranı, aslında saçma ve akla aykırıdır; çünkü, burada, birbirleriyle ölçülmüş olan aynı büyüklükler, kıyas kabul etmezler -bir yanda, özel bir kullanım-değeri, şu kadar *feet* karelik bir toprak parçası ve öte yanda değer, özellikle artı-değer. Aslında bu, verilen koşullar altında, şu kadar *feet* toprağın sahipliğinin, bu *feet* karede, patates içindeki bir domuz gibi debelenen sermayenin gerçekleştirdiği belli bir miktar ödenmemiş emeği, toprak sahibinin çekip almasını mümkün kıldığından başka bir şey ifade etmez.
[Elyazmasında burada ayraç içinde yazılmış, ama sonradan üstü çizilmiş, "Liebig" adı vardır. *-F. E.)*

Ama *Prima facie,* ifade, insanın beş liralık bir paranın dünyanın çapıyla ilişkisinden sözetmek istemesiyle aynıdır. Ancak, bazı iktisadi ilişkilerin ortaya çıktıklan ve uygulamada kendilerini gösterdikleri akla-aykın biçimlerin uzlaşması, bu ilişkilerin, günlük yaşamlarındaki aktif aracılannı etkilemez. Ve bunlar böyle ilişkiler içinde hareket etmeye alışık olduklanna göre, burada tuhaf hiç bir şey bulmamaktadırlar. Tam bir çelişki, onlara birazcık bile esrarlı gelmez. İç bağıntılarından ayrılmış olan ve kendi başlarına tecrit edildikleri zaman saçma olan belirtiler arasında, sudaki bir balık kadar rahattırlar. Hegel'in bazı matematik formüller için söylediği, burada da geçerlidir: sıradan sağduyuya akla-aykın gibi gelen, akla-uygun, ve ona akla-uygun gibi gelen, bizzat akla-aykındır.*

Toprak alanı, kendisi ile bağıntılı olarak ele alındığında, rantın kütlesindeki bir artış, böylece, rant oranındaki bir artış gibi ifade edilir. Bir durumu açıklayacak koşullar ötekinde bulunmadığı zaman duyulan utangaçlık da buradan gelir.

Ama, toprağın fiyatı, tanmsal ürünün fiyatı azaldığı zaman bile, artabilir.

Bu durumda, farklılık rantı ve onunla birlikte daha iyi topraklann fiyatı, daha ileri farklılaşmalar yüzünden artmış olabilir. Ya da, durum bu değilse, tanmsal ürünün fiyatı, daha büyük emek üretkenliği sayesinde düşmüş olabilir, ama öyle bir biçimde ki, artan üretim, bunu fazlasıyla dengeler. Bir *quarter\ n* 60 şiline malolduğunu varsayalım. Şimdi, eğer aynı akr, aynı sermaye ile, bir yerine iki *guarter* üretecek ve bir [sayfa 684]

[41] Rant üzerindeki önemli çalışmasını Kitap IV'te tartışacağımız Rodbertus'un iyi yönlerinden biri, bu noktayı getirmiş olmasıdır. Ama, bir hata işleyerek, birinci olarak sermaye açısından bir kâr artışının, her zaman bir sermaye artışı ile ifade edildiğini, öyle ki kâr kütlesi artınca oranın aynı kaldığını varsaymıştır. Oysa bu hatalıdır, çünkü sermaye bileşiminde bir değişiklik verilmişse, emeğin sömürülmesi aynı kalsa da, kâr oranı artabilir, bunun nedeni, tam da, sermayenin değişmeyen bölümünün orantılı değerinin değişen bölümüne oranla düşmesidir, ikinci olarak, sanki klasik iktisadın, rant artışı ya da düşüşüne ilişkin tahlilindeki genel öncülü bu imiş gibi, para-rantın nicel olarak belirli bir toprak parçasına, örneğin bir akra oranını ele alma hatasını işlemiştir. Bu da hatalıdır. Klasik iktisat, rantı doğal biçimiyle ele aldığı ölçüde, rant oranını, ürüne göre, ve rantı para-rant olarak ele aldığı ölçüde, yatırılan sermayeye göre inceler, çünkü aslında bunlar rasyonel ifadelerdir.

* Hegel *Encyclopâdie der philosophichen MVissenschaften in Grundrise,* 1. Teil, *Die Logik. Werke'de,* Band 6, Berlin 1840, s. 404. -*Ed.*

quarter'm fiyatı 40 şiline düşecek olursa, o zaman iki *quarter* 80 şiline malolacaktır, öyle ki aynı akra yatınlan aynı sermayenin ürününün değeri, fiyatta, *quarter* başına üçte-birlik bir düşüşe karşın, üçte-bir artmış olacaktır. Ürünü, üretim-fiyatının ya da değerinin üzerinde satmaksızın bunun nasıl mümkün olacağı, farklılık rantı tahlilinde geliştirilmiştir. İşin aslında bu, yalnızca iki yoldan olabilir. Ya kötü toprak, tanm dışında tutulur, ama daha iyi toprağın fiyatı, farklılık rantındaki artış ile artar, yani genel iyileşme, çeşitii toprak tiplerini farklı biçimde etkiler. Ya da, aynı üretim-fiyatı (ve eğer mutiak rant ödeniyorsa aynı değer), emek üretkenliği daha büyük hale geldiği zaman, en kötü toprak üzerinde, daha büyük bir ürün kütlesi ile kendini ifade eder. Ürün, eskisinin aynı değeri temsil eder, ama onun tam parçalannın sayısı artarken, fiyatı düşmüştür. Aynı sermaye kullanıldığı zaman bu olanaksızdır; çünkü bu durumda, aynı değer, kendini, her zaman ürünün herhangi bir bölümü aracılığıyla ifade eder. Ancak, ek sermaye, alçı taşı ve deniz kuşu gübresi vb. için, kısacası etkileri birkaç yıla yayılan iyileştirmeler için harcadığı zaman, bu olanaklıdır. Gerekli koşul, bir tek *çuarter'm* fiyatının düşmesi, ama *quarter'\ann* sayısındaki artışla aynı ölçüde düşmemesidir.

III. Ranün ve onunla birlikte genel olarak toprağın ya da özel toprak türlerinin fiyatının yükselebileceği bu farklı koşullar, birbirleriyle kısmen rekabet edebilir, ya da birbirlerini kısmen dıştalayabilirler, ve ancak sırayla hareket edebilirler. Ama yukardakinden şu sonuç çıkar ki, toprağın fiyatındaki bir artışın sonucu, mutiaka, rantta da bir artış olması, değildir, ya da her zaman toprağın fiyatında bir artışı da birlikte getiren bir rant artışı, mutiaka, tanmsal üründeki bir arüşa bağlı değildir.[42]

Toprağın yorulmasına yolaçan gerçek doğal nedenlerin kaynak-lannı aramak yerine bu arada şunu da belirtelim ki, o zamanki tarımsal kimyanın düzeyi yüzünden farklılık ranü üzerine yazan iktisatçılann tümü bunlardan habersizdi, sınırlı bir toprak alanına her sermaye miktarının yaünlamayacağı yolundaki yüzeysel kavram benimsendi; örneğin *Edin-burgh Revieıo'nun** Richard Jones'a karşı, tüm İngiltere'nin, Soho Meydanının ekilmesiyle doyurulamayacağı iddiası gibi. Eğer bu, tanmın özel bir dezavantajı olarak düşünülüyorsa, asıl tam bunun tersi doğrudur. Burada sermayeyi verimli sonuçlarla, ardarda yaürmak mümkündür, çünkü toprağın kendisi bir üretim aleti olarak görev yapmaktadır; oysa bir fabrikada toprak yalnızca bir temel, bir yer ve işlemlerin bir dayanağını sağlayan bir alan görevi yapüğından, durum böyle değildir, ya da [sayfa 685] ancak sınırlı bir ölçüde böyledir. Dağınık elsanatlanna oranla geniş-ölçe-

[42] Rant yükseldiği zaman toprağın fiyatındaki gerçek düşüşe ilişkin olarak bkz: Passy. * 1894 Almanca baskıda: *"Westmister Revieuu".* -Tome LIV, August-December 1831, s. 94-95. -*Ed.*

kli sanayiin, küçük bir alanda, çok fazla üretim yoğunlaşürabileceği doğrudur. Gene de, herhangi belli üretkenlik düzeyinde, her zaman belirli bir miktarda yer gereklidir, ve yüksek yapıların inşasının da pratik sınırlamaları vardır. Bunun ötesinde, herhangi bir üretim genişlemesi, toprak alanında da bir genişleme ister. Makineye yaünlan sabit sermaye vb. kullanımla iyileşmez, tersine eskir. Yeni buluşlar

gerçekten de bu açıdan bazı iyileştirmelere izin verirler, ama üretim gücündeki herhangi bir belli gelişme ile, makineler her zaman kötüleşeceklerdir. Eğer üretkenlik hızla gelişirse, eski makinenin tümü, daha üstün olanlarla yenilenmelidir, bir başka deyişle eski makinenin tümü kaybedilmiştir. Oysa toprak, eğer gereken, biçimde davranılırsa, her zaman iyileşir. Ardarda sermaye yatınmlannın, önceki yaünmlar yitirilmeden kazanç getirmesine izin veren toprağın üstünlüğü, bu ardarda sermaye yaünmlarından gelen üründe farklılığın olanaklı olduğunu gösterir, [sayfa 686]

KIRKYEDİNCİ BÖLÜM KAPİTALİST TOPRAK RANTININ DOĞUŞU

I. GİRİŞ

Kapitalist üretim tarzının teorik ifadesi olarak, modem iktisat açısından toprak rantının tahlilindeki gerçek güçlüğün nerede yattığı konusunda açıklığa kavuşmalıyız. Toprak rantını "yeniden" açıklamak için girişilen her yeni çabanın kanıtladığı gibi, daha modern yazarlann pek çoğu bile, henüz bunu kavramış değildir. Yenilik, hemen hemen istisnasız, çoktan modası geçmiş görüşlerin yinelenmesinden ibarettir. Güçlük, tanmsal sermayenin ürettiği artı-ürünü ve tarımsal sermayenin buna tekabül eden genel olarak artı-değerini açıklamak değildir. Bu sorun, hangi alana yatırılırsa yatırılsın tüm üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin tahlili ile çözümlenmiştir. Güçlük, daha çok, artı-değerin, çeşitli sermayeler arasında ortalama kâra eşitlenmesinden sonra çeşitli sermayeler, üretimin bütün alanlarındaki toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden nispi büyüklükleriyle orantılı olarak paylarını aldıktan sonra, toprağa yatırılan sermaye tarafından rant biçiminde toprakbeyine ödenen artı-değer fazlasının kaynağını, bir başka deyişle, bu eşitlenmeden ve genel olarak dağıtılacak olan tüm artı-değerin görünüşteki zaten tamamlanmış dağılımından sonra gelen kaynağı göstermekten ibarettir. Modern iktisatçılan, toprak mülkiyetine karşı sınai [sayfa 687] sermayenin sözcüleri olarak bu sorunu araştırmaya iten pratik ne-

denlerden -toprak rantının tarihi üzerine bölümde daha açıkça belirteceğimiz nedenlerden*- tamamen ayn olarak, sorun, teorisyenler olarak onlar için büyük önem taşıyordu. Tanma yatırılan sermaye için rantın ortaya çıkmasının, yatırım alanının kendisi tarafından yaratılan bir özel etki yüzünden olduğunu, yeryüzünün kendisine ait bambaşka nitelikler yüzünden olduğunu kabul etmek, aslında değer kavramından vazgeçmekle, böylece de bu alanın bilimsel olarak anlaşılması yolundaki tüm çabalan bırakmakla aynı şeydir. Rantın, tanmsal ürünün fiyatından ödendiği yolundaki basit gözlem bile -ki bu, eğer çiftçi, üretim-fiyatını kapata-caksa, rantın aynî olarak ödendiği yerlerde bile ortaya çıkar- bu fiyatın, olağan üretim-fiyatı üzerindeki fazlasını açıklama, bir başka deyişle, tarımsal ürünlerin nispi pahalılığını, tanmsal üretimin doğal üretkenliğinin, öteki üretim dallannın üretkenliğinden fazlalığı temeli üzerinde açıklama çabalarının saçmalığını göstermiştir. Çünkü bunun tersi geçerlidir: emek ne kadar üretkense, onun ürününün her tam parçası da o kadar ucuzdur; çünkü, aynı emek miktannı, yani aynı değeri içeren kullanım-değerlerinin kütiesi de o kadar çok büyüktür.

Bu yüzden, rantı tahlil etmenin tüm güçlüğü, tarımsal kârın ortalama kânn üzerindeki fazlasını, arü-değeri değil, bu üretim alanına özgü olan arü-değer fazlasını; başka bir deyişle, "net ürünü" değil, bu net ürünün öteki sanayi dallannın net ürününün üzerindeki fazlasını açıklamaktan ibarettir. Ortalama kârın kendisi, çok belirli tarihsel üretim ilişkileri alünda, toplumsal süreçlerin hareketleriyle oluşan bir ürün, görmüş olduğumuz gibi, çok karmaşık ayarlama gerektiren bir üründür. Ortalama kânn üzerinde bir artıdan biraz olsun sözedebilmek için, bu ortalama kânn kendisi, bir ölçüt ve kapitalist üretimde olduğu gibi genel olarak üretimin bir düzenleyicisi olarak zaten belirlenmiş olmalıdır. Bu nedenle, tüm arü-emeği zorlama ve tüm artı-değere doğrudan elkoyma işlevini sermayenin yapmadığı toplumsal biçimlerde ve bu yüzden sermayenin toplumsal emeği henüz tamamen denetimi alüna almadığı ya da ancak arada sırada aldığı yerlerde, modem anlamda ranttan, ortalama kânn üzerinde, yani her bireysel sermayenin, toplam toplumsal sermaye tarafından üretilen artı-değerdeki oranülı payının üzerinde bir arüdan oluşan bir ranttan sözedilemez. Örneğin Passy gibi bir kişinin (aşağıya bakınız) ilkel toplumda, ranttan, kânn** -artı-değerin tarihsel olarak belirlenen, ama Passy'ye göre hiç bir toplum olmaksızın da hemen hemen aynı ölçüde var olabilecek toplumsal biçiminin- üzerinde bir artı olarak sözetmesi, onun saflığını gösterir.

Günlerinde hâlâ gelişmemiş olan kapitalist üretim tarzını, genel olarak, [sayfa 688] ancak tahlil etmeye başlamış olan daha eski iktisatçılar için, ranün tahlili ya hiç bir güçlük getirmez, ya da yalnızca tamamen

* Bu nedenler, *"Theories ofSurplus Values',* Part II, Chapter IX'de ele alınmıştır. -*Ed.* ** Passy, *Rente du sol. Dictionnaire de I'economie politique'te,* Tome II, Paris 1854, s. 511. -*Ed.*

farklı bir türde bir güçlük getirir. Petty, Cantillon* ve genel olarak, feodal zamanlara daha yakın olan yazarlar, toprak ranünın genel olarak artı-değerin normal biçimi olduğunu varsayarlar, oysa onlar için kâr, hâlâ, şekilsiz bir biçimde ücretierle birleşmiştir ya da olsa olsa kapitalistin toprakbeyinden

kopardığı artı-değerin bir parçası olarak görünür. Böylece bu yazarlar, hareket noktalan olarak, birincisi tarımsal nüfusun hâlâ ulusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu ve ikincisi, toprakbeyinin, hâlâ toprak mülkiyeti tekeli sayesinde, doğrudan üreticilerin artı-değerine birinci elden elkoyan kişi olarak göründüğü, bu yüzden de toprak mülkiyetinin hâlâ üretimin temel koşulu olarak gözüktüğü bir durumu ele alırlar. Bu yazarlar için, tersine olarak, kapitalist üretim açısından, toprak mülkiyetinin, sermayeden, onun tarafından üretilen (yani onun tarafından doğrudan üreticilerden aşırılan) ve zaten doğrudan maledinilmiş olan artı-değerin bir bölümünü nasıl geri çekip almayı becerdiğini araştırmaya çalışan soru, henüz sorulamazdı.

Fizyokratlar, başka nitelikteki güçlüklerden sıkıntı çekiyorlardı. Bunlar, gerçekte sermayenin ilk sistematik sözcüleri olarak, genel olarak arü-değerin niteliğini tahlil etmeye giriştiler. Onlar için bu tahlil, kabul ettikleri tek artı-değer biçimi olan ranün tahliliyle çakışır. Bu yüzden, rant getiren sermayeyi ya da tarımsal sermayeyi, arü-değer üreten tek sermaye ve onun tarafından harekete geçirilen tanmsal emeği de, artı-değer üreten tek emek sayarlar, ki bu, kapitalist görüş açısından tamamen yerinde bir biçimde, tek üretken emek sayılabilir. Artı-değerin yaratılmasını belirleyici saymakta tamamen haklıdırlar. Bunlar, Kitap IVte** anlatılacak olan öteki üstünlüklerinden başka, esas olarak salt dolaşım alanında iş gören tüccar sermayesinden, Petty ve onun ardıllannca yapılan bilimsel tahlil başlangıçlannı kendi pratik çıkartan uğruna bir kenara iten, kaba gerçekçiliği ile o dönemin gerçek kaba iktisadını oluşturan merkantil sisteme karşı olarak üretken sermayeye döndükleri için değer taşırlar. Bu arada belirtelim ki, merkantil sistemin bu eleştirisinde, yalnızca onun sermaye ve artı-değer kavranılan ele alınmıştır. Daha önce belirtilmişti ki,*** parasal sistem, haklı olarak, kapitalist üretimden önce ve onun koşulu olarak, dünya piyasası için üretimi ve ürünün metalara ve böylece de paraya dönüşmesini ileri sürer. Bu sistemin daha [sayfa 689]

* Marx, William Petty'yi (1623-87) 'tuzukuru burjuvazinin, onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiççe sistemleştirmeye ve bunları ebedi ger-çeklermiş gibi ilan etmeye kalkışan vülger iktisatçılara karşılık, burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran' ve bu bakımdan klasik ekonomi politiğin kurucusu olarak kabul eder. *(Kapital,* c I, s. 96, dipnot 33) Burada gönderme yapılan yapıtı: *'A Treatise of Taxes and Contributions',* London, 1667, p. 23-24. Ayrıca bkz. *Theories of Surplus-Values,* part 1, p. 176-7. Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en general,* Amsterdam, 1756. Cantillon (1680-1734) kitabı Hollanda'da Fransızca basılmıştı ama kendisi İngiliz iktisatçısı ve taciriydi. *-Ed.*

** *Theories of Surplus-Values,* Part 1, Chapters II, VI, and addenda 8-10.

*** *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Sol Yayınları,1970, 1. Kısım, 2. Bölüm, s. 258 *vd..-Ed.*

merkantil sistem olarak gelişmesinde, artık belirleyici olan, meta değerinin paraya dönüşmesi değil, artı-değer, yaratılmasıdır - ama dolaşım alanının anlamsız görüş açısından ve aynı zamanda öyle bir biçimde ki, bu artı-değer artı-para olarak ticaret dengesi artısı olarak temsil edilir. Ama aynı zamanda, o dönemin ilgili tüccar ve fabrikatörlerinin, temsil ettikleri kapitalist gelişme aşamasına uygun olan tipik özelliği şudur: feodal tanmsal toplumlann sınai toplumlara dönüşmesi ve buna tekabül eden, ulusların dünya piyasasındaki sınai savaşımlan, sözde doğal yol. dan değil, bunun yerine, zorlayıcı önlemlerle ulaşılacak olan, sermayenin hızlandınlmış gelişmesine dayanır. Ulusal sermaye azar azar ve yavaş yavaş mı sınai sermayeye dönüşüyor, yoksa, bu gelişme, koruyucu gümrükler aracılığıyla, esas olarak toprak sahipleri, orta ve küçük-köylüler, ve elsanatçıları üzerine konulan bir vergi aracılığıyla, bağımsız doğrudan üreticilerin hızlandırılmış mülksüzleştirilmeleri yoluyla ve şiddetle hızlandınlmış sermaye birikimi ve yoğunlaşması aracılığıyla, kısacası kapitalist üretim koşullarının hızlandırılmış bir biçimde kurulmasıyla mı hızlandınlıyor, bu ikisi arasında çok fark vardır. Aynı zamanda, doğal ulusal üretken güçten, kapitalist ve sınai yararlanma açısından da bu ikisi arasında çok fark vardır. Bu yüzden merkantil sistemin ulusal niteliği, onun sözcülerinin dudaklannda bir sözden ibaret değildir. Bunlar, yalnızca ulusun zenginliği ve devletin kaynakları ile ilgilenme bahanesi altında, aslında, kapitalist sınıfın çıkarlarının ve genel olarak servet birik-tirilmesinin devletin nihai amacı olduğunu söylerler ve böylece eski ilahi devlet yerine burjuva toplumunu ilan ederler. Ama aynı zamanda, sermayenin ve kapitalist sınıfın, kapitalist üretimin çıkarlannın gelişmesinin, modern toplumda ulusal gücün ve ulusal egemenliğin temelini oluşturduğunun da bilinçli olarak farkındadırlar.

Dahası, fizyokratlar, aslında tüm artı-değer üretiminin ve bu nedenle de sermayedeki tüm gelişmenin doğal temelinin tanmsal emeğin üretkenliği olduğunu söylerken haklıdırlar. Eğer insan, bir işgününde, her emekçinin kendi yeniden-üretimi için gerekli olandan daha fazla geçim aracı -ki bu tam anlamıyla daha fazla tanmsal ürün demektir-üretecek yetenekte olmasaydı, eğer tüm çalışma, emek-gücünün günlük harcanması, yalnızca, kendi kişisel gereksinmeleri için gerekli geçim araçlarının üretimine yetseydi, o zaman, ne artı-üründen, ne de artı-değerden sözedilemezdi. Emekçinin bireysel gereksinmelerini aşan bir tanmsal emek üretkenliği bütün toplumlann temelidir ve hepsinden önce de, toplumun sürekli olarak artan bir bölümünün temel gıda maddeleri üretimiyle ilgisini kesen ve onlan Steuart'ın dediği gibi, "özgür başlar"* haline dönüştüren, onlan öteki alanlardaki sömürü için elverişli kılan, kapitalist üretimin temelidir.

* J. Steuart, *An Inquiry into the Principles ofPolitical Economy,* Vol. I, Dublin 1770, s. 396. *-Ed.*

Ama artı-emeğin ve dolayısıyla genel olarak artı-değerin doğal [sayfa 690] koşullarıyla ilgili en ilkel kavranılan, gerçekte de tüm ölüm döşeğindeki klasik iktisadın alaca karanlığında papağan gibi yineleyen ve böylece, toprak rantı özel bir biçim olarak araştırıldıktan ve artı-değerin özgül bir bölümü haline geldikten çok sonra toprak rantı üzerine yeni ve çarpıcı bir şeyler söylediklerini düşünen Daire, Passy vb. gibi daha yeni yazarlara ne demeli?* Gelişmenin eskimiş belli bir aşamasında, yeni, özgün, derin ve haklı olan ne var idiyse, bunu, yavan, bayat ve yanlış hale döndüğü bir dönemde yankılamak, özellikle kaba iktisada özgüdür. Kaba iktisat, böylece, klasik iktisatla ilgili olan sorunlar konusunda tam bilisizliğini itiraf eder. Bu sorunları, ancak burjuva toplumunun daha düşük bir gelişme düzeyinde sorulabilecek sorularla kanştınr. Aynı şey, serbest ticarete ilişkin fizyokratik sözleri aralıksız olarak ve kendinden hoşnut bir tavırla gevelemesi için de geçerlidir. Bu sözler şu ya da bu devletin pratik ilgisini ne kadar çok kendilerine çekerlerse çeksinler, çoktandır teorik önemlerini yitirmişlerdir.

Tarımsal ürünün hiç bir parçasının dolaşım sürecine girmediği ya da çok önemsiz bir bölümünün girdiği, ve o zaman da toprakbeyinin gelirini temsil eden ürün parçasının ancak nispeten küçük bir bölümünün dolaşıma girdiği asıl doğal ekonomide, örneğin, birçok Roma lati-fundiasında ya da Charlemagne villalarında ve aşağı yukarı tüm ortaçağ boyunca olduğu gibi (bkz: Vinçard, *Histoire de travail)* büyük malikanelerin ürünü ve artı-ürünü hiç de salt tanmsal emeğin ürünlerinden ibaret değildir.

Bu, sınai emeğin ürünlerini de pekala aynı ölçüde içerir. Temeli oluşturan tarımın ikincil uğraşları olarak ev elsanatlan ve manüfaktür emeği -Avrupa antikitesinde ve ortaçağlarda olduğu gibi, geleneksel örgütün henüz yıkılmamış olduğu günümüz Hint topluluğunda da- doğal ekonominin dayandığı üretim tarzının önkoşuludur. Kapitalist üretim tarzı, bu ilişkiyi tümüyle ortadan kaldınr; bu, özellikle İngiltere'de, 18. yüzyılın son üçte-birinde geniş çapta incelenebilecek olan bir süreçtir. Aşağı yu-kan yan-feodal toplumlarda büyümüş olan Herrenschwand gibi düşünürler, örneğin 18. yüzyılın sonlan gibi geç bir dönemde bile, manüfak-türün tarımdan bu aynlmasını, çılgınca bir toplumsal serüven, akılalmaz ölçüde riskli bir varolma biçimi sayarlar. Ve, kapitalist tarımla en büyük benzeşime sahip antikitenin, tanmsal ekonomilerinde, yani Kartaca ve Roma'da bile, bir plantasyon ekonomisine benzerlik, gerçekten kapitalist sömürü tarzına tekabül eden bir biçime benzerlikten daha büyüktür.[423]

* Daire, *Introduction. Physiocrats'ta,* 1. Teil, Paris 1846; Passy, *Rente du sol, I c,* s, 511, -*Ed.*

[42a] Adam Smith, onun zamanında (bu, günümüzde, tropikal ve subtropikal ülkelerdeki plantasyonlar için de geçerlidir) toprakbeyi, örneğin Cato'nun kendi malikanelerinde olduğu gibi aynı zamanda bir kapitalist olduğu için, rant ve kârın, nasıl henüz birbirinden ayrılmadığını vurguluyor. [Smith, *Arı Inquiry into the Nature and Causes ofthe Wealth ofNatiorıs,* Aberdeen, London, s, 44. -*Ed.]* Ama bu ayrılma tam da kapitalist üretim tarzının önkoşuludur, üstelik köleciliğin temeli, kapitalist üretim tarzı kavramıyla tam bir çelişki içindedir.

Ama aynı zamanda da, kapitalist üretim tarzını tanıyan, Herr [sayfa 69i] Mommsen[43] gibi her parasal ekonomide bir kapitalist üretim tarzı keşfetmeyen bu kişi için bütün esas noktalarda tümüyle hayalci olan bir biçimsel benzeşim, hiç de antikite sırasındaki kıta İtalya'sında değil, olsa olsa ancak Sicilya'da bulunacaktır, çünkü bu ada, Roma için haraca bağlı tanmsal bir yer görevi yapıyordu, öyle ki tarımı esas olarak ihracat amaçlamaktaydı. Modem anlamda çiftçiler, burada vardı.

Rantın niteliği üzerine hatalı bir kavram, aynî-rantın, kısmen kiliseye verilen aşar olarak ve kısmen de eskiden yapılmış sözleşmelerle sürdürülen bir antika olarak, kapitalist üretim koşullarıyla tamamen çelişkili bir biçimde, ortaçağlann doğal ekonomisinden modern zamanlara sürüklenmiş olması gerçeğine dayanır. Böylece bu, rantın, tarımsal ürünün fiyatından değil, kütlesinden, bu nedenle de toplumsal koşullardan değil, yeryüzünden doğduğu izlenimini yaratır. Daha önce göstermiştik ki, arü-değerin bir artı-üründe kendini göstermesine karşın, bunun tersi, ürünün kütlesindeki salt bir artışı temsil eden arü-ürünün arü-değer oluşturduğu geçerli değildir. Bu, değerde bir eksi miktarı temsil edebilir. Aksi halde, 1860'ın pamuk sanayii, 1840'ınkine oranla büyük arü-değer gösterecekti, oysa tersine, iplik fiyatı düşmüştür. Tahıl fiyatı artüğı için, bu artı-değer daha pahalı hale gelen buğdayın mutiak biçimde azalan kütlesi olarak göründüğü halde, ardarda kötü ürünlerin bir sonucu olarak rant büyük ölçüde artabilir. Tersine olarak da, azalan ranün daha büyük kütiede daha ucuz buğday olarak görünmesine karşın, fiyat düştüğü için ardarda bolluk yıllannın sonucu olarak, rant düşebilir. Aynî-ranta gelince, şimdi belirtmek gerekir ki, her şeyden önce bu, modası geçmiş bir üretim tarzından kalan ve bir kalıntı olarak varlığını uzatmayı başaran salt bir gelenektir. Kapitalist üretim tarzı ile çelişkisi, özel sözleşmelerde kendi başına ortadan kalkması ve İngiltere'deki kilise aşannda olduğu gibi, yasamanın müdahale edebildiği yerlerde, bir çağ-dışılık olarak zorla silkilip atılması ile kendini gösterir.* İkinci olarak da aynî-rantın, kapitalist üretim temeli üzerinde sürdüğü yerlerde, bu, para-ranün ortaçağ kılığındaki bir ifadesinden başka bir şey değildir ve olamaz da. Buğday, örneğin *çuarter* başına 40 şilinden satılsın. Bu buğdayın bir bölümü, bunun içerdiği ücretlerin, yerine geçmelidir ve yeni harcama için elde bulunmak üzere satılmalıdır. Bir başka bölümü, kendine düşen vergi payını ödemek üzere satılmalıdır. Tohum ve hatta gübrenin bir bölümü, kapitalist üretim tarzının ve onunla birlikte toplumsal işbölümünün geliştiği yerlerde, yeniden-üretim sürecine metalar olarak girerler, yani

yerine koyma amacı ile saün alınmalan gerekir ve bu yüzden

[43] Herr Mommsen, "Roma Tarihi"nde, kapitalist terimini hiç de modern ekonominin ve modern toplumun kullandığı anlamda değil, İngiltere ya da Amerika'da olmasa bile, Avrupa kıtasında geçmiş koşulları yansıtan eski bir gelenek olarak yaşamaya devam eden, popüler bir kavram olarak kullanıyor.

* Burada, 1836-1860 arasında kabul edilen Aşarı Hafifletme Yasası'na değiniliyor. Bu yasaya göre Kilisenin aldığı aşar aynî hizmetten para olarak ödeme yapmaya çevrilmişti.

de bu *quarter'm* [sayfa 692] bir başka bölümü, bunun için para sağlamak üzere satılmalıdır. Bunlar, üretimin koşullan olarak ürünün yeniden- üretimine tekrar girmek üzere, gerçek metalar olarak satın alınmayıp aynî olarak ürünün kendisinden alındıklan ölçüde -yalnızca tarımda değil, değişmeyen sermaye üreten öteki birçok üretim dallarında olduğu gibi— kayıtlarda hesap-parası olarak görünürler ve maliyet-fıyatının öğeleri olarak çıkartılırlar. Makinelerin eskime ve aşınması ve genel olarak sabit sermaye, para ile karşılanmalıdır. Ve ensonu, ya gerçek para ya da hesap-parası cinsinden maliyetler olarak ifade edilen bu miktar üzerinden hesaplanan kâr gelir. Bu kâr, ürünün fiyatı ile belirlenen, gayrisafi ürünün belirli bir bölümü ile temsil edilir, ve o zaman, kalan fazla bölüm, rantı oluşturur. Sözleşme ile taahhüt edilen aynî-rant, fiyatla belirlenen bu fazladan daha büyükse, o zaman bu, rantı değil, kârdan yapılan bir indirimi oluşturur. Yalnızca bu olasılık yüzündendir ki, aynî-rant ürünün fiyatını yansıtmadığı ölçüde, modası geçmiş bir biçimdir, ama gerçek ranttan daha büyük ya da daha küçük olabilir ve böylece, yalnızca kârdan bir indirimi değil, aynca sermayenin yenilenmesi için gerekli olan öğelerden yapılan bir indirimi de kapsayabilir. Aslında, yalnızca ad olarak değil, özünde de rant olduğu ölçüde, bu aynî-rant, yalnızca ürünün fiyatının üretim-fiyatının üzerinde olan fazlası ile belirlenir. Yalnız, bu, bu değişkenin sabit bir büyüklük olmasını öngörür. Ama, aynî-rantın, birincisi emekçiyi geçindirmeye, ikincisi kapitalist kiracı çiftçiye gereksindiğinden daha fazla yiyecek bırakmaya yeteceğini ve ensonu, geri kalanının doğal rantı oluşturacağı düşüncesi pek rahatlatıcı bir düşüncedir. 200.000 yardalık pamuklu mal üreten bir fabrikatör de buna çok benzer. Bu kadar yardalık mal, yalnızca onun işçilerini giydirmeye, kansını, bütün çoluk çocuğunu ve kendisini bol bol giydirmeye yetmekle kalmaz, pamuklu mallar cinsinden büyük bir rant ödemeye ek olarak, aynca geriye de satış için yeterli pamuklu kalır. Her şey çok basit! Üretim-fiyatını, 200.000 yardalık pamuklu mallardan çıkarın ve rant için bir pamuklu mallar artışı kalacaktır. Ama gerçekten de, satış-fiyatını bilmeden üretim-fiyatını, diyelim 10.000 sterlini 200.000 yardalık pamuklu maldan çıkarmak, parayı pamuklu maldan çıkarmak, bir değişim-değerini aslında bir kullanım-değerinden çıkarmak ve böylece şu kadar yardalık pamuklu malın, İngiliz lirası üzerindeki artışını belirlemek safça bir düşünce olacaktır. Bu, hiç olmazsa, düz çizgilerin ve eğrilerin farkedilemez bir biçimde bir arada gitmelerinin bir sınırı vardır kavramına dayanılarak, dairenin kare yapılmasından bile kötüdür. Ama M. Passy'nin reçetesi böyledir. İster kafanızda, ister gerçekte, pamuklu mallar paraya çevrilmeden önce pamuklu mallardan parayı çıkann! Geri kalan ranttır, ama bu *naturali-ter** (bkz: örneğin Kari Amd**) kavranmalıdır, safsatacılığın şeytanlıkla-

* Doğal olarak, -f.

** K. Arnd, *Die naturgemâsse MVolksıuirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Cummunismus,* Hanau 1845, s. 461-62. -*Ed.*

rıyla değil, [sayfa 693] Aynî-rantın tüm restorasyonu ensonu şu budalalığa indirgenmiştir, üretim-fıyatının şu kadar *bushel* buğdaydan çıkanlması ve bir hacim ölçüsünden bir miktar paranın çıkanlması.

II. EMEK-RANT

Eğer toprak rantını, en basit biçimiyle, doğrudan üreticinin, gerçekte ya da hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır, vb.) kullanarak, haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu toprağı ektiği ve geri kalan günlerde, feodal beyden hiç bir karşılık almaksızın feodal beyin malikanesinde çalıştığı *emek-rant* biçimini ele alırsak, burada, durum hâlâ çok açıktır, çünkü bu durumda rant ve artı-değer özdeştir. Burada ödenmemiş artı-emeğin kendisini ifade ettiği biçim, kâr değil, ranttır. Emekçinin *(self-sustaining şelf*)* bu durumda, ne ölçüde vazgeçilmez yaşam gereksinmelerinin üzerinde bir artı, yani kapitalist üretim tarzı altında ücretler diye adlandıracağımızın üzerinde bir artı elde edebileceği, öteki koşullar değişmeden kaldığında, emek-zama-nının, kendisi için emek-zamanı ile feodal beyi için zorunlu emek-zama-nı olarak bölündüğü orana bağlıdır, Bu nedenle, yaşamın vazgeçilmez gereksinmelerinin üzerindeki bu artı, kapitalist üretim tarzı altında kâr olarak çıkan şeyin tohumu, tümüyle, bu durumda yalnızca doğrudan ödenmemiş artı-emek olmakla kalmayıp, ayrıca da bu sıfatla ortaya çıkan toprak rantının miktarıyla belirlenir. Bu, burada toprakla çakışan ve topraktan farklı iseler, onun salt eklentileri olan üretim araçlannın "sahibi" için ödenmemiş artı-emektir. Burada serfın ürününün, geçimine ek olarak, onun emek koşullannın yeniden-üretimine de yetmesi gerektiği koşulu, bütün üretim tarzlan altında aynı kalan bir koşuldur. Çünkü bu, bunlann özel biçiminin sonucu değil, genel olarak tüm sürekli ve üretken emeğin, daima aynı zamanda da yeniden-üretim olan, yani kendi işleme koşullannın yeniden-üretimini de içeren her sürekli üretimin, doğal bir önkoşuludur. Ayrıca açıktır ki, doğrudan doğruya emekçinin, kendi geçim araçlarının üretimi için

gerekli olan üretim araçlarının ve emek koşullannın "zilyedi" olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkileri, aynı zamanda, doğrudan bir beylik ve kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmalıdır, öyle ki, doğrudan üretici özgür değildir; yükümlü-emeğin bulunduğu serflikten, salt bir haraca bağlılık ilişkisine indirilebilecek olan bir özgürlük noksanlığı. Varsayımımıza göre, burada, doğrudan üreticinin, kendi üretim araçlanna, emeğinin gerçekleştirilmesi ve geçim araçlarının üretimi için zorunlu olan gerekli maddi emek koşullarına sahip olduğu görülecektir. O, tanmsal faaliyetini ve onunla bağlantılı olan kırsal ev sanayilerini bağımsız olarak yürütür. Küçük köylülerin kendi aralarında, Hindistan'da yaptıklan gibi, azçok doğal bir üretim topluluğu

* Kendi geçimini kendi sağlayan, -f.

oluşturmaları durumu bu bağımsızlığı baltalamaz, çünkü burada sözko-nusu olan, yalnızca [sayfa 694] malikanenin ismi beyinden bağımsızlıktır. Böyle koşullar altında, toprağın ismi sahibi için artı-emek, bürünülen biçim ne olursa olsun, onlardan ancak ekonomi-dışı baskı ile alınabilir.[44] Bu, köle ya da plantasyon ekonomisinden, kölenin yabancı üretim koşullan altında ve bağımsız olmadan çalışmasıyla ayrılır. O halde, kişisel bağımlılık koşulları gereklidir, ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük eksikliği ve toprağın bir eklentisi olarak toprağa bağlı olmak, sözcüğün gerçek anlamıyla bağımlılık. Eğer doğrudan üreticiler özel bir toprak sahibi ile karşılaşmayıp, Asya'da olduğu gibi, toprakbeyleri ve, aynı zamanda hükümdarlan olarak başlannda duran bir devletin doğrudan emri altında iseler, o zaman, rant ve vergiler çakışır ya da daha doğrusu, burada, toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz. Böyle koşullar altında, bu devlete bağlı herkes için geçerli olandan daha güçlü bir siyasal ya da iktisadi baskının varlığına gerek yoktur. Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada, egemenlik, ulusal çapta yoğunlaşmış olan toprağın sahipliğinden oluşur. Ama öte yandan, toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyetliği ve tasarrufu olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur.

Ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadi biçimi, doğrudan üretimin kendisinden doğan ve kendisi de belirleyici bir öğe olarak onu etkileyen, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisini belirler. Ama, bunun üzerine de, üretim ilişkilerinin kendilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm oluşumu, böylece de aynı zamanda onun özel siyasal biçimi yerleşmiştir. Tüm toplumsal yapının ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçiminin, kısacası, buna uygun düşen özel devlet biçiminin, en içteki sırnnı, gizli temelini açığa vuran şey, her zaman, üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkidir - bu, her zaman, doğal olarak, emek yöntemlerinin gelişmesinde belli bir aşamaya ve böylece de onun toplumsal üretkenliğine uygun düşen bir ilişkidir. Bu, aynı iktisadi temelin -esas koşullan açısından aynı- sayısız farklı deneysel durumlar, doğal çevre, ırksal ilişkiler, dışsal tarihsel etkiler vb. yüzünden, yalnızca deneyimsel olarak verilen koşullann tahlili ile anlaşılabilen görünüşteki sonsuz değişmeler ve nüanslar göstermesini engellemez.

En basit, ve en ilkel rant biçimi olan emek-rant bakımından şu kadan açıktır: Rant, burada, artı-emeğin ilkel biçimidir ve onunla çakışır. Ama artı-değerin başkalarının ödenmemiş emeği ile -bu özdeşliğini, burada tahlil etmek gerekmez, çünkü doğrudan üreticinin kendisi için emeği, yer ve zaman bakımından toprakbeyi için emeğinden hâlâ ayrı

[44] Bir ülkenin fethinden sonra, fatihin yakın amacı, oranın halkını da kendi istediği gibi kullanmak oluyordu. Kars: Linguet *[Theroie des loix civilles, ou Principles fondamentaux de* fa *societe,* Tomes I—II, Londres 1767. -*Ed.}*. Bkz: ayrıca Möser *[Osnabrükische Geschichte,* 1. Teil, Berlin und Slettin, s. 178. -*Ed.]*.

olduğundan ve bu sonuncusu, doğrudan doğruya bir üçüncü kişi için gaddarca yükümlü-emek biçiminde ortaya çıktığından, bu artı-değer [sayfa 695] hâlâ gözle görülür, elle tutulur biçimde mevcuttur. Aynı biçimde rant üretmek üzere toprağın sahip olduğu "öz nitelik", burada, elle tutulur açık bir sırra indirgenir, çünkü rant sağlama yeteneği, burada, toprağa bağlı emek-gücünü ve emek-gücünün sahibini, bunu, kendi zorunlu gereksinmelerini karşılamak için gerekli olanın ötesinde bir ölçüde sıkıştırmaya ve harekete geçirmeye zorlayan mülkiyet ilişkisini de içerir. Rant, doğrudan, emek-gücünün bu artı harcamasının, toprakbeyi tarafından maledinilmesidir; çünkü doğrudan üretici, ona, hiç bir ek rant ödemez. Artı-değerin ve rantın yalnızca özdeş olmakla kalmayıp artı-değerin elle tutulur, artı-emek biçiminde olduğu burada, genel olarak artı-değerin doğal koşullan ya da sınırları olan rantın doğal koşullan ya da sınırlan apaçıktır. Doğrudan üretici 1) yeterince emek -gücüne sahip olmalıdır ve 2) emeğinin doğal koşullan, hepsinden önce de ektiği toprak, yeterince üretken olmalıdır, kısacası, emeğinin doğal üretkenliği, kendi zorunlu gereksinmelerinin karşılanması için gerekli olanın üzerinde bir miktar artı-emeği elde bulundurmasına olanak verecek kadar büyük olmalıdır. Rantı yaratan bu olanak değil, bu olanağı gerçeğe dönüştüren zorlamadır. Ama olanağın kendisi de, öznel ve nesnel doğal durumlar tarafından koşullandırılmıştır. Ve burada da gizemli hiç bir şey yoktur. Emek-gücü çok ufak ve emeğin doğal koşullan kıt ise, artı-emek de küçüktür, ama böyle bir durumda, bir yanda üreticilerin istekleri, öte yandan da artı-emeği sömürenlerin nispi sayısı ve ensonu, bu birkaç sömürücü toprak sahibi için bu pek az üretken artı-emeğin gerçekleştiği artı-ürün de küçüktür.

Ensonu, aslında emek-rant, tüm öteki koşullar eşit kaldığında, doğrudan üreticinin kendi durumunu iyileştirmeye, servet edinmeye, gerekli geçim araçlannın üzerinde bir fazla üretmeye ne ölçüde muktedir olacağı, ya da kapitalist anlatım biçimini şimdiden kullanırsak, kendisi için bir kâr üretip üretmeyeceği ve ne kadar kâr, yani kendisi tarafından üretilmiş olan ücretlerinin üzerinde ne kadar bir fazla üreteceği, tamamen, artı-emeğin nispi miktanna ya da yükümlü-emeğe bağlı olacaktır. Burada rant, artı-değerin, normal, herşeyi kapsayan adeta meşru biçimidir ve bu durumda ücretlerin üzerinde herhangi bir başka fazlanın ötesinde olmak anlamına gelen, kânn üzerinde bir fazla olmaktan çok uzak olup, bunun yerine, bu kânn miktarı ve hatta varlığının kendisi, öteki koşullar eşitse, rant miktanna, yani toprakbeylerine teslim edilecek yükümlü artı-emeğe bağlıdır.

Doğrudan üretici, malsahibi değil, yalnızca bir zilyet olduğuna göre ve artı-emeğinin tümü aslında *dejure** toprakbeyine ait olduğuna göre, bazı tarihçiler, bu koşullar altında, yükümlü-emeğe tabi olanların ya da

* Meşru, -f.

serflerin herhangi bir bağımsız mülkiyet, ya da göreli konuşursak, servet edinmelerinin biraz olsun mümkün olacağı konusunda şaşkınlıklarını [sayfa 696] belirtmişlerdir. Ancak, geleneğin, bu toplumsal üretim ilişkilerinin ve buna uygun düşen üretim tarzının dayandığı ilkel ve gelişmemiş koşullarda egemen rol oynaması gerektiği ortadadır. Ayrıca açıkür ki, her zaman olduğu gibi, burada da, mevcut düzeni yasa olarak onaylamak ve onun, kullanım ve gelenek ile gelen sınırlannı yasal olarak yerleştirmek toplumun yönetici kesiminin çıkannadır. Bu arada şunu belirtelim, her şey bir yana, bu, mevcut düzenin temelinin ve esas ilişkilerinin sürekli yeniden-üretimi, zaman içinde, ayarlı ve düzenli bir biçime bürünür bürünmez, kendiliğinden olur. Ve böyle bir ayar ve düzenin kendisi, toplumsal istikrara ve salt raslanü ve keyfilikten bağımsızlığa kavuşacak olan her üretim tarzının vazgeçilmez öğeleridir. Bunlar, tam da onun toplumsal istikrannın ve bu yüzden de salt keyfilik ve salt raslanüdan nispi özgürlüğünün biçimidir. Geri üretim süreci koşulları alünda olduğu gibi, buna tekabül eden toplumsal koşullarda da, bu biçime, bunlann yeniden üretiminin salt yinelenmesi ile kavuşur. Eğer bu bir süre devam etmişse, gelenek ve görenek olarak yerleşir ve ensonu, açık bir yasa olarak onaylanır. Ama, bu artı-emek biçimi, yükümlü-emek, tüm toplumsal üretken güçlerin eksik gelişmesine ve emek yöntemlerinin kendilerinin hamlığına dayandığına göre, doğal olarak, doğrudan üreticinin toplam emeğinin, gelişmiş üretim tarzlan alünda, özellikle kapitalist üretim tarzı alünda olduğundan, nispeten çok daha küçük bir bölümünü emecektir. Örneğin, toprakbeyi için yükümlü-emeğin başlangıçta haftada iki gün olduğunu kabul edelim. Bu, haftada iki günlük yükümlü-emek böylece saptanmışür, töresel ya da yazılı yasa ile hukuken düzenlenen sabit bir büyüklüktür. Ama doğrudan üreticinin kendisinin kullanımında olan haftanın geri kalan günlerinin üretkenliği, onun deneyimi sırasında gelişmesi gereken değişken bir büyüklüktür, tıpkı edindiği yeni istekler gibi ve tıpkı ürününün piyasasının genişlemesinin ve emek-gücü-nün bu bölümünü kullanırken gösterdiği artan güvenin onu emek-gücü-nü daha büyük ölçüde kullanmaya özendireceği gibi; burada unutulmamalıdır ki, onun emek-gücünün kullanımı hiç de tarımla sınırlı değildir, kırsal ev sanayiini de içerir. Kuşkusuz burada elverişli koşullara, doğuştan gelen ırksal özelliklere vb. bağlı olarak belli bir iktisadi gelişmenin yeral-ması olasılığı ortaya çıkar.

III. AYNÎ-RANT

Emek-ranün aynî-ranta dönüşmesi, iktisadi açıdan toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez. Burada ele alınan biçimlerde, toprak ranünın niteliği, ranün, arü-değerin ya da artı-ürünün tek egemen ve normal biçimi olmasıdır. Bu, aynca, rantın, kendi yeniden-üretimi için gereken emek koşullarına *tasarruf eden* doğrudan üreticinin, bu

durumda her şeyi kucaklayan emek koşulu olan toprağın, *sahibine* vermek zorunda olduğu *tek* artı-emek ya da tek artı-ürün olması gerçeği ile ifade [sayfa 697] edilir. Ve dahası, toprak doğrudan üreticinin karşısına ondan bağımsız ve toprakbeyi tarafından kişileştirilen yabancı mülkiyet olarak çıkan tek emek koşuludur. Aynî-rant, ne ölçüde egemen ve üstün toprak rantı biçimi olursa olsun, aynca, her zaman daha önceki biçimin kalıntılan, yani toprakbeyi ister özel bir kişi, ister devlet olsun, emek olarak, angarya-emek olarak ödenen rantın kalıntıları, azçok buna eşlik eder. Aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşaması, yani emeğinin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ve, önceki biçiminden, artı-emeğin doğal biçimiyle, dolayısıyla toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin doğrudan gözetimi ve zorlaması altında harcanmasının artık gerekli olmamasıyla ayrılır; doğrudan üretici, doğrudan zorlamadan çok koşulların itmesiyle, kırbaçtan çok yasal yollarla, bu emeği kendiliğinden harcamak üzere harekete geçirilir. Doğrudan üreticinin vazgeçilmez gereksinmelerinin ötesindeki ve gerçekten kendisine ait olan üretim alanındaki, eskiden olduğu gibi kendi toprağının ötesinde, yakındaki beyin malikanesi üzerinde olmak yerine, kendisi tarafından işlenen toprağın üzerindeki üretim anlamında, artı-üretim, daha şimdiden, burada kendiliğinden anlaşılan bir kural haline gelmiştir. Bu ilişkide, doğrudan üretici, eskiden olduğu gibi bu

emek-zamanının bir parçasının, başlangıçta hemen hemen tüm artı bölümünün, karşılıksız olarak toprakbeyine ait olmasına karşın, tüm emek-zamanını kendi bildiğince kullanır; şu farkla ki, toprakbeyi, artık, bu artı-emeği doğrudan doğal biçimiyle almaz, bunun yerine içinde gerçekleştiği ürünlerin doğal biçimiyle alır. Aynî-rantın saf biçimiyle ortaya çıktığı her yerde, toprakbeyi için çalışmanın yarattığı, külfetli ve yükümlü-emeğin düzenlenme biçimine göre azçok rahatsız edici fasıla (bkz: Buch I, Kap. VIII, 2) ("İmalatçı ve Boyar") ortadan kalkar ya da en azından, aynî-rant ile yanyana bir miktar angarya-emek de yer aldığı zaman, yıl boyunca bir-kaç kısa aralığa iner. Üreticinin kendisi için emeği ile, toprakbeyi için emeği, artık, zaman ve yer açısından, elle tutulur bir biçimde ayrılmış değildir. Saf biçimiyle bu aynî-rant, daha yüksek ölçüde gelişmiş üretim tarzlarına ve üretim ilişkilerine de küçük parçalar halinde sürüklense de, varlığı için bir doğal ekonomiyi öngörür, yani ekonominin koşulları ya bütünüyle, ya da büyük bölümüyle ekonominin kendisi tarafından üretilir, onun gayrisafi ürününden doğrudan doğruya yerine konur ve yeni-den-üretilir. Dahası, bu, kırsal ev sanayii ile tanmın birleşmesini öngörür. Rantı oluşturan artı-ürün, bu bileşik tanmsal ve sınai aile emeğinin ürünüdür, aynî-rant, ister ortaçağlarda çoğu kez olduğu gibi azçok sınai ürünü içersin, ister yalnızca, gerçek toprak ürünleri olarak ödensin, far-ketmez. Bu rant biçiminde, artı-emeği temsil eden aynî-rantın, kırsal ailenin tüm artı-emeğini, tamamen tüketmesi hiç de gerekli değildir: Emek-ranta oranla, üretici, gerekli gereksinmelerini karşılayan [sayfa 698]

emeğinin ürünü için olduğu gibi, ürünü kendisine ait olacak olan artı-emek için de zaman kazanmak üzere daha fazla hareket alanına sahiptir. Gene bunun gibi, bu biçim, tek tek doğrudan üreticilerin iktisadi durumlarında daha büyük farklılıklara yolaçacaktır. En azından böyle bir farklılaşma olanağı, doğrudan üretici için, sırası geldiğinde, öteki emekçileri doğrudan doğruya sömürme araçlannı elde etme olanağı vardır. Ancak, saf biçimi ile aynî-rant üzerinde durduğumuzdan, burada, bu bizi ilgilendirmemektedir; tıpkı genel olarak çeşitli rant biçimlerinin birleşebileceği saflığını kaybedeceği ve karışabileceği sayısız kombinasyon çeşitlerine giremeyeceğimiz gibi. Aynî-rant biçimi, belli bir ürün tipine ve üretimin kendisine bağlı olmakla ve tarım ile ev sanayiinin vazgeçilmez birleşmesi aracılığıyla, köylü ailesinin pazardan ve üretimin hareketinden ve kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız olarak kendi kendini geçindirdiği hemen tam kendine-yeterliliği aracılığıyla, kısacası genel olarak doğal ekonominin niteliği sayesinde, bu biçim, örneğin Asya'da gördüğümüz gibi, durağan toplumsal koşullara temel sağlamaya çok uygundur. Burada da daha önceki emek-rant biçiminde olduğu gibi, toprak rantı, artı-değerin ve bunun için artı-emeğin, yani doğrudan üreticinin bedavaya, dolayısıyla da, bu zorlama altında gerçekleştirdiği -temel emek koşulunun, toprağın sahibinin yararına sunduğu- tüm fazla emeğin normal biçimidir. Eğer hatalı bir biçimde önceden davranıp, doğrudan üreticinin gerekli-emeği üzerinde olan emek fazlasının kendisi için tuttuğu bölümüne kâr diyebilirsek, kârın, aynî-rantın belirlenmesiyle pek az ilgisi vardır. Bu kâr, tersine, rantın sırtından büyür ve doğal sınınnı aynî-rantın büyüklüğünde bulur. Bu sonuncusu, emek koşullarının, bizzat üretim araçlannın yeniden-üretimini ciddi bir biçimde tehlikeye koyan boyutlara ulaşabilir, üretimin yayılmasını azçok olanaksız kılabilir ve doğrudan üreticileri, geçim araçlarının fiziki asgari düzeyine indirebilir. Fetihçi bir ticari ulus, örneğin Hindistan'daki İngilizler gibi, bu biçimle karşılaştığı ve bundan yararlandığı zaman durum özellikle böyledir.

IV. PARA-RANT

Para-rant ile -kapitalist üretim tarzına dayanan, ortalama kânn üzerinde bir fazladan başka bir şey olmayan sınai ve ticari toprak rantından ayn olarak- burada, aynî-rantın biçimindeki salt bir değişiklikten doğan toprak rantını kastediyoruz, tıpkı aynî-rantın da emek-rantın bir değişmesinden başka bir şey olmayışı gibi. Burada, doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını toprakbeyine (bu ister devlet, ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu doğal biçiminden, para-biçimine dönüştürülmelidir. Doğrudan üretici, hâlâ en azından geçim araçlarının büyük bölümünü kendisi üretmeye [sayfa 699] devam ederse de, bu ürünün belirli bir bölümü şimdi metaya

dönüştürülmeli, metalar olarak üretilmelidir. Böylece, tüm üretim tarzının niteliği azçok değişir. Bağımsızlığını, toplumsal bağlantıdan kopukluğunu yitirir. Şimdi daha büyük ya da daha küçük para harcamalarını içeren üretim maliyeti oranı, belirleyici duruma gelir; her durum ve koşulda gayri-safı ürünün paraya çevrilecek bölümünün, bir yandan tekrar yeniden- üretim araçlan görevi, öte yandan da doğrudan geçim araçlan görevi yapması gereken bölümün üzerinde olan fazlası, belirleyici bir rol kazanır. Ama, sonuna yaklaşmasına karşın, bu rant tipinin temeli de, onun hareket noktasını oluşturan aynî-rantınki ile aynı kalır. Eskiden olduğu gibi, doğrudan üretici, ya miras yoluyla ya da başka bir geleneksel hakla, hâlâ toprağın zilyedidir ve en hayati üretim koşulunun sahibi olan beyi için fazla angarya-emek, yani paraya dönüştürülmüş artı-ürün biçiminde, karşılığında hiç bir eşdeğerin verilmediği ödenmemiş emek harcamak zorundadır. Tarım aletleri ve her türlü taşınır eşya gibi, topraktan ayrı olan emek koşullannın sahipliği, daha önceki rant biçimlerinde bile, önce gerçekten,

sonra da ayrıca hukuken doğrudan üreticinin mülkiyeti haline dönüşmüştür ve bu, para-rant biçimi için daha da geçerli bir önkoşuldur. Önce arasıra, sonra azçok ulusal çapta ortaya çıkan aynî-rantın para-ranta dönüşmesi, ticarette, kent sanayiinde, genel olarak meta üretiminde ve dolayısıyla para dolaşımında önemli bir gelişme öngörür. Aynca, ürünler için bir piyasa-fıyatı ve bunlann kabaca değerlerine yaklaşan fiyatlarda satılmalannı varsayar, daha önceki biçimlerde böyle bir durum hiç de gerekmiyordu. Doğu Avrupa'da, bu dönüşümün, gözlerimizin önünde yeralışını, hâlâ kısmen gözlemleyebiliriz. Toplumsal emeğin üretkenliğinde belli bir gelişme olmaksızın, bunun ne kadar olanaksız olabileceği, Roma İmparatorluğunda bunu uygulamak için girişilen çeşitli başarısız çabalarla ve hiç olmazsa bu rantın devlet vergisi bölümünü para-ranta dönüştürmeye çalışıldıktan sonra aynî-ranta dönüşlerle tanıtlanabilir. Aynı geçiş güçlükleri, örneğin, para-rantın, daha önceki biçimlerin kalıntılarıyla birleştiği ve onlar tarafından bozulduğu devrim-öncesi Fransa'da görülür.

Aynî-rantın bir biçim değiştirmesi ve onun antitezi olarak para-rant, şimdiye kadar incelediğimiz toprak rantı tipinin, yani artı-değerin ve üretim koşullannın sahibi için harcanması gereken ödenmemiş artı-emeğin normal biçimi olarak toprak rantının sonal biçimi ve aynı zamanda da son bulma biçimidir. Bu rant, saf biçimiyle, emek-rant ve aynî-rant gibi, kânn üzerinde bir fazlayı temsil etmez. Anlaşıldığı üzere kân içine alır. Kâr onun yanısıra, hemen hemen fazla emeğin ayrı bir bölümü olarak ortaya çıktığı ölçüde, daha önceki biçimlerdeki rant gibi, ancak, para-rantın temsil ettiği artı-emeğin harcanmasından sonra kalan, ister kişinin kendisinin, ister başkasının fazla emeğinin, sömürülme olanaklarıyla ilişkili olarak gelişebilecek olan bu rüşeym halindeki kânn normal sınınnı oluşturmaya devam eder. Eğer bu rantla birlikte, herhangi [sayfa 700] bir kâr gerçekten de doğacak olursa, o zaman, bu kâr, rantın

sınırını oluşturmaz, tersine, rant, kârın sınırıdır. Ancak, zaten belirtildiği gibi, para-rant, aynı zamanda, şimdiye kadar ele alınan, artı-değer ve artı-emekle *prima facie* çakışan toprak rantının, yani artı-değerin normal ve egemen biçimi olarak toprak rantının son bulma biçimidir.

Para-rant daha sonraki gelişmesinde -örneğin küçük kiracı köylü çiftçi gibi bütün ara biçimlerden ayn olarak- ya toprağın köylülerin mülkü haline dönüşmesine ya da kapitalist üretim tarzına uygun düşen biçime, yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yolaçacaktır.

Para-rantın egemen olması ile, toprakbeyi ile toprağın bir kısmının tasarrufunu elinde tutan ve onu işleyen uyruklar arasındaki geleneksel ve göreneksel yasal ilişki, zorunlu olarak, pozitif hukukun kural-lanna uygun olarak sözleşme ile saptanmış saf bir para ilişkisine dönüşür. Böylece toprağı işlemekle uğraşan zilyet, gerçekte salt bir kiracı haline gelir. Bu dönüşüm, bir yandan, öteki genel üretim ilişkilerinin izin vermesi koşuluyla, eski köylü zilyetlerin gitgide daha çok mülksüzleştiril-mesine ve bunların yerine kapitalist kiracılar konmasına hizmet eder. Öte yandan da, eski zilyedin, para karşılığında, rant yükümlülüğünden kendini kurtarmasına ve işlediği toprağa tam olarak sahip olan bağımsız bir köylüye dönüşmesine yolaçar. Aynca, aynî-rantın para-ranta dönüşmesine, kendilerini para karşılığı kiraya veren mülksüz bir gündelikçiler sınıfının oluşumu, kaçınılmaz olarak eşlik etmekle kalmaz, hatta bu oluşum ondan önce meydana gelir. Bunların doğuşu sırasında, bu yeni sınıfın ancak arasıra ortaya çıktığı dönemde, rant ödemelerine tabi, daha gönenç içindeki köylüler arasında, ücretli tanm emekçilerini kendi hesaplarına sömürme göreneği zorunlu olarak gelişir, tıpkı feodal dönemlerde, daha hali-vakti yerinde köylülerin kendilerinin de serf tutması gibi. Bu yolla, giderek, belli bir miktar servet biriktirme ve bizzat, gelecekteki kapitalistler haline dönüşme olanağı elde ederler. Böylece, toprakta bizzat çalışan eski zilyetler, gelişmesi, kınn sınırları ötesindeki kapitalist üretimin genel gelişmesi ile belirlenen, kapitalist kiracılar için bir ana okulunun doğmasını bizzat sağlamış olurlar. Bu sınıf, özellikle elverişli koşullann yardımına kavuştuğu zaman çok hızlı boy atar, 16. yüzyılda paranın o dönemdeki artan oranlı değer kaybının, geleneksel uzun kira sözleşmeleri altında, onları, toprakbeylerinin zararına olarak zenginleştirdiği İngiltere'de olduğu gibi.

Dahası: rant, para-rant biçimine bürünür bürünmez ve böylece de rant ödeyen köylü ile toprakbeyi arasındaki ilişki, sözleşme ile saptanan bir ilişki haline gelir gelmez -ancak dünya piyasası, ticaret ve manü-faktür nispeten yüksek, belli bir düzeye eriştiği zaman genel olarak mümkün olan bir gelişme- kapitalistlere toprak kiralama da kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Bu sonuncular şimdiye kadar kırsal sınırlann ötesinde durmuşlardır ve şimdi, kıra ve tanma, kentlerde edinilmiş olan sermayeyi ve onunla birlikte de geliştirilmiş olan kapitalist iş tarzını -yani bir [sayfa 701] ürünün salt bir meta olarak ve yalnızca bir artı-değeri male-

dinme aracı olarak yaratılmasını taşırlar. Bu biçim, yalnızca, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş döneminde dünya piyasasına egemen olan ülkelerde genel kural haline gelebilir. Kapitalist kiracı çiftçi, toprakbeyi ile toprağın gerçek işleyeni arasına girdiği zaman, eski kırsal üretim tarzından doğan tüm ilişkiler parçalanır. Çiftçi, bu tanm emekçilerinin gerçek kumandanı ve onlann artı-emeğinin gerçek sömürücüsü haline geldiği halde, toprakbeyi, yalnızca bu kapitalist kiracı ile doğrudan bir ilişki ve aslında yalnızca bir para ve sözleşme ilişkisi sürdürür. Böylece, rantın niteliği de, daha önceki biçimlerde bile kısmen olduğu gibi, yalnızca gerçekte ve raslansal olarak değil, normal olarak, tanınan

ve egemen olan biçimine dönüşür. Artı-değerin ve artı-emeğin normal biçimi olmaktan çıkıp, salt, bu artı-emeğin, onun, sömürücü kapitalist tarafından kâr biçiminde maledinilen bölümünün üstündeki bir fazlası durumuna düşer; tıpkı toplam artı-emeğin, kânn ve kârın üzerindeki fazlanın, doğrudan doğruya onun tarafından çekilip alınması, toplam artı-ürün biçiminde toplanması ve paraya dönüştürülmesi gibi. Yalnızca, tanm emekçisinden doğrudan sömürü ile, sermayesi aracılığıyla çekip aldığı bu artı-değerin fazla bölümünüdür ki, rant olarak toprak-beyine aktarır. Bu sonuncuya ne kadar çok ya da ne kadar az aktardığı, ortalama olarak, tarım-dışı üretim alanlanndaki sermayenin gerçekleştirdiği ortalama kâr tarafından ve bu ortalama kânn düzenlediği tanm-dışı üretim-fiyatlan tarafından konan sınırlara bağlıdır. Şimdi rant, artı-değerin ve artı-emeğin normal bir biçimi olmaktan çıkıp, artı-emeğin sermaye tarafından kendisinin meşru ve normal payı olarak istenen bölümünün üzerinde ve bu özel üretim alanına, tarımsal üretim alanına özgü bir fazlaya dönüşmüştür. Şimdi rant yerine kâr, artı-değerin normal biçimi olmuştur ve rant, genel olarak artı-değerin değil, yalnızca onun kollann-dan biri olan, özel koşullar altında bağımsız bir biçime bürünen artı-kânn bir biçimi olarak varlığını sürdürür. Üretim tarzının kendisindeki kerteli bir dönüşümün bu dönüşüme nasıl uygun düştüğünü ayrıntılany-la açıklamaya gerek yok. Bu, zaten, kapitalist kiracı çiftçi için tarımsal ürünleri meta olarak üretmenin normal olması ve eskiden yalnızca geçim araçlarının üzerindeki fazla, metalara dönüştürülürken, şimdi, bu me-taların ancak önemsiz bir bölümünün geçim araçları olarak onun tarafından doğrudan doğruya kullanılması gerçeğinden çıkmaktadır. Şimdi tanmsal emeği bile, doğrudan egemenliği ve üretkenliği altına sokan, artık toprak değil, sermayedir.

Ortalama kâr ve onunla düzenlenen üretim-fiyatı, kırdaki ilişkilerin dışında ve kent ticaret ve manüfaktürü içinde oluşur. Rant ödeyen köylünün kân, eşitleyici bir etken olarak ona dahil değildir, çünkü onun toprakbeyi ile olan ilişkisi kapitalist bir ilişki değildir. Kâr ettiği ölçüde, yani ya kendi emeğiyle ya da başka insanların emeğini sömürerek, gerekli geçim araçlarının üzerinde bir fazla gerçekleştirdiği ölçüde, bu, [sayfa 702] normal ilişkinin arkasında yapılır ve öteki koşullar eşit olmak kaydıyla,

bu kânn büyüklüğü, rantı belirlemez, tersine, kâr, onun sının olarak rant tarafından belirlenir. Ortaçağlardaki yüksek kâr oranı, tümüyle, ücretlere yatınlan değişen parçanın egemen olduğu düşük sermaye bileşimi yüzünden değildir. Topraktaki dolandırıcılık, toprakbeyinin rantının ve onun yasallarının gelirinin bir bölümünün maledinilmesi yüzündendir. Ortaçağlarda, feodalizmin istisnai kentsel gelişmeyle çökmediği her yerde, kır, kenti politik açıdan sömürüyorsa - İtalya'da olduğu gibi, öte yandan da, kent, tekel fıyatlan, vergi sistemi, lonca örgütü ve doğrudan ticari hilekarlığı ve tefeciliği aracılığıyla, her yerde ve istisnasız, olarak, toprağı ekonomik açıdan sömürür.

Tanmsal üretimde kapitalist çiftçinin salt ortaya çıkışının, çok eski zamanlardan beri şu ya da bu biçimde rant olarak ödenmiş olan tarım ürünlerinin fiyatının, en azından bu ortaya çıkış sırasında, ister bu tanmsal ürünlerin fiyatı bir tekel fiyatı düzeyine eriştiği için olsun, ister bu fiyat, tarımsal ürünlerin değeri kadar yükseldiği ve bunlann değeri, gerçekte, ortalama kârın düzenlediği üretim-fiyatının üzerinde olduğu için olsun, manüfaktürün üretim-fiyatlanndan yüksek olması gerektiğini tanıtlayacağı düşünülebilir. Çünkü eğer bu böyle değil idiyse, kapitalist çiftçi, mevcut tarım ürünleri fiyatlarında, önce bu ürünlerin fiyatından ortalama kârı hiç de gerçekleştiremez, sonra da aynı fiyattan, bu kânn üzerinde, rant biçiminde bir fazla ödeyemezdi. Bundan şu sonuç çıkan-labilir: kapitalist çiftçiye, toprakbeyi ile sözleşmesinde kılavuzluk eden genel kâr oranı, rant dahil edilmeden oluşmuştur ve bu nedenle, tarımsal üretimde düzenleyici bir rol alır almaz, bu fazlayı hazır olarak bulur ve toprakbeyine öder. İşte örneğin, Herr Rodbertus, sorunu bu geleneksel biçimde açıklamaktadır.* Ama:

Birincisi. Sermayenin, tarımda bağımsız ve önde giden bir güç olarak bu ortaya çıkışı, birden ve genel olarak değil, kerteli olarak ve belli üretim dallannda gerçekleşir. Önce asıl tanmı değil, sığır yetiştiriciliği, özellikle koyun üreticiliği gibi üretim dallarını kucaklar, ki bunun esas ürünü olan yün, sanayiin yükselişi sırasında, ilk aşamalarda, üretim-fiyatının üzerinde sürekli bir piyasa-fiyatı fazlası sunar, ve bu, ancak daha sonralan eşitienir. 16. yüzyılda İngiltere'de olan budur.

İkincisi. Bu kapitalist üretim, önce ancak arasıra ortaya çıktığına göre, bunun ilkönce, özel verimlilikleri ya da istisnai elverişlilikteki yerleri aracılığıyla, genel olarak, bir farklılık rantı ödemeye muktedir olan toprağın kategorilerine uzandığı varsayımı tartışılamaz.

Üçüncüsü. Hatta bu üretim tarzı ortaya çıküğı sırada -ve bu gerçekten de kent talebinin gitgide, daha çok ağır basmasını öngörür- [sayfa 703] 17. yüzyılın son üçte-birinde, İngiltere'de şüphesiz olduğu gibi, tarım ürünleri fiyatiannın üretim-fiyatından yüksek olduğunu varsayalım. Gene

* J. Rodbertus, *Sociale Briefe arı von Kirchmarm, DritterBrief: Widerlegung derRicardo'schen Lehre von der Grundrenıe und Begründung einer, neuen Rententheorie.* Ayrıca bkz: K. Marx, *Theorien überden Mehnoert,* 2. Teil, 1957, s. 3-106, 142-154. *-Ed.*

de, bu üretim tarzı, kendini, tarımın sermayeye salt tabi gibi olması durumundan kurtarır kurtarmaz ve onun gelişmesinde zorunlu olarak eşlik eden tarımsal ilerleme ve üretim maliyetlerindeki düşüş

gerçekleşir gerçekleşmez, 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de olduğu gibi, bir karşı-tepki ile, tarımsal ürünün fıyaünda bir düşme ile denge yeniden kurulacaktır.
Demek ki, rant, ortalama kârın üzerinde bir fazla olarak, bu geleneksel yoldan açıklanamaz. Ranün ilk ortaya çıktığı zamanda mevcut tarihsel koşullar ne olursa olsun, rant kök salar salmaz, ancak daha önce tanımlanan modem koşullar alünda varolabilir.
Ensonu, aynî-rantın para-ranta dönüşmesinde şunu belirtmek gerekir ki, onun yanı sıra, kapitalize rant, ya da toprağın fiyatı, ve böylece de onun satılabilirliği ve satılması, esas etkenler haline gelir ve bu nedenle yalnızca rant ödemeye tabi olan eski köylü, bağımsız bir köylü malsahibine dönüşebilmekle kalmaz, aynca kentii ve öteki paralı kişiler de, ya köylülere ya da kapitalistlere kiralamak üzere gayrimenkul satı-nalabilir ve böylece, bu biçimde yaünlan sermayeleri üzerinden bir faiz biçimi olarak ranttan yararlanabilirler, bu yüzden, bu durum da, daha önceki sömürü tarzının, toprak sahibi ile toprağı gerçekten işleyen arasındaki ilişkinin ve ranün kendisinin dönüşmesini kolaylaşünr.

V. YARICILIK VE KÜÇÜK ÖLÇEKLİ KÖYLÜ MÜLKİYETİ

Şimdi toprak ranü üzerine ayrıntılı incelememizin sonuna gelmiş bulunuyoruz.
İster emek-rant, ister aynî-rant, ister (yalnızca aynî-rantın değişmiş bir biçimi olarak) para-rant olsun, bütün bu toprak ranü biçimlerinde, her zaman, ranü ödeyenin, ödenmemiş artı-emeği toprakbeyinin eline doğrudan geçen, toprağın fiili işleyicisi ve zilyedi olduğu varsayılmaktadır. Son biçimde, "saf olduğu, yani yalnızca aynî-ranün değişmiş bir biçimi olduğu ölçüde para-rantta bile - bu yalnızca mümkün değil, gerçekte olan şeydir.
Başlangıçtaki rant biçiminden kapitalist ranta bir geçiş biçimi olarak, yancılık sistemini, ya da ortakçılığı ele alabiliriz, bunda, işletmeci (çiftçi), emeği (kendisinin ya da bir başkasının) ve ayrıca döner sermayenin bir bölümünü sağlar, toprakbeyi de topraktan başka, döner sermayenin öteki bölümünü (örneğin sığır) sağlar, ve ürün, kiracı ile toprakbeyi arasında, ülkeden ülkeye değişen belirli oranlarda bölüşülür. Bir yandan çiftçi, burada, tam kapitalist işletmecilik için gerekli olan yeterli sermayeden yoksundur. Öte yandan da, burada, toprakbeyi tarafından maledinilen pay, salt rant biçimini taşımaz. Bu, gerçekte koyduğu sermayenin [sayfa 704] faizini ve bir fazla ranü içerebilir. Çiftçinin hemen hemen tüm artı-emeğini de emebilir, ya da ona bu artı-emeğin daha büyük

ya da daha küçük bir parçasını bırakabilir. Ama esas olarak burada, rant artık, genel olarak artı-değerin normal biçimi olarak ortaya çıkmaz. Bir yandan, ortakçı, ister kendisinin, ister başkasının emeğini kullansın, ürünün bir bölümünde, emekçi sıfatıyla değil emek araçlannın bir kısmının sahibi sıfatıyla, kendinin kapitalisti sıfatıyla hak iddia edecektir. Öte yandan da toprakbeyi, payını yalnızca toprak sahipliği temeli üzerinde değil, ayrıca da ödünç sermaye veren olarak da istemektedir.[44a]
Örneğin Polonya ve Romanya'da eski komünal toprak mülkiyetinin bağımsız köylü çiftçiliğine geçişten sonra da varlığını sürdüren bir kalıntısı, daha aşağı toprak rantı biçimlerine geçişi gerçekleştirmek için bir bahane görevi yapmıştır. Toprağın bir bölümü, birey olarak köylüye aittir ve bağımsız olarak onun tarafından işlenmektedir. Öteki bölümü ortaklaşa işlenir ve kısmen topluluk masraflarını karşılama, kısmen de kötü mahsul vb. durumlannda bir yedek olma görevi yapan bir artı-ürün yaratır. Artı-ürünün bu son iki parçası ve sonunda da, üzerinde yetiştiği toprak da dahil olmak üzere tüm artı-ürün, devlet memurları ve özel kişiler tarafından, giderek daha çok gaspedilir ve böylece, bu ortak toprağı işleme yükümlülükleri devam ettirilen, başlangıçtaki özgür köylü malsahipleri, ya angarya emeğe ya da aynî-ranta tabi vasallar haline dönüşürlerken, ortak toprağı gaspedenler, yalnızca gaspedilen ortak top-raklann değil, bizzat köylülerin topraklannın bile sahibi durumuna gelirler.
Ne gerçek köle ekonomisini (bu da, bir başkalaşım yoluyla, esas olarak ev kullanımını amaçlayan ataerkil sistemden dünya piyasası için plantasyon sistemine geçer), ne de tüm üretim aletlerine sahip olan ve, ya aynî, ya da para olarak ödeme yapılan özgür ya da özgür olmayan bağımlı kişilerin emeğini sömüren toprakbeylerinin kendilerinin bağımsız çiftçiler oldukları malikane işletmeciliğini ayrıntısıyla incelememize gerek yok. Toprakbeyi ve üretim aletlerinin sahibi ve dolayısıyla bu üretim öğeleri arasına dahil olan emekçilerin doğrudan sömürücüsü, bu durumda tek ve aynı kişidir. Bunun gibi rant ve kâr da çakışır, burada artı-değerin farklı biçimlerinin aynlması yoktur. Burada artı-ürün biçiminde ortaya çıkan, emekçilerin artı-emeğinin tümü, toprağa ve köleciliğin özgün biçiminde bizzat doğrudan üreticilere sahip olan tüm üretim aletlerinin sahibi tarafından, doğrudan, emekçilerden çekilip alınır. Amerikan plantasyonlan gibi, kapitalist görünümün egemen olduğu yerlerde, bu artı-değerin tümüne kâr gözüyle bakılır: ne kapitalist üretim tarzının kendisinin bulunduğu, ne de buna uygun düşen görünümün kapitalist ülkelerden aktarıldığı yerlerde, bu rant olarak görünmez. Her durum ve [sayfa 705] koşulda, bu biçim, hiç bir güçlük getirmez. Adına ne denirse densin, toprakbeyinin geliri, onun maledindiği mevcut artı-ürün, burada

[44a] Kars: Buret *[Cours d'economie politique,* Bruxelles 1842. -*Ed.],* Tocqueville *[L'ancien regime et la revolution:* Paris 1856. -*Ed.],* Sismondi *[Nouveauxprinciples d'economie polittique.* - Seconde edition, Tome 1, Paris 1827. -*Ed.]* Antoine-Eugene Buret (1810-42) Sismondi'nin izle-yicilerindendi.

normal ve egemen biçimdir, bununla tüm ödenmemiş artı-emek, doğrudan maledinilir ve toprak mülkiyeti böyle bir maledinmenin temelini oluşturur.
Bundan başka, küçük ölçekli *toprak mülkiyeti.* Köylü, burada, aynı zamanda, onun baş üretim aleti, emeğinin ve sermayesinin vazgeçilmez istihdam alanı olarak ortaya çıkan toprağının özgür sahibidir. Bu biçimde hiç bir kiralama parası ödenmez. Bu yüzden, her ne kadar öte yandan kapitalist üretim tarzının geliştiği ülkelerde öteki üretim dallarına oranla rant, bir arü-kâr olarak, ama genel olarak emeğinin bütün kazançları gibi, köylüde biriken arü-kâr olarak ortaya çıksa da, artı-değe-rin ayn bir biçimi olarak ortaya çıkmaz.
Toprak mülkiyetinin bu biçimi, daha önceki eski biçimlerde olduğu gibi, kırsal nüfusun sayıca kent nüfusuna büyük ölçüde ağır basmasını öngörür, öyle ki, kapitalist üretim tarzı, öteki türlü egemen olsa bile, bu, ancak nispeten az gelişmiştir ve bu yüzden öteki üretim dallarında da sermayenin yoğunlaşması, dar sınırlar arasına hapsolunmuştur ve bir sermaye parçalanması egemen durumdadır. Durumun gereği olarak, tarımsal ürünün daha büyük bölümü, doğrudan geçim araçları olarak, üreticilerin kendileri, köylüler tarafından tüketilmelidir ve ancak bunun üzerindeki fazla, meta olarak kent ticaretine ulaşacakür. Tanm-sal ürünlerin ortalama piyasa-fiyatı burada nasıl düzenlenirse düzenlensin, farklılık ranü, üstün ya da daha elverişli yerdeki topraktan gelen meta-fiyatlarındaki fazla bir bölüm, kapitalist üretim tarzı alünda olduğu gibi, kuşkusuz burada da varolmalıdır. Bu farklılık rantı, bu biçimin, genel piyasa-fiyatının henüz gelişmediği toplumsal koşullar alünda ortaya çıküğı yerlerde bile mevcuttur; farklılık rantı o zaman fazla artı-üründe ortaya çıkar. Ancak o zamandır ki, emeği daha elverişli doğal koşullar alünda gerçekleştirilen köylünün cebine akar. Ya bu biçimin daha ilerdeki gelişmesi sırasında bir miras bölüşülürken toprağın fiyatı belli bir para-değerde hesaplanmış olduğundan, ya da bütün bir malikanenin ya da onu oluşturan parçaların mülkiyetindeki sürekli değişiklik sırasında, toprak, çiftçinin kendisi tarafından, esas olarak ipotekle para sağlamak suretiyle saün alındığından, toprağın fiyatının köylünün gerçek üretim maliyetine, bir etken olarak girdiği ve, bu yüzden, kapitalize ranttan başka bir şeyi temsil etmeyen toprağın fiyatının, önceden varsayılan bir etken olduğu ve böylece ranün, toprağın verimliliğinde ve yerindeki herhangi bir farklılaşmadan bağımsız olarak mevcut oluyor göründüğü bu biçim alünda - burada hiç bir mutiak rantın mevcut olmadığı, yani en kötü toprağın rant getirmediği varsayımı genel olarak yapılmalıdır. Çünkü mutlak rant, ya ürün değerinde onun üretim-fiyatının üzerinde olan gerçekleşmiş bir fazlanın varlığını, ya da ürünün değerini aşan bir tekel fiyatını öngörür. Ama burada tanm, çoğunlukla, doğrudan geçim için toprağın işlenmesi [sayfa 706] olarak sürdürüldüğüne göre, ve toprak, nüfusun çoğunluğunun emeği ve sermayesi için vazgeçilmez bir istihdam

alanı olarak var olduğuna göre, ürünün düzenleyici piyasa-fıyatı, ancak olağanüstü koşullarda değerine ulaşacaktır. Ama üretim-fıyatının üzerindeki bu değer fazlasının, buna karşılık, esas olarak parça-topraklardan oluşan bir ekonomiye sahip ülkelerde, hatta tanm-dışı sermayenin düşük bileşimi ile sınırlanacak olmasına karşın, bu değer, canlı emek öğesinin ağır basması yüzünden, genellikle üretim-fiyatından yüksek olacaktır. Bir toprak parçasına sahip olan köylü için, kendisi bir küçük kapitalist olduğu ölçüde, sömürü sının, sermayenin ortalama kârı ile saptanmaz; öte yandan, bir toprak sahibi olduğu ölçüde, rant zorunluluğu ile de saptanmaz. Bir kapitalist olarak onun için mutlak sınır, gerçek maliyetlerinin çıkarılmasından sonra, kendisine ödediği ücretlerden başka bir şey değildir. Ürünün fiyatı bu ücretleri karşıladığı sürece, toprağını ekecek ve çoğu kez asgari maddi düzeyde ücretlerle ekecektir. Toprak sahibi sıfatına gelince, mülkiyet engeli onun için ortadan kalkmıştır, çünkü bu, ancak toprak sahipliğinden aynlmış bir sermaye (emek dahil) ile karşı karşıya kalınca, sermaye yatınmına bir engel çıkararak kendini hissetti-rebilir. Kuşkusuz, toprağın fiyatının faizinin -genel olarak, başka bir kişiye, ipotekli alacak sahibine ödenmesi gerekir- bir engel olduğu doğrudur. Ama bu faiz, tam da, artı-emeğin kapitalist koşullar altında kân oluşturacak olan bölümünden ödenebilir. Bu nedenle, toprağın fiyatında ve ona ödenen faizde önceden değer biçilen rant, bu artı-emek, meta-de-ğerinin ortalama kânn tümüne eşit olan bir parçasında gerçekleştiril-meksizin ve hele ortalama kârda gerçekleştirilen artı-emeğin üzerinde bir fazlada, yani bir arü-kârda gerçekleştirilmeksizin, köylünün kapitalize edilmiş arü-emeğinin, kendi geçimi için gerekli emeğin üzerinde kalan bir bölümünden başka bir şey olamaz. Rant, ortalama kârdan düşülen bir miktar ya da hatta onun gerçekleştirilen tek parçası olabilir. Bu yüzden toprak parçası sahibi köylünün toprağını işlemesi ya da işlemek üzere toprak saünalması için, normal kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, tarım ürünlerinin piyasa-fiyatının ona ortalama kâr getirmeye ve hele bu ortalama kânn üzerinde rant biçiminde bir sabit fazla getirmeye yetecek yüksekliğe çıkması gerekli değildir. Bu yüzden, piyasa-fiyatının, ürünün, ya değerinin ya da üretim-fiyatının düzeyine yükselmesi gerekmez. Tahıl fiyatlarının, küçük köylü toprak mülkiyetinin ağır basüğı ülkelerde, kapitalist üretim tarzına sahip ülkelerdekinden daha düşük olmasının nedenlerinden biri budur. En az elverişli koşullarda çalışan köylülerin arü-emeğinin bir bölümü, topluma bedavadan verilir ve üretim-fiyatının düzenlenmesine ya da genel olarak değer yaratılmasına hiç girmez. Dolayısıyla, bu daha

düşük fiyat, üreticilerin yoksulluğunun bir sonucudur, hiç de onlann emek üretkenliklerinin bir sonucu değil.
Egemen normal biçim olarak, toprak parçalannın bu özgür kendi kendini yöneten köylü mülkiyeti biçimi, bir yandan, klasik antikitenin en [sayfa 707] iyi dönemlerinde toplumun iktisadi temelini oluşturur, öte yandan da buna, modem uluslar arasında, feodal toprak mülkiyetinin çözül-

meşinden doğan biçimlerden biri olarak raslanır. İngiltere'de *yeoman-ry** İsveç'te köylülük, Fransız ve Batı Alman köylüleri böyledir. Kolonileri buraya katmıyoruz, çünkü oralarda bağımsız köylü, farklı koşullar altında gelişir.
Kendi kendini yöneten köylünün özgür mülkiyetinin, küçük ölçekli faaliyet için, yani emekçinin kendi emeğinin ürününe sahip olması için toprağa tasarrufun bir önkoşul olduğu ve ister özgür malsahibi, ister vassal olsun, çiftçinin, daima, kendi geçim araçlannı, bağımsız olarak, ailesi ile birlikte tecrit olmuş bir emekçi olarak üretmesi gerektiği bir üretim tarzı için, en normal toprak mülkiyeti biçimi olduğu açıktır. Aletlerin sahipliği, nasıl ki, elsanatı üretiminin gelişmesi için gerekliyse, toprak sahipliği de, bu üretim tarzının tam gelişimi için gereklidir. Kişisel bağımsızlığın gelişmesinin temeli buradadır. Bu, bizzat tanmın gelişmesi için zorunlu bir geçiş aşamasıdır. Onun yıkılışını getiren nedenler, sınırlarını gösterir. Bu nedenler şunlardır: Onun normal bir ekini oluşturan kırsal ev sanayiinin geniş-ölçekli sanayiin gelişmesinin bir sonucu olarak yıkılması; bu ekime tabi tutulan toprağın kerteli zayıflaşması ve yorulması; her yerde toprak parçalannın yönetiminin ikinci bir ekini oluşturan ve sığır yetiştirmesine olanak sağlayan tek şey olan ortak topraklann büyük toprak sahipleri tarafından gaspedilmesi; ve plantasyon sisteminin ya da geniş-ölçekli tanmın rekabeti. Bir yandan tarımsal fiyatlarda bir düşüşe yolaçan, öte yandan daha büyük harcamalar ve daha yaygın maddi üretim koşullan gerektiren tanmdaki iyileştirmeler de bu duruma katkıda bulunur, 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de olduğu gibi.
Küçük ölçekli toprak mülkiyeti, niteliği gereği, emeğin toplumsal üretken güçlerinin gelişmesini, emeğin toplumsal biçimlerini, sermayenin toplumsal yoğunlaşmasını, geniş-ölçekli sığır yetiştiriciliğini ve bilimin ilerici uygulamasını dıştalar.
Tefecilik ve bir vergi sistemi, her yerde ona güç kaybettirir. Toprağın fiyatına yapılan sermaye harcaması, bu sermayeyi tanmdan çeker. Üretim araçlannın sınırsız parçalanması ve bizzat üreticilerin tecridi. İnsan enerjisinin korkunç israfı. Üretim koşullarının giderek artan kötüleşmesi ve üretim araçları fiyatlarında artış - toprak parçalan mülkiyetinin kaçınılmaz bir yasası. Bu üretim tarzı için mevsimsel bolluk felaketi.[45]
Küçük-ölçekli tarımın kendine özgü kötülüklerinden biri, özgür toprak sahipliği ile birleştiği yerlerde, çiftçinin, toprağın alımına sermaye yatırmasından doğar. (Aynı şey, büyük toprak sahibinin, birinci olarak toprağı saün almak, ikinci olarak da kendisi kiracı çiftçi olarak onu [sayfa 708] yönetmek için sermaye yaürdığı geçiş biçimi için de geçerlidir.) Top-
[45] Fransa kralının Tooke'da tahttan yaptığı konuşmaya bakınız. [Nevvmarch, *A History of Prices, and ofthe State ofthe Circulation, during the nineyears 1848-56.* Vol. VI, London *1857,s.* 29-30. *-Ed.]*
* Orta sınıfa dahil küçük toprak sahipleri kitlesi, -f.

rağın, burada, salt bir meta olarak büründüğü değişken nitelik yüzünden sahiplikteki değişiklikler artar,[46] öyle ki, köylünün bakış açısından toprak, ardarda her kuşak ile ve malikanelerin bölünmesi ile birlikte, yeniden bir sermaye yatınmı olarak girer, yani onun satın aldığı toprak haline gelir. Burada toprağın fiyatı, üretken olmayan bireysel üretim maliyetlerinin ya da bireysel üretici için ürünün maliyet-fiyatının haün sayılır bir öğesini oluşturur.
Toprağın fiyatı, kapitalize edilmiş ve bu yüzden öncelenmiş ranttan başka bir şey değildir. Eğer tanmda kapitalist yöntemler kullanır, böylece toprak sahibi yalnızca rant alırsa ve çiftçi, toprak için bu yıllık ranttan başka bir şey ödemezse, o zaman açıkür ki, toprak sahibinin kendisinin, toprağı satın alırken yaürdığı sermaye, gerçekten de onun için faiz getiren bir sermaye yaünmı meydana getirir, ama tanmın kendisine yatırılan sermaye ile kesinlikle bir ilgisi yoktur. Burada kullanılan, ne sabit ne de döner sermayenin bir parçasını oluşturur;[47] yalnızca alıcıya yıllık rant almakta bir hak sağlar, ama ranün kendisinin üretimiyle kesinlikle bir ilgisi yoktur. Toprağın alıcısı yalnızca toprağı satana sermayesini öder ve saücı da buna karşılık topraktaki mülkiyetinden vazgeçer. Böylece, bu sermaye artık alıcının sermayesi olarak mevcut olmaz, o, arük ona sahip değildir; bu yüzden herhangi bir yoldan toprağın kendisine yaürabileceği sermayeye dahil değildir. Toprağı pahalı ya da ucuz almış olması, ya da bir hiç karşılığında almış olması, çiftçinin kuruluşuna yaürdığı sermayede hiç bir şeyi değiştirmez ve rantta hiç bir değişiklik yapmaz, yalnızca bunun ona faiz olarak görünüp görünmemesi, ya da sırasıyla daha yüksek ya da daha düşük faiz olarak görünmesi sorununu değiştirir.
Örneğin köle ekonomisini ele alalım. Bir köleye ödenen fiyat, köleden çekilip alınacak olan, öncelenmiş ve kapitalize edilmiş arü-değer ya da kârdan başka bir şey değildir. Ama bir kölenin saün alınması için ödenen sermaye, kânn, arü-emeğin ondan çekilip alınmasına aracılık eden sermayeye

dahil değildir. Tersine, köle sahibinin ayrıldığı sermayedir, gerçek üretim için elinde bulunan sermayeden düşülen bir miktardır. Onun için var olmaktan çıkmıştır, tıpkı, toprağın saün alınmasına yatırılan sermayenin tanm için var olmaktan çıkması gibi. Bunun en iyi [sayfa 709] kanıtı, köle sahibi ya da toprak sahibi için, sırası gelince köleler-

[46] Bkz: Mounier *[De I'agricuiture en France,* Paris 1846. -*Ed.)* ve Rubichon *[Du mecanisme de la societe en France et en Angleterre,* Paris 1837. -*Ed.}*

[47] Dr. H. Maron *(Extensiv öder Intensiv?)* [bu broşür hakkında başka bilgi verilmemiştir -*F. E.]* karşı çıktığı hasımlarının yanlış varsayımı ile işe başlıyor. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin "yatırım sermayesi" olduğunu varsayıyor ve sonra da yatırım sermayesi ve işler sermayenin, yani sabit ve döner sermayenin, ayrı ayrı tanımları konusunda tartışmaya giriyor. Maron'un, Alman ekonomi politiği gözönünde tutulursa, iktisatçı olmayan birinde bağışlanabilecek olan genel olarak sermayeye ilişkin tamamen amatörce kavramları, hisse senetleri ya da hükümet tahvilleri almak üzere borsaya yatırılan ve yatıran için, kişisel bir sermaye yatırımını temsil eden sermaye, ne ölçüde herhangi bir üretim dalına yatırılmışsa, bu sermayenin de, ne yatırım ne de işler sermaye olmadığını ondan gizlenmektedir.

ini ya da toprağı satması dışında, bunun yeniden ortaya çıkmamasıdır. Ama, o zaman aynı durum, alıcı için hüküm sürer. Köleyi satınalmış olması gerçeği, onun köleyi hemen sömürmesini mümkün kılmaz. Ancak köle ekonomisinin kendisine bir ek sermaye yatırdığı zaman bunu yapabilir.

Aynı sermaye, birinci olarak satıcının ellerinde, ikinci olarak da toprağı alanın ellerinde, iki kez varolmaz. Alıcının ellerinden satıcının ellerine geçer ve iş orada biter. Alıcı, artık sermayeye sahip değildir. Onun yerine bir toprak parçasına sahiptir. Bu topraktaki gerçek bir sermaye yatırımı ile üretilen rantın, yeni toprak sahibi tarafından, toprağa yatırmadığı, toprağı edinmek için verdiği sermayenin faizi olarak hesaplanması durumu, toprak etkeninin ekonomik niteliğini hiç değiştirmez, birisinin %3'lük konsolde tahvil için 1.000 sterlin ödemiş olmasının, geliri ile ulusal borcun faizinin ödendiği sermaye ile hiç bir ilgisi olmaması gibi.

Aslında, toprağı satın almak için harcanan para, devlet tahvilleri satın almak için harcanan para gibi, yalnızca *kendi başına* sermayedir, tıpkı, herhangi bir değer miktarının, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde kendi başına sermaye, potansiyel sermaye olması gibi. Toprak için ödenen şey, devlet tahvilleri ya da başka herhangi bir satınalınmış meta için ödenen gibi, bir miktar paradır. Bu, kendi başına sermayedir, çünkü sermayeye dönüştürülebilir. Satıcının elde ettiği paranın gerçekten sermayeye dönüştürülüp dönüştürülmediği, satıcının onu kullanışına bağlıdır. Alıcı için, bu, asla tekrar böyle bir işlev yapamaz, kesin olarak ödediği başka herhangi bir paranın yapamayışı gibi. Hesaplarında bu, faiz getiren sermaye olarak görünür; çünkü topraktan rant ya da devlet borçla-nndan faiz olarak alınan geliri, bu kazanç üzerindeki hakkın satın alınmasının ona malolduğu para-faizi olarak kabul eder. Bunu sermaye olarak ancak yeniden satışla gerçekleştirebilir. Ama o zaman da, bir başkası, yeni alıcı, eskisinin sürdürdüğü ilişkinin aynısı bir ilişkiye girer ve bu biçimde harcanan para, herhangi bir el değişikliği ile harcayan için, gerçek sermayeye dönüştürülemez.

Küçük toprak mülkiyetinde, toprağın kendisinin değere sahip olduğu ve böylece ürünün üretim-fiyatına tıpkı makineler ya da hammaddeler gibi sermaye olarak girdiği hayali, daha beslenir. Ama gördük ki, rant ve bu yüzden de kapitalize rant, toprağın fiyatı, tanmsal ürünlerin fiyatına belirleyici bir etken olarak ancak iki durumda girebilir. Birincisi, tanmsal sermayenin -toprağı satın almak için yatınlan sermaye ile hiç bir ilgisi olmayan bir sermayenin- bileşiminin bir sonucu olarak, toprak ürünlerinin değeri, üretim-fiyatlanndan yüksek olduğu ve piyasa koşullan, toprakbeyinin bu farkı gerçekleştirmesini mümkün kıldığı zaman. İkincisi, bir tekel fiyatı olduğu zaman. Ve bunların her ikisi de toprak parçaları yönetimi ve küçük toprak sahipliği altında en az görülen durumlardır, çünkü tam da burada, üretim, büyük ölçüde üreticilerin kendi gereksin-

melerini karşılar ve ortalama kâr oranının düzenlenmesinden [sayfa 710] bağımsız olarak sürdürülür. Toprak parçalannın ekiminin, kiraya verilmiş topraklar üzerinde yürütüldüğü yerlerde bile, kiralama parası, başka koşullar altında olduğundan çok daha fazla, kânn bir bölümünü ve hatta ücretlerden düşülen bir miktarı kapsar; bu durumda bu para yalnızca ismi bir ranttır, ücretlere ve kâra karşı bağımsız bir kategori olarak rant değildir.

O halde, toprağın satın alınması için yapılan para-sermaye harcaması, bir tarımsal sermaye yatınmı değildir. Küçük köylülerin kendi üretim alanlannda kullanabilecekleri sermayede *pro tanto** bir azalmadır. Bu, onların üretim araçlannın büyüklüğünü *pro tanto* azaltır ve böylece, yeniden-üretimin iktisadi temelini daraltır. Genel olarak bu alanda gerçek kredi ender olarak ortaya çıktığından, küçük köylüyü faizciye tabi kılar. Bu tür alışların büyük malikanelerde olduğu yerlerde bile, bu, tarım için bir ayakbağıdır. Aslında, malikanesini ister miras olarak almış olsun, ister satın almış olsun, toprakbeyinin borç içinde olup olmamasına, bir bütün olarak kayıtsız kalan kapitalist üretim tarzı ile çelişir. Kiraya verilen malikanenin kendisinin yönetiminin niteliği, toprak sahibi, ister rantı kendi cebine atsın, ister ipotekli alacaklısına ödemesi gereksin, değişmez.

Gördük ki, belli bir toprak rantı durumunda, toprağın fiyatı faiz oranı ile düzenlenir. Eğer oran düşükse toprağın fiyatı yüksektir, ve *vice versa.* O halde, normal olarak yüksek bir toprak fiyatı ve düşük bir

faiz oranı elele gidecektir, öyle ki eğer köylü, düşük bir faiz oranının sonucu olarak toprağa yüksek bir fiyat ödediyse, aynı düşük faiz oranı, işler sermayesini de ona kolay kredi koşullan ile sağlayacakür. Ama toprak parçalarının köylü mülkiyeti egemen biçim olduğu zaman işler farklı olur. Her şeyden önce, genel kredi yasalan çiftçiye uygulanmaz, çünkü bu yasalar üretici olarak bir kapitalist öngörür. İkincisi, toprak parçalannın mülkiyetinin egemen olduğu -burada kolonistlerden sözetmiyoruz- ve küçük-köylünün, ulusun belkemiğini oluşturduğu yerlerde, sermaye oluşumu, yani toplumsal yeniden-üretim nispeten zayıftır ve yukarda geliştirilen anlamda ödünç verilebilir para-sermayenin oluşumu daha da zayıftır. Bu, bir aylak zengin kapitalistier sınıfının yoğunlaşmasını ve varlığını öngörür (Massie).** Üçüncüsü, toprak mülkiyetinin, çoğu üreticilerin varlığı için zorunlu bir koşul ve sermayeleri için vazgeçilmez bir yaünm alanı olduğu burada, toprağın fiyatı, toprak mülkiyetine olan talebin arzından ağır basması aracılığıyla faiz oranından bağımsız olarak ve çoğu kez onunla ters oranülı olarak yükseltilir. Böyle bir durumda parseller halinde saülan toprak, büyük parçalar halinde satıldığından çok daha yüksek bir fiyat getirir, çünkü burada küçük alıcılann sayısı büyük, büyük

* O ölçüde, -f.

** (Massie) *An Essay on the Goveming Causes of the Natural Rate of Interest,* London 1750, s. 23-24. -*Ed.*

[sayfa 711] alıcılarınki ise küçüktür (Bandes Noires,*** Rubichon; New-man****). Bütün bu nedenlerle, burada, nispeten yüksek bir faiz oranı ile toprağın fiyatı yükselir. Toprağın alımı için yapılan sermaye harcamasından köylünün burada elde ettiği nispeten düşük faiz (Mounier), öte yandan kendisinin ipotekli alacaklarına ödemek zorunda olduğu yüksek tefeci faiz oranına tekabül eder. İrlanda sistemi de, yalnızca başka bir biçimde aynı şeyi taşır.

Bu nedenle, toprağın fiyatı, aslında üretime yabancı olan bu öğe, burada öyle bir noktaya yükselebilir ki, üretimi olanaksız kılar (Dombas-le).

Toprağın fiyatının böyle bir rol oynaması, alım-satımın, bir meta olarak toprağın dolaşımının bu ölçüde gelişmesi, meta, burada, tüm ürünlerin ve bütün üretim aletlerinin genel biçimi olduğu ölçüde, pratikte, kapitalist üretim tarzının gelişmesinin bir sonucudur. Öte yandan, bu gelişme, yalnızca, kapitalist üretim tarzının sınırlı bir gelişmeye sahip olduğu ve tüm özelliklerini ortaya sermediği yerlerde ortaya çıkar, çünkü, tamı tamına, tarımın kapitalist üretim tarzına artık ya da henüz tabi olmaması, daha çok toplumun soyu tükenmiş biçimlerinden kalan bir üretim tarzına tabi olması gerçeğine dayanır. Bu yüzden üreticinin ürününün para-fiyatına bağımlı olduğu kapitalist üretim tarzının elverişsizlikleri, burada, kapitalist üretim tarzının eksik gelişmesinin getirdiği elverişsizliklerle çakışır. Köylü, ürünlerini meta olarak üretmesini mümkün kılan koşullar olmaksızın, tüccar ve sanayici haline gelir. Üreticinin maliyet-fiyatında bir öğe olarak toprağın fiyatı ile üre-tim-fiyatında bir öğe olmayan toprağın fiyatı arasındaki çelişki (rant tarımsal ürünün fiyatına belirleyici bir etken olarak girse de, 20 ya da daha fazla yıl için konmuş olan kapitalize rant, hiç bir biçimde bir belirleyici olarak girmez), özel toprak mülkiyeti ile rasyonel bir tanm, topraktan normal toplumsal yararlanma arasındaki genel çelişkiyi gösteren biçimlerin birinden başka bir şey değildir. Ama öte yandan toprağın özel mülkiyeti ve böylece de doğrudan üreticilerin topraktan kopartılmaları -ötekilerin mülksüzlüğünü gösteren, birinin özel mülkiyeti- kapitalist üretim tarzının temelidir.

Burada, küçük-ölçekli tarımda, özel toprak mülkiyetinin bir biçimi ve sonucu olan toprağın fiyatı, üretimin kendisine bir engel olarak ortaya çıkar. Geniş-ölçekli tanmda ve kapitalist bir temel üzerinde işleyen büyük malikanelerde mülkiyet, gene bir engel olarak hareket eder, çünkü, kiracı çiftçiye, son tahlilde, kendisine değil, toprakbeyine yarayan

*** Bu Kara çete, Fransa'da 19. yüzyıl başında spekülatörlerden oluşan bir topluluktu. Özellikle, aristokrasi ile Kilise'den alınıp kamulaştırılan arazi ile ilgileniyorlar ve bu toprakların tamamını ucuza kapatıp, küçük parçalar halinde büyük kârlarla satıyorlardı. Marx burada Mau-rice Rubichon'un *Du mecanisme de la societe en France et en Angleterre,* Paris, 1837 adlı yapıtına değiniyor. -*Ed.*

**** F. W. Newman, *Lectures on Political Economy,* London 1851, p. 180-81. -*Ed.*

üretken sermaye yatırımında sınırlar. Her iki biçimde de, (topraktan yararlanılmasının, ulaşılan toplumsal gelişme yerine, tek tek üreticilerin [sayfa 712] raslansal ve eşit olmayan durumlanna bağlı kılınmasının yanısı-ra) toprağın canlılığının sömürülmesi ve israfı, önsüz ve sonsuz ortak mülkiyet olan toprağın, insan ırkının ardarda kuşaklar zincirinin varlığı ve yeniden-üretimi için terkedilmez bir koşul olan toprağın, bilinçli rasyonel ekiminin yerini alır. Küçük mülkiyet durumunda, bu, toplumsal emek üretkenliğini gerçekleştirecek araçlann ve bilginin yokluğundan doğar. Büyük mülkiyet durumunda, bu araçlardan, çiftçinin ve mülksahibinin en büyük hızla zenginleşmesi için yararlanılmasından doğar. Her iki durumda da bu, piyasa-fiyatına bağımlılık vasıtasıyla olur.

Küçük toprak mülkiyeti üzerine tüm eleştiri, son tahlilde, tarıma bir engel ve ayakbağı olarak özel mülkiyetin eleştirisine indirgenir. Ve bunun gibi, büyük toprak mülkiyeti üzerine tüm karşı-eleştiri de buna indirgenir. Her iki halde de, kuşkusuz, tüm ikincil siyasal düşünceleri bir yana bırakıyoruz. Tüm özel toprak mülkiyetinin, tanmsal üretimin ve rasyonel ekimin, bizzat toprağın bakımı ve iyileştirilmesinin karşısına çıkardığı bu engel ve ayakbağı, her iki tarafta da yalnızca farklı biçimlerde

gelişir ve bu kötülüğün özel biçimleri üzerine çekişilirken onun nihai nedeni unutulmaktadır. Küçük toprak mülkiyeti, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal olmasını, toplumsal değil, tecrit olmuş emeğin egemenliğini öngörür, ve bu nedenle de bu koşullar altında, zenginlik ve yeniden-üretimin gelişmesi, bunun hem maddi, hem de manevi önkoşulları ve dolayısıyla aynca da rasyonel ekimin önkoşulları sözkonusu olamaz. Öte yandan, büyük toprak mülkiyeti, tarımsal nüfusu sürekli olarak düşen bir asgariye indirir ve onun karşısına büyük kentlerde biraraya toplanan, sürekli olarak büyüyen bir sınai nüfus. Böylece yaşamın doğal yasalarının emrettiği toplumsal alışveriş bütünlüğünde onarılmaz bir çatlağa neden olan koşullan yaratır. Bunun bir sonucu olarak, toprağın canlılığı boş yere harcanır ve bu israf, ticaretle, belli bir devletin sırırlarının çok ötesine taşınır (Liebig).*

Küçük toprak mülkiyeti, yanyarıya toplumun dışında duran bir barbarlar sınıfı, ilkel toplum biçimlerinin bütün hamlığını uygar ülkelerin büyük acılan ve yoksulluğu ile birleştiren bir sınıf yaratırken, büyük toprak mülkiyeti de, emek-gücünü, asıl enerjisinin kendine bir sığınak aradığı ve uluslann hayati gücünün yeniden canlandınlması için kuvvetini bir yedek fon olarak biriktirdiği son bölgede - toprağın kendisinde baltalar. Geniş-ölçekli sanayi ve geniş-ölçekli makineli tanm birlikte çalışırlar. Başlangıçta, birincisi, esas olarak emek-gücünü, dolayısıyla insanlann doğal gücünü harabeye çevirdiği ve yokettiği halde, ikincisinin daha

* Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie,* Braunschvveig 1862. -*Ed.*

dolaysız bir biçimde toprağın doğal canlılığını tüketmesi gerçeği ile [sayfa 7i3] birbirlerinden ayırdediliyorlarsa, gelişmesinin daha ileri döneminde, kırlardaki sınai sistemin de işçileri zayıflatması ve sanayi ve ticaretin, kendi paylarına, tarıma, toprağı tüketmek için araçlar sağlamasında ele-le verirler, [sayfa 714]

YEDİNCİ KISIM **GELİRLER VE KAYNAKLARI**

KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM ÜÇLÜ FORMÜL

Sermaye-kâr (girişim kârı *artı* faiz), toprak-toprak rantı, emek-ücretler, işte, toplumsal üretim sürecinin tüm gizemini kapsayan üçü formül.

Ayrıca, daha önce de gösterildiği gibi,* faiz, sermayenin özgül karakteristik ürünü ve girişim kân da, tersine, sermayeden bağımsız ücretler olarak göründüğü için, yukardaki üçlü formül kendisini daha özel bir biçimde şuna indirgemiş olur:

Sermaye-faiz, toprak-toprak rantı, emek-ücretler; burada, kapitalist üretim tarzına ait artı-değerin, kendine özgü, özgün biçimi olan kâr bereket ki dışarda bırakılmıştır.

Bu ekonomik üçlemeyi daha yakından incelediğimizde şunu görürüz:

Birincisi, yıllık mevcut servetin bu sözde kaynakları çok farklı alanlara aittir ve aralarında hiç bir benzeşme yoktur. Aralanndaki ilişki, avukatlık ücreti ile, kırmızı pancar ve müzik arasındaki ilişki gibidir.

Sermaye, toprak, emek! Ne var ki, sermaye, bir nesne değil, toplumun belli bir tarihsel oluşumuna ait bulunan belli bir toplumsal üretim ilişkisidir ve, bir nesnede kendisini ortaya koyarak bu şeye belirli bir [sayfa

[48] Aşağıdaki üç parça, Altıncı Bölümün elyazmalarının değişik bölümlerinde bulunmuştur. -*F.E.*

* Bu kitapta: Yirmiüçüncü Bölüm. -*Ed.*

715] toplumsal nitelik kazandırır. Sermaye, maddi ve üretilmiş üretim araçlan toplamı değildir. Sermaye, daha çok, sermayeye dönüştürülmüş üretim araçlandır ve tıpkı altın ya da gümüşün bizatihi para olmaması gibi, bunlar da bizatihi sermaye değillerdir. Sermaye, toplumun belli bir kesiminin tekeline aldığı üretim araçlandır ve canlı emek-gücünün karşısına, bu emek-gücünden soyutlanmış ve sermayedeki bu zıtlık yoluyla kişileşmiş ürünler ve iş koşullan olarak çıkar. Bu, yalnızca, işçilerin, bağımsız güçler haline getirilmiş ürünleri, kendilerini üretenlerin hakimi ve satın alıcısı olarak ürünler olmayıp, aynı zamanda da, bu emeğin, işçilerin karşısına, ürünlerinin nitelikleri olarak çıkan toplumsal güçleri ve gelecekteki ...[? okunamamıştır] * biçimidir. Şu halde, burada, biz, kesin ve, ilk bakışta tarihsel olarak üretilen toplumsal üretim süreci içersindeki etkenlerden birinin pek gizemli, toplumsal bir biçimiyle karşı karşıyayız.

Ve bir de bunun yanı sıra, toprak, o haliyle inorganik doğa, bütün ilkel vahşiliği içersinde *rudis indigestaçue moles*** var. Değer, emektir. Dolayısıyla, artı-değer toprak olamaz. Toprağın mutlak verimliliği, ancak ve ancak şu sonuca varır: belli bir miktar emek -toprağın doğal verimliliğine bağlı olarak- belli bir ürün üretir. Toprağın verimliliğinin farklı oluşu, aynı nicelikteki emek ve sermayenin, yani aynı değerin, farklı nicelikler-deki tarımsal ürünlerde kendisini ortaya koymasına neden olur; yani bu ürünlerin farklı bireysel değerleri olmasına yolaçar. Bu bireysel değerlerin, piyasa değerleri halinde eşitlenmesi, "verimli toprağın, düşük nitelikteki toprak üzerindeki yararlarının ... ekici ya da tüketiciden, toprak sahibine aktanlması", olgusu anlamına gelir. (Ricardo, *Principles,* Lon-donl821,s. 62.)

Ve ensonu, bu birliğin üçüncü öğesi, düpedüz bir hayalet: "Emek"i bir soyutlamadan başka bir şey olmayan ve tek başına alındığında varlığı bile olmayan, ya da... [okunamıyor],*** aldığımızda, genellikle insanoğlunun doğa ile alışverişini sağlayan üretken faaliyeti; yalnız herhangi bir biçim ya da iyi belirlenmiş bir nitelikten yoksun olmakla kalmayıp, toplumdan bağımsız ve bütün toplumlann dışında, doğal yalın biçim içersinde bile, genellikle henüz toplumsallaşmamış insanın, şu ya da bu şekilde toplumsallaşmış insanla paylaştığı bir yaşam belirtisi ve yaşam olumlaması.

II Sermaye-faiz; toprak mülkiyeti, yeryüzünün bir kısmının özel mül-

* Elyazması ile yapılan daha sonraki bir karşılaştırma, metnin şöyle devam ettiğini göstermiştir: "die Gesellschaftlichen Krâfte und Zusmmenhangende Form dieser Arbeit" (kendi emeklerinin toplumsal güçleri ve bu emeğin toplumsallaşmış biçimi). -*Ed.*

** "O vahşi ve karmakarışık madde kitlesi". (Ovid, *Metamorphoses,* Book 1, 7.) -*Ed.*

*** Elyazmasının daha sonraki okunması ile saplandığına göre burası şöyle oluyor: "wenn wir das Gemeinte nehmen" (onun ardında bulunanı aldığımızda). -*Ed.*

kiyeti (ya da, kapitalist üretim tarzına tekabül eden modem anlamda) -rant; ücretli-emek-ücretler. Gelirlerin kaynakları arasındaki bağlantının, [sayfa 7i6] bu biçim içersinde temsil edildiği kabul ediliyor. Ücretli-emek ve toprak mülkiyeti, sermaye gibi, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal biçimlerdir; biri emeğin, diğeri tekel altına alınmış karasal yeryüzünün; ve aslında her iki biçim de sermayeye tekabül etmekte ve toplumun aynı ekonomik yapısına ait bulunmaktadır.

Bu formülde ilk göze batan şey, sermayenin, belli bir üretim tarzına, toplumsal üretim sürecinin belirli bir tarihsel biçimine ait bulunan bir üretim öğesi biçiminin; belirli bir toplumsal biçimle kanştınlan ve bu biçim tarafından temsil edilen bir üretim öğesinin - bir yandan toprak, öte yandan emek ile, -gerçek emek sürecinin iki öğesi olan ve bu maddi şekil içersinde bütün üretim biçimlerinde ortak bulunan, toplumsal biçimi ne olursa olsun her üretim sürecinin maddi öğelerini oluşturan toprak ve emek ile- hiç bir ayrım gözetilmeksizin yanyana getirilmiş olmasıdır.

Ondan sonra. Formülde: sermaye-faiz, toprak-toprak rantı, emek -ücretler, sermaye, toprak ve emek, sırasıyla (kâr yerine) faizin kaynakları olarak görünmekte, toprak rantı ile ücretler, bunlann ürünleri ya da meyveleri olarak; baştakiler temel, sonrakiler sonuç, baştakiler neden, sonrakiler etken; ve gerçekte bu o şekilde yapılıyor ki, her bireysel kaynak ile kendi ürünü arasında, sanki onu dışanya atan ve üreten bir öğe gibi bağlantı kuruluyor. Bütün gelirler, (kâr yerine) faiz, rant, ücretler, ürünlerin değerini oluşturan üç ayn kısımdır, yani genel bir deyişle, değerin kısımları ya da para olarak ifade edilen belli para kesirleri, fiyat kesirleridir. Sermaye-faiz formülü şimdi gerçekte, sermayenin en anlamsız formülüdür, ama gene de onun formüllerinden bir tanesidir. Ama nasıl olur da, toprak, değer yaratabilir, yani toplumsal bakımdan belirlenmiş bir miktar emek ve üstelik, kendi ürünlerinin değerinin, rantı oluşturan o belirli kısmı nasıl yaratabilir? Toprak, örneğin, bir kullanım-değeri, maddi bir ürün, buğday yaratmada, bir üretim öğesi olarak yera-lır. Ama, *buğdayın değerinin,* üretimi ile herhangi bir ilişkisi olamaz. Buğdayın bir değeri temsil etmesi, ancak belli bir miktar maddeleşmiş emeği içermesi ölçüsünde sözkonusudur, ve bu emeğin kendisini ortaya koyduğu özel nesne ya da bu nesnenin özel kullanım-değerinin burada bir önemi yoktur. Bu, hiç bir zaman şu olgularla çelişkili değildir: 1) öteki koşullar eşit olmak üzere, buğdayın pahalı ya da ucuz olması, toprağın üretkenliğine bağlıdır. Tarımsal emeğin üretkenliği, doğal koşullara bağlı olup, aynı emek miktarı, bu üretkenliğe bağlı olarak, daha fazla ya da az ürün-le, kullanım-değeriyle temsil olunur. Bir kile buğdayda ne miktar emeğin temsil edildiği, aynı miktar emekle kaç kile buğday elde olunduğuna bağlıdır. Değerin, bu durumda ne miktar üründe temsil olunacağı, top-rağın verimliliğine bağlıdır. Ama bu değer bellidir ve bu dağılımdan bağımsızdır. Değer, kullanım-değerinde temsil

edilmiştir; ve kullanım-değeri, değerin yaratılması için bir önkoşuldur; ve, bu yana toprak gibi bir kullanım-değerini, öte yana da değeri, ve hem de değerin özel bir [sayfa 717] kısmını koyarak bir karşıtlık yaratmak saçmadır. 2)... [elyazması burada kalıyor].

III

Vülger ekonomi politik, aslında, burjuva üretim ilişkileri içersinde sıkışıp kalmış burjuva üretimini yürüten kimselerin fikirlerini, doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sistemleştirmekten ve savunmaktan fazla bir şey yapmamaktadır. Bu durumda bizim, bu *prima facie* saçma ve düpedüz çelişkilerin görüldüğü ekonomik ilişkilerin yabancılaşmış dış görüntülerinde kaba ekonomi politiğin özel bir rahatlık duymasına ve bu ilişkilerin - sıradan bir kimse için bile anlaşılması güç olmadığı halde, iç bağıntılan ne kadar gizlenirse, o ölçüde açık hale gelmesine şaşmamamız gerekir. Ne var ki, dış görünüş ile şeylerin özü, eğer doğrudan doğruya çakışsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu. Demek ki vülger ekonomi politiğin, kendisine çıkış noktası olarak aldığı üçlü formülün, yani top-rak-rant, sermaye-faiz, emek-ücretlerin ya da emeğin-fiyatının, *prima facie* üç olanaksız bileşim olduğu konusunda en ufak bir kuşkusu bulunmuyor. Önce, karşımızda değeri bulunmayan kullanım-değeri *toprak* ile, değişim-değeri rant var: böylece, bir nesne, olarak alınan toplumsal bir ilişki, doğa ile orantılı hale getiriliyor, yani aralarında herhangi bir oran bulunmayan iki büyüklük, birbiriyle belli bir oran içersinde kabul ediliyor. Sonra *sermaye-faiz.* Sermaye, eğer kendi başına para ile temsil edilen

belli bir değerler toplamı olarak anlaşılıyorsa, o zaman da, belli bir değerin, kendi değerinden daha fazla bir değere sahip olduğunu söylemek *prima facie* saçmadır. İşte bu sermaye-faiz formülündedir ki, bütün ara bağlar bir yana itilmiş, sermaye en genel formülüne indirgenmiş ve dolayısıyla formülün kendisi de açıklanamaz ve saçma bir hale gelmiştir: Vülger iktisatçı, sermaye-faiz formülünü, bir değeri kendisine eşit hale getirmeyen gizemli niteliği nedeniyle, sırf fiili kapitalist ilişkilere daha fazla yakın düştüğü için, sermaye-kâr formülüne tercih eder. Ama ardından, 4'ün 5'e ve 100 taler'in 110 taler'e eşit olamayacağı düşüncesiyle rahatsız olarak, değer olarak sermayeden, sermayenin maddi varlığına, emeğin üretim koşulu olarak sermayenin kullanım-değerine, makinelere, hammaddelere, vb. yönelmektedir. Böylece o, bir kez daha, başlangıçtaki anlaşılması olanaksız, 4 = 5 bağıntısının yerine, aralarında herhangi bir oranın sözkonusu olamayacağı bir bağıntıyı, bir yanda bir nesne olana kullanım-değeri ile, öte yanda toprak mülkiyetinde olduğu gibi, belirli bir toplumsal ilişki olan artı-değer arasındaki bağıntıyı koyuyor. Vülger iktisatçı işte bu ortak ölçüleri bulunmayan bağıntıya ulaşır ulaşmaz, her şey ona apaçık geliyor ve artık daha fazla kafa yorma gereksinmesini duymuyor. Çünkü artık o, burjuva anlayışına göre "akla-

uygun" noktaya ulaşmış demektir. En sonu, *emek-ücretler* ya da eme-ğin-fiyatı, Birinci Ciltte gösterildiği gibi, değer kavramıyla olduğu kadar, [sayfa 718] fiyat kavramlanyla da -fiyat genellikle değerin kesin bir ifadesinden başka bir şey olmadığına göre- *prima facie* çelişen bir ifadedir. Ve "emeğin-fiyatı" sözü, sarı logaritma sözü kadar saçma bir şeydir. Ne var ki, vülger iktisatçı burada halinden daha da hoşnuttur, çünkü artık burjuvazinin o engin görüşüne ulaşmıştır, yani emek için para ödemektedir, ve formül üç değer kavramı arasındaki çelişki, onu, değeri anlamak için gerekli bütün yükümlülüklerden kurtarmıştır.

Kapitalist[49] üretim sürecinin, genellikle toplumsal üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim olduğunu görmüş bulunuyoruz. Genellikle toplumsal üretim süreci de, özgül tarihsel ve ekonomik üretim ilişkileri içersinde yeralan, bu üretim ilişkilerinin kendilerini üreten ve yeniden-üreten ve böylece de bu sürecin varlığının maddi koşullannı ve bunlann karşılıklı ilişkilerini, yani kendilerine özgü toplumsal ve ekonomik biçimini devam ettiren bir süreç olarak, insan yaşamının maddi koşullannın bir üretim sürecidir. Çünkü, bu üretim faaliyetine katılanların doğa ile ve birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerinin bütünü, ekonomik yapısı açısından düşünüldüğünde, toplumun ta kendisidir. Bütün kendinden öncekilerde olduğu gibi, kapitalist üretim süreci de, belirli maddi koşullar içersinde devam eder ve bu koşullar da gene, kendi yaşamlannı yeniden üretme süreci içersinde bulunan bireylerin giriştikleri belirli toplumsal ilişkilerin dayanaklandır. Bu koşullar, bu ilişkiler gibi, kapitalist üretim sürecinin bir yandan gerekli önkoşullan, öte yandan sonuçlan ve yarattığı şeylerdir; bunlar, bu süreç tarafından üretilir ve yeniden- üretilir. Biz, ayrıca sermayenin -kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermayedir ve üretim sürecinde sırf sermayenin bir aracısı olarak işlev yapar- kendisine tekabül eden toplumsal üretim sürecinde, doğrudan üreticilerden ya da emekçilerden belirli miktarda artı-emek sızdırdığımda görmüş bulunuyoruz; sermaye, bu arü-emeği, bir eşdeğer vermeksizin elde eder ve aslında, her ne kadar karşılıklı serbest sözleşmeden doğuyormuş gibi görünürse görünsün, bu emek daima zora dayanan emek olarak kalır. Bu artı-emek, arü-değer olarak ortaya çıkar ve bu artı-değer, artı-ürün olarak varolur. Artı-emek, genellikle, belli gereksinmelerin üzerinde ve ötesinde harcanan emek olarak, daima varolmak zorundadır. Kapitalist sistemde olduğu gibi köleci sistemde de, vb. o yalnızca karşıt bir biçime bürünür, ve toplumun bir tabakasının tam bir aylaklığı ile tamamlanır. Kazalara karşı güvence olarak belirli miktarda bir artı-emek gereklidir, ve nüfusun gereksinmeleri ve büyümesindeki gelişmeye uygun olarak

[49] Elyazmalarına göre Kırksekizinci Bölümün başlangıcı. - *F. E.*

yeniden-üretim sürecindeki zorunlu ve gitgide artan genişleme, kapitalist açıdan birikim adım alır. Bu artı-emeği, üretici güçlerin, [sayfa 719] toplumsal ilişkilerin gelişmesi için daha yararlı bir şekilde ve koşullar altında zorlaması ve, daha önceki kölelik, serflik, vb. biçimlerinde olduğundan daha yüksek ve yeni öğelerin yaratılması, sermayenin uygarlaştıncı yan-lanndan biridir. Böylece o, bir yandan, toplumun bir kesimi tarafından, diğer kesimin saf dışı bırakılması pahasına, toplumsal gelişmenin (maddi ve zihinsel yararlan da dahil) ezilmesine ve tekel altına alınmasına varacak bir aşamanın doğmasına yolaçar; öte yandan da, genel olarak maddi emeğe ayrılan zamanda daha büyük bir azalma ile bu artı-eme-ğin daha yüksek bir toplum biçimiyle bileşmesini olanaklı kılarak, maddi araçları ve çekirdek halindeki koşulları yaratır. Çünkü, emeğin üretkenliğindeki gelişmeye bağlı olarak artı-emek, kısa bir toplam işgününde daha büyük, ve uzun bir toplam işgününde nispeten daha küçük olabilir. Gerekli emek-zamanı = 3 ve artı-emek = 3 olursa, toplam işgünü = 6 ve artı-emek oranı = %100 olur. Yok eğer, gerekli emek-zamanı = 9 ve artı-emek = 3 olursa, toplam işgünü = 12 ve artı-emek oranı yalnız = %33$'/_3$ olur. Bu durumda, belirli bir zamanda, dolayısıyla da belirli bir artı-emek zamanında ne kadar kullanım-değeri üretilebileceği, emeğin üretkenliğine bağlıdır. Toplumun gerçek serveti ve yeniden-üretim sürecini devamlı genişletme olanağı, demek ki, artı-emeğin süresine bağlı olmayıp,

onun üretkenliğine ve bu emeğin harcandığı üretim koşullarının az ya da çok elverişli olmasına bağlıdır. Gerçekte özgürlük alemi ancak, emeğin zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlendiği alanın bittiği yerde fiilen başlamış olur; demek ki bu alem, eşyanın doğası gereği, fiili maddi üretim alanının ötesinde bulunur. Tıpkı vahşi insanın, gereksinmelerini karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden-üretmek için doğayla boğuşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içersindedir ve bunu da bütün toplumsal biçimlenişler içersinde, akla gelen her türden üretim tarzları altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinmeler artacağı için bu fiziksel gereksinmeler alanı da genişler, ama aynı zamanda da, bu gereksinmeleri karşılayan üretici güçler de artar. Bu alanda özgürlük ancak doğanın kör güçlerinin önüne katılmak yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en layık koşullar altında başanlır. Ama gene de bu, bir zorunluluk alemi olmakta devam eder. Gerçek özgürlük alemi, kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi, bunun ötesinde başlar; ama bu da ancak temelindeki bu zorunluluklar alemi ile serpilip gelişebilir. İşgününün kısaltılması onun temel önkoşuludur.

Kapitalist toplumda bu artı-değer ya da bu artı-ürün (bölüşümün-deki raslantıya bağlı dalgalanmalar bir yana bırakılarak, yalnız onu dü-

zenleyen yasa, normal sınırları gözönünde tutularak), kapitalistler arasında, herbirinin sahip olduğu toplumsal sermaye ile orantılı biçimde temettü [sayfa 720] olarak bölüşülür. Bu biçim içersinde artı-değer, sermayenin payına düşen ortalama kâr olarak görünür, ve bu ortalama kâr da, gene, girişim kân ile faize bölünerek, bu iki kategori altında farklı türden kapitalistlerin eline geçebilir. Artı-değerin ya da artı-ürünün sermaye tarafından bu ele geçirilişi ve bölüşümü, ne yar ki, toprak mülkiyetinde bazı sınırlamalarla karşılaşır. Tıpkı faal kapitalistin emekçiden kâr biçiminde, artı-emek ve dolayısıyla artı-değer ve artı-ürün sızdırması gibi, toprak sahibi de, bu artı-değerin ya da artı-ürünün bir kısmını, yukarda üzerinde, durulmuş yasalar gereğince kapitalistten rant biçiminde sızdı-nr.

Şu halde, biz burada, kârdan, artı-değerin sermayenin payına düşen kısmı diye sözederken, toplam kârdan (kitle olarak artı-değer ile özdeştir) rantın düşülmesiyle. sınırlandırılmış bulunan ortalama kân (girişim kân *artı* faize eşit) anlatmak istiyoruz; biz rantın, düşüldüğünü varsayıyoruz. Sermayenin kân (girişim kârı *artı* faiz) ve toprak rantı, demek ki, artı-değerin özel bölümleri, artı-değerin, sermayenin ya da toprak mülkiyetinin payına düşmesine bağlı olarak farklılaşmış kategorilerinden başka bir şey değildir, taşıdıkları adlar bunların niteliklerini zerrece değiştirmiş olmaz. Bu ikisi biraraya getirildiklerinde, toplumsal artı-değerin toplamını oluştururlar. Sermaye, artı-değerde ve artı-üründe temsil edilen artı-eme-ği, doğrudan doğruya emekçilerden sızdınr. Dolayısıyla, bu anlamda ona, artı-değerin üreticisi gözüyle bakılabilir. Toprak sahipliğinin, fiili üretim süreciyle hiç bir ilişkisi yoktur. Onun rolü, artı-değerin bir kısmını, kapitalistin cebinden kendi cebine aktarmaktan ibarettir. Bununla birlikte, toprak sahibi, kapitalist üretim sürecinde gene de bir rol oynar; ne var ki, toprak sahibi, kapitalist üretim sürecinde salt sermaye üzerine bir baskı yapması yoluyla değil, salt büyük toprak mülkiyeti, emekçilerin üretim araçlanndan yoksun bırakılmasının bir önkoşulu ve gereği olması nedeniyle, kapitalist üretimin bir önkoşulu ve gereği olduğu için değil, ama özellikle üretimin en temel koşullarından birinin kişileşmiş olarak ortaya çıkmasından ötürü, rol oynar.

En sonu, emekçi, kendi bireysel emek-gücünün sahibi ve satıcısı olma niteliğiyle, ürünün bir kısmını ücret adı alünda alır ve emeğinin bu kısmı bizim gerekli-emek dediğimiz, yani bu emek-gücünün sürdürülmesi ve yeniden-üretimi, bu devamın ve yeniden üretimin koşullan ister kıt, ister bol, ister elverişli olsun, ister olmasın gerekli olan emek olarak ortaya çıkar.

Bu ilişkilerde başka yönlerden ne gibi tutarsızlık olursa olsun, hepsinde şu ortaktır Sermaye, kapitaliste her yıl bir kâr, toprak, toprak sahibine her yıl bir toprak ranü ve emek-gücü, normal koşullar alünda ve yararlı emek-gücü olarak kaldığı sürece emekçiye bir ücret sağlar. Üretilen yıllık toplam değerin bu üç kısmı ile, yaratılan yıllık toplam ürü-

nün buna tekabül eden kısımları (şimdilik birikim düşüncesini bir yana bırakırsak), bunlann sahipleri tarafından, bunlann yeniden-üretim kaynaklan tüketilmeksizin her yıl tüketilebilir. Bunlar, bir ağacın ya da daha doğrusu üç ağacın her yıl tüketilebilir meyveleri gibidir; bunlar, üç sınıfın kapitalist, toprak sahibi ve emekçi sınıfın yıllık gelirlerini, doğrudan doğruya artı-emek gaspı ve genellikle emek kullanıcısı niteliği içersinde, faal kapitalist tarafından dağıtılan gelirleri oluştururlar. Demek oluyor ki, sermaye kapitaliste, toprak toprak sahibine, emek-gücü ya da daha doğrusu emeğin kendisi emekçiye (çünkü o gerçekte emek-gücünü ancak kendisini ortaya koyduğu şekliyle satmaktadır, ve emek-gücünün fiyatı, daha önce de gösterildiği gibi, kaçınılmaz olarak, kapitalist üretim tarzı altında emeğin fiyatı olarak görünür), kendi özgül gelirlerinin, yani kâr, toprak rantı ve ücretlerin, üç farklı kaynağı olarak görünür. Bunlar belli bir anlamda böyledirler de: sermaye, kapitalist için, sürekli bir artı-değer sızdırma makinesi; toprak, toprak sahibi için, sermaye tarafından sızdı-nlan artı-değerin bir kısmını

çeken sürekli bir mıknatıs ve en sonu, emekçi tarafından yaratılan değerin bir kısmını ve dolayısıyla değerin bir kısmı tarafından ölçülen toplumsal ürünün bir parçasını, yani yaşam gereksinmelerini, ücret başlığı altında elde eden, sürekli kendini yenileyen koşul ve sürekli kendini yenileyen araç olan emek. Bunlar bir de şu anlamda öyledir ki, sermaye, değerin ve dolayısıyla da yıllık emeğin ürününün bir kısmını kâr biçiminde; toprak mülkiyeti bir başka kısmını rant biçiminde ve ücretli-emek bir üçüncü kısmını ücretler biçiminde saptar ve, bu çeşitli kategorilere çevrilen tözün kendisini yaratmaksızın, bu dönüşüm yoluyla, bunları, kapitalistin, toprak sahibinin ve emekçinin gelirleri haline çevirir. Bu bölüşüm, tersine, bu tözün, yani maddeleşmiş toplumsal emekten başka bir şey olmayan, yıllık ürünün toplam değerinin varlığını öngörür. Ne var ki, bu töz, üretimi yürütenlere, üretim sürecindeki çeşitii işlevleri yüklenmiş bulunanlara, bu biçim içersinde değil, daha çok, çarpıtılmış bir biçimde görülür. Bunun niçin böyle olduğu, daha ilerdeki incelemelerimiz sırasında görülecektir. Sermaye, toprak mülkiyeti ve emek, üretimi yürüten bu kimselere, üç farklı, birbirinden bağımsız kaynak gibi görülür; yıllık üretilen değerin ve dolayısıyla bu değerin varolduğu ürünün üç farklı kısmı bu kaynaklardan doğmaktadır; demek oluyor ki, bu kaynaktan yalnız bu değerin, toplumsal üretim sürecindeki farklı kimselerin payına gelir olarak düşen farklı biçimleri doğmakla kalmıyor, bu değerin kendisi ve dolayısıyla da bu gelir biçimlerinin tözü de doğmuş oluyor.

[Burada, bir dosya kağıdı elyazması eksik.] ... Farklılık ranü, nispi toprak verimliliğine, başka bir deyişle toprağın kendisinden ileri gelen özelliklere bağlıdır. Ama, önce, farklı toprak tiplerine ait ürünlerin farklı bireysel değerlerine bağlı olması ölçüsünde yukardaki belirleme, yerinde ve doğrudur; sonra bu bireysel değerlerden farklı bulunan düzenleyici genel piyasa değerine bağlı olması ölçüsünde de, rekabet aracılığı

ile yürürlükte bulunan toplumsal bir yasa sözkonusudur ve bunun, toprakla da, toprağın farklı verimlilik derecesi ile de bir ilişkisi yoktur.

Hiç değilse, "emek-ücretler" de rasyonel bir bağıntı ifade ediliyormuş gibi görünebilir. Ama bunun da, "toprak-toprak rantTndan bir farkı yoktur. Değer yaratıcısı olması ve kendisini metaların değerinde ortaya koyması bakımından, emeğin, bu değerin çeşitli kategoriler arasında bölüşülmesiyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Ücretli-emeğin özgül toplumsal niteliğini taşıması bakımından ise, değer yaratıcısı değildir. Emeğin ücretinin ya da emeğin fiyatının, değerin ya da emek-gücünün fiyatının irrasyonel bir ifadesinden başka bir şey olmadığı, genel çizgileriyle ortaya konmuş bulunuyor ve bu emek-gücünün satıldığı özgül toplumsal koşullann da, üretimde genel bir öğe olarak emekle herhangi bir ilişkisi yoktur. Emek, aynı zamanda, metaın, ücretier olarak emek-gücünün fiyatını oluşturan diğer kısmında da maddeleşmektedir; ürünün öteki kısımlarını olduğu kadar bu kısmını da yaratmaktadır; ama emek, bu kısımda, ranü ya da kârı oluşturan kısımlarda olduğundan ne daha fazla ve ne de farklı biçimde maddeleşmiştir. Ve biz, genellikle, emeği değer-yaraücısı olarak saptadığımız anda, onu bir üretim koşulu olarak somut biçimi içersinde değil, ücretli-emekten farklı ve ayn, toplumsal tanımı içersinde düşünüyoruz.

"Sermaye-kâr" ifadesi bile burada yanlıştır. Sermaye, eğer yalnızca artı-değer üretmesi yönünden düşünülürse, yani emek-gücü üzerinde yaptığı zorlama sonucu artı-emek sızdırması bakımından emekçiyle, yani ücretii-emekçiyle ilişkisi yönünden ele alınacak olursa bu artı-değer (girişim kârı *artı* faiz) dışında, rantı da, kısacası, tüm bölünmemiş artı-değeri de içerir. Öte yandan burada gelir kaynağı olarak sermaye, yalnızca, kapitalistin payına düşen kısımla ilişki haline getiriliyor. Bu, sermayenin genellikle sızdırdığı artı-değer değil; yalnızca kapitalist için sızdırılan kısım oluyor: Formül, "sermaye-faiz" haline getirilir getirilmez, bütün iç ilişkiler yokolup gidiyor.

Biz, eğer önce, yukardaki üç kaynağın tutarsızlığını gözönünde tutacak olursak, bunlann ürünlerinin, meyvelerinin ya da gelirlerinin, hepsinin de aynı alana, değere ait olduğunu görürüz. Ne var ki, bu farklılık (yalnızca oran kabul etmeyen büyüklükler arasındaki değil, birbirine hiç benzemeyen, aralannda bir bağınü bulunmayan, karşılaşünlmalan olanaksız şeyler arasındaki bu ilişki), toprak ve emekte olduğu gibi sermaye içinde belirsiz hale getirilmiş ve düpedüz maddi bir töz olarak, yani yalnızca üretilmiş üretim araçları olarak kabul edilmiş ve böylece, hem emekçiyle ve hem de değerle olan ilişkisinden soyutlanmıştır.

Üçüncü olarak, bu anlamda alındığında, sermaye-faiz (kâr), top-rak-rant, emek-ücret formülleri, birbirine denk düşen simetrik bir uyumsuzluğu ifade ederler. Gerçekten de, ücretii-emek, toplumsal bakımdan belirlenmiş emek biçimi olarak görünmeyip, daha çok, bütün emek, niteliği gereği ücret-emek gibi göründüğü için (dolayısıyla, kapitalist üre-

tim ilişkilerinin pençesine düşenlere de böyle göründüğü için), emeğin maddi koşulları -üretilen üretim araçları ile toprak- tarafından bürünü-len belirli özgül toplumsal biçimler, ücretii-emek bakımından (tıpkı bun-lann da kendi adlanna ücretii-emeği öngörmeleri gibi), doğrudan doğruya emeğin bu koşullannın maddi varlığı ile, ya da bunların, tarihsel bakımdan belirlenmiş toplumsal biçiminden ya da daha doğrusu *herhangi* bir toplumsal biçimden bağımsız olarak fiili emek-sürecinde genel olarak sahip

olduklan biçim ile aynı olurlar. Emek koşullannın değişmiş biçimi, yani emeğe yabancılaşünlmış ve onun karşısına bağımsız olarak çıkan biçimi, dolayısıyla da üretilen üretim araçlan, böylece sermayeye dönüştürülmüş, toprak, tekel alüna alınmış toprağa ya da toprak mülkiyetine çevrilmiştir - belirli bir tarihsel döneme ait bulunan bu biçim, böylece, üretilen üretim araçlarının ve genellikle üretim sürecindeki toprağın varlığı ve işlevi ile özdeşleşmiştir. Bu üretim araçlarının kendileri, nitelikleri gereği sermayedirler; sermaye yalnızca, bu üretim araçlannın "ekonomik adıdır"; ve aynı şekilde, topraktan başka bir şey olmayan arazi parçaları da, belli sayıda toprak sahiplerince tekel altına alınmıştır. Tıpkı ürünlerin, üreticinin karşısına, sermayede ve kapitalistte -aslında o, sermayenin kişileşmesinden başka birşey değildir- bulunan bağımsız bir kuvvet olarak çıkması gibi, toprak da, toprak sahibinde kişileşir ve aynı şekilde, bağımsız bir kuvvet olarak ard ayaklarının üzerine kalkarak, yardımıyla yaraülan üründen kendi payını ister. Böylece, toprak, üretkenliğini yenilemek ve artırmak için üründen payına düşen kısmı alacağı yerde, toprak sahibi, harcamak ya da çarçur etmek için üründen bir pay alır. Sermayenin, ücretli-emek olarak emeği öngördüğü açıkür. Ama eğer, emek de, ücretii-emek olarak çıkış noktası diye alınacak olursa, genellikle emeğin, ücretli-emek ile özdeş görüneceği de tıpkı bunun gibi apaçık bir şey olur; bu durumda, sermaye ile tekel alüna alınmış toprağın da, genellikle emekle ilişkisi bakımından, emek koşullarının doğal biçimi olarak görünmesi gerekir. Böyle olunca, sermaye olmak, emek araçlarını doğal biçimi ve dolayısıyla da, bunların genellikle emek sürecindeki işlevlerinden doğan kaüksız gerçek nitelikleri olarak görünür. Sermaye ile, üretilmiş üretim araçlan böylece özdeş terimler haline gelirler. Aynı şekilde toprak ve tekel haline gelmiş toprak, özel mülkiyet yoluyla özdeş hale gelir. Nitelikleri gereği sermaye olan emek araçları da böylece kâr kaynağı haline gelirler; tıpkı toprağın da toprak olarak, ranün kaynağı haline gelmesi gibi. Emek olarak emek, bir amaca yönelik üretken faaliyet olarak kendi yalın niteliği içersinde üretim araçlan ile ilişkisi, bunlann toplumsal belirleyici biçimler bakımından değil, daha çok, emek malzemesi ve araçlan olarak bunlann somut varlıklan bakımındandır; bu emek malzemesi ve araçlan da gene birbirlerinden, kullanım-değerleri olarak sırf maddi bakımdan ayrılırlar; örneğin, üretilmemiş bir varlık olan toprak ve üretilen emek araçları gibi. Ve eğer emek, ücretii-emek ile özdeş ise,

emek koşullannın, emeğin karşısına çıktığı özel toplumsal biçim de, bunların maddi varlığı ile özdeş olur. Bu durumda, emek araçlan, bu nitelikleriyle sermaye ve toprak da bu niteliği ile toprak mülkiyetidir. Bu emek koşullannın emekle ilişkisi bakımından biçimsel bağımsızlığı, ücret-li-emek bakımından bu bağımsızlığın özel biçimi, öyleyse, nesneler olarak, üretimin maddi koşullan olarak bunlardan ayrılmaz bir özellik, üretim öğeleri olarak bunlann özlerinde bulunan, içlerinde taşıdıkları bir niteliktir. Bunlann, kapitalist üretim sürecindeki, belirli bir tarihsel dönemin damgasını taşıyan belirli toplumsal nitelikleri, üretim sürecinin öğeleri olarak ezelden beri kendilerine ait bulunan doğal ve içlerinde taşıdıklan bir niteliktir. Bu nedenle, sırasıyla toprağın, emeğin ilk faaliyet alanı, doğa güçlerinin diyarı, bütün emek araçlarının önceden varolan deposu olarak oynadığı rol ile, genel üretim sürecinde, üretilmiş üretim araçlarının (araç ve gereçlerle, hammaddelerin, vb.) oynadığı rol, sermaye ve toprak mülkiyeti olarak bunlann talep ettikleri kendi paylarında -yani kâr (faiz) ve rant biçiminde bunlann toplumsal temsilcilerine düşen paylarda- ifadesini buluyormuş gibi görünmek zorundadır -tıpkı emekçinin emeğinin üretim sürecinde oynadığı rolün ücretlerde ifadesini bulmuş olması gibi. Rant, kâr ve ücretler, böylece, toprağın, üretilmiş üretim araçlarının ve basit emek-sürecindeki emeğin - herhangi bir tarihsel belirlemeyi bir yana bırakarak, bu emek-sürecini sırf insan ile doğa arasında yürütülen bir süreç olarak kabul ettiğimiz zaman bile- oynadığı oyundan doğuyormuş gibi görünür. Şöyle söylendiği zaman, bir başka biçimde de gene aynı kapıya çıkar: bir ücretli-emekçinin kendisine ait kısmını temsil eden ürün, onun kazancı ya da geliri, yalnızca ücretler, değerin (ve dolayısıyla, bu değerle ölçülen toplumsal ürünün) onun ücretlerini temsil ettiği kısımdır. Dolayısıyla, eğer ücretli-emek, genellikle emekle aynı şey olursa, ücretler de emeğin ürünüyle, ve ücretleri temsil eden değer kısmı, genellikle emek tarafından yaratılan değer ile çakışmış olur. Ama bu durumda, değerin diğer kısımları, kâr ile rant da, ücretler yönünden bağımsız görünürler ve, emekten tamamen farklı ve bağımsız kendi kaynaklanndan doğmalan gerekir; bunların, üretime katılan öğelerden doğması ve bunların sahiplerinin paylarına düşmesi gerekir; yani kâr, üretim araçlarından, sermayenin maddi öğelerinden, rant ise, toprak sahibi tarafından temsil edilen topraktan ya da doğadan ortaya çıkar (Roscher).*

Toprak mülkiyeti, sermaye ve ücretli-emek, böylece, gelirin kaynakları olmaktan çıkarak -şu anlamda ki, sermaye, kapitalistin emekten sızdırdığı artı-değerin bir kısmını kâr biçiminde kapitaliste doğru çeker; toprak üzerindeki tekel, kânn öteki kısmını toprak sahibine çeker; ve emek, değerin geri kalan kısmını, ücretler biçiminde emekçiye bağışlar-

* Roscher, *System der Volksvirtschaft,* Band I, *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* Stuttgart und Augsburg, 1858. -*Ed.*

değerin bir kısmının kâr biçimine, öteki kısmının rant biçimine, bir üçüncüsünün ücretler biçimine çevrilmesine aracılık eden kaynaklar olmaktan çıkarak, bu değer kısımlannın ve ürünün, bunların

bulunduğu ya da karşılıklı olarak değiştirildiği kısımların bizzat doğduklan, dolayısıyla, son tahlilde, ürünün değerinin kendisinin de doğduğu gerçek kaynaklar haline geliyorlar.[50]

Kapitalist üretim tarzının ve hatta meta üretiminin en yalın kategorileri için, metalar ve para için, servetin öğelerinin üretimde dayanak olarak hizmet ettikleri toplumsal ilişkileri, bu şeylerin kendilerinin (me-taların) özelliklerine, ve daha da belirgini, üretim ilişkilerinin kendisini bir şeye (paraya) dönüştüren gizemli özelliğe daha önce de işaret etmiştik. Bütün toplum biçimleri, meta üretimi ve para dolaşımı aşamasına ulaştıkları ölçüde bu sapmaya katılırlar. Ama kapitalist üretim tarzında ve onun egemen kategorisi ve belirleyici üretim ilişkisi olan sermayede, bu büyülü ve gizemli alem daha da gelişir. Eğer biz, ilkin sermayeyi fiili üretim sürecinde, arü-değer sızdıran bir araç olarak düşünecek olursak, bu ilişki henüz çok yalındır ve asıl bağlantı, kendisini bu süreci yürütenler, bizzat kapitalistier üzerinde hissettirir ve bilinçlerinde yer eder. İşgününün sınırlan üzerindeki şiddetii savaşım, bunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyar. Bu dolaysız alanda, emek ile sermaye arasındaki bu doğrudan etkinlik çerçevesi içersinde bile durum, bu yalın haliyle kalmaz. Nispi artı-değerin, fiili ve özellikle kapitalist olan üretim tarzındaki büyümesiyle, dolayısıyla toplumsal emeğin üretken güçlerinin gelişmesiyle, doğrudan emek-sürecindeki emeğin bu üretici güçleri ve toplumsal iç bağıntılan, emekten sermayeye aktarılmış gibi görünürler. Emeğin bütün toplumsal üretici güçleri, emeğin kendisinden değil de sermayeden ileri geliyormuş, sermayenin kendi rahminden doğuyormuş gibi göründüğü için, sermaye, şimdi çok gizemli bir varlık haline gelir. Ardından, hem töz ve hem de biçim değişiklikleriyle dolaşım süreci işin içine girer ve, sermayenin bütün kısımlan, tarımsal sermaye bile, özellikle kapitalist olan üretim tarzının gelişmesi ölçüsünde değişir. Bu dolaşım alanında, değerin başlangıçtaki yaratıldığı koşullar tamamen arka plana itilir. Doğrudan üretim sürecinde kapitalist, daha şimdiden aynı zamanda hem meta üreticisi ve hem de meta-üretimi yöneticisi olarak hareket eder. Dolayısıyla da, bu üretim süreci ona, hiç bir şekilde, arü-değer üretme süreci olarak görünmez. Ne var ki, sermayenin fiili üretim sürecinde sızdırabil-diği ve o metalarda ortaya çıkabilecek artı-değerin, metaların içerdiği değer ve artı-değerin, önce dolaşım sürecinde gerçekleşmesi şarttır. Ve, hem üretime yatırılan değerlerin yerine konması ve hem de özellikle

[50] Ücretler, kâr ve rant, bütün gelirlerin üç asli kaynağı olduğu gibi, bütün değiştirilebilir değerlerin de kaynaklarıdır (A. Smith) *[An Inquiry into the Nature and Causes* of *the MVealth of Nations,* Aberdeen, London 1848, s. 43. -*Ed.]* - İşte bunun için, maddi üretimin nedenleri aynı zamanda varolan başlangıç gelirlerin de kaynaklarıdır. (Storch *[Cours* d' *economie politigue,* St. Peterbourg 1815. -*Ed.*], I, s. 259. -*Ed.]*

metaların içerdikleri artı-değer, yalnız dolaşımda gerçekleşiyormuş gibi görünmekle kalmaz, fiilen ondan doğuyormuş gibi de görünür; bu görüntüyü özellikle iki durum destekler; önce, satışla sağlanan kâr, hileye, kandırmaya, işbilirliğe, beceriye ve binlerce elverişli piyasa koşullanna bağlıdır; ve sonra, burada emek-zamanına eklenen ikinci bir belirleyici öğe daha vardır - dolaşım zamanı. Gerçekte bu, değerin ve artı-değerin oluşumuna karşı olumsuz bir engel olarak etkide bulunur, ama emeğin kendisi gibi olumlu bir neden ve emekten bağımsız ve sermayenin niteliğinden ileri gelen belirleyici bir öğe görünüşüne sahiptir. İkinci Ciltte, biz bu dolaşım alanını, doğal olarak, yarattığı biçim belirlemeleriyle ilgili olarak ve, sermayenin yapısında bu alanda yer alan gelişmeleri göstermek için ele almak durumundaydık. Oysa aslında burası, rekabet alanı olup, tek tek olaylar ele alınınca raslantının egemen olduğu görülür; bu nedenle, bu raslantılara egemen olan ve bunlan düzenleyen iç yasa, ancak, bu raslantılann büyük sayılar halinde gruplandırılmalanyla gözle görünür hale gelir; aksi halde bunlar, üretimi yürüten kimseler için gözle görülmez ve kavranılması olanaksız olaylar olarak kalırlar. Ama bir de şu var: doğrudan üretim süreci ile dolaşım sürecinin bir birliği olan fiili üretim süreci, yeni oluşumlara yol açar ve bu yeni biçimler içersinde, iç ilişkilerin bağı gitgide gözden kaybolur, üretim ilişkileri birbirinden kopuk hale gelir ve değeri oluşturan öğeler, birbirlerinden bağımsız biçimler halinde kemikleşirler.

Artı-değerin kâra çevrilmesi, gördüğümüz gibi, dolaşım süreci tarafından olduğu kadar üretim süreci ile de belirlenir. Kâr biçimindeki arü-değer, arük, sermayenin, kendisini doğuran emeğe yaünlan kısmı ile değil, toplam sermaye ile bağlı olmaktadır. Kâr oranı arü-değer oranı değişmeden kaldığı halde, değişmesine izin veren ve hatta onu gerekli kılan kendi öz yasalanyla düzenlenir. İşte bütün bunlar, gitgide artı-değerin gerçek niteliğini ve böylece de sermayenin asıl mekanizmasını gizlemektedir. Aynca bu, kânn, ortalama kâra, değerlerin üretim-fıyatlarına, piyasa-fıyatiannın düzenleyici ortalamalara dönüştürülmesiyle daha da ileri götürülmektedir. Burada, karmaşık bir toplumsal süreç, sermayelerin eşitlenmesi süreci, işin içine girmekte ve, çeşitii üretim alanlarında, metaların nispi ortalama fiyatiannı, bunlann değerlerinden ve de ortalama kârdan (her özel üretim alanındaki bireysel sermaye yatırımlanndan tamamen ayn olarak), belirli sermayeler tarafından emeğin fiili sömürüsünden ayırmaktadır. Bu, yalnız böyle görünmekle kalmaz, aslında da, metaların ortalama fiyatının değerlerinden, dolayısıyla onlarda gerçekleşen emekten farklı olduğu, ve belli bir sermayenin ortalama kârının, onun tarafından kullanılan emekçilerden sızdırdığı artı-değerden farklı olduğu doğrudur. Metalann değeri, doğrudan doğruya, yalnızca emeğin üretkenliğindeki değişikliklerin, üretim-

fıyatlannın yükselmesi ve düşmesi, bunların en son sınırlan üzerindeki değil, hareketleri üzerindeki etkisinde kendisini gösterir. Kâr, emeğin doğrudan doğruya sömürülmesiyle,

bu sömürü kapitaliste -görünüşte böyle bir sömürüden bağımsız olarak varolan- düzenleyici piyasa-fıyatları karşısında ortalama kârdan sapan bir kâr gerçekleştirme olanağı verdiği ölçüde, ancak, ikinci derecede belirleniyormuş gibi görünür. Normal ortalama kârların kendileri, sermayenin özünde bulunan ve sömürüden apayrı bir nitelikmiş gibi görünür; anormal sömürü, ya da, elverişli, olağanüstü koşullar altında ortalama sömürü bile, bu kârın kendisini değil, ancak ortalama kârdan sapmaları belirliyormuş gibi görünür. Kârın, girişim ve faize aynlması (temeli dolaşıma dayanan ve, üretim sürecinin kendisinden değil de tamamen dolaşımdan doğuyormuş gibi görünen ticari kâr ile, para ticaretinden gelen kânn işin içersine kanşması bir yana), artı-değerin bağımsız bir biçim kazanması, özüne ve tözüne karşıt bir biçim içersinde kemikleşmesi işini tamamlar. Kânn bir kısmı, diğer kısmına karşıt olarak kendisini, sermaye ilişkilerinden tamamen kopartır ve, ücretli-emeği sömürme işlevlerinden değil de, bizzat kapitalistin ücretli-emeğinden doğuyormuş gibi görünür. Bunun tam tersine, faiz de, hem emekçinin ücretli-emeğinden ve hem de kapitalistin kendi emeğinden bağımsız ve sermayeye ait bağımsız bir kaynaktan doğuyormuş gibi görünür. Sermayenin başlangıçta, dolaşımın yüzeyinde, bir sermaye fetişizmi, değer yaratan değer olarak görünmesi gibi şimdi de o, gene, faiz getiren sermaye biçiminde en yabancılaşmış ve en karakteristik biçiminde görünür. İşte bunun için, toprak-rant ve emek-ücretler formüllerinin üçüncüsü olarak sermaye-faiz formülü, sermaye-kâr formülünden çok daha tutarlıdır, çünkü kârda hâlâ onun kökenini anımsatan bir şey kaldığı halde, bu, faizde, yalnız yokolmakla kalmamış, bir de bu kökene tamamen karşıt bir biçime de sokulmuştur.
En sonu, sermayeye, bir de, bağımsız bir artı-değer kaynağı, toprak mülkiyeti katılır; bu, ortalama kâra bir sınır koyar ve artı-değerin bir kısmını, ne bizzat çalışan, ne doğrudan doğruya emeği sömüren ve ne de faiz getiren sermayede olduğu gibi, başkalanna borç sermaye vermekle bir tehlikeyi göze aldığı, bir fedakarlıkta bulunduğu şeklinde ahlaki özürler bulabilen bir sınıfa aktarır. Burada, artı-değerin bir kısmı, toplumsal ilişkilerden çok, doğrudan doğruya doğal bir öğe ile, toprağa bağlı gibi göründüğü için, artı-değerin çeşitli kısımlannın karşılıklı yabancılaşması ve katılaşması işi tamamlanmış, içsel bağlar tamamen kopmuştur; üretim sürecinin çeşitli maddi öğeleriyle bağlı halde bulunan üretim ilişkileri, birbirinden bağımsız hale getirildiği için, artı-değerin asıl kaynağı tamamen göze görülmez hale gelmiştir.
Sermaye-kâr, ya da daha iyisi sermaye-faiz, toprak-rant, emek-ücretler formüllerinde, değerin ve genellikle servetin öğeleri ile kaynaklan arasındaki iç bağıntı olarak gösterilen bu ekonomik üçlü formülde, kapitalist üretim tarzının tam bir gizem haline getirilişini, toplumsal ilişkilerin şeylere çevrilmesini, maddi üretim ilişkilerinin, bunlann tarihsel ve toplumsal belirlenişleriyle doğrudan birleştirilmesini görüyoruz. Şimdi

burası, Bay Sermaye ile Bayan Toprağın kolkola girip, hem toplumsal kişiler ve hem de sırf bir şeyler olarak gulyabani gezintisine çıktıklan, büyülü, çarpıtılmış ve tepetaklak edilmiş bir alem oluyor. Bu uydurma görüntüyü ve hayali yıkmak, servetin çeşitli toplumsal öğelerinin bu karşılıklı bağımsızlığına ve katılaşmasına, şeylerin kişileştirilmesine, üretim ilişkilerinin maddi varlıklara çevrilmesine, güllük yaşamın bu inancına son vermek, klasik iktisadın büyük erdemidir. O, bunu, faizi kânn bir kısmına, rantı ortalama kârın üzerindeki fazlalığa indirgeyip, böylece her ikisini de artı-değerde birleştirerek; ve dolaşım sürecini sırf biçimlerin başkalaşımı olarak göstererek, ve en sonu, metalann değerini ve artı-değerini, doğrudan üretim sürecindeki emeğe indirgeyerek yapmıştır. Gene de klasik iktisadın en iyi sözcüleri, burjuva görüş açısından başka türlüsünün beklenemeyeceği gibi, kendi eleştirilerinin dağıttıklan bu hayal aleminin şu ya da bu ölçüde pençesinden kurtulamamakta, dolayısıyla da azçok tutarsızlığa, yanılgıya ve çözümlenmemiş çelişkilere düşmektedirler. Öte yandan, fiili üretim aracılan için, bu yabancılaşmış ve irrasyonel, sermaye-faiz, toprak-rant, emek-ücretler biçimlerinde kendilerini pek rahat hissetmeleri tamamen doğaldır, çünkü bunlar, içlerinde dönüp dolaştıkları ve günlük işlerini yürüttükleri hayali biçimlerin ta kendileridirler. Üretimi fiilen yürütenlerin günlük kavramlannın didaktik ve azçok dogmatik bir yorumundan başka bir şey olmayan ve bu kav-ramlan belli bir ussal düzen içersinde tertipleyen kaba ekonominin her türlü iç bağıntıdan yoksun bu üçlü formülde kendi yalınkat tantanası için doğal ve kuşku götürmez yüce temeli bulması da işte bu yüzden aynı derecede doğaldır. Bu formüller, kendi gelir kaynaklannın fiziksel zorunluluğunu ve ebedi haklılığını ilan ettiği ve bunlan bir dogma düzeyine yükselttiği için, aynı zamanda egemen sınıflann çıkarlanna da denk düşer.
Üretim ilişkilerinin nasıl şeylere çevrildiğinin ve üretimi yürütenlerle ilişkisi bakımından bunlardan nasıl bağımsız hale getirildiğinin seri-mini yaparken, dünya piyasası, bu piyasadaki iniş çıkışlar, piyasa-fıyatla-rındaki hareketler, kredi dönemleri, sınai ve ticari çevrimler, bolluk ve bunalımın birbirini izlemesi nedeniyle, aradaki iç bağıntılann, üretim ara-cılanna, iradelerini zorla onlara kabul ettiren ve karşılarına kör bir zorunluluk olarak çıkan, karşı konulması olanaksız doğal yasalar gibi nasıl

göründüklerini bir yana bırakıyoruz. Bunu böyle yapmamızın nedeni, gerçek rekabet hareketlerinin, bizim konumuzun ötesinde bir alana ait olması ve bizim ancak, kapitalist üretim tarzının iç örgenlenişini, ideal ortalaması içersinde ve olduğu gibi ortaya koymak durumunda olmamızdır. Daha önceki toplum biçimlerinde bu ekonomik gizemleştirme, başlıca para ve faiz getiren sermaye yönünden ortaya çıkmıştır. Eşyanın doğası gereği, önce, kullanım-değeri, en yalın kişisel gereksinmeler üretiminin egemen olduğu, ve ikinci olarak da, kölelik ya da serfliğin, antik ve orta çağlarda olduğu gibi, toplumsal üretimin geniş temellerini oluş-

turduğu yerlerde bu gizemleştirme, işin içersine kanşmamıştır. Burada, üretim koşullannın üreticilere egemen oluşunu, üretim sürecinin doğrudan itici gücü olarak görünen ve böyle de olan, egemenlik-kölelik ilişkileri gizlemiştir. İlkel komünizmin egemen olduğu ilk komünal toplumlarda ve hatta antik komünal kentlerde, üretimin temeli olarak görünen şey, kendi koşullarıyla birlikte, işte bu komünal toplumun kendisiydi ve yaptığı yeniden-üretim de, onun en son amacı olarak görünüyordu. Ortaçağın lonca sisteminde bile ne sermaye ve ne de emek bağımsız görünüyordu; bunların ilişkileri, toplu kurallarla, aynı birliğe bağlı olmanın getirdiği ilişkilerle ve buna tekabül eden, mesleki yükümlülük, zanaatkarlık, vb. kavramlarıyla düzenleniyordu. Ancak kapitalist üretim tarzının...*

* Elyazması burada kalıyor. -*Ed.*

KIRKDOKUZUNCU BOLUM ÜRETİM SÜRECİNİN TAHLİLİ ÜZERİNE

I

AŞAĞIDAKİ tahlilin amaçlan için, üretim-fıyatı ile değer arasındaki ayrımı bir yana bırakabiliriz, çünkü bu ayrım, burada olduğu gibi, emeğin toplam yıllık ürününün değeri, yani toplam toplumsal sermayenin ürünü dikkate alındığı, zaman tamamen ortadan kalkar.

Kâr (girişim kârı *artı* faiz) ve rant, metalann arü-değerinin belli kısımlannın büründükleri kendilerine özgü biçimlerden başka bir şey değildir. Artı-değerin büyüklüğü, bunun bölünebileceği kısımlann toplam büyüklüğünün sınırıdır. Ortalama kâr *artı* rant, bu nedenle, arü-değere eşittir. Metaların içerdikleri artı-emek ve böylece artı-değer kısmının, ortalama kârın eşitienmesinde doğrudan doğruya yer almaması ve böylece, meta-değerin bu kısmının metalarda hiç ifade edilmemesi olasıdır. Ama önce bu, ya metaların, değerlerinin altında satıldığında değişmeyen sermayenin bir öğesini oluşturmaları, kâr oranının yükselmesi olgusuyla, ya da metaların, değerlerinin altında satıldıkları zaman, değerin, bireysel tüketime ait nesneler biçiminde gelir olarak tüketilen kısmına girmeleri nedeniyle daha büyük bir ürün ile temsil edilen kâr ve rant tarafından dengelenir. İkinci olarak, bu, ortalama hareket içersinde ortadan kalkar. Her ne olursa olsun, meta-fiyatında ifade edilmeyen

artı-değerin bir kısmı, fiyat oluşumu için kaybedilmiş olsa bile, ortalama kâr ile rantın toplamı, normal biçimi içersinde, toplam artı-değerden, daha küçük olabilir ama, hiç bir zaman daha büyük olamaz. Bu normal biçim, emek-gücünün değerine tekabül eden bir ücreti öngörür. Tekel-rant bile, ücretlerden bir indirimi temsil etmediği sürece, yani özel bir kategoriyi oluşturmadığı sürece, daima dolaylı olarak artı-değerin bir kısmı olmak z:orundadır. Bir kısmını oluşturduğu metaın kendisinin üre-tim-fiyatını aşan fiyat fazlalığının bir parçası (farklılık rantında olduğu gibi), ya da bir kısmını oluşturduğu metaın kendi artı-değerini, ortalama kâr ile ölçülen kendi artı-değeri üzerindeki kısmı aşan bir parçası (mutlak rantta olduğu gibi) değil ise, en azından diğer metaların, yani tekel fiyatına sahip bu meta karşılığında değişilen metalann artı-değerinin bir kısmıdır. Ortalama kâr *artı* toprak rantı, hiç bir zaman, kısımlannı oluş-turduklan ve bu bölünmeden önce varolan büyüklükten daha fazla olamaz. İşte bunun için, metaların tüm artı-değerinin, yani metalann içerdiği bütün artı-emeğin, bunlann fiyatlarında gerçekleşip gerçekleşmemesi bizim in- celememiz bakımından bir önem taşımaz. Bir metaın üretimi için top-lumsal olarak gerekli-emek miktarının, emeğin üretkenliğindeki sürekli değişme sonucu devamlı bir değişiklik göstermesi nedeniyle, artı-emeğin bütünüyle gerçekleşmemesi dışında, bazı metalar daima anormal koşullar altında üretilirler ve bu yüzden de bireysel değerlerinin altında sa-tılmalan zorunluluğu vardır. Her ne olursa olsun, kâr *artı* rant, eşittir, top- lam gerçekleşmiş artı-değer (artı-emek), ve bu incelemenin amacı için, gerçekleşmiş artı-değer, bütün artı-değere eşitlenebilir; çünkü kâr ile rant, gerçekleşmiş artı-değer ya da genel bir deyişle, metalann fiyatlanna geçen artı-değer, dolayısıyla pratikte, bu fiyatın bir kısmını oluşturan bütün artı-değerdir. Öte yandan, gelirin üçüncü özgül biçimini oluşturan ücretler, daima, sermayenin değişen kısmına, yani canlı emek-gücünün satın alınması, emek araçlarına değil de emekçilere ödeme yapılması için yatınlan kısmına eşittir. (Gelirin harcanması biçiminde ödenen emeğin kendisi, ücretler, kâr ya da rant olarak ödenmiştir ve bu nedenle, kendisiyle ödendiği metalann herhangi bir kısmını oluşturmaz. Bunun için de, meta-değerin ve meta-değeri oluşturan kısımlann incelenmesinde dikkate alınmamıştır.) Ücret, emek- çinin toplam işgününün, değişen sermayenin değerinin ve şu halde emeğin fiyatının yeniden üretildiği kısmının maddeleşmesidir; meta-değerin, emekçinin kendi emek-gücünün değerini, ya da emeğinin fiyatını

yeniden ürettiği kısmıdır. Emekçinin toplam işgünü iki kısma ayrılmıştır. Bunun bir kısmında o, kendi geçim araçlannın değerini üretmek için gerekli miktarda emek harcar ve bu, toplam emeğinin karşılığı ödenen kısmı, kendi bakım ve yeniden-üretimi için gerekli olan parçasıdır. İşgününün tüm geriye kalan kısmı, emeğin, ücretlerde gerçekleşen değerinin üzerinde harcanan tüm fazladan emek, toplam meta-üretiminin artı-değerinde (ve şu halde belli bir miktar meta fazlalığında) temsil edilen, artı-emek, karşılığı öden-

meyen emektir; artı-değer de, ayrıca, farklı adlar alan kısımlara, kâra (girişim kân *artı* faize) ve ranta bölünür.

Demek oluyor ki, içersinde, emekçilerin toplam emeğinin bir gün ya da bir yıl boyunca gerçekleştirildiği, metalann toplam değer kısmı, bu emeğin yarattığı yıllık ürünün toplam değeri, ücretlerin değerine, kâra ve ranta bölünür. Bu toplam emek, gerekli-emek ile, emekçinin, kendisine ödeme yapıldığı ürünün değer kısmını, yani ücretlerini yarattığı emek ile, artı-emeğe, ürünün artı-değeri temsil eden ve karşılığı ödenmeyen artı-emeğe bölünür; bu artı-değer de, daha sonra, kâr ile ranta aynlır. Bu emek dışında emekçi başka bir emek harcamaz, ve ürünün, ücretler, kâr ve rant biçimlerini alan toplam değeri dışında başka bir değer yaratmaz. Yıl boyunca emekçi tarafından yeni emeğin eklendiği yıllık ürünün değeri, ücretler, ya da değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamına eşit olup, artı-değer de kâr ile ranta bölünür.

Emekçinin yıl boyunca yarattığı yıllık ürünün tüm değer kısmı, öyleyse, üç gelirin, ücretlerin kânn ve rantın değerinin, yıllık değer toplamında ifade edilmiş olur. Bu nedenle, açıktır ki, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ürünün yıllık üretilen değerinde yeniden üretilmemiştir, çünkü, ücretler yalnız, üretime yatırılmış bulunan sermayenin değişen kısmının değerine eşittir, ve rant ile kâr yalnızca değişmeyen sermayenin değeri artı değişen sermayenin değerine eşit olan, yatınlan sermayenin toplam değeri üzerinde üretilen değer fazlasına, artı-değere eşittir.

Kâr ve rant biçimine çevrilen artı-değerin bir kısmının, gelir olarak tüketilmeyip biriktirilmesinin, burada çözümlenecek sorun için hiç bir önemi yoktur. Birikim fonu olarak tasarruf edilen bir kısım, eski sermayenin, ister emek-gücü, ister emek araçları için yatırılmış bulunan kısımlan olsun, eski sermayenin yerine konulması için değil, yeni ve ek sermaye yaratılmasına hizmet eder. İşte bu yüzden, kolaylık olsun diye biz, burada, gelirin, tümüyle bireysel tüketime geçtiğini kabul edebiliriz. Güçlük iki yönlüdür. Bir yandan, içersinde gelirlerin, ücretlerin, kâr ve rantın tüketildiği yıllık ürünün değeri, değişmeyen sermayenin değerinin kendisinde kullanılan kısmına eşit, bir değer parçasını içerir. O, bu değer kısmını, kendisini ücretlere ve kendisini kâr ile ranta ayrıştıran kısma ek olarak içerir. Dolayısıyla onun değeri = ücretler + kâr + rant + S (onun değişmeyen değer kısmı). Yılda üretilen ve değeri ancak = ücretler + kâr + rant olan bir değer, nasıl olur da değeri = (ücretler + kâr + rant) + S olan bir ürünü satın alabilir? Yıllık üretilen bir değer, nasıl olur da, kendisinden daha yüksek bir değere sahip olan bir ürünü satın alabilir?

Öte yandan, değişmeyen sermayenin, ürüne geçmeyen ve değeri azalmış olsa bile, yıllık meta üretiminden önce de olduğu gibi varolmaya devam eden kısmını bir yana bıraksak bile; başka bir deyişle, kullanılan ama tüketilmeyen sabit sermayeyi geçici olarak dikkate al-masak bile, yatınlan sermayenin değişmeyen kısmı, ham ve yardımcı-

maddeler biçiminde bütünüyle yeni ürüne aktarılmış gibi görünür, oysa emek araçlarının bir kısmı tamamen, bir kısmı ancak kısmen tüketilmiş ve dolayısıyla da değerin yalnız bir kısmı üretimde tüketilmiştir. Değişmeyen sermayenin üretimde bütünüyle tüketilen bu kısmının ayni olarak yerine konulması gerekir. Diğer bütün koşullar ve özellikle emeğin üretkenlik gücünün aynı kaldığı varsayıldığında, bu kısım, eskisi gibi yerine konulması için aynı miktar emeği gerektirir, yani eşdeğer bir değerle ye-rine konulması gerekir. Böyle yapılmazsa, yeniden-üretimin eski ölçeğinde yapılması olanaksızdır. Ama, bu emeği harcamak zorunda olan kimdir, kim bunu harcayacaktır?

Birinci güçlük konusunda: ürünün içerdiği değişmeyen değer kısmını kim ödeyecektir ve ne ile ödeyecektir? - Üretimde tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin, ürünün değerinin bir kısmı olarak tekrar ortaya çıktığı varsayılmıştı. Bu, ikinci güçlükle ilgili varsayımlarla bir çelişki oluşturmaz. Bu yapıtın Birinci Kitabında (Kap. V.) ("Emek Süreci ve Artı-Değer Üretme Süreci") sırf yeni emeğin eklenmesiyle, eski değerin üründe aynı zamanda nasıl korunup kaldığını, bunun, eski değeri yeniden üretmediği ve ona bir değer katmadığı halde yalnızca ek bir değer yarattığını, ve bu durumun, emeğin, değer yaratan, yani genellikle emek olmasını değil, belirli üretken emek olarak işlerinin bir sonucu olduğunu ortaya koymuştuk. Bu nedenle, içersinde gelirin, yani yıl boyunca yaratılan tüm değerin harcandığı üründe, değişmeyen kısmın değerinin korunması için hiç bir ek emeğe gerek bulunmuyordu. Ama şu da var ki, bir önceki yıl boyunca tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin ve kullanım-değerinin yerine konulması için yeni ek emek gereklidir, bu yerine konulmaksızın yeniden-üretim kesinlikle olanaksızdır.

Bütün yeni eklenen emek, yıl boyunca yeni yaratılan değerde kendisini ortaya koymuştur ve bu da, üç

tür gelire bölünmüştür: ücretler, kâr ve rant. - Dolayısıyla, bir yandan, ayni olarak ve değerine göre ve kısmen de sırf değerine göre (sırf sabit sermayedeki aşınma ve eskime için) yerine konulması gerekli, tüketilmiş değişmeyen sermayenin yerine konulması için, herhangi bir toplumsal emek fazlası kalmaz. Öte yandan, emeğin yılda yarattığı, ücretlere, kâra ve ranta bölünen ve bu biçim içersinde harcanacak olan değer, sermayenin, kendi değeri dışında, yıllık üründe içerilmesi gereken değişmeyen kısmının ödenmesi ya da satın alınması için yeterli değilmiş gibi görünür.

Burada ortaya çıkan sorun, bilindiği gibi, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi incelenirken -İkinci Cilt, Üçüncü Kısım- çözümlenmiş bulunuyordu. Burada bu soruna tekrar dönmemizin nedeni, önce, orada artı-değer, kendi gelir biçimleri içersinde -kâr (girişim kârı artı faiz) ve rant- geliştirilmemiş bulunuyordu ve dolayısıyla da bu biçimler içersinde incelenmesi olanaksızdı; sonra bir de, ücretler, kâr ve rantın biçiminin çözümlenmesinde, Adam Smith'ten beri bütün ekonomi politiği saran inanılmaz bir yanılgı bulunuyordu.

Biz, daha önceki incelememizde, bütün sermayeyi iki büyük sınıfa ayırmıştık: Sınıf I, üretim araçlan üreten ve Sınıf II, bireysel tüketim mallan üreten. Bazı ürünlerin, hem kişisel tüketim ve hem de üretim araçları olarak (at, tahıl, vb.) pekala hizmet edebileceği olgusu, bu bölümün mutlak doğruluğunu hiç bir şekilde geçersiz kılmaz. Zaten bu, aslında bir varsayım değil, yalnızca bir olgunun ifadesidir. Bir ülkenin yıllık ürününü alalım. Ürünün bir kısmı, üretim aracı olarak iş görme olanağı ne olursa olsun, bireysel tüketime geçer. Bu, karşılığında, ücretlerin, kârın ve rantın harcandığı üründür. Bu ürün, toplumsal sermayenin belli bir kısmının ürünüdür. Bu aynı sermayenin, Sınıf I'e giren ürünleri de üretmesi pekala olasıdır. Böyle olduğu sürece o, Sınıf N'nin ürünlerinde, fiilen bireysel tüketime giren ürünlerde tüketilen ve Sınıf I'e ait üretken biçimde tüketilen ürünleri sağlayan bu sermayenin bir kısmı değildir. Bireysel tüketime geçen, dolayısıyla, karşılığında gelirin harcandığı bütün bu ürün II, kendisinde tüketilen ve üretilen fazlalığın toplamı olan sermayenin varolduğu biçimdir. O, böylece, sırf tüketim nesnelerinin üretimine yatınlan sermayenin ürünüdür. Ve aynı şekilde yeniden-üretim araçları - hammadde ve emek araçları- olarak hizmet eden, Kesim I'e ait yıllık ürün, tüketim malları şeklinde hizmet etmek üzere *naturaliter** sahip bulunduğu nitelik ne olursa olsun, gene de sırf üretim araçlarının üretimine yatınlmış bulunan sermayenin ürünüdür. Değişmeyen sermayeyi oluşturan ürünlerin büyük bir kısmı, aynı zamanda maddi bakımdan, bireysel tüketime geçmeleri olanaksız bir biçim içersinde bulunurlar. Bunun olasılığı karşısında örneğin, bir çiftçinin, tohumluk hububatını yiyebilmesi ya da çeki hayvanlannı kesebilmesi, vb., olasılığı karşısında ekonomik bir engel, sanki bunlar tüketilebilir biçimde bulunan şeyler değilmiş gibi kendisini gösterir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, her iki sınıfta da, değişmeyen sermayenin, değerini ilgilendirdiği kadanyla, her iki sınıfın yıllık ürününden bağımsız olarak aynen varlığını sürdüren sabit kısmını dikkate almıyoruz.

Ücretlerin, kâr ve rantın harcandığı, kısacası gelirlerin tüketildiği Sınıf N'deki ürünler, değerlerini ilgilendirmesi bakımından üç öğeden oluşurlar. Bu öğelerden bir tanesi, üretimde tüketilen sermayenin değişmeyen kısmının değerine, diğeri, ücretlere yatırılan değişen sermayenin değerine, en sonu üçüncüsü, üretilen artı-değere eşittir, yani = kâr + rant. Sınıf N'deki ürünün birinci öğesi, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ne Sınıf N'deki kapitalistler, ne bu sınıfın emekçileri ve ne de toprak sahiplerince tüketilebilir. Bu, onlann gelirlerinin bir kısmını oluşturmaz, ancak, ayni olarak yerine konulması ve bunun için de satılması gerekir. Buna karşılık, bu ürünün öteki iki öğesi, bu sınıfta yaratılan gelirlerin değerine, ücretler + kâr + ranta eşittir.

* Doğal olarak, -ç.

Sınıf I'de ürün, biçim bakımından aynı öğelerden oluşur. Ama geliri, ücretler + kâr + rantı, kısacası, sermayenin değişen kısmı + artı-de-ğeri oluşturan kısım, burada, bu sınıfın ürünlerinin doğal biçiminde değil, Sınıf Il'nin ürünleri biçiminde tüketilir. Bu nedenle, Sınıf I'in gelirlerinin değerinin, Sınıf Il'nin yerine konulacak değişmeyen sermayesini oluşturan ürünlerin o kısmı biçiminde tüketilmesi gerekir. Sınıf Il'nin ürünlerinin kendi değişmeyen sermayesini yerine koyması gerekli kısmı, Sınıf I'in emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahipleri tarafından kendi doğal biçiminde tüketilir. Bunlar gelirlerini, Il'nin bu ürünleri için harcarlar. Öte yandan, I'in ürünü, Sınıf I'in gelirini temsil ettiği ölçüde, değişmeyen sermayesini ayni olarak yerine koyduğu Sınıf II tarafından, kendi doğal biçimi içersinde üretken olarak tüketilir. En sonu, Sınıf I'in sermayesinin tüketilen değişmeyen kısmı, bu sınıfın tam da emek araçlannı, ham ve yardımcı maddeleri, vb., içeren, kendi ürünlerinden, kısmen I'deki kapitalistlerin kendi aralannda yaptıklan değişim, kısmen de böylece bu kapitalistlerin bazılannın, kendi ürünlerini doğrudan doğruya üretim aracı olarak bir kez daha kullanabilmeleri ile yerine konulur.

Basit yeniden-üretime ait daha önceki şemamızı (Kitap II, Yirminci Bölüm) alalım:

1. 4.000_s + l.OOOd + 1.000_a = 6.000

■-= 9.000

II. 2.000_s + 500d + 500_a = 3.000

}■
Buna göre, II'nin üreticileri ve toprak sahipleri, $500_d + 500_a = 1.000$'i gelir olarak tüketmekte, geriye yerine konulacak 2.000. kalmakta. Bunu, emekçiler, kapitalistler, I'den rant alanlar, gelirleri = $1.000_d + 1.000_a = 2.000$ olanlar tüketmiştir. II'nin tüketilen ürününü, I gelir olarak tüketmiştir ve I'in gelirinin tüketilemez ürünü temsil eden kısmı, değişmeyen sermaye olarak II tarafından tüketilmiştir. Bu durumda, geriye, 4.000_s'nin ne olduğu kalıyor. Bu, I'in kendisinin = 6.000, daha doğrusu = 6.000 - 2.000 olan ürününden yerine konuluyor; çünkü bu 2.000, zaten II için değişmeyen sermayeye çevrilmiş bulunuyor. Şurasını da unutmamak gerekir ki, bu sayılar gelişigüzel seçilmişlerdir ve bu yüzden de, I'in gelirlerinin değeri ile II'nin değişmeyen sermayesinin değeri arasındaki bağıntı kuşkusuz gelişigüzel görünür. Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, üretim süreci normal ve diğer bakımlardan eşit koşullar altında yeraldığı sürece, yani birikim bir yana bırakıldığında, Sınıf I'deki ücretlerin, kâr ve rantın değerlerinin toplamının Sınıf II'nin sermayesinin değişmeyen kısmının değerine eşit olması gerekir. Böyle olmadığı takdirde, ya Sınıf II, değişmeyen sermayesini yerine koyamayacak, ya da Sınıf I, gelirini, tüketilemez biçimden tüketilebilir biçime çeviremeyecektir.

Demek oluyor ki, yıllık meta-ürünün değeri, tıpkı, belli bir sermaye yatırımı tarafından üretilen meta-ürünün değeri gibi ve herhangi bir bireysel metaın değeri gibi, kendisini iki kısma ayrıştırır: A, yatırılan

değişmeyen sermayenin değerini yerine koyan kısım; B, gelir -ücretler, kâr ve rant- biçiminde temsil edilen kısım. Değerin ikinci öğesi B, birinci öğesi A'dan, ancak, A, diğer bakımlardan eşit koşullar altında, 1) asla [sayfa 736] gelir biçimini almadığı, ve 2) daima sermaye biçiminde, ve aslında değişmeyen sermaye biçiminde geriye aktığı ölçüde farklı olur. Ne var ki, diğer öğe, B de kendi içersinde bir iç çelişki taşır. Kâr ve rantın, ücretlerle ortak yanı, her üçünün de, gelirin biçimleri olmasıdır. Gene de bunlar, şu bakımdan esaslı bir aynlık gösterirler: kâr ile rant, artı-de-ğeri, yani ödenmemiş emeği temsil ettikleri halde, ücretler, ödenmiş emeği temsil ederler. Ürünün değerinin harcanan ücretleri temsil eden kısmı böylece ücretlerini yerine koymuş olur, ve, varsaydığımız koşullar altında, yeniden-üretimin aynı ölçekte ve aynı koşullar altında yer alması halinde, tekrar ücretlere çevrilir, önce değişen sermaye olarak, sermayenin, yeniden-üretim süreci için yeni baştan yatırılması gerekli öğesi olarak geriye akar. Bu kısmın iki yanlı işlevi vardır. Önce, sermaye biçiminde vardır ve sermaye olarak emek-gücü karşılığında değişilir. Emekçinin elinde, emek-gücünün satışı ile sağladığı gelire dönüşür ve gelir olarak da geçim araçlanna çevrilir ve tüketilir. Bu çifte süreç, para dolaşımının aracılığı ile görülür hale gelir. Değişen sermaye, para olarak yatınl-mış, ücretler şeklinde ödenmiştir. Bu, onun, sermaye olarak birinci işlevidir. Emek-gücü karşılığında değişilmiş ve bu emek-gücünün somut belirtisine, emeğe dönüşmüştür. İşte bu, kapitalist açısından olan süreçtir. İkincisi de: bu para ile, emekçiler, kendi ürettikleri metaların, bu para ile ölçülen ve gelir olarak tüketilen kısmını satın alırlar. Para dolaşımının bulunmadığını düşünürsek, emekçinin ürününün bir kısmı kapitalistin elinde mevcut sermaye şeklindedir. Bu kısmı o, sermaye olarak yatırır, yeni emek-gücü karşılığında emekçiye verir, ve emekçi de, bunu, doğrudan ya da dolaylı olarak başka metalarla değişerek gelir olarak tüketir. Demek ki, ürünün değerinin, yeniden-üretim süreci sırasında ücretlere, emekçilerin gelirlerine çevrilecek kısmı, önce sermaye biçiminde, daha doğrusu değişen sermaye biçiminde kapitalistin eline gerisin geriye akmaktadır. Emeğin ücretli-emek, üretim araçlannın sermaye ve üretim sürecinin kendisinin kapitalist süreç olarak sürekli yeni-den-üretilmesi için bu kısmının bu biçim içersinde geriye akması temel bir koşuldur.

Gereksiz güçlüklerden kaçınmak için, brüt verim ve net verimi, brüt gelir ve net gelirden ayırdetmek gerekir.

Brüt verim ya da brüt ürün, toplam yeniden-üretilen üründür. Sabit sermayenin kullanılan ama tüketilmeyen kısmı dışında, brüt verimin, ya da brüt ürünün değeri, üretime yatınlan ve tüketilen sermayenin değerine, yani değişmeyen ve değişen sermaye ile, kendisini kâr ve ranta aynştıran, artı-değerin toplamına eşittir. Yok eğer biz, bireysel sermaye yerine, toplam toplumsal sermayenin ürününü dikkate alırsak, brüt verim, değişmeyen ve değişen sermayeyi oluşturan maddi öğeler ile,

içersinde, kâr ile rantın da temsil olunduğu artı-ürünün maddi öğelerinin toplamına eşittir.

Brüt gelir, değerin o kısmı ile brüt ürünün, bu kısım düşüldükten sonra geriye kalan değerle ölçülen kısmına ve toplam üretimin [sayfa 737] ürününün üretime yatınlan ve üretimde tüketilen değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısımla ölçülen parçasına eşittir. Brüt gelir, demek ki, ücretler (ya da ürünün, tekrar işçinin geliri haline gelecek kısmı) + kâr + ranta eşittir. Buna karşılık net gelir, ücretler düşüldükten sonra geriye kalan artı-değer ve dolayısıyla artı-üründür, ve gerçekte, bu nedenle de, sermayenin gerçekleştirdiği ve toprak sahibi ile bölüşülecek artı-değeri ve onunla ölçülen artı-ürünü temsil eder.

Böylece, görüyoruz ki, her bireysel metaın değeri ve her bireysel sermayenin toplam meta-ürününün

değeri, iki kısma ayrılmaktadır: bir tanesi yalnız değişmeyen sermayeyi yerine koymaktadır ve diğeri bir kısmı değişen sermaye olarak geriye akmakla -ve dolayısıyla sermayenin *biçiminde* geriye akmakla- birlikte, gene de bütünüyle brüt gelire dönüşmeye ayrılmıştır; toplamı brüt geliri oluşturacak olan, ücretler, kâr ve rant biçimine girecektir. Ayrıca, aynı şeyin, bir toplumun yıllık toplam ürününün değeri için de doğru olduğunu görmüştük. Bireysel kapitalistin ürünü ile toplumun ürünü arasında ancak şu bakımlardan bir fark vardır: bireysel kapitalist açısından, net gelir brüt gelirden ayrılır, çünkü brüt gelir ücretleri içerdiği halde net gelir ücretleri dışarda bırakır. Tüm toplumun geliri açısından ulusal gelir, ücretler *artı* kâr *artı* ranttan, şu halde brüt gelirden ibarettir. Ne var ki, bu da, tüm toplumun, kapitalist üretim temeli üzerinde, kapitalist görüş açısından dayandığı, ve dolayısıyla da yalnız kâr ve ranta ayrışan geliri, net gelir olarak kabul ettiği ölçüde bir soyutlamadır.

Buna karşılık Mösyö Say gibi kimselerin, tüm ürünün, tüm brüt verimin, kendisini, ulusun net gelirine ayrıştırdığı ya da ondan ayırdedil-mesinin olanaksız olduğu, dolayısıyla bu ayrımın ulusal görüş açısından yokolduğu hayali, Adam Smith'ten beri ekonomi politiğe yayılan saçma dogmasının, yani, son tahlilde, metaların değerinin kendisini tamamen gelire, ücretlere, kâra ve ranta aynştırdığı dogmasının kaçınılmaz ve en son ifadesinden başka bir şeydeğildir.[51]

[51] Ricardo, Say'in düşüncesizce sözleri üzerine şu çok yerinde yorumda bulunuyor: "Net ürün ve brüt ürün konusunda M. Say şöyle söylüyor: 'Tüm üretilen değer brüt üründür; bu değer, üretim giderlerinden düşüldükten sonra, net üründür.' (Vol. II, s. 491.) Bu durumda, ortada net ürün diye bir şey olamaz, çünkü, M. Say'e göre, üretim gideri, rant, ücretler ve kârlardan oluşur. Sayfa 508'de şöyle diyor: 'Ürünün değeri, üretken hizmetlerin değeri, üretim giderinin değeri, işler kendi doğal gidişlerine bırakıldığında demek ki hepsi de benzer değerlerdir'. Bir bütünden bir bütüne alınız, geriye hiç bir şey kalmaz." (Ricardo, *Principles,* Chapter XXII, s. 512, Note.) - Şu da var ki, Ricardo'nun hiç bir yerde, Smith'in, meta-fiyatları üzerine yanlış tahlilini, bunun, gelirlerin değerlerinin toplamına indirgenmesini çürütmediğini daha sonra göreceğiz. Bununla kendisini yormamakta ve onun doğruluğunu, tahlillerinde, metaların değerlerinin değişmeyen kısmından "soyutlaması" bakımından kabul etmektedir. Zaman zaman olaylara aynı açıdan bakma yanılgısına düştüğü de görülmektedir.

Her bireysel kapitalist için, ürünün bir kısmının (yeniden-üretimin ya da birikimin dışında bile) tekrar sermayeye dönüşmesi gerektiği ve gerçekte bu dönüşmenin, yalnız, yeniden emekçilere ait gelir halini alacak olan ve dolayısıyla gelir biçimine giren değişen sermaye şeklinde olmayıp, hiç bir zaman gelir halini alamayacak değişmeyen sermaye şeklinde [sayfa 738] de olacağı, doğallıkla çok kolay anlaşılabilecek bir şeydir. Üretim sürecine şöyle bir gözatmak bile bunu açıkça gösterir. Güçlük, önce, üretim sürecine bütünüyle bakılırsa başlar. Ürünün, ücretler, kâr ve rant biçiminde gelir olarak tüketilen (tüketimin bireysel ya da üretken olmasının hiç bir önemi yoktur) tüm kısmının değeri, gerçekte kendisini, tahlil sırasında, bütünüyle, ücretler *artı* kâr *artı* ranttan oluşan değerler toplamına, yani bu üç gelirin toplam değerine aynştınr; oysa ürünün bu kısmının değeri, tıpkı gelire girmeyen kısım gibi, bu kısımlann içerdiği değişmeyen sermayenin değerine eşit bir değer parçası = S'yi içerir, ve dolayısıyla da gelirin değeriyle *prima facie* sınırlandırıla-maz. Bu durum, bir yandan, çürütülmesi olanaksız bir olgu, öte yandan da aynı derecede yadsınamaz teorik bir çelişkiyi ortaya koyduğu halde, bu güçlük, meta-değerin, bireysel kapitalist açısından, gelir biçiminde bulunan kısımdan yalnızca görünüşte farklı bir başka değer kısmını da içerdiği öne sürülerek aşılmak istenir. Birisi için gelir olarak görünen şeyin, bir başkası için sermaye olduğu sözü, insanı artık daha fazla kafa yorma zahmetinden kurtanr. Peki ama, tüm ürünün değeri, gelir biçimindeki tüketilebilir olduğuna göre, eski sermaye nasıl yerine konulabilecek? Ve, bütün bireysel sermayelerin ürünlerinin değerlerinin üç gelir *artı* sıfınn değer toplamına eşit olduğuna göre, her bireysel sermayenin ürününün değeri, nasıl olup da, üç gelir *artı* S, değişmeyen sermayenin değer toplamına eşit olabilir? Bu sorular, kuşkusuz çözümlenemez bilmeceler gibi görünür ve ancak, girişilen tahlilin, fiyatın en yalın öğelerinin gizemlerini aydınlatmaya gücünün yetmediğini, bir kısır döngünün çevresinde dolanarak, aldatıcı *ad infinitum** bir gelişmeyle yetinmek gerektiğini söyleyerek işin içinden çıkılacaktır. Böylece, değişmeyen sermaye olarak görünen kısım, ücretlere, kâra ve ranta, aynşabilir ama, içersinde ücretlerin, kâr ve rantın göründüğü meta-değerlerin kendileri de gene, ücret-

[52] "Her toplumda, her metaın fiyatı en sonunda kendisini şu üç kısmın [yani, ücretler, kârlar, rant) birisine ya da diğerine veya her üçüne ayrıştırır.... Çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da, onun iş hayvanlarının ve öteki tarımsal araçlarının, yıpranmasını ve eskimesini karşılamak için, bir dördüncü kısmın gerekli olduğu belki de düşünülebilir. Ama şunu da düşünmek gerekir ki, diyelim işte kullanılan at gibi her tarım aracının fiyatı da gene aynı üç kısımdan oluşur: üzerinde yetiştiği toprağın rantı, bakım ve yetiştirme gideri, ve bu toprağın rantı ile onun emeğinin ücretlerini ödeyen çiftçinin kârları. Bu nedenle, hububatın fiyatı, atın fiyatını da, bakım giderini de ödeyebilirse de, fiyatın tamamı, gene de kendisini, ya hemen ya da en sonunda aynı üç kısma, ranta, emeğe [ücretler demektir] ve kâra ayrıştırır." (Adam Smith.) - Adam Smith'in kendisinin de, bu kaçamağın tutarsızlığını ve yetersizliğini nasıl hissettiğini daha sonra göstereceğiz; çünkü o, ürünün fiyatının en sonunda kendisini, daha fazla *gelişmeksizin* üç kısma ayrıştırdığı, gerçek bir sermaye yatırımını hiç bir yerde göstermediği halde, bizi, Pontius'dan Pitate'ye havale etmesi, onun hesabına bir kaçamaktan başka bir şey değildir.

* Sonsuza dek. -f.

ler, kâr ve rant ile belirlenir ve bu *ad infinitum* sürer gider.[52]

Metalann değerinin, son tahlilde, ücretler + kâr + ranta ayrıştı-rılabileceği konusundaki temelden yanlış dogma, kendisini, tüketicinin, toplam ürünün toplam değerini en sonunda ödeme zorunda olduğu önermesinde de gösterdiği gibi, bir de, üreticiler ile tüketiciler arasındaki para dolaşımının, eninde

sonunda, üreticilerin kendi aralarındaki para [sayfa 739] dolaşımına da eşit olması gerektiği önermesinde (Tooke) de ortaya koyar; bütün bu önermeler üpkı dayandıklan aksiyomlar gibi yanlıştırlar.

Bu tamamen yanlış ve *prima facie* saçma tahlillere yolaçan güçlükler kısaca şunlardır:

1) Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki temel bağını, dolayısıyla da, artı-değerin niteliği, ve böylece, kapitalist üretim tarzının bütün temeli anlaşılmamıştır. Sermayenin her kısmı ürününün değeri, her bireysel meta, değerin bir kısmını = değişmeyen sermaye, değerin bir kısmını = değişen sermaye (emekçiler için ücretiere dönüşmüş), ve değerin bir kısmını = artı-değer (sonradan, kâr ve ranta bölünür) içerir. Şu halde, emekçinin ücreti ile, kapitalistin kârı ile, toprak sahibinin ranü ile, herbiri bu öğelerin yalnız bir tanesini değil, üçünü de içeren metalan saün alabilmeleri nasıl mümkün olacakür? Ücretlerin, kâr ve ranün değerlerinin toplamının, gelirin üç kaynağının, birarada, bu gelirlerin sahiplerinin toplam tüketimlerini oluşturan metaları -değeri oluşturan bu üç öğe dışında, ek bir değer öğesini, yani değişmeyen sermayeyi içeren metaları- satın alabilmeleri nasıl mümkün olacaktır? Üçlü bir değerle bun-

[53] Proudhon bunu kavramak yetisinden yoksunluğunu şu cahilce formülde ortaya koymaktadır: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* (emekçi kendi ürününü gerisin geriye satın alamaz), çünkü ürün, *prix-de-revient'e* (maliyet-fiyatı) artmış olduğu faizi içermektedir.* Ama, M. Eugene Forcade, ona, daha doğru öğrenmeyi nasıl öğretmektedir? Proudhon'un itirazı, eğer doğru olsaydı, yalnız sermayenin kârlarını yoketmekle kalmaz, sanayiin kâr olanaklarını da ortadan kaldırmış olurdu. Eğer emekçi, karşılığında yalnız 80 aldığı her nesne için 100 ödemek durumunda olsa, ücretleri, ancak, ürüne koymuş olduğu değeri geri satın alabilse, emekçinin hiç birşeyi geri satın alamayacağı, ücretlerinin hiç bir şeyin karşılığını ödeyemeyeceği söylenebilir. Gerçekten de, maliyet-fiyatında daima emekçinin ücretlerinden daha fazla bir şey, satış fiyatında daima girişim kârlarından daha fazla bir şey, örneğin, çoğu kez dış ülkelere ödenen hammaddelerin fiyatı bulunur. ... Proudhon, ulusal sermayedeki sürekli büyümeyi unutuyor; bu büyümenin, ister girişimde ister elzanaatında olsun bütün emekçileri ilgilendirdiğini unutmuş bulunuyor." *(Revue des deux Mondes,* 1848, Tome 24, s. 998.) Burada, burjuva düşüncesizliğinin, ona en yarayan bilgiçlik biçimindeki iyimserliği ile karşı karşıyayız. M. Furcade, önce, emekçinin ürettiğinden daha yüksek bir değer eline geçmediği takdirde yaşayamayacağına inanıyor, oysa tam tersine, eğer o, ürettiği değerin hepsini gerçekten alacak olsa, kapitalist üretim tarzının kendisi varolamaz. Sonra, Proudhon'un ancak dar bir görüş açısından ifade ettiği güçlüğü, doğru bir şekilde genelleştiriyor. Metalann fiyatı, yalnız ücretlerin üzerinde bir fazlalığı değil, aynı zamanda kâr üzerinden de bir fazlalığı, yani değerin değişmeyen kısmını da içeriyor. Proudhon'un mantığına göre, kapitalistin de, kendi kârı ile metaları geri satın alınması gerekirdi. Ve, Forcade, bu bilmeceyi nasıl çözüyor? Şu anlamsız sözlerle: sermayenin büyümesi. Dolayısıyla, sermayenin sürekli büyümesinin, diğer şeyler yanında, 100'lük bir sermayenin, 10.000'lik bir sermaye sözkonusu olduğunda gereksiz hale gelmesi bakımından, ekonomi politikçiler için olanaksız bulunan meta-fiyatlarının tahlili ile de ortaya konduğu kabul edilmektedir. Toprağın ürününün nasıl olup da topraktan çok karbon içerdiği soruları bir kimyacı

lar, dörtiü bir değeri nasıl saün alabileceklerdir?[53]

Biz kendi tahlilimizi İkinci Kitabın Üçüncü Kısmında yapmış bulunuyoruz, [sayfa 740]

2) Emeğin, yeni bir değer ekleyerek eski değeri, bu değeri yeniden üretmeksizin, yeni bir biçimde koruması yöntemi kavranmamıştır.

3) Yeniden-üretim sürecinin modelinin, bireysel sermaye açısından değil, daha çok, toplam sermaye açısından nasıl göründüğü anlaşılmamıştır; içersinde ücretler ile arü-değerin, kısacası, yıl boyunca yeni eklenen tüm emek tarafından üretilen bütün değerin gerçekleştiği ürünün, nasıl olup da, değerinin değişmeyen kısmını yerine koyduğu ve aynı zamanda da, sırf gelirlerle sınırlı değere kendisini ayrıştırdığı anlaşılmamıştır; ayrıca, yeni eklenen emeğin toplam miktarı, yalnız ücretler ile arü-değerde gerçekleştirilir, ve her iki değerin toplamında bütünüyle temsil edildiği halde, nasıl olup da, üretimde tüketilen değişmeyen sermayenin madde ve değer olarak yeni sermaye tarafından yerine konabileceği de anlaşılmamıştır. İşte asıl güçlük burada, her ikisinin de maddi niteliği ve değer bağıntıları bakımından, yeniden-üretim tahlilinde ve çeşitii öğeleri arasındaki ilişkide yatmaktadır.

4) Bu güçlüklere, arü-değerin çeşitii öğeleri, karşılıklı bağımsız gelirler biçiminde görünür görünmez daha da büyüyen bir başka güçlük daha eklenir. Bu güçlük, gelir ile sermayenin, birbiriyle değişen ve yer değiştiren belirli tanımlarından ileri gelir, ve böylece bunlar, bireysel kapitalistler açısından yapılan yalnızca nispi belirlemeler gibi görünürler, ve toplam üretim süreci bütünüyle ele alındığında ortadan kalkacaklarmış gibi gelir. Örneğin, değişmeyen sermayeyi üreten Sınıf I'deki emekçiler ile kapitalistlerin geliri, tüketim nesneleri üreten sınıf H'deki kapitalistlerin değişmeyen sermayesini değer ve madde olarak yerine koyar. Bu nedenle, insan, birisi için gelir olan şeyin bir başkası için sermaye olduğunu, ve dolayısıyla da bu tanımların, metaların değer öğelerinin gerçek nitelikleriyle bir ilişkisi bulunmadığını tekrar ortaya koyarak bu ikilemden belki de sıyrılabilir. Ayrıca, en sonunda, gelir harcamasının maddi öğelerini oluşturacak olan metalar, yani tüketim nesneleri, yıl boyunca çeşitii aşamalardan geçerler, sözgelimi, yün ipliği, yünlü kumaş gibi. Bir aşamada bunlar, değişmeyen sermayenin, bir kısmını oluştururlar, bir başkasında, bireysel olarak tüketilirler, ve dolayısıyla, tümüyle gelire geçerler. Bu nedenle, değişmeyen sermayenin, toplam süreçte ortadan yokolan, meta-değerin görünüşteki bir öğesi olduğu, Adam Smith ile

bu soruyu, bu, tarımsal üretimdeki sürekli artıştan ileri gelir, diye yanıtlasa bu sözlere ne buyrulur? Burjuva dünyasında, mümkün olan dünyalar içersinde en iyisini bulma konusundaki iyi niyetli istek, kaba ekonomi politikte yerini, gerçek aşkı ile bilimsel araştırma eğilimi gereksinmesine bırakmış oluyor.

* *Qu'est-ce qu la propriete? ou rescherches sur le principle du droit et du gouvernement,* Paris, 1841, pp. 201-2. Bu yapıt,

Proudhon'un, "mülkiyet hırsızlıktır" sonucuna vardığı ünlü kitabıdır. Proudhon'u burada eleştiren Eugene Forcade (1820-69) sıradan vülger bir iktisatçı olup Proudhon'un görüşlerine karşı çıkması çıkarların ifadesinden başka bir şey değildir. -*Ed.*

birlikte pekala düşünülebilir. Böylece, değişen sermayenin gelir karşılığında bir değişimi daha yer almış olur. Emekçi, ücretleri ile, metaların gelirini oluşturan kısmını satın alır. Bu şekilde, aynı anda, değişen sermayenin para biçimini kapitalist için yerine koymuş olur. En sonu, değişmeyen sermayeyi oluşturan ürünlerin bir kısmı ayni olarak ya da değişmeyen sermayenin üreticilerinin kendi aralarındaki değişimi ile yerine konmuştur; bu, tüketiciler ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir süreçtir. Bu, görmezlikten gelinirse, tüketicilerin gelirinin, tüm ürünü, yani değerin değişmeyen kısmını da yerine koyduğu izlenimi yaratılmış olur.

5) Değerlerin, üretim-fıyatlarına dönüşmesinin yarattığı karışıklık [sayfa 74i] dışında bir de artı-değerin, gelirin, üretimin çeşitli öğelerine ait farklı, özel, karşılıklı bağımsız biçimlere, yani kâr ve ranta çevrilmesinden ileri gelen bir karışıklık daha ortaya çıkar. Ama şurası unutulmaktadır ki: metaların değeri asıl temeldir; bu meta-değerlerin, birbirinden farklı öğelere ayrılmaları ve bu değer öğelerinin, gelir biçimleri halini almaları, bunlann, farklı üretim etmenlerinin çeşitli sahipleri ile, bu bireysel değer öğeleri arasındaki bağıntıya dönüşmesi, ve en sonu bunlann, belirli kategoriler ve nitelikler gereğince bu sahipler arasında dağılımı, bütün bunlar, değer belirlenmesinde ve değer yasasında hiç bir şeyi değiştirmezler. Kârın eşitlenmesi, yani toplam artı-değerin çeşitli sermayeler arasında dağılımının ve, büyük toprak sahiplerinin kısmen (mutlak rantta) bu eşitlenmenin yoluna koyduğu engellerin, düzenleyici ortalama fiyatlar ile metaların bireysel değerleri arasında yarattığı sapmalar da gene aynı şekilde değer yasasını değiştirmezler. Bu, gene sırf, artı-değerin çeşitli meta-fıyatlarına eklenmesini etkiler; ama artı-değerin kendisini ortadan kaldırmadığı gibi, fiyatın bu çeşitli öğelerinin kaynağı olarak metalann toplam değerini de ortadan kaldırmaz.

Bu, gelecek bölümde inceleyeceğimiz bir *quid pro quo'dur** ve kaçınılmaz olarak, değerin, kendisini oluşturan kısımlardan doğduğu yanılsaması ile ilişkilidir. Herşeyden önce, metaın çeşitli değer öğeleri, gelirler içersinde bağımsız biçimler kazanırlar ve, kaynaklan olarak, metaın değeri yerine, çıkış kaynakları olarak, üretimin belli maddi öğeleri ile bağıntı halindedirler. Bunlar gerçekten de bu kaynaklarla bağıntı halindedirler, ama değerin öğeleri olarak değil, daha fazla gelirler olarak, üretime katılan bu belirli kategorilerin -emekçi, kapitalist ve büyük toprak sahibi- payına düşen değer öğeleri olarak bu kaynaklarla bağıntılıdırlar. Ama şimdi de, bu değer öğelerinin, meta-değerin bölünmesinden değil de, ancak bunlann biraraya gelmesinden doğduğu sanılabilir ki, bu da şu kısır döngüye yolaçar: metaların değeri, ücretler ile kâr ve rantın değerlerinin toplamından doğar ve ücretler ile kâr ve rantın değeri ise,

* Yanlış anlama, -*ç.*

[54] "Malzemeye, hammaddelere ve son şeklini almış mallara yatırılmış bulunan döner sermayenin kendisi, zorunlu fiyat aynı öğelerden ibaret olan mallardan oluşur; böylece, bir ülkedeki toplam malları gözönünde bulundurmak, bu, zorunlu fiyatın öğeleri arasında döner

metalann değeri ile belirlenir, vb,.[54] [sayfa 742]

Yeniden-üretimi normal durumunda düşünürsek, üretim için, dolayısıyla değişmeyen sermayenin yerine konulması için, yeni eklenen emeğin ancak bir kısmı kullanılmıştır; yalnızca, tüketim nesnelerinin, gelirin maddi öğelerinin üretiminde tüketilen değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısım. Bu durum, Sınıf H'ye ait bu değişmeyen kısmın, ek bir emeğe mal olmaması olgusu ile dengelenir. Ama şimdi (toplam yeniden-üretim sürecine bakıldığında, yani, Sınıf I ve N'nin yukarda sözü edilen eşitlenmesini içeren bu süreç dikkate alındığında), bu değişmeyen sermaye, kendisi olmaksızın bu ürünün yaratılması olanaksız olduğu halde, yeni eklenen emeğin ürününü temsil etmez - bu değişmeyen sermaye, yeniden-üretim süreci sırasında, maddi açıdan düşünüldüğünde, kendisini azaltabilecek bazı kaza ve tehlikelerle karşı karşıyadır. (Ayrıca, değer açısından da düşünüldüğünde, emeğin üretkenliğindeki bir değişmeyle değer kaybetmesi olanağı da vardır, ama bu yalnız bireysel kapitalist için sözkonusudur.) Dolayısıyla, içersinde değer açısından yalnız yeni eklenen emeğin temsil edildiği kârın, dolayısıyla artı-değerin ve bu nedenle de artı-ürünün bir kısmı, sigorta fonu olarak hizmet eder. Bu sigorta fonunun, sigorta şirketleri tarafından ayn bir iş olarak idare edilip edilmemesinin hiç bir önemi yoktur. Bu, gelirin, ne gelir olarak tüketildiği, ne de zorunlu olarak birikim fonu şeklinde hizmet ettiği biricik kısımdır. Bunun gerçekten sigorta fonu olarak hizmet etmesi ya da yalnızca yeniden-üretim sırasındaki bir kaybı karşılaması, raslantıya bağlıdır. Bu, aynı zamanda, artı-değerin, artı-ürünün ve dolayısıyla, artı-emeğin, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra bile, birikim ve dolayı-

sermayenin bu kısmını iki defa saymak demektir." *{Storch, Cours d'economie politigue,* II, s. 140.) - Storch, döner sermayenin bu öğeleri ile değişmeyen sermayenin (sabit sermaye, yalnızca, farklı biçimdeki döner sermayedir) değerini kastediyor. "Emekçinin ücretlerinin de, girişim kârının ücretlerden ibaret bulunan -eğer, biz bunları, geçim araçlarının bir kısmı olarak düşünürsek- kısmı gibi, cari fiyatlar üzerinden satın alınan ve aynı şekilde, ücretleri, sermaye üzerinden faizi, toprak rantını ve girişim kârını içeren mallardan oluştuğu doğrudur Bu gözlem, yalnızca, zorunlu fiyatın, kendi en yakın öğelerine ayrışmasının olanaksızlığını tanıtlar." *(Ibid.,* not.) Storch, *Considerations sur la nature du revenu national* (Paris 1824) adlı yapıtında, Say ile

olan tartışmasında, meta-değerin yanlış tahlilinin -değeri, sırf gelirlere ayrıştırmakla- nasıl bir saçmalığa yolaçtığını, gerçekten anlamaktadır. Bu sonuçların budalalığına -bireysel kapitalist açısından değil, ulus açısından- doğru olarak parmak basmakta, ama kendi *prix necessaire* [zorunlu fiyat -f.] tahlilinde (Cours'da) ortaya koyduğundan bir adım bile ileri gitmemektedir; yani, bununla, *ad injinitum* sürüp gitmeye ayrıştırmaksızın, gerçek öğelerine ayrıştırmanın olanaksızlığı öne sürülmektedir. "Açıktır ki, yıllık ürünün değeri, kısmen sermayelere ve kısmen kârlara bölünür ve yıllık ürünün değerinin bu kısımlarının herbirisi, düzenli olarak, kendi tüketim fonunu yenilemek için kendi sermayesini korumaya olduğu kadar, ulusun gereksinme duyduğu ürünlerin satın alınmasına da gider (s. 134, 135). ... (Kendi gereksinmelerini karşılamak üzere çalışan bir köylü ailesi); samanlıkları ve ahırlarında oturup, tohumluğu ile hayvan yemlerini yer, iş hayvanları ile giysilerini sağlar ve tarım araçlarını elden çıkartabilir mi? M. Say'in tezine göre, bütün bu sorulara olumlu yanıtlar vermek gerekiyor (s. 135, 136.) ... Bir ulusun gelirinin, onun brüt ürününe eşit olduğu kabul edilecek olursa, yani ondan hiç bir sermaye düşülmesi gerekmiyorsa, o ulusun, gelecekteki gelirini en ufak bir tehlikeye atmaksızın, yıllık ürününün tüm değerini üretken olmayacak şekilde harcayabileceğinin kabul edilmesi de gerekir (147). Bir ulusun sermayesini oluşturan ürünler tüketilemez." (s. 150.)

sıyla yeniden-üretim sürecinin genişlemesi için hizmet eden kısmın dışında, varlığını sürdüren biricik kısımdır. Kuşkusuz bu, doğrudan üreticiler tarafından düzenli olarak tüketilen kısmın, kendi asgari düzeyi ile sınırlı kalmamasını öngörür. Yaşlılık nedeniyle arük çalışamayan ya da bundan böyle üretime kaülamayacak olanlar için sağlanan artı-emek dışında, çalışmayanlan desteklemek için herhangi bir emek mevcut olmayacaktır; Toplumun başlangıcına geriye doğru bakacak olursak, değeri ürüne geçebilecek ve aynı ölçekteki yeniden-üretimde, üründen ayni olarak ve değeri ile ölçülen derecede yerine konması gerekecek, üretilmiş üretim aracı ve dolayısıyla değişmeyen sermaye bulunmadığını görürüz. Ama doğa, orada, önceden üretilmesi gerekmeyen geçim araçlannı doğrudan doğruya sağlamaktadır. Doğa, böylece, karşılanacak gereksinmeleri pek az olan vahşilere, yeni bir üretim için henüz mevcut bulunmayan [sayfa 743] üretim araçlarını kullanmamak üzere zaman vermekle kalmıyor, doğada mevcut üretim araçlarının elde edilmesi için gerekli-emeğin yanı sıra, doğadaki öteki ürünlerin üretim araçlanna, yaylara, taştan bıçaklara, kayıklara, vb. çevrilmesi için gerekli zamanı da veriyor. Vahşiler arasındaki bu süreç, sırf maddi açıdan düşünüldüğünde, arü-emeğin yeni sermayeye tekrar çevrilmesine tekabül ediyor. Birikim sürecinde, bu gibi arü-emek ürünlerinin sermayeye çevrilmesi, devamlı işliyor; ve şu da var ki, bütün yeni sermayenin, kârdan, ranttan ya da öteki gelir biçimlerinden, yani arü-emekten doğması, metaların bütün değerlerinin, bir gelirden doğması gibi yanlış bir düşünceye yolaçar. Bu, kânn tekrar sermayeye çevrilmesi, daha yakın bir tahlilde, tersine, daha fazla, ek emeğin -daima gelir biçiminde temsil edilen ek emeğin- eski sermaye-değerin sırasıyla devamına ya da yeniden üretimine hizmet etmeyip, gelir şeklinde tüketilmediği ölçüde yeni sermaye fazlalığının yaratılmasına hizmet ettiğini gösterir.

Bütün güçlük şu olgudan ileri gelir ki, bütün yeni eklenen emek, yarattığı değer, ücretlere aynşmadığı ölçüde, kâr olarak -burada, genellikle artı-değerin bir biçimi olarak yorumlanmıştır- görünür; yani kapitaliste hiç bir şeye malolmayan ve bu nedenle de kuşkusuz, kapitalist için, yatırılmış herhangi bir şeyi, herhangi bir sermayeyi yerine koymak zorunda bulunmayan bir değer olarak görünür. Dolayısıyla bu değer, mevcut ek servet biçiminde, kısacası, bireysel kapitalist açısından, kendi geliri biçiminde vardır. Ne var ki, bu yeni yaratılan değer, bireysel olduğu kadar üretken biçimde de tüketileceği gibi, sermaye ya da gelir olarak da pekala tüketilebilir. Bunun bir kısmının, doğal biçimi gereği, üretken şekilde tüketilmesi zorunludur. Bu nedenle, yıllık eklenen emek, sermaye yarattığı gibi gelir de yaratır,ve bu, birikim sürecinde kendisini belli eder. Bununla birlikte, emek-gücünün; yeni sermayenin yaratılmasında kullanılan kısmı (dolayısıyla, işgününün, vahşi tarafından, geçim araçlarını sağlamak için değil, bunlan elde edeceği aletleri yapmak için kullanılan kısmına benzeyen kısım), arü-emeğin bütün ürünü önce kâr bi-

çiminde göründüğü için göze görünmez hale gelir; oysa bu tanımın, gerçekte, bu artı-değerin kendisiyle hiç bir ilişkisi olmayıp yalnızca, kapitalistin, cebe indirdiği artı-değerle bireysel ilişkisini ifade eder. Gerçekte, emekçinin yarattığı artı-değer, gelir ile sermayeye, yani tüketim nesneleri ile, ek üretim araçlanna ayrılır. Ama bir önceki yıldan devrolunan eski değişmeyen sermaye (hasara uğrayan ve böylece *pro tanto* yokolan ve dolayısıyla da yeniden üretilmesi zorunluluğu bulunmayan kısmı dışında -ve yeniden-üretim sürecindeki düzensizlikler sigortaya dahil olur), değer bakımından, yeni eklenen emek tarafından yeniden üretilmez.

Ayrıca, görüyoruz ki, yeni eklenen emeğin bir kısmı, bu yeni eklenen emek, kendisini, yalnızca gelire, ücretlere, kâr ve ranta aynştırdığı halde, tüketilen değişmeyen sermayenin yeniden-üretiminde ve yerine konmasında sürekli olarak emilmektedir. Ama iki şey ihmal edilmektedir: [sayfa 744] 1) bu emeğin ürününün değerinin bir kısmı, bu yeni ek emeğin ürünü *olmayıp,* önceden varolan ve tüketilen değişmeyen sermayedir; ürünün, değerin bir kısmının ortaya çıktığı kısım, böylece aynı zamanda, gelire dönüşmemiştir, ama bu değişmeyen sermayenin üretim araçlarını ayni olarak, yerine koyar; 2) değerin, bu yeni eklenen emeğin gerçekten ortaya çıktığı kısım, gelir olarak ayni olarak tüketilmemiştir, ama bir başka alanda değişmeyen sermayeyi yerine koymaktadır; o, burada gelir olarak tüketilebileceği doğal biçime dönüşmektedir, ama gene de bütünüyle yeni eklenen emeğin ürünü değildir.

Yeniden-üretim aynı ölçekte devam ettiği sürece, değişmeyen sermayenin her tüketilen öğesinin, nicelik ve biçim olarak değilse bile, en azından etkinlik bakımından, aynı nitelikte yeni bir tür ile ayni olarak yerine konulması gerekir. Emeğin üretkenliği aynı kaldığı takdirde, bu ayni olarak yerine koyma, değişmeyen sermayenin kendi eski biçim içersinde sahip bulunduğu aynı değeri yerine koyma anlamını taşır. Ama emeğin üretkenliği artmış ise, böylece aynı maddi öğeler daha az emekle yeniden üretilebilir ve ürünün değerinin daha küçük bir kısmı, değişmeyen sermayeyi ayni olarak tamamen yerine koyabilir. Bu fazlalık, şimdi, yeni ek sermaye oluşturmada kullanılabileceği gibi, ürünün daha büyük bir kısmına tüketim nesneleri biçimi verilebilir, ya da artı-emek azaltılabilir. Buna karşılık, emeğin üretkenliğinde bir azalma olduğu takdirde, ürünün daha büyük bir kısmının, eski sermayenin yerine konulmasında kullanılması gerekir, ve artı-ürün azalır.

Kârın, ya da genellikle artı-değerin herhangi bir biçiminin sermayeye tekrar çevrilmesi -tarihsel olarak belirlenmiş ekonomik biçimler bir yana bırakılarak, sırf, yeni üretim araçlannın basit oluşumu olarak düşünüldüğünde- emekçinin, kendi doğrudan geçim araçlannı elde etmek için gerekli-emeğin ötesinde, üretim araçlarının üretim için emek harcadığı durumun hâlâ devam ettiğini gösterir. Kânn sermayeye dönüşmesi zaten, emek fazlalığının bir kısmının, yeni ek üretim aracı oluşturmak üzere kullanılmasından başka bir şey değildir. Bunun, kârın ser-

mayeye dönüşmesi şeklinde yer alması, yalnızca bu fazla emeğe, emekçiden çok, kapitalistin sahip olduğunu belirler. Bu fazla,emeğin, önce gelir olarak göründüğü bir aşamadan geçme zorunda olması (oysa, örneğin, ilkel üretimde, bu, doğrudan doğruya üretim aracı üretimine ayrılmış emek fazlası olarak görünür), yalnızca, bu emeği ya da ürünü, işçi-olma-yan bir kimsenin ele geçirdiği anlamına gelir. Bununla birlikte, sermayeye gerçekten dönüşen şey, kâr olarak kâr değildir. Artı-değerin sermayeye dönüşmesi, sırf, artı-değer ve arü-ürünün, kapitalist tarafından gelir olarak bireysel tüketilmediğini gösterir. Ama böylece dönüştürülen şey, gerçekte, değer, maddeleşmiş emek ya da içersinde bu değerin doğrudan doğruya kendisini gösterdiği, ya da, daha önce paraya dönüştükten sonra karşılığında değişildiği üründür. Ve kâr, tekrar sermayeye dönüş-tür-üldüğünde, artı-değerin bu belirli biçimi ya da kâr, yeni sermayenin [sayfa 745] kaynağını oluşturmazlar. Artı-değer böylece yalnızca bir biçimden bir başkasına değişmiştir. Ama onu sermayeye çeviren şey, bu biçim değişikliği değildir. Şimdi sermaye olarak işlev yapan şey, meta ve onun değeridir. Ne var ki, bu metaın değerinin karşılığının ödenmemiş olması -ve ancak bu şekilde o artı-değer halini almıştır- emeğin maddeleşmesi, değerin kendisi için hiç bir önem taşımaz.

Yanlış anlama, çeşitii biçimlerde dile getirilmiştir. Örneğin, değişmeyen sermayeyi oluşturan metalar, aynı zamanda, ücretleri, kârı ve ranü içerir. Ya da, öte yandan, birisi için gelir olan, bir başkası için sermayedir, dolayısıyla da bunlar, öznel ilişkilerden başka bir şey değildirler. Böylece iplikçinin ipliği değerin kendisi için kân temsil eden kısmını içerir. Dokumacı, ipliği saün aldığı takdirde, iplikçinin kânnı gerçekleştirmekte, ama kendisi için bu iplik, kendi değişmeyen sermayesinin yalnızca bir kısmıdır.

Gelir ile sermaye arasındaki bağıntılarla ilgili olarak, daha önce belirtilen düşüncelerin yanısıra, şunlann da dikkate alınması gerekir: Değer açısından, iplik ile birlikte bir öğe olarak, dokumacının sermayesine geçen şey, ipliğin değeridir. Bu değerin kısımlannın ne şekilde, iplikçinin kendisi için sermaye ve gelire, ya da bir başka deyişle ödenmiş ve ödenmemiş emeğe aynştığı, metaın kendisinin değer belirlenmesi için (ortalama kâr yoluyla değişmeler dışında) hiç bir önemi yoktur. Bunun ardında, hâlâ kâr ya da genellikle arü-değerin, ancak fiyat fazlalığı, karşılıklı atılan kazıklar ya da saüş yoluyla kazanç ile elde edilebilecek, metaın değeri üzerinde bir fazlalık olduğu düşüncesi gizlidir. Üretim-fiyatı ya da hatta metaın değeri ödendiği zaman, metaın saücıya gelir biçiminde görünen değer öğeleri doğal olarak ödenmiş olur. Tekel fiyat-lan, kuşkusuz, burada, sözkonusu değildir.

Sonra, şöyle söylemek de tamamen doğrudur: metaların değişmeyen sermayeyi oluşturan öğeleri, diğer herhangi bir meta-değer gibi, kendilerini, üretim araçlarının üreticileri ve sahipleri için, ücretlere, kâra ve ranta ayrıştıran değer kısımlanna indirgeyebilirler. Bu, yalnızca, bütün

meta-değerlerin, bir meta içerdiği toplumsal bakımdan gerekli-emeğin ölçüsünden başka bir şey olmadığı olgusunun, kapitalistçe bir ifade biçimidir. Ne var ki, Kitap I'de gösterilmiş olduğu gibi, bu, hiç bir şekilde, bir sermayenin meta-ürününün, ayrı kısımlara ayrılmasına, bunlardan bir tanesinin sırf sermayenin değişmeyen kısmını, bir başkasının değişen kısmını ve bir üçüncüsünün yalnızca artı-değeri temsil etmesine engel değildir.

Storch, şu sözleriyle pek çok kimsenin de fikrini ifade etmiş olmaktadır: "Ulusal geliri oluşturan satılabilir ürünler, ekonomi politikte iki farklı şekilde düşünülmek gerekir: bireyler bakımından değerler olarak, ulus bakımından mallar olarak; çünkü, bir ulusun geliri, bir bireyinki gibi değeriyle değerlendirilmez, yararlılığı ile ya da karşılayabileceği gereksinmelerle değerlendirilir." *(Considerations sur le revenu national,* s. 19.)

[sayfa 746]

Birincisi, üretim tarzı, değere dayanan ve üstelik de kapitalistçe örgütienmiş bulunan bir ulusa, sırf ulusal gereksinmelerin karşılanması için çalışan toplu halde bir organ gözüyle bakılması yanlış bir soyutlamadır.
İkincisi, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra, ama hâlâ toplumsal üretimin devamı sırasında, değer belirlenmesi şu anlamda egemen olmaya devam eder ki, emek-zamanının düzenlenmesi, toplumsal emeğin çeşitii üretim gruplan arasındaki dağılımı ve ensonu bütün bunlan kapsayan defter tutma, her zamankinden daha önemli hale gelir, [sayfa 747]

ELLİNCİ BOLUM REKABETİN YARATTIĞI YANILSAMA

METALARIN değerinin ya da toplam değerleri tarafından belirlenen üretim-fiyatının kendisini şunlara ayrıştırdığı gösterilmişti:
1) Metaın yapısında üretim aracı biçiminde tüketilmiş bulunan, değişmeyen sermayeyi yerine koyan ya da geçmiş emeği temsil eden bir değer kısmı, tek kelimeyle, bu üretim araçlarının, metaların üretim sürecine aktardıkları değer ya da fiyat. Bizim burada sözkonusu ettiğimiz bireysel metalar olmayıp meta-sermaye, yani, sermayenin ürününün, belli bir süre, diyelim bir yıl boyunca kendisini ortaya koyduğu biçimdir; bireysel meta, meta-sermayenin bir öğesini oluşturur ve aynca da değeri bakımından kendisini aynı benzer öğelere aynşünr.
2) Değişen sermayeye tekabül eden, emekçinin gelirini temsil eden ve onun için ücretlere çevrilmiş bulunan kısım; yani, değerin bu değişken kısmında emekçi bu ücretieri yeniden-üretmiştir; kısacası, metaların üretimi sırasında yukarda sözü edilen değişmeyen kısma eklenen yeni emeğin ödenmiş kısmını temsil eden değer parçası.
3) Artı-değer, yani, üretilen metalarda, ödenmeyen emeği, ya da arü-emeği içeren değer parçası.
Değerin bu son parçasının kendisi de gene, aynı zamanda gelirin biçimleri olan bağımsız biçimlere girer: sermaye üzerinden (sermaye olarak sermaye üzerinden faiz ile, işlev yapan sermaye olarak sermaye üzerinden girişim kârı) sağlanan kâr ve, üretim [sayfa 748] sürecine katılan toprak sahibinin talebi olan toprak ranü

biçimleri. Yukardaki 2) ve 3) öğeleri, yani değerin daima, ücretler (hiç kuşkusuz, ancak bu ücretler önce değişen sermaye biçiminden geçtikten sonra) ile, kâr ve rantın gelir biçimlerine bürünen parçası, 1) deki değişmeyen öğeden şu olgu ile ayrılır ki, bundan, değişmeyen kısma, metaların üretim araçlarına eklenen yeni ek emeğin maddeleşmiş olduğu tüm değer somutlaşmıştır. Şimdi, bu değişmeyen kısım dışında bir metaın değerinin, yani, yeni eklenen emeği temsil etmesi bakımından, sürekli olarak kendisini, gelirin üç biçimin oluşturan üç kısma, ücretlere, kâr ve ranta[55] ayrıştırdığını söylemek doğru olur; bunlann toplam değer içersinde hangi oranlarda bulundukları, değer büyüklükleri, yukarda geliştirilen çeşitli özgül yasalarca belirlenir. Ama bunun tersini söylemek, yani, ücretlerin değerinin, kâr oranının ve rant oranının, değerin bağımsız öğelerini oluşturduklannı, bunlann biçimlerinin, değişmeyen öğe dışında, metalann değerini meydana getirdiğini; başka bir deyişle, bunların, metalann değerini ya da üretim-fiyatını oluşturan öğeler olduklarını söylemek yanlış olur.[56] Aradaki fark kolayca görülür.
500'lük bir sermayenin ürününün değerinin, $400_s + 100_d + 150_a = 650$ olduğunu; 150_a'nında 75 kâr + 75 ranta bölündüğünü kabul edelim. Gereksiz güçlükleri önceden bir yana itmek için, bunun ortalama bileşimde bir sermaye olduğunu, dolayısıyla da üretim-fiyatı ile değerinin aynı olduğunu da varsayalım; bu çakışma, böyle bir bireysel sermayenin ürününün, toplam sermayenin -kendi büyüklüğüne tekabül eden- bir kısmının ürünü olarak düşünülebilmesi halinde daima gerçekleşir. Burada, değişen sermaye ile ölçülen ücretler, yatınlan sermayenin %20'sini, toplam sermaye üzerinden hesaplanan artı-değer, %30'unu -yani, %15 kâr ve %15 rantı- oluşturur. Yeni eklenen emeği temsil eden metaın tüm değer öğesi, $100_d + 150_a = 250$'dir. Bunun büyüklüğü, ücretlere, kâr ve ranta bölünmesine bağlı değildir. Bu parçaların birbirleriyle olan oranlarından görüyoruz ki, para olarak diyelim 100 sterlin ile [sayfa

[55] Sermayenin değişmeyen kısmına eklenen değer, ücretlere, kâra ve toprak rantına bölünürken, bunların değerin kısımları olduğunu söylemeye gerek yoktur. Gerçekten de bunları insan, içersinde bu değerin göründüğü doğrudan doğruya üründe, yani belli bir üretim alanında emekçiler ve kapitalistlerin ürettikleri doğrudan doğruya üründe -örneğin, iplik sanayiinde üretilen iplikte- mevcutmuş gibi düşünebilir. Ama aslında, bunlar, bu üründe, hangi bir metada, aynı değere sahip maddi servetin herhangi diğer bir öğesinde olduğundan ne daha az, ne de daha fazla maddeleşmez. Ve pratikte, ücretler, para olarak, yani faiz ve rant gibi, değerin saf ifadeleri içersinde ödenirler. Kapitalist için, ürününün, saf değer ifadesine dönüşmesi gerçekten çok önemlidir; dağılımın kendisinde bu dönüşüm zaten varsayılmıştır. Bu değerlerin, üretiminden doğdukları aynı ürüne, aynı metaya tekrar çevrilmelerinin, ya da emekçinin doğrudan doğruya kendi ürettiği ürünün bir kısmını gerisin geriye satın almasının veya farklı türden başka bir emeğin ürününü almasının, konunun kendisiyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Herr Rodbertus, bu konuda, hiç gereği olmayan bir heyecana kapılıyor.

[56] "Hammaddelerin ve mamul metalann değerini düzenleyen aynı genel kuralın, madenler için de geçerli olduğuna işaret etmek yeterli olacaktır; bunların değerleri ne kâr oranına, ne ücretlerin oranına, ne de madenlere ödenen ranta bağlı olmayıp, madenin elde edilmesi ve piyasaya getirilmesi için gerekli toplam emek miktarına bağlıdır." (Ricardo, *Principles,* Ch. III, s. 77.)

749] ödenen emek-gücü, 250 sterlin tutanndaki para ile temsil edilen bir emek miktarı sağlamış oluyor. Buradan da görüyoruz ki, emekçi, kendisi için harcadığının IV2 katı tutarında artı-emek harcamış bulunuyor. İşgünü = 10 saat ise, 4 saat kendisi için, 6 saat kapitalist için çalışmış oluyor. Böylece, emekçilerin 100 sterlin ile ödenen emeği, 250 sterlinlik bir para-değer ile ifade ediliyor. Bu 250 sterlinlik değer dışında, emekçi ile kapitalist, kapitalist ile toprak sahibi arasında bölünecek bir şey yoktur. Bu, üretim araçlarının değerine, yani 400'e yeni eklenen toplam değerdir. Kendisinde maddeleşen bir emek miktan ile böylece üretilen ve belirlenen 250'lik bu belirli meta-değer, bir sınır oluşturmakta ve dolayısıyla da, emekçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin, bu değerden gelir biçiminde -ücretler, kâr ve rant biçiminde- çekebilecekleri paylar için de bir sınır koymaktadır.

Aynı organik bileşime sahip olan, yani kullanılan canlı emek-gücü ile, harekete geçirilen değişmeyen sermaye arasındaki oranın aynı olduğu bir sermayenin, 400'lük değişmeyen sermayeyi harekete getiren aynı emek-gücü için 100 sterlin yerine 150 sterlin ödemek durumunda kaldığını kabul edelim. Ve gene varsayalım ki, kâr ile rant, artı-değerden farklı oranlarda pay alsın. 150 sterlinlik değişen sermayenin, 100 sterlinlik sermaye ile aynı miktarda emeği harekete geçirdiğini varsaydığımıza göre, yeni üretilen değer, önceki gibi = 250, toplam ürünün değeri de gene eskisi gibi 650 olur, ama bileşim 400 + 150. + 100 olur; ve bu 100_a, diyelim 45 kâr ve 55 ranta ayrılır. Yeni üretilen toplam değerin ücretler, kâr ve rant şeklinde dağılım oranı, şimdi çok farklı olur; bunun gibi, yatırılan toplam sermayenin büyüklüğü, ancak aynı toplam emek miktarını harekete geçirdiği halde farklı olur. Ücretler, yatırılan sermayenin $\%27^3/_u$, kâr $\%8^2/_u$ ve rant %10'u tutarında olur; böylece, toplam artı-değer neredeyse %18'in üzerinde olur.

Ücretlerdeki artış sonucu, toplam emeğin ödenmeyen kısmı, farklı olacak ve dolayısıyla da artı-değer de farklı olacaktır. İşgünü 10 saat olursa, emekçi, 6 saat kendisi için ve yalnız 4 saat kapitalist için çalışacaktır. Kâr ile rantın oranlan da farklı olacak ve küçülmüş artı-değer, kapitalist ile büyük toprak sahibi arasında farklı oranlarda bölünecektir. En sonu, değişmeyen sermayenin değeri, aynı kalacağı ve yatırılan değişen sermayenin değeri yükseleceği için, küçülen artı-değer, kendisini, daha da küçülmüş bir brüt kâr oranı ile ifade edecektir; burada, brüt kâr oranı ile, toplam artı-değerin, toplam yatırılan sermayeye oranı kastedilmektedir.

Ücretlerin değerinde, kâr oranında ve rant oranındaki değişiklik, bu kısımların birbirleriyle oranlannı düzenleyen yasaların etkisi ne olursa olsun, ancak, yeni üretilen 250'lik meta-değerin koyduğu sınırlar içersinde hareket edebilir. Ancak, rantın, tekel fiyatlanna dayanması halinde bir istisna olabilir. Bu ise yasayı hiç bir şekilde değiştirmez, yalnızca tahlili karmaşık hale getirir. Çünkü, eğer biz, bu durumda yalnız ürünün [sayfa

750] kendisini dikkate alırsak, yalnızca artı-değerin bölünmesi farklı olur. Ama eğer biz, onun, diğer metalar karşısındaki nispi değerini düşünürsek, sırf şu farkı görürüz: artı-değerin kısmı, bunlardan, bu belli metaya aktarılmıştır.

Özetlersek:

Ürünün Değeri	Yeni Değer	Artı-Değer Oranı	Brüt Kâr Oranı
Birinci Durum : $400_s + 100_d + 150_a = 650$	250	%150	%30
ikinci Durum : $400_s + 150_d + 100_a = 650$	250	$\%667_3$	%187,,

Önce, artı-değer, eski miktarın üçte-biri kadar, 150'den 100'e düşmektedir. Kâr oranı, üçte-birden biraz fazla %30'dan %18'e düşmektedir, çünkü, küçülen artı-değerin, artan miktarda toplam yatırılan sermaye üzerinden hesaplanması gerekmektedir. Ama bu, hiç bir zaman, artı-değer oranı ile aynı oranda düşmemektedir. Artı-değer oranı, 150 : 100'den 100 : 150'ye, yani %150'den $\%66^2/_3$'e düşmekte, oysa kâr oranı yalnızca 150 : 500'den 100 : 550'ye, ya da %30'dan %187,,'e düşmektedir. Kâr oranı, demek ki, artı-değer kitlesinden daha büyük, ama artı-değer oranından daha küçük bir oranda düşmektedir. Ayrıca görüyoruz ki, değerde, ürünlerin kitlesi de, yatınlan sermaye, değişen kısmındaki büyüme nedeniyle artmış olduğu halde, aynı emek miktan kullanıldığı sürece aynı kalmaktadır. Yatınlan sermayedeki bu artış, yeni bir girişimde bulunan kapitalist tarafından gerçekten de çok fazla hissedilir. Ama yeni-den-üretim bütünüyle düşünüldüğünde, değişen sermayedeki büyüme, yalnızca, yeni eklenen emek tarafından yaratılan yeni değerin daha büyük bir kısmının, ücretlere çevrilmesi ve dolayısıyla artı-değer ve artı-ürün yerine önce değişen sermayeye çevrilmesi demektir. Ürünün değeri, böylece, bir yandan, 400'lük değişmeyen sermayenin değeri ile, öte yandan yeni eklenen emeğin temsil edildiği 250 sayısı ile sınırlandığı için aynı kalır. Oysa bunlann her ikisi de değişmeden eskisi gibi kalır. Bu ürün, kendisi tekrar değişmeyen sermayeye girdiği ölçüde, eskisi gibi, aynı değer büyüklüğünde aynı miktar kullanım-değerini temsil eder; dolayısıyla, değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin aynı kitlesi, aynı değeri korur. Ücretler, eğer, emekçi, kendi emeğinden daha büyük bir pay aldığı için değil de, emeğin üretkenliğindeki azalma nedeniyle, kendi emeğinin daha büyük bir kısmını

aldığı için yükselmiş bulunsaydı, durum farklı olurdu. Ama bu miktar emeğin somutlaşacağı ürünlerin kitlesi aynı kalırdı. Bu durumda, ödenen ve ödenmeyen aynı emeğin somutlaşacağı toplam değer azalır ve bu ürünün her kısmı daha fazla emek içereceği için, bu kısımlann her birisinin fiyatı yükselirdi. 150 tutarındaki artmış ücretler, eskiden 100 tutarındaki ücretlerden daha fazla bir ürün kitlesini temsil etmezdi; 100 tutanndaki küçülmüş artı-değer, önceki [sayfa 75i] ürünün yalnızca 2/3'ünü, yani eskiden 100 ile temsil edilen kullanım-değerleri kitlesinin $\%66^{2}/_{3}$'ünü temsil ederdi. Bu durumda, bu ürünün kendisine girmesi ölçüsünde değişmeyen sermaye de

pahalılaşırdı. Ne var ki, bu, ücretlerdeki bir artışın sonucu olmaktan çok, ücretlerdeki bir artış, metalann fiyatındaki bir yükselmenin ve aynı emek miktarındaki azalan bir üretkenliğin sonucu olurdu. Burada sanki ücretlerdeki bir artış, ürünleri pahalılaştınyormuş gibi görünür; oysa bu artış bir neden olmaktan çok, emeğin üretkenliğindeki azalmaya bağlı olarak metaların değerindeki bir değişikliğin sonucudur.

Buna karşılık, öteki bütün koşullar aynı kalıyor, yani kullanılan aynı emek miktarı hâlâ 250 ile temsil ediliyor ise ve kullanılan üretim araçlannın değeri yükseliyor ya da düşüyorsa, aynı miktardaki ürünlerin değeri, aynı büyüklükte yükselir ya da düşer. $450_s + 100_d + 150_a = 700$ bir ürün-değer verir; ama $350_s + 100_d + 150_a$ ise, eski 650'ye karşılık, aynı ürün kitlesi için yalnız 600'lük bir değer verir. Şu halde, aynı miktar emek tarafından harekete getirilen yatırılmış sermaye artar ya da azalır-sa,öteki koşullar aynı kalmak üzere, eğer bu yatırılan sermayedeki artış ya da azalma, sermayenin değişmeyen kısmının değerinin büyüklüğündeki bir değişmeden ileri geliyorsa, ürünün değeri yükselir ya da düşer. Tersine, eğer yaünlan sermayedeki artışa, sermayenin değişen kısmının değerinin büyüklüğündeki bir değişme yol açmış ise, emeğin üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılmak üzere, ürünün değeri değişmeden kalır. Değişmeyen sermaye sözkonusu olduğunda, değerindeki azalma, ya da arüş, herhangi ters bir hareketle telafi edilmez. Ama değişen sermaye halinde, emeğin üretkenliği aynı kaldığı varsayılmak üzere, değerindeki bir azalma ya da artma, arü-değerin ters yöndeki hareketi ile telafi edilir ve böylece, değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamı, yani emeğin üretim araçlanna yeni katıldığı ve üründe yeni somutiaşan değer aynı kalır.

Yok eğer, değişen sermayenin ya da ücretlerin değerindeki artış ya da azalma, metaların fiyatındaki bir yükselme ya da düşme sonucu olmuşsa, yani bu sermaye yaünmı tarafından kullanılan emeğin üretkenliğindeki bir azalma ya da artma sonucu ise, ürünün değeri bundan etkilenir. Ne var ki, bu durumda, ücretlerdeki yükselme ya da düşme, bir neden değil, bir sonuçtur.

Buna karşılık, yukardaki örnekte değişmeyen sermayenin = 400_s olarak kaldığı kabul edildiğinde, $100_d + 150_a$'dan $150_d + 100_a$'ya değişme, yani değişen sermayedeki arüş bu belli sanayi kolundaki, diyelim pamuk iplikçiliğindeki emeğin üretkenliğindeki bir azalmadan değil de, belki de emekçiye besin sağlayan tanmdaki emeğin üretkenliğindeki bir azalma sonucu ise, yani bu besin maddelerinin fıyatianndaki bir yükselmeden ileri gelmiş ise, ürünün değeri değişmeden kalır. 650'lik değer gene hâlâ aynı miktardaki pamuk ipliği ile temsil edilir.

Yukardaki incelemeden aynca şu sonuç da çıkar: Değişmeyen [sayfa 752] sermayenin harcanmasındaki azalma, eğer ürünleri emekçinin tüketimine giren üretim kollarında yapılan ticaret tasarruflanndan vb. ileri geliyor ise, bu, tıpkı kullanılan emeğin kendisinin üretkenliğindeki

doğrudan artış gibi, emekçinin geçim araçlannın ucuzlaması sonucu ücretlerde bir düşmeye, ve dolayısıyla da, artı-değerde bir artmaya yo-laçabilir; böylece, bu durumda kâr oranı iki nedenle, yani bir yandan, değişmeyen sermayenin değerinin azalması nedeniyle, öte yandan da artı-değerin artması nedeniyle büyür. Artı-değerin kâra dönüşmesini incelerken, ücretlerin düşmediğini, ama sabit kaldığını varsaymıştık, çünkü orada, biz, artı-değer oranındaki değişmelerden bağımsız olarak, kâr oranındaki dalgalanmalan araştırmak zorundaydık. Ayrıca orada geliştirilen yasalar genel yasalardı ve aynı zamanda, ürünleri emekçinin tüketimine girmeyen sermaye yatınmlan için de geçerliydi, ve dolayısıyla, ürünün değerindeki değişmelerin ücretler üzerinde bir etkisi yoktu.

Demek oluyor ki, yeni emeğin üretim araçlanna ya da değişmeyen sermayeye yılda eklediği yeni değerin, çeşitli gelir biçimlerine, ücretlere, kâr ve ranta ayrılması ve ayrışması, değerin kendisinin sınırlarını, bu çeşitli kategoriler arasında dağılacak olan toplam değeri hiç bir şekilde değiştirmez, tıpkı, bu bireysel kısımların karşılıklı oranlarda bir değişikliğin, bunların bu belli toplam değer büyüklüklerini değiştirmemesi gibi. Verilen 100 sayısı, ister 50 + 50, ister 20+70+10, ister 40 + 30 + 30 şeklinde bölünsün, daima aynı kalır. Ürünün değerinin, bu gelirlere ayrışan kısmı, tıpkı sermayenin değerinin değişmeyen kısmı gibi, metaların değeri ile, yani her durumda, bu metalarda somutlaşan emeğin miktarı ile be-lirlenir. Şu halde, veri olan, önce, metaların, ücretler, kâr ve rant arasında bölünecek olan değer büyüklüğüdür; başka bir deyişle, bu metaların değer kısımlannın toplamının mutlak sınırıdır. Sonra, bireysel kategorilerin kendilerini ilgilendirdiği kadarıyla, bunlann ortalamalan

ve belirleyici sınırlan da gene aynı şekilde veridir. Ücretler, bu sınırlamada temel oluş-tururlar. Bunlar bir yandan doğal bir yasayla düzenlenirler; alt sınırları, emekçinin, kendi emek-gücünün korunması ve yeniden-üreti-mi için gerekli fiziksel asgari geçim araçlarıyla, yani belirli bir meta mik-tanyla be-lirlenir. Bu metaların değeri, yeniden-üretimleri için gerekli emek-zamanı ile belirlenir; ve dolayısıyla da, üretim araçlarına yeni eklenen emek kısmı ile, ya da bu zorunlu geçim araçlarının değerinin eşdeğerini üretmek ve yeniden üretmek için emekçiye gerekli olan her işgünü parçası ile belirlenir. Örneğin, eğer onun ortalama günlük geçim araçlarının değeri = 6 saat ortalama emek ise, her gün kendisi için ortalama altı saat çalış-ması gerekir. Onun emek-gücünün gerçek değeri, bu fiziksel asgariden sapma gösterir; iklime ve toplumsal gelişme düzeyine bağlı olarak farklı-laşır; yalnız fiziksel değil, aynı zamanda, ikinci bir [sayfa 753] doğa haline ge-len, tarihsel olarak gelişmiş toplumsal gereksinmelere de bağlıdır. Ne var ki her ülkede, belli bir zamanda bu düzenleyici ortalama ücret, veri olan bir büyüklüktür. Öteki bütün gelir-

lerin değerinin böylece bir sınırı vardır. Bu, daima, içersinde toplam emek-gücünün (ele alınan durumda bu, ortalama işgünü ile aynıdır, çünkü toplam toplumsal emek tarafından harekete geçirilen toplam emek miktarını içerir) somutlaştığı değer, *eksi,* işgününün ücretlerde somutlaşan kısmına eşittir. Bunun için de sının, içersinde karşılığı ödenmeyen emeğin ifade edildiği değerin sının ile, yani bu ödenmeyen-emeğin miktan ile belirlenir. İşgününün, emekçinin, ücretlerinin değerini yeniden üretmek için gereken kısmı, en son sınınnı, ücretlerin fiziksel asgarisinde bulduğu halde, işgününün içersinde artı-emeğin somutiaşüğı öteki kısmı, ve dolayısıyla, artı-değeri temsil eden değer parçası, işgününün fiziksel azamisinde, yani emekçinin genellikle faal olabildiği ve kendi emek-gücünü hâlâ koruduğu ve yeniden ürettiği toplam günlük emek-zamanında kendi sınınnı bulur. Biz, burada, her yıl yeni eklenen toplam emeği ifade eden değerin dağılımı ile ilgili olduğumuz için, işgününe burada değişmeyen bir büyüklük olarak bakılabilir ve böyle varsayılmıştır, fiziksel azamisinden göstereceği sapmanın bir önemi yoktur. Değerin, artı-değeri oluşturan ve kendisini kâr ile toprak ranüna aynştıran kısmının mutlak sının böylece bir veridir. Ve bu, işgününün ödenen kısmının ödenmeyen kısmı üzerindeki fazlalığı ile, yani toplam ürünün değerinin içersinde bu artı-emeğin bulunduğu kısmı ile belirlenir. Eğer biz, böyle sınırlanan ve yatırılan top-lam sermaye üzerinden hesaplanan artı-değere, daha önce de yapüğım gibi, kâr diyecek olursak, bu kâr, mutiak değeri bakımından, artı-değere eşittir ve dolayısıyla da sınırları tıpkı onun gibi bir yasayla belirlenir. Oysa, kâr oranının düzeyi de, gene metalann değeri ile belirlenen belirli sınırlar içersinde tutulan bir büyüklüktür. Bu sınır, toplam arü-değerin, üretime yatırılan toplam toplumsal sermaye olan oranıdır. Eğer bu sermaye = 500 (milyon diyelim) ve arü-değer = 100 ise, kâr oranının mutiak sı-nırı %20'dir. Toplumsal kârın, bu orana uygun olarak, çeşitii üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayeler arasında dağılımı, metaların değe- rinden farklılık gösteren ve ortalama piyasa-fiyatlannın gerçek düzenleyicisi olan üre-tim-fiyatlannı yaraür. Ama bu sapma, ne fiyatlann değerler tarafından belirlenmesini, ne de normal kâr sınırlarını ortadan kaldınr. Metaın değeri, üretiminde tüketilen sermaye ile, içerdiği arü-değerin toplamına eşit olacağı yerde, bu metaın üretim-fiyatı, şimdi, üretiminde tüketilen sermaye s ile, genel kâr oranı sonucu payına düşen arü-değerin toplamına eşittir; örneğin, hem tüketilen ve hem de yalnızca kullanılan sermaye hesaba katılarak, üretimine yatırılan sermaye üzerinden %20'dir. Ne var ki, bu %20 ek miktann kendisi de, toplam toplumsal ser-maye tarafından yaraülan arü-değer ve onun bu sermayenin değerine oranı ile belirlenir; ve işte bu nedenle, 10 ya da 100 değil %20'dir. Değerlerin, üretim-fiyatlanna dönüşmesi, demek ki, [sayfa 754] kâr üzerindeki sı-nırları kaldırmamakta, yalnızca, toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli belirli sermayeler arasındaki dağılımını değiştirmektedir, yani kânn bu ser-

mayeler arasında, toplumsal sermayenin değeri içersindeki oranlanna uygun olarak tek biçimde dağılmasını sağlamaktadır. Piyasa-fıyatlan, bu düzenleyici üretim-fıyatlarının üzerine yükselir ve altına düşer, ama bu dalgalanmalar birbirlerini karşılıklı olarak dengeler. Uzun bir döneme ait fiyat listeleri incelenir ve, metaların gerçek değerlerinde, emeğin üret-kenliğindeki değişiklikler sonucu ortaya çıkan dalgalanmalar ile, üretim sürecinin, doğal ya da toplumsal olaylarla geçirdiği sarsıntılar dikkate alınmayacak olursa, önce sapmalann nispeten dar sınırları ve sonra da bunların karşılıklı olarak birbirlerini dengelemedeki düzen karşısında insan şaşkınlığa düşer. Quetelet'in* toplumsal görüngüler konusunda işaret ettiği, düzenleyici ortalamalarla ilgili aynı egemenlik burada da görülecektir. Metaların değerlerinin, üretim-fiyatlanna eşitlenmesi herhangi bir engelle karşılaşmayacak olursa, rant kendisini farklılık rantına aynştınr, yani düzenleyici üretim-fıyatlan tarafından bir kısım kapitalistlere verilmesi gereken, ama şimdi toprak sahibi tarafından elkonulan artı-değerin eşitlenmesi ile sınırlandırılmıştır. Demek ki, burada, rant, üretim-fiyatlannın genel kâr oranıyla düzenlenmesinin neden olduğu bireysel kâr oranlanndaki sapmalarda kendi belirli değer sınınnı bulur. Eğer büyük toprak mülkiyeti, metaların değerlerinin, üretim-fiyatlanna eşitlenmesini engeller ve mutlak ranta elkoyacak olursa, bu mutlak rant, tarımsal ürünlerin değerinin, üretim-fıyatlan üzerindeki fazlalığı ile, yani bu ürünlerin içerdiği ve genel kâr oranı ile kapitalistiere sağlanan kâr oranı üzerindeki arü-değer fazlalığı

ile sınırlıdır. Demek ki, bu fark, ranün sınınnı oluşturur ve önceki gibi, metaların içerdiği belirli arü-değerin yalnızca belirli bir kısmıdır.

En sonu, eğer arü-değerin ortalama kâr halinde eşitienmesi, çeşitii üretim alanlannda, yapay ya da doğal tekeller şeklinde ve özellikle toprak mülkiyetinde tekel şeklinde engellerle karşılaşır ve bu tekel sonucu, üretim-fiyatı ve metalann değerinin üzerine yükselen bir tekel fiyatı oluşursa, metalann değeri tarafından konulan sınırlar böylece ortadan kalkmış olmaz. Belirli metaların tekel fiyatı, yalnızca, diğer meta üreticilerinin kârlarının bir kısmını, tekel fiyatına sahip metalara aktarmış olur. Arü-değerin çeşitli üretim alanlan arasındaki dağılımında dolaylı bir yerel dengesizlik ortaya çıkar, ama bu durum, bu arü-değerin sınınnı değiştir-mez. Tekel fiyaüna sahip metaın, emekçinin gerekli tüketimine girmesi halinde, işçinin, emek-gücünün değerini eskisi gibi aldığı var-sayılırsa, bu ücreti artırarak arü-değeri küçültmüş olur. Ücretleri emek-gücünün [sayfa 755] değerinin altına düşürebilir, ama bu, ancak, ücretlerin, kendi fiziksel asgarisinin sınırlannı aşması ölçüsünde olur. Bu durumda

* Adolphe Quetelet (1796,-1874), Belçika'lı matematikçi. İlgi alanı içine istatistik yöntemlerini toplumsal görüngülere uygulamakta giriyordu. Bu konudaki yapıtı, *On Man and the Development of his Faculties,* ilk kez 1835'de basıldı ve zamanında bayağı ün kazandı. Marx'ın, birkaç yerdeki kısa değinmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Quetelet'e karşı tavrı oldukça ilginç ve karakteristiktir. Quetelet, düzenliliklerin toplumsal görüngülerde anlamlı ama özellikle belirleyici olmadığını göstermek istemiştir. -*Ed.*

tekel fiyatı, gerçek ücretierden (yani emekçinin aynı emek miktarı için aldığı kullanım-değerleri kitlesi) ve öteki kapitalistlerin kârından yapılan bir indirimle ödenebilir. Tekel fiyatının, hangi sınırlar içersinde metalann normal fiyat düzenlemesini etkileyebileceği sağlam bir biçimde saptanabilir ve doğru olarak hesaplanabilir.

Metaların yeni eklenen değerin bölünmesinin, ve genellikle, değerin gelire aynşabilmesinin, belirli ve düzenleyici sınırlarının, gerekli-emek ile artı-emek, ücretier ile artı-değer arasındaki oranda bulması gibi, artı-değerin kendisinin, kâr ve toprak rantına bölünmesi de, kendi sınırlannı, kâr oranının eşitienmesini düzenleyen yasalarda bulur. Faiz ve girişim kânna bölünme bakımından, ortalama kârın kendisi, bir arada her ikisi için de sınır oluşturur. Bunlann kendi aralarında ikiye bölünebilecekleri, ve ancak bu şekilde bulunabilecekleri, belli bir değer büyüklüğünü sağlar. Bu bölünmenin kesin oranı burada raslantıya bağlıdır, yani sırf rekabet koşullarıyla belirlenen bir orandır. Diğer durumlarda, arz ile talep arasındaki dengelenme, piyasa-fiyatlarının, düzenleyici ortalama fiyatlardan gösterdiği sapmaların yok edilmesine, yani rekabetin etkisinin ortadan kalkmasına eşdeğer olduğu halde, burada o, yalnızca biricik belirleyicidir. Ama niçin? Çünkü, aynı üretim etmeni, sermaye, kendi arü-değer payını, aynı üretim etmeninin iki sahibi arasında bölüştürmek zorundadır. Ne var ki burada, ortalama kârın bölünmesi için kesin ve düzenli bir sınır bulunmaması olgusu, meta-değerin bir parçası olarak sınırını ortadan kaldırmaz; üpkı, belli bir iş yapan iki ortağın, çeşitii dış koşullar nedeniyle kârlarını eşit olmayan biçimde bölüşmelerinin, bu kânn sınırlannı herhangi bir şekilde etkileyemeyeceği gibi.

Şu halde, meta-değerin, yeni emeğin üretim araçlarının değerine eklediği kısmında somutiaşan parçası, gelir şeklinde birbirinden bağımsız biçimlere giren çeşitii kısımlara ayrılmakla birlikte, ücretlerin, kânn ve rantın, şimdi, bunlar bir araya geldiğinde ya da hep birlikte alındıklarında, metalann kendilerinin, düzenleyici fiyatlarının (doğal fiyat, *prbc necessaire)* kaynağı olan, oluşturucu öğeler olarak düşünülmesi için herhangi bir neden yoktur; dolayısıyla, yukardaki üç kısma bölen ilk birim, değerin değişmeyen kısmı düşüldükten sonra meta-değer olmayıp, tersine, bu üç kısmın herbirinin fiyatı önce birbirinden bağımsız olarak belirlenir ve sonra da metaların fiyatı, bu üç bağımsız büyüklük bir araya toplanarak ortaya çıkmış olur. Gerçekte meta-değer, ücretierin, kânn ve ranün, -bunlann nispi büyüklükleri ne olursa olsun- toplam değerlerini gösteren miktardan önce de vardır. Yukardaki yanlış anlayışta, ücretier, kâr ve rant, üç bağımsız değer büyüklükleridir ve toplam büyüklükleri, meta-değerin büyüklüğünü oluşturur, sınırlar ve belirler.

İlk bakışta bellidir ki, ücretier, kâr ve rant, eğer metaların fiyatını oluştursalardı, aynı şey meta-değerin değişen sermaye ile artı-değerin [sayfa 756] somutlaştığı kısmında olduğu kadar, değişmeyen kısmı için de geçerli olurdu. Dolayısıyla, bu değişmeyen kısım burada hiç dikkate

alınmayabilirdi, çünkü, bu kısmı oluşturan metaların değeri de aynı şekilde kendisini, ücretler, kâr ve rantın değerlerinin toplamına aynştınrdı. Bu anlayış, daha önce de belirtildiği gibi bu haliyle, böyle bir değişmeyen değer kısmının kendi varlığını bile yadsımış oluyor.

Üstelik, böylece, değer de bütün anlamını yitirmiş oluyor. Yalnızca geriye, emek-gücü, sermaye ve toprak sahibine, belli bir miktar para ödendiği anlamına gelen bir fiyat kavramı kalıyor. Ama para nedir? Para bir nesne değil, değerin belli bir biçimidir ve dolayısıyla da değer, gene öngörülmüş oluyor. Diyelim ki, bu üretim öğeleri için, belli bir miktar altın ya da gümüş ödensin, ya da zihnen bunlara eşitlensin. Ama altın ve gümüşün (ve aydınlanmış iktisatçılar bu buluştan gurur duyarlar) kendisi, öteki bütün metalar gibi birer metadırlar. Bu nedenle de, altın ile gümüşün fiyatı da, bunlar gibi, ücretler, kâr ve rant ile belirlenir. İşte bu yüzden, ücretler ile kâr ve rantı, belli bir miktar altın ile gümüşe eşitleyerek belirleyemeyiz, çünkü eşdeğerleri olarak değerlendirme yapacağımız bu altın ile gümüşün,

önce, altın ve gümüşten bağımsız olarak, yani değeri, yukardaki üç etmenin ürünü olan herhangi bir metaın değerinden bağımsız olarak, bunlar tarafından belirlenmeleri gerekir. Şu halde, ücretler ile kâr ve rantın değeri, belli bir miktar altın ve gümüşe eşdeğer olmalarından ibarettir demek, yalnızca bunların belli bir miktar ücretle, kâra ve ranta eşit olduklannı söylemek demektir.
Önce ücretleri alalım. Çünkü, soruna bu açıdan bile bakılsa, emeğin çıkış noktası yapılması gerekliliği vardır. Bu durumda, ücretlerin düzenleyici fiyatı, çevresinde, piyasa-fiyatlarının dalgalandığı bu fiyat nasıl belirlenecektir?
Diyelim ki bu fiyat, emek-gücünün arz ve talebi ile belirlenmektedir. Ama bu ne tür bir emek-gücü talebidir? Bu, sermaye tarafından yapılan bir taleptir. Böylece, emeğe olan talep, sermaye arzı ile aynı şey oluyor. Sermaye arzından sözedebilmek için, her şeyden önce sermayenin ne olduğunu bilmemiz gerekir. Sermaye neden ibarettir? En basit yönüyle alınırsa, para ve metalardan ibarettir. Ama para, yalnızca bir meta-biçimidir. Öyleyse sermaye metalardan ibarettir. Oysa, metaların değeri, varsayımımıza göre, her şeyden önce, metaları üreten emeğin fiyatıyla, ücretierle belirlenir. Ücretier, burada, bir önkoşul olarak kabul edilmiştir ve metalann fiyatını oluşturan bir öğe olarak kabul edilmiştir. Bu fiyatın, öyleyse, mevcut emeğin sermayeye oranı ile belirlenmesi gerekiyor demektir. Sermayenin fiyatının kendisi, onu oluşturan metaların fiyatına eşittir. Sermayenin emeğe olan talebi, sermayenin arzına eşittir. Ve, sermayenin arzı, belli fiyatta bir metalar kitlesinin arzına eşit olup, bu fiyat önce emeğin arzı ile düzenlenir ve emeğin fiyatı ise, meta-fiyatın emeği karşılığı emekçiye verilen değişen sermayeyi oluşturan kısmına eşittir; bu değişen sermayeyi oluşturan metaların fiyatı ise, gene, başlıca, [sayfa 757] emeğin fiyatı ile belirlenir; çünkü bu, ücretlerin fiyatian, kâr ve rantia belirlenmektedir. Ücretleri belirlemek için, bu nedenle biz,

sermayeyi çıkış noktası olarak alamayız, çünkü sermayenin kendisinin değeri kısmen ücretler ile belirlenmektedir.
Üstelik, rekabeti bu işin içersine karıştırmak hiç bir şeyi çözümle-mez. Rekabet, emeğin piyasa-fiyatını yükseltir ya da düşürür. Ama emeğin arzı ile talebinin dengede olduğunu varsayalım. O zaman ücretler nasıl belirlenecektir? Rekabet ile. Ama daha şimdi, rekabetin belirleyici bir etmen olmaktan çıktığını, etkisinin, karşılıklı iki zıt güç arasındaki denge nedeniyle ortadan kalktığını kabul etmiştik. Gerçekte bizim bulmak istediğimiz, ücretlerin doğal fiyatı, yani rekabet tarafından düzenlenen emek fiyatı değil, tersine, rekabeti düzenleyen emek fiyatıdır.
Geriye, yalnızca, emeğin zorunlu *(necessary)* fiyatının, emekçinin gerekli *(necessary)* geçim araçlan ile belirlenmesi kalıyor. Ama bu geçim araçları da, bir fiyatı olan metalardır. Bu nedenle, emeğin fiyatı, gerekli geçim araçlanyla, geçim araçlarının fiyatı da, öteki bütün metalar gibi birincil olarak, emeğin fiyatı ile belirlenir. Şu halde, geçim araçlarının fiyatı ile belirlenen emeğin fiyatı, emeğin fiyatı ile belirlenir. Emeğin fiyatı, kendisi ile belirlenir. Başka bir deyişle, biz emeğin fiyatının nasıl belirlendiğini bilmiyoruz. Öyleyse emeğin genel bir fiyatı vardır, çünkü o, bir meta olarak kabul edilmiştir. Bunun için, emeğin fiyatından sözede-bilmek için, önce bizim genel olarak fiyatın ne olduğunu bilmemiz gerekir. Ama biz, bu şekilde, genel olarak fiyatın ne olduğunu hiç bir zaman öğrenemeyiz.
Gene de biz, emeğin zorunlu fiyatının bu uygun biçimde belirlendiğini varsayalım. Bu sefer de, ortalama kâr, metalann fiyatında ikinci öğeyi oluşturan, normal koşullar altında her sermayenin kârı nasıl belirlenecek? Ortalama kânn, ortalama kâr oranı ile belirlenmesi gerekir, ama bu oran nasıl belirlenecek? Kapitalistler arasındaki rekabet ile mi? Ama rekabet de zaten kânn varlığını öngörüyor. Rekabet, çeşitli kâr oranlannı, ve dolayısıyla -aynı ya da farklı üretim alanlarında- çeşitli kârlan öngörüyor. Rekabet, ancak, metalann fiyatlarını etkilediği ölçüde kâr oranını etkileyebilir. O, ancak, aynı üretim alanındaki üreticileri, me-talannı aynı fiyata satmaya, farklı üretim alanlarında metalannı, aynı kân getirecek fiyatlara, ücretler tarafından zaten kısmen belirlenmiş bulunan meta-fiyatlarına, aynı oranda yapılan eklerle satmaya zorlar. Demek ki, rekabet, ancak, kâr oranındaki eşitsizlikleri eşitieyebilir. Eşit olmayan kâr oranlannın eşitlenmesi için kânn, metalann fiyatında, bir öğe olarak varolması gerekir. Rekabet bunu yaratamaz. Düzeyini düşürür ya da yükseltir, ama eşitienmeye ulaşıldığı anda kurulmuş bulunan bu düzeyi yaratmaz. Ve biz, zorunlu bir kâr oranından sözettiğimiz zaman, bilmek istediğimiz şey, yalnızca, rekabet hareketlerinden bağımsız kâr oranıdır, ve bu kâr oranı rekabetin kendisini düzenler. Rakip kapitalistier arasında bir kuvvet dengesi olduğu zaman, ortalama, kâr oranı da kurulmuş [sayfa 758] olur. Rekabet bu dengeyi kurabilir, ama bu denge ile kendisini gösteren kâr oranını kuramaz. Bu denge kurulduğunda genel kâr oranı

şimdi niçin %10, %20 ya da %100'dür? Rekabet nedeniyle mi"? Hayır tersine, rekabet, %10, 20 ya da %100'den sapmalan yaratan nedenleri ortadan kaldırmıştır. Her sermayenin kendi büyüklüğü ile orantılı olarak aynı kârı sağlayacağı bir meta-fiyatı meydana getirmiştir. Bununla birlikte, bu kânn büyüklüğü, rekabetten bağımsızdır. Rekabet yalnızca, tekrar tekrar bütün sapmaları bu büyüklüğe indirger. Bir kimse bir başkası ile rekabet eder ve rekabet onu, metalarım, ötekiyle aynı fiyata satmaya

zorlar. Ama niçin bu fiyat, 10, 20 ya da 100'dür?
Şu halde geriye, yalnızca, kâr oranının ve dolayısıyla kânn, açıklanamaz bir biçimde, bu noktaya kadar ücretlerle belirlenen, metalann fiyatlanna eklenen belirli bir fazlalığı olgusunu ilan etmek kalıyor. Rekabetin bize anlattığı tek şey, bu kâr oranının, veri olan bir büyüklük olması gerektiğidir. Ama biz, bunu, daha önceden, genel kâr oranı ve kânn "zorunlu fıyaünı ele aldığımız zaman da biliyorduk. Toprak ranü konusunda da, saçma işi yeni baştan yinelemeye çalışmanın hiç bir gereği yoktur. Bunu yapmadan, insan azçok tutarlı bir ele alışla, rekabetin, kâr ile rantı sırf, metaların fiyatına, birincil olarak ücretierle belirlenen bir fiyata, anlaşılmaz yasalar ile eklenen belirli bir fazlalık olarak göstereceği sonucuna varabilir. Kısacası, rekabet, iktisatçıların bütün anlamsız düşüncelerini açıklamak sorumluluğunu yüklenmek zorunda kalıyor, oysa aslında, rekabeti açıklamak zorunda olanlar bu iktisatçıların kendileridir.
Şimdi, burada, kâr ile ranün dolaşımdan doğduğu, yani satıştan ileri gelen fiyat öğeleri olduğu hayali bir yana bırakılırsa, -çünkü dolaşım, önceden almadığı bir şeyi hiç bir zaman geri veremez- sonuç yalnızca şuna indirgenmiş olur:
Ücretierde belirlenen metaın fiyatının = 100 olduğunu, ücretier üzerinden kâr oranının %10 ve rantın %15 olduğunu kabul edelim. Bu durumda, ücretier, kâr ve ranün toplamı ile belirlenen meta-fıyaü = 125 olur. Bu ek 25, metaın saüşından doğmuş olamaz. Çünkü, birbirine meta satan herkes, ücret olarak 100'e malolan şeyi 125'e satmaktadır; bu, hepsinin de malını 100'e satması ile aynı şeydir. Şu halde, bu işlemin, dolaşım sürecinin dışında incelenmesi gerekir.
Eğer şimdi 125'e malolan metaın kendisini üç kişi paylaşsa -kapitalist önce metaı 125'e satsa ve 100 emekçiye ödese, 10 kendisi alsa ve 15 de toprak sahibine verse, durumda herhangi bir değişiklik olmaz- emekçi değerin ve ürünün $^{4}/_{5}$ = 100'ünü alır. Kapitalist, değerin ve ürünün $^{2}/_{25}$'ini ve toprak sahibi de $^{3}/_{25}$'ünü alır. Kapitalist 100 yerine 125'e sat-üğına göre, emekçiye emeğinin somutlaştığı ürünün yalnız V $_{5}$'ünü verir. Şu halde, işçiye 80 verse ve 20 alıkoysa -bunun 8'i kendisine, 12'si toprak sahibine düşer- durum gene aynı olurdu. Bu durumda, metaı, değeri üzerinden satmış olurdu, çünkü gerçekte, fiyata yapılan ekler, [sayfa 759] metaın değerinden bağımsız arüşları temsil eder ve bu değer, yukar-daki varsayıma göre, ücretlerin değeri ile belirlenir. Bu,

dolaşık bir yoldan şunu söylemek demektir: bu anlayışa göre, "ücretler" deyimi, burada 100, ürünün değeri demektir, yani kendisinde bu belli miktarda emeğin temsil edildiği bir miktar para demektir; ne var ki, bu değerin kendisi de, gerçek ücretten farklıdır ve dolayısıyla geriye bir fazlalık bırakır. Ama burada fazlalık, fiyata nominal bir ek ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla da, ücretler eğer 100 yerine 110'a eşit olsaydı, kânn = 11 ve toprak-rantının = I6V2 olması gerekir ve metaın fiyatı da = 137'/2 olurdu. Böylece oranlar değişmeden kalırdı. Ama bölünme, daima, ücretlere, belirli yüzdelerde nominal bir ekleme yapılarak sağlandığı için, fiyat, ücretlerle yükselir ve düşer. Ücretler burada önce metaın değerine eşitlenmiş, sonra tekrar ondan ayrılmıştır. Aslında bu, dolambaçlı ve anlamsız bir yoldan şunu söylemeye varır: metaların değeri, içerdiği emek miktan ile belirlenir, oysa ücretlerin değeri, gerekli geçim araçlannın fiyatı ile belirlenir ve üc-retlerin üzerindeki değer fazlası da kâr ve rantı oluşturur. Üretimlerinde kullanılan üretim araçlannın değerini düştükten sonra, metalann değerinin parçalara ayrılması; üretilen metalara katilmiş bulunan emek miktarı ile belirlenen bu belli değer kitlelerinin, bağımsız ve birbirleriyle bağlantısız gelir biçimlerine giren üç öğeye, ücretlere, kâra ve ranta ayrılması - işte bu parçalara bölünme işlemi, kapitalist üretimin yüzeyinde çarpık bir biçimde kendisini gösterdiği gibi, dolayısıyla da, bu üretim tarzını yürüten ve onun tutsağı olanlann kafalannda da aynı şekilde yansır.
Bir metaın toplam değerinin = 300 olduğunu ve bunun 200'ünün, üretiminde tüketilen, üretim araçlarının değeri ya da değişmeyen sermayenin öğeleri olduğunu kabul edelim. Böylece geriye, üretim süreci sırasında metaya yeni eklenen değer olarak 100 kalır. Bu 100 tutarındaki yeni değer, üç gelir biçimi altında bölüşülecek olan şeyin hepsidir. Ücretlere = x, kâra = y ve ranta = z dersek, x + y + z, örneğimizde daima = 100 olacakür. Ama sanayicilere, tüccarlara, bankerlere ve bir de kaba iktisatçılara bu tamamen farklı görünür. Bunlar için, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri düşüldükten sonra, metaın değeri veri olan = 100 değildir ve sonra da bu 100, x, y ve z'ye bölünmektedir. Metaın fiyatı, düpedüz, ücretlerin değeri ile, kârın değeri ve rantın değerinden oluşmakta ve bu değerler, hem metaın ve hem de birbirlerinin değerlerinden bağımsız olarak belirlenmekte, x, y ve z'nin herbiri veri ve bağımsız belirlenmekte, ve ancak, 100'den küçük ya da büyük olabilecek bu büyüklüklerin toplamından, bu değer öğelerini biraraya toplayarak, metaın değeri elde olunmaktadır. Bu *çuidpro quo* kaçınılmazdır, çünkü:
Birinci olarak: Metaın değerini oluşturan üç öğe, birbiriyle ilişkisi bakımından bağımsız gelirler olarak görünür ve böylece, birbiriyle hiç benzerlikleri olmayan üç üretim etmenine, emeğe, sermayeye ve toprağa bağlanırlar ve dolayısıyla da bunlardan doğuyormuş gibi görünürler, [sayfa 760] Emek-gücü, sermaye ve toprak sahipliği, metaların, bunlann

sahiplerinin payına düşen çeşitli değer öğelerinin nedenleridir, ve dolayısıyla, kendilerini bunlar için gelire dönüştürmüşlerdir. Ne var ki, değer, gelire dönüşmekten doğmaz; değerin gelire çevrilebilmesinden önce, bu biçimi alabilmesinden önce, varolması gerekir. Bunun tersinin doğru olduğu yanılsaması, bu üç öğenin birbirleriyle bağıntısı bakımından nispi büyüklüklerinin farklı yasalara göre belirlendiği ve bunların, metalann kendi değerleriyle bağlantılarının ve bu değerlerle sınırlandırılmalarının kendilerini yüzeyde hiç açığa vurmamalarıyla desteklenmektedir.
İkinci olarak : Ücretlerde genel bir yükselme ya da düşmenin, genel kâr oranında zıt yönde bir harekete yolaçarak -diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla- o üretim alanındaki sermayenin ortalama bileşimine bağlı olarak, çeşitli metalann üretim-fiyatlannı değiştirdiğini, yani bazılarını yükselttiğini ve bazılannı da düşürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Şu halde, deneyim burada gösteriyor ki, hiç değilse bazı üretim alanlannda, bir metaın ortalama fiyatı, ücretler yükseldiği için yükselmekte, düştüğü için düşmektedir. Ama bu "deneyim", ücretierden bağımsız olan meta değerinin gizlice bu değişmeleri düzenlediğini göstermemektedir. Bununla birlikte, eğer ücretlerdeki yükselme yerel ise ve yalnız belli bir üretim alanında özel koşulların sonucu olarak yer almış ise, bu metala-rın fiyatlarında buna tekabül eden nominal bir yükselme olabilir. Bir tür metaın nispi değerindeki, ücretlerin aynı kaldığı diğer türlere göre görülen bu yükselme, bu durumda yalnızca artı-değerin çeşitli üretim alanları arasında tekdüze dağılımında yerel olarak görülen bu bozukluğa karşı bir tepki, özel kâr oranlarının, genel kâr oranına eşitienmesinin bir aracıdır. "Deneyim" bu durumda da gene ücretlerin, fiyatı belirlediğini göstermektedir. Böylece, bu her iki durumda da deneyim, ücretlerin, meta-fi-yatlarını belirlediğini göstermektedir. Ama "deneyim", bu iç bağıntının gizli nedenini göstermemektedir. Üstelik: emeğin ortalama fiyatı, yani emek-gücünün değeri, gerekli geçim araçlannın üretim-fiyatı ile belirlenir. Bu ikincisi yükselir ya da düşerse, ilki de buna bağlı olarak yükselir ya da düşer. Böylece, deneyim, gene, ücretier ile metalann fıyatlan arasında bir bağın varlığını göstermektedir. Ne var ki, bazan neden, sonuç, sonuç da neden gibi görünebilir; tıpkı piyasa-fiyatı hareketierinde, gönenç dönemlerinde ücretlerin kendi ortalamasının üzerine yükselmesinin, pi-yasa-fiyatiannın, üretim-fiyatlarının üzerine yükselmesine ve ardından da ücretierin, kendi ortalamasının altına düşmesinin, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlannın alüna düşmesine tekabül etmesi gibi. Üretim-fiyatlarının, metalann değerlerine tabi olmalanna, piyasa-fiyatlannın dolanan hareketleri dışında, ücretier yükseldiğinde, kâr oranının düşmesi, ücretler düştüğünde, kâr oranının yükselmesi deneyiminin daima *prima fa-cie* tekabül etmesi gerekirdi. Ama görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı, ücret hareketlerinden bağımsız olarak, değişmeyen sermayenin değerindeki hareketlerle belirlenebilir; şu halde, ücretier ile kâr oranı, [sayfa 76i] ters yönde hareket edecek yerde, aynı yönde hareket edebilir, birlikte

yükselir ya da düşebilir. Artı-değer oranı kâr oranı ile doğrudan çakışır olsaydı, bu olanaksız bir şey olurdu, Bunun gibi, ücretler, geçim araçlarının fiyatlarındaki artma nedeniyle yükselse bile, kâr oranı, emeğin yoğunluğundaki artış ya da işgünündeki uzama nedeniyle aynı kalabilir ya da hatta yükselebilir. İşte bütün bu deneyimler, değer öğelerinin bağımsız ve çarpıtılmış biçimlerinin yarattığı yanılsamayı, yani ya ücretlerin tek başına, ya da ücretler ile kânn bir arada metaların değerlerini belirledikleri yanılsamasını desteklemektedir. Bir kez böyle bir yanılsama, ücretler bakımından ortaya çıktı mı, bir kez, emeğin fiyatı ile, emeğin yarattığı değer çakışır gibi görünürse aynı şey otomatik olarak kâr ve ranta da uygulanır. Bunların fiyatının, yani bunların para-ifadelerinin artık, emekten ve emeğin yaratüğı değerden bağımsız olarak saptanması zorunlu hale gelmiş olur.
Üçüncü olarak: Diyelim ki, doğrudan deneyimlere göre, bir me-tain değerleri ya da -yalnızca bu değerlerden bağımsızmış gibi görünen- üretim-fiyatlan, piyasa-fiyatındaki sürekli dalgalanmaların devamlı telafisi yoluyla düzenleyici ortalama fiyatlar şeklinde egemen olmak yerine, metaın piyasa-fiyatianyla daima çakışsın. Aynca, gene diyelim ki, yeniden-üretim, daima aynı değişmeyen koşullar altında yapılsın, yani emeğin üretkenliği, sermayenin bütün öğelerinde aynı kalsın. En sonu, diyelim ki, meta-ürünün, yeni bir emek miktannın -yani yeni üretilen bir değerin- üretim araçlarının değerine eklenmesiyle oluşan değer öğesi, daima değişmeyen oranlarda, ücretiere, kâr ve ranta bölünsün ve böylece, fiilen ödenen ücret daima doğrudan doğruya, emek-gücünün değeri ile; fiilen gerekleşen kâr, toplam arü-değerin, ortalama kâr oranı gereğince, toplam sermayenin her bağımsız işlev yapan kısmının payına düşen kısmı ile çakışsın; ve fiili rant, daima, bu esasa göre toprak rantının normal olarak içersinde kaldığı çerçeve ile sınırlı olsun. Kısacası, toplumsal olarak üretilen değerlerin bölünmesinin ve üretim-fiyatlarının düzenlenmesinin, kapitalist esasa göre yer aldığını, ama rekabetin işe karışmadığını varsayalım.
Bu varsayımlar alünda, yani metalann değeri değişmese ve böyle görünse; meta-ürünün kendisini gelirlere ayrıştıran değer öğesi, değişmeyen bir büyüklük olarak kalsa ve daima böyle görünse; ve en sonu, bu veri olan ve değişmeyen değer öğesi daima değişmeyen olarak, ücretiere, kâr ve ranta bölünse -bütün bu varsayımlar alünda bile, gerçek hareket, zorunlu olarak ters bir biçimde görünür-; önceden veri olan bir değerin, karşılıklı bağımsız değer biçimlerine bürünen üç kısma ayrılması şeklinde değil

de, tam tersine, bu değerin, bağımsız ve herbirisi kendi başına belirlenmiş öğelerin -ücretier ile kâr ve toprak rantının-toplamından oluşması şeklinde görünür. Bu yanılsama zorunlu olarak ortaya çıkar, çünkü, bireysel sermayelerin ve bunlann ürettikleri metaların gerçek hareketlerinde, metaların değerinin bölünmesi, bu bölünmenin [sayfa 762] önkoşulu olarak değil de, tersine, bu değerin bölündüğü

öğeler, metaların değerinin önkoşulu olarak görünür. Önce, görmüş olduğumuz gibi, her kapitaliste, metalann maliyet-fiyatı, belli bir büyüklük olarak görünür, ve gerçek üretim-fiyatında da böyle görünmeye devam eder. Ne var ki, maliyet-fıyatı, değişmeyen sermayenin değerine, yatın-lan üretim araçlanna, *artı,* emek-gücünün değerine eşittir; ama bu değer, üretimi yürüten kapitaliste, emeğin fiyatının irrasyonel biçiminde görünür, böylece ücretler de aynı anda, emekçinin geliri şeklinde görünür. Emeğin ortalama fiyatı, veri olan bir büyüklüktür, çünkü, emek-gücünün değeri, herhangi bir meta gibi, yeniden-üretimi için zorunlu gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Ama, metaların değerinin ücretlerde somutlaşan kısmına gelince, bu ücret biçimine o, kapitalistin emekçiye, kendi ürününden düşen payı ücret biçiminde vermiş olmasından girmez, emekçi kendi ücretleri için bir eşdeğer ürettiği için o, bu biçimi alır: yani emekçinin, günlük ya da yıllık emeğinin bir kısmı, emek-gücünün fiyatının içerdiği değeri üretir. Şu da var ki, ücretier, kendisine tekabül eden eşdeğer üretilmeden önce, bir sözleşme ile saptanır. Meta ve metaın değeri henüz üretilmeden önce büyüklüğü veri olan bir fiyat öğesi olarak, maliyet-fiyatının bir kısmı olarak ücretier, dolayısıyla, metaın toplam değerinden bağımsız bir biçimde kendisini ayıran bir kısım olarak değil, tersine, bu değeri önceden belirleyen belli bir büyüklük, yani fiyat ve değerin yaratıcısı olarak görünür. Metaların maliyet-fiyatında ücretlerin oynadığı bu role benzer bir rolü, ortalama kâr, metalann üretim-fiyatlarında oynar, çünkü üretim-fiyatı, maliyet-fıyatı, *artı,* yatırılan sermaye üzerinden ortalama kâra eşittir. Bu ortalama kâr, kapitalistin kafasında ve hesabında, pratikte yalnızca sermayelerin bir yaünm alanından bir başkasına aktarılmasını belirlemesi bakımından düzenleyici bir öğe olarak görünmekle kalmaz, ayrıca, onun için, uzun dönemleri içersine alan yeniden-üretim sürecini kapsayan bütün saüş ve sözleşmelerde belirleyici bir öğeyi de temsil eder. Ama böyle düşünüldüğü sürece o, önceden varolan bir büyüklük olup, gerçekte, herhangi belli bir üretim alanında üretilen değer ve arü-değerden bağımsızdır ve dolayısıyla da her üretim alanına yatırılan bütün bireysel sermayeler için bu hatta daha da fazla geçerlidir. Değerin bölünmesinin bir sonucu olarak görünmekten çok, o kendisini metaların üretim sürecinde önceden varolduğu gibi bizzat metalann ortalama fiyatının belirleyicisi, değerin yaraücısı olarak görünür. Gerçekten de arü-değer, çeşitii kısımlarının, karşılıklı ve tamamen birbirinden bağımsız biçimlere ayrılması nedeniyle, daha da somut bir şekilde, meta-değerin yaraülması için bir önkoşul olarak görünür. Ortalama kânn bir kısmı, işlev yapan kapitalistin karşısına, metalann üretiminden ve değerinden önce varolduğu kabul edilen bağımsız bir öğe olarak, faiz biçimi içersinde çıkar. Faizin büyüklüğü ne kadar fazla dalgalanırsa dalgalansın, her an ve her kapitalist için, bireysel kapitalist olarak ürettiği metalann maliyet-fıyatına giren belli bir büyüklüktür. Aynı rolü, tanmsal [sayfa 763] kapitalistier için, sözleşmeyle saptanan kira parası biçiminde, öteki iş-

adamları için işyerlerine ait kira biçiminde toprak rantı oynar. Artı-değe-rin bölündüğü bu parçalar, bireysel kapitalist için maliyet-fıyatının öğeleri olarak veri olduğu için, tersine, artı-değerin yaratıcılan olarak görünür; tıpkı, ücretlerin, öteki kısmının yaratıcılan olması gibi, metalann fiyatının bir kısmının yaratıcılan olarak görünür. Meta-değerin parçalanması ile ortaya çıkan bu ürünlerin, daima değer oluşumunun bir önkoşulu gibi görünmesinin sim gayet basittir; kapitalist üretim tarzı, öteki üretim tarz-lan gibi, yalnız maddi ürünleri sürekli yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda, toplumsal ve ekonomik ilişkileri kendisine özgü ekonomik biçimleri de yaratır. İşte bu nedenle sonuçları, sanki sürekli olarak öngördüğü koşullar, öngördüğü koşullar da sanki onun sonuçları gibi görünürler. İşte bu, aynı ilişkilerin sürekli yeniden-üretimlerini, bireysel kapitalist, apaçık ve kuşkulanılmaz bir olgu olarak kabul eder. Kapitalist üretim tarzı böyle devam ettiği sürece, yeni eklenen emeğin bir kısmı kendisini devamlı ücretlere, bir başka kısmı kâra (faiz ve girişim kârına) ve bir üçüncüsünü de ranta ayrışünr. Çeşitii üretim kurumlan arasındaki sözleşmelerde bu daima varsayılır ve bu varsayım, nispi oranlar, tek tek durumlarda ne derece dalgalanma gösterirse de doğrudur. Değerin biçimlerinin karşı karşıya geldikleri kesin biçimler, sürekli olarak yeniden üretildikleri için önceden varsayılırlar, ve sürekli olarak önceden varsayıldıkları için sürekli olarak yeniden-üretilirler.

Hiç kuşkusuz, deneyim ve görüngüler, şimdi, kapitalistin, değerin belirlenmesinde biricik etken olarak gördüğü piyasa-fiyatlarının, büyüklüklerini ilgilendirdiği kadanyla, böyle bir bekleyişe hiç bir şekilde bağlı olmadığını, ve bunların, faizin ya da ranün yüksek ya da düşük tutulmasına tekabül etmediklerini gösterir. Ama piyasa-fiyatian, ancak kendi değişiklikleri içersinde sabittir, ve uzun dönemler üzerinden hesaplanan ortalamaları, değişmeyen ve dolayısıyla da son tahlilde piyasa-fiyatian üzerinde egemen olan büyüklükler olarak, ücretlerin, kâr ve ranün ayn ayn ortalamalarından meydana gelirler.

Öte yandan, düşünülürse, şurası da açıkça görülür ki, değerin üretiminde önceden varsayıldığı ve,

maliyet-fiyatı ile üretim-fiyatında bireysel kapitalistçe varsayıldığı gibi eğer ücretier ile kâr ve rant, değerin yaratıcıları iseler, değeri her metaın üretimine veri olarak giren değişmeyen kısmın da bir değer yaratıcısı olması gerekir. Ne var ki, sermayenin bu değişmeyen kısmı, metalar ve dolayısıyla da meta-değerler toplamından başka bir şey değildir. Bu durumda bizim, meta-değerin, meta-değerin yaraücısı ve nedeni olduğu gibi saçma bir totolojiye düşmemiz kaçınılmaz oluyor.
Bununla birlikte, eğer kapitalist bu konuda biraz düşünecek olsa -ve kapitalist olarak onun düşünceleri yalnızca kendi çıkarları ve kendi çıkarlarına dönük güdülerinin egemenliği altındadır- deneyimler, ona, kendi ürettiği ürünün, sermayenin değişmeyen kısmı olarak öteki [sayfa 764] üretim alanlanna girdiğini ve öteki üretim alanlarının ürünlerinin de,

kendi ürününe, sermayenin değişmeyen kısımlan olarak girdiğini gösterirdi. Kendi yeni üretimini ilgilendirdiği kadarıyla ek değer, kapitaliste göre, ücretlerin, kâr ve rantın büyüklükleri tarafından oluşturulduğuna göre, aynı şey, öteki kapitalistlerin ürünlerinden oluşan değişmeyen kısım için de doğrudur. Ve böylece, sermayenin değişmeyen kısmının fiyatı ve dolayısıyla, metalann toplam değeri, kendisini, açıklanması olanaksız bir biçimde de olsa, son tahlilde, değerin hepsi de farklı yasalarla düzenlenen ve farklı kaynaklardan doğan, bağımsız yaratıcı öğelerinin, -ücretler ile kâr ve rantın- eklenmesinden meydana gelen bir değerler toplamına indirgenmiş olur.
Dördüncü olarak: Metaların değerleri üzerinden satılıp satılma-masının, dolayısıyla, değerin kendisinin belirlenmesinin bireysel kapitalist için hiç bir önemi yoktur. Bu, daha başlangıçtan, onun ardında yer alan ve onun dışındaki koşulların denetimi alünda bulunan bir süreçtir, çünkü, her üretim alanında, düzenleyici ortalama fiyatları oluşturan değerler değil, farklı üretim-fiyatlarıdır. Değerin belirlenmesi, her özel üretim alanında bireysel kapitalist ile sermayeyi, ancak, emeğin üretken-liğindeki yükselme ya da düşme sonucu, metaların üretimi için daha az ya da daha fazla emek gereksinmesinin, bir durumda onun, o günkü piyasa-fiyatian üzerinden fazladan kâr elde etmesini sağladığı halde, diğer durumda, ürünün ya da bireysel metaın bir kısmına daha fazla ücret, daha fazla değişmeyen sermaye ve dolayısıyla daha fazla faiz düşmesi nedeniyle metalann fiyatını yükseltmeye zorlaması ölçüsünde ilgilendirir ve etkili olur. Şu halde bu, onu, ancak, kendisi için metalann üretim maliyetini yükselttiği ya da düşürdüğü ölçüde, dolayısıyla yalnızca, durumunu olağandışı hale getirdiği ölçüde ilgilendirir. Buna karşılık, ücretier, faiz ve rant, ona, yalnız, girişim kânnı, işlev yapan kapitalist olarak kârdan payına düşen kısmı gerçekleştirebileceği fiyatın değil, aynı zamanda yeniden-üretimin sürekli olabilmesi için me-talarını satabileceği fiyatın da sınırlannı düzenleyen etmenler olarak görünür. Ücretier, faiz ve rant tarafından belirlenen kendi maliyet-fiyatını aşan belirli fiyatlar üzerinden, normal ya da daha büyük bir girişim kârını sağlaması koşuluyla, metalannda somutiaşmış değer ve artı-değeri saüş yoluyla gerçekleştirip gerçekleştirmemesinin onun için hiç bir önemi yoktur. Sermayenin değişmeyen kısmı dışında, ücretier ile faiz ve kâr, ona, işte bu nedenle, meta-fiyatın sınırlandıncı ve dolayısıyla da, üretken belirleyici öğeleri olarak görünürler. Örneğin, ücretleri, emek-gücünün değerinin altına, yani normal düzeyinin altına düşürmeyi, düşük bir faiz oranıyla sermaye elde etmeyi, rant için normal miktarın alünda kira ödemeyi becerdiği sürece, ürününü, değerinin ya da hatta genel üretim- fiyatının alünda satması ve böylece metalann içerdiği arü-emeğin bir kısmını bedavadan elden çıkartması ona vız gelir. Aynı şey, sermayenin değişmeyen kısmı için de geçerlidir. Bir sanayici, diyelim, [sayfa 765] hammaddelerini üretim-fiyaünın altında satın alabilirse, bunu mamul üründe, üretim-fi-

yatının altında satsa bile, bu, onu zarara karşı korur. Meta-fiyatın, ödenmesi, bir eşdeğerle yerine konulması gereken öğelerini aşan fazlalık aynı kaldığı ya da arttığı takdirde, sanayicinin girişim kârı, aynı kalır ya da hatta artar. Sanayicinin ürettiği metalann üretimine, belli fiyat büyüklükleri olarak giren üretim araçlarının değeri dışında bu üretime, sınırlayıcı ve düzenleyici fiyat büyüklükleri olarak giren şey, ücretler ile faiz ve rantür. Dolayısıyla da bunlar, ona metaların fiyatını belirleyen öğeler gibi görünürler. Onun açısından girişim kârı, ya piyasa-fiyatlarının, rekabetin raslanüya bağlı koşullarına uygun olarak, metalann yukarda sözü edilen fiyat öğeleri tarafından belirlenen kendi değerlerini aşan fazlalık tarafından belirleniyormuş gibi görünür; ya da, bu kârın kendisi, piyasa- fiyatlan üzerinde belirleyici bir etki yaptığı ölçüde, kendisi de, alıcılar ile satıcılar arasındaki rekabete bağlıymış gibi görünür.
Bireysel kapitalistier arasındaki rekabette olduğu kadar, dünya piyasasındaki rekabette de, hesaplara değişmeyen ve düzenleyici büyükler olarak giren, ücretlerin, rant ve faizin, veri olan ve varsayılan büyüklükleridir; bunlar, değiştirilmesi olanaksız büyüklükler anlamında değil de, her ayn durumda veri olan ve sürekli, dalgalanması piyasa-fiyatları için değişmeyen sınırlan oluşturan büyüklükler anlamında değişmezdirler. Örneğin, dünya piyasasındaki rekabette bu, yalnızca metalann o günkü ücretier, faiz ve rant ile mi, yoksa o günkü piyasa-fiyatian altında mı, yani karşılık olarak bir girişim kârı gerçekleştirerek mi, elverişli bir şekilde satılabileceği sorunudur. Bir ülkede, ücretier ile toprağın fiyatı düşük olduğu halde, kapitalist üretim tarzı genellikle gelişmemiş olduğu için, sermaye üzerinden faiz

yüksek ise, buna karşılık da bir başka ülkede, ücretier ile toprağın fiyatı nominal olarak yüksek olduğu halde, sermaye üzerinden faiz düşük ise, kapitalist, bir ülkede nispeten daha fazla emek ve toprak, ötekinde nispeten daha fazla sermaye kullanır. Bu etmenler, bu iki kapitalist arasında rekabet olasılığı ölçüsünde, belirleyici öğeler olarak hesaba girerler. Şu halde burada, deneyimler, teorik olarak ve kapitalistin kendi çıkar hesapları açısından pratik olarak göstermektedir ki, metaların fiyatı, ücretier, faiz ve rant tarafından, emeğin, sermayenin ve toprağın fiyatı tarafından belirlenmektedir, ve fiyatın bu öğeleri gerçekten fiyatı oluşturan düzenleyici etmenlerdir.

Kuşkusuz burada geriye, varsayılmayan, ama metaların piyasa-fiyatından doğan bir öğe, yani yukarda sözü edilen öğelerin -ücretier, faiz ve kârın- eklenmesiyle oluşan maliyet-fiyatı üzerindeki fazlalık kalıyor. Bu dördüncü öğe, her tek ve ayn durumda rekabet tarafından ve ortalama durumda -kendisi de bu aynı rekabet tarafından ama ancak daha uzun dönemlerde düzenlenen- ortalama kâr tarafından belirleniyormuş gibi görünür.

Beşinci olarak: Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, içersinde yeni eklenen emeğin temsil edildiği değerin, gelir, ücretler, kâr ve top-rak-ranü [sayfa 766] biçimlerine bölünmesi öylesine doğal bir hale gelmiştir

ki, bu yöntem (toprak rantını incelerken örneklerini verdiğimiz tarihin daha önceki aşamalan bir yana bırakılırsa), gelirin bu biçimleri için gerekli önkoşulların bulunmadığı yerlerde bile uygulanır olmuştur. Yani benzeşim yoluyla her şey bu gelir biçimleri içersine sokulmuştur.

Bağımsız bir emekçi -gelirin her üç biçimi de uygulanma olasılığı olduğu için bir küçük çiftçiyi alalım- kendisi adına çalıştığı ve kendi ürününü sattığı zaman, önce o, kendi kendisini emekçi olarak kullanan, kendi işvereni (kapitalist) olarak, sonra da, kendisinden kendi kiracısı olarak yararlanan, kendi kendisinin toprak sahibi olarak düşünülmüştür. Ücretli işçi olarak kendi kendisine ücret ödemekte, kapitalist olarak kendi kendisine kâr vermekte, toprak sahibi olarak kendi kendisine rant ödemektedir. Kapitalist üretim tarzı ile, buna tekabül eden ilişkiler, toplumun genel temeli olarak kabul edilirse bu benzeşim doğrudur, çünkü o, emeği sayesinde değil, üretim araçlan üzerindeki mülkiyeti -burada bu, sermayenin genel biçimi olarak kabul edilmiştir- sayesinde kendi artı-emeğine elkoyacak durumdadır. Üstelik, ürünlerini meta olarak ürettiği ve dolayısıyla bu metaların fiyatına tabi olduğu (böyle olmasa bile bu fiyat hesaplanabilir) ölçüde, gerçekleştirebileceği artı-emek miktan, kendi büyüklüğüne bağlı olmayıp, genel kâr oranına bağlıdır; bunun gibi, genel kâr oranı tarafından belirlenen artı-değer miktan üzerindeki her fazlalık da gene, onun harcadığı emeğin miktan ile belirlenmemiştir, ama o buna sırf toprağın sahibi olduğu için elkoyabilmektedir. Kapitalist üretim tarzına tekabül etmeyen böyle bir üretim tarzı, böylece onun gelir biçimleri alüna -bir ölçüde pek de yanlış olmayarak- sokulabildiğine, kapitalist ilişkilerin, bir üretim tarzının doğal ilişkileri olduğu üzerine olan yanılsama daha da güçlendirilmiş oluyor.

Hiç kuşkusuz, eğer ücretier, kendi genel temeline, yani üreticinin kendi emeğinin ürününün, emekçinin bireysel tüketimine geçen kısmına indirgenecek olursa; eğer biz, bu kısmı, kendi kapitalist sınırlarından kurtanr, ve bunu bir yandan, toplumun mevcut üretkenliğinin (yani, onun kendi bireysel emeğinin toplumsal üretkenliğini, gerçekten toplumsal üretkenlik olarak alırsak) izin verdiği, öte yandan, kişiliğinin bütünüyle gelişmesinin gerektirdiği tüketim hacmine kadar genişletirsek; ve üstelik de, arü-emek ile arü-ürünü, toplumun o günkü üretim koşulları altında, bir yandan, sigorta ve yedek fonlar yaratmak, öte yandan, yeniden-üretimi toplumsal gereksinmelerin öngördüğü boyutlara doğru sürekli genişletmek için gerekli ölçüye indirgersek; en sonu eğer, N°: 1 (gerekli-emek) ile N°: 2'ye (arü-emek), toplumun gelişememiş ve çalışma yetisini yitirmiş üyeleri adına, gücü-kuvveti yerinde olan üyelerince daima harcanması gerekli emek kitiesini katarsak, kısacası, hem ücretleri ve hem de artı-değeri, hem gerekli ve hem de artı-emeği, kendi özgül kapitalist niteliklerinden sıyırıp atarsak, geriye kuşkusuz bu biçimler değil, yalnızca, bütün toplumsal üretim tarzlarında ortak olan özleri kalır, [sayfa 767]

Ne var ki, bu benzeştirme yöntemi, daha önceki egemen üretim tarzlannın da, örneğin feodalizmin de karakteristiği idi. Feodalizme hiç bir şekilde uygun düşmeyen, onun çok ötesinde bulunan üretim ilişkileri, feodal ilişkiler altına sokulmuştu; örneğin İngiltere'de, sırf parasal yükümlülükleri olan ve yalnızca adı feodal olan, (şövalyenin hizmetindeki ayrıcalıktan farklı olarak) ortak tasarruf hakkı ayrıcalığı gibi. [sayfa 768]

ELLİBİRİNCİ BÖLÜM BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

YILLIK yeni eklenen emek tarafından yeni eklenen değer -ve dolayısıyla da yıllık ürünün içersinde bu değerin temsil edildiği ve toplam üründen çekilebilen ve ayrılabilen kısmı-, böylece, gelirin üç farklı biçimine giren üç kısma ayrılırlar; bu biçimler, bu değerin bir kısmının emek-gücünün sahibine, diğer kısmının sermaye sahibine ve bir üçüncüsünün toprak mülkiyeti sahibine ait olduğunu ya da onun

payına düştüğünü ifade eder. Öyleyse bunlar, bölüşüm ilişkileri ya da biçimleridir, çünkü bunlar, yeni üretilen toplam değerin, çeşitli üretim etmenlerinin sahipleri arasında bölüşüm ilişkilerini ifade ederler. Yaygın görüş açısından bu bölüşüm ilişkileri, doğal ilişkiler şeklinde doğrudan doğruya her türlü toplumsal üretimin niteliğinden, genellikle insanın üretim yasalarından doğan ilişkiler olarak görünürler. Aslında, kapitalist-öncesi toplumların, başka türden bölüşüm biçimleri gösterdikleri yadsınamaz, ama bunlar, gelişmemiş, yetkinleşmemiş, kılık değiştirmiş, kendi en saf ifadelerine ve en yüksek biçimlerine henüz kavuşmamış ve, doğal bölüşüm ilişkilerinin farklı görünüm kazanmış biçimleri olarak yorumlanırlar.

Bu anlayışın biricik doğru yanı şudur: Herhangi bir toplumsal üretim biçiminin varlığı kabul edilirse (örneğin, ilkel Hint komünleri ya da Perulu kabilelerin daha üst düzeyde gelişmiş komünizmi gibi) emeğin, [sayfa 769] ürünü -üretken biçimde tüketilen kısmı dışında- doğrudan doğruya, üreticiler ile aileleri tarafından bireysel olarak tüketilen kısmı ile, daima artı-emeği oluşturan kısmı -bu artı-emeğin ürünü, nasıl bölünürse bölünsün ve toplumsal gereksinmelerin temsilcisi olarak işlev yapan

kim olursa olsun daima genel toplumsal gereksinmeleri karşılamak için hizmet eder- arasında daima bir ayırım yapılabilir. Şu halde, çeşitli bölüşüm biçimlerinin özdeşliği yalnızca şu sonucu verir: eğer biz, bunlan, kendi farklılıklannda n ve özgül biçimlerinden soyutlar ve benzemeyen yönlerinden ayrı olarak yalnız bunlann birliğini gözönünde bulundurursak, bunlar özdeştirler.

Ne var ki, biraz gelişmiş ve eleştirici bir zeka, bölüşüm ilişkilerinin tarih içersinde gelişim niteliğini kabul eder,[56a] ama, gene de, insan doğasından doğan ve dolayısıyla da bütün tarihsel gelişmelerden bağımsız olan, üretim ilişkilerinin kendi değişmeyen niteliğine daha bir inatla sarılır.

Buna karşılık, kapitalist üretim tarzının bilimsel tahlili, bunun tersini, özgül tarihsel nitelikleri olan özel türde bir üretim tarzı olduğunu ortaya koymaktadır; diğer herhangi bir özgül üretim tarzı gibi o da, toplumsal üretici güçlerin belli bir düzeyde bulunmasını öngörür ve bunların gelişme biçimlerini kendi tarihsel önkoşulu olarak kabul eder: bu önkoşulun kendisi, daha önceki sürecin tarihsel sonucu olup, yeni üretim süreci, veri olan bu temele dayanarak devam eder; bu özgül, tarihsel olarak belirlenmiş üretim tarzına tekabül eden üretim ilişkileri -bunlar, insanlann, kendi toplumsal yaşamlannın yaratılmasında, toplumsal yaşam süreci boyunca girdikleri ilişkilerdir-, özgül, tarihsel ve geçici bir niteliğe sahiptirler; ve en sonu, bu üretim ilişkileri ile temelde özdeş olan bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinin öteki yüzlerini oluştururlar, dolayısıyla her ikisi de aynı tarihsel geçici niteliği paylaşırlar.

Bölüşüm ilişkilerinin incelenmesinde, ilk çıkış noktası, yıllık ürünün ücretler, kâr ve rant arasında bölüşüldüğü iddiası oluyor. Ama surun bu biçimde ortaya konursa, yanlış ifade edilmiş olur. Ürün, bir yanda sermayeye, öte yanda gelire bölünmüş oluyor. Bu gelirlerden bir tanesi, ücretler, kendi başına gelir biçimini, önce emekçinin karşısına *sermaye biçiminde* çıkmadan, bu emekçinin gelir biçimini almaz. Üretilmiş emek araçlarının ve genellikle emek ürünlerinin, sermaye olarak, doğrudan üreticiler ile karşı karşıya gelmeleri, daha başlangıçta, emeğin maddi koşullannı, emekçilerle ilişkisi yönünden, dolayısıyla bizzat üretim sırasında, üretim araçları sahipleri ile ve kendi aralannda girdikleri belirli ilişkilerin belirli toplumsal niteliğini belirtir. Bu emek koşullannın sermayeye dönüşmesi ise, doğrudan üreticilerin topraktan yoksun bırakılmalarını, ve dolayısıyla da belli bir toprak mülkiyeti biçimini belirtir.

Ürünlerin bir kısmı sermayeye dönüşmemiş olsaydı, öteki kısmı, ücret, kâr ve rant biçimine giremezdi, [sayfa 770]

Öte yandan, kapitalist üretim tarzı bir yandan üretim koşullarının bu belirli toplumsal biçimini öngörürken, bir yandan da bunu sürekli olarak yeniden üretir. Yalnız maddi ürünleri üretmekle kalmaz, bu ürün-

[56a] J. Stuart Mili, *Some Unsettled Questions in Political Economy,* London 1844.

lerin üretildiği üretim ilişkilerinin ve böylece de buna tekabül eden bölüşüm ilişkilerini sürekli olarak yeniden üretir.

Hiç kuşkusuz, bizzat sermayenin (toprak mülkiyetini kendi karşıtı olarak içermektedir) zaten bir işbölümü öngördüğü söylenebilir: emekçinin emek koşullannda n yoksunlaştırılması, bu koşulların bir azınlığın elinde yoğunlaşması, diğerlerinin elinde de toprak mülkiyetinin toplanması, kısacası ilkel birikimle ilgili kısımda (Buch 1, Kap. XXIV) incelenmiş bulunan bütün ilişkiler. Ne var ki bu bölüşüm, üretim ilişkileri ile karşıtlık halinde bulunan tarihsel nitelikle yüklü bulunan bölüşüm ilişkileri ile anlatılmak istenilenden büsbütün farklıdır. Orada anlatılmak istenen şey, ürünün bireysel tüketime giren kısmı üzerindeki çeşitli haklardır. Oysa sözü edilen bölüşüm ilişkileri, tersine, üretim ilişkileri içersinde, doğrudan üreticilere karşıt olarak, üretimi yürüten belli kimselerce yerine getirilen özel toplumsal işlevlerin temelidir. Bunlar, bizzat üretim koşullan ile bunların temsilcilerine, özgül toplumsal bir nitelik verirler. Üretimin tüm niteliğini ve hareketinin bütününü belirlerler.

Kapitalist üretim daha başlangıçta iki karakteristik özellikle ayrılır.

Birincisi. Ürünlerini metalar olarak üretir. Meta üretmesi olgusu onu öteki üretim tarzlarından ayırmaz;

ama, meta olmanın, ürünlerinin egemen ve belirleyici karakteristiği olması olgusu, onu diğer üretim tarz-lanndan ayırır. Bunun ilk ve başlıca anlamı, emekçinin, bizzat, sırf meta satıcısı olarak ve dolayısıyla serbest ücretli-emekçi olarak ortaya çıkması, böylece emeğin genellikle ücretli-emek olarak kendisini ortaya koymasıdır. Yukarda söylenmiş olanlar gözönünde bulundurulursa, sermaye ile ücretli-emek arasındaki ilişkinin, üretim tarzının tüm niteliğini belirlediğini yeni baştan göstermek gereksiz olacaktır. Bu üretim tarzının belli başlı aracılan, kapitalist ile ücretli-emekçi, bu nitelikleriyle, yalnızca, sermaye ile ücretli-emeğin somutlaşması, kişileşmesidir; toplumsal üretim sürecinin bireyler üzerine damgaladığı belirli toplumsal niteliklerdir; bu belirli toplumsal üretim ilişkilerinin ürünleridir. 1) ürünün meta olarak ve 2) metaın, sermayenin ürünü olarak niteliği, bütün dolaşım ilişkilerini, yani ürünlerin geçmek zorunda oldukları ve içersinde belirli toplumsal niteliklere büründükleri belirli toplumsal süreci zaten belirlemiş olur; gene bu, üretim aracılannın, kendi ürünlerinin değerini genişlettikleri ve, ya geçim ya da üretim araçlanna yeniden çevrildikleri belirli ilişkilerin de saptanmış olduğunu belirtir. Ama, bunun dışında bile, değerin tüm belirlenmesi ve toplam üretimin değerler tarafından düzenlenmesi meta olarak ürünün ya da, kapitalist biçimde üretilen meta olarak metaın yukarda sözü edilen iki özelliğinden doğar. Değerin bu tamamen özgül biçiminde emek, bir yandan, sırf toplumsal [sayfa 77i] emek olarak egemen durumdadır; öte yandan da, bu toplumsal emeğin dağılımı, ürünlerinin karşılıklı bütünlenmesi ve değişimi, toplumsal mekanizma içersine sokulması ve onun boyunduruğu altına girmesi, bireysel kapitalistlerin raslantıya bağlı ve birbirleriyle çelişkili

davranışlanna bırakılmıştır. Bu bireysel kapitalistler, birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıktıklan ve herkes, malını elden geldiğince pahalıya satmak peşinde olduğu için (görünüşte, üretimin düzenlenmesinde bile sırf kendi özgür iradesiyle hareket etmektedir), iç yasa, ancak bunların rekabeti, birbirleri üzerindeki karşılıklı baskıları yoluyla etkisini göstermekte, böylece de sapmalar birbirlerini yoketmektedir. Ancak bireysel aracılar karşısında bir iç yasa olarak, kör bir doğa yasası olarak, değer yasası, etkisini burada gösterir ve, raslansal dalgalanmalar ortasında üretimin toplumsal dengesini sürdürür.

Ayrıca, meta ve hele sermayenin ürünü olarak meta, tüm kapitalist üretim tarzını karakterize eden, üretimin toplumsal özelliklerinin maddeleşmesi ve üretimin maddi temellerinin kişileşmesi anlamını zaten içermiş durumdadır.

Kapitalist üretim tarzının *ikinci* ayırdedici özelliği, üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olarak artı-değer üretimidir. Sermaye, özü bakımından, sermaye yaratır ve bunu, ancak, artı-değer üretmesi ölçüsünde yapar. Nispi artı-değeri irdelerken ve aynca, artı-değerin kâra dönüşmesini gözden geçirirken, kapitalist döneme özgü bir üretim tarzının buna nasıl dayandığını görmüştük: bu, emeğin toplumsal üretici güçlerindeki gelişmenin özel bir biçimi idi, ama emekçinin karşısına, sermayenin bağımsız hale gelmiş güçleri olarak çıkıyor ve dolayısıyla, emekçinin kendi gelişmesi ile tam bir karşıtlık halinde bulunuyordu. Değer ve artı-değer elde edilmesine dönük bir üretim, incelemelerimiz sırasında gösterildiği gibi, metaın üretimi için gerekli emek-zamanını azaltmak, yani değerini o günkü fiili ortalamanın altına düşürmek için sürekli bir eğilimin etkin olduğunu gösterir. Maliyet-fiyatını en alt düzeyine indirme eğilimi, emeğin toplumsal üretkenliğini artırmak için en güçlü bir manivela halini alır; ama burada bu artış, yalnızca sermayenin üret-kenliğindeki sürekli bir yükselme gibi görünür. Kapitalistin, doğrudan üretim sürecinde, kişileşmiş sermaye olarak elde ettiği otorite, üretimin yöneticisi ve egemeni sıfatıyla yerine getirdiği toplumsal işlev özünde, köleler, serfler, vb. aracılığı ile yapılan üretimde görülen otoriteden farklıdır.

Kapitalist üretim tarzında, doğrudan üretici kitlesi, kendi üretimlerinin toplumsal karakteri ile, sıkı bir otorite ve tam bir hiyerarşi halinde düzenlenmiş toplumsal emek-süreci mekanizması halinde karşı karşıya gelirler -ama bu otoriteye onlar, yalnızca, emeğin karşısında yer alan, emek araçlarının kişileşmesi şeklinde sahiptirler, yoksa, daha önceki üretim tarzlannda olduğu gibi, politik ya da dinsel liderler olarak değil-, oysa bu otoritenin sahipleri, birbirlerinin karşısına sırf meta [sayfa 772] sahipleri olarak çıkan kapitalistlerin kendi aralannda, tam bir kargaşalık egemen olup, bu kargaşalık içersinde, üretimin toplumsal iç ilişkileri kendilerini yalnızca bireysel özgür irade karşısında, karşı konulmaz doğal yasalar olarak ortaya koyarlar.

Sırf emek, ücretli-emek biçiminde ve üretim araçları da sermaye biçiminde önceden varolduğu için -demek ki, sırf bu temel üretim etmenlerinin bu özgül toplumsal biçimi nedeniyle- değerin (ürünün) bir kısmı, arü-değer olarak, ve bu arü-değer, kâr (rant) olarak, kapitalistin kazancı, kendisine ait servete kaülan bir ek olarak görünür. Ve işte ancak, bu arü-değer, *onun kân* olarak göründüğü için, yeniden-üretimi genişletmek için kullanılacak olan ve bu kânn bir kısmını oluşturan ek üretim araçlan, kendilerini, yeni ek sermaye, ve genellikle yeniden-üre-tim sürecindeki genişleme, kapitalist birikim süreci olarak ortaya koyarlar.

Emeğin, ücretii-emek olarak biçimi, sürecin tamamı ve özgül üretim tarzının kendisi için, kesin bir belirleyici olmakla birlikte, değeri belirleyen şey, ücretii-emek değildir. Değerin belirlenmesinde

önemli olan, genellikle toplumsal emek-zamanı, genellikle toplumun eli alında bulunan emek miktandır; bunlann çeşitli ürünler tarafından nispi olarak emilmesi ise, gene bunların kendi toplumsal önemlerini belirler. Toplumsal emek-zamanının, metalann değerlerinin belirlenmesinde kesin rol oynadığı belirli biçim, kuşkusuz, ücretii-emek olarak emeğin biçimi ve üretim araçlannın sermaye olarak buna tekabül eden biçimi ile bağlı haldedir, ve ancak bu temele dayanarak, meta üretimi, genel üretim biçimi haline gelir.

Şimdi bir de, bölüşüm ilişkileri denilen ilişkileri görelim. Ücret, ücretii-emeği öngörür, kâr da sermayeyi. Bu belirli bölüşüm biçimleri, demek ki, üretim koşullarının belirli toplumsal nitelikte olmalannı, ve üretimi yürütenlerin arasında belirli toplumsal ilişkileri öngörür. Özgül bölüşüm ilişkileri, böylece, özgül tarihsel üretim ilişkilerinin ifadesinden başka bir şey değildir.

Ve şimdi de kâra bakalım. Artı-değerin bu özgül biçimi, yeni üretim araçlan yaratılmasının, kapitalist üretim tarzı içersinde yer almasını öngörür; demek ki bu, bireysel kapitaliste, gerçekte, tüm kânnı gelir olarak tüketebilecekmiş gibi görünmekle birlikte, yeniden-üretime egemen olan bir ilişkidir. Ne var ki, bireysel kapitalistin karşısına, burada, sigorta ve yedek fon, rekabet yasalan vb. biçiminde engeller çıkar ve ona, pratikte, kânn, bireysel olarak tüketilebilir ürüne ait bir bölüşüm kategorisi olmadığını öğretir. Kapitalist üretim sürecinin tamamı, ayrıca, ürünlerin fiyatları ile de düzenlenir. Ama, üretimi düzenleyen fiyatların kendileri de, kâr oranının eşitienmesi ve buna uygun olarak da, sermayenin çeşitii toplumsal üretim alanları arasında dağılımı ile düzenlenir. Demek ki, kâr, burada, ürünlerin dağılımlarının değil, bizzat üretimlerinin temel etmeni, sermayeler ile emeğin kendisinin, çeşitli üretim alanları arasındaki dağılımının etmeni olarak görünür. Kânn, girişim kân ile faize aynlması, [sayfa 773] aynı gelirin bölüşümü gibi görünür. Ama bu, her şeyden önce, kendi kendisini genişleten değer, arü-değer yaraücısı olarak, sermayenin büyümesinden, egemen üretim sürecinin bu özgül top-

lumsal biçiminden ileri gelir. Kredi ve kredi kuruluşları, ve dolayısıyla da üretimin biçimi buradan doğar. Faiz, vb. şeklinde, sözde bölüşüm biçimleri, belirleyici üretim öğeleri olarak fiyata girerler.

Toprak rantı, toprak mülkiyeti olarak toprak mülkiyeti, üretim sürecinin kendisinde, herhangi bir ya da en azından herhangi bir normal işlevi yerine getirmediği için, sırf bir bölüşüm biçimi olarak görünebilir. Ne var ki, 1) kânn, ortalama kârın üzerindeki fazlayla sınırlı olması, ve 2) büyük toprak sahibinin, yöneticilikten, üretim sürecinin ve tüm toplumsal yaşam sürecinin efendisi olmaktan, sırf toprağını kiraya veren bir kimse, toprak tefecisi, kira tahsildarı durumuna düşmesi, kapitalist üretim tarzının, özgül tarihsel bir sonucudur. Toprağın, toprak mülkiyeti biçimine girmesi olgusu bunun tarihsel önkoşuludur. Toprak mülkiyetinin, tarımda kapitalist işletme tarzına izin veren biçimlere girmesi olgusu, bu üretim tarzının özgül niteliğinin sonucudur. Toprak sahibinin gelirine, diğer toplum biçimlerinde bile rant adı verilebilir. Ama bu, kapitalist üretim tarzında görülen ranttan temelde farklı ve ayrıdır.

Demek ki, bölüşüm ilişkileri denilen ilişkiler, üretim sürecinin, tarih içersinde belirlenmiş özgül toplumsal biçimlerine ve, insan yaşamının yeniden-üretim sürecinde, insanların karşılıklı ilişkilerine tekabül eder ve ondan doğar. Bu bölüşüm ilişkilerinin tarihsel niteliği, yalnızca bir yönünü ifade ettikleri üretim ilişkilerinin tarihsel niteliğidir. Kapitalist bölüşüm, öteki üretim tarzlanndan doğan bölüşüm biçimlerinden farklıdır, ve her bölüşüm biçimi, kendisinden doğduğu ve kendisine tekabül ettiği, özgül üretim tarzı ile birlikte ortadan kalkar.

Bölüşüm ilişkilerine, üretim ilişkileri olarak değil de, sırf tarihsel ilişkiler gözüyle bakan görüş, bir yandan, burjuva iktisadının, henüz eksik olmakla birlikte, ilk ve biricik eleştirel görüşüdür. Öte yandan ise, bu anlayış toplumsal üretim sürecinin, herhangi bir toplumsal yardım olmaksızın son derece yalnız kalmış insanoğlunun yapabileceği türden, basit emek süreciyle bile karıştırılmasına ve bir tutulmasına dayanır. Emek süreci, sırf, insanla doğa arasında bir süreç olduğu ölçüde, bu sürecin yalın öğeleri, bütün toplumsal gelişme biçimlerinde ortak olarak bulunur. Ama, bu sürecin bir özgül tarihsel biçimi, kendi maddi temellerini ve toplumsal biçimlerini geliştirmeye devam eder. Belli bir olgunluk aşamasına ulaştıktan sonra, bu özgül tarihsel biçim ortadan kalkar ve daha yüksek düzeyde bir biçime yerini bırakır. Bu tür bir bunalımın gelip çattığı an, bölüşüm ilişkileri ve dolayısıyla, bir yandan, bunların tekabül ettikleri üretim ilişkilerinin özgül tarihsel biçimi ve öte yandan, üretici güçler, üretim kuvvetleri ve bunlan yerine getirenlerin gelişmesi arasındaki çelişkiler ile uzlaşmaz karşıtlıklann ulaştıklan derinlik ve genişlik ile kendisini belli eder. Bunu, üretimin maddi gelişmesi ile, toplumsal biçimi arasındaki bir çatışma izler.[57] [sayfa 774]

[57] *Competition and Co-operation* (1832?) adlı yapıta bakınız.

ELLIIKINCI BOLUM SINIFLAR

GELİR kaynaklan, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı olan, sırf emek-gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, başka bir deyişle ücretli-emekçiler, kapitalisüer ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına dayanan modem toplumun üç büyük sınıfını oluştururlar.

İngiltere'de modern toplumun ekonomik yapısı, hiç kuşkusuz en üst düzeyde ye en klasik biçimde

gelişmiştir. Ne var ki, burada bile, sınıflardaki tabakalaşma, en saf biçimi içersinde görünmez. Burada bile, orta ve ara tabakalar, (kentlerdekine göre kırsal bölgelerde çok daha az olmakla birlikte) her yerde sınır çizgilerini silikleştirmiştir. Ama bunun bizim incelememiz için önemi yoktur. Görmüş olduğumuz gibi, kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası, üretim araçlarını gitgide emekten ayırarak, dağınık üretim araçlarını büyük kitleler halinde biraraya toplar ve böylece, emeği ücretli-emeğe, üretim araçlannı sermayeye dönüştürür. Ve bu eğilime, öte yandan, toprak mülkiyetinin sermaye ve emekten bağımsız hale gelerek ayrılması[58] ya da bütün toprak mülkiyetinin, kapitalist üretim tarzına uygun düşen bir toprak mülkiyetine dönüşmesi tekabül eder. [sayfa 775]

[58] F. List, doğru olarak şöyle der: "Büyük malikaneler üzerinde kendi kendisine yeterli ekonominin egemenliği, yalnızca, uygarlıktan, ulaştırma ve iletişim araçlarından, iç ticaretten ve zengin kentlerden yoksunluğu gösterir. İşte bu yüzden, buna, bütün Rusya'da, Polonya'da, Macaristan'da ve Mecklenburg'da raslanır. Eskiden bu durum, İngiltere'de de egemendi; ticaret ve sanayideki ilerlemeyle bunun yerini, büyük malikanelerin orta boyutta malikaneler halinde parçalanmaları ve toprağın kiraya verilmesi almıştır." (D/e *Ackerverifassurıg, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung,* 1842, s. 10.).
Friedrich List (1789-1846). 19. yüzyılın ilk yarısının en önemli Alman iktisatçılarından. Bu ülkede, henüz oluşmakta bulunan sanayi burjuvazisinin isteklerini yakından temsil etmiş ve özellikle koruyucu gümrükler konulması konusundaki güçlü savları ile hatırlanır. -*Ed.*

Yanıtlanması gerekli ilk soru şudur: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? - bu sorunun yanıtı doğal olarak bir başka sorunun yanıtından çıkar, şöyle ki: Ücretli-emekçileri, kapitalistleri ve büyük toprak sahiplerini, üç büyük toplumsal sınıf haline getiren şey nedir?

İlk bakışta - gelirlerin ve gelir kaynaklarının özdeşliğidir. Üyelerinin, kendilerini oluşturan bireylerin, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı ile, kendi emek-güçlerinin, sermayelerinin ve toprak mülkiyetlerinin gerçekleşmesi ile geçimlerini sağlayan üç büyük toplumsal grup vardır.

Ne var ki, bu görüş açısından, örneğin tabipler ile devlet memur-lannın, iki farklı toplumsal gruba ait olduklan ve bu gruplann herbirisinin üyeleri, gelirlerini bir ve aynı kaynaktan aldıklan için, iki sınıf oluşturmalan gerekir. Aynı şeyin, toplumsal işbölümünün, emekçileri olduğu kadar, kapitalistler ile büyük toprak sahiplerini de -örneğin bu sonuncuları, bağ-bahçe sahipleri, çiftlik sahipleri, orman sahipleri, maden sahipleri, dalyan sahipleri gibi- sonsuz türde çıkar ve statü gruplanna parçalaması için geçerli olması gerekir.

[Elyazması burada kalıyor.] [sayfa 776]

EKLER

F. ENGELS KAPİTALİN ÜÇÜNCÜ CİLDİNE EK*

KAPİTAL'in Üçüncü Cildi kamuoyuna sunulalı beri çok ve çeşitii biçimlerde yorumlanmaktadır. Başka türlüsü de beklenemezdi. Bu yapıtı yayınlarken başlıca kaygım, elden geldiğince aslına uygun bir metin ortaya çıkarmak, Marx'ın ulaşüğı yeni sonuçlan, elden geldiğince Marx'ın kendi sözcükleriyle ortaya koymak, ancak kaçınılması olanaksız durumlarda araya girmek ve böyle zamanlarda bile okuru, kendisiyle konuşanın kim olduğu konusunda kuşkuda bırakmamaktı. Oysa bunu kınayanlar oldu. Eldeki malzemeyi, sistematik olarak yazılmış bir kitap, Fransızların deyimiyle, *en faire un livre'in*** çok daha iyi olacağı söylendi; yani metnin aslına uygunluğunu, okura kolaylık olsun diye feda etmeliymişim. Ama ben görevimin bu olduğu düşüncesinde değildim. Böyle bir elden geçirme için ortada hiç bir haklı neden yoktu; Marks gibi bir kimsenin, kendi asıl sesini duyurmak ve kendi bilimsel buluşlarını gelecek kuşaklara, aslına tamamen uygun kendi serimi içersinde aktarmak hakkıydı. Üstelik, Marx gibi seçkin bir kimsenin bıraküğı yapıtiar [sayfa 779] üzerinde

* Engels'in *Kapital'in* Üçüncü Cildine yazdığı bu ek, son birkaç mektubu dışında onun yazmış olduğu en son parçadır. Ölümünden sadece iki ay öncesi, Mayıs 1895 tarihini taşıyor. Bu ek, Engels'in *Neue Zeit* için yazmayı düşündüğü iki yazıdan derlenmiştir. Ama ancak bunların ilki, "Değer Yasası ve Kâr Oranı" tamamlanmıştı. İkinci yazı "Borsa" için yalnız kısa bir taslak bulunuyordu. -*Ed.*

** Bir kitap yapmak, -f.

oynamak ve bunlan bozmak -bunun böyle olduğuna inanıyorum- arzusunda olmadığım gibi, bu, benim için emanete hıyanet olurdu. Ve, üçüncü olarak, bu tamamen yararsız bir iş olurdu. Çünkü, okuyamayan ya da okumaya niyeti olmayan ve hatta Birinci Cildi, yanlış anlamak için, doğru anlamak için gerekli olandan daha büyük bir çaba harcayan kimseler için çırpınmanın hiç bir yaran ve gereği yoktu. Ama doğru bir anlayışa ulaşmak isteyen kimseler için, en önemli olan şey, asıl metnin kendisiydi; bunlar için, benim yapacağım yeni düzenleme, olsa olsa, bir yorum değerini taşıyabilirdi, ve üstelik de, yayınlanmamış ve erişilmesi olanaksız bir şey üzerinde bir yorum. Asıl metin, ilk tartışmanın konusu olacak ve ikinci ve üçüncü tartışmada *in extenso** yayınlanması kaçınılmaz hale gelecekti.

Bu denli çok yeni şey içeren bir yapıtta, ve hele aceleyle tasarlanan ve kısmen de tamamlanmamış ilk taslakta bu gibi tartışmalar doğaldır. İşte burada benim işe karışmış olmam, metnin anlaşılmasındaki zorluklan ayıklamakta, metinde önemi yeterince, çarpıcı bir biçimde açık olmayan yönleri ön plana çıkarmakta ve 1865'te yeniden yazılan metni, 1895'teki gidişe eklemeler yapmakta, kuşkusuz yararlı

olmuştur. Gerçekten de, işte, bana, kısa bir açıklamayı gerektirir gibi görünen iki konu.

I. DEĞER YASASI VE KÂR ORANI

Bu iki etmen arasında görünüşteki çelişkinin çözümlenmesinin, tıpkı önceden olduğu gibi, Marx'ın metninin yayınlanmasından sonra da, tartışmalara yolaçacağı önceden kestiriliyordu. Tam bir mucize bekleyen bazılan, umduklan elçabukluğu yerine, çelişkinin, yalın, ussal, düpedüz ve gösterişsiz bir biçimde çözüldüğünü görünce bayağı hayal kırıklığına uğradılar. En keyifli hayal kınklığını tadan, hiç kuşkusuz, yüce Loria idi. En sonunda kendisi gibi bir cücenin bile, sapasağlam temeller üzerinde dev gibi yükselen marksist yapıyı havalara kaldırıp toz edeceği, Arşimet icadı bir dayanak noktası bulmuştu. Ne! diye öfkeyle bağırdı, çözüm diye öne sürülen şey bu mu? Bu düpedüz bir yutturmaca! İktisatçılar, değerden söz ettikleri zaman, değişime fiilen sokulan değeri kastederler. "Bir parça aklı olan hiç bir iktisatçı, metaların, karşılığında satılmadıkları ve *hiç bir zaman da satılamayacakları (ne posone ven-dersi maî)* bir değerle şimdiye değin ne ilgilenmiştir ne de ilgilenmek ister. ... Metaların, karşılığında *hiç bir zaman* satılmadığı değerin, bunlann içerdikleri emekle orantılı olduğu savını öne sürerek, Ortodoks iktisatçıların, metaların karşılıklannda satıldıkları değerin, kendileri için harcanan emekle orantılı *olmadığı* şeklindeki tezlerini, tersyüz edip yinelemekle Marx ne umuyor? ... Marx'ın, bireysel fiyatlarını, bireysel değerlerden

* Tam olarak, -f.

gösterdikleri sapmaya karşın, tüm metaların toplam fiyatlarının daima bunlann toplam değerleri ya da, metalar kitlesinin içerdiği emek miktan ile aynı [sayfa 78ı olduğunu söylemesinin, sorunun çözümlenmesine bir katkısı olmuyor. Çünkü değer, bir meta ile bir başka meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığına göre, metalann toplam değeri kavramının kendisi, bir saçmalık, bir budalalık... bir *contradictio in adjecto* oluyor ..." Loria'ya göre, daha yapıtının başında, Marx, değişimin, iki metayı, ancak bunlann içerdikleri aynı nitelikte ve eşit büyüklükte bir öğe, yani eşit miktarda emek sayesinde eşitleyebileceğim söylüyor. Oysa şimdi, metaların, içerdikleri emek miktarından tamamen farklı bir oranda birbirleriyle değişildiklerini öne sürmekle Marx, kendisini büyük bir ciddiyetle yalanlamış oluyor. "Böylesine düpedüz bir *reductio ad ab-surdum,* böylesine tam bir teorik iflas görülmüş şey midir? Bundan daha büyük bir tantana, bundan daha büyük bir ciddiyeüe yapılan bilimsel bir intihar daha görülmüş müdür!" *(Nuova Antologia,* Feb 1, 1895, s. 477-78, 479.) Görüyorsunuz ya Loria'nın ağzı kulaklarında. Marx'ı da kendisi gibi sıradan bir şarlatan gibi göstermeye hakkı yok mu yani? İşte görüyorsunuz, Marx da tıpkı Loria gibi, okur ile dalga geçiyor; üpkı o zavallı İtalyan iktisat profesörü gibi elçabukluğu ile gününü gün ediyor. Ama ne var ki, bizim Dulcamara,* işini iyi bildiği için bunu becerebilir, ama ya o sakar Kuzeyli Marx, beceriksizlik edip duruyor, budalaca saçma şeyler yazıyor, ve en sonunda da ciddi bir intihardan başka çıkar yol kalmıyor.

Metalann hiç bir zaman emekle belirlenen değerler üzerinden satılmadıklan ve satılmayacaklan sözünü sonraya bırakalım. Burada yalnızca Bay Loria'nın, "değerin, bir meta ile bir başka meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığı", ve dolayısıyla "metalann toplam değeri kavramının kendisinin, bir saçmalık, bir budalalık... bir *contradictioin adjecto"olduğu* savını ele alalım. Metalann birbirleriyle değişiklikleri oran, değerleri, böylece tamamen raslanüya bağlı, metalara dışardan verilen ve bugün böyle, yann şöyle olabilen bir şey oluyor. Bir kental buğdayın, bir gram ya da bir kilo alün karşılığında değişilmesi, buğday ya da altının özünde varolan koşullara en ufak şekilde bağlı olmuyor da, her ikisine de tamamen yabancı bir duruma bağlı oluyor. Çünkü başka türlü olsaydı, bu koşulların da kendilerini değişimde ortaya koymaları, bütünüyle değişim üzerinde etkili olmaları ve değişim dışında bağımsız bir varlığa sahip bulunmalan gerekirdi; işte ancak o zaman, metaların toplam değerinden sözedilebi-lirdi. Buna budalalık diyor Loria hazretieri. İki meta birbiriyle hangi oranda değişilirse değişilsin, bu onlann değeri oluyor - ve hepsi bu kadar. Şu halde değer, fıyatia özdeştir ve her meta, elde edebileceği fiyatlar kadar da değerlere sahiptir. Ve fiyat da, arz ve taleple belirleniyor; ve arük da-

* Donizetti'nin komik operası, *L'Elisir d'Amore'daki* şarlatanın adı. *-Ed.*

ha fazla soru sorup da buna yanıt bekleyen insan, budalanın tekidir.

Ama burada gene de ufak bir pürüz var. Normal durumda, arz ve [sayfa 78i] talep dengededir. Öyleyse, yeryüzündeki metalann hepsini ikiye ayıralım; arz, ve buna eşit miktarda talep topluluklan olarak. Bunlann herbirisinin, 1.000.000 milyon markı, frankı, sterlini ya da herhangi bir birimi temsil ettiğini kabul edelim. Basit bir aritmetik hesabına göre bunlann toplamı 2.000.000 milyon bir fiyatı ya da değeri oluşturur. Budalalık, saçma, diyor Bay Loria. Bu ikisi bir arada 2.000.000 milyon bir fiyat temsil edebilir. Ama değer için bu böyle değildir. Biz, eğer fiyat için şöyle dersek: 1.000 + 1.000 = 2.000. Ama değer için, şöyle dersek: 1.000 + 1.000 = 0. En azından, metalann toplamının sözkonusu olduğu bu durumda. Çünkü burada, iki grubun her birindeki metaların değerinin 1.000.000 milyon olmasının tek nedeni, bunlardan her birisinin, diğerinin metalan için bu miktan verebileceği ve vereceğidir. Biz,

eğer her iki grubun metalannın toplamını bir üçüncü kimsenin elinde toplarsak, artık ne birincinin, ne ikincinin ve ne de üçüncünün elinde bir değer bulunur; sonunda kimsenin elinde bir şey bulunmaz. Ve biz, bir kez daha, bizim güneyli Caliostro'nun değer kavramını, geride hiç bir iz bırakmadan yokolup gidecek şekilde ele almasındaki büyük hünere hayran olup kalıyoruz. İşte size kaba iktisadın doruk noktası![1] [sayfa 782]

[1] Ne var ki daha sonraları, (Heine'ın deyişiyle) "ünü dünyayı tutmuş" aynı sayın bay [Hein-rich Heine, *Ritter Olaf-Ed.},* 1895'te *Rassegna'nm* birinci sayısında İtalyanca olarak yayınlandıktan sonra Üçüncü Cilde yazdığım önsözü yanıtlamak zorunluluğunu duydu. Bu yanıt, *Riforma Social'in* 25 Şubat 1895 tarihli sayısında çıktı. Bana kaçınılmaz (ve dolayısıyla iki kez tiksindirici) övgüler yağdırdıktan sonra, hiç bir zaman Marx'ın materyalist teorik görüşünü bulma onurunu kendisine maletmeyi düşünmediğini ilan etmektedir. O, bunu, daha 1885'te kabul etmişti, ama tamamen rasgele bir dergideki yazıda. Oysa, tam yeri gelmişken, yani, bu konudaki kitabında sırf Fransa'daki küçük toprak mülkiyeti ile ilişkili olarak 129. sayfada ilk kez Marx'ın adı geçtiği zaman, bu konuyu tam tersine sessizce geçirmişti. Ve şimdi, Marx'ın bu teorinin bulucusu olmadığını büyük bir yüreklilikle ilan ediyor; bunu Aristoteles zaten öne sürmüş olmasa bile, Harrington, hiç kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, daha 1656'da açıkça ifade etmiş ve bu teori, Marx'tan çok önce, tarihçiler, politikacılar, hukukçular ve iktisatçılar tarafından getirilmişti.* Bütün bunlar, Loria'nın kitabının Fransızca baskısında bulunabilir. Kısacası, mükemmel bir yapıt saklayıcısı. Marx'tan yaptığı aşırmalarla artık onu övünemeyecek hale sokunca, o da şimdi, tıpkı kendisinin yaptığı gibi Marx'ın da başkalarından aldığı renkli tüylerle kendisini donattığını arsızca öne sürmeye başladı. Benim öteki saldırmalarımdan, Loria bir tanesine saldırıyor ve ona göre, güya Marx, hiç bir zaman *Kapital'in* bir ikinci ya da hele bir üçüncü cildini yazmayı düşünmemiş. "Ve şimdi Engels, ikinci ve üçüncü ciltleri suratıma çarparak görkemli bir yanıt veriyor... çok güzel! Ve ben, o denli çok entelektüel zevki borçlu olduğum bu ciltlerden o derece hoşnudum ki, hiç bir zafer bugünkü bu yenilgi kadar benim için değerli değildi - ve eğer bu, gerçek bir yenilgi ise. Ama gerçekten bu böyle mi? Engels'in dindarca bir dostluk duygusuyla bir araya getirip düzenlediği bu parça parça notlar yığınını Marx acaba gerçekten yayınlamak amacıyla mı yazmıştı? Marx'ın yapıtını ve sistemini bu sayfalarla taçlandırdığını... kabul etmek acaba doğru olur mu? Yıllar yılı vaadedilen çözümünün çok üzücü bir elçabukluğuna, çok bayağı bir sözcük oyunu indirgendiği ortalama kâr oranıyla ilgili bölümü acaba Marx gerçekten yayınlar mıydı? En azından kuşkulu bir soru... Bana göre, bu da gösteriyor ki, Marx, o şahane *(splendido)* kitabını yayımladıktan sonra bunun devamını yazmayı tasarlamadı, ya da o dev yapıtın derlenmesini, kendi sorumluluğu dışında, mirasçılarına bırakmak istedi."

267. sayfada işte böyle yazıyor. Heine, incelikten yoksun kendi Alman halkı için şu sözlerden daha horgörücü bir ifade bulamazdı: "En sonunda yazar, karşısındaki halka, sanki bunlar da akıllı varlıklarmış gibi alışır." Ünlü Loria, halkının ne olduğunu sanıyor acaba?

Sözü bitirirken, bir başka övgü yağmuru da ben mutsuzun başına serpiliyor. Burada bizim

Brauri un Archiv fürsoziale Gesetzgbung,Vo\. VII, no 4'te, Werner Sombart, marksist sistemin, bütünüyle alındığında mükemmel olan bir özetini veriyor. İlk kez bir Alman üniversitesi profesörü, bütünüyle, Marx'ın yazılannda, Marx'ın gerçekten ne dediğini görmeyi başarıyor ve marksist sistemin eleştirisinin, onu çürütmekten ibaret olamayacağını - "bunu siyasal kariyeristlere bırakalım"- ama yalnızca daha ileri bir gelişmede yapılabileceğini söylüyor. Sombart da gene konumuzu, kendisinden beklendiği gibi ele alıyor. Marksist sistemde değerin önemini araştırıyor ve şu sonuçlara vanyor: Değer, kapitalist tarzda üretilen metaların değişim ilişkisinde görülmez; kapitalist üretimi yürütenlerin bilincinde yaşamaz; deneysel değil, ussal ve düşünsel bir olgudur; Marx'ta maddi kesinliği içersindeki değer kavramı, iktisadi varlığın temeli olarak emeğin toplumsal üretken gücüyle ilgili olgunun, iktisadi bir ifadesinden başka bir şey değildir; son tahlilde, değer yasası, kapitalist iktisat sisteminde, ekonomik sürece egemendir ve bu ekonomik sistem için genel çizgileriyle şu anlamı taşır: metaların değeri, içersinde, son tahlilde, bütün ekonomik sürece egemen olan emeğin üretken gücünün, belirleyici bir etmen olarak kendisini ortaya koyduğu, özgül ve tarihsel biçimdir. İşte Sombart böyle diyor; bu kendisine özgü değer yasası anlayışının, kapitalist üretim tarzı için yanlış olduğu söylenemez. Ama bu, bana fazlaca geniş görülüyor ve, daha dar çerçevede ve daha kesin bir formül için kuşkulu görülüyor; bence bu, toplumun gelişmesinde, bu yasanın egemen olduğu ekonomik aşamalar için, değer yasasının tüm özelliğini ve önemini kapsamıyor.

Kapital'in Üçüncü Cildi üzerine, Braun'un *Sozialpolitisches Zen-tralblatt,* February 25, 1895, no 12'de, Conrad Schmidt'in, gene bunun gibi mükemmel bir yazısı var. Bu yazıda, özellikle, ortalama kânn marksist bir biçimde artı-değerden çıkartılmasının, ilk kez, şimdiye değin iktisatçılar tarafından ortaya bile atılmamış bulunan bir soruna yanıt getirdiği belirtiliyor: bu ortalama kâr oranının büyüklüğü nasıl belirleniyor, ve bu, nasıl oluyor da yüzde 50 ya da 100 olmuyor da, diyelim yüzde 10 ya da 15 oluyor. Sanayici kapitalist tarafından ilk ele geçirilen artı-değerin kâr ve rantın aktığı tek ve biricik kaynak olduğunu bildiğimiz için, bu soru kendiliğinden yanıtlanmış oluyor. Schmidt'in yazısındaki bu satırların, görmek istemeyenlerin gözlerini açmak boşuna bir çaba olmasa, doğrudan *â la* Loria tipi iktisatçılar için yazılmış olması gerekirdi.

Schmidt'in, gene de, değer yasası ile ilgili biçimsel kuşkulan var. O, buna, teorik çıkış noktası olarak gerekli bulunan fiili değişim sürecini

Sganarelle, kendisini, küfretmeye geldiği halde, dudaklarından istemediği halde, "kutsayıcı sevgi sözcükleri" dökülen Balaam ile aynı düzeyde görüyor. Çünkü iyi yürekli Balaam, kendisinden daha akıllı bir eşeğe binmekle, seçkin ve ünlüydü. Ama bu kez, besbelli ki Balaam eşeğini evde unutmuştur.

* Burada Jabes Harrington'un (1611-77) *Oceana* adlı yapıtına gönderme yapılıyor. Bu kitapta, ütopik komünist bir toplum için bir model oluşturuluyor. Harrington ayrıca bu tasarımını uygulamak için birkaç girişimde de bulunmuştur. *-Ed.*

açıklamak için öne sürülen ve bununla tam bir çelişki halinde görülen, rekabet fiyatları görüngüsü

bakımından bile, aydınlatıcı ve vazgeçilmez bilimsel bir *varsayım* diyor. Ona göre, değer yasası olmaksızın, kapitalist gerçeğin ekonomik mekanizmasının teorik açıdan kavranması olanağı ortadan kalkar. Burada sözünü etmeme izin verdiği özel bir mektubunda [sayfa 783] Schmidt, kapitalist üretim tarzı içersinde değer yasasının, teorik bakımdan gerekli olmakla birlikte tamamen hayali olduğunu söylemektedir.* Ne var ki, bu görüş, bence bütünüyle yanlıştır. Değer yasası, kapitalist üretim için, gerekli bile olsa, hayali olmak şöyle dursun, salt bir varsayımdan çok daha büyük ve önemli bir yer tutar.

Sombart da, Schmidt de, -Loria hazretierinin adını sırf eğlendirici bir kaba iktisat temsilcisi diye anıyorum- bizim burada yalnızca salt bir ussal süreçle değil, tarihsel bir süreçle ve onun düşüncemizdeki açıklayıcı yansımasıyla, iç bağıntılarının manüksal sonuçlanyla uğraştığımız olgusunu yeterince dikkate almıyorlar.

Konunun canalıcı noktası Marx'ın yapıü, Buch III, 1, s. 154'te bulunabilir:

"Bütün güçlük, metaların, yalnızca basit *metalar* olarak değil, toplam arü-değer kitlesinden kendi büyüklükleri ile oranülı ya da eşit büyüklükte olduklan takdirde eşit miktarda pay talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak değişilmeleri olgusundan ileri gelir."

Bu farkı ortaya koymak için, işçilerin, kendi üretim araçlanna sahip oldukları, ortalama olarak eşit sürelerde ve eşit yoğunlukta çalıştıkları ve kendi metalannı doğrudan birbirleriyle değiştikleri varsayılır. Bu durumda, bir günde, iki işçi, emekleriyle ürünlerine eşit miktarda yeni değer katmış olabilirler, ama herbirinin ürünü, üretim araçlannda zaten somutiaşmış bulunan emeğe bağlı olarak farklı değerlerde olabilir. Değerin bu son kısmı, kapitalist ekonominin değişmeyen sermayesini temsil ettiği halde, yeni eklenen değerin, işçinin geçim araçlan için kullanılan kısmı değişen sermayeyi ve yeni değerin geriye kalan kısmı, bu örnekte işçiye ait bulunan, arü-değeri temsil eder. Şu halde, değerin yalnız kendileri tarafından yaünlan "değişmeyen" kısmını yerine koyacak miktar düşüldükten sonra, her iki işçi, eşit değerler alabilirler; ama, arü-değeri temsil eden kısmın, üretim araçlannın değerine oranı -ki bu, kapitalist kâr oranına tekabül eder- her iki halde farklı olur. Ama, bunlardan herbirisi, yerine konulan üretim araçlannın değerini, değişim yoluyla aldıklan için bunun bu durumda hiç bir önemi olmayacakür.

"Demek oluyor ki, metaların değerleri ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden değişimleri, belli bir kapitalist gelişim düzeyini gerektiren, üretim-fiyatlan üzerinden değişimlerine göre, *çok daha düşük bir aşamayı* gerektirir. Fiyatiar ile fiyat hareketlerinin, değer yasasının ege-

* Schmidt Engels'e 1 Mart 1895'de yazmıştır. Engels'in yanıtı 12 Mart tarihini taşıyor. Bu mektubun önemli bir bölümü *Selected Correspondance,* London, 1965, pp 451-5'de bulunabilir. -*Ed.*

menliği altında olması bir yana, metaların değerlerine, yalnız *teorik* değil *tarihsel* bakımdan da üretim-fıyatlanna öngeldiği gözüyle bakılması tamamen yerinde olur. Bu, *üretim araçlarının emekçiye ait olduğu* koşullar için geçerlidir ve hem eski çağlarda ve hem de modem dünyada kendi emeği ile yaşayan toprak sahibi çiftçiye ve zanaatkara uygulanır". Bu, [sayfa 784] bizim daha önce ifade ettiğimiz görüşle, ürünlerin metalar haline gelişinin, aynı topluluk üyeleri arasında değil, farklı topluluklar arasındaki değişimden ileri geldiği görüşü ile de uygunluk halindedir. Bu yargı yalnız bu ilkel koşul için değil, aynı zamanda, köleliğe ve serfliğe dayanan daha sonraki koşullar ve her üretim kolu ile ilgili üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak güçlükle aktanlabildiği ve bu nedenle çeşitli üretim alanlannın, dış ülkeler ya da komünist topluluklarda olduğu gibi, birbirleriyle belli sınırlar içersinde ilişkide bulunduğu sürece, lonca biçiminde örgütlenmiş elzanaatlan için de geçerlidir." (Marx, Buch III, I,s.l56ff.)

Marx, eğer Üçüncü Cildi bir kez daha elden geçirme fırsatını bul-saydı, kuşkusuz bu paragrafı epeyce genişletirdi. Bu haliyle, ancak söz-konusu nokta üzerinde söylenecek şeylerin kaba bir taslağıdır. Bunun için şimdi onu biraz daha yakından inceleyelim.

Hepimiz biliyoruz ki, toplumun başlangıçlarında, ürünler üreticilerin kendileri tarafından tüketiliyordu ve bu üreticiler, kendiliklerinden, azçok komünist topluluklar halinde örgütlenmişlerdi; bu ürünlerdeki fazlalığın yabancılarla değişimi -ürünlerin, metalar haline çevrilmesinin başlangıcı- daha sonraki tarihlere raslar; bu, önce, yalnız farklı kabilelere bağlı tek tek topluluklar arasında olur, ama sonraları topluluk içersinde de görülür, ve bu toplulukların, büyük ya da küçük aile gruplanna çözülmesine, oldukça önemli katkıda bulunur. Ama bu çözülmeden sonra bile, değişimde bulunan aile reisleri, çalışan köylüler olmakta devam ederler ve kendi çiftliklerinde, ailelerinin yardımı ile, hemen hemen bütün gereksinmelerini üretir ve ancak zorunlu gereksinmelerinin küçük bir kısmını, kendi ürün fazlalıklan karşılığında dışardan sağlarlar. Aile yalnız tarım ve hayvancılıkla uğraşmaz, ürünlerini, mamul tüketim nesneleri haline de getirir; arasıra, eldeğirmenleri ile hububatını öğütür, ekmek pişirir, iplik eğirir, dokumalannı boyar, keten ve yün dokur, deri işler, ahşap yapılar yapar ve bunlan onarır, araç ve gereç yapar, ve zaman zaman da marangozluk ve demircilik yapar; böylece, aile ya da aile topluluğu, aslında, kendi kendine yeterli bir grup oluşturur.

Böyle bir ailenin, dışardan trampa ya da satınalma yoluyla elde etmek zorunda olduğu şeylerin pek azı,

hatta Almanya'da 19. yüzyılın başına kadar, çoğunlukla elzanaatı ile üretilen nesnelerden oluşuyordu, yani yapım şekilleri hiç bir zaman köylü için bilinmeyen şeyler olmamakla birlikte, ya sırf gerekli hammaddeye sahip olmadığı ya da satın alınan nesne daha iyi ya da daha ucuz olduğu için köylü bunlan kendisi üretmiyordu. Dolayısıyla, orta çağlarda köylü, trampa yoluyla elde ettiği

nesnelerin yapımı için gerekli emek-zamanını oldukça büyük bir doğrulukla biliyordu. Köyün demircisi ile tekerlekçisi, gözünün önünde çalıştığı gibi, benim gençliğimde bile, birbiri ardına Ren köylüklerini dolaşan terziler ile kunduracılar, ev yapısı malzemelerden ayakkabılar ve giysiler [sayfa 785] yaparlardı. Köylüler, bunlardan öteberi satınalan halkın kendisi de işçiydi; değişilen nesneler herkesin kendi ürünüydü. Bu ürünleri yaparken ne harcıyorlardı? Emek ve yalnızca emek: aletlerini yerine koymak, hammadde üretmek ve bunları işlemek için, tek harcadıkları şey kendi emek-güçleriydi; bu durumda nasıl olur da, bu kendi emeklerinin ürünlerini, öteki emekçi üreticilerin ürünleriyle, bunlara harcanan emek oranı dışında değişebilirlerdi? Yalnız bu ürünlere harcanan emek zamanı, değişilecek değerlerin nicel belirlenmesinde tek uygun ölçü olmakla kalmıyordu, zaten bir başka ölçü olanağı da yoktu. Yoksa köylüler ile zanaatçıların, bir kimsenin on saatlik emek ürününü, bir başkasının tek bir saatlik emek ürünü karşılığında elden çıkartacak kadar budala olduklarına inanmak mı gerekiyor? Köylü doğal ekonomisinin tüm dönemi boyunca, değişilen metalar miktarının, gitgide daha fazla, kendilerinde somutlaşan emek miktanna göre ölçülmesi eğilimi dışında bir değişim olanağı bulunmamaktadır. Bu üretim tarzına da paranın girdiği andan itibaren, değer yasasına uyma eğilimi (marksist formüle uygun olarak, *nota bene!)* bir yandan daha belirli hale gelirken, öte yandan da, tefeci sermayesi ve soyguncu vergilendirmelerin araya girmesiyle kesintiye uğrar; fiyatların, ortalama olarak değerlere çok yaklaştığı dönemler uzamaya, başlar.

Aynı şey, köylü ürünleri ile kentli zanaatçıların ürünleri arasındaki değişim için de doğrudur. Başlangıçta bu trampa, araya bir tüccar girmeksizin, kentlerde, köylünün alışveriş yaptığı pazar günlerinde, doğrudan doğruya yapılır. Burada da, gene, yalnızca köylü, zanaatçının çalışma koşullannı bilmekle kalmaz, zanaatçı da onun çalışma koşullarını bilir. Çünkü zanaatçı da henüz biraz köylüdür; onun da bir sebze ve meyve bahçesi olduğu gibi, çoğu kez de, küçük bir toprak parçası, bir-iki ineği, domuzu, kümes hayvanlan, vb. vardır. İşte bu nedenle ortaçağda halk birbirlerinin -hiç değilse günlük kullandığı eşyalarla ilgili- ham ve yardımcı maddelerinin maliyetini ve emek-zamanını oldukça doğru bir şekilde bilebilirdi.

Emek miktarına dayanan bu trampa, sonraları, ancak dolaylı ve nispi olsa bile, diyelim, hububat ve hayvanlar gibi, uzun süren ve düzensiz aralıklarla kesintiye, uğrayan emeğe gereksinme gösteren ürünler için nasıl hesaplanıyordu? Ve hele hesap yapmayı bilmeyen kimseler arasında bu nasıl oluyordu? Herhalde ancak, çoğu kez karanlıkta elyor-damıyla yolunu bulmaya çalışan uzun süreli zikzaklı tahminler ve doğallıkla yanılgılarla öğrenerek yapılıyordu. Ne var ki, bir kimsenin, bir tüm olarak, kendi giderlerini geriye alma zorunda olması, daima doğru olan yola dönülmesinde yardımcı oluyor, ve dolaşımda bulunan nesnelerin

sınırlı türde olması ile, bunlann üretimlerinin çoğu zaman yüzyıllık kararlı niteliği bu amaca ulaşmayı kolaylaştınyordu. Bu ürünlerin değerlerinin nispi miktarlarının oldukça yaklaşık olarak saptanmasının hiç de çok uzun zaman almadığını, tek tek üretimlerinin oldukça uzun sürmesi [sayfa 786] nedeniyle bunun en güç görüldüğü meta olan sığır türünden hayvan-lann, ilk ve oldukça genel kabul gören para-meta halini alması olgusu tanıtlar. Bunun gerçekleşmesi için, sığınn değerinin, başka türde bir yığın meta ile değişim oranının, nispeten olağanüstü bir kararlılığa ulaşmış olması, pek çok kabilenin bölgesinde itirazsız kabul edilmiş bulunması gerekir. Ve o zamanın insanları -hem hayvan yetiştiricileri ve hem de bunlann müşterileri- hiç kuşkusuz, trampa sırasında, harcadıklan emek-zamanının karşılığında eşdeğerini almaksızın vermeyecek kadar akıllıydılar. Tam tersine, insanlar, meta-üretiminin ilkel durumuna ne denli yakın olurlarsa -örneğin, Ruslar ve Doğulular gibi-, bugün de, bir ürüne harcadıklan emek-zamanının tam karşılığını ele geçirmek için uzun ve inatçı pazarlıklarla o denli fazla zaman yitirmektedirler.

Değerin emek-zamanı ile bu şekilde belirlenmesinden başlayarak, meta üretimi bütünüyle gelişti ve bununla birlikte de, *Kapital'in* Birinci Cildinin Birinci Kısmında anlatıldığı gibi, değer yasasının çeşitli yanlarının kendilerini ortaya koyduklan çok yönlü ilişkiler ve özellikle de, emeğin, değer yaratan biricik öğe olduğu koşullar da gelişti. Koşullar, üretime katılanlar bunlann bilinçlerine varmaksızın kendilerini gerçekleştirirler; ve günlük uygulamalardan ancak çetin teorik araştırmalar ile soyutlanabilirler; bunun için de, Marx'ın kanıtladığı gibi, meta-üretiminin doğasından zorunlu olarak ileri gelen doğa yasaları biçiminde etkinliklerini gösterirler. En önemli ve en kesin sonuçlu ilerleme, madeni paraya geçilmesiydi ve bunun sonucu olarak, değerin emek-zamanı ile belirlenmesi, artık, meta değişiminin yüzeyinde görünmez hale gelmişti. Pratik açıdan para, değerin kesin ölçüsü haline geldi ve bu, ticaret alanına giren metaların türü arttıkça, bu metalar uzak ülkelerden geldikçe ve dolayısıyla, üretimleri için gerekli emek-zamanının saptanması güçleş-tikçe daha da yaygın bir durum aldı. Paranın

kendisi genellikle önce yabancı yerlerden geliyordu; değerli madenlerin ülke içersinde elde edildiği durumlarda bile, köylüler ile zanaatçılar, kısmen bunun için harcanan emek-zamanını yaklaşık olarak tahmin edemiyorlar, kısmen de parayla hesap yapma alışkanlığı sonucu, emeğin değer ölçüsü olma niteliği kendi bilinçlerinde artık iyice silikleşiyordu; böylece, halkın bilincinde para, mutlak değerin temsilcisi haline gelmeye başladı.

Kısacası: marksist değer yasası, genellikle, ekonomik yasalann geçerliği ölçüsünde, tüm basit meta-üretimi dönemi için, yani bu üretim, kapitalist üretim tarzının görünmesiyle bir değişikliğe uğrayana değin de geçerlidir. O zamana kadar, fiyatlar, marksist yasa gereğince belirlen-miş değerlere doğru yaklaşarak bu değerlerin çevresinde dalgalanırlar, böylece, basit meta-üretimi ne kadar fazla gelişirse, uzun dö-

nemler şid-detli dış sarsıntılarla kesintiye uğramayan ortalama fiyatlar, değerlerle, ihmal edilebilir ufak bir farkla çakışırlar. Şu halde, marksist değer yasası, ürünleri metalara dönüştüren değişimin başlangıcından, 15. yüzyıla değin süren bir dönem için, genel bir ekonomik geçerliğe sahip olmuştur. Ne var [sayfa 787] ki, meta değişimi, yazılı tarih-öncesi dönemlere kadar uzanır ve Mısır'da, İsa'dan önce en az 2.500 ve belki de 5.000, Babil'de 4.000, belki de 6.000 yıllarına kadar iner; şu halde, değer yasası, beş ile yedi bin yıllık bir dönem boyunca egemenliğini sürdürmüştür. Ve şimdi gelin de, bütün bu dönem boyunca genellikle ve doğrudan doğruya geçerli olan değere, metalann hiç bir zaman satılmadıkları ve satılmayacaklan, azıcık aklı olan hiç bir iktisatçının asla uğraşmayacağı bir şey diyen Bay Loria'nın ciddiyetine hayran olmayın!

Şimdiye değin tüccardan sözetmedik. Basit meta-üretiminin kapitalist meta-üretimine dönüşmesini gördüğümüz şu anda onun işe kanş-masını şimdilik bir yana bırakabiliriz. Her şeyin durağan olduğu bu toplumda, tüccar, devrimci bir öğeydi; bu, kalıtımdan gelen bir durağanlıktı; köylü, yalnız kendi bir dönümlük toprak parçasını değil, özgür mülk sahibi, özgür ya da toprağa bağlı köylü ya da serf olarak toplumdaki yerini; kentli zanaatçı, hem uğraşını ve hem de bağlı bulunduğu loncanın ayrıcalıklannı, kalıtımla ve neredeyse vazgeçilmez haklar olarak elde ettikleri gibi, aynca, müşterilerini, pazarları ve devraldıklan zanaata ait beceri ve eğitimi ta çocukluklarından kazanmış oluyorlardı. İşte böyle bir dünyaya tüccar giriyor ve onun bu girişi, her şeyin allak-bullak olmasının başlangıcı oluyordu. Ama o, bilinçli bir devrimci olmak şöyle dursun, tam tersine, her şeyiyle onun bir parçasıydı. Ortaçağlann tüccan, hiç bir zaman bireyci değildi, o da çağdaşlan gibi bir birliğin üyesiydi. İlkel komünizmden doğup gelişen mark topluluğu, kırsal bölgede egemendi. Her köylü, başlangıçta, her nitelikte eşit toprak parçalanna ve dolayısıyla da, markta eşit hakka sahipti. Bu mark, kapalı bir birlik haline gelip de artık yeni toprak parçalan da verilmeyince, miras, vb. yoluyla topraklar bölündü ve böylece mark üzerindeki ortak haklar da parçalanmış oldu; ama tam bir dönüm birim olarak kaldı ve dolayısıyla yanm, dörtte-bir ve sekizde-bir dönüm, markta bunlara tekabül eden hakları veriyordu. Daha sonraki bütün üretici birlikler, statüleri, özellikle sınırlı toprak bölgesi yerine, meslek ayrıcalığına mark yasalannın uygulanmasından başka bir şey olmayan kentlerdeki loncalar, mark birliğinin esasını izlediler. Bütün örgütlenmenin temel noktası, Elberfeld ve Barmen iplik sanayiine ait 1527 tarihli lisansta çarpıcı bir biçimde ifade edildiği gibi, her üyenin loncaya tanınan ayrıcalık ve haklardan eşit biçimde yararlanmasıydı. (Thun, *Industrie am Niedeırhein,* vol. II.s. 164 ff.) Aynı şey, her payın eşit ölçüde katıldığı ve aynı zamanda da, mark üyesinin hakkı gibi, her hak ve yükümlülükleriyle birlikte bölüşüldüğü maden loncalan için de geçerlidir. Gene aynı şey, denizaşırı ticareti başlatan ticaret şirketleri içinde aynı ölçüde geçerliydi. İskenderiye ile İstanbul

limanlarındaki, Venedikliler ve Cenovalılar kendi /bncfaco'lanndaki -barınak, han, antrepo, teşhir ve satış salonlannda, merkez bürolarında-her "ulus", tam meslek birliklerini kurmuştu ve buralar rakiplere ve müşterilere kapalıydı; aralarında kararlaştırdıkları fiyatlarla satış [sayfa 788] yapıyorlardı, malları, açık denetim ve çoğu kez de bir damga ile garanti edilen belirli bir niteliğe sahipti; yerlilerin, ürünlerine ödeyecekleri fiyatı vb. ortaklaşa kararlaştırıyorlardı. Hanseatik tüccarlar da, Norveç'te, Borgen'de, Alman köprüsü (Tydske Bryggen) üzerinde, başka türlü hareket etmiyorlardı; aynı şey, bunların Hollandalı ve İngiliz rakipleri için de doğruydu; saptanan fiyatın altında malını satan ya da bu fiyatın üzerinde mal alan tüccann vay haline! Birliğin suçluya doğrudan vereceği cezalar bir yana, hele bir de boykot edilirse bu onun mahvı demekti. Ve hatta, belirli amaçlar için daha kapalı birlikler de kurulmuştu: 14. ve 15. yüzyıllarda Cenova'da kurulan ve yıllarca, Anadolu'da Foça ve Sakız arasındaki şap madenlerine egemen olan Maona ve, 14. yüzyılın sonundan beri İtalya ve İspanya ile iş yapan, bu ülkelerde şubeler açan, büyük Ravensberg Ticaret Şirketi, Augsburglu tüccarlann kurdukları Alman şirketleri: Fugger, Welser, Vöhlin, Höchstetter, vb; Nümberglilerin kurdukları ve 66.000 duka sermaye ve üç gemi ile Portekizlilerin 1505-1506 Hindistan seferine katılarak yüzde 150, başkalanna da yüzde 175 kâr sağlayan Hirschvogel firması (Heyd: *Levantehandel,* vol. II, s. 524); ve Luther'in ateş püskürdüğü daha bir yığın firma, *"Monopolia'.*

Burada ilk kez, kâr ve kâr oranı ile karşılaşıyoruz. Tüccarlar, özellikle ve bilinçli olarak, bu kâr

oranının bütün üyeler için eşit olmasına çalışıyorlardı. Doğu Akdenizde Venedikliler ve Kuzeyde Hanseatikler, herbiri metalan için komşusu ile aynı fiyatı ödüyordu; taşıma ücretleri aynı idi ve malları için aynı fiyatlan alıyorlar, dönüşlerinde "uluslarının" öteki tüccarlan ile aynı fiyatlara yük alıyorlardı. Böylece kâr oranı hepsi için aynıydı. Büyük ticaret kumpanyalannda, ödenmiş sermaye hissesi ile *pro rata* kâr dağıtımı, sahip bulunduğu toprak payı ile *pro rata,* marka katılma payı ya da madendeki hisse ile *pro rata* madencilikten kâr alma kadar doğal bir şeydi. Tam gelişmiş biçimi içersinde, kapitalist üretimin sonal sonuçlarından birisi olan eşit kâr oranı, böylece burada kendisini, sermayenin, tarihin çıktığı noktalardan birisi olarak, kendisi de doğrudan ilkel komünizmin bir yavrusu olan mark birliğin soyundan doğrudan gelen bir tür olarak, en yalın biçimi içersinde ortaya koymaktadır.

Bu başlangıçtaki kâr oranı, zorunlu olarak çok yüksekti. Ticaret, yalnız korsanlığın yaygın olması nedeniyle tehlikeli olmakla kalmıyordu, rakip uluslar da, ele geçen her fırsatta, her türden şiddet hareketlerine başvurmaktan kaçınmıyorlardı. Ensonu, satışlar ile pazarlama koşullan, yabancı prenslerin verdikleri izin belgelerine dayanıyor ve bunlar da sık sık, ya bozuluyor ya da geri alınıyordu. Dolayısıyla, kârın, yüksek bir sigorta payını içermesi gerekiyordu. Ayrıca, devir yavaş, alışverişin sona

erdirilmesi uzun zaman alıyor, ve çoğu kez kısa süreli olan çok iyi dönemlerde, yapılan iş, tekel kârı sağlayan bir tekel ticareti oluyordu. O sıralarda egemen olan ve genellikle, normal ticari kâr yüzdesinden daima daha düşük olması gereken çok yüksek kâr oranlan da, kâr oranının ortalama olarak çok yüksek olduğunu kanıtlıyor, [sayfa 789]

Ne var ki, bütün üyeler için eşit olan ve topluluğun ortak emeğiyle sağlanan bu, yüksek kâr oranı, ancak, öz komşu birlikler içersinde, yani o '"ulus" içersinde yerel olarak geçerliydi. Venedikliler, Cenovalılar, Hanseatikler ve Hollandalılann herbirisinin özel bir kâr oranı vardı ve başlangıçta bu aşağı yukarı tek tek her pazar için değişikti. Bu farklı firma kârlannın eşitlenmesi, rekabet yoluyla karşıt yönde oldu. Önce, farklı pazarlann kâr oranlan, bir ve aynı ulus için eşitlendi. İskenderiyelilerin, Venediklilere, mallan için, Kıbns'tan, İstanbul'dan ya da Trabzon'dan daha fazla kâr teklif etmeleri halinde, Venedikliler, öteki pazarlardan çektikleri sermayeyi İskenderiye'ye yöneltmeye başladılar. Bunu, aynı pazarlara, aynı ya da benzer mallar ihraç eden farklı uluslar arasında kâr oranlannın yavaş yavaş eşitlenmesi izledi ve bunların bazıları, çoğu kez iflas ederek, sahneden çekildiler. Ama bu süreç, politik olaylarla sürekle kısıntıya uğruyordu; tıpkı, Yakın-Doğuda iş yapan Levantin ticaretinin, Türk ve Moğol istilalan ile çökmesi gibi. 1492'den sonraki büyük coğrafi-ticari buluşlar, yalnızca bu gelişmeyi hızlandırdı ve buna bir son verdi.

Piyasa alanlannda görülen bunu izleyen ani genişleme ile, ulaştırma ve iletişimdeki devrim, başlangıçta, ticari işlemlerin niteliğinde hiç bir köklü değişiklik getirmedi. İlk sıralar, birlik halinde çalışan firmalar, Hint ve Amerika ticaretine de egemendi. Ama her şeyden önce, bu şirketierin ardında büyük uluslar vardı. Amerika ile ticarette, Doğu Akde-nizle ticaret yapan Katolonyalılann yerini Büyük İspanya Birliği aldı; ve onunla birlikte de, İngiltere ve Fransa gibi iki büyük ülke; en küçükleri olan Hollanda ve Portekiz bile, en azından hâlâ Venedik kadar büyük ve güçlüydü ve bir önceki dönemin ise en büyük ve en güçlü tüccar uluslarıydı. Böylece gezginci tüccarlar, 16. ve 17. yüzyılın serüvenci tüccarlan ortaya çıkarak, ortaklarını gereğinde silahla da koruyan birlikleri gitgide gereksiz hale getirdiği gibi, bunlann giderleri de düpedüz bir yük olmaya başladı. Üstelik, servet tek bir elde, daha büyük bir hızla büyüyordu ve böylece tek tek tüccarlar çok geçmeden, eskiden bütün bir şirketin yapabileceğinden daha büyük bir yaünmda bulunabiliyordu. Hâlâ varlı-klannı sürdürebilen ticaret şirketieri, çoğu kez silahlı birliklere dönüşerek, yeni keşfedilen ülkeleri anayurdun koruyuculuğu ve egemenliği alünda ele geçirmeye ve tekellerine alarak sömürmeye başladılar. Ne var ki, bu yeni bölgelerde, çoğu zaman devlet tarafından kurulan sömürgeler arttıkça, şirketierin yapüklan ticaret, bireysel tüccarlar karşısında geriledi ve, kâr oranının eşitienmesi artık, tamamen bir rekabet konusu halini aldı.

Şimdiye değin biz, yalnız, tüccar sermayesine ait kâr oranını gördük. Çünkü, o zamana değin yalnız tüccar ve bir de tefeci sermayesi

vardı, sanayi sermayesi henüz gelişmemişti. Üretim, henüz geniş ölçüde, kendi üretim araçlarına sahip işçilerin elindeydi ve dolayısıyla yapılan iş, herhangi bir sermayeye artı-değer sağlamıyordu. Elde ettikleri ürünün bir kısmını, karşılıksız olarak bir üçüncü kimseye veriyorlarsa, bu, feodal [sayfa 790] efendilere haraç biçimindeydi. Tüccar sermayesi, bu nedenle, kârını, hiç değilse başlangıçta, ancak, yerli ürünlerin yabancı alıcılarından ya da yabancı ürünlerin yerli alıcılarından sağlıyordu; ancak bu dönemin sonuna doğru -İtalya için, Levantin ticaretinin gerilemesiyle- dış rekabet ile, pazarlamada karşılaşılan güçlükler, ihraç mallannı üreten zanaatçılan, ürettikleri metaı, ihracatçı tüccarlara değerinin altında satmaya zorlamaya başladı. Ve dolayısıyla burada, biz, metalann ortalama olarak, bireysel üreticilerin birbirleriyle yaptıklan iç perakende ticarette değerleri üzerinden satıldıklarını, ama yukarda verilen nedenlerle, uluslararası ticarette ise, kural olarak değerleri üzerinden satılmadıklarını görüyoruz. Bugünkü dünyada ise durum tam tersine olup, üretim-fiyatlannın, uluslararası ve toptan

ticarette geçerli olmasına karşın, kentlerdeki perakende ticarette fiyatların durumu, tamamen farklı kâr oranları tarafından düzenlenmektedir. Böylece, diyelim sığır etinin fiyatı, Londra'daki toptancıdan, Londra'daki bireysel tüketiciye ulaşırken, Chicago'daki toptancıdan taşıma giderleri de içersinde olmak üzere, Londra'daki toptancıya gelişinden daha büyük bir fiyat arüşına uğrar.
Fiyat oluşumunda bu devrimi yavaş yavaş meydana getiren araç, sanayi sermayesi idi. Bu sermayenin çekirdeği, daha ortaçağlarda, şu üç alanda oluşmaya başladı: deniz taşımacılığı, madencilik ve dokumacılık. İtalyan ve Hanseatik denizci cumhuriyetier tarafından bu ölçekte yürütülen deniz taşımacılığı, denizciler, yani ücretii-emekçiler (bunlann ücret ilişkileri, birlik biçimleri alünda, kârdan pay almaları ile belki gözden gizlenmiş olabilir) olmaksızın, ya da o günün kadırgaları için, kü-rekçiler -ücretii-emekçiler ya da köleler- olmaksızın olanaksızdı. Aslında birliğe bağlı işçilerin işlettikleri madenlerdeki loncalar, hemen her zaman, ücretii-emekçiler aracılığı ile mevduatian sömürmek amacıyla anonim şirketier haline çevrildi. Dokumacılık sanayinde ise tüccar, küçük dokumacı patronu, belli bir ücret karşılığında kendi hesabına iplik verip kumaşı dokutturarak, doğrudan doğruya, kendi hizmeti altına aldı ve böylece, kendisi de, sırf alıcı olmaktan çıkıp, *müteahhit (Verlager)* denilen duruma yükselmiş oldu.
Burada, kapitalist arü-değerin oluşumunun başlangıcını görüyoruz. Biz, kapalı tekelci şirketier olarak madencilik loncalarını, bir yana bırakabiliriz. Ama gemi sahipleri bakımından şurası açıkür ki, bunların kârlan, en azından ülkedeki normal kâr kadar yüksek olmakta ve bir de, sigortayı, gemilerin değer kaybını karşılayacak bir fazlalığı içermekteydi. Ama ilk kez doğrudan kapitalist hesabına üretilen metalan, piyasaya, zanaatçı hesabına yapılan aynı türden metalar ile rekabete süren dokuma müteahhidi için durum acaba nasıldır?

Tüccar sermayesine ait kâr oranı, o konuya girmek için önümüzde hazırdı. Hem de, en azından sözkonusu bölge için, yaklaşık bir ortalama orana zaten eşitlenmiş durumdaydı. Peki şimdi tüccarı, müteahhit olarak ek bir işe girmeye iten şey nedir? Yalnızca tek bir şey: diğerleriyle aynı [sayfa 79i] satış-fiyatıyla daha büyük bir kâr sağlama umut ve bekleyişi. Ve işte oda bunu umuyordu. O, küçük patronu hizmetine almakla, üretimin, üreticisini ancak yalnızca kendi son şeklini almış ürününü sattığı geleneksel bağlarını kırmış olur. Tüccar kapitalist, hâlâ kendi üretim araçlanna sahip bulunan, ama hammaddeleri olmayan emek-gücünü satın alıyordu. Böylece, dokumacıya düzenli bir çalışma olanağı sağladıktan sonra, üretimi öyle bir noktaya kadar indirebilir ki, harcadığı emek-zamanının bir kısmı, karşılığı ödenmemiş hale gelir. Müteahhit şimdi artık, kendi ticari kânnın üzerinde ve ötesinde bir artı-değere elkoyar hale gelmişti. Gerçi, iplik vb. satın almak için ek bir sermaye kullanmak ve bunu, daha önce, ancak satın alması üzerine tam fiyatını ödemek durumunda olduğu nesne için, şimdi, bitene kadar dokumacıya bırakmak zorundadır, ama her şeyden önce o, eskiden de, kural olarak yeni üretim koşullanna ancak borç baskısı altında boyuneğer, dokumacıya avans vermek için çoğu kez zaten bir ek sermaye kullanırdı; ikincisi de, bundan başka, bu işin hesabı şu biçimi alırdı:
Tüccanmız, ihracat işini, 30.000 duka, sequin,* sterlin ya da bir başka para tutannda bir sermaye ile yürütüyor olsun. Diyelim bunun 10.000'i ülke içersindeki metalann satınalınmasında, 20.000'i ise denizaşın piyasada kullanılsın. Ve bu sermaye iki yılda bir devir yapsın. Yıllık devir = 15.000. Şimdi tüccarımız, bir müteahhit olmak, kendi hesabına kumaş dokutmak ister. Ne miktar ek sermaye yatırması gerekecektir? Diyelim ki, onun sattığı türden bir kumaşın parçasının üretim zamanı -doğaldır ki, çok fazla olmakla birlikte- ortalama iki aydır. Gene varsayalım ki, her şeyin karşılığını nakit olarak ödemek zorunda olsun. Şu halde, dokumacısına iki aylık bir iplik stokunu sağlayacak miktarda sermaye yaürması gerekecektir. Yıllık devri 15.000 olduğuna göre, iki ayda 2.500 tutannda kumaş saün alır. Bunun 2.000'inin ipliğin değerini, 500'ünün dokumacının ücretlerini temsil ettiğini kabul edelim; bu durumda tüccarımızın 2.000 tutannda bir ek sermayeye gereksinmesi var demektir. Yeni yöntemle dokumacıdan elde ettiği arü-değerin, kumaşın değerinin ancak yüzde 5'i olduğunu kabul edelim; kuşkusuz bu, yüzde 25 gibi, çok mütevazı bir artı-değer oranı demektir. ($7.000_s + 550_d + 125_a$; a' = 125 : 500 = %25; k' = 125 : 2.500 = %5.) Kapitalistimiz, böylece, yıllık 15.000'in devri üzerinden 750 tutarında bir fazla kâr elde etmekte, ve dolayısıyla ek sermayesini $2^2/_3$ yılda geri almaktadır..
Ne var ki, saüşını ve dolayısıyla sermayenin devrini hızlandırmak, daha kısa bir dönemde, aynı sermaye ile aynı kârı sağlamak için -şu
* Venedik Cumhuriyetine ait altın sikke. *-ç.*

halde, aynı zamanda daha büyük bir kâr elde etmek için- artı-değerin küçük bir kısmını satınalıcıya verecek, rakiplerinden daha ucuza satış yapacaktır. Bu rakipler de zamanla müteahhitler haline gelecekler ve hepsine ait kâr fazlalığı, normal kâr düzeyine ve hatta, hepsine ait [sayfa 792] sermaye artışı üzerinden daha düşük bir düzeye inmiş olacaktır. Kâr oranının eşitliği, içerde elde edilen artı-değerin bir kısmının, yabancı alıcılara devredilmesiyle, belki bir başka düzeyde olsa bile yeniden kurulmuş olur.

Sanayiin, sermayenin boyunduruğu altına sokulmasında ikinci adım, manüfaktürün ortaya çıkmasıyla atılmaktadır. Bu, 17. ve 18. yüzyıllarda çoğu kez kendi ihracatçısı da olan manüfaktürcüye -Almanya'da genellikle bu 1850'ye kadar sürmüştür ve bugün bile şurada burada görülmektedir- modası geçmiş rakibinden, elzanaatçısından daha ucuza üretimde bulunma olanağını vermektedir. Aynı süreç yinelenmektedir; manüfaktürcü kapitalistin elegeçirdiği artı-değer, ona (ya da, ortağı ihracatçı tüccara) rakiplerinden daha ucuza satma olanağını vermekte ve bu, eşitlenmenin tekrar kurulduğu yeni bir üretim tarzının genel olarak uygulanmasına kadar sürmektedir. Mevcut merkantil kâr oranı, ancak yerel olarak eşitlenmiş olsa bile, içersinde sanayi artı-değer fazlalığının acımasızca budandığı Procrust yatağı olmakta devam eder.

Eğer manüfaktür kendi ürünlerinin fiyatını ucuzlatarak ileriye doğru fırlamışsa, bu, metaların üretim maliyetlerini, üretimde yapılan sürekli devrimlerle gitgide düşürmeye uğraşan ve bütün eski üretim tarzlannı durup dinlenmeksizin geride bırakan modern sanayi için daha da doğrudur. İşte böylece, en sonunda, büyük sanayi, iç pazan, sermaye adına kesin olarak elegeçirir, küçük üretime ve kendine yeterli köylü ailesinin doğal ekonomisine son verir, küçük üreticiler arasındaki doğrudan değişimi kaldırarak, tüm ulusu sermayenin hizmetine koşar. Aynı şekilde, farklı ticaret ve sanayi kollanndaki kâr oranını, *tek bir* genel kâr oranı halinde eşitier ve ensonu, sanayii, eskiden sermayenin bir üretim kolundan bir başkasına aktanlmasına karşı koyan engellerin çoğunu ortadan kaldırarak, bu eşitiemede layık olduğu güçlü duruma kavuşturur. Böylece, değerlerin üretim-fiyatlarına çevrilmesi, genellikle bütün değişimler için tamamlanmış olur. Bu çevrilme, bu nedenle, tarafların bilinci ya da isteği dışında, nesnel yasalara göre olur. Rekabetin, genel oranı aşan kârlan genel düzeye indirgemesi, dolayısıyla da, ortalamayı aşan artı-de-ğere ilk elkoyan sanayici kapitalistin elinden bunun tekrar alınması olduğunu açıklamakta teorik bakımdan hiç bir güçlük yoktur. Bununla birlikte, pratikte, aşın artı-değere, yüksek değişen sermaye ve düşük değişmeyen sermayeye, yani düşük sermaye bileşimine sahip üretim alanları, taşıdıklan nitelik gereği, bütünüyle kapitalist üretime en son ve en az tabi olduklan için -özellikle tanmda bu, daha da fazla böyledir. Buna karşılık, üretim-fiyatlannın meta-değerlerin üzerine yükselmesi -ki bu, yüksek sermaye bileşimine sahip alanlara ait ürünlerin içerdikleri ortala-

manın altındaki artı-değeri, ortalama kâr oranı düzeyine yükseltmek için gereklidir- teorik bakımdan son derece güç görünür, ama pratikte görmüş olduğumuz gibi, çok çabuk ve çok kolay gerçekleştirilir. Çünkü, bu sınıftaki metalar, ilk kez, kapitalist biçimde üretilip, kapitalist ticaret [sayfa 793] alanına girdikleri zaman, kapitalist-öncesi yöntemlerle, dolayısıyla da daha pahalı üretilen aynı nitelikteki metalarla rekabet ederler. Şu halde, kapitalist üretici, artı-değerin bir kısmından vazgeçse bile, bölgesinde geçerli kâr oranını gene de sağlamış olur; bu kâr oranının, aslında artı-değerle doğrudan bir ilişkisi yoktur; çünkü o, kapitalist üretim henüz daha ortaya çıkmadan çok önce, dolayısıyla da, sanayi kâr oranı henüz olanaksız iken, tüccar sermayesinden doğmuştur.

II. BORSA*

1. Kapitalist üretimde borsanın durumu, Üçüncü Cildin, Beşinci Kısmı, özellikle ...** bölümde genellikle açıktır. Ama, kitabın yazıldığı 1865'ten beri, bugün borsaya, önemli ölçüde artan ve sürekli büyüyen bir rol yükleyen bir değişiklik olmuş, sınai ve tarımsal tüm üretimin, tüm ticaretin, ulaştırma ve iletişim araçlannın olduğu kadar değişim işlevlerinin de borsa yöneticilerinin elinde toplanmasına doğru bir gelişme görülmüş, ve böylece, borsa, bizzat kapitalist üretimin en seçkin bir temsilcisi halini almıştır.

2. 1865'te borsa, kapitalist sistem içersinde henüz *ikincil bir* öğeydi. Devlet tahvilleri, bellibaşlı borsa senetleri kitlesini temsil ediyordu ve bunların toplamı bile henüz nispeten küçüktü. Ayrıca, Kıta Avrupasında ve Amerika'da egemen durumda, hisse senetli bankalar vardı ve İngiltere'deki aristokrat özel bankaları içersine almaya daha yeni başlamıştı, ama *kitle olarak* henüz nispeten önemsizdi. Demiryolu hisse senetleri, bugüne oranla, henüz zayıftı. Hisse senetli şirket biçiminde daha henüz ancak birkaç tane doğrudan üretici kuruluş vardı - ve, bankalar gibi çoğunluğu *daha yoksul* ülkelerdeydi: Almanya, Avusturya, Amerika, vb. "Papazın gözü" hâlâ, daha yenilmemiş yanlış inanışlardaydı.

O tarihlerde, borsa, henüz, kapitalistin, birbirlerinin birikmiş sermayelerini alıp götürdükleri ve işçiler doğrudan doğruya ancak kapitalist ekonominin ahlak bozucu genel etkisinin yeni bir karşıtı ve, takdiri ilahinin (namı diğer şahsın) bu yaşamda bile, kutsallığı ve laneti, serveti, yani zevk ve iktidar ile sefaleti, yani yoksulluğu ve köleliği belirlediğini söyleyen kalvenci öğretinin doğrulanması olarak ilgilendiriyordu.

3. Şimdi ise çok başka türlü. 1866 bunalımından beri, birikim gitgide artan bir hızla arttı ve böylece, hiç bir sanayi ülkesinde ve hele İngiltere'de, üretimdeki genişleme, birikime ayak uyduramadı ya da bi-

* Elyazmasına Engels'in koyduğu başlık, "Borsa, *Kapital'in* Üçüncü Cildine Ek Notlar." -*Ed.* ** Elyazmasında Engels, bölüm numarasının konulması için bir başlık bırakmış. Düşünülen başlık herhalde şuydu: Yirmiyedinci Bölüm, "Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü". -*Ed.*

reysel kapitalistin birikimi, sırf kendi işinin genişletilmesinde kullanıldı; daha 1845'te İngiliz pamuklu sanayii; demiryolu sahtekarlıkları. Ama bu birikim ile birlikte *rantiyelerin,* iş yaşamının devamlı gerilemesinden bıkıp usanan ve bunun için de, şirketlerin müdürleri ya da yöneticileri olarak [sayfa 794] sırf kendilerini eğlendirmek ya da hafif bir iş tutmak isteyenlerin sayıları arttı. Ensonu, para-sermaye olarak başıboş dolaşan bu kitlenin yatırımını kolaylaştırmak için, henüz kurulmamış bulunan yerlerde, yeni sınırlı sorumlu şirket türleri kuruldu ve eskiden hisse senedi sahiplerinin sınırsız olan sorumluluklan, [daha çok ya da daha az] azaltıldı (Almanya'da 1890'da anonim şirketler kuruldu, katılma payı %40 idi!).

4. Bunu, sanayiin giderek hisse senetli girişimlere dönüşmesi izledi. Sanayi kolları birbiri ardına bu kadere kurban gitti. Önce, şimdi artık dev fabrikalann gerekli olduğu demir sanayii (daha önce, madenler, hisse senedine dayanılarak, örgütlenmemişti). Ardından kimya sanayi ve makine fabrikalan. Kıtada dokuma sanayii, İngiltere'de, Lancashire'de ancak birkaç bölge (Oldham İplik Fabrikası, Burnley Dokuma Fabrikası vb., terzi kooperatifleri, ama bu da gene ilk bunalımda tekrar patronun eline düşmek üzere ancak bir hazırlık aşaması), içki yapım yerleri (Amerikalılara ait olanlar birkaç yıl önce İngiliz sermayesine satıldı, ardından Guinness, Bass, Allsopp). Bundan sonra ortak yönetim alünda dev girişimler yaratan tröstler (United Alkali gibi). Sıradan bireysel firmalar, gitgide artık, o alandaki işi kurulabilecek düzeye getiren, yalnızca birer geçici aşama.

Ticarette de aynı şey: Leafs, Parsons, Morys, Morrison, Dillon, hepsi de şirket. Şimdi, perakendeci mağazalarda aynı ve sırf "süpermar-ket" tipinde, kooperatif görünüşünde de değil.

İngiltere'de bile, bankalar ile öteki kredi kuruluşları da öyle. Yığın-larca yeni banka, bütün sorumluluklar sınırlı. Hatta...* vb. gibi eski bankalar bile, yedi özel ortak ile, sınırlı şirketlere çevrilmiş durumda.

5. Tanm alanında da aynı şey. Özellikle Almanya'da, türlü türlü bürokratik adlar alünda dev boyutlara ulaşan bankalar, gitgide daha fazla ipotekler üzerinde hak sahibi oldular; hisse senetieri ile, toprak mülkiyetinin fiili sahipliği borsaya geçti; çiftlikler alacaklıların eline düştüğü zaman, bu, daha da gerçekti. Burada, bozkırların işlenmesiyle tarımsal devrim çarpıcıdır; eğer böyle sürüp giderse, yakın bir gelecekte, İngiltere ile Fransa'nın topraklannın da borsanın eline geçeceği söylenebilir.

6. Şimdi bütün yabancı yaünmlar, hisse senedi biçiminde. Yalnız İngiltere'de: Amerikan demiryollan, Kuzey ve Güney (borsa listesine bakınız), Goldberger, vb..

7. Sonra sömürgeleştirme. Bugün bu, borsanın gerçek bir yardımcısı; onun çıkan için Avrupa'nın güçlü devletieri birkaç yıl önce Afrika'yı paylaşü, Fransa, Tunus ile Tonkin'i elegeçirdi. Afrika, doğrudan

* Okunamıyor. "Glyn & Co." anlamında banka olsa gerek. -*Ed.*

doğruya şirketlere kiralandı (Nijerya, Güney Afrika, Alman Güney-Batı ve Alman Doğu Afrikası), ve Mozambik ile Natal'ı, Sir Cecil Rhodes, borsa için ele geçirdi, [sayfa 795]

DİZİNLER

KAYNAKLAR DİZİNİ

YAZARLAR

ANDERSON, Adam. *An Historical and Chmnologkal Deduction of the Ori-gin of Commerce, from the earliest accounts to the present time,* Vol. 2, London 1764.-292.

ANDERSON, James. *A Calm Investigati-on of the Circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain,* London 1801. -547.

ARİSTOTELES. *De Republica Libri VIII en Oeconomica.* Ex recensione Imma-nuelis Bekkery, Oxonİi 1837. -338.

ARND, Kari. *Die naturgemâsse Volks-ıvirtsehaft, gegenüber dem Mono-poliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rück-blicke auf die einschlagende Literatür,* Hanau 1845. -319-320.

AUGIER, Marie. *Du credit public et de son histoire depuis les temps anci-ens jusqu'a nos jours,* Paris 1842. -526,541.

B

BALZAC, Honore de. *Les paysans,* 1845.

-41. BASTİAT, Fr. *Gratuite du credit. Discussi-*
on entre M. Fr. Bastiat et M.P.J. Proudhon, Paris 1850. -303, 304.

BELL, G. M. *The Philosophy of Joint-Stock Banking,* London 1840. -483.

BOSANQUET, J.W. *Metalik, Paper, and Credit Currency, and the means of regulating their quantity and value,* London 1842. -326, 352.

BRISCOE, John. *To the Knights, Citizens and Burgesses in Parliament as-sembled,* 1695. -532.

BURET, Eugene. *De la misere des clas-ses laborieuses en Angleterre et en France ete,* Paris 1840. -705.

BÜSCH, Johann Georg. *Theoretischprak-tisehe Darstellung der Handlung in ihren mannigfaltigen Geschâften* (1792). Third extended and impro-ved edition with insertions and sup-plements by G. P. H. Normann, Hamburg 1808.-541.

CAİRNES, J. E. *The Slave Power: its cha-racter, career andprobable designs* ete, London 1862.-337,

CANTILLON, Richard. *Essai sur la nature du commerce en general. Traduit de l'anglais,* London 1755. -689.

CAREY, H. C. *Principles of Social Science,* Vol. III, Philadelphia 1860. - 349.
CHALMERS, Thomas. *On Political Eco-nomy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society,* 2nd ed., Glasgovv 1832. -390.
CHAMBERLA1N (Chamberleyne), Dr. Hugh. *A few Proposals humbly re-commending ete, establishing a Land Credit in this Kingdom,* Edin-burgh 1700.-532.
CHERBULIEZ, A. *Riche ou pouvre. Expo-sition succinte des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales,* Paris et Geneve 1840. -144,
CHILD, Josiah. *Traites sur le com.rn.erce et sur les avantages qui resultent de la reduetion de I'interet de I'argent (1694),* Amsterdam et Berlin 1754.-348, 533.
COMTE, Charles. *Traite de la propriete,* T. 1, Paris 1834.-546.
COQUELIN, Charles. *Du credit et des dan-ques, in Revue des Deux Mondes,* Paris 1842. -353.
CORBET, Thomas. *An lnquiry into the Causes, and Modes of the Wealth of Individuals, or the principles of trade and speculation explained.* London 1841. -150, 154, 165, 270.
D
DUREAU DE LA MALLE, A. J. *Economie politique des romains,* Paris 1840. -95.
ENGELS Friedrich. *Die Lage der arbei-tenden Klasse in England. Nach eig-ner Anschauung und authenlischen Ouellen,* Leipzig 1845, -680.
- *The Stock Exchange, Supplementary Notes toCapital, Volume Three (1895).* -794.
FELLER, Dr. F. E und QDERMANN, Dr. C. G. *Das Ganze der kaufmânnischen Arithmetik, Eür Handels-Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschâftsmân-ner überhaupt* (1842), 7. Auflage Leipzig 1859. -275.
FIREMAN, Peter. *Kritik der Marxschen Werttheoire.* in *Jahrbücher für Na-tionalökonomie und Statistik,* Drit-te Folge, Bd. III, Jena 1892. -20, 21.
FORCADE, Eugene. *La guerre du socia-lisme,* II. *L'economie politique re-volutionnaire et sociale.* in Revue des Deux Mondes, T. 4, Bruxelles 1848.-740.
FRANCIS, Jobn. History of the Bank of England, its Times and Traditions, 3rd ed., London 1848. -533, 534.
FULLARTON, John. On the Regulation of Currencies; being an examination of the principles, on vvhich it is pro-posed to restrict, vvithin certain fi-xed limits, the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishme-nıs throughout the country, London 1845. -356, 399, 397, 398, 399, 400, 401,405,406.
GILBART, William James. The History and Principles of Banking, London 1834-298,356,357,540.
- An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market during the Year 1839, London 1840. -478, 482.
- A Practical Treatise on Banking (1827), 5th ed., London 1849 -317. GREG, R. H. The Factory Question, Lansi-dered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Em-ployed in Factories. And the Ten Hours' Bili, ete, London 1837. -99.
H
HAM1LTON, Robert. An Inquiry Conce-ming the Rise and Progress, the Re-demption and Present State and the Management of the National Debt of Great Britain, 2nd ed., Edinburgh 1814.-347.
HARDCASTLE, Daniel. Jr. Banks and Ban-kers, 2nd ed., London 1843. - 482, 541.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. Grundlinien der Philosophie des Rechts, öder Naturrecht und Staatsvvissenschaft im Grundrisse. in Werke, published by Dr. Eduard Gans, 7th ed., Berlin 1840. -545. HEINE, Heinrich. Disputation. in ,,Gedichte, Dritter Band, Romanzero, 3. Buch, Hebrâische Melodien." -478. HEYD, Dr. Wilhelm. Geschichte des Levantehandles im Mittelalter, Stuttgart 1879. -789. HODGSKIN. Labour Defended Against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital Proved. By a Labourer, London 1825. -342, 350. HUBBARD, John Gellibrand. The Currency and the Country, London 1843. - 367, 469. HÜLLMANN, Kari Dietrich. Stâdtevvesen des Mittelalters, Bonn 1826-29. -279, 281, 529. J JOHNSTON, James F. W. Notes on North America Agricultural, Economical and Social, Edinburgh and London 1851.-546, 591. JONES, Richard. An Introductory Lecture on Political Economy, London 1833. -234. - An Essay on the Distribution of Wealth, London 1831.-668.
KİESSELBACH, Wilhelm. Der Gang des Welthandels und die Entvvicklung des europâischen Völkerlebens im Mittelalter, Stuttgart 1860. -288.

KINNEAR, J. G. The Crisis and the Cur-rency, London 1847. -391, 466.
LAING, Samuel, National Distress; its Cau-ses and Remedies, London 1844. -680.
LA VERGNE, Leonce de. The Rural Economy of England, Scotland and Ire-land (translated from Economie Rurale de l'Angleterre, Paris 1854), London 1855. -557.
LEATHAM, William. Letters on the Cur-rency. Addressed to Charles Wood,
London 1840.-352.
LEXIS, W. Die Marxsche Kapital theorie. in Conrads Jahrbücher für Natio-nalökonomie und Statistik, Neue Folge, Bd. XI, Jena 1885. -17, 18, 19.
LINGUET, N. Theorie des lois civiles ou principes fondamentaux de la so-ciete, T. 1, London 1767. -695.
LIST, Dr. Friedrich. Die Ackerverfassung, die Zvvervvirtschaft und die Aus-vvanderung. From the Deutsche Vierteljahrsschrift, 1842, HeftIV. Nr. XX, specially printed, Stuttgart und Tübingen 1842. -775, 776.
LORIA, Achille. *Kari Marx.* in *Nuova An-tologia,* April 1883. -23.
- *La Teoria Economica della Costituzio-*
ne Politica, Roma, Torino, Firenze 1886. -23.
- *Die Durchschnittsprofitrate auf Grund-*
lage des Mancschen Wertgesetzes. Von Dr. Conrad Schmidt. Stuttgart
1889. Revievv in *Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Neue Folge, Bd. XX, Jena
1890. -24.
- *L 'Opera postuma di Carla Marx.* in
Nuova Antologia, Vol. LV, Februa-ry 1895. -781.
LUTHER, Martin, *An die pfarherm wider den Wucher zu predigen,* Wittem-berg 1540, Luther's *Werke,* Wittem-bergl589,6.Teil.-305, 346.
- *Von Kaufshandlungs und Wucher,* Wit-
temberg 1524, Luther's *Werke,* Wit-tembergl589, 6. Teil.-291. LUZAC, E. *Hollands Rijkdom, Behelzen-de den Oorsprong van den Koo-phandel, en von de Magt van dezen Staatetc,* Leyden 1782. -281.
M
MACAULAY, Th. B. *The History of England. From the accession ofJaines the Second,* Vol. 4, London 1857. -534.
MALTHUS, T. R. *Definitions in Political Economy,* London 1827. -39. London 1853.-41.
- *Principles of Political Economy, consi-*
dered with a view to their practical

application, 2nd ed., London 1836. -39, 153.
MANLEY, Thomas. *Interest of Money Mistaken, or a treatise, proving that the abatement of interest is the ef-fect and not the cause of the riches of a nation and thut six per cent is a proportionable interest to the pre-sent conditions of Kingdom,* London 1668. -533.
MARON, Dr. H. *Extensiv öder intensiv? Ein Kapital aus der landvirtschaft-lichen Betriebslehre,* Oppeln 1859,-709.
MARX, Kari. *Das Kapital, Kritik der Poli-tischen Oekonomie,* Kitap 1 [Birinci Cilt]. -11, 13, 14, 16, 23, 31;33, 35,37,40,51,52,71,78,85,86,88, 129, 132, 145, 164, 204, 205, 218, 232, 271, 280, 351, 394, 406, 463, 464, 545, 555, 558, 665, 698; 734, 771,779,786.,
Kitap II [İkinci Cilt] -11, 13, 16, 31, 45, 51, 67,68,69,70,71,72, 107,237,248, 254, 265, 268, 300, 393, 396, 426, 4 70, 498. 680, 727, 734, 735, 739.
- *Das Kapital ete.* Erster Band, Kitap I
[Birinci Cilt]: Der Produktionspro-zess des Kapitals, 2, Auflage, Hamburg 1872. -15, 3. Auflage, Hamburg 1883. -15, 132.
- *Das Kapital ete.* Zvveiter Band, Kitap II
(İkinci Cilt], Der Zirkulationsprozess des Kapital, Hamburg 1885. -11,13.
- *Misere de la philosophie. Reponse â la*
philosophie de la misere de M. Proudhon, Paris 1847. -537, 547.
- *Zur Kritik der politisehen Oekonomie,*
Erstes Heft, Berlin 1859. -164,279, 484, 485, 486, 487, 497, 537.
MASSIE, Joseph. *An Essay on the Go-verning Causes of the Natural Rate of İnterest ete.* London 1750. -310, 316,319,321.
MILL, John Stuart. *Essays on Some Un-settled Çuestions of Political Eco-nomy,* London 1844. -770.
- *Principles of Political Economy, with*
some of their Applications to Soci-alPhilosophy, 2nd ed., London 1849. - 342, 349.
MOMMSEN, Theodor. *Römische Ge-sehichte,* 2. Auflage, Berlin 1856 bis
1857. -283, 338, 692.
MORTON, J. C. *On the Forces used in Agriculture.* Report made at the So-ciety of Arts. in *Journal of the So-cieiy of Arts.* December 9, 1859. -556.
MORTON, John Lockhart. *The Resources of Estates: being a treaitse on the agricullural im.provem.ent and general rn.anagem.en of landed pro-perty,* London 1858. -556, 595.
MOUNIER, L. M. *De I 'agriculture en Fran-ce, d'apres les documents officiels avec des remarques par M. Rubi-chon,* Paris 1846.-709.
MÜLLER, Adam H. *Die Elemente der Staatskunst,* Berlin 1809. -313, 349.

N
NEWMAN, Francis William. *Lectures on Political Economy,* LOııdoıı 1851. -527, 580, 680.,
NEWMAN, S. P. *Elements of Political Economy,* Andoverand NevvYork 1835. -246.
NORTH, Sir Dudley. *Discourses upon Tra-de; principally direeted to the cases of the interest, coinage, elipping inerease of money,* LOııdoıı 1691.-541.
O
O'CONNOR, Charles. Speech on December 19, 1859. in *New York Daily Tribüne,* December 20, 1859. -339.
ODERMANN, Dr. C. G. Bkz: FELLER.
OPDYKE,George. *A Treatise on Political Economy,* NevvYork 1851.-319.
PASSY, Hippolyte. *Des systemes de cul-ture et de leur influence sur l'economie sociale* 2nd ed., Paris 1853. -676, 685, 688, 691, 693.
PECQUEUR, Ch. *Theorie nouvelle d'economie sociale et politique ou etudes sur l'organisation des socie-tes,* Paris 1842. -538.
PLINIUS, Gajus Secundus, der Aeltere. *Historiae naturalis Libri XXXVII,* Paris 1826. -95.

PRİCE, Richard. *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt* (1772), 2"d ed., London 1774. -346, 347.
- *Observations on Reversionary Pay-ments, on schem.es for providing anuities for widows, and for per-sons in old age; on the method of calculating the values of assuran-ces on Hves, and on national debt ete.* (1771), 2nd ed., London 1772. -347.
PROUDHON, P. J. Bkz: BASTİAT.
RAMSAY, George. *An Essay on the Distri-bution ofV/ealth,* Edinburgh 1836. -246,318,334.
REDEN, Dr. Freiherr von. *Vergleichende Kulturstatistik der Gebiets-und Be-völkerungverhâtnisse der Grossstaaten Europas,* Berlin 1848. -413.
RICARDO, David. *On the Principles ofPo-litical Economy and, Taxation,* ed. by MacCulloch, London 1852. -63, 105, 161, 165, 181, 1?9, 211, 574; 678, 716,738, 749.
RODBERTUS-JAGETZOW, Kari. *Soziale Briefe an von Kirchmann.* pritter Brief: Widerlegung der Ricardo-sehen Lehre von der Grundrente und Bergründung einer neuen Ren-tentheorie, Berlin 1851. -684.
ROSCHER, Wilhelm. *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand-und Lesebuch für Geschâfts mânner und Studierende* (Z. Aufl., Stuttgart und Augsburg 1857). -200, 270, 285, 349.
RUBICHON, Maurice. *Du mecanisme de la societe en France et en Angleter-re* (1833). New edition, Paris 1837. -556.
tribuent et se consomment les ri-ehesses (1803), 3rd ed.,Paris 1817.-246,738.
SCHMIDT, Conrad. *Die Durchschnittspro-fitrate auf Grundlage des Marx-sehen V/ertgesetzes,* Stuttgart 1889. -19.
- *Die Durchschnittsprofitrate und das Mancsche Wertgesetz.* in *Die Neue Zeit,* XI Jahrg., Bd. I., Stuttgart 1893. -19, 20.
SISMONDI, J. Ch. L. SIMONDE de. *Nou-veaux principes d'economie poli-tique ou de la richesse dans ses rapports avec la population,* Paris 1819.-423.
SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nati-ons* (1776), published by *Wakefield* London 1835 to 1889. -129, 289,418, 419, 674 ~ 675, 678, 679, 680, 681, 726, 739.
SOMBART, Werner. *Zur Kritik des öko-nomisehen Systems von Kari Marx. in Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik,* Bd. VIII, Berlin 1894. -783.
STEUART, Jacques (James). *Recherche des principes de l'economie poli-tique ou essai sur la selence de la politique interiuvre des nations lib-res* (Translated from *An Inquiry into the Principles of Political Economy ete,* London 1767.), Paris 1789. -321.
STIEBELING, George C. *Das V/ertgesetz und die Profitrate,* New York 1890. - 26,27.
STORCH, Henri. *Cours d'economie poli-tique, ou exposition des principes qui diterminent la prosperite des nations,* St. Peterburg 1815. -165, 726, 742.
- *Considerations sur la nature du reve-nu national,* Paris 1824. -742, 746.
SAINT-SIMON. *Nouveau Christianisme, dialogues entre un conservateur et unnovateur,* Paris 1825. -535, 536.
SAY, Jean-Baptiste. *Traite d'economie politique, ou simple exposition de la maniere dont se forment, se dis-*
THIERS, Adolphe. *De la propriete,* Paris 1848.-551. THUN, Alphons. *Die Industrie am Nie-derrhein und ihre Arbeiter,* Leipzig 1879.-788.

TOOKE, Thomas. *A History ofPrices, and ofthe State ofthe Circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn tra-de in the last two centuries,* Lon-don 1838. -325.
- *An Inquiry into the Currency Principle; the connection ofthe currency with prices and the expediency of a se-paration ofissue from banking,* 2nd ed., London 1844. -312, 326, 353, 355,388,391,392.
- *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1839 to 1847 inclusive,. with a gene fal revieu) of the currency question ete,* London 1848.-317.

- and NEWMARCH, VVılliam. *A History of*
Prices and of the State of the Circulation during the nine years 1848-1856, London 1857. -708.
TORRENS, Robert. *An Essay on the Pro-duetion of Wealth with an Appen-dix, in which the Principles of Political Economy are applied to the aetual circumstances of this coun-try,* London 1821. -41. *On the ope-ration of the Bank Charter Act of 1844ete,* 2nd ed., Londonl847.-311.
TUCKETT, J. D. *A History ofthe Past and Present State of the Labouring Po-pulation, ineluding the progress of agriculture, manufactures andeom-merce,* shevving the extremes of opulence and destitution among the operative elasses with praeti-cal means for *their em.ploym.ent and future prosperity,* London 1846. -532.
U
URE, Andrevv. *Philosophie des manufactures ou economie industrielle de la fabrication du cotton, de la lai-ne, du Un et de la soie, avec la deseription des diverses machines employees dans les alelie anglais* (Translation of *Philosophy of Manufactures ete, London* 1835.). Paris 1836-340.
VERRI, Pietro. *Meditazioni sulla Econo-mia Politica.* in *Scrittori Classici 1ta-liani di Economia Politica, Parte Moderna,Wo\.* 15, Milano 1804. -246.
VINCARD, Jr. *Histoire du travail et des travailleurs en France,* Paris 1845. -691.
VISSERING, S. *Handboek van Praktische Staathuishoudkunde,* Amsterdam 1860 bis 1865.-279,281.
W
WAKEF1ELD, Edvvard Gibbon. *England and America. A colparison of the social and political state ofboth na-tions,* London 1833. -665.
WALTON, Alfred A. *History of the Lan-ded. Tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time,* London 1865. -548, 549.
WEST, Edvvard. *Essay on the Application of Capital to Land ete. By a Fellou) of University College Oxford,* London 1815.-215.
WOLF, Julius. *Das Râtsel der Durch-schnittsprofitrate bei Marx.* in *Con-rads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Dritte Folge, Bd. II, Jena 1891. -22.
- *Sozialismus und kapitalistisehe Gesell-sehaftsordnung. Kritische Würdi-gung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik, System der Sozialpo-litik,* Bd. I, Stuttgart 1892. -25.
ANONİMLER
The City or the Physiology of London Business. With sketehes on chan-ge, and at the coffee houses, (David Morier Evans.) London 1845. 342. *Competition and Co-operation,* 1832. -

774.
The Currency theory Revieıved in a let-ter to the Scottish People on the menaced interference by Government with the existing system of banking in Scotland. By a Banker in England Edinburgh 1845. -358, 366,386,461.
Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Pre-miereannee. 1828-1829. (Enfantin.) 3rded, Paris 1831.-536.
An Inquiry into those Principles Respec-ting the Nature ofDemandand the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus. London 1821.-174,569.
Obseruations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly re-lating to value, and to demand and supply. London 1821. -172.
Religion Saint-Simonienne. Economie politique et Politique Artides ex-traits au Globe. (Enfantin), Paris 1831.-535,537.
Some Thoughts of the Interest on England. By a Lover of Commerce. London 1697.-536.
The Theory of the Exchange. The Bank Charter Act of 1844 *ete.* (G. Henry Roy.) London 1864.-318,321.
The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law., Published by the National Anti-Corn-Law League. (George Hope, W. R. Grey, Arthur Morse.) Manchester, London 1842. -554.
GAZETE VE DERGİLER
Archiv fürsoziale Gesetzgebung undSta-tistik, published by Dr. Heinrich Braun, Bd. Vll, Berlin 1894. (Essay bySombart.)-783.
Daily Neıvs, December 10, 1889. -321.
-December 15, 1892. -419, 420.
-January 18, 1894.-481.
Die Neue Zeit, XI. Jahrg., Bd. 1893. (Essay by Conrad Schmidt.) -20.
Economist, March 18, 1845. -386.
- May 22, 1847. -479, 518, 519, 520, 521. -August2, 1847.-522. -October23, 1847.-499.
- November 20, 1847. -388, 442. -December 11, 1847.-507.
- November 30, 1850. -524. -January 11, 1851.-523. -January 22, 1853.-316. -Julyl9, 1859.-348.
Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, publishedby J. Conrad.
- 1885, Neue Folge, Bd. XI. (Essay by W. Lexis.} -17.
- 1890, Neue Folge, Bd. XX. (Essay by Achille Loria.) -24.
- 1891, III. Folge, Bd. II. (Essay by Juiius Wolf.)-22.
- 1892. III. Folge, Bd. III. (Essay by Peter Fireman.) -20.
Journal of the Society of Arts, Vol. VII, No. 368, London, December 9, 1859. (Report by J. C. Morton.) -556.
Manchester Guardian, November 24, 1847.-360.
Morning Star. December 14, 1865.
(Speech by JohnBright.) -558.
New York Daily Tribüne, December 20, 1859. (Speech by O'Connor.) - 339.

Nuova Antologia, April 1883. (Essay by Achille Loria.) -23.
- February 1895. (Essay by Achille Loria.)-781.
Revue des Deux Mondes, 1842. (Essay by Coquelin.) -353.
- 1848, (Essay by Forcade.) -740. *Times,* London, December 3, 5, 7, 1857.
-388. *Edinburgh Revieu).* -685.

PARLAMENTO RAPORLARI VE OTEKI RESMİ YAYINLAR
Anno Vicesimo Sexto Georgii III. Regis. Caput XXXI. An Act for vesting cer-tain Sums in Commissioners, at the End of every QMarter of a year, to be by them applied to the Reduc-tion of the National Debt (1786). -348.
First Report on Children's Employment in Mines and Collieries, April 21, 1829. -82.
Coal mine Accidents. Abstract of Retum to an Address of the Honourable the House of Commons dated 3 *May* 1861, *ete.* - Ordered, by the H. of C, to be Printed, 6 February 1862, -82.
First Report from the Select Committee of the House ofLords on the Svoea-ting System; together voith the Pro-ceedings of the Committee, Minutes of Evidence. Ordered, by the H. of C, to be Printed, 11 August 1888. -295.
Public Health Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. With Appendbc, 1863, London 1864. -85, 86, 87, 88, 89.
Report from the Select Committee on Bank Acts; together voith the Pro-ceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendbc and Index. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 30 July 1857. Part I. Report of Evidence. -365, 369, 370, 371, 373, 374,375, 376, 377, 380, 381, 382, 383, 384, 398, 437, 439, 440, 443, 444, 450, 451, 453, 459, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473,. 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 485, 486, 487,' 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 512, 513, 514, 515, 516, 517,518,680.
- Part II, Appendix and Index. -462, 488.
Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Pro-ceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendbc and Index.
Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 1 July 1858.-16,421,430,440,442,463,464.
First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 8 June 1848. -16, 356, 362, 363, 364, 367, 368, 415,419;430,431,452,478..
Report from the Secret Committee of the House of Lords, Appointed to In-quire into the Causes of the Distress vvhich has for some time prevailed among the commercial elasses, and how far it has been affected by the Iaws for regulating the issue of bank-notes payable on demand. Together with the Minutes of Evidence and an Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 28 July 1848.
- Reprinted 1857. -16, 364, 365, 371, 465, 466, 467, 489, 493, 494, 495, 504. *Reports of the Inspectors of Factories, ete.* -553.
- *for the half-year ending 31" October, 1845,* London 1846. -113.
- *for 31st October* 1846, Londonl847. -113.
- *for 31st October* 1847, London 1848. -114.
- *for 31st October* 1848, London 1849. -74,99.
- *for 3ffh April* 1849, London 1849. -115.
- *for 31st October* 1849, London 1850. -115,
- *for 3ffh April 1850,* London 1850. - 101, ı 15.
- *for 31st October 1850,* London 1851. -112,115.
-for30"April 1851, London 1851.-112.
- *for 31st October* 1852, London 1853. -89,92.
- *for 3ffh April 1853,* London 1853. - 116.
- *for 31st October* 1853, London 1854. -116.
- *for 3ffh April* 1854, London 1854. -116.
- *for 31st October* 1855, London 1856. -83.

- *for 31st October* 1858, London 1859. -117.
- *for 30" April 1859,* London 1859. -116.
- *for 31st October* 1859, London 1860. -116.
- *for 30" Aprill860,* London 1860.'-116.
- *for 31st October 1860,* London 1861. -117.
- *for 30>h April* 1861, London 1861. -85,117,118.
- *for 31" October* 1861, London 1862. -74,111,112.
- *for 3ffh April,* 1862,. London 1862. - 85, 118.
- *for 31st October* 1862, London 1863. -74,94, 117, 119.
- *for 30" April 1863.* London 1863, -119.
- *for 31st October 1863,* London 1864. -83,93,94, 101, 118, 120, 121, 123.
-for 30" Aprill864, London 1864. - 118, 122.

OTEKI DİLLERDEKİ SOZCUK, TERİM VE DEYİMLER
ad absürdüm - anlamsızca, saçma olarak
ad infinitum - sonsuza dek *ali convertible securities of a current cha-racter* - cari nitelikteki bütün çevrilebilir senetler

Bandes Noires - Vurguncular Birliği *bili brokers* - borsa simsarları *bona fide* - iyi niyetle *brokers* - simsarlar *capitaliste industriel* - sanayici kapitalist *canying trade* - komisyonculuk ticareti *conditio sine qua non* - vazgeçilmez koşul
commercial distress - ticari bunalım *corpore vill-* değeri olmayan cisim *cost ofproduction* - üretim-maliyeti *credit gratuit* - karşılıksız kredi *cultivateur* - çiftçi, tarımcı *de facto* - fiili olarak *dejjure* - meşru
dock ıvarrants - doklardaki metalann depolama dokümanlan *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis* - çifte zarar, biri uğranılan kayıp ve biri kaçınlan kazanç fırsatı *enfaire un livre* - bir kitap yapmak *eo ipso* - aynı gerçekten *epitropos* - (eski Yunan'da) sürveyan *ex contingente necessarium* - raslantı-dan zorunluluk yaratmak *exprofesso* - mesleki olarak, açıkça *ex suis ossibus* - onun kemiklerinden *familia rustica* - köle ekonomisi *fota frais* - üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler *fermier generaıvc, receveurs generaıvc* -mültezim, genel tahsildar *floating capital* - dolaşan sermaye *freehold* - mülk, mülkiyet *fruges consumere nati* - toprağın meyvelerini tüketime yetenekli *grösser* - daha büyük *halte - la!* - dur bakalım!, artık yeter! *hins ilae lacrime* - bu gözyaşları nereden
inconvertible - çevrilemeyen *in extenso* - tam olarak *in petto* - hazır, emre hazır
in statü nascendi - oluş halinde *in toto* - tamamıyla *issue department* - tedavül şubesi *la tene capital* - sermaye olarak toprak, toprak-sermaye *l'illustre* - ünlü, şanlı *mala fides* - kötü niyet *mere a question of capital* - sırf bir sermaye sorunu
moneyed capital - nakdi sermaye *nota bene* - önemli not, dikkat edilsin *naturalprice* - doğal-fiyat *naturaliter* - doğal olarak *non verum, sed phantasticum interesse* - gerçek olmayan, hayali zararlar *par excellence* - en üstün, en yetkin *paralogism* - yanıltıcılık *per se* - bizatihi, kendisi *pere* - baba
pia corpora - hayır kurumları *prima facie* - ilk bakışta *prix necessaire* - zorunlu fiyat *pro parte* - kendi hesabına *pro rata* - orantılı olarak, herkese düşen pay oranında
pro tanto - o ölçüde, o kadar *profit upan alienation* - devir ve ferağa dayanan kâr
public companies - halka açık şirketler *public deposits* - devlet mevduatı *punctum saliens* - sorunun özü *quidpro quo* - elçabukluğu *regisseur* - yönetmen yardımcısı *rudis indigastaque moles* - o vahşi ve karmakarışık madde kitlesi *sauve que peut* - can telaşı *securities in reserue* - ihüyat olarak tutulan tahvil ve senetler *self-sustaining şelf-* kendi geçimini kendi sağlayan
seruum pecus imitatorum - taklitçi köleler
shopkeeper - dükkancı *sine qua non* - zorunlu koşul *small-burgher* - küçük kasabalı *small profits and quick returns* - küçük kârlar ve hızlı devirler *stock-jobbers* - borsa spekülatörleri *sub specie* - alt türler

sui generis - eşsiz, tek
the circulation is full, money is plentiful - dolaşım dolu, para bol
the circulation is low, money is scarce - dolaşım düşük, para kıt
travailleur - emekçi
travailleur par excellence - en üstün emekçi
tutti quanti - ne varsa hepsi, kimler var-sa herkes, vesaire
un consapute sofisma - bilinçli bilgiçlik
valeur intrinseque - gerçek değerler
vivre en travaillant - kendi emeğiyle yaşamak
voila ce que parler veut dire - işte size dört dörtlük bir söz
vulgus - halk, çokluk, yığın
wages of superintendence - denetim ücretleri
то%оç - faiz ve döl

AĞIRLIK, UZUNLUK, ALAN, ÖLÇÜLERİ	SIĞA VE PARA
AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ	
Tonne (ton)	1016,05 kg.
Hundredvveight (cwt.)	50,802 kg.
Quarter (qrtr., qrs.)	2,700 kg.
Stone	6.350 kg.
Pfund (pound)	453,592 gr.
Unze (ounce)	28,349 gr.
Pfund (troy pound)	372,242 gr.
Unze (troy ounce)	31,103 gr.
Gran (grain)	0,065 gr.
UZUNLUK ÖLÇÜLERİ	
ingiliz mili	1609,329 m.
Yarda	91,439 cm.
Foot, ayak	30,480 cm.
Inch, parmak	2,540 cm.
Elle (Prusya)	66,690 cm.
ALAN ÖLÇÜLERİ	
acre, akr	4046,7 m^2
ree	1011,7m^2
Rute	14.21 m^2
Ar	100 m^2
Jugerum (Mz. jugera)	2523 m^2

SIĞA ÖLÇÜLERİ

Bushel	36,349 1.
Gallon	4,544 1.
Pint	0.59 1.

PARALAR*

Pound sterlin (£)	20 şilin	20,43 Mark
Şilin	12 peni	1,02 Mark
Peni	4 farthing	8,51 Fenik
Farthing	1/4 peni	2,12 Fenik
Dolar ($)	100 sent	4,20 Mark
Frank (fr.)	100 santim	80 Fenik
Centim (c. santim) (Fransiz ufaklik para)	0,8 Fenik	
Livre (Fransiz gümüş sikkesi)	1 frank	80 Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parasi)	= 30 gümüş kuruş	3,00 Mark
Guinee (guinca)	21 şilin	21,45 Mark
Soverign (ingiliz altin sikkesi)	1 sterlin	20,43 Mark
Cent (Sent. Amerikan sikkesi)	ca. 4,2 Fenik	
Drahmi (eski Yunan gümüş sikkesi)		
Duka (Avrupa'da altin sikke, italyan kökenli)	ca. 9 Mark	
Maravedi (ispanyol sikkesi)	. 6 Fenik	
Rei, reis (Portekiz sikkesi)	. 0,45 Fenik	

* Mark ve fenik üzerinden hesaplama, 1871 yilina aittir (1 Mark 1/2790 kg. saf altin).

KISALTMALAR

art. *(artikel)* - makale Bd. *(Band)* - cilt
b. *(book)* - kitap *Buch* - kitap
cf. - karşilaştir
eh., chap., cap. *(chapter, chapitre, caput)* - bölüm
d.d. *(de datd)* - düzenlendiği günden beri
ed., ed. (edition) -baskı
edit. - yayımlayan
Heft - fasikül
H. o. C. *(House ofCommons)* - İngiliz Avam Kamarası
ib., ibid. *(ibidem)* - yanı yerde
id. *(ideni)* - aynı
Kap. *(Kapitet)* - bölüm
I.c. (loco citato) - adı geçen yapıt, yazı, yer
/., *lib. (liber)* - kitap
M. P. *(Member of Parlament)* - parlamento üyesi
n°, no - numara
NB *(nota bene)* - dikkat ediniz, önemli not
p., pag. *(page, pagina)* - sayfa
partie - kısım
pass. *(passim)* - surda burda, daginik olarak
sc. *(scilicet)* - çünkü
sect. *(section)* - kesim
sq. (sequens) - izleyen sayfa
sqq., seqq. (sequentes) - izleyenler, izleyen sayfalar
S. *(Seite)* - sayfa
t. *(tom, tome)* - cilt
trad. *(traducteur, traduetion)* - çeviren, çeviri
v., vol. *(volume)* - cilt
bkz: - bakınız
c. - cilt
-ç. - çeviren -Ed. -yayımcı, editör karş: - karşilaştiriniz s. - sayfa